

GEOGRAFIA GENERAL DE
CATALUNYA
A. SALÓ
J. ROCA Gᴰᴼ

PROVINCIA
DE
TARRAGONA

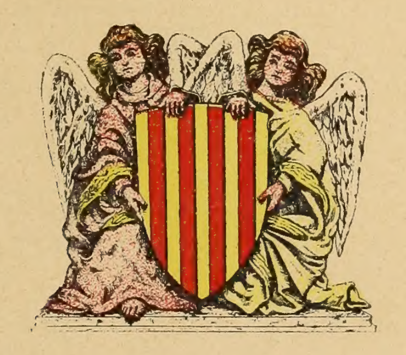
DIRIGIDA PER

Francesch Carreras y Candi

PROVINCIA DE TARRAGONA

PER

Emili Morera y Llauradó

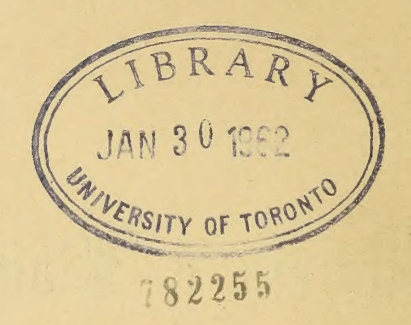

BARCELONA

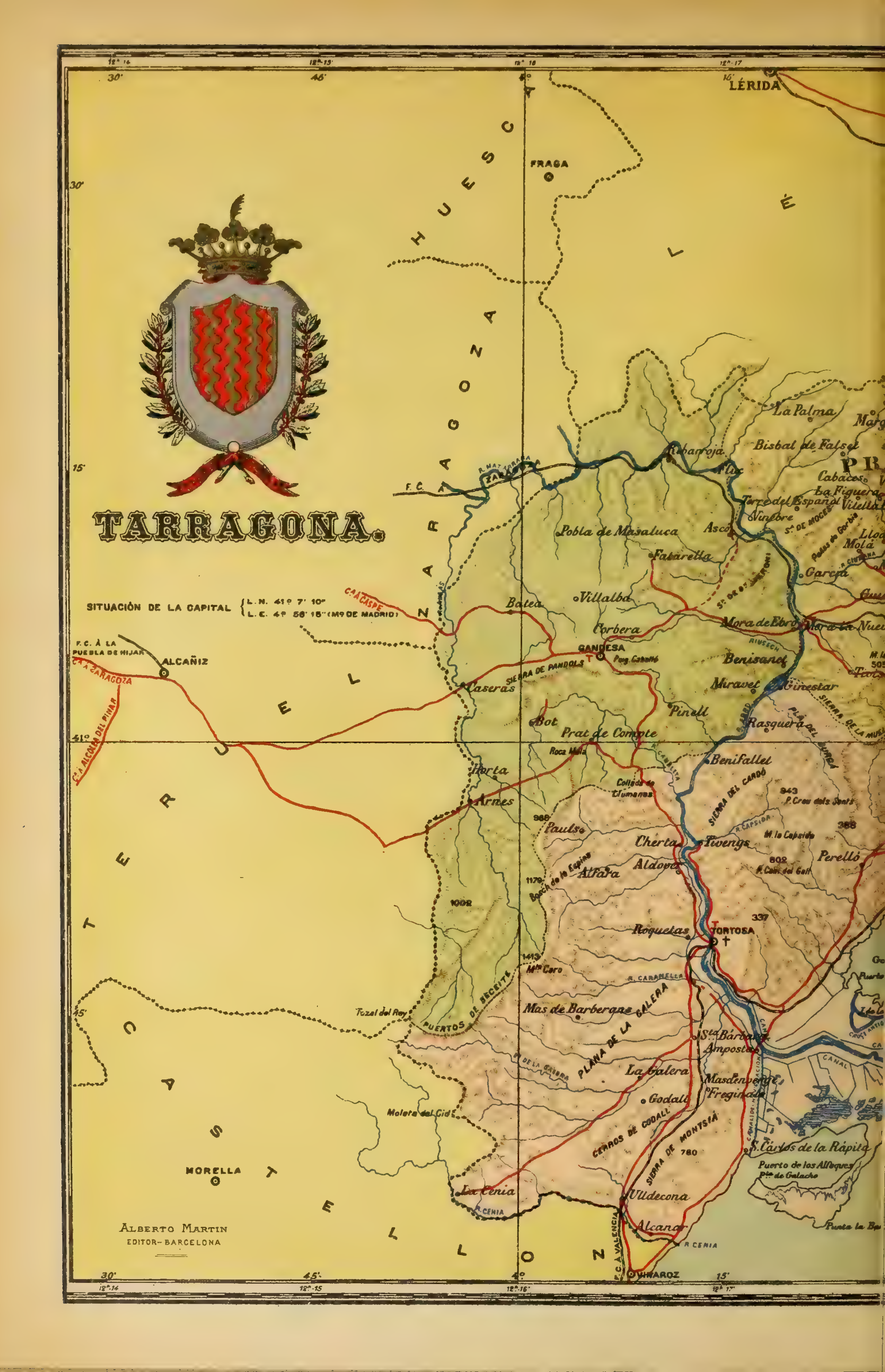
ESTABLIMENT EDITORIAL DE ALBERT MARTÍN

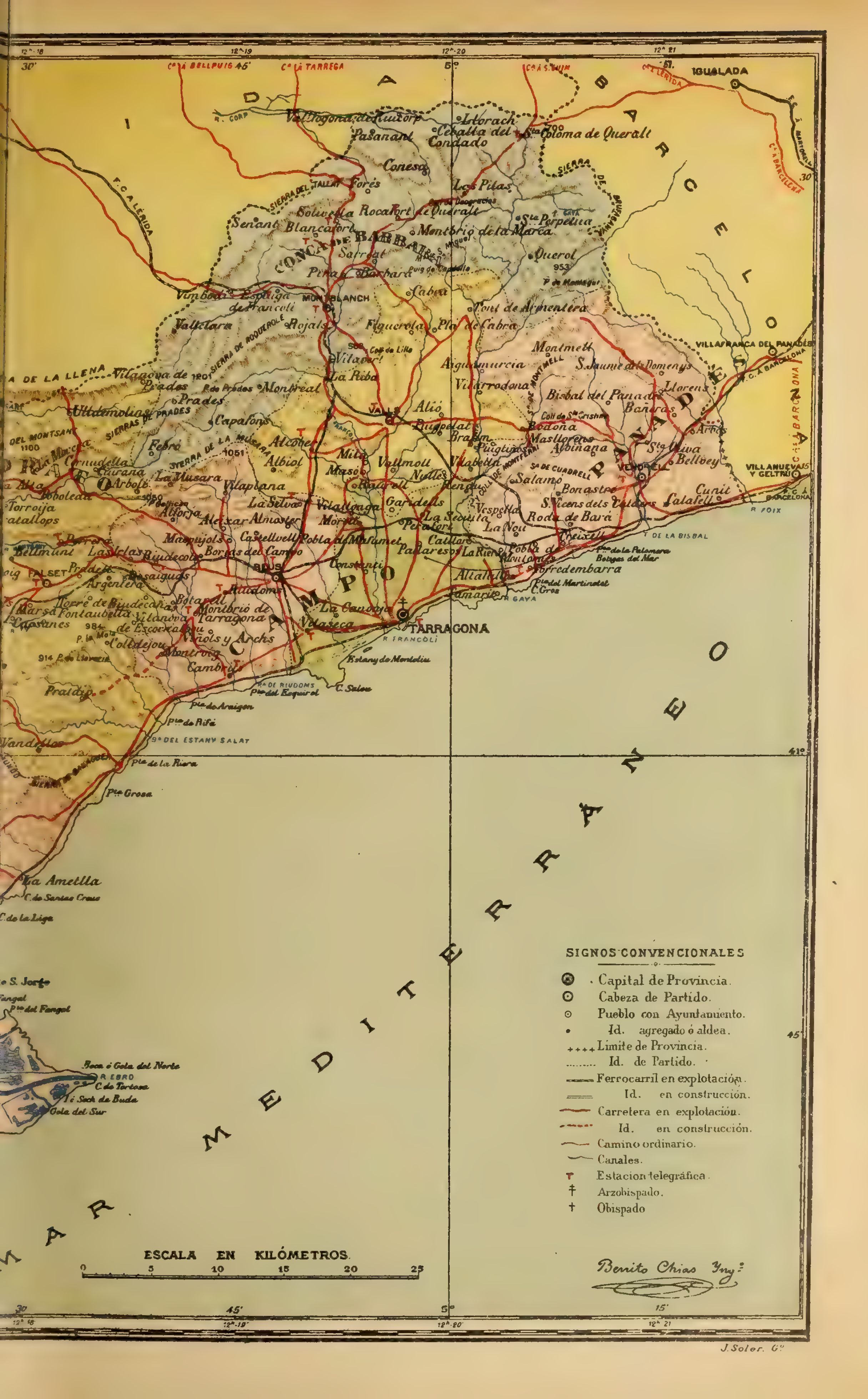
Concell de Cent, 140. — Apartat en Correus, 266

Tip. "Atlas Geográfich"
Concell de Cent, 140
Apartat en Correus, 266
Barcelona

TARRAGONA.
SITUACIÓN DE LA CAPITAL
L.N. 41° 7' 10"
L.E. 4° 56' 15" (M° DE MADRID)
ALBERTO MARTIN
EDITOR-BARCELONA
LÉRIDA
FRAGA
ALCAÑIZ
MORELLA
VINAROZ
TORTOSA
GANDESA
Tortosa
S. Carlos de la Rápita
Ulldecona
Alcanar
Amposta
Mora de Ebro
Ribarroja
Flix
Batea
Villalba
Corbera
Caseras
Horta
Arnes
Bot
Pinell
Miravet
Benisanet
Benifallet
Rasquera
Tivenys
Cherta
Aldover
Roquetas
Paüls
Alfara
Mas de Barberans
La Galera
Godall
La Cenia
Masdenverge
Freginals
Perelló
Pobla de Masaluca
Fatarella
Ascó
La Palma
Bisbal de Falset
Cabacés
La Figuera
Torre del Español
Vinebre
Garcia
Prat de Compte
Sierra de Pandols
Sierra del Cardó
Sierra de Montsiá
Cerros de Codall
Plana de la Galera
Puertos de Beceite
Puerto de los Alfaques
Molero del Cid
Tozal del Rey
HUESCA
ZARAGOZA
TERUEL
CASTELLON
LÉRIDA
F.C. À LA PUEBLA DE HIJAR
C.ª À ZARAGOZA
C.ª À ALCOLEA DEL PINAR
C.ª À CASPE
F.C. À VALENCIA
R. CENIA

IGUALADA
TARRAGONA
REUS
MONTBLANCH
VALLS
VENDRELL
FALSET
CONCA DE BARBARÁ
CAMPO
M A R   M E D I T E R R Á N E O
B A R C E L O N A
P A N A D É S
Santa Coloma de Queralt
Villafranca del Panadés
Villanueva y Geltrú
Pla de Cabra
Montblanch
Vimbodí
Espluga de Francolí
Vallclara
Rojals
Figuerola
Vilavert
La Riba
Alió
Montreal
Prades
Capafons
Alcover
Albiol
Mont-roig
Cambrils
Vilaseca
La Canonja
Constantí
Altafulla
Tamarit
Torredembarra
Creixell
Calafell
Cunit
Salou
La Ametlla
S. Jorge
Vandellós
Pradell
Argentera
Riudecols
Borjas del Campo
Castellvell
Selva
Alforja
Vilaplana
La Musara
Almoster
Aleixar
Maspujols
Riudoms
Botarell
Montbrió de Tarragona
Riudecañas
Vinyols y Archs
Cornudella
Ulldemolins
Valls
Puigpelat
Vallmoll
Nulles
Bráfim
Vilabella
Vilallonga
Morell
Perafort
Pallaresos
La Riera
Catllar
La Nou
Vespella
Salamó
Bonastre
Roda de Bará
S. Vicens dels Calders
Masllorens
Albiñana
Bisbal del Panadés
Montmell
S. Jaume dels Domenys
Llorens
Bañeras
Arbós
Sta. Oliva
Bellvey
Vilarrodona
Aiguamurcia
Querol
Montbrió de la Marca
Sta. Perpetua
Cabra
Pont de Armentera
Sarreal
Pira
Sta. Bárbara
Solivella
Rocafort de Queralt
Senant
Blancafort
Forés
Conesa
Pasanant
Vallfogona de Riucorp
Llorach
Ceballa del Condado
Los Pilas
Vilanova de Prades
Febró
Arbolí
Capsanes
Marsá
Torre de Fontaubella
Colldejou
Pratdip
R. FRANCOLÍ
R. GAYA
R. FOIX
R. EBRO
C. Salou
Estany de Montoliu
Pta. de la Riera
Pta. Grosa
Pta. de Rifá
Pta. de Araigon
C. de Santas Creus
C. de la Liga
Pta. del Fangal
Boca ó Gola del Norte
C. de Tortosa
Gola del Sur
SIGNOS CONVENCIONALES
Capital de Provincia.
Cabeza de Partido.
Pueblo con Ayuntamiento.
Id. agregado ó aldea.
Límite de Provincia.
Id. de Partido.
Ferrocarril en explotación.
Id. en construcción.
Carretera en explotación.
Id. en construcción.
Camino ordinario.
Canales.
Estacion telegráfica.
Arzobispado.
Obispado
ESCALA EN KILÓMETROS
0 5 10 15 20 25
Benito Chias Yng.
J. Soler. Gº

CAPITOL PRIMER

Descripció geogràfica y física
Descripció política

I

Descripció geogràfica y física

Confins — Orografia — Hydrología — Marina

La provincia de Tarragona resulta la més meridional de les quatre en que-s troba repartida en la actualitat la antiga regió de Catalunya, segons disposaren les Corts dels anys 1813 y 1821.

La divisió del territori català es tan lleugera y superficial, feta tan sols pera satisfer necessitats de un ordre administratíu, importat de la revolució francesa, que-ns veda de detallar ab minuciositat les condicions del que abraça la esmentada provincia, tenint en compte que la vida dels pobles, subgecte a les vicissituts dels governants, pot variar a cada moment, quan depenja de causes de naturalesa accidental y no-s fonamenta ab les circumstancies essencials del territori, ab la tradició y ab los elements etnogràfichs que han concorregut a formar les nacionalitats, les regions y les comarques.

Per çò havèm d' escriure paraules comptades de la actual provincia tarragonina, recordant, no obstant, sos fonaments històrichs, sos desprendiments a mida que han transcorregut los segles y modificat los Estats, y sa mínima y present reducció, avuy en que-s tallan patrons per tota mena d' arrèus, ajustant-los a les entitats ab una uniformitat aclaparadora.

Confins provincials.—La provincia de Tarragona constitueix quasi un quadrat, en la part baxa de Catalunya; més llargues les linies paraleles de nort a sur, que les de orient y occident, tenint la superficie total de la metexa una extensió de 6.488'79 kilòmetres quadrats.

Sos límits quedan reduhits a confinar per nord-est ab la provincia de Barcelona; a occident ab la de Lleyda, al sud-est ab la mar Mediterrania y al sud-oest ab la de Castelló de la Plana, que ja forma part del regne de Valencia, y

Clixé de Antoni Bartomeus

Montsant. — Vessant occidental y meridional

ab les de Terol y Çaragoça, pertenexents al d' Aragó, de manera que son territori serveix de punt d'unió a les tres nacionalitats peninsulars que constituíren la Confederació Catalana-Aragonesa, durant la Edat mitjana, existint encara prop d' Alfara, en les serres de Tortosa, un lloch convergent ahont se juntan les tres regions, conegut per lo *molló* d' Aragó, Valencia y Catalunya. No cal dir que-ls metexos pobles lindants buscaren determinats accidents naturals per assegurar les fites de la nova entitat, fent concloure la provincia en sos confins ab la de Castelló, en lo ríu Cenia; ab la esquerra del ríu Algars la part que toca ab les de Terol y Çaragoça, y ab la dressera del riuet de Foix la que la separa de la de Barcelona en la porció costanera, ficsant la divisoria ab la de Lleyda y ab la superior de Barcelona en les altres serralades de la Granadella, la Llena, Montsant, Prades, Raurich, Brufaganya y Montagut, y en la munior de barranchs, valls y rieres que en varies direccions s'han for-

Clixé de Antoni Bartomeus

Montsant. — Vessant occidental

mat en aquelles montanyes pera donar sortida a les aygues y a sos manantials, generalment abundants en tota la comarca, aygues y manantials que devallan a sa llarga costa, fins a confondre-s ab les del Mediterrà, limitatíu a la vegada de la provincia en sa part de orient y del mitgdía.

La situació geogràfica de la provincia tarragonina respòn, segons los més moderns estudis, als 39 y 43 graus de latitut nort, atravessant lo 41° per lo centre de la metexa, entre los pobles de Horta y Bot per occident y lo coll de Balaguer y la punta de Porqueres per orient, partint sempre del Observatori astronòmich de Madrid; havent-se determinat la seua longitut entre lo 4.t al 5.t '55 del primer meridià oportunament assenyalat, baix la mida del arch equatorial.

Clixé de Joseph M. Morera

Prades. — Camí de la Trona

Donada, donchs, la descrita situació, ha de resultar que-l clima per punt general, apareix sempre benigne, temprat lo calor del istíu en sa llarga costa, des de les platges de Calafell y Cunit a les d' Alcanar, per les continues marinades, que començant a les nou del matí, acaban quan s' acosta lo sol a la posta, com suàus corrents que recollint-lo vapor d' ayga de la mar, passan a sadollar la atmòsfera de frescals ambients; mentres que durant l'hivern venen a neutralisar la baxa temperatura desenrotllada per les néus que coronan lo cim de ses altes montanyes. Sols les fortes mestrelades, en abdues primaveres d' istíu y d' hivern, produhint desequilibris atmosfèrichs y bruschs cambis en la temperatura normal, són causa, alguna vegada, de notories calamitats en los arbres, arrancant-los d' arrel, trencan branques, tirant a terra flors y fruyts y motivant altres perjudicis per la agricultura, sobretot en les comarques de la costa, ahont la ventada envesteix ab més furia, puix que provenint del interior de la Península, pren major velocitat al recórrer la conca del baix Ebre, atravessar lo coll de Balaguer, les serres de Tivisa y la munior de turonets del Priorat, y entrar en lo camp de Tarragona ab força verdaderament vertiginosa.

Lo domini del mestral, axí com lo dels séus similars, lo ponent y terral, en quasi tot lo territori de la provincia de Tarragona, origina encara nova calamitat en los camps, privant lo conrèu, assecant la terra y no dexant regnar los vents de llevant, portadors de boyres, núvols y pluges. Quan aquestes lo-

gran regar les finques ab més o menys quantitat d' ayga, prompte la bafa del mestral o bé arrecona la nuvolada, o bé, produhint ràpit descens en la temperatura general, converteix en pluges copioses, verdaders diluvis de pedra y ayga, la natural cayguda de là derrera, promovent desbordaments de rius, rieres y barranchs, inondant los terrers dels encontorns, arrosegant terres y destruint màrjens y parets de tanca, gayrebé sens profit de pagesos y agricultors, ab motíu de la falta de sahó produhida per dites tempestes.

Clixé de Antoni Bartomeus

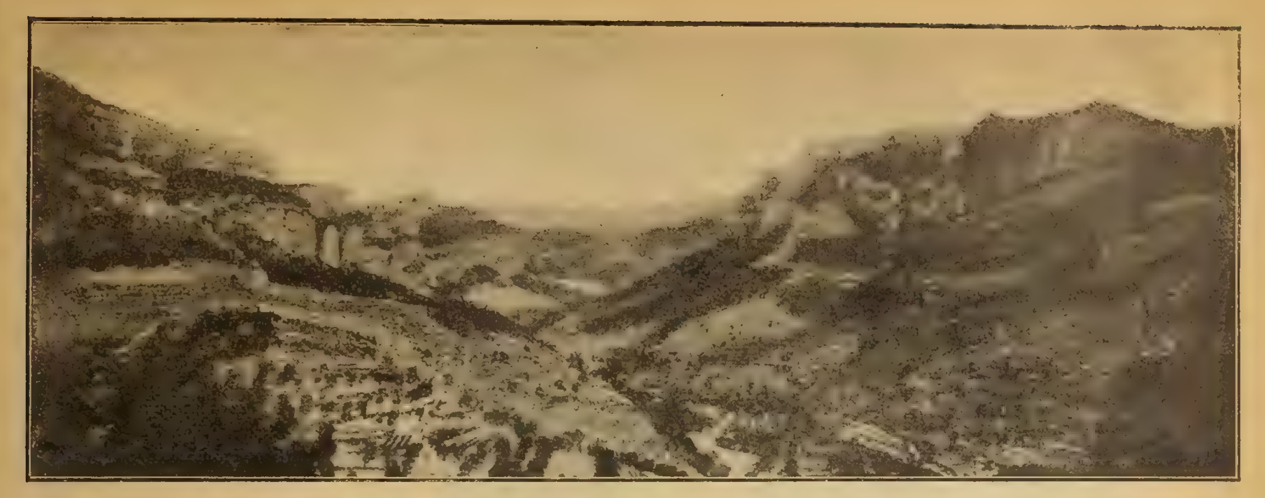
Capafons. — Camí de Prades

Orografía.—Passant ara a donar bréu noticia de la configuració física de la provincia, cal exposar que sa superficie segueix la general que presentan les demés de la terra catalana, y la de les regions properes a la gran cadena dels Pyrinèus. D' aquest important sistema orogràfich devallan varietat de ramificacions que venen extenent-se per tot lo territori peninsular, atravessant comarques y més comarques, fins que confluexen ab les planuries, y dexant espays dilatats entre una y altra ramificació, que ab lo nom de conques, comes, camps, valls y altres, constituexen paratges ben apropriats per lo conrèu de la terra, ja que per punt general, corren per son centre gran nombre de barranchs, barrancons y rieres, ab ayga més o menys continua, destinada a la

Clixé de Antoni Bartomeus

Capafons. — Camí de Prades

Pratdip. — Vista panoràmica. Montanyes de Llavería y Montredón

Pratdip. — Vista panoràmica y montanyes de Vandellós

Clixés de Antoni Bartomeus

Montral. — Vista panoràmica de montanyes del Coll de l' Hilla, Mollar de Miramar, Selma y Montagut

regor de les hortes de ses riberes. Com ha degut indicar se, la porció montanyenca provincial arrela en lo interior de la metexa. Del coll de Balaguer arrencan dues grans cadenes concèntriques que forman un mitg cercle, ab los noms, la primera, abans determinats, de serra de la Granadella, la Llena, Montsant y Prades, qual cadena ficsa la línia de separació de la provincia de Tarragona ab la de Lleyda, y la segona, quina denominació es la de serra de Montroig, Pratdip y Argentera, axís com serres de Puigcerver, la Mola, Mussara, Rojals, Albiol, Alcover, Prenafeta, Fontscaldes, Selma, Santa Perpètua, Querol, Riera y Tamarit, serveix de confí superior al Camp de Tarragona, territori que-l comte de Barcelona, Ramón Berenguer III, regalà al bisbe de Barcelona y a la vegada arquebisbe de Tarragona, Olaguer de Bonestruga (Sant Olaguer), al 23 de Janer de 1118, a fí de que ocupés la antiga ciutat metropolitana y son extens camp, constituint a ell y a sos successors en senyors temporals de aquesta porció regional.

Clixé de Antoni Bartomeus

Montanyes de la Mola

Altra ramificació, que vé a morir a la costa, en la comarca de Barà, ahont estàn emplaçats los pobles de Altafulla, Torredenbarra y Crexell, es la que s' enfila al nort, ab los noms de serres de Roda, Castellví de la Marca o Castellvell y Marmellà, endinsant-se en la provincia de Barcelona per la Llacuna y dexant en l' entremitg nova planuria, coneguda per baix Penadès, sembrada de alegres poblacions als voltants de la més important, cap de son partit judicial, anomenada Vendrell.

Apareix, finalment, a la dreta del ríu Ebre la ramificació arrencada del Maestrat, que corre des dels ports de Beceyt per tot lo terrer comarcal de Gandesa, ab los noms de Mola de Catí, Caro, Bosch de la Espina, coll de Llumanés, serra de Pandols y altres, presentant-se espays planers, bastant extensos, a fí de admetre les aygues de la vall dreta del Ebre, comarca, sens dupte, de les fecondes de la nostra terra.

Aquelles gegantines montanyes, contemplades des de cert punt de vista convenient, com, per exemple, des de la mar, causan l' efecte de un pont immens ab tres ulls o arcades, per devall de les que venen joguinejant les aygues dels ríus Ebre, Francolí y Gayà, tenint la obra natural en la serra de Montsant y Albarca, com a sa barbacana; per archs de sosteniment les segones ramificacions abans descrites, y per basament o llit les extensions de terra, general-

ment plana, del baix Penadès, del Camp de Tarragona y de la vall inferior del Ebre, neutralisada la uniformitat del paysatge ab la abundancia de pobles axecats al peu de les montanyes, al cim de sos petits collets y al centre de les planuries.

Encara existeix entre les serres del Montsant y la dels colls de la Texeta y Alforja, per ahont tenen camí les carreteres generals de Alcolea del Pinar y Cornudella, la celebrada comarca del Priorat de *Scala-Dei*, anomenada axís, quan exerciren lo mer y mitg imperi en tot lo territori, lo Prior y monjos cartuxos que en lo segle XII montaren un convent del ordre de Sant Bruno en la estreta vall que s' obra al fons del Montsant, tan amagada dels hòmens, que sols al arribar a les parets del monestir, poden contemplar-se les despulles d' aquell extens edifici, quasi construit de planta baxa, a fí de que cada relligiós, habitant de la cel-la que li pertocava, disfrutés del hortet adossat a la metexa.

Forman dita comarca les llargues estribacions de una y altra serralada, que bifurcant-se y subdividint-se continuament, venen devallant cap al centre del territori, per ahont corre lo ríu Ciurana, que fent esses y més esses al vorejar lo basament d' aquelles, atravessa tota la conca, fins a trobar sa desembocadura en l' Ebre, de qui es un dels derrers afluyents.

Clixé de Joseph M. Morera

Ciurana. — Cascata del Mas dels Frares

En mitg de les serres de Prades, Montblanch, Vallclara y lo Tallat y les de Vallespinosa, Esblada y Brufaganya, remontades al orient, se desenrotlla també la nova planuria, coneguda en sa part baxa per conca de Barberà, a la que dóna nom lo poble de son centre, establiment primitíu dels Templers al aposentar-se dintre de Catalunya; anomenant-se la part superior baix Urgell o Segarra, territori que dóna la vida als dos ríus Francolí y Gayà, regants de bona porció de finques del Camp de Tarragona, ans de fer l' ingrés de ses aygues en la mar llatina, en los encontorns de la capital lo primer, y a vuyt kilòmetres d' aquesta lo segón, en direcció a Barcelona. De quasi totes les serres descrites poden donar-se notes de sa altura sobre lo nivell del mar y de sos accidents més caracterisats.

Lo cim més alt de la provincia, correspòn al conegut mont Caro, en los ports de Beceyt, prop del confí de la metexa ab les de Castelló y Çaragoça, alcançant sa elevació 1,413 metres.

Clixé de Antoni Bartomeus

Ciurana. — Cinglera de la esglesia

Seguexen després los embrancaments que de dits ports se desprenen, y apareix la serra anomenada Bosch de la Espina que compté asperons que arriban a 1,178 metres, a la dreta del ríu Algars, y de 1,002 a sa esquerra, prop de la vila de Beceyt, poble que ja pertany a la regió aragonesa. A 968 metres sobre lo nivell marítim se troba la serra de Pauls y a una altura consemblant les de Prat de Comte, coll de Llumanés, Pandols, Camposines y altres que encreuan la comarca de Gandesa, aparexent en la part baxa, dins del territori de Tortosa, la serra de Montsià ab 760 metres y la de Godall d' alçaria quasi pareguda, totes a la dreta del ríu Ebre.

Anant-se ab direcció al centre de la provincia, en la línia divisoria ab la de Lleyda, poden contemplar-se les serres del Montsant y de la Llena ab 1,100 metres de altura; les de Prades y Roquerola ab 1,201, y les d' Aguiló, Brufaganya y Montagut, lindants ab la provincia de Barcelona, que contenen de 950 a 1,000 metres en los diferents cims que les coronan. Dintre de les comarques formades per tan altes montanyes existexen nous espadats, com lo del Cant-del-Gall, prop de Perelló, ab 802 metres sobre lo nivell marítim; Cardó ab 943; Llavería, dins lo terme de

Clixé de Joseph M. Morera

Punta de Gallicant

Tivissa, ab 914; les serres d' Arbolí y la Mussara, ab 1,050, y móltes més d' alçaria inferior, que no cal anomenar, per ésser sa importancia físicament relativa.

En general, resulta atapahida y agramollada la classe de pedra que constitueix les serres designades, sobretot en les estribacions properes a la costa, com si haguessen pres part en la acció química de la crosta de la terra les aygues salades y les boyres immenses marítimes, endurint aquells terrers y fent sortir la pedra jaspejada, forta y compacta, que té gran aplicació a les obres monumentals, explotant-se diverses pedreres pera materials destinats a edificacions luxoses, com la capella de Santa Tecla de la Sèu tarragonina; per empedrats y aceres, especialment la duríssima anomenada *fetge de gat*, mólt comuna en los turons del terme de la ciutat, y fins per la estatuaria, de ahont té sa procedencia la de les gegantines figures, escarpellades per en Bernat Castayls, famós imaginayre del segle XIV, que ornamentan lo frontis de la esmentada Esglesia metropolitana, havent sigut arrencada la pedra de les montanyes de la Selva del Camp y Albiol.

Clixé de Miquel Borràs

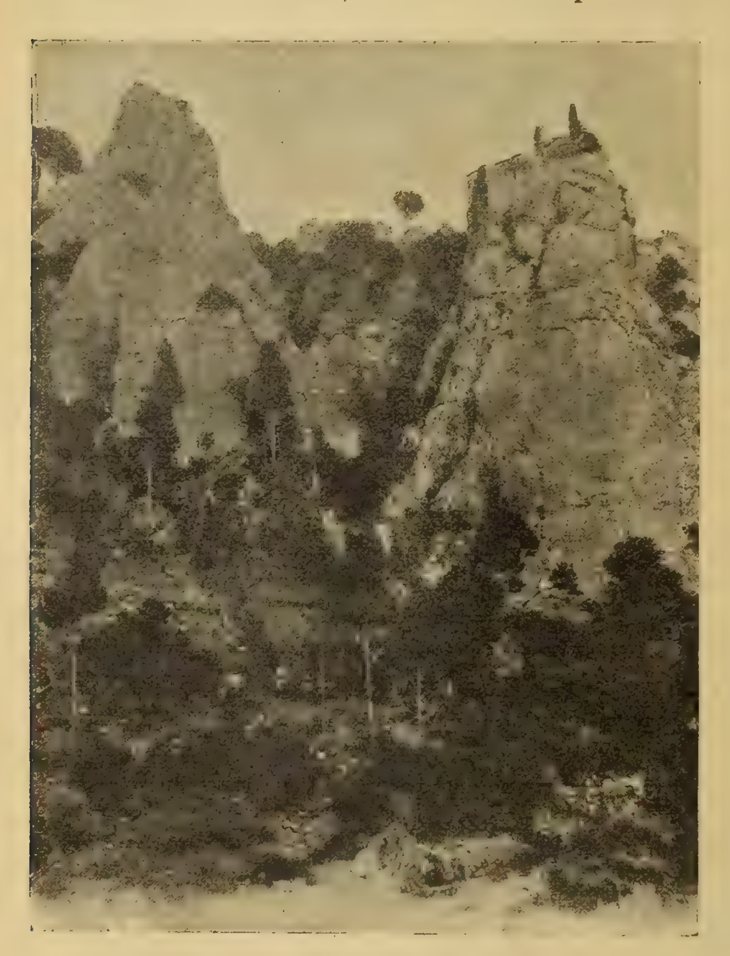
Montblanch. — La Vall «lo Estret»

La importancia de les pedreres tarragonines vé a justificar-se ab los monuments romans extesos per la ciutat y sos voltants, trobant-se encara les que aprofitaren aquells dominadors del territori per ses obres colossals.

Prop del pont anomenat de les Ferreres, en la devallada dels colls que aquell monument enllaça, es facilíssim examinar les pedreres obertes, sens dupte, pera la construcció de tan escayguda obra. Enfront de la metexa, a la dreta del ríu Francolí, existeix la partida rural de la Garriga petita de la ciutat, anomenada també de Sant Julià, ahont aparexen les despulles de certa ermita que-ls antichs ciutadans de Tarragona dedicaren a dit benaventurat, tal volta en commemoració del día en que lo rey en Jaume logrà dominar la ciutat de Morella, inaugurant ab aquell fet la conquesta del reyalme de Valencia, durant lo primer y segón terç del segle XIII. La construcció monacal que campeja en dit edifici, va ésser alçada demunt de certa pedrera, explotada per la gent

de Roma, y coberta durant los segles següents per gran quantitat de terra de conrèu; podent-se notar en los estrems de la metexa, lo tall de la pedra, extreta per obrers y esclaus, a fí d' atendre a les obres que montaren aquells dominadors dins los àmbits de la ciutat.

Encara hi ha per descriure una altra grandiosa pedrera romana existent a cosa de set kilòmetres de Tarragona, en lo immediat terme de Tamarit, pedrera conservada intacte, tal com la dexaren sos explotadors, sense que treballs posteriors l' hajan modificada. Nos referím a la coneguda y famosa pedrera del *Medo* o bé del *Mèdul,* contracció de la paraula nativa *Mèdula,* anomenada axís per cert pilà o agulla que en son centre vé alçant-se, des de la altura de la crostà exterior de la terra fins al fons ahont arribaren les obres, com la espinada del animal, que desaparexent tota la musculatura, queda la ressaga de la ossamenta en la espina dorsal pera donar llum de la especie a que pertanyía.

Font de la Columna

Aquella explotació va fer-se en gran escala, de manera que existeix un clot artificial de més de cent metres de largaria per cinquanta de ample y una vintena de fons, y multiplicant per son quadrat dites mides, vindría a resultar un volúm de pedra de gran consideració, que donada sa qualitat y comparada ab la de les obres de caràcter romà que-s conservan dins la ciutat, quasi podría assenyalar-se que fóu destinada a la construcció de sillars per la muralla tarragonina.

També en la comarca de Tortosa y en ses montanyes vehines se explotan pedreres de jaspis y altres classes, que pulides y treballades se destinan a edificacions de certa importancia; com prop de Montblanch hi han turons d' ala-

baštre, y en altres pobles de la provincia venen utilisant-se argíles de diferents colors pera nodrir certes industries de terricería a que llurs vehins se dedican.

Clixé de Antoni Bartomeus

Cingles de Mont-sant de cara al Priorat

En lo Priorat y altres serres que vorejan dita comarca, pot observar-se que la part baxa està composta de un sens fí de collets y turons de *llicorella,* pedra en extrém flonja, lluisosa y de color rogenca, que queda convertida en terra a la sola acció de la atmòsfera, conreuant-la sos habitants y plantant en aquells paratges les vinyes, que tan anomenades són per la riquesa alcohòlica y exquisit gust dels caldos que produhexen. Demunt d' aquell basament surten altívoles les serralades del Montsant y Prades, com castells senyorials de tres y quatre estatges, puix les masses de pedra s' axecan espadades y sens faldes, ab lo nom de *cingles,* per ahont no es possible enfilar-se sens un gran rodeig, donada la altura que quiscuna arriba a tenir.

Clixé de Antoni Bartomeus

Barranch de la Febró, «Mas de Mansó»

La mà del Omnipotent ha dotat les esmentades montanyes de determinats accidents, com los avenchs del Montsant de fondaria incalculable, singularment los del terme de la Febró ab sos hermosos degotalls; trobant-se axíme-

teix, en certs paratges, meravelloses coves, revestides de formes capritxoses y ab detalls que cridan la atenció de naturalistes y visitants.

Dins les entranyes de les moles de pedra descrites, venen explotant-se certs minerals de gran utilitat industrial, com lo plom, en los térmens de Belmunt y Molar, quals mines produhexen aquell metall ab abundancia y de superior qualitat. La del primer poble anomenat, resulta que ja fóu començada durant lo período romà, segons observacions científiques y noves extretes dels escriptors llatíns, y segons pot observar-se ab la configuració, antigüetat y condicions de les primeres galeríes obertes en sa porció més exterior.

Aximeteix intentaren buscar-se minerals de ferre en les serralades de la Espluga, Vimbodí, Mussara y Albiol durant lo segle XIV, penultim de la Etat mitjana, tota vegada que existexen cartes reyals de concessió de mines, en lo bosch de Poblet, firmades per los reys de Aragó, en Jaume II, y son net Pere «lo Cerimoniós», com consta que concediren semblants privilegis determinats arquebisbes de Tarragona, en son caràcter de senyors temporals del Camp, a fí de cercar argent, coure y altres metalls, en les montanyes d' Alforja, Albiol y Alcover.

Clixé de Antoni Bartomeus

Alcover. — Vista de montanyes, abans cascates

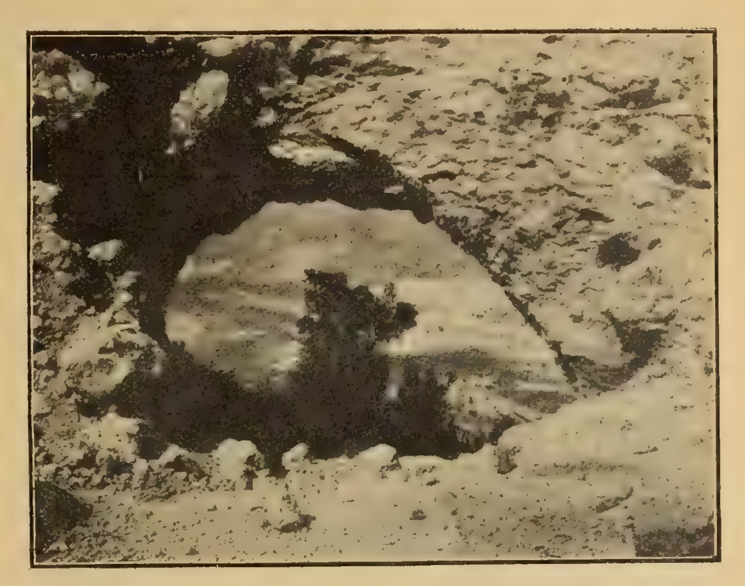
Hydrología.—Ademés dels elements físichs de la crosta ferma de la terra, existexen en la metexa los del ayga, tan essencials com los primers, puix sens ayga no sería possible la vitalitat humana, la dels animals, vegetals, ni sisquera la de la propria crosta terrestre.

Conseqüent lo Criador ab sa prodigiosa obra, féu al començament del món la evolució de la materia líquida, produhint les aygues, convertint-les ab vapor y donant lloch a les boyres, núvols y pluges, que inondant la terra y filtrant dins ses entranyes la ayga que aquelles envían, fan nàxer les fonts y manantials, origen a la vegada de les corrents, ríus y estanys, fecondisadors de plantes y temperadors de les necessitats de tots los sers de la naturalesa.

Per çò, com a estudi complementari de la descripció orogràfica, manca encara borronejar lo de les aygues, que-s dividexen en terrestres y marítimes,

camençant per les primeres y exposant los ríus, rieres y barranchs que circulan per llurs conques, ab designació de son curs, a fí de possehir nova aproximada de les circumstancies que en sa fesomía concorren.

Venint de Barcelona y entrant en la provincia de Tarragona, com a límit divisori entre abdues provincies se parteix del ríu anomenat de Foix, nascut en les fonts de les montanyes de la Llacuna y recollidor de les aygues de les rieres de Esblada y Pontons. Al arribar al territori de la costa, passa tocant, per occident, ab la vila de Cubelles, dexant-la a sa esquerra, per qual causa pertany aquella a la provincia de Barcelona, puix que a sa ribera dreta començan los térmens de Cunit, Calafell, Bellvey y Arbós que forman part de la de Tarragona. La extensió d' aquell ríu queda reduhida a quinze o vint kilòmetres y lo volúm mitjà de ses aygues es tan escàs, que la major part del any pot estimar-se com a riera encarregada d' aconduhir les pluvials, tota vegada que les de les fonts sortides en les estribacions de les serres, no arriban quasi may a nodrir la mare del ríu.

Clixé de Antoni Bartomeus

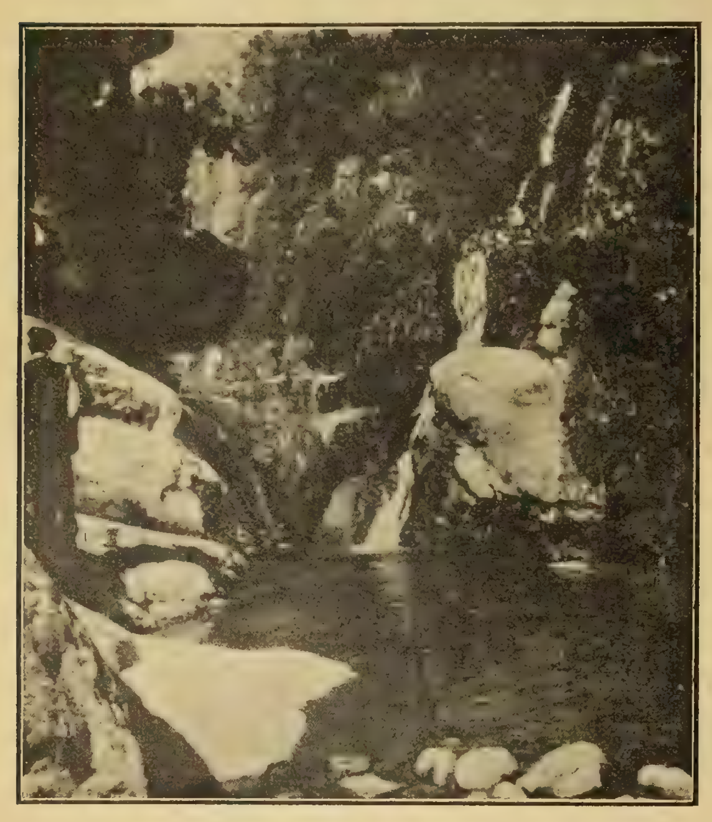
Montsech. — Pont natural y roca foradada

Entre lo ríu de Foix y lo Gayà existexen diferents barranchs y la riera de la Bisbal, la més capdalosa de totes les de la comarca, naxent en la montanya de Montagut, prop de Querol, passant per Ayguesvives, Bisbal del Penadès y la vila de Vendrell, fins a desembocar en la platja de dita vila.

Lo ríu Gayà desenrotlla son curs dins la complerta extensió perpendicular a que alcança la provincia, donada la horisontal de la costa, puix que té son origen en la serra de la Brufaganya, en lo confí del departament tarragoní ab lo de Barcelona, replega ses primeres aygues en les fonts de la ermita de Sant Magí, y ajuntant en son llit los manantials que baxan de Pontils, Santa Perpètua, Vallespinosa, Pont d' Armentera, Plà de Cabra, Santes Creus, Ayguamurcia, Vilarodona, Brafim, Vilabella, Catllar, Ardenya y Ferràn, arriba a la platja propera a Tamarit, confonent-se ab les aygues de la mar Mediterrania, després de haver regat importants terrers de ses riberes y donat

moviment a molíns y fàbriques montades en diverses vorades de tot son curs.

Lo capdal d' aquelles aygues resulta suficientment abundant, contribuint a son aument la llargaria de més de vuytanta kilòmetres que conté la mare del ríu y la direcció per terrenys de móltes fonts, com les del monestir de Santes Creus, axís com los barranchs y torrents que existexen en les valls formades a sa ribera esquerra per les serres y coll de Montferri, Montmell, Montagut y la Brufaganya, y a sa dreta, per les de Montbrió de la Marca, Vallespinosa, Plà de Cabra, Pont d' Armentera, Alió, Perafort, Catllar y Palleresos.

Clixé de Antoni Bartomeus

Fonts del ríu Glorieta

Paralelament al anterior, atravessa la provincia, des de son naxement a la desembocadura, lo ríu Francolí, ja batejat durant la època romana ab lo nom de *Tulcis,* y variat després dit nom per lo actualment conegut, quan la invasió dels vissigoths, segons la etymología de la paraula esmentada, y la significació d' esparver y aucell selvàtich o de rapinya, que se li dóna.

L' origen del ríu Francolí deu buscar-se en la font major de la Espluga y en lo antich terme o jurisdicció del monestir de Poblet, rebent en primer lloch les aygues del riuet de Milans y més avall les del Anguera, axís com les dels nombrosos manantials que naxen en les serres de Vimbodí, bosch de Poblet, comuns de la vila de Montblanch y montanya de Sant Joan. La corrent segueix l' areny del ríu, llepant les primeres cases de dita Espluga y després les de la vila de Montblanch, tenint quiscuna pont de comunicació ab la carretera general de Lleyda que passa a la esquerra del ríu. Per Vilavert continua lo ríu son curs fins al poble de la Riba, ahont se li juntan les aygues del ríu Brugent, nascut en la serra de la Mussara, devallant per Capafons, Farena y Pinatell, y unint-se al peu de la Riba ab lo primer, com un de sos principals tributaris.

Aprofitant la vall que dexan les montanyes entre Picamoxons y la Plana, fà sa entrada la corrent en lo Camp de Tarragona, rebent les aygues de la riera de Fontscaldes, prop de Milà, y una volta atravessats los térmens de la Masó, Rourell, Vilallonga, Morell, Pobla de Mafumet y Constantí, ínvadeix lo de la capital en tota sa extensió per arribar a la platja, junt al moll de ponent, en que té son desaygüe.

Són en gran nombre les finques riberenques que utilisan aquelles aygues, sobretot quan passades les serres, penetra lo ríu en lo Camp de Tarragona, y resultan montades en ses riberes importants fàbriques y molins, segons logra observar-se des de la Riba fins a Montblanch, viatjant en lo ferrocarril de Tarragona a Lleyda.

Clixé de Antoni Bartomeus

Pratdip. — Salt d' ayga

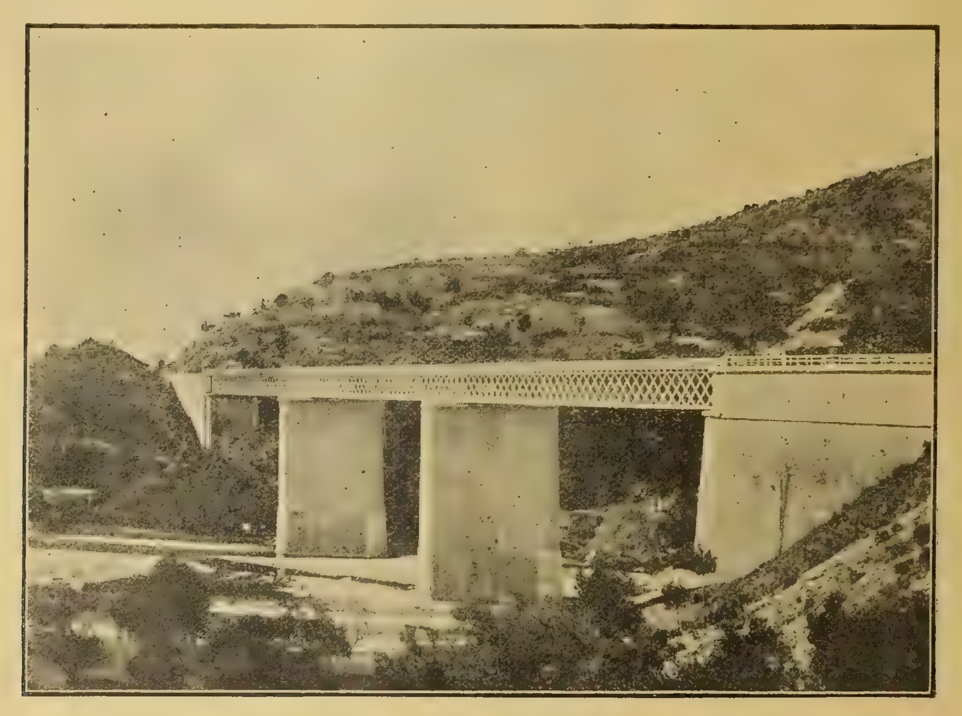
Continuant la descripció de les corrents naturals de la provincia, al seguiment de la ruta en direcció al mitgdía, ha de fer-se esment de les rieres de la Selva del Camp y Almoster, que depositan llurs cabdals d' ayga a la platja anomenada de la Pineda, y les de Maspujols, Alforja y Riudecanyes a la dreta del cap de Salòu, satistent necessitats perentories dels terrers que atravessan en los térmens de la Canonja, Vilaseca, Riudolms, Vinyols y Cambrils.

Al arribar al coll de Balaguer, desemboca en los encontorns de la Cala de Ametlla lo ríu Ollastre, d' escasses aygues, conegut ja durant lo període romà ab lo nom de *Oleastrum*, que recollint los manantials de la serra anomenada Mola del Món, passa per Perelló, la *Trajá-capita* de Plini, y entra en la mar en una de les petites platges de que està plena tota aquella costa.

Al arribar a la Ampolla, després de la riera del *Estany gelat*, se desenrotlla lo panorama que forma la extensa conca de les boques del Ebre, ríu cabdalosissim, tal vegada lo més important d' Espanya y provablement lo més estudiat y descrit per quiscuna mena de geògrafs y escriptors nacionals y estrangers, cantades ses gestes per poetes de totes les etats y feta sa historia ab la major

part de llengüatges del món civilisat. Sols convé a la nostra tasca descriure l' esmentat ríu des de que fà son ingrés en lo territori català, fins que les corrents de son Delta resultan apagades per les ones de la mar llatina, mes enllà del cap de Tortosa, format ab los sediments que arrastra de llunyanes terres.

Per Fayón, derrer terme municipal de la provincia de Çaragoça que confina ab la de Tarragona penetra lo ríu Ebre en la regió de Catalunya, trobant assentats prop de les riberes los pobles de Ribarroja, Flix, Ascó, Mora d'Ebre, Benissanet, Miravet, Xerta, Aldover, Roquetes, les barriades externes de Tor-

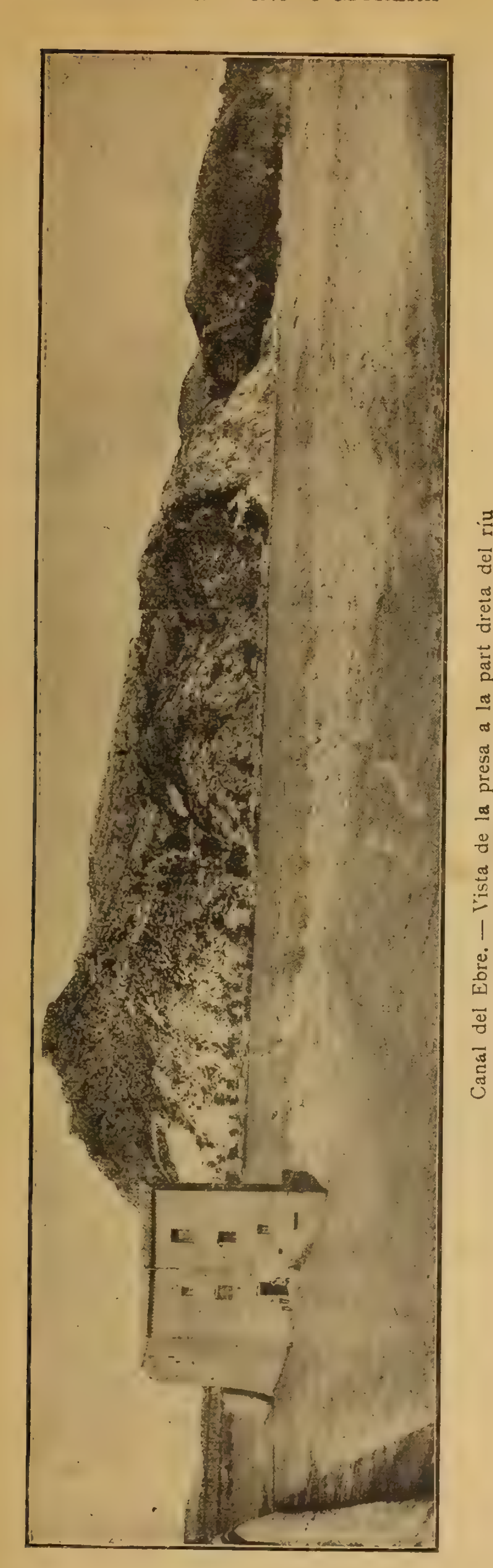
Clixé de Joan Castellvell

Picamoxons. — Pont sobre lo Francolí

tosa, Santa Bàrbara y la vila de Amposta, a la dreta; quedant a la esquerra los de Bisbal de Falset, Torre del Espanyol, Vinebre, García, Tivissa, Mora la Nova o Masos de Mora, Ginestar, Rasquera, Benifallet, Tivenys y centre de Tortosa.

Dins la conca hydrogràfica catalana d' aquell cabdalós ríu, encara reb les aygues d' alguns afluyents o tributaris, com les del ríu Ciurana, en sa ribera de la esquerra, que a la vegada recull les dels riuets d' Arbolí y Montsant, axís com les del Capsida, dirigint-se a la ribera dreta les del Canaleta, Caramella y la Galera, pervingudes dels ports de Beceyt y demés serres gandesanes, incluyent lo conegut tributari Mataranya, que serveix de confí de la provincia tarragonina ab la de Çaragoça.

En la part baxa del Ebre, des de Xerta fins a sa desembocadura, la co-

Canal del Ebre. — Vista de la presa a la part dreta del ríu

rrent poch moguda ha dexat en son jaç importantíssims sediments que bifurcant lo capdal de les aygues y formant lo que a Tortosa solen anomenar *galatxos,* han donat origen a les *illes,* que com les de Mora d' Ebre y Miravet, són productívoles d' abundants y saborosos fruyts, sens grans despeses de conrèu, puix la regor del ríu aporta en dits paratges y en les finques properes, bona part d' adops per assahonar completament la terra.

De la fecondidat, donchs, que tenen les hortes riberenques, nascuda de les metexes aygues, apareix que són comunes les manufactures, de caràcter rudimentari, en gran part, al obgecte de regar les heretats per lo sistema de pous y petites galeríes, encaminades a la conducció de les aygues dintre de les finques, a fí d' extreureles per mitg de cìnies de fusta, usant altres proprietaris màquines y bombes elevatories, motors y nous invents, que han fet de la comarca, una de les més productives de la provincia de Tarragona.

Ab los salts del ayga y fortes pendents de son areny, mitjançant lo recurs de rescloses y cequies, s' ha donat gran impuls a industries establertes en les riberes, essent abundants los molins fariners y les fàbriques, que com la de productes químichs de Flix y les progectades pera desenrotllar energía elèctrica, convertiràn, sens dùpte, tota la conca en un centre industrial de veritable importancia.

S' ha de tindre en compte, al meteix temps, que lo ríu Ebre es anomenat de flotaciò y navegaciò, y ab tals condicions han pogut utilisar los ribe-

renchs cert moviment mercantil, que s' extén des de Tortosa fins a la antiga Castella, puix passan continuament amunt y avall del ríu munior de llauts, transportant mercaderíes o bé arrossegant les barcades de taulons y vigues, baxades del Pyrinèu occidental, conduhint alguns altres passatgers de la ribera que van a Tortosa o retornan a sos pobles; no logrant-se assenyalar un caseríu riberench sens possehir son descarregador, ahont quedan varades les barques de llurs vehins.

Semblant moviment resulta encapselat en èpoques remotes, fent ja esment del meteix los escriptors romans, parlant-ne ab detall les cròniques antigues y donant-ne conexement los historiadors locals de tots los segles següents.

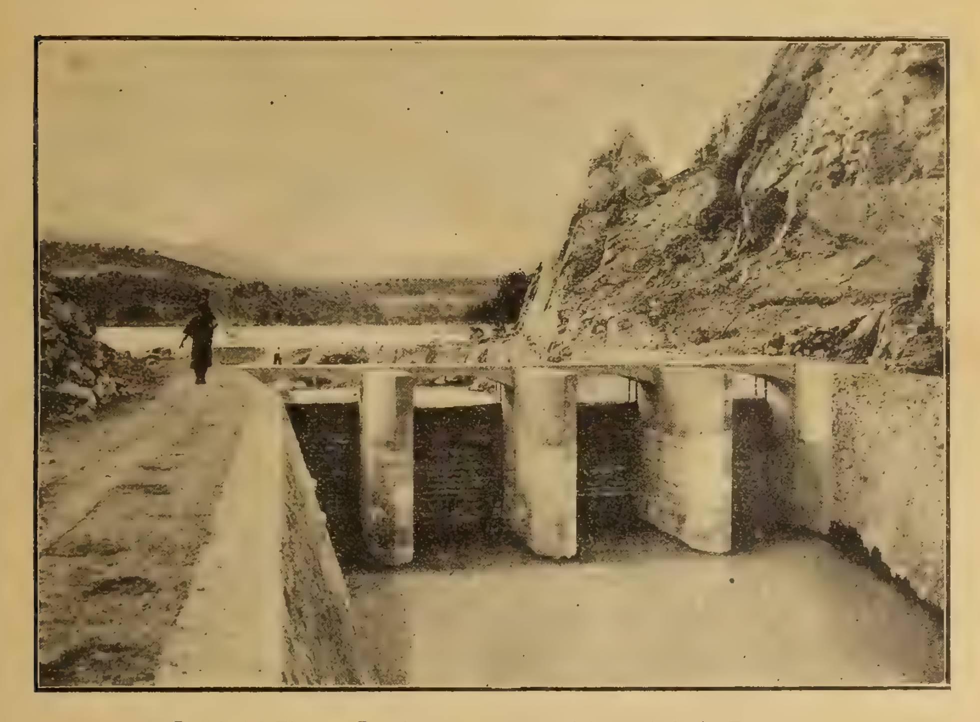
Canal del Ebre de la esquerre (en construcció)

Prop de la vila de Xerta, en la ribera dreta del Ebre, existeix l' antich Azut, comporta de gran precissió, que vé destinada al pas de les naus que vadejan per son curs, a fí de salvar lo desnivell que allí té la mare del ríu, obra dels fills de Mahoma que tantes centuries dominaren en la comarca, y que no ha desmerescut de sa passada importancia ni s' ha malmès en lo transcurs del temps. Del meteix Azut arrenca lo gran canal de la dreta del Ebre, paralel a sa ribera, que passa per Roquetes y Amposta, desembocant ses aygues en los encontorns del port de Sant Carles de la Ràpita, al obgecte de regar milers

de jornals de terra, als que no alcança lo nivell del ríu; havent-se començat en 1908, la construcció d' altre canal per lo marge esquerre, encaminat al meteix fí envers les finques de dit marge, que-s diu estarà llest abans del 1911.

Seguint lo curs del Ebre en sa natural direcció y arribant a Amposta, comença a aparèxer lo gran aplanall de terra fangosa, exquitxada de petits estanys, que lo llach arrastrat per la corrent, ha dexat en aquella part del ríu, fins a la punta de Tortosa y fins als ports naturals del Fangar y dels Alfachs, a la dreta y esquerra de dita punta.

La corrent avença en direcció a les anomenades goles del Ebre, la del nort y la del sur, en que queda repartit lo capdal, en forma de Delta, dexant

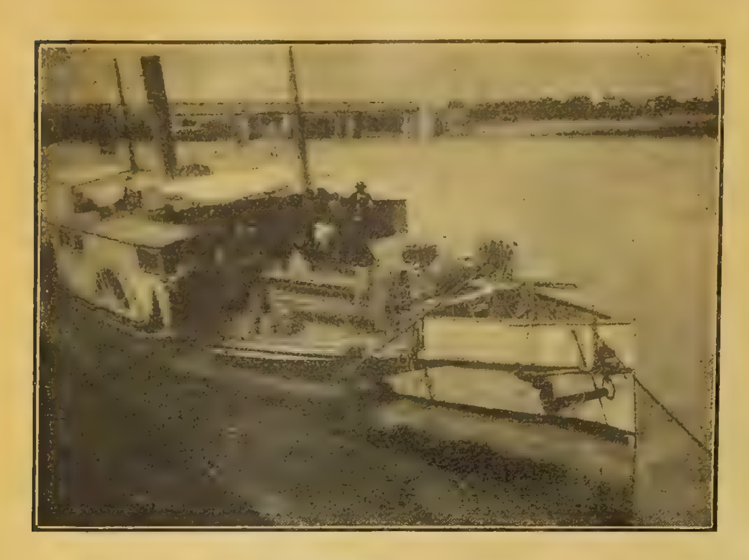

Canal del Ebre. — Rescloses y entrada del canal de la Esquerre

cert espay de terra entre dites goles y la platja, que se li dóna lo nom de illa o sech de Buda. Allí abundan mólt més los estanys, donada sa proximitat a la mar, invadits ab frequencia per l' onatge durant los temporals, y desprès de estirar-se los sediments, omplint lo Mediterrà en una longitut fabulosa, la obra del ríu ha constituit los dos ports abans designats, sens dupte los més importants de tota la costa, singularment lo del Alfachs per sa grandaria y condicions de refugi, que no poden ésser encara comparables ab les que reunexen altres paratges semblants que forman part de dita costa.

Fet oportunament per una comissió d' enginyers del Estat l' estudi de la vall del Ebre en l' any 1865, baix la direcció de D. Pere Anton Mensa, en les noves a dit efecte publicades, se troba que llavors venían regant-se de les

aygues del ríu, sis mil cinchcentes setanta quatre hectàrees de terra, dins la provincia de Tarragona, sense comptar les del canal, y que tot lo territori de la conca n' abarcava dues centes dotze mil cinchcentes setanta cinch, essent lo volúm mitg de llurs aygues lo de cent trenta cinch mil siscents noranta quatre metres cúbichs; resultant de les quantitats exposades, que si bé tota la superficie de la conca riberenca no pot ésser de regadíu, deurían aprofitar-se aquelles aygues per assahonar móltes més finques que no han conseguit posar-se encara en condicions, a fí de transformar sos respectius conrèus.

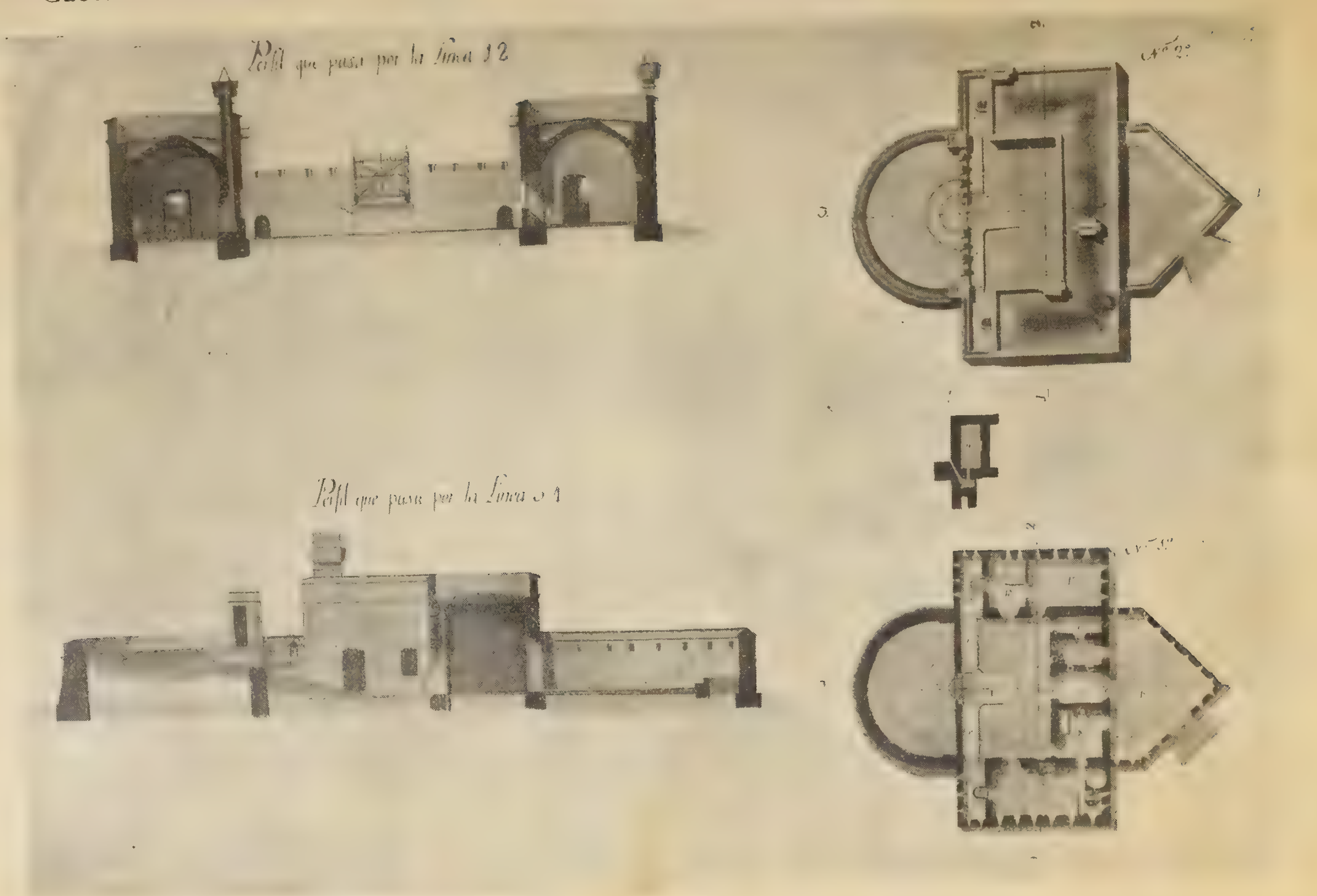

Navegació per l' Ebre

Més enllà del ríu Ebre existexen dins la provincia tarragonina altres dos riuets, destinats a formar la barrera de dita provincia en sos límits ab les de Castelló de la Plana y Terol. De les vertents orientals dels ports de Beceyt pervenen los manantials que donan vida al ríu Algars, un dels tributaris del Mataranya, si bé que la confluencia ab dit ríu no té lloch fins a Nonasp, població de la provincia de Çaragoça, després que ha banyat los térmens municipals de Arnes, Horta y Caseras, viles adscrites a la de Tarragona, y de les metexes vertents de cara mitgdía naxen les fonts que alimentan les primeres corrents del ríu Cènia, que començant en la provincia de Castelló, entra en la tarragonina, regant lo terme de la vila que porta lo nom del esmentat ríu, recull les aygues de la riera de Ulldecona y vé a morir a la platja de Alcanar, després d' atravessar també tot son terme municipal.

Les corrents naturals descrites, junt ab les que l' enginy de sos laboriosos habitants ha produhit per mitg de pous, mines, cinies y altres obres encaminades a soplir la falta d' ayga en los térmens ahont no pot comptar-se ab dites corrents, han convertit lo territori provincial en un verdader jardí, puix no hi ha cap poble que dexe d' estar en possessió d' horts en més o menys escala, ni podría fer-se esment d' un sol d' ells que dega esperar la regor de ses terres del ayga de les pluges.

Per ço la agricultura es la font principal de la riquesa dominant en la provincia, y essent planera la porció de territori inherent a la costa, apareix que

1803. — Plan d'una batería per los ports dels Alfachs, Fangar y illa de Buda, en lo desaygament del Ebre

en les finques regades per les aygues del ríu Gayà y en les cinies montades en la part baxa dels térmens de Tamarít, Altafulla y Torredenbarra se conreuan los cànems ab regular escala, mólt renomenats en dits térmens per sa blancura y fortalesa, recordades ses bones condicions durant lo període romà, puix se compta que de ses filasses n' eran texides certes teles, anomenades *carbassus,* de les que vestían patricis y matrones de la gran ciutat del Imperi. Les llegums, especialment fasols y blat de moro, són les plantes que millors rendiments donan als conreuadors de les hortes assahonades per les aygues del Francolí, en lo Camp de Tarragona, ademés de tota mena d' hortalices, y en los terrers de la part baxa de la Castellanía, sobretot los més propers a la desembocadura del Ebre, començant en Amposta y acabant a la platja, venen fent-se collites importants d' arròs, que han donat vigorós impuls a la agricultura d' aquella fertil porció del territori provincial.

En los terrers de secà de la metexa costa, apareix com arbre de bona producció lo frondosíssim garrofer, corpulent y ayrós, que en mitg de les vinyes y camps roquers dóna prou guany a son conreuador, contribuint al pervindre del pagès los fruyts que-l sosdit arbre proporciona.

Lo cultíu de les vinyes resulta comú y general en lo baix Penadès, Camp de Tarragona, conca de Barberà y en los costers de la comarca del Priorat, ahont la força alcohòlica, sabor y brillantesa dels nostres vins farían remunerador lo preu de replantació de ceps, si-s trobessen mercats pera donar sortida als millars d' hectòlitres que dita producció representa. Los caldos del Priorat són los de més nombradía de Catalunya per les immellorables condicions que reunexen, y los dels altres llochs, si bé de no tan bona qualitat, queda aquexa compensada ab sa major quantitat.

En lo Camp de Tarragona y llochs de cert regadíu se conreua ab gran cura l' avellaner, arbret de abundants rendiments, del que existexen veritables boschs en tota la part del territori que abrigan les montanyes vehines, singularment en los térmens d' Alcover, La Selva del Camp, Almoster, Castellvell, Vilaplana, Alexar, Alforja y altres confinants, extenent-se son conrèu en los demés del dit Camp fins a la costa; mentres que en lo Priorat y estribacions de ses montanyes s' arreplegan bones collites d' atmetlles, puix més tardà lo floriment del arbre, conseguent a sa baxa temperatura, les gelades del mes de febrer no logran, com en lo Camp, destruir dit floriment.

La producció oliera en la conca del Ebre es la quasi dominant en totes les finques que per ses condicions orogràfiques no poden disfrutar de la regor de les aygues del ríu. L' oliver resulta considerat com arbre comú dintre de la provincia de Tarragona, en quiscún terreny d' escassa elevació, esponjós y fresca!: emperò en les terres de la Castellanía y en térmens del baix Aragó vé criant-se dit arbre ab corpulencia y llarga vida. La collita d' olives, donchs, pot estimar-se com la més aprofitosa de dit territori, contribuint a la fama de que gosan los olis tortosins en los mercats nacionals y estrangers la puresa y

finura d' aquells richs caldos, que no tenen competencia ni en los italians, ni en los de qualsevol part del món.

Pujant als paratges montanyenchs de la provincia, los cims de les serres més enfilades conservan encara les ressagues dels pinars que cultivaren ab amor les comunitats relligioses de Poblet, Santes Creus, Scala-Dei, Sant Salvador de Horta, Escornalbòu y altres, les quals per allunyar-se dels centres de població, fabricaren llurs monestirs prop de dites serres, obtenint de nostres reys lo domini temporal del territori y lluytant ab entitats de tota mena, a fí de conservar y replantar los boschs. Los habitants dels caseríus edificats en aquells cims se dedican al conrèu de patates y cereals, a la fabricació de carbó vegetal de les despulles de pins, alzines y demés arbres rústechs, al cultíu del castanyer y al pastoreig de moltons, cabres, crestons y bestiar de llana, de gran estima entre ses castes, quan se tracta del moltó tarragoní.

Clixé de Miquel Borrás

Montblanch. — Camí del mas de La Vall

Encara possehexen monts comunals les localitats de Benissanet, Bot, Ciurana, Corbera, Gandesa, Montblanch, Tivissa y Vandellós.

La tallada dels boschs ha produhit la desaparició de les besties danyines, axís es que ab prou feynes poden trobar-se en sos catàus llops y porchs singlars, que en lo segle XV caçava lo rey Anfòs IV prop de Tarragona, en los estanys de Salòu, quan en les vesprades exían del bosch per abeurar. Sols en los ports de Beceyt y montanyes properes se té nova de la existencia d' algún exemplar d' aquells animals, mantenint-se de les cabres selvàtiques y dels remats que campejan en sos voltants.

En los paratges inhabitats es comuna la guinèu, perseguidora de cunills y llebres, que tan abundarían en tota la terra, si no-ls minvés la voracitat d' aquells astuts caçadors; essent coneguts en los cims de les agrestes serralades los corps, duchs y esparvers, aucells de rampinya, que encare fan més dificultós l' aument de les races anomenades de caça menor.

Com a complement de la part hydrològica de la provincia de Tarragona,

falta determinar les condicions de certs manantials, dels mólts que naxen en totes direccions al peu de les serres, y en los espadats de les metexes, y per més que no abundan les aygues medicinals, convé fer esment de les de la Es-

Tortosa. — Casa de banys de Cardó

pluga de Francolí, Vallfogona de Riucorp, Cardó, Fontcalda, Tortosa, Scala-Dei y algún altre, dels que se donaràn los detalls convenients quan al descriure les poblacions respectives se procehesca a la exposició dels balnearis existents dins de les metexes o bé en llur vehinatge.

Marina.—Exposada la relació dels elements que físicament concorren a formar la part estable del territori de la provincia de Tarragona, falta per arredonir sa descripció, l' estudi de la marina, tota vegada que gaudint aquella de una llarga costa y hermoses platges, precisa donar nova complerta dels accidents de la metexa, tenint en compte que a sa extensió y condicions hydrològiques es deguda la importancia ab que en tot temps, s' ha assenyalat la porció del terrer català, inherent al esmentat territori.

Abans de tot, cal fer present que la jurisdicció de la costa de Tarragona, exercida per lo comandant de marina, resulta mólt més extensa que la de la circumscripció terrestre, puix que comença al peu de les costes de Garraf, prop de Sitges y Vilanova y Geltrú, y acaba en los voltants de Penyíscola, dexant de amotllar-se als confins determinats pera la de la part ferma, donat l' organisme autonòmich de la marina de guerra espanyola, que ha volgut conservar la divisió primitiva, fonamentada en circumstancies físiques e històriques de més estima que les del repartiment administratiu. La llargaria de dita costa es de 230 kilòmetres.

Des de Sitges y Vilanova, fins a Roda y Crexell, existexen les arenoses platges de Sitges, Vilanova, Cunit, Calafell, Vendrell y Camarruga, plenes d' estanys les derreres que lo propri onatge alimenta. En lo morro de terra alçat sots l' ermitori de Barà y en los collets adherits dins lo terme de Crexell ahont sobrepuja la punta de la Palomera, comença la platja de Torredenbarra, la més planera, extensa y espayosa de totes les dels encontorns, seguida de munior de collets, procehints de les serres vehines, que originan noves platges als confins dels térmens d' Altafulla y Tamarit, fins arribar a la punta de la Mora la més enfilada dins de la mar de totes les que les derivacions orogràfiqnes han produhit en aquella part de la costa.

Clixé de Benet Chías

Platja de Calafell

De la punta de la Mora arrenca la platja llarga de Tarragona, y en la cala que abriga aquella punta, o en lo petit promontori que al extrém de mitgjorn de dita platja, tanca sa planuria, existeix lo migrat refugi, que lo rey en Jaume anomenava «la Porrasa», quan desembarcà a la costa catalana en lo primer retorn de la conquesta de Mallorca.

Seguidament venen les platges properes a Tarragona, conegudes per la Sabinosa, Rebassada y Miracle, qual confí de la derrera enllaça ab la arrencada del moll de llevant que banya los peus de la ciutat metro-política.

Partint del altre moll de ponent, ahont acaba lo ríu Francolí, apareix en direcció del mitg-día la arquejada platja de la Pineda, en forma de mitja-lluna, com a límit del Camp, empinant-se en son extrém lo promontori de Salòu, que a la vegada dóna nom a la espayosa següent platja, adestrada per massiliots o helens, ahont montaren l' antiga *Salauris,* aprofitada, desprès del transcurs de mólts segles, per lo geni català, a fí d' enlayrar sa poderosa y arriscada marina.

La platja de Cambrils, continuació de la precedent, que fineix ab la punta del Esquirol y les cantelludes costes en que rebotan les aygues, anomenantles de Araigon, Rifà, la Riera y la Grassa, a mida que s' acostan al poble de

la Atmetlla, donan lloch a petits regolfs, amagatalls, en temps passats, de les naus de corsaris que assoliren los terrenys dels encontorns, trobant-se deprés del Hospitalet del Infant, la Cala de la Atmetlla, ahont un caseríu de pescadors assentat demunt del roquisser en que s' esblayman les ones, ha fet hospitalaris aquells passatges, abans despoblats per sa crudesa e insalubritat.

Clixé de Antoni Bartomeus

Port de Algaver

Més escarpellada la costa, camí del Ebre, les entrades de roques mar endins, han format los caps de Santes Creus y de la Lliga, variant la monotonía del esplanall sens mena de cultíu, que començant en lo agregat del Hospitalet, no acaba fins arribar a la platja de la Ampolla. Allí apareix en tota sa magnificencia lo panorama de la badía de Sant Jordi, ab lo port natural del Fangar en son interior y la punta del meteix nom, produhit hú y altre per los solatges del ríu Ebre, quan una de ses goles anava a desembocar en dit lloch.

Clixé de Antoni Bartomeus

Salòu. — Vista de la població des de lo moll

L' areny del ríu ha buscat des de segles precedents la nova direcció que ara conserva, corrent les aygues més avall y donant origen a la extensa punta o cap de Tortosa, a la anomenada de la Banya, en mitg de les dues goles actuals, y a la que porta lo títol de Galatxo a la entrada del immens port natural dels Alfachs, en l' interior del qual fóu fabricat lo de Sant Carles de la Ràpita per en Carles tercer, a fí de convertir-lo, durant son govern, en lo primer y més important del Mediterrà.

Una vegada passat lo territori dels Alfachs, torna tot seguit a presentar-se la costa ab sa natural configuració, venint les platges d' Alcanar y Vinaròç a recordar les abans citades que escauen en los confins del baix Penadès y del Camp de Tarragona. La munior de barranchs y rieres que devallan de la serra de Montsià entorpexen en dites platges la planuria de les arenes de que generalment estàn cobertes, y després de recorregudes aquelles, s' arriba ja a la provincia de Castelló, y a la sortida complerta de la regió catalana.

Clixé del Autor

Tarragona. — Establiment de banys de mar

De res més, donchs, proceheix donar compte ab referencia a la costa tarragonina, fent-se tan sols necessari recordar que la porció roquera es mólt inferior a la que constituexen ses platges, totes plenes de sorra finíssima que en suàu penjant mar endins permeten vadejar-les fins a la distancia de més d' un kilòmetre. Tals condicions venen a contribuir a que dita part marítima resulte poblada de balnearis en la temporada estiuenca, ahont acudexen les families dels pobles circumvehins, a fí de pendre veritables banys de mar, sens perill de cap mena, batudes constantment les aygues per son onatge y empapades de raigs de sol y de serena, que donan al bany cert valiment curatíu, més segur y actíu que lo produhit per los establiments artificials montats al propri obgecte. Axís resulta que a la platja de Vilanova van a banyar-se los vehins de dita població y dels encontorns; a la de Camarruga, los de Vendrell, Valls y localitats confinants; a la de Torredenbarra y Altafulla, los de dites viles y mólts barcelonins, terratinents en sos térmens respectíus; a les

del Miracle y Rabassada acudexen les families de Tarragona, omplint sos establiments, com van a la de Salòu les de Reus, havent construit un tranvía a vapor pera son passatge, anant a la d' Ampolla los tortosins y a la d' Alcanar los dels pobles de la dreta del ríu Ebre.

Les condicions físiques de les esmentades platges fan assequible la pesca en les metexes per lo sistema, encara rudimentari, conegut per l' art, consistent en tirar la xarcia a una distancia de dos kilòmetres, lligant los caps ab una corda fins a la platja y recollint-la ab uniformitat a força de sanch humana, mitjançant lo natural arrastre y l' empresonament del peix que-s troba dins del raig que dit ormeig abarca.

Semblant moviment en les platges, axís com lo de la pesca anomenada del bou, palangre, artets y altres, ha donat lloch a axecar-se, junt al límit de les arenes ab la terra de conrèu, importants caseríus, com lo de Vilanoveta, Cunit, barris de mar de Calafell, Torredenbarra, barri de Sant Pere, vulgarment conegut per lo Serrallo, a Tarragona, barri de mar de Cambrils, la Cala de la Atmetlla, cases d' Alcanar y altres de menor importancia, ahont víu generalment la gent marinera, sens altre ofici que la pesca, consistint sa hisenda ab barques y ormeig pera nodrir los mercats de Barcelona y de quasi totes les ciutats catalanes, dels productes recollits de la nostra mar Mediterrania. Lo centre d' aquell moviment en la part baxa de Catalunya arrela en lo barri de pescadors de la ciutat de Tarragona, fonamentat en la platgeta compresa dins de son moll, ahont acudexen les barques de Vilanova, Calafell, Torredenbarra y demés de la costa superior, quan domina lo vent de llevant y les de Cambrils, la Cala de Atmetlla, Sant Carles de la Ràpita, fins de Vinaròç, quan venen empentades per lo mestral, originant un tràfech mercantívol de grandíssima importancia, que ascendeix alguns anys a milions de pessetes.

Los productes de la pesca en la mar Mediterrania, especialment en aquella part compresa dins los límits de sa provincia marítima, consistexen en grans quantitats de llus, llengüado, pegell, mòllera, moll, pelaya y altres classes de peix blanch y vermell, de tan bona estima que-s cotisa a pujats preus; la de sardines, aledrochs, barats, tonyines y tota mena de peix blau, y la de móltes maneres de peix inferior al que se li dóna lo nom genèrich de *revalla*, entre-ls traginers de dita mercadería. Vora la costa vé criant-se aximeteix una classe de peix anomenat de closca, com la llagosta, aranya, tortuga y la cabra; lo llagostí resulta abundant en los voltans del port dels Alfachs, y les moles de saboga que pujan ríu amunt per l' Ebre fins al salt del Azut de Xerta, desovant en dit punt durant los mesos de Abril y Maig, donan lloch a altra important pesquera, mólt anomenada per la gent de Tortosa, Amposta y demés habitants de abdues riberes inferiors, quan a son retorn a la mar, venen saltant quasi a flor d' ayga les sabroses sabogues.

Poch apropòsit les platges pera l' embarch y desembarch de mercaderíes, resultan quasi inútils a dit obgecte les de la provincia tarragonina, puix per

sa escassa fondaria no permeten acostar-se a terra a les naus que a les metexes arriban, si comptan ab regular calatge, havent de mantenir-se a bona distancia y fer lo trasport de la càrrega comercial fins a les arenes, per mija de llanxes, llautets, gusis y altres embarcacions enterament petites.

No obstant lo exposat, les platges de Vilanova, Torredenbarra, Salòu, Cambrils, Alfachs y quiscuna més, estàn habilitades per desembarcar determinats fruyts, tenint aduanes subalternes; autoritats marítimes d' ordre inferior; fars o farons de diverses classes, com los montats en Vilanova, Tarragona, Salòu, Buda y la Banya, depenjants del ram d' Obres públiques, y determinats serveys inherents a la comunicació marítima, dels quals se donarà compte ab la oportunitat deguda a mida que s procehesca a la descripció de les localitats ahont aquells tenen sa instalació.

Ab lo que acabàm de consignar, pot donar-se per terminada la descripció geogràfica y física de la part de Catalunya, comprensiva de la sosdita provincia de Tarragona, tal volta la de més fàcil y menys ingrat conrèu, per la qualitat de sos terrenys, per les condicions hydrològiques que reuneix y per les circumstancies especials que concorren en son clima, benigne y quasi calorós en la porció costanera y poch estremat en lo interior, tota vegada que les serres que la separan de la de Lleyda, privan la entrada en ses comarques dels vents regnants en les més properes al nort y a la gran cadena dels Pyrinèus, mentres que les planuries de la costa permeten que-ls ayres temprats del mitjorn modifiquen la temperatura general relacionada ab la situació del territori y ab sa posissió geogràfica, dins los graus de latitut en que a tota plegada li corresponen.

II

Descripció administrativa

Conegut lo territori comprensíu de la provincia de Tarragona, s' imposa la descripció de les agrupacions administratives que constituexen dita provincia sots lo punt de vista polítich, civil y militar, formant un conjunt paregut al de les demés provincies d' Espanya.

Malgrat que la provincia tarragonina es la més petita en extensió de les altres tres en que vé repartida la antiga regió catalana, puix sols conté unes 502 llegües quadrades, quina equivalencia en kilòmetres quadrats queda reduhída a 6,350 y a 634'800 hectàrees de terra, es induptable que després de la de Barcelona li segueix en importancia.

En la categoría de les actuals provincies espanyoles, se la considera com de tercera classe, gaudint son governador de les ventatges dels de segona y essent estimada per tots los serveys administratius de un regim superior al que té oficialment assenyalat.

La Diputació provincial està composta de vint diputats, en los presents moments, que representan los cinch districtes en que fóu repartida tota la provincia, a rahó de quatre diputats per districte, elegint a la vegada vuyt diputats a corts y tres senadors, los primers per mitg de altres tants districtes formats de una manera poch menys que convencional, tenint en compte lo nombre d' electors de cada districte y agrupant los de Tarragona, Reus y Falset, pera formar una circumscripció. Los demés districtes s' anomenan de Valls, Vendrell, Gandesa, Tortosa y Roquetes.

La totalitat de municipis de la provincia sols arriba a 185, també en grau menor als diseminats per les demés provincies catalanes, si bé que en sa gran majoría aquells són relativament importants, constituint ciutats y viles de regular població, sobre tot en la part marítima y en la comarca de la Castellanía com pot averiguar-se perfectament en lo següent estat del nombre de municipis

y dels habitants de que-s composan, segons resulta del Nomenclátor oficial publicat en 1904 per la Direcció general del Institut geogràfich y estadístich, ab referencia al día 31 de Decembre del any 1900.

Veusaquí lo estat de que s' acaba de fer esment, per ordre alfabètich en que se-ls anomena:

	Noms dels pobles	Habitants		Noms dels pobles	Habitants
1	Aiguamurcia	1,931	44	Catllar	1,317
2	Albinyana	115,9	45	Cenia (La)	3,390
3	Albiol	263	46	Ciurana	164
4	Alcanar	5,007	47	Colldejou	403
5	Alcover	1,964	48	Conesa	458
6	Aldover	1,401	49	Constantí	2,314
7	Alexar	965	50	Corbera	2,271
8	Alfara	987	51	Cornudella	2,386
9	Alforja	1,911	52	Creixell	421
10	Alió	695	53	Cunit	328
11	Almoster	454	54	Dosaiguas	486
12	Altafulla	781	55	Esplugue de Francolí	3,832
13	Atmetlla (La)	2,533	56	Falset	3,556
14	Amposta	4,183	57	Fatarella	2,412
15	Arbolí	519	58	Febró	329
16	Arbós	1,846	59	Figuera (La)	618
17	Argentera	242	60	Figuerola	764
18	Arnés	1,246	61	Flix	2,478
19	Ascó	2,716	62	Forés	431
20	Banyeres	776	63	Freginals	762
21	Barbarà	1,429	64	Galera (La)	1,468
22	Batea	3,246	65	Gandesa	3,746
23	Bellmunt	596	66	García	1,779
24	Bellvey	833	67	Garidells	420
25	Benifallet	2,040	68	Ginestar	1,715
26	Benisanet	1,981	69	Godal	1,885
27	Bisbal de Falset	768	70	Gratallops	716
28	Bisbal del Penadès	1,645	71	Guiamets	412
29	Blancafort	1,209	72	Horta	2,582
30	Bonastre	828	73	Irles (Les)	86
31	Borges del Camp	1,172	74	Lloà	558
32	Bot	1,470	75	Llorach	340
33	Botarell	408	76	Llorens	883
34	Brafim	1,161	77	Margalef	603
35	Cabacés	890	78	Marsà	1,263
36	Cabra	952	79	Mas de Barberans	1,602
37	Calafell	1,253	80	Masdenverge	768
38	Cambrils	2,676	81	Masllorens	925
39	Canonja (La)	1,426	82	Masó	343
40	Capafons	443	83	Maspujols	618
41	Capsanes	887	84	Masroig	1,225
42	Caseres	608	85	Milà	270
43	Castellvell	716	86	Miravet	1,966

	Noms dels pobles	Habitants
87	Molar	812
88	Montblanch	5,328
89	Montbrió de la Marca	329
90	Montbrió de Tarragona	1,491
91	Montmell	1,018
92	Montreal	790
93	Montroig	2,669
94	Mora d' Ebre	4,075
95	Mora la Nova	1,855
96	Morell	1 369
97	Morera (La)	541
98	Musara (La)	293
99	Nou (La)	392
100	Nulles	703
101	Palma (La)	995
102	Pallaresos	384
103	Passanant	924
104	Paúls	1,244
105	Perafort	597
106	Perelló	4.160
107	Piles (Les)	497
108	Pinell	1,908
109	Pira	493
110	Plà de Cabra	1,919
111	Pobla de Mafumet	448
112	Pobla de Masaluca	1,080
113	Pobla de Montornès	957
114	Poboleda	1,228
115	Pont de Armentera	914
116	Porrera	1,232
117	Pradell	772
118	Prades	961
119	Prat de Comte	850
120	Pratdip	962
121	Puigpelat	686
122	Puigtinyós	434
123	Querol	779
124	Rasquera	1,465
125	Renau	173
126	Reus	26,220
127	Riba (La)	772
128	Ribarroja	2,147
129	Riera (La)	1,181
130	Riudecanyes	979
131	Riudecols	972
132	Riudolms	3,531
133	Rocafort de Queralt	790
134	Roda de Barà	771
135	Rodonyar	930
136	Rojals	471
137	Roquetes	4,948
138	Rourell	481
139	Salomó	861
140	Sant Carles de la Ràpita	3,843
141	Sant Jaume dels Domenys	1,489
142	Santa Bàrbara	3,408
143	Santa Coloma de Queralt	2,896
144	Santa Oliva	643
145	Santa Perpètua	798
146	Sant Vicents dels Calders	314
147	Sarreal	2,006
148	Savallar del Comtat	371
149	Secuita (La)	978
150	Sellar del Camp (La)	2,942
151	Senant	314
152	Solivella	1,627
153	Tamarit	366
154	Tarragona	26,281
155	Tivenys	1,885
156	Tivissa	4,733
157	Tortosa	24,306
158	Torre de Fontalbella	255
159	Torre del Espanyol	1,624
160	Torredenbarra	1,997
161	Torroja	752
162	Ulldecona	6,615
163	Ulldemolins	1,558
164	Vallclara	420
165	Valltogona	535
166	Vallmoll	1,402
167	Valls	12,738
168	Vandellós	2,737
169	Vendrell	4,826
170	Vespella	270
171	Vilabella	1,248
172	Vilallonga	1,252
173	Vilanova de Escornalbòu	805
174	Vilanova de Prades	528
175	Vilaplana	528
176	Vilarrodona	1,944
177	Vilaseca	3,115
178	Vilavert	948
179	Villalba	1,882
180	Vilella alta	487
181	Vilella baxa	815
182	Vimbodí	1,774
183	Vinebre	1,189
184	Vinyols	630
185	Xerta	2,866

Total 185 poblacions ab 343,400 habitants.

Aquests datos, encara que oficials, entenèm que no són prou exactes, singularment en les poblacions grans, com Reus, Tortosa y Valls, puix podría demostrar-se que compten dites ciutats ab major nombre d' electors y donan tots los anys un tall més alt en lo contingent de jòvens destinats al servey del exèrcit, lo que bé a provar que la totalitat d' habitants ha d' ésser també major que la consignada en l' estat oficial y que no es certa la xifra de vehíns o residents continuada en la Estadística del Institut geogràfich.

De dites poblacions, conserven la categoría de ciutats les vuyt següents: Tarragona, Tortosa, Sant Carles, Reus, Gandesa, Roquetes, Valls y Amposta, per ordre de la antigüetat en que venen gaudint d' aquell privilegi; anomenant-se viles, Alcanar, Alcover, Aldover, Alexar, Alforja, Altafulla, Arbós, Arnes, Ascó, Batea, Benifallet, Benisanet, Bisbal del Penadès, Borges del Camp, Brafim, Cabra, Cambrils, Caseres, Catllar, La Cenia, Constantí, Corbera, Cornudella, Esplugue de Francolí, Falset, Fatarella, Flix, La Galera, García, Ginestar, Horta, Miravet, Montblanch, Montbrió de Tarragona, Montroig, Mora d' Ebre, Pinell, Plà de Cabra, Poboleda, Pont d' Armentera, Porrera, Prades, Ribarroja, Riudecanyes, Riudecols, Riudolms, Santa Bàrbara, Santa Coloma de Queralt, Sarreal, Selva del Camp, Tivenys, Tivissa, Torredenbarra, Ulldecona, Vallmoll, Vendrell, Vespella, Vilabella, Vilallonga, Vilaplana, Vilarrodona, Vilaseca, Vilavert, Villalba, Vimbodí, Vinebre y Xerta; en conjunt sexanta vuyt; essent les demés tingudes per llochs senzills que ab la agrupació de caseríus han pogut constituir municipi, més o menys important.

La divisió més genuina del conjunt de localitats, es la que s' ha fet dels vuyt partits judicials en que està repartida la provincia de Tarragona, quina divisió respòn no tant sols als accidents naturals del terrer y a les comarques que tenen comú origen, com també s' han tingut en compte alguns antecedents històrichs y etnogràfichs, al formar les esmentades circumscripcions.

Ab la munior de poblacions axecades en lo extensíssim Camp de Tarragona y en les vesants de les montanyes que lo confinan, des de lo coll de Balaguer fins al ríu Gayà, y des de lo estret de la Riba fins al Mediterrani, s' han constituit tres partits judicials, los de Tarragona, Reus y Valls, quina jurisdicció judicial corresponía antiguament als dos Veguers que designavan cada dos anys lo rey y lo arquebisbe, com a senyors del territori, exercint-la en comú o singularment, segons los pactes que estipularen en la concordia celebrada en l' any 1173 entre lo rey Anfòs I y lo arquebisbe Guillém de Torroja.

Cada hu dels partits judicials compté los següents pobles:

Partit judicial de Tarragona.—La Canonja, Catllar, Constantí, Morell, Pallaresos, Perafort, Pobla de Mafumet, Renau, Rourell, La Secuita, Tamarit, Tarragona y Vilaseca, total 13, ab un conjunt de 39,245 habitants.

Partit judicial de Reus.—Alexar, Alforja, Almoster, Borges del Camp, Botarell, Cambrils, Castellvell, Les Yrles, Maspujols, Montbrió de Tarragona,

Montroig, La Mussara, Reus, Riudecols, Riudolms, La Selva del Camp, Vilaplana, Vinyols y Archs, total 18, ab un conjunt de 48,593 habitants.

Partit judicial de Valls.—Albiol, Alcover, Alió, Brafim, Cabra, Figuerola, Garidells, Masó, Milà, Nulles, Plà de Cabra, Pont d' Armentera, Puigpelat, La Riba, Rodonyà, Vallmoll, Valls, Vilavella, Vilallonga y Vilarrodona, total 20, ab un conjunt de 31,159 habitants.

Del ríu Gayà fins al límit de la provincia tarragonina ab la de Barcelona y des de la cadena de montanyes de Montagut y Marmellar fins a la costa, en lo territori conegut per baix Penadès, en los temps mitgevals, pertenexent quasi en sa totalitat a la jurisdicció dels abats de Santes Creus y Sant Cugat del Vallès, ha quedat constituit un altre departament judicial que té son cap de partit en la vila de Vendrell, y quina jurisdicció s' extén als següents pobles.

Partit judicial de Vendrell.—Ayguamurcia, Albinyana, Altafulla, Arbós, Banyeres, Bellvell, Bisbal del Penadès, Bonastre, Calafell, Crexell, Cunit, Llorens, Masllorens, Montmell, La Nou, Pobla de Montornès, Puigtinyós, La Riera, Roda de Barà, Salomó, Sant Jaume dels Domenys, Santa Oliva, Sant Vicens dels Calders, Torredenbarra, Vendrell y Vespella, total 26 pobles, ab un conjunt de 28,762 habitants.

De la antiga veguería de Montblanch, que s' extenía des de la cordillera de Albarca fins a la de Montagut y des de la d' Aguiló fins a la Riba, comprenent les comarques anomenades «Conca de Barbarà» y «baxa Segarra», va formar-se lo actual partit judicial de Montblanch, abarcant los pobles següents:

Partit judicial de Montblanch.—Barbarà, Blancafort, Capafons, Conesa, Espluga de Francolí, Febró, Forés, Llorach, Montblanch, Montbrió de la Marca, Montreal, Passanant, Les Piles, Pira, Prades, Querol, Rocafort de Queralt, Rojals, Santa Coloma de Queralt, Santa Perpetua, Sarreal, Savellar del Comtat, Senant, Solivella, Vallclara, Vilavert y Vimbodí, total 27 pobles, ab un conjunt de 31,000 habitants. En dita comarca, confinant ab la provincia de Lleyda, existeix un poble, que porta lo nom de Vallfogona de Riucorp, que si bé en lo ram administratiu pertany a la provincia de Tarragona, depenja en lo judicial del partit de Cervera y en lo eclesiàstich de la diòcesis de Vich, de manera que té autoritats superiors en diferents rams, que residexen en tres provincies distintes de Catalunya.

En la cordillera d' Albarca, seguint per la de la serra del Montsant y la de la Llena fins a trobar la ribera esquerra del ríu Ebre, y des de Mora la Nova continuant la cadena de montanyes que separan la comarca del camp de Tarragona, s' ha constituit en tot aquell terrer, conegut per lo *Priorat*, un nou partit judicial que té son centre en la vila de Falset, havent-lo format los pobles fonamentats dins ses petites valls o bé en les vesants de la munior de turons que sobre surten per tot arrèu. Aquells pobles són los que a continuació dihèm:

Partit judicial de Falset.—Arbolí, Argentera, Bellmunt, Bisbal de Falset, Cabacés, Capsanes, Ciurana, Colldejòu, Cornudella, Dosaygues, Falset,

La Figuera, García, Gratallops, Guiamets, Lloar, Margalef, Marsà, Masroig, Molar, Mora la Nova, La Morera, La Palma, Poboleda, Porrera, Pradell, Pratdip, Riudecanyes, Tivissa, Torre de Fontalbella, Torre del Espanyol, Torroja, Ulldemolins, Vandellors, Vilanova de Escornalbòu, Vilanova de Prades, Vilella alta, Vilella baxa y Vinebre, totat 39 pobles, ab un contingent de 42,933 habitants.

Lo ríu Ebre serveix de límit en sa part superior a la divisoria dels partits de Falset y de Gandesa, constituit aquest en lo territori de la dreta de aquell ríu, quasi tot cedit per Ramón Berenguer IV, comte de Barcelona, a la famosa ordre de Sant Joan de Gerusalèm, després de acabada la conquesta de Tortosa y son territori. Dit partit judicial ve format per comptades poblacions de nombrós vehinat, que responen als següents noms:

Partit judicial de Gandesa.—Arnes, Ascó, Batea, Benisanet, Bot, Caseras, Fatarella, Flix, Gandesa, Horta, Miravet, Mora d' Ebre, Pinell, Pobla de Masaluca, Prat de Comte, Ribarroja y Villalba, total 17, ab un contingent de 38,706 habitants.

Finalment, en la part baxa del Ebre, a dreta y esquerra del esmentat ríu, va constituir-se, a arrel de la dominació tortosina, la comarca coneguda durant molts segles per Castellania d' Amposta, y dels pobles subgectes a dita jurisdicció, junt ab la ciutat del baix Ebre, s' ha format lo partit judicial de Tortosa, tal vegada lo més gran e important dels demés de la provincia. Composan, donchs, aquell partit les següents entitats locals:

Partit judicial de Tortosa.—Alcanar, Aldover, Alfara, Amposta, La Atmetlla, Benifallet, La Cenia, Freginals, La Galera, Ginestar, Godall, Mas de Barberans, Masdenverge, Pauls, Perelló, Rasquera, Roquetes, Sant Carles de la Ràpita, Santa Bàrbara, Tivenys, Tortosa, Ulldecona y Xerta, total 23 pobles, ab un contingent de 82,481 habitants.

Feta la relació, classificació y distribució dels pobles de la provincia de Tarragona, sots lo fonament de les agrupacions formades y oportunament relatades, se ha procedit al establiment dels serveys generals que tant l' Estat com la Provincia venen obligats a sostindre pera contribuir al desenrotllo dels interessos morals y materials inherents a son organisme, quina adaptació anirà exposant-se, tenint precisament en compte la situació de dits pobles ab les referencies que guardan vers llurs centres respectius des del punt de partida de la capital, seguint per los caps de partit judicial y terminant en les restants localitats, com succeheix en lo sistema de circulació de la sanch que dóna vida al còs humà, partint d' una arteria o nervi principal y venint després los secundaris, y d' ells, los restants escampats pera dit còs.

No hi ha que consignar quins són los interessos morals y materials que l' Estat y la Provincia corren ab lo dever ineludible de provehir pera profit dels pobles y de les entitats socials. Són aquells de varietat tan extensa, que

nos limitarèm a exposar los que tenen relació ab la ciencia geogràfica, obgecte principal del present treball, y-ls que poden contribuir a donar noticia de la importancia de dits pobles y dels elements de cultura que en los metexos promouen son natural desvetllament.

Interessos morals.—Començant per los interessos morals, hi ha que parlar en primer terme de la ensenyança en lo territori provincial.

Com en totes les provincies, existeix en sa capital un Institut de segona ensenyança, creat en l' any 1842 junt ab un Seminari de mestres, convertit més tart en dues Escoles Normals, una per l' estudi del professorat dels varons y un altre per lo de les mestres, quines institucions duraren fins pochs anys hà, en que foren trasladades a Lleyda y Barcelona.

També en dit Institut varen donar-se a son degut temps los estudis del peritatge agrònom y peritatge mercantil, suprimits desprès, quan tractà de reglamentar-se de nou una y altra carrera y examplar les assignatures assenyalades per optar al corresponent títol científich.

Abans dels estudis de segona ensenyança, podían cursar-se en lo Seminari Tridentí, ab valor oficial, les assignatures d' humanitats, ademés dels universitaris de Teología, com se dirà al tractar de la part religiosa o eclesiàstica, y des de últims del segle XVIII, varen establir-se per l' ajuntament y la societat Econòmica d' Amichs del País, una escola de dibuix linial y de figura y un altre de Nàutica. La primera encara subsisteix agregada al Institut, pagada del erari municipal y destinada a conreuar los conexements de la joventut que vol dedicar-se al aprenentatge de les industries, y la segona fóu suprimida a la creació del Institut, ab desitg de tornar-la a restaurar per la Cambra de Comerç, donada la necessitat de afavorir la comunicació marítima y fer del port del Tarragona un dels més concorreguts de la costa de Llevant del mar Mediterrà.

Des del any 1870 existeix també a Reus un altre Institut, que primerament tingué lo nom de Institut lliure, segons la llegislació que allavors va regir. En l' any 1874 varià son caràcter ab lo de un Institut local, per supressió dels anomenats lliures, y fà com cosa de dos anys que ha sigut declarat provincial, a fí d' atendre a sa conservació, puix que com a local sa vida se resentía de fort raquitisme.

En l' any 1873 fóu erigida en lo meteix Institut de Reus una escola de notaris, de caràcter lliure, que al reformar-se la llivertat d' ensenyança en 1874, va perdre son obgecte, unint-la a la única escola d' aquesta classe, establerta a Barcelona.

Abdós Instituts provincials tenen agregats los colegis de segona ensenyança, existents a Tortosa, un dels quals arrenca de cert Institut local instalat en dita població des del any 1860 y suprimit fà algun temps, quan per causa de la llivertat d' ensenyança va desaparèxer lo motíu de sa creació.

Axís meteix se troban instalats a Montblanch, Vendrell, Falset, Gande-

sa y Valls altres colegis de semblants estudis, depenjants quasi tots del Institut provincial de Tarragona, devent exposar que en la ciutat de Valls ha estat últimament oberta una Escola oficial d' Arts e Industries, que reuneix cert nombre regular d' estudiants, tenint en compte lo caràcter industrial que domina en aquella població.

En quant a estudis agrícols, des del any 1880 va establir-se per la Diputació provincial una Granja agrícola en lo terme de Tarragona, y més tart, durant la invasió filoxèrica, un planter de ceps americans. Un y altre establiment foren suprimits al acabar l' any 1900, havent-se creat en lo terme de Reus una nova Granja agrícola pera tota mena de conreus sots la direcció del cos de enginyers agrònoms, y se-n proposa un' altra en lo de Tortosa per lo desenrotllo de la olivicultura y sericultura.

Passant ara a la relació y classificació de les Escoles de primeres lletres, que tenen sa existencia en la provincia, pot determinar-se que, segons les estadístiques més modernes que existexen en la secretaría de la junta provincial d' Instrucció pública, en la actualitat se troban funcionant quatre escoles superiors de noys, ab dues auxiliaríes, y dues d' aquella classe de noyes; sexanta tres elementals de varons ab sis auxiliaríes y setanta tres de noyes ab set auxiliaríes; quinze de pàrvuls ab una auxiliaría, una incompleta de noys y dues de noyes, y setanta d' assistencia mesclada.

Ademés, existexen en la provincia de Tarragona duescentes vinticinch escoles particulars, regides per mestres privats y per comunitats relligioses, quina instalació en los diferents pobles contribueix a disminuir lo nombre de les escoles públiques, que segons los habitants han de ser pagades del presupost municipal.

Aytal es lo conjunt d' entitats encarregades de la ensenyança pública y dels elements auxiliars ab que consta pera lo cumpliment de la missió del Estat, a qui correspòn la tasca de fomentar la cultura general y la ilustració dels pobles que viuen dins la circumscripció provincial de Tarragona.

Interessos materials.—Lo territori de la provincia de Tarragona dèu quasi tota sa vida material a la riquesa, abundancia y bona calitat de sos variats fruyts, obtinguts per mitg del conrèu primorós de la terra.

Pera donar sortida a dites produccions, s' han establert des de temps immemorial mercats comercials, diferents enterament dels altres mercats locals encaminats a facilitar los elements necessaris a les necessitats de les families durant la setmana. Los primers tenen un obgecte més important, puix servexen pera provehir al comerç dels fruyts que en grans quantitats són trasportats a territoris, bé del interior d' Espanya, bé del estranger, que per ses condicions climatològiques o per altres causes, no gaudexen de la riquesa de produccions agrícoles que-s recullen en los diferents camps y comarques de la provincia de Tarragona, com los vins de força alcohòlica y bon paladar, les atmetlles, avellanes, olis, garrofes y altres de més o menys importancia.

D' aquesta classe de mercats, la costúm ha fet que los dimars y divendres de totes les setmanes, hi haja mercat a Tarragona; los dilluns a Reus, los dissaptes a Valls, los dijous a Tortosa y los dimecres a Montblanch, ahont acudexen los corredors de llurs mercaderíes, presentant les mostres dels fruyts y caldos que volen mercadejar y formalisant les vendes ab lo comerç, als preus de la plaça, segons *la oferta y la demanda.*

Ademés dels mercats que s' acaban d' anomenar, quasi tots los pobles tenen mercats locals un día per setmana, havent procurat distribuir-se los díes entre-ls colindants, a fí de que los vehins d' un poble fàcilment pugan concórrer al immediat o immediats a provehir-se de quant los sía necessari.

Zaida a Reus. — Viaducte en la riera de Salomó

A un obgecte semblant responen les fires que venen çelebrant-se també des de temps antichs en quasi totes les localitats de la provincia, una vegada al any, per punt general, encara que hi ha qui ne té establertes dues y tres anyals.

Les fires antigament venían a substituir als mercats, en lo relacionat ab los usos industrials, com que la industria no havía pres carta de naturalesa més que en comptades localitats, y a les metexes acudían los marxants pera la provisió de les families d' aquells obgectes de ús industrial, necessari a la vida de societat, com lo vestir, calçar y demés relatíus al treball y a les costums domèstiques.

Hi havía fires en llochs determinats, que podían estimar-se propriament

agrícoles, com les de bestiar de totes menes y eynes pera treballar la terra, essent encara mólt coneguda la celebrada de Verdú en la provincia de Lleyda,

Zaida a Reus. — Pont sobre la riera de Borges

y la de Prades, en la de Tarragona. Les demés establertes en quasi tots los pobles, tan sols responen a les necessitats de sos habitants, o dels de les localitats circumvehines.

Clixé de Joseph Roselló

Montblanch. — Pont del ferrocarril

Unes y altres subsistexen encara en tot Catalunya, si bé reduhides les de bestiar a les necessitats de la comarca, y les demés a obgectes d' entreteniment, com joguines y bagateles, per l' esbarjo dels vehins ahont la fira té lloch, puix les víes de comunicació y de trasport fetes en lo segle passat y continua-

des en l' actual, axís com la extensió que ha tingut la industria en totes les poblacions, han reduhit als firayres a la mìnima expressió, y a un moviment poch lucratíu per los industrials ambulants que venen a exposar llurs mercaderíes en dites fires.

Les víes de comunicació y trasport de la provincia de Tarragona, com a provincia marítima, són de dues classes, terrestres y marìtimes, y les primeres de caràcter general quedan reduhides als ferrocarrils de Tarragona a Barcelona, al anomenat dels Directes, al ferrocarril de Tarragona a Valencia y al de Tarragona a Lleyda, pertenexents los dos derrers a la Companyía del Nort, y a les carreteres generals del Estat y de la provincia.

Zaida a Reus.—Pont per lo camí de Riudolms en la estació de Borges del Camp

Lo ferrocarril de Tarragona a Barcelona va ésser inaugurat l' any 1865, y conté les estacions de Altafulla-Tamarit, Torredenbarra, Sant Vicens dels Calders, Vendrell y Arbós, dins la provincia de Tarragona, entrant després en la de Barcelona en la estació dels Monjos.

L' anomenat dels Directes, es continuació del primitíu ferrocarril de Barcelona a Vilanova, entrant en la provincia de Tarragona, per la estació de Calafell, seguint per Sant Vicens, ahont enforca ab lo de Tarragona a Barcelona, y continuant per Roda, Pobla de Montornès, Riera, Catllar, Secuita-Perafort, Pobla de Mafumet-Morell, Reus, Borges del Camp, Botarell, Riudecanyes, Dosaygues, Argentera, Pradell, Falset-Marsà, Capsanes, Guiamets, Mora la Nova, García, Ascó, Flix y Ribarroja, fins a entrar en la regió aragonesa per Fayón.

A Roda comença un brancal del meteix ferrocarril que passant per la Nou, Vespella, Salomó, Vilabella, Nulles, Puigpelat y Valls, acaba a Picamoxons, ahont existeix una estació d' unió ab lo ferrocarril de Tarragona a Lleyda.

Lo ferrocarril de Tarragona a Valencia arrenca de Tarragona y per les estacions de Salòu, Cambrils, Hospitalet, Atmetlla, Ampolla, Tortosa, Santa Bàrbara, Freginals y Ulldecona entra a la regió valenciana per Vinaroz.

Finalment, surt també de Tarragona lo ferrocarril de dita ciutat a la de Lleyda y passa per les estacions de Vilaseca, Reus, La Selva, Alcover, la Riba, Picamoxons, Vilavert, Montblanch, Espluga de Francolí y Vimbodí, seguint després la de Vinaxa, ja dins la provincia colindant. La primera secció de dit ferrocarril de Tarragona a Reus es la segona vía-fèrrea construida a Catalunya y a Espanya, continuant-la després fins al límit de la provincia y últimament fins a Lleyda.

Zaida a Reus. — Pont sobre la riera de Riudecols

L' ordre seguit en la construcció dels ferrocarrils de Tarragona fóu adoptat, partint del que tenían les carreteres generals delinejades en lo territori, a fí d' enllaçar les víes de comunicació ab les demés d' Espanya.

La més antiga carretera general oberta en la part baxa de Catalunya, ahont radica la actual provincia de Tarragona, es la coneguda de Barcelona a Tarragona, construida durant lo primer terç del segle XVIII, seguint lo trassat del primitíu camí reyal de comunicació entre abdues ciutats. En la part immediata a Tarragona, aquella carretera tenía variat son replanteig, puix poch després de passada la platja de la Sabinosa, continuava per devant d' un edifici ruinós, destinat a hostal y a vegades a hospital de vianants, entrant en lo camí anomenat de la Cuxa, a fí de introduhir-se en la ciutat per lo portal

de Sant Antoni, tal com estava plantejat l' esmentat camí reyal. En los primers anys del segle XIX, la dita carretera fóu examplada en quasi sa totalitat, modificant son trassat y prescindint del camí de la Cuxa, fins a encaminar-la a la porta de Santa Clara, tant prompte aquesta va ésser oberta.

Dita carretera, entre altres poblacions importants, passa per Vendrell, Vilafranca y Martorell y per quasi totes les que tenen estació de ferrocarril en la linia antiga de Tarragona a Barcelona.

Zaida a Reus. — Viaducte de Capsanes

En 4 d' Abril de 1806 fóu concedida la construcció de la carretera de Tarragona a Lleyda, començada per l' element militar y entregada poch després al cos d' enginyers civils. Dita carretera passa per Vallmoll, Valls, Montblanch, Espluga, Vimbodí, y segueix després la ruta de les demés poblacions, ahont té estació la vía-fèrrea de Tarragona a Lleyda.

També per aquest meteix temps, venía treballant-se en la carretera de Tarragona a Valencia, per Vilaseca, Salòu, Cambrils, Perelló, Ampolla, Tortosa, Cenia y Ulldecona, fins a Vinaroz y Benicarló, viles que forman part del reyalme de Valencia. Dita carretera fóu examplada y reparada durant lo segón terç del passat segle, fins a fer-la una carretera general de les de primer ordre.

A la vinguda del monarca Ferràn IV de Catalunya y VII de Castella, en 1827, dèu Tarragona la carretera de dita ciutat a Reus, començada al novembre del dit any, quan després de reunir-se lo sobirà ab sa muller, la reyna D.ª Amalia, a Valencia, tornà a Tarragona per assistir a la inauguració d' aquella obra, a la que se la batejà ab lo nom de carretera «Amalia.» Més tart, ha servit de

fonament la dita vía per la construcció de la anomenada de Alcolea del Pinar a Tarragona, que passa per Molina, Alcanyiz, Gandesa, Falset y Reus, tenint una longitut, dins la provincia de Tarragona, de 102 kilòmetres y mitg.

La primera obra de Tarragona a Reus va ésser feta a despesses de la junta de les Obres del port, quina corporació continuà més tart pagant la construcció de la de Reus a Montblanch, per la Selva, Alcover, la Riba y Vilavert.

Després de les esmentades carreteres que tenen un origen antich, han vingut trassant-se y construint-se per lo cos de Obres públiques les carreteres que a continuació van a detallar-se:

Zaida a Reus. — Estació de Mora la Nova

Carretera de *Artesa a Montblanch per Tàrrega*, encaminada a la comunicació y trasport de la Segarra y Urgell a Montblanch y Tarragona.

Carretera de *Montblanch a Santa Coloma de Queralt*, quina vía arrenca de la de Artesa a Montblanch, y té un obgecte paregut a aquesta última, relatíu al enllàç dels pobles de la provincia de Lleyda ab los de Tarragona.

Carretera de *Sant Guim a Santa Coloma de Queralt*, complementaria de la anterior, per unir ab Tarragona los pobles de la provincia de Barcelona que confinan ab la primerament indicada.

Carretera de *Alcover a Santa Creu de Calafell*, vía transversal que passa per lo centre del camp de Tarragona y ab sos extrems s' enllaça ab la carretera de Tarragona a Barcelona y ab la de Reus a Montblanch.

Carretera de *Barcelona a Santa Creu de Calafell per Vilanova*, vía que per Calafell y Cubelles entra en la provincia de Barcelona, en la part de la costa, y resulta també complementaria de la anterior.

Carretera de *Valls a Igualada per Pont d' Armentera,* vía que passant per Plà de Cabra, arriba a Pont d' Armentera, devent continuar sa ruta fins a Querol, y des de Querol fins al confí de la provincia de Barcelona.

De dita carretera parteix la anomenada de la de Montblanch a Santa Coloma de Queralt a la provincial de Plà de Cabra a Sarreal, per Barbarà, que partint de la de Plà de Cabra va a parar a Montblanch, per los punts oportunament indicats.

Com a complementaria de dites víes existeix la provincial de Tarragona a Pont d' Armentera, que passa per Argilaga, Nulles, Brafim y Vilarrodona, faltant la construcció del troç de Vilarrodona fins a Santes Creus, per la unió de totes les víes anteriors ab la capital.

Zaida a Reus. — Pont sobre l' Ebre

Carretera de la *Secuita,* que arrenca de la de Tarragona a Pont d' Armentera, més enllà de Argilaga, fins a la Masó, per les immediacions de Vallmoll.

Carretera de la de *Artesa a Montblanch,* en lo kilòmetre 51, pera trobar la de Sarreal, y unir aquesta ab la de Montblanch a Santa Coloma de Queralt.

Carretera de *Lleyda a Flix per Mayals,* que encara no està construida.

Carretera de *Lleyda a Flix per Reus,* que sortint de la d' Alcolea del Pinar, en les immediacions de les Borges del Camp, passa per Alforja y arriba al pont dels rius Ciurana y Arbolí.

Carretera d' *Espluga de Francolí a Flix,* en combinació ab la anterior la part que comprèn la secció d' Espluga de Francolí a Prades y Albarca; construides les seccions de Ulldemolins y Albarca, fins als ponts dels rius Ciurana y Arbolí, y des de allí fins a Vilella baxa, passant per Poboleda y Vilella alta, y faltant la derrera secció des de Vilella baxa a Flix.

Zaida a Reus. — Pont sobre la Vall de Batea

Tarragona. — Coll de Balaguer

Carretera de *Cornudella a Falset,* passant per Porrera, convertida en un camí vehinal de primer ordre, com se dirà oportunament.

Carretera de *Reus a Vilaseca,* vía provincial a sa construcció, entregada desprès al Estat, a fí d' enllaçar abdues poblacions y tindre una y altra medi de comunicació ab la hermosa platja de Salòu. Tocant a dita carretera fins a Salòu passa un tranvía de vapor de Reus a Salòu, ab estació en lo lloch ahont existeix l' entreforch de dita carretera ab la de Tarragona a Castelló y Valencia.

Carretera de la de *Castelló a Tarragona a Mora la Nova per Vandellòs y Tivisa,* que arrencant entre Hospitalet y Cambrils, continua sa ruta per lo marge esquerre del ríu Ebre fins a Mora la Nova.

Carretera de *Vinaroz a la Venta Nova,* abans d' arribar a Amposta, que passa per dita població y continua per Sant Carles de la Ràpita, fins a introduhir-se en la regió valenciana, tenint per obgecte posar en comunicació los pobles de la costa separats de la carretera general de Tarragona a Valencia, donat lo retóm que fà aquesta última, a fí d' arribar a Tortosa.

Carretera de *Gandesa a Tortosa,* quin obgecte queda determinat ab sols la indicació de les dues ciutats que li donan nom, atravessant determinats pobles y térmens municipals de la riba dressera del Ebre.

Carretera de *Beceyt a la de Gandesa a Tortosa, per Horta y Arnes,* encaminada a donar sortida als fruyts del baix Aragó, fins a Tortosa.

Carretera de *Escatron a Gandesa per Casp y Maella,* que passa per Batea y té un destí paregut al de la anterior, vers los pobles de la provincia çaragoçana, confinants ab la de Tarragona.

Carretera de *Gandesa a Flix,* secció de Camposines a Ascó, quin progecte resta aprovat, encara que no construida la obra.

Carretera de *Reus al coll de Fatxes,* havent-la construit la provincia en sa primera secció de Reus a Montroig y treballant-se actualment en la segona secció de Montroig a Pratdip, cap als voltants del ríu Ollastre, y des de Pratdip al esmentat coll.

Carretera de *García a Tortosa per Mora la Nova,* quin obgecte s' encamina a relacionar aquella ciutat ab lo ferrocarril dels Directes.

Carretera de *Cambrils a la d' Alcolea del Pinar a Tarragona, per Montbrió, Riudecanyes y Dosaygues, fins al coll de la Texeta,* en par ja construida, especialment la secció de Cambrils a Montbrió de Tarragona.

Carretera de *Marsà a Vilella baxa, per Bellmunt y Gratallops,* a fí d' enllaçar la porció més montanyenca del Priorat al ferrocarril Directe de Barcelona a Çaragoça, y ab un brancal a la vila de Torroja y un altre a Lloà.

Carretera de *Molar a Marsà per Masroig,* quasi en sa totalitat construida.

Carretera de *Cervera a Rocafort de Queralt, per Guardialada y Conesa,* que ha d' arribar al confí de la provincia de la de Tarragona ab la de Lleyda.

Carretera de *Hospitalet del Infant a Reus per Vinyols, a enllaçar ab la de Cambrils a la d' Alcolea del Pinar,* que té ja construida la secció tercera·

Carretera de *Valls a la de Reus a Montblanch per Picamoxons,* quin obgecte resulta semblant al del troç de ferrocarril de Valls a Picamoxons.

Com a carreteres provincials poden citar-se les següents, en tot o en part construides:

Carretera de *Vendrell al confí de la provincia per Llorens y Sant Jaume dels Domenys, ab brancal a Santa Oliva,* construida fins a Sant Jaume y lo brancal a Santa Oliva.

Clixé de Joan Pasquet

Sarreal. — Pont de Sant Bartomèu en la carretera

Carretera de *Bisbal a la general d' Alcover a Santa Creu de Calafell,* en explotació fà alguns anys.

Carretera de *Cambrils a Prades, per Vinyols, Maspujols, Alexar, Vilaplana e immediacions de Mussara, Febró y Capafons,* construida la secció del terme de Alexar al de Vilaplana.

Carretera de *Tarragona a la general d' Alcover a Santa Creu de Calafell, per Constantí, Pobla de Mafumet y Morell,* que ha passat al Estat.

Carretera de *Tarragona al Pont d' Armentera per les immediacions de Pallaresos, Secuita, Argilaga, Nulles, Vilabella, Brafim, Vilarrodona y Santes Creus, per la dreta del Gayà,* construida quasi en sa totalitat, menys la travessía de Argilaga y la secció de Vilarrodona al confí ab lo terme de Pont

d' Armentera, secció que ultimament té estudiada pera sa construcció lo cos d' enginyers del Estat.

Carretera de *Santa Bàrbara a la Cenia, per la Galera;* construida.

Carretera de *Santa Bàrbara a la Cenia, a la general de Vinaroz a la Venta Nueva, per Ulldecona y Alcanar;* construida la secció de Ulldecona al empalm.

Carretera de *Pobla de Montornès a la general de Tarragona a Barcelona;* construida.

Clixé de N. Roselló

Montblanch. — Pont vell de la antigua carretera

Carretera de *Sant Vicens dels Calders a la general de Tarragona a Barcelona, en Vendrell;* construida la travessía de Vendrell.

Carretera de la general de *Beceyt a la de Gandesa a Tortosa, a la d' Alcolea del Pinar y Bot*, construida la secció primera de Bot al empalm y passada al Estat, pera formar part d' altra carretera general.

Carretera *d' Amposta a Vinallop*, empalmant ab la general de Castelló a Tarragona, construida la secció primera y segona y subastada la tercera.

Carretera de *Falset a Tivisa, per Marsà y Capsanes*, construida la secció de Falset a la estació ferroviaria de Marsà, havent-se demanat que passés al Estat.

Carretera de *Porrera a Gratallops ab brancal a Torroja*, modificat lo progecte per l' Estat, ab lo de Falset a Vilella baxa per Gratallops.

Carretera de *Godall a la Galera*, vía progectada tan sols, puix falta fer los estudis y aprovar-la.

Carretera de la d' *Artesa a Montblanch, a la provincial de Lleyda,* en direcció a Rocallaura, vía que pròximament serà subastada sa construcció.

Carretera de *Blancafort a la general d' Artesa a Montblanch;* construida.

Carretera de *Masllorens a la general d' Alcover a Santa Creu de Calafell;* construida.

Carretera d' *Arbós a la de Vendrell a Sant Jaume dels Domenys per Banyeres,* construida quasi per complet.

De *Belltall, en la general d' Artesa a Montblanch, a Vallfogona per Passanant,* quina vía passa a ésser del Estat, pera sa construcció.

De *Ayguamurcia a Sant Jaume dels Domenys, per les immediacions de Montmell y Selma,* construida des de Plà de Mantlleu a Sant Jaume.

De *Torredenbarra a Masllorens, per les immediacions de Riera, Jou y Salomó,* inclòs son progecte ab la general del Estat, de Torredenbarra o Altafulla, anant per Santes Creus, Ayguamurcia, Vilarrodona, Vilardida, Puigtinyós, Salomó, la Nou, Riera y Virgili, a la esquerra del ríu Gayà, vía que té anunciada la subasta. De la de *Vilarrodona a Solivella, per Plà de Cabra, Cabra y Sarreal,* de quina vía, construida de Plà de Cabra a Sarreal, s' ha fet ja esment al enllaçar-la ab altres carreteres generals.

De la general de *Sant Guim a Santa Coloma de Queralt, a la provincial d' Igualada al confí de la provincia;* construida.

De *Renan a la de Tarragona al pont d' Armentera,* en progecte aprovat.

De *Nulles a la anterior*, en estudi.

De *Vilabella a la metexa,* en progecte aprovat.

De *Pallaresos a la metexa,* en estudi.

De *Maspujols a la general d' Alcolea del Pinar a Tarragona, en direcció a Reus;* en progecte aprovat, y convertida en camí vehinal, ja construit.

De *Reus a Vilallonga, ab brancal a Morell,* construida de Reus a Sant Ramón al empalm, brancal a Morell, quedant en estudi, del empalm brancal a Morell fins a Vilallonga.

De *Falset a la general de la Espluga de Francolí a Flix a Bellmunt;* construida de Falset a Bellmunt y dexada sens efecte la restant.

De *Pinell a Mora d' Ebre, per Miravet y Benisanet,* en progecte aprovat.

De *Gandesa a la Pobla de Massaluca o al confí de la provincia, per Villalba,* en progecte aprovat.

De *Albinyana a la general d' Alcover a Santa Creu de Calafell;* també en progecte aprovat.

De la general de *Tarragona a Barcelona, a la de Tàrragona a Pont d' Armentera, per la dreta del Gayà;* construida des de la carretera de Tarragona a Barcelona fins arribar a la Riera y per estudiar en lo restant trassat.

Les carreteres provincials de Figuerola a la general de Valls a Igualada y de Puigpelat a la general d' Alcover a Santa Creu de Calafell, se troban també retrassades, puix falta a fer sos definitíus estudis.

En igual cas restan les carreteres de Puigtinyós a la general d' Alcover a Santa Creu de Calafell; de Senant a Espluga de Francolí; de Rojals a Montblanch, y de Mas de Barberans a la general de Castelló a Tarragona, quines víes, junt ab les anteriors anomenades, forman part del plan general de carreteres provincials, alguns anys hà adoptat per la Diputació y sancionat per l' Estat.

La carretera «De Catllar a la general de Tarragona a Barcelona,» apareix ja acabada y donada al servey públich.

Resultan aximeteix en progecte les carreteres provincials de Tamarit a la general de Tarragona a Barcelona; de la Secuita a la general de Lleyda a Tarragona, per Perafort; de Constantí a la general d' Alcolea en direcció a la Canonja; de Albiol a la Selva; de la general d' Alcolea a la de Castelló, per la Canonja; de Garidells a la general de Lleyda a Tarragona; de Santa Coloma de Queralt a Vallfogona, per Llorach, y de la general de Montblanch a Santa Coloma a la anterior, per Conesa y Savellar del Comtat.

La carretera de Reus a Almoster, per Castellvell, vé construida partint de Reus fins a Castellvell y en progecte aprovat des de Castellvell a Almoster.

També 's troba feta la de Batea a la general d' Alcolea del Pinar, axí com la de Pradell a la metexa general.

Restan encara bona munior de carreteres provincials en lo plan abans mentat, quines denominacions y estat en que-s troban, dexàm d' assenyalar, a fí de no cansar al llegidor, puix totes elles resultan encara en estudi o en progecte no aprovat, y carexen d' aplicació en lo present treball.

Algunes de les esmentades carreteres, quasi en general de migrada longitut, han passat a formar part del plan de camins vehinals, ultimament convingut ab l' Estat, havent sigut ja entregats a la provincia per donar-se feta la obra, los camins de Secuita a Perafort per Puigdelfí; Vallclara a la estació de Vimbodí; Maspujols a la carretera general d' Alcolea del Pinar a Reus; Bonastre a la estació de Roda; Bellvey a Calafell; Roda de Barà a la estació dels Directes; Riudecanyes a la estació; Montbrió-Botarell a la estació; Fatarella a Camposines, y Caseres a Gandesa per Villalba, y trobant-se en construcció en 1909, los de Cornudella a la Morera; Pont del Ciurana, dins lo terme de Cornudella a Falset per Porrera; Almoster a Castellvell y altres.

Lo que acabàm d' expressar respecte a les comunicacions terrestres de la Provincia, fà referencia tan sols a les que podrían anomenar-se oficials, quedant encara los camins populars o antichs per arribar a diferents pobles y per enllaçar los uns ab los altres, quina relació deurà ésser consignada quan vinga lo cas de sa descripció particular.

En quant a les comunicacions marítimes, quasi totes se referexen actualment al port de Tarragona, tenint-les ab dit port la totalitat de les demés places marítimes d' Espanya y del Extranger més conegudes, com Marsella, Gènova, Hamburg y quantes sostenen lo comerç d' Europa ab lo territori Ame-

ricà, fent la ruta marítima bon nombre de vapors en determinats díes setmanals o mensuals y diverses naus veleres per tota la costa y per los punts més apartats.

Ordre militar. Com a complementari del ordre administratíu existent en la Provincia, ademés del organisme militar referent a tota la regió catalana, quines institucions mancan d' obgecte en lo present treball de Geografía, convé, no obstant, no dexar oblidades les que tenen un caràcter relacionat ab lo estat civil, com les caxes de reclutament existents una a Tarragona y altra a Tortosa; les comissions liquidadores de Cuba y Filipines establertes a Tarragona y Reus, los governs militars que, ademés del de Tarragona, radican en llurs poblacions que gaudexen de guarnició constant, com Reus, Tortosa y Valls, y altres serveys d' ordre administratiu militar que estàn més o menys en comunicació ab l' organisme civil dels habitants del territori.

Creyèm ab lo exposat, que pot donar-se per acabada la tasca de la descripció administrativa de la provincia, perque si bé s' ha dexat de fer menció d' algunes institucions d' aquell orde que s' extenen per tot lo territori, la circumstancia de no comptar ab altre centre que-l de la capital, fà que guardèm a parlar d' elles a son degut temps, mólt més quan per ésser les metexes que arrelan a les demés provincies, com procedents del esperit central, són per totarrèu conegudes detalladament.

CAPITOL II

Fonaments històrichs. - Doble caràcter

I.—Primitiva comarca. — La Cossetania o Cessetania. — Dominació romana. — Provincia Citerior o Tarraconense. — Sos primers límits. — Divisió feta per August. — Subdivisió de la Tarraconense en lo segle IV. — Convents jurídichs de la Tarraconense. — Subsistencia durant los wissigoths. —La Septimania.— II. — Orígens de la predicació evangèlica. — Los primers martres catalans. — Sant Fruytós y sos diaques.—Bisbes *prima sede.* — Primer concili conegut de la provincia ecclesiàstica Tarraconense. — Caràcter dels bisbes *prima sede* de Tarragona. — Bisbes sofraganis. — Concilis provincials — Subdivisions de la provincia ecclesiàstica. — Çaragoça y Valencia — Actual provincia ecclesiàstica. — III. — Bisbats sofraganis de la provincia ecclesiàstica. — Barcelona — Gerona. — Seu d' Urgell. — Solsona. — Lleyda. — Tortosa. — Límits actuals de quiscuna diòcesis. — Capítols y comunitats. — Parroquies. — IV.—Restauració cristiana. — Demarcacions civils. —Vegueríes de la provincia de Tarragona. — Son funcionament y facultats. — Corregiments partin de les vegueríes. — Jurisdiccions del corregidor. — Bases pera formar les circumscripcions dels registres de la proprietat. — Partits judicials.

I. — Fonaments històrichs

Hi ha que convindre en que la demarcació coneguda per provincia de Tarragona, es tal volta la més antiga de que-s té noticia dintre de la regió espanyola.

Prescindint de disertacions històriques y arqueològiques sobre quins foren los primers habitants del terrer català y de la costa llevantina peninsular; dins lo camp, encara prehistòrich, analisador de les entitats, llinatges y castes dels *ibers* o *celtibers* que s' hostatjavan en la nostra terra abans del segle V de la Era cristiana, quan començaren les expedicions de *tirrens* y *massiliotes* o *grechs* a la costa ibèrica, cal ficsar-se ab la existencia de circumscripcions de territoris, que ocupavan races mólt semblants, devallades d' una metexa branca, que plantejaren les primeres comarques, donant-les nom, més o menys conservat, durant cert període de temps.

Una d' aquelles comarques prehistòriques, que més figura en la *Iphigessis* de Plini, es sens dupte la regió anomenada comunment *Cossetania,* ahont radica la ciutat de Tarragona y la major part de son territori provincial, completant-la altra regió prehistòrica subsegüent, que començant en lo desaygüe del ríu Ebre, puix acabava en aquell ríu la *Cossetania,* extesa per tota la cos-

ta fins al Llobregat, continuava ab lo nom de *Il-lergavonia* costa avall, terminant en lo ríu Mijares, que passa tocant la ciutat de Castelló de la Plana, capital de la provincia de dit nom.

La porció més important, donchs, de la regió *Cossetana,* segons lo testimoni de Plini y de Ptoloméu, y bona part de *Il-lergavonia,* constituexen lo territori ahont està afermada la actual provincia de Tarragona, quedant aquesta limitada en son interior per les serres de la Llena y de Prades, que a la vegada serviren de muralla als *Ilergetes,* possessionats del terrer que abarca la provincia de Lleyda, al punt que abdues provincies tenen per NO. confins pareguts als que determinaren les races primitives, al establir-se definitivament en la circumscripció del mitgdía de tot lo territori de Catalunya.

Devèm, no obstant, fer constar, que lo nom de *Cossetania* y *Cossetans,* donat al dit territori y a sos primitius habitants, nom que ha prevalgut fins ara fà pochs anys, y encara prevaleix en molts escriptors y autors d' actualitat, es enterament defectuós y erroni, fruyt dels antichs editors de la obra de Plini, que imprimiren *Regió Cossetania,* puix que los millors còdices, com los de Leyden y del Vaticà, axís com les edicions modernes, les de Detlefsen (Berlín, 1866) y Iau (Leips, 1870), diuen *Cessetania* y no *Cossetania,* variant la *o* per la *e,* y confirmant aquesta lectura lo sabi arqueòlech Dr. Hübner, ab les metexes monedes auctòctones, classificades en sa obra *Monumenta linguœ Ibericae* (Berlín, 1893), en que enterament prescindeix del nom *Cosse* per lo de *Cesse* (1).

Malgrat que dita variació sembla que no té gran trascendencia, essent igual llegir *Cossetania* que *Cessetania,* resulta que ab la radical d' aquell nom s' han format varietat de congetures, que convé desvanèxer, a fí d' esborrar les equivocacions comeses ab l' afany d' indagació de la etymología de certes paraules, que com la de la metexa *Tárraco* ha sigut en part aplicada a la *Cosse,* segons tindrà ocasió d' exposarse a son degut temps.

Dintre de les esmentades comarques de *Cessetans* e *Il-lergavons,* ab la barreja de les races y familíes confinants, com la dels *Laietans,* extesos a continuació dels primers, per tota la costa de la provincia de Barcelona, y la dels *Ilergetes,* que ocupava lo territori de Lleyda, varen formar-se noves tribus que a la vegada prengueren noms especials. Axís apareix que los habitants de la comarca del Priorat, Falset y Tivissa, fins a la ribera esquerra del ríu Ebre, se los anomenava *Ausetans prope Iberum;* als que vivían en lo terrer gandesà, se los conexía per *Sedetans* y los de les montanyes de Prades y Ciurana eran designats *Suessetans,* creyent alguns autors y arqueòlechs que los metexos *Ilergetes* arribavan fins a la costa, per la part de Vilanova, Sitges y montanyes de Garraf, ab denominació propria, hagut esment de la confusió que entre ells deuría existir, donat son contacte ab los *Cessetans.*

(1) Eduart Saavedra; Biografía d' Hernandez Sanahuja (1892).

Tota la munior de congetures que suran al parlar de les races indìgenes de Catalunya y de les demés regions llevantines, venen acompanyades de noms geogràfichs de localitats primitives, de quina provabilitat d' existencia farèm esment al esbrinar l' origen de cada poble de la nostra provincia.

Entretant, pot donar-se per fonamentat que lo territori provincial, en temps anteriors a la segona guerra púnica, era aquell que los historiadors més antichs anomenan *Cessetania* e *Il-lergavonia*.

* * *

Provincies romanes.—Conegudes les primeres noves de la circumscripció tarragonina, precisa fer aculliment del concurs de la historia, pera borronejar la veritat del solatge de la provincia esmentada.

Roma fóu lo primer poble conqueridor y dominador de la Iberia, desitjós d' anexar-se son territori y engastar-lo a sa sobiranía, especialment lo comprès dins la part encara no ocupada per la república cartaginesa.

Si bé existexen altres pobles, anteriors a aquella república, quina civilisació resulta plantejada en determinats llochs de les fronteres marítimes, segons comprovan los obgectes trobats de classificació fenicia, tirrènica y grega, es induptable que no va moure als capdills escursionistes l' afany d' engrandir lo territori dels respectius Estats; ans volgueren montar establiments o colonies pera fins mercantívols y pera lo desenrotllo del cambi de produccions ab metalls preciosos, una vegada coneguda la importancia de les mines y arenes d' or, argent, plom, coure y ferre, que podían ésser obgecte d' explotació en diverses comarques del terreny peninsular.

La existencia d' algunes colonies, citades per *Festo Avieno* en sa *Oræ Maritimæ,* entre altres, les focences de *Callipolis, Salauris* y *Labeduncia* en la costa tarragonina, quina situació y descripció s' exposarà més endevant, no significava l' interès de la conquesta dels llochs en que foren erigides, puix que la tasca de la gent colonisadora se reduhía a fer-se seus los minerals que recollían los indígenes, a fí de transportar-los a la metròpoli.

Roma volgué alguna cosa més, y determinà la anexió de tot lo territori, pretextant lo rompiment de tota relació ab sa enemiga Cartago, y emprenent la conquesta de la Iberia, fins a ajuntar-la ab lo poder consular y Senat, que llavors tenían a ses mans les malles de la governació de la potenta república.

Primerament los germans Scipions, en l' any 218 a. de J. C., y després son fill y respectiu nebot Publi Corneli Scipió, varen acabar ab les espurnes de domini cartaginès, imposades en la península per Amílkar Barca, Asdrúbal y Aníbal, sometent al derrer dels capdills anomenats, en la famosa planuria de Sama (202).

La poderosa república romana, que havía establert lo campament de son exèrcit conqueridor demunt del turó ahont era fonamentada la ciutat de Ta-

rragona, fent sortir la nova ciutat del esforç de son patriciat, a la primera divisió política del immens territori ajuntat a son domini y repartit ab dues provincies, *Espanya Ulterior* y *Espanya Citerior*, assenyalà a dita ciutat per cap y capsal de la derrera demarcació esmentada.

Encara volgué aquell consolat ennoblir-la més: tenint en compte que en los dos primers segles d' assimilació romana fins arribar al Imperi, ab dificultat fóu determinada la exacta situació d' abdues novelles provincies; lo proconsolat regidor del conjunt territorial, quina instalació quedà ficsada a Tarragona, s' encarregà de portar a compliment los decrets del Senat y quantes disposicions sortiren de dit consolat, durant les grans lluytes que los espanyols o indígenes sostingueren per la independencia, des de Indivil y Mandoni, Viriat y Numancia, fins a Sertori, Cèsar y Pompey, que tants actes d' heroisme produhiren y tantes planes glorioses donaren lloch a escriure en les gestes de la historia romana. La Espanya Ulterior, que de moment no va tindre capitalitat assegurada, puix se desistí d' anomenar a Gadix per haver reclamat sos furs d' aliada cartaginesa, fóu obligada, durant los primers temps del domini de Roma, a rebre les ordres dictatorials devallades de March Ponci Cató, a qui la fama va atribuir durant son proconsulat tarragoní la destrucció de quatrecentes poblacions indígenes.

Tenía Roma en aquelles jornades un concepte ben migrat del territori peninsular. Després de la primera *Guerra púnica*, sabent que son enemich Amílkar Barca, tractava de suplir la pèrdua de Sicilia ab la conquesta d' Espanya, imposà a *Cartago* la condició de que durant la lluyta no passarían sos exèrcits de la ribera dreta del ríu Ebre, per estimar, sens dupte, que-l celebrat ríu partía lo territori en dues parts completament similars, y que la colonisació grega de la costa de Llevant quedava per enter dins de les comarques reservades.

Aquell repartiment del territori ibèrich, pot donar-se com lo naxement de les primeres provincies, tota vegada que Roma volía anexar-se la porció superior, a fí de convertir-la en provincia romana.

Assetjat per Aníbal Barca lo poble saguntí, a la vegada colonia focense, que com les demés de la costa llevantina, estava sots la protecció romana, estimant lo capdill cartaginès que no trencava la anterior lliga, va fer estremordida presa d' aquella ciutat, promovent la ruptura entre abdues grans repúbliques y motivant aconteximents coneguts per segona *Guerra púnica*.

Llavors lo consulat romà va fer-se noticiós de la exacta situació geogràfica de la Iberia, y una vegada vençudes les hosts cartagineses y llançats sos exèrcits a la altra banda de les columnes d' Hèrcul, al ensenyorir-se lo Senat llatí de tot lo territori, repartí en l' any 197 a. de J. C. sa gran extensió en les dues provincies abans esmentades, *Ulterior* y *Citerior* o *Tarraconense*, puix segons la autoritat de Plini, lo meteix volía dir un nom que l' altre (*Citerior, eademque Tarraconensis*, lib. 3), dexant a la primera lo que-s designa ara per Andalucía, Extremadura y Portugal fins al Duero, y reservant a la derrera les

demés regions, es dir, abdues Castelles, Murcia, Valencia, Catalunya, Balears, Aragó, Navarra, la Basconia, Lleó, Asturias, Galicia y-l nort de Portugal, extensíssim territori, sols comparable al del present Estat espanyol, tenint en compte que pot compensar-se la porció de la provincia Ulterior, ab lo que queda disgregat del corresponent a la actual nació portuguesa.

La assimilació de la Iberia a les demés provincies llatines, no obstant lo exposat, no fóu feta fins a la cayguda de Numancia (133 a. de J. C.), y si bé durant les lluytes de Sertori y Sil-la tractà Roma de repartir de nou lo territori espanyol, aquella tasca la portà a terme lo emperador August en l'any 27 a. de J. C., formant les tres provincies: *Tarraconense, Bètica* y *Lusitania,* o més ben dit, subdividint la Ulterior en *Bètica* y *Lusitania,* puix que la primera, la *Tarraconense,* quasi va continuar com estava, y segons la opinió del P. M. Florez, encara fóu més agrandida, tota vegada que se li afegiren part de Portugal y part de Galicia, que abans eran junyides a la circumscripció del Sur o de la Espanya Ulterior.

*
* *

Convents jurídichs.—Foren constituits també en aquells temps los anomenats convents jurídichs, espayosos departaments, en qual ciutat més important s' hostatjava lo pretor y altres autoritats civils, ahont devían acudir los pobles que lo composavan, pera lo despaig de llurs negocis y demés afers judicials y administratius.

Set convents jurídichs s' establiren en la provincia tarragonina; quatre en la *Bètica,* y tres en la *Lusitania.*

Concretant l' estudi geogràfich a la primera provincia romana, los set convents esmentats s' anomenavan *Tarraconense, Carthaginense, Cæsar Augustana, Cluniense, Asturiense, Lucense* y *Bracarense,* quines capitals eran Tarragona, Cartagena, Çaragoça, Palencia, Lugo, Lleó o Astorga y Braga.

Lo més extens de tots ells era lo de Cartagena; axís es que son pretor gaudía d' altres facultats que-ls restants, donada la importancia de sa comanda, però sens quedar amortuhida la dependencia deguda al governador general de la provincia, procònsul o llegat imperial resident a Tarragona.

Lo convent jurídich de Tarragona resultava de mólta més extensió que lo actual territori català, ja que partint del ríu Mijares, segons D. Antoni Delgado (2), per les serres de Morella y Beceyt anava en direcció al Ebre, passant-lo prop de Mequinensa; allí pujava per les riberes del Segre fins als Pyrinèus Orientals, recorrent la cadena que separa lo territori de les Galies y acaba en lo cap de Creus, y devallava després per tota la costa a trobar lo desaygüe del ríu primerament anomenat.

---

(2) Antoni Delgado; *Medallas autónomas de España,* llib. I, pl. 98.

Si ens atenèm a la divissió del Dr. Hübner (3), dit convent arribava fins a Valencia y tot son camp, trovant-se compreses en ell les ciutats de Liria y Sagunt, y en cambi quedava separada de dita circunscripció la ciutat de Lleyda, que formava part del convent de Çaragoça.

Qualque aparexi més exacta la opinió d' abdós celebrats arqueòlechs, sempre resultarà que les poblacions importants de Catalunya, formavan part del convent jurídich de Tarragona, designant lo primer dels esmentats autors a *Ausa* (Vich), *Aquæ calidæ* (Caldes de Montbuy), *Antistiana* (Bisbal del Penadès), *Ascerris* (Calaf), *Aesona* (Guisona), *Anabis* (Tàrrega), *Athanagia* (Sort o Sanahuja), *Baecula* (Besalú), *Blanda* (Blanes), *Betulo* (Badalona), *Barcino* (Barcelona), *Cissa* (Quexàs, en la conca del Fluvià) (4), *Deciana* (Bàscara), *Dertosa* (Tortosa), *Emporiae* o *Emporium* (Empories), *Egossa* (Camprodon), *Fines* (Martorell), *Gerunda* (Gerona), *Hibera* ó *Ibera Il-lergavonia* (Amposta), *Indica* o *Indiga* (Castelló d' Empories), *Juncaria* (la Junquera), *Iluro* (Mataró), *Ilerda* (Lleyda), *Rhoda* (Rosses), *Subur* (Sitges), *Sebellunum* (Sabadell), *Egara* (Terrassa), *Sigarra* (Prats del Rey) y altres.

Móltes llegendes epigràfiques han vingut comprovant la existencia de les localitats referides, y varies monedes autònomes confirman la certesa de sa antiguetat y origen, segons tindrà lloch de exposar-se, quan s' arribe a la descripció especial de cada poble.

Vora l' any 331 després de J. C., l' emperador Constantí reduhí la provincia *Tarraconense*, convertint en provincies los convents jurídichs *Cartaginense* y *Bracarense*, en atenció a la importancia que revestía la primera y la distancia existent entre la capital y la demarcació de la segona. Llavors la circumscripció provincial tarragonina quedà reclosa dins dels confins que abdós convents jurídichs tenían assenyalats, y en quant a la *Cartaginense*, partint de la cadena formada per la montanya Idubeda, y seguint per les serralades de Burgos, per Aguilar de Campóo, Monts d' Oca, Vallvanera, Soria y Daroca, anava recorrent les ramificacions despreses de la primera, en direcció a Tortosa y regne de Valencia, fins arribar per la part de Penya-golosa al ríu Mijares; mentres que tocant a la Bracarense, era minorada aquella ab lo reyalme de Galicia y la porció portuguesa y asturiana que varen constituir l' antich convent jurídich de Braga.

Restà, donchs, repartit lo territori peninsular en cinch provincies: *Tarraconense, Cartaginense, Betica, Lusitania* y *Galaica*, prosperant la nova divisió fins a la cayguda del imperi romà d' Occident, y perdurant encara en los temps de domini wissigòtich, quan va formar-se la nacionalitat espanyola.

---

(3) Emili Hübner; *C. I. L.*, llib. I.

(4) *Cissa*, segons tots los autors, deuría ser Guissona, excepte lo Sr. Delgado, que manifesta sa correspondencia ab Sitges. Ultimamént l' infatigable y sabi arqueòlech, D. Eduart Saavedra, exposa la opinió de que ha de pertanyer al lloch de Quexàs, en la provincia de Gerona, ahont, a son judici, Scipió va derrotar a Hamnon y a Indibil.

Lo rey Eürich, una vegada destronat lo derrer emperador romà d' Occident, determinà concloure ab les despulles del patriciat que quedavan subsistents en la provincia espanyola tarragonina. Axís es que en l' any 475, aliat aquell sobirà vissigoth ab los ostrogoths, que destronaren a dit derrer emperador romà, Romul Augustul, va fer invasió en dita provincia al devant de son poderós exèrcit, penetrant per les regions del Nort y ensenyorint-se de la Basconia, Pamplona y Çaragoça. Segons Sant Isidor, autor quasi contemporani, la resistencia que li oposà la aristocracia romana de la *Tarraconense,* no fou bastant a contindre l' empenta dels séus soldats, que venceren ab grans pèrdues al exèrcit improvisat per lo patriotisme provincial (5).

Encara que la ciutat tarragonina apareix quasi enrunada després d' aquella lluyta, trasladant-se la major part de sos habitants a Çaragoça y sobre tot a Barcelona, continuaren los wisigoths donant lo nom de *Tarraconense* a la provincia que comprenía lo territori del Nort-est de Espanya, y axís apareix designada per lo rey en Wamba en sa divisió territorial, si dita divisió pot estimar-se autèntica.

També vé justificada la existencia de governador del territori esmentat ab la autoritat del Wiclarense, qui al parlar de la mort del princep Hermengol, fill del derrer monarca arrià, Leovigil, díu: *Hermenegildus in urbe Tarraconensi a Sisiberto interficitur;* y en la historia del regnat de Wamba, per Sant Julià de Toledo, en que-s manifesta que Ranosint era duch de la provincia de Tarragona y que Hildegis tenía la comanda de gardinch, havent-se abdós unit a Paulus, qui va sublevar-se contra dit sobirà.

Es induptable, donchs, que los reys wissigoths continuaren ab l' observancia de les cinch provincies territorials establertes per Constantí en sa divisió del any 331 y que la anomenada *Tarraconense* hi subsistí.

A dita provincia fou afegida en aquella dinastía una regió ultrapyrinenca, coneguda per la *Septimania,* que comprenía quasi tot lo mitjorn de França, y encara que en certs regnats se considera a dita regió com separada, formant per sí sola una provincia, governant-la un duch o quefe, quina relació ab lo del Estat era directa; altres vegades se nota que lo duch de la *Tarraconense* extenía sa jurisdicció no sols dins lo séu territori, si que també en lo de la *Septimania.*

* * *

Catalunya Vella y Catalunya Nova.—Aquells barbres que durant lo segle V destruiren les despulles del Imperi romà que encara esquitjavan la terra, foren al ensemps vençuts per la gent agarena, que passant l' estret de Gibraltar, ràpidament s' apoderaren de tota la antiga Iberia.

Al enfonzar-se, donchs, lo reyalme wissigòtich en les aygues del Guadalbeca, en l' any 711, acabant los alarbs ab lo domini de Roderich y ab lo go-

(5) Sant Isidor; *Hist. Gothorum,* cap. VI.

vern de la raça *geta* o *escita* que va ensenyorir-se d' Espanya, tingueren també son final definitíu les migrades institucions que aquells havían conservat del passat organisme de la dominació romana.

Tarich y Muza, capdills de les hosts musulmanes, una vegada sotmès tot lo territori peninsular, prescindiren de divisions provincials, y-ls seus successors limitaren sa acció a formar tal volta demarcacions militars, anomenada oriental una d' elles, en que venía compresa certa bona part de la circumscripció de la provincia tarragonina.

Encara que no-s té dupte de que ab les conquestes dels alarbs foren batudes les ciutats de Pamplona, Barcelona y Tarragona, quedant aquesta més assolida del enrunament en que la dexaren les forces del rey wissigoth Eurich, la veritat es que desprès dels primers anys d' excursions guerreres dels emirs depenjants del califa d' Orient, al tractar-se del organisme del reyalme sotmés, ab prou feynes se fà esment de les comarques de la esquerra del ríu Ebre, quina denominació general queda reduhida a terres del *Afranch*, y sostenint tan sols la sobiranía agarena en determinades poblacions, Barcelona y Lleyda, com si fossen fortaleses avançades de la frontera, puix que la natural delimitació resulta ficsada en l' esmentat ríu y en les ciutats de Tortosa y Çaragoça.

Emirs independents y califes d' Occident fins a establir-se los taifats y desconjuntar-se aquell omnipotent poder dels fills de Mahoma, emprengueren les famoses *algaras* per Orient, invadint des de les ciutats abans anomenades los terrers immediats al Pyrinèu y traspassant-los ab acció derrocadora, tenint en compte de que tota la munior de montanyes despreses de la gran serralada pyrinenca formava part del *Afranch*, ahont havía decaygut la estrella de la victoria que des de Ceuta fins al Ebre portà la sotsmissió de Espanya al domini dels conqueridors.

Aquella abundor, més o menys calculada del territori circumscrit dins dels límits del Ebre al Pyrinèu, y més enllà de tan gran barrera, puix comprenía tota la Septimania, antich refugi d' un dels fills de Witiça, conegut per Achila, en los primers moments de la conquesta, qui acabà per transigir ab los invasors, dóna lloch als progectes de Carles Many pera la institució de la *Marca hispànica*.

Dita *Marca* resulta, donchs, ésser una gran llenca de terra, en forma de triàngul, tenint son vértix en lo naxement del ríu Ebre y examplant-se a pleret fins a la costa de la mar mediterrania, mitjansant los confins del esmentat ríu per mitjorn y la serralada pyrinenca per nort, llenca de terra que Carles Many pensà incloure en son ceptre, a fí d' engrandir lo territori francès.

Sos progectes, no obstant, dexaren mólt que desitjar, puix vençudes ses hosts en Roncesvalls (778), vingué obligat dit capdill, desprès d' altres intents de domini, en la Basconia, a reduhir la aspiració al pahís més oriental de la *Marca*, comprensíu de la terra catalana.

En l' any 770 atravessà lo net d' En Carles Martell, d' aquell aniquilador dels alarbs en Poitiers (732), la formidable barrera del Pyrinèu, per primera vegada, entrant a les vessants del mitgdía de dita alta cadena de montanyes per començar la ocupació del territori. Noves invasions de franchs lograren acostar-se a Barcelona, y son fill, Ludwich lo Piadós, pogué fer-se senyor de la ciutat catalana, prenent-la dels alarbs, en l' any 781.

Presa Barcelona, Carles Many y sos successors destinaren al govern del nou territori determinats capdills que s' anomenaren comtes de Barcelona, constituint demarcacions des del ríu Llobregat fins a la Septimania.

Los comtes de Barcelona extengueren sa sobiranía en direcció al mitjorn y occident català, y lo comte Sunyer arribà a posar la línia divisoria del séu Estat en lo ríu Anoya; mentres que Borrell II, descendent del anterior, tractà d' encastellar les entrades de la conca esquerra del ríu Gayà, per incloure dins sa sobiranía tota la extensa planuria del Penadès.

En aquell ordenament de castells, abans de penetrar en la ribera dreta del esmentat ríu Gayà, que separa la plana del Penadès de la conca referida, va ficsar-se definitivament la regió de *Catalunya la Vella,* puix durant més d' una centuria quedà paralisat l' avenç dels catalans cap al camp de Tarragona y comarques de la esquerra del ríu Ebre.

Tot lo restant territori, extés per les comarques de Tarragona, Tortosa y Lleyda, com ocupat y repoblat per los derrers comtes Berenguers, fóu anomenat *Catalunya la Nova,* puix començada la repoblació de la Metròpoli en lo primer terç del segle XII, y seguint després les conquestes de Tortosa (1148), Lleyda (1149) y marquesat de Ciurana (1153), fins aleshores no vá donar-se per acabada la restauració cristiana y assegurat lo domini de nostres comtes en tota la *Marca Hispànica.*

Semblant divisió de *Catalunya Vella* y *Catalunya Nova,* si bé no té gran importancia geogràfica, tota vegada que abdues porcions territorials gaudiren d' una metexa nacionalitat, formant en conjunt lo comtat de Barcelona y tenint idèntichs lligaments de govern sots la direcció de nostres comtes-reys, no pot duptar-se de la fesomía que caracterisava l' organisme dels pobles d' un y altre territori, tenint present que-ls d' origen més modern o los de *Catalunya la Nova* obtingueren en les cartes de repoblació y en les concesions de senyoríu determinats drets y lliverals privilegis que-s desconexen en les de *Catalunya la Vella,* podent assenyalar, entre altres, la carta de població de Lleyda, donada per En Ramón Berenguer IV, arràn de la conquesta de dita ciutat, en que ja fà mèrit de la institució del concell que deuría governar-la, com aparexen en les de Tarragona y Tortosa determinades restriccions que oposaren los comtes sobirans a la acció autocràtica del poder del feudalisme, en força de trasmetre certes prerrogatives al element popular.

Los nous organismes instituits en tot lo territori peninsular de la Iberia, per la munior d' Estats que s' enaren formant, més o menys independents los

uns dels altres, esborraren tota noció del passat repartiment provincial fet y plantejat durant lo domini de Roma, continuat després per la sobiranía dels reys wissigoths, desaparexent per complert tota senyal de provincia *Tarraconense*, conservada tan sols per la Esglesia, tenint en compte que sa jurisdicció y organisme se manifestà subsistent, entremitg de les vicissituts perque hagué de passar lo Catolicisme en aquells segles de trastorns y cataclismes socials.

*
* *

Vegueríes y Corregiments.—Quan lo comtat de Barcelona estava encara en estat embrionari, repoblant-se los llochs y refent-se de les enrunes en que-l dexaren los alarbs en ses famoses excursions guerreres, a mida que eran erigides noves poblacions, rodejant lo castell del senyor, aquest designava un *bajulus* (batlle), quina comanda quedava limitada al régim del poble.

Quan les lluytes civils entre los alarbs y son ràpit decahiment, y-ls tractats que asseguravan la independencia de nostres comtes, permeteren la organisació del Estat català, allavors foren nombrats los veguers *(vicarii)* encarregats de la administració de justicia, en nom del sobirà o en lo del senyor que gaudía de determinats drets en lo terrer de la comarca.

Dins del organisme assenyalat a quiscún poble en la carta corresponent, varen formar-se certes demarcacions, anomenades generalment *Vegueríes,* exteses per les comarques, quines localitats en elles erigides, tenían un origen comú o una dependencia pareguda, y aquelles autoritats exercían la jurisdicció civil y criminal o lo mer y mitg imperi sobre tots los habitants, bé en representació o delegació de la sobiranía comtal, bé en lo del senyoríu a qui los comtes de Barcelona cediren part del seus drets, com a compensació dels auxilis prestats en hòmens o bens durant les lluytes ab los serrahins.

Encara confoses en aquells temps les branques del dret y sense formulismes que donessen garantíes de imparcialitat a jutges y deprecadors, la administració de justicia revestía un caràcter patriarcal y s' extenía de primer antubi als drets polítichs, administratíus, civils, penals y mercantils, y arribaba a tots y cadahú dels habitants del territori, es a dir, als qui vivían sots la jurisdicció del senyor o als qui estavan sots l' abrich del comte, segons les condicions de que aquell gaudía.

Una vegada constituits los concells municipals en tots los pobles y establertes les universitats administratives, en los segles XIII y XIV, les noves entitats s' encarregaren de tot lo servey polítich y administratíu de cada vehinat, axís com de la recaudació de les rendes públiques; foren erigits més tart los consolats de la mar que entenían dels negocis mercantils, y sorgiren munior de privilegis, com lo de juy de prohoms, que coartaren les facultats dels veguers en lo conexement dels plenaris en materia criminal.

Primerament contra les decisions injustes dels veguers podía acudir-se a

la Curia del comte o del rey, constituída per cert nombre de personatges a qui lo sobirà consultava en les qüestions que se li sometían. Després va crear-se la Chancillería y la Audiencia que per dret constitutiu conexía de dites qüestions; la batllía general pera les rendes reyals; la Generalitat o General per les públiques, y altres autoritats superiors encarregades del organisme dels demés serveys, a fí de que tinguessen tots sa sanció més propera al sentiment general de la equitat y la justicia.

Concretant la nostra tasca a Catalunya la Nova, quina porció territorial més important vé formada per la actual provincia de Tarragona, resulta que una vegada concedida en fèu de la Mitra la Ciutat y son Camp, de tota la gran comarca esmentada, va formar-se una sola veguería, assignant-li dos veguers o funcionaris civils, nombrat un d' ells per l' arquebisbe, y l' altre per lo comte sobirà, segons convingueren abdues potestats en l' any 1173, en certa concordia entre lo metropolità, Guillém de Torroja y lo rey Anfòs I de Catalunya y II d' Aragó. A quiscún veguer investiren de paregudes facultats pera conèxer dels negocis criminals, y en quant a la justicia civil, los pobles de fèu eclesiàstich havían d' acudir al del arquebisbe; mentres que los altres tenían per son jutge al veguer reyal; devent un y altre sotsmetre totes les alçades a la Curia ecclesiàstica metropolítica. En les qüestions de caràcter polítich o administratíu, la veguería del arquebisbe entenía, en segona instancia, de les multes imposades per los *mostassafs,* axís com en tot lo relatíu als *bans* y *colonies;* y en les diferencies sobre compliment de devers polítichs, lo rey anomenà un procurador reyal y l' arquebisbe un governador temporal de la Mitra.

Si arribavan a sorgir competencies de jurisdicció entre abdós veguers, resolía la Audiencia o Chancillería los recursos promoguts, y quan se presentavan conflictes entre la autoritat del rey y la del arquebisbe, era portada la qüestió a ser ventilada dins la Chancillería reyal o dins del concell superior.

Ab dites facultats exercíen un y altre veguer sa jurisdicció anomenada *Comuna,* en la ciutat y camp de Tarragona, territori que se extenía a tota la planuria que comprèn dit camp, des de les riberes del Gayà per orient, a trobar les serralades y colls de Cabra, Lilla, Picamoxons y la Riba; entrant cap al fons de les metexes per internar-se en direcció a les serres de Prades, Ciurana y Priorat; devallant per la línia del riuet de Montsant; anant entre Vilella alta y Vilella baxa; continuant més enllà de Falset, y morint en les montanyes del coll de Balaguer, que a la vegada servexen de divisoria a les diòcesis de Tarragona y Tortosa.

La extensió, donchs, del territori assenyalat, determina la existencia de quatre partits judicials en la actualitat dins la demarcació dels límits que acaban de exposar-se.

Altra veguería havía formada en lo territori comprès entre Vilavert y lo confí de la Segarra, separat per la constituída a Cervera, ja dins la provincia de Lleyda. Dita veguería també possehía una bona extensió del territori pro-

vincial, trobant-se incloses dins la metexa les conegudes comarques de la Conca de Barberà y lo baix Urgell o Segarra, radicant sa capitalitat a Montblanch. Fundador de la esmentada veguería resulta ésser lo rey Anfòs I en 1163, donada la necessitat de comptar ab un centre jurídich entre Tarragona y Lleyda, com per semblant causa va crear-se la de Vilafranca del Penadès entre Barcelona y Tarragona. Sa jurisdicció se extenía des de les vessants orientals de les serralades de Prades y Ciurana, fins a tocar al nort ab les montanyes de Montagut y naxement del ríu Gayà, y des de Vilavert *inclusive* fins a Santa Coloma de Queralt y pobles immediats y la Granadella, essent lo primer obtentor de la Veguería Pere Ramón de Vilafranca, qui a la vegada va alcançar la carta de repoblació de la vila de Montblanch.

Finalment, després de la conquesta de Tortosa y del territori de la dreta del Ebre fins a Fayón y Mequinença, apareix la institució d' una altra veguería, anomenada de Tortosa, en tot aquell extensíssim camp que des de Mora avall abarca abdues riberes del Ebre; sotsmesos sos habitants en sa immensa majoría a la Castellanía d' Amposta, fóu creat arràn del domini de dit territori per les armes de Ramón Berenguer IV en compensació de la ajuda que li prestà la orde de Sant Joan de Gerusalèm, y engrandit en la cesió que Jaume II atorgà a dita orde dels bens de la disolta dels Templers.

Aquelles tres grans demarcions assenyalades en lo territori de *Catalunya la Nova,* que correspòn a nostra provincia, foren més avant lo fonament dels corregiments y dels partits judicials, podent-se estimar com una divisió geogràfica que ha subsistit durant sis segles, des del XII al XVII, base a la vegada de la delimitació imposada a la provincia de Tarragona, en sa nova creació.

Felip IV de Catalunya y V de Castella, en los primers anys del segle XVIII, després de la «*Guerra de Succesió*», vençuda la rebelió catalana, publicà en 17 de Janer del any 1716 lo famós decret conegut per «Nova Planta de la Reyal Audiencia de Barcelona,» y en aquella sobirana disposició procehí a variar radicalment l' organisme de les institucions del pahís, començant per anular la varietat de privilegis de que gaudíen los pobles, dexant sens efecte los antichs concells municipals y abolint les passades vegueríes.

En substitució d' aquelles formes de govern, va voler unificar dit monarca la jurisdicció política de tots los governants, a qui dóna caràcter militar y civil, establint la provincia de Catalunya, dirigida per lo capità general de la regió, ab la Audiencia territorial y la Intendencia general, essent aquell lo president de la primera y la autoritat superior civil y política de tot lo territori. A la vegada féu un repartiment de dit territori en corregiments: devant de cadahú coloca un corregidor o governador militar, execútor de les ordres superiors y president, al meteix temps, dels ajuntaments, substituidors dels antichs concells municipals, compresos dins sa demarcació corregimental.

Segons la importancia del corregiment, tenía lo corregidor, també governador militar del territori corregimental, y per lo tant, general de inferior ca-

tegoría al de la capitalitat de la regió, un altre militar de grau immediat, que s' anomenava tinent de rey, encarregat del servey de la plaça, y suplent, com a corregidor interí, en cas d' absencia, malaltía y vagant del primer; comptant axís meteix ab los alcaldes majors necessaris, llicenciats en dret, quina jurisdicció propria quedava reduhída a la administració de justicia en materia civil, e instrucció y fallo de les causes criminals, si bé que les sentencies necessitavan pera sa exequció, la definitiva confirmació de la Audiencia provincial, tenint a la vegada la que li delegava lo corregidor de presidir les sessions del ajuntament y executar los seus acorts.

Les entitats municipals varen ésser enterament modificades ab lo decret abans esmentat, puix que en son començament les composaren regidors perpètuus, nombrats de Reyal ordre, en nombre més o menys important, segons lo vehinat de cada localitat y quedant reduhits al *maximum* de quinze o setze. Després va ésser permesa la designació de regidors electíus per los gremis, axís com la dels sindichs, a proporció dels perpètuus, formant uns y altres tota la corporació municipal. Lo nomenament de regidors perpètuus en los pobles que no eran capsal de corregiment, corresponía a la audiencia, a proposta del corregidor, y-ls de Reyal ordre necessitavan la presentació del aspirant, per dita Audiencia al Rey.

Los corregiments instituits en tot lo territori català foren los de Barcelona, Tarragona, Lleyda, Gerona, Tortosa, Vich, Manresa, Mataró, Puigcerdà, Talarn y Vilafranca, ajuntant per lo comú les demarcacions de les antigues vegueríes, com succehí a Tarragona, que de la de dita ciutat y la de Montblanch va formar-se lo corregiment ab un corregidor y dos alcaldes majors, hú a Tarragona y altre a Montblanch; lo de Tortosa, ab un corregidor y dos alcaldes majors, destinats a Tortosa y a Gandesa, y lo de Vilafranca ab un altre corregidor, quina jurisdicció fóu encarregada alguna vegada al de Tarragona, y un alcalde major en dita vila.

Resultaren, donchs, les novelles entitats com a petites provincies, sots lo punt de vista polítich, administratíu, civil y militar, encara que depenjaven d' una autoritat superior provincial, representada per lo capità o comandant general de la regió, ab atribucions propries, en quant als negocis administratíus y civils, per part de la Audiencia territorial, y en lo tocant a la Hisenda pública per la de l' Intendencia general y Contaduría, abdues institucions, sotmeses, no obstant, en quant a la exempció de sos acorts, a la voluntat del quefe regional.

* * *

Provincies modernes. -Nous vents escampats per la revolució francesa sobre la forma de govern, vingueren en los primers anys del segle XIX a establir a Espanya lo sistema anomenat constitucional, publicant-se en 19 de Març de 1812 lo famós còdich format per les Corts constituyents de Cadiz.

Immediatament foren elegides altres corts ordinaries pera donar compliment a lo consignat en la esmentada Constitució, y en l' any següent va tractar-se de fer la divisió del territori espanyol en varies provincies, designant-se a dit efecte una comissió encarregada de reunir los datos necessaris, a fí de formar un mapa general de les metexes y redactar lo corresponent progecte de lley, encaminat a la substitució de les antigues regions provincials, ideades per Felip IV de Catalunya y V de Castella, ab les noves provincies espanyoles.

Aquella comissió no logrà portar a terme la seua comanda, puix en 4 de Maig del any 1814 va ésser publicat lo Decret-manifest de Ferràn VII, des de Valencia, en que dexà sens efecte la Constitució y quants progectes y lleys havían sigut promulgats per los diputats de Cadiz, durant lo període constituyent y lo subsegüent ordinari.

Los treballs preparatoris de la Comissió foren, no obstant, guardats y reservats pera millor ocasió, axís es que al reproduhir-se l' avenç constitucional en l' any 1820, sorgí com a primera tasca de les noves corts lo problema a resoldre de la divisió territorial en provincies, imitadora de la divisió en departaments plantejada per la revolució francesa.

La Comissió allavors anomenada, va fer la distribució de Catalunya en tres provincies, reproduhint lo progecte de 1813, segons lo mapa general oportunament format, y presentant dita Comissió lo repartiment del territori català de la manera següent:

«Primera provincia marítima.—Capital, Barcelona.—Al Est y Sur.—Des del punt de la vora de la mar que divideix França de Espanya en lo cap de Creus, seguint la costa per Rosses, Mataró y Barcelona, fins a la vora de la mar a una mitja hora de Sitges en les vertents de les montanyes de Garraf.—Al Oest.—Des de aqueix punt al Est de Sitges sortirà una línia que passarà per les altures del Ordal, baxarà a Piera, continuarà per Igualada y Prats del Rey y acabarà en la ciutat de Solsona.—Al Nort.—Des de Solsona per Berga y Ribes fins a la montanya de Núria y d' allí per la divisoria de França y Espanya a trobar lo Mediterrà en lo cap de Creus.

»Segona provincia marítima.—Capital, Tarragona.—Al Est.—Des de Solsona a Sitges limitarà ab la provincia de Barcelona.—Al Sur.—Des del punt immediat a Sitges, seguint la vora del mar fins al lloch ahont lo ríu Cenia divideix Catalunya de Valencia y desayga en la mar.—Al Oest.—Des del punt del desaygüe del ríu Cenia, seguint la línia divisoria de Catalunya y Aragó fins al poble de Alfarràs sobre lo ríu Noguera Ribagorçana, ahont hi ha un pont.—Al Nort.—Des de Alfarràs a Camarasa, y d' allí, seguint la ribera esquerra del ríu Segre a Pons, y des de Pons a Solsona.

»Tercera provincia interior.—Capital, Sèu d' Urgell.—Al Est y Sur.—Ab les provincies de Barcelona y Tarragona.—Al Oest.—Ab Aragó.—Al Nort.—Ab la frontera de França.»

Manifestava la comissió abans anomenada, que dit repartiment era sus-

ceptible de rectificacions, sense separar-se de ses bases principals, seguint en lo possible límits naturals e invariables d' altures, vertents, camins, ríus y riuets; mes com en contra del meteix varen vindre les ciutats de Gerona y Lleyda, alegant drets y preeminencies respecte a ses antigües vegueríes y corregiments, després de varies discusions e informes demanats, a fí d' assegurar l' èxit del progecte, va resoldre-s definitivament fer la divisió de Catalunya en quatre provincies: Barcelona, Tarragona, Lleyda y Gerona, sens atendre a Sèu d' Urgell, que demanava la constitució de son territori en petita provincia, conforme havía sigut oportunament proposat.

Aquell repartiment provincial va ser lley en 30 de Janer del any 1822, y en dit any fóu posat en exequció, de manera que procehint tot seguit les provincies a la elecció de diputats provincials, en Maig del any següent 1823 foren inaugurades les quatre catalanes ab les respectives Diputacions provincials.

Encara les noves provincies sofriren altres eclipsis al arribar al any 1825, en que de nou quedà desterrada la constitució y son sistema com a forma de govern, tornant a reviure en 1833 a la mort de Ferràn IV de Catalunya y VII de Castella y adveniment definitíu de dit sistema, al assentar-se en lo soli reyal la sobirana Isabel de Borbón.

La gran provincia *Tarraconense,* constituida per la ciutat romana tres centuries abans de la vinguda de Jesuchrist, queda donchs, reduhida a la més mínima expressió y limitada als confins que oportunament resultan assenyalats al començament de aquesta part geogràfica, mitjansant la unió dels corregiments de Tarragona y Tortosa, y la agregació de part dels pobles del de Vilafranca, des del ríu Gayà al de Foix, per ahont aproximadament passava la línia divisoria entre Catalunya la Vella y Catalunya la Nova.

II. — Doble caràcter

No pot articulejar-se lo nom de la provincia tarragonina, sense que suri lo doble sentit que dita paraula ostenta, baix lo punt de vista civil y sots sa jurisdicció ecclesiàstica. Tan entrelligat apareix aquell nom ab la diferenta significació coneguda, que al parlar de la entitat esmentada, ve a la memoria la genuina expressió del séu origen en los antichs temps y sa conservació per la Esglesia, com institució servada per lo element religiós, entremitg dels cambis soferts per regions, nacionalitats y pobles, durant lo transcurs de vint segles d' existencia.

A son degut temps han sigut exposats los fonament de nostra civil provincia, des de sa naxensa fins a la restauració cristiana. Cal ara continuar semblant tasca al tractar de la indagació necessaria, a fí d' esbrinar los principis de la demarcació ecclesiàstica, més permanent que la anterior, com que arren-

ca de ferms puntals y d' institucions que gaudexen de més seguretat, tant per lo que pertoca als seus fins, com per lo relacionat ab sa posterior trascendencia.

* * *

Erecció de la provincia ecclesiàstica Tarraconense.—Es prou difícil la descripció ab verdadera certesa de com arribà a propagar-se l' Evangeli dins les regions espanyoles y especialment a Catalunya, després de les primeres excursions apostòliques en que los dexebles del gran Mestre donaren compliment a ses ensenyances pera extendre sa divina moral.

Se suposa, ab motíu més o menys justificat, que Sant Jaume lo Major y Sant Pau foren los capdills d' aquella empresa en les regions occidentals, havent marxat lo primer al interior de la península ibèrica y erigit les esglesies d' Ávila, Cartagena e Iliberis; mentres que l' Apòstol de les gents passava los Pyrinèus orientals, a fí de predicar la Bona Nova als ciutadans de Tarragona, Tortosa y Narbona, durant l' últim terç del primer segle de la Era cristiana.

La munior de congetures sorgides tocant a dits problemes històrichs, no correspòn esbrinar-la en aquest treball de naturalesa geogràfica, dexant-lo al estudi de crítichs e historiadors, que han reduhit les qüestions nascudes sobre tema tan interessant als verdaders límits d' una científica justificació (6).

No obstant, los resultats d' aquella predicació foren ja coneguts a mitjans del segle III de la Era apostòlica, com que un bisbe català, anomenat Fruytós, martirisat en la ciutat de Tarragona, ensemps ab sos familiars o diaques, Auguri y Eulogi, donava fè de ses conviccions religioses, quina autenticitat ve detallada ab les actes de son torment, lo excepcional testimoni de Sant Agustí, en una de ses hermoses homilíes, y los hymnes dedicats a son heroisme per l' insigne Prudenci, poeta calagurrità del segle IV (7).

---

(6) Estudis del meteix autor «Compendio de la Historia de España»; «Tarragona antigua y moderna» y «Tarragona Cristiana», volúm I.

(7) Prudenci al exposar la glorificació dels màrtirs tarragonins, produhí, entre altres, les següents estrofes:

Felix Tarraco, Fructuose, vestri
Attolit caput ignibus coruscum
Levitis genuinis procul relucens
Hispanias Dens aspicit benignus
Arcem quandoquidem potens Iberam
Trius martyre Trinitas coronat.

No satisfet encara dit panegirista d' aquella manifestació encisadora del séu entusiasme envers dels fidels personatges, repeteix los elogis en altre hymne dedicat a divuyt confessors de la fè, dihent lo que a continuació anàm a copiar:

Tu tribus gemmis diadema pulchrum
Offeres Christo genitrix piorum
Tarraco, intexit cuy Fructuosus
Sutile vinctum
Nomen hoc gemmæ strophio illigatum est
Emicani juxta lapides gemelli,
Ardet et esplendor parilis duorum
Igne corusco.

No cal duptar, donchs, de que Sant Fruytós y-ls seus familiars, màrtres catalans, són los primers, en lo concepte històrich, que gaudexen de verdadera autenticitat, puix que tots los demés anotats abans d'aquells, queda reduhida sa justificació a opinions, més o menys autorisades, de poca certesa.

L' esmentat bisbe català, primer prelat conegut en la ciutat tarragonina, cap y capsal de la provincia romana *Tarraconense*, resulta que ab sos companys sofrí lo martiri de morir cremat en l' Amphiteatre.

La situació d' aquest edifici en dita ciutat, encara apareix dibuxada al costat oriental de les muralles, devall del Pretori, ab direcció a la platja, anomenada del Miracle, per haver-se alçat en mitg de la arena, en lo segle XII, un temple bisantí per l' ordre del Temple, sots la invocació de la Verge titolada del Miracle.

Segons los documents del martirologi, aquella gloriosa tragedia, en que aparexen com a protagonistes lo bisbe Fruytós y los seus familiars, fóu desenrotllada durant lo govern dels emperadors romans Valerià y Galià, essent cònsols Emilià y Bass, en lo diumenge día disset de les kalendes de Febrer, que correspòn al 21 de Janer del any 259, en que dits cònsols regiren la ciutat imperial durant lo mentat govern *(Actam Sanctorum Martyrum Fructuosi episcopi, Augurii et Eulogii, diaconibus; Valeriano et Galliano Imperatoribus; Emiliano et Basso consulibus; XVII Kal. februarii, die domeneco)* (8); y la santetat dels ditxosos màrtres vé també proclamada per la Esglesia nacional dels wissigoths, en lo Missal de Sant Isidor y en lo còdex veronès, de quines manifestacions ne depenja que aquells sants foren titolars de la sèu tarragonina, ahont quedaren guardades ses relliquies, fins a la invasió dels alarbs.

Es induptable, donchs, que lo prelat Fruytós, per rahó de la preeminencia de la ciutat, ahont exercía son sagrat ministeri, dèu estimar-se com a bisbe, *prima sede*, nom ab que foren designats los metropolitans, abans de donar-los lo d' arquebisbes, conforme apareix dels antichs actes d' organisme eclesiàstich que s' oviran en los temps apostòlichs, al dexar l' apostolat los primers delegats en les principals ciutats d' Orient; y comprenent la *Tarraconense* una extensió de territori equivalent a tres quartes parts d' Espanya, ab la ciutat de Tarragona per capsal de la matexa, llògich es que dit prelat reunís los honors y jurisdicció dels seus similars.

Una vegada reduhides les provincies espanyoles, en l' any 331, desprenent-se de la *Tarraconense* les anomenades *Cartaginense* y *Bracarense*, tant prompte com fóu aceptada la nova demarcació per lo concili d' Antioquía (143), amotllant-la a la jurisdicció ecclesiàstica, quedaren determinats quins bisbes tindríen la consideració de *prima sede*, y quins resultaríen sofraganis

---

(8) Florez; «España Sagrada»; volúm XXV, Apendix.

dels primers, estimant als de les capitals ab lo primer caràcter, y subgectant als demés a la direcció d' aquells, dins del territori de quiscuna provincia.

Aquella divisió apareix perfectament dibuxada en lo postrer terç del segle IV, quan foren assentats en lo soli del Imperi y en la càtedra sagrada de Roma personatges tan eminents com l' emperador Teodosi y lo papa Sant Dámas, abdós d' origen espanyol y lo derrer tal volta de naturalesa catalana.

En dita ocasió començan a veure-s reunits los prelats de nostra provincia en lo concili de Çaragoça (380) relluhint cinch anys després d' aquella data la figura d' un altre metropolità de Tarragona, anomenat Himeri, que relacionant-se constantment ab lo papa Sant Sirici, rebè d' aquest, en 11 de Febrer del any 385, la primera decretal autèntica, que regoneix l' Esglesia espanyola, assenyalant y resolvent determinades qüestions de disciplina ecclesiàstica, ab la comanda de comunicar dit document pontifici, no sols als sofraganis de la *Tarraconense (Corepiscopis diocesis vestræ),* com també als metropolitans de Cartagena, Bètica, Lusitania y Galicia.

Los bisbes, *prima sede,* subsegüents a Himeri, quina realitat ha sigut justificada, resultan ésser Hilari (402) y Ascani (455), que continuaren mantenint correspondencia ab lo Vicari de Christ, a fí de afermar l' organisme ecclesiàstich y combatre les heretgíes dels donatistes, luciferians, gnòstichs y prediamites, bastant exteses per Espanya, sobretot en la provincia *Bracarense;* obtenint de la Sèu Apostòlica noves disposicions, dictades per Inocenci I y Sant Hilari, encaminades a apagar la foguera produhida per tants errors dogmàtichs y disciplinaris, com foren propalats per tots los indrets de les regions occidentals europees.

Ab lo esmentat bisbe Ascani conclòu la prosperitat de que féu gala la Esglesia de Tarragona, des del pontificat de Sant Dámas fins al derrer terç del segle V, en que los wissigots, acapdillats per Heldefret, general del rey Eürich, acabaren ab la civilisació romana, enderrocant los monuments de Tarragona y aniquilant les migrades despulles del element patricial.

Encara que durant los anys successíus són designats nous prelats tarragonins, com Joan I (516), Sergi (540), Tranquilino (570) y Artemi (585), fins arribar a la unitat catòlica proclamada en lo concili tercer de Toledo (586), concretaren los aludits sa missió pastoral a la lluyta contínua contra la secta arriana, que aportaren los invasors, y a lliurar-se de la intolerancia demostrada per reys y magnats contra los qui professavan la doctrina catòlica, apostòlica y romana. Aleshores es quan començan a ovirar-se les ereccions de diòcesis sofranies, anomenades, ja algunes, en los documents pontificis abans relatats, quines diòcesis responían a les necessitats de poblacions de segón ordre, existents en la provincia, y per més que quiscuna esglesia posa en son cartell llargues llistes de prelats, a fí de donar major antiguetat al séu origen, arribant alguns autors a fer-los nàxer poch després de la Crucifixió y Resurrecció; nosaltres, dexant tota discussió històrica, cenyirèm aquest treball a donar fé de

sa existencia, quan per documents justificatius cab la certesa de llurs prelats.

No devèm oblidar que en les primeres reunions celebrades per lo episcopat espanyol y regional, quedan ignorats los noms dels prelats assistents, y sobretot no-s diu a quina esglesia pertanyían aquells qui-ls consignan, com resulta de les notes que-s tenen dels concilis de Çaragoça, Toledo y algún altre, dels segles IV y V. En la nostra provincia, fins que s' arriba a la prelatura del metropolità Joan I, que va convocar un concili en la ciutat de Tarragona, l' any 516, del que han sigut publicades les actes, no se sab quines mitres sofraganies prengueren part en aquella assamblea eclesiàstica, constant que acudiren a Tarragona los bisbes Paulo, de Empories; Fontià o bé Fontinià, de Gerona; Agrici, de Barcelona; Urs, de Tortosa; Oronci, de Coplliure; Vicens, de Çaragoça; Conidi, de Vich, y Nebridi, de Egara (Terrassa), trobant-se també present lo metropolità de Cartagena, Hector.

Lo nomenament fet pêl papa Sant Hormisdas, l' any següent, de Vicari apostòlich sobre totes les provincies d' Espanya a favor del bisbe, *prima sede,* Joan I, y la remissió d' altres dues decretals, determinant los erros condemnats per la Sèu apostòlica, motivaren la celebració d' un nou concili a Gerona, a mitjans de Juny, ab assistencia dels metexos prelats designats anteriorment.

Altres concilis varen ser celebrats a Barcelona (540) y Lleyda (546), que convocà lo metropolità Sergi, ab concorrencia de representants de les metexes sofraganies assenyalades anteriorment, mes, lo bisbe de Lleyda en lo de Barcelona y-l de la Sèu d' Urgell, en l' ilerdense, quines mitres fruíen Andréu y Sant Just.

Al arribar al any 586, tingué lloch la convocatoria y celebració del famós concili nacional de Toledo, tercer dels d' aquella esglesia, en que foren adjurats per Recaret y sa esposa, axís com pêls magnats wissigoths, los erros del Arrianisme, quedant establerta la unitat catòlica en tot lo regne. En dit concili va fer-se representar lo bisbe, *prima sede,* de Tarragona, Artemi, per un familiar anomenat Esteve; però, vuyt anys després, en 592, lo meteix metropolità, en 1.er de Novembre, reuní als prelats de sa jurisdicció en la ciutat de Çaragoça, y en aquell concili apareix que directa o indirectament estavan presents los mitrats de Egara, Taraçona, Tortosa, Urgell, *Auca* (prop de Burgos), Calahorra, Pamplona, Çaragoça, Gerona, Empories, Lleyda, Osca y Vich, provablement quasi totes les prelatures constituides dins la provincia ecclesiàstica *Tarraconense,* puix vagava la de Barcelona.

Després del metropolità Artemi, vé governant dita provincia l' anomenat Assiàtich, qui en 599 convocà nou concili a Barcelona, celebrat en 1.er de Novembre a la esglesia de Santa Creu, havent-se l' any anterior reunit en Osca los prelats de la *Tarraconense,* quines actes no-s conexen, mencionades, no obstant, en lo de Egara, que Eusebi, successor de Assiàtich, va cridar en l' any 614.

En lo concili de Santa Creu de Barcelona, assistiren los bisbes de Barcelona, Urgell, Vich, Tortosa, Calahorra, Empories, un altre de Tortosa, arrià convers, y los de Gerona, Çaragoça, Lleyda y Egara.

Dit metropolità Eusebi prengué part en lo quart concili toledà, ahont fóu tractada y resolta la traslació de la capitalitat de la provincia ecclesiàstica *Cartaginense* a la ciutat de Toledo, ahont los reys wissigoths havíen fixat la residencia definitiva (610).

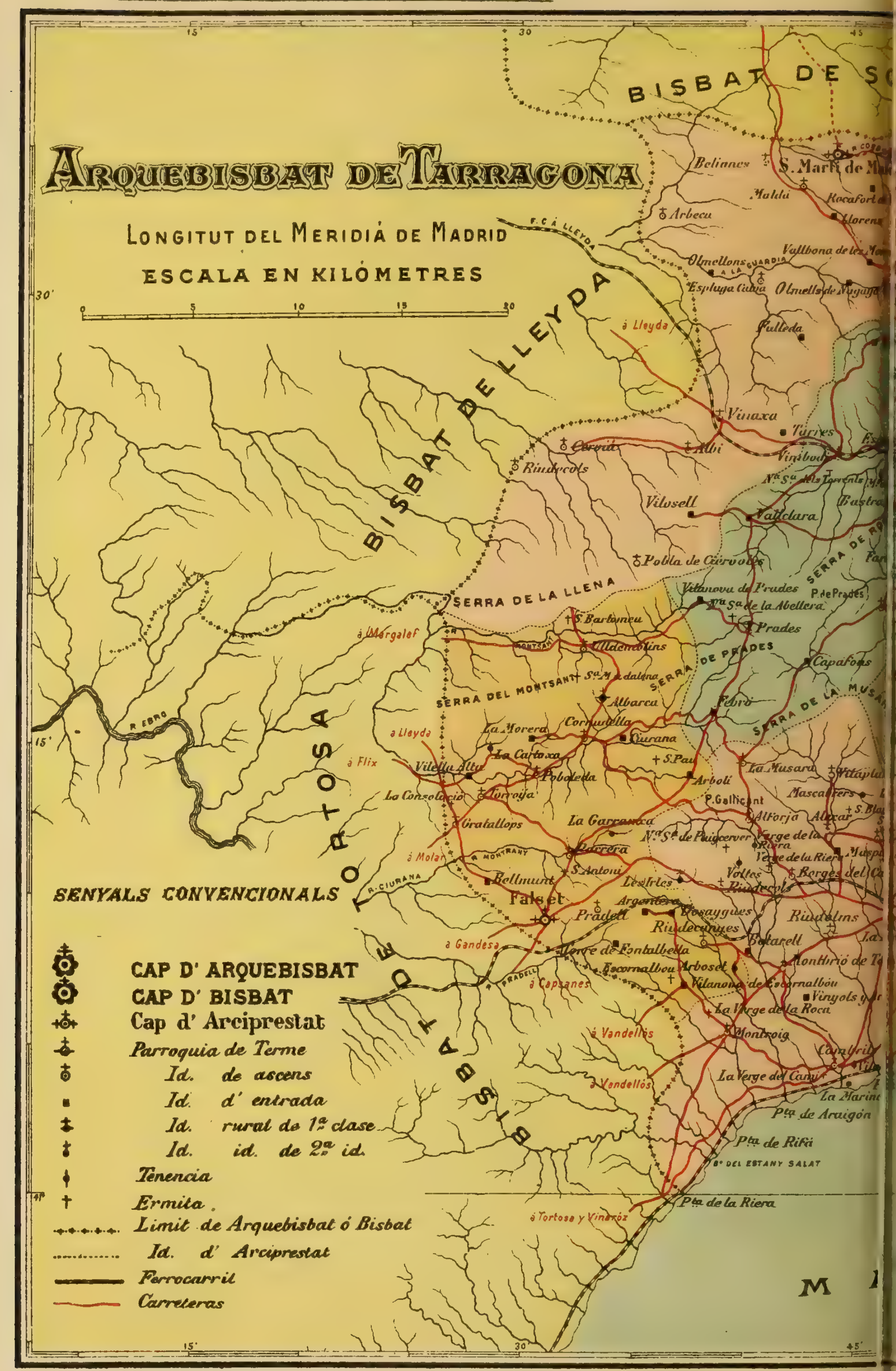
Los successors d' aquell bisbe, que lo Catàlech anomena Audax (633), Protasi (638), Cebrià (683) y Vera (691), concorregueren personalment o per delegació, a quasi totes les demés assamblees nacionals de Toledo, sens que conste que cridessen als seus sofraganis per la celebració de concilis regionals o provincials, provablement perquè la frequencia dels primers va fer innecessaria la convocació dels derrers.

Ab lo pontificat del bisbe, *prima sede,* Vera acaba la primera serie de metropolitans de la provincia *Tarraconense,* que-s dóna per finalisada en l' any 711, en que los alarbs invadiren lo territori espanyol, y si bé sonan noms posteriors abans de dit any, com los del bisbe electe Jordi y lo de Guillém, entre Vera y la dominació aràbiga, hi ha que convindre que sa justificació es prou migrada y lleugera.

Mólt més fonament radica en la tradició de que fà recordança En Pons d' Icart, escriptor tarragoní del segle XVI, tradició conservada a Italia, y ensemps recollida en la obra *Italia Sacra,* volúm IV, en que s' assegura que sacerdots tarragonins, fugitíus de la invasió mahometana, arribaren a *Porto-fin,* prop de Gènova y departament de la Liguria, dirigits per lo més ancià, anomenat Sant Justí, segons la tradició espanyola, y Sant Prosper, conforme a la italiana, donant a aquest lo títol de bisbe, y manifestant una y altra, que dits sacerdots varen escapar-se de la ciutat, quan la agrediren los vàndals, raça confosa, sens dupte, ab la dels serrahins, abdues dominadores de la costa africana.

Los fugitíus, segons la llegenda, s' emportaren les reliquies dels sants màrtres, Fruytós, Auguri y Eulogi, fundant en aquell lloch cert cenobi de benedictins, batejat ab lo nom de *Capodimonte,* quina existencia resulta provada al començar lo segle IX de la Era Cristiana, y documentalment des del any 986, en que l' emperatríu Adelayda otorgà una donació de finques al esmentat cenobi. Conforme llegirem en la *Revista històrica del Club Alpí,* volúm III, que correspòn al any 1902, publicat a Gènova, encara venen conservant-se intactes en la esglesia del monestir les preuades reliquies, venerades ab gran devoció pèls pobles comarcans y per los habitants de tot lo departament liguria.

De quant s' ha relatat en les línies anteriors, apareix, donchs, que la Es glesia de Tarragona y sa provincia eclesiàstica té justificació històrica més antiga, havent resultat, a la vegada, la més sana y la que va rebre les primeres

ARQUEBISBAT DE TARRAGONA
LONGITUT DEL MERIDIÀ DE MADRID
ESCALA EN KILÓMETRES
0 5 10 15 20
SENYALS CONVENCIONALS
CAP D' ARQUEBISBAT
CAP D' BISBAT
Cap d' Arciprestat
Parroquia de Terme
Id. de ascens
Id. d' entrada
Id. rural de 1.ª clase
Id. id. de 2.ª id.
Tenencia
Ermita
Limit de Arquebisbat ó Bisbat
Id. d' Arciprestat
Ferrocarril
Carreteras
BISBAT DE LLEYDA
BISBAT DE TORTOSA
BISBAT DE SO
SERRA DE LA LLENA
SERRA DEL MONTSANT
SERRA DE PRADES
SERRA DE LA MUSARA
R. EBRO
R. CIURANA
R. MONTSANT
F. C. Á LLEYDA
Belianes
S. Martí de Ma
Maldà
Arbeca
Rocafort
Olmellons
Vallbona de les Monges
Espluga Calva
Olmells de Nogaya
Fulleda
Vinaxa
Tarrés
Albi
Cervià
Vinibodí
Riudecols
Vilosell
Vallclara
Pobla de Cervolès
Vilanova de Prades
P. de Prades
N.ª S.ª de la Abellera
Prades
S. Bartomeu
Ulldemolins
Capafons
Albarca
Farró
La Morera
Cornudella
Ciurana
La Cartoxa
S. Pau
Vilella Alta
Poboleda
Arbolí
La Musara
La Consolació
Torroja
P. Gallicant
Alforja
Gratallops
La Garranca
Verge de la Riera
Porrera
S. Antoni
Bellmunt
Falset
Pradell
Les Irles
Argentera
Vilaplana
Mascarfers
Alcar
Riudecols
Borges del Ca
Riudoms
Botarell
Duesaygues
Riudecanyes
Torre de Fontalbella
Escornalbou
Arbosel
Vilanova de Escornalbou
Montbrió de Ta
Vinyols y de
La Verge de la Roca
Montroig
Cambrils
La Verge del Camí
La Marina
P.ta de Araigón
P.ta de Rifà
G.ª DEL ESTANY SALAT
P.ta de la Riera
á Lleyda
á Margalef
á Flix
á Molar
á Gandesa
á Capsanes
á Vandellós
á Tortosa y Vinaroz
M
15'
30
45
30'
15'
41°
Lit.

BISBAT DE VICH
BISBAT DE BARCELONA
BISBAT
MEDITERRANIA
Igualada
R. NOYA
Vilafranca del Penadés
á Barna
Vilanova y Geltrú
Vendrell
TARRAGONA
R. FRANCOLI
Valls
Montblanch
Estany de Montoliu
C. Salou
Salou
R. FOIX
R. GAYÁ
T. DE LA BISBAL
F. C. A BARCELONA
SERRA DE BRUFAGANYA
Puig de Capdells
Coll de Desgracies
Coll de Lilla
P. de Montagut
Santes Creus
La Bisbal
á Vendrell
á S. Coloma de Queralt
á Vallfogona de Riucorf
á Savellá del Comptat
á S. Vicens de Calders
á Bonastre
Pta. de la Palomera
Les Botigues de Mar
Torredembarra
Pta. de Martinetel
C. Gros
Altafulla
Tamarit
Ferrán
La Riera
Ardenya
Pallaresos
Montnés
La Canonja
Constantí
Roda de Bará
Creixell
Bará
La Nou
Vespella
Catllar
La Secuita
Peralta
Renau
Vilabella
Nulles
Bellavista
Brafim
Puigpelat
Alió
Casafort
Rourell
Garidells
Perafort
Valls
Picamoixons
Vilaberta
Fontscaldes
Masmolets
Miramar
Figuerola
Montagut
Querol
Esblada
Seguer
Montalegre
Sta. Perpetua
Pontils
Vallespinosa
Saladelli
Cabra
Pont de Armentera
Biure
Vallfort
Les Piles
Bonesa
Farés
Passanant
La Sala
La Glorieta
Vallespirosa
Lilla
Prenafeta
Rojals
Ollers
Solivella
Vilallonga
La Riba
La Granja
Valldosera
S. Ramon
Miramar
5º
15'
30'
41º
Alberto Martin
Editor–Barcelona.
A. Colomer Gbo.
Baño.

impresions del Vicari de Christ per la unitat de la fè y purificació del dogma catòlich en les comarques que constituexen lo territori d' Espanya.

* * *

Restauració de la provincia eclesiàstica Tarraconense.—La vinguda e invasió dels alarbs y les excursions portades al Nort de la península, dexaren poch menys que desfet l' organisme eclesiàstich, especialment en la regió catalana, donada la resistencia que en dita regió trobaren, en diverses poblacions, les armes dels invasors.

Quasi pot assegurar-se, ab lo testimoni dels escriptors aràbichs, que fins arribar al govern dels capdills Abdelaziz y Alhor, successors de Tarich y Muza, conqueridors d' Espanya, no començà la empresa de passar lo ríu Ebre per la regió oriental y acometre lo territori català, guardant los alarbs, en los primers anys, los deguts respectes als fills de Witiza y al anomenat Ròmul o bé Achila, retirat a la Septimania y paccionat ab lo Califa d' Orient.

En aquelles primeres correríes, apareix que va ésser destruída una ciutat alçada junt a la mar, que tenía quatre portes d' entrada, segons lo text publicat per l' arabista Sr. Codera. Quina ciutat reunía aquelles condicions, resulta difícil d' assegurar, puix se trobavan en semblants circumstancies Tarragona, Barcelona y Empories. De Barcelona no-s coneix la més petita indicació de lluyta y enderrocament al ésser dominada, restant tan sols les altres dues designades, com compreses en la nova anteriorment exposada.

Díu l' historiador, en Pella y Forgas, respecte d' Empories, que fóu enrrunada per les escomeses dels normants, durant lo segle IX, y per tant, no queda més ciutat catalana que Tarragona, pera ésser blanch de les ires dels invasors agarens, en lo segle anterior.

Encara que en altres treballs històrichs, sens concretar lo nostre parer, optém pera assenyalar la ciutat d' Empories, com la més apropriada a aquell text, tenint en compte lo millor punt de defena, y donat son pròxim abrich cap a les serralades dels Pyrinèus, no podèm desconéxer altres noves exposades per la *Crónica* del moro de Coimbra y per l' arquebisbe D. Rodrich, que suposan la resistencia dins dels murs de Tarragona (9).

Quiscuna que resulte la opinió més exacta y recordant la fugida del clero de la ciutat en direcció a Italia, conforme havèm manifestat, apareix ben patent que Tarragona quedà abandonada y enrunada prop de quatrecents anys, fins que la mà piadosa del bisbe de Barcelona y arquebisbe de Tarragona, St. Olaguer, va remoure los enderrochs dels monuments que esmicolaren barbres del nort y barbres del sur, en les primeres centuries de la Etat mitgeval.

La restauració, donchs, de la preuada Esglesia tarragonina, portà un ca-

---

(9). «Tarragona Christiana»; vol. I, Cap. VI.

mí diametralment oposat al de sa inauguració, y axís com en aquexa, primer va náxer lo tronch y d' ell sortiren les diverses branques escampades per tots los endrets de sa extensa provincia; en la restauració, rebrotaren los plansons abans de tot, y aquestos revifaren la sahó del arbre, a fí de que tornés a donar saborosos fruyts.

La vinguda dels restauradors al territori de la *Marca Hispànica,* acapdillats per En Carles Many, segons diguerem en l' anterior apartat, va ésser causa de la intervenció del clero francès, en la rehabilitació de les diòcesis compreses dins dit territori, y en la subgecció dels nous prelats al metropolità de Narbona, mentres no quedés restablert lo de la *Tarraconense,* quina capitalitat resultava poch menys que abandonada y a mercè dels enemichs.

Los primers actes de restauració cristiana foren circumscrits als petits eremitoris iniciats en les faldes de la imponent cadena de montanyes que separa la Septimania de Catalunya, formant diverses comunitats de benedictíns que ençà y enllà aparexen establertes per la resolta mà d' aquell emperador. Axís es que en l' any 771 consta ja existent lo cenobi Lavacense; en 776 se té nova del abat que governava lo de Gerri, donat cas de que sigan autèntichs los documents que d' ells parlan; lo monestir de Sant Felíu de Guíxols va quedar erigit abans del any 778, y poch temps després se sab que comptavan ab vida pròspera los de Sant Andréu de Tresponts o de Centelles (785), Sant Climent de Codinet (803), Sant Sadurní de Tabernoles (806), Sant Genís de la Bellera (807) y alguns altres. Ensemps ab dites comunitats, eran també designats los bisbes de les esglesies més properes al Pyrinèu, com la d' Urgell, quin prelat Fèlix divulgà errors dogmàtichs coneguts ab lo nom de heretgía *feliçiana* (783), y Adulf que a la vegada ocupava la sèu de Gerona (788). Abdós bisbes acudiren al concili convocat per lo de Narbona en dit any 778, a fí de condemnar les doctrines del primer, manifestant lo metropolità Desideri que no havía colocat sufragani a Ausona (Vich), per rahó de que encara continuava sots lo poder dels *pagans* o dels serrahins, manifestació justificativa de que los dos bisbes anteriors eran de procedencia franca o narbonesa.

Després de vençuda Barcelona (801), fóu anomenat bisbe d' aquella diòcesis lo prelat Joan; Sissebut resulta que exercía la missió pastoral en la Sèu d' Urgell, durant l' any 819, en que va ésser consagrada sa esglesia, y consta que als concilis celebrats en Tulasc (860) y Cabilonense (875), acudiren los bisbes catalans d' Elna, Urgell, Barcelona y Gerona, restaurant-se la sèu de Vich (886) per Guifre lo Pilós, qui a la vegada va erigir lo cenobi de Ripoll (888).

Prompte començà, no obstant, l' afany d' emancipació de la metròpoli francesa, una vegada lograda, sinó de dret, de fet, la de la autoritat comtal.

Un bisbe intrús, Sclua, ab l' ajuda del comte d' Empories, Sunyer, s' apoderà de la esglesia d' Urgell, que governava Ingobert, y apoyat pêls prelats de Barcelona y Ausona, va apropriar-se les atribucions de metropolità, designant a Hermemir per la sèu de Gerona, contra la elecció del clero de la

diòcesis, que volía a *Servus Dei*, y erigint una nova mitra en lo comtat de Pallars (885 a 893). Diferents concilis y butlles pontificies acabaren ab aquells conflictes, que duravan encara passat l' any 911, en que primerament foren destituits los intrusos, y després va convindre-s en dexar subsistenta la sèu Pallaresa fins a la mort del obtentor.

Noves quexes formulades contra lo metropolità narbonès, que havía imposat un tribut anyal al bisbe de Vich, Idalcari, de quin pago fóu absolt per lo concili celebrat a Barcelona l' any 906, y lo desitg cada día més intens de deslligar-se de tota ingerencia de la Esglesia francesa, com a la vegada s' emanciparen los comtes de la reyal, donà pretext, a mitjans del segle X, a que Cesari, abat del convent de Santa Cecilia en Montserrat, marxés a Sant Jaume de Compostela y logrés dels bisbes reunits en concili, en 957 o prop de dit any, que lo aclamassen per arquebisbe de Tarragona y-l consagrassen los de Lleó y Galicia. Al retornar lo abat a Catalunya, negáren-li la obediencia los prelats catalans de Barcelona, Ausona, Urgell y Gerona, axís com lo declarà intrús lo metropolità de Narbona, y encara que lo abat demanà la confirmació al papa Joan XII, la Curia romana va limitar-se a concedir-li l' honor del títol, durant sa vida, y la inmunitat del séu monestir del de Ripoll, de qui depenjava.

Un dels bisbes dissidents, lo de Ausona, anomenat Attó o Azzon, després de la mort del abat, ab l' empenyo de Borrell II, obtingué la dignitat de metropolità per la esglesia de Vich, ab butlla de Joan XIII, datada en l' any 971, que lo crítich Masdeu va creure apòcrifa, encara que sa opinió ha estat combatuda y rebutjada. Reberen també cartes en aquest sentit los sofraganis d' Urgell, Barcelona y Elna, lo comte del Rosselló, lo clero de Gerona y lo metropolità narbonès Ermemir. Tots se quexáren a Roma y promogueren conflictes, que no van acabar fins a la mort violenta del titolat arquebisbe *ausonense*.

La extensió jurídica del narbonès dins lo territori de la *Marca*, va excitar l' ánim del bisbe, *prima sede*, d' Auch, metropolità del ducat d' Aquitania, també confinant ab lo Pyrinèu, per entrometre-s en dits conflictes y anomenar bisbe de Ausona a Guadall, quan encara vivía Froyà, successor d' Attó, com intervingué en lo nombrament del de Barcelona.

Pogueren aleshores, com abans, les gestions dels vicaris de Roma, Joan XV, Gregori V, y del concili romà del any 998, reduhir les proporcions d' aquella competencia metropolítica, ab la destitució de Guadall y designació d' Arnult per la sèu *ausonense*, després de la mort de Froyà a mans de sos adversaris, confirmant a la vegada, lo nomenament del bisbe de Barcelona (1028); més la necessitat d' acabar ab tantes qüestions y posar remey a tan contínues dissidencies, alentaren abdós poders, reyal y ecclesiàstich, pera la restauració de Tarragona, y ab ella la de la capitalitat de la provincia.

Intentada, sens èxit, la constitució feudal del comtat de Tarragona per Ramón Berenguer I, abans del any 1050, continuaren los metropolitans de

Narbona, y especialment Guifret, gaudint de tots sos drets, consagrant les esglesies sofraganies de Nàjera (1056) y Barcelona (1068), com sos antecessors varen consagrar la de Roda, en substitució de la de Lleyda, ciutat ocupada pêls serrahins.

En l' any 1068 celebraren los prelats d' abdues provincies un concili presidit per En Huch-Càndido, llegat d' Alexandre II, ab assistencia dels metropolitans de la frontera francesa, a fí de combatre la simonía que conturbava la puresa de costums, y com no-s remediés lo mal, al adveniment al soli de Sant Pere del gran Gregori VII, fóu repetida la llegacía, enviant al bisbe d' Oloron, Amat, qui, al proposar la reunió d' altre concili, en la metexa ciutat anterior, Gerona (1077), ensopegà ab la oposició de Guifré, narbonès, obligantlo a retirar-se a Besalú ab diferents bisbes y abats. Les censures eclesiàstiques permeteren l' any següent la celebració de dit concili, en que foren dictades noves constitucions provincials, encaminades a la abolició de la simonía, y com a la mort de Guifré y successió de Dalmàu, continués aquell estat de coses, en térmens de negar-se lo metropolità a la consagració del bisbe Artal, de Elna, lo papa Urbà II va promoure la llegacía de Raineri (1087), que posat d' acort ab los bisbes de Catalunya, passà a Roma ab lo de Ausona, Berenguer de Rosanes, o bé Seniofred de Llussanès, segons alguns autors, instant la publicació d' una lletra apostòlica en 1.er de Juliol de 1089, dirigida al Comte de Barcelona, als d' Urgell y Besalú, als vescomtes, bisbes, nobles, potentats, clergues y laychs del territori, a fí d' ajudar a la restauració de Tarragona. Contestà l' any següent Berenguer Ramón II a la missiva pontificia, cedint la ciutat y son camp a la Sèu romana, y lo Sant Pare, als dos anys exactes de la primera lletra, des de Càpua, despatxà la butlla «*Inter primas Hispaniarum urbes, Tarraconem fuisse insignem et gentilem* etc.,» en que va atorgar lo pali, representació de la dignitat metropolitana, al bisbe de Ausona, l' anomenat Berenguer de Rosanes.

Fàcilment se comprèn, que no dexaría despullar-se l' arquebisbe de Narbona dels drets adquirits sobre lo territori de la *Marca,* sens la oportuna protesta, a quin fí convocà concili en l' any 1090, presentant-se tant sols dels bisbes catalans, lo conegut per Bertràn, que regía la diòcesis de Barcelona, procedent del monestir de Sant Ruf, en lo Delfinat, y per tant, d' origen francès, qui acompanyà á Roma al metropolità, a la defena de sa causa.

No deuría ésser favorable la sentencia pontificia, quan Urbà II, si bé en la lletra del any 1089 consigna la frase *(salva Narbonensis ecclesiæ justitia),* en la butlla de 1091 concedint lo pali a Berenguer, se cenyeix a exposar *(salva tamen Romanæ Ecclesiæ auctoritate),* y encara que sembla haver disposat després que continuassen les sofraganies catalanes sots lo depeniment d' aquella metròpoli, mentres no restés Tarragona restaurada, la veritat es que en endevant quedan comptats los afers que guardan relació entre lo narbonès y los bisbes de Catalunya.

Difícil fóu a Berenguer de Rosanes portar a cap la restauració tarragonina, donades les dificultats que se li presentaren pera lo compliment de sa promesa, entre elles, les de caràcter eclesiàstich, promogudes per lo primat, Bernat de Toledo; axís es que les hosts reclutades a aquell obgecte, quedaren atascades a la riba esquerra del Gayà, constituint nous poblats, conforme tindrà lloch d' exposar-se a son degut temps, quan sía descrit l' origen de determinades viles de la provincia.

A la defunció del bisbe de Vich y arquebisbe de Tarragona (11 Janer de 1100), un nou parèntesis vingué a dexar aquella empresa sens efecte. Era necessari trobar un dignatari eclesiàstich ab prou coratge per guanyar Tarragona y fer-se fort dins sos murs, en cas de ésser acomesos pêls enemichs.

Fins que ocupà la sèu de Barcelona Sant Olaguer (Maig de 1116), no-s presentà ocasió de renovar les gestions restauradores. Lo prelat Olaguer arribà a Barcelona, procedent del monestir de Sant Ruf, acompanyat del cardenal Boson o Bosó, llegat a *Latere* del papa Pasqual II, desitjós de promoure lo restabliment de la metròpoli eclesiàstica, segons ja manifestava en la butlla del any 1108, dirigida al bisbe de Burgos, y posats d'acort aquells dignataris ab lo comte Ramón Berenguer III, lograren del sobirà que suscrigués la carta de donació de la ciutat y territori del Camp, datada a 23 de Janer de 1117. Abdós prelats passaren immediatament a Burgos, ahont va celebrar-se un concili nacional en 18 de Febrer del meteix any, sens dupte per aclarir les qüestions que poguessen presentar-se sobre jurisdicció ab lo primat y retornada de les antigües sofraganies de la provincia, essent convocat altre concili en l'immediat 22 d' Abril, en la ciutat de Gerona, a fí de tindre certesa complerta de que los bisbes catalans dexarían de acollir-se a tota subgecció del metropolità de Narbona, com axís va succehir, puix havent marxat a Italia lo llegat y lo bisbe Olaguer, en la ciutat de Gaeta, a 21 de Març de 1118 (càlcul pisà), fóu investit dit prelat, per Gelasi II, de la dignitat arquebisbal tarragonina.

La restauració de la ciutat metropolitana la portà a terme definitivament aquell benemerit dignatari, valent-se d' un esforçat capdill normant, Robert d' Aguiló, a qui anomenà príncep de Tarragona, en acte sotscrit a 14 de Març del any de la Encarnació 1128, transmetent-li part de la sobiranía y concedint-li determinats drets, ab assentiment del comte En Ramón Berenguer III, dels bisbes diocesans, especialment del de Vich, y dels nobles de la terra.

Dels documents de repoblació de Tarragona y son camp, apareix que en dit any arribaren a la ciutat aquell capdill y lo bisbe Olaguer, començant a escombrar-la de les immenses runes que per tot arrèu existían, y edificant la primera esglesia de Santa Tecla, nova titolar de la provincia, quina portada recorda la severitat de línies de la arquitectura bissantina; com ensemps despuntan les primeres notes de poblats, escampats per distints llochs del Camp.

Ab lo domini de la ciutat, resulta també refeta la antiga provincia eclesiàstica, reunint-se a la Metròpoli les diòcesis de que estava composta, que,

segons la divisió anomenada del rey Wamba, reproduhida per l' abat de Santa Cecilia de Montserrat, al demanar la confirmació de la dignitat arquiepiscopal que li concediren los prelats castellans, comprenía les següents mitres: Barcelona, Egara, Gerona, Empories, Ausona, Urgell, Lleyda, Hictosa (?), Tortosa, Çaragoça, Osca, Pamplona, Aucha, Calahorra y Tarazona.

De totes les diòcesis esmentades, no varen ésser restablertes, durant la restauració cristiana, les conegudes per Egara (Terrassa) y Empories, per trobar-se massa properes a Barcelona y Gerona, respectivament, y resultar enrunades per alarbs y normants, quan l' invasió agarena y les excursions dels bàrbres de la mar.

La diòcesis de Yctosa es desconeguda y may ha existit, havent-se sens dupte, equivocat lo nom al reproduhir-se lo text en que aytal diòcesis s' anomena, y la d' Auca, una vegada destruida la població de dit nom per les armes dels almoraviths, la antiga sèu apareix traslladada a Burgos, tractant l' arquebisbe de Toledo d' agregar-la a aquella provincia eclesiàstica, ab resistencia del prelat burgalés, qui alegava son depenjament de la de Tarragona, per quina causa lo papa Urbà II, en l' any 1097 la declarà exempta y reservada directament a la jurisdicció de la Curia romana.

Va fruir, donchs, l' arquebisbe Sant Olaguer de la autoritat metropolitana demunt de les demés diòcesis, excepte Tortosa y Lleyda, que encara continuavan en poder dels serrahins; més quan lo comte Ramón Berenguer IV a mitjans del segle XII lograà treure d' aquelles ciutats als emirs que les governavan, allavors, restablerta la sèu *dertosense* per l' arquebisbe de Tarragona, En Bernat Tort, y traslladada l' *ilerdense* a son primitíu centre, ab supressió de les provisionals de Roda y Barbastre, abdues foren de nou agregades a la provincia eclesiàstica *Tarraconense*.

Més tart, lo rey en Jaume I conquistà les illes Balears, e immediatament de presa Mallorca tractà d' eregir la sèu d' aquella esglesia, proposant a frare Berenguer de Castellbisbal y encarregant la confirmació al arquebisbe de Tarragona, Nàsparrech de la Barca, son parent. Berenguer de Palou, bisbe de Barcelona, s' oposà decididament a dita proposta, alegant certs drets de la esglesia barcelonina, y encara que, a primer de Novembre de 1230, trobant-se a Poblet hu y altre, vingueren a concordia, mitjansant les bones gestions del metropolità, lo papa Gregori IX determinà reservar la esmentada sèu a la jurisdicció immediata de la Curia romana, declarant-la també exempta.

Mólt apesarat D. Jaume per semblant solució, compensà a la Metròpoli d' aquell desmèrit ab la donació de part de la illa ibicenca, encarregant sa conquesta a Guillém de Montgrí, successor de Nàsparech, y a fí de previndre quiscuna dificultat que donés motíu a nous conflictes, tant prompte com quedés acabada la dominació de Valencia, devant de prelats y nobles, trobant-se a Lleyda, a 15 de Novembre de 1236, solempnialment declarà que una vegada presa Valencia erigiría en ella catedral sofragania, sometent-la a la Metròpoli

de Tarragona, com axís meteix ho faría ab les demés *sedes* de dit regne (10).

En compliment de semblant promesa la sèu de Valencia fóu agregada a la esmentada provincia, pletejant-se, durant mólt temps, la de Segorb, en aquell reyalme, ahont fóu trasportada la d' Albarracín, deguda al arquebisbe de Toledo, encara que per rahó del territori s' estimava de pertenencia de la jurisdicció del de Tarragona.

Aytals són los fets més importants que tenen relació ab lo restabliment de la provincia ecclesiàstica *Tarraconense,* deprés de la restauració cristiana, que si allavors arribà a perdre alguna diòcesis per la part de Castella, com la d' Auca, en cambi adquirí lo territori del regne de Valencia, no considerat antigament com agregat a dita provincia des de lo ríu Mijares fins al Túria.

*
* *

Desmembraments de la provincia ecclesiàstica Tarraconense.—La extensió desmesurada de la entitat provincial ecclesiàstica, per força havía de portar dificultats insuperables al ordenat règim de la metexa, fent sumament costosa la reunió dels prelats al lloch ahont eran convocats per lo metropolità a concili o bé a altres afers inherents a son ministeri; com resultava espinosa la tasca de resoldre los negocis judicials, variats y en gran escala, de que allavors conexía la Curia metropolítica en récurs d' alçada, contra les resolucions de tots los prelats inferiors.

Pera donar solució a aquells inconvenients, lo rey en Jaume II, per vía del arquebisbe Ximeno de Luna, qui celebrà concili en lo mes de Febrer del any 1318, ab assistencia de quasi tots los bisbes diocessans, logrà del element ecclesiàstich l' acort de que se proposés la erecció de la metròpoli de Çaragoça; accedint lo papa Joan XXII a la súplica de abdues potestats, y despatxant en 14 d' Agost la butlla *Romanus Pontifex,* etc., en que va ésser creada la seu Çaragoçana en metròpoli ecclesiàstica, donant-li per sofraganies les mitres de Osca, Tarassona, Pamplona, Calahorra y Albarracín.

Encara que tant gran desmotx del territori provincial havía d' afectar en gran manera a la importancia dels negocis de que la Metròpoli conexía, abarcant, com abarcava, ciutats y diòcesis, entre elles, Çaragoça y Pamplona, assenyalades civilment per cap y capsal d' Aragó y Navarra, no consta que-s formulés la més mínima protesta per entitat civil o ecclesiàstica, ni tampoch que-s arribés a fer oposició de cap mena a dit progecte, que representava per la mitra, los curials y la ciutat, una disminució d' ingresos d' excepcional utilitat. Es que abdues potestats reyal y ecclesiàstica, tenían marcat interès en aquella nova fundació; la primera, per no haver lograt, pochs anys abans, la dignitat metropolítica de Tarragona, a favor del séu fill Joan, quina elevació a dita

(10) Villanueva; tomo XXI, p. 70.

dignitat no va voler confirmar lo meteix pontifex, en atenció a sa escassa etat, prop de quinze anys, y quan va publicar-se la butlla *Romanus Pontifex* arribava a la ratlla de disset, essent ja abat de Montaragó; mentres que per part del arquebisbe Ximeno, com de llinatge aragonès y havent-lo succehit en la mitra de Çaragoça un nebot séu, en Pere de Luna, era natural que desitgés l' engrandiment de sa familia y del regne ahont havía nascut.

No obstant, Joan XXII tampoch va tindre en compte semblants càlculs en aquella ocasió, mirant en primer terme per les conveniencies y necessitats generals de la Esglesia; axís es que designant per arquebisbe de Çaragoça al prelat de la metexa diòcesis, En Pere de Luna, dexà encara que tingués més anys lo fill del monarca Jaume II, a fí de conferir-li en 12 de Desembre de 1319 l' arquebisbat de Toledo, y fins que successos ocorreguts en Castella varen obligar-lo a permutar aquella dignitat, no despatxà la butlla d' aprovació de dita permuta, datada a 1.er de Setembre de 1327, en que fóu convingut que-l dignatari Ximeno de Luna passaría al arquebisbat de Toledo, y En Joan d'Aragó, tercer fill del rey En Jaume II, vindría a ésser administrador apostòlich de la provincia ecclesiàstica *Tarraconense*, ab lo títol de Patriarca d' Alexandría.

Transcorreguts prop de doscents anys després de la esmentada partició, una nova desmembració de petita importancia, progectada en utilitat de la esglesia de Valencia, portà a la de Tarragona a que quedés reduhida a sos límits actuals, circumscrits al territori català y a petites comarques dels regnes d' Aragó y Valencia, per ahont s' extenen algunes diòcesis del Principat, donada la circumstancia de que quan foren constituides, no existían encara les regions catalana, aragonesa y valenciana, nascudes mólt posteriorment.

Aquell desmicament de la provincia *Tarraconense* y erecció de la de Valencia, resulta promogut pêl papa Inocenci VIII, en la butlla de 9 de Juliol de 1492, adjuntant a la nova entitat les diòcesis de Mallorca y Cartagena, abdues subgectes directament a la Curia romana, ab afegidura, més tart, de la de Segorb, separada de la d' Albarracín, y com la de Cartagena quedà a la vegada subdividida ab la d' Oriola y Cartagena-Murcia, la primera fóu agregada a la de Valencia y la segona a la de Toledo, passant a aumentar la de Granada.

Les causes de dita nova fundació, que afectà a les provincies de Tarragona y Toledo han de buscar-se en lo valiment que exercíren dins lo pontificat, durant aquell período històrich, los descendents de la coneguda familia dels Borges, d' origen valencià, des de la elevació al soli de Sant Pere del cardenal Anfòs de Borja, ab lo nom de Calixte III, fins a la del séu nebot Rodrich, que a la vegada va pendre lo de Alexandre VI. Anfòs de Borja, que era bisbe de Valencia y cardenal, al ser elegit papa, volgué reservar-se aquella seu, cedint-la lo nebot, també cardenal, qui logrà de Sixt IV la declaració d' exempta, y després, que Inocenci VIII l' elevés a metropolitana.

Ab tants desmembraments soferts per la provincia de Tarragona, sots lo punt de vista ecclesiàstich, restà dita provincia reduhida, als últims díes del

segle XV, a les diòcesis de Tarragona, Barcelona, Gerona, Lleyda, Sèu d' Urgell, Vich y Tortosa.

Durant petites temporades formava també part de la provincia la diòcesis d' Elna, que s' extenía per los comtats de Rosselló y la Cerdanya, territoris inherents a Catalunya. Lo bisbe d' Elna sembla que fóu substitut del de Coplliure en los primers temps de la restauració cristiana, diòcesis mentada durant la època wissigotha. Quan definitivament varen separar-se les diòcesis catalanes de la provincia ecclesiàstica de Narbona, després de la restauració de Tarragona, lo bisbe d' Elna, si bé de naturalesa catalana, reconexía al metropolità de Narbona per lo séu superior geràrquich. Una vegada establert lo patronat regi, la presentació de dit bisbe va correspondre al rey d' Espanya, demanant lo prelat D. Pere Terés, adjuntar la diòcesis a la provincia de Tarragona, y acudint dit prelat y sos successors, axís com son capítol, als concilis de la nostra Esglesia, durant los últims anys del segle XVI y la primera meytat del XVII. Després de la pau dels Pyrinèus aquella diòcesis va quedar enterament separada d' Espanya.

Fins a últims del segle XVI no quedà erigida la seu de Solsona, ab la butlla de Clement VIII de 19 de Juliol de 1593, publicada a 20 de Febrer de 1595, quan alguns díes abans havía pres ja possessió de la diòcesis son primer prelat D. Lluís Sans. Aquella sofragania que venía en aument de les de la provincia *Tarraconense* va ser creada per alleugerir la càrrega que pesava envers de la d' Urgell, massa extensa y comprensiva de la major part del Pyrinèu per ahont eran contaminats de les doctrines del protestantisme los pobles de la frontera. Per aquest motíu la diòcesis novament erigida, quedà formada ab bona part de la que abarcava la d' Urgell y algunes comarques de les de Vich y Barcelona, essent suprimida quan la publicació del Concordat del any 1851 y restablerta últimament ab lo nom d' administració apostòlica y designació de prelat administrador, ab títol de bisbe *in partibus infidelium*.

També, en lo últim terç del segle XVIII va procehir-se a la erecció del bisbat de Ibiça, erecció intentada ja durant lo govern del metropolità D. Joan Vich y Manrique, en los primers anys del segle anterior, tractant abans Anfòs d' Aragò d' incautar-se de ses rendes, en lo segle XV, sens dupte per destinar-les a un fí paregut. Aquella tercera illa de les Balears havía sigut conquerida per lo metropolità electe de Tarragona, Guillém de Montgrí, en virtut de concessió del rey En Jaume I, datada en 7 de Desembre del any 1234, y feta extensiva a En Nunyo Sanxez y al infant En Pere de Portugal. Una vegada dominat y repartit son territori, en força de diferents contractes entre uns y altres possehidors, va quedar en definitiva sots la possessió *pro indiviso* entre lo rey y lo arquebisbe de Tarragona (1244). Ab les rendes ecclesiàstiques, va crear-se (1274) en la Sèu metropolitana la dignitat d' ardiaca de Sant Fruytós, y ab la supressió de dita dignitat y agregació dels emoluments a la mitra, fóu instituit aquell bisbat, despatxant Pius VI la butlla *Inefabilis Dei benigni-*

tas, etc., a 30 d' Abril del any 1783, y essent D. Manuel Abat lo primer obtentor de la nova diòcesis, adjuntada a la provincia ecclesiàstica *Tarraconense.*

Lo bisbat d' Ibiça, com lo de Solsona, abdós varen ser suprimits en lo Concordat del any 1851, si bé novament restablert l' últim ab la forma abans exposada, quedant reduhida la esmentada provincia eclesiàstica *Tarraconense,* en los temps actuals, a les diòcesis ja determinades després de les segregacions de territori, fetes pera la erecció de les metropolitanes de Çaragoça y Valencia, segons tindrà occasió de demostrar-se ab la descripció geogràfica de quiscuna de dites diòcesis.

***

Qüestió de la Primacía.—Encara que quin resulti ésser lo Primat d' Espanya, qüestió que ha vingut debatent-se durant molts segles, apareix a primera vista que no té caràcter verdaderament geogràfich, no pot menys de fer-se present que dita controversia frueix de certa relació ab l' estat polítich-ecclesiàstich, element essencial de la geografía anomenada política, que tendeix a la descripció de quan té enllaços d' afinitat ab l' origen, historia, cultura, relligió, idioma, etc., etc., del territori quina tasca vé a detallar-se.

Com a complement, donchs, de la present descripció històrica-geogràfica de la provincia ecclesiàstica *Tarraconense,* nos creyèm ab lo dever de donar una petita noticia de les rahons fonamentals ab que apoya son dret a la primacía l' arquebisbat de Tarragona, primacía que significa a la vegada la dignitat més preeminent, sots lo prisma ecclesiàstich, dins de la regió espanyola.

Les primeres decretals emanades dels successors de Sant Pere pera la organisació ecclesiàstica de Espanya y purificació del dogma catòlich, foren dirigides als arquebisbes de Tarragona, com a ciutat principal de tot lo territori ibèrich, conforme queda exposat al principi, ab la comanda de fer-les conèxer als restants prelats espanyols. Los papas, donchs, s' entenían directament ab dits arquebisbes, y aquests portavan la veu pontificia a totes les provincies y a totes les diòcesis erigides.

Traslladada la capitalitat de la provincia *Cartaginense* a la ciutat de Toledo, ahont abans s' havía ficsat la de la monarquía dels wissigoths, y ahont se celebraren los concilis nacionals; en lo que porta lo nombre XII, va rebre lo prelat toledà algunes facultats delegades dels demés bisbes, que donaren lloch, després de la restauració cristiana, a que los papas en les butlles de confirmació dels nombrats, des de lo primer, Bernat de Cluny, confirmat en 1088, se-ls assenyalés ab lo títol de primats d' Espanya.

Una vegada restaurada la ciutat de Tarragona molts anys després; com los successors del metropolità de Toledo pretengueren sometre al de Tarragona a aquella seu primacial, logrant dels pontífices Eugeni III y Anastasi IV lo despatx de butlles comminatories contra la negativa del nostre prelat, y enviant al

cardenal Jacinto, com a llegat apostòlich, a fí de conseguir dita sotsmissió, en 30 d' Octubre de 1154 se celebrà a Tarragona una magna reunió, ab assistencia del llegat, del comte Ramón Berenguer IV, del arquebisbe Bernat Tort, y de quasi tots los prelats sofraganis de la provincia en que se donava per resolta aquella qüestió, puix que apareix endevant deslligada la provincia de tota intervenció de la toledana, tenint en compte, sens dupte, que aquella extenía ses arrels a Estats independents de la nació de Castella, y revocant Alexandre III, en la butlla de 26 de Juliol de 1163, qualque entrometiment que intentés dit primat sobre la designació de nou arquebisbe de Tarragona, vagant en aquella data per la defunció del anomenat Bernat Tort.

Després de la conquesta de Valencia, en l' any 1240, va remoure-s altra volta l' esmentat conflicte entre abdós arquebisbes, lo de Toledo, D. Roderich Ximenes, y lo de Tarragona D. Pere d' Albalat, per assajar aquell la visita als pobles del territori que havían d' agregar-se a la diòcessis d' Albarracín o de Segorb, portant la creu alta, pıivilegi de que sols gaudía aleshores dit metropolità. Lo de Tarragona s' oposà a aytal pretensió, cridant a concili dins la metexa ciutat de Valencia a tots los diocessans y dictant-se la famosa constitució de 8 de Maig de dit any, en força de la que fóu instruit procés contra lo de Toledo ab pronunciament de sentencia, anulada, no obstant, pêl papa Gregori IX (16 Abril de 1241), sens perjudici de que les parts interessades ventilessen sos drets devant de la Curia romana, sobre lo territori y sèu de Segorb. Per evitar nous conflictes, Inocenci IV, successor del anterior, en 17 de Novembre de 1245, va concedir al arquebisbe de Tarragona igual privilegi de portar devant d' ell la creu alta y va confirmar en 23 de Janer de 1253 la agregació de la diòcessis valenciana a la provincia de Tarragona, dexant pendent la de Segorb de la resolució definitiva que recaygués en lo plet seguit entre abdues provincies.

Recentes diferencies quan va ésser nomenat arquebisbe de Toledo En Joan d' Aragó, fill del rey En Jaume II, produhiren altre conflicte, després de sa consagració a Lleyda, per voler també portar creu alta dins de la provincia de Tarragona y també dins de la de Çaragoça, dos anys abans erigida. Abdós metropolitans varen ordenar la clausura a *divinis*, y lo derrer manà tancar totes les esglesies per ahont devía passar l' infant D. Joan en son viatge a Toledo, obligant al papa Joan XXII, en les butlles de 20 de Novembre de 1320 y 15 de Febrer de 1321, a prohibir a dit infant que usés de cap dret primacial en aquelles provincies, ab absolució, no obstant, de les censures eclesiàstiques en que havía incorregut, y requerint-lo tres anys després los bisbes de Valencia y Segorb en sa anada a Valencia, pera que no s' atrevís a fer ús de son privilegi al entrar en la regió de la provincia de Tarragona, requeriment que aquell acceptà, si bé fent constar que ho acatava per obediencia a la Curia romana.

Durant lo virreynat de Catalunya, si algún prelat de Toledo va ésser de-

signat virrey, los sobirans pregaren-los que prescindissen de son títol primacial. En cambi, lo concili provincial del any 1691 disposà que d' allí avant los arquebisbes de Tarragona continuassen en son despaig lo títol de *Hispaniarum primas,* y en lo de Maig de 1722, presidit per l' arquebisbe D. Manuel de Samaniego, va formular-se una protesta contra lo de Toledo, Comissari general de la Creuada, per titolar-se *Hispaniarum primas,* manant que s' esborressen aquelles paraules dels documents sotscrits per dit Comissari.

Feta la corresponent reclamació al rey Felip IV de Catalunya y V de Castella, que havía donat los honors d' Excelencia al arquebisbe toletà, com aytal primat, va dictar dit monarca (Juliol de 1722) una pragmàtica, reprimint les pretensions de la Esglesia de Tarragona. Mes portada la qüestió a Roma y al meteix concell reyal, fóu dexat sens efecte aquell advertiment. Finalment, la primacía de dita Esglesia ha sigut reconeguda en los derrers temps, puix s' assenyalà lloch entre los primats al arquebisbe de Tarragona, en lo concili ecumènich del Vaticà, celebrat en l' any 1869, y lo papa Lleó XIII ha fet públich en lo rescripte del any 1894, concedint los honors de Basílica a la Sèu tarragonina, que la Esglesia del meteix nom fóu «sèu principal del Imperi romà en la península Ibèrica, existint des de los primers segles de la fè cristiana la Esglesia patriarcal y PRIMADA de les Espanyes».

Ab la declaració copiada, queda resolta definitivament la qüestió debatuda durant tants segles, qüestió que en los temps actuals apareix reduhida a mer títol honoríflch, tota vegada que no correspòn al primat cap classe de exercici jurisdiccional, ni li pertany privilegi de cap mena sobre los demés metropolitans de la Esglesia espanyola.

III

Descripció geogràfica de la provincia eclesiàstica "Tarraconense"

Conegudes les modificacions sofertes per la provincia eclesiàstica, des de sa erecció fins als temps presents, com consequencia de les necessitats de la Esglesia espanyola, estàm en lo cas d' exposar l' estat del organisme actual, a fí de donar compliment a la tasca de descriure geogràficament un dels elements sociòlechs més importants de la vida que té la terra catalana.

Començant per la delimitació de dita provincia, havèm de manifestar que la situació geogràfica de la metexa resulta mólt pareguda a la que ve assenyalant-se al territori de Catalunya, com que s' aferma complertament dins tot l' esmentat territori, quina orientació apareix fixada al NE. de la península Ibèrica, abarcant ademés part de les més properes comarques d' Aragó y Valencia, per ahont s' extenen algunes diòcessis, especialment les de Lleyda y Tortosa.

Los confins de la provincia eclesiàstica *Tarraconense* també fàcilment poden determinar-se, tenint en compte que despreses de la metexa les de Çaragoça y Valencia, aquestes són les que deuen constituir los límits de la primera. En efecte: la provincia abans anomenada resulta que per Nort toca ab los Pyrinèus Orientals, cadena de montanyes que la separa de les de Narbona y Tolosa, ara enterament de la Esglesia de França; al Oest queda tancada de dalt a baix per la de Çaragoça; al S. ab la de Valencia y al E. ab la mar llatina en tota sa extensió, des de lo cap de Creus a les illes Columbretes, devant del desaygüe del ríu Mijares.

L' organisme de les provincies eclesiàstiques espanyoles respòn a la existencia d' un metropolità o arquebisbe, que a la vegada governa directament determinat territori constitutíu de sa diòcessis, y a la d' un prelat sofragani en

quiscuna de les demés en que ha sigut repartida dita provincia, formant en conjunt la totalitat de la demarcació provincial.

Tenint, donchs en compte l' exposat regim eclesiàstich, ha de manifestar-se que la anomenada provincia *Tarraconense* està sots la jurisdicció del séu metropolità, quina residencia escàu en la ciutat de Tarragona, y ademés, ab altres set bisbes diocessans o sofraganis, que són los de Barcelona, Gerona, Vich, Sèu de Urgell, Solsona, Lleyda y Tortosa, quiscún d' ells, colocat en la ciutat que dóna també nom a la diòcessis respectiva.

Cadascú dels prelats anomenats governa la seva esglesia y té a sa comanda la catedral de la diòcessis per lo servey del culte relligiós, ab son Capítol o cos de dignitats y canonges, a la vegada consultíu del bisbe, y ab lo de beneficiats o capellans assistents, que desempenyan funcions apropriades als actes relligiosos.

En quiscuna diòcessis existeix un tribunal o Curia eclesiàstica pera lo despaig del negoci de fur de la esglesia, corresponent al Metropolità la jurisdicció d' entendre ab recurs d' alçada o apelació de quantes providencies definitives o sentencies hajan sigut dictades per lo inferior en les materies inherents a la canònica facultat o a son propri imperi.

Segons manament del Concili de Trento, deuen ser establerts en quiscuna diòcessis los estudis necessaris, a fí de optar a la carrera eclesiàstica y vocació dels qui volen seguir-la, ab lo nom de Seminari Tridentí, y en cada Metròpoli aquella institució porta lo títol de Seminari Pontifici, per concessió del Papa Lleó XIII, ab autoritat de conferir graus científichs de llicenciats y doctors en les facultats de Filosofía, Teología y Dret Canònich, valedors en tot quant fà referencia a les materies de naturalesa eclesiàstica.

Correspòn, ademés, al prelat diocessà lo relatíu a la administració de sagraments, y ab dit sentit existeix lo conegut servey parroquial, quines funcions y facultats quedan determinades ab los dos fins que l' enlayran, referents a la promoció de les pràctiques relligioses y conservació de la doctrina catòlica en quiscún poble, y a la participació de dits sagraments pêls fidels de la parroquia, especialment d' aquells que per la Esglesia no estàn reservats al ordre episcopal.

Al obgecte de donar compliment al exercici d' aquell ministeri, han sigut erigides en cada localitat una o més parroquies, en relació a la importancia de la metexa, lo nombre de habitants y les necessitats corresponents, gaudint quiscuna esglesia parroquial del séu rector o pàrroch y dels coadjutors que li pertocan, conforme a la classificació que té assenyalada, sometent-les a la vegada sots la advocació d' algún sant o santa, que per regla general es lo patró o patrona del poble, en quina diada celebra sa festa major; axís es que la designació del titolar de la parroquia determina la jornada en que té lloch dita festa, exceptuant les ciutats capsalera de les diòcessis, que solen tindre per patró o patrona al del bisbat, y a mólt escasses viles que han substituit al

primer patró de la parroquia per algún altre sant, especialment venerat, en concepte de vot de poble, o han trasladat la festa a jorn distint del assenyalat al sant en lo calendari, per conveniencies de la localitat.

Les parroquies de la provincia eclesiàstica de Tarragona venen classificades en les categoríes de terme, d' ascens y d' entrada, y ademés en parroquies rurals y ajuda de parroquials, essent provehides per concurs o per oposicions, dins d' aquell nomenclator, segons les disposicions episcopals y los mèrits de llurs aspirants. Atenent-se los prelats a les constitucions fetes en diferents concilis provincials, tenen formades en les diòcessis certes circumscripcions de parroquies que s' anomenan arxiprestats, als voltants de la de més categoría, quin pàrroch se-l coneix per l' arxiprest de la demarcació, subgectes los demés a sa vigilancia y gaudint de petites facultats sobre tots los sacerdots residents en la esmentada comarca.

Donades, donchs, aquestes senzilles nocions d' organisme provincial, diocessà y parroquial, passarèm a la descripció de quiscún bisbat del nostre territori, en la forma que resta actualment des de lo Concordat del any 1851, y demés disposicions dictades ab posterioritat pera lo millor compliment d' aquell. Al publicar estats parroquials, lo nom de la parroquia significa quasi sempre la diada de la festa major del poble. Per evitar la repetició de paraules al designar la categoría dels rectors o pàrrocos, nos valdrèm d' abreviatures assenyalant ab una *T* les parroquies de terme; ab una *A* les d' ascens; ab una *E* les d' entrada; ab una *R* les rurals, y ab una *a* minúscula les anomenades ajuda de parroquia. Al continuar subsistent la diferencia de primera y segona classe en algunes categoríes parroquials, anyadirèm los signes 1.er y 2.ón, a quiscuna categoría, a fí de que ab un sol colp de vista, pugan nostres llegidors fer-se càrrech del referit organisme parroquial.

ARQUEBISBAT DE TARRAGONA

L' arquebisbat de Tarragona, en quant pertany al séu territori propri, té una extensió superficial de 473 llegües quadrades y unes quaranta dues de rotllo, ab una població que s' acosta a 177,000 habitants, distribuits en la següent forma: 22,000 corresponents a la provincia de Lleyda, a la que pertany l' arxiprestat de Sant Martí de Maldà, y 155,000 en los restants cinch arxiprestats, encaxats dins de la de Tarragona.

Los confins del repetit territori són: a Mitjorn, ab la mar Mediterrania; a Llevant, ab la diòcessis de Barcelona, des de la vora del mar en lo terme de Crexell, fins al de Pontils; a Gargal, ab la de Vich, partint de Pontils fins a Guimerà; a Tramontana, ab la de Solsona, mitjançant la linia que comença a Guimerà y acaba a Nalech; a Mestral, ab la de Lleyda, des de St. Martí de Maldà a Ulldemolins; y a Ponent y Garbí, ab la de Tortosa, per la linia que passa per entremitg de abdues Vilelles a trobar lo coll de Balaguer y la costa

immediata. Sols los bisbats de Gerona y Sèu d' Urgell, més distants, puix venen reclosos al peu de les serralades dels Pyrinèus Orientals, no tocan, com tots los demés, ab lo territori del arquebisbat.

Dins dit territori foren erigits los celebèrrims monestirs de Poblet, Santes Creus, Scala-Dei y Scornalbòu, poch menys que enrunats en l' any 1835 y següents de la primera guerra civil; destruits complertament y enagenats los edificis dels dos últims, y subsistent la part monumental dels primers. També se troba dins de la circumscripció diocessana de Tarragona lo monestir de monges de Vallbona, un dels més antichs y de major renòm de Catalunya, quina subsistencia encara perdura, per no haver sigut suprimides les comunitats femenines, sens que puga fruir ara aquell convent de les ventatges d' altres temps, donada la enagenacio dels bens que possehía.

Lo territori diocessà abarca tots los pobles dels partits judicials de Tarragona, Reus y Valls, exceptant, en l' últim, Vilarrodona, que es del bisbat de Barcelona. Comprèn també part dels de Cervera, Falset, Lleyda, Montblanch y Vendrell, es a dir, deu parroquies y dues ajudantíes del partit de Cervera; vint de les primeres y una de les segones en lo de Falset; onze en lo de Lleyda; deu en lo de Vendrell y tots los del partit de Montblanch, fora de Savellar del Comtat, Llorach, Santa Coloma de Queralt y Vallfogona, que corresponen al de Vich.

Los municipis constrenyits dins la diòcessis de Tarragona, són en nombre de cent vintidós, y lo més separat de la capital, Arbeca, dista 73 kilòmetres.

L' arquebisbe es lo primer dignatari de tota la provincia. Ademés de les facultats que com a metropolità li pertanyen en materia de jurisdicció canònica y judicial sobre los demés prelats del territori, li correspòn la convocatoria y presidencia dels concilis provincials y la de les demés reunions de dits prelats.

Exteriorment se distingeix dels demés bisbes per la facultat de portar devant d' ell la crèu alta, de doble travesser, en tots los actes a que assisteix dins lo territori provincial, y per l' ús del pali que necessariament ha de possehir y pot portar en la solemnitat de pontificar durant determinades festivitats anyals. En aquest cas, lo soli pontifici deu colocar-se a la dreta del presbiteri, gaudint de dos diaques d' honor y d' un caper, ademés dels assistents; mentres que en los bisbes, dit soli se posa a la esquerra, y en l' acte de pontificar sols deu acompanyar-se de dos diaques d' honor.

En la Sèu metropolitana de Tarragona, lo capítol eclesiàstich està compost de 6 dignitats, que s' anomenan: Degà o president del cos capitular, arxipreste, ardiaca, xantre o capiscol, mestrescoles y tresorer; 20 canonges, quatre d' ofici, coneguts per lectoral, penitencier, doctoral y magistral, y 16 de gracia, de quina meytat, per R. D. de 6 Desembre de 1888, la provisió deu fer-se per concurs d' oposició, com la dels prebendats d' ofici.

Té també assenyalada dita esglesia 20 beneficiats assistents, 6 ab funcions especials, y són les d' organista, mestre de capella, contralt, tenor, baix y psalmista, que han de guanyar-se per mitg de lluyta científica entre los aspirants, com en semblant forma deuen elegir-se los 7 beneficiats dels 14 restants, als qui poden adjuntar-se obligacions especials pèl prelat y lo séu capitol.

La titular de la Sèu tarragonina es la verge y protomàrtyr Santa Tecla, patrona a la vegada de la ciutat, de la diòcessis y de tota la provincia eclesiàstica *Tarraconense,* anomenada axís per primera vegada en la butlla del papa Urbà II, del any 1091, concedint lo pali al bisbe de Vich, Berenguer de Rosanes, puix durant la època wissigòtica, sembla que los titolars foren Sant Fruytós y abdós diaques, que ab éll moriren cremats en l' Anfiteatre romà, segons oportunament havèm exposat.

En quant al clero parroquial, ja s' ha manifestat que del conjunt de la diòcessis s' havían constituit 6 arxiprestats, que prenen lo nom de Tarragona, Reus, Valls, Montblanch, Falset y Maldà, dihent-se prior al arxipreste de Reus y plebà al de Montblanch, en recort d' antichs privilegis y concessions que fan referencia a sa fundació.

Les parroquies de quiscún arxiprestat són aquestes:

Poble	Dedicació	Categoría
	Arxiprestat de Tarragona	
TARRAGONA	Sta. María de la Sèu	*T.*
Id.	St. Francesch	»
Id.	Santíssima Trinitat	»
Id.	St. Joan Baptista	»
Id.	St. Pere	*a.*
Altafulla	St. Martí	*A.*
Ardenya	St. Jordi	*a.*
Argilaga	St. Roch	*R. 2.a*
Canonja	St. Sebastià	*A.*
Catllar	Degollació de St. Joan	»
Clarà	St. Joan	*R. 2.a*
Constantí	St. Felíu	*A.*
Crexell	St. Jaume	»
Masricart	N.a S.a de la Esperança	*a.*
Molnars	St. Cosme y St. Damià	*a.*
Morell	St. Martí	*A.*
La Granja	Assumpta	*a.*
La Nou	Sta. Magdalena	*E.*
Pallaresos	St. Salvador	»
Perafort	St. Pere	»
PobladeMafumet	St. Joan Baptista	»
Pobla de Mont-tornès	Assumpta	*A.*
Puigdelfí	St. Sebastià	*R. 2.a*
Raurell	St. Pere	*E.*
Renàu	Sta. Llucia	»
Riera	Sta. Margarida	*A.*
Roda	St. Bartoméu	*A.*
Salòu	Sta. María	*a.*
Secuyta	Id.	*A.*
Tamarit-Ferràn	Id.	*E.*
Torradenbarra	St. Pere	*A.*
Vespella	St. Miquel	*E.*
Vilaseca	St. Esteve	*T.*
	Arxiprestat de Reus	
REUS	St. Pere	*T.*
Id.	St. Francesch	»
Id.	St. Joan	»
Id.	Puríssima Sanch	»
Alexar	St. Martí y St. Blay	*A.*
Alforja	St. Miquel	
Almusara o *la* Musara	St. Salvador	*R. 1.a*
Almoster	St. Miquel	*E.*
Borges dêl Camp	Assumpta	*A.*
Botarell	St. Llorenç	*E.*
Cambrils	Sta. María	*A.*
Id.	St. Pere	*E.*
Castellvell	St. Vicens y Sta. Ana	*A.*
Cortiella	La Verge (Alforja)	*a.*
Irles	St. Antoni	*R. 2.a*
Maspujols	Assumpta	*E.*
Montroig	St. Miquel	*A.*
Riudecols	St. Pere	
Riudolms	St. Jaume y St. Antoni	*T.*

Poble	Dedicació	Categoria
La Selva	St. Andréu	*T.*
Vilafortuny	La Verge (Cambrils)	*a.*
Vilaplana	Natalici de la Verge	*A.*
Vinyols	Santa Catarina	*E.*
Voltes	St. Pere (Riudecols)	*a.*

Arxiprestat de Valls

Poble	Dedicació	Categoria
VALLS	St. Joan Baptista	*T.*
Id.	Sta. María dels Angels	*a.*
Id.	St. Antoni y St. Francesch de Paula	*T.*
Id.	M. de D. del Carme	»
Albiol	St. Miquel	*E.*
Alcover	Assumpta	*A.*
Alió	St. Bartoméu	*E.*
Brafim	St. Jaume	*A.*
Cabra	Sta. Maria	»
Figuerola	St. Jaume	»
Fontscaldes	St. Simó	*E.*
Fontscaldetes	Assumpta (Cabra)	*a.*
Garidells	St. Jaume	*E.*
Masmolets	St. Roch (Fontscaldes)	*a.*
Milà	Sta. Ursula	*E.*
Nulles	St. Joan Baptista	»
Picamoxons	St. Salvador y Dolorosa	*A.*
Plà de Cabra	Sta. María y St. Ramón de Penyafort	»
Pont de Armentera	Sta. Magdalena	»
Puigpelat	St. María	»
La Riba	St. Nicolàu	»
Santes Creus y Pobles	Sta. Llucia y Assumpta	*E.*
Vallmoll	Sta. María	*A.*
Vilabella	St. Pere y Assumpta	»
Vilallonga	St. Martí	»

Arxiprestat de Falset

Poble	Dedicació	Categoria
FALSET	Sta. María	*T.*
Albarca	St. Vicens	*R. 1.ª*
Arbolí	St. Andréu	*E.*
Arboset	St. Joan (Vilanova de E.)	*a.*
Argentera	St. Bartoméu	*E.*
Bellmunt	Sta. Llucia	»
Ciurana	Sta. María	»
Cornudella	Id.	*A.*
Dosaygües	Id.	*E.*
Gratallops	St. Llorenç	*A.*
La Morera	Nativitat de la M. de D.	
La Morera	Verge de la Mercè (Scaladei)	*E.* / *a.*
Poboleda	St. Pere y St. Domingo	*A.*
Porrera	St. Joan Evangelista	»
Pradell	Sta. Magdalena	»
Riudecanyes	St. Martí	»
Torre de Fontalbella	Sta. María	*E.*

Poble	Dedicació	Categoria
Torroja	St. Miquel	*A.*
Ulldemolins	St. Jaume y Sta. María	»
Vilanova d' Escornalbòu	St. Joan	*E.*
Vilella alta	Sta. Llucia	»

Arxiprestat de Montblanch

Poble	Dedicació	Categoria
MONTBLANCH	Sta. María	*T.*
Id.	St. Miquel	»
Barbarà	Sta. María	*A.*
Belltall	St. Pere	*E.*
Biure	St. Joan	*R. 1.ª*
Blancafort	Sta. Magdalena	*A.*
Capafons	Sta. María	*E.*
Conesa	Sta. María y Sta. Llucia	»
Espluga de Francolí	St. Miquel y St. Abdón y Damià	*T.*
Esblada	St. Jaume (Querol)	*a.*
Farena	St. Andréu	*E.*
La Febror	St. Esteve	»
Forés	St. Miquel y St. Pere	»
Glorieta	Assumpta	*R. 2.ª*
Guardia dels Prats	St. Jaume y St. Pere Ermengol	*E.*
Lilla	St. Joan Evangelista y Sta. Ana	»
Miramar	St. Matéu (Prenafeta)	*a.*
Montbrió de la Marca	St. Llorenç	*R. 1.ª*
Montreal	St. Pere Advíncula	*A.*
Ollers	Sta. María (Pira)	*a.*
Passanant	St. Jaume	*E.*
Piles	St. Martí y Sta. Eugenia	»
Pira	St. Salvador	»
Prades	Sta. María	*A.*
Prenafeta	St. Salvador	*R. 1.ª*
Querol	Sta. María	*E.*
Rocafort de Queralt	St. Salvador	*A.*
Rojals	Id.	*E.*
St. Magí de Rocamora	St. Magí	*R. 2.ª*
Sta. Perpètua	Sta. María	*E.*
Sarreal	Id.	*A.*
Salmellar	St. Llorenç (Vallespinosa)	*a.*
Senant	Sta. María	*E.*
Solivella	Id.	*A.*
Vallclara	St. Joan Baptista	*E.*
Valldosera y Montagut	St. Jaume	»
Vallvert	St. Joan	*R. 2.ª*
Vilanova de Prades	St. Salvador	*E.*
Vilavert	St. Martí	*A.*

Poble	Dedicació	Categoría
Vimbodí	St. Salvador	*A.*
Arxiprestat de Sant Martí de Maldà		
SANT MARTÍ DE MALDÁ	St. Martí	»
Albi	Sta. María y St. Cosme y Damià	»
Arbeca	St. Jaume	»
Belianes	Id.	»
Cervià	St. Miquel	»
Ciutadilla	St. Miquel y St. Roch	»
Espluga Calva	Immaculada Concepció	»
Fulleda	Sta. María	*E.*
Guimerà	Sta. María y Nom de Jesús	*A.*
Llorens	St. Abdón y Senèn	*E.*
Maldà	Sta. María	*A.*
Montblanquet	St. Andréu (Rocallaura)	*a.*
Nalech	St. Jaume	*E.*
Olmellons	St. Miquel	»
Olmells	Sta. María	»
Pobla de Cièrvoles	Sta. María y St. Miquel	*A.*
Rocafort de Nalech o de Vallbona	Transfiguració	*E.*
Rocallaura	St. Llorenç	»
Tarrés	Sta. María	»
Vallbona	Assumpta	»
Vilet	Sant Nom de María	*a.*
Vilosell	Sta. María	*E.*
Vinaxa	St. Joan	*A.*

BISBAT DE BARCELONA

Es induptable que lo bisbat de Barcelona, no sols es lo més important de la provincia eclesiàstica de Tarragona, ans bé quasi no té comparació ab cap més dels que existexen en lo territori de Espanya. La direcció de la diòcessis ahont se troba la populosa ciutat que té més de mitg milió d' habitants, y poblacions tan grans, com són, en general, les posades devant de quiscún arxiprestat, bé necessita que recayga en un prelat, quines dots de virtut, prudencia y talent arriben a portar sempre a deguda flotació la nau de la seva esglesia y a port als séus fidels, en mitg de la agitació y lluyta de principis polítichs, socials y relligiosos, que en los temps actuals aferma la lleugeresa de la present generació.

Encara hi ha que tindre en compte que són a centenars les comunitats e instituts relligiosos, d' un y altre sexe, establertes dins de dit bisbat, ab clausura y sens ella, y la vigilancia d' aquell verdader exèrcit de soldats de la fè soposa treball tan immens y tan constant que sols la voluntat de la Providencia divina pot capacitar la humana comprensió pera regir ab èxit tan enormíssim remat.

La diòcessis de Barcelona no té gayre més extensió que la de Tarragona, perque si bé es cert que sa llargaria es major des de passat Mataró, per ahont confina ab la de Gerona, fins a trobar la línia de Crexell que separa lo territori de la de Tarragona, per Mitjorn; en cambi fretura de la amplaria que havèm assenyalat a la derrera, que com s' ha pogut observar, té arrels dins la provincia de Lleyda. Los confins del bisbat de Barcelona poden determinar-se ab la següent forma: per Mitjorn la mar Mediterrania des de passat lo terme de Crexell y la línia de Pontils, fins a Sant Vicens de Llavaneres; per Llevant ab la diòcessis de Gerona; per Tramontana ab la de Vich, y per Ponent ab l' arquebisbat de Tarragona.

De prop de siscents poblats que existexen en la provincia de Barcelona, com una meytat forman part de la diòcessis del séu nom, repartint-se los demés entre les de Vich y Solsona y un reduhit grupet a la de Gerona. En cambi, de la provincia de Gerona pren la diòcessis barcelonina los petits llogarets de Riells de Montseny y Viabréu, y de la de Tarragona quasi totes les localitats que constituexen l' arxiprestat de Vendrell, entre los ríus Gayà y Foix, en quin ríu acaba la esmentada provincia.

Segons lo derrer Concordat, la Sèu de Barcelona, frueix pera lo servey relligiós de vint canongíes y setze beneficiats, comptant-se en los primers les cinch dignitats de degà, arxipreste, ardiaca, xantre y mestrescoles. Dels quinze restants capitulars, quatre deuen anomenar-se de ofici y desempenyar les prebendes que havèm assenyalat al tractar de la esglesia metropolitana, quina provisió correspòn fer-se ab forma semblant, axís com la de les restants canongíes a les que lo prelat pot adjuntar certes obligacions com les d' arxiver, ensenyança d' assignatures en lo Seminari Tridentí y altres afers apropriats al estat eclesiàstich, ademés de la assistencia a les hores canòniques y als actes de caràcter capitular.

Entre los setze capellans anomenats assistents o beneficiats de la Sèu, també hi ha, per alguns, imposades determinades ocupacions, que fan necessari la justificació de certs especials conexements, com los de psalmista, organista, mestre de cerimonies, etc., que pera obtindre lo benifet, precisa guanyar-lo en rigurós certamen.

La Sèu barcelonina resulta que va ésser dedicada a la Santa Creu, segons consta en lo concili provincial, presidit per lo metropolità Assiàtich, en l' any 599, en quina acta se llegeix que-s reuniren los prelats *in sede Sanctæ Crucis,* de la ciutat de Barcelona. Al títol de Santa Creu, en la època Comtal, s' hi afegí lo de Santa Eularia, segons alguns documents y entre ells hú del bisbe Vivas, ahont pot llegir-se, *cum concilio clericorum nostræ materculæ ecclesiæ Sanctæ Crucis et Sanctæ Eulalie* (11).

Santa Eularia va ésser tinguda per patrona de Barcelona, y son patronat respòn a la devoció de dita ciutat durant los temps mitgevals y lo període de la autonomía de Catalunya. Ara, ensemps ab la màrtyr s' enlayra lo patronat de la Verge de la Mercè, sots quina advocació se fundà la redempció de captíus en lo primer terç del segle XIII, y poch menys que acabada la missió redemptora, origen de dita institució, queda encara lo que pertany als pobles pera deslliurar-se de tota mena de tiraníes filosòfiques.

Conegut l' organisme del bisbat de Barcelona, sols dirèm del séu servey parroquial, que està també repartit en arxiprestats, comptant-se fins a onze los qui lo constituexen anomenats del Oficialat, de Granollers, de Martorell, de Mataró, de Piera, de Sant Celoni, de Sant Felíu del Llobregat, de Tarrassa,

---

(11) «Tarragona Cristiana», volúm I, Apèndix I.

de Vendrell, de Vilafranca y de Vilanova y Geltrú. Tots ells estàn emplaçats dins la provincia de Barcelona, exceptuant lo de Sant Celoni, que conté alguna localitat de la de Gerona, com ja s' ha fet present, y lo de Vendrell quasi per complert dins de la provincia de Tarragona.

Dexèm de detallar les parroquies de quiscún arxiprestat, per haver sigut publicades en la descripció de les restants provincies; ja siga en nota per los respectíus autors, ja en lo cors de sos escrits, y axís no hi ha necessitat d' engorroses repeticions.

BISBAT DE GERONA

Apareix constituit lo bisbat de Gerona en la solera llevantina, propera a la delimitació del territori espanyol ab la república francesa, entre los Pyrinèus y la mar mediterrania. La diòcessis geronina agafa com dos terços de la provincia del meteix nom, que també té sa capitalitat en la antiga y renomenada ciutat de Gerona, y ademés comprèn quasi tot lo partit judicial d' Arenys de Mar, pertanyent a la provincia de Barcelona.

Les comarques encloses en dit bisbat, no-s desvían may de la orientació general abans exposada; axís es que partint de les derreres serres dels Pyrinèus, properes a la mar, segueix lo territori diocessà tota la costa fins a Arenys; d' allí emprèn la direcció interior, resseguint los límits interns dels partits judicials de Santa Coloma de Farners y Olot, y acaba altra vegada dins dels Pyrinèus, ahont se troba lo coll del Grau, que divideix lo derrer partit anomenat ab lo confinant de Ribes.

Dels límits assenyalats resulta que tota la diòcesis queda compresa en la àrea d' un gran triàngul equilateral, quins punts d' unió de les línies o costats corresponents, poden perfectament assignar-se en les poblacions d' Arenys de Mar, Cadequers y Camprodón, quina distancia entre abdues últimes, determina per tramontana la amplaria o extensió major del esmentat territori. Aquest, tenía abans encloses certes localitats de les vessants dels comtats de Rosselló y Cerdanya, que després passaren a incorporar-se a la diòcesis d' Elna y ultimament a la de Perpinyà, quan aquella fóu suprimida al començar lo segle XIX, una vegada aprovada la planta eclesiàstica deguda al imperi de Napoleó I.

Tenint, donchs, en compte les indicacions exposades, podèm seguidament determinar los confins de dit bisbat, designant per Tramontana la cadena dels Pyrinèus orientals que lo separa de la diòcessis de Perpinyà; per Orient o Llevant la mar Mediterrania des de prop de la punta de Cervera a Arenys de Mar, ab una extensió de més de trenta llegües o unes cent milles; per Mitgdía ab la diòcessis de Barcelona y per Ponent ab les de Solsona, Vich y Urgell.

De 532 poblats escampats per la provincia de Gerona, que donan nom a

més de 250 municipis, constituexen la diòcessis 425 dels primers, 54 corresponen a la d' Urgell, 48 a la de Vich, 3 a la de Solsona y 2 a la de Barcelona.

La Sèu de Gerona té antigüetat mólt justificada, en térmens de que també pot considerar-se com una de les primitives de Espanya. En la època wissigoda la seua esglesia fóu dedicada a Santa María, y axís consta en autèntica documentació. Després, quan los alarbs van apoderar-se de la ciutat, destinaren la sèu geronina a mesquita, traslladant-se lo culte catòlich al temple de Sant Felíu, y naxent d' axò la qüestió de si dit sant fóu titolar ensemps ab Santa María, de la esmentada esglesia, qüestió resolta ab sentit negatíu per crítichs tan experimentats com Florez y Villanueva, puix tan aviat com quedaren sotmesos los pochs serrahins que continuavan ab lo domini de la ciutat, després de la invasió, torna a reviure (786) la antiga advocació al passar lo clero a possessionar-se novament de la primitiva Sèu.

Més tart va introduhir-se en la metexa, la festa d' un estrany patró, dedicant-se en l' any 1345 certes solemnitats relligioses a Carles Many, fins que lo papa Sixte IV en 1493 manà la suspensió y abolició de dita festa. En la diada de la festa major de Gerona, encara que no ha perdut la popularitat la de la Verge María, celebrant-se com a tal, entre altres, la de la Puríssima Concepció, se considera com a festa principal la dedicada a Sant Narcís, sens dupte, per la devoció general del poble y per lo gran acontexement d' abandonar sos murs la creuada francesa, promoguda contra lo gran Pere III, fugint de la famosa plaga de les mosques (1285).

Coneguda la titolar de la esglesia de Gerona, cal significar que la Sèu de dita esglesia, ademés del prelat diocessà, gaudeix del capítol, compost de setze canonges, y per lo servey relligiós consta de dotze beneficiats o capellans assistents, segons disposà lo concordat del any 1851. Figuran entre los primers les cinch dignitats anomenades en la Sèu de Barcelona y los quatre prebendats d' ofici, comuns a quasi totes les catedrals espanyoles, ab anàloga provisió, abans determinada, pera cubrir llurs vagants, a mida que esdevenen.

Entre los beneficiats també n' hi deu haver de comandes especials per lo servey de la esglesia, com lo que té la direcció de la capella de música, l' organista, soxantre o psalmista y altres, quina suficiencia obliga a acreditar-se en pública oposició.

Passant ara a determinar l' estat del clero parroquial, hi ha que fer present que abans del Concordat estavan instituides en la diòcessis geronina 6 colegiates: les de Sant Felíu de Gerona, Vilabertràn, Lladó, Ullar, Besalú y Sant Joan de les Abadesses; 426 parroquies matríus, 121 anexes y 313 capelles, ermites y oratoris. Actualment existexen repartides en tota la diòcessis 355 parroquies, sens constar les anexes o ajuda de parroquies, que no han sigut publicades, puix no tením noticia de que s' haja promogut de bastants anys ençà, cap reforma o modificació de la planta parroquial, ni aparega donat a la estampa cap estat estadístich del clero de dita diòcessis.

Les 352 parroquies matríus y 91 anexes han sigut distribuides en 6 arxiprestats, que portan lo nom de arxiprestat Major; arxiprestat de Figueres, arxiprestat d' Olot; arxiprestat de La Bisbal; arxiprestat de Santa Coloma de Farners y arxiprestat d' Arenys de Mar, essent lo primer lo de més importancia y de major extensió.

BISBAT D' URGELL

Al costat ponental del bisbat de Gerona, seguint les gegantines montanyes del centre dels Pyrinèus catalans, des de lo coll de Finestrelles a la vall de Benasch, en la provincia d' Osca, s' extén, al nort de la provincia de Lleyda y part de la de Gerona, lo conegut bisbat d' Urgell, o bé de la Sèu d' Urgell, en quina població té sa residencia lo prelat d' aquella diòcessis. Les primeres corrents del ríu Ter en son origen dividexen, en les serralades pyrinenques, abdues circumscripcions diocessanes, entre Sant Martí de Vilallonga y lo santuari de Nuria, y allí radica també, prop de Camprodón, la delimitació de la de Vich, quins pobles del arxiprestat de Sant Joan de les Abadesses, confinan ab los del de Ribes, de la jurisdicció del bisbe d' Urgell, y los del de Olot que pertanyen a la del de Gerona.

Encara dins de la provincia de Gerona se troba la famosa conca de la Cerdanya, pertanyent a la diòcessis d' Urgell, y quan en lo segle XVIII per assenyalar la divisòria d' Espanya ab la nació vehina, hi hagué necessitat de partir-la en Cerdanya francesa y Cerdanya espanyola, com la primera comprenía 28 parroquies que passaren a unir-se a la esglesia de França, fóu compensada la desmembració de la esmentada diòcessis, ab la totalitat de les que existían en la vall d' Aràn, en part de procedencia de la demarcació diocessana de Carcassona (12).

Al occident de la Cerdanya, ve desplegant-se la extensa comarca de la Vall d' Andorra, terreny neutral entre Espanya y França, protegit per abdues nacions, quina administracció en lo temporal, ademés de la eclesiàstica, està encarregada al bisbe d' Urgell, ab lo títol de Príncep d' Andorra. Separat aquell territori per tramontana del comtat de Foix, departament francès del Ariège, y tenint la Cerdanya que la volta per orient y lo comtat de Pallars per occident, axís com lo Urgellet per mitjorn, abarca tota la comarca una extensió de 15 llegües quadrades, 6 d' amplaria y 7 de llargaria, ab uns 16,000 habitants, distribuits en parroquies y concells, ab més de 20 poblets, entre viles, aldees y caseríus. Regan sos camps los ríus Balira, Ordino, Os y Massana, tributaris del Segre; la explotació dels boschs y la cría de bestiar de tota mena contribuexen als quefers comuns y naturals del país, y la industria minera comença son desenrotllament, en atenció als bons rendiments de ferre y altres metalls que s' extrauen de les entranyes de la terra.

---

(12) Villanueva: «Viaje á las Iglesias de España».

A continuació de la Vall d' Andorra, segueix formant part de la diòcessis d' Urgell en la regió pyrinenca lo territori del antich comtat de Pallars y lo anomenat Vall d' Aràn, devall de quines comarques venen desenrotllant-se la alta plana d' Urgell y la conca de Tremp, en lo centre de la provincia de Lleyda, entrant encara la jurisdicció eclesiàstica de dit prelat en la provincia d' Osca, per occident, y ocupant una bona porció del terrer constitutíu del districte de Benabarre, formant ab llurs parroquies l' arxiprestat d' Areny.

Donada, donchs, la extensió del bisbat que acabàm de descriure, pot perfectament assenyalar-se sa general delimitació ab la següent forma; per Tramontana, los Pyrinèus centrals de Catalunya que lo separan de les diòcessis franceses de Perpinyà, Carcassona y Tolosa; per Llevant, ab les espanyoles de Gerona, Vich y Solsona; per mitgdía ab les de Solsona y Lleyda, y per Ponent, ab les d' Osca, Barbastre y Jaca.

De més de 900 poblats existents en la provincia de Lleyda, constituint 323 ajuntaments, les dues terceres parts poden esbrinar-se com subgectes a la jurisdicció eclesiàstica del bisbe d' Urgell. Los restants corresponen a la diòcessis de Solsona, a la de Lleyda y alguns a les de Vich y Tarragona.

Ademés, comprèn dit bisbat, com ja s' ha exposat, tota la Cerdanya espanyola, que pertany en lo civil a la provincia de Gerona y lo arxiprestat d' Areny, que se troba dins de la d' Osca.

La esglesia de la Sèu d' Urgell, des de sa primera y antiga erecció, ve dedicada a Santa María, disfrutant per les atencions relligioses, ademés del prelat diocessà, de un cos capitular compost de setze canonges y dotze beneficiats, ab les dignitats, prebendes d' ofici y demés càrrechs de servey eclesiàstich, axís com en la forma de sa provisió, tal com oportunament ha sigut indicat al assenyalar les diòcessis anteriors.

Los canonges gaudexen d' un privilegi antich en que a la vegada se-ls dóna lo títol de prelats, segons manifesta lo P. Villanueva en lo volúm XI de son viatge literari a les esglesies d' Espanya, y en la Sèu d' aquella esglesia queda encara existent certa comunitat de capellans beneficiats, anomenada de la Verge de la Pietat, que ensemps ab la primera, pren part en tots los actes del culte catòlich que tenen lloch en dita Sèu.

Antigament estavan erigides en aquella diòcessis quatre colegiates, les de Meyà, Balaguer, Tremp y Guissona, y en la actualitat quiscuna d' elles constitueix la capsalera d' un arxiprestat.

En la totalitat de la diòcessis, existexen 411 parroquies, segons la derrera reforma de la planta parroquial feta en 18 de Març de 1904, ademés de 85 agregats, que deuen també convertir-se en parroquies, en sa generalitat, tan prompte resulten vagants les matríus.

Dites parroquies han sigut agrupades en vint arxiprestats, que se anomenan: Major; d' Agramunt; d' Andorra; d' Aneu; de la Vall d' Aràn; d' Areny; de Balaguer; de Bellver; de Cerdanya; de Gerri de la Sal; de Guissona; de Meyà;

d' Oliana; d' Organyà; de Pobla de Segur; de Pons; de Ribes; de Sort; de Tirvia y de Tremp. Lo nom de quiscún d' ells ja indica la comarca ahont té sa existencia; devent fer present, al continuar la relació parroquial de cada arxiprestat, que-ls agregats figuran a continuació de la parroquia matríu, sens haver-los assenyalat cap categoría, tenint en compte que la gran majoría han de convertir-se en esglesies parroquials.

BISBAT DE SOLSONA

Per alleugerir de la afanyosa càrrega episcopal, relativa a la vigilancia en la conservació de la fè y moral cristianes, va fer-se necessari reduhir lo territori diocessà d' Urgell, a fí de que lo prelat de dita sofragania exercís son sagrat ministeri ab més dalit y millors resultats, donada la situació perque atravessava, durant lo segle XVI, la alta regíó dels Pyrinèus, quins poblats, en contacte ab los de la banda francesa, estavan en perill imminent d' admetre doctrines luteranes y calvinistes, tant en boga en lo territori fronterís.

Ab les comarques desintegrades de dita diòcessis y ab les desmembrades de la de Vich va constituir-se la nova circumscripció solsonense y lo bisbat del meteix nom, instalant la capitalitat en la ciutat de Solsona, que des dels derrers anys d' aquell segle fins a la publicació del Concordat en 1851, gaudí del nom que dóna la residencia o sèu eclesiàstica de quiscuna diòcessis.

La experiencia de lo ocorregut en temps més antichs, quan invadiren lo nort català, les gents del mitgdía de França, fugitives de les creuades organisades contra los albigenses, valdenses y pobres de Lliò, durant lo primer terç del segle XIII, establint-se en los pobles d' Urgell y propagant entre los fidels, errors dogmàtichs y disciplinaris, fóu causa de que més tart s' obligués a extremar la atenció dels prelats de la sèu urgelitana, a fí de no permetre la divulgació del protestantisme, quines doctrines tants dampnatges y disturbis promogueren en la nació francesa y en l' ordre moral y material de sos habitants. Bandades de hugonots y caterves de gascons havían escomès als vehins de les valls d' Aràn, d' Andorra y demés comarques pyrinenques, ocasionant lluytes armades y contínues qüestions entre invasors y montanyenchs, y a la extirpació de qualque heretgía propalada, fóu encaminat l' afany del bisbe d' Urgell, dexant la comanda administrativa de la terra baxa y menys alterada de sa diòcessis, a fí de no distraure son esforç del territori superior, ahont tingueren son desenrotllo los fets oportunament relatats.

Va ser constituida, donchs, la diòcessis de Solsona ab los desprendiments de les comarques que composavan les vegueríes de Solsona, Tàrrega y Cervera, abans sotsmeses a la jurisdicció del prelat d' Urgell, y ab les de Berga y Cardona que corresponían a la de Vich, quedant reduhida la nova demarcació diocessana entre les abdues actuals provincies de Barcelona y Lleyda, tancant son extrém superior la de Gerona y lo inferior la de Tarragona.

Com a conseqüencia de lo que acaba de ser exposat, podèm assenyalar los confins del bisbat de Solsona, per Tramontana, ab los d' Urgell y Gerona y per Llevant ab lo de Vich; a Ponent ab lo d' Urgell, y a Mitjorn ab los de Lleyda y Tarragona.

Dit territori comprèn tan solzament com un centenar de municipis y un nombre reduhit de poblats, que en sa totalitat composan les 146 parroquies extenses en la demarcació de dita sofragania.

S' havía manifestat per alguns autors que la esglesia de Solsona va ésser en los temps de la restauració *con-sede* de la d' Urgell; però semblant opinió no tant sols ha sigut desmentida per crítichs e historiadors, ans bé s' ha demostrat d' un modo concluyent que la esmentada Sèu no havía passat may de la categoría de canòniga agustiniana, de les varies instituides dins del Comtat de Barcelona en los primers segles restauradors.

Al secularisar-se les canònigues agustinianes, y tocar lo torn a la de Solsona, una butlla del papa Climent VIII, despatxada en 1.er d' Agost de 1592, donà fè a la d' aquella esglesia, y abans del any següent altre document pontifici subscrit en 19 de Juliol de 1593, va convertir la colegiata en un bisbat, unint a la nova mitra les rendes que aquella possehía.

Les disposicions del Concordat del any 1851 tornaren a son anterior estat a la esglesia de Solsona; mes després de la restauració civil del any 1875, començà a gestionar-se la elevació per segona vegada a esglesia sofragania de la nostra provincia eclesiàstica, alcançant-se definitivament aquella categoría, si bé sens anomenar-se bisbe de Solsona al prelat corresponent, designant-lo tant sols en concepte d' administrador apostòlich de dita sèu, ab títol de bisbe *in partibus infidelium,* o bisbe d' anell, com abans se-l calificava.

Per lo tocant al servey relligiós de la Sèu de Solsona, continúa existint en la metexa lo cos de canonges y beneficiats, com en les colegiates assenyalades en dit concordat.

Lo prelat administrador de la diòcessis de Solsona ha agrupat també lo servey parroquial en 7 arxiprestats, de Solsona, Tàrrega, Bagà, Berga, Cardona, Cervera y Morunys.

BISBAT DE VICH

Ausa, la ciutat pre-romana, breçol de la raça ibera dels ausetans, quines virtuts cíviques ja suran devant lo primer crit d' independencia peninsular; *Ausa,* la ciutat romanisada per Cèsar y enlayrada ab la consideració de Municipi y aplicació del dret llatí, hostatge de llurs patricis que com Aulo Mevi, l' enjoyaren y engrandiren; *Ausa,* la ciutat que prompte va veure lluhir los resplendors de la relligió de Christ, quin organisme s' ovira abans de la cayguda del imperi d' Occident; aquella ciutat sempre ingènua, sempre atractívola, sempre seriosa, no podría ser descomptada en la feyna de instaurar les sèus de la nostra provincia eclesiàstica.

Son prelat ja compareix al primer concili de Tarragona al començ del segle VI, y la presencia del bisbe de Ausona, títol ab que fóu conegut durant la època wissigoda, resulta freqüent en les actes que determinan la prosperitat, en aquells temps, de totes les esglesies d' Espanya.

En la Reconquesta, per abreviar, o bé per oblidar prossapies paganes, acostuma a prescindir-se del calificatíu *d' Ausona,* y al arribar al segle XI, gayrebé no se la coneix més que per Vich *(Vicus),* y a son prelat per bisbe de Vich *(episcopus vicensis).*

Als sofraganis d' aquella esglesia deu la provincia eclesiàstica de Tarragona les primeres empentes per restaurar la Metròpoli, y a son encoratjament per portar a cap dit progecte, hi ha que agrahir-li lo manteniment del esperit regional, a fí de sustraure la jurisdicció provincial eclesiàstica de les mans del metropolità de Narbona, que sols per necessitat, li fóu encomenada, durant los tres primers segles de restauració cristiana.

Situada la ciutat de Vich en lo centre de Catalunya, dins la actual provincia de Barcelona, sa demarcació diocessana queda compresa en la metexa circumscripció civil, abarcant los partits judicials de Vich, Manresa e Igualada. Enfilant-se lo bisbat en direcció al Nort, s' entra en lo partit de Ribes, que correspòn a la provincia de Gerona, com allargant-se per mitjorn, vé extenent-se a poblats de la de Tarragona, en lo partit de Montblanch, resultant-hi ensemps agregades certes localitats de la de Lleyda. Axís es que de semblant demarcació apareix que lo conjunt principal de la diòcessis vigatana s' aferma dins la provincia de Barcelona, tenint arrels en les tres restants de Gerona, Tarragona y Lleyda, en que està repartida la totalitat del territori català.

Atenent-nos, donchs, a la situació geogràfica d' aquell bisbat dins de Catalunya, podèm assenyalar-li los següents límits: al Nort, les diòcessis d' Urgell y Gerona; a Mitjorn l' arquebisbat de Tarragona; a Llevant los bisbats de Gerona y Barcelona, y a Ponent lo de Solsona.

Com uns 150 municipis comprèn la diòcessis esmentada, que ademés de la població principal tenen aprop d' altres tants caseríus agregats, distribuint-se entre uns y altres les parroquies de tota la circumscripció diocessana.

La esglesia de Vich resulta dedicada al apòstol Sant Pere, y encara que s' ha discutit si la titolar era Sta. María, la opinió més ferma, justificada la oportuna documentació, ha decidit la qüestió en favor del príncep dels apòstols.

Des del any 888 gaudí lo bisbe de Vich del senyoríu d' aquella ciutat, donant lloch a certs debats ab la Corona, durant lo regnat de Jaume I, sobre encunyacions de moneda. La cessió de dit senyoríu, en 22 de Setembre de 1315, per lo bisbe vigatà Berenguer Çaguardia, a favor del monarca Jaume II, posà terme als anteriors conflictes. Dins del territori diocessà de Vich existían antigament dues colegiates, una a Cardona y la altra a Manresa, formant part la primera de la diòcessis de Solsona, a la seua creació. Abdues han quedat suprimides per les disposicions del derrer Concordat.

Segons lo contingut del article 17 del esmentat conveni entre la curia romana y la corona d' Espanya, a la sèu de Vich pêl servey relligiós li correspòn un cors capitular de setze canonges y dotze beneficiats, ab cinch dignitats, quins títols són iguals als de les sofraganies, y ab quatre prebendes d' ofici, quines obligacions, forma de sa provisió y demés tasques inherents a dits càrrechs, quedan ja exposades en la descripció de les anteriors diòcessis; com també entre lo clero catedral existexen benifets ab comandes paregudes a les de les restants esglesies sofraganies.

En lo referent al servey parroquial, està repartit tot lo bisbat en onze arxiprestats, que portan lo nom del Oficialat, de les Abadesses, de Calaf, d' Igualada, de Manresa, de Moyà, de Olost, de Queralt, de Ripoll, de Sacalm y de Torelló. Lo arxipreste de Queralt prèn lo títol de degà.

BISBAT DE LLEYDA

Trobant-se quasi tota la demarcació diocessana de la Sèu d' Urgell y bona part de la de Solsona dins de la actual provincia de Lleyda, es llògich que lo bisbat que porta lo nom de la capitalitat de dita provincia, s' arrele en la immediata y més propera d' Osca, que confina ab aquella. Axò que sembla anomalístich y també passa ab lo bisbat de Tortosa, no té motíu de extranyar-se, si se considera que les demarcacions diocessanes són mólt anteriors a la metexa circumscripció regional de Catalunya y a la vigent divisió del territori en provincies modernes; puix segons ha sigut oportunament demostrat, les esmentades demarcacions tenen son origen en los primers segles de la Era cristiana, durant la Etat antiga, y la regió, axís com son repartiment provincial, provenen de temps granment posteriors, com los que varen ser constitutíus del comtat de Barcelona, en la Etat mitgeval, y la formació de les actuals provincies, en la època contemporania.

Les diòcessis eclesiàstiques han vingut conservant sempre son organisme primitíu, fonamentat en la uniforme institució geogràfica de la època romana; les divisions polítiques o civils han arrancat d' altres fets, que, donada la independencia d' abdós poders, civil y eclesiàstich, han produhit la vida de quiscún d' ells dins la esfera de sa acció y sens entorpiment limitatíu de les facultats corresponents a les entitats de qui depenjavan.

Encara hi ha una altra rahó que justifica la divergencia de territori entre la provincia de Lleyda y lo bisbat de son nom. Entenía Hübner (C. I. L.) que *Ilerda* y lo país dels *ilergetes*, pertanyía al convent jurídich de Çaragoça, perque baxava més avall de Fraga y s' internava fins prop d' Osca y Çaragoça. Altres arqueòlechs agregan aquella comarca al convent jurídich de la *Tarraconense,* mes fent-la entrar també en lo actual territori aragonès. Si los *ilergetes,* donchs, ocupavan aqueix derrer territori, per més que la capitalitat modernament corresponga a Catalunya, es induptable que la circumscrip-

ció diocessana deu extendre-s a la regió esmentada, tenint en compte que les constitucions diocessanes prengueren per pauta la situació de les comarques prehistòriques, quina personalitat geogràfica encara perdurava durant l' Imperi de Roma, com a petites demarcacions territorials dins de cada convent jurídich de la provincia.

Del gran espay de terrer dels ilergetes, del Pyrinèu a Fraga, pogueren, per tant, fer-se dues diòcessis complertes, nascudes tal vegada en igual temps, Urgell y Lleyda, y destinades a regir tot lo territori que havía ocupat la antiga raça oportunament anomenada.

Lo bisbat de Lleyda, per lo pertanyent a Catalunya, està comprès dins dels partits judicials de la capital y Balaguer, extenent-se ensemps als de Benabarre, Tamarit de Litera y Fraga, que forman part de la provincia d' Osca, essent fàcil assenyalar los confins civils que la limitan, com es senzill determinar quins los separan de les diòcessis dels contorns. Dels derrers apareix que al Nort queda limitada per les d' Urgell, Osca y Barbastre; al Mitgdía per la de Tortosa y arquebisbat de Tarragona; a Orient per la de Solsona y Urgell y a Ponent per les de Barbastre, Osca y Çaragoça.

Com ja havèm indicat, la Sèu de Lleyda es originaria dels temps del organisme de la Esglesia, acudint son prelat, Andréu, al igual que-l d' Urgell, Sant Just, per primera vegada, als concilis provincials cridats a Barcelona y Lleyda per lo metropolità Joan, en los anys 540 y 546 de la Era cristiana.

Dita Sèu, durant la invasió dels serrahins, va desaparèxer d' aquella ciutat, sense que-s logrés son restabliment fins l' any 1149, en que lo comte Ramón Berenguer IV, la retornà a la vida cristiana. Com los fundadors del comtat de Ribagorça instituiren una sèu en Roda y llurs bisbes s' estimaren herèus dels antichs de Lleyda, tan prompte com aquesta ciutat quedà reintegrada a Catalunya, Guillém Pérez, que governava aquella esglesia provisional, determinà *transferir-se* a la primitiva, suprimint la anterior y exercint en ella sa jurisdicció los bisbes successors, sens interrupció de cap mena.

La esglesia de Lleyda vé dedicada a la gloriosa Assumpció de la Verge María, dedicació que ja ostentava sa famosa Sèu antiga, destinada a quartel, des dels primers anys del segle XVIII, en detriment del art y de la cultura general, y en descrèdit de la metexa relligió cristiana.

Ademés del prelat diocessà, frueix aquella Sèu d' un capítol, compost de setze capitulars, distribuits en cinch dignataris, quatre prebendats d' ofici, y los restants, canonges senzills, quina forma de provisió en llurs vagants procedeix fer-se ab iguals procediments empleats en les demés esglesies espanyoles. També hi ha un cors de beneficiats que lo componen dotze capellans assistents, ab obligacions particulars que alguns tenen assenyalades.

Per lo tocant al servey parroquial de la diòcessis, existexen en tot lo bisbat 253 parroquies matríus y 84 anexes que venen agregades en dotze arxiprestats, anomenats: Arxiprestat major o de Lleyda, Ager, Benabarre,

Borges d' Urgell. Fraga, Granadella, Montclar, Montçó, Roda, Tamarit de Litera, Tolva y Vilaller. De tots, los de Lleyda, Ager, Borges, Granadella, Montclar y Vilaller, tenen les principals arrels en lo territori català, encara que alguna de les parroquies se troba dins d' Aragò y los restants, quasi per complert, los pobles o parroquies són ja del esmentat regne.

BISBAT DE TORTOSA

La diòcessis tortosina es la que-s troba al mitgdía de Catalunya, dins de la part riberenca del Ebre, en la provincia de Tarragona, allargant-se cap a les comarques de la immediata de Castelló de la Plana, a buscar la divisoria del ríu Mijares, ahont acabava la antiga provincia civil y eclesiàstica de Tarragona durant los derrers segles del Imperi de Roma.

Quasi pot assegurar-se, que en relació a la vigent demarcació política de les provincies espanyoles, lo bisbat de Tortosa comprèn tota la derrera provincia del regne de Valencia, abans anomenada, puix que esceptats los pobles del partit judicial de Vives y determinades localitats del de Segorb y Lucena, los demés estàn sotmesos a la jurisdicció eclesiàstica del prelat de Tortosa, inclòs la metexa ciutat de Castelló de la Plana y son partit judicial, axís com los d' Alvocàcer, Morella, Nules, St. Matéu, Villarreal y Vinaròz, components de la divisió jurídica de dita provincia. Encara aquell bisbat s' interna ab direcció a la provincia de Terol, tota vegada que quatre pobles que pertanyen a dita provincia, forman part de la demarcació diocessana de Tortosa.

La línea que separa la diòcessis tortosina del arquebisbat de Tarragona, resulta tirada des de la serra del Montsant, ahont naix lo riuet del propri nom, y segueix la corrent del esmentat ríu fins prop abdues Vilelles. La Vilella baxa es ja del bisbat de Tortosa, la alta del de Tarragona, y passant dita línea a trobar la serra de Tivissa y lo coll de Balaguer, dexa a dit bisbat tots los pobles situats en lo baix Priorat, quines aygues van a parar directament a la marge esquerra del Ebre. Salta allavors la diòcessis a la ribera dreta, y enclou tots los poblats dels partits judicials de Gandesa y Tortosa, que encara pertanyen a la provincia civil de Tarragona, penetra en les comarques de Terol y Castelló de la Plana, extenent-se a llargues distancies, fins que troba, com ja s' ha dit, la divisió que la separa de les de Segorb y Valencia.

Tenint, donchs, en compte la situació del referit bisbat, poden determinar-se perfectament los séus límits de la següent manera: per Nort ab les diòcessis de Tarragona, Lleyda y Çaragoça; per Mitgdía, ab les de Segorb y Valencia; a Orient, altra vegada ab la de Tarragona, y per Ponent, ab les de Terol y Çaragoça.

La separació entre Tarragona y Tortosa va donar lloch, en lo segle XII, a

controversies entre abdues diòcessis, havent sigut resoltes per sentencia arbitral lo día de Santa Ágata, del any 1203 (13).

La Sèu tortosina, quina titolar es Santa María, apareix ja existent en los primers anys del segle VI. Urs es lo prelat ab justificació històrica que consta assistent al concili de Tarragona del any 516, y encara que la tradició suposa que Sant Ruf, un dels dexebles de Sant Pau, va ésser lo fundador de dita esglesia, aquella tradició està en discordancia ab la veritat històrica.

Tampoch se troba cap rastre verídich de la esglesia tortosina, durant l' espay de més de quatrecents anys, en que los alarbs dominaren en aquella ciutat y en son territori.

En compliment de les disposicions del papa Gelasi II, al anomenar arquebisbe de Tarragona a Sant Olaguer, una vegada presa la ciutat per En Ramón Berenguer IV, comte de Barcelona, en lo día 31 de Desembre del any 1148, la esglesia de Tortosa passà de moment a ésser parroquia suburbana de Tarragona, fins que, transcorreguts tres anys, fóu designat bisbe lo canonge de Sant Ruf, procedent del monestir del Delfinat, que es conegut ab lo nom de Gaufret, qui restaurà completament dita esglesia, començant la fàbrica de la nova sèu e instituint una comunitat agustiniana dins de la metexa.

Intimament relacionada la sèu de Tortosa ab lo antipapa Benet XIII, va poder contemplar de prop lo desterro d' aquell famós aragonès, Pere de Luna, retirat al turó de Penyíscola a sa fugida de Perpinyà (1416) fins a la seua mort (1424).

També trobant-se regentant dita sèu, fóu elevat al soli pontifici lo no menys cèlebre preceptor del rey y emperador En Carles V, anomenat Adrià de Florencia, abans degà de Lovayna, qui una vegada possessionat del bisbat de Tortosa, rebé de Lleó X la investidura de Cardenal de la Esglesia romana, y després la designació de papa, elet en 26 de Janer de 1522, a la defunció del anterior, havent près lo nom de Adrià VI. Lo prelat de Tortosa deu al referit succés, segons les fonts més verídiques, lo privilegi de portar lo solidèu de color vermell, com los cardenals de la Esglesia romana, privilegi confirmat per la sagrada Congregació de Ritus, ab decret de 27 de Juny de 1868, a consulta del bisbe Vilamitjana.

La sèu de Tortosa, com les demés sofraganies, disfruta d' una corporació de setze canonges y dotze beneficiats, ab les metexes categoríes, provisió de càrrechs y tot quant queda exposat en les descripcions de les anteriors diòcessis.

Lo servey parroquial vé distribuit en prop de duescentes parroquies y un centenar d' esglesies anexes, quina agrupació per arxiprestats resulta formada ab los de Tortosa, Gandesa y Masroig, dins de la provincia de Tarragona; ab los d' Alvocàcer, Castelló, Lucena, Morella, Nules, Sant Matéu, Villareal

---

(13) Villanueva; «Viaje Literario», v. V, p. 84.

y Vinaròç, en la provincia de Castelló, y ab lo de Calaceyt, en la de Terol; dotze arxiprestats en sa totalitat. La relació de quiscún d' ells queda sintetisada en los següents estats:

Arxiprestat de Tortosa

Poble	Dedicació	Categoría
TORTOSA	St. Sagrari de la Catedral	*T.*
Alcanar	St. Miquel	*A. 1.er*
Aldea	Verge de la Aldea	*E.*
Aldover	Natalici de la Verge	»
Alfara	St. Agustí	»
Amposta	Assumpta	*A. 1.er*
Benifallet	Id.	*E.*
Cala de la Atmetlla	Purificació	*Nutual*
Freginals	St. Bartoméu	*E.*
Galera	St. Llorenç	»
Ginestar	St. Martí	*A. 1.er*
Godall	St. Salvador	»
La Cenia	St. Bartoméu	»
Mas de Barberans	St. March	*E.*
Mas d' en Verge	Verge del Roser	*Nutual*
Pauls	Natalici de la Verge	*E.*
Perelló	Assumpta	»
Rasquera	St. Joan Baptista	»
Roquetes	St. Antoni de Pàdua	*A. 1.er*
St. Carles de la Ràpita	St. Carles	*E.*
Sta. Bàrbara	Sta. Bàrbara	»
Tivenys	St Benet	»
Ulldecona.	St. Lluch	*T.*
Xerta	Assumpta	*A. 1.er*

Arxiprestat de Calaceyt (Terol)

Poble	Dedicació	Categoría
CALACEYT	Assumpta	*A. 1.er*
Arenys	Id.	»
Cretes	St. Joan	*A. 2.on*
Lledó	St. Jaume	*A. 1.er*

Arxiprestat de Gandesa

Poble	Dedicació	Categoría
GANDESA	Assumpta	*T.*
Arnes	Sta. Magdalena	*A. 2.on*
Ascó	St. Joan Baptista	»
Batea	St. Miquel	»
Benissanet	St. Joan Baptista	*A. 1.er*
Bot	St. Blay	*A. 2.on*
Caseres	Sta. Magdalena	*A. 1.er*
Corbera	St. Pere Apòstol	*A. 2.on*
Fatarella	St. Andréu	»
Flix	Assumpta	»
Horta	St. Joan Baptista	*T.*
Miravet	Natalici de la Verge	*A. 1.er*
Mora d' Ebre	St. Joan Baptista	*A. 2.on*
Pinell	St. Llorenç	*A. 1.er*
Pinyeres	La Transfiguració	*R. 2.o*
Prat de Comte	St. Bartoméu	*E.*
Pobla de Massaluca	St. Antoni Abat	»
Ribarroja	St. Bartoméu	*A. 1.er*
Villalba	St. Llorenç	*A. 2.on*

Arxiprestat de Masroig

Poble	Dedicació	Categoría
MASROIG	St. Bartoméu	*T.*
Bisbal	Natalici de la Verge	*Nutual*
Cabassés	Id.	*A. 1.er*
Capsanes	Id.	*E.*
Colldejòu	St. Llorenç	»
Darmós	St. Miquel	»
García	Natalici de la Verge	*A. 2.on*
Guiamets	St. Lluís, bisbe	*E.*
La Figuera	St. Martí	»
La Palma	Assumpta	»
Llavería	St. Joan Baptista.	»
Lloà	St. Miquel	*Nutual*
Mayals (Lleyda)	Assumpta	*A. 2.on*
Margalef	St. Miquel	*Nutual*
Marsà	Assumpta	*A. 1.er*
Masriudolms	St. Jaume	*Nutual*
Molar	St. Roch	»
Mora la Nova	Verge del Remey	*E.*
Pratdip	Natalici de la Verge	*A. 1.er*
Serra de Tivissa	St. Domingo	*E.*
Tivissa	St. Jaume	*T.*
Torre del Espanyol	Id.	*A. 2.on*
Vandellors	St. Andréu	*B.*
Vilella baxa	St. Joan Baptista	*Nutual*
Vinebre	Id.	*E.*

Arxiprestat d' Alvocàcer

Poble	Dedicació	Categoría
ALVOCÁCER	Assumpta	*A. 1.er*
Benafigos	St. Joan	*E.*
Benassal	Assumpta	*A. 2.on*
Benlloch	Id.	*A. 1.er*
Catí	Id.	»
Coves de Vinromà	Id.	*A. 2.on*
Cullar	St. Salvador	»
Serratella	St. Miquel	*E.*
Serra d' en Galceràn	St. Bartoméu	*A. 1.er*
Tirig	Verge del Pilar	*E.*

Poble	Dedicació	Categoría
Torreblanca	St. Bartoméu	A. 1.er
Torre d' en Bessora	Id.	E.
Torre d' en Domenech	Sta. Quiteria	»
Vilar de Cànes	Purificació	»
Vilanova d' Alcolea	St. Bartoméu	A. 1.er

Arxiprestat de Castelló de la Plana

Poble	Dedicació	Categoría
CASTELLÓ DE LA PLANA	Assumpta	T.
Id.	Puríssima Sanch	E.
Id.	St. Miquel	»
Alzamora	Natalici de la Verge	A. 2.on
Benicassim	St. Tomàs de Vilanova	E.
Borriol	St. Bartoméu	A. 1.er
Cabanes	St. Joan	A. 2.on
Oropesa	St. Jaume	E.
Pobla Tornesa	St. Miquel	»
Vilafamers	Assumpta	A. 1.er

Arxiprestat de Lucena

Poble	Dedicació	Categoría
LUCENA	Assumpta	T.
Adzaneta	Verge dels Angels	A. 1.er
Alcora	Assumpta	T.
Alcudia de Veo	St. Miquel	E.
Costar	St. Pere màrtyr	Nutual
Fausara	Assumpta	E.
Figueroles	St. Matéu	»
Ribesalbes	St. Cristòfol	A. 1.er
Suera	Natalici de la Verge	E.
Useres	Transfiguració del S.	A. 1.er
Vistabella	Assumpta	»
Xodos	St. Pere apòstol	Nutual

Arxiprestat de Morella

Poble	Dedicació	Categoría
MORELLA	Sta. María	T.
Id.	St. Joan	A. 1.er
Arés del Maestre	Assumpta	»
Ballestar	Santissim Salvador	E.
Bel	St. Jaume	R. 2.º
Boxar	Assumpta	E.
Castell de Cabres	St. Llorenç	»
Castellfort	Assumpta	»
Cinchtorres	St. Pere	A. 1.er
Forcall	Assumpta	A. 1.er
Herbes	St. Bartoméu	E.
Herbessot	St. Miquel	»
La Mata	Verge de les Néus	A. 1.er
Liàcoba	P. Concepció	R. 2.º
Ortells	Assumpta	E.
Palanques	Id.	Nutual
Portell	Id.	A. 1.er
Pobla d' Alcolea	Verge de les Néus	E.
Pobla de Benifassà	St. Pere	»
Todoleya	St. Bartoméu	»
Vallbona	Assumpta	A. 1.er
Vilafranca del Cid.	Sta. Magdalena	A. 2.on
Villores	Sts. Joannes	E.
Xiva de Morella	Lo Salvador	E.
Zorita	Assumpta	A. 1.er

Arxiprestat de Nules

Poble	Dedicació	Categoría
NULES	St. Bartoméu	T.
Alfondeguilla	Id.	E.
Almenara	Los Sts. Joannes	A. 2.on
Burriana	Lo Salvador	»
La Llosa	Santissim Salvador	»
Mascavell	Verge dels Angels	»
Moncofar	Sta. Magdalena	»
Vall d' Uxó	Assumpta	A. 1.er
Id.	St. Angel de la Guarda	»
Vilavieja	La Sagrada Familia	E.
Xilxes	Assumpta	E.

Arxiprestat de St. Matéu

Poble	Dedicació	Categoría
ST. MATÉU	St. Matéu	T.
Alcalà Gisbert	St. Joan	»
Canet lo Roig	St. Miquel	A. 2.on
Cervera del Maestre	Assumpta	»
La Jana	St. Bartoméu	»
Salsadella	St. Blay	E.
Sta. Magdalena de Pulpis	St. Magdalena	»
Traiguera	Assumpta	»
Xert	Id.	A. 1.er

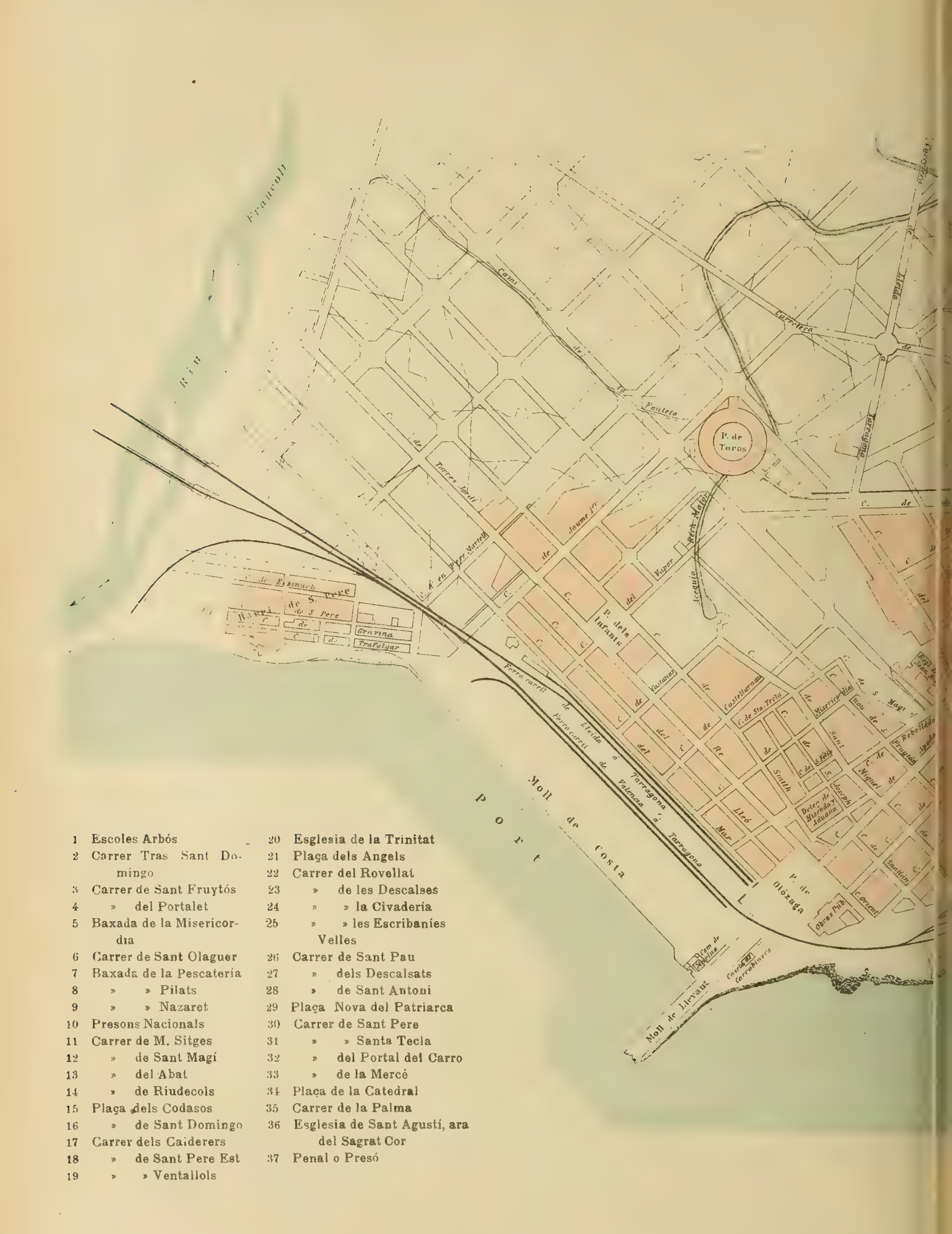
Arxiprestat de Villareal

Poble	Dedicació	Categoría
VILLAREAL	St. Jaume y St. Pasqual B.	T.
Ahin	St. Miquel	E.
Artana	St. Joan	A. 1.er
Eslida	Santissim Salvador	E.
Onda	Assumpta	T.
Tales y Artesa	St. Joan	E.

Arxiprestat de Vinaròç

Poble	Dedicació	Categoría
VINARÒÇ	Assumpta	T.
Benicarló	St. Bartoméu	»
Calig	St. Llorenç	A. 2.on
Penyíscola	Verge del Soccors	»
Rossell	Los Sts Joannes	A. 1.er
St. Jordi	St. Jordi	E.

Ab la senzilla relació de la provincia eclesiàstica *Tarraconense*, de cadahú dels seus bisbats y designació de llurs parroquies; ab la de la provincia civil, determinant també ses divisions polítiques, administratives y judicials, y ab la mera descripció que havèm donat de la part física del territori provincial, creyèm que quedan exposats los fonaments geogràfichs d' aquest retall de la terra catalana, ara anomenat provincia de Tarragona.

Riu Francolí
Camí de la Fonteta
Carretera de Lleida
P. de Toros
Torres Jordi
Jaume I
en Pere Martell
Vapor
Recx Major
Acequia
P. de la Infants
Vasconia
Castellarnau
C. de Sta. Tecla
Misericordia
Smith
Delec. de Hisenda y Aduana
Obras Pub.
C. Orient
Lleó
Mar
P. de Olózaga
Ferro carril de Lleida a Tarragona
Ferro carril de Valencia á Tarragona
Moll de Costa
Port
Moll de Llevant
Casa de Carrabiners
C. de Espinach
Barri de S. Pere
de S. Pere
Gravina
Trafalgar
1 Escoles Arbós
2 Carrer Tras Sant Domingo
3 Carrer de Sant Fruytós
4 » del Portalet
5 Baxada de la Misericordia
6 Carrer de Sant Olaguer
7 Baxada de la Pescatería
8 » » Pilats
9 » » Nazaret
10 Presons Nacionals
11 Carrer de M. Sitges
12 » de Sant Magí
13 » del Abat
14 » de Riudecols
15 Plaça dels Codasos
16 » de Sant Domingo
17 Carrer dels Calderers
18 » de Sant Pere Est
19 » » Ventallols
20 Esglesia de la Trinitat
21 Plaça dels Angels
22 Carrer del Rovellat
23 » de les Descalses
24 » » la Civadería
25 » » les Escribaníes Velles
26 Carrer de Sant Pau
27 » dels Descalsats
28 » de Sant Antoni
29 Plaça Nova del Patriarca
30 Carrer de Sant Pere
31 » » Santa Tecla
32 » del Portal del Carro
33 » de la Mercé
34 Plaça de la Catedral
35 Carrer de la Palma
36 Esglesia de Sant Agustí, ara del Sagrat Cor
37 Penal o Presó

CIUTAT
DE
TÁRRAGONA

Facilitat y revisat per l'Ajuntament

RAMÓN SALAS RECOMÁ
Arquitecte Provincial

Escala 1: 7.500 metres

A. MARTIN Editor-Barcelona.

CAPITOL III

La Ciutat de Tarragona

Preliminars. — Topografía. — Ciutat antigua. — Ciutat moderna. — Situació geogràfica. — Terme municipal. — Naturalesa física. — Geología

PRELIMINARS. — Al començar l' estudi geogràfich de les poblacions compreses dins la circumscripció anomenada *Provincia de Tarragona,* havèm d' exposar l' ordre que seguirèm en la presentació de ciutats y pobles, pera millor conexement de totes y quiscuna localitats constitutives dels 185 municipis o ajuntaments de que en la actualitat està composta dita provincia.

En primer lloch, farèm la descripció de la ciutat de Tarragona, cap y casal de la provincia y a la que dóna son nom, continuant lo mètode iniciat en lo present treball científich, explicant sa situació geogràfica, sa topografía, la naturalesa física del terrer ahont dita ciutat té son basament y los seus orígens històrichs, com tot lo que a son desenrotllo fà referencia, tenint en compte que cap altra població espanyola pot presentar lo conjunt de circumstancies tan interessants, com les que venen relacionades ab la cayguda y successiva reaparició de la llar tarragonina 'durant lo transcurs de les Edats verdaderament històriques, designades per l' ordenat estudi dels Anals més importants de la humanitat.

Una vegada feta la descripció de la esmentada ciutat, seguirèm donant les noves corresponents als pobles que integran la demarcació de son partit judicial, per ordre dels més confinants ab son terme, afegint a quiscuna vila los poblats que a la metexa han sigut agregats; a aquests los seus colindants, y axís successivament fins a quedar terminada la exposició geogràfica de la totalitat del partit, al obgecte de que per mija de dit sistema pugan ésser calculades les distancies entre poble y poble y la general de cada poble al que té la prerrogativa d' estar a la capsalera de la respectiva demarcació.

Semblant procediment adoptarèm en los restants partits del territori de

Tarragona, relacionant-los per l' ordre ab que foren assenyalats anteriorment, al donar compte de la població general de la *provincia,* continuant després del de Tarragona los de Falset, Gandesa, Montblanch, Reus, Tortosa, Valls y Vendrell, seguint l' ordre alfabètich de ses lletres inicials per mitg de la designació del poble anomenat cap de partit y seguiment de les demés localitats que constituexen sa circumscripció.

Tenint, donchs, molt present lo plan consignat, preludiarèm la descripció dels pobles de la *provincia* de Tarragona ab la de la ciutat del meteix nom.

Tarragona

En lo derrer terç de la regió del Principat català, junt a la costa de la mar llatina, apareix quasi isolada una petita prominencia, última estribació de la serra de Cabra, quina serra seguint envers la direcció de la sortida del sol y dirigint-se per lo terme del Catllar vé formant contínues ondulacions, cada vegada menys pronunciades, fins a morir al peu de la costa en lo meteix terme de Tarragona y en lo séu immediat de Tamarit. En dita estribació, la més separada y la més inclinada cap al mitgdía, soptades ses pendents del nort y d' orient, evitant axís cap classe de contacte ab les anteriors; planeres les d' occident y la de mitjorn, aquesta, suàu, extensa y relliscosa a pleret, fins a enterrar-se en lo fons del Mediterrà; exposada al calíu dels raigs del sol durant la estació invernal y a les marinades frescals que-s desprenen de la costa al arribar al istíu, se presenta complertament exteriorada la gran solera ahont té son basament la antiga, nobilíssima y venerable ciutat de Tarragona.

Res prova ab més eloqüencia les condicions físiques, climatològiques y humanament vitals d' aquella vessant, sortida de les aygues y remontada fins a la altura, sobre lo nivell de la mar, d' uns vuytanta cinch metres, per prop de dos kilòmetres d' extensió, que la circumstancia de haver sigut escollida per breçol de totes les races que han volgut establir d' un modo definitíu son hostatge en la terra catalana.

Que la altura de tota la pendent no passa de vuytanta cinch metres, bastarà pera justificar-ho, fer l' experiment ab la columna baromètrica, que-ns dóna cinquanta set metres aproximadament des de lo paviment de la comandancia de marina, edifici alçat dins del moll de Llevant, fins al Institut general y tècnich, en la rambla de St. Carles; divuyt més, des de dit punt al replà de la plaça de la Sèu, y altres deu restants des de lo esmentat replà al peu de la ermita de Sant Magí, lloch conceptuat com lo més alterós de la montanya.

Aquell basament desenrotllat en forma de plà inclinat, reclòs en sa porció superior dins de certa alineació de grans escolls de pedra, que servexen de fonament a sa antiga y famosa muralla, afecta la figura de una gran pala o picador comú, lleugerament arquejada per son extrém més elevat, examplada en lo centre y reduhida al maneig de dit artefacte en la més baxa. L' enfonza-

ment de la vessant, a la dreta, a causa de mohiments geològichs, y lo enginy dels hòmens arrencant la pedra a la esquerra, per la obra del moll, han dexat tan sols una llenca llarga y estreta de roca, semblant al mànech d' aquell utensili, ahont està situat lo carrer d' Apodaca, que permet la comunicació rodada per tots los àmbits de la ciutat. No tenint prou espay dins de la vessant de la montanya per la edificació general necessaria, han buscat sos habitants la espansió de la metexa, com en la època romana, en diferents llochs propers a dita vessant, dexant que subsistesca ab tota sa integritat la muralla monumental en la part alta, ahont la configuració general de les vessants, soptades y escarpades, tampoch consentiría cap construcció regular, extenent los examples en lo recinte central, més planer en direcció a occident, utilisant lo paviment de son antich port replenat, a la dreta del ja mentat carrer d' Apodaca, y lo de la pedrera a sa esquerra, y guanyant nous terrenys a la mar, com lo del barri de Sant Pere, vulgarment conegut per lo *Serrallo,* en lo moll de costa y en lo carrer anomenat de Mar, ahont han pogut axecar-se nous edificis per l' engrandiment de tota la població.

Clixé de J. Marsal

Tarragona.—Carrer de Apodaca

La ciutat de Tarragona, com les demés de certa importancia industrial o mercantil, se compòn actualment de dues grans barriades; la part antiga, compresa dins de la gran faxa de sa muralla, declarada monument nacional en Real Ordre de 4 de abril de 1884, per quin motíu no pot ésser destruída aque-

lla faxa, ni buscar-se los examples de la poblabió pera los encontorns de la metexa; y la població moderna, que comença a continuació del anterior, dilatant-se a occident per ésser més suàu y assolible la vertent, segons abans havèm dit, y extenent-se en direcció al mitgdía, fins a tocar ab les ones marítimes.

Abdues grans barriades, no obstant lo exposat, seguexen la una a continuació de la altra, sens cap mena de separació ni espay de intermitencia, enllaçades per mitg de dues grans víes transversals, les rambles de Sant Carles y Sant Joan, ahont van a confrondre-s los edificis de la ciutat antiga ab los de la moderna, constituint un sol poblat, de la extensió oportunament assenyalada des de lo cim de la montanya o la torra de Sant Magí al peu de la costa o a la entrada al moll de Llevant.

De axò resulta que la figura de tota la edificació es semblant a la d' un paralelògram, encara que més estrets los costats de la part superior, cenyits per la muralla, y més amples en la inferior, contant-se com uns tres cents metres d' extensió de mur a mur, mida la amplaria d' orient a occident; anant en aument dita amplaria, fins a quatre cents al arribar a la rambla de Sant Carles; cinch cents la de Sant Joan, y més de sis cents la de la vía transversal de prop de la costa, formada per lo carrer d' Orient, plaça d' Olózaga o del moll, carrer Real y carrer de Torres Jordi.

Població antiga.—Ja havèm anunciat que subsisteix encara quasi complerta la muralla que alçaren los romans en la part superior de la montanya y que per haver sigut conservada, axís com per dificultats en les pendents ahont té son basament, no es susceptible de cap mena d' examples en l' ordre natural, ni per disposició governativa. Lo perímetre comprès, donchs, dins dita muralla es lo meteix actualment que-l que ostentava durant lo domini de Roma, si bé que en aquell temps, donades les noves que s' oviran sobre la importancia de la ciutat, dit perímetre sols era assequible a la noblesa patricial, extenent-se la població plebeya per llochs semblants a la de la actual ciutat moderna y tal volta a distancies més llargues, segons tindrèm ocasió de fer present al tractar de *Tárraco Colonia Julia Victoria Triumfal o Tirrenica.*

En aquell perímetre axecà la grandesa del gran Imperi llatí los monuments més importants de ses institucions polítiques, civils y relligioses, entre los quals poden contar-se lo *Ars o Ciutadella,* en la porció de la muralla septentrional, lo temple dedicat a *Júpiter Capitolí,* devall del anterior; lo *For,* ahont anavan compresos lo *Pretori* y *la Bassílica,* a continuació d' aquell, y lo famós *Circh,* una de les obres més colosals de la arquitectura vitrubiana. Per l' emplaçament y cimentació de semblants edificis, montaren los romans tres grans murs de contenció de terres a determinades distancies, a fí de disminuir la inclinació de la montanya y fer dit emplassament en patis o solars enterament planers, com en petit obgecte acostuma a ésser habilitada la proprietat montanyenca, que-s vesteix de màrgens de pedra seca a curtes extensions, for-

mant bancals més o menys espayosos, pera lo conrèu de vinyes, avellaners y altres arbres comuns a la agricultura de la nostra terra.

Lo mur superior fóu alçat devall del *Ars* o *Ciutadella,* a fí de terraplenar

Clixé de J. Marsal

Tarragona.—Torre del Capiscol y punt més alt de la ciutat

lo espay corresponent, destinat a la solera de dit edifici, que abarcava, per la cara de la muralla, des de la torra del palàu del arquebisbe a la anomenada del capiscol, extenent-se per l' interior, en lo que avuy vé emplaçada la habitació del prelat metropolità y lo seminari pontifici. Començava la obra de sosteniment de terres en la escalinata de la plaça del palàu, seguía en direcció a orient per les cases que formant part de la rodalía de la Sèu y terminava en la

plaça de les monges de la Ensenyança, derrera de la esglesia primitiva de Santa Tecla, segons encara persistexen senceres, bones porcions de dit mur, limitatíu de les dependencies capitulars en les immediacions de la antiga sala dels concilis y de la moderna del capítol eclesiàstich.

Axecaren los romans lo segón mur, a la línea de les actuals grades del plà de la Sèu, des de la baxada del Patriarca, l' interior de les cases de les voltes de la Mercería, plaça de les Cols y tot lo carrer de la Civadería, en son confí ab la placeta de Sant Joan. Sobre lo plà format demunt de dit mur, en tota la extensió del terrer fins a trobar l' anterior, montaren aquells dominadors lo gran temple de *Júpiter Capitolí* y altres edificis que mentarèm a son degut temps.

Un tercer mur de contenció de terres apareix construit en la cara del mitgdía dels edificis romans destinats actualment a presó pública y a audiencia provincial, que són vulgarment coneguts per lo castell de Pilat, en lo extrém oriental, y per Pallol, l' occidental. Aquell mur de major altura que-ls anteriors y de cap a cap de la ciutat, en sentit transversal, sostenía les terres necessaries pera aplanar lo gran recinte del *For* romà, situat en mitg de la ciutat, abarcant de muralla a muralla, o sía d' orient a occident, distingint-se dels anteriors per sa gran extensió y per sa major altura, com que dessota del meteix havía sigut montada la obra del Circh, quina grandiositat nos recorda lo P. Florez en lo volúm XXIV de «La España Sagrada» y en lo dibuix o gravat que en ell hi publica, relatíu als fragments que en son temps (segle XVIII) se conservavan encara de tan immens edifici.

Semblant mur tenía doble obgecte; ademés del sosteniment de terres pera formar lo replà sobirà, demunt la cara exterior del meteix venían recolzades les voltes, quin sistema va emplear l' arquitecte de la obra per la construcció de la gradería del Circh, en la part del nort, gradería correguda per tota la llargaria del mur, segons la part de voltes de sosteniment que subsistexen dins de les barriades de cases a dit mur adossades.

Lo Circh era l' edifici que posava terme al perímetre amurallat de la ciutat romana de Tarragona, puix que lo mur del mitgdía de dit edifici servía de tanca a la esmentada muralla, essent destinada la cara interior a arrimo d' un altre sistema de voltes, encaminades a sostindre la gradería oposada a la del mur del Pretori, quines petites despulles resultan subsistents en la barriada de cases alçada entre la plaça de la Constitució y lo carrer de Trinquet nou, y cara alta de la rambla de Sant Carles.

La ciutat, donchs, amurallada, quedà repartida en quatre grans replans o recintes, que anomenarèm del *Ars*, del *Capitoli*, del *Pretori* y del *Circh*.

En lo segle quint, los goths, y en l' octàu, los alarbs, enderrocaren y arrunaren aquells imponents edificis y los demés espargits per la ciutat, y quan, en lo segle dotze, l' esperit piadós de Sant Olaguer, bisbe de Barcelona y a la vegada anomenat arquebisbe de Tarragona, en 1118, portà deu anys

després nous pobladors cristians per lo restabliment y rehabilitació de Tarragona, trobaren aquells restauradors apilonats lo pedregàm y los sillars de les construccions paganes, formant veritables piràmides de runes, cubertes per l' herbatge que per espay de quatrecents anys havía crescut en sa solera. Escombrant los enderrochs apilotats en quiscún recinte, trobats sobre los antichs basaments, començaren la edificació de caseríus y l' alçament de temples y monuments civils y relligiosos, y aprofitant los metexos materials extesos per totes parts, seguiren les alineacions dels recintes que havían empleat los romans en ses famoses obres.

Encara que les línees generals dels carrers hajan sigut més o menys modificades durant l' espay de vuyt segles transcorreguts des de que va començar la restauració de Tarragona, fins a la data present; encara que los noms de dit carrers resulten alterats en la actualitat, en relació ab los coneguts en son començament; ni aquelles modificacions han fet perdre la fesomía total de la ciutat antiga, ni los noms han variat en sa major part, conservant-se quasi bé tots los assenyalats per los habitants, a mida que-s formavan nous carrers. D' axò apareix qne al descriure y detallar dita població, seguirèm lo plan dels primitíus recintes, en que quedà repartit lo perimetre romà, tenint en compte que los restauradors aprofitaren los bancals o replans abans esmentats, per extendre les principals víes transversals, ahont acudían les paraleles, obertes de nort a sur, a fí de relacionar completament quants edificis fóssen novament axecats.

Primer recinte.—Segons havèm dit, lo primer recinte estava format per lo solar en que hi havía sigut alçat lo *Ars* o *Ciutadella*. Aquell gran edifici no fóu sinó mutilat per l' ensanyament dels barbres, essent reparat al adveniment de la restauració cristiana y destinat a palàu del pabordre, primer dignatari de la comunitat capitular; després va convertir-se en hostatge del arquebisbe. Enderrocat en l' any 1813, en una part de son pati, lo prelat axecà lo palàu arquebisbal.

Com la muralla apareix allí bastant arquejada, segons abans havèm exposat, lo mur de contenció de terres, en que l' ediflci romà té son basament, constitueix, com si diguessem, la corda de dit arch, y per la escassa distancia existent entre la muralla y dit mur de contenció, la vía transversal passa per devall d' aquest últim, seguint la direcció d' orient a occident, des de la plaça de Sant Antoni a la de Sant Joan.

La alineació arredonida de la part superior de la muralla, obliga a que los carrers tocants ab ella, resulten també lleugerament arquejats; axís es que, des de la plaça de Sant Antoni, s' enfila lo carrer de Puig d' en Sitges, segueix lo del Escorxador; després la plaça de les monges de la Ensenyança, lo carrer de St. Pau, la plaça del Palàu y lo carrer de la Guitarra per entrar ja a la plaça de Sant Joan, afectant dites víes reunides la metexa forma circular de la obra romana, com que los edificis de la cara superior venen tots ajuntats a aquella

obra. En cambi, la vía transversal que a la vegada fà l' ofici de corda del arch, constituida per la metexa plaça de Sant Antoni, carrer dels Descalçats, arch de Sant Llorenç, plaça de la Ensenyança, interrompuda per les dependencies capitolars, y continuada després per lo carrer de la Verge del Claustre y carrer de Misser Nogués, se presenta bastant recta, si-s tenen presents les irregularitats que sobre lo particular s' observan en víes de caràcter semblant.

En l' espay comprès entre abdues víes, la circular y la transversal, existexen altres carrers paralels, que partint de la primera, van a parar a la segona.

Per lo centre del arch, ahont lo raig geomètrich resulta més llarch, s' obre lo carrer anomenat del Portal del Carro, que arrencant de la ermita de Sant Magí, té sa sortida al carrer del Arch de Sant Llorenç. Sens dupte es un dels més antichs de la ciutat, puix en dita ermita se troba tapada una porta de la muralla, que sortía al primitíu camí de Barcelona.

A la esquerra del carrer del Portal del Carro, aparexen altres dos carrers paralels, coneguts per Puig d' en Pallàs y St. Llorenç, que partint del abans mentat del Escorxador, van a parar al dels Descalçats; com a la dreta, s' obren les grades o devallada del Palàu arquebisbal, pera salvar la altura del mur de contenció y lo carrer de la Verge del Carme que fineix en lo de Misser Nogués, ja oportunament assenyalat.

Segón recinte.—Fóu planejat sobre tot en la part occidental, per axecar en son replà lo gran temple de la principal divinitat del paganisme. Allí s' alça, hermosa e imponent, la Sèu metropolitana de Tarragona, obra grandiosa del art català, durant los segles de son desenrotllament autonomista, quins constructors aprofitaren materials dels edificis romans.

Aquell gran solar que s' extén per tot lo recinte, conté diferents caseríus a dreta y esquerra del monument cristià, que venen seguint l' alineació y la demarcació general assenyalada en la porció de terrer urbanisada en lo recinte anterior. Dues víes transversals, al nort y sur, formada la primera ab la que havèm designat abans, y passant la segona per sobre lo mur de contenció, constítuexen los límits de dit recinte, separant les agrupacions de cases altres carrers paralels, que començan en la vía transversal superior y acaban en la inferior.

Lo carrer paralel més cèntrich, es lo existent al costat oriental de la Sèu, anomenat de Vilamitjana, ara de regular amplaria y antigament mólt estret, puix part del pis del carrer estava dins del cementiri de la ciutat. Dita vía parteix de la plaça de les monges de la Ensenyança y acaba a la baxada del Patriarca, nom que recorda la existencia d' un palàu-castell en dit lloch, axecat per un dels primers arquebisbes de la restauració, en Bernat Tort.

Paralels al carrer de Vilamitjana, s' obren en aquell recinte, en direcció a la muralla d' orient, los coneguts de Sant Llorenç, Santes Creus y Granada, aquest arrimat a dita muralla, seguint la direcció y lo diagonal de la Mercè, placeta del Oli y la immediata de la Pexetería o Carniceríes velles, sense que

en lo costat esquerre del gran temple y edificis eclesiàstichs inherents aparega cap vía en igual aliniació, tota vegada que-s confonen allí les del primer y segón mur de contenció, formant un angle agut que no permet son desenrotllament en la direcció abans determinada.

Tots los carrers anomenats, venen a sortir a la vía transversal, que perfectament queda caracterisada ab los carrers del Vidre y d' Escrivaníes velles; la plaça de la Sèu; lo carrer nou del Patriarca; lo conegut per Derrera les Carniceríes y lo del Arch de Sant Bernat, quin extrém oriental termina en lo de Granada en sa unió ab lo de la Portella.

Lo carrer del Vidre, que arrenca de la plaça de Sant Joan, y son immediat d' Escrivaníes velles, estàn emplaçats sobre lo meteix mur de contenció; axís es, que pera salvar lo desnivell de dit mur y baxar des de llurs carrers als del següent recinte, va fer-se necessari construir una gradería en lo punt de son contacte, coneguda per «Escales de Cavallers». Semblant procediment emplearen los romans per lo pas des de lo recinte del *For* al temple de Jupiter, construint la escalinata que conduheix al plà de la Sèu des de lo carrer Major, escalinata que continúa en dit punt, coneguda per «Escales de la Sèu».

Tercer recinte.—Lo terç recinte, que es ahont venía emplaçada la gran plaça del *For* romà, s' extén devall del anterior, d' ample a ample de la Ciutat, des de lo peu de les grades de la Sèu al de contenció de terres axecat per la obra del Circh. Aquell plà fóu completament urbanisat en los primers temps restauradors, essent lo en que van tindre son establiment les primeres industries y los elements vitals de la població.

Al axecar-se los edificis, s' obrí al peu del mur del nort una vía transversal que corría per devall de dit mur, quins carrers prenen ara lo nom de la Civadería, plaça de les Cols, Mercería y Santa Teresa, fins al de Santa Agna y antigament de Tots Sants, quedant derrera de dit carrer un petit recinte, gayre bé tancat, constitutíu de la aljama o juhería, ahont vivían los membres de llur raça. Per demunt del mur de contenció del Circh, fóu traçat altre carrer transversal, que des de la plaça del Pallol, entrava en lo de Cavallers, abans d' Olzinelles, atravessava l' extrém inferior del carrer Major, corría per lo de la Nau, anomenat dels Pintors en la Etat Mitjana, y arribava al castell de Pilat, allavors conegut per Palàu del Rey.

Entre abdues víes fóren establerts diferents carrers paralels, de nort a sur, sots la direcció del més principal, carrer Major, que del peu de les grades de la Sèu, se dirigeix recte a trobar la baxada de Misericordia, únich lloch pera passar al Circh, per mija d' una gran escalinata en la època romana, y per una forta pendent en la actualitat, sostinguda ab les voltes de la gradería del edifici romà.

Extès lo carrer Major per lo centre del recinte, la urbanisació va fer-se a dreta y esquerra del meteix, notant-se per lo nom dels carrers que a la dreta tenían son llar les families de la noblesa, la proprietat y les arts profes-

sionals, y a la esquerra les dels industrials de tota mena, la pagesía y los obrers.

La llargaria del carrer Major va obligar a la obertura, en son terme mitg, d' una nova vía transversal, formada per diferents carrers y dibuxada complertament en los actuals del arch de Toda, plaça de Sant Miquel del Plà, carrer de Misser Sitges y carrer del Abat, a la dreta del Major, y a sa esquerra, lo de Cuirateríes y lo carreró de Martí Ardenya per arribar a la immediata juhería.

Donada, donchs, la demarcació de les tres víes oportunament detallades, des de la superior s' obren fins, a la del mitg, los carrers paralels, a la dreta del Major, anomenats carreró de Sant Magí, carrer de les Moles, carrer de Mediona, continuant aqueix fins a la transversal inferior, y carrer de les Mosques; y des de la del mitg fins a la inferior, los carrers de Riudecols, lo diagonal anomenat placeta de Ripoll, los de Mediona y Comte, y tocant a la muralla sortint de la plaça de Sant Joan, la devallada del Roser.

Tots los mentats carrers aparexen, com havèm dit, a la dreta del carrer Major, puix a sa esquerra, des de la vía superior transversal a la del mitg, venen situats los carrers paralels de Calderers, de Sant Pere y Estuves, de Ventallols, de Santa Agna y de Talavera, y des de la del mitg a la inferior, los de la Destral, Vilarroma, Nazareth, Santa Anna y Portella, quins tres de rrers tenen sa sortida a la plaça del Rey.

Entre los carrers de Santa Agna y la Portella, lo de Talavera y la plaça del Rey, hi havía, com ja s' ha exposat, cert lloch acotat, en quin centre s' extenía un pati, ab diferents carrerons a ell convergents, plè de casutxes, sense més sortida que per la muralla, mitjançant una porta de les anomenades ciclòpiques, y un portal en lo carrer de Santa Agna per sa comunicació ab l' interior, ahont resultava arrelada la juhería o barri dels juheus. Consta que aquella gent se trobava allí acollida, per les indicacions de diferents documents y notes dels llibres municipals, entre elles, les que cada any se consignavan per tapiar dit portal, durant lo pas de la professó de *Corpus* per lo carrer de Santa Agna; les de la predicació de Sant Vicens Ferrer en un balcó de la placeta del Rovellat, placeta que aleshores formava part de dit lloch, y les del temps de les guerres de Joan II, quin sobirà intentà destruir llur barri y montar un palàu reyal en son pati, desistint, sens dupte, de semblant propòsit, a conseqüencia del aspecte que prengueren los acontexements y la mort de la reyna Joana, en lo palàu de la Camarería de la ciutat, lo 13 de Febrer del any 1468.

La juhería va ésser enderrocada a la expulsió d' aquella raça, obrint-se en son lloch lo carrer de la Portella, y cambiant-se lo nom del restant recinte ab lo de plaça de la Mare de Deu dels Angels, a quin fí fóu colocada una capella sots un arch y volta d' una de les cases, montant lo retaule ab un quadro de dita Verge. La part de la ciutat destinada a habitació dels juheus, completava la urbanisació pêl terç recinte, oportunament descrit.

Quart recinte.—Segons exposarem en la ressenya general de la poblaciò antiga, lo recinte que abarca la àrea del Circh, era lo derrer que se extenía per la ciutat, fins a la muralla del mitgdía.

La urbanisació d' aquella part, compresa en lo perímetre general, no fóu adelantada de moment. Los repobladors, en los segles XII, XIII y part del XIV, varen limitar-se a axecar los hostatges en los recintes anteriors, fent servir de muralla de tanca per mitgdía, lo mur superior del Circh, quina elevació permetía complertament la defensa de la ciutat. Tenía lo nom vulgar de *Corral,* y estava separat de la població restant per mija del esmentat mur y d' un portal, anomenat de *Na Olivera,* construit al extrém del carrer Major, al començar la baxada de Misericordia.

Los primers habitants que construiren edificis en dit lloch, aprofitaren les voltes de la gradería superior y los montaren quasi tocant al portal abans anomenat, sens, dupte, en lo carrer del Trinquet Vell y plaça dels Cedaços.

Quan les desavenencies entre lo nostre rey, en Pere lo Cerimoniós, y lo del meteix nom, de Castella, promogueren la guerra d' abdós sobirans, a instigació del de Aragó, l' arquebisbe, En Pere de Clasquerí, patriarca d' Antioquía, va manar la reconstrucció de la muralla exterior, coneguda en avant per *Murallleta,* y una vegada tancat dit recinte, aumentaren les cases y començà a extendre-s la població per son immens solar.

Com lo desnivell de lo plà anterior ab lo del Circh era mólt important, los vehins valgueren-se per salvar-lo de la pendent de la baxada de Misericordia, y després esmotxaren lo mur que tocava ab lo palàu del Rey, fent en 1403 la devallada de la Pexetería, que sots son paviment, ha de conservar a certa profonditat les voltes romanes; constituint al propri temps, les escales de Cedaços y les d' Arbós, pera passar des de lo carrer dels Ferrers quin paviment sostenen dites voltes, com lo del Enrajolat, al nou recinte que volían urbanisar.

Lo sistema d' edificació en dit lloch va seguir lo abans obrat en les cases més antigues. Devall del mur, assenyalaren los habitants una vía transversal, formada ab los carrers anomenats, baxada de la Pescatería, Trinquet Vell, baxada de Misericordia, plaça y escales dels Cedaços, carrer de Sant Domingo, y carrer y escales d' Arbós. Les cases de la cara superior de dits carrers guardan en son interior una part de les voltes de la gradería del Circh, més o menys esmotxada a fí de montar les façanes y aliniar llurs carrers. Les curtes obertures que allí existexen, com los carrerons de la Palma y de la Rosa, no tenen altre obgecte que obrir pas pera entrar a la gran plaça de la Constitució, que ocupa la arena de dit Circh, junt ab les cases y paviment dels carrers del Cós del Bou y Trinquet Nou, axís com lo solar ahont està emplaçada la Pexetería.

En la *Muralleta* s' obriren tan sols dues portes pera sortir a les afores, la del Portalet, quin carrer a continuació de la baxada de Misericordia conserva

encara aquell nom, y la de *Framenors,* al final del actual carrer de Derrera Sant Domingo, trasladant la que abans de reconstruir-se dita muralla existía al començament del carrer de les Salines, carrer situat a continuació de la baxada del Roser.

Als dos extrems de dita *Muralleta,* foren a la vegada axecades dues torres com a coronació del angle que formavan los murs dels costats ab lo de mitgdía, anomenant-se la primera o la de la cantonada d' occident «Miral-

Clixé de J. Marsal

Tarragona.—Passeig de Sant Antoni

camp» y derrerament «Torre grossa», donades les corpulents proporcions que abarcava, havent sigut destruida en l' any 1700 per una voladura motivada ab l' incendi per un llamp dels barrils de pólvora allí amagatzemats, y «Torra de les monges» la d' orient, quina importancia estratègica era menor, puix la disposició del devallant del terrer, d' una altura considerable, des de lo roquerám dessota lo passeig de Santa Clara, bastava perfectament a sa defensa.

Axís va trobar lo rey en Joan II fortificada la ciutat de Tarragona, quan en los derrers mesos del any 1462, abans d' un segle de quedar terminada la reconstrucció de la *Muralleta*, tractà de sotsmetre a son domini la esmentada ciutat durant les revoltes dels catalans contra dit sobirà, manifestant l' historiador Zurita en sos *Anales de Aragón,* ab lo testimoni de autors contemporanis, que «duraban algunas torres y muros de edificio romano, fundados

sobre tan disformes y grandes peñascos, que no parecía que podían ser movidos por máquinas y artificio, ni destos tiempos ni destos hombres, y sus minas y cavernas llegaban á la mar» (14).

Com a complement de les demarcacions o recintes establerts pera planejar lo suàu devallant de la montanya a la fundació de la ciutat, havèm d' exposar que los romans tenían prohibida la edificació en lo que anomenavan *Pomœrium*, que consistía en l' espay interior y exterior d' alguns metres, tocant a la muralla, convertit en un veritable carrer de ronda de tot lo mur en sa cara interior. Aquell circuit fóu perfectament assenyalat pêls fundadors, puix cap dels murs transversals de construcció de terres, arribava a dita muralla. Lo del *Ars* arrencava dels encontorns de la gradería de la plaça del Palàu, a suficient distancia de la muralla superior, y se perdía al arribar a la plaça de les monges de la Ensenyança, confonent-se ab la roca. Del segón, per sosteniment del replà del Capitoli, s' arrencava en lo fons del carrer de la Civadería, ahont va ésser esmotxada y escarpada la montanya, dexant demunt la solera natural de la plaça de Sant Joan, a degut espay de dita muralla, y perdent-se en lo extrém oriental al arribar a la baxada del Patriarca. Tampoch lo derrer mur de contenció de terres per aplanar lo recinte del *For* romà, encara que corría de ample a ample de la ciutat, tocavan sos límits a dita fortificació, notant-se perfectament la part separada en lo tall de la roca existent en la escalinata y cases del carrer d' Arbós, conservada la solera de la montanya en lo carrer de les Salines, a convenient distancia de la esmentada muralla; com per orient deuría passar lo *Pomœrium*, tocant al Pretori, quin edifici formava part de la obra de tancament de la ciutat.

Los cristians repobladors també respectaren en sa urbanisació aquella vía general, encara que adossaren edificis a la muralla y arribaren a aprofitar-se del gruix existent entre abdós murs interior y exterior per habitacions y cambres de les cases. Axís es que sense cap mena de esglahó y seguint lo devallant natural de la montanya, la vía de ronda partint del carrer de Derrera Sant Domingo, tal volta segles passats més aprop de la muralla, puja pêls carrers de les Salines y Roser fins a la plaça de Sant Joan; d' allí continúa pêl carrer de la Guitarra, plaça del Palàu y carrer de Sant Pau, enfilant-se per derrera del convent de les monges de la Ensenyança, ahont no fà mólts anys hi havía un carrer, agregat ara a dit convent; recorre després los carrers del Escorxador y Puig d' en Sitges, y baxa pêls d' en Granada y de la Portella, plaça del Rey, entrant en lo carrer del Castell de Pilat en quin extrém inferior acaba la ciutat antiga.

Població moderna.—La carencia de locals dins del perímetre amurallat per situar certs edificis d' alguna importancia, va ésser causa de que determinades comunitats relligioses durant los segles XIII y XIV, busquessen patis edi-

(14) Llib. XVII, cap. XLVIII.

ficables en les afores de la ciutat. Los relligiosos de Sant Domingo alçaren son convent en los encontorns de la porta del Roser, prop del actual camp de Mart; los de St. Francesch montaren un petit alberch en lo meteix lloch ahont després hi edificaren son monestir, més enllà de la *Muralleta,* y les monges clarisses o damianes que a sa fundació s' establiren en la casa del ermitori de Santa Magdalena, entre lo rech major y lo ríu Francolí, trasladaren, al ultim dels segles esmentats, sa residencia als afores de dita *Muralleta,* en lo extrém oriental, ahont després examplaren lo convent, tal com ara subsisteix.

Les excursions dels corsaris, en lo segle XVI, aposentats per espay de molts anys a la platja de Salou, varen obligar al arquebisbe-cardenal Gaspar Cervantes (1568–1575) a guardar dits edificis relligiosos de qualsevol sorpresa per part dels enemichs, determinant la construcció de un recinte amurallat, comprensíu dels alberchs de les comunitats esmentades.

Alçant, donchs, nova muralla, a continuació de la romana, per orient y occident, y tancant-la per mitg día ab un mur transversal, derrera dels edificis abans indicats, restà format un altre recinte, conegut per muralla de Sant Joan, ab una sola porta de sortida; recinte que s' extenía des de la *Muralleta* a dita muralla, constituint un nou còs de defensa per la part de la població que ofería més perill.

Més endevant, després de les guerres del segle XVI, la ciutat de Tarragona fóu declarada plaça de guerra o plaça forta, y aleshores, començà a construir-se la nova muralla, a continuació de la anterior per la part d' occident, pera recloure dins del port tot l' esplanall de terres, hortes y vinyes, existents des de la muralla de Sant Joan fins a la costa, ab los séus corresponents baluarts y demés obres de fortificació necessaries, en les que tant sol s' assenyalan dos portals, lo de Lleyda y lo de Francolí, pera tindre sortida al exterior. Es induptable que los dos murs transversals que subsistían en lo centre del recinte amurallat, eran de gran estorb pera l' examplament de la població y pèls quefers dels séus habitants, puix reduhits aquests a la part alta, ahont tenían llurs alberchs, no podían passar al port sens atravessar la *Muralleta,* y la muralla de Sant Joan, quins portals eran de nit tancats.

A petició del ajuntament, informada en sentit favorable per l' intendent del Principat D. Felip Castaños, pare del qui després fóu duch de Bailén; lo rey en Carles III, en l' any 1775, va concedir la desferra de la *Muralleta,* a fí de donar examplament a la ciutat y urbanisar aquell recinte, ahont, ademés dels monestirs de Sant Francesch y Santa Clara, abans anomenats, havían sigut alçats altres edificis, a la metexa aliniació, com lo Seminari Tridentí, l' Hospital de Sant Pau y Santa Tecla y lo convent dels Jesuites.

Entre los esmentats edificis y la *Muralleta* va ésser oberta la primera rambla, anomenada de Sant Carles, en agrahiment al sobirà, autor de la concessió, urbanisant-se la nova vía ab la construcció de cases, en la cara superior; assenyalament de dos nous carrers, lo de Sant Fruytós y Sant Olaguer,

per millor comunicar-se ab la ciutat vella, y ab la aliniació complerta de la cara interior, obrint-se noves víes, la de Sant Francesch, entre lo convent de dits relligiosos y lo Seminari Tridentí, la del Hospital, ara del comte de Rius, entre lo Seminari y l' Hospital; la de Sant Agustí, entre l' alberch benèfich y lo convent dels Jesuites, ocupat aleshores pêls frares agustinians, que sustituiren als anteriors, extranyats del reyalm; la de Gerona, entre dit monestir y la casa d' en Satorres, després govern militar, y la de Santa Clara, entre aquell edifici y l' antich convent de la comunitat de Franciscanes, començant-se ja la construcció de varies cases en llurs carrers, fins arribar a la muralla de Sant Joan.

Al meteix temps, eran reformades les estretes portes de Santa Clara y de Sant Francesch, en los extrems dels murs de la Rambla, rebaxant-se lo paviment de aquella vía quan anys després fóu retocat lo traçat de la carretera de Barcelona, a fí de dirigir la entrada a la ciutat per la porta de Santa Clara, segons determina la escalinata exterior de la esglesia del monestir, havent-se ultimat lo desmont en lo paviment occidental, per la part de Sant Francesch o del Institut y lo de les cases de la cara superior, separades per mija d' un mur de contenció de terres, quines obres foren acabades en 1908.

Una vegada amurallada la part baxa de Tarragona fins a la costa en lo segle XVIII, axecaren los pescadors llurs botigues tocant a la platja que encara quedava prop de la cala antiga, ahont los romans hi constituiren lo port, formada dita cala ab la punta de la montanya introduhida mar endins y l' escarp natural de la metexa a son costat dret ab l' enfonzament geològich de part de la roca, en lo derrer terç de son desenrotllament, y penetració de les aygues fins al peu d' aquell escarp.

La cala, paulatinament vingué a omplenar-se ab les runes arrossegades per les corrents pluvials, lo pedruscall portat per les avingudes del Francolí, y les arenes marítimes extretes per l' onatge, quedant en son lloch un gran paviment plà y extens, en quina part tocant a la mar, a la altura actual del carrer de dit nom, foren emplaçats aquells alberchs per la gent pescadora y algún que altre edifici destinat a sa habitació familiar.

En lo primer terç del segle XVIII no hi havía en tot lo recinte de la muralla de Sant Joan fins al port, tancat ab la nova fortificació, més construccions que les abans anomenades; un gran torreó antich a la punta de la montanya; un petit convent de pares caputxins al séu costat, y cert reduhit nombre de casetes de la pagesía, escampades per les finques compreses en l' esmentat recinte.

La construcció de la obra del nou moll, quina concessió fóu autorisada en definitiva per en Carles IV, en 25 d' Agost del any 1789, va cambiar radicalment les condicions de tot aquell esplanall montanyós, alçant-se primerament alguns magatzems y alberchs, als voltants del edifici destinat a Aduana, y fent-se la traça de la urbanisació de dit lloch per en Joan Ruiz d' Apodaca y en

Joan Smith, primers directors de les obres de dit moll, derrerament progectat, com oficials generals de la Armada de guerra.

Passat lo período de la lluyta de la Independencia, en que aquells alberchs foren poch menys que enrunats, emprengué lo comerç la tasca de sa reedificació y augment en proporcions desmesurades. En térmens de que durant la primera meytat del segle XIX, aparegueren les barriades de cases del gran pati del port antich, les del carrer anomenat d' Apodaca y les del de la Unió, sots lo plan oportunament dibuxat.

Clixé de Joseph M. Morera

Tarragona.—Carrer de la Unió

Les derreres cases del carrer de la Unió tocavan ja en 1854 als terrers que constituían lo glacis exterior de la muralla de Sant Joan, éssent molest passar a la ciutat alta, sobretot en díes de revoltes polítiques, puix era tancat lo portal de dita muralla, necessitant-se lo permís de la autoritat militar per la entrada o sortida.

Llavors va surgir de nou lo pensament del enderroch de dita muralla, pensament alimentat en l' any 1820, encara que no realisat per impediments que posà lo cors de enginyers militars. Donchs, en dit any de 1854, va veure Tarragona satisfeta la suprema aspiració general, ab la desferra d' aquella obra, quedant promte unida la ciutat antiga ab la moderna y formant un sol poblat des de la ermita de Sant Magí, al començament del moll de Llevant.

La destrucció de dita muralla y apartament de semblant obstacle, lograà promoure, a arrel dels carrers oberts en la rambla vella, la continuació dels caseríus fins a la de Sant Joan, mitjansant una vía transversal que porta lo nom de carrer d' August, y la transformació en passeig públich de la contramuralla de Santa Clara.

Era necessari extendre, no obstant, una altra vía transversal al extrém inferior de aquells carrers, que servís d' unió entre los metexos y lo de la Unió, lo primer del recinte del port, y en l' any 1866, va determinar-se, per l' ajuntament, la construcció de la rambla de Sant Joan, la vía més principal y més hermosa de la ciutat, emplaçant-la en lo paviment que dexà lo gruix de

la muralla, junt ab lo terrer que formava son glacis exterior, y desmontant la roca per mija de la pólvora y la barricada per aplanar per complert dit paviment. La obra va ésser feta des del extrém oriental, tocant a la balconada de Santa Clara, fins a arribar al empalm ab los carrers de Sant Francesch y de la Unió. Allí començava lo glacis interior de la muralla de ponent, y

Clixé de J. Marsal

Tarragona.—Passeig de Santa Clara, avuy cambiat per lo nom d' en Pí y Margall

subsistint encara lo caràcter de plaça de guerra, no fóu possible continuar-la en direcció al exterior. De remoure aquell impediment, s' encarregà lo mohiment de Setembre del any 1868: la junta revolucionaria resolgué la supressió de tota zona polèmica y de la condició de plaça forta, manant tirar a terra los portals de Sant Francesch y Santa Clara; los baluarts exteriors per son resguart; les cortines de muralla que dificultavan la obertura dels carrers, y lo fortí reyal, que s' alçava demunt del port antich, en l' escarp de la montanya.

Vinguda la Restauració borbònica, en l' any 1875, los governs d' Anfòs XII de Castella y V de Catalunya, llegitimaren los actes anteriors, y una vegada celebrada la pau del pahís, tornà l' Ajuntament de Tarragona a emprendre la tasca de donar examplament a la ciutat moderna, acabant d' enderrocar aquells portals de la rambla de Sant Carles, ab restauració de cases, per orient, als voltans de la carretera de Barcelona, prop de la sortida de

Santa Clara, com, per occident, una bona barriada d' edificis alçats a continuació del portal de Sant Francesch y camí immediat, urbanisà dites afores, ab lo nom de carrer de Figueres, mitjansant dues noves víes de comunicació

Clixé de J. Marsal

Tarragona — Rambla de Sant Joan en tota sa extensió

ab la rambla de Sant Joan, batejades ab los del Assalt y d' Exart, respectivament.

Passant des de la primera rambla a la segona, aquesta derrera importantíssima vía fou continuada en aquella ocasió; portant-la a la rasant de la carretera d' Alcolea del Pinar, ab tendencia de allargar-la fins a trobar la general de Lleyda y ab la aparició de nou conjunt de cases a la línia de la primera carretera anomenada.

Lo desenrotllo complert de la urbanisació de la rambla central, valent-se de grans trasports de terres y rebaxa de la solera de la ciutat al nivell de son paviment y a la profunditat de més de quinze metres, produhiren a son temps un extraordinari moviment d' obres, quina importancia tan sols s' endevina, contemplant la altura que en determinats punts té encara la roca, axís com la duresa y calitat geològica que la caracterisa.

Aplanada enterament dita rambla, han pogut obrir-se paraleles al carrer de la Unió, altres víes secundaries, com les de Fortuny, Canyelles, plaça del

Progrés, Soler, Ronda y Ponent, emplaçada a sa dreta, y a la esquerra, les de Mendez Núñez, Adrià, Roger de Lluria y baxada de Toro, encaminades al port, quina limitació apareix determinada per les primeres, al arribar a la transversal del Gasòmetre, la més propera al acabament de la montanya quan s' ènfonza y serveix de límit a la antiga cala, y per les segones, quan se troba lo desmont de la pedrera de les obres del port, explotada fins al carrer, també transversal, de Pons d' Icart.

Entremitg dels àmbits esmentats, han sigut extesos altres carrers transversals, sortits del de la Unió, a dreta y esquerra, prenent los primers los noms respectius de carrer del Governador Gonzàlez, Reding, Cervantes y Gasòmetre, y los segons los d' Armanyà, Pons d' Icart y Martí Ardenya.

Acaba lo carrer de la Unió ab una plaça, oficialment anomenada de Prim, més coneguda per Mitjalluna o bé per plaça dels Caputxins, començant després la de Apodaca, quina solera natural fóu oportunament conservada, puix a dreta y esquerra resultan desenrotllades les edificacions a una fondaria considerable, com si fossen dues poblacions dislocades y separades per dit carrer d' Apodaca.

Les barriades de cases de la dreta, més extenses y pavimentades demunt del antich port romà, tenen sa entrada en lo de Robolledo, en quin començament apareix la escalinata dels caputxins, donat lo desnivell allí existent y una devallada transversal en la part superior, batejada ab lo nom de carrer de Sant Magí, de la que arrencan altres víes paraleles, les de Misericordia y Nova de Santa Tecla, fins al carrer de la Mar, la primera, y fins la de Smith, la segona; arribant també a dit carrer de la Mar, lo de Robolledo, que en son terç inferior forma part de la plaça de la Aduana. Altres víes seguexen semblant direcció, arrencades de la transversal de Sant Miquel de la Mar, ab motíu de la configuració de la vessant de la montanya en forma de arch, com són les que s' anomenan de Castellarnèu, Castaños, Vapor y Jaume I, que axís meteix tenen sa sortida en dit carrer de la Mar; lo nou de Sant Pau, que la té a la plaça de la Aduana, y lo de Sant Felíu, al nou de Sant Olaguer.

Tocant a les víes transversals d' aquella barriada, se desprenen de la dreta del carrer d' Apodaca, la nova de Sant Fruytós, la de Sant Miquel de la Mar y la de Sant Joseph; de la immediata de Robolledo, ademés de la de Sant Magi, la nova de Sant Olaguer, y en la part baxa, les llargues e importants conegudes per carrer de Smith, que té entrada y sortida a dues places, la de la Aduana y la dels Infants; la Reyal, continuada fins a la antiga porta de Francolí, des de la plaça d' Olòzaga, y d' allí al ríu, ab lo nom de carrer de Torres-Jordi; la del Lleó y la de la Mar, de llargaria aproximada a la anterior, confinant ja aquesta ab lo moll de costa, per mitg de la trassa dels ferrocarrils de Reus y Valencia.

A la esquerra del carrer d' Apodaca apareix l' esplanall de la Pedrera de

les Obres del port, quina rasant, quasi a nivell de la mar, forma contrast ab la imponent altura de la roca y desprendiment del immens volúm de pedra que representa tot aquell angle de la montanya, pedra arrencada ab grans blochs per infeliços criminals, a qui la justicia condemnava a sofrir son càstich en la penitenciaría de Tarragona, com si s' hagués fet la dissecció, ab durs escarpells, d' una part de les entranyes de la ciutat romana, allí aposentada pera donar vida a la que, vint segles després, devía encara portar son nom y recordar ab veneració los pergamins de sa noblesa y sa altíssima niçaga.

Clixé de J. Marsal

Moll modern de Tarragona

Tan gran desnivell, obliga a passar, del alt de la montanya al paviment del desmont, per mitg d' una escalinata de prop de cent esgrahons des de lo carrer de Martí Ardenya al de la Pau, que comença al peu de dita escalinata, de nort a sur, per l' escarp fet derrera de les cases del carrer d' Apodaca, acabant en lo d' Orient, que des de la plaça d' Olòzaga conduheix al recinte del ferrocarril de Valencia. Al extrém oposat d' aquella escalinata, va construir-se, tocant a la estació del ferrocarril de Barcelona, la obra del zig-zag, vía artificial pera la comunicació rodada y pedestre des de dita estació al extrém de la devallada de Toro, ahont enforca ab lo carrer de Pons d' Icart, a fí de relacionar-se ab lo restant perímetre de la ciutat alta.

Paralel al carrer de la Pau, s' ha format un nou conjunt de cases, ab sa corresponent vía, anomenada del «General Contreras», atravessant abdós, en direcció horitzontal, los carrers d' Orosi, oberts a la esquerra del carrer d' Apodaca, més avall del anterior, lo de Barcelona, y en derrer terme lo de Santían, confinant tots ab dita plaça de la Pedrera.

Finalment, al extrém del carrer d' Apodaca, apareix en tota sa extensió la plaça del moll, coneguda oficialment per plaça d' Olòzaga y per los vehins ab lo nom de «plaça dels carros», quadrada y en part aporxada, per ocórrer a les necessitats del comerç en díes de mal temps. Arrenca del costat inferior d' aquella plaça la llarga y espayosa escollera del moll de Llevant, al peu de la costa y de la ciutat, composta de dos andens, alt y baix, ab una longitut

Clixé de J. Marsal

Tarragona.—Barri de Sant Pere o Serrallo

de 1,261'40 metres, fabricant-se actualment la derrera secció, novament progectada, que donarà a la metexa la llargaria de 1,936'40 metres. Lo dich de ponent, que comença en lo desayguar del Francolí, apartant ses avingudes del port, no té actualment mes que 500 metres, fins a 1,241'15, assenyalada en lo derrer progecte aprovat; existint allí prop un altre dich transversal pera tancar lo port interior, de 554 metres, y un nou moll paralel al de costa, de 283'30 metres, adossat al de Llevant. Finalment, lo moll anomenat de costa, consta de la extensió de 505 metres, fabricat demunt de la platja antiga, a que-ns havèm referit, parlant del port dels romans, y resulta de gran utilitat per l' embarch y desembarch de mercaderíes, puix vapors y tota mena de naus de trasport poden ser atracats a son costat; quedant encara un petit varader, en direcció a ponent, per les barques de pescar, comprès dins del adressanat recinte.

La construcció del moll de costa, y mólt abans, la tensió dels riells dels camins de ferre de Reus y Valencia, en lo paviment que confinava ab la platja anteriorment descrita, una vegada, passat lo carrer de la Mar, va produhir la desferra dels alberchs y botigues dels pescadors, aposentats en aquell lloch, segons havèm dit, y sa emigració a la platja extesa al costat del ja conegut moll de costa.

Entre lo varader actual y lo terraplè del ferrocarril de Valencia, s' ha alçat allí, en pochs anys, un veritable poble, habitat per gent de la mar, conegut vulgarment ab lo nom de *Serrallo,* y oficialment ab lo de barri de Sant Pere, y tal volta ab més proprietat podría designar-se per *Tarragoneta,* com existeix a Barcelona, la Barceloneta, ab igual o semblant obgecte.

Carrers llarchs y espayosos, ab entrada per la ampla vía del moll de costa, des del interior de la ciutat, y per lo nou carrer d' en Pere Martell, des de lo exterior, derivat del d' en Torres-Jordi, constituexen aquell extens barri, cridat a tindre força industrial y mercantil, en quant a productes, artefactes y obgectes de utilitat marítima. Dits carrers fóren batejats ab lo nom d' Espinach, Sant Pere, Gravina y Trafalgar, los que van de Nort a Sur, y ab los de Sant Andréu, Callao y Sant Joan, los transversals, tenint casi tots sa sortida a una plaça central, anomenada d' en Bonet, en memoria del arquebisbe del meteix cognòm, a quines despeses fóu feta la obra de la esglesia, montada al costat de dita plaça.

Aytal es la ressenya complerta de la ciutat de Tarragona, quin dibuix havèm exposat a mida que han surgit los carrers, places y rambles per examplar-se la població y extendre-s del Nort o bé del recinte amurallat més alt, fins arribar al peu de les aygues del Mediterrà, que remullan los basaments de ses derreres cases.

Donada la forma de la restauració de la esmentada ciutat, hi ha que presumir que los primers repobladors del segle XII, acompanyants del arquebisbe Sant Olaguer y del normant Robert d' Aguiló, deurían ésser més aviat

guerrers que gent professional, artesana y obrera, no podent determinar-se, per falta de noves, la calitat y quantitat dels concorrents.

A mitjans del segle XIII, segons s' ovira de certs antecedents, la població no passava de 1,500 ànimes; en lo segle següent arribaren a 2,500, y en lo derrer terç de dit segle, axís com en lo immediat, aparexen en les estadístiques dels fochs pera la percepció dels drets dels sobirans, un nombre de vehins y domiciliats que-s calcula en 3,000 a 3,500 habitants.

Axís, en augments poch sensibles, fins a 6,000 ànimes, s' arriba al segle XVIII, en que l' impuls donat per sos governants a fí de desenrotllar la riquesa general, contribueix al engrandiment de la població. En la segona meytat de dit segle, va fer-se un cens públich, que donà per resultat la existencia de 10,000 habitants, y després de començades les obres del moll modern, la ciutat va créxer y prosperar en térmens que, en 1840, passava de 16,000 ànimes, arribant a més de 33,000 durant lo període de 1884 a 1894, en que va estar vigent lo tractat de comerç ab França per la exportació de vins, primordial element agrícol d' aquesta part de la regió catalana. Des de llavors, la carencia d' aquell mohiment mercantil, vé produhint la decadencia de la població, faltant quasi uns 10,000 habitants, que han degut emigrar a altres centres, especialment a Barcelona, ahont existeix una important colonia de tarragonins, que se suman al immens desenrotllo de la ciutat comtal.

TERME MUNICIPAL DE TARRAGONA

L' alçament del tossal, en quina pendent del mitgdía està assentada la ciutat de Tarragona, quasi tocant a la estribació més immediata de la serra de Cabra, contribueix a que lo terme de dita ciutat resulte compost de dues grans extensions de terres, les del nort y nort-est generalment montanyoses, y les del sur-oest, a les que pot dir-se planeres per complert. També fà aquella situació, que l' esmentat terme municipal, no se puga extendre per Orient ab les degudes finques, puix com tocan les vesants de la montanya a la costa del Mediterrà, no cal esforçar-se pera determinar que Tarragona, en igual cas que les restants ciutats marítimes, està mancada de terres de conrèu en direcció a la sortida del Sol o bé a la orientació llevantina.

D' aquells fets se desprèn que los confins del terme arriban: per NE., als de Tamarit; per N., tocan ab los de Catllar; per NO., ab los de Pallaresos; per O., ab los de Constantí, y per SO. y S., ab los de Reus, Canonja y Vila-seca, assenyalant-se los del E. ab les platges marítimes.

La extensió del indicat terme no passa gayrebé de cinch kilòmetres de Nort a Sur y altres tants de Occident a Orient, extensió aproximada en quasi tots los térmens municipals de la provincia, exceptuant lo de Tortosa y algún altre, segons manifestarèm a son degut temps, essent la superficie calculada de totes les terres, la d' uns 24 kilòmetres quadrats.

La porció montanyenca té sa arrencada en la metexa ciutat de Tarragona, quines vessants de N. y NO. de son tossal no venen lligades ab les de la estribació més propera, separant-les la estreta vall per ahont serpenteja lo torrent o barranch anomenat de «Canyelles», barranch que, una vegada arreplegada l' aygua de les pluges dels seus voltants, la conduheix a la mar per la platja de la Rabassada.

Tota la estribació immediata gayrebé s' alça a la part oposada de aquell barranch, començant per lo turó conegut ab lo nom de «Pedrera de Santa

Clixé de J. Marsal

Costa y platges orientals de Tarragona

Tecla», en quin replà superior vé construint-se actualment la ermita dedicada a la Verge de la Salut, continuant després nova elevació fins arribar a la punta dels «Ermitans», sens dupte la més alterosa de tota la estribació, y sortint de la metexa, petites ramificacions o costellades en direcció a Orient, que-s perden al trobar la costa, internant-se en les aygues, donant lloch la distancia entre les metexes a la formació de curtes proprietats de conrèu, que tenen son límit en les platges de la Rabassada, la Sabinosa, la platgeta dels Capellans y en lo primer terç de la anomenada Platja llarga. La més llunyana de dites ramificacions dins del terme, es la coneguda per «Colls majors», axís batejada en força de la filera de paranys que s' extenen demunt de son costell, tenint ja la pendent de tramontana y la vall immediata en l' extrém del terme, ahont venen a confondre-s los límits del meteix ab los del proper poble de Tamarit.

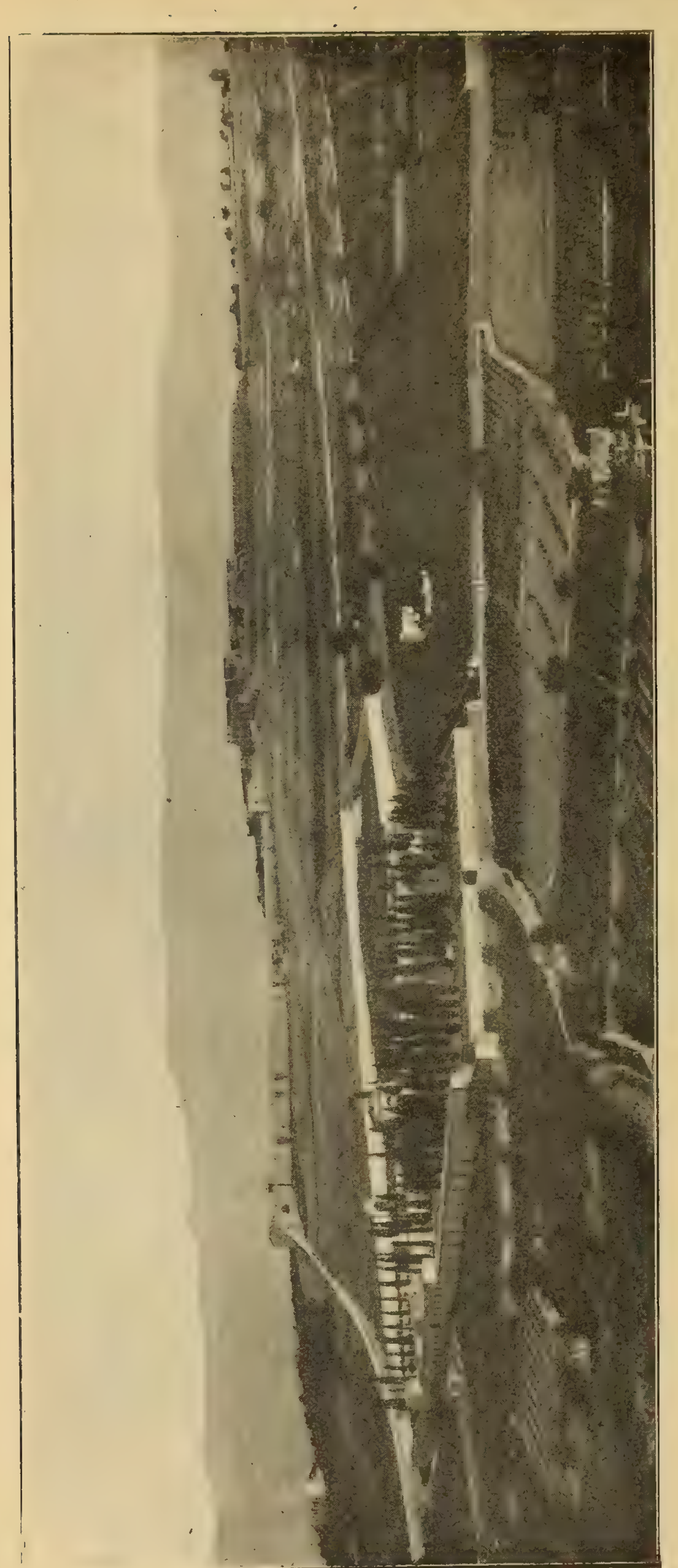
Lo material inorgànich de la estribació descrita, format ab grans roques de pedra calcinosa, originaria del període cretàcich, de igual o semblant element a la que constitueix la vessant del tossal de Tarragona, ha contribuit a la obertura de diversitat de pedreres, per l' aprofitament dels jaspis de diferents colors, duresa y compacte, a propòsit per les construccions y puliment d' edificis de certa importancia, havent sortit de dites pedreres los luxosos marbres, en que està montada, entre altres obres arquitectòniques, la nova capella de Santa Tecla de la Sèu tarragonina, ahont son director volgué combinar los colors de la pedra en lo montatge dels plafons, cornises, columnes y demés detalls constitutius de son conjunt, calificat de artístich y grandiós per inteligents y profans.

Encara surt nova estribació d' aquella serra, que s' endinza en lo terme de Tarragona y agafa bona part de son terrer cap a Occident, donant lloch a cert esplanall elevat o alt replà, procedent dels térmens de Catllar y Pallaresos, ahont estàn situades varies proprietats o masos que conservan son antich nom, com los de Morató y Panxé, a la dreta de la carretera de Tarragona a Pont d' Armentera, y los de Pastor, Garrot y lo Frare, a sa esquerra, finques estimades com de producció, per comptar ab diferents elements de conrèu.

Dita estribació acaba dins del terme de Tarragona ab una extensa prominencia quins extrems venen a parar, al N., en lo turó anomenat «Montanya del Llorito», de figura redona o de cono troncat, com si degués son origen a la acció volcànica, y al S., ab un altre tossal, conegut per «Montanya de la Oliva», de llargues y suàus pendents occidentals, que tenen son confí a la esquerra del ríu y servexen de mur de contemció a les aygues que corren per son llit.

Aquella ramificació, llarga y arquejada entre abdós extrems, vé també devallant paulatinament per Orient, devant del turó de Tarragona, fins a la vall del Fossar, ajuntant-se aquesta ab la de Canyelles, que a la vegada, com abans havèm exposat, separa lo meteix turó tarragoní de la pedrera de Santa Tecla, quedant dit turó enterament isolat per sos quatre vents, en forma de illa alterosa, de manera que, a situació tan especial, se deu lo pensament de desviar les aygues del Francolí y portar-les, per vía d' una cequia, en forma de canal, oberta en tota la vall, a variar lo desaygüe del ríu del punt ahont ara existeix, transportant dit desaygüe a la platja de la Rabassada, a fí de separar-lo del moll, com sembla que va intentar-ho lo cos d' enginyers militars d' Alemanya y Anglaterra, al començar la guerra de «Successió» durant lo segle XVIII, quan l' exèrcit dels aliats ocupà la ciutat de Tarragona; havent vingut més tart a estudiar aquella obra algún enginyer civil del port. Fent axó, les avingudes del ríu no lograríen reduhir la fondaria mantinguda en la totalitat del moll.

Tota la part montanyenca del terme municipal de Tarragona té son acabament en la marge del ríu Francolí, que passa per sa planta esquerra, co-

Tarragona. — Montanyes de la Oliva

Clixé de J. Marsal

mençant en la ribera dreta la extensió de terres, generalment planera, de més de dos kilòmetres de llargaria, fins que lo terme confina ab los de Constantí, Reus, Canonja y Vilaseca, que constitueix la restant porció de dit terme municipal. S' hi enclouen gran munior de terres de regadíu, coneguda per «Horta de Tarragona», alimentades per aquell ríu, en la part baxa, y ahont no poden arribar aquestes, per la varietat de mines construídes, mitjantsant la associació dels proprietaris de la porció de terreny més elevat.

Per la part baxa de les terres d' horta, abans exposada, foren obertes en lo segle XII dues grans cequies, que prenen l' aygua del ríu, passant la primera, ab lo nom de Rech major, a la esquerra del meteix y regant les finques allí situades, y la segona, ab lo de Ríu

clar, per sa dreta, destinànt-se-la a alimentar los terrenys d' aquella part. Se substitueix la falta d' aygues del ríu per les mines «Protectora», «Del Horta» y de la «Pedrera», fetes en la submare del meteix, a fí de recullir les aygues subterranies que porta.

Després de la esmentada part baxa, s' alça lo terreny a poca altura, extenent-se fins als confins del terme y existint en aquella part altres proprietats de producció y conrèu, còm les conegudes per «Mas d' Escofet», «L'Emferia», «Les Garrigues», petita y gran, «Mas d' en Soler», «Mas d'en Costa», «Mas d' en Lloberas», «Mas d' en Caballé», «Mas d' Orovio», «Mas d' en Carabia» y altres, ab que acaba dit terme, y limita ab los dels pobles oportunament exposats.

Clixé de Santiago Argemí

Tarragona. — Creu en lo Mas dels Archs, del Sr. Puig y Valls

Aytal es la descripció general de tot lo terreny, unit al districte municipal de Tarragona.

Los accidents naturals que en ell se troban, resultan relativament de lleugera importancia, puix sols podèm fer menció de que al peu del tossal ahont està emplaçada la ciutat, naxía abans certa petita font, aprofitada antigament pera lo servey del port y pera les necessitats de la població, en díes de penuria y assetjament, com va succehir en lo del any 1811. Dita font sortía devall la roca de les primeres cases del carrer d' Apodaca, prop de la plaça del Moll, y la vena conductora del aygua s' ha destruit y perdut ab los desmonts allí oberts per la arrencada de la pedra destinada a les obres del port.

També, al cim de la metexa montanya, dins d' una casa del carrer ano-

menat «Arch de Sant Llorens», va existir anys enrera una nova font natural, de la que fà mèrit per primera vegada un acort del Ajuntament pres en 27 de Març de 1732, consignant que lo líquit crexía y minvava, sens dupte pera justificar que sa procedencia deuría buscar-se en altre manantial més copiós. Aleshores va tractar-se de destinar-la al abast de la ciutat, practicant en lo carrer del portal del Carro, a indicació d' un soldat valencià que-s digué entès en aquella mena de treballs, certes obres de perforament de la roca; emperò com dit manantial o criader del ayga, no logrà trobar-se, la empresa hagué d' ésser abandonada per falta de resultats pràctichs. Dita font, nascuda prop del cim de Tarragona, provablement vinguda la ayga d' algún petit avench format devall de la solera de la montanya, que al omplenar-se ab les pluges tenía sa sortida per aquell punt, haurà de mentar-se novament al tractar dels orígens de la ciutat, tota vegada que constitueix un dels elements en que fonamenta l' arqueòlech Hernàndez Sanahuja sa teoría sobre los principis de la metexa, deguts a certa raça indostànica.

Fora del recinte de la població, existexen també algunes fonts naturals que pera sos habitants tenen cert atractíu y popularitat. Un autor del segle XVIII, en cert estudi històrich de Tarragona, encara inèdit, parla, en l' any 1771, d' una font mólt abundant que naix en mitg de les costes cantelludes dels voltans de la platja de la Rabassada, quina utilitat no es assequible, ja que la ayga té sa sortida a la rasant de la del onatge, y no s' ha pogut trobar la corrent interior, ab les cates oportunament obertes.

Al peu de la montanya del *Llorito,* nom adulterat del de Loreto, donat a dita montanya, desprès que fóu construit un ermitori en son replà a mitjans del segle XVI, dedicat a la imatge de la verge del meteix títol, surt un manantial d' ayga potable d' excepcionals qualitats, segons dictamen pericial. Dita font era coneguda en la Etat mitjana, ab lo nom de «Font de les Morisques», y en l' any 1607, determinà lo Municipi conduhir a la ciutat la abundancia de la ayga que d' ella sortía, construint un aqüeducte pera vadejar la vall que separa la montanya de la pedrera de Santa Tecla y lo tossal de la ciutat y un altre per nivellar lo pas des de la font a la montanya dels Ermitans; sense poder lograr son intent a causa de dificultats tècniques, degudes a la falta de nivellació.

També en la devallada de la estrebació que derrerament ha sigut descrita, al entrar en la finca coneguda per «Mas d' en Garrot», al extrém del terme municipal que mira al Nort-oest, prop del poble dels Pallaresos, existeix una nova font natural, sortida de la crivella de la roca, quines excelents condicions de potabilitat són generalment regonegudes, ja que, ademés de contribuir a les necessitats de dita finca, es obgecte de punt d' esbargiment pèls vehins dels voltants.

Com a conseqüencia de la crosta montanyosa d' una part del terme municipal, aparexen en ella alguns avenchs y coves, podent-se assenyalar en lo

tossal de la Pedrera, prop del aqüeducte romà de les Ferreres, l' existent en l' interior de dita montanya, y trobant-se, també, fetes artificialment en temps antichs per la arrencada de la roca, les anomenades del Llorito, obertes en lo tall de certa pedra flonja y calçinosa de que-s compòn l' escarp del petit tossal allí existent. Una de dites coves resulta enderrocada per la acció de les aygues, provablement per no haver dexat un pilar central, sostenidor de sa coberta, com se nota que ho féren sos constructors en la oberta immediatament a son costat.

En tota la porció alterosa del terme de Tarragona, dominan les vinyes y garrofers, quines terres primes són apropòsit pera lo desenrotllament de semblants conrèus; mentres que en la part baxa y planera, regable ab les aygues del Francolí, s' extenen veritables bosquets d' avellaners y demés arbres fruyters, de producció prou important y estimada.

Pera completar la pintura de quant fà referencia al terme municipal de Tarragona, exposarèm algún detall de la forma relativa al govern de dit terreny y dels habitants que viuen en les finques en ell existents.

La administració municipal ha dividit tot lo terme de Tarragona en quatre quartels, partint dels punts cardinals, es a dir, quartel del Est, del Nort, del Oest y del Sur, comprensíu quiscún d' ells, de varies partides o petites extensions de terres, batejades des de segles passats, en que vé repartida la proprietat total de dit terme.

Lo quartel d' orient, que abarca des de les platges de la ciutat al camí del Llorito, antich camí vehinal del poble de Pallaresos, resulta distribuit en les següents partides: *Plaça d' armes,* o carretera de Barcelona; *Camí de la Cuxa,* o primitíu camí a la esmentada ciutat; *la Cadena,* o continuació de dita carretera; *Budallera aprop* y *Budallera llunyana,* més al nort de la metexa carretera y terres dels encontorns; *Terres cavades,* o finques existents entre la montanya de «la Oliva» y la de la Pedrera de Santa Tecla; partida del *Llorito,* que comprèn les proprietats properes a la montanya d' aquell nom; *Viladegats,* o terres de la esquerra del camí del Llorito, y Rodolat, les de les vessants de la montanya dels Ermitans. En totes aquelles proprietats aparexen construides trescentes setanta nou cases de camp, essent comptades les que venen constantment habitades, puix que les finques, més que de producció, resultan destinades al esbarjo de sos proprietaris, durant la temporada estiuenca, com que dita partida es una de les més sanitoses y agradables del terme municipal.

Lo quartel del nort arreplega les terres encloses des del camí del Llorito al que porta lo nom de Sant Pere de Sacelades, antiga ermita que ja no existeix, alçada en la Etat mitgeval, en lo camí vehinal de Valls, demunt dels fonaments y despulles d' un temple romà. En l' esmentat quartel venen compreses les partides de *Comellar del Moro,* o sían les finques situades en la extensa vall de la montanya del Llorito y la ramificació que termina en la de

la Oliva; *Mas d' en Pastor,* que abarca la vessant occidental del derrer tossal assenyalat; *Creu de Valls,* més enllà del camí que conduhía a dita localitat; *Sant Pere de Sacelades,* les terres dels voltans de la antiga ermita, y *Pedrera,* les del occident del camí de la creu de Vallès fins a la carretera de Lleyda y vessants que baxan a la mare del ríu Francolí. Aquella porció de terreny alterós, que conserva encara bona part de sos pinars, especialment en los tossals de les roques que cauen demunt la conca del ríu, per causa de sa fertilitat, saludable clima y temprada temperatura, s' ha vist afavorida ab la edificació de varies cases de camp en ses finques, habitades en gran part per amos y masovers, fins a comptar-se, en tota la demarcació ab quatrecents dotze edificis destinats a dit obgecte.

Se desenrotlla lo quartel d' occident en les terres situades entre lo camí de Sant Pere de Sacelades y la carretera de Tarragona a Reus, abarcant abdues vertents del ríu Francolí y quasi totes les finques de regor, conegudes per la Horta de la ciutat, a dreta y esquerra del esmentat ríu. Les partides de llur quartel prenen los noms de *Mas d' en Garriga* (una part), la més llunyana confinant ab lo terme de la Canonja; *Gavarra,* la de la petita vessant de les hortes de la dreta del Francolí, regades per mitg de la acequia del ríu clar; *Montgons* de dalt, porció de terreny superior a la esquerra de la conca d' aquell ríu, y *Montgons* de baix, la part inferior de dit terreny, situada en sa ribera immediata, que a la vegada pot regar-se ab la acequia del Rech major. La petita demarcació coneguda per *Montgons,* encara que dintre del terme de Tarragona, va tindre cert senyoríu dominical en la Etat mitjana, subgecte, no obstant, al superior de la Mitra de Tarragona, suposant algún arqueòlech, que durant lo període romà, llur territori fóu destinat a punt de dipòsit d' esclaus, segons la etymología de la paraula llatina, que significava lo lloch ahont aquells eran aliniats, per portar-los al mercat. En dit quartel hi ha construides, fins ara, cent tres cases de camp.

Finalment, està format lo quartel del mitgdía, entre la carretera de Reus y la platja de la Pineda, per la restant partida de «Mas d' en Garriga», y les anomenades del camí de la *Creu dels morts,* entre dita carretera de Reus y lo antich camí vehinal de la Canonja; *Mas d' en Jover,* a la dreta del derrer camí mentat y lo de la Pineda; *la Enfermería* o *Mas del Hospital,* entre lo camí de la Pineda y la platja del meteix nom; *Mas de la Obra,* entre la Enfermería y la ribera del Francolí, y la *Pineda,* o sían les terres compreses als voltans de la ermita de la Verge de llur títol, fins prop de la esglesia, puix aquésta està ja dins del terme de Vilaseca. En totes aquelles partides existexen cent setanta vuyt masíes o cases de camp, quasi totes ocupades per la pagesía, tenint en compte que les proprietats són generalment de producció, regades algunes terres per mines particulars y plantades de tota classe d' arbres, especialment d' avellaners, garrofers y olivers.

SITUACIÓ GEOGRÁFICA Y GEOLÓGICA DE TARRAGONA

La ciutat de Tarragona està compresa entre los 41° y 7′ y 10″ de latitut N. y los 4°, 56′ y 15″ de longitut E., en relació ab lo meridià del Observatori de Madrid, que-ns serveix de punt de partida. Dista la mentada ciutat de la capital d' Espanya, 485 kilòmetres, 275 de Valencia, 254 de Çaragoça, 99 de Barcelona, 103 de Lleyda y 199 de Gerona.

La situació geogràfica de son terme municipal es consemblant al de la ciutat, ab petites variants, donat lo punt de dit terme d' ahont vulga pendre-s les distancies.

La posició física de la ciutat no pot estimar-se més excelent y sanitosa. Sobreposada a la llarga pendent del tossal quina descripció queda feta oportunament, sa solera, en general de pedra de berroch, dura, compacta y sencera, ni la humitat que conservan les terres baxes de *detritus*, ni la inclinació suàu de la roca, permeten lo desenrotllo de filtracions malsanes y emanacions d' ayres procedents de materies orgàniques descompostes, que logren infeccionar la puresa de sa atmòsfera. La metexa situació a bona altura sobre lo nivell de la mar, encara que està tocant a ses costes, aparta los edificis d' aygaleres y boyràm, dominant la major part del any los ayres de la montanya, sempre oxigenats y plens de partícules d' herbes aromàtiques, puix han degut atravessar les serralades de Prades y Montsant, axís com les del coll de la Texeta y Alforja, ahont abundan los pinars y altres boschs de condicions higièniques immillorables.

Lo vent Mestral o Serè es lo regnant en lo camp de Tarragona y en la regió montanyosa propera, quina força logra vèncer los ayres marítims, arreconant-los en direcció a les costes mallorquines. Durant l' istíu resulta llur vent bastant comú y freqüent al arribar a les postes de sol, refrescant la atmòsfera de la ardencia del día, y substituint a lo lleveig o garbinada que sol sentir-se ab lo nom de marinada, des de les nou del matí fins a mitja tarda. Al atançar-se l' hivern, llur vent no es tan constant, y quan dexa percebre-s de nit o de día, se té forta sensació de fret, sobre tot si en les serralades abans assenyalades ha caygut alguna néu.

Lo vent serè, al apartar la nuvolada, dexa lo cel del horitzó tarragoní blavench y hermós, purificant la capa atmosfèrica de tot miasma malsà, en quina transparencia no-s veu córrer de día, per tot lo cercle sensible, la més petita boyra, ni interrompre la blavor de dita capa, ni mólt menys la color ataronjada que pren al arribar al crepuscle de la vesprada, y de nit permet contemplar lo brillant trilleig de la immensitat d' estels que venen poblant l' Univers, que-s perden de vista, mentres caminan dins del grandiós espay del aludit horitzó.

Durant l' hivern, se complauen los vents de Llevant y Xaloch en regnar gayrebé quiscún día, portant lo primer algunes nuvolades, que tan sols quan

dit vent s' inclina a tramontana, per quin motíu es conegut ab lo nom de tramontana-llevantisca, produheix la pluja copiosa y seguida, propria de la mentada estació, encara que en móltes ocasions resulta fracassada la vinguda de la ayga, a causa de que lo Mestral s' encarrega de netejar complertament la atmòsfera.

Per semblant contratemps hi ha que manifestar que lo país es poch abundós en pluges, que no són tan freqüents com les que venen fecondant los terrenys de les provincies de Barcelona y Gerona, degut, sens dupte, a que les serres que interiorment separan les comarques del Penadès y del Plà de Barcelona, de la part baxa de Catalunya, privan lo pas dels mohiments atmosfèrichs, y la continuació del vent Mestral des de occident a orient, quina força expansiva encara decàu a mida que avença en direcció a les costes d' aquelles provincies.

Lo vent del Nort o Tramontana pura, resulta poch comú en la ciutat y camp de Tarragona, sentint-se son alè en les matinades frescals del istíu y determinats díes del mitg del hivern, tenint en compte les rahons exposades oportunament per la continuació de lo Mestral en direcció a Barcelona y Gerona, puix partint dit vent de la cadena dels Pyrinèus orientals, troba a la vegada les serralades del interior català, pera continuar desenrotllant-se cap a ponent y mitjorn.

Finalment, la mitjornada, aytal com la entenen los pescadors de la costa baxa, tampoch es freqüent en lo terreny descrit, y si alguna vegada invadeix les costes de Salòu y Tarragona, donant lloch a verdaderes tempestats marítimes lo fenòmen meteorològich se presenta de tart en tart y sa duració es de poch temps.

Exposades les explicacions dels mohiments atmosfèrichs que poden afectar als habitants de la ciutat de Tarragona y als de les terres dels séus voltants, cal determinar que la temperatura de la ciutat es per punt general bastant temprada, ni mólt extrema en lo rigor del istíu, ni menys dura en lo del hivern; que lo baròmetre no acusa grans presions ni moviments, com tampoch se dexa sentir en superior escala la evaporació, ni resultan continuades les quantitats de ayga de les pluges, sempre relacionant dits fenòmens ab los ocorreguts en altres provincies properes. La humitat relativa mitja del psicòmetre té mólt que desitjar comparada ab la de Barcelona, y tal volta apareix ab més força lo moviment atmosfèrich, axís com lo que assenyala l' Anescop y lo Nefoscopi, partint del desenrotllament tingut dins d' altres ciütats y provincies del Mediterrà.

Los derrers y més moderns datos publicats per l' Òbservatori pontifici, en lo passat quinqueni del any 1903 a 1907, sots la direcció del catedràtich de Física del Seminari pontifici de Tarragona, Dr. Isidro Gomà, ab relació a la ciutat anomenada y son camp, podràn donar exacta nova y confirmar les indicacions mentades.

Veusaquí la taula-resúm del indicat quinqueni (15):

BAROMETRE

Pressió atmosfèrica mitja.	760'86	
» » màxima. . . .	778'24	19 Febrer 1903
» » mínima. . . .	735'05	30 Novembre 1903
Oscilació mitja.	1'32	
» màxima en lo quinqueni. .	43'19	

TERMOMETRE CENTIGRAU

Temperatura mitja anyal.	17'81	
» » en la primavera .	16'12	
» » en l' istíu. . . .	25'24	
» » en la tardor. . .	19'07	
» » en l' ivern. . .	10'82	
» màxima al sol. . . .	40'25	2 Juliol 1903
» » a la ombra . .	37'50	30 Juny 1903
» mínima a la ombra . .	7'50	14 Janer 1903
» » reflexible. . .	6'00	3 Janer 1905
Oscilació mitja.	2'46	

EVAPOROMETRE

Evaporació mitja	3'44
Total d' ayga evaporada.	6.285'22

PLUVIOMETRE

Pluja màxima en un día	155'00	13 Setembre 1907
Total d' ayga cayguda.	2.171'47	
Promedi d' ayga cayguda anyalment durant lo quinqueni	434'29	

PSICOMETRE

Humitat relativa mitja.	0'66

ANEMOMETRE

Kilòmetres recorreguts pêl vent.. .	421.882'50	
Velocitat màxima en un día. . . .	947'32	11 Octubre 1903
» mitja en kgms. en 24 hores.	231'04	
Pressió del vent en kgms. per metre quadrat	1'70	

ANEMOSCOP

Freqüencia dels vents

Nort.	239	Sut.	1,060
Nordest.	94	Sudoest.	242
Est..	642	Oest.	837
Sudest	276	Noroest.	197

(15) «Observatorio meteorológico de la Universidad Pontificia de Tarragona. Resumen de las observaciones verificadas en el quinquenio de 1903-1907». (Tarragona; tipografía de J. Arís y Fill, 1908).

Vents dominants
Sut y Oest

NEFOSCOPI

Díes serens..	1,162
» núvols més o menys	518'50
» cubert de núvols	145'50

Anàm ara a terminar lo present capítol ab alguna senzilla noció geològica del territori de Tarragona, puix entenèm que no s' arriba a completar l' estudi geogràfich de determinat lloch sens acudir a la esmentada ciencia.

Cert geòlech mólt distingit, en Joan Vilanova, ha manifestat, en sa obra «Geología y protohistoria ibéricas», que com sía que la Orografía y la Hydrología terrestres, veritable síntesis de lo que lo globo ofereix al exterior, depenjan tan directament de sa constitució geognòstica, com l' efecte de la causa, resulta que pera l' exàmen dels quilats relatíus a la significació que en la vida dels pobles alcança la Geografía de quiscuna comarca, se ha de tindre en compte la dressana geològica, com a complement, o com la rahó fonamental de tot quant estudía y descríu l' element geogràfich abans assenyalat.

La ciencia geològica ha estudiat los fonaments de la terra y ha designat en les capes arcayques de la era primaria l' origen del territori de la regió catalana. Del fons de les aygues que les cubrían, quan la primera obra del Criador, després de les primitives deposicions sedimentaries, varen aparèxer les puntes granítiques dels Pyrinèus y les de les montanyes de Prades, serra de la Llena y Montsant, com si la Providencia hagués fabricat grans moles de pedra, colocant-les una demunt del altra, a manera dels constructors d' un castell, moles complertament dibuxades y conegudes en lo país català ab lo nom de cingles.

A aquell primer període arcaich, va seguir l' alçament en més o menys escala de tot lo terrer, durant los períodes següents, anomenats silúrich, devònich, carbònich y pèrmich, essent los materials procedents del interior del planeta, coneguts per hydrotermals quan provenían de la intervenció del ayga y del foch al formar-se, com succeheix ab les roques granítiques y los pòrfits, y per volcànich, quina procedencia era exclusiva de la acció del foch.

Al arribar a la era secundaria, durant lo període triàsich, sembla que va enfonzar-se novament gran part de Catalunya, especialment la més propera a la costa actual. Cuberta per les aygues la primitiva sedimentació, fóren depositades demunt de les metexes capes argiloses y calices de diferents colors, dominant lo roig, quina terra, en mólts punts arenisca, ha donat nom, en lo terme de Tarragona y en son camp a localitats, partides, fonts y fins a obres determinades, quan los banchs formats han arribat a la superficie constituint montanyes, tossals, altures y extensions de territori de major o menor grandaria.

Quasi no-s pot obrir un pou en la costa catalana, especialment en la de Tarragona, sense que a certa profunditat dexe de trobar-se una bona capa d' argila, comunment roja y de més o menys densitat, que fins a ésser rompuda, no-s logra arribar a un altra capa de grava, assentada demunt de la granítica, depositaria a la vegada del ayga que-s tracta de buscar; de manera que la roca granítica serveix de recipient y la capa argilosa de tapadora del dipòsit d' aquell important element.

Quan la arenisca roja ha reunit certa duresa y compactibilitat, allavors se la destina a sillars per la edificació, puix té suficient força pera constituir la roca y ésser arrancada en grans blochs al obgecte de treballar-la y fer-la servir al fí abans indicat. Axís s' observa encara en les despulles de la esglesia del convent de Scala-Dei y de la d' Escornalbòu, construides abdues mitjansant dit material, conegut per pedra d' esmolar, aprofitant-se sos constructors dels dipòsits y banchs existents prop de dits edificis, que suran al exterior.

En altres llochs careix semblant sediment de les condicions abans esmentades, barrejant-se ab les terres de conrèu y lo color general que pren lo país ha donat lloch a anomenar-se Montroig al poble conegut ab dit nom, Cogoll roig a una partida del terme de la Selva, Font roja, etc., fins a conèxer ab la denominació de *Fortí roig*, a cert baluart que anys passats existía en l' actual camp de Mart, defensíu de la muralla occidental de Tarragona, ahont fóren construits sos murs ab materials d' un banch argilòs vermell, adossat al basament de la pendent que allí forma la montanya.

La vida vegetal, mólt raquítica durant la era primaria, va tindre dins de les aygues més empenta en la secundaria, aparexent alguna planta en les puntes de les montanyes que sobreexían de la immensa mar que cubría quasi tot lo territori de la regió catalana. La existencia de sers animats se caracterisa per muscles y crustacis, quina classificació ha sigut feta oportunament per botànichs, naturalistes y geòlechs, en consonancia a la troballa d' aquells animals en estat fòssil dins de les terres corresponents als períodes triàsich, juràsich y cretàcich, en que l' element científich ha dividit tota la era secundaria.

Durant lo període cretàcich, un nou alçament acabà pera fer sortir fora de les aygues lo territori montanyench de Tarragona, axís com quantes ramificacions naxen de la serra de Cabra, la més propera a son terme municipal, començant l' enduriment de la crosta y aparexent demunt d' ella la vida vegetal y animal ab estat semblant a la flora present, encara que en quant a la fauna se conceptua que són d' aquella època certs animals monstruosos, corresponent provablement a dit període les despulles del que en 1884 fóu trobat devall de la terra de conrèu de la finca del terme de Tarragona, coneguda per Masía d' en Garrot, que ja anomenarem abans, enorme fòssil de tres metres de llarch per mitg d' ampla, part del que va presentar-se a la Academia de Ciencies Naturals de Madrid pera son exàmen y classificació.

En lo parer del naturalista Nicolàu Diaz, aquell ser antidiluvià pertanyía a una època anterior a la que Mr. Le Play y sir John Lubbek califican de *neolítica*, pertanyent a la metexa categoría dels preciosos descubriments geològichs de California, datats del any 1877, y dels de la mina Bully-Grenny, del departament de Calais (França), en 1883. Gran part de dit fòssil no ha sigut encara extret de dessota la capa de terra que lo cubreix, quedant enterrat en lo lloch de la troballa, ahont resulta lo territori d' elaboració cretàcea, puix la greda o terra blanca domina en quasi tot l' esplanall o replà alterós de la porció del terme municipal, des de la vall de la Secuita y Argilaga, per ahont té sos examples lo Camp de Tarragona, fins a les estrebacions dels turons de la Oliva y del Llorito, prop de la ciutat que dóna son nom a tota la comarca.

Com a conseqüencia de lo que s' ha vingut exposant, havèm de manifestar que lo tossal ahont està assentada la antiga ciutat de Tarragona, va tindre son origen en lo període cretàcich de la era secundaria, lo derrer dels tres que determina la ciencia geològica relativa a dita era, quedant formada la vessant del mitgdía per una pendent llarga y suàu, partida en dos cossos, de N. a S., per quin punt d' unió deurían córrer les aygues, fins que la superposició de terres de sediment y los treballs dels primers pobladors lograren omplenar tota la vessant esmentada e igualar los dos cossos de la roca ab un sol paviment, puix se nota que per lo centre de la ciutat los fonaments del edificis, fins a trobar la crosta caliça, han de tindre major fondaria dels que són necessaris per la construcció de cases en los extrems oriental y occidental.

També, segons la opinió del sabi geòlech espanyol, en Vilanova, són de formació cretàcea los terrenys dels ports de Tortosa, lo famós coll de Balaguer y lo territori de la Bisbal del Penadès y de Villafranca.

Aquell alçament que havèm indicat durant lo període d' elaboració cretàcea, va produhir, segons manifesta lo Dr. Almera y Comas en son treball sobre los mohiments geològichs del terreny de Barcelona, ademés del enfonzament del Penadès fent entrar lo Mediterrà per lo Vendrell, la inundació de qüasi totes les terres baxes fins al Vallès. Les estrebacions de la serra de Cabra deuría fer l' efecte de caps marítims de regular extensió, y lo tossal de la ciutat tarragonina, en son replà superior, se presentaría com una petita illa rodejada de la mar per tots sos voltants y separada de la estrebació immediata, que ara porta los noms de pedrera de Santa Tecla y Ermitans, per les aygues que cubrirían la estreta vall que després ha isolat dit tossal del restant país montanyós que forma part de son terme.

Les varietats de muscles, petxines, caragols, tortugues y demés crustacis que en estat de fossilisació permanexen dins la roca de la vessant septentrional de la montanya de Tarragona y venen trobant-se en los blochs de pedra dels turons immediats, confirman la presencia de les aygues marines en dits llochs, com resultat dels mohiments ocurreguts en aquell període geològich.

La era terciaria resulta caracterisada en lo Camp de Tarragona per l' alçament paulatí de son territori, anant de retirada l' element aqüós, y presentantse ja la vida vegetal y animal, en la part sòlida, ab tota sa pletitut y força vivificadora, existint cert testimoni de la existencia d' animal paquiderm en nostra terra, classificat per lo naturalista Dr. Mir com quexal de mastodont, quina important troballa va ésser feta en la anomenada pedrera del port, durant la explotació de la metexa, poguent-se arrancar més d' una meytat de la grossa ferramenta, que fóu depositada en lo Musèu d' Historia natural del Institut de la provincia.

En dita era quedavan ja perfectament dibuxades la gran cadena dels Pyrinèus, ab tota sa plenitut, y quantes ramificacions d' ella se desprenen, exteses les de Catalunya fins lo ríu Ebre. La conca del esmentat ríu continuava enfonzada per les aygues de lo Mediterrà, fins quasi son naxement, y·a la vegada les del Atlàntich se corrían des de lo golf de Gascunya per l' interior de la França, invadint los departaments del baix Pyrinèu, fins a trobar les primeres, y com a consequencia de ulteriors movimens geològichs durant los períodes eocènich, miocènich y pliocènich, de dita època, fóu unida la Península Ibèrica a la restant porció del continent d' Europa, formant-se a la vegada la vall del Ebre a mida que les aygues se retragueren.

Per regla general, com díu Vilanova, són de procedencia pliocènica les terres calices, argiloses y les margues, axís com les arenes y les arenisques, dexades unes y altres en lo llit que abandonaren les aygues, classificades de poca consistencia en nostre país y depositades en la llenca de terra comprensiva des de Granollers al coll de Balaguer. Apareix també una capa mólt extensa d' aquell sediment, que arrenca de Tortosa y Torre de Maldà y arriba sens interrupció fins a la costa d' Almería.

Lo sistema antròpich que dóna caràcter a la època següent, anomenada quaternaria, ha sigut també obgecte per la Geología de la divisió de noves formacions sedimentaries, designades ab la classificació d' erràtiques, diluvials y aluvials.

La era quaternaria es tal vegada la més interessant de les que constituexen los principals elements de la ciencia aludida, puix resulta que en dita era va lograr sa consolidació la crosta terrestre, quedant en definitiva separada la porció sòlida de la líquida; tenint vida complerta en una y altra quantes plantes y animals encara venen poblant-la; fent sa aparició en la terra la especie humana per voler de la Omnipotencia divina, y acabant per ocórrer lo gran cataclisme diluvial, quina justificació en tot quant a dita època se refereix, queda consignada en lo meravellós llibre de lo *Gènesis*, inicial de la sagrada Biblia.

Geològicament considerada, la era quaternaria pot dir-se que té son començament en lo desenrotllo de la néu, tan gran y tan portentós, que per testimonis autèntichs de sa acció, com exposa lo sabi geòlech abans referit,

pot assegurar-se que arribà dit metèor a ocupar mólt més de la totalitat de l' hemisferi del Nort y quasi totes les regions del que-s trova en la part oposada, convenint la gent científica, en que, encara que la invasió de la néu resulta general, ni lo clima fóu tan rigorosament fret com corresponía al estat atmosfèrich, ni animals y plantes desaparegueren de determinades regions, limitant-se los derrers a emigrar y refugiar-se en les entranyes de la terra.

La fusió de la néu vingué a aumentar lo volúm de les aygues que ocupavan mólts territoris, determinant la iniciació de fortes corrents en tots sentits arrossegant aquestes roques y còdols, terres, banchs, pedruscalls, graves, arenes y tot quant s' oposava a son pas, obrint les riberes dels ríus y formant llur delta, y conduhint als terraplens los sediments arrossegats des de llochs mólt distants.

La acció d' aquell mohiment líquit dins del territori de Tarragona va dexar-se sentir arrèu de sa importancia, com en les demés regions del globo. Los avenços existents encara de les aygues marítimes en lo camp de Tarragona en lo baix Penadès y en la vall del Ebre, passant aquestes al centre del Priorat, ahont se troban incrustacions lacustres que demostran lo batiment del onatge al peu de la serralada del Montsant, aumentaren lo volúm de dites aygues, precipitant-se sobre lo camp de Tarragona y arrastrant grans quantitats de fanch, convertit després en terra de conrèu, que va cobrir la crosta cretàcea oportunament formada.

Les metexes aygues en les serralades de Prades y Espluga de Francolí, al invadir la conca de Barbarà buscaren la sortida en direcció a la mar, reventant la muralla terrosa que existía en lo punt d' unió de les montanyes Carbonaries y les de Capafons pera passar al Camp de Tarragona y continuar son curs fins al Mediterrà, donant lloch a la formació del conglomerat de roques movedices, ahont apareix emplaçada la vila de la Riba, y obrint complertament la mare del ríu Francolí des de dita conca al peu del tossal de Tarragona.

Altres aygues de les neus, depositades demunt les serralades de la Llacuna y Brufaganya, grataren les terres y sediments de la vall de Pont de Armentera, Santes Crèus y Vilarrodona, dirigint-se a la costa y constituint lo llit del ríu Gayà.

La força d' aquelles corrents va emportar-se, rodolant, móltes roques arrancades de les serres del camp, que saltant per l' alt esplanall del terme de Tarragona, quedaren detingudes en la vessant occidental del montícol que serveix de basament a la Ciutat, essent aprofitades pêls constructors de sa muralla, a fí de fonamentar la part inferior de la metexa. Axó pot observar-se en la calitat y forma de les que foren colocades al troç amurallat interior del cap del actual carrer denominat «baxada del Roser», les que s' exhibexen en la cara exterior de la mar, immediata al *Fortí Negre,* y algunes altres que-s troban en aquella obra gegantina, anomenada comunment ciclópea. Dites

roques, de forma enterament arredonida, com si fossen grossíssimes bales de canó, se nota a primera vista que han sigut esmolades llurs puntes per la acció de la fregada y gastament de la pedra, quan fóu arrossegada per la impetuositat de les referides corrents, a manera de grans palets de ríu, que carexen de tota sinuositat, al llimar-la lo corresponent arrastre.

Com pot soposar-se, ab la revinguda de les aygues, surgiren per tot arrèu abundants manantials, plens de materia caliça, que depositaren en sos encontorns y va endurir després la acció atmosfèrica; trobant-se encara banchs més o menys extensos d' aquell sediment en les coves del Llorito, dins del terme tarragoní, en certes terres alteroses de prop lo poble dels Garidells, en les masses groguenques adherides al peu de la vessant occidental de la montanya de Tarragona, arrimades allí per la corrent, y en varies altres que suran en diversitat de llochs de la costa NE.

La acció aluvial de la era quaternaria, sens dupte, que es la més favorable a la producció de quantes intervingueren en la formació del planeta. Mitjançant la invasió de les aygues dolces o terrestres, una extensa capa de terra d' aluvió va cubrir totes les planuries, los replans dels turonets y demés prominencies y vessants montanyenques, ab major o menor escala, segons la altitut y les condissions del terreny que atravessavan dites aygues. Es induptable que aquell sediment aluvial ha facilitat a la humanitat trobar la manera d' atendre y socórrer ses necessitats físiques ab lo conrèu del detritus, ab la naxensa de fonts y manantials, ab la aparició d' estanys y ab lo desenrotllament de ríus, rieres y barranchs.

La metexa formació diluvial o aluvial, produhida per la filtració de les aygues al interior de les grutes y cavitats, ahont se troban juntament ab los materials d' acarreig, de naturalesa mineral, les despulles del home primitíu, barrejades ab plantes y animals fòssils contemporanis, originaren la acció química y mecànica del que se coneix per estalactites y estalagmites, com s' observa en los avenchs de la Febró, y en mólts llochs dels terrenys montanyosos de la provincia. Y encara que després d' acabar-se los mohiments del diluvi o diluvió de la era quaternaria quedaren les terres ocupant los terrenys y baxos immediats a la mar, com axís deuría succehir en bona part del Camp de Tarragona, les deposicions sedimentades de quantes corrents contínues o discontínues s' iniciaren aleshores, han continuat terraplenant-les pausadament, al punt de dexar les platges actuals en lo lloch en que queda limitada la part sòlida de la terra del element líquit que la envolcalla.

CAPITOL IV

Orígens de Tarragona

Llarga vida de Tarragona.—Orígens fabulosos.—Teoría científica de Mr. Laborde.—Teoríes de Cortés y Madoz.—Teoría d' Albinyana y Bofarull.—Teoría egipcia d' Hernàndez Sanahuja.—Teoría del meteix autor sobre les races indostàniques.—Teoría d' En Guillém García.—Teoríes de Berlanga y E. Hübner.—Teoría de Mr. Pere París.—Opinions del autor.—Constructors de la muralla monumental.—Escasses noticies de la Kesse o Kosse primitiva.

Encara reposa la venerable matrona tarragonina dins del monumental breçol que li fabricaren sos progenitors durant sa infantesa. Recolzada demunt del capsal texit per la munificencia romana y consagrat a la més altiva divinitat del paganisme, l' adveniment de la doctrina Evangèlica y la cimentació de la Esglesia de Jesucrist, han lograt, en los segles subsegüents, transformar aquell obgecte de descans ab una de les obres més típiques de la arquitectura mitgeval, ahont reclina sa hermosa testa la benhaurada Senyora, abans dominadora de tota la Iberia y àrbitra del avenir de la gran nacionalitat llatina, en l' Occident d' Europa.

Enjoyada sa blanca y llustrosa cabellera ab la corona de reyna, segons la calificaren escriptors del Imperi més poderós de la terra, dihent en son elogi: *Hispania orbis regina et dea, Romani populi quondam gloria, et Cartagini æmula;* adreçada ab la diadema de sa noblesa, quin coronament soporta la històrica *Thau,* símbol de les virtuts de sa arrogant protectora, continua endormiscada delectant-se ab la sombra de ses jovenils grandeses, estirada en lo llarch tossal que li permet contemplar la puresa del firmament des del cim de la montanya, y remullar a la vegada sos peus alabastrins, besats a cada instant per l' onatge suàu de la mar mediterrania.

Ella, en son llit de construcció gegantina, ha rebut les caricies del gran Cèsar, los enamoraments del diví August, los obsequis de Trajà y Hadrià y la ostentació de quasi tots los emperadors de Roma; ella va ésser fortament mimada per la noblesa patricial del Imperi, que en sa defensa resolgué enterrar-se entre les runes de sos monuments, ans que transigir ab la niçaga dels barbres; ella, batejada ab la sanch dels màrtyrs dels segles apostòlichs y

heroychs de la Esglesia, cremats en son anfiteatre, logrà enfrontar-se després ab lo representant del Arrianisme espanyol, lo rey wissigoth Leovigild, presenciant la desgracia de son fill, degollat, segons lo testimoni del Wiclarense, dins del recinte de ses muralles; ella, en fí, volgué estimar ab preferencia sa aparent mortalla durant l' espay de quatre segles, en mitg de runes, del foch y de la sanch, que no veure-s trepitjada per los seguidors del fals profeta de la Arabia.

Tornada a la vida, valent-se de la mà piadosa dels gerarques eclesiàstichs, una vegada reviscolada per la ferma voluntat de Sant Olaguer y demés successors de la Mitra metropolitana, en lo segle XII, de nou va sentir lo bes de Anfòs I de Catalunya, quan l' anomenava cap y capsalera de tot son reyalme; l' alè de Jaume lo Conqueridor, que des de sa terra y sots l' ampar de sa Esglesia emprenía les excursions a les illes Balears, al regne de Valencia y a la terra de Murcia; l' esperit fort y noble del gran Pere II en la conquesta de Sicilia y en lo coll de Paniçars contra los creuats enemichs de son llinatge, cridant, a la vegada, a la sèu tarragonina, igual que son pare, ab lo dolcíssim nom de mare sua; la remor de les armes dels expedicionaris al domini de Còrcega y Cerdenya, en temps de Jaume II, y des del Orient a la conquesta del imperi grech; los últims gemechs d' arrepentiment d' En Pere III, lo Cerimoniós, menyspreuador dels drets de sa corona eclesiàstica; los consells de prudencia y benignitat del gran prelat president del tribunal sentenciador en lo plet en que fóu resolta la qüestió dinàstica-aragonesa, y les heroicitats d' Anfòs IV y sos cavallers en Nàpols y altres Estats italians per encastar los nous joyells a la gran diadema d' Aragó.

Durant la Edat moderna, quan la canosa matrona començava a extendre ses ales al impuls de son comerç marítim, altra volta va veure-s atropellada, en l' any 1811, per la força de la gent vinguda de les Galies, refent-se, no obstant, ab premura d' aquella desgracia y donant proves de sa vida en la lluyta esdevenidora entre los grans centres de població y les ciutats que-s troban dins del cèrcol en que los primers extenen ses fortes energíes econòmiques.

Aquella interessant matrona que tantes coses ha vist, tantes generacions ha presidit y tantes gestes pot contar en sa llarga existencia, no ha lograt encara presentar sots una forma induptable sa partida de naxement, ni la procedencia exacta de son nom, ni la de a quí dèu son nodriment durant los primers dies de sa infantesa.

Aytals problemes de naturalesa científica tractàm d' esbrinar en les línies subsegüents, en forma resumida, tenint en compte que no es bastant propri d' una Geografía, presentar a la consideració pública lo séu estudi.

Per de prompte, fugím de lucubracions ja conegudes de autors, com Flavi Josefo, Florià de Ocampo, Anni de Viterbo, Tarafa, Pineda y altres, manyidors de genealogíes de ciutats y pobles, que retrauen la fundació de Tarragona fins als temps bíblichs de Tubal, quint fill de Jafet y net de Noè; dels

qui la suposan edificada per Hèrcul, o dels qui la atribuexen a Teucre o la fan originaria de Tirs y Fenicis. Mr. Alexandre de Laborde, en son «Viatge pintoresch e històrich per Espanya» (any 1806), exposa que la construcció de les muralles era deguda a blochs de roques, posades en desordre, les unes demunt de les altres, tenint l' ayre de pervindre d' un poble de gegants.

Desprès pregunta ¿es tal volta una de les construccions atribuides per Strabon als ciclops, que marcan en moltes comarques d' Europa los primers temps de la arquitectura grega? ¿Es per ventura una fundació deguda als fenicis o es una obra cartaginesa? D' aquesta última opinió, es Mr. Lluís Petit Radel, qui assegura pertanyer induptablement a la època en que un poble mólt antich va dominar en tota la comarca. Segons ell, per més que sembla pertanyer a un poble mólt antich, no presentan les condicions essencials y distintives que constituexen la obra ciclòpea de les ciutats primitives de la Grecia y de Italia. Formada dita obra en les muralles d' aquestes ciutats per blochs que tenen la figura de polígonos irregulars; semblant material exclòu essencialment lo sistema de construcció compost de filades de pedra, en sentit horitzontal y paralel, com resulta dominant en los murs de Tarragona. Axís es que la esmentada construcció impropriament se l' anomena ciclòpea, encara que les pedres són colocades de manera que se-n podrían suprimir en gran nombre sense que lo mur arribés a perdre lo equilibri, cosa que no succeheix en les obres atribuides als ciclops, en que la supressió d' una pedra podría donar lloch al enderrocament de tot l' edifici. Acaba congecturant que es de fundació cartaginesa, creyent confirmar sa opinió ab lo exàmen que del meteix varen fer Mr. Devoise, comissari de relacions exteriors a Tunis, qui díu que los macissos d' obres que-s troban a Tunis, són de paregut en sos detalls a les referides muralles. Sí, donchs, dits macissos existexen al pèu de la muralla de *Cartago,* ahont podría suposar-se que devían son orígen a la construcció romana, la distancia de abdós paissos vé a afermar que tenen semblant procedencia, com la que-s nota en los monuments més antichs del Egypte y del Assia, enteraments distints dels existents a Europa, anomenats dels ciclops, y corresponents a èpoques primitives.

A la opinió de Mr. Petit vé a acomodar-se Mr. Laborde, afegint que los sillars encoxinats de la part superior de les muralles tenen lletres que servexen pera regonèxer les pedres y colocar-les ab l' ordre assenyalat per l' arquitecte; que dites lletres eran gregues, com les de la major part de les colonies del Assia menor, semblants als caràcters desconeguts de les inscripcions y medalles dels primers temps d' Espanya, nova prova de la autenticitat del llenguatge primitíu y del ús general en tots los paissos.

Teným, donchs, que a França y en los primers anys del segle XIX, les muralles de Tarragona en son basament eran de procedencia cartaginesa, y a ells la ciutat devía son orígen, teoría que ha comptat escassos partidaris y no pot ésser justificada per cap troballa arqueològica.

Anys després, En Miquel Cortès y En Pasqual Madoz, en sos Diccionaris buscaren l' orígen de Tarragona en la etymología de la paraula *Tárraco,* prescindint de la part monumental. Lo primer manifesta que dita paraula era de procedencia fenicia, encara que no troba inconvenient en que pervinga del idioma hebréu, usat tal volta a Espanya, com a dialecte dels Ibers. En aquest cas, afegeix, podía derivar-se de les veus *Tirach* o *Tarach* y *Gov,* fòrmant-se d' elles lo nom *Tarahagon,* pronunciat en llatí *Tárraco,* significatives de *Ars robusta fortis,* ab que l' anomenan Marcial (llibre 10, epíg. 104), Prudenci (hymn. 6), Ausoni y altres.

Sense que Madoz volgués desviar-se de la teoría d' En Cortès, mentres quedés en pèu lo fonament de que la ciutat era obra ibèrica o celta, entén aquest últim autor que la etymología de dita paraula *Tárraco,* realment pot originar-se del hebréu, llenga parlada per la raça nacional com a dialecte, o com derivada la dels Ibers y Celtes de la anomenada semítica o del sanscrit, que se suposa usada en primer terme per lo gènere humà.

Abdós escriptors estàn conformes, no obstant, en que quiscuna que sía la procedencia etymològica del nom de la ciutat, aquesta era d' orígen anterior a la vinguda dels germans Escipions al territori Espanyol.

En l' any 1849 los nostres paysans En Joan Francesch Albinyana y Andréu Bofarull en «Tarragona monumental» creuen als íbers com los habitants primitíus de la península, y que los de la Galia, empenyuts en son país per sos congèneres, los celtes, y barrejats uns y altres, passaren a Espanya y constituiren la colonia celtíbera de Tarragona, alçant ses muralles y donant nom a dita ciutat, quinze segles abans de la Era cristiana. Venen apoyant sa congectura en que llurs races varen dexar en son viatge pera lo Continent d' Europa, monuments barbres y colossals, apropriats a son caràcter y naturalesa, com los existents en Noruega, Suecia, Bèlgica, Irlanda, França y fins a la illa de Mallorca, coneguts o classificats per druídichs, composts per apilament de roques, en forma pareguda a la de les muralles de Tarragona.

Precisament dins de la comparació dels monuments megalítichs dels pobles anomenats, vé a fonamentar-se la diferencia trobada entre aquelles obres y la dels murs de la ciutat tarragonina, puix en aquesta no-s pot duptar de que la construcció mereix lo calificatíu de ben acabada, feta ab art y conexement de la arquitectura, mentres que careix de tals condicions lo que es conegut ab lo nom de dòlmens, cromleks, nuragues, talayots y demés edificacions de les races primitives. Dita diferencia, observada a primer antubi, determina perfectament la existencia d' un llarch transcurs, tal volta de segles, des de les últimes obres esmentades a la relativament més moderna de les muralles de Tarragona.

En l' any 1855, En Bonaventura Hernàndez Sanahuja, en lo «*Resúmen histórico-crítico de la ciudad de Tarragona, desde su fundación hasta la época romana, con una explicación de los fragmentos del sepulcro egipcio descu-*

bierto en marzo de 1850», explica que en Març de 1850, los presidaris destinats a la explotació de la pedrera del port, trobaren en lo lloch ahont existía lo cementiri protestant, un paviment de grans lloses pertanyent a la època romana, y devall, a major profunditat, un altre, segons tots los indicis, d' orígen grech-ibèrich, presentant-se, entre aqueix y la roca, lo discutit sepulcre, cobert d' una rogenca incrustació. Desgraciadament, diu Hernàndez, los obrers varen rompre lo monument, creyent-lo de cap interès.

A poca distancia del siti anteriorment expressat, fóu descobert en lo mes de Juny de 1852 una banyera d' obra de mampostería y un mosàych romà, y dessota de dits obgectes, entre vestigis de edificacions més antigues, carbonisades, calçinades y plenes de cendres, aparegueren nous fragments de gust y caràcter egypci, treballats o escarpejats en lloses de marbre, arrencades de les pedreres de la ciutat. Lo Govern trametè a En Antoni Delgado, pera certificar de la autenticitat dels descobriments. Continuades les obres en 19 de Març de 1853, a presencia del funcionari central, de les autoritats provincials, y altres persones ilustrades, aparegueren fragments del meteix istil que los anteriors, també escarpejats en les lloses descobertes.

Hernàndez Sanahuja, en aquells anys, que poden estimar-se com los de sa infantesa en les ciencies arqueològiques, senzill industrial de la ciutat, que per instint y després per càlcul, va aficionar-se al estudi de la historia, a la vista d' aquelles troballes dexà portar-se de sa imaginació e invectiva, acabant per borronejar tot un progecte d' arribada dels egypcis a Tarragona, atribuint-los la fundació de dita ciutat, la construcció de ses muralles y lo assenyalament del nom que la metexa porta.

Conegudes ses opinions en dit opúscol y en les Memories que va remetre a les Academies històriques espanyola, berlinesa y francesa, prompte se presentaren varies notabilitats científiques d' Europa, a fí de fer-se càrrech de la importancia dels descobriments, y prompte també començà la discussió entre elles, especialment entre los acadèmichs de Prusia, baró de Minútoli; monsieur Ross, conceller de la Universitat de Halle; Mr. Roth, canciller de la de Heildemberg; los cèlebres orientalistes MM. Gerhard, director de la Academia de Ciencies de Berlín; Mowers, individuu de la metexa, axís com lo docte Mr. Brugsch, de la Academia d' Arqueología, los quals rebutjaren aquells obgectes, com obra d' algún falsari, y declaran apòcrifa sa llegitimitat.

Tan convençut quedà Hernàndez de son erro, que al poch temps feya minuciós recull del séu llibre, escorcollant ahont podría trobar-lo; replegava també les làmines que l' acompanyavan, publicades per separat, a fí de donar a la troballa tota la publicitat possible, y de tot ne realisava un auto de fè, unint al meteix la desaparició dels obgectes. Un exemplar que obra en poder nostre, al final de son text té escrita de sa propria mà, ab l' epígraf de «Quince años *post scriptum*», y ab la data de 19 de Febrer de 1870, una complerta retractació de ses idees, que honra a la altesa de mires del home prudent.

En obsequi a la veritat, havèm de convindre en que pêls díes a que-s contrauen les aficions dels arqueòlechs tarragonins de mitjans del segle XIX, cert estímul y animositat que entre los metexos va regnar, portà sa encoratjada tasca a extrems tan aventurats y peligrosos per la ciencia y per la llegitimitat dels descobriments, que no han pogut menys d' ésser calificats ab certa duresa per escriptors, historiadors y arqueòlechs, tan celebrats com ben reputats.

Ab l' afany sempre patriòtich de resoldre lo problema del naxement y baptisme de la ciutat de Tarragona, aspiració llohable d' En Bonaventura Hernàndez, quina llum primera havía vist en dita ciutat, als pochs anys d' arreconada sa teoría egypcia, encaminà les corrents històriques al estudi y aplicació d' altres pobles primitíus; axís es que en 1865 ja escrivía dos capítols, inèdits, d' una nova teoría, exposant que la fundació de Tarragona era deguda a la raça pelàsgica. En aquell treball històrich detallava son autor les emigracions dels nous progenitors, expolsats d' Egypte en sa lluyta ab los Faraons, puix los pelasgis no eran més que los *hiksos;* refugiats després a Grecia, Italia y Espanya, y arribats fins a Tarragona, establint sa primera colonia en lo cim del tossal de dita ciutat, construint les muralles del primer clòs (16).

En sa «Historia de Tarragona», editada en 1892, un any després de la mort de dit benemèrit tarragoní, suposa que, en temps remotíssims, quan varen començar les emigracions assiàtiques, una raça anomenada indostànica, per viure en la gran península del Deukhan, entre los rius Ganges e Indus, tractà de dirigir-se a occident, arribant en son primer viatge fins a les costes del Caspi al pèu de la cadena del Càucaso, per la part d' Europa, prop de cert ríu conegut ab lo nom de *Iber,* confluent del Cyrus. Des de dit lloch emprengué més tart altra ruta cap al Bósfor de la Tracia, introduhint-se a la Grecia, al Peloponès, a les illes de Còrcega y Cerdenya y finalment a les Balears, y des de allí a la platja de Tarragona, establint-se en son montícol per aprofitar la situació topogràfica, la existencia d' una font natural al cim del turó y la propera distancia a la mar en lo cas de veure-s acomesa la colonia per los indígenes, a qui califica d' euscars o vaschs. Creu procedían de la gran familia semítica, estimant que dita raça es la que la historia d' Espanya denomina ibera o ibèrica, puix, segons lo testimoni de March Varrón, citat per Plini, les immigracions, per son ordre, foren primerament les dels Ibers, y després les dels Perses, Fenicis, Celtes, Grechs y Cartaginesos.

Lo nom primitíu de *Cose* donat a la colonia y a son territori, conforme justifican les medalles o monedes e inscripcions lapidaries, induhexen a afermar la procedencia indostànica dels vianants, des de la comarca allí existent, coneguda per Cosse-hania o país dels Cossehas o Cossetas, de la que també

(16) Entre los arqueòlechs qui acceptaren aquella teoría, figura en Leandre Serrallach, arquitecte de Barcelona, segons la Memoria llegida en la excursió del any 1895 feta a Tarragona per la Associació de Arquitectes de Catalunya.

fà esment Cèsar Cantú per la presencia en dita comarca de ciutats rodejades de murs mólt semblants als de Tarragona.

Mal acceptats los advenediços cossetans per la gent de la terra, alçaren les cèlebres muralles, construint lo primer recinte que abarcava la part sobirana del tossal, ab varies portes, a quin costat montaren grans torres de defesa. Explica Hernàndez que aquell primer recinte estava per l' interior tancat ab un mur transversal d' orient a occident, que es lo que en lo capítol anterior havèm descrit per la contenció de terres en lo replà de la Sèu, ahont venen emplaçats per demunt los carrers del Vidre y d' Escrivaníes velles, la plaça de la Catedral, baxada del Patriarca, etc., y per devall lo de Civaderia, plaça de les Cols, Mercería y Santa Teresa, y construint després un segón recinte que arribava a la rambla de Sant Carles, puix tant en lo primer mur com en lo segón, que lo composava la muralleta, son basament està també format de roques naturals, en paregut caràcter al de la muralla, segons los fragments de la obra descoberts en los baxos de les cases dels carrers oportunament assenyalats. En dit segón recinte obriren aquells habitants lo pou del mitg de la plaça de la Font, conegut fins ara per pou ciclopi, de prop de 48 metres de profunditat, tallant sempre la roca y arribant al fons, a fí de trobar un petit dipòsit d' ayga, que analisada modernament, compté escasses condicions de potabilitat.

Encara, lo desenrotllo de la població indostànica, o posteriors arribades de cossetans, varen fer precisa la construcció d' un terç recinte, des de la rambla de Sant Carles a la costa, descrit per En Pons d' Icart, com a mur vell, en contraposició a la muralla monumental avuy existent, que suposa reparada per l' emperador Hadrià, llegint-se en lo capítol VIII de sa obra «Grandezas de Tarragona», publicada en 1571, les següents paraules:

«Los dichos muros viejos tan fuertes y casi inexpugnables de Tarragona, »se puede tener por cierto que mandaron hazer en su tiempo los hermanos Pu- »blio y Cneo Scipiones quando reedificaron y engrandecieron la ciudad de »Tarragona..... y toda la parte del muro viejo derribado se junta con el nue- »vo que agora tiene la ciudad que oy es, de mil vezinos y tiene de circuyto »dos mil trezientas sesenta y vna varas, de manera que juntadas estas con las »sobredichas del muro viejo tenía esta parte de ciudad qvarenta tres mil é do- »zientas veinte é tres varas en mi presencia medidas.»

Prescindint de la desproporció de Pons d' Icart al designar la mida de la muralla alta fins a la rambla de Sant Carles, y la muralla baxa o mur vell, com l' anomena, en que no dexa de veure-s a cop d' ull la equivocació soferta per dit escriptor, realment sembla resultar induptable la construcció d' un terç recinte; trobant-hi també Hernandez Sanahuja altres monuments d' aquella raça, com lo que califica de recinte sagrat o *hypæthros*, descobert dins de la actual rambla de Sant Joan, derrera del quartel de Sant Agustí, axís com cert pou enrunat devall de la casa d' En Joan Miret, y altres pous en la de Fran-

cesch Castanya en lo carrer del Gasòmetre y en lo ex-fortí reyal, pera contribuir a la justificació de la existencia en aquell lloch de llars y cabanyes dels primers descendents de la colonia indostànica, exposant, al propri temps, que no faltan allí troballes de citges, molt semblants a les de la part alta, y descrivint diferents talls de la roca, tocant a la crosta de la metexa, en que aparexen rams d' arbres y trossos de fusta carbonisats, junt ab ossos humans y d' animals, bocins de vasta ceràmica y altres obgectes, cobert tot per una capa de terra, demunt de la que vé assentat un paviment tosch de niçaga tirrènica, després un altre d' orígen grech y finalment sobre d' aquest se presenta ja lo mosàych romà.

Coneguda la presencia dels cossetans a Tarragona, tracta Hernàndez Sanahuja d' explicar de quina manera fóu destruit aquell poble y enrunada la ciutat, ab l' enderroch de ses muralles fins a quedar reduhides a son basament d' un o dos metres, aprofitant-lo grechs y romans pera montar lo mur de sillars encoxinats.

Acut, per axò, a la invasió dels celtes dins de la península ibèrica, setze o disset segles abans de la Era cristiana, puix manifesta que si no es per dit acontexement, no-n troba d' altre en que fonamentar la primera destrucció de Tarragona. Ab la invasió cèltica, quin camí d' Assia al cor d' Europa descríu dit arqueòlech, la arribada dels invasors a la Bètica, topant ab los Ligyes o Ligües, va produhir la fugida dels últims en direcció a la Sicania, territori de Valencia fins prop del ríu Ebre, quina població principal era la Cenia, y-ls sicans, de sanch éuscara, varen tirar-se demunt dels ilergaons y cossetans, derruint la ciutat de *Cose* per mitg del foch, lo ferre y lo enfonzament de ses muralles ab vigorosa sanya, fins que la cayguda de llurs blochs de roques impediren l' esparramament de les que-s trobavan en les últimes fileres.

Passada aquella gran calamitat, pogueren recollir-se les despulles de la raça cossetana en lo primer recinte de la ciutat, vivint allí per espay de dèu a onze segles, ahont encara les trobaren tirrens y etruschs que aportaren a les platges tarragonines durant les expedicions per lo Mediterrà. Amichs uns y altres al poch temps, quedaren estacionats los nous mercaders en la part baxa o terç recinte antich, quina solera havía cobert groxuda capa de terra, alçant una colonia relacionada ab los primers, a la que donarèm lo nom de *Tàrrach,* que unida a la de *Cose,* en llenguatge etrusch vol dir ciutat de *Cose*. Suprimida després la última sílaba per eufonía, ha resultat formada, des de la època romana, la paraula Tàrraco.

També, segons Hernàndez, montaren en aquell recinte luxosos edificis, havent-se trobat, ademés de trossos de ceràmica, certs capitells d' ordre toscà, que donan prova plena del grau de civilisació característica de llur poble.

Nous aventurers mediterrans, procedents de la Fòcida y altres comarques gregues acabaren ab la estació etrusca, junt ab la de la acròpolis cossetana, y escarmentats los últims del dany causat a ses llars, al retornar los qui escapa-

ren del perill a la ocupació del tossal tarragoní, tractaren de resistir-se, en lo cas de posteriors invasions, construint la hermosa muralla de sillars encoxinats, caracterisada per les lletres ibèriques assenyalades, quina escriptura y treball arquitectònich havían après dits cossetans, dels anteriors colonos, y dexant, al fí, que los enemichs o focenses, a mitjans del segle V abans de Jesuchrist, erigissen la famosa *Callipolis,* ciutat rodejada de muralles, tocant a la mar, que Hernàndez y altres arqueòlechs han fixat son emplaçament als voltants del actual ermitori de la Pineda, a prop de sis kilòmetres de Tarragona, extenent-se llurs aventurers ab direcció al mitgdía, ab la fundació de noves estacions, la de *Salauris* y la de *Labedoncia,* segons lo testimoni de Festus Avienus, en lo poema *Oræ maritimæ,* versos 5o5 y següents, y acabant per transigir ses diferencies ab los cossetans, que-ls permeteren establir-se dins de Tarragona, demunt de les runes de la solera tirrènica, donat lo descobriment de paviments y obgectes trobats, mitjansant, emperò, la condició d' encunyar moneda ab lo nom de <ϟ⊬ (Cosse) en idioma y escriptura ibèriques.

La prosperitat de la esmentada colonia per espay de dos o tres segles apareix tan important que en quasi totes les regions del Mediterrà han sigut recollides monedes de *Cosse,* justificant sa presencia la expansió mercantil del poble allí aposentat. No obstant, prompte un nou element sortit de la costa africana, fundador de la república de Cartago, va procurar l' aniquilament d' aquell centre comercial, valent-se de la mà poderosa d' Amilkar Barka, destructor de dita colonia y de les restants del Mediterrà, arrastrant en sa cayguda la de la acròpolis cossetana, quin recinte fóu també, en dita ocasió, sorprès, saquejat y enterament abandonat.

Tan complert apareix en aquella lluyta l' assolament de Tarragona, que quan en l' any 218 abans de Jesuchrist arribava a Empories lo general romà Cneus Scipió, perseguidor del cartaginès Aníbal, dirigint-se costa avall de Catalunya fins a la desmantelada Tarragona, no trobà en dita ciutat lo nou capdill més que un cercle de blochs enderrocats, que li serviren pera la cimentació de la famosa muralla romana.

En 1897, un nou arqueòlech, En M. G. J. de Guillém García, publicà «Les hétheeus ont ils colonisé la Catalogne? Acropole cyclopeenne de Tarragona»; tractant de justificar que llur poble, tingut com un de tants petits Estats que ocuparen als israelites la terra de promissió, en pacífiques relacions ab Abraham, David, Esaú y Salomó, va lluytar durant més de vuytcents anys ab los Faraons d' Egypte, y ab los reys d' Assiria, apoderant-se de la ciutat més principal en 717, abans de Jesuchrist, y constituint lo gran imperi dels Hetheus o Hittites; que dit poble en ses atrevides exploracions s'ha cregut que possehía cert art típich, descobert en distints obgectes y monuments trobats en diversos paíssos, especialment de ceràmica, que fan sospitar si-ls proto-pelasgos de la historia clàssica són precisament los hetheus de la historia sagrada y dels monuments de Grecia e Italia, quina colonisació y població pot ésser atribuida

en gran part a llurs aventurers. Per tant sosté que Tarragona es d' orígen hethèu, fent obra de sa cultura la construcció de les muralles y la fabricació d' alguns obgectes de ceràmica existents en lo Musèu provincial, classificats d' etruschs o tirrènichs.

Encara que-l nostre compatrici, lo sabi arqueòlech Eduart Saavedra, actual director de la Reyal Academia de la Historia, en nota bibliogràfica publicada en lo Butlletí de dita Academia, volúm XXXV, quadern IV, no estima fonamentat que-l poble hetheu fos constructor de les muralles de Tarragona, per carencia de datos que demostren la ocupació material del territori per llur poble y son domini polítich directe; entén que en realitat existeix semblança entre los monuments assiris y los de Tarragona, constituint cert indici a favor de la teoría exposada.

En contra de la metexa se rebela l' arqueòlech català En Joseph Brunet en les notes crítiques publicades en la «Revista de la Asociación Artístico-Arqueològica Barcelonesa» (noms. 18 y 19, Març a Juny de 1900) y diu, que los partidaris dels hetheus no han tingut cap escrúpol en cometre fraus arqueològichs, inventant monuments, fent nàxer un gran Imperi, quan se tracta d' un petit Estat, quasi sempre subgecte a Egypte o a Assiria y complicant l' estudi de la historia de la Antigüetat; que l' imperi Hittita, tal com ells l' han inventat, comprèn tot l' espay des del desaygüe del Nil, seguint per les costes de la Syria, Fenicia y tota la Assia menor, fins al Estret dels Dardanels en lo Mar Negre, y no obstant de sa extensió y duració de 1700 a 1000 anys abans de Jesuchrist, no ha dexat rastres importants y positíus de sa existencia, y que del opúscol d' En Guillém García se deduheix que no ha llegit sinó autors que tractan dels hetheus per incidencia, sens haver-ho fet dels principals atletes inglesos.

Una petita rèplica del autor de la Memoria posà fí a la discusió iniciada, quedant duptosa la materia tal com la va dexar En Saavedra en sa nota bibliogràfica, anteriorment resumida.

La teoría del imperi Hittita y la fundació de Tarragona per llur poble ha sigut també combatuda per En M. R. de Berlanga en algún estudi publicat en la Revista ultimament nomenada. Aquest arqueòlech judica que les muralles foren obra dels tirs o fenicis, y en un estudi sobre cartaginesos y romans, després de exposar les ingerencies dels grechs en quasi tot lo territori de la costa del Mediterrà, diu lo següent:

«Pero no por esto dejaron los tirios de llevar sus bajeles á visitar esas »mismas playas de la primitiva Iberia, quedando señales indelebles de su es»tancia en ellas en las murallas de Tarragona (17), que los íberos del período »neolítico no hubieran podido levantar, si los fenicios no les hubiesen ense»ñado los elementos del arte de edificar, valiéndose de semejantes monolitos,

(17) Strabon, III, V-1.

»como antes lo hicieron los sidonios con los pelasgos de la Grecia y de la Ita»lia, con los cypriotas y malteses, cuyos celebrados templos en ruinas, con »sus inmensos sillares, marcados algunos con letras fenicias, recuerdan á ma»ravilla los tarraconenses, siendo tanto aquéllos como éstos los más genuinos »representantes del monotelismo arquitectural de aquellos navegantes refrac»tarios á las formas estéticas y entusiastas por la solidez y las proporciones »amplísimas de sus edificaciones..... Comunicaron á la vez los tirios á los de »Tárraco el maravilloso invento de su alfabeto que adaptaron éstos al idioma »que hablaban, señalando con aquellos signos fonéticos los grandes y toscos »sillares de los enormes muros con que cercaron su ciudad» (18).

Contestant a En Berlanga, repetirèm que cap obgecte ha sigut trobat, de caràcter fenici, que vinga a justificar la permanencia del poble tir o fenici dins de nostra ciutat.

També lo Dr. Emili Hübner, troba clarividentes les mostres de la raça fundadora en les pedres de ses antiquíssimes muralles. La part més baxa, afegeix ab sos grans monolits quasi sens obrar, y ab ses faxes ombralades de una sola peça demunt de ses petites portes, revelan lo colossal treball dels primitíus terratinents espanyols, sortits del més rudimentari prehistorisme, alçant los forts murs d' aquell camp atrinxerat, quins descendents afegiren més tart alguns metres més de pedres menys tosques, marcades ja ab lletres ben llegibles pera llurs íbers que acabavan de fixar son abecedari, però que encara no encunyavan monedes. Axís varen trobar los romans aquella imponent fortalesa primitiva,quines muralles recordan les d' Alatri, Cora, Babian, Atina y altres d' Italia, de ahont varen arribar los seus constructors, y volent-la fer encara més inexpugnable, agregaren nous sillars demunt dels vells, construits a esquadra, que són los que coronan llur curiosíssima obra. Aquests y altres treballs de fortificació executats per En Cneus y Publi Scipió, germans, y per son fill y nebot respectiu, Publi Corneli Scipió, lo primer Africà, acabaren per induhir a Plini a que assenyalés a la esmentada ciutat, com obra dels Scipions.

Ara bé: com les poblacions que dit arqueòlech anomena dins d' Italia pera comparar ses muralles ab les de Tarragona, tenen son emplaçament en la comarca de la Etruria o tirrènica, es de deduhir que lo celebrat epigrafista creu que la obra dels murs de Tarragona ha pogut ésser originaria de dita raça.

Confirman aquella opinió les manifestacions del meteix arqueòlech en una nota bibliogràfica relativa a la obreta publicada en 1894 ab lo títol de «Tarragona antigüa y moderna», impresa en la «Revista crítica de Historia y Literatura españolas», Setembre de 1895, consigna lo Dr. Hübner lo següent:

«En las montañas cercanas á Tarragona debe haber existido la antigua po»blación de Cessa o Cissa, antes de Tárraco, centro y capital de los cesseta»nos, conocida por sus monedas ibéricas *(Monumenta Linguæ Ibericæ Nr. 21)*.

---

(18) «Revista de la Asociación Artístico Arqueológica de Barcelona», Vol. IV, año IX, n.º 46.

»Esperamos de los anticuarios tarraconenses que algún día irán á descubrirla »en uno de los recintos con murallas ciclópeas que deben existir por allí».

Semblant manifestació vé a demostrar que lo gran arqueòlech no estava conforme ab la opinió d' aquells que fan de la primitiva ciutat de *Cosse*, com l' anomenan, y la de Tàrraco, una metexa població, y que la última dèu tindre un orígen distint del assenyalat per los partidaris d' arrencar-la dels famosos cossetans.

Finalment, Mr. Pierre París, en lo llibre «Essai sur l' art et l' industrie de l' Espagne primitive», premiat en lo concurs Martorell del any 1902 y publicat a París en 1904, les muralles de Tarragona, díu que són de naturalesa indígena, y no obra de colonisadors, com los ciclops, prò no de caràcter fenici, donada sa originalitat y les diferencies existents entre una y altres. Suposa, que sos constructors volgueren imitar les fortaleses de Mycenas y Tyrinto, quins pobles tingueren relacions íntimes ab los ibers o naturals de la terra, atribuint nostres muralles a la gent del país.

Ab tanta diversitat de parers com los que lleugerament havèm resumit, emesos tots per arqueòlechs de primera nota, no podrà menys de compendre-s que lo propri, l' haurèm d' exposar ab gran temor.

Lo erudit treball de N' Hernàndez Sanahuja, apareix mólt bonich, novelesch e interessant; mes pera la historia, com a ciencia positiva, careix de valor. De les proves monumentals aduhides, les que-s referexen al pou conegut fins ara per ciclopi, obert en la plaça de la Constitució o de la Font, y en la Etat mitjana per lo Corral, resulta que en lo Consell municipal de 4 de Juny de 1375 se donà compte del començament de la obra y del desitg de continuar-la. («Tarragona antigua y moderna», ps. 31 y 32), no essent necessaria gayre ilustració pera compendre a cop d' ull que lo pich, la escoda y la escarpra foren instruments que utilisaren los iniciadors, y que cap arqueòlech posarà en mans d' indígenes, dos mil anys abans del naxement de Jesuchrist.

Per lo que pertany a les citges, que també dit arqueòlech atribueix al poble indostànich, cal haver vist aquells dipòsits, en forma de grans gerres, com les nostres, per envassar l' oli, obertes en la roca de la solera, per estimar que axís meteix los instruments de ferre ja perfeccionats havían obrat en sa construcció, y quan no era la roca impermeable la que podía assegurar los líquits depositats, se recobría la obra de certa capa de argila, de hú y dos dits de gruix pera donar al dipòsit complerta impermeabilitat, y tanta perfecció no pot ésser imputada a la roca primitiva, tenint en compte que semblants recipients han sigut trobats devall de les runes del caseríu romà.

En quant a lo que Hernàndez va calificar de *hypethros* o recinte sagrat descobert, axís com los reguerons escarbats en la roca, dipòsits y demés obres, dèu tindre-s present que la duresa de la pedra de la montanya, en molts punts sobre terra sobreposada, ha obligat en tots temps a rebaxar los patis de les cases, obrir dipòsits, cisternes y rechs per la conducció de les aygues, y sem-

blants treballs per sí sols no poden servir de prova pera soposar-los d' aquell o del altre poble, puix pot pertànyer sa tasca als habitants de Tarragona de totes les Etats històriques y de totes les classes que s' han establert en la ciutat, encara que en dites troballes s' hajan descobert runes procedents d' algún incendi, tenint en compte que aquest es ben caracterisat a la entrada dels barbres y tal volta en períodes més antichs.

Ha existit sempre en l' estudi de la genealogía dels pobles certa tendencia a donar-los la major antigüetat possible, com si dependís sa noblesa dels anys que pugan comptar, dins de sa llarga vida, en la obra de la civilisació humana, y no s' haguessen de tindre en compte los acontexements en que han pres directa part, axís com en lo grau d' utilitat ab que han contribuit al desenrotllo de dita civilisadora obra.

D' axò ha provingut, respecte de Tarragona, que los vells narradors, ab l' anàlisis de ses grandeses durant la Etat antiga y sa importancia en la mitgeval, com a centre relligiós y preuada joya de la corona d' Aragó, buscaren y rebuscaren totes les noves, analogíes, semblances y demés datos que contribuissen a fer de la ciutat obra de Noè o dels seus immediats y directes successors, o fruyt dels hèroes mitològichs més famosos, a fí de rodejar-la de certa aureola de nobilitat per son orígen y antigüetat, mentres que los historiadors moderns, partint de paregudes preocupacions y aplicant-li los avenços de la ciencia protohistòrica-ibèrica, venen fonamentant dits orígens en lo llarch període de segles en que per voler de Déu la humanitat anà poblant les diferentes regions de tota la terra.

Estimàm nosaltres que no hi ha tals ciclops, ni pelasgos, íbers, egypcis, tirs o fenicis, assenyalats com inventors en la fundació de Tarragona y construcció de ses muralles, y que la manifestació de Plini, «*Regio Cessetania, flumen subi, colonia Tarraco Scipionum opus*», no sols es enterament exacta en lo sentit històrich, sinó que axís dèu entendre-s en lo material, es a dir, que lo recinte amurallat superior, actualment declarat monument nacional, fóu obra exclusiva dels germans Cneus y Publi Scipió, acabada provablement durant la estancia en la península del séu fill y nebot respectíu, Publi Cornelius Scipió, anomenat lo primer Africà, y que si bé resulta que existía abans una estació colonial, primerament tirrènica y després focense, aquesta quedà reduhida a la part baxa del tossal tarragoní, ahont han sigut descoberts obgectes arqueològichs que hi acusan la presencia de llurs pobles.

Per de prompte havèm de fer constar que si Scilax de Carianda, lo més antich geògraf grech que parla de la Iberia, va escriure son Periple en l' any 522, com suposan la majoría de crítichs, aleshores no existía encara lo recinte amurallat de Tarragona, puix no-s compendría que dit geògraf al assenyalar la costa llevantina del Mediterrà, des de Gadix o Malaca a Empories, dexés d' anomenar dita ciutat, quines colossals muralles estiman construídes molts segles abans los inventors de les teoríes oportunament exposades. Tant si

aquell personatge va recórrer la Iberia per mar, com si féu la ruta per terra, sempre havía de topar ab l' immens recinte, que no podía ésser comparat per sa grandaria ab cap altre dels visitats, designant-lo, axís com lo poble fundador, en lo cas de tindre abdós reyal y verdadera existencia.

Per aquells díes deuría també establir-se la estació tirrènica en la part baxa de la montanya, tocant a la mar, en la pendent de la roca que resguardava dels vents de llevant la petita cala, formada entre la punta sortida del tossal y lo ríu Francolí, constituint lo port natural de Tarragona. Los extrangers o colonos montaren les cabanyes y demés edificacions, algunes ab cert luxo, segons resulta dels obgectes descoberts devall de la solera de la vessant, entre la terra y la roca, en la pedrera desmontada, y en lo carrer d' Apodaca fins a meytat del de la Unió, ahont han sigut examinades les capes de runes, ab paviments y ceràmica anteriors al període grech, distingides quiscunes troballes en les coleccions que se guardan en nostre Musèu provincial.

Fàcil es, al propri temps, que llur poble fos batejat ab lo nom de *Tàrraco,* utilisant la paraula *Tarrah,* fonament d' altres noms de ciutats de la costa del Laci, com *Tarracina,* y significativa a la vegada de lloch situat en pendent aspra y montanyenca, segons axís era aquella vessant; y estaría ben buscada la etymología de *Tàrraco,* unint los mots de *Tarrah* y *Cosse*, conforme a les explicacions donades per Hernàndez, si noves reproduccions del text de Plini, copiant les del Codex més antichs, no haguessen vingut a designar ab lo nom de *Cessetania* la comarca del Ebre al Llobregat, anomenada fins fà poch *Cossetania.*

A despit del cambi, entenèm que no-s dèu pronunciar la paraula Cessetania, sinó Kessetania o Kesetania, puix sembla que la *c* ibèrica té lo só de *k,* y si la *é* següent era pronunciada gutural, no hi ha cap dupte que allavors podía respondre la terminació de Tarrah-kese a la de Tarrah-kòse, quedant suprimit l' últim mot per eufonía y resultant perfectament formada la paraula *Tàrraco.* Que la veu de la *é* de Kese tenía una expressió semblant a la *ó,* pareix determinar-ho la circumstancia de que en algunes monedes la lletra < primera de la llegenda, forma los següents dibuxos o figures ‹‹ᛉ com si tinguessem la vocal *ó* agafada, y per més que en la pronunciació fos una *é,* la expressió equivalent no dexava d' ésser la de una *ó.* Hernàndez cita varies d' aquestes monedes existentes en lo Musèu (19), y Botet y Sisó fà referencia a un sextant que posseheix, quina lletra primera té enllaçada la *ó,* ‹ (20).

Saavedra, creu també que no se pot desconèxer la analogía entre *Tàrraco* y *Tarracina,* y que certs clavaguerons o dipòsits d' aygua, trobats a la pedrera del port, que Hernàndez suposa dels primitíus cossetans, no eran més que una necròpolis de caràcter etrusch (21).

---

(19) «Resúmen histórico crítico de la ciudad de Tarragona», p. 15

(20) «Les monedes catalanes», nota a la p. LX.

(21) «Butlletí de la Academia de la Historia»; 1892; Necrología d' Hernàndez.

De totes maneres hi ha que significar que quan les hosts romanes arribaren per primera vegada a Tarragona, en l' any 218 a. de J. C., ja tenían conegut lo nom de dita ciutat; puix Eratosthenes (276 a 194); Polibi (208 a 122); Estrabón y lo llatí Titus Livi, escriptors grechs los dos primers del segle III, anterior a August, tots los quals parlan de Tarragona, ja com historiadors, ja com a geògrafs, referint l' últim la primera excursió d' En Cneus Scipió a la península ibèrica, sa entrada a Empories y sa marxa en direcció al ríu Ebre, donan per assenyalada la existencia de llur ciutat y son establiment en lo meteix lloch ahont actualment està pavimentada, cosa que, a nostre senzill parer, vol dir que a la arribada de dit quefe deuría trobar-se allí un conjunt de població coneguda per endevant ab lo nom de Tarragona.

Mentres los tirrens anavan montant sos llars prop del port tarragoní, en la solera baxa de la montanya, al Nort de Catalunya aparexían les excursions de focenchs o massiliotes, aumentant la vida de la recent erigida ciutat d' Empories. Ab temps, aquelles expedicions anaren esparramant-se per la costa catalana, naxent de llurs navegants les colonies de Labedoncia, prop del Hospitalet del Infant y del ríu Ollastre, en quins llochs han sigut descobertes varies monedes autòctones y runes d' edificacions mólt antigues; de Salauri, nom que conservan encara lo promontori y la platja de Salòu, y de la famosa *Callipolis*, paraula grega equivalent a ciutat hermosa, a la que Hernàndez y altres escriptors fixan son emplaçament en les immediacions de la comarca de la Pineda, a uns 6 kilòmetres de Tarragona.

Segons nos descríu Rufus Festus Avienus, que ha donat a conèxer llurs colonies en son poema *Orœ maritimœ,* vers. 5o5 a 520, la última estació anomenada se vantava de possehir alta y excelent muralla assadollada ab les brises de la mar llatina, des de quin recinte podían contemplar-se los pexos dins dels estanys que tocavan a dita muralla, afegint immediatament la breu frase *Inde Tarraco oppidum,* axò es, «d' allí (o bé) d' aquí la ciutat de Tarragona».

Semblant manifestació del poeta del segle IV de la Era Cristiana, que rimà la obra de Dionís Alexandrí sobre la descripció de la terra, ha donat motíu a nostre estimat arqueòlech, En Saavedra, a congecturar respecte del emplaçament de la Callipolis grega, significant que, a son judici, no-s podía alçar entre los estanys de la Pineda, sinó en la solera baxa de Tarragona, y axís contribuexen a justificar-ho les troballes d' importancia, d' ordre grech, descobertes en dita solera, especialment en lo recinte comprès des de lo montícol ahont abans existía lo Fortí reyal, fins a tota la porció de roca que s' extenía per demunt de la pedrera del port.

Oportunament diguerem que la primitiva cala o port de Tarragona, de quin poch fons feya esment lo abans anomenat geògraf Eratósthenes, venía tocant ab lo gran recolze que presenta la pendent de la montanya per occident, ahont l' escarp es tan important, que en realitat sembla una muralla natural de roca destinada per la mà divina a posar un dich a les aygues. Demunt d' aquest

roqueràm basaren los focenchs o grechs son hostatge, examplant-se paulatinament per tota la vessant, fins a confondre-s abdós pobles tirrenis y grechs en un sol, com creyèm nosaltres, y no per mitg del domini y enrunament del primer com suposa Hernàndez, desaparexent gradualment aquest derrer y emplaçant la nova colonia sos alberchs demunt dels paviments etruschs, en la forma en que han sigut descoberts uns y altres.

Entenèm, donchs, més racional la forma exposada per En Saavedra de la situació de la Callipolis dins del tossal de Tarragona, des de quin lloch l' abans assenyalat, reyalment podían contemplar-se les aygues als peus de la muralla, anomenada axís per lo revestiment de la roca, com encara en part s' observa en determinats punts de la vessant, que no transferir aquella colonia en los voltants de la Pineda, ahont la muralla y los alberchs havían d' alçar-se demunt d' arenes y ayguamolls, ab grans esforços y dificultats per son emplaçament; y si bé es cert que en la Pineda devall de la terra de conrèu han aparegut alguns obgectes arqueològichs, calificats de naturalesa grega, res té de particular que allí, en la època romana, fos montada una *pago* o *vil la,* quines sumptuoses habitacions respongueren a la obra d' artistes extrangers, y quina classificació no resulta prou ben determinada y segura pêls idealistes de nostres temps.

La nova colonia grega refosa ab la anterior va perdre lo nom donat a son establiment y conservà lo dels tirrens, anomenant *Tàrraco* al conjunt de la població escampada per tota la solera baxa, immediata al port natural, que rodejava les aygues del Mediterrà.

Allí và trobar-la, segons Hernàndez, alguna de les expedicions d' Amilkar Barka o Asdrúbal, que destruiren totes les colonies gregues de la costa, excepte les d' Empories y Sagunt.

Tampoch consta justificada semblant destrucció per cap mena d' excursió cartaginesa, arribada a la platja tarragonina, anotada pêls historiadors de les Guerres púniques, ni té altra prova que la existencia de certa capa de runes d' edificis grechs, demunt de la que resultan emplaçats los alberchs romans, cosa fàcil d' explicar, si-s té en compte que a la renovació de dits alberchs, durant la època romana, especialment en temps de Cèsar y d' August, de verdader engrandiment de Tarragona, quiscún edifici tenía son paviment sense més aliniació que la que corresponía a dit edifici.

No se sab d' Amilkar Barka que arribés al ríu Ebre, vadejant-lo y extenent son domini per lo territori comprès entre dit ríu y la cadena dels Pyrinèus. Los historiadors de la antigüetat dexan com a terme de les correríes per Espanya del primer general cartaginès la línia d' Acra-Leuca (Penyíscola), y si bé sembla que va montar una estació naval a *Ebusus* (Ibissa), tal vegada alguna més en la costa, maniobrant sos vaxells en aquell gran triàngul de la mar llatina, limitaren-se los estols cartaginesos a la persecució de les naus focenses, enrunant son comerç marítim y monopoli mercantil. Si a Amilkar se li veuen respectar les colonies gregues de Sagunt y Denia, anticipant-se al con-

veni que firmà son gendre Asdrúbal ab la república romana, més fàcilment deuría dexar tranquiles les estacions de *Labedoncia, Salauri, Callipolis* o *Tarraco* y *Emporiton,* situades en la costa catalana y en lo territori ultra-riberench, que no consta haver trepitjat en son intent de dominar la Espanya.

De Asdrúbal Barka, tampoch s' esmenta cap conquesta a sa partida de Gades, més enllà de la ribera del caudalós ríu Ebre.

Aníbal invadí la Espanya citerior, al inaugurar-se la segona guerra púnica, atravessant la regió catalana durant l' istíu del any 218 a. de J. C., sense que cap host flanquegès la costa, puix la que passà més propera a la part oriental, encaminà sa ruta per les comarques dels Ilergetes (Lleyda), Bargusis (Berga) y Ausetans (Vich), entrant a les Galies per la Jonquera, mentres les altres penetravan en la regió ultrapyrinenca per les valls d' Aràn y d' Andorra, al que sembla de les relacions exposades per Polibi y Titus Livi.

Als pochs díes, primers de Novembre, arribava a la platja emporitana Cneus Scipió, quí sens tardà, emprengué lo camí de la costa catalana fins al Ebre, «ajustant y renovant aliances», segons Titus Livi, y organisant algunes cohorts d' auxiliars, com ho féu Aníbal, ja que Silius Itàlich nos diu que en son exèrcit hi figuravan molts espanyols, entre ells, indigetes, laletans y kessetans. Hannón, cartaginès, governador del territori comprès des del Ebre als Pyrinèus, tractà de presentar-li batalla emprò va ésser derrotat ab pèrdua de 6,000 hòmens, 2,000 presoners y tot lo campament, inclòs lo meteix general y principals capitàns. Asdrúbal, que manava a la altra banda del ríu, determinà atravessar-lo; mes, al enterar-se de la sort de son company, s' encaminà a la costa tornant a vadejar l' Ebre, y trobant en sa retirada desprevinguts a soldats y mariners prop de Tarragona, primera vegada que en l' autor esmentat sona dit nom, llençà contra d' ells la cavallería, causant-los algunes morts y la fugida presurosa fins a buscar refugi en les naus anclades en les aygues. Al remor de llurs desgracies, Cneus anà a Tarragona, castigant la negligencia dels capitàns, dexant guarnida la població y retornant a Empories, y com tornés Asdrúbal, lo general romà, marxà a combatre als ilergetes, prenent-los Athanagia (Sanahuja), y dirigint-se a la comarca dels aussetans *prope Iberum* (Priorat), va rendir sa capital, dominant en tota la costa y en territoris adjunts. Terminà la campanya en lo cor d' aquell hivern, en que determinà establir-se a Tarragona.

Tením, donchs, que en los primers acontexements de la conquesta romana, figura ja la esmentada ciutat, no com un recinte enrunat, compost de monts de roques, sens indici d' habitants, sinó com una població coneguda, aliada dels nous invasors, disposta a protegir al capdill romà, ahont tingué son hostatge y quan li fóu necessari per l' alberch y manteniment de son exèrcit. Tant es axís, que en l' any següent (217), encara que cert comboy de queviures, sortit de Ostia, caygué en mans dels cartagineses, prop del port de

Cosse, conforme manifesta Titus Livi, sens dupte *Kesse,* puix no-s coneix altre port de dit nom en tota la costa, ni antich, ni modern; com als pochs díes, després de la lluyta naval, als voltans del desaygüe del Ebre, guanyada per En Cneus, se presentà en la mar de Tarragona l' ex-cònsul Publi Scipió, ab 8,000 hòmens, trenta naus llargues y multitut de les de transport, expressa lo propri historiador que fóu gran la alegría dels romans albergats en dita ciutat, y també la dels aliats seus, sens dupte los tarragonins que constituían aquella espayosa colonia, al rebre al nou capdill.

Clixé de Benet Chias

Tarragona.—Muralla romana en lo portal del Roser y porta primitiva

Es de creure, que Cneus Scipió des de Empories, a sa primera arribada, passà directament a Tarragona com a punt ja conegut y determinat, ocupant lo recinte baix enterament poblat, y havent comprès que en la part alta del meteix quedava espay suficient, en la vessant de la montanya, per la fonamentació de una nova llar, quina posició dominaría a la vegada a la de la colonia aliada, determinà per sí sol o mitjansant lo concurs de son germà, Publi, l' establiment de la ciutat, genuinament romana, que guarda encara tots los senyals y aspecte de son primitíu orígen.

Si los datos històrichs venen confirmant la manifestació de Plini, que fà obra dels germans Scipions la erecció de la ciutat de Tarragona; més justifican aquell fet los elements arqueològichs conservats, obgecte de les encontrades opinions fins ara exposades.

La forma de construcció de la muralla monumental, composta en tot aquell reducte de un basament de grans blochs, des de la solera fins a uns dos metres o dos y mitg d' altura, demunt del qual descansan los carrèus, perfectament treballats, en extenses cortines de la metexa, mentres que en altres, en lloch de dits carrèus, continuà pujant-se aquella obra per mitg de nous blochs o ro-

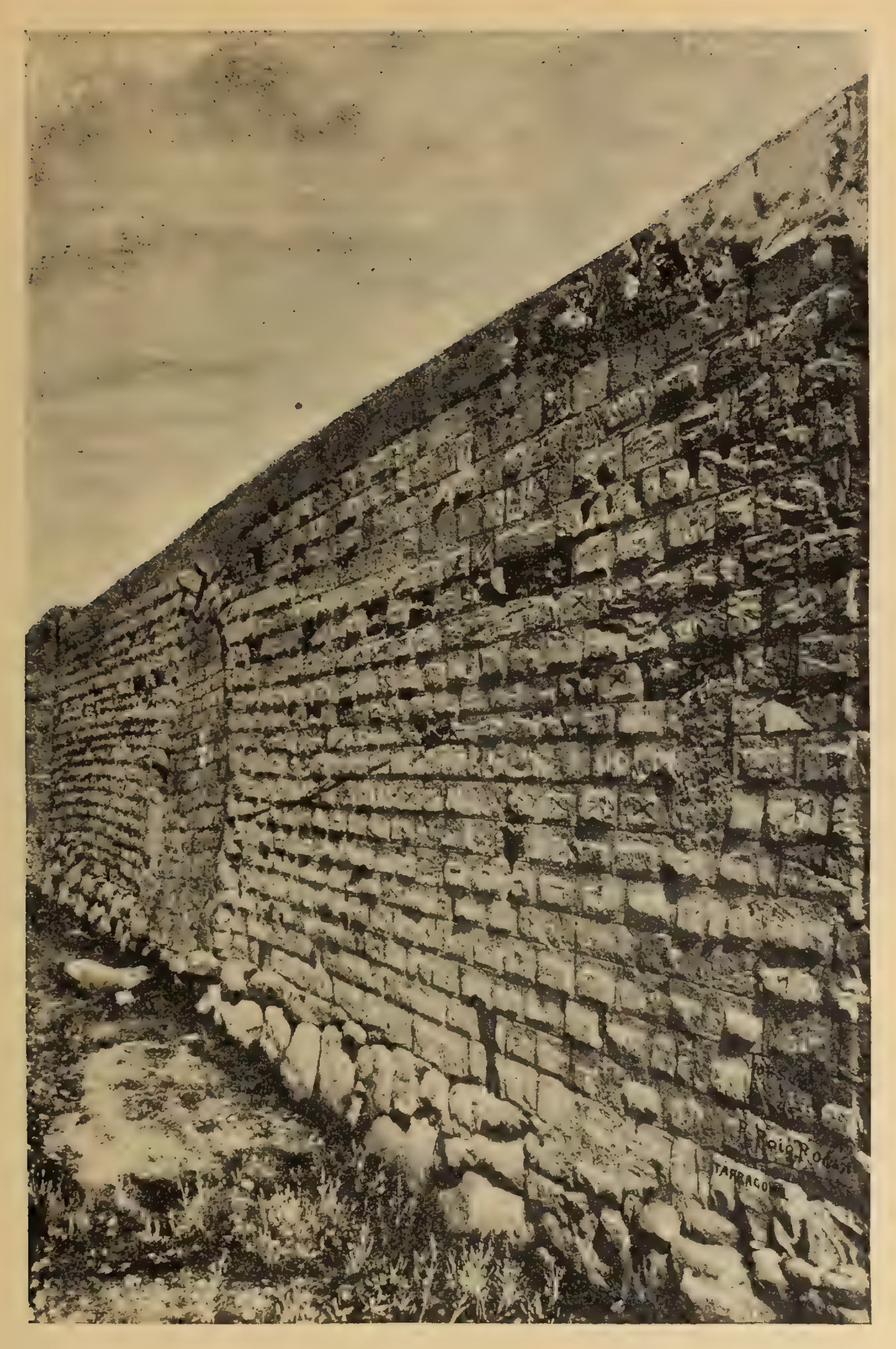
ques naturals, de grandaria més menor, ha produhit en los arqueòlechs la idea de la comparació dels monuments prehistòrichs coneguts. D' ella n' han tret com a consequencia que la muralla de Tarragona havía de tindre tals o quals constructors, segons les aficions teòriques del autor, qui ha fet la comparació esmentada. Los uns, cotejant-la ab monuments egypcis y hetheus han atribuit dita obra a llurs pobles; altres, comparant-la ab monuments de la Grecia, la han calificada de ciclòpea o pelàsgica; altres de tirrènica; altres de cartaginesa, fenicia e ibèrica, despatxant-se a llur guisa, sense meditar que lo poble romà era mil vegades més adelantat que tots los demés junts, en l' art de la guerra, en la poliorcètica y en la construcció arquitectònica, y no es possible compendre que llur poble concretés sa tasca en dita obra a seguir matemàticament, sense discrepar una sola línia, a despit de sa extensió y variat dibuix, de la que se suposa realisada vuyt, dèu, dotze y vint segles abans per les races primitives.

La part de la muralla declarada monument nacional abraça des de la primera porta anomenada ciclòpea, a occident, prop de la del Roser, y continúa en direcció al Nort, tancat lo recinte per un segón amurallament modern, conegut ab lo nom de «Falsa Braga». En lloch de terminar recta la cortina occidental, va prenent la forma arquejada per mitg de diferentes cortines montades en direcció oblícua, als extrems de les que varen alçar-se grans torres, destinades a son resguart y al d' altres portes obertes a son costat, conegudes en la Edat mitjana per la porta de la Pabordía, la del Cabiscol y la del Carro, transformada en obra mitgeval, y les existents en la part oriental, ahont la muralla corre de Nort a Sur, quasi en línia recta fins al Pretori, ara Presó pública, que posa terme a dit recinte monumental.

Tot lo mur exterior vé rodejat per un altre interior, a uns cinch metres de distancia, seguint la metexa direcció, montat ab igual forma, sistema y materials del primer. Per la unió de abdós y son enllàç, s' alçan entremitg determinats murs travessers, a certes distancies, quina obra fà l' obgecte, a la vegada, d' estrep o contrafort als murs exterior e interior, omplenats de pedres y terra los buyts resultants entre les dues parets fins a la altura de la muralla, a fí de formar macís y utilisar dita altura per la defensa del recinte.

La muralla descrita, d'extensió un kilòmetre, està distribuida en la següent forma: 860 metres la part resguardada per l' amurallament modern de la «Falsa Braga»; 40 des de la porta d' entrada a la «Falsa Braga», a la anomenada ciclòpea d' occident, y 190 o 200 des del baluart de Sant Magí, sortida de la «Falsa Braga» al Pretori, per orient. Ademés, uns 150 metres des dels extrems del recinte monumental fins a la rambla de Sant Carles, y altres 400 que deuría tindre la *Muralleta,* obra de tancament del cercle romà, establiment de construcció posterior a les dels Scipions.

La altura general de la muralla es de 7'15 metres, encara que la que li assenyalaren los primers constructors no passava de 6 metres, havent-li afegit

Clixé de Joseph M. Morera

Tarragona. — Tercera cortina de muralla y enderroch reparat

durant l' imperi de Roma tres o quatre rengleres de carrèus, en temps d' August o en lo de Adrià, y posteriorment, en la Edat moderna, cert coronament de mampostería ab aspilleres.

Exceptada la porta primitiva, prop de la del Roser, per occident, no subsisteix més que lo basament de la muralla, format ab grans blochs de pedra, afilerats horitzontalment fins a la altura de 2 metres o 2 y mitg, que constituexen la gran repisa de tot lo monument. Hi ha bloch que abarca lo volúm complert de dita repisa, mentres que los demés, ab dos o lo *maximum* tres, sobreposats, composan la massa de pedra per alcançar l' esmentat volúm, que per nivellar-lo en la part superior hi vé afegida alguna nova llosa prima y mólt planejada, a fí de que servesca d' assiento als sillars o als blochs més petits que hi reposan al demunt.

Fora, donchs, del basament, en aquella cortina exterior de muralla, no hi ha res digne de relacionar-se, puix puja la paret de mampostería feta en temps moderns, sens dupte per l' enderroch de la antiga, valent-se los constructors, per renovar la fàbrica de carrèus romans, que se destacan en mitg de pedra y argamassa, en diferents punts de la obra, tant per sa configuració, com per la lletra ibèrica que molts conservan en son encoxinat.

Lo que crida més la atenció en aquell primer troç de muralla monumental es la porta oberta en lo descrit basament, que per haver sigut classificat fins ara de caràcter ciclòpich o pelàsgich, s' ha donat a la metexa igual calificatíu, repetit en les demés obertures que se troban de forma semblant en la part restant del recinte. Quiscún montant, està format per dos sols blochs naturals y en sech, demunt dels quals, com a llindar, apareix colocat altre gran bloch que abraça tota la llum de la porta y s' estén per sobre dels superiors que constituexen llurs montants, descansant en dit llindar la fàbrica de pedra treballada ab que continua la paret d' amurallament.

Entrèm ara a dins del recinte de la «Falsa Braga». Allí se presenta lo monument ab tota sa grandesa. La cortina de la muralla apareix en son basament ab la forma abans descrita, es a dir, ab una o dues rengleres de roques posades en sech fins a la altura de 2 metres o 2 y mitg, y demunt les enfilades de encoxinats, contenint quiscún la seva lletra ibèrica, y anant disminuint de volúm a mida d' altura. Una vegada aquella arriba a sis metres, continua pujant la fàbrica ab nous sillars; emprò aquests són més senzills, desaparexent la part de coxinet y la lletra en ell encaxada.

En mitg d' aquella primera cortina, s' observa la reparació d' un petit enderroch, feta ab los sillars despresos y escapsats, a fí d' encaxar-los dins del buyt que dexà dit enrunament. S' ha consignat per determinat autor que semblant desprendiment de sillars ha pogut ésser motivat per la força d' algún *ariete*. Mes tal manifestació no té fonament, puix l' adop resulta més modern, segons se desprèn de son treball.

Al extrém de la esmentada cortina vé destacant-se lo baluart modern, obra

del segle passat, després de la Guerra de la Independencia, que es conegut ab lo nom de «Fortí negre». Per ajuntar la nova fàbrica de mampostería ab la antiga muralla, aquesta fóu desfeta cosa de sis o set metres a un costat y altre, y al tornar a montar-la, no se tingué en compte l' ordre de colocació de quiscún carrèu, posant-los indiferentment y capgirant-los, de manera que a primer

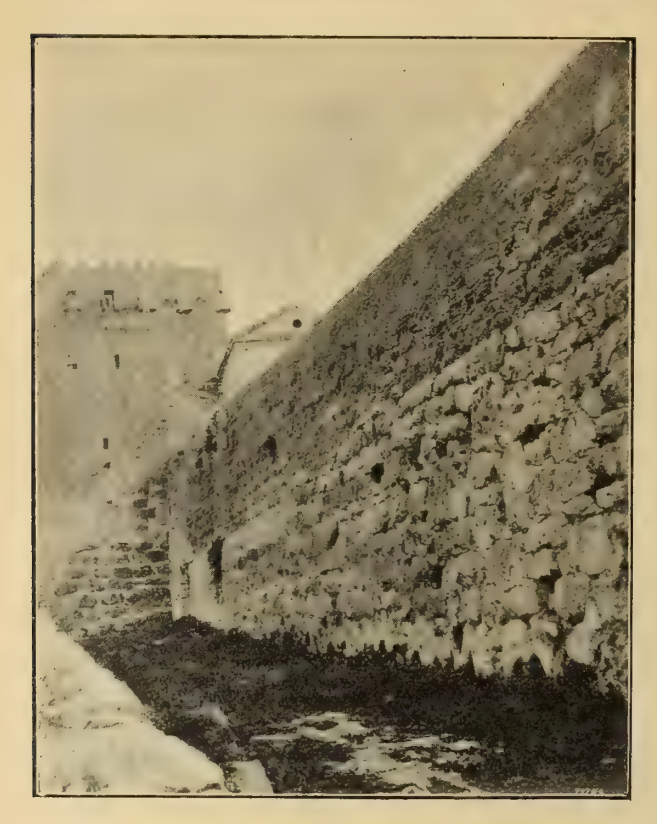
Clixé de J. Marsal

Tarragona.—Segona cortina de muralla, més tosca y part de la porta de la Pabordía

antubi se veu que la reparació està feta ab materials de la època romana. En aquell meteix lloch existía abans una torra primitiva com les que més endevant se descriuràn, segons se veu en diferents gravats de la muralla estampats ab anterioritat a la fàbrica del nou baluart, essent fàcil que lo torreó subsistesca encara dins del macís, recobert ab la nova obra y ab la terra per omplenar-lo.

Des del Fortí negre a la torra del Palàu o de la Pabordía, s' extén la segona cortina de muralla monumental, continuació de la anterior. Tota ella gaudeix de diferenta construcció, puix en lloch de carrèus perfectament treballats, demunt del basament, com se veu en la primera, continuan en aquesta los blochs en sech més petits que los de dit basament, fins a la altura general de sis metres, coronant-los tres o quatre rengleres de carrèus del período en que emperadors romans manaren pujar la muralla, conforme ha sigut exposat.

Aytal construcció més primitiva, com si fos un gran marge, respòn al sistema que varen emplear obrers més toschs, encarregats de montar dit troç de muralla, limitant-se a posar roques sobre roques y a omplenar los intersticis que aquestes dexavan, donada sa configuració natural, per mitg de pedres ajustades als vuyts, com les falques que s' usan per tapar forats; sistema que també adoptaren los constructors en tot lo basament.

Clixé de Cardona

Tarragona.—Continuació de la cortina anterior fins a la torra del Palàu

La varietat de forma ensajada en la construcció d' aquest troç de mur, nos fà creure, que axís com la primera cortina fóu pujada per artesans de llinatge grech, habitants de la colonia de la part baxa de Tarragona; en la que estàm descrivint los obrers varen ésser indígenes o kessetans, quina cultura deuría estimar-se encara com a primitiva, y desconeguda, per tant, la tasca de treballar la pedra.

Si bé los enrunaments ocorreguts y reparacions properes al ex-Fortí negre fan perdre lo caràcter que allí tenía la cortina de la muralla, no dexa de compendre-s la forma general de construcció adoptada en aquell troç, al contemplar la gran porció de mur que resta des de passades dites reparacions fins a la torra del Palàu.

Per evitar nous enderrochs y filtracions de humitats dins del interior del gruix de la muralla, aprofitada per dependencies en l' edifici del Palàu arquebisbal, han sigut recobertes les juntures dels blochs ab argamassa y ciment, donant a tota la obra major consistencia.

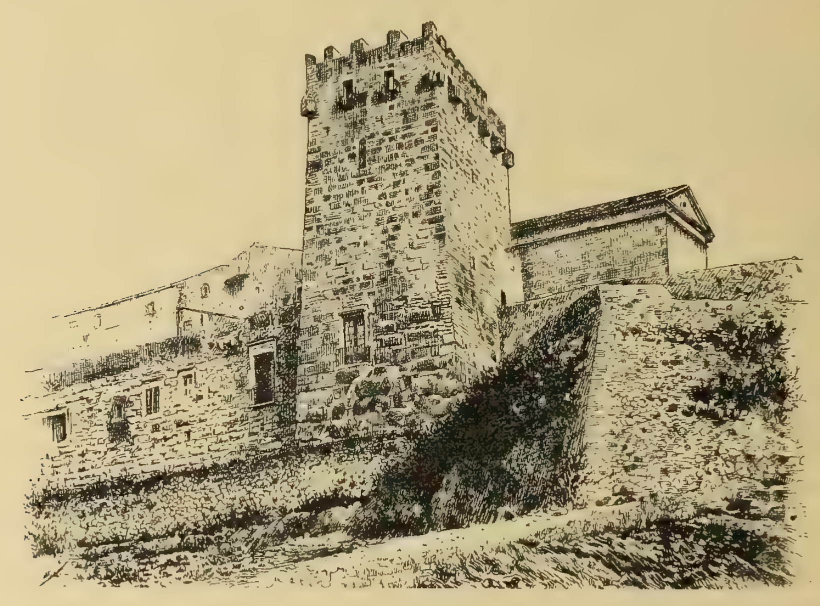
La torra del Palàu arquebisbal, abans anomenada de la Pabordía, ab que finalisa la esmentada cortina, es la primera que pot ésser descrita detalladament, per trobar-se ben conservada. Forma dita torra un quadrat sobressortit, de uns sis metres per línia, montada també ab immenses roques colocades ab notoria perfecció, perque los intersticis entre una y altra no resulten massa

Clixé de Joseph M. Morera

Tarragona.—Torra de la Cabiscolia

pronunciats. A la altura general del mur, o sía a sis metres, fóu coronada la obra per dues o tres rengleres de carrèus, demunt dels que quedà assentada en la Edat mitjana la fàbrica de sillería a gran elevació y reduhint progressivament sa capacitat, al obgecte d' alçar demunt d' aquell grandiós basament, la torra del homenatge de un dels senyors feudals del Camp de Tarragona, lo pabordre, com a primer dignatari del capítol de la Sèu. Pera millor seguretat del fort basament, va adoptar-se també lo sistema de recobrir les juntures dels blochs primitíus, impedint axís tot enderroch y la presencia de quiscuna fesa o esquerda en l' interior.

Clixé de Joseph M. Morera

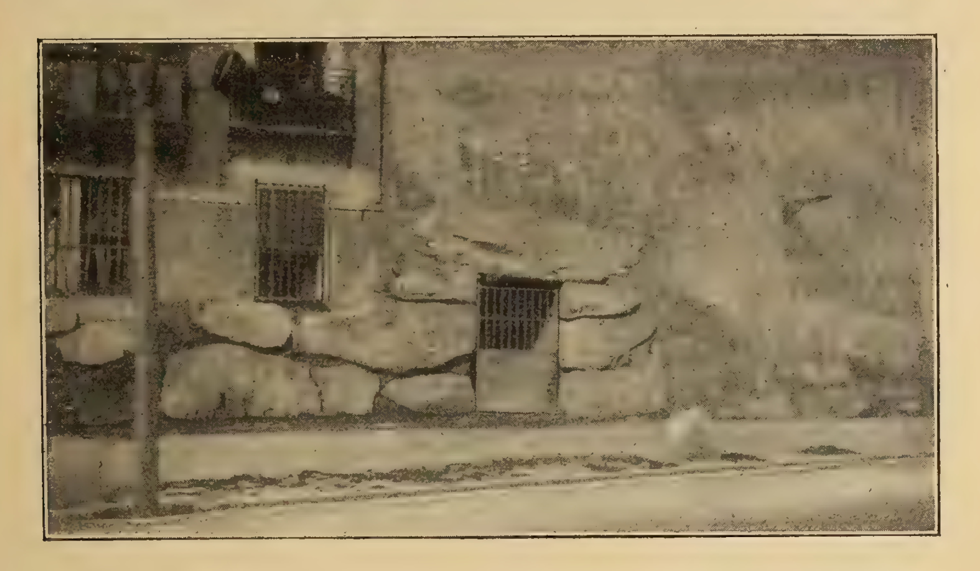
Tarragona.—Torra del palàu de la Pabordía y cortina de muralla tercera

Des de la torra del Palàu a la immediata del Cabiscol, vé desenrotllant-se la tercera cortina de muralla monumental, quina semblança ab la primera, oportunament exposada, denota la tasca de gent més civilisada. Després del basament compost dels corresponents blochs, apareix colocada demunt la obra d' hermosa sillería ab les degudes lletres ibèriques en son encoxinat, fins a la altura general y primitiva del mur, continuada ab posteriors rengleres de sillars també d' ordre romà, per alcançar la posterior de més de set metres.

Tocant a la torra del Palàu, a sa dreta, s' hi troba una porta antiga, ab lo llindar de una sola peça, encara que los montants semblan modificats, sens dupte pera poder tancar-la, com que dita porta durant la Edat mitjana, era la de la Pabordía, destinada al ús exclusíu de llur dignatari.

A la esquerra del torreó de la Cabiscolía s' obre aximeteix la imponent porta resguardada per dit torreó, enterament conservada, quins montants de dos grans blochs y quin llindar immens, quasi abarcan lo gruix del mur.

La torra de la Cabiscolía es completament igual a la del Palàu, sense tindre l' aditament de la obra mitgeval de que s' ha fet esment, de manera que guarda semblança ab la anterior fins a la altura general, per mitg de les roques posades ab la deguda perfecció, afectant la figura quadrada, y coronant-la, a la vegada, les rengleres de carrèus de tasca posterior, a fí d' arribar a la nova altura assenyalada per August o Adrià.

Clixé de Benet Chias

Tarragona.—Porta primitiva de la part oriental de la muralla

La quarta cortina de muralla monumental, des de la torra del Cabiscol a la de Sant Magí resulta treballada per obrers semblants als qui montaren la segona, a judicar dels troços existents y conservats, puix allí són freqüentes les reparacions. Demunt del basament comú, fóu alçat lo mur per mitg de blochs de dimensions més reduhides, a manera d' una paret margenosa, acabada en la part superior ab nous sillars de tasca més artística.

Al costat esquerre de la torra de Sant Magí existía la porta del Carro, obra mitgeval, que pera sa construcció sembla que-s va utilisar la de la antiga allí existent, pareguda a les abans descrites. Dita torra conserva també la metexa estructura de les anteriors, notant-se tan sols que en un dels blochs superiors apareix escarpejada en la roca la cara de una dona, y en lo àngul d' altre bloch s' observa la esculptura de dos caps, y no tres, com han soposat alguns autors. Sa forma mólt tosca fà creure que llurs ensaigs esculptòrichs foren obra dels constructors de dita muralla.

Queda encara una quinta cortina de muralla monumental en la part superior que corre des de la torra de Sant Magí al baluart modern de Sant Antoni, composta del basament en la forma oportunament exposada y del mur començat demunt de dit basament ab les grans fileres de sillars romans, no havent

pogut concretar si en son encoxinat tenen impresa alguna lletra, puix les aygues pluvials han negrejat la color de la pedra y consumit part d'aquell encoxinat, presentant-se, no obstant, tota dita cortina en bon estat de conservació.

Clixé de Cardona

Tarragona.—Quarta cortina de muralla, igual a la primera y tercera

Des del exbaluart de Sant Antoni comença de Nort a Sur la cara oriental de la muralla, quina altura, semblant a la anterior, presenta la circumstancia de haver sigut usada certa pedra caliça, més groguenca y menys resistent a la acció del temps, coneguda vulgarment per pedra de saldó. Axís com lo material dels sillars abans descrits, es mólt semblant al de les pedreres del Medul y de Sant Julià, de que ja ferem la corresponet indicació; en la del mur oriental té molta analogía ab la de les coves del Lloret, y encara que dita circumstancia ha pogut donar lloch a la sospita de si l' actual mur no es obra romana sinó del período de la restauració, no-s pot duptar de que la muralla antiga recorría la metexa línia, puix se conserva son basament fins al Pretori, terme final del monument, y existexen en dit basament dues portes antigues, com les que han sigut detallades, una a la meytat del passeig de Sant Antoni, tapiada, y altra al extrém inferior de llur passeig, oberta, y coneguda en la ciutat, fins poch hà, ab lo nom de « Portella dels Juhéus ».

Enterament paralel al recinte exterior, apareix l' interior ab cinch o sis metres de distancia, generalment poch conservat, a causa de haver sigut aprofitat son gruix per les cases adossades al meteix, obrint portes y destruint los carreus romans, a fí de guanyar espay per la construcció de habitacions.

Del exàmen general del recinte esmentat, resulta que lo basament del mur interior era semblant al del exterior, format per les roques naturals a la altu-

ra de dos metres o dos y mitg, prescindint-se després de parets margenades y montant-se en tota sa extensió per mitg de carrèuss perfectament treballats, tenint en compte que aquella obra formava part de la metexa ciutat. Axís apareix en les despulles que restan de dit mur interior, en los edificis del Palàu arquebisbal, seminari y escorxador, devent esmentar principalment lo fragment que existeix en lo extrém superior del carrer del Roser, que apart d' ésser les roques del basament de configuració mólt notable, com a grans bales de pedra, la porció de mur superior vé formada per carrèus perfectament acabats y ajustats, en quin encoxinat no faltan les consabudes lletres ibèriques.

Clixé de Benet Chias

Tarragona.—Falsa Braga

Feta complertament la descripció de la muralla monumental, per de prompte nos acudexen los següents duptes: si lo basament interior y exterior de dita muralla fóu obra de un poble primitíu, anomene-se-l ibèrich, egypci, tir, fenici o cartaginès, ¿com s' explica que lo qui va destruir aquella colossal obra, destrucció engegada per N' Hernàndez de Sanahuja als siccans, dexés tan sols subsistent en tot lo mur los dos metres o dos y mitg, justs, pera que després los romans apoyassen demunt de semblant basament, sa fàbrica de sillería treballada? ¿Per què no foren enderrocades la segona y quarta cortines de muralla, formades per mitg de blochs en sech, que encara se conservan fins a sis metres d' alçada, quasi integrament, limitant lo enderroch sos destructors a la primera, tercera y quinta de dites cortines, que, segons los historiadors convenen, la substitució en elles dels antichs blochs per carrèus, va ésser obra dels germans Scipions? ¿Cóm pot acomboyar-se lo sopost ensanyament del poble invassor, a qui se creu assolador de les tres cortines de la muralla, ab la existencia complerta de les torres quadrades que separan a quiscuna, precisament

la part de fortificació més apropriada per la defensa ab més coratge de la gent assetjada? Hi ha que convindre que semblants duptes y altres que podrían exposar-se, mancan de racional solució dins del camp científich.

Creyèm nosaltres que la fàbrica imponent de la muralla monumental fóu obra exclusiva, des del pèu a la primera alçada, dels germans Scipions, y ho creyèm per les següents rahons, apart de les ja exposades: 1.ª perquè ab lo basament compost de blochs colocats en sentit horitzontal pera major seguretat, varen estalviar-se llurs constructors tota classe de fonament; 2.ª perquè donada la pendent sinuosa de la solera de la montanya, ahont té son emplaçament dita muralla, quasi no era possible la adopció d' altre sistema de fonament que la dels blochs colocats en sa base, a fí de que guardés la obra una altura regularisada; 3.ª perquè la forma de colocació de blochs, buscant les revoltes del més baix per encaxar als superiors, sa aliniació y aplóm complert, la tasca de posar com a terme del basament una roca planera en que apoyar la pedra treballada, axís com la de omplenar los buyts existents entre dos o més blochs, per mitg de roques tallades y ajustades als intersticis, suposan lo treball de un poble mólt expert en l' art de la construcció, poble que no pot tindre avinença ab cap altre més que al de Roma, per sa civilisació, per sos conexements de la mecànica y per los medis ab que comptava, a fí de portar a terme dita obra; 4.ª perquè la muralla de Tarragona no-s pot comparar per res, ab les relativament disminuides obres dels Talayots de Mallorca y Menorca, ab les Nuregues de Cerdenya, la Geganteya de la illa de Gozzo, ab los celebrats murs ciclòpichs de Cora, en la Etruria, y ab les de la grega Tirinto; ni les portes antigues de la esmentada muralla tenen punt comparable ab les de les acròpolis d' Arpinus y Micenas, la dels lleons de la metexa ciutat y la de la tresorería de Atreus, quines fàbriques resultan raquítiques al costat de la gran construcció del amurallament tarragoní; 5.ª perquè recorrent tota la muralla, apareix que tant lo mur exterior com l' interior, tant lo basament de les torres, com lo dels murs travessers encarregats del lligament de abdues parets externa e interna, contenen en sa fonamentació o base les corresponents roques naturals, a modo de dibuix general de tota la muralla, y resulta inverossímil que los arquitectes romans se cenyissen a resseguir lo meteix dibuix, a pèu forçat, sense la menor discrepancia ni cap mena de variació linial en tot aquell perímetre que abarca la esmentada obra, y 6.ª, perquè semblant sistema de fonamentació fóu adoptat per dits arquitectes en altres fàbriques del séu temps, com se justifica en les miques de muralla romana conservades a Gerona y Sagunt, en quin basament també aparexen los blochs en sech pera sostindre demunt la obra de sillería.

Pera nosaltres, conforme ja se dexa indicat, a la arribada des d' Empories del capdill Cneus Scipió, ab son exèrcit, després d' aposentar-se dins de la colonia grega establerta en la part baxa de la vessant de Tarragona, junt a la mar, emplaçant son campament, provablement en la part superior de dita ves-

sant, va determinar per sí sol o ab connivencia de son germà Publi, a arrel de sa vinguda, alçar en aquell punt una nova població, genuinament romana.

Celebrada, donchs, la cerimonia del ritual etrusch, que may oblidaren los fills de Roma al erigir noves ciutats, encarregaren la fàbrica de la muralla als obrers grechs, tirrens e indígenes, habitants de la colonia, mentres que ells passavan a combatre als cartaginesos, dominadors d' Espanya, provenint de tals constructors aquell immens basament; aquelles imponents portes; aquelles cortines de paret, tan perfectament treballades ab sos hermosos sillars, assenyalats ab lletres de caràcter ibèrich, sens dupte per conexement de la tasca de quiscún artista o obrador, y aquelles altres cortines fabricades per mitg de blochs en sech, quin mèrit està en la destresa ab que foren colocats.

A la vegada que-s montava la muralla, obrían los constructors, dins del recinte, grans murs transversals de contensió de terres, a fí de planejar la solera de la vessant, més pronunciada per la part de sol ponent, que no per la oriental, conservant intacte lo espay del *Pomœrium,* segons les pràctiques romanes. Axís es que dits murs travessers may arribaren a tocar a la muralla, ni foren murs de tanca fets pèls indígenes kessetans, com suposa Hernàndez Sanahuja, puix cal examinar la obra pera compendre que semblants construccions arrencavan de certa distancia de la muralla interior, rebaxant la roca pera dexar la solera de la montanya en igual estat en que la trobaren quan fabricavan dita muralla, com pot observar-se en les grasses del Palàu, lo carrer de la Civadería y les grasses d' Arbos, per demunt de quins llochs passan tocant als mur los carrers de les Salines, la pujada del Roser, la placeta de Sant Joan y lo carrer de la Guitarra. Alçats dits murs pera contindre la terra y fer replans ahont devían emplaçar-se certs edificis públichs; desmontada a la vegada la solera de la roca sobressortida de quiscún replà, a fí de que los patis quedessen ben planers y nivellats, resulta evident que en la fonamentació de llurs parets de contenció, varen adoptar los romans lo sistema de blochs en sech, d' igual manera que en la obra de la muralla, puix que al obrir fonaments pera construir cases en certs carrers que coincidexen ab los paratges en que-s montaren dits murs, aparexen també los famosos blochs en lo fons de la solera, sens dupte com a basaments de la obra romana. Axís ha pogut observar-se durant la construcció de soterranis en les cases de la cara superior dels carrers de la Civadería y Mercería, en lo fonament de les obres d' engrandiment de la casa inherent a la esglesia de Nazaret, en altres edificis dels carrers de la Nàu y Cavallers, per ahont passavan aquells murs, incluint entre ells, los de la cara superior de la rambla de Sant Carles, en quins soterranis s' han trobat los blochs de basament de la Muralleta, obra enterament romana, ja que es sabut que dita paret de tanca fóu montada antigament pera sostindre les voltes de la gradería del Círcol romà.

Volent donar explicació a dites trobálles, suposa Hernàndez Sanahuja, que los blochs, de quins descobriments ell meteix fà esment, responían a les

cortines de tancament interior, fetes pêls indígenes o kessetans, manifestant que o per la vinguda de nova gent d' aquella raça o per crexement de la població, varen examplar o allargar lo recinte, servint-se los romans de les despulles de la primitiva obra pera montar sobre semblant basament, com ho lograren en tota la muralla, la edificació romana.

Clixé de Cardona

Tarragona.— Porta moderna de Sant Antoni oberta en la muralla vescomtal

No cal fer gayre comentari sobre la manera de desembolicar-se de dificultats, adoptada pêl distingit arqueòlech tarragoní, si se té en compte que ab dita explicació vé a parar-se a la absurdesa, ja evidenciada, de que l' art de construcció romana fóu enterament sotmesa en aquest cas a un treball rudimentari de certa raça embrionaria y mólt primitiva; apart de que ni hi ha rastre de tals murs de tancament interior, d' extrém a extrém de sa muralla, com havèm justificat, ni-ls blochs o roques de cimentació de que vením parlant, foren trobats més que en los llochs ahont en realitat se veu que los romans alçaren determinats murs contencionals pera terraplenar sa nova ciutat.

Una vegada erigit l' *Oppidum* per los germans Scipions, quedaren en la vessant de la montanya de Tarragona dues ciutats diferentes, la superior completament romana, y la inferior, junt a la punta y cala marítima, de naturalesa colonial.

Ara bé: ¿aquesta última ciutat estava també amurallada a la arribada dels capdills de la gran república d' Italia, o fóu alçada sa muralla ab posterioritat per ells o los seus successors?

Heusaquí un problema que convindría aclarir, en concepte d' estudi topogràfich de Tarragona, com a complement de la opinió sustentada sobre lo veritable origen de dita ciutat.

L' arqueòlech Pons d' Icart es lo primer qui en sa obra «Grandezas de Tarragona» nos dóna nova de la existencia de la porció baxa amurallada de la ciutat, calificant-la de mur vell, en contraposició a la de la part alta, la genuinament romana, quin recorregut exposa y quina construcció detalla.

Sens esmentar Pons d' Icart cap indicació que faça referencia a carrèus treballats, anomena la grandaria de certs blochs en sech, majors dels que existexen en lo basament y torres de la actual muralla monumental. Cal suposar que la primera sería una obra més tosca y original, y no veyèm inconvenient en atribuir-la a tirrens, grechs e indígenes, habitants de llur colonia, tenint en compte que Festus Avienus parla de la que rodejava la Callipolis grega. Si bé no nos resta cap despulla de semblant amurallament, fora de cert revestiment del escarp de la vessant (com si ab la obra de la fortificació moderna, que encara havèm conseguit quasi intacte en nostra joventut, s' haguessen esmicolat aquells apilaments de roques), recordàm perfectament que en lo troç de baluart modern, desfet en lo carrer del Assalt, des del cap occidental de la rambla de Sant Carles al carrer d' August, al obgecte de construir en 1891 lo mur de tanca del Institut, en lo lloch ahont existeix ara lo xanfrà de dites rambla y carrer, aparexían formant part de semblant fortificació dos o tres blochs, colocats verticalment, un dels quals era tan enorme, que passava de quatre metres de alçada, cosa que demostrava que no podía haver sigut colocat allí per basament, com se observa en los de la muralla monumental, y com a consequëncia, que la construcció del recinte baix era de forma més àntiga y rudimentaria que la superior o romana.

Estaría tan enderrocat aquell mur al descriure-l en Pons de Icart en 1571, que més de un segle abans, quan en 1462 Joan II va assetjar Tarragona, de cop plantà sos campaments y màquines de guerra devant de la Muralleta, en los convents de Sant Francesch y Santa Clara. Axò suposa la falta de obstacles per entrar dins del baix recinte; com també consta que en 1642, ans de transcórrer un segle de dita publicació, a la arribada del francès Lamotte pera combatre la ciutat, fóu obert un gran atrinxerament des de la casa de Sant Fruytós al rech major, pera privar la entrada de son exèrcit en dit recinte, obra innecessaria, si la esmentada muralla restés aleshores subsistent.

Fós o no amurallada la colonia antiga, en ella estava establerta la industria, lo comerç y lo aprovísionament de la ciutat romana; a sos obrers se deuría les primeres construccions de la nova població, y a sos habitants lo desenrotllo de les fonts de riquesa que en pochs díes esdevingué la primera y principal ciutat romana dins de la península ibèrica.

Es mólt provable que les monedes trobades sense epígraf en Pont de Molins, Roses, Morella y al Camp de Tarragona, són anteriors al període romà, havent-se d' atribuir a les colonies de Empories y Tarragona, seguint la opinió d' En Zobel, que les descríu complertament.

La encunyació de monedes iber-romanes, començada al arribar los ger-

mans Scipions, deuría tindre lloch immediatament, y ab escala tan important a Tarragona, que segons los parers d' En Delgado y N' Hernàndez, les monedes de <ϟ⊬ se troban en una proporció de un vuytanta o cent per cent de totes les demés encunyades en la península ibèrica. Díu lo arqueòlech Boudart, que s' han descobert en diferents llochs d' Espanya, en la Narbonense, en les costes de Italia, en la Magna Grecia, en Sicilia y fins s' han fet troballes en les excavacions de les runes de Cartago africana, com a testimoni de la extensió de son tràfech y de la importancia de ses transaccions.

Distingint En Botet y Sisó tres períodes en la encunyació de les monedes iber-romanes, sense precisar ab certesa la duració de cada un d' ells, pot assegurar-se que Tarragona va fabricar moneda durant dits tres períodes y aquella fabricació fóu complerta, com que abraça los denaris, quinaris, asos, semis, triens, quadrants, sextants, onces y mitges onces.

També En Zobel assenyala quatre diferentes regions monetaries, dins de la provincia romana citerior, la Emporitana, Tarraconense, Ilerdense y Saguntina. Ab relació a la Tarraconense resultan los tipus de ses monedes, al anvers, cap nú, sense barba y ab los cabells riçats, a la dreta, portant per excepció barba en una varietat d' asos del primer període, lauria o corona en alguns semis y triens y berret ab ales en quadrans y onces, segons la classificació d' En Botet y Sisó: també en alguns exemplars se veu al coll lo començament del vestit. «Al revers, afegeix lo numismàtich abans esmentat, los denaris portan un genet ab valona onejant y palma y un cavall al costat; los quinaris, igual que-ls denaris, solsament que-l genet no porta valona volejant ni palma; los asos, un genet sempre ab palma; los semis, un cavall isolat corrent y de vegades caminant; lo triens, un cavall caminant y de vegades parat abaxant lo cap pera flayrar un cap de bou posat a terra devant d' ell; los quadrants un mitg Pegàs, un cavall marí, un gall o un gós caminant; los sextants un dufí nadant; les onces, un cavall isolat corrent, y les mitges onces, un caduceu y bastó alat ab serps entortolligades, que sembla ésser copia del numerari de Marsella» (22).

Lo que devèm fer notar en dita fabricació, es que semblants emprremptes contenen les encunyacions de monedes d' altres localitats compreses dins del districte tarragoní, diferenciant-se tan sols ab la llegenda o llegendes, cosa que fà pensar si no existía la fabricació més que en les ciutats capsaleres de quiscún districte, aprofitant part dels motllos, sobre tot los dels anversos pera lo servey general de tota la moneda de la regió.

Les monedes de <ϟ⊬ presentan, segons Hernàndez, la hermosura de son gravat ab tal grau de perfecció, que-s poden posar al costat de les més ben fetes de les coleccions de Grecia y Sicilia.

Los epígrafs de cada moneda, escrits en lletres del alfabet ibèrich, respo-

---

(22) *Les monedes catalanes,* volúm 1.er, ps. 60 y 61.

nen al nom de les regions antigues en que-s trobava repartit lo territori o lo de la ciutat que portava lo nom de quiscuna regió. Axís se llegeix, suplint la paraula moneda, en la llegenda VNT(i)KES KEN, o sía, moneda dels indikets o dels de Indica; AVXES KEN o AVSES KEN, moneda dels aussetans o de Aussa; KESSE, moneda dels kesetans o dels de Kese, etc.; sens dupte per permetre los primers conqueridors romans que continués conservant-se lo nom de la regió antiga y servís la moneda encunyada pera les transaccions de tota la regió y conexement del territori ahont havía sigut fabricada.

Obra d' artistes de la colonia tarragonina deuría ésser la làpida romana de marbre que conté la inscripció ibèrica ≷R ᛗ≷-ᛚoᛈ|o del Catàlech del Musèu, quines interpretacions d' Albinyana, Hernàndez y Hübner no tenen gran semblança entre sí (23), y obra de gent del meteix lloch foren, segons ja havèm dit, les ereccions de les parets de la gran muralla, ab reforma tal volta, del sistema que emplearen ab la fàbrica de la alçada pera tancar son propri recinte en la part baxa de la ciutat, si aquell mur era més vell y antich que-l de la alta, conforme expressa En Pons d' Icart, montant lo de la nova població ab més art y conexements arquitectònichs, per mitg del basament que dexava cert replà destinat a sostindre demunt les parets de sillars treballats o de roques més petites perfectament ajustades, a conexement dels obrers que quedaren encarregats de fer quiscuna cortina, y justificant la tasca de la nova fàbrica l' origen genuinament romà que la caracterisa, com que no pot ésser més que dels germans Scipions, de conformitat ab les exactíssimes manifestacions de Plini y d' altres clàssichs d' aquell temps.

Pera conclusió del present estudi sobre los orígens de Tarragona, falta sols determinar ahont ha pogut existir la primitiva Kesse o Kosse, que lo esmentat epigrafista Hübner encarrega son descobriment als arqueòlechs tarragonins, assenyalant sa indagació en les montanyes vehines, sense que fins ara haja aparegut rastre de tal poblat, ni dels murs ciclòpichs de que suposa ha de estar rodejat, en les moltes exploracions fetes a dit fí.

Si acudím als obgectes que aparexen en lo Musèu provincial, armari primer, ahont venen classificats los de caràcter prehistòrich, trobarèm que quasi tots los que fan referencia a destrals, ganivets, fletges, punyals y armes primitives de silex, tenen la procedencia de regions distintes de la de Kesse o Kosse. Sols hi figura una destral recollida en lo terme de Constantí, y altres fragments de ossamenta y terrissa més o menys autèntichs, en que son descobriment se situa en les escavacions de la pedrera de Obres del port, y per consegüent en la antiga població colonial, no en la romana.

Si se pren pèu de la part monumental, tampoch existeix la més petita nova de construcció veritablement caracterisada de ibèrica. En Narcís Sente-

(23) Altres làpides publica Hübner en lo C. I L. y en lo M. L. I., ab inscripcions ibèriques o bilingües, de que no fem esment, per existir fora de Tarragona.

nach, díu que cert turonet existent entre Constantí y lo predi de Centelles, té tota la forma de un *tumulus*, cobert de terra (24). Més s' ha procurat comprovar llur manifestació, y nos queda lo dupte de sa realitat.

Ab tan lleugers elements provatoris, no es possible determinar, donchs, si ademés de significar lo nom de <S⊭ lo compendi de una regió, fà referencia a un poblat indígena que també lo portés, assenyalant lo tossal de Tarragona com a lloch de sa existencia.

Per de prompte, convé tindre present que en tots los fragments caracterisats de prehistòrichs, no se designa sa troballa en la part alta de la ciutat, no obstant de que ha sigut remogut lo paviment fins a la roca, ahont han aparegut importants obgectes de verdadera procedencia romana. Tampoch allí s' han descobert los classificats d' ordre etrusch y grech, venint a provar sa carencia que en aquell perímetre, poblat pêls romans, segons havèm justificat, no trobaren los germans Scipions més que la roca natural, lliure de tota construcció de races anteriors, fossen indígenes, tirrèniques o helèniques.

Ahont trasladan los arqueòlechs tarragonins la veritable Pompeya kessetana y colonial, es en la part baxa de la solera, y principalment en la de la vessant desmontada pera fer blochs destinats a les obres de nostre port, y en dit punt, y en tot cas, podría fixar-se la situació de la primitiva Kesse, formada per un petit conjunt de cabanyes, que habità la gent indígena, acollidora de tirrens en sa primera arribada a nostre país, y dels grechs que segles després varen ocupar també lo meteix territori, constituint cert poblat, més o menys important, quins colonos se amotllaren enterament a les costums, poder y domini de la república romana.

De tot lo esposat, resulta que la inscripció publicada per Grutaro (499-10) y reproduhida per Florez (Esp. 1, vol. XXIV), quines lletres són:

TARRAC-VRBS-COSITANORVM, sinó es enterament falsa, adoleix de bones proves de sa induptable autenticitat. En cambi, no-s poden negar los graus de certesa que aferman les manifestacions de Plini: «*Regio cessetana, flumen subi, colonia Tàrraco, Scipionum opus, sicut Cartago Phœnorum*».

---

(24) «Ilustración Española y Americana»; Any 38, nom. 40.—30 octubre de 1894.

CAPITOL V

Tarragona romana, wisigòthica y alaràbiga

Distribució de la ciutat.—Ciutat romana y ciutat colonial.—Suburbis.—Vil-les y pagos.—Families patricies y families plebeyes.—Vehins de Tarragona.—Títols y honors concedits a la ciutat.—Professions, arts e industries.—Monedes romanes.—Decadencia de Tarragona romana.—Continuació de sa decadencia en lo periode wisigòtich.—Los alarbs.—Enrunament complert de la ciutat.

I

Fonamentada la ciutat, genuinament romana, en la part alta del montícol en que té son emplaçament, segons havèm exposat en lo precedent capítol, quedaren per de prompte ab positiva subsistencia dues poblacions, separades per quiscún recinte y per lo terrer existent entre una y altra, com a *Pœmerium* exterior de la muralla.

La ciutat romana primitiva sembla que no arribava més que fins al últim mur de contenció de terres de sosteniment del replà del *For*, des de ahont arrenca ara per mitgdía lo anomenat castell de Pilat, y des de dit punt a les primeres cases de la població colonial, més avall de la rambla de St. Carles, restava suficient espay pera determinar llur separació. En prova de que axís era, que no consta descobert en aquella llenca de terra cap obgecte relatíu a edificacions particulars, limitant-se les troballes a columnes granítiques o sillars procedents de la obra del Circh romà.

En la metexa ciutat romana alçaren los capdills de la república lo famós edifici del *Ars* o *Ciutadella*, en la regió superior, quin devanter per la part de fora formava l' amurallament ab ses torres, des de la del palàu del Arquebisbe, o tal volta des de la que creyèm coberta de terra dins de la moderna del ex-fortí Negre, fins a la coneguda per torre del portal del Carro o de Sant Magí, y per l' interior la obra del palàu de la Pabordía, provablement esmotxada per enderrochs, quan va ésser destinada a habitació de llur dignatari, y mólt més en la actualitat, al emplaçar en son paviment lo nou edifici del palàu arquebisbal, després de son enrunament ab la voladura del any 1813.

La edificació romana tingué per obgecte lo resguart y alberch de les llegions que acapdillavan procònsuls y propretors, encarregats de sometre als indígenes en lo llarch período d' alçaments y lluytes que esdevingueren al finalisar-se la segona guerra púnica, constituint de la nova ciutat fonamentada una verdadera plaça forta, de ahont partíren les excursions militars pera diferentes comarques de la península ibèrica.

Seguint la valiosa opinió del ilustre epigrafista Dr. Hübner (25), deduhida del coteig de totes les fonts històriques tarragonines, ademés de la guarnició militar de la plaça de guerra, visqueren en son recinte alguns altres ciutadans, dels qui provingueren les families adscrites a la tribu Quirina, Palatina y Colina. A la vegada varen agregar-se nous colonos de la tribu Galeria, portats de fora, als qui ja habitavan la ciutat colonisada, com sembla indicar-ho lo símbol del bou que s' ostenta en les primeres encunyacions monetaries, rebent més tart tots plegats durant la dictadura de Cèsar, la investidura de ciutadans romans, junt ab los títols y honors que aquell personatge assenyalà a la favorescuda ciutat.

La aglomeració de cohorts durant les lluytes numantines y sertorianes obligaren, sens dupte, a montar una nova edificació que respongués al fí d' aquartelar complertament les llegions militars, enviades a la península per lo Consolat, y ab tal motíu estimàm que devall del *Ars* o *Ciutadella*, quasi tocant a sos murs interiors, fóu alçat lo gran alberch, en lo que ara constitueix lo claustre de la Sèu, que extenent dues ales, una per orient, en direcció a la casa dels òrfens y castell del Patriarca, y altre per occident, en lo de la barriada dels carrers de Misser Nogués y Verge del Claustre, segons les petites despulles existents, acabava demunt del segón mur de contenció de terres, que separa les víes de la Civadería y Mercería, descrivint part de dits edificis lo cronista Pons de Icart, en lo capítol XXVIII, fol. 166, y entenent nosaltres que semblant edificació formada per mitg de grans sillars, perfectament treballats y ajustats, sense relléus ni grans detalls esculptòrichs, conforme pot comprovar-se ab los ventanals encara sencers que aparexen en los murs exteriors del claustre, dins de les dependencies capitulars, ha de correspondre al período històrich, en que sols la robustesa y la severitat artística distingía les obres colosals del Senat y de la República romana.

Durant les lluytes del primer triumvirat, no dexà de visitar la ciutat de Tarragona lo famós dictador y capdill Juli Cèsar, en son afany de perseguir als pompeyans (any 48 a. de J. C.), y encara que s' ha soposat per alguns crítichs o historiadors que la obra del Pretori era deguda a son manament, la generalitat dels escriptors la fan originaria de Octavi August, son nebot, en la temporada compresa entre-ls anys 26 y 25, en que malaltísos lo primer *imperator* de Roma, retornà a refugiar-se a la ciutat espanyola, després de la

(25) C. I. L. II, pl. 509.

lleugera sotsmissió dels vaschs, fins a veure-s complertament curat de la dolencia soferta en les penalitats passades en dita lluyta, assistint-lo cert celebrat Metge, Antoni Musa, segons exposa Dion Casi en sa obra *Historia romana*, llib. LIII.

Aquell immens monument, que ara no es més que una part del que se conservava ans de la guerra de la Independencia, enderrocat o esmotxat ab la voladura del any 1813, de conformitat ab lo dibuix o gravat que apareix en alguna làmina del Viatge pintoresch, de Mr. Laborde, publicada en 1806, ha sigut obgecte de variats comentaris, vers sa fundació, destí y extensió.

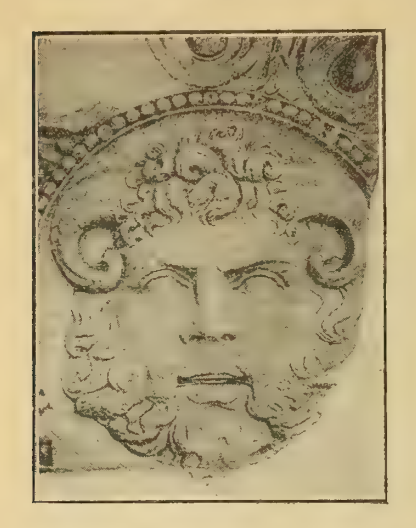

Tarragona.—Castell de Pilat, antich Pretori romà

Respecte de qui fóu l' emprenedor de obra tan colossal, la generalitat d' autors, com havèm dit, atribuexen sa tasca a la munificencia del gran August, pretenent justificar-ho en Pons d' Icart ab la troballa d' una moneda de dit emperador entre les parets de que-s composava, donada la costúm romana, segons expressa, de dexar en les construccions algún recort del séu fundador. Creu, no obstant, que podía ésser començada per Cèsar, y acabada per son successor, Octavi.

Majors dificultats presenta la qüestió referent a determinar son destí, puix mentres s' indica per uns arqueòlechs que va limitar-se a hostatge d' aquell magnat imperial, judican altres que fóu la casa pretorial o lo Pretori, residencia del alt funcionari encarregat del govern provincial, tenint en compte que dessota del paviment del edifici existexen encara certs corredors y dependencies soterranies que podrían constituir perfectament la presó d' Estat, ahont eran tancats los delinqüents comuns o polítichs pera sofrir les penes imposades, o pera passar des de dit lloch escabrós al públich del Anfiteatre, com succehía dos segles després ab los martres cristians de Tarragona, Fruytós, son bisbe primerament conegut, y los séus diaques Eulogi y Auguri.

En quant a sa extensió, se suposa per los metexos cronistes tarragonins, en Pons d' Icart y Hernàndez, que abarcava tota la amplaria de la ciutat romana, de orient a occident, des de ahont ara comença, junt a la muralla, fins al extrém oposat, en que permaneix subsistent altre troç de cert edifici romà, anomenat lo Pallol, destinat actualment a Audiencia provincial.

Tarragona.—Medalló de Júpiter, descobert entre les runes del temple pagà. (Musèu provincial).

Encara fóu més grandiós y extens l' esmentat palàu, segons dits autors, puix se remontava al nort per abdós costats y quedava tancat per altra ala de edifici, formant un quadrat o quadrilong, que dexava una gran plaça o pati en son centre.

Lo primer dels esmentats escriptors comença lo capítol XXVII de sa obra *Grandezas de Tarragona,* ab la descripció següent:

«Delante del circo estaua el palacio dicho de Cesar Augusto, el qual era tan largo o mas que el dicho Circo porque tenia dende el peso que es agora de la harina (Pallol) hasta el castillo del rey (castell de Pilat), y del castillo del rey hasta el cabo de la casa de Phelipe Montserrate notario (carrer de Granada) y dentro de allí passaua siguiendo toda la calle de la Mercería y plaça de las coles y calle de ciuaderia hasta cerca del muro de la ciudad debaxo de tierra en una cisterna que se ha hecho en una casilla he visto yo una puerta del palacio, y de allí derecho se tornaba a cerrar con el lugar donde es el peso de la harina. Y de todo este circuito se hallan muy claros fundamentos y vestigios de paredes y bouedas dentro de las casas que estàn allí edificadas agora, y de largo tenía este palacio CCCCXXV. varas, y de ancho CCXXV. era todo de piedras picadas muy grandes y la obra era dórica, con pilastras, basa, chapitel, architraba freso y cornisa todo alrededor a la parte de dentro, y de pilastra a pilastra ay tres baras y media segun se vee en el dicho castillo del rey y la casa de Magin de Montserrate».

No tením inconvenient en acceptar tan gran fàbrica en aquell extens recinte, anomenat lo *For* romà, lloch ahont precisament acostumavan a montar llurs ciutadans los edificis destinats a tot servey públich de caràcter civil o administratíu. Emperò havèm de significar que-l pati central del *For* no era reclòs o tancat, ans bé hi havía un conjunt de edificis que voltejavan la plaça, quines obertures tenían diverses comunicacions ab altres fàbriques alçades al nort y mitgdía del meteix, obehint a un progecte general de reforma y ornamentació de la ciutat, reduhida sempre a la extensió que li donaren los germans Scipions en sa fundació, sense variar sa configuració primitiva y son sa-

grat recinte. En mitg del pati superior que restava entre l' edifici destinat a alberch de les llegions romanes, quina posició ha sigut assenyalada, entre les dues ales de prolongació de orient y occident, fóu elevat lo gran temple de Júpiter Capitolí, que encara conserva sa pavimentació del *pronaos*, devant del imafront de la Sèu tarragonina.

La obra esculptòrica d' aquell temple deuría ésser primorosíssima a jutjar per algún capitell, fust, troç de cornisa, arquitràu y medallons, que existexen en lo Musèu provincial y se troban també exposats en lo claustre de la Sèu. La escarpella arrencà grans blochs de marbre de Carrara pera la construcció del esmentat edifici, y lo cisell dels millors artistes va fer nàxer en dits blochs la munior de garlandes, cintes, perles, glans, fulles y signes alusíus a la divinitat, com l' *apex, aspergili* e *hisop*, de tan portentós relléu, que demostra lo grau de perfecció a que havían arribat los artistes en lo período dorat de Octavi August, a qui s' atribueix l' alçament de tan bell edifici (26).

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona.—Porta d' ingrés al For romà

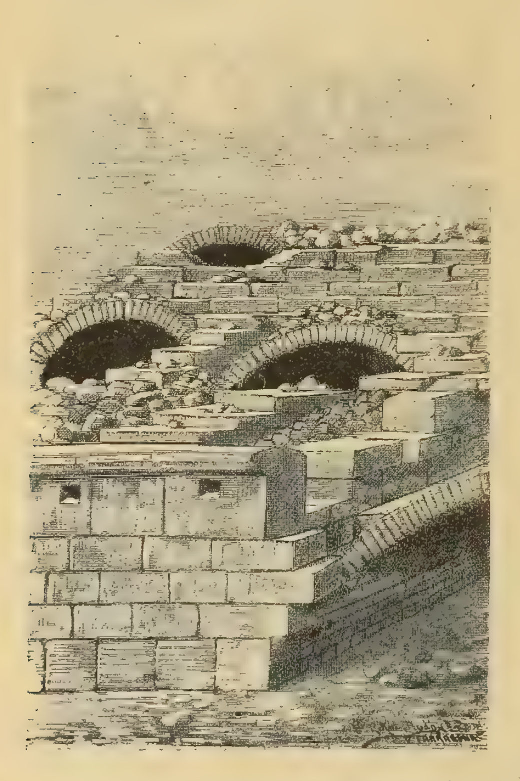
Per una escalinata oberta en lo segón mur de contenció de terres, ahont ara existexen lo que se diuen les «Escales de la Sèu», se passava al recinte del *For*, y allí positivament aparexen varies despulles de diverses edificacions importants, en quiscún dels quatre ànguls que cenyían la gran plaça, edificacions que venen a justificar les noves donades de dit recinte per los escriptors abans anomenats.

A la dreta, pujant, de dites escales, hi ha lo carrer de la Mercería y després lo de Santa Teresa, y en lo extrém d' aquest últim, s'

(26) Enrunat lo temple de Júpiter a la entrada dels barbres, los blochs de marbre apilotats en lo paviment, serviren, sens dupte, als artistes restauradors en los segles XII y XIII pera la construcció de la arquería del claustre, son frontispici, la obra del altar major relativa a la mesa de dit altar y lo famós imafront de la sèu tarragonina, permanexent encara soterrades bones peçes del meteix, com part de columnes, fusts, frisos y altres fragments esculptòrichs, quin descobriment en lo segle passat ha permès formar concepte de la importancia d' aquell temple, per haver sigut trasladades al Musèu provincial.

alçan algunes cases quins devanters, resultan montats aprofitant munior de sillars romans. Seguint la metexa linia horizontal, en la antiga casa d' en Ferrer y Duràn y en lo carrer de la Portella se conservan encara columnes estriades, procedents, sens dupte, de un edifici romà que tancava per aquell costat la gran plaça del *For*.

A la esquerra de les esmentades escales existeix lo carrer de la Civadería que té igualment certes edificacions demunt de les enrunades de la època romana, y trencant després en direcció al mitgdía després del carrer de les Mosques, se troba l' Arch de Toda, que presenta anàlogues senyals fins a la plaça del Pallol, quin caseríu de la baxada del Roser, ademés de que en sos baxos poden examinar-se noves despulles d' antichs edificis, acaban ab una porta romana, provablement d' ingrés a la plaça del *For* per aquella part, segons la forma de sos montants y son arch, conservats encara.

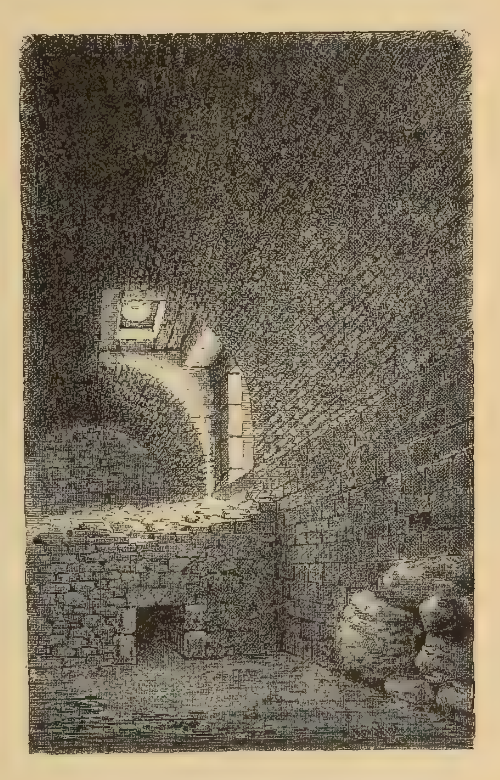
Gradería del Circh

Vé després la casa de la Audiencia, anomenada abans Pallol, y no se pot duptar de que ent.e sos murs exteriors permaneix subsistent lo de mitgdía, de ordre purament romà, segons s' observa a sa primera impresió.

Nous fragments d' obres romanes han lograt descobrir-se en les cases dels carrers de Cavallers y Nau, com lo troç de cornisa conservada dins de una de les habitacions de la que fóu del marquès de Montolíu, y resseguint tot aquell costat del *For*, s' arriba a la presó pública, edifici, com havèm dit, calificat de Pretori y també de Palàu d' August, monument alçat al extrém inferior de la ciutat romana, segons los detalls que del meteix han sigut donats.

Aquell edifici prengué lo nom de Castell del Rey durant la Edat Mitjana, y en son recinte habitaren los sobirans d' Aragó, cedint-lo aquests a son procurador reyal quan la creació de dit funcionari en los últims anys d' en Pere III *lo Cerimoniós*. En lo segle XVII va destinar-se a quartel, y en la segona meytat del segle XVIII començà a ésser anomenat castell de Pilat (1752 a 1775), per voler del capritxo del poble, sens dupte, per llegir-se en una làpida propera al edifici la dedicatoria a un prefecte de la cohort dels *pilats* (27).

Devall de tan grandiós edifici, com apèndix a la muralla de tancament de la ciutat per la part de mitgdía, va alçar-se la colossal obra del *Circh*, quines proporcions ja havèm exposat a son degut temps. No abraçava aquella obra tota la amplaria de dita muralla, dexant intacte lo *Pomœrium*, o les vies que per orient y occident conduhian al meteix; axís es que no cal més que veure la fatxada del Pretori derrera de la esglesia de Nazareth, pera fer-se càrrech de que allí tenía una de ses entrades la ciutat romana des del exterior, com la tindría per occident per mitg d' alguna porta entre l' edifici del Pallol o Audiencia y la propera muralla. Los murs de tancament del *Circh* servirían a la vegada de contra-muralla, que assegurava la erigida per la contenció de terres de la plaça del *For* y pera tancar per tots costats lo recinte de la població genuinament romana.

Voltes de sosteniment de la Gradería

Aquesta grandiosa obra atribuida també a la magnanimitat de Octavi August, comptava ab la llongitut de quatrecentes vares, segons manifesta en Pons d' Icart, y presa la mida per Hernàndez, confessa que li donà la plaça o arena un resultat de 340 metres de llargaria, ab 75 d' amplaria, y de 360 y 110 respectivament, comptant des del extrém oriental del *oppidum* al occidental, y des de lo palàu d' August a la antiga *Muralleta*.

Pera passar del *Circh* al *For* existía una escalinata de comunicació al mitg de abdós recintes, en lo que ara anomenàm Baxada de Misericordia, quins límits s' han de consignar en los dos cossos sortits, a tall de torres, que forman part de la casa del comte del Assalt, en lo carrer de la Nau, y de la que fóu d' Arandes en lo carrer de Cavallers, trobant-se també en les barriades que s' han alçat dins d' aquella gran plaça nombrosos fragments de voltes y edificacions romanes, despulles que ni la acció del temps ni les reformes dels alberchs, després de tants segles, han pogut esmicolar y donar lloch a sa complerta desaparició.

Aquí acabava la ciutat romana, duptant si lo meteix *Circh* podía tindre-s com inclòs dins de son sagrat recinte, puix tot lo demés, que comprenía la

(27) Hübner; C. I. L., 4240.

població colonial antiga, axís com los encontorns de la monumental, gaudía tan sols de la consideració de suburbi. En lo recinte de la ciutat no podía fer-se cap enterrament ni guardar cendres procedents de la crema de cadàvers, y per axò no-s conexen troballes de semblant caràcter, puix les làpides commemoratives, peanyes o pedestals, basaments d' estàtues y altres memories que han aparegut soterrades, no eran més que dedicatories posades en la plaça del *For* o en altres llochs públichs, pera enlayrar lo recort de personatges de gran relléu. En cambi, en tots los suburbis s' han descobert sepultures, senzills enterraments, ànfores pera dipòsit de cadàvers de criatures, llagrimatoris y diferents obgectes funeraris, que demostran la condició de la llar romana, separada per tot arrèu de la dels seus arrabals o de la població suburbana.

Sepulcre romà. (Musèu provincial)

Encara tractà lo imperi de Roma d' ornamentar més esplendorosament aquella hermosa ciutat, manant l' alçament de ses muralles, per mitg de cinch o sis fileres de sillars, fins a la altura de set a vuyt metres, y comprenent abdós murs, interior y exterior, axís com lo coronament de les torres; y sobretot obrint grans portals d' entrada, conservat lo del Nort, descobert lo de Orient, y després enderrocat, en l' any 1892, dins de la antiga casa del primer recó del carrer de la Portella, reedificada en dit any (28), quin portal fóu conegut en la Edat mitjana per porta del Rey; aparexent rastre en lo del Roser de haver sigut també obra romana per la part de occident, com per mitgdía la fatxada del Pretori vé a justificar la existencia d' altra gran porta d' entrada per dit costat (29). D' aquella obra va ésser encarregat un *prefectus murorum,* conforme resulta de inscripcions descobertes, y sens dupte, una vegada

(28) En lo *Diari de Tarragona* publicarem la descripció de la nova troballa.

(29) La porta o portal del Roser, anomenada dels Prehicadors, en la Etat mitjana fóu reformada y reduhida en lo segle XIV, segons les notes dels llibres municipals, y les del Nort y Orient, conegudes per Portal del Carro y del Rey, varen ésser minorades per los enginyers militars anglesos, durant la guerra de Successió, en lo segle XVIII, al fer obres de fortificació dins de la plaça de Tarragona.

(30) Florez; *España Sagrada,* vol. XXIX.

erigides les noves portes foren condemnades les primitives abans descrites, y classificades de ciclopees per determinats arqueòlechs (30).

Passant a la descripció del recinte suburbà, hi ha que fer constar que lo nucli principal d' aquella població arrelava en l' antich centre colonial, entravessades les families ibèriques, tirrèniques y focenses ab lo nombrós establiment de la *plebs* romana, composta de lliberts, extrangers y conjunt d' habitants, obrers, industrials, comerciants y fabricants, que alçaren llurs morades ab més o menys sumptuositat, demunt de les runes de les dels seus antecessors, segons vé justificant-se avuy ab los obgectes descoberts en dit recinte sobretot ab la pavimentació dels alberchs, des de la més senzilla a la de hermosos mosàychs a mida de les possibilitats dels qui les habitavan.

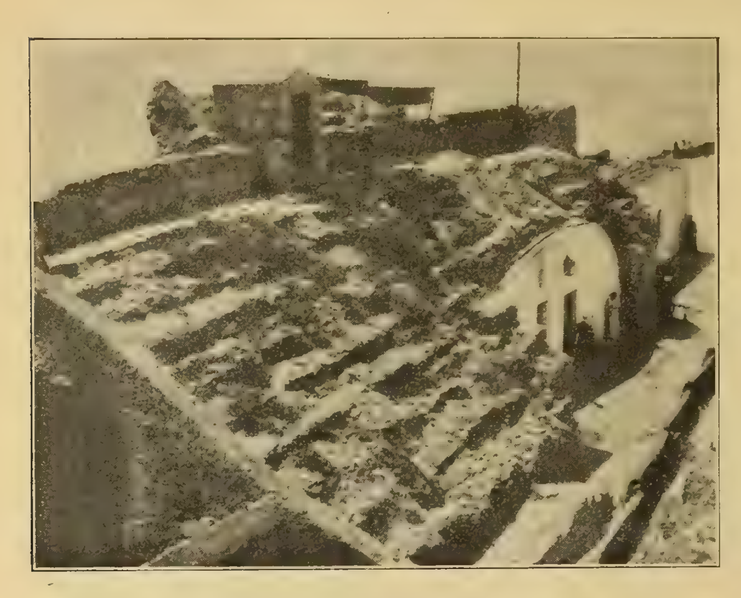
Clixé de Francesch Duarte

Tarragona.—Una de les portes primitives romanes substituides per les grandioses dels temps del imperi

S' extenía també la *urbs* plebeya per tots los voltants de la patricia anant fins al marge esquerre del Francolí, recorrent bona part de la partida dels Mangons, y la petita vall separativa del tossal de Tarragona, y rodejant la muralla a distancia convenient per assenyalar lo *Pomœrium* exterior, especialment en la vertent oriental que acaba en les arenes de la platja del Miracle, havent-se trobat allí diversos fragments de alberchs romans, mosàychs y altres obgectes y existint petits murs de contenció de terres, com a fonaments de cases que foren erigides per hostatge de llurs proprietaris.

Dins del territori dels suburbis montaren emperadors y propretors nous edificis públichs, a fí d' atendre a les necessitats y expansions de dit poble. Prop del Circh, en direcció a orient, s' extenía l' Anfiteatre romà, destinat als espectables de sanch, podent-los presenciar lo governador o funcionari central des del Pretori, com podía contemplar dins de sa casa los que tenían lloch en lo Circh, puix que abdós establiments se desenrotllavan als peus d' aquell edifici.

Lo Teatre romà era altre edifici públich, obra de algún emperador, segons resulta de part del gran llindà de la porta, descobert, ab la inscripció en lletres del segle dorat del imperi, que diuen: IMP. CÆS (31). Aquell establiment fóu construit sobre una suàu pendent de la part baxa, abans d' arribar al escarp de la roca en lo montícol que servía de barrera a la cala o port natural de Tarragona, ara devall del edifici que va ésser convent de P.P. Caputxins y es, en la actualitat, «Escoles públiques» dins del hort de la extingida comunitat relligiosa. De les dimensions y forma del teatre resulta feta la corresponent descripció per l' arqueòlech en Bonaventura Hernàndez, en 1885, publicada en lo més necessari, com a text de la historia antiga de Tarragona, d' aquell autor, editada oportunament per nosaltres (32).

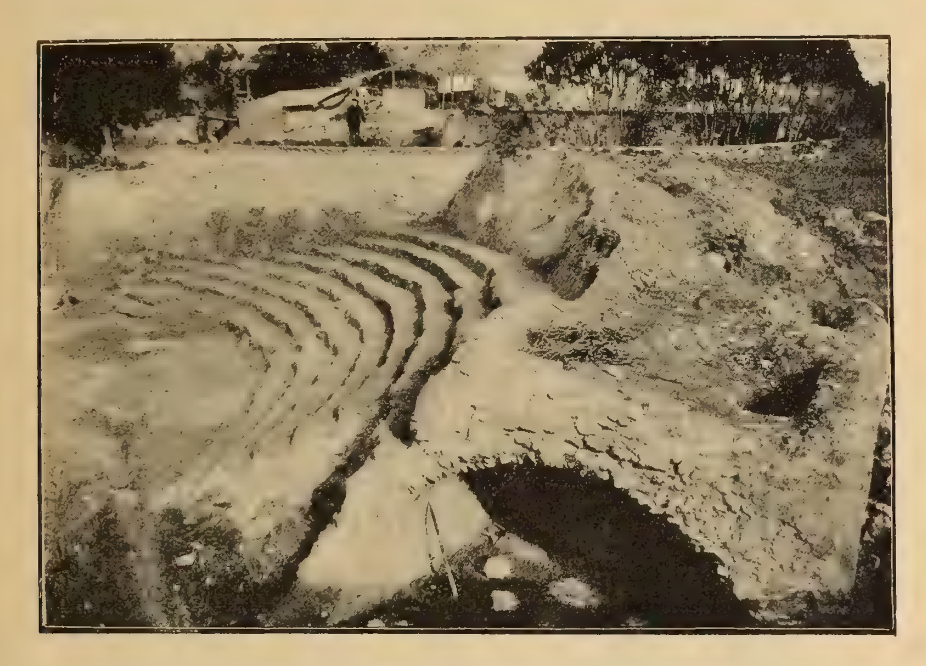

Gradería del Anphiteatre romà

Més cap a occident del Teatre, en la part superior de la metexa vertent, foren descobertes en diferents anys les runes del *Gymnasi* y les *Termas*. Aquest edifici era molt més espayós que lo anterior, tota vegada que abarcava distintes dependencies, com les anomenades *Caldarium*, *Lavonicum*, *Álveus*, *Calda lavatio*, *Concamerata Sudatio*, *Frigidarium* y altres; constant també lo Gymnasi del *Ephebœum*, *Corycœum*, *Conisterium* y nous departaments de que fà esment lo famós arquitecte Vitrubi. Les despulles de la major part d' aquella gran obra foren oportunament descrites per Hernàndez, a mida que aparexían a la superficie, quan va urbanisar-se lo carrer anomenat del Gasòmetre o carretera de Lleyda, especialment quan en 1859 restà montada en dit punt la primera fàbrica de Gas, havent sigut transcrites la major part de les referides descripcions en la obra abans anomenada, del propri autor (33).

(31) Musèu provincial, n.° 776.
(32) Plana 42 del derrer Apèndix.
(33) Hernàndez Sanahuja; «Historia de Tarragona»; p. 37 del derrer Apéndix.

Encara se té noticia de altra obra pública romana en los suburbis, la referent al port, que si bé era natural, segons s' ha exposat en varies ocasions, procuraren los romans acondicionar-lo, a fí de evitar l' omplenatge del séu fons per mitg de les arenes y pedruscall que arrossegava lo ríu Francolí en ses avingudes, tota vegada que la mare del ríu passava aleshores més aprop d' aquell port. A aquest fí construiren un mur groxut al costat occidental de la cala, descobert fà pochs anys, en 1892, quan la urbanisació del carrer d' En Jaume I,

Tarragona.—Despulles del Teatre romà

que privava la entrada de les aygues del ríu dins de la cala; mentres que per la part de orient des de la punta del tossal que se indroduhía a la mar alçaren altre mur de resguart del onatge acabat ab certa massa d' obra de mampostería, ahont deurian colocar una llanterna d' avís, coneguda dita massa ab lo nom de *Farelló,* en la Etat mitjana, y destruída per les Obres del port modern en 1843.

Ademés dels suburbis, venían escampades per tot lo Camp de Tarragona, extenent-se també per la costa y vehines montanyes, diferents caseríus, a manera de granges o establiments rurals, que s destinaren al conrèu de les terres nomenantsels *Vil-las, Vicos* o *pagos.* Eran generalment obra de la noblesa patricial, a qui pertanyían les terres, pera hostatge dels majordoms o encarregats de conreuar-les y dipòsit de bracers o esclaus, cavalleríes y demés arrèus de la pagesía.

Fixaren-se los restauradors cristians pera fonamentar llurs pobles en nostre país, ab los apilaments de runes d' aquells antichs edificis de niçaga

Arch de Luci Licini Sura, conegut ab lo nom comú d' Arch de Barà, en la carretera romana que aconduhía a Tarragona

romana, axís es que en bona part d' ells s' han fet troballes significatives del séu primitíu origen, com succeheix a Constantí, Centcelles, Pobla de Mafumet, Vilallonga, Morell, Perafort y Puigdelfí, Torredembarra, Riera, Reus, Maspujols, Salòu y Vilaseca, Canonja, Masricart y altres de distancia més llunyana, com la Selva del Camp, Espluga y Riudavella, que venen a justificar lo radi a que s' extenía la influencia dels romans de Tarragona o de Tarragona romana pêls efectes de son terme y per la importancia de sos establiments, escampats en bona part del territori comprès dins de la antiga regió kessetana.

D' aquells edificis ne quedan encara alguns de subsistents, conexent-se ab los noms de *Arch de Barà*, *Torre dels Scipions*, *Aqueducte de les Ferreres* y *Cúpula de Centcelles*.

L' ARCH DE BARÁ, no es més que un arch triomfal romà, admirable per sa esbeltesa y elegancia, decorant-lo quatre pilastres istriades, dues en quiscuna fatxada del Nort y Sur que descansan en los sòcols corresponents, y corrent sobre la totalitat del monument en la carretera de Tarragona a Barcelona, a uns setze kilòmetres de la primera ciutat, prop del poble de Sant Vicents dels Calders y en son terme, tenint, segons los autors de *Tarragona Monumental*, una elevació de 43 peus y quatre polçades; la llum es de setze peus, 10 polçades, y lo ferm del Sòcol 12 peus, 7 polçades y 5 línies.

Fóu dedicat a Luci Licini Sura, segons la inscripció de son frís:

EX TESTAMENTO. L. LICINI. L. F. SERG. SVRAE
CONSECRATVM

En l' any 1820, lo general governador de Tarragona, comte d' Espanya, va manar sa restauració y lo recull de totes les despulles disperses per sos voltants, a fí de colocar-les en son lloch, executant aquella tasca ab bon acert, l' esculptor tarragoní, Vicents Roig, conegut en lo món de les arts per *Vicentó*.

No tan afortunat lo general en Joan Van-halen en l' any 1840, inicià lo progecte de sa reconstitució, excitant lo patriotisme dels ajuntaments d' Arbós, Torredembarra y Vendrell, pera satisfer les despeses de la obra, y aleshores varen cometre-s alguns malifets y sacrilegis artístichs, esmenats en 1848 per ordre del governador civil de Tarragona, en Joseph Montalvo.

LA TORRE DELS SCIPIONS, es un monument romà que-s troba al Nort, a uns quatre kilòmetres de Tarragona, també quasi tocant a la carretera de dita ciutat a la de Barcelona, dins de certa proprietat anomenada Mas Rabassa, en quines parets hi ha encastades algunes làpides epigràfiques, indicant que per aquells encontorns deuría existir alguna Vila romana, o tal volta una de les *Necròpolis* tarragonines.

L'edifici està compost de tres cossòs superposats, es a dir, lo basament, lo còs principal y lo complement, del que no existeix més que la base, puix podría

ésser que acabés ab forma de piràmide, tenint quatre cares o afectant la figura quadrangular, y estant compost de sillars en sech.

En lo segón còs o còs principal aparexen sobresortint ab gran relléu dues estàtues de grandaria poch menys que la natural, que vestexen túniques mólt espayoses, cenyides a la cintura de ahont se desprenen plechs ben entesos que arriban al genoll, penjant de la espatlla la capa o mantell militar, que los romans anomenavan *Sagum,* y cobrint son cap ab lo caputxó, que era un apèndix al meteix vestit.

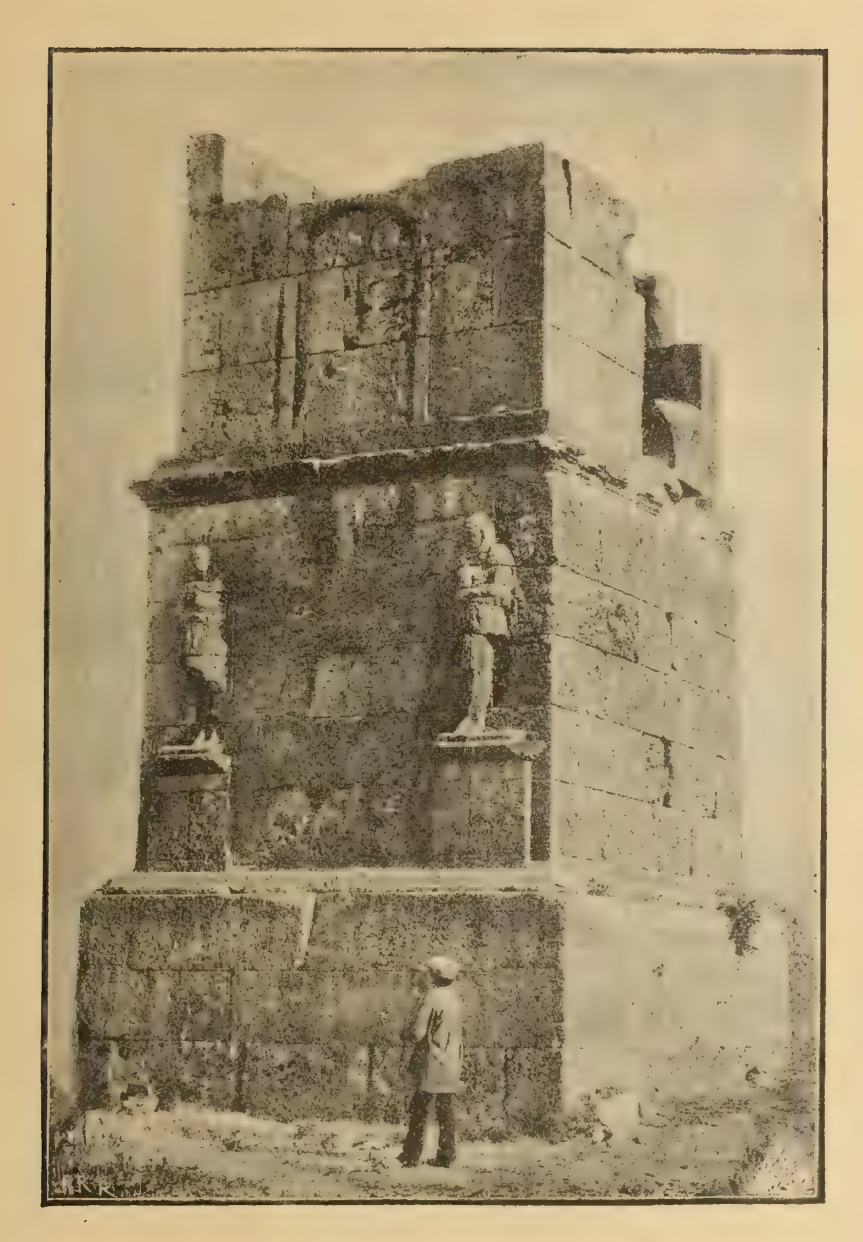
En l' ultim còs aparexen los marchs de un nitxo en quiscuna de les quatre cares, bé pera donar major forma funeraria a tot lo monument, bé per l' encaix, en sa concavitat, de inscripcions cisellades en planxes de marbre.

La tradició havía fet d' aquell sarcòfach lo sepulcre dels invictes campeons romans, los germans Cneus y Publi Scipió, que trobaren la mort en les lluytes contra los cartaginesos en terra espanyola (212 a. de J. C.); mes lo sabi arqueòlech y epigrafista, arquebisbe de Tarragona, Antoni Agustín, combat dita tradició ab forts arguments de crítica e historia, acceptats per tots los autors de bona erudició, creyent que donades les despulles descobertes en los voltants del monument, resulta aquest reduhit a una obra commemorativa de determinats personatges, quina procedencia no pot ésser deduhida de la inscripció que apareix en dues ratlles dessota lo cornisament del segón còs y demunt les figures abans descrites. La llegenda ja borrosa e ininteligible en lo segle XVI, ha sigut copiada en quasi totes les monografíes que parlan de dit monument, no havent-la descifrat los més estudiosos epigrafistes.

L' AQUEDUCTE DE LES FERRERES es un monument romà fabricat ab grans y ben treballats carreus encoxinats, quina pedra resulta arrencada de les pedreres obertes en los encontorns, forma dues línies d' archs sobreposats, onze en la part baxa y vint y cinch en la alta, de més llum los primers que descansan en la roca, y menors los restants assentats demunt dels anteriors, fins ahont dita roca vé a nivellar la altura de la arquería baxa, continuant després a un extrém y altre pera trobar lo nivell de la segona arquería.

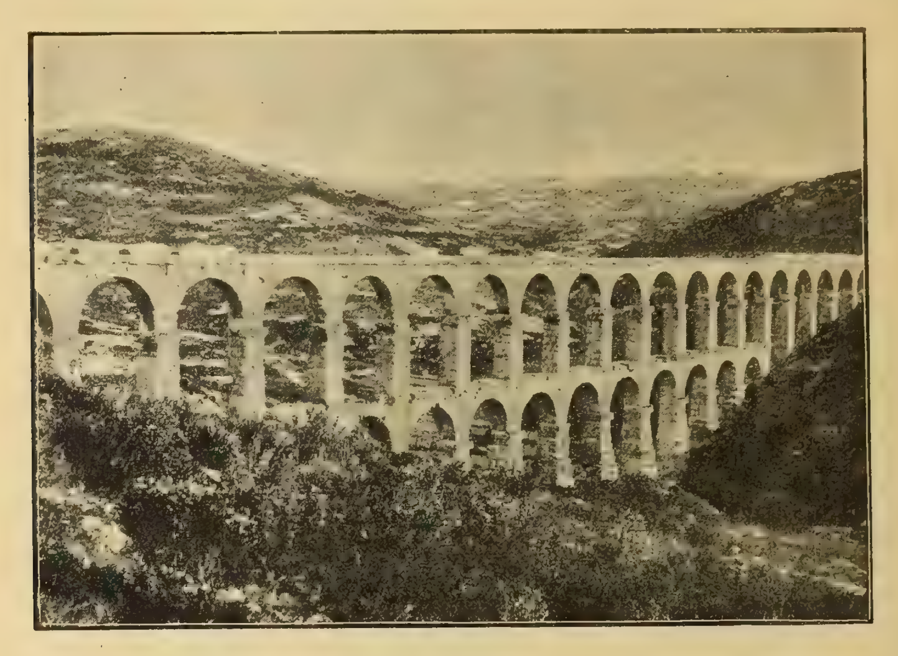
Fins ara s' havía cregut que l'aqüeducte de les Ferreres formava part del que des de la mina de Puigpelat, en les immediacions del riu Gayà, conduheix les aygues potables a la esmentada ciutat, tota vegada que dit ultim aqüeducte també era obra romana pera conduhir les aygues d' aquell ríu, embocades a Pont d' Armentera, havent sigut aprofitada per lo trasport de les que ixen en la mina de Puigpelat, construida a les derreríes del segle XVIII per arquebisbes tan patriotes com en Santiyan y Armanyà.

Noves excursions fetes ab sos dexebles per l' incansable catedràtich de Psicología del nostre Institut y notori arqueòlech, en Martí Navarro, han vingut a descobrir que l' aqüeducte d' aygues del ríu Gayà en la època romana, y ara de les de la mina de Puígpelat, acabava en lo turonet de la Oliva, y d'allí, per mitg d' un pont canalisat, passavan dites aygues a la part alta de Tarrago-

Torre dels Scipions

na, entrant, com ara, per la muralla, prop de la torre del palàu arquebisbal. En cambi, l' aqüeducte de les Ferreres conduhía a la part baxa de la ciutat, les que-s prenian del ríu Francolí, des del lloch ahont s'alça en la actualitat lo caseríu de Puigdelfí, nom que recorda certa divinitat mitològica; seguía la canalisació per la esquerra d' aquell ríu; atravessava la vall del Mas dels Archs, per mitg del pont-aqüeducte anomenat, y baxava per lo camí vehinal, cone-

Tarragona.—Aqueducte romà conegut vulgarment per «lo pont de les Ferreres»

gut per camí del Angel, ahont se conservan vestigis de dita canalisació per entrar als dipòsits o fonts destinades a satisfer les necessitats dels habitants dels suburbis.

Ab semblant descobriment s' ha pogut esbrinar que en la època romana pera l' abast de la capital de la *Citerior*, degueren-se aprofitar les aygues de dos ríus, lo Gayà y-l Francolí, justificant tan gros servey de dit element, la extensió del vehinatge y poblats que s' encabían en la ciutat y sos voltans.

LA CÚPULA DE CENTCELLES es altre monument d' inestimable preu que-ns resta del temps de la Espanya romana, encara que determinats autors l' han fet nadíu del període wissigoth.

Dit monument, a un kilòmetre de la vila de Constantí, en direcció oriental, junt a la ribera dreta del Francolí, y a cinch kilòmetres de Tarragona, consisteix en cert edifici quadricular, de dotze metres per quiscuna línia, ab la alçada de catorze, construit de mampostería, obrint-se en les cares nort y sur quatre grans finestrals romànichs, tapiats los més inferiors, encara que hu d' ells reduhit a senzill òval per tindre devall la porta d'entrada romànica, y tots

destinats en son temps a facilitar la llum interior. Dessobre la teulada puja un cos més alt y més esquifit, a ran de cimbori, pera resguart de la sua cúpula.

Al costat de la esmentada construcció apareix adosat per ponent altre edifici, més estret y baix, que en ses parets mestres conté a la vegada petites obertures romanes, trobant-se més enllà nous vestigis d' edificació, com derreres despulles de gran casa, convent o palàu, també d' ordre romà, segons la naturalesa de la obra y los signes que de la metexa subsistexen.

Tot axò en la part exterior. En l'interior, lo que es quadrat per fora, resulta per dins enterament rodó, en lo primer edifici descrit, y esferoidal en lo segón, de manera que-ls murs del primer tenen un gruix de més de metre y mitg, y prop de tres en los quatre ànguls, a fí de formar lo cercle o espay arrodonit.

Pera dissimular la uniformitat de la circumferencia, s' obriren en dits ànguls, ahont la paret resulta més groxuda, quatre grans nitxos semicercolars, amples en son basament de prop d' un metre, encara que ab disminució progressiva, a mida de sa alçada, de vuyt o nou metres, ahont desapareix la concavitat pera confondre-s ab la forma general del monument, y acabant ab una senzilla cornisa, base de la gran cúpula semiesfèrica de deu metres de diàmetre, recoberta de primorosíssim mosàich ab que remata l'edifici.

Si bé s' han desprès del mosàych bona quantitat de teseres ab les humitats y velluria, dexant en la incertenitat les composicions de quiscún quadro y per elles la procedencia de la obra; es evident que la forma general assenyalada per sos constructors, encara subsisteix en los detalls més essencials, fent del monument obgecte d' art valiosisim, puix no tením noticia d' altre semblant.

Aquella mitja esfera, repàrtida ab altres tres concèntriques, constituides per faxes o cenefes de variat y hermós dibuix; aquells raigs que arrencan del punt cèntrich, afectant la figura de bellíssimes pilastres des del primer al segón cercle, y aquells vius colors que adhuc conservan los plumatges, greques y altres ornamentacions del mosàych, formant diferents quadros ahont artistes desconeguts exposaren payssatges y arguments mitològichs e històrichs y pintaren la naturalesa; no hi ha cap dupte que responen a obrers de primer ordre y a un progecte de grandesa inherent a la personalitat de a qui va dedicar-se la preuada obra.

Examinant ab bona llum los dibuxos dels esmentats quadros, apareix en la part d l sudest un jove nú devant d' un lleó y ab fogueres cercanes; mes al nort se troban en altres quadros varies figures conduhint animals de carga, a modo de caravana; a orient seguexen los vestigis d'un mosso de mules o cavalls de perfecció admirable, y seguint en direcció a mitjorn se descobreix una casa de camp, arboledes, un gos de casta, corrent y lladrant, la testa d' una matrona en la part superior, y en la inferior arnes d'abelles y altres utensilis de la agricultura, que forman tot un conjunt de singular bellesa (34).

A Centcelles, en 1858, fóu trobada una làpida dels bons temps del imperi,

en que Sutoria Suril-la dedicava aquell recort a son marit incomparable March Fulvi Museus, sevir angustal, y dita troballa vé a confirmar la procedencia romana de la obra (35).

En los primers dies de la restauració cristiana (segle XII), va formar-se a Centcelles un petit caseríu, y semblant edifici fóu destinat a eglesia parroquial, y sens dupte per creure profans los arguments del mosàych, manà emblaquinar-se la cúpula, blanqueig que al terme de set segles, provablement repetit móltes vegades, acabà per fer perdre tota memoria de tan notori monument. En l' any 1880 varen desprendre-s munior de teseres, recollides per fer-ne entrega a la Societat Arqueològica; aquesta disposà la neteja de la cúpula, operaciò que donà lloch a nous desprendiments, fins a salvar la porció del mosàych, actualment en subsistencia.

Després han vingut los comentaris pera caracterisar lo monument. Hernandez Sanahuja crèu ésser obra bizantina, de construcció immediata a la entrada dels wissigoths a Tarragona (475), ahont va refugiar-se la esglesia provincial; altres interpretan algún quadro, com composició bíblica y atribuexen lo monument al període cristià-romà, després del edicte del gran Constantí, y en major nombre són los qui li assignan més antigüetat, estimant que son orígen deu buscar-se en l' imperi d' Adrià, en la temporada en que dit emperador fixà sa residencia a Tarragona.

De bon principi havèm cregut se tractava d' una luxosa Therma romana, com que en lo centre del paviment aparexian vestigis de certa desviació d' aygues pera passar a un dipòsit soterrani, a fí de conduhir-les per mitg d' cequia al ríu Francolí, distant pochs metres d' aquell lloch, y lo dipòsit esmentat presentava tot lo segell de les obres romanes per sa forma y materials de construcció (36).

A la vegada, hi ha que tindre en compte que l' emperador abans anomenat, possehía en los voltans de Roma un petit palàu, conegut per *vil-la Adriani*, destinat a son esbargiment, y com era excelent partidari de la agri-

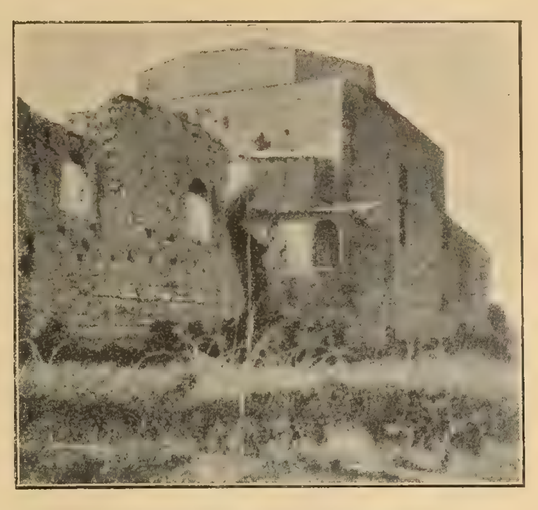
---

(34) A la ilustració y amabilitat del marquès de Grigny devèm lo dibuix y fotografía de la cúpula de Centcelles, últim treball de son pare, de bona memoria, lo baró de les Quatre Torres y comte del Assalt, que pochs mesos abans de sa defunció (febrer de 1906) va dedicar son esforç. a traure un facsimil d' aquell preciós mosàych, que calificava d' obra pagana.

(35) Hübner: C. J. L.; n.º 4,215.

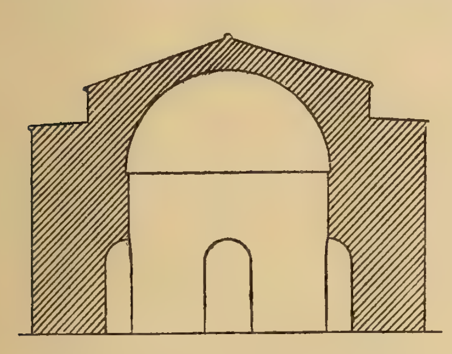
(36) L' edifici de Centcelles ha perdut, a nostre judici, bona part de sa importancia des de fà pochs anys. Es de proprietat del notari En Antoni Soler y Soler, y desitjant dit senyor tindre pagesos en sa finca, tal volta sense prou aconsellar-se de persones tècniques, va cometre la mala obra de convertir lo prehuat monument en una casa de dos pisos, esmotxant los nitxos laterals pera les escales y destruint los dipòsits soterranis pera transformar-los en cup de vi. Encara fóu més grollera la obra feta en la cúpula, sots lo pretext de sa conservació: puix tolerà que-s llisés ab pegats d' argamasa molt mal posats, per l' agüant de les teseres subsistents, fent desaparexer la senyal que dexaren les caygudes, senyal que donava idea de la totalitat del dibuix, y quedant ara tot l' edifici verament desnaturalisat de son primitíu caracter. ¡Es llàstima que persones d' ilustració prengan resolucions d' aquesta naturalesa, sense una seguretat complerta de son bon procehir, y es més llsàtima en una obra tan originalíssima, que no cab dupte de que era, y es encara, un dels monuments més tipichs de la nostra terra!

cultura, a quines feynes venen dedicats quasi tots los dibuxos del mosàych, no fóra estrany que en la temporada que s' hostatjà a Tarragona (121 de J. C.), visqués en aquella part, la més llunyana dels suburbis, construint son proprietari l' edifici esmentat, pera servir de bany al preclar emperador, y prenent aleshores lo nom de *Centum Cellæ* (Centcelles), de qualsevol dels edificis alçats en dit camp per habitació de la guarda pretoriana, com tocant a la *vil-la Adriani* de Roma existía també un alberch destinat a la propria guarda, que portava lo meteix nom.

Tarragona.—Runes de Centcelles

Es mólt possible que en lo primer període de la dominació wissigòthica, pochs anys després de la presa de Tarragona per les forces del rey Eurich, com més endevant s'indicarà, la Esglesia provincial y sos representants se acollissen a aquell lloch, fugint de la ciutat amurallada, ocupada per dites forces, que professavan la relligió arriana, puix si bé en Novembre del any 516, lo metropolità Joan va reunir un concili provincial a Tarragona, segons diguerem al relatar los fonaments històrichs de la provincia eclesiàstica, no apareix la celebració de cap altre en dita ciutat, en l' espay de més de dos segles que comprèn aquell primer y segón període, tenint efecte los demés a Gerona, Lleyda, Barcelona, Çaragoça y altres ciutats.

Secció d' una de les sales de Centcelles
Escala 1 : 400

Segons l' epitafi del bisbe *prima sede,* anomenat Joan, dit prelat va regir y ensenyar als monjos y als pobles, arribant a la edat de vuytanta anys, y manifestant l' epitafi de son successor, Sergi, que restaurà los trespols del temple, sens dupte de la primera sèu tarragonina, y *«và construir no lluny de la ciutat un cenobi de sants relligiosos»* (37).

Semblant última expresió vé a confirmar la existencia de una comunitat benedictina prop de Tarragona, instaurada per Sergi, essent mólt factible que aquell lloch fos lo que-s coneix actualment per Centcelles, ab major motíu si

(37) Hübner: Insc. Hisp. Christ. — Suplementum: núm 413. — Boletin de la R. A. de la Historia, t. XXXVII cuad. VI, any 1900; p. 491 y següents.

se té en compte que al costat del edifici designat com a *Therma* romana, convertit aleshores en esglesia y baptisteri, aparexent encara despulles de un altre més extens, a tall de convent, palàu o gran casa, despulles que eran majors anys enrera, y ab lo temps van esmicolant-se per complert (38).

Ademés dels monuments descrits, existexen bons recorts de la erecció d' alguns altres, dins de la ciutat patricial y en lo perímetre dels suburbis, especialment determinats temples, quina memoria encara perdura.

Monedes tarragonines del temple de Júpiter

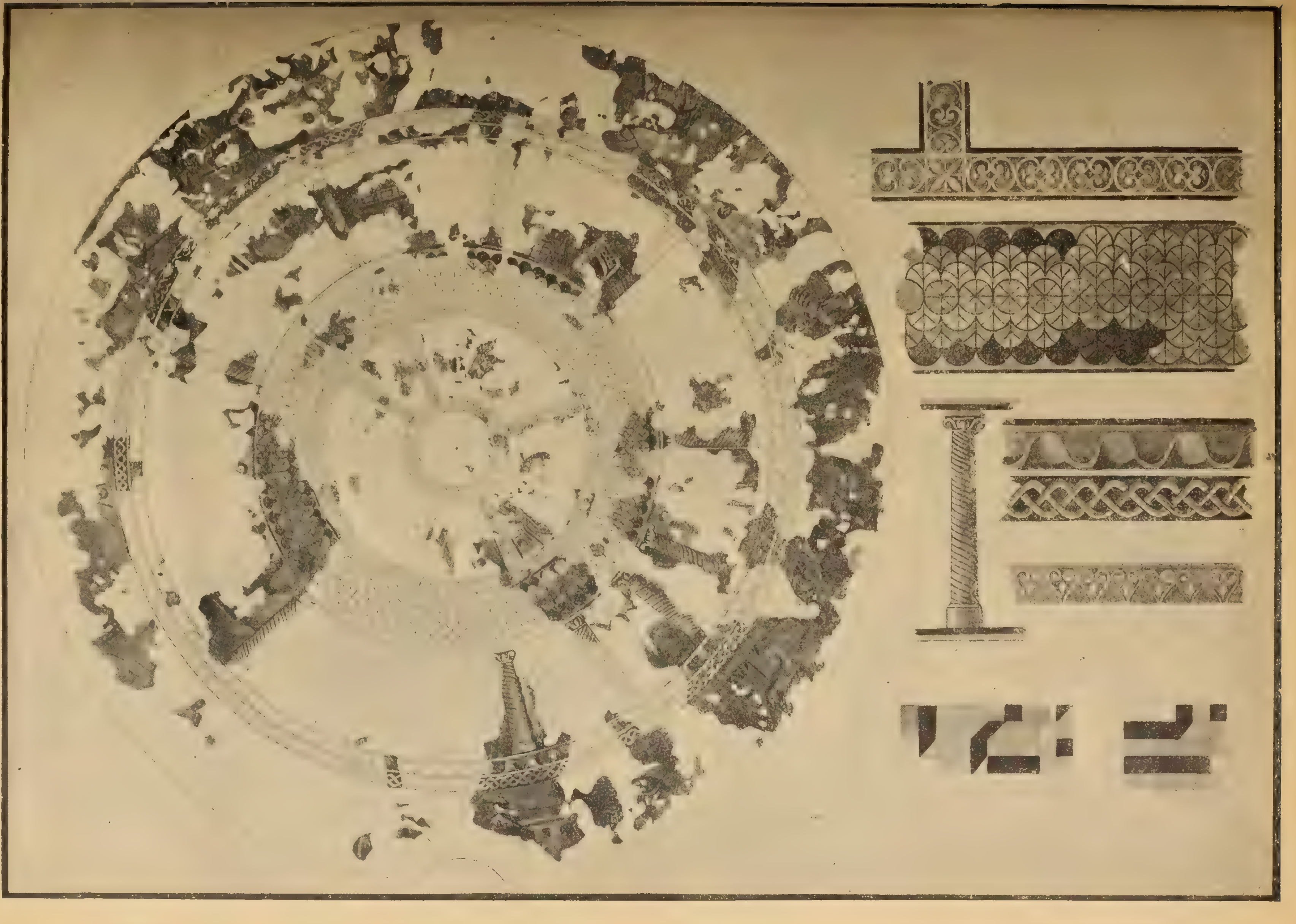
Lo temple de Júpiter capitolí, emplaçat en lo meteix pati ahont ara s' alça magestuosa la celebrada Sèu tarragonina, té encara son comprovant en los grans bronzos encunyats en temps del imperi, en que en son anvers apareix destacada la figura del emperador, ab un ram de llorer o una palma en la mà dreta, sostenint ab la esquerra la *virga* o vareta, rodejat tot de la llegenda DEO AVGVSTO, y en son revers, lo dibuix del frontispici del temple, ab una altra llegenda que díu: C. V. T. T. AETERNITATIS AVGVSTAE.

Semblant dedicatoria ha donat motíu a la suposició de sí, ademés del temple de Júpiter, se n' havía montat pêls patricis de la ciutat un altre consagrat a aquell emperador, provenint lo grandiós fris y certa porció de columna que-s guardan en lo Musèu provincial, de la obra de dit edifici, quin emplaçament creu Hernàndez Sanahuja estava en lo gran pati ahont s' extenen los carrers de St. Llorens, Santes Creus, Mercè, Talavera y Granada.

Per de prompte havèm de fer present que les dues T. T., quina significació exposarèm més endevant, no aparexen més que en les monedes posteriors a August, y per consegüent ha de suposar-se la encunyació de les dedicades a dit emperador, posteriors a son govern.

---

(38) Ultimament, en les vagues del istíu de 1909, los alumnes de la Escola d' Arquitectura de Barcelona, dirigits per lo sabi arquitecte En Lluís Domènech, passaren a Centcelles y dibuxaren tots los passatges de la cèlebre cúpula ab la deguda perfecció y exactitut, treball exposat en dita Escola, y lo examen dels dibuxos havèm de confessar que-ns fà duptar de si lo monument es pagà, o si té no poques reminiscencies cristianes, en quin cas no-s podría atribuir al temps del emperador Adrià, ans bé seria del període romà-cristià o del wissigoth, especialment en lo que pertany a la construcció del mosaych abans descrit.

Tarragona.—Cúpula de Centcelles y son estat actual.—Dibuix del baró de les Quatre Torres, ab detalls separats de la ornamentació lateral

Encara s' ha de consignar també que l' historiador Suetoni manifesta que los tarragonins varen demanar permís al esmentat August per alçar-li un temple, lo que rebutjà lo primer emperador de Roma, per no estimar-se digne de tan gran honor, y si bé en la vida de Galba se díu que los propris tarragonins regalaren a aquest una corona d' or, extreta del temple vell, es induptable que l' escriptor fà referencia al de Júpiter, provablement construit a expenses del susdit emperador.

Lo que sens dupte, varen convindre aquells admiradors d' Octavi, fóu en la colocació de una ara en dit temple, puix se narra que havent nascut en ella una palma y posat lo succés a noticia del emperador per mitg d' embaxada, contestà l' interpelat, segons esmenta Quintilià, que-s conexía lo descuyt en alimentar aquells aduladors lo foch sagrat. Altrament no hauría ocorregut semblant fenòmen.

Ja havèm indicat que lo temple de Júpiter, com lo d' August, en cas d' existir, eran construits de marbre de Carrara, y axís ho provan les despulles de dita edificació que forman part dels obgectes arqueològichs, creyent que en gran qüantitat les trobaren los restauradors del segle XII en aquell meteix lloch, valent-se de tan bon material per les obres de la columnata y portada del claustre de la sèu, com també les del basament y porta central del frontispici de tan grandiós temple, segons abans havèm dit.

Apart del monument de Júpiter, per lo contingut de varies inscripcions se sab que-ls romans de Tarragona alçaren altres temples, consagrats a la deesa Juno y al déu Silvà, havent-se descobert les làpides corresponents en la part alta de la ciutat, ahont existía la verdadera Tarragona romana (39).

En los suburbis també constan erigits temples, quina dedicació apareix a nom de Neptú, lo déu del comerç, montat demunt del antich port; de les deeses Minerva y Venus, en los dos extrems oriental y occidental de les Thermes públiques, oportunament descrites; de la diva Isis, divinitat egypcia, devall del turó o collet de la Oliva, per la part occidental, prop del primitíu camí de Valls, ahont demunt de les runes del temple pagà fóu alçat un ermitori a Sant Pere, anomenant-lo comunment Sant Pere de Çaselades (40). També prop del abeurador, segons descríu en Pons d' Icart, en lo camí de Reus, ara carretera que conduheix al pont del Francolí, se contemplava l' enderroch d' un edifici romà, que per la inscripció d' una làpida allí descoberta y recollida en lo

(39) Hübner; C. J. L. núm. 4,076, 4,079, 4,080, 4,081, 4,089.

(40) Axis ho díu Hernàndez, y axís podría ésser, puix se sab que-ls romans introduhiren lo culte dels déus egypcis, després dels triumvirats, en la Teología del paganisme, havent declarat un Congrés universal d' arqueòlechs, celebrat l' istíu del any 1909 en la ciutat del Caire, ab representants de Espanya, que tots los idols y obgectes trobats en la Península de naturalesa egypcia, són producte de artistes romans, y que es complertament desgavellada tota opinió que supose com a fonament de invasions del Egypte, en los temps prehistòrichs, les troballes de que-s dexa de fer esment, refermant les declaracions de que lo famós sepulcre egypci de Tarragona y-ls obgectes de que-s composava, foren una grollera falsificació, condemnada per la ciencia.

segle XVI per lo sabi arqueòlech, Antoni Agustín, arquebisbe de Tarragona, es coneguda la dedicació feta a *Marte Campestre* (41). A arrel de la restauració va montar-se en dit lloch una esglesia dedicada a Santa Magdalena, destruida quan lo setge de Mr. Lamotte en l' any 1641.

Una nova làpida trobada en 1871, ja coneguda per en Gruter, parla de la diva *Celeste*, divinitat dels astròlechs y nigromàntichs, y finalment existexen en la colecció conservada en lo Musèu varies làpides votives que fan esment d' un temple, quina llegenda se circumscrivía a les paraules TVTELAE TARRAC., o sía, als Genis tutelars de Tarragona (42), temple descobert en 1856 y 1864, al ésser examplada la població y oberta la vía del Governador Gonzàlez, entre los carrers de la Unió y la cortina de muralla extesa entre lo baluart de Sant Pau y lo portal de Lleyda. Aquell edifici sería molt concorregut de fidels, a tall d' ermitori pagà, puix va notar-se que lo marxapèu de la entrada, encara que era de duríssim marbre, estava bastant gastat ab les petjades dels qui penetravan y exian de dit temple.

Lo més notable de les despulles allí trobades consisteix en bocíns escultporals, molt semblants als querubins, representació, sens dupte, dels genis tutelars, y reduhits a una testa ab dues ales; axís com al descobriment de una campana de bronzo, de 0'45 metres de circumferencia en forma de caldera, com les primitives campanes dels nostres temples romànichs, ab son batall de ferre, que en l' exterior té escarpellada la següent llegenda:

CACABVLVS - SACRIS AVGVSTIS - VERNACLVS
NVNTIVS IVNIOR
FELIX TARRACO - SECVLVM BONVM - S. P. Q. R.
ET POPVLO ROMANO (43)

Demunt de les runes del esmentat monument alçaren los primers prelats de la restauració cristiana una capella pública consagrada al gloriós martre tarragoní, Sant Fruytós, enderrocada també quan la construcció de la muralla, durant la guerra de mitjans del segle XVII.

L' escampall de semblants edificis per los voltants de la ciutat romana, y les despulles de construccions descobertes en diferents llochs, cobertes totes d' una capa de cendres y carbons o fustes carbonisades, com en les demés barriades dels suburbis, comprovan sa extensió y la importancia del vehinat comprès díns lo perímetre de la població.

(41) Hübner; C. I. L. núm. 4080, 4083, 1084, 4085 y 4087.
(42) Hübner, C. I. L. núm. 4071, 4090, 4091 ŷ 4092.
(43) Traduhida la inscripció per en Hübner y lo P. Fita, díu lo següent: «Campana per los grans sacrificis; L'esclauet, nunci menor (al tocarla, exclama): feliç Tarragona ¡bon segle al senat y al poble romà!... ¡y al poble romà!» Com si la última exclamació fos ressò de la anterior.

Segons Paulus Orosi, la població de la ciutat, en temps d' August, va arribar a dos milions vuytcents mil habitants, y encara que los crítichs moderns creuen exagerada la xifra, soposant que se refereix a totes les ànimes del convent jurídich, estiman, no obstant, que dins de dit peu, resultaría aleshores aquella escassíssima, tenint en compte que Ciceró manifesta que lo territori de la Península estava molt més poblat que lo de Roma.

Campana del temple dels Genis tutelars de Tarragona trobada en aquesta ciutat

Pons d' Icart nos manifesta que de conformitat a lo que havía llegit en escrits verament antichs, en temps de la major sumptuositat romana, dita població s' acostava a sexanta quatre mil vehins, que venen a compondre uns quatrecents mil habitants, y semblant antecedent apareix més llògich, com també l' accepta lo P. Florez, donada la extensió de la ciutat romana, la dels suburbis y la de les granges escampades per tot lo camp de Tarragona y demés llochs abans anomenats, confrontant-se perfectament la esmentada població ab la de Cartagena, a qui compara Estrabó la de Tarragona.

Com a capsalera de la provincia Citerior y tarragonina, en la ciutat tenía son hostatge lo Procònsul, llegat, governador, president y altres títols que-s donaren, als qui regían lo territori, civil y militarment, trobant-se diverses memories d' inscripcions, fragments d' estàtues, y peanyes que-s relacionan ab llurs funcionaris, com aparexen també dels que gaudían de superioritat en les cohorts, los *frumentaris* y *beneficiaris* y los qui tenían a sa comanda determinats serveys relatíus a la organisació militar romana.

En l' ordre civil, la dignitat més important era la de la *Qüestura,* y de la presencía de qüestors a Tarragona, existexen varies làpides a ells dedicades. També hi havía lo *pretor* o jutge civíl y lo *triumvir capital,* magistrat qui entenía dels negocis criminals, de que fà esment la làpida dedicada á Quintus Garcili, Macro Avidi, copiada per en Finestres; com se parla en altres dels *Tabularis,* o escrivans, y de certs oficis públichs relatíus als comentaris de la vigèssima de les herencies, segons noves inscripcions que se llegexen en la secció de lapidaria del docent establiment d' antigüetats.

Torso del Bacus jove existent en lo Musèu de Tarragona

Axís meteix, en la part que ara anomenàm administrativa, venen relatats en dita secció los noms dels *duum, decem, quindecím* y *sexdecim viros,* los *septem viri eppulonum,* los mestres *seviros* augustals, *seviros* dels grans llars augustals, *seviros* augustals y senzillament *seviros,* càrrechs que-s referían a la policía y ornamentació de la ciutat, a la conservació dels edificis públichs y a moltes de les funcions que avuy pertocan als municipis y a sos representants.

Respecte de les dignitats sacerdotals, en l' ordre relligiós, aparexen en la metexa secció los noms de Luci Numici Ovianus, Luci Nemesi Palpeius, Cneus Antoni Avitus y Cayus Equatuléi Séneca, *augurs, aruspex* y *flamines,* que-s diuen naturals de Tarragona, sense molts altres, qui eran nadíus de varies poblacions, com també los de *flamines* y *sacerdotisses* que gaudían de paregudes funcions.

Axís com en l' any 89 abans de J. C. va ésser prohibida la encunyació de

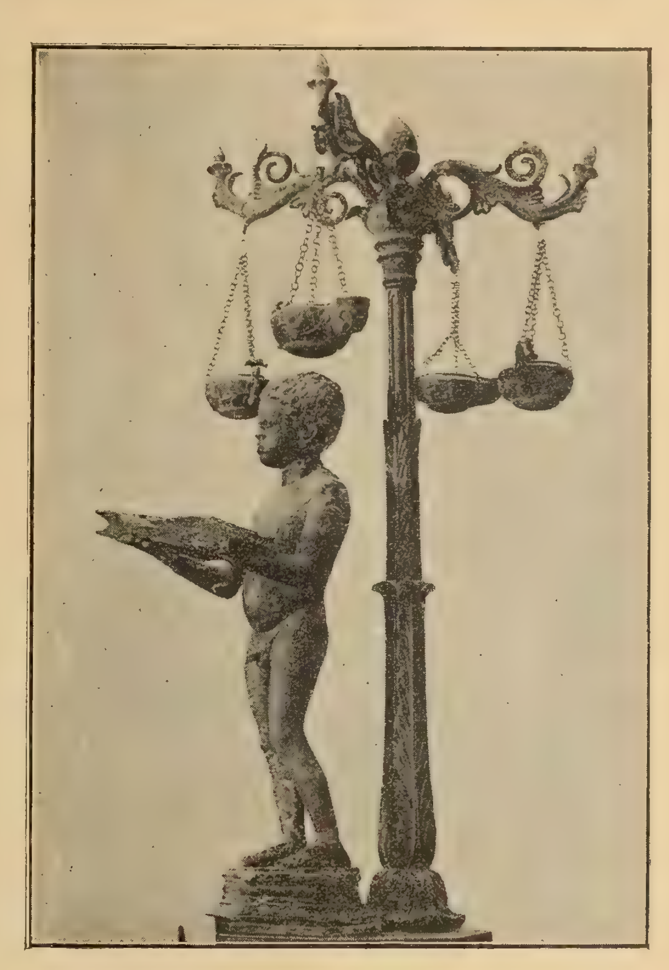
Monedes kessetanes.—Diferentes encunyacions

moneda a moltes ciutats compreses dins de la Espanya Citerior, Tarragona, Tortosa y Lleyda continuaren en aquella tasca, fins després del emperador Tiberi Claudi.

No es cas en lo present treball de fer la descripció de les monedes encunyades, entre les que deuen comptar-se aquelles de que havèm donat senzill conexement al parlar dels temples de Júpiter y August.

En Zobel manifesta que *Tarraco* encunyà semis a la època republicana, sextercis, dupondis, asos, semis y quadrants en temps d' August, y sextercis, dupondis, asos y semis al de Tiberi.

Les llegendes, ademés de les lletres inicials dels títols honoríflchs assignats a la ciutat per Cèsar y Tiberi, portan les d' August les paraules CAESARE GEM. o CAESARE GEMINI, diversament distribuides al voltant de les figures. També apareix en dos mitjans bronzos la llegenda IMP. CAES. AVG· TR. POT. PON. MAX. P.P., y-ls caps afrontats de Caius y Luci, ab les paraules C. L· CAES. AVG. F., repartides demunt y sota del tipu en un d' ells y al costat en lo revers, axís com en los voltants en l' altre.

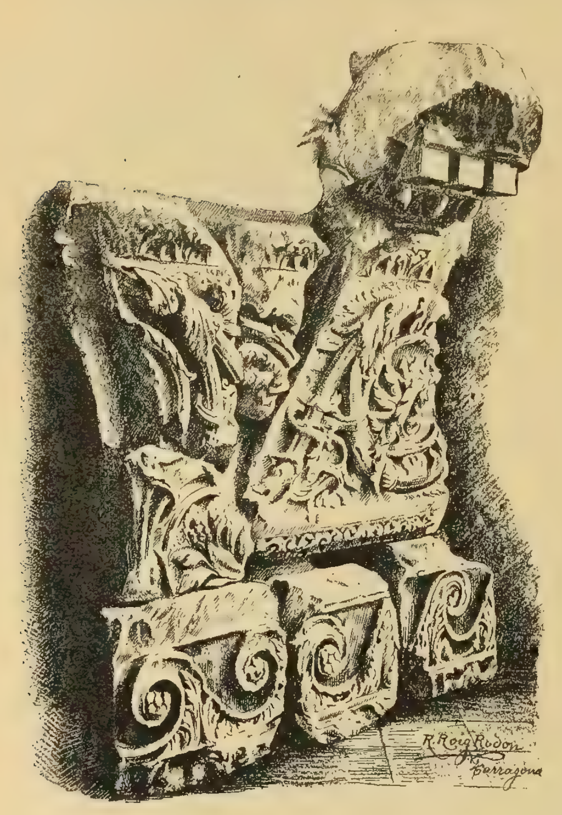

Lampadophoro de bronze (Musèu de Tarragona)

Segons Botet y Sisó, pertanyen al regnat de Tiberi los grans bronzos de deificació d' August, de quina llegenda DIVVS AVGVSTVS PATER y la AETERNITATIS AVGVSTAE, abans havèm fet esment, com també les que-s referexen al meteix Tiberi ab les paraules TI CAESAR. DIVI. AVG. F. AVGVSTVS; essent les derreres les que en lo revers portan los caps afrontats de Germànich y de Drusus ab la llegenda GERMANICVS. DRVSVS. CAESARES, o bé los de Livia y Drusus y al voltant les paraules IVL. AVG.

DRVSVS. CAES. TRIB. POT (44), y estimant, ab lo parer de Heiss, que-ls mitjans bronzos de Claudi, ab Minerva dreta al revers, foren aximeteix encunyats a Tarragona.

Pera la vigilancia de les çeques o fàbriques de moneda y fundició de metalls, hi havía anomenats certs oficials ab lo títol de *triumvirs* d' or, d' argent y de coure, segons se desprèn d' una inscripció descoberta a Tarragona y publicada per En Finestres.

Troç de fris y de cornisa del temple de Júpiter

Dividida la població romana en patricia y plebeya, la primera disfrutava quasi del tot de la proprietat rural, conreuant les finques per mija de liberts y esclaus, y produhint grans collites de blat, com que les provincies Tarraconense y Bètica se les anomenava *nutrix* o *nutrices*. Plini parla del conrèu de la vinya y del cànem, del oli y de llegums en los encontorns de Tarragona, lo nom d' *Oleastrum* posat a certa localitat propera al coll de Balaguer y al ríu que per allí passa, justifica la importancia d' aquell estimat caldo de nostre país, y la fama de que gaudía la ciutat com a centre agrícola resulta enterament declarada ab les manifestacions del poeta Marcial en la carta a son amich Luci.

La població plebeya venía dedicada al comerç y a la industria, extrayentse encara de la mar per mariners y pescadors, en los voltants del port, varietat d' àmfores, en que eran transportats a Italia y altres llochs les produccions de la vinya y de la oliva, com són descoberts en varies excavacions los *pondi* o *pondus* que servían pera la fabricació de texits. Hi havía també a Tarragona banquers que s' anomenavan *Iduaris*, si cobravan l' interès del diner en los *Idus*, y *Calendaris*, si-l percebían en les *Calendes*, aparexent en la varietat d' inscripcions sepulcrals depositades en aquella secció del Musèu, los noms de distints artesans dedicats al desenrotllo del comerç y de la industria, com *P. Alfius Maxim*, negociant en pells de Parthia; *Quintus Ovili Venustià*,

(44) Les monedes catalanes; p. 86 y següents.

del comerç; *Claudi Saturninus,* marmolista; *Emili Assaracte,* constructor d' obgectes de plom; *Agathocles Vena,* vienès, daurador; *Qüintus Atti Messor,* pintor de parets; *Sex Emili,* que pertanyía al colegi o gremi de sastres; *Cayus Emili,* que figurava en lo de mestres d' obres y *Quintus Mur Thales,* rellotger o encarregat de assenyalar les hores (45), havent-se descobert, en les runes dels suburbis, bona part d' una fàbrica de ceràmica, y no pochs materials pera la construcció de mosàychs y altres obgectes de marfil, os y bronzo.

Encara existexen també memories en inscripcions lapidaries y en lo text d' alguns autors de la antigüetat, com Sèneca y Suetoni, de la permanencia en la ciutat nobilíssima de Tarragona, de metges y advocats, axís com deurían tindre domicili en la metexa preuats artistes, que sense fer esment de les estàtues de *Bacus* jove y de la *Venus,* atribuhides a esculptors grechs, donaren mostra de son geni en lo període romà per sos enlayrats treballs, com pot observar-se en los de la divesa Pomona, exint del bany, en lo del mantell d' un ciutadà, en la d' un jove de la classe patricial, en les del bust de determinats emperadors y altres; en los mosàychs de la Medusa, Mercuri y Neptú y molts més, y en los de bronzo de lampadofors, estàtues y utensilis sagrats.

Aquell tràfech mercantil per la vía terrestre, deuría practicar-se utilisant la famosa *Vía Màxima,* que partint de la gran plaça del For de Roma y costejant lo Mediterrà, venía a parar a Tarragona; exint de dita ciutat, d' altra plaça existent ahont s' alça la de toros, la continuació de dit camí fins a Cartagena, axís com una nova vía, *la Aurelia,* que per Lleyda acabava a Astorga.

Lo descubriment d' un milliari en aquell lloch, com la troballa de munior de sillars gastats ab la arrossegada, que constituían l' empedrat de dita plaça, han contribuit a confirmar la possibilitat de sa existencia en la part dels suburbis assenyalada.

Recullit dit milliari quan en 1883 va montar-se lo torín, y exposat en lo Musèu, resulta que forma un cono circular de 2 m. d' altura, per altres tants de circumferencia, llegint-se en la meytat de la cara arrodonida, la següent inscripció:

IMP. CAES
AVG. COS. IX
TRIB. POTX
MAX. VIA

Entre Vilasseca y Vilafortuny, va trobar-se també altre milliari en l' any

---

(45) Hübner, C. I. L., 4,110, 4,316, 4,317, 4,518, 4,085, 4,118 y Hernàndez; Hist. Tarrag., plana 194 y seg.

1855, quina inscripció, restaurada per la Academia de la Historia y per Hernàndez, segons exposa Hübner, díu lo següent:

. Q. HERENNIO ETRVS
CO. MESSIO. DECIO NOBI
LISSIMO. CAES. PONT. MAX.
TRIB. POT. II. COS II P. P.
PROCOS..... VIA. AVG.
M. P..... CLXXX.

Altre milliari publica Hübner (46), descobert en 1803 entre Cambrils y Montbrió de Tarragona, en la finca-horta d'En Benet Brú. Lo canonge Possada va restaurar sa inscripció, per haver-se buydat en sa segona meytat, a fi de destinar-la a sepultura. Díu axís:

TI. CLAVDI*(us Drusi filius)*
CAESAR *(Augustus)*
GERMA*(nicus Pontifex)*
MAX. TRIB*(unitIa potestatis)*
COS IIII..............................
PATER *(patriæ)*
CXI *(m. parr. construxit)*.

De dita inscripció y sa troballa ne fà esment la obra d' Albinyana, «Tarragona Monumental», manifestant que foren dues les columnes milliaries descobertes.

Encara existeix un nou milliari de dita Vía Màxima, recullit fà pochs anys en la ciutat de Tortosa, si bé que ja parla d' ell M. Laborde, suposant-lo trobat prop de Cambrils. La part d' inscripció salvada, compté lo següent:

GVDI
MAXSIM
MP. VIII. T
POTESTA
VIA AVG
CCX (47).

Tant lo milliar de Tarragona, com aquest últim de Tortosa, venen a comprovar que lo camí general de Roma a Tarragona, y seguint després des de

(46) Hübner, dóna a dita inscripció y a la anterior los nombres 4,953 y 4,954.
(47) Hübner, C. I. L. nombre 4,952.

dita ciutat fins a Cartagena y Càdiz, havía sigut obra del primer emperador, Octavi August, y que les dedicatories de Vilaseca y Cambrils, axís com la publicada en la part de la Geografía de la ciutat de Barcelona, p. 63, responen a diverses reparacions fetes en la *Vía Augusta,* per llurs successors.

No cal descriure la ruta de dit camí des dels Pyrinèus fins més enllà de la ciutat del baix Ebre, o sía en tota la extensió de Nort a Sur de Catalunya, puix semblant descripció quedà exposada en la Ciutat de Barcelona, deguda al estimat company y director de la present obra.

A nosaltres pertany fer esment de la vía que partía de Tarragona, com arteria de la Màxima. Aquesta era anomenada, segons havèm dit, *Vía Aurelia,* y exía de la metexa plaça, en direcció a Lleyda, Osca, Çaragoça y Astorga. En lo tragecte de Tarragona a Lleyda tan sols existían les següents estacions:

Tarragona:	
a *Septimum Decimum*	17 milles
a *Ad Novas*	13 id.
a Lleyda	18 id.
Total	48 milles.

Respecte del esmentat Itinerari, tota la qüestió consisteix en averiguar ahont se trobavan les estacions anomenades *Septimum Decimum* y *Ad Novas.* Opina En Miquel Cortès, en son Diccionari, fixant-se en les arrels etymològiques, que abdues estacions venían a escaure, respectivament, en la Selva del Camp y en Vilanova de Prades; més en E. Saavedra, sots fonaments més sòlits, posa dites estacions a Vilavert y Vinaxa. Segons lo parer d' aquest últim, actual director de la R. Academia de la Historia y predilectíssim fill de Tarragona, pera passar de la conca de Barbarà al Camp de Tarragona no hi ha més que tres colls *(saltus),* coneguts per lo coll de Cabra, lo de Lilla y lo de la Riba. Lo primer y segón no eran aprofitables a dit obgecte, perque encaminan la dressera cap a la riba del ríu Gayà; mentres que l' últim, per quina estreta vall té sortida lo ferrocarril, deuría resultar més factible pera penetrar de la una a la altra comarca, y axís apareix que de Tarragona a Vilavert se comptan exactament 17 milles; 13 més de Vilavert a Vinaxa, y 18 exactes de Vinaxa a Lleyda.

Altra carretera romana atravessava la part baxa de Catalunya, y era la anomenada *Vía Edetana,* de que dóna noticia lo *Ravenate.* Dit camí anava de Çaragoça a Casp y sembla que seguía la ribera dreta del ríu Ebre, per Favara, Nonasp, Fayó, Ribarroja, Flix, Ascó y Mora d' Ebre, últims pobles per ahont passa lo ferrocarril directe de Madrid a Barcelona, abans d' entrar a Aragó, ab fàcil accés, una vegada posats a Fayó per dirigir-se a Lleyda y Fraga.

Encara que no-s tenen més noticies des de la ruta de Mora d' Ebre, estiman los arqueòlechs, que la vía continuava vorejant la ribera del capdalós ríu

per enllaçar-se en son extrém, prop de Tortosa, ab la *Vía Màxima* o se internava en direcció a Gandesa y Prat de Comte, y seguía una traça semblant a la de la actual carretera de Gandesa a Tortosa.

La superioritat de Tarragona des de los primers díes de la dominació romana, va aparellar-li la estimació y consideració de colonia militar, en quant tenía referencia a la obra dels germans Scipions, progenitors del recinte genuinament romà. Cèsar va enjoyar-la ab los honoríflchs títols de Julia y Victoriosa, concedint, al propri temps, los privilegis de Colonia a tots sos moradors, tant als qui ocupavan la ciutat romana, com los dels suburbis, y Tiberi acabà per afegir-li un altre dictat, quina lletra inicial ha donat lloch a diverses opinions sobre sa significació y trascendencia.

Aparexen en les monedes encunyades a Tarragona, relatives a dit emperador les inicials C. I. V. T. TAR., o sía, *Colonia; Iulia; Victrix; Triumphalis, Tyrrhenica* o *Togata; Tàrraco,* puix de les tres maneres s' ha llegit la lletra T, subsegüent al dictat *Victrix.*

Lo títol de *Togata* ha sigut rebutjat ja per arqueòlechs tan eminents, com lo sabi arquebisbe Agustin en lo segle XVI, apoyada sa opinió per Mommsen y Hübner, sots los fonaments de lo que s' entenía en jurisprudencia romana, per ciutat *Togata.* Adopta aquell lo títol de *Tyrrhènica,* tenint en compte la procedencia de la colonia primitiva y les manifestacions del poeta Ausoni en la carta dirigida a Sant Paulinus, «*Tyrrhènica propter Tàrraco*», com la anomena, y la contestació del últim, en que també expressa trobar-se la ciutat junt a la mar tirrènica; de quina opinió En Hernàndez se fà solidari. Hübner ab lo valiós concurs de Mommsen, estima que lo verdader significat se circonscríu al de *Triumphalis,* adherint-se Saavedra a semblant parer, vist lo contingut de les monedes ab la divinisació d' August en temps de Tiberi, manifestant que la palma qne ornamenta l' ara del revers d' alguna de dites monedes, aludeix clarament al títol de Triomfal, donant lloch, sens dupte, aytal encuny a la historieta de Quintilià, referent a la palma nascuda en l' ara d' August a Tarragona (48).

Duptàm nosaltres entre les últimes opinions exposades, puix si bé es cert la existencia del encuny ab la palma, significació de triomf, dita significació es quasi sinònima de la de *Victrix,* de que abans del emperador Tiberi ja disfrutava; mentres que també resulta acceptable la explicació del dictat de *Tyrrhènica,* com a recort de son origen, una vegada equiparada la ciutat suburbana ab la romana, després de la concessió dels privilegis de colonia per Cèsar.

II

D' aquelles grandeses de la ciutat romana de Tarragona, que acabàm de

(48) Ant. Agustin; Diàlechs, p. 265; Hübner, C. I. L. p. 538; Hernàndez, Hist. de Tar., p. 181; Saavedra, Necrolog. d' Hernàndez, p. 14; Butlletí de l' Acad. (1902).

exposar, prompte vingué son aplanament, agonía y complerta aniquilació.

Com allaus formats en les valls d' Andorra y Aràn, bandades de franchs, alemanys, goths o d' altres pobles guerrers, sortits de la ratlla que separava lo imperi de Roma dels boschs del centre d' Europa, atravessaren les Galies y saltant la barrera dels Pyrinèus invadiren, units o separats, sots la direcció de capdills de quiscuna raça, lo territori de la major part de Catalunya.

Toparen primerament ab la ciutat de Lleyda, que enderrocaren, manifestant lo poeta Ausoni que en son temps (309-394) la població no havía estat encara construída, y com no-ls animava més que l' esperit del saqueig y del pillatge, s' acostaren a la ciutat de Tarragona, quina gran part, la dels suburbis, axís com la de les granges alçades en son camp, feren presa del incendi y del enrunament, en l' any 263, segons la declaració del historiador Eusebi.

La sort de la malhaurada ciutat la posa en evidencia lo insigne tarragoní Paulus Orosi, qui després d' expressar que la esmentada gent germànica va assolir varies ciutats, com també la de Tarragona *(Tarraconem nostram),* fà en sa obra de les derreríes del segle IV, aquella famosa manifestació: *Tàrraco quanta fuit, ipsæ ruinæ docent* (49).

Refugiada, sens dupte, la multitut de habitants, que pogueren escapar de la mortandat, dins del recinte de la ciutat romana, des dels alts de les torres y muralla deurían comtemplar ab tristesa com aquells estranys guerrers enderrocavan ses llars, cremavan y robavan tot lo parament de les metexes, dexant-los ab l' estat més miserable; essent positíu que gran part dels infeliços tarragonins vegéren-se obligats a emigrar y passar al engroximent de Barcelona, ahont, poch temps després de la mort de Póstum, era regoneguda la autoritat de Claudi II, lo Gòtich (269), desfent-se del govern de Tètrich, per entendre que resultava més forta y segura, y comprovant dita emigració la circumstancia de que en alguns llochs de la costa de Tarragona a Barcelona han sigut trobades àmfores ab monedes de plata y coure dels emperadors Philipus y Deci, que regnaren anteriorment, enterrades a poca profunditat en terrers de conrèu y sense rastre de cap construcció romana, provablement en moments de perill y de fugida dels perseguidors, com ha succehit no fà gayre temps en la partida anomenada dels *Munts,* en lo terme de Torredembarra, y en l' any 1905, en lo terme de Altafulla.

Dintre del recinte amurallat de la ciutat romana, deurían encabir-se no obstant, alguns moradors ab possibilitat de viure en dita població, continuant aquesta gaudint de tots sos drets de supremacia provincial, com resulta justificat ab les làpides descobertes en l' esmentat recinte, relatives als emperadors Valerià, Aurelià, Probus, Carus y altres, fins a Lleó I, emperador d' Orient, y Procopi Antemi, d' Occident, després de quin govern, ab la cayguda de Tarragona, va acabar la dominació romana en tota Espanya (50).

(49) P. Orosi: *Historiarum adversus paganos,* lib. VII.

Encara sembla que varen fer-se determinades reparacions en certs edificis públichs dels suburbis, com les *Thermas*, en l' imperi de Carus y sos fills, a jutjar per les monedes trobades en les runes d' aquell important establiment y en los temples pagans que tenía a sos voltants, quin esperit relligiós va decaure ab rapidesa, una vegada pujà al soli de Roma l' emperador Constantí Màxim, autor del famós edicte de tolerancia, del any 313.

Durant l' imperi de Teodosi lo Gran, sembla que reviscolaren les belles arts a Tarragona, sobre tot l' art esculptural, en que tant s' havían distingit los hispà-romans de la Ciutat, segons les mostres que-ns restan, escarpellant aquell famós baix rellèu cristià-romà, que apareix la cara d' un sepulcre, empotrat en l' actual frontispici de la Sèu, demunt d' una de les portes laterals romàniques.

Nous acontexements, després del imperi de Teodosi I (395) pogueren també contribuir al enrunament de la ciutat de Tarragona. La invasió europea del capdill Radagais (405), seguit, segons se fà esment, de quatre cents mil barbres, vàndals, suèus y borgonyons, exits de les riberes mitjornals del Bàltich, va obligar a Estilicó, general del emperador d' Occident, Honori, fill de Teodosi, a retirar les llegions de les provincies romanes pera sa concentració a Italia, dexant en dites provincies, per son guariment, a cossos d' auxiliars, formats també de gent barbre, adherida al Imperi. Los auxiliars de la Bretanya se revoltaren y enlayraren a un tirà anomenat Marcus, assessinat als pochs díes pera substituir-lo ab Gracianus, que obtingué prompte la metexa sort, y proclamat cert soldat romà, per dir-se Constantí (407), aquest desembarcà a Barcelona y-s possessionà del territori de les Galies desocupat pêls barbres, establint sa capitalitat a Arlés y elegint Cèsar a son fill, que portava lo nom de Constant, qui passà a sometre les provincies espanyoles, dexant pera son govern al comte barbre Geronci, després del venciment dels germans Dydimus y Verenianus, parents del emperador romà.

Traidor Geronci a la causa que representava, obría immediatament les portes dels Pyrinèus als vàndals, alans y suèus pera que-s trasladassen a Espanya, y adjudicava la púrpura a un tal Màximus, provablement fill séu, que acapdillant llegions d' aquells barbres, s' aposentava a Tarragona, a la que féu cort del nou imperi (410 a 411), y mentres son pare o protector se disposava a combatre a Constantinus dins d' Arlés, que cridà en son auxili a franchs y alemanys, després de derrotat y mort Constant, arribava a les Galies per ordre del llegítim emperador Honori, un dels seus millors generals, anomenat Constanci, en persecució de llurs tirans.

Combatut, donchs, Geronci per Constantí y per Constanci, tracta de retirar-se a Tarragona per unir-se a Màximus, mes los soldats l' insultan y-l til-

(50) Hernàndez Sanahuja; (2.ª part. cap. V); Hist. de Tarragona; Hübner; C. I. L. n.º 4,102 y següents fins a 4,109.

dan de cobart, proposant-se assessinar-lo y cremar son hostatge. Abans de entregar-se, dóna la mort a sa muller Nonigenia, que li demana pera lliurar-se de la brutalitat de la soldadesca, y acabà per suicidar-se.

Tarragona.—Baix relleu o devanter de sepulcre cristià romà

¿Que-s va fer del imperi tarragoní de Màximus? Sembla que lo tirà, company en aquells fets de Geronci, tornà a Tarragona, y altra vegada reposat en son frívol govern per nous barbres, aquests acabaren per entregar-lo a Honori, que manà passejar-lo per Roma y Ràvena, abans de matar-lo (51).

Altres successos occorreguts en los primers anys del segle V, fan esment de la existencia de bandades de barbres dins lo recinte amurallat de la ciutat de Tarragona. En l' any 422 lo general del imperi, Castinus, manant un poderós exèrcit, en que figuravan com auxiliars los goths, penetrà en lo territori de la Bètica, emprenent la guerra contra los vàndals, a punt d' obligar-los a son rendiment. Havent-los, no obstant, presentat batalla a camp ras, bé fos que-ls auxiliars desertassen de ses files, bé que lo capdill no utilisés la tàctica militar del comte Bonifaci, resulta que l' exèrcit imperial sofrí formidable derrota, ab pèrdua de prop de 20,000 soldats, fugint Castinus a refugiar-se a Tarragona *(ad Tarraconem victus effugit)* (52).

Los alçaments dels *Bagats,* quina naturalesa, condicions y fins socials vé exposada oportunament (53), donà pèu a nous enrunaments de les *vil-las* y *pagos* escampats per lo territori de la Tarraconense, perseguida aquella gent per lo general del imperi, Asturi (441) y per Federich, germà del capdill vissigoth Teodorich (454), a prechs del emperador Placidi Valentinià, com també augmentaren la destrucció de poblats en lo meteix territori, les invasions de suèus comanats per Rechiari en los anys subsegüents (54).

Arribà, al fí, la jornada de la presa de Tarragona, y ab ella la del fí de la dominació romana en la península ibèrica, com a consequencia de la cayguda del imperi de Occident y terminació de la Edat antiga, empresa que la Provi-

(51) Idaci; *Chron.,* ad ann. 422; Prosper Chron. id. id.
(52) Carreras y Candi; «La ciutat de Barcelona», p. 108.
(53) Idaci; *Chron.* ad ann. 456.
(54) Hernàndez Sanahuja; Hist. de Tarrag., 2.ª part., p. 89 y següents fins a 104.

dencia va confiar singularment a la raça dels goths en ses dues branques d' Italia y Espanya, o sían, ostrogoths y wissigoths.

Aprés de la curta estada a Barcelona d' Ataulf, capdill o rey dels wissigoths en 414, puix que al any següent morí a mans de Sigerich, als vuyt díes de la proclamació d' aquest, assessinat a la vegada per sos propris soldats, fóu alçat per quefe dels dominadors de la ciutat catalana, lo prudent Wália, qui acabà per pactar ab lo emperador Honori per mediació del general Constanci, rebent en premi de sos serveys lo territori de la Aquitania pera son establiment definitíu y per capitalitat la ciutat d' Arlés, ab desallotjament de Barcelona, únich lloch ocupat per aquells bàrbres, població que continuà en avant sotsmesa al domini de Roma.

Los successors de Wália, Teodoret (420); Turismunt (451) y Teodorich (452), varen continuar més o menys aliats ab l' imperi, auxiliant sa política, especialment contra vàndals y suèus, que procuravan afermar son senyoríu en los territoris de les provincies espanyoles de la Bètica, Lussitania y Galicia.

A Eurich, que succehí a Teodorich (467), fóu deguda la execució dels progectes que alimentava la raça wissigòthica per lo domini del territori d' Espanya, prenent pèu dels acontexements desenrotllats a Italia, ahont los ostrogoths acapdillats per Odoacre, acabaren ab aquella dignitat antiga (476).

Quan Eurich, al següent any de son enlayrament a la quefatura, va tindre certesa de que lo capdill dels vàndals, Gaicerich, havía vençut als dos imperis, d' Orient y d' Occident, en la costa africana, fent fugir a tots sos generals y cremant ses esquadres; desfent-se aleshores de sa amistat ab Roma, entaulà negociacions ab l' esmentat capdill pera que no posés obstacles a sos plans y començà la guerra de conquesta, segons lo *Chronicon* d' Idaci, per apoderar-se de la Lussitania, en l' any 469, dexant destacaments militars a Mèrida, Lisboa, Coimbra y altres, y desprès de les lluytes en la Auvernia per assegurar les possessions de les Galies, narrades detalladament per Sidoni Apolinar, una vegada desenrotllats los acontexements del centre d' Italia des del any 472 que acabaren ab l' imperi d' Occident (476), va disposar-se lo capdill wissigoth a recullir la herencia de dit imperi, fent seva la pelleringa de la provincia Tarraconense, que s' havía mantingut fidel fins a la mort al dèbil jou de les institucions romanes.

Continuant, donchs, sos progectes, emprengué la campanya per les regions del Nort, subgectant les ciutats de Pamplona y Çaragoça, axís com tota la Vasconia, y derrotat lo exèrcit que havía improvisat lo patriotisme provincial, seguiren los wissigoths en sa persecució fins a tancar-lo dins dels murs de la ciutat de Tarragona, derrer baluart de la dominació romana. Aquí, segons les manifestacions de Hernàndez, apoyades en les de Poñs de Icart y Pujades, com també en les evidents senyals d' incendi que han posat de manifest les capes de la solera de la ciutat suburbana, ahont tenían son emplaçament los edificis romans, lo exèrcit assetjador enderrocà, cremà, destruí y esmicolà to-

tes les llars, obgectes, obres d' art, temples, monuments públichs y quant respongués al element civilisador de la època que acabava de caure pera sempre, y que encara havían dexat en pèu los primers barbres destructors de la ciutat en lo segle III. S' ha comprovat la catàstrofe ab diversos descobriments, entre ells, los que varen fer-se en l' any 1864 dins d' un pou, anomenat de Cartanyà, prop del carrer o carretera de Lleyda, en lo recinte ahont s' alçava lo monumental edifici de les *Thermes* y-ls temples que-l rodejavan, en quin pou varen ésser trobats bocins d' estàtues de marbre y de bronzo de distints emperadors, fragments de làpides, una colecció de vasos sagrats, y altres obgectes arqueològichs barrejats ab armes de ferre, com una espasa, una destral de doble tall, una massa y magalls, quins instruments de guerra per sa configuració y calitat han sigut calificats de caràcter goth.

Desprès de dominar en tot aquell recinte, passaren los enemichs a combatre la muralla del mitgdía del Circh, y una vegada fóu oberta, entraren en dit departament que assoliren per complert, enderrocant columnes, estàtues, voltes y grades y tot quant l' ornamentava. Pujant per la gradería que separava semblant recinte del superior, ahont aparexía lo *For* romà, sofriren igual sort los edificis allí emplaçats, axís com les estàtues, peanyes, archs de triomf y demés memories que lo embellían, essent prompte arrasats los temples de marbre dedicats a Júpiter y altres divinitats del paganisme, del recinte superior, habilitats ja en aquell segle pera la naxent esglesia cristiana. Arribades les forces invasores, devant del Ars o Ciutadella, en la part més alta, ahont se refugiaren los derrers defenedors de la noblesa patricial, lo temor de la fam més que lo del assalt, puix aquella fortalesa era inexpugnable, va obligar-los a una honrosa capitulació, portada a terme, segons suposa Hernàndez, per son capdill, lo duch Vicenci, a qui fà governador de les llegions assetjades.

Reyalment havía governat la provincia Tarraconense lo duch de referencia, de qui fà esment lo metropolità de Tarragona, Ascani, en la carta dirigida al papa Sant Hilari, en los encontorns dels anys 464 y 465, en que lo prelat manifesta que per relació del seu fidel Vicenci, duch de la provincia, conexía ab quina preuada vigilancia venía exercint l'apostolat en lo clero de les provincies aquell celosíssim papa; emprò, del context del *Cronicón* atribuit erradament a Sever Sulpici, apareix ben clar que-l comte dels goths Gauterit va sometre Pamplona, Çaragoça y altres ciutats vehines; que Heldefred, junt ab Vicenci, duch de les provincies, assetjada y presa Tarragona, s' ensenyoriren de les ciutats marítimes, sens dupte Barcelona, Tortosa y demés de la costa llevantina, y que Vicenci, enviat desprès a Italia com general dels exèrcits goths per Eurich, fou mort lluytant ab los comtes Alla y Sindilla (55).

(55) *Epist. Chronic. Severi Sulpicii.*—«*Gauterit comes Gothorum Ispania per Pampilonam Cæsaraugustam et vicinas urbes obtinuit. Heldefredus quoque cum Vicentio Ispaniarum Duce obsessa Tarracona maritimas Urbes obtinuit. Vicentius vero ab Eorico Rege quasi Magister militum missus ab Alla et Sindilla comitibus Italia occiditur.*»

No creu lo doctíssim Saavedra en lo esmicolament de tantes obres d' art, descobertes dins dels recintes de Tarragona, com en llastimós accent pinta son company Hernàndez, a la entrada dels wissigoths en dita ciutat, puix s' ha pogut trobar encara una estàtua sencera, o un obgecte enter, notant-se que en quasi tots los tronchs falta lo cap, y si alguna testa apareix d' entre les runes, aquesta resulta mutilada. En son sentir, tanta enquina no-s pot suposar en una raça que començava a romanisar-se y un exèrcit conqueridor, no d' una ciutat, ans bé d' una gran provincia y d' un territori tan extens com lo comprès des de la Bètica fins al cor de les Galies; entenent que aquella obra de destrucció era anterior a la arribada dels assetjadors, fruyt de revoltes y lluytes ocorregudes per motíus relligiosos o banderíes polítiqucs, desprès del imperi de Teodosi y de son fill Honori (56).

Conciliant nosaltres abdues opinions, dirèm, que si bé desordres públichs produhits dins de la ciutat per l' element popular, pogueren cometre semblants excessos, no-s pot oblidar que la obra d' Eurich s' encaminava a aposentar demunt de les runes de la civilisació romana nous factors encarregats d' enlayrar la personalitat humana, depresa per dita civilisació en ses lleys, arts, costums y fonaments de civilitat. Per dit motíu no deu estranyar-se que los conqueridors contribuissen també a la obra de destrucció de les grandeses passades, no per lo sentiment del art, ans com recort de sa representació y significació en lo sistema corromput que acabava d' enterrar-se.

Los dominadors de la raça wissigòthica, que convertiren lo territori d' Espanya en una nacionalitat independent, no dexaren de mantindre la divisió administrativa romana, continuant ab sa subsistencia les provincies Tarraconense, Cartaginense, Bètica y bona part de la Lussitania, subgectes al nou senyoríu dels reys successors d' Enrich, y governades per duchs y gardings, residents en les capitals de quiscuna provincia, com a quefes militars y civils de la metexa, tenint a la vegada governadors locals en les demés ciutats importants, a qui nomenaren comtes y vicaris, quines atribucions y facultats venen oportunament exposades en la part relativa a la Ciutat de Barcelona.

Poques noticies se conservan dels duchs de la provincia Tarraconense, y de la ciutat que portava son nom, a la que, en nostre sentir, convertiren los wissigoths en fortalesa militar o ciutadella, una vegada reduhit son perímetre a la primitiva ciutat oficial romana, sonant tan sols, desprès de Heldefret, son conqueridor, los noms de Pere en l' any 516 y Agapitus en 517, ab lo títol de cònsols, en la acta del concili tarraconense celebrat en lo primer dels anys esmentats, y en la carta del papa Sant Hormidas, contestant l' any següent a certes consultes canòniques que li féu lo concili.

Tampoch se tenen noticies de cap mena d' intervenció de la propria ciutat en los acontexements que se desenrotllaren en los temps posteriors, des-

(56) Necrol. de Hernàndez; «Butlletí de la Academia de la Hist.», vol. XXV, p. 337. (1892).

prés de la mort del rey Eurich en Arles (484) y durant lo govern dels successors Alarich II (507); Gesaleich (511); Amalarich (531); Teudis (548); Teudisel (549); Agila (554); Athanagilt (567); Liuva I (572); y Leovigilt, especialment en les lluytes de Gesaleich y Amalarich, o son tudor Teodorich, rey dels ostrogoths; en les de Teudis y Xildebert, ab penetració dels franchs dins de la provincia Tarraconense, y ab la guerra civil entre Agila y Athanagilt, per apoderar-se del reyalme.

Athanagilt, pera vèncer a son competidor, va demanar y rebre l' auxili dels bissantins, mitjansant cert contracte en que-ls concedía territoris de la costa de llevant, corrent-se los auxiliars per tota la extensió de dita costa des de Tortosa fins a Almería, ab lo desitg de recobrar per l' imperi d' Orient les provincies mediterranies que havían format part del d' Occident. Axís es que, en sentit de nostres historiadors, fou més activa la comunicació entre aquell imperi y-ls hispans romans, en los successius regnats, que no la que-ls lligava ab la capitalitat del regne, establerta a Toledo per lo propri Athanagilt, y ab la noblesa goda, que-s considerava com a dominadora.

Leovigilt, lo derrer rey dels abans esmentats, enfutismat arrià, com tots los sobirans goths anteriors, encara que tolerants ab los catòlichs, quina relligió professavan los hispans-romans, va voler en vida nomenar reys de la Narbonense, o tal volta ab més proprietat de la Tarraconense y de la Cartaginense o duch de Toledo, a sos dos fills Hermenegilt y Recaret, y com semblant sistema portava la tendencia de mudar la forma electiva de govern, produhint desercions y donant lloch a càstichs extremats per part del sobirà, començaren a promoure-s alçaments en diferents territoris del nort d' Espanya (574), y després en la Narbonense y Tarraconense, que obligaren a Leovigilt a sofocar-los ab forma violenta e impetuosa.

Primerament passà a Narbona, a fí de destorbar que-ls revoltosos rebessen auxili dels franchs, sempre enemichs dels goths, mostrant-se generós ab los vençuts, als qui perdonà, segons pot despendre-s de la medalla commemorativa encunyada, en que s' anomena piadós. Atravessà després lo Pyrinèu, prenent a Roses y castigant ab severitat dita població, segons resulta de la llegenda de la corresponent moneda. Continuà son camí en direcció a Barcelona, que li obría les portes, mostrant-se piadós; y arribà a Tarragona fent exemplar escarment dels goths revelats, com també ho dóna a entendre la oportuna moneda, en que lluny de usar atavis reyals, vesteix lo rey la cota militar, signe de justicia, llegint-se en son revers la següent manifestació:

✠ T. R. A. C. N. A IVSTVS (57)

Encara va intervindre la ciutat de niçaga romana en los acontexements

(57) L' únich exemplar conegut fins ara de la moneda de Leovigilt, encunyada a Tarragona, vé classificat en la obra del portuguès Lluís Joseph Ferreira «*Catalogo da colleçao de Moedas visigodas;*»

que motivaren lo desterro, presó y gloriosa mort d' Hermenegilt, justificant aquells fets ocorreguts dins de son amurallat recinte lo caràcter de fortalesa militar que assenyalaren los wissigoths a la antiga capital d' Espanya Citerior, ja que de no ésser axís, no-s podría compendre com lo rey Leovigilt portà son fill a Tarragona, en lloch proper al territori dels franchs, enemichs de son pare per motius de relligió y per altres afers de naturalesa política.

Ab ocasió de semblants successos, apareix de relléu la figura de un altre duch o governador de la provincia Tarraconense, anomenat Sisbert, que degollà al príncep Hermenegilt per fanatisme relligiós y sens ordre de Leovigilt (585), resultant poch desprès castigat ab la mort per Recaret, provablement també dins de Tarragona (58), una vegada lo derrer en lo tercer concili nacional de Toledo, proclamà la Unitat catòlica (589) y feu relligió del Estat la catòlica, apostòlica y romana (59).

Los reys wissigoths, quina segona serie, ab lo dictat de catòlichs, comença en Recaret, tingueren escassa comunicació ab les provincies, y especialment ab la Tarraconense, y per tant ab la ciutat que donava nom a la metexa.

Entre altres prerrogatives que demostran la importancia de la capitalitat de dites provincies, hi ha que fer esment de la que resulta del encuny de medalles o monedes de quiscún regnat, bé al adveniment y proclamació de nou sobirà, bé ab motíu d' esdeveniments haguts en son govern. Dites monedes foren d' or, ab lo nom també de *trients,* y ab la equivalencia del terç de sou d' or, havent estat encunyades ab les empremptes, lley y pès, y en son principi, ab los tipus dels *trients* bissantins coetanis.

De les monedes fins ara descobertes se deduheix que les ciutats que eran capsalera de provincia, les tenen encunyades de tots los reys o de quasi tots ells, des de Leovigilt fins a Ruderich o Rodrich, y que les restants ciutats tan sols possehexen les de certs sobirans, provablement per determinats fets relacionats ab les metexes. Axís es que Toledo té coneguda la serie complerta de monedes dels reys goths, que abans havèm determinat; Sevilla gaudeix de dita serie, excepció de la de Rodrich; Mèrida pot ensenyar també aquella serie, sols interrompuda per la de Gondemar y Rodrich, y a Tarragona únicament

---

Porto 1890, p. 23.—Alvar Campaner en son estudi: «*El indicador manual de la Numismática española,*» p. 208, califica dit exemplar de «Triente inédito,» y diu que té los busts del sobirà de cara, en lo anvers y en lo revers. En la metexa obra (p. 205) se fà esment d' altra moneda d' or encunyada a Barcelona, a la memoria de Leovigilt, úniques poblacions de Catalunya que, junt ab la de Roses, aparexen per ara dedicant semblants recorts a dit monarca.

(58) Cron. de Joan de Biclara Esp. Sag., tom. VI, p. 385.

(59) Sobre lo martiri de Sant Hermenegilt a Tarragona, la ciutat de Sevilla ha volgut disputar a la de Tarragona semblant honor, dividint-se los parers dels historladors, segons les aficions de quiscú; emprò, les últimes obres més modernes y més científiques, fixant-se ab lo text del Biclarense, tan terminant y clar, de quina veracitat no-s pot duptar, ja que fóu contemporani d' aquell succés *(Hermenegildus in urbe Tarraconensi a Sisiberto interficitur),* declaran que es fora de tota discusió lo fet concret de que lo fill del rey Leovigilt va ésser degollat a Tarragona. (Los pueblos germánicos hasta la ruina de la monarquía goda; v. I, cap. XV).

li mancan les de Xintila (60), Xindasvint y la de Rodrich, tan sols encunyada a Toledo. En cambi posseheix la d' Achila, no coneguda en les demés provincies esmentades, de la que han pogut trobar-se quatre exemplars ab la llegenda de Narbona y un sol ab la de Tarragona, per esser Achila un fill de Witissa, proclamat en Catalunya y Narbona, abans de la invasió dels alarbs, quin regnat fóu essencialment passatger y transitori.

Monedes de Recaret encunyades a Tarragona

Començant per Recaret (586 a 605) són coneguts sis diferents exemplars de monedes de dit sobirà encunyades a Tarragona, quasi totes ab la llegenda *Recaredus rex Tarracona justus*, excepte en una d' elles que diu *Tarragona pius*. Les diferencíes més notories en quiscún exemplar quedan reduhides a supressió, addició o variació de mayúscules o minúscules de determinades lletres y en anteposar alguna creu a la primera paraula de la llegenda del anvers o del revers.

Liuva II (601 a 603) encunyà mólt poques monedes. Una per cert, mólt rara, porta la llegenda: *Pius Tarraco* en son revers (61), y sabut lo fí tràgich d' aquell sobirà, fill del anterior, al any de son govern, no deu extranyar-se que escassejen les monedes relacionades ab son regnat.

Moneda de Witerich — Moneda de Gondemar

De Viterich son successor (603 a 610) se conexen monedes inèdites de Gerona, Barcelona y Tarragona. Aquesta porta una petita estrella en lo revers y sa llegenda es igual a la anterior, variant tan sols lo nom del sobirà: *Wittiricus rex Pius Tarraco*.

(60) Solsament se té noticia d' una moneda de Xintilla encunyada a Gerona.
(61) Segons Campaner, sols se conexía un exemplar en la colecció del marquès de Dou (Barcelona).

Ab la llegenda *Condemarus rex Tarracona justus,* fóu encunyada altra moneda durant lo regnat del successor Gondemar (610 a 612), elegit per la noblesa y los prelats. No-s té noticia de cap altra moneda de Catalunya.

A Sisebut (612 a 621) varen dedicar-se també monedes per la ciutat de Tarragona, essent coneguts dos exemplars que portan la llegenda *Sisebutus rex Tarraco justus,* ab la modificació de determinades lletres en lo revers.

Després de tres o quatre mesos de regnar Recaret II, fill del anterior, del que no consta la encunyació de cap moneda, l'adveniment al soli dels wissigoths del capdill Suintila (621 a 631), fóu assenyalat ab la emprempta de varies monedes de dit sobirà. La llegenda de la de Tarragona diu lo següent: *Suinthila rex Tarraco justus,* tenint posada la creu del revers al mitg del nom de la ciutat.

Monedes de Sisebut Moneda de Suinthila

També encunyaren monedes en bon nombre determinades ciutats, tan prompte com quedà legalisada la situació de Sissenant (631 a 636), son successor y a la vegada destronador, després de son venciment prop de Çaragoça. De dit sobirà són coneguts dos *trients* de Tarragona ab les paraules *Sisenandus rex Tarraco justus,* variant tan sols lo nom del rey que en una moneda diu *Sesenandus* y ab la modificació de lletres en lo revers.

Monedes de Sisenant

Xintila (636 a 640) no té més memoria de son regnat en lo territori de Catalunya que una moneda de Gerona. Cert còdex, procedent del monestir de Ripoll, l'anomena *Quintilianus* (62), y de Tulga son fill (640 a 642) nos

(62) La existencia d'un *Quintilianus* es induptable durant los primers temps de la restauració en o territori del Montgrony, com a capdill independent. (Villanueva; v. X, p. 19, y Codera; «Boletín de la R. A. de la Hist.» v. XLVIII, p. 307 y següents), ahont se prova que-l Quintilianus del *codex* de Ripoll no es Xintila, ans bé resulta un primer comte independent de la Marca.

resta un recort a Tarragona en la moneda encunyada en son nom, ab lo calificatíu de just, y ab la llegenda ordinaria *Tulca rex Tarraco justus,* encara que mólt mal dibuxades les lletres.

Moneda de Wamba

Moneda de Ervigi

Després del regnat de Xindasvintus (642 a 652) de qui-s conexen escasses monedes y cap de ciutat de Catalunya, son fill y successor Recesvintus (652 a 672) té encunyada una sola moneda de Tarragona ab la llegenda *Recesvintus rex Tarraco pius.*

A la mort de Recesvintus va ésser elegit Wamba (672 a 680). Aquell famós rey de la nacionalitat wissigotha vegé pertorbada la tranquilitat de sos vasalls ab l' alçament de la Galia narbonesa a instigació del comte de Nimes, Ilderich, auxiliat per lo bisbe de Magalona, Gumildus, y per l' abat Ranimir, y ab lo del general Paulus, apoyat per Ranosint, duch de la Tarraconense, y Hildegiss, son garding, per qual succés se saben los noms dels quefes de la esmentada provincia de Tarragona, y per la autoritat històrica de Sant Julià de Toledo són coneguts los detalls d' aquella formidable sublevació, que Wamba logrà sofocar, castigant severament a sos fautors principals (63).

En alabança al gran rey, fóu encunyada una moneda de Tarragona, quina llegenda conté la següent inscripció: *In Dei nomine nostri. Wamba rex Tarraco Pius.*

Moneda de Tulca

Moneda de Recesvint

La dramàtica solució del regnat de Wamba, suplantat per Ervigi (680 a 687), una vegada ungit rey dels wissigoths, donà motíu a la encunyació de monedes en son elogi per diverses ciutats. La de Tarragona, única de Catalunya, porta la llegenda: *In Dei nomine nostri Ervigius Rex Tàrraco Pius.*

Casada sa filla Cixilona ab un nebot de Wamba (687 a 690), anomenat

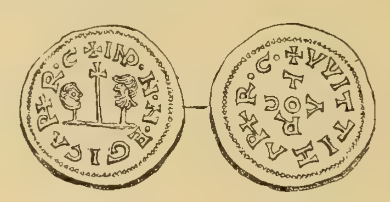
(63) Historia de Wamba; Flórez; «España Sagrada», t. VI, p. 538 y següents.

Egica, heredà aquest la corona a la mort de Ervigi. Egica fóu estimat en lo territori de la Tarraconense, puix són varies les ciutats que dedicaren monedes per enlayrar-lo. Dos exemplars són coneguts que tenen escrita la llegenda de Tarragona, y abdós, ademés de la invocació de Nostre Senyor, devant del nom del rey, se indica en lo revers, després de la paraula *Tàrraco,* lo calificatíu de *justus* en un d' ells y *pius* en l' altre.

Monedes de Egica

Egica (690 a 700) va associar-se al govern, en los últims anys, a son fill Witissa, per rahó de sa impossibilitat moral y material produhida ab les reliquies de la ancianitat, y aleshores fóu encunyada altra moneda ab lo nom de Tarragona en forma de anagrama.

Moneda de Egica y Witissa

Witissa (700 a 709), una vegada renunciat lo ceptre per son pare, que morí l' any següent, y tornada la llivertat a molts desterrats per ordre d' aquell, rebé les demostracions d' afecte de algunes ciutats, especialment de Tarragona y Gerona, encunyant en son llohable recort una moneda en que, després de la invocació cristiana y lo nom del rey, en lo revers se llegeix lo títol de *pius,* a continuació de la designació de Tarragona.

Moneda de Achilla

Destronat Witissa per Roderich (709 a 711), la revolució que li arrebatà lo poder, no logrà arrelar-se de moment en los territoris del nort d' Espanya. La part superior d' orient que comprenía la provincia Tarraconense y la de Narbona fóu adjudicada a un dels fills de Witissa, anomenat Achilla, en memoria del que encunyaren monedes les dues principals ciutats.

Prompte los fills de Witissa pactaren ab los guerrers de Muza, com auxiliars pera lo destronament de Rodrich, y vençut aquest en la lluyta famosa del Guadabeca (711) per Tarich, axís com mort desprès, prop de Tamames per Meruan (713), lo capdill dels alarbs determinà fer-se séu lo territori de la península pera lo califa de Damasch, prescindínt dels fills de Witissa, que-s contentaren ab determinats patrimonis territorials, y ocupant la ciutat de Toledo, ahont va fer-se la proclamació oficial del califa, encunyant-se monedes d' or en son nom.

Los incidents ocorreguts entre Tarich y Muza, que després de Toledo s' encaminaren al domini de Çaragoça, obligaren als dos capdills a presentar-se al califa, quan lo derrer se disposava a empendre la conquesta del nort d' Espanya. Semblant marxa retrassà la ocupació del territori de llevant, portada a terme, segons En Saavedra, per Abdelaziz, fill del anterior capdill, encara que nosaltres la creguerem obra de Alhor o Alhorr (718) (64), y aleshores, com última jornada del domini mahometà en la península, entenèm que-s va procehir per los musulmans a la invasió del territori català, començant per ocupar la ciutat de Tortosa, seguint les de Tarragona, Barcelona y Gerona, y extenent-se per l' interior del país fins a ocupar-lo per complert.

Ja, a son temps, ferem esment de la sort que pertocà a Tarragona, y de les opinions que respecte a sa existencia venen consignades en determinats autors, especialment les del arabista Codera, ab son estudi d' Abencotaiba (65); les d' En Saavedra ab lo de la invasió dels alarbs (66), y les de la crònica del moro de Coimbra relatives a la sort de la famosa ciutat (67).

Lo primer dels autors esmentats manifesta, ab lo testimoni d' Abencotaiba, que los invasors trobaren oposició en certa ciutat, més enllà de Çaragoça, demunt del mar, que tenía quatre portes, creyent que semblant resistencia deu buscar-se en la població de Tarragona, per reunir les condicions fixades en la narració del escriptor mahometà; afermant després ses manifestacions ab la tradició de Xafar, fill de Alaxtar, en que declara que trobant-se en companyía de Muza, varen fer la guerra al Alandalús y assetjaren una gran fortalesa, ja feya vintisís nits, sense poguer dominar-la, quan Muza convocà a la gent y-ls va dir: «matinegèu disposats en ordre de combat;» resultant que dita fortalesa fóu presa mitjansant maravelloses circumstancies.

Encara hi afegeix pera confirmar sa opinió, les conegudes paraules del moro de Coimbra, tal volta equivocades en lo relatíu al nom del conqueridor de Tarragona, quin text lliteral conté lo següent: «Et Tarragona fué de los logares mas antiguos que fallan y fundamentos muy viejos é muy maravillos.

---

(64) Tarragona Cristiana, tomo I, cap. VI.

(65) F. Codera: «Estudios críticos de Historia árabe española» (Zaragoza 1907, p. 47 y seg.); «Conquista de Aragón y Cataluña»; Boletin histórico n.º 1. Madrid (1880).

(66) Eduardo Saavedra; «Estudio sobre la invasión de los árabes en España.» Madrid (1892).

(67) P. Gayangos: «Crónica del moro Razis.»

Et a y cosas que se non desfacen per ningun tiempo, magüer que todas las destruyó Tarife, el fijo de Nazayr quando entró en Espania, et el mató las gentes, et destruyó las obras; mas non pudo todas, tantos las fizieron de firmes» (68).

Al esbrinar nosaltres aquell gran acontexement de la invasió dels alarbs, en quant pertocava a la historia del territori català (69), acceptarem la opinió d' En Saavedra que assenyala lo límit de les conquestes de Tarich y Muza en la ciutat de Çaragoça, puix si bé abdós capdills progectaren continuar-les en direcció al nort, negaren-se a seguir-los sos respectíus soldats, y després de lograr son convenciment pera dita continuació, la arribada del embaxador del califa de Damasch, que-ls manava traslladar-se a la capital del imperi, obligà a abdós generals a abandonar ses empreses.

Segons Codera, aquella ordre no la reberen Tarich y Muza fins a la invasió de Catalunya, y donades les noves fonts históriques consignades per dit autor, resulta mólt justificada la presa de Tarragona, després de forta resistencia, y després d' un assetge de més de vintisís díes, conforme expressa la tradició de Xafar, y no de tres anys, com consignan Pons de Icart, Beuter y Pujades, temps, lo primer, sobradament llarch, si se tenen en compte les facilitats en que alarbs y berebers portaren a terme lo domini de ciutats y pobles, pera enardir lo coratge dels assetjadors y donar lloch a les crueltats, incendi y enderroch de la ciutat, de que fà esment la relació del moro de Coimbra.

La veritat es que, prescindint del arabista Conde y de Viardot, quines histories són rebutjades per complert (70), los demés autors alaràbichs, en tota la llarga sèrie d' acontexements del període de dominació mahometana, no fan may la més lleugera alusió a la ciutat de Tarragona, com si dita ciutat hagués estat borrada del mapa del gran territori ocupat per aquells conqueridors, y si alguna crònica cristiana esmenta a dita ciutat en determinats fets, o a son territori, com succeheix al narrar-se les expedicions de Ludwich lo Piadós, després del domini de Barcelona, en direcció a la conquesta de Tortosa, (808 y següents) resultan tan passatgeres aquelles indicacions, que venen a comprovar l' enrunament de la metexa y la abandó manifest de son recinte, sols conegut en aquells díes per la existencia de les muralles romanes, quina destrucció segurament no fóu factible als poderosos sectaris de Mahoma.

Tant es axís, que en lo Itinerari del monjo Joan de Gorza, embaxador de Otó I al califa de Córdova, Abderrahmen III, s' estableix la primera jornada

---

(68) Lo nom Tarife, segurament se refereix a Taric, fill de Ziyad, y «el fijo de Nazyr», provablement, com indica lo Sr. Gayangos, serà Muza, fill de Nosair, y dels dos capdills que manarían la expedició, se n' ha fet en la traducció castellana, única coneguda, un sol personatge.

(69) «Historia del Arzobispado de Tarragona y del territorio de su provincia;» v. I, cap. VI.

(70) La nostra tasca en «La Historia del Arzobispado», v. I, caps. VI, VII y VIII, quasi bé limitada a repesar les manifestacions de Conde, respecte de Tarragona, ciutat a la que fà intervindre en los fets de aquell período històrich, sense fonament de cap mena, més que la pura inventiva.

de Barcelona a Tortosa, sense fer cap alusió a Tarragona (71), y encara que s' ovira que en aquell califat va assetjar-se una petita repoblació dels alarbs en son interior, deuría ésser de tan curta durada, que prompte aparexen datos pera justificar la total desaparició de semblants pobladors y del desampar d' aquelles glorioses runes.

L' indici de la existencia d' alguna tribu mahometana dins del recinte de Tarragona en lo govern de Abderrahmen III no-s fonamenta en cap document narratiu, ni en algún fet relacionat ab dita ciutat; ans bé queda reduhit a la troballa, en certa dependencia capitular, tal vegada antiga esglesia wissigòthica, convertida en mesquita, d' un hermós exemplar d' esculptura aràbiga, únich obgecte descobert en totes les runes de la població, que porte lo segell de la raça invasora, consistent en un model de Mihrab o adoratori interior de sa mesquita, y exposat actualment en lo mur meridional del claustre, junt ab altres de naturalesa pagana, trobats també en aquelles dependencies en varies obres executades en lo segle XVIII.

Tarragona.—Arch del Mihrab de la destruída mesquita

Lo monument alaràbich, segons la descripció feta per en Rada y Delgado, entre los molts crítichs qui s' han ocupat del meteix (72), conté la altura de 1'26 metres y l' ample de 0'76, combatent la opinió dels qui l' han calificat de finestral y d' obra mudèjar, y exposant ab notoria ilustració los elements de pur caràcter àrabe, escarpellats en aquell marbre sots la base de la tulipa

(71) *Acta sanctorum Ordinis sancti Benedicti de Mabillon*, v. V, p. 404.
(72) Museo español de antigüedades, t. III, p. 474.

o de la flor de lís, que serveix de tipu per lo desenrotllo del original dibuix que campeja en tota la construcció (73). Aquesta ve caracterisada per dos marchs, un exterior y un altre interior, format lo primer per una capritxosa cenefa de gust dolçament alaràbich, en lo entrellat de sos montants y en la cornisa superior, y l' interior queda constituit per mitg de dues columnes, sostenidores del arch de ferradura dintre de dit march, quina configuració des de les columnes fins a lo restant del quadro, resulta assenyalada per la llegenda cúfica que segueix la línia general del meteix. Dita llegenda, traduhida de lo que transcríu l' autor abans esmentat, conté lo següent: «En nom de Déu. La benedicció de Déu pera lo sirvent de Déu. Abderrahmàn, príncep dels creyents, perllongue Déu sa existencia, per que ordenà sa edificació a càrrech de Xafar, son servidor y llibert; any 349» (960 de J. C.)

Lo celebrat arabista En Pasqual Gayangos, va donar també, ab posterioritat, una traducció de dita llegenda, y com apareix, en part, diferent de l'anterior, per axò la posàm a continuació, tota vegada que es la acceptada per la R. Academia de la Historia. Diu les següents paraules: «En nombre de Dios: la bendición de Dios caiga sobre el siervo de Dios Abd-el-Rahman, príncipe de los fieles; mantenga Dios su existencia: el cual mandó hacer esta obra por manos de Giafar, su familiar y esclavo: año siete y cuarenta y trescientos» (958 de J. C.)

Aquell monument se troba en tan bon estat y resulta tan enter, que sembla que qui-l portà a Tarragona o lo va produhir, no tingué temps material de colocar-lo ahont volía, desant-lo en un dels murs de les dependencies abans anomenades, en quin lloch fòu oportunament descobert, quan la construcció del aula capitular, al fer caure alguna de les parets allí existents, y semblant circumstancia vé a justificar, sens dupte, la migrada estada dels alarbs que provablement progectaren en lo califat d' Abderrahmen III, la repoblació de la ciutat tarragonina, sense realisar son propòsit, sens dupte per la proximitat dels cristians, qui en lo segle x venían ja ocupant les crestes de les montanyes de la esquerra del ríu Gayà, a pochs kilòmetres de distancia de Tarragona, y l' allunyament de Tortosa, ciutat fronterisa de verdaders elements musulmans per la vigilancia del territori de la Marca.

Es induptable que després d' aquell petit intent de repoblació, la ciutat metropolítica va continuar deserta com abans, veyent-se abandonada per alarbs

(73) S' han ocupat d' aquell valiós obgecte d' art, ademés del Sr. Llaguno, per primera vegada, en sa obra «Noticias de arquitectos y arquitectura de España después de su restauración» (segle XVIII), los senyors Cean Bermudez; M. Laborde en su «Viaje pintoresco é histórico de España»; Villanueva, en el «Viaje literario a las iglesias de España», volum XX; Conde; «Hist. de la dominación de los árabes en España», v. II; Bofarull (D. Próspero) en los «Condes vindicados»; Bofarull (D. Antonio) en sa «Historia crítica, civil y eclesiástica de Cataluña»; Piferrer, Saavedra, Gayangos y altres; axís com també diferents escriptors extrangers, entre ells, lo anglès Mr. Ricard Goff., Battissier, Giraud de Prangrey, l' alemany Frederich de Schak y molts altres.

y per cristians, posada en lo camp de lluytes que uns y altres tenían en los dos derrers segles de la Restauració o Reconquesta, quedant des de la presa per les armes de Tarich y Muza poch menys que inhabitada y plena de runes, quina destrucció remissament varen encarregar-se de continuar la acció del temps y-ls elements de la naturalesa ab plè poder y complerta llivertat.

Per semblant motíu, se parteix sempre en la Geografía històrica de Tarragona, del fonament que passa per alt lo període de la dominació alaràbiga espanyola, acabant en la wissigòthica la ciutat antiga, aquella ciutat de tantes grandeses romanes, que venen desmurant-se a mida que s' enfonza l' imperi dels Cèsars, y quines derreres resquicies resultan anihilades poch temps després del desastre del Guadabeca; començant quatrecents anys després lo reviscolament d' una nova Tarragona, enterament cristiana, que s' aprofita dels nombrosos materials de la antigüetat, pera enlayrar los nous principis de sa existencia, alçant los famosos monuments de la Edat mitjana, y buscant sa segona vida en los elements materials que contribuiren al engrandiment de la primera.

Si a determinada població espanyola pot ésser aplicada la tasca d' aquell aucell fabulós, del qual s' ha cregut que renaxía de ses cendres, sens dupte que semblant tasca convé perfectament a la mort y renaxement de la ciutat de Tarragona. Enterrada per espay de quatre segles, ressucità, com l' hebréu Yazar, de entre les cendres y les runes de son sepulcre, a la veu providencial de la Esglesia, que la cridà des de la Basílica de Roma, com abans la havía cridat lo Senat y lo Poble romà des del Capitoli de la gran República.

CAPITOL VI

Tarragona restaurada

I. Restauració de Tarragona.—Restabliment del honor metropolítich.—Sant Olaguer.—Lo normant Robert d' Aguiló.—Patronat de la Sèu tarragonina.—Donació de Tarragona y lo territori del Camp.—Príncep de Tarragona.—Qüestions entre lo senyor laich y-ls arquebisbes successors.—Concordia *Ad perennem.*—Los coprínceps, rey y arquebisbe.—Juraments —Drets senyorials de la Mitra.—Veguería.—Comuna del Camp.—Escuts.

II. Monuments eclesiàstichs de la restauració.—Esglesia de Santa Tecla.—La Sèu de Tarragona.—Lo claustre.—Esglesia de Sant Pau.—Lo palàu arquebisbal.—Lo seminari pontifici.—Altres millores degudes als metropolitans de Tarragona.—Relació general dels metexos.

I

Anàm a tractar de la segona ciutat de Tarragona, de la Tarragona sorgida en la meytat de la Edat mitgeval de les mans de la Esglesia, y arribada fins als nostres temps, encara que sofrint un nou y terrible enrunament en l' any 1813, ab motíu del desembràs de son recinte per los exèrcits francesos que acapdillava lo mariscal Suchet.

Després dels primers intents pera la restauració del honor metropolítich, deguts al abat Cesari de Santa Cecilia en Montserrat, (958!) y Attó o Assón bisbe de Vich, mestre del monjo Gerbert, més tart papa Silvestre II (971), les qüestions contínues entre los bisbes catalans y son metropolità de Narbona, produhiren lo propòsit decidit de tornar a la vida la ciutat de Tarragona, per instaurar altra vegada en son recinte al llegítim superior eclesiàstich y fugir de tota ingerencia francesa.

Portà a terme aquella solució general, sospirada per tots los elements de Catalunya, lo bisbe de Vich, Berenguer de Rosanes (74), qui en companyía del llegat pontifici Rainer passà a Roma en l' any 1089, logrant del quefe del catolicisme, Urbà II, que escrigués al comte de Barcelona, Berenguer Ramón II,

---

(74) En Joaquim Salarich, cronista de Vich, en un escrit publicat en la revista «La Patria,» que va veure la llum a Vich en 1872, núm. 125, diu que aquell prelat tenía lo nom de Berenguer Se niofred, y era natural de Llusanés, confonent-se dita paraula ab la de Rosanes.

VISTA MERIDIONAL DE LA CIUDAD DE TARRAGONA

1 La Cathedral
2 Castillo del Patriarca
3 Castillo de Pilatos q.e fue Palacio de los Emperad.s
4 Convento de Franciscos Observantes
5 Baluarte de Cervantes
6 Baluarte de San Pablo
7 Convento de Franciscos Observantes
8 Convento de Dominicos
9 Puerto de San Juan
10 Hospital General
11 Palacio Arzobispal
12 Casa de Ayuntamiento
13 Baluarte de Jesus
14 Baluarte de Carlos Quinto
15 Puerta de S.n Carlos
16 Barracas del Puerto
17 Arraval del Puerto
18 La Aduana
19 Convento de Capuchinos
20 Torre del Molino

Vista de Tarragona, segons vingué publicada en «Atlante Español» (any 1781)

al d' Urgell, Ermengol, al de Besalú, Bernat, als bisbes del territori, als vescomtes, nobles y demés barons, laichs y clèrgues, pera que emprenguessen la reconquesta de dita ciutat, a fí de restaurar la metròpoli eclesiàstica, quina dignitat, manifesta lo pontifex, havía ajuntat al esmentat Berenguer, recomanant-los l' auxili a dit prelat en son nobilíssim empenyo, indultant als qui acudissen a sa crida y rellevant-los de la penitencia de concórrer a les creuades (75).

Pujades, Hernandez y altres autors entenen que aleshores resultà ocupada la ciutat de Tarragona per les hosts cristianes y feta complertament la restauració de la ciutat, afegint que una vegada acabada aquella tasca o abans d' acabar-la, lo comte Berenguer Ramón atorgà donació de la metexa y son extens camp a la Esglesia romana, com axís va ésser (1090), en quin document declara dit comte que tindrà la ciutat y son territori per mà y vèu de Sant Pere y de son Vicari en la Sèu apostòlica romana, mitjansant lo cens de vinticinch lliures d' argent, de just pès, satisfetes cada quinqueni (76).

Semblant donació no-s pot admetre més que com una escusa del comte sobirà, atrafagat en aquells díes per altres negocis de fora de Catalunya, pera dexar la tasca de la restauració tarragonina en mans del bisbe de Vich, puix si bé apareix que varen estipular-se compromisos pera la conquesta de la ciutat metropolítica, en que intervingueren lo propri comte y altres barons de la terra, figurant en ells bon nombre de capdills y magnats, ofertes de servents, diners y altres emoluments pera la constitució de les hosts invasores (77), la veritat es que no consta que cap d' aquestes s' atrevís a vadejar lo ríu Gayà per empendre lo camí de Tarragona, estacionant-se provablement, com ja farèm present, a la ribera esquerra de dit ríu, ahont montaren ses llars, originaries de poblats que encara suran en dita comarca.

La prova d' axò, ademés de la igualtat de noms entre aquells poblats y-ls de sa procedencia en los voltants de Vich, cal buscar-la en l' exàmen de lo que va ocórrer anys després, quan noves hosts acapdillades per Sant Olaguer y lo nortman Robert d' Aguiló emprengueren lo veritable domini de Tarragona, y si bé Hernandez Sanahuja suposa que la ciutat fóu altra volta presa, en lo entremitg, per los almoravits que manava l' emir de Valencia, Mazdali, essent morts los cristians restauradors (1108), cap autor fà memoria de que semblant invasió seguís lo camí de Tarragona, sabent-se perfectament que-s va dirigir per la esquerra del Ebre a trobar la confluencia del Segre, prop de Lleyda, pera anar-se-n després al comtat de Barcelona o al territori de la antiga Marca.

Qui exía guanyador de totes aquelles negociacions ab Roma, era lo bisbe Berenguer d' Ausona, al qui lo papa Urbà II, en primer de Juliol del any 1091,

---

(75) Florez; «España Sagrada», v. XXV, cap. XII, p. 213.

(76) Florez; «España Sagrada», v. XXV, cap. XI, p. 212.

(77) Villanueva; «Viaje lit.»; v. VI, ap. XXXIX, p. 326 y següents.

adjudicà definitivament la honor y les prerrogatives de metropolità de la provincia eclesiàstica de Tarragona, concedint-li lo pali, ab facultat de retindre-s lo bisbat de Vich y ab los demés privilegis inherents a la dignitat arquebisbal (78), quedant axís restablerta dita dignitat y deslligant-la de la de Narbona, exercida, en quant als prelats de Catalunya, des dels primers anys del segle VIII.

Entre los conceptes continguts en la butlla esmentada, figura lo del ús del pali en les principals festivitats anyals, y també en les solemnitats de Santa Tecla y Sant Fruytós, essent la primera vegada que-s parla de la actual patrona de dita esglesia en un document pontifici (79).

En lo decurs de la primera esglesia, apareix patró de la Sèu, lo prelat bisbe *prima sede* Sant Fruytós, y sos diaques, quines reliquies eran venerades en son altar, segons lo testimoni del *Codex Veronès* y l' ofici introduhit per Sant Isídor en lo Missal gòtich (80), conforme va exposar-se oportunament. A la vinguda dels alarbs, se díu que lo clero tarragoní, dirigit per lo més vell, va fugir a Italia y sen emportà les reliquies d' aquells sants martres, desembarcant en un lloch denominat *Portofin,* en l' antich departament de la Liguria, prop de Gènova, y montant un convent de benedictins que prengué lo nom de *Capo di monte,* d' acort ab lo narrat en una tradició mólt justificada (81), y sens dupte que a la carencia de les reliquies esmentades y a la falta de patró, lo papa Urbà II va determinar l' assenyalament de Santa Tecla a la esglesia que anava a restaurar-se, Santa que sería de la devoció especial de dit papa, o tal vegada ho fóu de la del bisbe de Vich, que la proposà a son superior al demanar-li la concesió del ús del pali.

Més tart, per la mort del bisbe de Vich, Berenguer de Rosanes (1100) sense portar a terme la restauració de Tarragona, quedà incomplimentada la donació atorgada a la Sèu apostòlica per Berenguer Ramón II, y com noves dificultats ab lo metropolità de Narbona vingueren a fer més necessaria aquella solució, a fí de lliurar a la esglesia de Catalunya de tota sotsmissió al jóu francès, de comú acort lo comte de Barcelona, Ramón Berenguer III, lo cardenal Bosón, aleshores llegat pontifici de Pasqual II, y Olaguer de Bonestruga (Sant Olaguer) nomenat bisbe de Barcelona (1116), convingueren en la cessió de la ciutat y territori del camp, que lo comte sobirà faría a la esglesia de Tarragona, y en sa representació a Sant Olaguer.

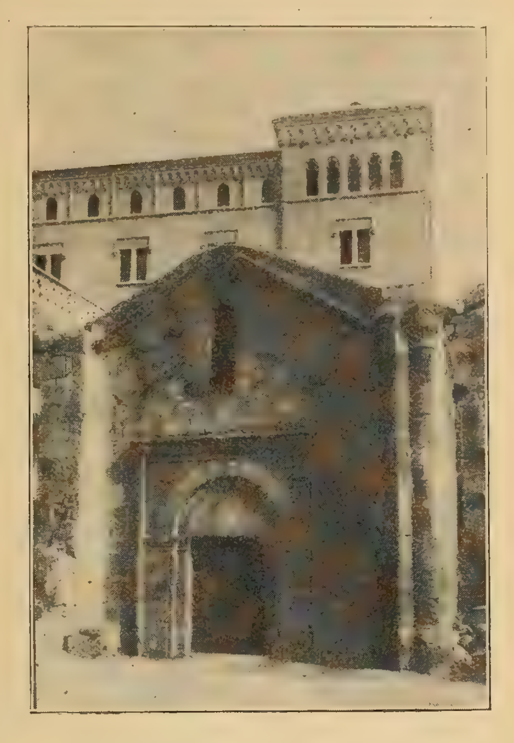
(78) Florez; «España Sagrada»; v. XXV, ap. XIII, p. 215.

(79) Diu la butlla: *in solemnitatibus etiam Sanctæ Virginis Theclæ, Sanctique Martyris Fructuosi ac sociorum ejus.*

(80) Florez; «España Sagrada»; v. XXV, ps. 26 a 30.

(81) La tradició del transit de les reliquies de Sant Fruytós a Italia, ja va recollir-la En Pons de Icart en lo segle XVI, segons se consigna en son llibre «Grandezas de Tarragona», fol. 251, trobant-se confirmada per una altra tradició semblant, coneguda a Italia, de que fà esment la obra «Italia sacra,« vol. IV, y confirmant-se la existencia del convent de *Capo di monte*, ab les reliquies de Sant Fruytós, en lo segle IX, puix a ell va fer un donatíu l' emperatríu Adelaida, en document suscrit per la metexa.

En efecte: Ramón Berenguer III a 23 de Janer del any de la Encarnació 1117 (1118) va sotscriure la donació, provablement a Barcelona, manifestant que entregava a la esglesia de la Sèu metropolitana, abans *(olim)* instituída en honor de Santa Tecla, verge, a Olaguer, bisbe y als seus successors que regissen dita esglesia sots la obediencia de la Sèu apostòlica, la ciutat de Tarragona ab tots sos términs, assenyalant los límits corresponents, més reduhits que-ls de la donació anterior, y fent-lo senyor temporal de dit territori (82).

Esglesia de Santa Tecla primitiva

Es induptable que en lo conveni entrava la immediata conveniencia de nomenar arquebisbe de Tarragona al acceptant o donatari; axís es que en lo meteix any 1118, Calixte II, qui en lo vicariat de Sant Pere havía succehit a Pasqual II, féu aquell nomenament a favor del esmentat bisbe de Barcelona, quedant altra volta restablerta la dignitat arquebisbal, si bé ab retenció de la esglesia barcelonina, com s' havía convingut anys enrera ab lo prelat de Vich (83).

Tardà encara uns dèu anys Sant Olaguer en realisar la obra, fins que tingué a ses mans los elements necessaris, y a dit efecte, en 1128, va convenir-se ab lo nortman Robert d' Aguiló, a qui titolà príncep de Tarragona, cedint-li los drets feudals adquirits en la ciutat y son camp, ab reserva de les esglesies, persones relligioses, les families de les metexes, delmes, cases, fortaleses y quant fés relació a la entitat eclesiàstica (84). Aleshores alçà l' arquebisbe una petita esglesia dedicada a Santa Tecla, primera Sèu de la restauració tarragonina; y començant lo segón la reparació de les muralles, l' arramblatge de les runes y la erecció de petits alberchs per habitació dels restauradors (85).

Lo bisbe de Barcelona volgué realisar aquella gran obra obviant tota mena d' obstacles, a quin intent, junt ab lo cardenal Bosón, va concórrer al concili nacional de Burgos (18 Febrer de 1117), pera solucionar qualsevulla incon-

(82) Florez; «España Sagrada;» v. XXV, ap. XV, p. 219.
(83) Florez; «España Sagrada;» v. XXV, ap. XVI, p. 221.
(84) Florez «España Sagrada;» v. XXV, ap. XVIII, p. 224.
(85) Cronic. d' Orterich de Vital, parraf. V.

venient que-s posés a dita obra per lo primat de Toledo, en Bernat de Cluny, a qui se concediren facultats especials per l' adelantament de la restauració de tot lo territori peninsular (86), y procurà al meteix temps la confirmació del subfèu o cessió del fèu que dit prelat atorgà a benefici del príncep de Tarragona, per part del comte sobirà, Ramón Berenguer III (87); axís es que en lo temps de sa prelatura, no sols seguiren de comú acort lo senyor temporal y l' eclesiàstich en l' avenç de la repoblació, ans bé sorgí del fervor apostòlich d' aquest, la idea del alçament del gran temple metropolítich, puix segons esmenta Pons d' Icart, va obtindre de Inocenci II una butlla (1131), manant als sufraganis que contribuissen a costejar les obres del nou edifici (88).

Les defuncions de Ramón Berenguer III (1131) y Sant Olaguer (1136), cambiaren radicalment aquell estat d' armonía, ja que després de la curta prelatura de Gregori (1144), l' adveniment a la aula de Sant Fruytós, de Bernat Tort (1146 a 1163) y a la del comtat de Barcelona de Ramón Berenguer IV (1131 a 1162), abdós poders superiors civil y eclesiàstich, tractaren de reduhir les atribucions del normant Robert per acabar ab aquell subfèu.

Començà lo Prelat pera construir un castell, anomenat del Patriarca, pera son hostatge, robust edifici quadrangular, de 37 metres de llargaria, de nort a sur, per 25 d' amplaria, d' est a oest, ocupant tota la solera ahont en la actualitat venen compreses les cases dels carrers, baxada del Patriarca, Mercería y nova del Patriarca, alçant-se en los ànguls diagonals fortes torres emmarletades, de 47 metres (89). Sots lo pretext de confirmar lo subfèu atorgat per Sant Olaguer, va restrènyer lo privilegi del nortman, singularment en lo que feya referencia al nomenament de ciutadans per administrar justicia (9 Febrer de 1149) (90); publicà mesos després una carta de llivertat pera los pobladors, junt ab un altre del príncep, abdós d' una metexa data (3 nones Setembre de 1149), y en 31 del immediat Octubre convingueren hú y altre respecte de certs drets jurisdiccionals (91), en que ja estavan en desacort.

Cedit lo govern de Tarragona per En Robert a son fill primogènit Guillém, aquest pledejà ab l' arquebisbe, en térmens de que lo comte de Barcelona va sentenciar les diferencies hagudes entre abdós (7 idus Agost de 1151), y com sembla que li tocà la pitjor part a llur dignatari, donà aquest per anulat lo subfèu, pochs díes després, concedint una amplia donació en benefici de Ramón Berenguer IV (92), y encara que dits actes foren dexats sens efecte

---

(86) Fidel Fita «Boletín de la R. A. de l' Historia» v. XLVIII, p. 387 y següents.

(87) Diego Seguí, baró de Castellnòu; Manuscrit del segle XVIII, procedent del Monestir de Poblet. (Tarragona cristiana, v. I, p. 393).

(88) Pons de Icart; «Grandezas de Tarragona,» fol. 150.

(89) «Tarragona antigua y moderna,» p. 46. Del castell del Patriarca no resta més que un dibuix de lo que va quedar després de la voladura del any 1813.

(90) Villanueva; «Viaje lit.,» v. XIX, ap. VIII, p. 221.

(91) «Tarragona cristiana » ap. XV, v. I.

(92) Villanueva; «Viaje lit.» v. XIX, ap. XXII y XXIII, ps. 275 a 280.

per la autoritat apostòlica, com perjudicials als drets de la esglesia, lo sobirà va fer ús des de aleshores del dret de nomenament de batlle o veguer de Tarragona.

Apareix als dos anys de les qüestions esmentades, que Robert d' Aguiló y sa esposa Agnès, transigiren ab l' arquebisbe Bernat y ab lo comte Ramón Berenguer IV, cedint los primers una terça part del dret senyorial a quiscú dels altres (4 dels idus de Juny de 1153), com lo següent any greument malalt Robert d' Aguiló *(positus in extremis)*, en descàrrech de sa conciencia declarà (3 Juny de 1154) que la vila de Reus la havía donada a la esglesia de Sant Fruytós de Tarragona, quan Sant Olaguer, son senyor natural, lo nomenà príncep de dita ciutat (93).

Mort aquell capdill, governaren la terça part a ell inherent, sa esposa Agnès, que prengué lo títol de comtessa de Tarragona, y sos fills Guillém, Robert y Berenguer, y no satisfets ab la renuncia dels altres dos terços, a que-s refereix la cessió verbal del any 1153, tractaren de pertorbar la part corresponent al comte de Barcelona y al arquebisbe de Tarragona. Anfòs I, que en Agost de 1162 va substituir a son difunt pare, Ramón Berenguer IV, per mitg d' una informació *ad perpetuam* determinà justificar aquella cessió (Febrer de 1163) (94), y després de noves quexes del arquebisbe, Huch de Cervelló, qui en 1163 havía sigut elevat a la dignitat de metropolità per defunció del anterior, motivant una famosa lletra comminatoria del rey a Guillém de Tarragona (95), resolgué lo propri sobirà passar a Tortosa y Tarragona, acompanyat de sa cort, en quina derrera ciutat tornà a celebrar judici y sentenciar les diferencies pendents (Juliol de 1168) (96), ahont va ésser restituit a la familia normanda lo dret de nomenament de les justicies, punt principal de la controversia.

Pochs díes després del meteix any 1168 moría Guillém de Tarragona, dins de Tortosa, en servey de Anfós I, segons la denuncia de son germà Berenguer, a mans dels nebots del arquebisbe, y en 17 d' Abril de 1171 també va caure mortalment ferit l' esmentat arquebisbe, en los carrers de Tarragona, acomès per los germans Robert y Berenguer, fugint immedíatament a Mallorca, ab tota la familia nortmanda, per quin crim y fugida fóu invalidat lo subfèu de que gaudían en la ciutat y son camp.

Prompte la Sèu apostòlica prenguè part en l' escàndol que produhí semblant fet, despatxant varies butlles Alexandre III contra los matadors y sos

---

(93) Villanueva; «Viaje lit.», v. XIX, ap. XVI y Cod. D, lletra A. document publicat en los «Anals» de Reus, p. 18, 2.ª edició.

(94) Villanueva; «Víaje lit.», v. XIX; ap. XXIV; p. 283.—Marca publica també aquell document nom. CCCCXXV; colum. 1,319, emprò porta la data equivocada, ja que la fixa en l' any 1157, en que lo rey Anfòs no tenía més que dos o tres anys y vivía son pare.

(95) Marca Hispànica; doc. CCCCXL; colum 1,352.

(96) Villanueva; «Viaje lit.», v. XIX, ap. XXVIII, p. 227.

parents (1171, 72 y 73), y segrestant lo sobirà quants bens y drets pertanyían a aquells; y elegit arquebisbe de Tarragona en Guillém de Torroja, bisbe de Barcelona (1171 a 1174), en 7 de Juliol de 1173 firmava una concordia ab lo rey, que comença ab les paraules «*Ad perennem* etc.», fonament de la forma definitiva de govern establert a Tarragona per la administració de la ciutat y pobles del camp, y origen de la jurisdicció civil y criminal posada en execució en aquesta part de Catalunya, a manera de transacció entre l' antich dret senyorial y lo regim de llivertat instituit per lo poder reyal (97).

Segons dita concordia, lo rey y lo arquebisbe deurían estimar-se com a co-prínceps de Tarragona *pro indiviso,* corrent a càrrech de quiscún lo nomenament d' un veguer, y abdós administrarían justicia, ab facultat de promoure tot procés y de sentenciar-lo, excepte de certs y determinats delictes, y ab apelació a la curia del arquebisbe.

La tasca de quiscún veguer durava dos anys, començant a Sant Joan de Juny, y lo nomenament fet per lo rey havía de ésser comunicat al prelat, al qui corresponía lo dever de rebre jurament al agraciat y resoldre les denuncies contra ses disposicions, al purgar taula y estar a sindicat, una vegada acabada sa respectiva comanda.

La forma de pendre jurament al veguer, fóu obgecte, ab lo temps, de cert cerimonial que cada dos anys se posava en pràctica. Abans de Sant Joan, y una vegada rebuda per l' arquebisbe la carta deprecatoria pera sa admissió, lo vicari general cridava als dos funcionaris reyal y eclesiàstich al plà de la Sèu, y demunt de les escales rebía lo jurament devant lo públich, llegint los despatxos y fent-los entrega de la vara o bastó de govern. Los veguers, a no ésser advocats, devían assessorar-se de persona perita en dret civil y canònich, que firmava les providencies y tenía la deguda responsabilitat.

Com a senyors naturals lo rey y l' arquebisbe, havent lo primer rebut participació en lo fèu per voluntat de la Esglesia, venía obligat a prestar homenatge a la metexa, ab sagrament de fidelitat; axís es que al adveniment al soli de quiscún sobirà, s' extenía l' oportú document del acte que realisava devant del arquebisbe; conforme va fer-ho Jaume I a presencia del prelat Asparech de la Barca; Pere II, al de Bernat de Olivella; Anfòs II, al meteix prelat; Jaume II, a Rodrich Tello; Anfòs III, a son germà, lo Patriarca Joan d' Aragó, y Pere III a Arnàu Ces-Comes (98), y lo poder reyal no podía trasmetre cap manament als vasalls de la Mitra, sense fer-ho per conducte del eclesiàstich, encara que-s tractés de serveys inherents al sobirà, com la proclamació del *Princeps namque,* la execució de sentencies y altres de caràcter civil o criminal, en quin cas no-s donava lo manament a nom del rey, ans bé s' atorgava al de la *Senyoría,* denominació comuna a abdues entitats.

(97) Villanueva; «Viaje lit.», v. XIX, ap. XXXIV.
(98) «Tarragona cristiana», v. II, doc. nom. 3, 11, 12, 15, 26 y 29 del Apéndix.

En temps de Pere lo Cerimoniós, va tractar-se per dues vegades de convertir en fèu reyal únich la ciutat de Tarragona, primerament refusant lo Municipi la sotsmissió al poder temporal de la Mitra (1374), apoyada la Universitat per lo sobirà, y desprès auxiliant aquest al camarer, dignatari eclesiàstich, contra lo capítol, Sèu vagant (1386), pera fer cessió de dit fèu per part de la Esglesia al meteix Pere III; emprò, ni una ni altra vegada logrà accedir-se a aquell desitg, essent les qüestions y violencies promogudes causa de la intranquilitat del rey en los derrers moments de sa llarga vida (99).

Joan I, son fill, per acabar ab tota diferencia, determinà cedir al arquebisbe sos drets senyorials sobre los pobles del camp y altres del regne de Valencia, mitjansant la condició de que la Mitra li donés la jurisdicció plena de la ciutat (1390). Se comprometía lo rey en crear un comtat per l' arquebisbe ab los poblats y térmens cedits, quins vasalls disfrutarían de tota mena de ventatges, privilegis, immunitats y franqueses, y s' obligava a la defensa d' aquells drets. Quan semblants negociacions estavan a punt de terminar-se, l' alçament dels de Cerdenya féu necessari la marxa de forces a dita illa, y la fretura de diners pera convoyar-les, va empènyer al rey Joan pera vendre a la Mitra per 17,000 lliures, la totalitat dels drets jurisdiccionals de que lo poder reyal gaudía sobre los pobles del Camp de Tarragona, dexant tan sols subsistent la coparticipació dels metexos, que tenía en la esmentada ciutat (100).

Axís continuà lo govern de Tarragona en tot lo transcurs de la època foral. Encara, desprès del decret de *Nova Planta,* manà Felip IV en la reyal Pragmàtica de 26 de Setembre de 1721, que l' arquebisbe continués gaudint de la facultat de nomenament de veguer y assessor de la cort comuna, com també del jutge general d' apelacions pera conèxer en segona instancia de les causes de dita cort, del procurador general y assessor del camp, de la ciutat y llochs de la Mitra, devent entendre, al propri temps, dels recursos y execucions fetes a nom del ajuntament, per mitg dels seus almotacens o mostassaffs y oficials en materies de policía urbana y rural y per la administració de propris y rendes; podent acudir en tercera instancia al vicari general, y en quarta o derrera devant del meteix arquebisbe, exceptuat en los cassos de cort y regalíes reyals. Conservà també dit monarca los demés privilegis d' entrada, cortesía y acatament de que disfrutava lo prelat, ab inclusió del d' ordenar pregons a nom de la Senyoría (101), axís com lo de pendre jurament personalment en son palàu al corregidor y a son tinent (102).

Entre los privilegis esmentats, se comptava lo conegut ab lo nom de primera entrada, y tant lo rey com l' arquebisbe havían d' ésser rebuts ab cert ce-

---

(99) «Tarragona cristiana», v. II, cap. XIV y XV, ps. 509 y 579.
(100) «Tarragona cristiana;» v. II, cap. XIV, p. 656 y següents.
(101) Arx. munic. de Tarrag.; llib. d' actes (1721) fol. 122, y següents y doc. del meteix llibre.
(102) Arx. munic. de Tarrag.: llib. d' actes (1722); R. Cédula de 10 Agost de 1722.

rimonial aparatós, com a representants del poder suprèm de la ciutat y son territori.

Tant prompte com se conexía oficialment la elecció o designació de nou prelat, lo consolat de Tarragona, y en temps de Felip IV de Catalunya y V de Castella, l' ajuntament, fins a la promulgació de la Constitució del any 1812, que va abolir tota mena de privilegis, devía nomenar una comissió, que acompanyada de quatre ciutadans, passava a la població, residencia del nou arquebisbe, precedida dels macers y ab ús de gramalles o bandes, a fí de felicitar-lo y posar-se d' acort respecte de la data de la vinguda y primera entrada en la ciutat.

En lo día assenyalat, eran cridats tots los gremis y confraríes ab ses banderes, jochs o balls, colles de juglars, etc., que quiscún tenía a sa comanda, y mentres una comissió exía fins al cap del terme per esperar-lo, junt ab altra del capítol de la Sèu, la restant comitiva aguardava la arribada en un dels portals per ahont deuría fer l' ingrés (103). Una vegada devant del portal, les banderes lo saludavan y se li prenía jurament de guardar y fer guardar los privilegis de la ciutat, alçant-se a dit efecte un petit estrado ab una capella, en quina mesa d' altar estava obert lo llibre dels Sants Evangelis. Montant després una mula, a la que eran enganxades vuyt cintes del color del escut, groch y vermell, autoritats y ciutadans en igual nombre, feyan com que tiressen de les metexes, a tall de conductors, pera demostrar la reverencia que tots devían a son senyor natural.

Axís, precedits de tota la comitiva, ab repich de campanes y salves d' artillería dels baluarts des del segle XVII, penetrava en la ciutat y recorría los carrers designats, fins al plà de la Sèu, ahont era rebut per lo Capítol ab creu alçada. Després de besar la *Veracrèu* entrava a la esglesia y-s cantava lo *Tedeum*, en acció de gracies, acompanyant-lo, terminat l' acte relligiós, a son palàu, y rebent les felicitacions dels concorrents ab presentació d' autoritats y personatges (104).

Al següent día, lo propri consolat o Municipi passava a buscar-lo, y-l conduhía a la plaça del Corral, ara de la Constitució, ahont s' havía montat oportunament un circuit, en que cada gremi, per son ordre, feya lo joch o ball a sa presencia, y acabada la festa se-l retornava a son hostatge.

En los segles XIII, XIV y XV, s' entregava al arquebisbe, y també al rey, a son primer ingrés, un donatíu de cinchcents florins, dret senyorial que ano-

---

(103) Aquestes comissions anavan a cavall, y no fà molts anys que en un dels cossos sortit de la façana de la Sèu hi havía cert baxador de pedra, pera desmontar los comissionats que acompanyavan al arquebisbe.

(104) Lo meteix cerimonial estava establert a la primera entrada dels reys, constant en los llibres de relació de les metexes, que a la primera vegada de passar a Tarragona lo sobirà Ferràn II y sa esposa Isabel la Catòlica, que aquesta anava ageguda en una llitera per estar prenys, y que les cintes de que-s fà esment en lo text, foren enganxades en les barres d' aquell moble, puix no era possible a la reyna anar a cavall.

menavan lo Colp, redimit més tart per la població, y-ls caps de familia prestavan homenatge de fidelitat al nou senyor, acte substituit ab lo jurament dels cònsols, al pendre possessió del domini temporal, tant prompte lo Municipi tingué certa autonomía.

Les cerimonies que acabàm de descriure eran tan precises, que per no haver-se pogut efectuar en la jornada que arribava a Tarragona lo nou prelat, tenían lloch després, en data determinada, anant-se-n abans l' arquebisbe a la Selva o altre poble immediat, simulant dita vinguda.

També en les demés localitats del Camp, subgectes a son domini temporal, se portava a efecte lo cerimonial d' entrada ab més o menys detalls, quan passava la visita pastoral per primera vegada, tenint quiscuna arreglada la forma en que se devía realisar la rebuda.

Essent la ciutat de Tarragona lo cap dels poblats del Camp, venían aquestos a constituir una part de dita ciutat, puix exercida tant sols la jurisdicció per los veguers, s' estimava tot lo territori com únich terme municipal de Tarragona, o com un petit Estat governat per l' arquebisbe, per dret propri y per delegació del sobirà, en la participació de que gaudía. Recordava lo govern del esmentat territori la forma extensa ab que era conegut en lo domini de la època romana.

Al constituir-se los municipis, a mitjans del segle XIII, quiscún d' ells obtingué un espay de terres fins ahont arribava sa acció administrativa, formantse diversos térmens municipals; mes com los drets senyorials continuaren essent comuns a tots los poblats y ab los respectius térmens, va fer-se necessari l' assenyalament de talls, especialment quan se tractava de derrames o tributs y de serveys que afectessen a tota la comarca.

De semblant sistema va nàxer la institució coneguda ab lo nom de «Comuna del Camp», a fí d' obviar les dificultats y quexes que-s produhiren ab motíu del repartiment d' aquells tributs y designació y prestació de serveys.

L' arquebisbe Roderich Tello dictà una ordinació a 2 d' Octubre de 1305, manant que les despeses pera reparar les muralles de Tarragona, conservació de camins públichs y altres millores d' interès comú, se satisfesen ab la proporció de dues parts la ciutat y les altres tres los pobles del camp. Encara que reclamaren certes localitats, l' infant En Joan d' Aragó, patriarca d' Alexandría y administrador de la esglesia de Tarragona, resolgué les qüestions promogudes, en 1330, afermant la forma del repartiment, concedint, no obstant, als pobles lo dret de tindre veu y vot en les deliberacions, per veu de síndichs.

Dits síndichs varen congregar-se l' any següent en la vila de la Selva del Camp per l' armament y dotació de dues galeres; en 1335 tornaren a fer-ho en la metexa localitat pera la provisió d' altres galeres, junt ab Barcelona,

destinades a la armada d' En Ramón de Peralta, contra los genovesos, y en 1339 vingueren a una amigable concordia, per consell del arquebisbe Arnàu Cescomes, los pobles del camp ab la ciutat, a fí de transigir tota diferencia y donar per acabats los plets pendents (105).

Les reunions continuaren celebrant-se quasi sempre en la Selva del Camp, y lo representant d' aquesta vila portava lo títol de comuner o president de la comunitat, tenint a sa custodia la comanda de la documentació.

Per la recaudació dels tributs eran nomenats collidors que passavan als pobles y rebían les quantitats que a quiscún se li havía assenyalat.

«La Comuna del Camp o bé de la Selva del Camp» era congregada per lo comuner sempre que fós necessari al interès de la entitat, y per lo menys una vegada al any, al obgecte de passar comptes de lo recaudat e invertit en los serveys manats per la superioritat, ja procedissen de la Mitra, ja de la autoritat reyal, designant procuradors o síndichs que a nom de la comunitat reclamassen devant dels alts poders contra tota transgresió danyosa a son interès o a sos privilegis.

La centralisació disposada per en Felip IV de Catalunya y V de Castella (1716), y l' establiment de la Intendencia regional, axís com la implantació del Catastre, acabaren de fet ab la antiga institució de la «Comuna del Camp».

Lo doble caràcter de que gaudía lo metropolità, com a primer dels bisbes de la provincia eclesiàstica y com a senyor temporal de la ciutat y del territori del camp, va obligar-lo a fer ús de dos segells relatíus a sa distinta representació.

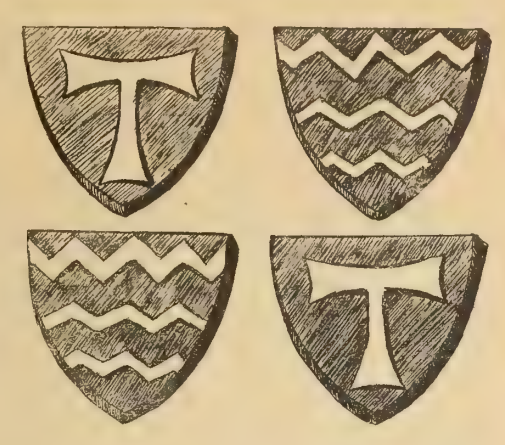
L' escut de la esglesia de Tarragona o com si diguessen de la representació eclesiàstica, quedà reduhit a la *Tau* o creu de tres braços, signe especial de Santa Tecla. En lo segle XVI y següents fóu admesa la efigie de la Santa, sentada, portant en la mà la esmentada creu, encara que dit escut es més comú en lo Capítol de la Sèu, que no quan se tracta de tota la entitat eclesiàstica.

Sembla que aquell escut fóu adoptat per l' arquebisbe Rodrich Tello, a derreríes del segle XIII o primaríes del XIV, puix lo prelat anterior, En Bernat de Olivella, va limitar-se a colocar a mitja frontalera de la Sèu la creu comuna de quatre braços, cosa que, sens dupte, no hauría fet, a usar-se ja en son temps lo *Tau,* o primera lletra del nom de la patrona tarragonina.

---

(105) «Reseña històrica de la Comuna del Camp de Tarragona, Institució foral de la Edat mitja»; planes 3, 4, 5 y 6 y doc. 8, 9, 10 y 11 (Tarragona, Tip. de Llorens, Gibert y Cabré, 1902); Boletín de la Sociedad arqueológica Tarraconense (Nom. 1, 2, 3, 4, 5 y 6 del any I. o sía del 1900).

Al propri prelat s' atribueix l' afillament del escut pera designar lo domini temporal de la Mitra, consistent en cintes onejades o en veros en ones, en sentit horitzontal, segons apareix en l' exemplar més antich que de abdós escuts se conexen, escarpellats o cisellats en la trona de pedra de la esquerra, del cor central de la Sèu.

Escuts primers del poder eclesiàstich y del domini temporal dels arquebisbes de Tarragona

Sobre la significació heràldica de les peces de dit escut, dirèm més endevant, al tractar del de la ciutat, petita variació d' aquell, la opinió ben fonamentada que ha sigut admesa per diferents autors. Ara sols nos convé exposar que aquella especie de cintes onejades o veros en ones, resultan continuades en l' escut del procurador reyal de Tarragona, devall del de Catalunya, funcionari creat per Pere lo Cerimoniós en 1374, quan per primera vegada va progectar la incorporació dels drets jurisdiccionals del arquebisbe a la corona catalano-aragonesa, en oposició al procurador del camp que anomenava dit prelat, pera atendre a les necessitats administratives dels pobles sotsmesos a son fèu.

Escut del procurador reyal de Tarragona

En dit escut, com més modern, aparexen ben dibuxats los veros en ones y més caracterisades les peces heràldiques, que en los primers que havèm assenyalat, contribuint al millor dibuix la circumstancia del material de la obra, puix del derrer sols se n' ha pogut trobar un exemplar en cera vermella, conservat al arxíu del Ajuntament.

II

Ab los emoluments de que pogueren disposar los arquebisbes de Tarragona en los primers segles de la restauració cristiana, donada sa doble jurisdicció, lograren alçar en lo recinte de la ciutat los edificis eclesiàstichs de la Edat mitjana, ornament encara de dit recinte.

Esglesia de Santa Tecla.—En quasi totes les ciutats preses als mahometans, un dels primers actes dels restauradors va ésser la conversió de la mesquita en esglesia cristiana: axís fóu executat a Tortosa, Lleyda, Mallorca y Valencia.

A Tarragona, una vegada ocupada per Sant Olaguer y lo capdill nor-

mant, com no s' hi trobaren més que runes, dels materials de niçaga romana de que-s composavan, alçaren aquells restauradors lo primer temple, dedicat a Santa Tecla, y conegut per Santa Tecla la vella.

Aquella senzilla esglesia d' estil romànich, de dèu metres de llargaria per cinch d' amplaria, ab sos devanters anterior y posterior ornats per mitg de robustes columnes en los quatre ànguls, ab sos petits finestrals en lo centre, y ab la porta quin timpà de marbre no presenta lo més insignificant rastre esculptòrich, demostra a primer antubi que la obra fóu montada ab rapidesa vertiginosa, pera donar per restablerta la Sèu tarragonina dins la ciutat novament dominada. Una espayosa llenca de marbre assentada demunt de certa peanya d' origen pagà, puix encara ostenta una inscripció funeraria (106), va constituir son altar, ahont foren consagrats los primers bisbes de les sèus sufraganies, y en quin recinte varen celebrar-se los primers concilis provincials de la nostra terra després de la restauració.

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona.—Retaule de la capella nova de Santa Tecla o capella dels marbres

En son interior, apareix reformada en lo segle XIV la volta romànica, substituint-la per la gòtica que ara ostenta, y s' examplà son recinte per mitg

(106) La inscripció pagana de la làpida diu: «A Publi Licini Levino, fill de Luci, de la tribu Galeria; edil quinquenal; flamen de Roma y dels Augusts; duumvir y prefecte de la cohort nova dels tironeus en la costa marítima. Sa mare, Julia Ingenua, filla de Quint, li va dedicar dita memoria».

de la construcció de un creuer a ran del absis, a fí de que l' edifici afectés la figura d' una T, lletra inicial de Santa Tecla; emprò les obres quedaren paralisades després d' alçat un dels travessers, dexant l' altre per construir.

S' ha suposat que aquella esglesia fóu deguda a la pietat dels primers cristians de Tarragona, després de la predicació del apòstol Sant Pau, pera enlayrar a sa primera dexeble, y s' ha significat també que deuría erigir-la lo bisbe de Vich, Berenguer de Rosanes, a sa arribada a Tarragona, al acabar lo segle XI. Abdues opinions carexen de tot fonament; la primera per la impossibilitat de que en los temps apostòlichs pogués establir-se públicament cap esglesia cristiana, dins de la ciutat ahont s' hostatjavan los governadors de la provincia romana, y la segona, per haver-se oportunament demostrat que lo bisbe d' Ausona no logrà passar de la ribera del Gayà en son intent de restaurar la antiga metròpoli eclesiàstica, segons desitjava lo papa Urbà II.

No hi ha dupte, donchs, que la esglesia de Santa Tecla la vella, primera sèu tarragonina, es obra exclusiva de Sant Olaguer, esglesia que prestà los serveys inherents a tot temple metropolítich fins a la obertura de la actual Bassílica.

Després quedà destinat dit temple a capella del fossar, emplaçat en sos entorns y devant de sa frontalera. Al peu de la metexa, en son paviment interior, en sos murs y en les parets dels voltants, aparexen empotrades bon nombre de sepultures y làpides funeraries, ab les corresponents inscripcions cristianes, testimoni permanent de les generacions que passaren per la ciutat en los segles que alcança sa renaxensa, des de Sant Olaguer, fins a la inauguració del cementiri actual en los primers mesos del any 1809 (107).

Una nova capella va erigir Sant Olaguer en lo recinte de Tarragona, dedicada al màrtyr de son Amphiteatre, l' insigne bisbe Fruytós, utilisant a dit efecte algún departament romà, més o menys sencer y convenientment reparat que existiría en la part alta, devall del Ars o ciutadella. Fà esment de semblant capella lo príncep Robert en lo codicil del any 1154, al manifestar que retornava la vila de Reus, reservada per Sant Olaguer, quan li féu cessió dels drets senyorials de Tarragona, per haver-la adjudicada a la esglesia de Sant Fruytós (108). En lo propri any consta també la existencia d' al-

(107) Quasi totes les inscripcions són gòtiques, y moltes tenen interès artístich o històrich, podent esmentar entre les metexes, la d' un operari de la Sèu, quin epitafi, copiat per En Piferrer, diu lo següent: «*Ann. Dñ. M.CC.LXVI, prid. kal. ianuari obiit de Miliano, operarius beate Tecle, cui se totum reddidit et decem voltas condidit; ergo Thecla coram eo advocata sit pro Deo*». També hi ha en un ninxo de la paret colocada la tomba del preuat arquebisbe frà Bernat Olivella, aquell famós conseller de Jaume I y de son fill, lo rey En Pere, durant les lluytes ab la Sèu Apostòlica, després de la conquesta de Sicilia. Demunt de la tomba apareix la estàtua jacent del prelat, sens cap mena d' inscripció en tot lo sepulcre.

(108) La situació de la capella de Sant Fruytós ha sigut obgecte de opinions bastant encontrades. Pons d' Icart, tal vegada ab millor acert, suposa que-s trobava derrera del altar major, y se la anomenava, en son temps, cadira de Sant Fruytós, lloch en que prenían possessió los nous arquebisbes. Aquell departament ha sigut enderrocat en lo segle XVIII pera la construcció del aula capitular actual.

tres esglesies dins de la ciutat, puix lo papa Anastasi IV, en una butlla de 25 de Març, confirmatoria dels béns de la Sèu metropolítica, anomena com temples alçats en la metexa, ademés dels de Santa Tecla y Sant Fruytós, los de Sant Miquel, Sant Salvador del Corral y Santa María del Miracle (109), quina descripció no correspòn fer, per haver desaparegut los primers edificis y la dedicació primitiva del segón (110).

LA CATEDRAL.—Imaginà Sant Olaguer la erecció de nova Sèu metropolitana, segons queda oportunament indicat, y tractaren de portar a la pràctica aquell progecte y de procehir a sa execució los arquebisbes successors. Sembla que qui primer va preocupar-se de dit progecte fóu lo prelat Bernat Tort. A ell s' atribueix la construcció del refetor y del dormitori de la canòniga claustral, axís com la erecció de la esglesia de Santa María en 1153.

Bernat Tort va instituir la comunitat de canonges de Sant Agustí en la nova esglesia de Tarragona (1154), fent cessió de part de sos drets senyorials a dita entitat, y manant que s' abriguessen en un departament, devall dels Ars, qual pati central venía rodejat de edificacions romanes. L' emplaçament de la capella de Santa María, ha sigut obgecte també de varies opinions, estimant alguns autors que serveix actualment de sagristía major y ropería, mentres altres creuen que era la coneguda ab lo títol de Mare de Déu del Claustre (111).

Al meteix Bisbe se devía la construcció del castell del Patriarca, residencia senyorial dels metropolitans fins al segle XVI, enderrocat en 1813, en quals torres havía sigut custodiat lo rey de França, Francesch I (1525).

Les lluytes del arquebisbe Huch de Cervelló, que succehí al anterior, ab los fills del príncep Robert, no permeteren, sens dupte, que dit metropolità continués la obra de la nova esglesia, puix apareix que a sa mort (1171) va llegar cinchcents morabatins *ad opus Ecclesie incipiendum*, y altres tants a les obres de les oficines canonicals (112). Al finar lo segle XII, resulta aquella mólt avençada.

En la Sèu tarragonina, s' han adoptat dos estils arquitectònichs, entera-

---

Villanueva, en una nota al document V de son apèndix al tomo XIX, díu que-s tracta de la esglesia de Sant Fruytós, alçada demunt les runes del antich temple pagà, destinat als déus tutelars, destruit també en lo segle XVII, al fortificar-se la part del recinte, compresa entre lo que era portal de Lleyda y baluart de Sant Pau. Entenèm que en aquells temps, Sant Olaguer no hauría alçat un temple en lloch tan apartat, com lo que assenyala Villanueva, y exposat, per tant, al perill d' algún atach dels mahometans, y encara que després allí hi apareix una esglesia ab la metexa dedicació, aquesta es posterior a Sant Olaguer, quan havía passat lo perill de tota nova invasió.

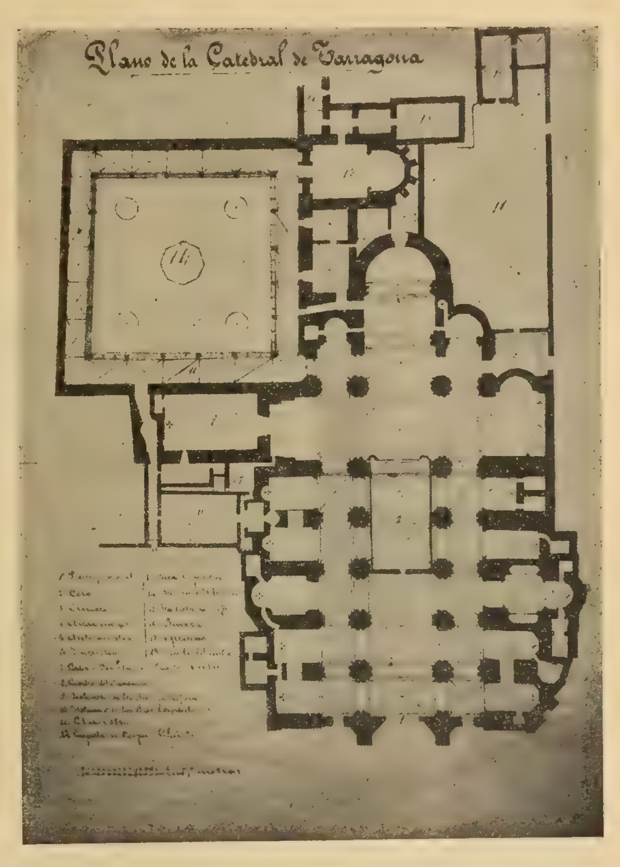
(109) Cod. 4. Letra D, fol. 32 y següents y Boletin de la R. A. de la Historia v. XXIX, p. 94.

(110) De les esglesies de que-s fà esment en lo text, existeix encara la del Miracle, de pur istil romànich; emprò no creyèm que sía la dels primers dies de la restauració montada en la arena ahont moriren los martres Sant Fruytós y sos diaques; ans bé s' ovira que dit edifici fóu substituit per l' actual temple erigit per la comanda dels Templers, establerts a Tarragona a les derreríes del segle XII.

(111) Villanueva; Viaje lit. v. XIX, doc. IV, del ap.

(112) Tarragona Antigua y Moderna; p. 150 y següents.

ment desllindats, lo romànich des de lo paviment als capitells de ses columnes, y l' ogival o gòtich des de dits capitells a la clau més alta dels aristons del cimbori, produhint tal combinació agermanada la existencia d' un nou gust artístich, calificat de *nortman* per En Piferrer, donada al conjunció de sa solidesa, unida a la elegancia, y la barreja ben organisada dels estils romà, bissantí, mudèjar y gòtich; mentres que altres escriptors lo batejan ab lo nom de *transitori* per abarcar los dos ordres abans exposats. Nosaltres estimàm dit ordre artístich com estil propri de la terra catalana, puix dit monument no té exemplar ab qui comparar-se.

Dibuix del arquitecte Font

Planta de la Catedral de Tarragona

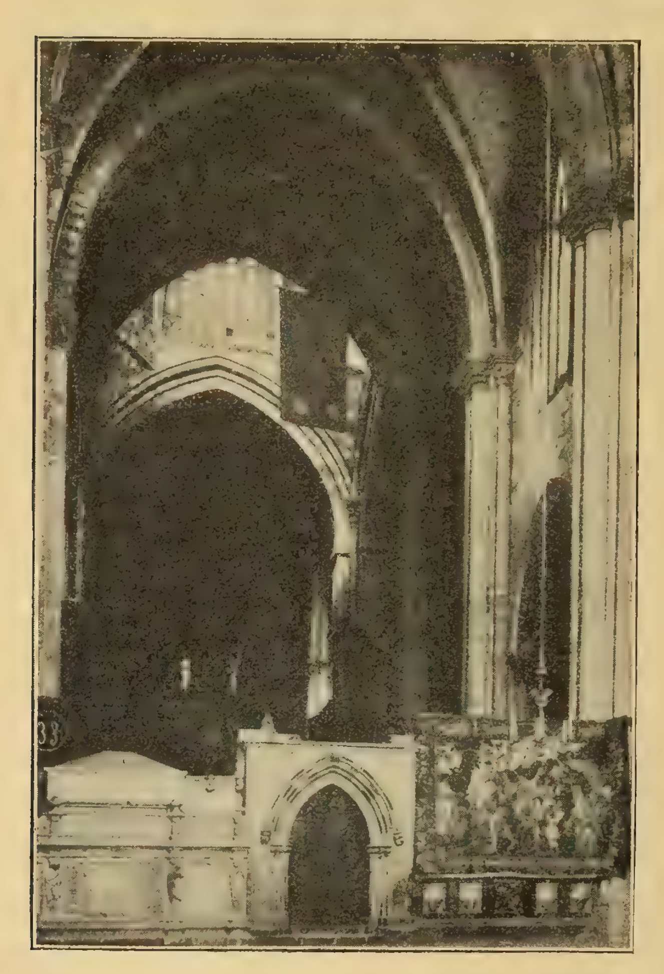
La planta de la Sèu tarragonina, essencialment cristiana, dibuxa ab tota puritat una creu llatina, quin braç major, del frontispici al fons del absis, té la llargaria de noranta cinch metres, y lo menor, constituit per lo creuer, des del rosetó occidental al oriental, la de cinquanta tres. Son emplaçament es distint de bona part de catedrals, ja que no està orientada de cara al Nort, ans bé s' extén de Nort a Sur, y a mitgdía s' enlayra sa magestuosa frontalera.

Tres naus, una central, superba, d' atrevides dimensions, y altres dues més reduhides a sos costats, forman lo perfil general de tot lo monument. L' ample de la nau central té uns disset metres; vuyt, quiscuna de les laterals fins a les respectives capelles dels murs, y altra llargaria semblant des de aquestes al fons respectíu del creuer.

La elevació de la nau central des de la clau dels aristons fins al paviment, passa de vintisis metres, ab dèu més que se-n poden comptar en lo cimbori y lucernari, y la de les laterals puja a la totalitat de tretze, la meytat de la anterior, a poca diferencia.

Lo preuat artista, de nom desconegut, que progectà aquella fàbrica, va

proposar-se alçar un gran temple romànich o bissantí, de severes línies y d' arch acanonat o mitg circular, única arquitectura que dominava en lo segle XII. Aprofità groxuts sillars, que recordan perfectament lo material que emplearen los fills de Roma y munior de làpides gentíliques, que manà arrencar lo sabi arquebisbe Antoni Agustín, traslladant-les a son palàu. Se conservaríen en general quan la construcció del edifici actual, dintre la paret del pati aporxat de son centre (oo).

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona.—Nàu central de la Catedral

Dins de la caxa, començà lo meteix arquitecte a montar les pilastres que havían de sostindre la arquería de les tres naus. Una grossa agulla quadrada, d' ànguls refosos, en quines cares hi foren adherides les canyes, partides per la meytat, d' una robusta columna, constitueix quiscuna de dites pilastres, assentades demunt de la corresponent socolada, que afecta la metexa figura.

Pera distraure la aspresa de les aristes de la agulla, en la mossa que va produhir sa refundició, s' hi colocaren nervis rodons o abocellats, que partint del sòcol respectíu y de quiscún dels quatre ànguls, pujan al alt de la columna y seguexen després cap a la volta a trobar sa clau, baxant a la pilastra frontera y entrellaçant-se mútuament, a fí d' evitar la rigidesa dels aristons desenrotllats en quiscuna revoltonada.

Dèu pilastres asolades, cinch per part, s' alçan des de la frontalera al creuer, y altres dues, també una per part, des del creuer al absis, sense les correlatives adherides als murs de tota la caxa.

L' absis, conserva ab tota sa puritat l' estil dominant a la inauguració del temple, resultant per l' exterior ab la forma de fortalesa o baluart, completa-

ment rodó o de cono circular, tosch y sense més detalls que-ls marlets y sagetíes que coronan la obra, a falta de cornisa, y per l' interior ab la d' una elipsis en la part superior, desplegant ses arqueríes laterals de plena címbria, fins a la imposta florençada de les columnes, y afectant des de allí al paviment la recayguda d' un cos cilíndrich, enterament allisat.

S' obriren tres grans finestrals en son centre y més reduhides, en la regió superior axís com quatre petits rosetons a sos costats.

Encara va alcançar la direcció d' aquell primer arquitecte lo montatge de les capelles immediates y dels primers archs fins al creuer, quina forma, com les de les portes del claustre y de Santa Tecla, presentan tots los detalls característichs del ordre monacal, rodones les voltes, les arqueríes y los absis respectíus, excepte la capella anomenada dels sastres, a la dreta de la central, que va ésser reformada en lo segle XIV, donant-li un sentit marcadament gòtich florit.

Un nou arquitecte, sens dupte, vingué a dirigir la obra en lo primer terç del segle XIII, tal vegada del nom de Frà Bernat, de qui ja fà esment lo necrològich de la Esglesia, manifestant que morí a 11 Març de 1256.

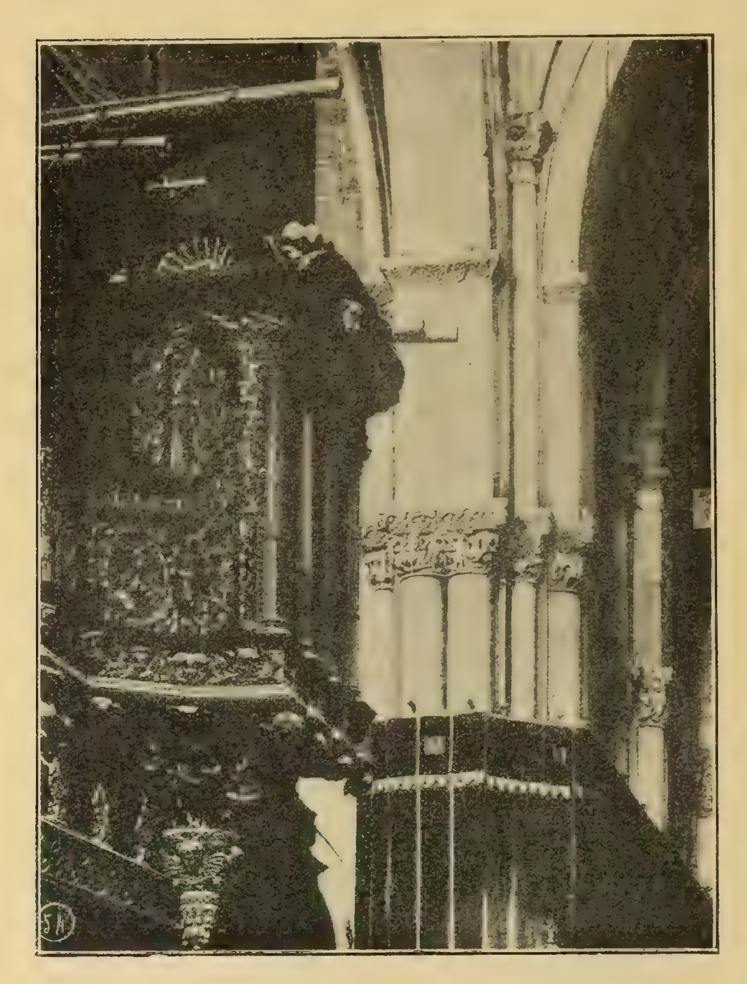
Clixé de Francesch Duarte

Tarragona.— Columnes de la catedral

Observant que lo modern istil permetía alçar mólt més la altura de la nau central, sobreposà noves pilastres a les de ordre romànich ja montades, afegint-les son capitell, y d' aquesta segona columna féu arrancar los aristons de les voltes, ab forma arquejada pera la construcció de la ogiva y determinació complerta del nou ordre arquitectònich, tancant ab un petit mur, a continuació del absis, l' espay que quedava entre la obra genuinament romànica y la

que resultava del sistema gòtich ab que era acabat tan superb monument.

Com del creuer fins a la frontalera encara no havía sigut montada la arquería, en tot lo que fà referencia a dita part del temple aparexen ja los archs curvilinis, y-ls mitgs fusts de les columnes que miran a la nau central, pujats fins al cimall d' ahont devía començar la arrencada de la volta.

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona. — Columna sobreposada
y fris pera dissimular lo pas del transit del istil romànich al ogival

Un dels departaments més admirats, com espayosíssim, esbelt y atrevit, sense cap mena de dupte es lo del creuer y lo del cimbori que s'enlayra en son centre. Aquell constitueix un rectàngul de gran extensió, ab l' ornament de la originalitat de columnes que domina en tot l' edifici, de quines aristes arrencan los nervis circulars o abocellats de que ja havèm parlat y que-s remontan fins a les voltes, encreuant-les en son centre, o bordejant les arquivoltes a tall d' elegant bocell. En quiscuna testera immediata al absis apareix tallada la petita cornisa ab que l' artista va utilisar la doble pilastra, a fí d' alçar les immediates fins al capitell superior, y en los panys de sos murs distrauen la monotonía del allisament los finestrals gòtichs y romànichs oberts en son centre. L' esperit se gaudeix a la vista dels dos grans rosetons oberts en les cares dels extrems que portan la llum a aquella estancia, lo d' orient des de la sortida del sol fins al mitgdía, y lo d' occident des de la tarda fins que lo astre del día traspassa lo nostre horitzont.

En cambi lo cimbori pot estimar-se com la obra mestra del hermós monu-

ment, sots lo punt de vista arquitectònich. Sostinguts per la grandaria de sos archs torals, ab petxines rectes rebaxades que partexen dels quatre robusts pilars centrals, s' axeca aquella cúpula a una altura considerable, donant llum y vida al dilatat recinte que devall s' esplaya. La figura del cimbori es octogonal o vuytavada; les cares fronteleres són majors que les dels xaflans, y ses juntures y ormeig demostran que l' art de la construcció havía tingut un avenç progressíu notabilíssim. Lo tambor conté vuyt finestres ogivals; unes repartides

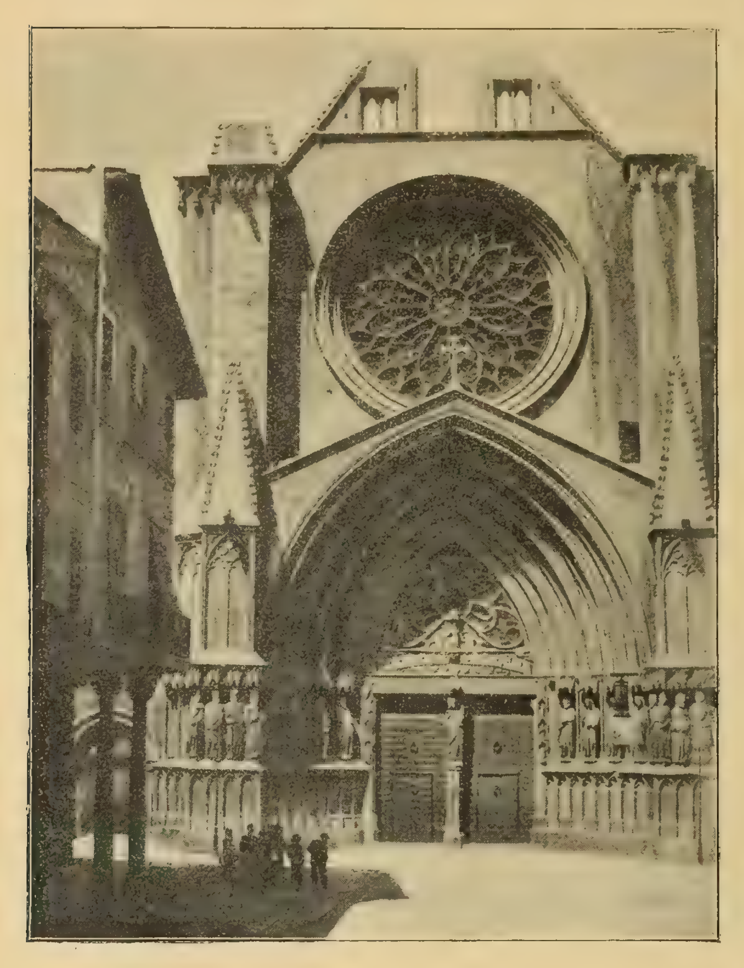
Clixé de Francesch Duarte

Tarragoná. — Detall de la frontalera de la taula del altar major

en quatre portallums llisos y altres en tres, en la metexa disposició, començant en la part inferior per un frís que rodeja tota la obra y desprenent-se dels àngulS los corresponents aristons que acaban ab una clau comuna. Tan sols dues de dites finestres conservan lo calat o brodadura ab que-s tractà de moderar la llum que passava per ses obertures, destruint-se los demés a mitjans del segle XIX, per un mal entès del qui va fer renovar la vidriería.

Passant del creuer en direcció a la porta d' entrada, la nau central y les dels costats, a mida que-ns acostàm a dita entrada, presentan millor perfecció y més caracterisat lo floriment del istil gòtich, apartant-se los capitells del romànich que conservan los del anterior recinte, sense perdre la seva virilitat

primitiva. En general domina lo gust mudèjar, y les trenes y-ls entrellaços són los motius escarpellats en dits capitells, com aparexen ab més esculptura los nervis de les columnes y-s fan acabar les claus de les voltes ab florons més o menys ben dibuxats. També s' obren en los entrepanys de la nau central, grans finestrals compartits ab calats y floridures, destruides bona part d' elles ab la manía de millor llum.

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona.—Frontalera de la Catedral

En la gran frontalera hi ha que admirar la puritat de ses línies, la perfecció en la tasca y lo rigorisme del ordre ogival en son verdader tipo. ¡Llàstima que l' arquitecte qui va progectar-la, dexés sens acabar les últimes agulles y-l cos de son coronament!

Bartoméu de Gerona, picapedrer o esculptor en l' any 1278 va rebre la comanda de cisellar les imatges de pedra de nou apòstols, colocats en los ninxos immediats a la porta. Foren obra de Jaume Castayls o Cascayls, autor a la vegada dels sepulcres reyals de Poblet, los dotze restants, desprès del any 1375. Mes s' ignora quí fóu reyalment l' aparellador de dita obra (113).

Contribueix a la severitat de llur frontispici lo tò pres per lo blanqueig del marbre de que-s composa, fosquejada sa color ab la acció de les aygues, que tal vegada des de fà vint segles venen filtrant-se en les molècules d' aquell material, puix es mólt provable que sos blochs sían los utilisats per la muni-

(113) «Memoria ó descripción histórico-artística de la Santa Iglesia Catedral de Tarragona;» planes 28 y 29 (edició de 1894).

ficencia romana a fí d' alçar un temple a Júpiter, en lo pati exactíssim ahont ara s' enlayra la famosa sèu cristiana.

Resulta semblant obra formada per tres cossos, constituint lo primer son basament, degut al montatge d' amples pilastres coronades ab piràmides y unides per un seguit d' archs concèntrichs ogivals, en quin tons apareix lo gran quadro de la porta. La socolada general, en la part més extensa per les pilastres abans esmentades, y per la interna, serveix com de arrencada als archs concèntrichs anomenats, destinant-se a la vegada a peanya de la munior de compartiments o ninxos per la estatuaria posada en quiscún d' ells, devall de dosserets complertament escapsats.

La porta que apareix en lo centre, quins montants tenen sis metres, ornamentant-los èsperits angèlichs manejant l' encenser, sostenen lo grandiós llindar d' una sola peça, que pera son sosteniment necessita de certa columna central, perfectament escarpellada ab una imatge de la Verge en la part superior, y en l' inferior, ab passatges de la creació, acabant ab un bonich sòcol y cert basament sexagonal.

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona. — Porta lateral romànica de la Catedral

L' espay comprès entre dit llindar, recte, que dóna a la porta una figura quadrada y-ls archs curvilinis de la porxada, vé ocupat per un timpanell ahont l' artista va desenrotllar epissodis del judici final, dessota d' àngels tocant la trompeta y cridant a la humanitat, y de la imatge del Salvador sentada entre-l sol y la lluna, extenent-se com a raigs de son glorificament la lluissor y vidriería d' un rosetó gòtich, ab calats en forma de pal-

mera. Lo cos superior vé format per dues columnes quadrades que pujan fins al coronament, sostenidores de pinacles en que devían rematar, y en lo mur espayós que apareix entre columna y columna, s' obre lo grandiós rosetó.

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona. — Cloquer y cimbori de la catedral per l' exterior

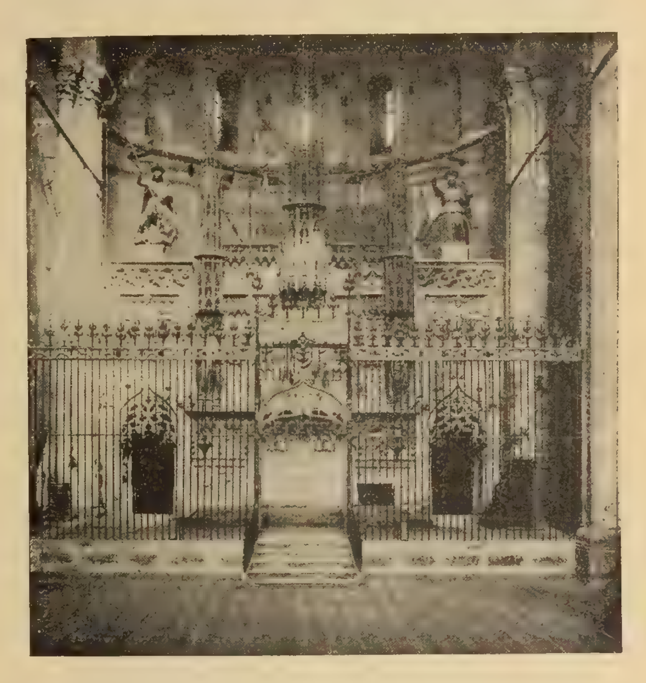
Lo coronament, incomplert, sols consta de dos finestrals, los del costat d' un altre central ab que sembla que-s tractava d' acabar dit frontispici, formant com un triangle, símbol de la inspiració y de la fè, ab que volía rematar-se la obra, per exposar com a últim pinacle la creu de Santa Tecla, a la que fóu dedicada la Sèu tarragonina.

Aquell imafront, quina construcció havèm fixat en les derreríes del segle XIII, donant lloch a la conclusió del monument, puix sembla que després de terminada la fàbrica, tot lo treball va consistir en la unió de la volta de la nau central fins a tocar a dita frontalera, es induptable que es obra sobreposada pera substituir a la primera porta romànica, alçada en lo meteix punt.

En prova de que es axís, que encara existexen a abdós costats del descrit imafront, altres dues portes romàniques, corresponents a les naus laterals, raquítiques, si se les compara ab la central, que sense lligar ab aquesta, permeten jutjar perfectament de la fàbrica primitiva y dels detalls de sa construcció. Pilastres agrupades constituexen sos montants, en quins capitells venen

desenrotllats diversos passatges bíblichs; un doble nervi robust y macís forma l' arch semicircular, tancat per un timpà, ab esculptures lo de la dreta, y llís lo de la esquerra, y per ornament del mur, s' obre un petit rosetó, rodejat de cenefes, en que domina la rosa o estrella, figura que imprimeix caràcter al gust genuinament bisantí. En la nau central deuría també alçar-se una porta més monumental, de semblant istil y proporcions, provablement arrencada quan la construcció del actual frontispici, pera portar-la a la entrada del claustre.

Demunt dels rosetons de que s' ha fet esment, apareix empotrat en lo mur fronterís, cert valiosíssim baix relléu que afecta la forma de devanter de sepulcre cristià del segle IV, exemplar ben conservat de la esculptura romana cristiana, obgecte d' estudi d' arqueòlechs, historiadors y crítichs (114), recollit de les runes trobades en aquell lloch, quina procedencia ha sigut diverses vegades esmentada. Los quadros de la vida de Jesús, cisellats ab gran perfecció y fortament escarpellats, denuncían l' istil conegut per lo del renaxement de Constantí major, donada la puritat dels tipos romans, la iconografía y demés detalls que caracterisan dita esculptura, en un dels aspectes del art romà (115).

Tarragona.— Altar major, complert, de la catedral

Com a complement del edifici descrit, havèm de significar que la última de ses obres relatives a la totalitat del monument va reduhir-se a la erecció del cloquer o campanar, montat demunt de la porta romànica de Santa Tecla, en l' espay que comprèn la arquería de la nau lateral de la esquerra abans d' entrar en lo creuer. Tindrà prop de cent metres, sense quedar acabat, sostingut tan sols per lo mur y la volta romànica, quin aguant pot esplicar-se ab la groxaria de dit mur. Pertany al temps del arquebisbe Roderich Tello (1289 a 1308), al qui s' atribueix la tasca de concloure la edificació general, encara que

(114) Les obres de M. Peraté y les del P. Garrucci, han sigut dedicades a la descripció dels exemplars de semblant arquitectura, fins ara descoberts a Roma, França y altres nacions.

(115) Vé estampat lo baix rellèu en la plana 217.

molts anys enrera resulta lo temple ja benehit y entregat al servey dels fidels, provablement des de 1225, en temps del prelat Nasparech de la Barca; per tot lo que se pot assenyalar lo terme de cent cinquanta anys pera la totalitat de la seva construcció.

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona.—Retaule central del altar major de la catedral

Essent començada la obra quan no-s conexía l' art gòtich, se prescindí de tota capella en los murs y naus laterals, limitant la tasca al absis y a les capelles dels costats, totes de cara a la entrada (116). La arquitectura ogival es la que va admetre les capelles laterals més endevant, construint-les ab idèntiques proporcions y de una figura anàloga.

La Sèu de Tarragona, donchs, al ésser acabada, no tenía més altars que los de que fà memoria una butlla d' Alexandre IV, expedida en l' any 1259, concedint indulgencies als de Santa María y Santa Tecla, a dreta y esquerra del altar major; als de Sant Fruytós y Sant Pere, també a dreta y esquerra del creuer, en lo mur del Nort, y als de Sant Agustí, Sant Joan y Santa Isabel, provablement en retaules del meteix creuer (117).

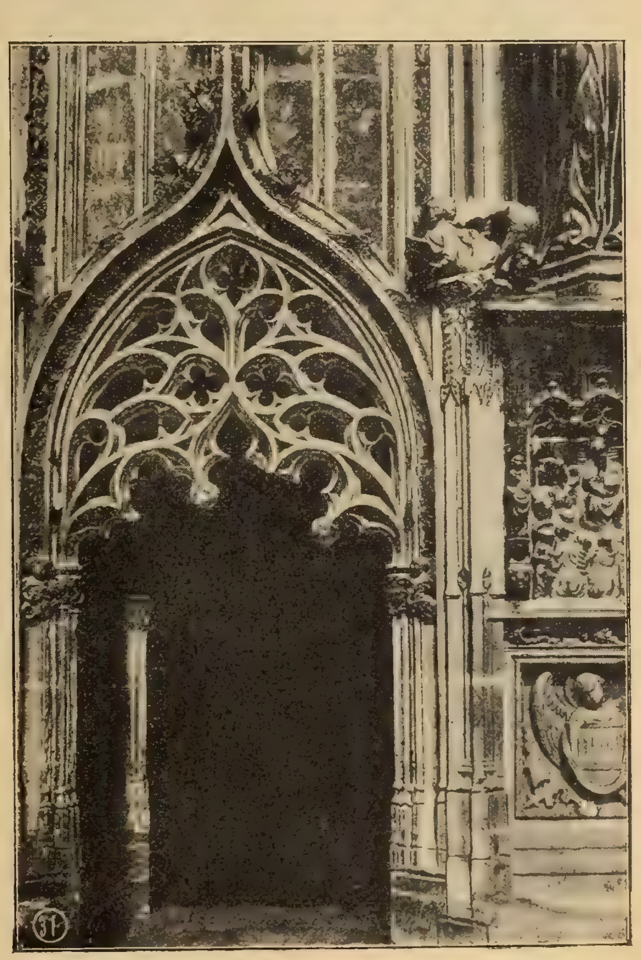
Al arquebisbe Nasparech de la Barca (1225), s' atribueix la hermosa obra de la taula del altar major, formada per un gran taulell de marbre blanch, d' una sola peça, encara que té quatre metres de llarch per dos d' ample y trenta centímetres de doblaria, que sostenen vuyt pilastres d' istil

(116) Les grandioses esglesies dels monestirs de Poblet y Santes Creus, tampoch a sa construcció tingueren més capelles que les del absis, sens obrir-se-n de cap mena en los murs dels costats. Sols en la girola que conté la primera de les esglesies esmentades, sembla que ja hi foren destinats altars.

(117) «Boletín de la R. Acad. de la Historia»; volúm XXIX, p. 110.

romànich, en quin devanter del meteix material venen escarpellats en alt relléu diferents quadros de la vida de Santa Tecla. Aquell exemplar dels últims temps de la esculptura bissantina, es una joya de prèu inapreciable.

Colocat demunt la gradería, quedà isolat de moment en lo centre del absis fins que l' arquebisbe Roderich Tello, traslladant lo chor al mitg de la esglesia, començà per montar demunt del ara un quadro de pedra, substituint-lo los arquebisbes Ça Garriga y Mur, en lo segle XV, per l' actual retaule alabastrí, maravellós model del art gòtich florit, tant en boga en son temps, quins calats, pinarets, arabeschs, fullatge, detalls de la vida de Jesucrist y martyri de Santa Tecla, estàtues y ayroses y altíssimes agulles de roure, han acreditat lo geni artístich dels seus esculptors, Pere Joan de Vallfogona, y Guillém de la Motta, (118).

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona. — Montant y porta lateral del altar major

Lo balanç del gran retaule y lo temor de que se desplomés, motivà en lo segle següent la obra d' adició de dos montants a quiscún costat pera unir-lo als murs del absis, treball artístich, especialment en les dues portes, que es degut al conegut imaginayre austríach, En Pierris Ostris, a qui correspòn també l' escarpell de les imatges de Sant Fruytós y Sant Olaguer, que ornamentan los entrepanys.

La esglesia de Tarragona, com totes les catedrals antigues, es a la vegada un cementiri de personatges y families ilustres, quins monuments sepulcrals e inscripcions funeraries merexen la atenció d' artistes de tota mena.

En lo recinte del altar major existexen tres enterraments importantíssims;

(118) «Memoria ó descripción histórico-artística de la Catedral de Tarragona»; p. 37 y següents.

hú d' ells, derrera del gran retaule, en quin fons hi ha obert lo sagrari, y en quina paret del absis apareix guardada una senzilla caxeta, que conté les despulles del bisbe *prima sede,* Cebrià, pertany als derrers anys del domini wissigòtich (119); l' altre se troba colocat devant de dit altar, a sa dreta, al costat de la porta de la sagristía, en una gran llosa, essent del arquebisbe Anfòs d' Aragó, fill del duch de Villahermosa y net del rey don Joan II (120), y en la part oposada existeix l' enterrament d' un altre infant del casal aragonès, lo tercer fill de Jaume II, anomenat Joan, qui essent arquebisbe de Toledo permutà la dignitat ab la de Patriarca d' Alexandría y administrador apostòlich de la Sèu de Tarragona. Aquest sepulcre, obert en lo mur del absis, es una obra d' art de gran mèrit, singularment la estàtua jacent del difunt, d' extraordinari relléu y d' una perfecció artística inapreciable (121).

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona. — Sepulcre del infant En Joan d' Aragó

(119) L' epitafi del prelat, publicat en lo volum XXV de la Espanya Sagrada, díu lo següent: HIC REQVIESCIT VIR SANC-TISSIMVS CIPRIANVS — PRIMÆ SEDIS TARRACONENSIS CIVITATIS EPISCOPVS — DEPOSITVS EST IN HVNC TVMVLVM — OCTAVO KLAS MAIAS — IN PACE.

Segurament la sepultura del bisbe fóu trobada entre les runes del temple romà, que va dedicar-se a esglesia cristiana en los temps de Teodosi y en los del período catòlich dels reys wissigoths, depositant-se les despulles en una caxa y traslladant-les al lloch ahont ara quedan exposades.

(120) La inscripció funeraria sols conté lo següent: «*Hic jacet Rmus. et Ilmus. in Cristo Pater et Dominus Domnus Alfonsus de Aragonia, bonæ memoriæ Archiep. Tarracon., qui obiit in Tarracona VII Kal. sept. anno MDXIII: anima eius resquiescat in pace.*»

Tancat l' absis per mitg d' una rexa de ferre ab florons y calats al martell, y per les capelles immediates, aquestes, les de la part esquerra, encara que conservan sa construcció primitiva, han perdut la dedicació ab que foren inaugurades; mentres que les de la dreta han sigut reformades, essent d' istil gòtich.

La més propera al absis fóu modificada en lo segle XIV per ordre del arquebisbe, patriarca d' Antioquía, Pere de Clasquerí, enterrat en la metexa (122) que la va convertir en un hermós model d' arquitectura ogival. La mesa del altar sosté un quadro plàstich de duríssima pedra, obra calificada d' exemplar típich de dit segle (123). També ha sofert modificacions la següent capella del creuer, ara anomenada de Santa Bàrbara, que de bissantina resulta reformada ab la ornamentació del gòtich florit del segle XV.

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona.—Quadro plàstich de la capella de Santa María anomenada vulgarment capella dels sastres

Passant al creuer, a la metexa part de la capella últimament esmentada, aparexen en los murs laterals set urnes funeraries, que guardan la ossamenta dels arquebisbes restauradors, després de

(121) Lo llarch epitafi del sepulcre dóna algún detall de sa vida, y diu: «*Hic quiescit corpus sanctæ memoriæ Domini Johannis, filii Domini Jacobi, regis Aragonum, qui in XVII anno ætatis suæ factus Archiepiscopus Toletanus, sic dono scientiæ infusæ divinitus, et gratia predicationis floruit, quod nullus eiusdem ætatis in hoc ei similis crederetur. Carnem suam ieiuniis et siliciis macerans; in XXVIII anno ætatis suæ factus Patriarcha Alexandrinus, et Administrator ecclesiæ Tarraconensis: ordinato per eum inter multa alia bona opera novo monasterio Scalæ Dei, diœcesis Tarraconensis, et per ipsam scalam ad cœlum ascenderet; reddidit spiritum Creatori XIV Kal. sept. anno Domini MCCCXXXIV anno vero ætatis suæ XXXIII; pro quo Deus tam in vita quam post mortem eiusdem et multa miracula suæ operatus.*» Dessota del sepulcre del infant Joan d' Aragó, se creu que hi ha soterrat son germà

Sant Olaguer, enterrat en la Sèu de Barcelona, Gregori, son successor, quina sepultura es desconeguda, y Bernat Tort qui morí a Londres (1163) desempenyant certa embaxada prop del rey d' Anglaterra a nom de la reyna Peyronella, viuda de Ramón Berenguer IV.

Als set arquebisbes que foren soterrats en lo paviment d' aquell recinte, va manar sa trasllació en dites urnes l' últim dels prelats que en les metexes quedan depositats, essent los següents los noms dels difunts per l' ordre en que regiren la Sèu tarragonina, axò es: Huch de Cervelló, Guillém de Torroja, Berenguer de Vilademuls, Ramón de Castelltersol, Ramón de Rocaberti, Asparech de la Barca y Guillém de Rocaberti (124).

En lo braç oposat del creuer, devall del rossetó, alçà un dignatari de la

---

major, lo primogènit Jaume, aquell jove de temperament neurostènich, com ara diríam, que abandonà sos drets a la corona pera fer-se frare de les ordres relligioses de Montesa y Sant Joan, morint pochs mesos desprès del primer en la Casa-priorat dels canonges de Tarragona.

(122) L' epitafi del ossari que conté les despulles del arquebisbe Clasquerí, mort a Achde (França) al regrés d' Avinyó, diu lo següent: «*Anno Dñi. MCCCLXXX: X die mensis ianuari in civitate Achde obiit Rvmus in Christo Pater et Dominus Domnus Petrus miseratione divina Patriarcha Antiochie et administrator Eccles. Tarracon.: ossa eius sunt translatata in hoc tumulo die sabbati XVIII aprilis, anno Dñi MCCCLXXXVII; cuius anima requiescit in pace.*»

(123) Los arquitectes Rogent y Font en la «Memoria del progecte de restauració de la Sèu» fan del quadro a que-ns referím en lo text, una descripció la més falaguera y meritoria.

(124) A tots va posar-se la corresponent inscripció funeraria en son frontal, y les llegendes diuen lo següent:

HUCH DE CERVELLÓ:—«*Obiit Rev. P. D. Hugo de Cervilione, quondam Archiep. huius S. Ecclesiæ, XV Kal. madii, anno Dni MCLXXI, cuius ossa in hac tumba sunt condita, et quem Robertus, princep Tarrac. eius et Ecclesiæ vassallus, interfecit; propter quod ipse et Berengarius eius frater, mater quoque ipsorum, qui in eius mortem una cum filiis fuerant machinati, de toto regno cum tota sua progenie per edictum regium expulsi sunt, et bonis suis privati. Anticum quoque epitaphium hoc erat: Hugo magis voluit perire, quam jura perirent.*»

GUILLÉM DE TORROJA:—«*Obiit Rev. P. D. G. de Turre Rubea quondam Archiep. huius S. Ecclesiæ nonis martii anno D. Incarnat. MCLXXIIII; cuius ossa in hac tumba sunt posita.*»

BERENGUER DE VILADEMULS:—«*Obiit Rev. P. Berengarius de Villamulorum, quondam Archiep. huius S. Ecclesiæ, XIIII Kals. martii, anno D. MCXCIII, quem Guillermus Raimundi de Monte Cateno, propius homo suus, et qui ab eo plura beneficia perceperat, propiis manibus interfecit. Huic auctor summæ pietatis tantam contulit gratiam confitendi, quod in ipsa confessione dum in eum persecutoris gladius insanerit, interfectori suo pepercit Deum ad imitationem gloriosæ Protomartyris pro eo incessanter exorans. Ossa huius cum exhumata fuerunt a capite usque ad pedes manna albo ut argenteum relucenta cohoperta, et multum odorifera sunt inventa et in hac tumba posita.*»

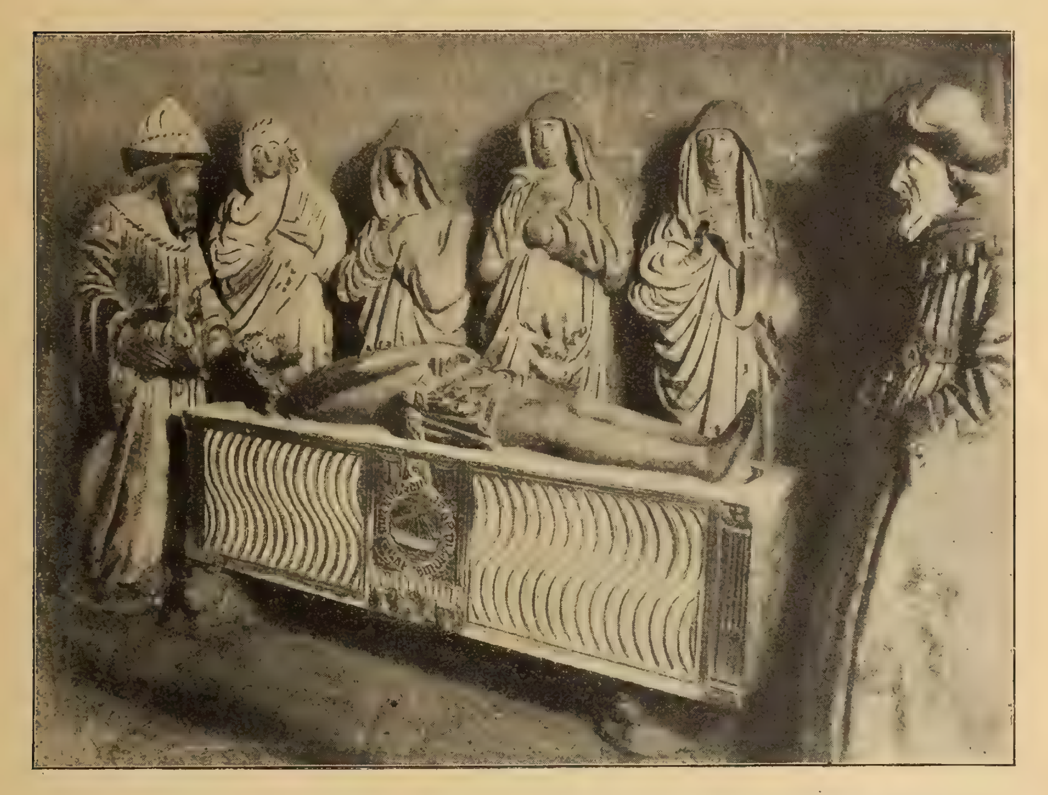
RAMÓN DE CASTELL-TERSOL:—«*Obiit Rev. P. D. Raimundus de Castro Terciolo, quondam Archiep. huius S. Ecclesiæ, II nonas novemb. anno Dñice Incarn. MCXCVIII; cuius ossa in hac tumba translata sunt.*»

RAMÓN DE ROCABERTÍ:—«*Obiit Rev. P. Raimundus de Rocabertino, Archiep. sedis Tarrac. VIII idus ianuarii, anno Inc. Dom. MCCXIV; cuius ossa sunt in hac tumba posita.*»

ASPARECH DE LA BARCA:—«*Anno Dñi MCCXXXIII, V nonas martii; Pontificum splendor, lux cleri, fons bonitatis; moribus et vita Sparagus iste fuit. Simplex et rectus, humilis, pius, indeque vitæ; laudibus illius addere nemo potest. Tu qui cuncta potes, hunc cœli culmine dotes.*»

GUILLÉM DE ROCABERTÍ:—«*Anno Dñi MCCCXV, et V Kals. martii obiit Rev. P. Guillermus de Rocabertino, sanctæ Tarrac. Ecclesiæ Archiep., qui instituit unum capellanum perpetuum in altare S. Martini, quod ipse in sede ista erexit, et viginti duas lampades quæ die ac nocte ærdeant, et unum aniversarium die obitus sui stabilitum perpetuo voluit. Moribus ornatus et probatus, iustitia gratus et sanguine nobilitatus; cuius anima requiescat in pace; amen.*»

Sèu, Joan Barceló, tres capelletes gòtiques en los últims anys del segle xv o primers del següent, d' aquell gòtich tan florit que ja s' acostava al plateresch, coronant-les ab una renglera de balustres units per un passamà del meteix gust y ordre artístich, y a llur donayre correspòn haver erigit en la rodalía del chor la original capella del Sant Sepulcre, quina estàtua del Crucificat apareix ex-

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona. — Capella del Sant Sepulcre

tesa demunt d' una tomba de marbre, que per sa configuració no se li pot negar lo caràcter de romana, rodejant-la varies imatges de pedra de més de dos metres, representatives del acte del enterrament.

En la propria rodalía y en lo mur del trascor fóu montat un sepulcre provisional pera depositar lo cadavre del rey En Jaume I, lo Conqueridor, quan per disposició governativa, després de sa profanació en lo monestir de Poblet, va ordenar-se lo enterrament en la Sèu de Tarragona, ordre complerta solemnialment en la jornada de 7 d' Octubre de 1856. En l' urna funeraria hi apareix la següent llegenda:

«D.O.M.—JACOBVS REX ARAGONVM MAIORICARVM ET VALENTIÆ—COMESQVE BARCINONÆ ET VRGELLI ET DOMINVS—MONTES PESVLANI—OBIIT VALENTIÆ VI.-KAL. AVGVSTI, ANNO DOMINI—MCCLXXVI.»

La traça d' aquell monument sepulcral, compost de fragments dels panteons reyals de Poblet, té ben poca cosa que anotar, y a son raquitisme artístich, axís com a la carencia de sepultura en que encara se troban les despulles dels demés sobirans de la casa d' Aragó, enterrades en dit monestir y recollides a la vegada junt ab la mòmia del Conqueridor, se deu la petició de la Comissió de Monuments artístichs e històrichs de la provincia pera la erecció de dos nous panteons, destinats a depòsit de llurs sobirans, petició acceptada per lo Govern, que ha fet encàrrech al arquitecte En Lluís Domenech y Montaner, de progectar y construir la nova obra, ja aprovada y començada sa execució al escriure les presents línies (125), composta de dos monuments, hú pera lo rey abans nomenat, y altre per les demés cendres d' Anfòs I, Pere III, Joan I, Martí, Ferràn d' Antequera, Anfòs IV y Joan II, ses mullers, infants y llurs descendents de dita dinastía.

Construides les capelles de les naus laterals des del segle XIV en endevant, los prelats que manaren alçar-les, començaren per assenyalar son emplaçament fora dels murs, obrint la caxa general a fí d'ajuntar la capella al restant edifici, y prenent per mida la amplaria de les columnes existents en dites naus. De semblant sistema resulta que havent de contindre quiscuna capella la deguda proporció arquitectònica, més que un senzill departament pera colocar l' altar y son retaule, com en les esglesies ogivals, aparexen les capelles laterals de la Sèu tarragonina com altres temples units a la metexa, per mitg de la gran arcada oberta en lo mur, constituint una verdadera exposició d' istils arquitectònichs, segons lo segle en que foren erigides.

Dèu capelles comprenen los dos murs de les naus laterals, cinch en quiscuna nau. La capella més antiga es la del Baptisteri, tocant a la porta romànica, a la dreta de la entrada a la esglesia, que va fer alçar l' arquebisbe Arnàu Ces-Comes, fallit en 1346 y soterrat en la metexa (126). La obra, hermós model d' istil gòtich del bon temps, fóu dedicada a les Onze mil Vèrgens, y contenía un bell retaule de marbre. Derruit quan la entrada dels francesos en 1811, fóu destinat a Baptisteri de la parroquia de la Sèu en lo segle passat, alçant-s' hi lo famós bany de marbre que la tradició atribueix a les atencions del emperador August (127).

---

(125) Al visitar Tarragona Anfòs V de Catalunya y XII de Castella, en un dels plafons del sepulcre de Jaume I, hi va ésser empotrada una làpida ab la següent inscripció: «*Everso impie anno MDCCCXXXV Populeti cenobio—violatis augustæ domus Aragoniae sepulchris—corpus Jacobi I expugnatoris dicti—præclari Aragonum Regis e tumulo—ubi V et amplius sæculis adquieverat, efossum.—Tarraco pie servavit, tuendumque in perpetuum a temporis hominum iniuria—Hoc monumento ære provinciarum tarraconensis et barcinonensis extructo—benignc annuente Elisabeth II, Hispaniarum regina—in sua ipsius Bassilica religiosa restituit—die VII octob. anno MDCCCLVI.*»

(126) En la llosa del sepulcre, que conté la figura del prelat, de relléu, hi ha escrit l' epitafi següent: «*Hic iacet Arnaldus bone memorie Archiep. Tarracon. qui etiam fuit epis. Ilerden., qui tam hic quam in eccles. Ilerd. atque alibi, innumera bona fecit, et in Tarracon. inter alia hanc capellam fecit, construxit et dotavit; qui obiit ann. Dñi MCCCXLVI, V id. sept.—Requiescat in pace anima eius.*»

(127) En les cares del basament del sepulcre, fet de pedra de jaspis de les pedreres de Tarragona

Al costat de dita capella fóu erigida, anys desprès, per un dignatari de la Sèu, Guillém Botsom, ardiaca de Sant Llorenç, la dedicada a Sant Miquel, de gust y estil paregut al anterior, puix resulta obra del any 1365, y en la paret mitjanera de abdues capelles va obrir-se una arcada a últims del segle XVI pera alçar en aquell espay un senzill panteó que guardés lo cadavre del cardenal Gaspar Cervantes de Gaeta, arquebisbe de Tarragona (000).

Tocant a les capelles descrites, hi havía abans una porta lateral de sortida y un gran pati. Aprofitaren, donchs, diferents arquebisbes del segle XVIII, aquell espayós local pera emplaçar la nova capella dedicada a Santa Tecla. Es una obra grandiosa del renaxement, afectant la forma de creu llatina, montada enterament ab carrèus jaspejats de diferents colors de les pedreres de Tarragona, ab pilastres estriades, archs formers y ayrosa cúpula elíptica. Es la capella nomenada «dels marbres» per la sua varietat, corresponent lo progecte al arquitecte Joseph Prats y corrent la tasca esculptòrica, al artista Carlos Salas, fill de Barcelona, avehinat a Çaragoça. La fàbrica fóu inaugurada lo 17 d' Agost del any 1760, acabant-se en 1775, y en 23 de Setembre de dit any, festivitat de Santa Tecla, va posar-se solemnialment en lo ninxo obert en dit retaule lo reliquiari de la proto-màrtyr, demanat per Jaume II al rey d' Arminia, pera sa veneració en la Sèu tarragonina, quina traslació des del port de Salou y Constantí fins a la esglesia metropolitana, en l' any 1323, constitueix la festa relligiosa més imponent dels temps del reyalme d' Aragó, recordada anyalment per dita esglesia ab lo títol de «Rondalla de Santa Tecla», puix a dit acte, ademés del rey y sa familia acudiren tots los prelats y comunitats de la corona, y les hosts acapdillades per l' infant Anfòs, desprès Anfòs III, que, embarcades a Salóu y als Alfachs, començaren prompte la ocupació de les illes de Còrcega y Cerdenya (128).

Les altres capelles següents fins arribar al creuer, tenen poch que admirar en quant a sa construcció, obra de la segona meytat del segle XVI, en que

---

y Tortosa, utilisant l' istil grech-romà, aleshores en boga, varen posar-se dites inscripcions. La de la cara que mira a la capella de Sant Miquel, diu: «*Michaeli Arcangelo sacrum—Gaspari Cervanti Gaete, ex-Inquisitore, Archiep. Messanensi; item salernitano; item Tarracon. Presbytero Cardinali, Antistiti sanctissimo et vigilantissimo, de Tarraconensibus optimo merito ex testamento. Vixit ann. LXIII, præfuit Ecclesiæ ann. VII; obiit XVI Kal. novemb. MDLXXV.*» En la capella de les Onze mil Vèrgens se llegeix: «*Virginibus S.—Inquisitori primum functus munere: creatus inde Antistes Messanensium, salernitanorum et Tarracon: Romana et purpurâ corusans verticem Gaete Cervantes, tantillus pulvisculus iam fiet; hospes dein exurget integer; pia interim parentem lugens Tarraco suæ magistrum vitæ habebit optimum.*»

(128) En lo paviment de la capella del Baptisteri està també sepultat lo cadavre del arquebisbe Jaume Creus, quin epitafi diu: «*D. O. M.—D. D. Jacobus Creus et Marti.—E. Minoric. ad Tarracon ecclem—adsumptus—Magnæ Crucis Carolus III stemate—Ornatus—Divinis humanisque litteris—Conspicuus—Constantia Caritate ac religionis studio—præstantissimus—Regiæ supremæ potestatis—adsertor—Impietatis vindex—Suculentis regi optimo exhibitis—Amoris et fidei testimoniis—Truculentis religionis Hostibus—In antra coactis—Ovibus et lupinis facibus ereptis—Sacra interrupta perlustratione—Omnium bonorum votis æternum victurus—Obiit XV cal. oct ann. CICDCCCXXV.—Famil. memores ac grati H. M. poss.*»

rebutjades les filigranes del estil ogival, encara no havía près pèu lo xurigue-risme y semblava que la senzillesa del gust romà volgués introduhir-se en l' art, en desquit de la ornamentació passada.

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona.—Quadro plàstich de Vicens Roig, representatíu de la Presentació de Jesús

Tan sols en la primera de dites capelles hi ha exposats dos grans quadros, en les parets dels costats, pintats per Juncosa, representant la adoració dels tres Reys y la degollació dels Ignocents, y en la segona, un quadro plàstich del esculptor Vicens Roig, conegut per *Vicentó*.

Traslladant-nos ara a la nau lateral oposada, les primeres capelles obertes en lo mur proper a la frontalera de la Sèu, tocant a la porta romànica de la es-querra, foren edificades per manament del arquebisbe En Pere de Cardona, virrey de Catalunya, qui governà la esglesia de Tarragona en lo començ del imperi de Carles V (129).

En la segona capella, mólt semblant a la primera, progectades abdues per los germans Joan y Martí Miró, s' enlayra ara a son retaule un gran quadro al oli del pintor dels nostres temps, Miquel Fluxench, mestre que fóu de la Escola de Belles Arts de Barcelona, y distingit tarragoní.

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona. — Sepulcre dels arquebisbes de la casa de Cardona

Ademés de monument funerari de que havèm fet esment, ahont volía destinar les despulles de son oncle Jaume de Cardona, lo cardenal d' Urgell, y sa germana dona Timbor, relligiosa del convent de Valldonzella, essent-hi soterrats en son lloch lo propri Pere de Cardona y son nebot Lluís de Cardona, abdós metropolitans de la Sèu tarragonina (130), en la paret mitjanera al frontispici va montar-se en lo segle XIX lo sepulcre del arquebisbe Francesch Fleix y Solans, coronat ab sa estàtua, obra del esculptor Vallmitjana, de Barcelona (131) y en lo mur

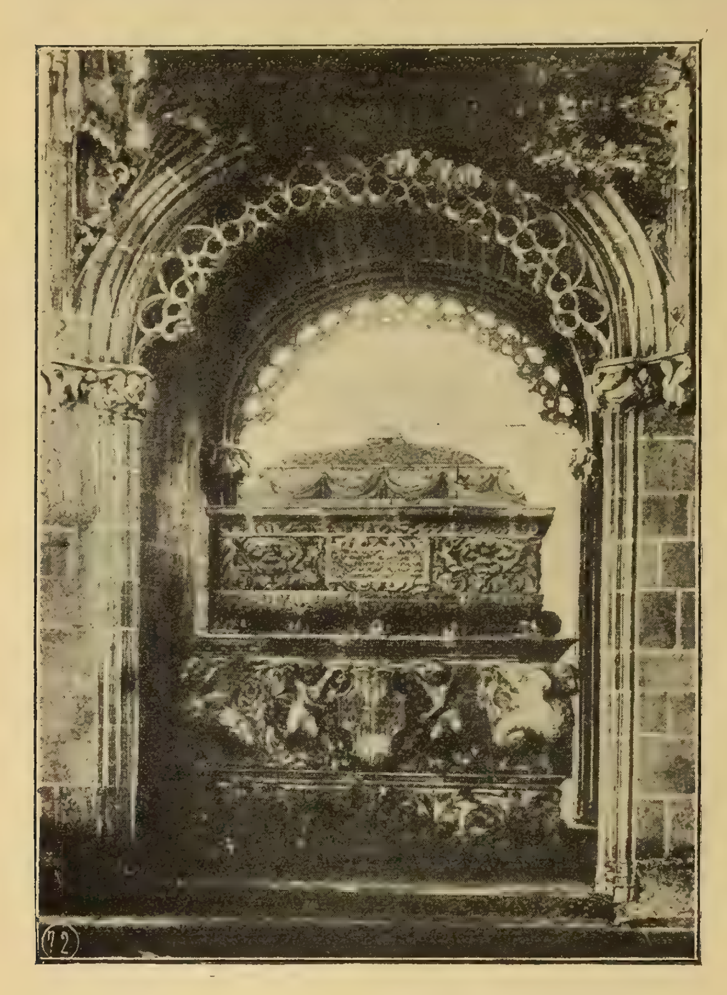
(129) En los extrems del braç de la creu que forma la capella de Santa Tecla, hi ha soterrats en lo paviment los arquebisbes Jaume Cortada, que va començar la obra, y Joan Lario y Lancis en quina prelatura fóu acabada. En les lloses de les sepultures s' hi llegexen los següents epitafis:

D. O. M.—«Jacobus de Cortada et Brú huius sanctæ Tarrac. Ecclesiæ Archiep.; antea episc. Zamorens etc., incæptum suis sumptis hoc in honorem Protho-martyris Theclæ sacellum consumare non potuit, morte preventus V Kal. maii, ann. MDCCLXXVI.—H. S. E. D. D. C. C. ibid. maii MDCCLXXVIII.»

D. O. M.—«D. D. Joannes Lario et Lancis, ex episc. letensi; archiep. Tarraconen., quod hoc divæ Theclæ sacrarium nullis parcens expensis ad perfectionem perduxit, hic sepelliri voluit, annuente

tocant a la capella de la Concepció Immaculada, de la última de dites capelles, hi ha empotrat lo del prelat Joseph Domingo Costa y Borràs, d' istil enterament modern.

Segueix immediatament, més al interior de les dues capelles, abans anomenades, la ja esmentada de la Concepció. la forma de creu llatina, ab inclusió de la cúpula elíptica que enlayra son coronament. Dominan per tot arrèu los quadros al oli y pintures, en los montants y macissos de les columnes, en los entrepanys y demés espays dels archs formers y en la metexa cúpula, degudes als artistes Tramulles y Juncosa. Fóu feta a despeses del Dr. Diego Giron de Robolledo, prior del Capítol de la Sèu, en bona part d' anys del segle XVII (1634 a 1682), de la noble familia dels duchs d' Ossuna, disposant, al propri temps, la traça de dos sepultures en los entrepanys pera son enterrament y lo dels seus germans Godofret, batlle de Catalunya y governador del castell de la Zuda a Tortosa, y Francisca, viuda de Vilanova, segons s' expressa en les inscripcions funeraries.

Clixé de Francesch Duarte

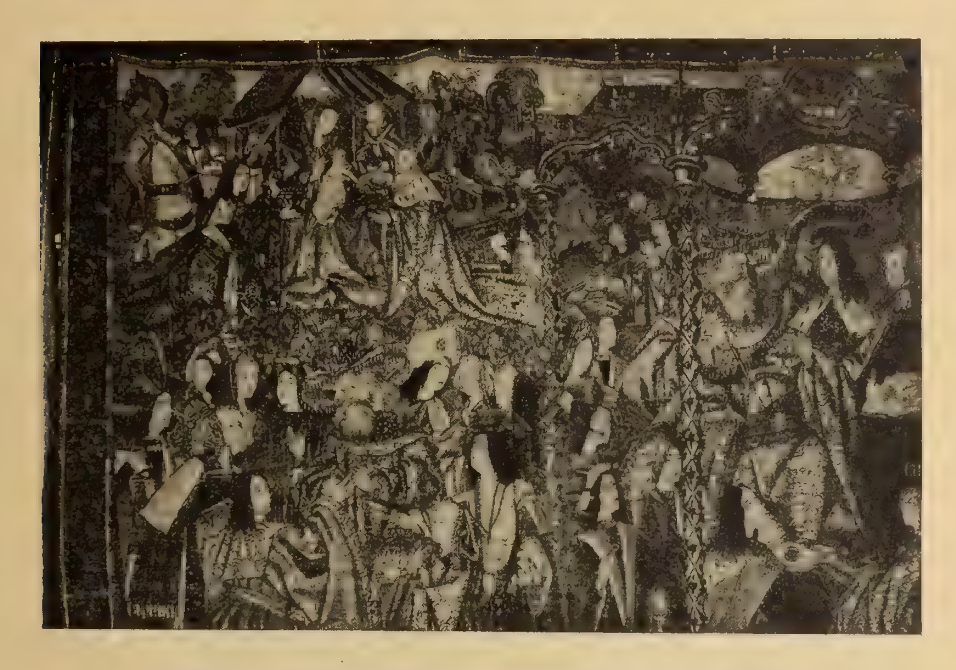
Tarragona. — Sepulcres de la casa Robolledo o d' Ossuna

C. C. et sibi scripsit sic: Hic Joannes Lario et Lancis, Tarracon. Archiep. expectat resurrectionem mortuorum. Obiit in oppido dicto lo Plá VIII id. sept. anni MDCCLXXVII.»

No-s continuan los epitafis dels arquebisbes Pere y Lluís de Cardona, perque los del sepulcre relatat en lo text, no-ls pertenexen, puix venen dedicats a Jaume y dona Timbor, ascendents dels soterrats.

(130) També dit sepulcre té dibuxat lo següent epitafi: *Exmi et Ilmi D. D. D. Francisci Fleix et Solans, Hispaniarum Primatis Summ. Pont. Prælati domestici, antistici S. Solio assistentis!*

Al propri prior pertanyía la gran colecció de tapits de que gaudeix la Sèu de Tarragona. Aquests draps quedan penjats prop dels capitells de les columnes de sosteniment de la arquería general, en les naus laterals y en la del centre, axís com en los entrepanys dels murs que poden ésser aprofitats a la altura consemblant.

Tapís de la colecció gòtica flamenca de la Catedral tarragonina

La colecció complerta la forman cinquanta peces; cinch d' istil Rubens que contenen passatges de la vida de Samsó, dins d' un quadro de mitg me–

---

equitis insigniti magna cruce regal. præct. ordinis Hispan. Caroli III ac Americanæ Elisabeth Catolicæ; nobili romani; reginæ majestatis capellani, concionatoris et consiliarii, hic conditæ iacent corporis ossa; Illerda in Gotholaunia id. sept. MDCCCIV ortus; ad sedem episcop. primo Avanensis eccles., postridie id. ian. MDCCCXL VI; ad Archiep. inde Tarrac. Metr. pridie id. iun. MDCCCLXIV candidatus fuit designatus. In Vaticano sedit conc. et congr. super regul. præfectus est. Pie in Dom. obiit Vichy in Gallia V Kal. aug. ann. Dom. MDCCCLXX.—R. I. P.

(131) La inscripció posada en la sepultura de Costa y Borrás expressa les dots que-l feren un dels més importants membres de la prelatura espanyola. Axís diu: «*D. O. M.—Hic iacet Ampl. et Rvmus D. D. Joseph Dominicus Costa et Borrás, Archiep. Tarracon., magna Caroli III, nec non Elisabeth Catolicæ Cruce insignitus: regius Cancelarius; Senator regni, Nobili romanus etc.—Preclarus iste Pontifex patria Vinarozencis, ex præposito Valentino; utriusque juris moderatore; ad episcop. sedem Ilerdensem ad Barcinonen. demun ad hanc Metropolitanam, Hispaniarum Primatem, maximo cum plausu evectus est. Ubique verbo et exemplo forma gregis factus vigilantissimus utpote pastor efformandis cleri, populumque moribus in doctrina sana totus incubuit, pro vindicanda Ecclesia libertate adversus labefactantes religionis hostes nulli secundus; eorum persecutiones propter iustitiam fortiter sustinens; ad prœliandam prælia Domini sapientissimis scriptis semper intentus, cuius vestigiis inherentes sacrorum Antistites tamquam ducem et Ecclesiæ columnam profitebantur. Dum vero bonum certamen indefessus certaret, morte præventus cursum consummavit die XIV aprilis, ann. Dom. MDCCCLXIV; ætati suæ LIX.—R. I. P.*»

tre constituit ab orles de flors, fruytes y animals; dos de la de Judith, sens orla, ab targeta en la part superior y senzilla cenefa en la vorada; tres de la de Davit, també d' istil Rubens, cadahú del que-s poden estimar-se com hermosa obra d' art, possehint orla explendent, composta de fruytes y flors, y en les cantoneres, matrones assentades en carros triomfals, y separant la orla del quadro per mitg d' una cinta o greca vistosíssima; quatre gòtichs o flamenchs plens de figures, quina indumentaria es mólt notable per la contextura dels vestits y per la munior d' inscripcions de lletra gòtica. Hú de dits tapits vé exposat en la aula capitular, dividint lo dibuix tres diferents quadros en que sembla que s' enlayra lo propòsit de demostrar lo triomt de la Esglesia.

Tapís de la colecció Ciro, proprietat de la Sèu de Tarragona

Ademés, seguexen altres coleccions, com la de Ciro, composta de vuyt tapits, tots d' istil Rubens, d' hermoses figures, exposant-se en quiscún d' ells varietat d' epissodis de la vida del gran conqueridor persa, vuyt més de la escola italiana, relatíus a la historia de Tobías, quals detalls venen a justificar la posterioritat de sa elaboració, com de mitjans del segle XVII; tretze d' alegoríes diverses, mólt consemblants als que-s conexen a Bèlgica y Holanda, de Jordaens, referents a virtuts y vicis de la humanitat, quina explicació va esmentada en la targeta anunciadora, posada en la part superior del drap; quatre que classificarèm tan sols de ornamentació, puix en lloch d' acontexements históricks, tot són rams, fulles, flors y aucells de colors, notant-se en les orles la aparició de conills, gossos y altres animals de caça, y finalment, tres de barreja, ja que són un compost de dos o tres tapits afegits, sens enllàç, tan sols pera que arriben a contindre les proporcions dels anteriors.

Devèm fer també esment del famós drap mortuori de Poblet, exposat en la aula del Capítol y utilisat en los funerals de reys y prelats. Es de panyo negre, de 6 a 7 metres de llarga per 5 d' ample, plè de brodats al or en sa gran cenefa y en les cantoneres del quadro, presentant en son centre l' escut reyal d' Espanya, de grans proporcions y de vistós relléu, rodejat d' immens nombre de banderes y estandarts, corresponents a diverses nacionalitats, que recordan les principals victories dels sobirans d' Aragó, Castella y Espanya, fins al regnat de Felip I de Catalunya y II de Castella, a qui s' atribueix l' obsequi fet al monestir popletà.

Sèu de Tarragona. — Tapís de la colecció alegòrica

Tornant ara a la tasca de descriure les capelles de la nostra esglesia, recorrerèm la nau lateral de la dreta, arribant a les capelles immediates. Les dues últimes de dita nau fins a tocar al creuer, estàn dedicades a Sant Fruytós y a sos familiars Auguri y Eulogi, y a Sant Joan Evangelista, Santa Julia y Santa Eulalia de Mèrida. Abdues són exactament iguals, de gust grech-romà. Manà construir-les lo arquebisbe En Joan Terés, també virrey de Catalunya en los primers dies de domini de Felip II de Catalunya y III de Castella, y la obra no passa del any 1603, en que morí dit prelat a Barcelona. Tenen de notable lo retaule especial de quiscuna d' elles, format per un gran ninxo, dins del que hi aparexen altres tres més reduhits, ahont venen exposades les estàtues de pedra de llurs benaventurats. Devant dels grans ninxos s' alça a convenient distancia la mesa del altar, de pedra jaspejada, ab senzilla creu al mitg del devanter.

En lo gran arch obert en la part mitjanera resulta colocat lo panteó de dit arquebisbe, formant un elegant y ayrós templet, compost de vuyt pilastres corinties, que aguantan cert còs superior, ab gornisa y arquitràu, sostenidor a la vegada de la petita cúpula ab sa piràmide per coronament, dintre de quin recinte apareix la tomba del metropolità, guardada per quatre lleons (132).

Tarragona. — Escut central del panyo mortuori de Poblet

Entrant a la capella oberta en lo mur occidental del creuer, dedicada al Santíssim Sagrament per l' arquebisbe Antoni Agustí, en l' últim terç del segle XVI, que es la de major capacitat, notarèm que s' aprofità a dit obgecte l' antich refetor de la canòniga claustral. Romput lo mur, s' alçà en son lloch una gran porta, quins montants ornamentan altes pilastres. pera son fust s' utilisaren columnes granítiques del antich For o Circh romà. En son interior apareix lo llarch departament romànich, construit per lo prelat En Bernat Tort en lo segle XII, sens més modificació que la de haver assentat demunt de la volta de mitg canó una enorme cúpula de pedra, y rebaxat les parets laterals pera buscar espay a sis ninxos destinats a petites capelles, dins de la més gran, a tall de verdader temple romànich. En una d' aquestes, en lloch de retaule, hi ha montat lo sepulcre sen-

(132) Les inscripcions funeraries posades en la tarima de sosteniment de la tomba, expressan lo següent: la primera, de cara a la capella de Sant Joan; *Johannes Terés, Cathòl. ex canonico penitent. Tarracon. ad eccles. Marroch. Elnens. Dertuse ac Tarracon. erectus; proregis ac capitan. general. Cathalon. officio fungens, totius provintiæ, damno nobis eripitur. VI id. iul. MDCIII, ætat LXIV.»* La segona, de cara a la de Sant Fruytós; «*Johannes Terés, patria Verdun, litteris, morib. honorib. clariss.; episc. Marroch., Elnen , Dertusen.; archiep. Tarracon. Cathalon. prorex et capitan. general.; Præsul pientis.; Præsses sapientiss.; princeps humaniss.— Obiit Barcin. VI id. iul. ann. MDCIII; ætatis LXIV.*»

zill del sabi metropolità Agustí, benafactor de la obra (133); en la altra, s' obre una porta de comunicació al claustre, y en les demés s' hi erigiren retaules, essent notable lo de la dreta del presbiteri, per exposar-se un quadro de Zúcaro, de proprietat de dit arquebisbe.

Sèu de Tarragona. — Retaule del Santíssim Sagrament

En lo fons de la capella, apareix l' originalíssim retaule del S. Sagrament, que abarca tot lo pany del mur en que acaba lo departament. Combinacions de jaspis, pintures, estàtues de marbre e inscripcions bíbliques al or, constituexen lo conjunt, destacant-se en lo centre la reserva, quines portes ornamentan sis quadros de bronze en que venen cisellats ab fort relléu passatges de la vida de Jesús. Treballaren en aquella obra, com arquitectes, En Bernat Caseras y En Pere Blay, y com a pràctich En Jaume Amigó, fill d' Ulldemolins y rector de Tivissa; com esculptors Domingo Albrion y Nicolàu Larraut; com pintor En Isaac Hermes; com estucadors los germans de Milàn, Anton y Bernat Plantinella, y en lo modelatge, En Felip Voltes.

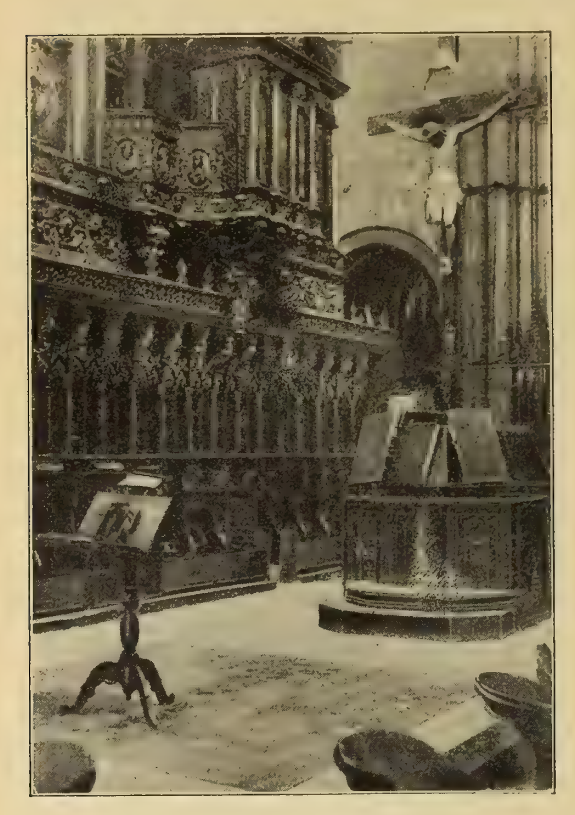
La mesa del altar està també apartada del retaule, a fí de poder per derrera obrir y tancar lo sagrari, component dita mesa una massa de pedra jaspejada ab senzillíssima ornamentació, seguint lo gust grech romà que campeja en tota la obra (134).

Són 22 les capelles erigides en la Sèu de Tarragona.

---

(133) L' epitafi del cèlebre prelat Antoni Agustí, diu lo següent: «*S. S. Eucharistiæ S.—Ant Agustinus Aut. procanc. J. cæsaraug. prelat. Apost. Auditor.; episc. Allifan. Pauli IV ad Philip. et Jern. Regg. Legat.; Siciliæ Censor; Ilerd. Episcop. maximo plausu Trid. Concil. interfuit; inde ad Tarracon. Archiep. transl.; J. V. et Humanitatis vindex; clarissim. judex incorruptissim.; eleemoss. largit. excelens, oraculum sapientiæ terrestre editis aureis libris atque edendis relictis; hoc sacellum S. S. Eucharistiæ P. C. X. P. M., ac S. Theclam tutelarem ex asse heredd. faciens. Obiit prid. Kal. junann. MDXXCVI. Aet. LXIX.*»

Les cadires y respatllers superiors del cor, són de bona traça y delicat relléu, obra del esculptor çaragoçà, En Pere Gomar, de últims del segle xv, y per tant d' aquell istil gòtich florit que tant se adoptava a semblant mena de treballs; mentres que les inferiors, les de la fila més baxa, no-s poden estimar de tan bon escarpell. Les dimensions del cor permeten que la cadirería de tot lo departament arribe fins a 120 assientos (135).

Tarragona. — Cadirería del Chor de la Sèu

En lo pany del cor, entre columna y columna, s' alça la façana del orgue, obra ja del segle xvi, progectada per en Jaume Amigó.

LO CLAUSTRE. — Està constituit per un quadrat de trenta quatre a trenta cinch metres de llum en lo pati central y uns quaranta sis en quiscú dels quatre murs de la caxa general.

En sos ànguls quedan montats forts macissos, recoberts d' una hermosa columnata de marbre, y entremitg de dits macissos se n' alçan altres quatre, pera formar les corresponents galeríes, també rodejats de columnes semblants. Quiscuna galería està repartida en tres arquets romànichs, sostinguts per una doble pilastra, y dels capitells e impostes de les galeríes, s' enlayran aleshores archs ogivals que pujan fins

(134) Al pèu de la gradería de dita mesa fóu enterrat l' arquebisbe Constantí Bonet, quina llosa del sepulcre conté la següent inscripció funeraria:

«*Hic in Christo D. D. Constantinus Bonet et Zanuy—Tamarite de Litera in Aragonia ortus—Archiep Tarracon.—olim vigilis magistri indefessi parrochiae—Barchinonensis Ecclesiae paenitentiarii.—Junctus muneribus praeclarus—nec non Gerundensis episcopus factus—hanc Metropolitanam cum laude rexit—ecclesiam a XXIII decemb. MDCCCLXXV—Cunctis lugentibus—Deo dilectus, omnibus charus—Obiit in Domino IV octub. ann. MDCCCLXXVIII.—Pontif. ann. XVI; etat vero LXX.—Animae tanti praesulis memento viator in Domino.—R. I. P.*»

(135) En lo chor hi ha soterrats nou arquebisbes, tots en lo paviment, quins epitafis transcriurèm per l' ordre de la antigüetat en que aquells regiren la esglesia de Tarragona:

1.er Roderich Tello.—«*Ann. Dni. MCCCVIII, XVII kal. ianuarii, obiit Dom. Rodericus, archiep. Tarrac.; qui instituit duas capellanías et capellani tenentes eas tenentur quolibet anno tria facere aniversaria.*»

2.on Pere d' Urrea.—«*Hic iacet Revdiss. in Christo Pater D. Petrus de Urrea, Patriarcha Alexandrinus et Archiep. Tarracon.; qui fecit hunc corum.—Obiit autem IX die sept. ann. Domini MCCCCLXXXIX.*»

a les voltes, donant lloch a la combinació de la diversitat de línies arquitectòniques del istil monacal en los baxos y del gòtich en los alts, que ha fet tan celebrada la construcció general del temple. L' arch ogival que enllaça cada galería està cobert per un gran timpà que tanca lo claustre des dels arquets romànichs, abans descrits, fins al extrém de la volta, y pera que aquells panys de paret perdan sa monotonía, l' arquitecte director de la obra més moderna acabà per obrir en quiscún d' ells dos finestrals circulars, en forma de rosetons, treball de brodadura de la pedra, en los que lo conservan, que no pot menys d' apreciar-se com una obra delicada y de gran enginy per l' artista que la dexà acabada (136).

3.er Bertoméu Sebastián Aroyta,—«*D. O. M.—Memoriae Ampliss. et clariss. viri Bartholomei Sebastiani, Archiep. Tarracon.; olim Paccen. episcopi, anteaque Maioricensis, Cordubensis, Granatensis et Siciliae Inquisitoris, qui obiit XVIII cal. maii ann. MDLXVIII.—H. B. M. P.*»

4.rt Joan de Montcada.—«*Mausoleum postumae ad perennis gloriae Ilmo. et Rvmo. D. D. Johanni a Moncada, primum archidiacono, canonico Salmanticensi; item Infirmario et Sacristae tarraconensi; postea prior S. Annae ac Antistiti Barcinonensi; inde Archiep. Tarracon.; qui obiit die III novemb. MDCXXII.*»

5.nt Joan de Hoces.—«*D. O. M.—D. D. Johannes ab Hoces, cordubensis et thesaurario Cartaginen. huius almae sedis Archiep. obiit XI kal. iunii, anno MDCXXVI; cui largitore munifico praesbiteri, comensales et beneficiati tarraconen., hoc monumentum quod ipse morte praeventus praestare non potuit, lugentes adhuc munerumque memores gratitudinis ergo construendum curarunt, anno MCCXXXIV.*»

6.sé Fr. Joan Emmanuel d' Espinosa —«*D. O. M.—Hic iacet in morte dives, per quem nullus in vita iacuit pauper Illustriss. D. D. Johannes Emmanuel de Espinosa, Hispalen., nobilitate clarus, omnibus virtutibus clarior, liberalitate, aequanimitate et in Deiparam pietate clariss.; uno suo merito omnium suffragiis Monti Serrati abbas, deinde Benedictini ordinis Generalis; Urgell episc. et Tarracon. archiep., ut nulli cederet Hispanorum Antistitum Primas; obiit die XII februari, anno MDCLXXIX; aetatis LXXXII; archiep. XV.*»

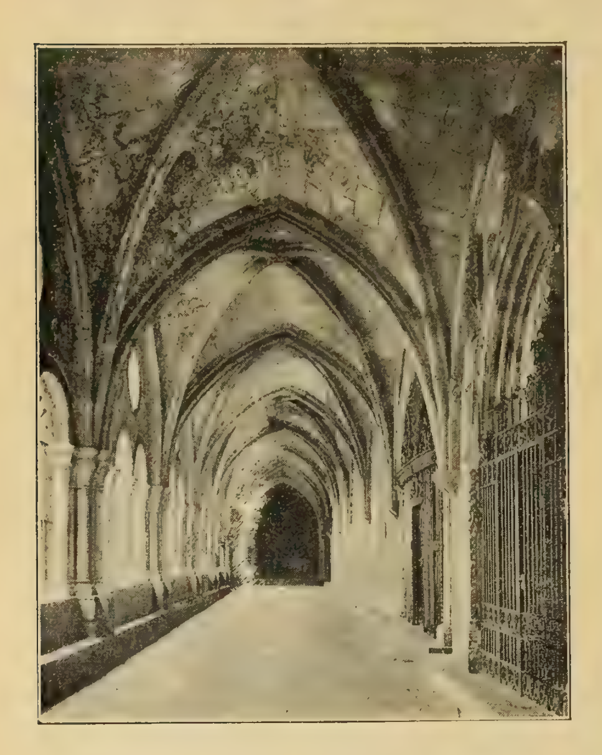
7.té Fr. Joseph Sanchiz.—«*Hic iacet per quem tanta pietate in Deum, Mariam Virginem, divamque Theclam monumenta surgunt, Illmus et Revmus. D. D. Fr. Josephus Sanchiz, Minervae dilectiss., sui et sacri ordinis B. Mariae de Mercede honoribus summis praeclarus; episcopatu Emporicen. et Segobricen. magnus; Archiepiscopatu Tarracon. excelsior; Hispaniarum Primatu celsiss. et meritis excelsior; tamen hic tandem nihil nisi pulvis et cinis ac vivit in cinere virtutibus superstes et fama; fama saeculo, virtutibus coelo; obiit XXVI martii MDCXCIV; sed luget adhuc Tarraco hodie vale dicit ultimum gratitudo, sed aeternum hoc marmore perenni XXVI sept. MDCXCVI.*»

8.té Joaquim Santyan.—«*Joachimus Santyan et Valdivieso, genere clarus, olim Asturicem. ecclesiae canonic.; Tuden. scolasticus; Lucen. Decanus; Urgellen episcopus; Tarracon. denum Archiep. factus, ornandae mox et amplificandae urbe civiumque commodis intentus suburbanam viam et ambulacrum rupibus et aggeribus complanatis extruxit, aquae copiam ut suo subveniret populo jam diu illius laboranti antiquo Romanorum partim instructo aqüeductu, partim novo constructo longe huc adducere molitus est, quibus aliisque utilissimis operibus, dum strenue nullis laboribus vigiliis sumptibus parcens incumbit ulteriora parans maiore pro animae celsitudine mente volvens, vivis abripitur III nonas iulii ann, Christ. MDCCXXXIII; aetat. XLIX.—I. P. D.*»

9.vé Fr. Francisco Armanyà.—«*D. O. M.—Francisco Armagnano, ex eremitis S. August., primum Lucensi praesuli; post archipraesuli tarraconen., utrobique indefessa salutis animarum cura verbo et scriptis doctissimis aeque atque piissimis morum ibidem integerrimorum exemplo informatis ad pietatem populis optimi Antistitis functo munere egenorum patri quorum sublevandis miseriis, nihil pene sibi relinquens amplissimos redditus expendit, cuius maxime opera et ope fontan. aqua intramuros inducta gaudens potitur Tarraco; in senectute bona e vivis sublato die IV maii, ann. MDCCCIII; aetatis suae LXXXV; Bartholomeus Soler, ex sorore nepos, huius Primat. Eccles. Decanus, tantorique amantissimo fieri curavit monumentum.*»

(136) En hú de dits rossetons a la entrada del claustre va ésser cisellada ab delicadesa la creu de

La volta general del esmentat departament respòn al gust artístich de la construcció ogival, arrencant dels capitells de les columnes los aristons que s' enlayran fins a la clau respectiva, ahont se encreuan ab los que pujan dels soports empotrats en los murs de la caxa, y axís resulta que cada galería té la seua volta especial enllaçada ab les immediates per mitg dels archs que de son arquitràu prenen la arrencada.

Tarragona.—Una de les quatre ales generals del claustre de la catedral

Lo que més crida la atenció en lo claustre de dita esglesia, es la munior de columnes de marbre, ab sos petits sòcols, capitells e impostes, de una varietat, gust y perfecció encisadores, que ornamentan tot aquell departament. Comptant los macissos dels ànguls y de les galeríes, axís com la doble columna de sosteniment dels arquets romànichs, en les quatre ales del edifici, apareix que la totalitat de les metexes arriba a la important suma de 276, podent-se assegurar que en lo conjunt de capitells e impostes quasi no n' hi ha dues que respongan a un dibuix enterament exacte. Richs arabeschs, delicades palmeres, cisellats morischs, serps enroscades, trenes, llaçeries, fullatge, figures grotesques, animals extranys y altres mil dibuxos, constituexen la obra desenrotllada per lo geni d' aquells artistes, com també passatges bíblichs, relligiosos y alegòrichs, entre aquests lo celebrat del enterro del gat per les rates, y entre los primers, los relatíus a la Creació del mon, lo sacrifici de Isaac, la sortida de Noè del arca després del diluvi, la Epifanía, lo devallament de la creu y molts més, tots los que venen a demostrar la originalitat dels qui s' entretingueren en la formació de llurs coleccions esculptòriques inimitables.

Com a detalls especials del claustre, cal fixar-se en primer terme, en sa hermosa porta d' ingrés a dit departament, preuada obra de puritat bissanti-

---

Tolosa, y axò ha fet pensar si l' arquitecte Bernat, a qui se refereix lo Necrològich, segons havèm dit abans, era d' aquell país y podía anomenar-se Bernat de Tolosa. Axís sembla que ho pensa lo nostre preuat arquitecte En Lluís Domenech y Montaner, en quin cas, aquest sería lo segón arquitecte de la fàbrica de la Catedral y del claustre, introductor del art ogival en nostre país.

Tarragona.—Detalls de capitells del claustre de la Catedral

Tarragona.—Detalls dels capitells y columnata de la catedral

na, provablement posada en aquell lloch després del acort d' alçar lo nou frontispici de la esglesia, per quin punt venía destinada, puix resulta un poch més gran que la llum del portal ahont va ésser empotrada. La columnata ab sos richs capitells, y los archs concèntrichs de mitg cèrcol de determinat istil arquitectònich que precisava sa construcció, y lo timpà del portallúm de la arquería, ab les figures alegòriques dels quatre Evangelistes rodejant la imatge del Salvador assentada en posissió de benehir, tot de relléu fortíssim, manifestan per ses formes y son contingut, la bellesa de llur treball, encara més agraciat en lo capitell de la pilastra central que divideix lo dintell en dues portes.

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona.—Forma de construcció del claustre de la Catedral

Tota aquella escultura, com la de les columnes complertes de les galeríes del claustre, es de marbre, y quasi pot assegurar-se que de semblant material varen provehir los sillars y blochs descoberts en les runes dels edificis romans, quina procedencia deu buscar-se en la ciutat antiga, joya de la Roma pagana.

Al pèu de llur portada se veu extesa en lo paviment una gran llosa sepulcral, sens cap mena d' inscripció. Aquesta quedà cisellada, junt ab lo dibuix d' un arquebisbe allí soterrat, en certa planxa de bronzo, que per haver-se malmès, ha sigut oportunament retirada. L' enterrament pertany al celebrat metropolità, president del tribunal de Casp, Pere de Çagarriga, qui adjudicà la corona catalana-aragonesa a Ferràn d' Antequera, després de la mort de Martí L' Humà, sens descendencia de cap mena (137).

Seguint lo cos oriental del claustre, en son extrém apareix la porta ro-

mànica d' ingrés a la antiga aula del Capítol, ab sos finestrals, en quiscún costat, de forma pareguda als arquets de la galería que té devant. En aquella dependencia, ahont ademés de les reunions capitulars, se celebraren diferents concilis provincials y elegiren los arquebisbes, montada provablement a les derreríes del segle XII, comença a notar-se en la volta lo primer vesllúm de modificació del arch romànich per l' ogival subsegüent.

Tarragona.—Portada bissantina del claustre

En lo mur fronter al de la entrada fóu obert un gran arch en lo segle XIV pera ajuntar-lo al absis ogival apegat al meteix, al obgecte de convertir lo departament en capella dedicada a «Corpore Christi», quin nom encara conserva, essent una bona obra artística la de la construcció del nou absis, per los finestrals y les arestes de la volta que venen ornamentades ab lo blassó de la casa de Rocaberti, a qui es deguda semblant modificació. En lo paviment, va obrir-se la sepultura del arquebisbe Benet de Rocaberti, qui en lo segle anterior havía mort a Osca, com s' enterraren allí meteix lo germà d' aquell prelat y sos fills, qui manaren construir llur recinte, sens que del primer aparega cap inscripció funeraria.

També foren soterrats en dit departament, los arquebisbes Pere de Copons y Copons y Llorens Despuig y Cotoner, portant escrites les respectives lloses sepulcrals los corresponents epitafis (138).

---

(137) L' epitafi d' en Pere Çagarriga tenía consignades les següents paraules: «*Hic iacet Rvmus in Christo Pater et D. D. Petrus de Çagarriga, bone memorie Archiep. Tarraconen.; qui obiit in civitate Barchinone ultimo die decemb. anno a Nat. Dñi. MCCCCXVIII, qui huic Ecclesiae multa bona contulit; cuius anima requiescat in pace; amen, amen.*»

Ultimament s' ha posat en dita sepultura una llosa de marbre negre, deguda al zel del arxipreste Dr. Corominas, que conté la inscripció antiga y l' escut d' armes del prelat.

(138) Les inscripcions mentades en lo text diuen: «*D. O. M. — Lacrimas si quaeras siste, lapidem hunc intuere et eo oppressam luce petram quae in pietatis montem creverat; Petrus Copons et de Copons hic iacet, divitiae pauperum, egenorum opes, marchionibus de Moya natus, Barcinonae canonicus, Gerundae episcopus, Tarraconae Archiep.; ubique illustrissimus vixit, sed illustrior fuit morte quam obiit Tarracone omnium ordinum luctu, anno a Christo nato MDCCLXII, aetatis suae LXXIV, XIII kal. mai, hebdomata, ut vocant, sancta, et quidem ni invenisset, certe morte sua effecisset.*»

«*D. O. M.—Hic situs est Illmus D. D. Laurentius Despuig et Colomer, patriâ Palmensis; gene-*

Una vegada exits d' aquella dependencia, que comunica també ab la Secretaría capitular y en la actual aula canonical, desprès de passar lo cos del Nort del claustre, en que s' obriren dues capelles, ab la dedicació de la Verge de la Pietat y Santa Magdalena, se penetra en la ala d' Occident, ahont, entre altres capelles, hi ha alçada la de la Verge del Claustre, titolar del Capítol. La obra arquitectònica res té digne de exposar-se, puix es moderna, que ha degut substituir a altra antiga, enterament desapareguda. Lo que mereix esmentar-se es la imatge de fusta, provablement la primera venerada de la canònica claustral, encara que no pot examinar-se per haver-la recobert de roba la pietat dels fidels, sens dupte, donada la mutilació que la quera haurà causat en aquella escultura. En la capella del costat vé exposada altra imatge antiga, coneguda per la Verge de la Guía, o Mare de Déu grossa, quin traçat, per ses formes, no pot menys de calificar-se d'obra bissantina.

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona.—Capitell bissantí de la columna central de la frontalera del claustre de la catedral

En la capella del claustre va destinar sa sepultura l' arquebisbe Antoni d' Echanove, montada a la esquerra, en lo mur immediat a la entrada (139), prelat que portà de Roma en

re nobilissimus, canonicus Balearicus, clericus honorarius Philippi V, regis Hispan. et eleemos. Philippi Borboni, Parmae ducis; episcopus Balearicus; Eccles. Tarracon. archiepiscopus, primas Hispaniarum, qui facile primus omni virtute et splendore sui desiderium Eccles. Tarrac. brevi suae reliquit inmortale cum vixisset annos LX vita functus est et elatus acerbissimi luctu omnium ordinum die XII febr. an. Christ. nato MDCCLXIV.»

(139) La inscripció del arquebisbe Echanove està concebuda en les següents paraules: *D. O. M.— D. D. Antonius de Echanove et Zaldivar, ex Abbate Sancti Ildefonsi, Archiep. Tarracon., magna*

lo segle passat lo cadavre de la joveneta Santa Urcisina, descoberta en les catacumbes, y exposada en la esglesia de les monges de Nostra Senyora y Ensenyança.

La Sèu tarragonina ha sigut declarada monument nacional d' Espanya, per la Real Ordre de 3 d' Abril del 1905.

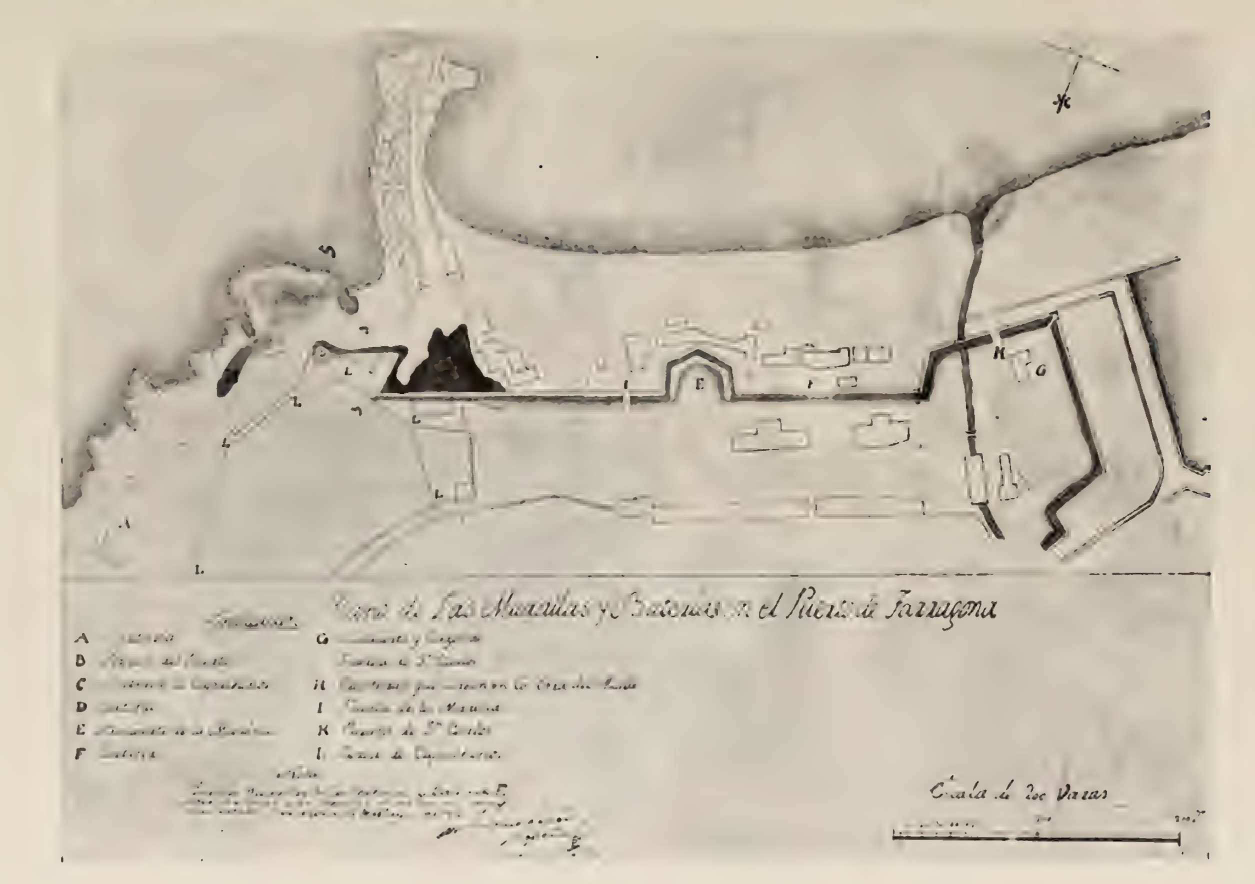
La capella de Sant Pau.—Un altre petit temple fóu erigit en un dels punts més alts de la ciutat, sens dupte a mitjans del segle XIII, dedicat al apòstol Sant Pau. Aquella esglesia en miniatura, es un bell exemplar de arquitectura gòtica pura dels primers dies que arribà a la nostra terra lo nou gust introduhit en l' ordre general de construccions de certa importancia. Deu tindre tan sols la capacitat de quatre o cinch metres de llargaria per dos y mitg o tres de ample, y la diminuta obra que no dexa de comptar ab les degudes proporcions en tota la edificació, resulta un bosqueig en la revoltonada y en los detalls del cornisament, de les formes que havían d' usar-se pera la construcció de la Sèu tarragonina, al variar sa arquitectura romànica per la ogival ab que anava a ésser continuada. Quatre pilastres sobressurten en los ànguls; lo frontispici acaba ab un arch de mitg punt y rodeja la part superior certa cornisa exactament igual a la que domina en la obra exterior del creuer de la esglesia major; la volta interior també vé formada per aristons que s' enlayran fins a la clau, encreuant-se recíprocament, y encara que la porta es adintellada, sens arch de cap mena, cal examinar-la per son interior, ab la seguretat de que lo llindar resulta una peça de pedra sobreposada, puix que lo gruix de la paret de sillería, de que se composa tot l' edifici, assenyala derrera de dit llindar la forma del arch gòtich que abans dibuxava dita porta.

Tarragona.—Exterior de la capella de Sant Pau

---

cruce Caroli III auctus—Exul Romæ, á Gregorio XVI magni habitus, post decenarium redux Ecclessiam Gerunde apostolicus administrator.—Seminarii vindex et in omnibus instaurator.—In pauperes efusus, populis ad virtutem formandis—Multus morun vigil et religionis custos—Annos 29 hanc rexit Ecclessiam et ætatis 87.—Obiit XVIII cal. decem. MDCCCLIV.

Tarragona. — Fortificació marítima de mitjans del segle XVIII

Se desconexen los motíus de la erecció de semblant temple, creyent ab bastant fonament que va destinar-se a certa comunitat, anomenada de Sant Pau, originada en l' any 1234, composta de capellans, a tall d' enfermers, pera lo servey del hospital exclusíu dels canonges, segons se fà constar en la constitució capitular del pabordre Guillém de Banyeres, en 1280, sobre l' ofici y devers de la dignitat d' Enfermer (140).

En lo retaule de dita capella, sembla que fóu exposada la tosca estàtua d' un patrici romà, de pedra comuna, que ara se guarda en lo Musèu provincial, substituida per una pintura al oli de Sant Pau (141).

La capella està encabida dins de un dels patis del seminari pontifici, puix l' arquebisbe Vilamitjana, al montar aquest derrer edifici en 1883, imposà a son arquitecte director la obligació de conservar-la.

Antich convent de Sant Domingo.—Altre troç d' edifici del període de transició permaneix conservant-se, en la plaça del Pallol ahont radica la Audiencia provincial, que fóu en lo segle XIII frontalera del vestíbul de la esglesia de la comunitat de PP. Predicadors, o tal vegada de la dels Templers, establerts uns y altres a Tarragona en dit segle. Aquella frontalera està formada per un gran arch de canó, ab dos finestrals demunt units per mitg d' una pilastra central. L' arch inferior dóna pas a la entrada de la esglesia, que res té de notable, a menys de sa forma senzilla, de volta acanalada, y ab rocetó circular per rebre llum, construída ab despulles de carrèus d' obra romana. Abandonada la esglesia en lo segle XV o XVI y recobrat l' edifici per lo municipi, destinà sos departaments a palloler general, donant nom a la plaça, abans coneguda per plaça de Sant Felíu. Ara la esglesia serveix de magatzèm particular y de rentador.

Lo més notable d' aquell edifici es que lo vestíbul esmentat té sortida, per la part de sol ponent, a un carreró, ahont queda encara subsistent un antiquíssim arch romà, que segons exposarem en la plana 187, donava entrada per dit punt a la plaça del For (142); entenent nosaltres que aleshores continuava la edificació per tot lo que es ara ingrés a dita plaça del Pallol, entre la Audiencia y la casa devantera, y que no tenía altra comunicació que lo carreró de que havèm fet esment, des de la porta del Roser a la plaça referida.

Quins foren los autors d' aquella obra no ho podèm assegurar, puix si bé manifesta lo cronista Blanch que-ls Templers, de moment de la restauració s' establiren a Tarragona y en dit lloch, son convent y sa esglesia apareix en lo segle XIII en la arena del Anfiteatre romà.

---

(140) «Tarragona Antigua y Moderna», ps. 149 y 150.—Sobre dita esglesieta s' han fet no pochs comentaris bastant descabellats, fins a calificar-la algún autor de sinagoga juhíva

(141) Florez, t. XXV, diu que aquella estàtua se trobava en la Pabordría, quan l' arquebisbe frà Joseph Llinàs va fer a les derreries del segle XVII algunes obres en dit palàu.

(142) Veja-s la làmina existent en dita plana.

Per cessió del arquebisbe en Pere d' Albalat, feta a 28 de novembre del any 1248, los frares de Sant Domingo o Predicadors instauraren una comunitat de sa ordre a Tarragona y sembla que reberen aquell lloch per son hostatge; emperò des de los començ del segle XIV se-ls veu aposentats en l' exterior de la muralla, en lo que ara es camp de Marte, o en ses inmediacions, y si bé l' arquebisbe en Ximen de Luna, va donar-los la casa dels Templers, no consta ocupada per dits frares, si nó en temps de lluytes civils, com la tinguda durant lo regnat de Joan II, y la d' en Felip d' Austria. Llavors ja gaudía del edifici lo Concell municipal, tenint posat son escut en la frontalera, escut que encara se conserva escarpellat en la pedra des de lo segle XVI, ab motíu de les questions hagudes entre dit Concell y l' arquebisbe en Joan de Montcada, per motíus de jurisdicció de la ciutat.

Clixé de Francesch Duarte

Tarragona.— Vestíbul del antich convent de Sant Domingo

Altre arch paregut al anterior existeix també en la plaça del Angels, antiga juhería, formant axís meteix una mena de vestíbul, semblant al abans descrit, com de ingrés a la sinagoga que allí deuría montar-se, puix aquell barri estava tancat, com diguerem, a disposició dels hebreus.

Palàu arquebisbal.—No tractarém dels temples erigits per les antigues comunitats de regulars, que montaren son convent respectíu en diferents punts de Tarragona, temples que, per sa reforma o reconstrucció, res tenen de particular, exceptuat lo dels PP. de la Companyía de Jesús, en la rambla de Sant Carles, quina façana vol presentar cert ribet monumental. Mes en lo segle XIX, després del enrunament de Tarragona per les forces de Napoleó, un dels arquebisbes de la metexa, En Romualt Mon y Velarde, va procehir a la reedificació del palàu arquebisbal. Y los successors han portat a compliment les obres del nou Seminari y lo capítol de la Sèu

les de la rodalía de la gran esglesia. Lo castell del Patriarca, quina descripció y emplaçament ja havèm fet, fóu lo primitíu alberch dels arquebisbes restauradors, com ja diguerem.

En lo segle XV aquell edifici reuniría poques comoditats, quan lo rey En Joan II y sa muller Joana Enriquez, no utilisaren pera son hostatge dins de Tarragona en la temporada de les lluytes de Catalunya, ni del séu propri palàu, lo que havèm calificat de Pretori en la època romana, ni lo castell esmentat, puix apareix que dit sobirà pensà en erigir un nou palàu reyal en la part de la ciutat ahont hi havía la aljama dels juhéus, y la esmentada muller va mo-

Tarragona. — Palàu arquebisbal

rir en l' alberch de la Camarería tocant a la Sèu (1468). Encara que alguns anys després fóu destinat a la custodia del rey de França, En Francesch I, segons queda abans indicat (1525), es lo cert que en endevant los propris prelats cediren lo castell per l' aquartelament de tropes, vivint ells o traslladantse a viure a la Pabordría, edifici més apropriat y sobre tot més higiènich y ventilat, com que era l' antich *Ars* o *ciutadella* romana en lo cim culminant de Tarragona.

En l' espay de temps de duració que tingué la guerra de la Independencia, la Pabordría va sofrir importants desperfectes, especialment en los díes del setge y entrada de les llegions franceses en la ciutat. L' arquebisbe En Romualt Mon, fugitíu a Mallorca, al retornar a Tarragona, després d' evacuada la ciutat per l' enemich, trobà poch menys que enrunat dit edifici, ahont havía mort lo capità general del exèrcit del Principat, Teodor Reding, (1809,

23 Abril), y pera evitar les grans reparacions necessaries al servey de sa estancia, va preferir acabar-lo de enderrocar y montar en lo meteix pati l' actual palàu arquebisbal.

Aquest edifici, donchs, es de construcció moderna, del primer terç del segle XIX, de bona arquitectura, gust grech-romà, seriós, sens gran ornamentació y notoriament elegant en lo frontispici, gradería, pati central, saló de rebre y capella. Les dependencies y cambres interiors responen a la distribució que tenía a curta diferencia lo palàu anterior, puix en aquell hi havía també un pati central, com succeheix en la actualitat, del que se-n fà esment en les relacions de les entrades dels sobirans Felip III y Felip IV, a son retorn de Barcelona, encara que la obra moderna reuneix millors condicions arquitectòniques, per haver-se fet aporxada, igual y regular, com es ayrosa y elegant la escala principal pera pujar a les habitacions del palàu.

En lo mur d' una de les ales del pati hi ha empotrades nou làpides romanes, les que l' arquebisbe Antoni Agustín manà retirar de la Sèu, segons manifestarem a son degut temps, dedicades a Marte Campestre pera la salut del emperador March Aureli Cómodo; al emperador Carinus, per lo president y propretor de la Espanya Tarragonesa, March Aureli Valentinià; a la estàtua de Constanci Cloro, per Badí Maximus, també president de la Tarragonesa; per un servent del àuriga Euthiques, a la memoria de son enlayrat senyor; a la de Corneli Celso, per sa esposa Pompeia Donace etc. Les han publicades diferents autors, singularment lo llibre C. I. L. del gran epigrafista Hübner.

En los baxos del palàu hi ha instaurat lo Tribunal metropolítich y les demés dependencies de la provincia eclesiàstica.

Seminari Pontifici.—La obra del Seminari actual es tan moderna, que sa construcció data del any 1883, deguda a la munificencia del gran prelat de la nostra esglesia, l' arquebisbe En Benet Vilamitjana y Vila.

L' antich Seminari estava situat a la rambla de Sant Carles fins a la muralla que tancava la ciutat per mitgdía, comprenent, ademés de dita rambla los carrers del comte de Rius, August y Sant Francesch. Montat dit edifici per lo cardenal Cervantes de Gaeta (1575), al instituir la Universitat literaria y pontificia, resultava en los temps actuals massa allunyat de la Sèu y del meteix palàu del arquebisbe, per los interessos eclesiàstichs y per la vigilancia dels alumnes.

Progectada y dirigida la obra per l' arquitecte renomenat, August Font, cal significar que ella respòn a la erecció d' un edifici monumental d' evident gust artístich y de sòlida construcció.

Lo grandiós frontispici de sillería, presenta los detalls més enlayrats del estil gòtich del segle XIV, armonisats ab los que singularisan l' exterior del temple metropolítich que-s contempla a son devant. Los relléus artístichs del centre, los grans finestrals, la imatge de la Concepció en lo ninxo central y lo quadro esculptòrich del timpà de la porta, com los montants, capitells y arquería

d' aquesta, obres del artista Félix Ferrer, poden estimar-se com de bon cisell, y les torres que sobressurten a sos extrems, fan mólt típica la totalitat de dita frontalera.

Tarragona. — Seminari pontifici

Un atri espayosíssim y elegant constitueix la planta baxa del edifici, comunicant per quiscún costat ab dos patis aporxats, ahont estàn establertes les aules, trobant-se en la de la esquerra la capella de Sant Pau, de que abans havèm fet esment. Al fons de dit atri comença la gradería extesa d' ample a ample que conduheix a la hermosa capella, obra notable de la arquitectura ogival per sa traça y per sos detalls (143).

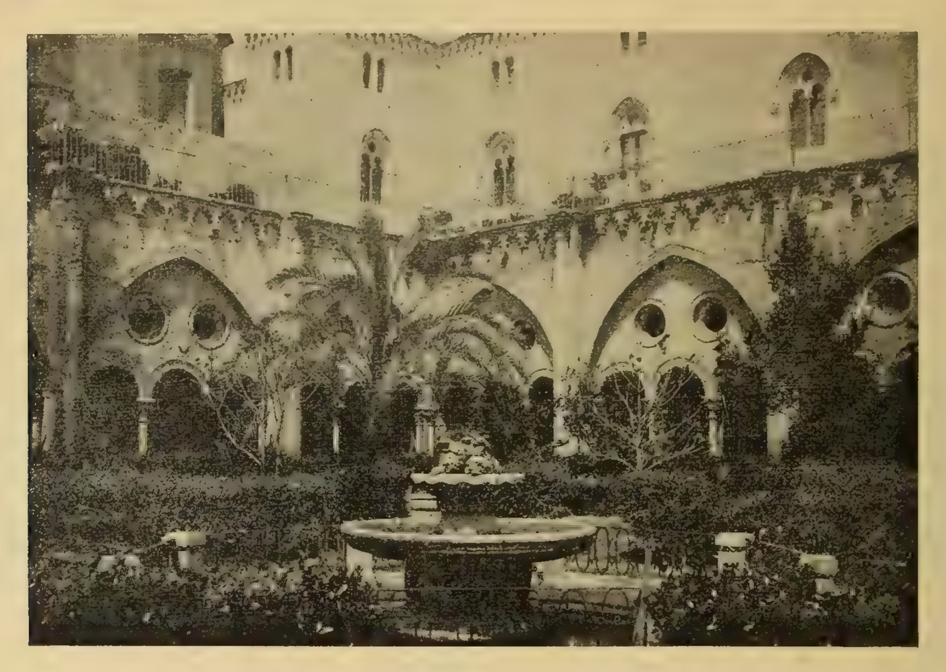
Lo Seminari pontifici reuneix condicions immillorables respecte dels establiments del meteix caràcter pera la instrucció eclesiàstica, gaudint d' excelent biblioteca, gabinets de Física, Química e Historia Natural, y un Observatori astronòmich de preuats serveys.

Rodalía de la Sèu.—Abans de dexar lo recinte ahont arrelan les principals institucions eclesiàstiques, no podèm menys d' esmentar la nova rodalía que per acort del Capítol del any 1883 vé alçant-se als voltants de la Sèu, com a mur de tanca del monument grandiós que tracta d' isolar.

---

(143) Al pèu del presbiteri de la capella fòu soterrat lo metropolità, a qui Tarragona deu aquella grandíssima obra y la urbanisació del carrer de Sant Pau. En la làpida empotrada en lo repèu de dit presbiteri, com a boca de la sepultura, s' hi llegeix lo següent epitafi: «*Mortales exuviæ Benedicti Vilamitjana et Vila, Episcopi Dertusensis, et Archiepiscopi Tarraconensis.— Vixit an. LXXV; mens. X; dies XXIX.—Episcopus ann. XVII, meus. II, dies V.—Archiepiscopus ann. IX, mens. VI, dies IV.— Obiit die III septemb., ann. MDCCCLXXXVIII. In Pace Christi Requiescat*»

Aquella obra va començar per l' embelliment de la porta de Santa Tecla, pati immediat y paret de jardí ab ayroses rexes de ferre, fins a la esglesia de Santa Tecla la vella, tot a convenient altura pera que permetés la contemplació del absis de la Sèu, per l' exterior, y la obra del cloquer des de son basament.

Tarragona. — Pati interior del claustre, y part de la moderna Rodalía de la Sèu, sobresortint demunt de dit pati

Segueix després la rodalía per lo carrer de Sant Pau, per mitg de la continuació del mur, que a la vegada es devanter de les habitacions exclusives dels capitulars, construit de sillería, ab portes y finestres d' istil gòtich, y ab cornisament semblant al de la generalitat del temple, ademés dels medallons y escuts que assenyalan la procedencia de la obra y a qui pertanyen les dependencies del recinte.

Quan escrivím aquestes quartilles, la rodalía ha començat a montar-se des de la porta del claustre que dóna sortida al exterior, també reformada y reconstruida ab caràcter monumental, fins arribar a la plaça del palàu del arquebisbe, tractant-se, al propri temps, de la urbanisació del carrer y de millorar aquella part de la ciutat antiga, com també de completar ab los anys la restant porció de tancament, que correspòn a la plaça del palàu arquebisbal.

La obra està dirigida per l' arquitecte diocessà, En Ramón Salas, sots los progectes de reforma de la totalitat del monument que a son temps formaren los de Barcelona, Font y Rogent, a qui fóu comenada semblant tasca, y al zel de la entitat capitular, singularment de son benemèrit arxipreste, l' ilustre president En Joan Corominas († abril de 1910), quin entusiasme per la Sèu tarra-

gonina fou merexedor de tota mena de consideració y respecte, se deu aquella millora de gran interès per l' edifici monumental y per lo recinte de la ciutat ahont aquell té son emplaçament.

Altres millores.—Com a complement de la tasca realisada per la Mitra y sos digníssims representants en lo decurs dels segles, en benefici de Tarragona, no pot dexar-se d' esmentar la de la conducció d' aygues per l' abastiment de sos habitants.

La falta d' aquell element de vida y prosperitat de les poblacions va ferse sentir dins de la ciutat, durant molts segles, puix los antichs aqüeductes del temps de la dominació romana, havían quedat poch menys que destruits, y no existía força humana, capacitada pera sa restauració.

En diferentes ocasions s' havía tractat de conduhir a Tarragona lo manantial, relativament escàs, que naix al pèu de la montanya del Llorito, arribant-se en lo segle XVII a construir la obra del aqüeducte, quins fragments encara suran, prop de la font y en la vall que separa lo montícol de la ciutat, dels Ermitans y pedrera de Santa Tecla; emprò, una vegada feta la obra, bé per resultar desnivellada o per escassejar l' ayga, aquesta no arribà a la ciutat.

Los arquebisbes en Joaquim de Santiyan y en Francesch Armanyà, al acabar lo segle XVIII, emprengueren lo progecte de provehir a la ciutat d' aygues potables, començant lo primer pera minar una bona part del terme de Puigpelat, prop del riu Gayà, en busca de les soterranies derivades de dit ríu, y restaurar l' aqüeducte antich pera transportar-les al esmentat aqüeducte y conduhir-les a Tarragona. Al fer-se la inspecció del estat en que se trobava la obra romana, segons certa relació presa per un dels comissionats, vingué a determinar-se que de les 55,963 passes, equivalents a 26 kilòmetres 152 metres, llargaria total del aqüeducte des de Pont d' Armentera fins a Tarragona, n' hi havía en bon estat 15,553; deurían reparar-se 20,882, y estava enterament destruit en 19,528 passes, començant-se immediatament la obra, continuada per son successor, lo prelat Armanyà, a causa de la inesperada defunció del primer. Acabada tota la reparació, pogueren arribar a la ciutat de 800 a 1,000 plomes d' ayga, quantitat aleshores més que suficient pera atendre a totes les necessitats, inaugurant-se les fonts públiques lo 2 de Desembre del any 1798 (144).

Com a drets reyals de la Mitra, aquesta fóu la encarregada de la administració de llurs bens, en lo restant del segle esmentat y en lo següent fins l' any 1883, en que l' arquebisbe Benet Vilamitjana va fer cessió complerta al Ajuntament dels metexos, o sía, del minat, aqüeducte, fonts, depòsits y quant ab les aygues de abastiment feya referencia, pera sa administració definitiva a nom de la ciutat, cessió oportunament aprovada per la autoritat apostòlica y per

(144) En los epitafis dels metropolitans Santyan y Armanyà, abans transcrits, se recorda aquell succés de la dotació d' aygues y sa conducció a Tarragona.

la reyal, acte de desprendiment en vers la ciutat digne d' eterna memoria.

Encara hi ha que fer esment d' altra millora en los encontorns de la ciutat deguda al arquebisbe Santyan, relativa al passeig nomenat de circumvalació, carretera que va manar obrir y pagà a tot cost, pera l' embelliment de la part més alta, ja que exint de la antiga porta de Sant Francesch, anava y continua dirigint-se a la del Roser, faldeja la muralla, segueix al pèu de la fortificació per derrera lo palàu arquebisbal y Seminari, y continua per lo mur que serveix de tanca al escorxador, fins a trobar lo passeig de Sant Antoni, ahont enfila a buscar lo de Santa Clara, acabant en la porta del meteix nom, enderrocada a les derreries del segle passat.

Altres obres de més o menys importancia, com lo camí del Llorito, vehinal del poble de Pallaresos, la reconstrucció del Hospital de Santa Tecla y la esglesia alçada en lo barri marítim de Sant Pere, deuen los habitants de Tarragona a la magnanimitat y explendidesa dels qui en l' espay de prop de vuyt segles, des de la restauració fins ara, han ocupat la famosa Sèu de Sant Fruytós y Santa Tecla, havent rebut la ciutat singulars favors quasi de tots ells, y no pochs los moradors de la metexa en díes de tribulació y de grans calamitats, ja sía per lluytes civils o extrangeres, ja per pestilencies, fam, sequíes y demés treballs soferts per la humanitat.

Perçò, com a conclusió de les notes relatives a la ciutat, sots lo punt de vista de la restauració cristiana, entenèm que deu continuar-se la relació dels seus metropolitans.

Arquebisbes de Tarragona	Any del ingrés	Any del cesse
1. Berenguer de Rosanes o Seniofret de Llusanés.	1089	1099 † (145)
2. Olaguer de Bonestruga (Sant Olaguer). . . .	1118	1136 †
3. Gregori.	1143	1144 (146)
4. Bernat Tord o Tort.	1146	1163 †
5. Huch de Cervelló.	1164	1171 †
6. Guillém de Torroja.	1171	1175 †
7. Berenguer de Vilademuls.	1178	1193 †
8. Ramón de Castelltersol.	1194	1198 †
9. Ramón de Rocaberti.	1198	1215 †
10. Sanxo Asparech de la Barca.	1215	1233 †
11. Guillém de Montgrí.	1234	1238 (147)
12. Pere d' Albalat.	1238	1251 †

(145) La creu determina l' any de la defunció del prelat en l' exercici de les funcions pastorals.

(146) Del arquebisbe Gregori no se sab si va pendre possessió de là dignitat, conexent-se son caràcter de electe.

(147) L' arquebisbe Guillém de Montgri, no va pendre possessió de la Mitra, encara que va administrar-la, renunciant després de haver conquerit les illes de Ibiça, Formentera y Cabrera, úniques de es Balears no dominades per lo rey en Jaume I.

Arquebisbes de Tarragona	Any del ingrés	Any del cesse
13. Benet de Rocaberti.	1252	1268 †
14. Frà Bernat d' Olivella.	1271	1287 †
15. Roderich Tello.	1289	1308 †
16. Guillém de Rocaberti.	1310	1315 †
17. Eximen de Luna.	1317	1327 (148)
18. Joan d' Aragó, patriarca d' Alexandría	1327	1334 †
19. Arnàu Cescomes.	1334	1346 †
20. Sanxo Lopez d' Ayerbe.	1347	1357 †
21. Pere de Clasquerí, patriarca d' Antioquía	1358	1380 †
22. Ignaci de Valterra.	1387	1407 †
23. Pere de Çagarriga.	1407	1418 †
24. Dalmau de Mur.	1419	1431 (149)
25. Gonzalo d' Ixart.	1431	1433 †
26. Domingo Ram, cardenal.	1433	1444 †
27. Pere de Urrea, patriarca d' Alexandría.	1445	1489 †
28. Gonzalo Fernandez d' Heredia.	1490	1511 †
29. Anfòs d' Aragó.	1513	1514 †
30. Pere de Cardona.	1515	1530 †
31. Lluís de Cardona.	1531	1532 †
32. Geroni d' Auria u Oria, cardenal.	1533	1558 †
33. Ferrando de Loazes, patriarca d' Antioquía.	1560	1564 (150)
34. Bertoméu Sebastiàn d' Aroyta.	1567	1568 †
35. Gaspar Cervantes de Gaeta, cardenal.	1568	1576 †
36. Antoni Agustín.	1576	1586 †
37. Joan Terés.	1587	1603 †
38. Joan Vich y Manrique.	1604	1611 †
39. Joan de Montcada.	1612	1622 †
40. Joan d' Hoces.	1624	1626 †
41. Frà Joan de Guzmàn.	1628	1631 (151)
42. Frà Antoni Perez.	1634	1637 (152)
43. Pau Duràn.	1641	1650 (153)
44. Francesch de Rojas y Borja.	1653	1663 (154)
45. Frà Joan Emanuel y de Espinosa.	1664	1679 †

(148) Ximen de Luna va permutar ab l' infant Joan d' Aragó, arquebisbe de Toledo.

(149) Dalmau de Mur fóu traslladat a la metropolitana de Çaragoça.

(150) L' arquebisbe Loazes va ésser traslladat a Valencia.

(151) Frà Joan de Guzmàn fóu trasladat a Çaragoça.

(152) Frà Antoni Perez va passar a la Sèu d' Ávila.

(153) Pau Duràn no se-l considera més que com electe, a virtut de la dissidencia entre los reys de Espanya y França sobre lo domini de Catalunya.

(154) L' arquebisbe Rojas fóu traslladat a la esglesia d' Ávila.

Arquebisbes de Tarragona	Any del ingrés	Any del cesse
46. Frà Joseph Sanxis.	1680	1694 †
47. Frà Joseph Llinàs.	1695	1710 †
48. Isidro Bertràn.	1712	1719 †
49. Miquel Joan de Taberner y Rubí.	1721	1721 †
50. Manuel de Samaniego y Jaca.	1722	1728 (155)
51. Pere de Copons y Copons.	1729	1753 †
52. Joan de Cortada y Brú.	1753	1762 †
53. Llorenç de Despuig y de Cotoner.	1763	1764 †
54. Joan Lario y Lancis.	1764	1777 †
55. Joaquím de Santyan y Valdivieso.	1777	1783 †
56. Frà Francesch Armanyà.	1785	1803 †
57. Romualt Mon y Velarde.	1804	1816 (156)
58. Antoni Bergosa y Jordan.	1818	1819 †
59. Jaume Creus y Martí.	1823	1825 †
60. Antoni Fernandez d' Echanove y Zaldívar.	1826	1854 †
61. Joseph Domingo Costa y Borràs.	1857	1864 †
62. Francesch Fleix y Solans.	1865	1869 †
63. Constantí Bonet y Zanuy.	1875	1878 †
64. Benet Vilamitjana y Vila.	1879	1889 †
65. Tomàs Costa y Fornaguera.	1889	(regnant)

(155) Samaniego va ésser traslladat a la Sèu metropolitana de Burgos.
(156) Traslladat a la Sèu de Sevilla.

CAPITOL VII

Tarragona moderna

Lo Municipi.—Sos diferents aspectes.—Senyera y escut de Tarragona.—Monedes de Tarragona.—Fires y mercats.—Modernisació de la ciutat.—Edificis moderns.—Interessos locals.—Ensenyança y Beneficencia pública y privada.—Estats de la agricultura, industria y comerç.

Tarragona es una de les comptades ciutats de Catalunya, quina representació sembla admesa en les assamblees generals cridades per lo rey En Jaume I, congregades a Tarragona, Tortosa y Barcelona, abans de portar a terme son progecte de domini de Mallorca.

Lo primer esbóç de municipalitat que s' ovira dins de Tarragona, arrenca de certa disposició donada per l' arquebisbe Nasparech de la Barca, en 1231, en que per atendre á la percepció de determinats tributs, manà que fossen elegits dos ciutadans y un capellà per l' element popular (157).

Aquella entitat novament erigida per Tarragona, volgué imposar-la tres anys desprès l' esmentat sobirà a totes les ciutats y llochs de la terra, segons se fà constar en una de les constitucions adoptades en la assamblea del any 1234 (158), y la diminuta corporació nascuda en quiscún poble, pot ésser estimada com lo fonament de nostres institucions municipals esdevenidores.

Havèm de suposar que la ampliació d' aquell assaig de concell municipal, proceheix de lo que disposà lo propri rey En Jaume en 1249 pera millorar lo esmentat organisme, tota vegada que en les actes de prestació de homenatge dels següents arquebisbes de Tarragona, en Bernat Olivella (1272), Guillém

---

(157) Joseph Blanch, cronista de la Sèu; prelatura de Nasparech de la Barca, manuscrit del segle XVII.

(158) «Colección de documentos del Archivo de la Corona de Aragón» (Bofarull, D. Manuel), volum VI, doc. XIX, pl. 104.) «*Item statuimus quod per quamlibet civitatem et loca instituantur duo probi homines et fideles, secundum magnitudinem civitatis et loci et unus clericus fidelis qui sacramento astringantur coram populo quod predictum statutum in omnibus fideliter exequatur*».

de Rocaberti (1309) y Eximen de Luna (1317), aparexen continuades llargues llistes de noms dels caps de familia de la ciutat, ab la deguda separació los dels quatre primers, pera donàr a entendre que aquests portavan una representació de que no gaudían los restants. En tant es axís, que en la metexa acta relativa al prelat En Joan d' Aragó (1327), successor d' En Eximen de Luna, ja se continua lo títol de *jurats* al nom dels quatre caps de familia a qui primerament va rebre jurament.

Mentres governava la Sèu tarragonina l' immediat arquebisbe, N' Arnau Cescomes (1336), resulta complertament dibuxada la organisació del Municipi, puix que en temps de dit metropolità funciona lo concell, quins llibres d' actes existexen encara en l' arxíu del Ajuntament, començant en l' any 1358. Segons la convocatoria del any 1370, lo concell se renovava quiscún any, lo día de la Epifanía, elegint quatre cònsols, mostassafs y obrer, per tots los vehins, essent exits dits cònsols, lo primer, de la categoría dels ciutadans, lo segón, dels lletrats, lo terç, dels mercaders y l' últim dels menestrals. Al primer se l' anomenava *cònsol en cap*.

Vuyt anys transcorreguts, fóu reduhit a tres lo nombre dels cònsols, y axís com en les eleccions anteriors prenían part tots los caps de familia de la ciutat, tenint lloch la elecció en mitg de la plaça de la Quartera, ahont estava situada la casa del Concell o comunal, y essent aquells cridats en los concells plens o generals, quan la importancia del negoci obligava a reunir-los; en lo privilegi de 1378 foren suprimides les eleccions generals, y-ls cònsols gaudían del dret d' anomenar vint persones, qui aplegades ab dits cònsols, proposavan als entrants per l' any immediat, com també als qui podrían desempenyar les funcions de mostassafs, obrers y ohidors de comptes, pujant dalt del porxo, segons expressa la acta, y fent la proclamació devant de tots los vehins.

Aquell sistema inaugurat lo tercer diumenge del mes de Juny, sens dupte ocasionaria quexes o comentaris poch falaguers, tota vegada que en 1382, va introduhir-se nova forma de nomenament de cònsols, començant per traslladar la designació anyal a la segona festa de la Pasqua de Resurrecció, reduhint lo nombre de concellers a quaranta cinch, distribuits en tres mans, major, mitjana y menor, escollint-ne tres per quiscuna mà, que posats sos noms en una bossa, la sort determinava a qui pertanyían les funcions del consolat en la anyada següent. Lo concell plè nomenava també als mostassafs, obrer, clavari, ohidors de comptes y escrivà secretari. Aquest privilegi fóu concedit per l' infant Joan, duch de Girona, com a llochtinent general de son pare, lo rey En Pere III lo Cerimoniós.

Encara no-s trobaría prou ben feta la designació en la forma abans dita, tota vegada que en 1388 va determinar-se que-l nombre de concellers arribés a setanta cinch, vinticinch per quiscuna mà, reduhint a dos los redolins que-s deurían posar en les bosses, de cadahú dels estaments, pera sortejar als cònsols novells, exceptant los qui «deguen o puguen ésser de casa del Sr. Ar-

quebisbe, u oficials d' aquell, ni encara de la cort dels veguers de Tarragona.»

En l' any 1402 va disposar-se que-ls concellers no fossen més que sexanta, y-l comte de Ribagorça, virrey de Catalunya, manà en 1509, que-s sortegés també lo nomenament de mostassafs, obrer y sobreposats, quedant axís la forma de renovar anyalment lo concell fins arribar al decret de Nova Planta, dictat per En Felip IV dc Catalunya y V de Castella, mitjansant certes variants d' escassa importancia (159).

La reunió dels caps de casa pera tindre concell plè, en los segles XIII y XIV, donava motíu a dificultats quan devían resoldre-s negocis urgents o d' importancia relativament escassa, y aleshores foren obviades dites dificultats, juntant-se los cònsols y los caps de familia, a pèu dret, en la porta de la Sèu, després de la missa major o conventual, en lo porxo de la Camarería, o en lo meteix Claustre, a quines reunions nomenavan *rotllos,* conservant encara dit nom les del Capítol eclesiàstich, en lo chor o en lo vestidor de la Basílica, per negocis de pareguda naturalesa. Més tart, va ésser introduhit l' ús dels *Parlaments,* o juntes dels cònsols ab los concellers que volían assistir, pera resoldre un cas urgent o particular, que s' assenyalava en la convocatoria, especialment en lo segle XV, y al arribar al següent, per privilegi del comte de Ribagorça, de que abans s' ha fet esment, fóu organisada la *Divuytena,* a tall de comissió municipal, composta dels cònsols del any anterior y dels governants, axís com de dos concellers de quiscuna classe, de les dues anyades, o bé los quatre primers de cada estament que exían de les bosses, quina comanda vingué a substituir la corresponent als antichs rotllos y parlaments, de que s' ha dat lleugera nota (160).

No es cas de detallar les facultats del concell municipal o Universitat de Tarragona, puix són dites facultats mólt conegudes com a propries de totes les entitats anàlogues de Catalunya, excepte la de nomenar representants per la assistencia a les corts de la terra, rebutjada sempre per l' arquebisbe, com a senyor temporal, per entendre que a ell y al Capítol pertocava la representació de la ciutat y dels pobles del Camp, tractant-se de poblats de fèu eclesiàstich,

Gaudía, no obstant, del privilegi de *juy de prohoms,* extès a tota mena de delictes, excepte los d' incendi, fabricació de moneda falsa, atentats contra la autoritat, assessinats, robos en despoblat y algún altre, essent autorisat lo Municipi per la imposició de càstichs, ab inclusió de la pena de mort y de pèrdua de membres, si bé que d' un y altre correctíu se-n feya ús moderat.

Senyera y escut del Municipi.—La *Senyera* fóu l' emblema representatíu de la ciutat, en los primers temps de la restauració, y d' ella se-n fà esment en documents del segle XIII. En los processos de sometent; en les proclama-

(159) Tarragona Cristiana; t. II, p. 872 fins a 878.
(160) Tarragona Cristiana; t. II, p. 879, 880 y 881.

cions del usatge *Princeps namque,* y en les cerimonies de la primera entrada en la ciutat de reys y arquebisbes, es nomenat l' acte de fer exir la *senyera* de dita ciutat y los *penons* que la acompanyavan.

En los acorts del concell y comptes del clavari del segle immediat, se parla de la renovació de la *senyera,* per estar «esquinsada o malmenada,» y en 1393 se manà que «*com la ciutat té fretura de senyera, que no hà, que los honorables cònsols façen fer una richa e bella senyera ab lo camp d' or*» (161).

Les colors de la *senyera* resultan vermell y groch, segons altra partida dels comptes del clavari del any 1443, en que se diu: *Item; per VIII albes e mitg portó de sayla vermella e groga per una bandera per la ciutat...; per un qortó de fil vermell e altre de blanch, e safrà, per cusir dita bandera...* (162).

Altre emblema de la ciutat, o més ben dit del consolat, va ésser la *gramalla,* a la que-s donava també lo nom de *çamarra,* y semblant vestit, o mantell, per lo comú era de drap vermell. L' arquebisbe rebutjà la autorisació demanada per lo consolat, d' ornamentar-lo per mitg de pells (163). Devegades foren acceptades altres coloraynes, com lo blau, morat, violat, vert y negre (164). En aquest cas, com als ministrils, jutglars y dependents, se-ls feyan també mantells o çamarres més curtes, en les mànigues s' hi afegía una cinta o banda ample, vermella y groga, «dels colors de la ciutat», segons s' expressa en les actes (165).

Signe de la entitat Municipi deu estimar-se lo segell y l' escut. Començáren a usar segells personals los sobirans y-ls prelats de Catalunya, des de derreries del segle XII, y en lo immediat se veuen ja posats en lo contrasegell escuts y peces heràldiques.

Diguerem en lo capítol anterior que provablement l' arquebisbe En Roderich Tello, que governà la Sèu metropolitana en los derrers anys del segle XIII fins als primers del XIV, va introduhir en dita esglesia l' ús del escut eclesiàstich y del temporal pera determinar la diferencia de poder de que gaudían dits arquebisbes, aparexent en una de les trones de la rodalía del chor, que l' esmentat metropolità manà construir en lo centre de la Sèu, lo cisell d' abdós escuts, adoptats després pêls següents prelats.

Les peces heràldiques de dit escut estribavan en unes cintes ondulades o en vars, en ondes en sentit horitzontal, y si se examina l' escut de la ciutat, no podrà menys de convindre-s en que iguals figures caracterisan sos detalls, posades, empró, en sentit vertical.

Un ilustradíssim fill de Tarragona va publicar en l' any 1891 cert preuat

(161) Arx. Mun. de Tarragona; llib. d' actes (1888 a 1893), fols. 2 y 8.
(162) Arx. Mun. de Tarragona; comptes del Clavari, (1443).
(163) Vertamon; prerrogativas de la Mitra; p. 149, nota al apart 207.
(164) La color blava en les gramalles, fóu usada en l' any 1442; la morada o violada, en 1448 y la gramalla negra era portada durant lo temps dels dols oficials, per la mort del sobirà o del arquebisbe.
(165) Arx. Mun. de Tarragona (Compte del Clavari del any 1447 a 1448.)

estudi sobre l' esmentat escut (166), y en ell no sols va reivindicar la necessitat de retornar les colors de dit escut, desnaturalisades per l' escriptor Antoni de Moya, convertint-les en blau y blanch, en lloch d' or y gules (167); ans bé tractà d' esbrinar les condicions y origen del blasó tarragoní, reproduhint les paraules de un Còdex de la biblioteca reyal, del segle xv, en que ab lo títol de «Llinatges de Catalunya», al arribar a Tarragona y estampar l' escut, or y vermell, afegeix en lo text la següent manifestació: «*Comte de Tarragona, varé contra varé dor e de gules.*» *Var* es una peça heràldica de la major noblesa, y aquesta es més gran, segons les regles de la heràldica, si resulta ab l' esmalt d' or y gules o vermell. L' or vé classificat com manifestació de magnanimitat, poder, riquesa y explendor, y la grana o vermell aludeix al honor, fidelitat, valor, generositat, etc. Lo march o escut de Tarragona portava en lo segle xiv la llegenda: «*Sigillum Universitatis civium Tarracone,*» y cal presentar la mostra del donat per En Pere III al procurador reyal, del que férem esment a son degut temps, en quina orla se llegexen les paraules *Sigillum procuratoris regis Tarracone,* pera compendre que devall de les barres de Catalunya venen segellats los *veros* o vars, distintius especials de la ciutat.

Segell del segle xiv de la Universitat o ciutat de Tarragona

Atribueix aquell escriptor, primerament nomenat, l' origen del segell o escut heràldich a la noblesa del príncep de Tarragona, En Robert d' Aguiló, y encara que respecte a dit origen, com en los dels restants escuts de nobilitat de les ciutats catalanes, ab inclusió de les celebrades Barres, representatives de tot lo territori, s' han admès no poques opinions, filles unes de la tradició, y altres d' elements més o menys científichs o històrichs, la veritat es que en quant pertoca al escut de Tarragona, que es lo meteix usat en son principi per la representació del senyoríu temporal, si bé que capgirat, podría donar-se també la corresponent esplicació en la noblesa d' aquell magnat, tenint en compte que los arquebisbes varen recobrar lo poder de que gaudía sa familia, concedit per Sant Olaguer, a virtut de qüestions de que ja donarem nota, hagudes entre sos fills y los prelats En Bernat Tort y Huch de Cervelló, a mitjans del segle xii, y si los primers usaren escut de noblesa, aplicant-lo al territori que regiren, explicació natural en semblants extrangers, puix se sab

---

(166) Blasón de Tarragona; «Ensayo crítico-histórico, acerca de cual es su verdadero y legítimo escudo heráldico, por el Barón de las Cuatro Torres». (Barcelona MDCCCXCI).

(167) «Rasgo heróico: Declaración de las empresas, armas y blasones de España,» per D. Antoni de Moya. (1756), p. 322.

que en la Bretanya y Normandía, de ahont procediren, era corrent l' ús de blasó heràldich en dit segle, res té d' estrany que l' arquebisbe Roderich Tello, a qui s' imputa la representació del poder temporal per mitg d' aquell signe, adoptés lo meteix escut assenyalat per lo primer senyor, a fí de que no quedés esborrat lo fonament de llur poder.

Per resolució del Ajuntament, presa en 1892, tornà a ésser esmaltat l' escut de Tarragona ab los colors d' or y gules, segons demanava lo baró de les Qua tre Torres.

En lo segle XVII, una vegada passades per Tarragona les contingencies més importants de la sublevació catalana en contra del comte-duch d' Olivares, lo rey Felip III de Catalunya y IV de Castella, va expedir lo decret de 22 de Desembre de 1645, en que concedeix a la ciutat lo dret de surmontar son escut ab la corona comtal y una palma, adjudicant-li, al propri temps, en altra disposició de la metexa data, los títols de *Fidelíssima* y *Constant,* títols fixats definitivament en Reyal Decret de 22 de Febrer del any 1856, ab lo nom de *Fidelíssima* y *Exemplar*, junt ab lo de *Excelencia,* per la concessió de la Gran Creu de Carles III.

Com a segell especial havèm de fer esment del que usava la Veguería de Tarragona, mentres va durar l' organisme començat en lo segle XII dels dos veguers designats respectivament per lo poder reyal y-l temporal de la Mitra. Dit segell afectava la forma ovalada, presentant com a signe distinctíu, lo bàcul y la espasa, insignies abdues dels poders diferents de qui rebían los funcionaris sa respectiva jurisdicció, y com aquesta era comuna en molts negocis civils y en quasi tots los criminals, d' axò resultava que un y altre fessen ús del meteix segell. En sa orla se llegía lo següent: «*Sigillum Curie communis vicariorum Tarraconne.*»

Segell de la antiga Veguería comuna

Encara hi havía altres segells, sobre tot en los segles XIV y XV, referents a certes dignitats que possehían jurisdicció temporal, com lo Pabordre, Camarer, Ardiaca major, etc., que gaudían del senyoríu de determinats pobles. Emprò semblants manifestacions d' autoritarisme poden estimar-se com de caràcter personal, puix que llurs dignataris, procedents de families de barons, acostumavan a fer ús de les peces heràldiques o escuts que pertenexían a les families respectives.

Monedes de Tarragona.—Retornada a la vida civil y ecclesiàstica la Ciutat

en lo primer terç del segle XII, per mitg del senyoríu cedit per en Berenguer III a Sant Olaguer, no se sab que s' arribés a fer ús del privilegi d' encunyar moneda (168).

No obstant, lo numismàtich Dr. Salat, nos ha donat nota de cert document datat en 16 de Setembre de 1473, en que manifesta que lo cardenal Julià essent abat comendatari de Montserrat, a presencia del prior, vicari general y escrivà, obrí en dita jornada les arquetes del Santuari, trobant en elles, entre varies monedes, *Menuts del Camp y ciutat de Tarragona* (169). Creyèm que semblant encunyació respòn al temps de la guerra y setge de la ciutat, en la lluyta dels catalans contra lo rey En Joan II, en qual època, dit Monarca, ordenà al comte de Prades, *sía feta batre moneda axí dor com dargent e menuts, en la ciutat de Tarragona* (12 de Janer de 1464) (170). Algún temps més tart (10 d' Octubre de 1464) Bernat Sala fóu nomenat per Joan II mestre de la seca de dita Ciutat (171).

Monedes encunyades a Tarragona

Segons En Mari, se-n trobavan algunes que en lloch del escut d' armes de la ciutat, hi aparexía un cap de bou, un aguiló y altres figures semblants. Dibuxades en son manuscrit, no-s pot assenyalar sense la presencia d' un exemplar la època de sa encunyació. Heïs ne reproduheix una, de plom, del musèu de la Academia de la Historia, molt semblant a una de les del M. S. de Mari, reproduhides per Botet y Sisó.

També un altre historiador y vicari general de la Sèu, En Vertamon, manifesta en son Memorial (1684), que lo capítol, la Sèu vagant per la mort del arquebisbe En Joan Vich y Manrique (1608 a 1612), va concedir a la vila d' Alcover lo dret de poder encunyar moneda, ab lo qual resulta justificada la indicació abans feta de que la Mitra gaudía de semblant privilegi (172).

---

(168) Mari, en son Arxepiscopòlech del domini temporal dels arquebisbes, diu lo següent: «*Nec putes supremum hoc Archiepiscoporum dominium fuisse mancum aut inane; etenim illius et Robertum Aquilonium principem creaverunt; leges tulerunt; civitatem munieruni;* PECUNIAS CUDERUNT; *nundinas concesserunt,* etc. (Manusc. del any 1780).

(169) «Trat. de las monedas labradas en el Princ. de Cataluña;» v. I, p. 176.

(170) «Turbacions a Tarragona y altres llochs, motivant encunyacions monetaries», per Francesch Carreras y Candi, publicat en *Boletín Arqueológico* de Tarragona, any V, vol. V, p. 581 y Apèndix doc. nom. VIII, p. 623.

(171) Joaquím Botet y Sisó, *Les monedes catalanes,* vol. II, p. 282.

(172) «Recuerdos de los fundamentos del Supremo dominio sobre la Ciudad y Campo de Ta-

Al arribar a mitjans del segle XVII, Tarragona va obtindre de Felip III de Catalunya y IV de Castella, la concessió d' encunyar 10,000 ducats ab moneda d' *ardits* y *diners*, després del setge posat a la ciutat per lo virrey francès Lamotte. La concessió es del any 1646, junt ab altres de certa naturalesa, y d' ella va prevaldre-s la ciutat, encunyant dites monedes, quin anvers porta lo blasó de Tarragona y en lo revers la *Thau*, o escut de la Sèu metropolítica. Ni hi de variades dimensions y pés, y totes, després d' una creueta en la patr superior del censcis, venen orlades ab la llenga: DE TA-RRA-GO-NA.

Tarragona.—Portada del aula dels concilis provincials, desprès capella de «Corpore Christi»

Fires y mercats.—Les fires, en la Etat mitgeval, vingueren a resultar com a petites exposicions locals, de certa durada, segons la importancia de les metexes, quasi sempre en rahó directa de la que tenían les localitats ahont se celebravan. Son obgecte es prou conegut: primerament en elles se feya manifestació utilitaria del adelantament de les industries, a mida que aquexes anavan endevant, y en segón lloch, se facilitavan al comprador los recursos pera provehir-se de quant necessitava, a fí d' atendre a les falles que trobava en sa casa, d' utensilis domèstichs, dels corresponents a son ofici, dels que pertocavan als menesters propris y dels relacionats ab la agricultura, font principal de riquesa en aquells temps.

La fira de Tarragona era de les mès nomenades de Catalunya, y té lloch lo terç diumenge, després del de la Pasqua de Resurrecció.

---

rragona, etc.», per D. Francesch Vertamon, (Barcelona, Imp. de Joseph Moya, mercader de llibres 1684).

No-s coneix lo privilegi que va concedir-la, empró se sab que ja existía en l' any 1247, tota vegada que en lo concili provincial juntat en dit any, fóu resolt la traslació d' aquestes assamblees eclesiàstiques al quart diumenge de Quaresma, ab motíu de que la concorrencia dels firayres pertorbava la solemnitat del acte relligiós, segons s' expressa en l' acte conciliar.

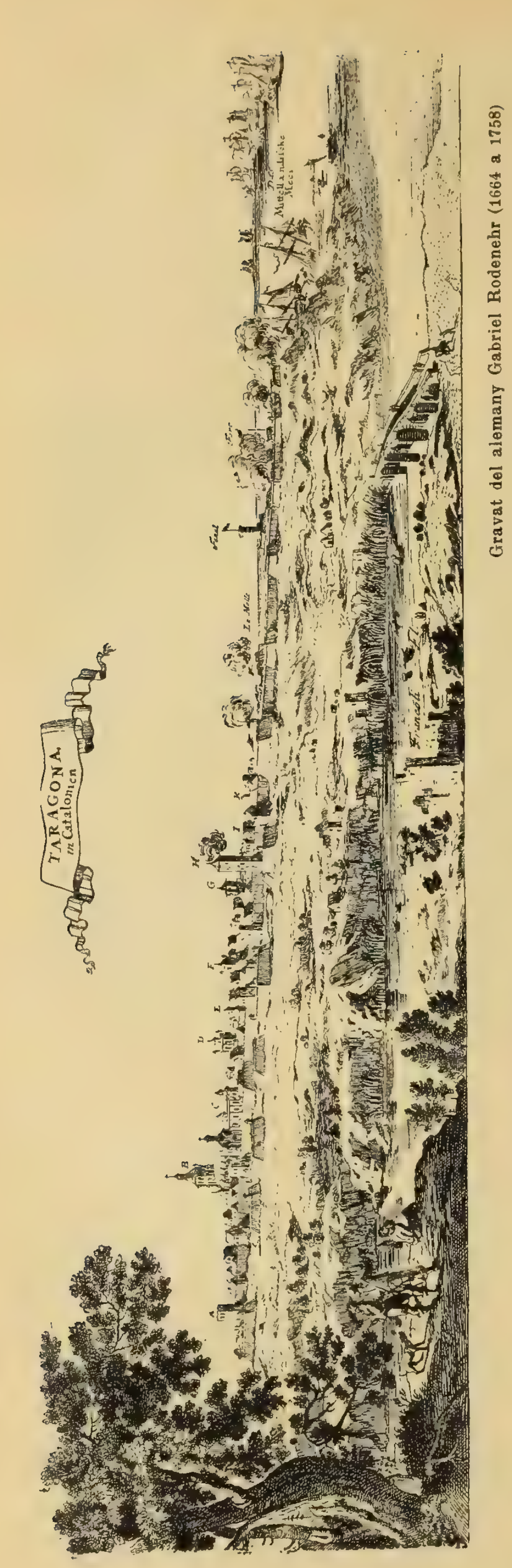
Com lo concili del any 1229, celebrat a Lleyda sots la presidencia del cardenal de Santa Sabina, disposà la reunió anyal dels prelats de la provincia eclesiàstica de Tarragona, en la jornada abans assenyalada, y sa traslació vingué alguns anys després, per causa de coincidir ab la fira, fàcil es que la concessió d' aquesta fos feta en l' entremitg de dits anys.

La fira de Tarragona, des de son començ, venía celebrant-se en la plaça que anomenavan del Corral, ara plaça de la Font o de la Constitució, y lo privilegi de fira portava per dret lo de peatge o passatge, pastoreig, abeurada, etc., procurant lo Municipi que aytals prerrogatives fossen respectades mentres durava lo temps assenyalat a cada manifestació de semblant naturalesa.

Des del segle XIV aparexen en les actes del consolat y llibres de comptes varies notes relatives a la fira, com són ordres pera despedregar y denejar lo Corral; pera llogar sonadors o jutglars que fessen amena la estancia als concorrents, y ministres pera la vigilancia dels barracons de fusta que quiscún firayre montava en aquella extensa plaça, que aleshores abarcava tota la arena del antich Circh romà, des de la Casa Consistorial fins a la Pescatería, prorrogant-se molts anys la fira per quinze o més díes, en quin cas disposavan los cònsols pregonar la pròrroga pêls pobles del Camp y llochs vehins.

En lo meteix segle, lo rey En Pere y l' arquebisbe Clasquerí, en 1371 atorgaren a la ciutat altre privilegi de concessió de fira des de la festa de Sant Andréu fins la vigilia de Nadal. Més que una fira va estimar-se dita concessió, com la d' un llarch mercat, al obgecte de que los vehins de Tarragona y los dels pobles del Camp poguessen provehir-se de lo necessari abans de les jornades en que la esglesia recorda lo naxement del Fill de Déu.

Los mercats comuns tenían lloch lo dissapte de quiscuna setmana, y encara continua la costúm dels hortolans, industrials y venedors ambulants, residents en los poblets circumvehins, de passar a Tarragona en semblant día, y exposar en les places públiques les mercaderíes destinades al general consúm, no essent de molts anys la falta de taulells ab montants y penjolls de calçat, dels sabaters de Reus, o bé de peces de cotó, mitges, cintes y altres robes, dels marxants, axís com de plats y altres manufactures d' obra cuyta dels terriçayres de la Selva del Camp, que s' exposavan en la plaça de la Sèu y carrers immediats, ahont té lloch dit mercat, decaygut últimament ab les molesties del registre fiscal del impost de consums en les portes de la ciutat, y restablerta sa antiga importancia, al escriure les presents línies, en que ha sigut resolta la substitució del cobro d' aquell impost per altre sistema menys gravós, determinant ara fer-lo extensíu a nous articles industrials y als fruyts de

Vista de Tarragona y sa fortificació en la guerra de successió (segle XVIII)
Gravat del alemany Gabriel Rodenehr (1664 a 1758)

tota mena de producció del Camp de Tarragona, com també al bestiar, volatería y faràm, de tantes masíes y masos com en la comarca servexen d' alberch a sa nombrosa pagesía.

Modernisació de Tarragona.— Al descriure topogràficament la ciutat, ferem present que la part antiga, la compresa dins de les muralles romanes, quasi no havía sofert cap modificació des de la restauració fins ara, donant algunes notes de com logrà examplar-se en lo segle XIV, ab lo tancament de la àrea del Circh romà per mitg de la cortina de muralla, nomenada la Muralleta, y després en lo segle XVI, ab la construcció del mur de Sant Joan, que reduhía la ciutat a les fileres de cases alçades al Nort de la rambla principal. Explicarem també com va ésser urbanisat l' explanall de patis existent, des de dita última muralla fins al moll de costa, empresa portada a cap per la Junta d' Obres del port, a les derreríes del segle XVIII, y acabada per lo Municipi passada una centuria, o sía a les derreríes del segle XIX, ab lo progecte d' execució de la bella rambla de Sant Joan, passeig central que enllaça la població antiga ab la moderna.

Un dels obstacles que s' oposaren sempre als examples de la ciutat, principalment per la part de la marina, va ésser la declaració de plaça forta ab que fóu considerada en tot temps, singularment a mitjans del segle XVII, ab motíu de sa resistencia a les forces franceses en

la guerra de Catalunya. Després del segón setge de dita ciutat per lo virrey de França, Mr. Lamotte, de que abans s' ha fet esment, començà per remontar-se o restablir-se la cortina del mur occidental des de lo baluart de Sant Pau, fins al escarp del montícol que vé a caure demunt del Mediterrà, y en 1678 lo Suprèm Concell de Guerra de la Nació, segons carta rebuda de la Cort, datada en 6 de Juny de dit any, determinà fortificar la plaça d' una manera definitiva, designant també com a governador de la metexa a un general del exèrcit.

Al arribar a la guerra de Successió, la esquadra anglesa, ans d' apoderar-se de Mahó, va desembarcar a Tarragona algunes forces angleses, que progectaren la conversió de dita plaça en un segón Gibraltar, començant per reforçar sa fortificació y construint la segona línia de la metexa, nomenada «Falsa Braga», alçant un baluart en la punta de la platja del Miracle, al que donaren lo nom de Sant Carles, en obsequi al pretendent, siti conegut abans per «Bondinar», y tantejaren l' estudi d' obrir un canal o cequia des de la platja la Rabassada, que posés en relació les aygues de la mar de dita platja, ab les de la del Francolí, passant per la estreta vall que separa lo montícol de Tarragona, de les vehines montanyes, a fí de transformar lo terrer en una illeta, inaccessible a tota expedició militar terrestre. Per fortuna les conferencies preliminars a la pau d' Utrech (1712), provocaren l' armistici entre Alemanya y Anglaterra, abandonant los soldats de la Gran Bretanya aquells progectes d' ocupació definitiva de Tarragona; emprò Felip IV de Catalunya y V de Castella, y sos successors, s' aprofitaren de les obres començades pera continuar-les, fins a convertir a la ciutat en una bona plaça de guerra. Afegiren al segón amurallament, una línia de fortificacions, que per mitg dels baluarts de la Reyna, plaça d' armes, en la carretera de Barcelona, fortins de Sant Antoni, Santa Creu, Sant Geroni y fortí Roig, formaren una tercera línia fortificada en la part alta, guardada, ademés, per lo baluart de la Oliva, construit pochs anys abans de la guerra de la Independencia, y per lo nomenat Fortí reyal, demunt del escarp del montícol de la ciutat, en la part baxa (173).

Tota aquella fortificació, si bé en lo interior va permetre la urbanisació de la marina, en bona part del segle XVIII, especialment des de la concessió del moll o port nou, com diguerem oportunament, dita urbanisació no pogué passar del recinte amurallat y del glacis interior, comprensíu del esmentat recinte. Desaparegueren los impediments, quan lo adelantament en l' art de la guerra y de la construcció militar, vingueren a justificar que la situació topogràfica de Tarragona era contraproduhent a semblants obres y a la classificació feta per lo ram de Guerra, en la segona meytat del segle XIX.

Hi ha que fer present, donchs, que les alenades de modernisació de la

---

(173) Encara havèm conseguit tota aquesta fortificació, quasi en estat de guerra, abans de la revolució de Setembre del any 1868, exceptuats los baluarts exteriors, abandonats després de la primera guerra civil.

ciutat, partiren dels primers directors de les obres del port, En Ruiz d' Apodaca, Smith y Rebolledo. A ells venen dedicades les víes generals, trassades oportunament y aprovades per lo modern Municipi. Composavan aquest, lo Corregidor o lo séu delegat, l' arcalde major, y vuyt regidors perpètuus, ademés de dos síndichs y quatre diputats designats per la agremiació dels estaments, des de lo regnat de Carles III en avant.

Vista de Tarragona y del port abans de la guerra de la Independencia, segons un gravat fet en l' acte de tirar un gran bloch al ayga en 1802, ab motíu de la visita de Carles IV y sa esposa María Lluisa de Borbó.

Començada, no obstant, la esmentada urbanisació, sobrevingué la guerra de la Independencia, y l' assetjament de Tarragona en 1811. Llavors, ab los bombeigs foren arrunades no poques cases, y ab la terrible voladura de la nit del 18 al 19 d' Agost de 1813, ab motíu de abandonar la plaça l' exèrcit francès, quedà quasi enderrocada la edificació de la part alta de la ciutat y destruida la de la part baxa (174).

---

(174) «La Gaceta» extraordinaria del Principat de Catalunya, del día 22 d' Agost del 1813, publicava una relació d' un testimoni ocular d' aquella catàstrofe, y deya: «La muralla de parte del mar, está casi enteramente volada, y a trechos mucha parte de la restante muralla. A la subida de la Rambla hasta la puerta del Rosario, no se puede pasar por las ruinas; bien que á la parte que mira fuera de la ciudad, hay algun tanto de muralla. El fortin Negre, parte está arruinado. Subsiste la torre del palacio. La mayor ruina es la del castillo ó palacio del Patriarca, que ha caído enteramente, menos la cuarta

Vista de Tarragona en l'any 1811, feta des de

A. MARTÍN, Editor

…í de Valls. D'un gravat francès de E. Collin

Encoratjà lo govern de Ferràn IV de Catalunya y VII de Castella, ab ses mides protectores la restauració de la Ciutat. Entre elles s' hi comptà la de donar força empenta a les obres del nou moll. Axís, mentres eran reconstruits los alberchs de la part alta, sorgían en la marina magatzems y edificis, que continuada sa construcció en lo decurs del segle XIX fins arribar a la muralla de Sant Joan, obligaren en 1854, a la desaparició de aquell obstacle per ajuntar definitivament tota la població interior.

Com les barriades de cases de la part baxa foren alçades mitjansant permís del Ajuntament, aquest donà ja la liniació general, assenyalant carrers drets y amples, encara que en alguna extremitat venen ressentint-se de la falta d' un plan comú que ficsés ab detall lo enllàç de quiscuna vía, ab les més properes o ab les d' entrada y exida.

Edificis moderns.—Apart dels edificis de caràcter eclesiàstich, de que ja ferem esment a son temps, y apart de certs alberchs particulars, quins vestíbuls tenen ayre de palàu, havèm de reduhir la tasca de la descripció als de entitats públiques, començant per la casa de la Diputació y Ajuntament, centres que comptan ab un sol edifici y una sola frontalera, dividit son interior pera quiscuna de dites corporacions.

Lo primer edifici del concell de que se té conexement, arrelava en la part alta, prop de la esglesia de Santa Tecla la Vella. En lo segle XIV varen traslladar-se los cònsols a una casa de la plaça de la Quartera, que sens dupte formava part de la que ara anomenàm de les Cols, al cap demunt del carrer Major, y comprat en lo segle immediat altre alberch a N. Ventallols, tocant a la anterior, quedà formada la Casa de la Ciutat al extrém de dit carrer, ahont ha existit fins a mitjans del segle XIX. Després del any 1813 fóu renovada sa frontalera, obra deguda a Bernat Oriol, conegut per *Bernadet,* arquitecte y professor de matemàtiques de la Escola de Belles Arts de Barcelona.

Lo Ministeri d' Hisenda, en R. O. de 27 de Juliol de 1838, va concedir lo ex-convent de Sant Domingo, emplaçat a un extrém de la plaça de la Constitució o de la Font, per alberch de la Diputació y Ajuntament. En ell s' instalaren abdues corporacions, després del any 1840, y en 1862 estimaren d' oportunitat refer tot l' edifici, obra que portà a terme la Diputació, construint tan sols la porció devantera lo Ajuntament. Dibuxada la planta de la frontalera y dirigida per los dos arquitectes Barba y Rossell, provincial y municipal, als

---

parte de la torre; las ruinas ocupan la mayor parte de la Pescadería Vieja; la calle que le sigue en donde havía las carnicerías, hasta encontrar la de la Mercería, arruinada toda hasta la casa del droguero Pastó; volado el castillo de Pilatos, toda la plaza del rey llena de ruinas, con algunas casas caídas; volada la Muralleta al baxar de la pescadería nueva, habiendo quedado dos cañones de 24 sobre las ruinas; parte del fuerte de Cervantes volado; la iglesia de Dominicos quemada con el trigo que tenían en ella; intacta, por la misericordia de Dios, la Catedral, y han quedado algunas bombas, balas y granadas en las murallas. Quemada aun la parte del Colegio, llamada *Cabrits;* las calles todas llenas de café, y las casas tal vez han sufrido mayor saqueo que en la entrada de Suchet. Están rotos tres ó cuatro palmos de los arcos de la fuente nueva.»

tres anys quedava terminada. Aquesta pertany al ordre jònich, montada ab marbres jaspejats del país, part de sillería y part de mampostería. En lo centre sobressurt un cos ab quatre pilastres estriades que sostenen al superior en forma triangular, en quin remat apareix lo blasó de Tarragona y de la provincia de son nom.

Clixé de Antoni Güixens

Tarragona. — Cases Consistorials

En dita frontalera, especialment en lo cos central, s' han volgut recordar los fets més culminants y les intelligencies més privilegiades de la ciutat y lo territori provincial, començant per ornamentar lo centre del timpà del cos superior, ab un gran medalló esculptòrich dels germans Scipions, fundadors de la ciutat romana, en mitg de dos quadros representatíus de Juli Cèsar, a la dreta, en l' acte de rebre los auxilis prestats per kesetans, ausetans, ilergavons y lacetans, en la guerra pompeyana, y-l de la esquerra en memoria de Isabel II, quan va revalidar los títols de «Fidelíssima y Exemplar», concedits a la ciutat. Altres dos medallons recordan als emperadors August y Adrià, promovedors dels grans edificis romans de Tarragona.

En los intercolumnis de les pilastres del meteix cos que arrencan del primer pís, s' obriren dos ninxos que guardan les estàtues de Sant Olaguer y Robert d' Aguiló, restauradors de Tarragona, y en lo cornisament del edifici apareix en cada montant de la barraca lo bust de Paulus Orosi, historiador,

qui se suposa fill de Tarragona, Lluís Pons d' Icart, també natural de la metexa; Vicents García, cèlebre poeta, conegut per lo rector de Vallfogona, tortosí; Pere Virgili, natural de Vilallonga, notabilissim metge del segle XVIII, fundador del Licèu mèdich de Càdiz; Antòn Gimbernat, cambrilench, inventor de diferents sistemes de operacions quirúrgiques, y per tant famós cirurgià; Antòn Martí, gran botànich y naturalista, fill d' Altafulla; Pròsper de Bofarull, de Reus, notabilissim historiador y arxiver; Joaquím Santyan, autor de la conducció d' aygues potables, y Joan Smith, director de la obra del moll, y autor de son progecte, seguit fins ara ab petites variants aconsellades per la experiencia en los grans temporals marítims (175).

Clixé de Antoni Güixens

Tarragona. — Plaça de Olòzaga

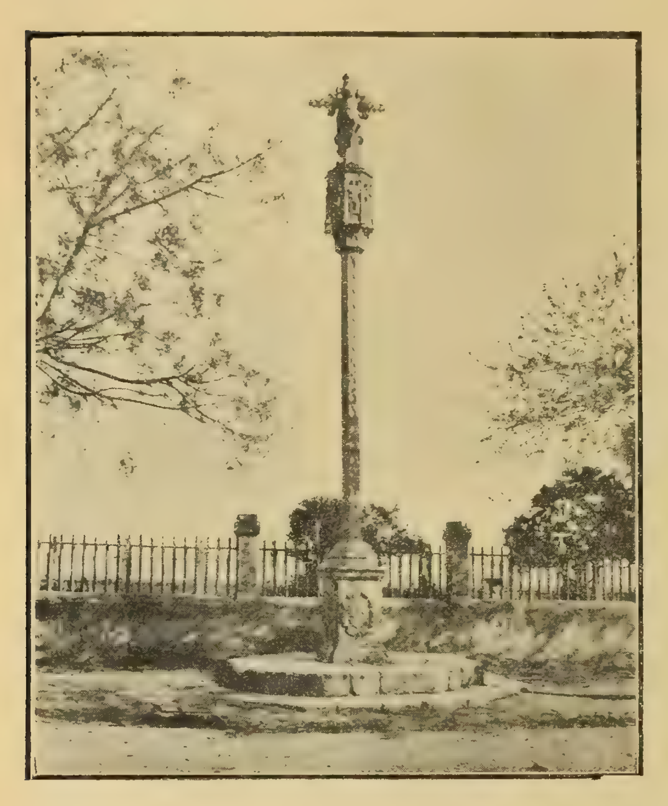
En lo fons del vestíbul apareix la sumptuosa escala central que conduheix a la rodona del pis superior, ahont s' obre lo gran saló de sessions públiques del Ajuntament, quin decorat sumptuosissim se dèu al progecte del arquitecte municipal, en Ramón Salas, y en front lo de la Diputació, encara no més que enguixat, faltant la pintura y ornamentació.

En los baxos de abdues dependencies està establert lo Musèu provincial,

(175) Les obres d' esculptura foren escarpellades per l' artista Bernat Verderol, acadèmich de Belles Arts de Sant Fernando.

plè d' obgectes arqueològichs en lo vestíbul y en les tres o quatre sales de que se composa, colocats a munts per falta de lloch espayós, fent-se necessari l' alçament de nou edifici destinat a dit obgecte, conforme vé estudiant-se actualment (1910), per una comissió que han nomenat determinades entitats.

En lo pis segón del palàu de la Diputació hi ha instalada la Biblioteca provincial, que té son fonament en lo recull de volums de les llibreríes de Poblet, Santes Creus, Sant Francesch, Escornalbòu y altres comunitats relligioses extingides, comptant ab bon nombre d' incunables, còdices y llibres raros, axís com ab una colecció important de documents antichs en pergamí y en paper, com també ne guarda l' Ajuntament en son arxíu.

Tarragona. — Creu de terme de la porta de Sant Antoni

Traslladant-nos ara a la part alta de la població, deu esmentar-se lo portal de Sant Antoni, porta monumental del segle XVIII, ornamentada ab diverses insignies militars de bon escarpell, de marbre blanch, construida o reformada en 1757, regnant Ferràn VI y essent governador de la plaça, lo general Mànuel Prado, segons se llegeix en dos medallons posats demunt dels montants y a la arrencada del arch (176). Devant, s' alça la ayrosa creu de terme, obra del any 1604, de marbre del país y formada ab un basament y alta pilastra estriada que remata ab un cos de medallons ab imatges de sants, y ab la de Jesucrist y la Verge en la part superior. Derrera de la creu s' extén sobre la muralla un petit jardí públich, y al costat de la metexa apareix un gran edifici, abans convent de la Mercè, y ara casa provincial de Beneficencia.

Si se penetra a la ciutat per lo portal abans nomenat, apareix lo caseríu antich, encara en la fesomía que venía caracterisant-lo dos o tres segles enrera, resaltant en aquella part del recinte, la més culminant de Tarragona, la

(176) Lo dibuix de la porta vé publicat en la plana 178.

gran obra moderna del nou Escorxador, edifici grandiós, tocant a la muralla romana, que ha substituit al anterior, vell, esvinsat y sense cap condició higiènica.

Progectada la nova fàbrica per l' arquitecte del municipi, en Joseph M.ª Pujol, fòu començada en l' any 1899, y rebuda definitivament en 22 d' octubre de 1902, important son cost 210,000 pessetes pagades per mitg d' una imposició de o'o5 pessetes posat en cada kilo de carn, morta en dit escorxador.

Clixé de J. Marsal

Tarragona. — Lo nou Escorxador

L' edifici té aspecte monumental. Sa frontalera principal, de 125 metres de llargaria, es carreuada d' obra cuyta y de rajola prempsada. La distribució interior resulta senzilla, formada per un pati principal d' entrada, ahont hi donan tres espayoses naus, ab destí a la matança y oreig del bestiar, d' uns 18 metres superficials per 12 d' altura. Altres dependencies venen destinades a la inspecció y reconexement; llimpiesa dels matadors, cremador de pels, escolliment d' animals, rentada de menuts, rentadors, tot ab los corresponents patis, pabellons per l' administrador, dependents y funcionaris tècnichs, y grans corrals pera tota mena de bestiar.

Les condicions higièniques del edifici són mólt notables, trobant-se ses naus y dependencies estucades al foch en tota sa altura, revestiments inferiors de pedra calar y paviments monolítichs. La xarxa de clavegueres y servey hydràulich a pressió per lo baldeig complertan, ab los grans finestrals y lucernaris, la instalació sanitaria, graduant-se, al propri temps, la illuminació diurna a voluntat, y la de nit per mitg d' archs voltàichs y d' incandecencia.

Prop de dita fàbrica, a sol ponent, y en lo punt més alt de Tarragona, devall de la metexa muralla romana, apareix l' ermitori modern, nomenat de Sant Magí, al extrém superior del carrer del portal del Carro, conegut dit carrer ab semblant nom per haver-se obert en dita muralla, en los primers temps

de la restauració, una porta pera donar sortida al exterior, a la que conduhía lo primer camí de Barcelona. Com la muralla, segons diguerem oportunament, està composta de dues cortines de mur, interior y exterior, a cinch o sis metres de distancia, omplenat lo vuyt ab pedra seca y terra, fòu necessari recobrir lo pas de les obertures de abdues cortines per mitg de una volta. En lo segle XV o XVI va manar-se inutilisar o aparedar dit portal interior y exterior, y algún pintor, escampada aleshores la devoció a Sant Magí de la Brufaganya, dibuxà y pintà al fresch un quadro del sant, ab sa ermiteta y la font que naix en aquella serra, quedant desconegut dit quadro dins de la volta, fins que en l' ultim terç del segle XVIII, lo engrandiment de la aspillera dexada en la tanca interior pera comunicació del ayre, va permetre lo pas dins de la volta, descobrint-se aquella pintura mural y acabant los devots del sant per engrandir més la volta fins a construir una capella, capella feta més espayosa en lo segle passat, ab la afegidura d' un cos de paregudes dimensions per l' interior, resultant axís un bell ermitori, quina columnata central sosté la part superior de la muralla interior. Aquell petit temple resulta atresorat de presentalles. Ultimament, en 1909, s' ha inaugurat un nou retaule de marbre, costejat per lo tarragoní, en Marián Puig y Valls, sots la pauta de la conservació de la esmentada pintura.

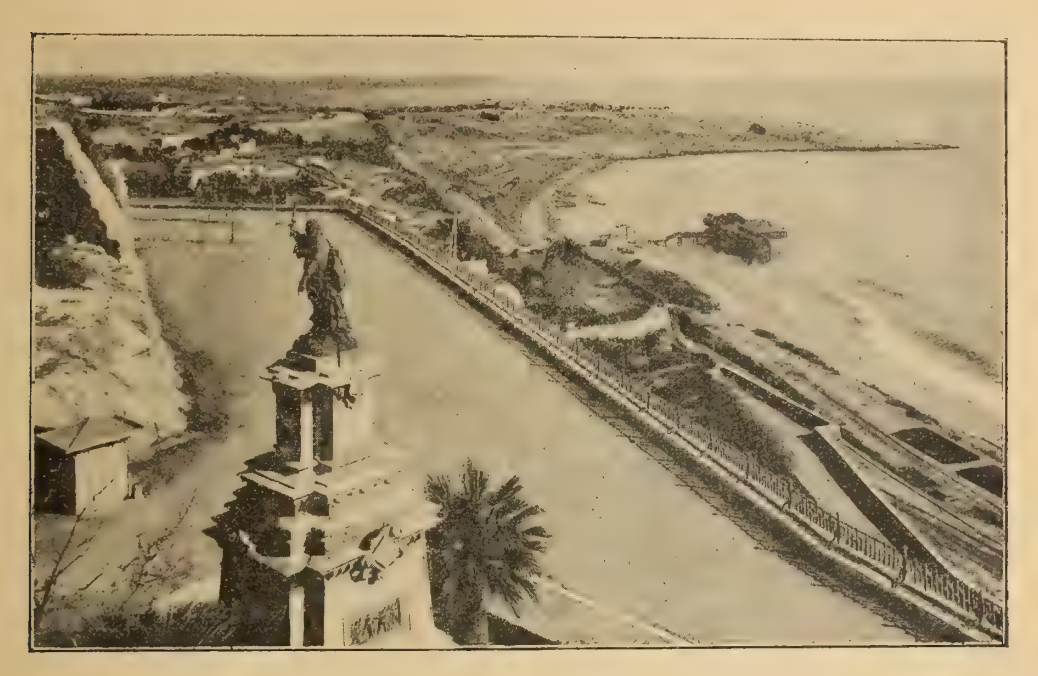
Tota la frontalera esquerra del carrer del portal del Carro forma lo cos oriental del convent de MM. de Nostra Senyora y Ensenyança, instalades a Tarragona a 2 de març del any 1798, que res té de particular.

Al baxar per lo passeig de Sant Antoni y arribar-se al de Santa Clara, oficialment de Pí y Margall, se desenrotlla als pèus d' aquesta última vía lo bell panorama de la naturalesa, ab la gran extensió de costa que des de allí se contempla, y lo immens esplanall d' ayga de la mar llatina que-s descobreix, lloch al que lo sentiment poètich ha calificat de Balcó del Mediterrà.

Si des del passeig de Santa Clara s' entra a la ciutat per la rambla vella de Sant Carles, després de passar l' antich monestir que ha donat nom a dit passeig, fonamentat en l' any 1256, y-l parch d' artillería, que com lo d' enginyers militars, al extrém de la plaça de la Pescatería nova, s' aprofitan abdós de fragments de les voltes del Circh romà, s' arriba al edifici ahont resulta instalat lo govern militar de la provincia, palàu de construcció moderna y de senzilla frontalera. Una vegada recorregut lo quartel immediat, abans convent de PP. de la Companyía de Jesús, y la bella esglesia de aquella comunitat relligiosa, al meteix temps parroquia castrense, segueix altre edifici públich, l' Hospital, en quin extrém ressalta la frontalera del Teatre, obra de bon dibuix, tenint en compte lo temps de sa construcció, progectada per En Vicents Roig y acabada en 1825.

L' Hospital es de fundació particular. Lo capítol y lo consolat, s' ajuntaren formant un sol establiment benèfich, en 15 de Desembre de 1464, administrant-lo delegats de quiscuna corporació, gaudint-se, entre altres rendes, de

les del Teatre, de que es proprietaria aquella entitat. Encara, a continuació del Teatre, s' alçava lo gran edifici del Seminari Tridentí, que, segons manifestarem abans, fóu venut pera montar lo existent en la població més alta, al costat del palàu del arquebisbe. Segueix després del caseríu que ha substituit al Seminari, lo ex-convent de Sant Francesch, destinada sa esglesia a parroquia, son pati a Institut provincial y tècnich y son interior a oficines del govern civil de la provincia.

Tarragona. — Balcó del Mediterrà y monument a Roger de Lluria al extrém de la Rambla nova, junt a la costa

Tocava ja lo esmentat convent ab la muralla relativament moderna, enderrocada per l' axample de la ciutat en lo derrer terç del segle XIX, y entre altres construccions montades en dita zona, apareix primerament lo nomenat «Colegi provincial», establiment privat d' ensenyança; lo gracioset convent de Carmelites descalços, en lo carrer del Assalt, puix l' antich de la metexa orde relligiosa fóu destinat a quartel, y una vegada passada la rambla novella, axís com les víes següents, s' alça prop del ex-fortí reyal, ara en part adreçat per parch d' administració militar, la moderna plaça de Toros.

Continuada la ruta al baxar al moll de costa, al extrém de la metexa apareix la gran plaça del Comerç, anomenada plaça d' Olòçaga, en quina línia oriental s' alça lo edifici modern de les oficines d' Obres públiques y Obres del port, de cert relléu artístich en son frontispici, com resulta una petita torreta al pèu de les aygues del moll, lo que fóu montat per comandancia de Marina y oficines de Sanitat. En lo centre de dita plaça s' ha erigit un monu-

ment dedicat al Comerç, en mitg d' un petit estany, monument poch ayrós y de mal gust, propri de la primera meytat del segle xix, en que se n' alçaren d' altres, en quiscuna de les fonts públiques, raquítichs y mal forjats, que en lo temps han desaparescut.

Pera la illuminació complerta del port, en la punta de Llevant, apareix un far immòvil de color vermella, y farons d' altres colors en los extrems de la contra-punta y del moll transversal, completant-se dita illuminació en lo interior, per mitg de làmpares d' arch voltàich y llums de gas.

Apartant-nos del moll en direcció a la pujada de Toro pera seguir lo escarp oriental del montícol de Tarragona, s' arriba, continuant dita direcció, al extrém de la novella rambla, en quin xafrà d' enllàç ab lo passeig de Santa Clara està situat altre monument artístich, dedicat al almirall En Roger de Lluria, que tant va dominar aquestes costes en les glorioses jornades del gran sobirà Pere II y son fill En Jaume II, extenent-se a continuació aquell hermós passeig, oportunament descrit, quan fóu exposada la topografía de la ciutat.

Interessos locals. — A son degut temps consignarem lo nombre d' ànimes que viuen en lo recinte y terme municipal de Tarragona, distribuides en unes 2,500 cases o alberchs.

L' ajuntament està compost de 26 regidors, segons la llegislació actual, entre ells, un alcalde, cinch tinents y dos síndichs.

Per los serveys de policía urbana y rural, axís com per la conservació del ordre públich, disposa dels seus agents, arcaldes de barri, agutzils, guardes municipals urbans y guardes del terme. En determinades èpoques del any, s' anomenan guardes de vinyes, pera la custodia dels fruyts, pagats per los metexos proprietaris y acceptats per la arcaldía, com a agents del Municipi.

Acomanada la ensenyança pública primaria al interès del ajuntament, aquest té instaurades 12 escoles de noys y noyes, 6 de cada manera, ab dues de superiors de quiscún sexe y altres dues de pàrvols, una en la part alta y altra en la baxa de la població.

Existexen, ademés, diferents colegis privats, dirigits en sa major part per comunitats relligioses, com les dels germans de la Doctrina Cristiana y germans de les Escoles Cristianes, per noys, y-ls que tenen oberts les monges de N. S. y Ensenyança, Beateri de Sant Domingo, Carmelites terciaries y altres d' institut semblant; monges de Jesús y María y dominiques de la Presentació, per la educació de les noyes.

La cultura popular ha montat també dos Atenèus y un Patronat per la educació d' obrers y de la joventut que ha terminat los elements d' ensenyança més rudimentaris, y s' han constituit associacions de una preuada ilustració per adquirir conexements de major importancia y conservació dels monuments de la ciutat, com la Societat Arqueològica tarragonina, de fama notoriament universal, quin fonament s' atrassa al any 1844, havent heretat la pro-

sapia de la antiga Societat Econòmica de Tarragona, instituida en 1790 per l' arquebisbe Fr. Francesch Armanyà.

Pertocant a Beneficencia pública existeix, com ja havèm dit, la casa provincial de Beneficencia, ahont venen albergats los expòsits, no sols de Tarragona, ans bé de tot lo territori provincial; los òrfens de Misericordia y-ls vells de abdós sexes, quina pobresa obliga a son reculliment; administrant dit assil les Paúles, sots l' ampar de la Diputació, a qui pertany lo manteniment de dit alberch benèfich.

En concepte d' establiments locals de Beneficencia pública, ademés del Hospital, de que ja havèm fet esment, servit per germanes de la Consolació, ordre relligiosa nascuda a Tortosa fà pochs anys, hi ha dues cases de recull de òrfens, un per noys y altre per noyes, aquestes a càrrech de les terciaries del Carme, quina fundació es mólt semblant a la del alberch pera los malalts, ahont són admeses les criatures desemparades, en nombre limitat.

La caritat particular ha contribuit, al meteix temps, a montar un important edifici que governan les Germanetes dels pobres, en les afores de la ciutat, per la acullida de vells pobres y abandonats; altre establiment confiat a les germanes Oblates, per refugi de donzelles desgarriades, y una casa instituida per lo piadós marquès de Tamarit, destinada a donar una sopa diaria als pobres, ab lo nom de «Sopa Montserrat», especialment en les crues temporades del hivern, quan minvan los treballs comuns.

Ademés, existeix la comunitat tarragonina de les Germanes de la Vetlla, pera la assistencia de malalts a totes hores, especialment de nit; hi ha establertes les conferencies de Sant Vicents de Paul, en les parroquies y les associacions de la Caritat cristiana, a fí d' atendre als pobres vergonyants, y funcionan més de cinquanta societats de socors mútuals per lo auxili dels socis, quan han perdut lo dó inapreciable de la salut.

Com a llochs d' esbarjiment, apart dels tres Teatres públichs, que corren a càrrech dels dos Atenèus, y del Patronat del obrer, altres societats han montat locals apropòsit per semblants fins, o per cinematògrafs y varietat de diversions, trobant-se instalades dins de la ciutat societats o clubs de tota mena per los diferents *sports*.

Agricultura. — En lo terme municipal de Tarragona existexen los següents nuclis de conrèu per hectàrees de la calitat que va a exposar-se: «Sembradíu: 267 de secà y 431 de regor; Horta, 27; Vinyet, 1,021; Oliverar, 85; Garroferal, 439; Ametller, 15; Avellanar, 50; Terreny incult, 491; Superficie inútil per lo conrèu, 150; Total de terreny conreuat, 2,435 hectàrees; Total general de terres en lo terme, 3,075 hectàrees.

Resúm general de producció mitja anyal de les plantes que comunment són conreuades eu lo terme municipal de Tarragona:

Blat, 708 hectòlitres; Ordi, 531; Sègol, 177; Civada, 248; Blat de moro, 496; Cigrons, 68; Faves y Favons, 531; Fesols de tota classe, 850; Cols y de-

més hortalices, 284; Guixes, llentíes, etc., 68; Ví, 19,057; Oli, 170; Ametlles, 5,000 kilos; Avellanes, 40,000; Garrofes, 43,900; Patates, 208,000; altres produccions, 224,640 hectòlitres.

Industria.—Aquesta font de riquesa material es relativament escassa en la ciutat de Tarragona.

Les petites industries, aquelles quin obgecte queda reduhit al servey general de la població y de sos vehins, aparexen en la proporció deguda, y encara los industrials, en mitg de la natural competencia, deuen fer esforços en lo treball del corresponent ofici, a fí d' atendre a la voluntat de la clientela que acostuma a provehir-se de la metexa botiga, havent-hi continuament altes y baxes en la respectiva agremiació.

Hi ha, donchs, mestres de cases, picapedrers, fusters, ebanistes, pintors, emblanquinadors, cerrallers, ferrers, sabaters, sastres, pastissers, forners, boters, escombriayres, cuyraters, llauners, esparters y altres industries protectores, en un terme mitg de 20 a 25 industrials de cada mena, ab la corresponent matrícula y botiga oberta.

En quant a les grans industries, existexen 3 fàbriques d' esperits, 2 de licors, 3 de molta de farines, 1 de petroli refinat, 3 de serrar, 1 d' electricitat y fabricació de gas, 3 de gel, 2 de fundició de ferre, 2 d' obgectes de punt y altres de menor estimació, com gaseoses, productes químichs, etc., sense que-s puga relacionar un sol establiment de filats y texits, encara que ha sigut progectada sa instalació en diverses ocasions. Actualment se fabrica dins de Tarragona lo celebrat licor *Chartreux,* de fama tan universal.

Comerç.—Lo comerç es l' element de riquesa més important de la ciutat de Tarragona, no tenint encara lo desenrotllo necessari, donat lo vehícol de son port y de les víes ferroviaries que afluexen a la metexa, gracies a trobar-se tan propera la de Barcelona, centre general d' expansió mercantil de tot lo territori peninsular de la part llevantina.

Lo petit comerç pera lo consúm y abastiment de la població reuneix les condicions de les demés localitats, en relació al nombre d' habitants y als menesters dels metexos. Com en general se consúm més de lo que la població arriba a produhir, resulta que-ls petits establiments mercantívols quedan reduhits a la revenda dels fruyts y productes importats d' altres centres.

Lo comerç d' importació en gran escala, se refereix a carbó mineral, productes químichs, ferre, dogues, blat extranger, texos d' espart y margalló, fusta, sal, bacallà, pesca salada, suro y altres articles, pera quin transport acostuma utilisar-se la vía marítima, de més rapidesa, capacitat y acondicionament; ademés dels productes industrials de llanería, sedería y tota mena de texits, com quan se fà necessari a les poblacions modernes, portats de Barcelona y altres centres fabrils per ferrocarril y demés víes terrestres.

Lo comerç d' exportació de Tarragona, gaudeix de certa fama en dife-

rents mercats d' Europa y Amèrica, ahont són conduhíts los fruyts y caldos del país, los productes de nostres minats de plom y demés minerals, axís com certs articles especials de les industries de Reus y Tarragona, apreciats en llurs territoris. Allí van a parar les grans quantitats d' ametlles, avellanes, garrofes, farines, fruytes, vins y olis, que constituexen les primeres y més importants cullites del camp de Tarragona y comarqües de la provincia, de la de Lleyda y del baix Aragó, fins ahont arriba la acció mercantil dels nostres comerciants, essent embarcades les expedicions en lo moll o port de la ciutat pera son transport a llunyanes terres. Semblant mohiment proporciona certa

Tarragona.—Lo torín, convertit ara en gran magatzem de vins de Escofet y C.ia

vida no tan sols a la ciutat de Tarragona, ans bé se extén a la de Reus, ahont també arrelan bon nombre de magatzemistes y traficants de fruyts, quins embarchs venen a aprofitar-se del port de Tarragona pera lo transport de les mercaderíes respectives, conduhides a dit port per la carretera de Reus a Tarragona en carros de la major capacitat, que en algunes ocasions, quan aquell mohiment es important, forman una veritable processó de vehícols y cavalleríes des de Reus a Tarragona.

Res pot donar nota més exacta del mohiment mercantívol del port de Tarragona, que-ls estats de transport y mercaderíes embarcades o desembarcades en una anyalitat, extrets del quinqueni de 1905 a 1909, adoptant la de 1907 com a terme mitg del esmentat quinqueni.

Començant per lo mohiment de vexells en direcció al moll de Tarragona, deu fer-se present que aquest resulta en disminució progressiva des de 1870, any en que va crear-se la Junta d' obres, fins a la data actual, puix que en dit any arribava a 2,022; en 1905, primer del quinqueni, a 981, y en 1907 que-ns serveix de pauta, a 843. En cambi lo tonelatge dels 2,022 de la anterior xifra, no passava de 166,200, y la part ocupada del meteix a 136,354; lo del 981 del any 1905, a 694,297, y 260,705 respectivament, y lo del 843 del any 1907, del que partím pera lo càlcul d' embarch y desembarch, a 578,718, ocupant les

mercaderíes dexades o preses en lo port de Tarragona en dit any lo tonelatge mètrich de 143,782.

De dits vexells foren: vapors; 88 espanyols; 10 alemanys; 5 de Bèlgica; 8 de Dinamarca, 5 de França, 19 d' Holanda, 33 d' Anglaterra, 13 d' Italia, 23 de Noruega, 6 de Russia y 4 suechs; barcos de vela, espanyols 64, 3 de França, 6 d' Italia y 2 de Russia, que ab la repetició de viatges d' uns y altres arriban a la totalitat de 843, abans assenyalada, sens comptar los d' arribada forçosa per causa de temporals, ni les naus pesqueres de la matrícula de Tarragona, que quiscuna jornada entran e ixen del port.

Mercaderíes importades a Tarragona per dites embarcacions, reduhint son pès a kilògrams:

Adops, 5.527,877; Olis especials, 6,693; idem d' olives, 18,801; Acer, 566,547; Aygardents, 46,388; Filferre y cables, 9,168; Esperits, 1.285,144; Garrofes, 500; Cotó y cànems, 20,442; Quitrà, 5,050; Pals de pí, 7,136; Arbres y plantes, 270; Armes y explosíus, 117,585; Civada y blat de moro, 88,520; Cèrcols de bota, 1,500; Arròs, 52,652; Sucre, 256,045; Sofre y sofrins, un milió 633,636; Rajoles y mosàych, 56,838; Bacallà, 2.901,668; Barrella, 177,080; Calç, 40,500; Carbó, 55.209,637; Ciment, 76,200; Clarificants, 306; Claus, 162,100; Clorur de calç, 24,648; Colonials, 653; Comestibles, 140; Conserves, 24,421; Escorxes, 16,490; Cordes, 2,334; Cuyrams, 1,500; Drogues, 9,517; Dogues, 3.337,248; Dolços, 49,962; Embotadors de tota mena, 2.723,275; Equipatge, 340; Espart y bova, 284,624; Estearina, bugíes, etc., 42,390; Fècules, 590,114; Ferretería y quincalla, 3,310; Fruyts, 14,281; Mantegues y greix, 10,303; Herbes y perfums, 5,682; Mares del ví, 1,000; Ferre, 2.308,468; Filasses, 295; Llauna, 177,177; Hortalices, 3,000; Sabó, 3,500; Llet condensada, 143,339; Llegums, 270,041; Llibres, impresos y dibuxos, 6,433; Licors, 120; Porcelana y pisa, 28,361; Fusta, 3.769,589; Maquinaria, 93,717; Material pera ferrocarrils, 127; Metalls, 14,368; Minerals, 311; Mobles, 9,636; Palma y cogolls, 188,000; Paper, 27,165; Panses, 44,606; Patates, 20,680; Petroli, 840,931; Pintures, 6,191; Productes farmacèutichs y químichs, 55,574; Ràfia, 40,875; Roba d' ús, 2,156; Roba y texits, 546; Sal, 5.568,110; Escabeigs, 443,457; Llevors, 4,410; Sosa càustica, 367,564; Sulfat de coure, 273,211; Tabach, 475,793; Taps de suro y de fusta, 2,012; Terra refractaria, 178,700; Blat, dos milions 514,177; Utensilis, 7,207; Vehículs, 10,650; Vidre y cristall, 27,188; Ví, 2.069,334. Total de kilògrams d' importació, 95.104,804.

Mercaderíes embarcades en lo moll de Tarragona y exportades a altres places mercantívols d' Espanya y del extranger, en l' any abans assenyalat de 1907:

Adops, 46,682; Olis especials, 1,800; idem d' olives, 3.777,548; Aygardents, 618,222; Filferre y cables, 20; Esperits, 550,009; Garrofes, 36,625; Cotons, llanes, pites, etc., 19,188; Ametlles en closca y sense, 3.007,956; Pals de barco, 500; Quitrà, 1,200; Arbres y plantes, 15,265; Cèrcols de bota, 20,300,

Arròs, 173,970; Avellanes en closca y sense, 5.630,490; Baldoses y mosàych, 10,950; Bacallà, 22,950; Blochs de marbre, 61,000; Calç, 980,126; Calçats, 3,303; Carbó, 142,000; Civada, 480,590; Ciment, 1.328,800; Terriça, 1,563; Clorur de calç, 556,985; Conserves, 126,889; Escorxes, 2,200; Crèmor tartàrich, 147,535; Cordes, 7,046; Cuyrams, 8,055; Drogues, 11,984; Dogues, 32,630; Dolços y cervesa, 4,864; Embotadors, 439,057; Equipatge, 9,645; Escombres, 66,858; Espart y bova, 6.510; Estearina, bugíes, etc., 90; Fruyts, 106,587; Farines de cereals, 2.713,674; Herboristería, 1,050; Mares del ví, 387,773; Ferre, 11,867; Figues seques, 212,009; Llauna, 3,271; Sabó sòlit, 142,626; Llet condensada, 28; Llegums, 2,248; Llibres, impresos, dibuxos, etc., 197; Licors, 785,334; Fusta, 33,795; Maquinaria, 3,721; Metalls, 51,130; Vímets, 400; Minerals, 938,000; Mobles, 8,832; Palma y cogolls, 11,650; Paper, 95,297; Patates y hortalices, 1,015; Pel y ploma, 3,610; Perfumería, 42; Petroli, 1,080; Pinyons, 31,669; Plom, 930,550; Productes farmacèutichs y químichs, 108,972; Regalís, 24,500; Roba d' ús, 175; Escabeigs y arengades, 161,589; Fruyts, 248,750; Llavors, 960; Sèmola y pastes, 8,025; Sulfat de calç, 65,250; Tabach, 1,930; Taps, 277; Texits, 370; Terra refractaria, 5,168; Blat, 12,133; Utensilis, 267; Rahims, 12,000; Vehícols, 1,390; Vinagre, 3,871 y Ví, 23.182,563. Total de la exportació, 48.677,191.

Hi ha que tindre en compte que contribuexen al contingent d' exportació los aygardents, esperits, calçats, escombres, farines, sabó, licors, marbres, petroli refinat y utensilis, com cordes, espardenyes, etc., que són produccions de les industries de la ciutat. Los demés, y singularment los principals articles de la exportació que aparexen en l' anterior estat, fan referencia als fruyts que-s conreuan en lo Camp de Tarragona y en sa provincia, com ametlles, avellanes, olis y vins.

Biografía. — Com a complement de la Geografía de Tarragona consignarèm nota de les personalitats ilustres, fills de la metexa, que s' han distingit en los diferents rams de les lletres y ciencies, o han donat nom a la ciutat per son valiment o sa ilustració. Los pobles, com més antigüetat revelan, més han pogut contribuir sos naturals a posar grans d' arena a la gran columna de la civilisació, y partint del període de la restauració cristiana en endevant, donarèm un petit apunt dels més notoris que vegeren la llum en aquesta ciutat, assenyalant-los per ordre alfabètich, a fí de metodisar lo present treball, prescindint de la època antiga, encara que en aquesta suran noms en les inscripcions lapidaries romanes, que podrían constituir un conjunt de personatges, dignes de figurar en una relació biogràfica, si d' aquesta tasca nos haguessem d' ocupar expressament.

Anglès (Fra Pere M.), de la ordre de predicadors, acadèmich de Bones Lletres, conreuador de les llengues, especialment del hebréu, autor d' una *Historia monedal* (inèdita) (177); del «Prontuario ortologigráfico, catalán-castellano-latín, con una idiografía ó arte de escribir en secreto», (Imprempta de Mariàn Soldevila, Barcelona, 1742) y de la «Vida del J. Sr. D. Fray Tomás Vidal y Nin» (Imp. id. 1744). En la Biblioteca del convent de Santa Catarina de Barcelona hi havía altres obres del esmentat autor, inèdites. — Anglada (Fra Francesch), predicador eminent, poeta y autor de una novela moral «Plácido y Taciana, ó sea cooperación á la gracia» (Imp. her. de la Vda. Plá, 1851). — Albiñana y Borrás (Joan Francisco) «Tarragona monumental» en colaboració ab Andreu de Bofarull, fonamentador del Musèu provincial, corresponent de la R. A. de la Historia, numismàtich y bibliòfil. També publicà una «Memo-

(177) Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona vol. I, pl. 543. nota.

ria sobre la primacía de la silla arzobispal de Tarragona», llegida en la R. A. de Bones Lletres (5 de febrer de 1862), y un altre sobre lo Ceremonial pera rebre als arquebisbes (29 nov. de 1867,) dexant a sa mort (1868) preparats los treballs pera la publicació del v. II. de «Tarragona monumental», y altres monografíes. — Alegret (Adolf), notable escriptor, conegut en *La Vanguardia,* autor de una monografía «El monasterio de Poblet» y altres treballs històrichs. — Armenter y Ferrer (Joseph), director de la «Revista de Ciencias Médicas», y catedràtich de Clínica en l' Universitat de Valencia (1864 y següents). — Aragó y Ribas (Bonaventura), autor del «Diccionario enciclopédico de agricultura, ganadería é industrias rurales» (Madrid, Fills de Cuesta) y d' altres treballs agrícols. — Aleu y Texidó (Andréu), catedràtich de Pintura y Esculptura de Barcelona, autor del Sant Jordi del palàu de la Diputació de Barcelona y d' altres obres d' art.

Blanch (Joseph), canonge y arxiver de Tarragona, autor del Arxiepiscopològich y poeta distingit, havent publicat algunes poesíes sots lo títol de «Matalàs de tota llana», y «Pancarpia poètica catalana de alguns ingenis de la ciutat y camp de Tarragona, feta y texida per lo canonge Joseph Blanch» (un v. en quart 1668). — Bertran y Pastor (March), catedràtich de medecina de Çaragoça, Valencia y Barcelona, autor de varies obres, publicades a Tarragona y Barcelona des del any 1821 a 1856. — Belart y Albiñana (Bonaventura) cèlebre tenor del segón terç del segle passat, aplaudit en los teatres de Madrid, Barcelona, Sevilla, Càdiz, Granada, Lisboa, Florencia, París y Londres.

Caxal (Fra Antoni) general de la ordre de la Mercè, embaxador d' Anfòs IV en lo concili de Constanza. — Cerdà (Tomàs) ex-jesuíta, catedràtich de matemàtiques del Colegi de Nobles de Barcelona, y autor de «Lecciones de Matemáticas ó Elementos generales de aritmética y álgebra», 2 v. (Barcelona, 1758), dexant escrites altres obres de Càlcul, Mecànica y Óptica. — Cerdà de Vilarestàu (Manuel), taquígraf de la Gaceta y del Diari de la Administració, en l' Estament de procuradors del regne (1834), autor de un «Repertorio histórico» (Madrid, Imp. de Gómez, 1836): de un Catàlech de monedes aràbigues-espanyoles, Rivadeneyra, 1861, y altre Autòctones. — Castellarnàu (Joaquim M.), preuat enginyer de monts, que ha publicat diferents treballs meritoris, entre altres «Guía del Real Sitio de S. Ildefonso» (Madrid 1884).

Deu (Jordi de), imaginayre del segle XIV, ciutadà de Tarragona, autor de bons retaules; «Manual de la Escribanía Comuna de Santa Coloma de Queralt».

Fontaner y Martell (Joseph), començal de Tarragona, poeta, autor del «Libro de diversas letras», comedia pastoril catalana (Barcelona, 1689). — Fluxench y Trell (Miquèl), catedràtich de Belles Arts, autor d' alguns quadros, celebrats en les exposicions de Madrid y Barcelona, en lo segle últim.

Grau (Pere), cosmògraf; sa cosmografía dels pobles de Indies fóu impresa en 1575. — Galí o Galli (Lleonart), cirurgià de Cambra del rey Carles III, membre de les Academies de Ciencies Naturals de Madrid y Barcelona, autor d' algunes publicacions a Madrid 1786, 1795 y 1822. — Giner y Partagàs (Joan), catedràtich de la Universitat de Barcelona, autor de varies Memories y treballs mèdichs des de 1860 a 1861. — Gibert y Roig (Pau), esculptor notabilíssim, premiat en la Exposició de Belles Arts del any 1881, celebrada a Madrid. — Gibert y Olivé (Agustí M.), premiat en 1890 per la Real Academia de Medecina de Barcelona, per la «Memoria sobre la topografía médica de Vilaseca», autor de treballs històrichs y arqueològichs, «Noticias históricas del For, Casal de Mas Calvó» (1891), «Ciutats focenses» (1900) y «Tarragona prehistòrica y protohistòrica» (1909).

Hernández Sanahuja (Bonaventura), arqueòlech, numismàtich e historiador, primer Director del Musèu provincial de Tarragona, y autor de diferents treballs, dels que havèm fet esment en la Geografía, ademés de infinitat d' articles en Revistes y Memories, anotades en la secció bibliogràfica.

Montserrat (Guillèm de), autor d' un tractat dels reys de França (segle XVI) y del *Comentarium super Pragmatica sanctione* (Paris 1666). — Mari (Mariàn), començal autor del Catàlech d' arquebisbes de Tarragona, y altres obres inèdites anotades en la Bibliografía, poeta y escriptor castíç en llatí y castellà (segle XVIII). — Massanés y Dalmau de González (María Josepha), celebèrrima poetissa del segle XIX; conexent-se un volúm de poesíes (1841), y les obtingudes en Certàmens, en català y castellà, fins l' any 1885. — Morera y Valls (Francesch), excelent ateneista, filosoph, escriptor correctíssim, poeta y dramaturch, essent autor de «Cantos poéticos» (1851); «Fueros y desafueros» (1858) drama, després traduhit al català y altres; la hermosa «Letanía poética á la Virgen», y diverses composicions escampades en Revistes y periòdichs, distingint-se també, en colaboració ab Hernández Sanahuja, en la Biografía dels personatges que representan les estatues y baix relléus, de la frontalera de la casa la Ciutat, ab la traducció de les «Leyes de la Sociedad Cristiana» d' en Carles Perín (1876), y ab altres treballs socials y morals, axís com en los periodístichs, puix formà part de la redacció del *Diario de Barcelona* y dirigí lo de Tarragona, fundant també *El Tarraconense.*—Montolíu y de Togores (María del Pilar), poetissa, relligiosa de J. M., que ha publicat un volúm de poesíes «Ecos del alma», y altres inspira-

díssimes. — Morenes y de Tord (Carles), autor de varies Memories sobre heràldica e historia, entre elles, la notabilíssima «El blasón de Tarragona» (1900).

Opisso y Vinyas (Alfret). director de la publicació *La Vanguardia*, metge ilustrat y autor de diferents treballs h stòrichs, sociològichs y de ciencies mèdiques. — Opisso y Vinyas (Antonia), escriptora y poetissa, havent publicat noveles, plenes de sentiment y castíç istíl.

Ponç de Icart (Micer Lluys), autor del preuat llibre «Grandezas de Tarragona» de que havèm parlat en diverses ocasions, publicat a Lleyda (1572), y autor també d' una Arxiepiscopología de Tarragona, que fins ara no se-n troba exemplar. — Prats (Bonaventura), jesuíta, celebrat a Roma per sa erudició, després del extranyament decretat per en Carles III, essent ses obres impreses, gregues y llatines. — Pín y Soler (Joseph), novelista català de gran imaginació, com ho acredita en sa primera novela «La familia dels Garrigas» (1887) y en les demés publicades, axís com en alguna comedia en prosa, estrenada ab èxit falaguer.

Queraltó (Joseph), cirurgià de Cambra del rey en Carles IV, inventor del métode de curació de ferides (1793 y 1794), essent director dels hospitals militars de Navarra y Guipúzcoa.

Roig (Vicens), conegut per *Vicentó*, arquitecte, arqueòlech y esculptor notabilíssim, quin floriment correspòn a la primera meytat del segle XIX, conservant-se encara bones talles esculpturals en los retaules de la Sèu tarragonina y en altres punts. — Rius Montaner (Mariàn) comte de Rius, model de patriotes tarragonins, de proverbial honradesa y estimat per sos sentiments, havent arribat a desempenyar la majordomía major del palàu reyal, durant lo regnat d' Amadeu I. — Ruiz Porta (Joan), autor de la obra «Tarraconenses ilustres» (1891), arqueòlech e historiador.

Saavedra y Moragas (Eduart), un dels veritables sabis espanyols, per la amplitut complerta dels conexements en diverses materies; enginyer de camins, canals y ports, arqueòlech, historiador, numismàtich, arabista, prosista eximi, acadèmich de la Historia, fins arribar a sa direcció y presidencia de Belles Arts, de Ciencies morals y polítiques, y de la Llengua espanyola, essent tantes y tan nombroses ses obres, relatades en la Memoria concedint-li lo premi y medalla Echegaray, per la Academia de Ciencies (29 març de 1910), que no podèm ressenyar-les en lo present treball, donada sa limitació. ¡Desitjàm que Saavedra visca, encara que octogenari, pera honra d' Espanya y de Tarragona, sa patria!

Torres Jordi (Pere), inspirat poeta, castíç escriptor, preuat autor dramàtich y conegut home públich en los primers temps del govern restaurador, després de la revolució del any 1868. Son poema a la Verge de Misericordia, les poesíes premiades en diferents jochs florals, y sos aplaudits drames «Lo full de paper»; «La llantia de plata»; «Lo combat de Trafalgar»; «La Verge de la Roca»; «Lo ferrer de tall», mostran un vivíssim sentiment del art y una profonda inspiració. Va ésser director general de Beneficencia y sanitat y subsecretari de la Presidencia del Concell en temps de Sagasta, y secretari general de la Illa de Cuba. — Torroja (Eduart), catedràtich de la Universitat Central, en la facultat de Ciencies exactes, astrònom notabilíssim y membre de la Academia de Ciencies exactes y físiques.

Yxart y de Moragas (Joseph), famós conreuador de la literatura castellana y catalana, conegut en lo món de les lletres per sos treballs, entre los més preuats, «Ensaig històrich crítich vers lo Teatre»; Fortuny; sos volums «El Año pasado» y altres, ademés de hermoses poesíes, publicades en la Renaxensa y altres Revistes catalanes y castellanes.

Bibliografía. — Ademés de quasi tots los autors d' historia y arqueología d' Espanya, que tractan ab més o menys detenció de la antigüetat de Tarragona y de ses institucions romanes, del origen de sa Metròpoli eclesiàstica y de sos fonaments civils; lo primer llibre conegut que reduheix sa tasca a parlar concretament de la ciutat de Tarragona, es la obra de Micer Lluys Pons de Icart «Grandezas de Tarragona» (Lleyda 1572).—«Arxiepiscopològich de la Santa Metropolitana Esglesia de Tarragona», per lo canonge en Joseph Blanch, (inèdit) 1664.—«*Constitutiones Sacrorum concilium Tarraconensium*», per lo cardenal Geroni d' Aurea, (Barcelona, *apud Claudium Bornatium,* 1557).—«*Constitutionum provintialium Tarraconensium*, *libri quinque*», per lo arquebisbe Antoni Agustín, (*Tarracone apud Philippum Mey,* 1580).—«Les constitucions sinodals dels arquebisbes Sanchiz y Llinàs en 1680 y 1704»; «Tarragona»; «Lo Memorial de Vertamon, assessor de la Mitra», (Barcelona, imprempta de Joseph Moyà, mercader de llibres, 1680).—«Epitome historial ó resumida historia de Tarragona», 1765, (inèdit). — Mariàn Mari, «Començal, sa exposició cronològica-històrica dels arquebisbes, y son Tresor de documents de la Esglesia de Tarragona» 1783 (inèdit).—Diego Raimundo Seguí, «El antiguo Principado de Tarragona restaurado»; segle XVIII, (inèdit).—Florez, «España Sagrada», volums XXIV y XXV.—Villanueva, «Viaje literario á las Iglesias de España», volums XIX y XX. — «Descripción geográfico-histórico-estadística é itineraria que acompaña al Mapa geográfico de la provincia de Tarragona», per D. Joseph Ruiz y Ruiz, tinent de baxell de la Real Armada, y D. Joseph Criviller, capità retirat, (Imp. de

Joseph Anton Nel-lo, 1846). — «Tarragona Monumental», per D. Joan Francesch Albiñana y D. Andréu de Bofarull, vol. I, (Imprempta de Aris y Jornet, 1849). —«Historia de Tarragona», (època romana) per D. Bonaventura Hernández Sanahuja, (Tipografía de Adolf Alegret, 1892).—«Tarragona Cristiana», vol. I y II; «Hasta después del compromiso de Caspe», per D. Emili Morera, (Imprempta de Aris y fill, 1879 y 1899).

Ademés existexen algunes monografíes sobre les muralles, anotades ja oportunament, axís com les relatives a altres materies històriques y arqueològiques que-s referexen a Tarragona. Entre aquestes, poden esmentar-se la d'en Ciscar: «El sitio de Tarragona por Lamotte» (1646); «Memoria de les festes celebrades en l' any 1775, al inaugurar-se la capella dels marbres o de Santa Tecla»; «Memoria biográfica de los personajes que representan los bustos, estatuas y bajo-relieves del frontis del palacio de la Diputación y Ayuntamiento», per D. Francesch Morera y Valls y D. Bonaventura Hernández Sanahuja (1866); «Indicador arqueológico de Tarragona», per D. Bonaventura Hernández y D. Joseph María Torres (Imp. Puigrubí y Aris, 1867); «Tarragona antigua y moderna», descripció históric-arqueológica per D. Emili Morera (Est. tip. de J. Aris y fill, 1894); «Guía de Tarragona», per D. Lluis del Arco Muñoz (Imp. de J. Pijoan, 1906) «Catálogo del Museo de Tarragona», per D. Bonaventura Hernández Sanahuja, ampliat per D. Angel del Arco y Molinero (Imp. de Alegret, 1894); Resenya histórica de la «Comuna del Camp de Tarragona», per D. Emili Morera (Imp. de Gibert, Llorens y Cabré, 1900); «Turbacions a Tarragona y altres llochs, motivant encunyacions monetaries», per D. Francesch Carreras y Candi (Boletín Arqueológico n.º 18); «Estudios de Arqueología», per Angel del Arco, 1894; «El patriarca D. Juan de Aragón, su vida y sus obras», per D. Ignasi de Janer (Est. de J. Aris y fill, 1904); «Memoria ó descripción histórico-artística de la Santa Iglesia Catedral de Tarragona», per Emili Morera (Imp. de Aris y fill, 1903); «Puerto de Tarragona y estaciones de ferrocarriles que confluyen en esta Capital», (Imp. de Aris, 1883). — L. Auvray: «Un épisode de la rivalité des églises de Tolède et de Tarragone au XIII *siècle*» publicat en «Le Moyen Age», París, Novembre-Desembre 1909, pl. 365, etc.

Complement. — Afiansant-nos en les opinions exposades sobre l' origen y desenrotllo de la ciutat de Tarragona, devèm manifestar que per les proves de naturalesa arqueològica y per la documentació dels clàssichs grechs y llatins, no resulta dita ciutat fonamentada per totes aquelles races primitives de que fan esment los nostres erudits; ans bé apareix començada per una colonia tirrènica, aposentada en la part baxa del montícol, tocant a la costa, a fí d' aprofitar la cala allí existent, entre la arrencada del actual moll y lo desaygüe del ríu Francolí, posant-li los colonisadors lo nom de *Tarrach-Kés* o *Tarrach-Gov*, segons les diverses opinions d' en Hernández o d' en Cortès, emprò partint sempre de la radical *Tarrach* significativa de montícol aspre y pendent; que dita colonia, que no pot passar del segle VI, abans de la vinguda de Jesucrist, fóu aumentada al poch temps ab la arribada dels focenses que no tardaren en barrejár-se ab los primers habitants, y encara que donaren lo nom de *Cal-lipolís* a sa colonia, va perdre dit nom, conservant-se lo primitiu y formant abdues races, poch a poch, una sola entitat; que sens dupte rodejaren lo recinte, ahont se hostatjavan, d' un clos amurallat, quins fragments són descrits per en Pons d' Icart y alguna petita part dels metexos existía no fà molts anys en lo extrém superior del carrer del Assalt, destruída quan lo tancament del edifici destinat a Institut provincial, havent-se en aquests díes (maig del any 1901) observat la presencia d' altres quatre o cinch blochs apilats en lo demunt de terres sobreposades pera omplenar les parets del antich fort de Sant Pau, entre lo convent dels Carmelites y la rambla de Sant Joan, per quin punt deuría seguir, a sol ponent, la linia de dita muralla, fins a la cequia major, junt al torín, ahont decantava en direcció al escarp del ex-fortí reyal, recorrent tot lo mitgdía de la costa pera passar a sol ixent y pujar, al començament del paseig de Santa Clara, a ajuntar-se ab la cortina de mur del nort que havía de córrer per la cara posterior de la rambla de Sant Carles, segons la descripció del cronista abans esmentat; que la grandaria del recinte, comprensiva de la meytat inferior del montícol tarragoní, vé a confirmar la importancia d' aquella colonia de tirrens y focenses, y que lo sistema de construcció adoptat per mitg de roques en sech, va servir de model als romans pera fabricar lo amurallament en la altra meytat superior de la vessant, en la forma en que encara perdura.

A la arribada a Tarragona dels germans Scipions (218 a. de J.) montaren son campament en la última part superior del montícol, abans nomenat, lliure de tota habitació y desocupada per complert dels primitíus habitants, alçant prompte la nova ciutat romana, des de lo Pretori, ara castell de Pilat y Audiencia, a orient y ponent, fins a la torre de Sant Magí, valent-se per amurallar-la dels metexos aliats, los tirrens y focenses, que, com diguerem, utilisaren en part la forma de construcció antiga en tot lo basament y en certes cortines de mur, y en part varen prevaldre-s de carreus encoxinats, treballant-los y regularisant-los; que des de lo mur del mitgdía de la ciutat romana al immediat de la Colonia o dels su-

burbis restava bon espay de terreny, com a *Pœmerium,* separatíu de abdós closos, formant com a dues ciutats, la més alta, genuinament romana, y la aliada en la part inferior; que més tart, en temps d' Octavi, va construir-se lo Circh, reduhint aquell *Pœmerium* y limitant-lo a lo que es avuy la rambla de Sant Carles, y encara que Juli Cèsar concedí lo privilegi de Colonia a tots los moradors de hú y altre recinte, lo alçat pêls germans Scipions fóu estimat com obra sagrada, conservant-lo ab tota sa integritat, mentres que lo de lo antiga Colonia va consentir-se son example, en direcció a la riba esquerra del Francolí, per occident, y a les platges per orient, motivant dit example lo desmoronament de bona part de son clos, a fí d' extendre lo caseríu en una y altra de les esmentades direccions.

La entrada a Tarragona dels barbres, franchs o alemanys (263), goths (475) y alarbs (718), va ferse sempre per los suburbis o ciutat inferior, destruint y esmicolant tots sos edificis públichs y privats per mitg del saqueig, l' incendi y l' enderroch. Fàcil resultaría als enemichs, una vegada dominadors de la ciutat colonial, penetrar en la romana per les entrades externes al Circh, y ja sía los goths, ja los alarbs, arrunaren també la edificació de la romana, dexant intacte son clos amurallat, puix no tingueren necessitat de destruir-lo pera penetrar dins del meteix. Axís resultà subsistent dit clos y quasi enderrocat l' inferior, conservant-se lo primer integrament, mentres que lo segón restà poch menys que esborrat, en los quatrecents anys en que Tarragona fóu abandonada de alarbs y de franchs y sols visitada passatgerament per uns y altres.

La nova restauració cristiana (1128) feta per Sant Olaguer y lo príncep de Tarragona en Robert d' Aguiló començà per la antiga ciutat romana, quina muralla continuava alçada en la part alta, reduhint-la al recinte fonamentat pêls germans Scipions, afegint-li més tart l' arquebisbe en Pere de Clasquerí lo perímetre del Circh, ab la reparació del mur que tancava dit departament per mitgdía, o sía la nomenada muralleta, y lo enllàç del *Pœmerium* des de la metexa al Pretori, per orient y occident, (segle XIV), y lo cardenal Cervantes alçà la nova zona existent des de la muralleta al mur de Sant Joan en la moderna rambla (segle XVI).

Al arribar al segle XVII, durant la guerra dels Segadors, disposà lo Govern central la fortificació de Tarragona, y aleshores tractà de montar-se novellament lo clos amurallat del antich perímetre de la ciutat primitiva o colonial, aprofitant algún bloch de son primer mur, y esmicolant los restants, tota vegada que dita obra era de mampostería comuna, seguint lo nou progecte una aliniació pareguda a la que havía tingut en son origen y anyadint-hi en los segles següents nous fortins adossats, tal com arribaren fins a la meytat del segle XIX. En dit segle, ab motíu de la fabricació del moll actual, va alçar-se en son recinte interior la població moderna de Tarragona, y ab semblant ocasió y ab la de la pedrera oberta en la vessant oriental per la fàbrica esmentada, fóu posat de manifest lo llibre de la gloriosa historia primitiva de la ciutat, puix al extraure les terres de demunt de la roca, aparegueren en capes diverses los fragments de les civilisacions romana, grega y etrusca, justificatíus de les races que en dit punt s' hostatjaren en los períodes oportunament assenyalats.

En l' any 1868 va decretar-se la supressió de plaça de guerra ab que vingué designant-se dita ciutat y venudes muralles y glasis de la fortificació de la part baxa, y manada la conservació de la superior fins a considerar-la monument nacional. Tarragona vé ara examplant-se, com en la època romana, per la vessant de sos suburbis, permanexent ab sa integritat lo clos amurallat del recinte superior, aquell preuat recinte, avuy tan sagrat, com en lo període romà, tota vegada que en lo lloch del emplaçament del gran temple de Júpiter s' alça tocant al cel la superba Sèu arquebisbal de la regió catalana.

Taula General

DEL MOHIMENT DE POBLACIÓ EN LA PROVINCIA DE TARRAGONA, SEGONS HA PUBLICAT L' INSTITUT GEOGRÁFICH Y ESTADÍSTICH D' ESPANYA EN 1910

Anys	Nascuts vius	Matrimonis	Defuncions	Diferencia entre naxements y defuncions	Habitants de la provincia (1)	Proporció per 1,000 habitants			Proporció per 1,000 h en la capital		
						Nascuts vius	Matrimonis	Defuncions	Naxements	Matrimonis	Defuncions
1893	10,817	2,730	8,602	+ 2,215							
1894	10,977	2,728	8,623	+ 2,354							
1895	10,524	2,623	8,467	+ 2,057							
1896	10,430	2,505	8,824	+ 1,606							
1897	10,048	2,415	7,825	+ 2,223							
1898	9,098	2,416	7,638	+ 1,460							
1899	9,760	2,821	7,824	+ 1,936							
1900	9,314	2,938	7,974	+ 1,340		27'53	8'68	23'57	24'15	7'60	22'79
1901	9,319	2,790	8,250	+ 1,069	337,162	27'61	8'27	24'44	24'78	7'47	24'39
1902	9,786	2,979	6,734	+ 3,052	336,361	29'06	8'85	20'00	26'54	8'04	21'55
1903	9,254	2,884	6,787	+ 2,467	335,562	27'54	8'58	20'20	24'48	8'70	22,54
1904	9,080	2,693	6,597	+ 2,483	334,764	27'09	8'03	19'68	23'34	6'49	20'72
1905	8,864	2,440	7,145	+ 1,719	333,969	26'51	7'30	21'37	24'96	6'61	22'04

Terme mitg del siseni de 1900 a 1905: Naxements, 27'56. Matrimonis, 8'29. Defuncions, 21'54. En la Capital, Naxements, 24'71; Matrimonis, 7'49; Defuncions, 22'34.

(1) Segons los càlculs fets per lo citat Institut, la població de la provincia de Tarragona tendeix a disminuir, fins al punt de que pera l' any 1908, solsament li assenyala 331,989 habitants. Mes aquest càlcul es una deducció dels datos publicats, y segons confessió del propri Institut, subgecte a molts erros. La capital de la provincia la fà disminuir de 22,841 habitants en 1905 a 21,476 en 1908.

Partit Judicial de Tarragona

CAP. VII

Partit judicial de Tarragona

Canonja. — Catllar. — Constantí. — Morell. — Pallaresos. — Perafort.— Pobla de Mafumet. — Renàu.— Rourell. — Secuita. — Tamarit. — Vilaseca.

Canonja

Vila de 1,426 habitants, que-s troba a 6 kilòmetres de Tarragona, al occident de dita ciutat, en un pujol prop del conegut montícol del Coll-Blanch, a 20 o 22 metres del nivell de la mar.

La entitat municipi està constituída per dos poblats; lo de la Canonja propriament dit y lo de Mas-Ricart, junt al primer, que sembla de lluny un barri enfonzat y més senzill per son caseríu, que la Canonja, no essent ara mes que un carrer del derrer.

Es induptable que-ls alberchs del poble de la Canonja, especialment los de Mas-Ricart, que resultan més antichs, foren montats demunt de runes de certa *vil-la* o establiment romà, havent-se descobert monedes imperials y inscripcions, en les parets del castell y de la esglesia parroquial. Entre aquestes hi ha la següent que està en lo Musèu Provincial:

VAL · RVFO · MIL ·
FRVM · LEG · VII G-
EM · QVI VIXIT
ANN · XXXV DI-
ES · VIII · POMBIA
BASILICA · CON-
IVX · CVM · QVO
VIXIT · ANN · V
MENS · II · B · M · P ·

A Valeri Ruf, soldat frumentari de la Legió 7.ª Gèmina, que visqué 35 anys y 8 díes; Pombea Basílica, sa muller, ab qui va viure 5 anys y 2 mesos, aquesta bona memoria posà (178).

Encara en la esglesia y despulles del castell de Mas-Ricart, existexen altres làpides de dita procedencia, que confirman son primer origen. Devall de la pica de la aygua beneyta de la esglesia, en pedra de jaspi, vé escarpellada la

Clixé de A. Güixens

Canonja.—Vista general del poble

inscripció que transcrivím al mitg, y en lo castell, les dues que figuran a quiscún costat, quines llegendes contenen lo següent (179):

	D · M ·	
SEILDIO	APHRODIT(e)	SEMPRONIAE
ACHILLEO	(v)ARIA(e) IVCVN	CHARIDI(æ)
	DA(e) · HAVE	

Al arribar a la restauració en l'any 1128, sembla que primer fóu concedit en fèu reyal lo territori de Mas-Ricart, per alçar un castell y formar un poblat, quin castell y poblat aparexen ja constituits en 1337, puix los vehins de Mas-Ricart y Barenys varen pendre diners a Tarragona, en concepte de deute o debitori, a fí de satisfer la part que-ls correspongué en la paga del dret de maridatge de la reyna María de Navarra, primera esposa de Pere III lo Cerimoniós (180). La concessió del fèu es a nom de la familia d' En Llorenç, que resulta ésser l'ascendent de la casa del comte de Llar (181).

Prop de dit castell varen montar los canonges de la Sèu Tarragonina un edifici per hostatge d' istíu o de convalescencia, que anomenaren Mas de la Canonja, paraula que s' aplica a palàu o casa dels canonges. Abdós establiments

(178) Hübner, C. I. L. nom. 4,170.

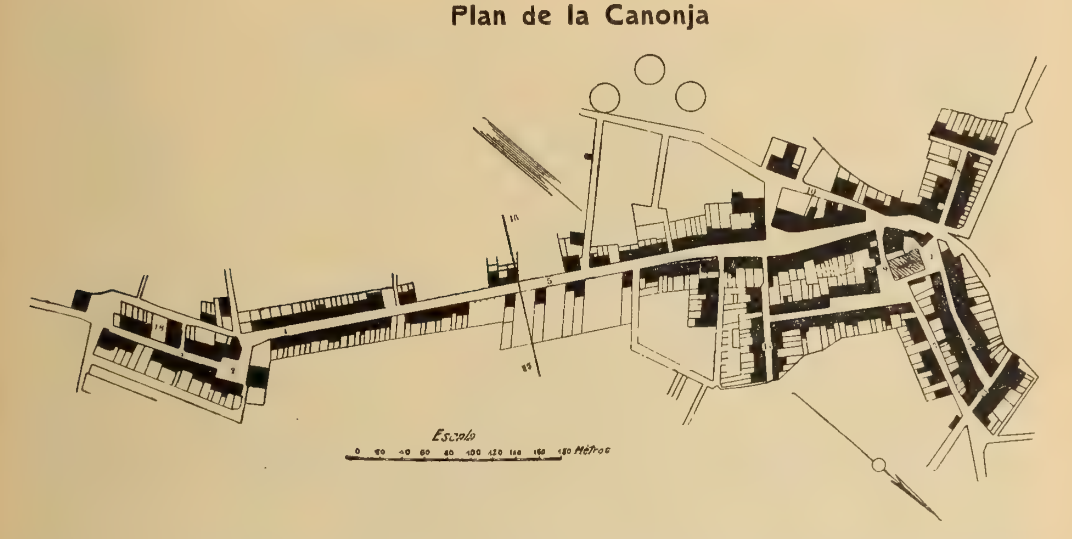
(179) Hübner: C. I. L. nombres 4,445, 4,446 y 4,447.

(180) Registre de documents del Arxíu municipal de Tarragona, calaix XIII, n. 4 y calaix XIV, nombre. 3.

(181) Tením alguns datos dels segles XIV y XV, que al parlar dels senyors de Masricart, portan lo cognòm Llorenç; Simó de Llorenç y Naspert de Llorenç.

venen poblats en 1392, junt ab lo de la Pineda, en la relació o distribució de quantitats feta per la Comuna del Camp, ab motíu de la exigencia del rey En Joan I, de que-s pagués lo dret de maridatge de sa filla Violant, desposada ab Lluís d' Anjou, titulat rey de Nàpols. Segons semblant distribució, pertocavan a Mas-Ricart 18 fochs, 20 al Mas de la Canonja y 3 a la Rentería de la Pineda (182).

Ab los anys, anaren en augment los dos poblats, gaudint Mas-Ricart d' esglesia parroquial; essent la Canonja ajuda de parroquia de la establerta a Vila-

seca, y acabant quiscún de dits poblats, pera constituir Municipi separat, al formar-se la divisió de la provincia, després del any 1833 (183).

Havent-se desenrotllat mólt més lo poble de la Canonja que son immediat, sens dupte per les condicions de major sanitat que reuneix l' emplaçament del primer, quedant estancat lo de Mas-Ricart y reduhit a 60 vehins, va determinar-se en lo últim terç del segle passat, la supressió del corresponent Municipi y sa agregació al de la Canonja, tenint en compte, principalment, que una y altra entitat municipal possehían un terme massa escàs pera cumplir los fins que imposa la lley orgànica a quiscún Ajuntament.

Com a conseqüencia de la esmentada reforma, va vindre posteriorment la ecclesiàstica, elevant a parroquia d' ascens la de la Canonja y dexant com ajuda de parroquia a Mas-Ricart.

Units, donchs, abdós poblats en un sol Municipi, aquest se composa de més de 400 vehins.

S' enlayran en sos carrers y places unes 380 cases, 300 dins la Canonja

(182) Tarragona Cristiana; v. II, ps. 667 y 668.
(183) Figuran com dos Municipis en lo Diccionari de Madoz.

propriament dita y 80 a Mas-Ricart, resultant los carrers amples y espayosos y los edificis de forma moderna, singularment en lo carrer y plaça Major.

La esglesia parroquial es també moderna y de regular capacitat, y la de Mas-Ricart conserva cert ressabi romànich, fill encara de sa primitiva construcció. La festa major principal se celebra en la Canonja lo 15 d' Agost, y la de Mas-Ricart per la festivitat de la Verge de les Neus, ademés de les dedicacions que tenen abdues esglesies, a Sant Sebastià y a la Verge de la Esperança, respectivament.

Clixé de A. Güixens

La Canonja. — Plaça major

La casa de la vila es de construcció o reforma moderna, destinant-se los estatges superiors a dues escoles elementals de noys y noyes.

Lo terme municipal confina al E. ab lo de Tarragona, al N. ab lo de Constantí, al O. ab lo de Reus, y al S. ab lo de Vilaseca.

La extensió del meteix, units los dos antichs de la Canonja y Mas-Ricart, y part del no menys antich de la Pineda, aplega una superficie de 828 hectàrees, de terreny planer y d' excelent calitat pera lo conrèu, voltat de bones hortes, per quina regor se preval de la mina anomenada del «Comú», abundosa y construída fà uns 20 anys, ademés del minat de la Font, destinat al servey general de la localitat, y d' altres minats particulars.

Atravessan tot lo terme de N. a S. les rieres de la Selva y de Castellets, abdues d' aygues discontínues, de que s' aprofitan les terres dels encontorns en les pluges estiuenques, desaygüant la primera en l' estany de Montolíu, y ara en los terrenys acondicionats en la masía de son nom, abans de Potàu o de

la Pineda, pera enllaçar-los y donar sortida a la corrent quan quedan aquells perfectament assadollats (184).

També passan per son terme les carreteres generals de Tarragona a Castelló, y de Tarragona a Reus o d' Alcolea del Pinar, aquesta al N. y aquella al S., unint-se la vila ab llurs víes per mitg de camins vehinals rodats, d' un kilom. lo primer, y de dos lo segón, que des de les carreteres se dirigexen al poblat, situat en lo centre del esplanall de terres que separan una y altra vía general.

Axís meteix encreuan per l' extrém mitjornal del terme, los ferrocarrils de Tarragona a Valencia y de Tarragona a Lleyda, a distancia llunyana, sense tindre estació, tant, que resulta més factible anar a trobar la de Vilaseca en la segona vía anomenada, a 2 y mitg kilòmetres de distancia de la Canonja (185).

Clixé de A. Güixens

Mas-Ricart.—Vista general

Los camins vehinals són tots de carro pera dirigir-se a Reus, Vilaseca, Constantí y Almoster, tocant a la població lo conegut per camí de la «Creu dels Morts», que partint de Salòu y passant per Vilaseca, Canonja y Garrigues de Tarragona, segueix per Constantí fins a la Selva, Alcover, Picamoxons y Montblanch, atravessant lo Pont de Goy, entre Valls y Alcover, quina construcció data del segle xv, progectada pera lo tràfech mercantil del Camp y de la Conca, al embarch en lo port de Salòu.

Los térmens de Reus y Constantí arriban prop de les portes de la Canonja per la part del N.; en la d' Occident s' extén la antiga demarcació de la Buella, y com en tota aquesta porció de terreny s' han alçat més de quaranta masíes de terratinents de Reus y Tarragona, sa proximitat a la Canonja contribueíx a sa major animació en la temporada d' istíu.

La demarcació de la Buella, petit terme, que demarcan per Orient, Occi-

(184) Dita gran finca pertany ara a en Joseph Balcells, de Barcelona

(185) Sembla que ultimament s' ha concedit estació a la Canonja.

dent y Mitgdía los barranchs abans nomenats, fóu concedit en 7 de Març de 1150 per lo príncep de Tarragona a Huch y a sa esposa Eva, axís com a son fill Albert y a sa muller Arsendis, al obgecte de conreuar-lo y poblar-lo (186). A mitjans del segle XIV apareix senyor del domini de la Buella En Robert Ginyet, passant després a Daniel Deoc, nebot del arquebisbe Valltera, per compra d' aquest al derrer possehidor (187). Ara pertany tota sa proprietat a la familia Siscart. Al fer-se les divisions dels térmens, la Buella fóu adjudicada al de Reus, y després, a instancia de son proprietari, ha passat a la Canonja.

Clixé de A. Güixens

Mas-Ricart. — Lo castell

La Buella es en la actualitat una grandísima masía, ab capella pública, y tres o quatre pagesíes, escampades per la finca.

Les immillorables condicions del terme de la Canonja en sa totalitat, féu que la agricultura haja obtingut un verdader y lucratíu desenrotllo, cullint-se especialment avellanes, ví, blat y ordi, hortalices, oli, fruytes en bona qualitat y quantitat y garrotes.

Lo següent estat nos dirà, més que cap descripció, la importancia de sa riquesa rústega: Terres de secà, 121 hectàrees; de regadíu, 6; de guaret, 44; d' horta, 6; de vinya, 434; d' olivers, 49; de garrofers, 58; d' avellaners, 42; d' arbres fruyters, 7; terrenys inútils, 61; total, 828 hectàrees.

---

(186) Tarragona Cristiana; v. I, p. 475.
(187) Blanch; Arquiepiscep. cap. XXXV; Pre. de D. I. de Valterra.

Produccions: Blat, 500 hectòlitres; ordi, 1000; faves y favons, 500; fesols, 121; vesses, 100; ví, 7,812; oli, 147; avellanes, 30,000 kilos; garrofes, 116,000; fruytes, 2,100 y patates, 5,000.

En quant a la industria, existexen fàbriques d' alcohol vinícol; altres de trencadura d' avellanes y ametlles y diversitat de premses d' olives; limitant-se lo comerç a agents o compradors de fruytes pera son transport a Barcelona, y d' avellanes, ametlles, rahims y olives, a fí de revendre-ls als comerciants de Tarragona y Reus, nodrint lo tràfech d' aquelles places mercantívols.

Catllar

Vila de 1,317 habitants, aposentada a dues hores de Tarragona, com a 10 kilòmetres de dita ciutat, en direcció al N., en la riba dreta del ríu Gayà y en la extensa derivació montanyenca més propera a la costa, quines derreres ramificacions se perden en les platges llargues, y en les de Tamarit y Altafulla.

Son terme municipal afronta al N. ab lo de Argilaga, poble agregat a la Secuita; al E. ab la Riera y son agregat Ardenya; al S. ab lo de Tamarit y son agregat Ferràn, com també ab lo de Tarragona per la part del Mas de Morató y Mas Panxé, y al O. ab lo de Pallaresos.

L' emplaçament de la vila reuneix condicions climatològiques dignes de

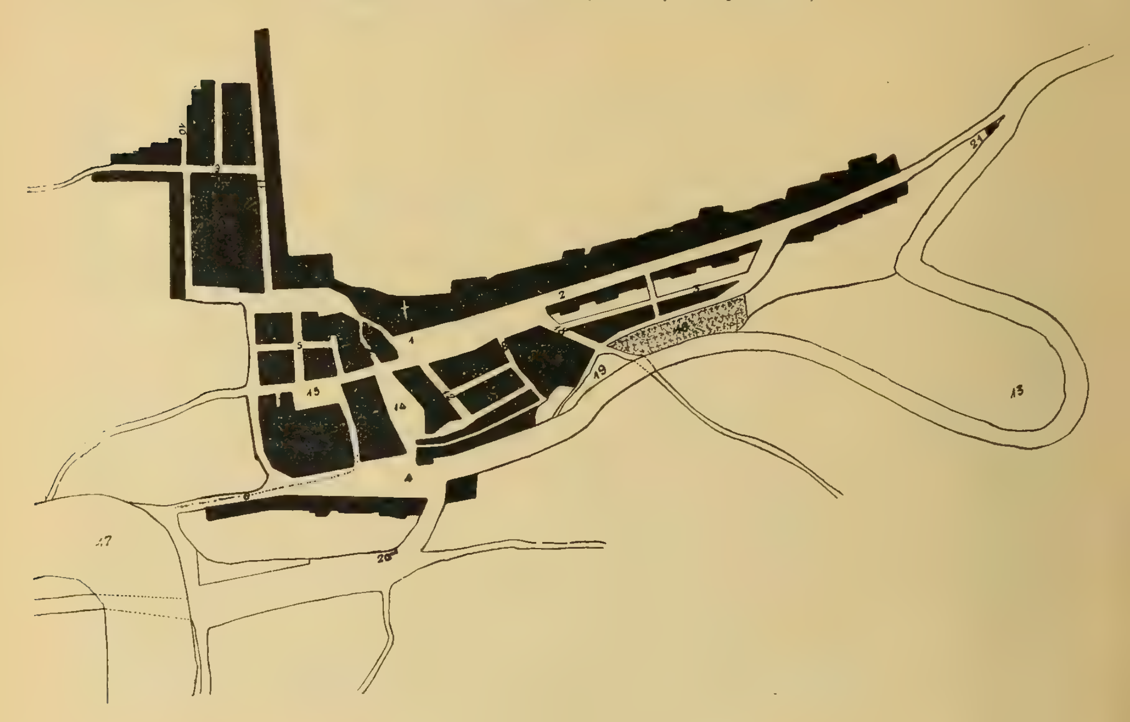
Clixé de A. Güixens

Catllar.—Vista general

la major estima, y lo caseríu resulta bastant modernisat, mercès a la prosperitat de la agricultura y a cert desenrotllo que ha adquirit la industria y la fabricació durant alguns anys.

Unes 300 cases constituexen lo nucli del poblat y ademés 50 masíes escampades per son extens y florexent terme municipal, comptant-se entre aquestes, lo «Mas Moragues», caseríu format per quatre diversos edificis agrupats en un sol departament, y la Plana que constitueix també una petita demarcació antiga ab varies cases de camp.

Plan de Catllar (Revisat per l'Ajuntament)

Noms dels carrers y places

1.	Plaça de la esglesia.	8.	C. dels Forns.	15.	Arrebal.
2.	C. de França.	9.	C. Nou.	16.	Cementiri.
3.	C. de les Heres.	10.	C. de Quintana.	17.	Riu Gayà.
4.	P. Pi Margall.	11.	C. de St. Joan.	18.	Quintana.
5.	C. de Castillejos.	12.	C. de la Farina.	19.	Castell.
6.	C. del Duch de la Victoria.	13.	C. dels Boschs	20.	Font.
7.	C. de Montenegrón.	14.	Plaça.	21.	Masía.

Lo Municipi sosté dos colegis elementals de primera ensenyança, un per cada sexe, y escoles nocturnes. També hi ha una comunitat relligiosa de monges josefines, dedicades a la ensenyança.

Existeix en les runes del castell que fóu del comte de Santa Coloma.

La Casa de la Vila es del any 1870.

La esglesia parroquial obra del renaxement, té bona capacitat y ayroses proporcions, sobressortint son bell y enlayrat cloquer, de sillería y de excelent gust artístich.

Abans del segón terç del passat segle aparexía, en los voltants del Catllar un devot santuari dedicat a Sant Ramón, havent sigut trelladada a la parroquia la imatge del sant y son bonich retaule, ab motíu de la primera lluyta civil, en lo segle passat, pera evitar sa profanació.

La vila del Catllar té comunicació ab Tarragona per mitg de la carretera provincial de dita vila fins a la general de Tarragona a Barcelona, de 7 kilòmetres y mitg d' extensió, construída ara fà pochs anys. Ademés compta ab lo camí vell, anomenat de Tapioles, que atravessa lo pont del barranch de dit nom y arriba a enllaçar-se, en la vila de Pont d' Armentera, ab la carretera

Clixé de A. Güixens

Catllar.—Ruínes del Castell

de Plà de Cabra, Cabra y Sarreal, també provincial, ensemps ab la de Pont d' Armentera a Valls, passant per la marge dressera del Gayà.

Son terme municipal vé atravessat de NE. a SE. per lo riu últimament esmentat, podent regar de ses aygues com a 30 o 40 hectàrees de terra, d' excelent calitat, ahont se conreua l' avellaner, arbust lo més estimat, ademés d' arbres fruyters, hortalices y altres plantes de regadíu. En lo restant del terme predomina la vinya, lo garrofer y l' oliver, conservant-se encara algún pinar en determínats paratges, ahont sobressurt la roca de la alçada planuria que han constituit les ramificacions de les montanyes del coll de Cabra, encaminades a morir al pèu de la vall, establerta entre les metexes y lo montícol de basament de la ciutat de Tarragona.

Forman sa riquesa agrícola: terres de secà, 302 hectàrees; de regadíu, 19; d' horta, 9; de vinya, 945; d' olivers, 109; de garrofes, 132; d' arbres fruyters, 5; de montanya alta, 98; de montanya baxa, 482; terres sense conrèu, 127; inútils, 38; total, 2,278 hectàrees.

Produccions: Blat, 1,354 hectòlitres; ordi, 1,708; faves y favons, 500; fesols, 242; llegums, 20; ví, 16,067; oli, 218; garrofes, 132,000 kilos; fruytes, 8,000 y patates, 10,000.

Havèm dit que la vila de Catllar reunía cert desenrotllo industrial, y semblant riquesa pot assegurar-se que es deguda al senyoríu de que va gaudir abans de la supressió de tót dret feudal, puix pertanyent dit senyoríu als comtes de Santa Coloma, los últims possehidors montaren un gran establiment ab aygua del Gayà, pera la fabricació de paper en gran escala, convertida en lo segle passat en fàbrica de texits, y actualment en la elaboració de paper comú y de peces de drap pera sachs, borrasses, civaders y demés atuells d' envàs.

Aquell terme municipal queda format ab les partides de terres més importants, conegudes per Mas Moragues, Segimón, Tapioles, Vinyats,Ceguera, Coll Canut y Mas Cucons. La última partida esmentada va constituir en lo temps de la restauració un petit terme separat de la jurisdicció del senyor del Catllar, del que gaudía B. Recasens en 1309 (188).

Notes històriques. — Sembla que dit terme comarcal formava part del territori cedit a Pons de Montolíu, en 1066, per En Ramón Berenguer I, fixant-li lo lloch de Puigdelfí, com a centre de la comarca, tota vegada que un dels seus descendents, anomenat Umbert de Montolíu, era senyor del castell y terme del Catllar en la primera meytat del segle XIV. En 10 de Juny de 1344 va firmar-se en dit poble una escriptura en que-ls procuradors del monestir de Poblet, adquirían de Pere de Recasens los drets de senyoríu que aquest gaudía sobre Butcenich y altres llochs del comtat d' Urgell, y ab los diners que rebé lo venedor, comprà a la vegada, en nova escriptura, los del esmentat Umbert de Montolíu sobre la vila de Catllar y les de Vilallonga y Puigdelfí, passant aquell senyoríu a poder de la casa de Recasens (189).

Més avant vé a parar a la casa de Queralt, en la que fóu vinculat lo comtat de Santa Coloma (primer terç del segle XV.) Lo llibre d' actes del Consolat de Tarragona, corresponent al any 1428, fà relació de certa batalla entre dues dames, madona Joana de Queralt, senyora del castell y terme de Catllar y madona de mossèn Lluís de Montbuy, senyora del castell y lloch d' Argilaga, per haver la primera invadit lo terme y lloch de la segona, apresonant un vasall d' aquesta. Fóu reclamat l' auxili de la cort dels veguers per estar compresa la Argilaga dins de la jurisdicció comuna del territori del Camp, y en 6 de Maig isqué la host de la ciutat ab la senyera, recobrant al presoner per medis persuasíus (190).

(188) Tarragona Cristiana; v. III, p. 214.

(189) Cartoral de Poblet n. 19, doc. VI; Tarragona Cristiana; v. II, p. 403.—Provablement dit Requesens fóu un ascendent del B. Recasens, senyor del terme del Mas Cucons.

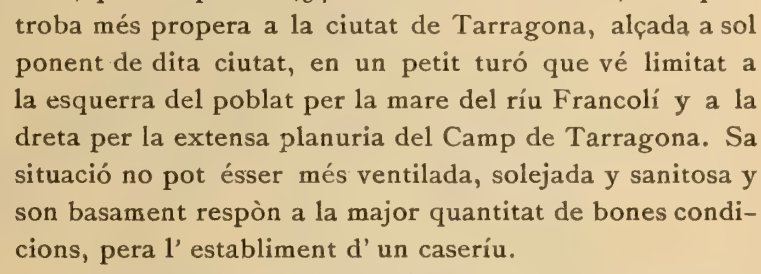
(190) Arx. munic. de Tarragona; llibre d' actes del Consolat (anys 1428 a 1429) fol. 8.

Lo fèu de Catllar era enterament reyal y lliure de tota altra jurisdicció, gaudint lo senyor del mer y mixt imperi y del domini absolut sobre lo terme y-l poblat. Lo senyoríu, en 1463 resulta en mans de donya Elionor, germana del comte de Pallars. Combaté lo castell lo comte de Prades a últims d' Agost, sense lograr sa rendició, y passant a sa defensa lo navarrès Menaut de Beaumont, fins que capitulà Vilafranca (1464) e immediatament la vila de Catllar (191).

Segurament tornaría la jurisdicció al comtat de Queralt, una vegada fóu acabada la guerra, y axís continuava sots lo depeniment de dit senyoríu fins a sa general abolició, decretada per les primeres Corts constitucionals del regne.

Constantí

La vila de Constantí, que compta ab 2,345 habitants actualment, es la que-s troba més propera a la ciutat de Tarragona, alçada a sol ponent de dita ciutat, en un petit turó que vé limitat a la esquerra del poblat per la mare del ríu Francolí y a la dreta per la extensa planuria del Camp de Tarragona. Sa situació no pot ésser més ventilada, solejada y sanitosa y son basament respòn a la major quantitat de bones condicions, pera l' establiment d' un caseríu.

La distancia de la població als llochs circumvehins, es la següent: 5 kilòmetres de Tarragona, 4 de la Canonja, 4 del Morell, 9 de Reus y 6 dels Pallaresos, ab tots los que té comunicació directa per mitg de camins vehinals; per la carretera de Tarragona ab l' empalm de la d' Alcover a Santa Creu de Calafell, ara fà poch temps cedida al Estat per haver sigut construída per la provincia, y per la de Reus a Sant Ramón ab brancal a Morell, que permet la comunicació directa ab la ciutat de Reus. La primera vía anomenada atravessa per lo centre de la població de N. a S., en lo carrer major, lo més espayós de la vila, continuant després per la Pobla de Mafumet y Morell.

Constantí compta ab unes 500 cases y algunes masíes alçades en son dilatat terme municipal.

En lo esplanall superior del turó s' enlayra sa hermosa esglesia parroquial, de grandiosa capacitat y solidesa, ornamentada ab profusió y bon gust, tenint retaules daurats y de grans dimensions, com lo del Roser; orga, cloquer ab quatre campanes y rellotge nou de repetició ab esfera al exterior. En la esglesia hi ha erigides canònicament varies confraríes, y en los 14 carrers de que-s compòn la vila, aparexen en sos ninxos exposades les imatges d' alguns sants de la devoció del poble.

---

(191) Arx. mun. de Tarragona; llibre d' actes del Consolat (anys 1463 y 1464) Comptes del Clav.

La Casa Consistorial es de nova planta.

Hi ha quatre escoles, dues de minyons, altres de noyes; un colegi dirigit per les germanes carmelites; un Hospital, que encara que mólt vell, enclòu una sala nova pera lo servey dels malalts pobres.

Plan de Constantí (Revisat per l' Ajuntament)

Escala 1 : 5000

Noms dels carrers y places

1. Carrer Major.
2. Plaça de la Victoria.
3. Carrer del Castell.
4. C. de la Esglesia Vella.
5. C. de Sant Cristòfol.
6. Arrebal de Sant Cristòfol.
7. C. de les Creus.
8. C. de Sant Vicens.
9. C. de la Costa.
10. C. del Mitg.
11. C. de la Font.
12. C. de Sant Pere.
13. A. de les Creus.
14. C. de la Pexetería.

Està ben provehida d'aygues potables, d' alumbrat públich, d' un nou y vistós cementiri, situat en la part N. O., benehit lo primer deJaner de 1888, y distant un kilòmetre y mitg.

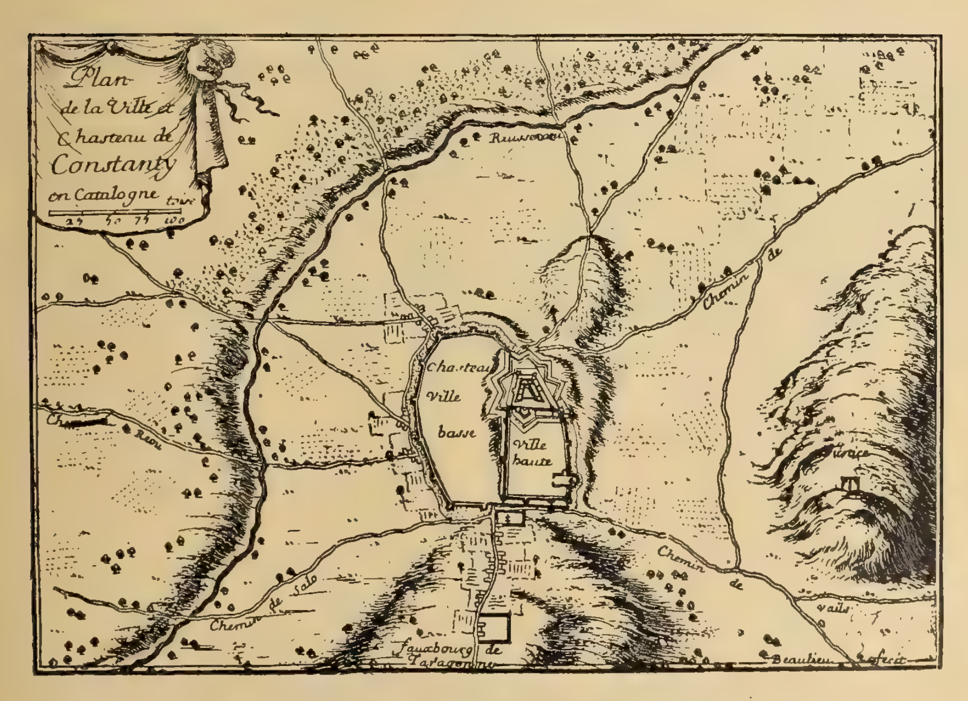
Lo terme de Constantí confina al N. ab lo de la Pobla de Mafumet, Morell y Perafort; al S. ab Tarragona; al E. ab Pallaresos y Tarragona y al O. ab Reus y la Selva.

Per los límits abans assenyalats, no pot menys de manifestar-se que dit terme es de molta extensió, y sobre tot de bones terres de conrèu, alcançant sa superficie la totalitat de 4,390 jornals del país, equivalents a 2,670 hectàrees, qual major porció venen plantades de vinya, y les restants de avellaners, olivers y garrofers. En detall conté: terres de secà, 144 hectàrees; de regadíu, 95; horta, 17; vinyes, 1,822; olivers, 366; garrofes, 96; ametlles, 4; avellanes, 148; fruyters, 7; pastures, 6; arbolat, 6; terres sense conrèu, 32; inútils, 81; total, 2,824 hectàrees.

Produccions: blat, 1,200 hectòlitres; ordi, 700; civada, 65; blat de moro,

Constantí.—Antich dibuix del segle XVII, fet per Beaulieu

Constantí. — Plan de la vila y castell, fet per Beaulieu en lo segle XVII

245; cigrons, 6; faves y favons, 105; fesols, 1,500; vesses, 200; llegums, 15; ví, 32,796; oli, 1,000; ametlles, 700 kilos; avellanes, 106,000; garrofes, 144,000; fruytes varies, 15,000; patates, 2,100 y forratges, 1,100.

Lo terme municipal resulta subdividit, com a tot arrèu, en diferentes partides, anomenades Bassal, Camí de Valls y Franqueses, situades en la part del N.; Secà, Sant Pol, Riudarenes y Gavarra, en la del S.; Argilers y Centcelles, en la del E.; y Creu de Salóm, Sant Llorenç, Ràfola, Albellons, Sant Ramón, Puntes y Mas de Cavaller, en la del O. En totes hi ha montades diferentes masíes, especialment en la de Sant Ramón, que es com un agregat.

Clixé de A. Güixens

Constantí.—Vista general

La industria de Constantí resulta de petita importancia, puix la vila es essencialment agrícola, havent-hi, no obstant, dins del poblat una fàbrica de persianes, y en son terme un molí paperer y dos de farina; un d' aquests es grandiós, ab maquinaria de vapor ausiliar. Com en los demés pobles agrícols hi ha montades prempses d' oli, y algún alambich pera la fabricació d' ayguardents vinícols.

Constantí es una de les localitats més relacionades ab Tarragona, per sos antecedents y per la naturalesa de sa situació, tan propera a aquesta ciutat.

Notes històriques. — La tradició li ha assenyalat un origen y antigüetat, que té son fonament històrich en lo nom que porta, conegut sense cap modificació des del començament de la restauració cristiana en la nostra terra, creyent-se ja en lo segle XVI y en altres anteriors, que son principi era degut al primer terç del segle IV, quan regía lo ceptre romà Constantí lo Màxim o lo Gran, y trobant-se que tan prompte com va generalisar-se l' ús del blasó o escut dels pobles, adoptà la vila de Constantí lo de la imatge d' aquell emperador a cavall, com encara constitueix son segell, en sa remembrança (192).

Ja donarem a entendre a son degut temps que en lo montícol de Constantí havía sigut descoberta una destral de pedra granítica de la època primitiva. També En Narcís Sentenach, creu que-l montícol extès a la part de sol ixent

(192) Pons d' Icart; «Grandezas de Tarragona», fol. 324 v.

de la vila, té tota la configuració y estructura d' un *tumulus*. Tal vegada, allí hi fóu establerta una estació ibèrica o kessetana. Emprò, del període romà no existeix cap monument arqueològich, més que la mera tradició.

Si alguna despulla romana s' ha trobat en dit terme municipal, ha sigut en la partida de Centcelles, apartada de Constantí com dos o tres kilòmetres. Sa descripció la havèm fet en sa oportunitat.

Los restauradors de Tarragona en lo primer terç del segle XII van fer exir als primers anys de sa obra lo poblat de Constantí, essent obgecte de gran debat si deuría la nova entitat pertànyer al fèu comú o al exclusíu de la Esglesia. S' acabà per resoldre que-s considerés com a propietat de la última, no obstant de que en Robert d' Aguiló sembla que havía sigut son fonamentador, puix l' arquebisbe En Bernat Tord va exceptuar-la de la donació feta al comte Ramón Berenguer IV (1151), concedint franqueses a sos pobladors (1159), y axecant son castell l' arquebisbe Nasparech de la Barca (1218), «tan fort, diu En Blanch, com d' hermoses vistes».

Clixé de A. Güixens

Constantí.—Carrer Major

Lo castell de Constantí apareix en endevant com la residencia senyorial durant l' istíu, de quasi tots los arquebisbes de Tarragona; en ell se desenrotllaren molts acontexements que pertanyen al govern de la Mitra (193), y en

(193) En lo vol. II de «Tarragona Cristiana» se fà esment de gran nombre de fets, relacionats y ocorreguts en lo castell de Constantí.

l' any 1650 fóu volat per lo general En Joan de Garay, quan les lluytes dels catalans ab Felip IV, per haver-lo ocupat l' exèrcit francès y català en diverses ocasions. La voladura alcança també a sa antiga esglesia, enterament enderrocada, alçant-se prompte la actual, que quedà conclosa y benehída lo día 31 de Juliol de 1668.

Un dels fets més notables que-s referexen a Constantí, es lo que vé lligat ab la arribada de la reliquia de Santa Tecla, portada d' Arminia al port de Salòu (1321), per los embaxadors del rey En Jaume II, de la Mitra de Tarragona y de la ciutat; dipositada a Constantí y trelladada a Tarragona (1323), acontexement conegut per «Rondalla de Santa Tecla.»

Constantí va obtindre privilegi del rey en Joan I (1387) per alçar o refer los murs de la vila, començats (1363) en lo període de lluytes entre Pere I de Castella y Pere III lo Cerimoniós, d' Aragó.

Més tart, alcança, ensemps ab Riudolms, lo privilegi de la regina governadora madona María, (1436) de tindre mercat en los díes que Tarragona celebrava sa fira, privilegi obgecte de qüestions y disputes, essent anulat per Anfòs IV, des de Gaeta (16 Octubre 1437) a prechs dels representants de la ciutat, qui anaren a visitar al rey a Nàpols, manant que en cap poblat del Camp poguessen fer-se fires o mercats en los díes en que tenía lloch la fira esmentada (194).

De la població del predi de Centcelles, se sab que en lo plet que sostenían l' arquebisbe y-l príncep de Tarragona, fallat per En Ramón Berenguer IV (1151), lo primer se quexà del segón de que li havía pres l' honor de la Esglesia de Centcelles y de Sant Vicents. Resulta, donchs, que en los primers temps de la Restauració se dedicà l' edifici de Centcelles de que havèm fet esment, d' origen romà y pagà, a esglesia parroquial, sots la advocació de Sant Bartoméu; que la parroquia tenía feligresos, ja que en 1189 varen concedir lo arquebisbe y-l veguer reyal a un matrimoni de Centcelles lo dret de regar lo terme ab les aygues del Francolí, los dilluns y divendres setmanals (195), y que en 1413 lo sometent de Tarragona al exir en direcció a Balaguer per l' assetge de les hosts d' En Jaume, comte d' Urgell, va deturar-se tota una jornada al lloch de Centcelles. Encara que no-s coneix lo nombre de fochs ab que comptava, assenyalant-se en aquell any a Constantí 199, es induptable que reunía un petit vehinat (196), que ab temps va despendre-s de dit punt per establir sos alberchs a Constantí, quedant la esglesia com a ermita d' aquella parroquia, fins a últims del segle XVIII.

Bibliografía.—Villanuevá; v. XIX, apend. XXIII; Arxíu de la Selva; Cod. anomenat «Llibre vert»;

---

(194) Arxíu mun. de Tarrag. llibres de sessions del Concell dels anys 1436 y 1437.

(195) Arxíu mun. de Tarrag. doc. del calaix VIII, nombres 2 y 3.

(196) En una relació de feudataris de la Mitra, apareix que en l' any 1361 tenía certs drets senyorials sobre Centcelles, En Ramón de Vilafranca, possehidor a la vegada de la decimatura del poblat de Montoliu, en lo terme de la Riera.

Tarragona Cristiana; volum II, apend. doc. XXV; Blanch, Archiep. cap. XXIII; Prelat. de Nasp. de la Barca.

Salvador Sabater, Pvre. y pàrroco de Constantí; «Historia de la vila de Constantí»; opúscul del any 1888, p. 15, ahont se continua lo document.

Morell

Vila de 1,369 habitants, emplaçada a 9 kilòmetres de Tarragona, a la marge dreta del ríu Francolí, en línia recta a la de la Pobla de Mafumet y Constantí, y per tant al NO. de Tarragona, extesa demunt de la planuria que forma allí lo Camp de Tarragona, entre les petites ramificacions de les montanyes de la Selva que corren per los térmens de Puigdelfí y Almoster.

Com la anterior vila, lo Morell se comunica directament ab Tarragona per la carretera d'aquesta ciutat fins al empalm ab la de Alcover a Santa Creu de Calafell, y ab Reus, ab la anomenada de Sant Ramón, per mitg d'un brancal que permet a sos vehins anar a la estació ferroviaria de Madrid, Çaragoça y Alacant, que passa entre dita localitat y la Pobla de Mafumet.

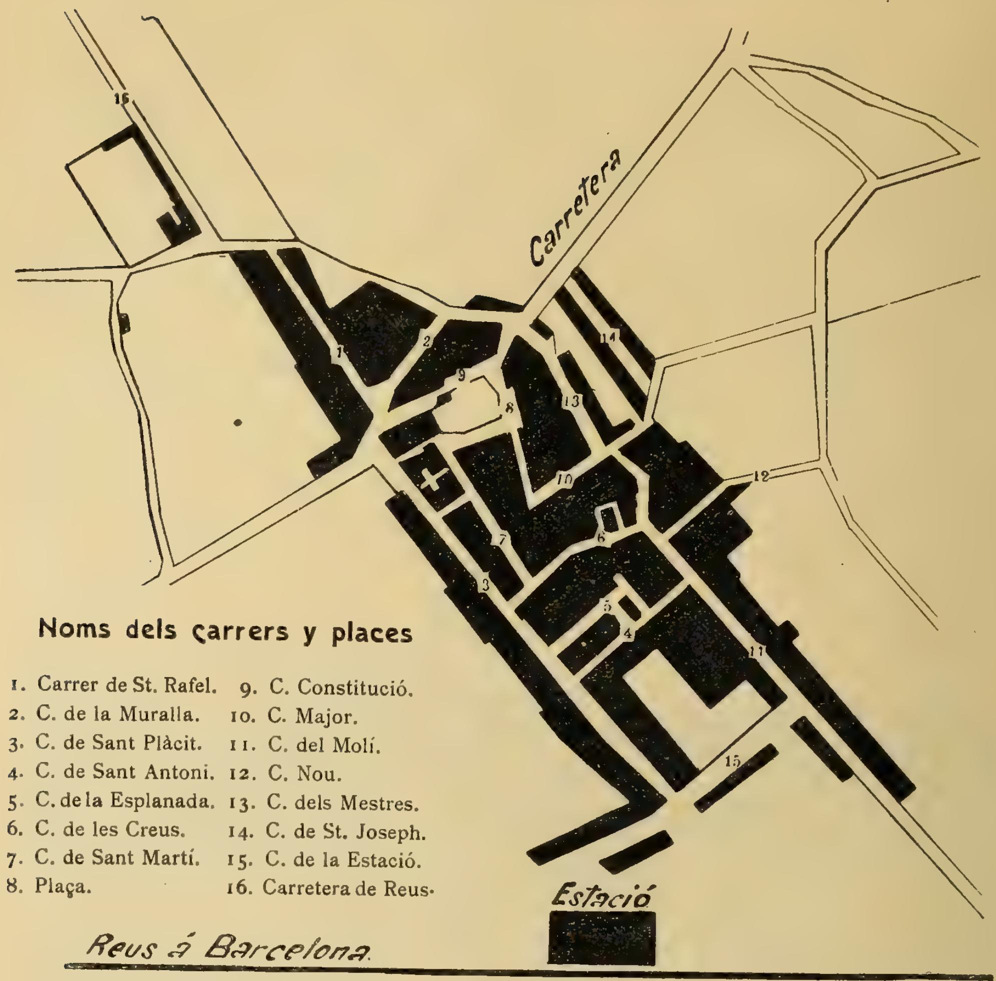

Clixé de A. Güixens

Morell.—Vista general

Les 1,383 ànimes existents en la vila, segons la última rectificació del cens de població presa en 31 del passat desembre, quedan ocupant les 310 cases de que-s compòn, comptant aquesta ab una esglesia parroquial de regulars proporcions, la casa consistorial y edifici per escola de primera ensenyança, una pera quiscún sexe.

Lo terme municipal de Morell afronta al N. ab los de la Selva y Vilallon-

ga, que corresponen als partits judicials de Reus y Valls; al S. ab lo de la Pobla de Mafumet, al E. ab lo de Perafort y al O. ab lo de Rourell.

La terra de conrèu es de excelent calitat, y encara que la superficie total no es mólt gran, poden classificar-se les finques en 319 jornals y mitg de terres de regadíu, de les aygues y cequies del Francolí; 509 de vinya; 55 y mitg d' olivers; 62 de garrofers y 4 de pastoreig, venint a resultar prop de 1.000 jornals de terra, equivalents a unes 800 hectàrees, puix partím de la mida nomenada jornal de rey. L' esmentat riu Francolí limita lo terme per sol ixent que lo separa del de Puigdelfí, agregat al de Perafort.

Les produccions agrícoles més importants, conforme als estats del Muni-

cipi, són les avellanes en quantitat de 8,000 quarteres; blat, 2,000; fesols, 15,000; ví, 7,000 càrregues; patates, 3,000 quintars; oli, 500 quartans, y garrofes, 2,000 quintars, quins datos aproximats se reduhexen als següents:

Terres de secà, 70 hectàrees; de regor, 101; d' horta, 75; de vinya, 234; d' olivers, 82; de garrofers, 16; d' avellaners, 51; d' arbres fruyters, 10; de pastoreig, 3; sense conrèu, 16; inútils, 63; total, 701 hectàrees.

Produccions: blat, 70 hectòlitres; ordi, 1,062; civada, 13; blat de moro, 141; cigrons, 5; faves y favons, 354; fesols, 1,132; vesses, 35; guixes y altres llegums, 80; ví, 4,212; oli, 150; avellanes, 35,700 kilos; garrofes, 50,000; fruytes varies, 70,000; patates, 80,000.

Morell.—Esglesia parroquial

La població de Morell es essencialment agrícola. Sa superficie total resulta subdividida en les següents partides rurals: Terme-Vell; Hospitals; Tomanil primer; Tomanil segón; Coma; Aymerichs y l' agregat de la Granja ab les terres propries de dit agregat.

La granja dels frares es un petit lloch de 30 a 40 cases, d' antiga construcció, prop del ríu Francolí, ab una ajuda de parroquia de la del Morell, quina festa major celebra per la diada de la Assumpta, dedicats sos vehins al conrèu de terres de regor, que-s troban a la riba immediata del Francolí. S' hi cullen principalment fesols, blat, cànem y fruytes de tota mena, portades als mercats de Tarragona, Valls y Reus. Depenjava dels monjos y monestir de Santes Creus, conegut antigament per Casa rodona del Codony *(Domum rotundam de Cotogno)*, havent-lo comprat al noble En Ramón de Montcada

(1176), qui lo rebé d' Anfòs I, y adquirint la part de fèu que corresponía a la Mitra, en força de la concessió d' aquesta y del capítol (1177) (197), continuant ab dita jurisdicció fins a la extinció de la comunitat relligiosa. Lo monestir destinava a la Granja a un monjo majoral o administrador.

Notes històriques. — Lo terme del Morell anava comprès en la època restauradora dins del que se extenía a dreta y esquerra del ríu abans nomenat, y se-l conexía ab lo nom comú de territori del Codony. Una part de les terres fóu donada per lo arquebisbe Guillém de Torroja, lo 21 de Juny de 1173, a Berenguer Desprats y a sa muller Dolça, ab pacte de que ahont los donataris elegissen, deuría alçar-se un poblat y un castell; de dita concessió va nàxer lo lloch de Morell, ab son terme que afrontava ab lo de la *Guardia de Mahomat,* provablement nomenat després Pobla de Mafumet (198).

La familia Desprats, senyora del poblat y del terme, continuà en possessió de sos drets en los segles XIII y XIV, prenent part en varies empreses de caràcter general, portant molts descendents de Berenguer lo nom d' Aymerich, per quin motíu se coneix per la dels Aymerichs la partida rural de dit terme. Fins a ultims del segle XIV se tenen notes documentades del senyoríu dels Desprats en lo castell y terme de Morell. En 1333 fóu protagonista lo senyor del Morell, Aymerich Desprats, de certa lluyta entre l' arquebisbe Joan d' Aragó, patriarca d' Alexandría, fill del rey En Jaume II, y-l pabordre de la Sèu, En Gueràu de Rocaberti, per la defensa dels respectíus vassalls, y en 13 d' Abril de 1357 lo prelat Fra Sanxo Ayerbe, metropolità de Tarragona, va autorisar al meteix Aymerich Desprats per alçar la primera esglesia de Morell, sots la advocació de Sant Pere apòstol y Sant Joan Baptista, ab tal que vingués obligat a provehir d' ornaments sacerdotals al esmentat temple, y que si s' exercían funcions parroquials, se recabàs per endevant lo consentiment del rector de Vilallonga, de qui era sotragania la nova parroquia (199).

Ara dita esglesia està dedicada a Sant Martí, y la festa major vé celebrant-la lo poble en la jornada de Sant Abdón y Sant Senèn.

Lo lloch de Morell encara era mólt reduhit a últims del segle XIV, puix apareix que en 1392 sols comptava ab 8 fochs. Son augment, es degut a la empenta donada a la agricultura en los segles XVIII y XIX.

Pallaresos

Lloch format ab un nombre de cases que sols arriba a 96 y dues masíes, comptant ab 384 habitants, situat al N. de Tarragona y a set kilòmetres de dita ciutat, en lo plà o taulell que constitueix lo terreny montanyós

(197) «Tarragona Cristiana», v. I, p. 505 y document del Apend. n. 35.
(198) «Tarragona Cristiana», v. I, p. 482.
(199) «Tarragona Cristiana», v. II, p. 354 y següents. Arquepiscopològich de Blanch, prelatures de D. Joan d' Aragó y Sr. Sanxo Ayerbe y cap. XVII y XXI.

de la comarca, com a límit oriental de la extensa planuria del Camp de Tarragona, alçat dit terreny ab les ramificacions del coll de Cabra, properes y espayoses, que dirigint-se al migdía y serpentejant ab totes direccions, donan ocasió al enlayrament d'un nucli cèntrich de terres altes y de munior de valls y barrancades, que les separan turons y montícols de diversa alçaria, originaris en son acabament de la costa compresa entre les puntes de la Mora y del Miracle, de les aygues de Tarragona.

Té escola incomplerta per la ensenyança primaria y dóna compliment als serveys administratíus en la forma més rudimentaria.

Sa petita esglesia, de senzillesa encisadora, gaudeix d'una parroquia d'entrada des de que-s plantejà lo Concordat de 1751, puix abans depenjava la cura d'ànimes dels rectors de la Sèu tarragonina, com arrabal de la ciutat (200). En igual concepte era considerat dit lloch en la Edat mitjana, al que nomenavan una de les *faldes* de Tarragona, comptant en lo segle XIV ab 14 fochs, y essent governada la població per lo consolat, com si se tractés de masíes foràneеs. La festa major se celebra la diada de Sant Salvador.

Lo terme de Pallaresos resulta bastant reduhit, tota vegada que no arriba a 500 hectàrees de superficie, o sía, 746 jornals de terra. Afronta al N. ab los de Secuita y son agregat Argilaga; al E. ab lo de Catllar; al S. ab lo de Tarragona, y al O. ab lo de Perafort y Constantí.

Pallaresos té víes de comunicació rurals ab tots los pobles vehins, y ab Tarragona està unit lo poblat per mitg de la carretera provincial de Tarragona a Pont d'Armentera, que atravessa son terme de S. a N. y passa a mitg kilòmetre de la vila. En la part del N. arrenca en lo confí del territori una carretera general de tercer ordre per anar a Valls y Lleyda. La estació de ferro-carril de M. Z. y A. més propera, es la de Secuita-Perafort, a 3 kilòmetres de distancia de Pallaresos.

L'esmentat terme municipal està subdividit en les següents partides: Argila, Hostalet, Comellar, Corralet y Horta.

Los 746 jornals de terra aparexen classificats ab 5'48 d'horta, que tocan a la riba esquerra del Francolí; 57'04 pera sembradura o de secà; 321'25 plantats de vinya; 27'62 d'olivers; 22'63 de garrofers; 16'75 de bosch y 295'23 de garriga, ahont abunda la caça menor y s'engrexan alguns remats de bestiar, a quina cría també se dedican los vehins de Pallaresos. Axís resulta de les estadístiques que existexen en lo Municipi per lo que pertoca al amillarament total de les finques; emprò en los estats de producció general recollits en los centres provincials, se troba la classificació de terres y producció de les metexes, compreses en los datos següents:

(200) En la Edat mitjana va instituir-se una vicaría perpètua als Pallaresos, que depenjava del rector de la Sèu, y després de 1751 ses rendes foren adjuntades a la comensalía, anomenada de St. Pau. (Estadística eclesiàstica inèdita, del any 1753).

Terres de secà, 20; regadíu, 2; de guaret, 15; vinyes, 215; olivers, 16; garrofers, 13; montanya baxa, 9; terres sense conrèu, 168; inútils, 3; total, 461 hectàrees.

Produccions: blat, 25 hectòlitres; ordi, 75; blat de moro, 10; faves y favons, 5; fesols, 9; vesses, 5; guixes y altres llegums, 1; ví, 3,655; oli, 32; garrofes, 19,500 kilos; patates, 2,000; forratges, 2.

Perafort

Lloch de 597 habitants, que, ab lo caseríu del Codony y ab lo agregat de Puigdelfí, constitueix municipi al N. de Tarragona y a uns 8 kilòmetres de dita ciutat y a 10 de Valls.

La població vé a tindre 100 cases, inclosa la consistorial, escoles de primera ensenyança, un de noys y altra de noyes, esglesia parroquial d' entrada y estació de ferrocarril de la línia general de M. Z. y A. a cinch minuts del poble.

Lo caseríu del Codony es un petit poblat al S. de Perafort, mólt proxim al principal, confonent-se quasi ab lo meteix, que compta ab 15 o 20 vehins y ab un centenar d' habitants, essent distingit tan sols per son origen, més que per lo caràcter administratíu que puga separar-lo del nucli de Perafort.

L' agregat de Puigdelfí era una petita localitat que va formar municipi fins a mitjans del segle XIX, unint-lo ab lo de Perafort en les diferentes modificacions portades a terme aleshores, pera donar més vida administrativa a les entitats municipals.

Puigdelfí se troba al O. de Perafort gaudeix de parroquia rural sots la advocació de Sant Sebastià, y se procura que algú dels regidors tinga son domicili y residencia en son agregat, puix reuneix lo poble una cinquantena de cases, ab més de doscents habitants.

Ademés de la línia de ferre esmentada que atravessa tot lo terme de Perafort de orient a occident, passant precisament per dessota de Puigdelfí, per mitg d' un túnel, té comunicació lo poble ab Tarragona y Valls directament, per la carretera general de Tarragona a Lleyda, que va recorrent bona part de son terme, especialment la partida del Codony, ahont a mitjans del segle anterior fóu montat un ayrós pont d' un sol ull, a fí de salvar lo desnivell del barranch que porta lo nom de la partida. Apart de diversos camins vehinals que posan a Perafort en relació ab los pobles dels encontorns, se n' ha construit últimament hú de provincial pera facilitar la comunicació ab la estació ferroviaria de Secuita-Perafort, enllaçant axís dita estació ab Perafort y son agregat de Puigdelfí.

Part del terme apareix regat per les aygues del Francolí, y en lo restant

se conreua la vinya, com a producció principal; y com a secundaria, se cría l' avellaner, lo garrofer, l' oliver, l' atmetller y blat y ordi.

També hi ha una porció de terreny que continua essent bosch. En Puigdelfí funciona des de molts anys un molí de farina, mogut per la corrent del ríu.

L' estat general de producció es la següent:

Terres de secà, 96 hectàrees; regadíu, 31; horta, 10; vinya, 448; olivers, 48; garrofers, 31; avellaners, 6; pastures, 43; montanya alta, 9; montanya baxa, 44; terres sense conrèu, 20; inútils, 14; total, 800 hectàrees.

Produccions: blat, 500 hectòlitres; ordi, 800; civada, 24; blat de moro, 15; cigrons, 6; faves y favons, 50; fesols, 400; vesses, 50; guixes y altres llegums, 7; ví, 25,000; oli, 300; avellanes, 15,000 kilos; garrofes, 100,000; patates, 1,000; forratges, 200.

Les partides rurals de tot lo terme són les següents: Codony, lo Castell, la Coma, la Anguila, Campet, La Riba, Mas de Garrut, Mas de Gurat, Comellar, Vinyes, Alsina, Alsinaret, Quarts, Creueta, Forn del Odena, Veurana, Xacona, Sorts del Castell, Costell de París, Parada fonda, Font de la Roca, Bosch, Guinèu, Tros blanch, Prats y Barraqueta. La partida dels Quarts, ahont existeix cert caseríu, se estima com un agregat.

Notes històriques. — Perafort deu son origen al període de la restauració cristiana. En cambi, Puigdelfí retrotràu son fonament històrich a la època romana com sembla deduhir-se de la etymología de son nom y de les despulles allí descobertes.

Del nom del poble, Puigdelfí, se desprèn que en lo petit turonet, ahont aquell s' enlayra, los romans alçaren un temple o un monument dedicat a la divinitat protectora de les aygues, puix casi no cab dupte que en lo llit del ríu Francolí, prop del poblat, construiren una presa pera lo recull y conducció d' aygues a Tarragona, destinades especialment al abast de la població suburbana. Se conservan encara alguns fragments del aqüeducte que deuría passar per mas Marquès, voltejar lo barranch del Codony y pujar al montícol im-

mediat, sempre seguint la oportuna nivellació, per atravessar la vall del mas dels Archs, ja dins lo terme de Tarragona, per mitg del gran pont-aqüeducte de les Ferreres o pont del Diable.

Clixé de A. Güixens

Perafort.—Vista general

Hi fóu allí descoberta una làpida romana, perfectament conservada, portant-la al Musèu en 1864. La inscripció diu lo següent:

L · MINICIO
L · FIL · GAL ·
APRONIANO
AEDIL · Q · II · VIR
ET · $\overline{Q}$ · COL · I · V · T · T ·
FLAM · DIVI
TRAIAN · PARTIC ·
HEREDES
EX TESTAMENTO

Luci Minici Apronià, fill de Luci, de la tribu Galeria, que tants honors va adquirir durant l' imperi de Trajà, provablement sería personatge de gran fortuna, puix se troba altra làpida empotrada en certa casa del carrer de Riudecols, de Tarragona, en que-s manifesta que disposà en testament la erecció d' una estàtua al Geni tutelar de Tarragona, y per nova inscripció que apareix en una làpida de Caldes de Montbuy, se sap que era natural de Tarragona.

Aquesta làpida sembla pot traduhir-se de la següent manera:

«A Luci Minici Apronià, fill de Luci, de la tribu Galeria, edil quinquenal, duumvir y qüestor dues vegades del Colegi de Tarragona, julia, vencedora, triumfal o tirrènica; flamen del diví Trajà, domenyadòr dels parths: sos herèus testamentaris (li posaren aquesta memoria)» (201).

(201) Hübner; C. I. L. nombre 4,724.

Encara, quan les obres del ferrocarril dels directes va ésser descoberta en 15 de desembre de 1893, en la partida rural del Codony, entre Morell, Puigdelfí y Pobla de Mafumet, en mitg de runes romanes d' un edifici, certa medalla mólt especial de Juli Cèsar, segons les explicacions donades per Hernandez Sanahuja, en que en lo front de la imatge del dictador aparexía una estrella o cometa, signe de la immortalitat, y per consegüent encunyada després de sa mort. En l' anvers se llegían les paraules VENI, VIDI, VICI, commemoratives de la victoria que Cèsar obtingué de Farnaces, rey del Pont, reconquistant aquell regne, la Arminia y la Colchida (202).

Puigdelfí y son territori fóu concedit a Pons de Montolíu en 1066, y un dels seus successors va vendre la dominicatura a Pere de Recasens en lo segle XIV.

Emplaçat lo castell de Puigdelfí en la comarca nomenada del Codony, aquesta fóu donada en fèu als monjos de Valldaura o de Santes Creus en 1160 per lo comte de Barcelona, la comtessa de Tarragona y son parent Guillém de Claramunt, y per l' arquebisbe Bernat Tord o son successor Guillém de Torroja (203), a fí de conreuar la terra que poguessen llaurar quatre parells de bous durant un any. O bé los monjos refusaren més tart la donació, tornant-la als donadors, o concediren subfèus a altres personatges pera poblar aquella grandiosa finca, lo cert es que més tart, en lo segle XIII apareix construit lo castell de Perafort, gaudint de son domini la familia de Plegamans. En 1309 al ésser cridats los barons de la terra pera prestar homenatge de fidelitat al nou arquebisbe En Guillém de Rocaberti, resulta senyora feudal dels castells de Garidells y Perafort, Saurina de Castellvell, y Arnal de Rivas, del erigit en lo Codony, quin descendent, Ramón de Rivas continuava essent-ne senyor en 1361, y pochs anys després apareix també en possessió del castell de Perafort.

En la estadística dels fochs o vehinat existent a últims de dit segle XIV en aquella comarca, se comprova que tota ella estava poch poblada, puix s' assignan 2 fochs a Perafort, 6 a Puigdelfí y 14 al lloch del Codony.

Pobla de Mafumet

Lloch situat a 19 kilòmetres de Tarragona, al N. O. de dita ciutat, que junt ab les Quadres de Recasens, de la Camarería y del Vilar, constitueix mu-

---

(202) Dita medalla, que los numismàtichs han cregut falsificada per lo gravador Galli, copiant un raríssim exemplar dels pochs que foren encunyats en son temps, suposa Hernandez que era llegítima, havent-la colocat en un quadret al costat de la falsa, pera distingir les diferencies d' una y altra. ¡Llàstima que al ésser robat lo Musèu en l' any 1898, desaparegué dita moneda, junt ab la falsa, sens haver-la pogut recobrar! Ara podría esbrinar-se més la opinió d' Hernandez, que estimàm mólt aventurada, puix té curts partidaris la de que en realitat arribês a fer-se la encunyació de que fà esment. (Catálogo del Museo de Tarragona; Secció numismàtica; Medalles commemoratives, n. 608).

(203) Tarragona Cristiana; v. I, p. 450; Ap. n. 22.

nicipi independent. Compta ab 448 habitants. També a dit lloch se li dóna lo nom de la Pobleta.

La localitat té unes 85 cases y 7 masíes escampades en son terme. La esglesia parroquial es d' entrada. Abans depenjava de la de Secuita y son municipi manté una escola incompleta de primeres lletres y administra lo cementiri.

Toca a la vila la carretera de tercer ordre, ara del Estat, de Tarragona per Constantí, la Pobla y Morell, ab la del empalm d' Alcover a Santa Creu de Calafell, per la que pot comunicar-se ab Tarragona y Valls, y ademés passa també proper lo brancal de Morell per anar a la de Sant Ramón a Reus, que pertany a la provincia, tenint estació en lo ferrocarril de M. Z. y A., línia que atravessa son terme entre aquest y lo del Morell.

Clixé de A. Güixens

Pobla de Mafumet.—Vista general

Lo terme municipal afronta al N. ab lo de Morell; al S. ab lo de Perafort y Constantí; al E. ab lo de Perafort y Puigdelfí y al O. ab lo de la Selva del Camp.

Lo terreny es generalment plà, mólt productíu y resulta ben conreuat, collint-se en lo meteix los fruyts principals de la comarca en bona quantitat y qualitat, segons lo estat oficial, aprofitant-se de les aygues de diferents minats que van a buscar les soterranies del ríu Francolí, que voreja la part de sol ixent d' aquell terme.

Conrèus: terres de secà, 26 hectàrees; de regadíu, 13; d' horta, 27; de vinya, 320; d' olivers, 85; de garrofers, 9; d' avellaners, 69; d' arbres fruyters, 10; d' aubareda, 9; terreny sense conrèu, 1; id. inútil, 82; total, 651 hectàrees.

Produccions més importants: blat, 250 hectòlitres; ordi, 550; faves y fa-

vons, 300; fesols, 600; altres llegums, 50; ví, 5,760; oli, 255; avellanes, 103 kilos; garrofes, 15,993; fruytes diverses, 20,000; patates, 16,000.

Notes històriques. — Ja havèm dit al exposar los orígens del poblat de Morell, que en los primers anys de la restauració cristiana la Pobla de Mafumet era nomenada Guardia de Mahomat. Un y altre nom esmentan un

Plan de la Pobla de Mafumet (Revisat per l'Ajuntament)

ESCALA: 1 : 500,000

Noms dels carrers y places

1. Plaça de la Pau.
2. Carrer Major.
3. C. del Pou.
4. C. Nou.
5. C. de la Isla.
6. C. del Morell.
7. Mas de Chimet.
8. Lo Clos.

9 y 10. Camí de la Horta.
11. Camí del Calvari.
12. Carretera de Tarragona.
13. Vía fèrrea.

principi genuinament alarb, tal volta cert establiment de conrèu instalat per los mahometans, demunt de runes d'altre primitíu, de procedencia romana.

La Pobla de Mafumet figura compresa, durant la restauració, en lo fèu general del territori del Camp. Lo senyoríu corresponía a Galceràn de Montolíu, descendent de Pons de Montolíu, quí, en son testament del 31 de Juliol del any 1315 va instituir herèu universal del Castell de Garidells, Pobla de Mafumet y altres bens a son fill Bernat, ab les sustitucions en dit testament escrites (204). Més tart, en la venda dels drets reyals, feta al arquebisbe

(204) Testament copiat en lo Cartoral de Santes Creus, nom. 11, lletra G, nom. 127, aparexent rebut dit testament per lo notari de Tarragona, Arnàu de Martorell, en la data en lo text calendada.

Valterra per lo rey En Joan I (1391), apareix com a localitat compresa en dita venda, y per usar de la jurisdicció comuna, lo lloch tinent o vicari general del prelat, En Lluís Vallterra, sobre los vasalls de la Pobla, en Bernat de Montolíu, en 1399, li disputà la jurisdicció, acudint a mides violentes y obligant als cònsols de Tarragona a instar al veguer G. Domenge, a fí de que posés la pau entre abdós rivals (205). Lo senyoríu de la Pobla continuà en poder de la casa Montolíu fins als últims temps.

Les quadres de Recasens, Camarería y Vilar, constituexen altres tantes partides rurals del terme de la Pobla de Mafumet, y son origen, especialment lo que pertoca a les dues primeres, també se retrotràu al període de la restauració y repoblació del Camp de Tarragona, en força de concessions especials fetes per la Mitra y lo poder reyal.

La quadra de Recasens anava unida ab la del Codony en lo repartiment de fochs fet en 1392, y la de Camarería ab la vila de Reus, com formant part dels bens de dita Camarería, a quin dignatari, lo Camarer, pertenexía lo senyoríu d' aquella vila.

Renàu

Lloch que vé constituint municipi, comptant com agregats los poblats o caseríus de Altrera y Peralta, al NE. de Tarragona y a 13 kilòm. de distancia de la esmentada ciutat. Se composa de 173 habitants.

Lo nucli principal de la població se reduheix a unes 36 cases ab 5 carrers y una petita plaça, y ab unes 26 que forman lo caseríu dels agregats abans nomenats y alguna masía escampada en son terme.

Lo municipi sosté dues escoles incomplertes per la ensenyança primaria, y ademés de la esglesia parroquial d' entrada, existeix altra esglesia a Peralta, dedicada a Santa María. Dins del terme també hi ha erigida una ermita a la Mare de Déu del Lloret.

Lo cementiri comunal està emplaçat fora de tot grupo de cases, y per lo servey dels vehins gaudeix lo poble de font de bones aygues; de manera que la localitat per sa situació en un espayós montícol y per ses condicions pot estimar-se de les més higièniques del partit judicial de Tarragona.

Lo terme de Renàu toca per la part del N. ab lo de Nulles; per la del S. ab los del Catllar y Argilaga; per occident ab lo meteix d' Argilaga, agregat de la Secuita, y ab Vilabella, y per orient, ab lo de Rourell y la Granja, agregat de Morell.

Lo terreny de Renàu comprès entre les ramificacions de la serra y coll de

(205) Tarragona Cristiana; v. II, p. 711.

Montferri, per quina vessant de ponent serpenteja lo ríu Gayà, es en general montanyós y pedregós. Lo de Peralta, més al occident, cap a la conca del Francolí, resulta ab alguna bona planuria, y en conjunt pot apreciar-se de mitjana calitat.

Cultíus: terres de secà, 66 hectàrees; de guaret, 64; de vinyes, 708; d'olivers, 44; de garrofers, 136; de montanya alta, 9; id. de baxa, 600; terrenys incults, 177; id. inútils, 19; total, 1,823 hectàrees.

Produccions per terme mitg donades: blat, 113 hectòlitres; ordi, 353; civada, 38; cigrons, 4; faves y favons, 6; vesses, 4; altres llegums, 8; ví, 12,036; oli, 88; garrofes, 204,000 kilos; patates, 1,000; forratges, 500.

Per la extracció dels fruyts disposa lo lloch de Renàu de diversos camins vehinals en direcció a Nulles y Vilabella, passant per les vorades de Peralta la carretera de Tarragona a Pont d' Armentera. En dit agregat va existir durant molts anys una fàbrica d'ayguardents.

Notes històriques. — Tant Renàu com Peralta són poblats quin origen arrenca dels primers segles de la restauració cristiana en nostra terra. Alçà son castell la familia Montolíu, descendent del primer senyor que s' aposentà a Puigdelfí, a mitjans del segle XI. Bertràn de Montolíu, en son testament (27 de Novembre de 1430) dexà les jurisdiccions de abdós castells a son fill Joan Gabriel de Montolíu.

Joan Gabriel de Montolíu llegà lo lloch y terme de Peralta al monestir de Santes Creus (testament del 10 de Janer de 1477), y com son fill, Guillém Ramón de Montolíu, senyor de Renàu, va voler reivindicar sos drets; les sentencies donades per l' infant Enrich, virrey de Catalunya a 18 de Maig de 1481 y 3 de Juny de 1482, confirmaren en sa possessió al esmentat monestir de la baronía o senyoríu de dit castell y lloch de Peralta (206).

En lo repartiment de vehins fet en l' any 1392, foren tatxats quatre fochs a Renàu y altres tants a Peralta, lo qual vol dir que un y altre lloch tenían escassíssims vehins. Lo reduhit augment obtingut en endevant, quasi pertany per enter al segle XVIII y especialment al que va seguir-lo.

En 15 de Febrer de 1588 fóu feta visura ab acte públich per assenyalar lo terme de Peralta de son immediat lo d' Argilaga (207).

Rourell

Lloch que-s composa de 481 habitants, erigit al NO. de Tarragona a 14 kilòmetres de la metexa, prop de la riba dreta del Francolí, junt a la riera d' Albiol, afluent d' aquell riu.

Forman lo poblat unes 100 cases, totes agrupades y distribuides en al-

(206) Cartoral de S. Creus, nom. 11, documents 1, 7, 10, 19 y 21.
(207) Cartoral de S. Creus, nom. 11, doc. 30.

guns carrers y una plaça central, y son ajuntament sosté una escola de cada sexe, per atendre a la ensenyança primaria.

La esglesia parroquial es de les d' entrada, servida per un rector, reedificada en lo segle XVII. Se conservan les despulles del castell senyorial.

Lo terme de Rourell, nom que també resulta modificat ab lo de Raurell, té les següents afrontacions: al N. limita ab lo de la Masó; al S. ab lo de Vilallonga y Morell; al E. ab lo de Perafort y Puigdelfí, y al O. ab lo de Alcover.

Atravessa lo terme de N. a S. lo ríu Francolí, prenent del meteix les aygues pera la regor d' una bona part de finques, conduhides aquelles per mitg d' una cequia, anomenada «Rech Major o Rech de la Serra.» També s' han obert diferents minats pera recollir les del subsol del esmentat ríu, essent lo més capdalós lo de la mina dels Forats. Aquell terme es lo més reduhit de tots los del partit judicial, com que-s troba quasi rodejat de municipis que ja corresponen al de Valls, constituint una llenca de terra, internada en aquesta última demarcació.

Apart dels camins vehinals rodats que posan a Rourell en relació ab los llochs circumvehins, passa quasi tocant al poblat la carretera general progectada a la dreta del Francolí, des de Tarragona al empalme ab la d' Alcover a Santa Creu de Calafell.

Cultíus: terres de secà, 13 hectàrees; regadíu, 18; horta, 1; vinya, 86; olivers, 33; garroferal, 4; avellaners, 30; montanyenchs, 4; terrenys inútils, 17; total, 207 hectàrees.

Produccions: blat, 100 hectòlitres; ordi, 200; blat de moro, 50; faves y favons, 130; fesols, 200; altres llegums, 10; ví, 1,548; oli, 99; avellanes, 34,057 kilos; garrofes, 4,600; fruytes, 1,150; patates, 23,005.

Notes històriques. — A mitjans del 1158 l' arquebisbe En Bernat Tord, ab consentiment del comte de Barcelona y de la familia d' En Robert d' Aguiló, va concedir a Berenguer de Molnells lo territori de Rourell, a fí de poblar-lo y conreuar-lo. Lo concessionari ingressà pochs mesos desprès en la ordre dels Templers, fent cessió del poblat y del terme al esmentat institut relligiós, confirmant dita cessió en 19 de Novembre de 1182, lo prelat Berenguer de Vilademuls, a presencia d' Arnàu de Torroja, maestre de la ordre, y germà del arquebisbe Guillém de Torroja, antecessor del confirmant (208).

Del fèu de Rourell formaren los Templers una preceptoría que depenjava de la encomanda de Barbarà, montant algún establiment en l' ermitori de la Mare de Déu de Paret Delgada, en lo terme de la Selva, segons indica lo cronista d' aquesta última vila, M. Joan Pié, encara que abans de la extinció de la

(208) Tarragona Cristiana; v. I, ps. 449 y 507; Arquepiscopològich de Blanch; prelatures d' En Bernat Tord y de Berenguer de Vilademuls, caps. XVII y XX.

ordre, ja havían sigut de nou adquirits per la Mitra los drets senyorials del poblat, y en 1315 l' arquebisbe En Guillém de Rocaberti donà permís a Constança, viuda d' En Ramón Agell, per alçar a ses expenses una casa contigua a la esglesia-ermitori.

En 1337 los vehins de Rourell varen obtindre del municipi de Tarragona que firmés a son favor àpoca de rebuda del donatíu de 40,000 lliures imposades per En Pere III lo Cerimoniós, quantitat que devía ésser repartida entre la ciutat y-ls pobles del Camp, puix apareix que dit poblat va estimar-se com un dels arrabals o faldes de Tarragona, y més tart, per mitg de cert conveni, va passar lo fèu a la familia o llinatge del baró de Vallgornera, quins descendents han vingut gaudint-lo fins a sa extinció. En lo segle xv pertanyía lo senyoríu del castell a Bernat de Plegamans.

Lo lloch de Rourell en 1392 no tenía assenyalats més que 8 fochs en lo repartiment dels que corresponían als pobles del Camp.

Secuita

Lloch de 978 habitants, situat al extrém del terreny montanyós que divideix les dues conques del Gayà y del Francolí, en la línia divisoria de les respectives vertents, puix que les aygues de les vessants d' orient van a parar al primer ríu nomenat, y les del occident a les del segón; a 10 kilòmetres de distancia de Tarragona y al N. de la metexa ciutat; alçant-se lo poblat principal en un ample turó, quina falda superior cau com escarpada demunt de la planuria del Camp, fins que s' arriba prop de la riba dreta del Gayà, y quin extrém mitjornal s' enllaça en la munior de montícols, que seguint per lo terme de Pallaresos y part de Tarragona, passan a morir en les platges y costes d' aquesta última població.

Constituexen la localitat de la Secuita, com un centenar d' edificis ab diferents carrers, una plaça y altra placeta, y ademés quatre caseríus agregats, lo de la Argilaga, les Gunyoles, los Masos y Vistabella, que ab algunes masíes escampades per son terme, venen a compondre unes 120 cases més, hostatjant lo nombre d' habitants de que s' ha fet esment en l' estat general de la provincia.

La casa consistorial es de nova construcció, axís com la part corresponent a les escoles de primera ensenyança, sostingudes per lo municipi, ab lo caràcter d' elementals, una per quiscún sexe, dintre de la Secuita, y una incomplerta en l' agregat d' Argilaga, ademés dels cementiris separats de la població, en Secuita, Argilaga y Vistabella.

La esglesia parroquial de la Secuita es de bones proporcions. Son rector es d' ascens, celebrant-se la festa major lo día 15 d' Agost, festivitat de la Assumpta. Abans tenía a sa comanda les vicaríes de Perafort, Puigdelfí y Pobla

de Matumet, transformades en parroquies d' entrada, com depenjava de la rectoría de Catllar la vicaría d' Argilaga, convertida també en parroquia d' entrada independent. Aquesta té assenyalada sa diada principal per la jornada de Sant Roch, següent a la de la Assumpta.

Lo terme municipal afronta al N. ab lo de Nulles; al S. ab lo de Pallaresos; al E. ab lo del Catllar y al O. ab lo de Garidells.

Dit terme, generalment es montanyós en la part baxa, planer en la superior, y donada sa situació, encara que-s troba entre les conques de dos rius, no gaudeix de les aygues de cap d' ells, ni existeix en tot lo terme més que un petit minat d' escassíssim capdal pera la regor de mólt comptades terres. Axò fà que per l' abastiment comunal, s' han de valdre los vehins de pous y

Clixé de A. Güixens

Secuita. — Vista general

cisternes, aprofitant generalment les aygues pluvials per lo ús domèstich en quasi totes les cases, y que les collites de son terme se reduhexen als fruyts y plantíus que per assahonar-se necessitan tan sols del aygua del cel.

Pera la extracció de dits fruyts, quina producció més important es la del ví y garrofes, disposa la Secuita de camins vehinals relacionats ab los caseríus agregats y ab los pobles circumvehins. La carretera de Tarragona a Pont d' Armentera passa per Argilaga, y a mitg kilòmetre de la Secuita, naxent de dita carretera, al començar aquell kilòmetre, la de tercer ordre de la Secuita a Vallmoll, que atravessa lo poble, comunicant-lo perfectament ab Tarragona y Valls. Entre Perafort y la Secuita passa també lo ferrocarril de M. Ç. y A. ab estació comuna, anomenada de «Secuita-Perafort,» distant tres kilòmetres de Secuita y mitg km. de Perafort, ab facilitat per anar a la metexa per mitg del camí vehinal últimament construit, segons manifestàrem al descriure la localitat de Perafort.

Cultíus: terres de secà, 179 hectàrees; de vinya, 866; d' olivers, 42; de garroferal, 112; de montanya alta, 38; id. baxa, 75; terrenys incults, 31; superficies inservibles, 24; total, 1,367 hectàrees.

Produccions: blat, 1,000 hectòlitres; ordi, 2,000; ví, 15,722; oli, 84; garrofes, 166,400 kilos; patates, 4,200.

Notes històriques. — Lo lloch de la Secuita fóu un dels que manà poblar lo príncep de Tarragona en Robert d' Aguiló, y son poblador sembla que va ésser En Guillém de Claramunt, qui resulta senyor del territori y del immediat del Codony. Aquest erigía un castell a la Secuita, aparexent que eran castlans del meteix, Guillém de Prats y sos descendents, en lo segle XIII, Pere de Castellvell y Joan de Boyl (a) Boxadors y sos fills en los segles XIV y XV, resultant que aquests cediren sos drets al monestir de Santes Creus, en escriptura feta a Barcelona lo día 11 d' Abril de 1437 (209).

Un fill de Guillém Claramunt, d' igual nom, en lo testament que va fer en 1.er d' Agost de 1229, abans de pendre part en la conquesta de Mallorca, dexà al monestir de Santes Creus lo lloch y terme de la Secuita, assenyalant son enterrament en dit monestir (210). Havent mort apestat als pochs dies de dominada la illa, son cadavre va ésser trelladat a Santes Creus, trobant-se sa tomba entre les exposades en lo claustre.

Quedava encara pendent la dominicatura suprema que corresponía a la Mitra y als descendents d' En Robert d' Aguiló, y Guillém son net, va vendre al arquebisbe En Pere d' Albalat, en escriptura autorisada per lo notari de Tarragona, Ramón Vilanova, a les nones de Maig de 1243, tots los drets que li pertocavan en diferents castells, entre los quals nomena lo de Secuita, per la quantitat de 1,000 morabatins alfonsins, de bon or y just prèu, y per 1,100 bisancis de bona plata y pès exacte tota la part y dret que li pertanyía en les terres de diferents térmens, inclòs també lo de la Secuita, manifestant que de tots aquells honors li corresponían dues parts, de les tres ab que, per virtut de conveni ab Guilleuma de Claramunt, filla de Guillém de Claramunt, havían sigut repartides les dominicatures dels esmentats castells y térmens (211).

Quedà, donchs, lo senyoríu de la Secuita a mans d' aquella poderosa comunitat relligiosa, ab regonexement del arquebisbe de Tarragona com a senyor suprèm del territori, en lo temporal, y mitjansant alguna avinença entre abdues entitats per la percepció dels tributs, segons resulta de la concordia feta entre lo arquebisbe Ces-Comes y lo abat Francesch Miró, a 20 d' Agost de 1344, per la que lo monestir satisfaría 110 sous anyals per Nadal, en concepte de dues parts de la tasca que prenía la Mitra sobre dit terme (212).

Respecte dels agregats, lo d' Argilaga, que es lo més important, puix va formar municipi independent fins lo derrer arreglo de la divisió administrativa de la provincia de Tarragona en lo segle passat, consta ja sa existencia en lo

(209) Cartoral 11 de Santes Creus; doc. 73, 129 y 189.
(210) Cartoral 11 de Santes Creus; doc. 57.
(211) Cartoral 11 de Santes Creus; doc. 112.
(212) Cartoral 11 de Santes Creus; doc. 265.

segle XIV, y apareix que en lo següent tenía la dominicatura del poblat la familia de Montbuy.

Quan en l' any 1588 va fer-se la filiació del terme en la part colindant ab lo de Peralta, possehía allavors la dominicatura d' Argilaga En Pere Alias.

L' agregat de les Gunyoles era una quadra poblada per En Guillém de Ces-Gunyoles en lo segón terç del segle XII, citant-se ja en les afrontacions fetes en la escriptura de venda dels Garidells per Guillém de Claramunt, en 25 de Juny de 1174. Una successora de Ces-Gunyoles, Gueraua, casada ab Bernat de Barbarà, va dexar tots sos bens al monestir de Santes Creus, en Setembre

Clixé de A. Güixens

Secuita. — Plaça de la esglesia

de 1261, a quina comunitat son marit tres anys abans havía venut lo lloch de les Gunyoles y tots sos drets (Juliol de 1258) (213), y ab semblants tractes va quedar lo domini del poblat y son terme en poder del esmentat monestir.

La quadra de Vistabella, altre dels agregats del municipi de la Secuita, formava part del territori del Codony, separat per complert del domini del monestir de Santes Creus. Apareix, no obstant, en certa concordia celebrada y firmada a 17 de Juliol de 1298, devant del notari de Tarragona En Miquel Bota, entre lo arquebisbe Roderich Tello y lo Capítol de la Sèu, per una part, junt ab lo rector del Codony, y l' abat y monjos d' aquell monestir per altra,

(213) Cartoral II de Santes Creus; doc. 116 y 161.

que-ls primers possehían mitg delme y mitja primicia en la quadra de Vistabella y-ls segons l' altre mitg delme y mitja primicia, ab tota la tasca (214).

Los Masos, últim dels quatre agregats de la Secuita, vé constituit per un petit caseríu, alçat sens dupte pêls conreuadors de la Secuita, especialment per los qui tenían per contracte los llossals de la Tallada, dret senyorial consistent en donar al senyor una porció de blat per atendre a la compra y manutenció dels útils o eynes pera treballar ses terres.

La Tallada era una gran proprietat que possehía lo monestir de Santes Creus, hont habitava comunment lo monjo majoral, administrador dels bens del monestir.

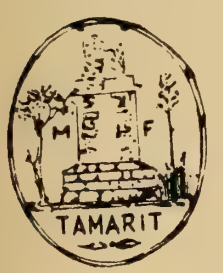
Adquiriren los monjos aquell terreny per contracte de venda, feta per Pere de Tallada, a 20 d' Agost de 1232, y reberen de Guillém de Prats, castlà de la Secuita, la franquesa del Llossal de la Tallada, en Juliol de 1250 (215).

Guillém d' Aguiló, com a senyor suprèm, en part, del territori, a 8 de Maig de 1233 donà al meteix monestir tots los drets que li pertocavan en la proprietat de la Tallàda, y ademés los que possehía en los masos, ahont resulta que s' hi havían establert solitaris o ermitans *(homines Dei)*, quina terra y caseríu també varen vendre a dit monestir Arnàu de Vilanova y sa muller, axís com Bort de Vilafranca y la sua, y apareix que certa part de finques de la Tallada estava subgecta a la obra piadosa de donar quiscún any lo dijous sant als pobres qui assistissen a la cerimonia del *Mandato* sengles camises y panyos o vestits de canem y llí, segons la ordinació feta per l' abat y convent de Santes Creus al cellerer o monjo majoral, administrador dels bens de la Tallada.

Actualment aquells agregats y ses terres, com també les de la Tallada, constituexen, junt ab altres que carexen de tota significació geogràfica e històrica, les partides rurals del terme de Secuita.

Tamarit

Lloch situat al extrém oriental de Tarragona, junt a la costa, a 7 kilòmetres de distancia de dita ciutat, quin emplaçament respòn a un morro de roca que sobressurt en aquella direcció, procedent de la serra més propera a la mar, última ramificació de les que devallan del coll de Cabra. Compta ab 366 habitants.

Si l' excursionista visita a Tamarit en quiscún día del any, excepte en la jornada de sa festa major, lo día en que la Esglesia celebra la solemnitat de la Assumpta, tro-

(214) Cartoral 11 de Santes Creus; doc. 217.
(215) Cartoral 11 de Santes Creus; doc. 73 y 75

barà que aquell lloch es un poble enterament mort, abandonat per sos habitants, tancades les poques cases que encara conservan portes y finestres; barrada la rectoría ficada dins lo castell, quins sostres interiors venen desplomant-se per moments ab la acció assoladora de tempestes, pluges, vents y humitats, descobert dit interior ab l' enfonzament de teulades y voltes, y anant-se desprenent les pedres del exterior fins a dexar descalçat lo peu de sos groxuts murs, que s' enlayran demunt de la platja a una altura considerable.

Clixé de Francesch Duarte

Tamarit.—Cases formades ab carreus antichs

Al costat del castell vé emplaçada la esglesia parroquial, sens dupte, la primitiva, puix resulta dit temple un dels comptats exemplars de la arquitectura genuinament romànica que-s conservan en la nostra terra. Tres naus, la central y dues laterals, una per part, constituexen lo trassat general del edifici, ab ses voltes de mitg canó y son absis també arrodonit; los archs de comunicació de dites naus arrencan del paviment sense ús de columnes; si algún detall esculptòrich se nota en los pochs capitells de les capelles, les capes de guix de que està cobert, impidexen son exàmen y la calificació de son mèrit artístich.

La vista d' aquell monument del art cristià del segle xi, en quin senzill cloquer encara aparexen colocades les campanes en forma de caldera, completa lo quadro de desolació y aniquilament del poble, tota vegada que la pols y la humitat exides de les aygues salinoses de les ones marítimes que llepan de contínuu la part oriental y mitjornal de la roca, venen destruint també los retaules, pintures, fustes y fins la trona tabicada, ahont va predicar la pau y l' amor al pròxim lo insigne taumaturg Sant Vicents Ferrer, en los primers anys del segle xv.

Un pòrtich cobert guarda lo senzill frontis, y una rònega escalinata salva lo desnivell del paviment de la esglesia, enllosat ab les sepultures de sos rectors y benefactors.

Lo pòrtich comunica ab la plaça, solitaria, plena de runes y herbes, y a tot arrèu no-s veuen més que cases enderrocades; troços de la muralla, montada en 1363 per manament de Pere lo Cerimoniós, quan la lluyta ab Castella; despulles de torres rodones alçades en la Edat mitjana pera la defensa del poblat contra los atachs dels corsaris, y un immens herbatge d' esbarzers, eures y altres plantes selvatges que comprovan que al cementiri cristià existent al peu interior de la serra, devall del poble, hi ha que afegir tot son recinte, puix que no-s presenta ànima viventa a donar fè d' existencia d' aquella antiga y abans coneguda localitat catalana, assenyalada en les cartes geogràfiques anteriors al descobriment d' Amèrica, y esmentada en quasi tots los fets de la nostra historia regional.

Los habitants de Tamarit, fugint de febres intermitents y altres malalties produhides per son clima y situació, han trelladat sa llar a Ferràn, agregat de dit poble, a un kilòmetre y mitg del meteix, en lo interior de son terme, y fà cosa de cinquanta anys que va morir dins de Tamarit l' últim vell que no volgué dexar sa casa payral, quedant aleshores desert enterament tot lo recinte.

Tamarit. — Esglesia romànica. Son vestíbul
Abadía y entrada al castell

A Ferràn, donchs, hi ha que anar a trobar lo municipi de Tamarit. Allí existeix sa petita casa consistorial, sa esglesieta pera lo comú compliment dels devers relligiosos, sa escola pública incomplerta, sa secretaría municipal, son jutjat, y la vida tota d' aquell poblat, format ab unes 30 cases, als voltants de son antich castell, que unides ab altres 20 dels agregats de Molnars y Masrabassa, axís com d' alguna masía escampada per son terme, composan aquella entitat administrativa, encarregada de donar compliment als serveys propris de tot ajuntament.

Ja havèm dit que la esglesia principal de Tamarit vé dedicada a la Assumpta; la de Ferràn, a Sant Joseph, y la de Molnars, com ajuda de parroquia de Tamarit, a Sant Cosme y Sant Damià.

Lo terme municipal es dels més importants del partit judicial. Afronta al N. ab lo de Catllar; al E. ab lo de Altafulla, al O. ab lo de Tarragona, y al S. ab lo Mediterrà.

Son terreny participa de planer y de montanyós, atravessant-lo de N. a S. lo ríu Gayà, que va a desayguar a la platja immediata a Tamarit, prop de dit poblat, per quina causa se forman en sos encontorns diferents estanys, productors de les febres, causa principal de haver sigut abandonat son antich recinte, regant-se les finques properes a son llit per mitg de rescloses y cequies, que s' extenen també per la planuria compresa entre les serres que separan la punta de la Mora de la de Tamarit, y per cinies abundants d' aygues, convertint aquella part baxa del terme en un verdader jardí d' arbres fruyters, avellaners y altres plantes de producció y de bons rendiments pera sos conreuadors.

Prop de Ferràn y tocant a la carretera, hi ha montat un molí fariner de relativa importancia, y en diferents punts existexen bombes de força per extracció d' aygua destinada a serveys industrials.

Lo següent estat donarà conexement de la producció del terme municipal de Tamarit, de sos conrèus y de la classe de terreny que vé dominant en dit terme:

Terres de secà, 101 hectàrees; de regadíu, 69; de guarets, 48; d' hortalices, 3; de vinya, 252; d' olivers, 32; de garroferal, 132; de montanya alta, 152; idem de baxa, 686; terrenys incults, 58; id. inútils per lo conrèu, 48; total. 1,584 hectàrees.

Produccions: blat, 630 hectòlitres; ordi, 600; blat de moro, 23; faves y favons, 130; fesols, 150; vesses, 4; ví, 4,284; oli, 64; avellanes, 10,000 kilos; garrofes, 132,000; fruytes, 11,600; patates, 1,500.

Notes històriques. — Tamarit es un dels pobles més antichs de la provincia y de la part baxa de Catalunya. Durant la viudetat del comte Ramón Berenguer I (1050 a 1053), aquest va concedir a Sunyer l' establiment de Tamarit, prometent lo concessionari fixar allí sa residencia si sa muller volía seguir-lo, y donar al comte, son senyor, la meytat dels pexos, coral y demés que pesqués en la mar (216). En la rodalía del camp de Tarragona donada per Ramón Berenguer III a Sant Olaguer (1118), ja se assenyalan los térmens de Tamarit y Montolíu com a límit oriental de dita rodalía.

Guillém de Claramunt resulta senyor de Tamarit, en la segona meytat del segle XII, y per mitg d' enllaços matrimonials de sos descendents ab la familia Montolíu, venen a ésser abdues families, senyores de diferents pobles erigits en los màrgens de la part baxa del ríu Gayà, prenent algún de sos fills lo nom de Tamarit en lloch del de Claramunt o de Montolíu, propri de dites families.

Los castells y llochs de Tamarit y Montolíu se troban en mans del baró

(216) Bofarull (Pròsper). «Los condes vindicados», v. III, p. 28.

Francesch de Vallgornera, en la primera meytat del segle xiv, y-l procurador d'aqüest, Arnàu Blancas, feu sa venda a la Mitra, de que gaudía lo arquebisbe En Arnàu Cescomes, a 11 de Setembre de 1339, per lo prèu de 13,300 sous (217).

Des de aleshores, Tamarit va formar part dels bens de la esglesia de Tarragona, essent un dels ports concorreguts de la Edat mitjana, fins que les continues excursions dels moros corsaris en los segles xv y xvi quasi anularen son tràfech mercantil, que va passar a Tarragona, com a ciutat més segura.

En lo repartiment del any 1392 se n' assignan a Tamarit 51 fochs.

Respecte del agregat de Ferràn, segurament va seguir la metexa sort de Tamarit y apareix també unida al patrimoni de la esglesia, l' any 1340, ab motíu de voler franqueig d' un subsidi, que aquella disposà, en compliment de certes ordres de Pere lo Cerimoniós.

L' altre agregat de Mulnàs o Muynàs o Molnars, es un petit caseríu existent a 5 kilòmetres de Tarragona, prop d' ahont passa la ratlla del terme de abdós municipis. Conserva encara, ademés de sa esglesia, conforme havèm dit, unes 14 o 15 cases, y part del edifici en que se hostatjava son baró o senyor del terme, enterament enrunat. Abans del any 1167 Guillém de Claramunt feu donació del lloch de Mulnàs a Bernat Vivari y a sa muller Ermesendis, y en dit any per consell del dit Claramunt los donataris cediren sos drets a Pons de Far y a sa esposa Brunicenda, junt ab lo castell de Vespella (218).

Al arribar al segle xiv va passar aquell lloch y son terme al domini de la Mitra, y en lo repartiment del any 1392 se li assenyalaren 4 fochs.

En dit terme existexen varies masíes, entre les quals deu fer-se esment de la anomenada *Masrabassa,* estimada com altre agregat del terme general de Tamarit, a un kilòmetre de Molnars.

Prop de *Masrabassa* s' alça lo monument romà conegut per la Torre dels Scipions, del que havèm parlat abans, al descriure lo període romà de Tarragona, y es induptable que en tot aquell espay de terres existía algún establiment antich de niçaga romana, tal vegada una *Necròpolis,* puix se sab que quan va ésser construida la carretera de Tarragona a Barcelona, fà ja més de un segle, foren descoberts diferents sepulcres, que comprovavan la presencia d' enterraments en dit terreny.

En lo meteix caseríu de *Masrabassa* vé empotrada en la paret dels montants de una de les portes d' entrada, la següent inscripció funeraria:

D. M.
L LVCIFERO
...NICEPHO
RO SEVIR
AVGVSTOR.
....

(217) Blanch; «Arquiepiscopològich», cap. XXXII, prelat. d' Arnàu Cescomes.

(218) «Tarragona Cristiana», v. I, p. 510: «Cartoral de Santes Creus», n. 15, doc. XLV, fol. 131.

D. M. a Luci Lucifer Nicefor, sevir dels Augusts.

Encara, en altres parets de la masía, se troban altres dues làpides, quines inscripcions no poden ésser llegides, ab motíu del desgast de la pedra; com més en direcció a Orient apareix lo conegut clot del *Medul*, del que férem esment al descriure les pedreres generals de la provincia.

Tamarit, ademés de certs camins vehinals per comunicar-se ab Altafulla y la Riera, des de que fóu construida la carretera de Tarragona a Barcelona se preval d' aquesta vía pera ses relacions ab Tarragona y ab los pobles immediats, progectada sens dupte per lo meteix traçat per ahont passava antigament lo camí reyal. Dita carretera no tan sols comunica aquell poblat y son terme ab la ciutat, ans bé facilita la relació ab tots los agregats, puix que tots ells estàn emplaçats a poca distancia de la esmentada vía general. Gaudeix també son terme d' altres carreteres provincials, ja que la de Tarragona a Catllar parteix de la de Tarragona a Barcelona en los encontorns de Molnars, tocant al peu de aquest agregat, y la de Tarragona a la Riera, voreja les parets del agregat de Ferràn.

En la part immediata a la costa està afermada la línia fèrrea de Tarragona a Barcelona, y si bé passa propera al antich poblat de Tamarit, careix de estació, ni hi havia pera que montar-la, tota vegada que, com havèm dit, aquell poblat està complertament desert d' habitants y les cases acaban de caure per trobar-se abandonades. Per dita causa la estació més propera de Tamarit o de Ferràn, es la de Altafulla, que pren lo nom de Tamarit-Altafulla, a 2 kilòmetres d' aquell agregat.

Vilaseca

Axís com Tamarit y son terme se extenen per la part oriental de Tarragona, confinant ab pobles que ja pertenexen al partit judicial de Vendrell, Vilaseca y son terme resultan tocant a altres localitats que corresponen al de Reus, de tal manera, que lo partit judicial de Tarragona tan sols abarca la extensió de tres térmens en la part costera, lo de Tarragona al centre y a quiscún costat lo de Tamarit per Orient, y-l de Vilaseca per Occident.

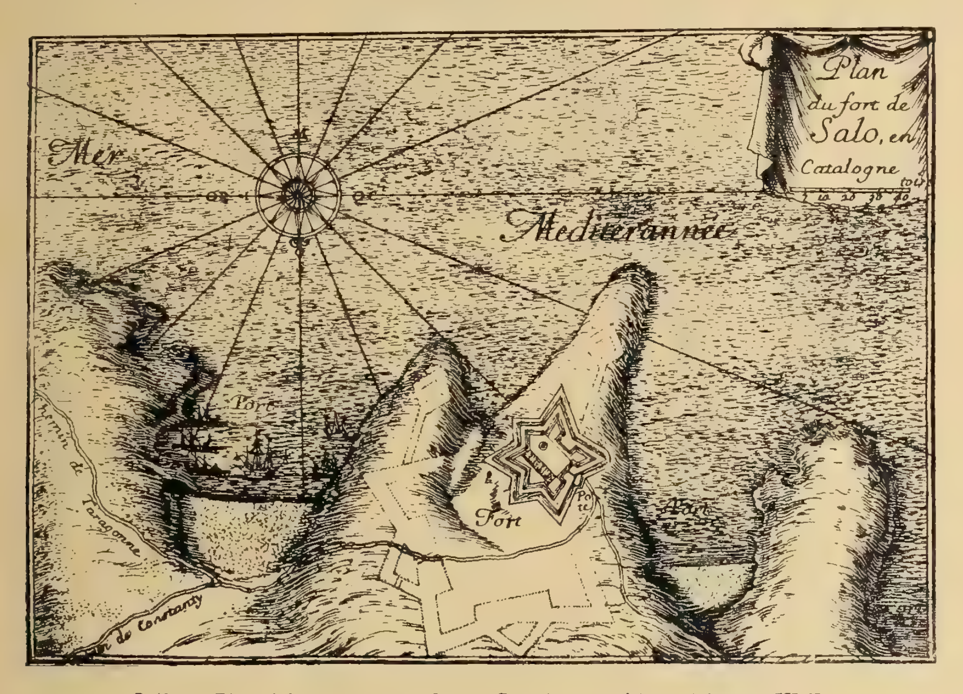
Vilaseca, com lo meteix nom ja ho diu, té la categoría de vila, emplaçada a 7 kilòmetres de Tarragona, en direcció de sol ponent, en terreny planer, resguardat dels vents de mitjorn per lo promontori de Salòu. Se composa de 3,115 habitants.

Lo clima es sà, puix si bé se presenta algún cas de febres intermitents, produhides per les emanacions pestilentes dels petits estanys de Salòu, dits cassos van enrarint-se quiscún día, a mida que llurs estanys tendexen a sa desaparició ab lo omplenatge de terres de conrèu que-ls ayguats arrastran en les

tempestats d' istiu, y a mida que-ls metexos proprietaris venen conreuant dites terres depositades demunt de les arenes de la platja.

La temperatura general també resulta més alta istíu e hivern, que la dels territoris colindants, donada sa situació geogràfica, en terme de que les collites en general, venen més adelantades en les finques de Vilaseca, que en les restants de la costa.

Vilaseca y son terme afrontan al N. ab lo de Reus; al S. ab la mar mediterrània; al E. ab los térmens de Tarragona, Canonja y part del de Reus, y al O. ab los de Cambrils, Vinyols y Riudolms.

Salòu.—Plan del morro o cap, fet per Beaulieu a mitjans del segle XVII

La superficie total del terme se fixa en 3,589 hectàrees, que equivalen a 5,911'58 jornals de 2,500 canes quadrades.

Cert distingit metge de Vilaseca va publicar un estudi científich d' aquella localitat y sos terrenys, y d' ell n' extractaríam algunes notes curioses que fan referencia al estat general de la localitat sobre lo punt de vista de sa geología, hydrología, botànica y regne animal, com elements indispensables pera conèxer ab vera exactitut sa geografía física (219), si ho permetès la extensió d' aquesta obra.

(219) «Topografía médica de Vilaseca de Solcina» (Campo de Tarragona), por D. Agustín M. Gibert y Oliver, médico-cirujano de dicha villa; Memoria premiada con medalla de oro y diploma de socio corresponsal, por la Real Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona, en el concurso de 1890. Publícase por acuerdo y á expensas de dicha corporación, con arreglo al párrafo 2.° del programa de premios del referido concurso. Barcelona, establecimiento tipográfico de Amat y Martínez, Pasaje Baños letras K. L. Telef. 1312. (1891).

Tres barranchs o torrents atravessan lo terme de Vilaseca de N. a S., conductors de les aygues pluvials que provenen de les vehines montanyes. Al occident, lo de Barenys o Mas Calvó, d' uns 7 kilòmetres de llargaria, que replega les dels montícols de Castellvell; lo de Quart, que naxent en los turonets d' Almoster, passa pèls pins del Mas de Bofarull, juntant-se després en lo de la Buella y lo del Portal, que arrenca del camí vell de Reus y va en direcció al de Castellet. Los tres desayguan en la platja, una vegada recorregut lo terme de Vilaseca, o se perden en los últims terrenys immediats a aquella, sense que pugan destinar-se ses aygues, mólt discontínues, a la regor de cap finca, contribuint tant sols a la formació de ayguamolls y estanys en les platges de la Pineda y de Salòu (220).

Composan lo municipi la agrupació de Vilaseca y lo agregat de Salòu, axís com la masía del Blau y la de Molina.

La primera reuneix en la actualitat 745 cases, distribuides en 23 carrers, dues places, les de la Constitució y Manyà, y quatre placetes, que portan los noms de Flix, Sant Esteve, Estudis y Creus.

La Casa Consistorial es de regular capacitat y va ésser construida en 1848. Ademés, hi ha edifici per escoles públiques, sostenint-ne l' Ajuntament dues de elementals, una per quiscún sexe, y una altra de pàrvols, trobant-se montat un colegi pera noyes a càrrech de les relligioses de la Presentació, y una altra particular de primera ensenyança.

Vilaseca té un hospital local, quina administració està a mans d' una societat benèfica titolada «La Caritat», y aquesta per mitg d' un aplech anyal entre lo vehinat, reuneix lo necessari pera distribuir almoynes en especie a families pobres que tingan malalts.

Pera lo servey públich compta lo municipi de Vilaseca ab una mina de bones aygues, encara que no tan abundosa com sería de desitjar, singularment en les temporades d' istíu, repartides aquelles en tres fonts montades dins de la vila, havent-hi en lo terme una quarantena de minats, de proprietat particular, pera regar varies finques.

La esglesia parroquial es d' una sola nau, d' estil romànich ogival, acabada durant los primers anys del segle XVII. Per la importancia de la població, resulta de poca capacitat, y si bé per son exterior res té de notable, més que un bonich rosetó en lo frontis y son cloquer enterament quadrat, per l' interior pot assenyalar-se com obra folgant per son tallat y daurat, lo retaule del altar major, d' estil salomònich, y la capella del Santíssim Sagrament, la més moderna de totes, puix va ésser benehida en l' any 1880.

També pot anotar-se per son mèrit artístich, l' antich retaule de St. Esteve, patró del poble, obra de pintura al oli d' autor desconegut.

(220) Lo propri autor Sr. Gibert va extendre son estudi a la Flora y Fauna de la ciutat y terme de Tarragona, publicant un Catàlech patrocinat per l' Ajuntament l' any 1892, que pot extendre-s a tot lo Camp.

1739.—Plan de la bahía de Salòu, ab indicació de les fortificacions, fet per l' enginyer Miquel Marín

1743.—Plan de la Torra Nova de Salòu y fortificació vehina, per l' enginyer Miquel Marín

Lo rector de Vilaseca, com a parroquia de terme, té tres auxiliars coadjutors, un d' ells encarregat de la esglesia de Salòu. Dintre de sa jurisdicció s' alça la ermita de Santa María de la Pineda, a 2 kilòmetres de la població, en direcció a sol ixent, prop de la platja, y en lo confí dels térmens municipals de la Canonja y Vilaseca ab lo de Tarragona.

Clixé de A. Güixens

Vilaseca. — La esglesia parroquial

De la Verge de la Pineda o del Foradet se carexen de noticies positives respecte de sa troballa. Segons la tradició que confirma una nota del llibre parroquial de Vilaseca, l' ermitori fóu erigit en lo segle xii, per haver descobert la imatge en un pí cert pastor que pasturava son remat en los prats de la Pineda; en lo segle xiv, (1327 y 1362) aparexen notes documentades de sa existencia (221); en los segles següents fóu elevat lo santuari a la categoría de parroquia, essent assenyalada la imatge com una de les visitades pèls ciutadans de Tarragona y-ls prohoms del Camp, en temps de calamitats públiques, sequíes, pestilencies y plagues agrícoles. En l' any 1708 lo dignatari de la Sèu tarrago-

(221) «Tarragona Cristiana», v. II, cap. XX, ps. 831 y 832.

nina, anomenat lo sagristà major, autorisà als regidors de Vilaseca per exampiar dit santuari y fer entrar una part, especialment son frontispici, dins del terme de Salòu, puix abans se trobava comprès per complert dins del de la Canonja o Masricart, o més ben dit, dins del de la Pineda agregat a algú dels esmentats pobles, promovent-se ab semblant obgecte una forta qüestió entre abdues localitats de Vilaseca y la Canonja, per quin motíu va dexar-se una porta lateral a la ermíta, coneguda per porta de la Canonja, dins del terme d' aquest poblat, que s' obre lo tercer día de Pasqua, jornada en que-ls vehins fan son aplech al santuari, mentres que en lo segón van a visitar-lo los de Vilaseca.

La fàbrica actual, benehida en 1758, se composa d' una sola nau, ornamentant-la un rich retaule y un senzill camaril, comptant ab algunes capelles laterals, ahont hi ha petits retaules de cert mèrit artístich y antigüetat. Al NO. de la ermita vé montat un cos d' edifici ab tres pòrtichs y varies dependencies, y en la part de mitgdía s' alça un torreó pera defendre tot lo recinte, construit sens dupte en lo segle XV, quan les escursions dels corsaris a les nostres costes, y rodejan lo caseríu alts xiprers, alguns de plantació mólt vella.

Apart dels edificis de caràcter públich que havèm assenyalat a Vilaseca, existexen cases particulars de bona estampa, devent esmentar singularment lo bell xalet de la familia Sicars, en lo terreny immediat a la vía fèrrea de Lleyda, Reus y Tarragona, construit sots la pauta de conservar la torre del homenatge del antich castell de Solcina, senyor d' una part del poble, castell adquirit y enderrocat en los primers anys del segle XVIII per lo cònsol d' Holanda, En Joan Kils, dexant intacte tan sols la esmentada torre. Dita fàbrica a primer antubi semblava d' origen romà per la color y la forma dels sillars. Certs detalls de son coronament l' assignan una edificació posterior, compresa en los segles XII y XIII, encara que tal vegada lo material fos de la època romana, procedent de la *vil-la* montada en dit lloch o en sos encontorns, puix no ha mancat la troballa de monedes del imperi al conreuar la terra.

L' agregat més important al municipi es lo anomenat barri de Salòu, a una distancia de 3 kilòmetres, en direcció a sol ponent, junt a la platja del meteix nom, una vegada passat lo promontori o morro ficat mar endins, que ha vingut servint de resguart dels vents de tramontana y llevant a les naus que han buscat refugi en sa cala, des de les èpoques més remotes, abans de que-ls massiliotes arribassen a dita platja.

Lo caseríu de Salòu vé format actualment per una vintena de cases particulars, y altres tantes escampades en son antich terme, com poden també comptar-se més d' una cinquantena espargides per lo propri de Vilaseca. Ademés, hi ha montats en lo barri, los següents edificis públichs: la esglesia, sots la advocació de Santa María, celebrant la festa major la diada de la Assumpta; la Duana; la Capitanía del port; la estació del ferrocarril de Tarragona a Valencia, pertanyent a la Companyía del Nort; la del Tranvía de vapor de Reus a

Salòu; la casa rectoral y-l quartel del destacament de carabiners pera lo resguart de la platja.

L' ajuntament de Vilaseca, pera lo servey dels vehins té en aquell barri una mina d' aygua potable, ab dues fonts, y una escola incomplerta pera la ensenyança primaria.

La administració pública està confiada a un batlle pedani, de nomenament del batlle major de Vilaseca.

Salòu. — Terme y fortificació, fet per Beaulieu a mitjans del segle XVII

Encara conserva certs drets dominicals l' arquebisbe de Tarragona sobre los terrenys de caràcter públich del antich terme de Salòu, adquirits especialment en lo segle XIII per mitg de compra dels possehidors de dit terme.

En la part culminant del promontori, lo cos d' Obres públiques hi ha montat un grandiós far o fanal, de llum roja, a la alçaria de 30 peus, que-s descobreix a la distancia de 6 milles, que ademés de designar lo rumbo de sa platja, compresa des del cap de Salòu al d' Oropesa, determina la navegació pera entrar en la gran cala de Tarragona y passar a son moll. Dit far es de rotació, a fí de distingir-lo del de Tarragona, que també té la llum roja, encara que fixa.

De les masíes del Blau y de la Molina, estimades també com agregats del municipi de Vilaseca, fins fà pochs anys, poca cosa podèm esmentar. Foren establiments antichs, quins proprietaris gaudían de certa autonomía, havent perdut sos determinats drets una vegada esborrat tot privilegi per la jurisdicció administrativa centralisada.

Coneguts, donchs, los medis de població que composan l' actual municipi vilasecà, exposarèm ara les notes dels fruyts y productes de son terme, de conformitat als estats recollits pêls centres agrícols oficials de la provincia.

A la producció del ví tenían destinats los proprietaris de Vilaseca 1,346'86 jornals estadístichs de terra, abans de la invasió filoxèrica, cullint per terme mitg 50,000 càrregues d' aquell caldo. Feta actualment quasi tota la repoblació dels vinyets ab lo cep americà, donan aquests son promedi suficientment important, segons los estats a que nos referím, y encara que no arriban a omplirse los 622 cups y cellers, sense comptar ab les tines pera la fermentació, que existexen en la vila, la producció del ví es lo element principal de conrèu establert en dit terme. L' avellaner, l' oliver, garrofer y altra arbrería de profit, seguexen en ordre de la producció, emprò lo terme de Vilaseca se distingeix per les collites de tomaques y exquisites fruytes, com la pera y lo préssech, de quina dolcesa y sabrositat no tením conexement d' altres semblants.

Tot lo terme de Vilaseca està subdividit en 34 partides rurals, algunes de les que constituiren térmens especials y d' ells ne farèm esment més endevant al descriure la població sots lo punt de vista històrich.

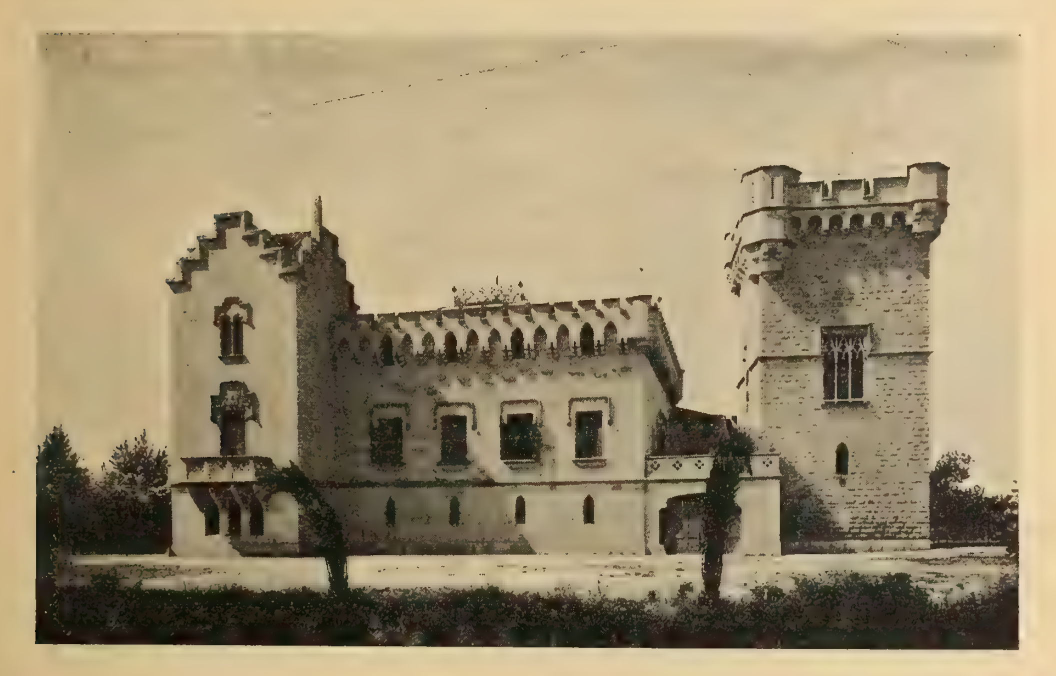
Cultíus: terres de secà, 200 hectàrees; de regadíu, 90; de vinya, 1,300; d' olivers, 500; de garroferal, 500; d' avellanar, 255; d' arbres fruyters, 101; de montanya alta, 31; idem de baxa, 400; terres sense conrèu, 16; idem inútils, 196; total, 3,589 hectàrees.

Produccions agrícols: blat, 1,460 hectòlitres; ordi, 1,495; civada, 15; blat de moro, 350; cigrons, 15; faves y favons, 142; fesols, 1,770; vesses, 145; guixes y altres llegums, 18; ví, 26,000; oli, 1,500; avellanes, 178,500 kilos; garrofes, 100,000; fruytes, 120,000; patates, 8,320; forratges, 16,640.

Per la conducció de fruyts al poble y sa extracció als centres mercantívols, disposa Vilaseca de diferents camins vehinals antichs, algú d' ells ja anomenat en la descripció de la Canonja y Tarragona. Més que dels camins vehinals s' aprofita de bones carreteres; la de Tarragona a Castelló, que atravessa son terme de Orient a Occident, passa per lo centre del poblat, s' encreua després ab la de Reus a Salòu y segueix son curs en direcció a Cambrils; la ja esmentada de Reus a Salòu, que en sa part baxa va recorrent lo terme de Vilaseca de Nort a Sur, que ab l' empalm ab l' anterior permet a sos vehins lo transport ab comoditat de les mercaderíes de aquell terme agregat; les línies dels ferrocarrils de Tarragona a Reus y Lleyda, y de Tarragona a Salòu, ab estació a Vilaseca la primera y a Salòu la segona, y lo meteix tranvía a vapor de Reus a Salòu ab baxador en lo punt del empalm, precisament pera lo vehinat de Vilaseca.

Notes històriques.—La antigüetat de Vilaseca se remonta al segle XII, en los primers anys de la restauració cristiana en la nostra terra. Abans, en lo període relatíu a les primeres colonies que precehiren a la dominació romana, havèm fet esment de *Cal-lípolis* y *Salauris,* factoríes focenses o massiliotes,

que-ls historiadors y geògrafs assenyalaren son emplaçament en terrenys que ara forman part d' aquell terme municipal. Per Hernández y altres escriptors *Cal-lipolis* fóu alçada entre l' ermitatge de la Verge de la Pineda y lo poblat de Vilaseca; per En Gibert deuría trobar-se en la rodalía compresa dins de les partides rurals de Vilaró o mas de Pons, Pineda y Castellet, fins al suàu esquenall que ocupa la població vilasecana (222) y pera nosaltres, admetent la opinió d' En Saavedra, la famosa ciutat hermosa havía sigut enlayrada en l' escarp del montícol de Tarragona, limitatíu de la mar Mediterrània, en la cala que la naturalesa havía format entre la punta tarragonina y-l desaygüe del Francolí.

Clixé de A. Güixens

Vilaseca. — Lo castell modernament restaurat

Lo meteix últim autor esmentat designa l' emplaçament de *Salauris*, en lo lloch ahont fóu alçat en la Edat mitjana lo desaparegut poble de Barenys, junt a la platja de Salòu, tocant a la partida rural dels Castellots, y encara que no queda rastre de semblants edificacions, quasi prehistòriques, no-s pot duptar de que, en tot l' espayós territori comprès a una y altra banda de Salòu, los romans montaren diferents establiments pera lo conrèu de les productives finques d' aquells térmens, havent sigut descoberts troços de mosàych, fragments esculptòrichs, parets, pintures, monedes y altres obgectes arqueològichs, bé en los treballs de remoure la terra, bé en los d' obres públiques, com en los

---

(222) «Ciutats focenses del litoral Cosetà» (Agustí M.ª Gibert); opúscol publicat en la Tipografía del Avenç (Barcelona) 1900.

del ferrecarril d' Almansa, Valencia y Tarragona, bé en los de fonaments de caseríus alçats en varies finques, que demostran que la civilisació romana dexà ses petjades en aquells llochs, propers a la vegada a la vía que partint de Tarragona, anava fins a Cartagena y d' allí a la ciutat gaditana.

Fàcil es que-ls poblàts de la Pineda, Castellet, Barenys, Salòu y lo propri de Vilaseca fossen erigits, al restaurar-se y poblar-se lo Camp de Tarragona, en los apilaments de runes que durant alguns segles venían amuntegades en los metexos llochs, des del enderroch dels edificis romans, y que la troballa d' aquells obgectes no puga estimar-se més que com a producte de la esmentada civilisació, que a la vegada va arreplegar les despulles de altres més antigues, que han donat pretext a encaparraments y preocupacions prou lleugeres y temeraries sobre l' origen de determinats pobles.

Vilaseca, nom provablement pres del lloch de son emplaçament, en terreny poch més alt del que tenía en sos encontorns, pera distingir-lo dels aygamolls que-l rodejavan, resulta nascuda en lo segle XII, y si bé no consta qui fóu son progenitor, apareix esmentada la vila en una butlla del papa Luci III qui en 19 de Desembre de 1184 nomena a Reus y Vilaseca, al confirmar los bens de la esglesia de Tarragona (223), entre altres de les esglesies y pobles designats. Després ja no-s fà recordança de dita esglesia y poble, fins a la constitució del arcedianat d' aquell títol, junt ab lo deganat y l' arcedianat de Sant Fruytós, dignitats creades per l' arquebisbe En Bernat d' Olivella, en 1274, en quin document se repartexen les rendes de Vilaseca, de les que gaudía lo Camarer, entre dit ardiaca y lo degà (224).

Vilaseca, a últims del segle XIII, després de la creació del arcedianat, apareix dividida en dues jurisdiccions, ab lo nom de Vilaseca del comú, que depenjava del arquebisbe, o més ben dit, del camarer, senyor de Reus, y Vilaseca de Solcina, quin primer baró deuría ésser Arnàu de Solcina, tal vegada donat lo fèu per lo nou ardiaca de Vilaseca. En 1340, abdós senyoríus tenían fortes lluytes, representada Vilaseca del comú per En Bernat d' Olsinelles, després castlà de Reus, al qui auxiliavan Jaume de Montolíu y Pere de Oliva, y Vilaseca de Solcina a la que defenía Bernat de Solcina, y afavoría Berenguer de Puigvert, obligant al arquebisbe Arnàu de Ces-Comes, en 21 de juny d' aquell any, a prohibir a tot vasall la prestació d' assistencia a quiscún dels dos enemistats (225).

Vilaseca era considerada com un dels llochs compresos dins dels arrabals o *faldes* de Tarragona, y encara que en 1370 lo rey en Pere va concedir-li pri-

---

(223) Lo paragraf del document pontifici, relatíu a Reus y Vilaseca, diu lo següent: «*Villam de Reddis, cum omnibus domibus et pertinentiis suis; villam Sicam, cum suis pertinentiis, vineas, prata, predia, que Camerarius ipsius Ecclesie per Capitulum tenet, de quibus ministrat fratribus eiusdem loci viventia.*» (Cod. 4, Ll. A., fol. 33; «Boletín de la R. A. de la Historia», v. XXXIX, p. 100, 1896).

(224) «Tarragona Cristiana»: v. II, doc. n. 24 del Ap.

(225) «Tarragona Cristiana»; v. II, p. 386; Proc. de la Corretja, doc. 90.

vilegi de franquesa, semblant concessió donà motíu a determinades qüestions entre sos jurats y-ls cònsols de la ciutat, resoltes en 1413 per mitg d' arbitratge que dictà lo arquebisbe Pere de Ça-Garriga.

Vilaseca de Solcina en lo segle XV passà al domini de Bernat de Çaportella, diputat militar de Catalunya durant les turbacions ocorregudes en lo regnat de Joan II, y Vilaseca del comú ab la extinció de la camarería s' ajuntà al domini directe de la Mitra. Per acabar ab les qüestions que sorgían a cada moment entre abdues jurisdiccions, l' arquebisbe En Pere de Cardona, en 1525, va comprar a Tadeu Çaportella lo domini de Vilaseca de Solcina, ab son castell, terme y mas de les Vaques, manant que sols fos anomenada una Vilaseca, unint sos térmens y prevalent lo de Vilaseca de Solcina (226).

Salòu y son terme varen concedir-se en fèu per lo príncep de Tarragona, En Robert d' Aguiló, a Pere Rasura, pera que prop de la mar alcés un castell y montés un poblat, concessió feta a 24 de Juliol de 1152. Anulada poch temps després, lo rey Anfòs I, fill de Berenguer IV, premiava los serveys que li havía prestat son alfereç major, En Ximeno d' Artusella, donant-li lo territori y port de Salòu y l' estany de la Pineda, (1194), en document que va suscriure a Prades, mitjansant la obligació d' organisar lo concessionari un mercat los dimecres de totes les setmanes y otorgant la deguda seguretat a sos concorrents per mar y terra. Los límits del territori donat tocavan ab los dominis de Bertràn de Castellet a Reus fins al coll de Balaguer, comprenent tot lo terreny per ahont corrían les aygues dels barranchs de la Buella, Darés y Porpres (227).

Aquesta segona concessió de Salòu també la dexà sense efecte una sentencia dels jutges Gombau de Camporells, bisbe de Lleyda, Ricart, bisbe de Osca y Pere de Çabarteta, sagristà de Vich, dictada a Tarragona lo 8 de Novembre de 1197, en força de les reclamacions del arquebisbe, per haver donat lo rey l' esmentat territori sense son consentiment (228).

Lo rey en Pere I, en 29 de Març de 1211, va condonar al arquebisbe Ramón de Rocaberti la jurisdicció que tenía sobre los térmens de Salòu y son castell, Pineda y Alió, facultant-lo pera sa adquisició de sos possehidors, com axís ho va fer dit prelat, de Guillém de Tarragona, per 5,500 sous, en 10 d' Abril del any següent, en quant al de Salòu y Pineda, regalant-lo al pabordre y Capítol de la Sèu (229), y en 4 de Març de 1246 lo metropolità Pere d' Albalat resolgué fer-ne dos térmens separats, quedant-se ell ab lo de Salòu y dexant lo de la Pineda al pabordre, a fí d' acabar ab les qüestions promogudes entre los seus oficials y-ls de la pabordía (230).

---

(226) Gibert: Topografía médica; p. 127.
(227) Col. de doc. del Arx. de la C. d' Aragó, v. VIII, n. XXXI
(228) Blanch; Arquiepiscopològich; cap. XXI.
(229) Blanch; Arquiepiscopològich; cap. XXII.
(230) Blanch Arquiepiscopològich; cap. XXV.

Salòu, donchs, restà en endevant de la jurisdicció exclusiva del arquebisbe de Tarragona, y Salòu, la platja més abrigada de totes les de Catalunya, des de que aportaren a sa cala les armades italianes que ab lo comte Ramón Berenguer III anaren a Mallorca, apareix lo centre d' embarch y desembarch de totes les expedicions catalanes y del moviment marítim mercantívol en los següents segles de domini dels comtes-reys de la nostra terra. Del port o platja de Salòu exía la armada del rey En Jaume I pera la conquesta definitiva de Mallorca (1229), y de Salòu partían les restants pera lo domini de Sicilia, Còrcega, Cerdenya, Nàpols, etc., generalment fent la ruta de Salòu a Port-fangós (Alfachs), y d' aquesta grandiosa badía, ahont prenían ayga del ríu Ebre pera les corresponents dotacions, al punt a que anavan destinades. A Salòu paravan les barcades de grà y articles de consúm reclamades del extranger pera les necessitats de la terra, y a Salòu se feyan los embarchs dels fruyts del país pera lo tràfech general de la corona-catalana-aragonesa, quan aquesta després de la empenta del rey Conqueridor y sos descendents, fóu la raça dominadora de la mar llatina; podent-se assegurar que aquella espayosa platja resultà lo moll o port comú que va enllaçar la regió catalana ab los demés centres de sa extensa e important nacionalitat.

Semblants ventatges acumulades a ses aygues, produhiren l' estimulant de les galeotes de moros pera les pirateríes a que varen dedicar-se des de la segona meytat del segle XIV, en les costes mediterrànies, essent nombrosos los avisos rebuts pêls cònsols de Tarragona de diferentes localitats de les vores de la mar, des del any 1382 en endevant, ab lo anunci de presentar-se armades de corsaris, que quasi totes tocaren a Salòu y devastaren los pobles de ses encontrades (231).

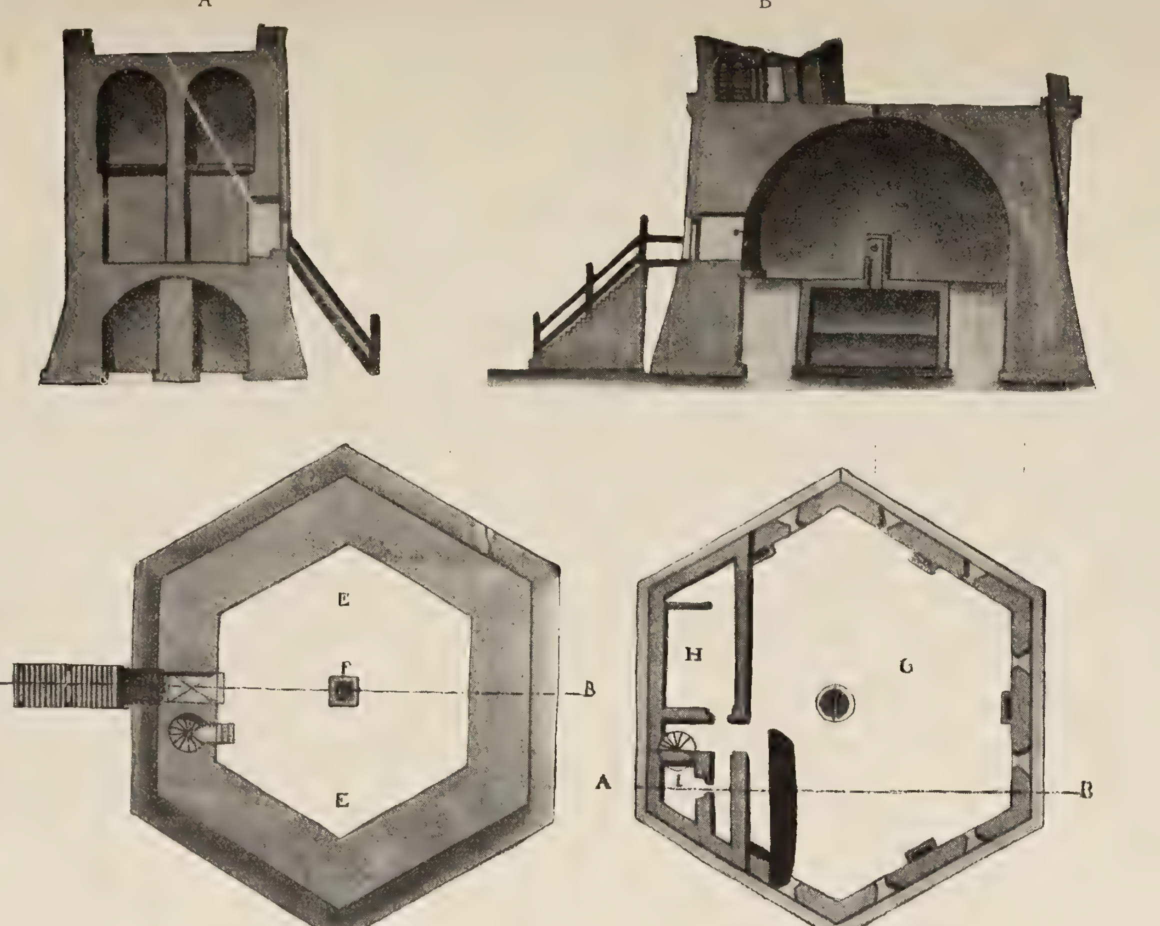
La Mitra de Tarragona, d' acort ab lo Consolat y ab la Comuna del Camp, tractà en varies ocasions de remeyar aquelles desfetes, dictant oportunes disposicions, com la de posar guardians a Salòu (1384 y 1410), y manant la construcció de la gran torre l' arquebisbe Pere de Cardona (1530), que no va servir tampoch de forta defensa, tota vegada que quiscún día eran més importants los estols de la morisma que s' amparavan de dita platja, convertint-la de fet en la estació naval dels grans pirates del Mediterrani del segle XVI.

La torre subsisteix encara; en ella apareix lo blasó de dit prelat, y es coneguda per torre vella o de Carles V, batejada axís per son constructor.

Aminorat aquell perill, Vilaseca conseguí del rey Felip II de Catalunya y III de Castella en 19 de Juliol de 1599 un privilegi pera fer seus los drets imposats a les mercaderíes d' embarch y desembarch en lo port de Salòu, que corresponían a la corona, y en 1726 recabà del arquebisbe Manuel Samaniego y Jaca, los que per lo meteix concepte pertocavan a la Mitra, mentres que en 1673 lograva que lo metropolità Fr. Joan Emmanuel y Espinosa sepa-

---

(231) «Tarragona Cristiana» v. II, cap. XI p. 605 y següents.

EXPLICACIÓ

A Perfil de la Torra Vella.
B Perfil de la Torra Nova.
E Habitació per los soldats.
F Cisterna.
G Plataforma y plaça d' armes.
H Habitació del oficial.
I Magatzèm de la pòlvora.
K Mur progectat pera resguardar dit magatzèm del foch de les naus.
L Claraboya que dóna llum al quarter dels soldats.

1743. — Plans y perfils de les torres del port de Salòu

1743.—Batería nova construida ab faxines junt a la Duana de Salòu.—Plan del enginyer Miquel Marín

rés los térmens de Salòu y Barenys del de Tarragona y los unís al de Vilaseca, formant una sola circumscripció.

Havía obtingut aquesta última ciutat, en R. O. de 25 d' Agost de 1789, la construcció del moll progectat per Ruiz d' Apodaca, y desitjant Reus comptar també ab una vía marítima pera les necessitats directes de son comerç, féu primerament l' invent del famós canal de Salòu, inaugurat en los díes 23 al 27 de novembre de 1805, y resultant aquella obra quixotesca, reclamà després de la guerra de la Independencia la progecció d' un port a Salòu, concedint-se la nova empresa a 16 de Maig de 1816, mitjansant la construcció d' un moll, nomenant una junta protectora de les Obres, y encomanant lo progecte a Timotèu Roch, oficial general de marina. Aleshores varen alçar-se los edificis de caràcter públich que havèm assenyalat en lo poblat de Salòu y foren construits los 8 o 9 metres d' escollera que encara existexen en aquella platja y que han servit en part per inutilisar-la, puix l' onatge de les llevetjades y mitjornades impossibilita l' embarch y desembarch en los voltants donada sa impetuositat, tallada repentinament per dita obra, que impideix sa disolució genuina en lo sorral. Aquella febre d' obres marítimes va ésser acabada en 10 de Maig de 1820, per mitg d' altra disposició sobirana, que anulà les anteriors (232).

Junt a la platja de Salòu continua la de Barenys, quin antich terme també forma part del municipal de Vilaseca. Barenys resulta un poblat erigit en la actual partida rural de Castellots, prop de la platja, per concessió del arquebisbe Bernat Tord, ab consentiment del comte de Barcelona, feta a 24 de Juny de 1155 a Ramón Ribes y a sa muller Sibilia, ab obligació abdós de viure a Tarragona y servir lo concessionari ab ses armes al prelat, sempre que aquest ho ordenés (233); apareix (1337) firmant àpoca ab lo consolat per la quantitat equivalent al bovatge, imposada per lo rey En Pere III (234); va manar lo arquebisbe que la vila fos socorreguda pêls vehins de Reus (1356) quan la primera lluyta ab Pere de Castella, disposant després que sos habitants se trelladessen a Vilaseca, y més tart (1406), naus corsaries de moros atacavan aquell lloch, saquejant-lo y cautivant la major part de sos vehins, ab destrucció de sa esglesia, dedicada a Sant Berthoméu, y de quasi tots los restants edificis (235).

La Pineda es un altre terme rural agregat a Vilaseca, encara que l' antich ha sigut repartit en part entre dita vila y la Canonja. En la ermita de la Pineda tenen ses afrontacions abdós térmens, en la forma que ja exposarem al do-

(232) En los llibres d' actes del Arxíu municipal de Tarragona venen continuats los documents de que-s fà esment en lo text, relatíus als fets del moll de Salòu, quiscún en l' any a que havèm vingut referint-nos, puix tots ells eran trasmesos al ajuntament de dita ciutat.

(233) «Tarragona Cristiana»; volum I, cap. XV, p. 449.

(234) «Tarragona Cristiana»; v. II, cap. XI, p. 373.

(235) Blanch; Arquiepiscop. cap. XXXV, pul. de D. J. de Valterra.

nar compte dels aplechs a aquella esglesia, feta per llurs vehins lo segón y tercer día de Pasqua de Resurrecció.

També s' ha fet present la adquisició de dit terme per la Mitra y lo repartiment ab lo de Salòu per l' arquebisbe Pere d' Albalat. Erigida la parroquia, sos feligresos eran mólt comptats, reduhits quasi a les masíes de sos encontorns.

Tant la Pineda com Vilaseca, Salòu, Canonja y Masricart, sofriren també continuats saqueigs y destruccions dels moros pirates, especialment en los

Salòu. — Vista general

anys 1522 y 1547, en que feren desembarchs de forces en l' anomenat recó de Salòu, es a dir, a la part oriental del promontori, a la vista de Tarragona.

A derreríes del segle XIV, a Vilaseca de Solcina se li assenyalaren 25 fochs; 40 a Vilaseca del comú; 30 a Barenys y 3 a la rentería de la Pineda, segons ja diguerem.

Lo nucli principal d' aquell vehinat va amparar-se a Vilaseca, fugint de les correríes dels moros, y engrandint lo poblat, quina empenta principal se deu a les mides protectores pera la agricultura dictades en los dos derrers segles transcorreguts, gaudint des de sos avençs agrícols d' una fira anyal que se celebra o venía celebrant-se lo día 15 de Juliol.

PARTIT JUDICIAL DE FALSET

R. Martín, editor.-Barcelona

VIII

Partit judicial de Falset

Falset. — Arbolí. — Argentera. — Bellmunt. — Bisbal de Falset. — Cabacés. — Capsanes. — Ciurana. — Colldejòu. — Cornudella. — Duesaigües. — Figuera. — Garcia.—Gratallops. — Guiamets.—Lloar. — Margalef. — Marsà — Masroig. — Molar — Mora la Nova. — Morera. — Palma. — Poboleda. — Porrera. — Pradell. — Pratdip. — Riudecanyes. — Tivissa. — Torre de Fontalbella. — Torre del Espanyol. — Torroja. — Ulldemolins. — Vandellors o Valdellors. — Vilanova d' Escornalbòu. — Vilanova de Prades. — Vilella alta. — Vilella baxa. — Vinebre.

Lo partit judicial de Falset se troba situat en la part NO. de Tarragona, formant una comarca bén caracterisada per les condicions de son terreny, per la producció desenrotllada en sos variats turons y turonets, y per la disposició general de la petita regió.

Los límits de dit partit, respecte dels restants, són al E. ab lo de Montblanch; al S. ab lo de Reus; al O. ab los de Gandesa y Tortosa y al N. ab la provincia de Lleyda.

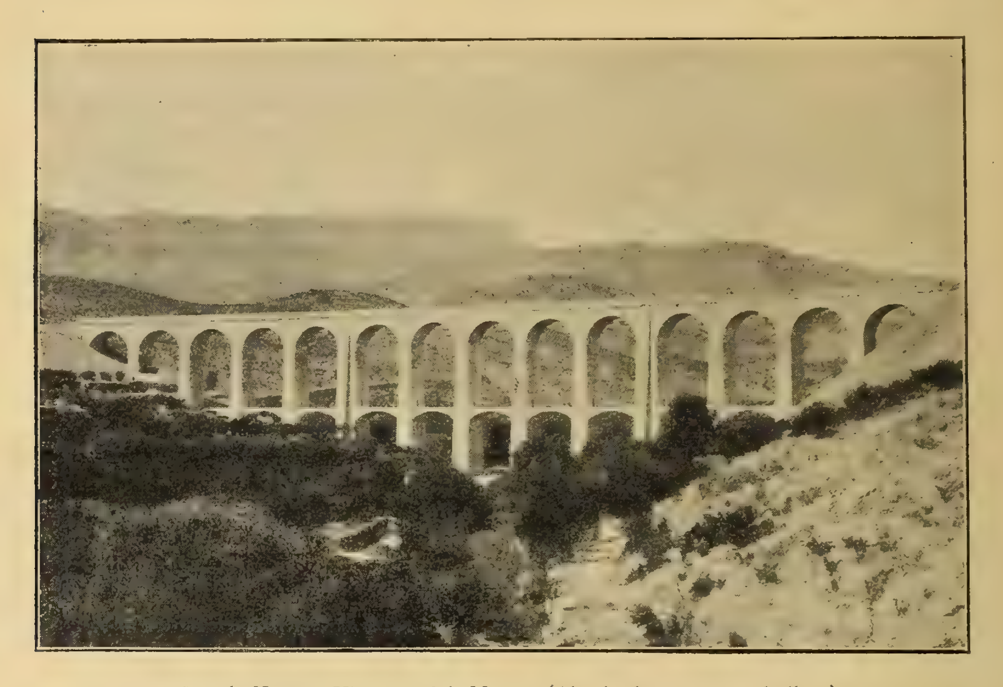
Les grandioses serralades de la Llena y del Montsant, per la part superior; les de Ciurana y Albarca, en la oriental; les de la Musara, Alforja y Texeta, per mitjorn, y les del coll de Balaguer, cap a occident, tancan per tots quatre vents la esmentada comarca, constituint de la metexa un immens cubell, plê de turons en son interior y en totes direccions, per quines terres més baxes desayguan la munior de barranchs y torrenteres oberts entre uns y altres, augmentant aquests lo capdal d' aygües dels rius Arbolí y Ciurana, que serpentejant les faldes dels primers, acaban per ajuntar-se y portar lo conjunt de son capdal al gran ríu Ebre, com lo derrer dels tributaris de sa riba esquerra.

La entrada natural al territori abans descrit, no-s pot fer per altres punts que per lo coll de la Texeta, en direcció a la vila de Falset, per ahont penetra en la comarca la carretera general d' Alcolea del Pinar a Tarragona o viceversa, y per l' anomenat d' Alforja, en la carretera de Reus a Flix, a Lleyda o de Reus a Cornudella y Ulldemolins, quina descripció va ésser oportunament

feta, y que permet també l' ingrés en la part més septentrional y oriental del esmentat territori.

Donada la configuració del terreny, es necessari aprofitar totes les dresseres pera relacionar la comarca ab les restants de la provincia per mitg de les víes públiques, havent-se utilisat lo anomenat Colldejòu pera la carretera de Tivissa a la general de Tarragona a Castelló, y lo conegut coll de Fatxes per lo enllàç de Reus per Montroig ab Pratdip, poble comprès ja dintre d' aquell partit judicial.

S' ha tractat al propri temps, d' establir una vía general de comunicació

Mora la Nova.—Viaducte dels Masos. (Alçada de 14 metres de llum)

que atravessés tota la comarca d' orient a occident, havent sigut progectada y en bona part obrada la carretera d' Espluga de Francolí a Flix, quedant construida la porció de la metexa des de la Serra la Llena a Vilella baxa, y faltant los troços dels extrems, o sía des de la Espluga al coll d' Albarca, ara en construcció, y des de Vilella baxa a Flix. Un altra carretera transversal que actualment està obrant-se, parteix de Vilella baxa, anant per Gratallops a enllaçar ab la d' Alcolea del Pinar en Falset, ab petites víes provincials de Bellmunt a Falset y de Porrera a la carretera general d' Alcolea, quedan assenyalades quantes comunicacions rodades poden utilisar-se en la esmentada comarca, puix les demés se reduhexen a camins de ferradura, y a algún camí vehinal últimament començat, segons lo plan vigent de comunicacions de dita classe, aprovat per lo Govern. Atravessa també lo partit una altra carretera construída en sa totalitat, des de Mora la Nova per Tivissa al Hospitalet, junt a la vía

fèrrea de Tarragona a Valencia. Altra carretera que està en construcció des del Molar a la estació de Marsà, ferrocarril de Madrid, Çaragoça y Alacant.

Per una part de la comarca, la més mitjornal, passa lo ferrecarril directe de Madrid a Barcelona, de pertenencia de la companyía de Madrid, Çaragoça y Alacant, abans anomenada dels Directes, tenint estacions dins del partit de Falset a Riudecanyes, primer poble llindant ab lo de Reus, fins a Mora la Nova y Garcia, ahont la línia fèrrea atravessa lo ríu Ebre y penetra en lo de Gandesa, servint aquella vía pera facilitar lo transport de productes a Reus, Tarragona y Barcelona, puix vé procurant-se que les carreteres del partit sían progectades en direcció a les estacions emplaçades en dita línia, terminant directa o indirectament en les de Mora o de Marsà-Falset, les més importants.

Encara que-l país es montanyós per complert, la qualitat de les terres lo fà accessible a tota mena de conrèus, y sa condició general de terrenys de *llacorell*, permet que aquests sían treballats pera la plantació de vinyes, axís com per la aclimatació de cert arbrat, com atmetllers, avellaners y olivers. Dèu notar-se, no obstant, que-ls treballs són allí més fadigosos, ja que quasi no pot fer-se ús de la arada, quin conrèu dèu generalment substituir-se per lo de axada, lo pich y lo mall, a fí de trencar los aglomerats que-s forman ab dita terra de *llacorell*. Es també pahís de móltes fonts que alimentan constantment algunes rieres, y encara que la part de regadíu es relativament escassa, quasi no hi ha terme que no gaudesca de determinats jornals de terra, destinats a la producció d' hortalices, llegums y altres plantes, en que es necessaria la regor corresponent pera créxer y donar fruyt.

La producció principal y més important era la del ví, abans de la invasió filoxèrica, per les condicions que reunía, en quant a sa força alcohòlica, sabor y color, y era un espectacle verdaderament aplaudit, en aquells dies contemplar des del coll de la Texeta y des del d' Alforja, en los mesos de Maig, Juny, Juliol y Setembre, la immensa fondalada desigual del Priorat, coberta d' una massa verdosa produhida pêls milions de ceps plantats des del pèu de quiscún turó al cim del meteix, que mirada a convenient altura, semblava un extensíssim llençol pintat de vert, que s' havía dexat caure demunt del sens fí de montícols desenrotllats en tota la comarca, no aparexent més interrupció que la produhida per certs cims de roques, d' ahont ixen petits pinars o la formada per reduhits planers de terra, que assahonan les aygues de determinats barranchs a fí de destinar-los a altres classes de conrèu.

Ara que aquell insecte ha mort per complert totes les vinyes y que la replantació se fà en extrém dificultosa y cara, per les causes que ja han sigut apuntades, en lloch de dit llençol verdós apareix en tota la comarca una capa de terres ermes, plena d' herbatge sech, durant l' istíu, que li dóna un tò cendrós, com de pahís incult y abandonat per la mà del home, sols reviscolat per la força y rudesa de sos habitants, que han augmentat la plantació d' atmetllers y avellaners en les vorades dels barranchs, y han començat en los terrenys

més factibles y més propers a les localitats, la reproducció d' algunes vinyes per mitg dels ceps americans.

Semblant disminució de riquesa ha contribuit a la emigració del vehinatge abandonant terres y cases.

Bona part del partit judicial de Falset pertany a la circumscripció electoral de Tarragona, y per aquest motíu s' anomena Circumscripció de Tarragona, Reus y Falset.

Dels 39 pobles que forman dit partit judicial, los de Bisbal de Falset, La Figuera, Garcia, Lloar, Margalef, Masroig, Mora la Nova, La Palma, Torre del Espanyol y Vinebre, pertanyen al districte electoral de Gandesa; los de Colldejòu, Pratdip, Tivissa y Vandellós o Valdellors, al de Tortosa, y los restants corresponen a la Circumscripció electoral abans esmentada.

La anterior distribució fà referencia als districtes electorals pera designar als diputats a Corts, en quin cas a la Circumscripció toca elegir tres diputats, y als districtes de Gandesa y Tortosa un sol representant per quiscún districte.

En les eleccions de diputats provincials, lo partit judicial de Falset s'uneix ab lo de Gandesa, y abdós junts elegexen quatre diputats provincials.

Aquella comarca va ésser coneguda en la Edat mitjana per lo Priorat de *Scala Dei*, ab motíu de mantindre la comunitat de Cartoxos establerta en la fondalada del pèu mitjornal de la serra de Montsant, la jurisdicció complerta sobre set pobles, quasi los més importants, alçats en dit territori. Foren aquells pobles los de la Morera, Poboleda, Porrera, Gratallops, Torroja, Bellmunt y Vilella alta.

Abans d' aquell període històrich no-s té cap nova de semblant territori. Se suposa per certs autors, que Falset fóu en la antigüetat un poble primitíu anomenat *Auseta*, capsalera dels anomenats *ausetans prope Iberum*, de que fà esment l' historiador romà, en Titus Livi; emprò la opinió més científica estima que no existiren tals *ausetans prope Iberum*, y que semblant manifestació d' aquell cronista es un erro dels qui copiaren sa obra, copia arribada fins a nosàltres.

Pera comprovar la existencia de dit poble en aquella localitat, un historiador de Falset va creure que encara existían en sos encontorns algunes despulles de muralles primitives, y que los romans montaren demunt d' aquelles un nou mur en lo temps del Imperi, conceptes enterament desmentits per un altre historiador local, lo Sr. Rull y Trilla, en ses noticies sobre Falset (236).

Si los ausetans arribaren fins a Falset, la comarca havía de contindre algunes races, com la dels suessetans, que se suposa dominavan en la serra de Prades, entre los kessetans de la costa y los il-lergetes del interior. De totes maneres entenèm que són molt aventurades les opinions que-s referexen a la exis-

(236) Falset, per D. Rosendo Rull y Trilla. (Reus Imp. y Lib. de Vda. de Torroja, 1895).

tencia de tribus determinades en dita comarca, puix no apareix cap antecedent segur, ni cap monument monolítich que permeta fonamentar son establiment en llur país.

Tampoch se té conexement de la dominació romana en semblant territori. S'ovira, no obstant, que lo nom de Scornalbòu près, segons resulta, del llatí *cornu bovis,* nom donat a la serra o montanya que tanca lo Priorat per la limitació occidental, y lo de Cornudella, tocant a la montanya de Ciurana, vila situada en lo extrém oriental de la comarca, podían respondre al establiment en la metexa, durant la època romana, de grans parades de bous y bestiar de llana pera sa cría, reproducció y engrexament, a fí de tindre sempre assegurats los mercats de les dues ciutats de la costa, Tarragona y Tortosa, especialment la primera, que va ésser verament populosa, tenint en compte que la disposició de les montanyes contribueix a fer d'aquell país un gran tancat o clos natural que ab escassa vigilancia pot quedar acotat per tot arrèu, com una gran bouera o paridera de bestiar.

Mentres dominaren los alarbs en la nostra terra, sobretot en l'últim terç del segle xi y primera meytat del següent, aquella comarca fóu ocupada per dits sectaris, que en major o menor grau d'intensitat depenjavan del walí de Ciurana. Los cristians li donaren lo nom de marquesat de Ciurana (237).

Ramón Berenguer IV va cedir a Berenguer Arnàu (1146), una part del castell de Ciurana; emprò no combatut dit castell fins després de les rendicions de Tortosa y Lleyda, y conquerit definitivament més enllà del 12 de Juliol de 1153, resulta més tart senyor de tot lo territori del Priorat, lo noble Albert de Castellvell, qui, d'acort ab lo rey Anfòs I, va concedir les primeres terres als monjos de la Cartoxa, a fí de montar son convent. Aquests extengueren sa jurisdicció en los set pobles abans assenyalats, continuant los restants essent del domini de la casa de Castellvell.

En lo segle xiii, part de les terres y poblats de la esmentada comarca, passaren a constituir la baronía d'Entenza, y retornats los drets de dita baronía al poder reyal, aquells poblats vingueren també a ésser promptament de fèu de la corona, exceptant alguna localitat, com tindrà ocasió d'indicar-se, quan la descripció de quiscuna de les metexes. Creat després lo comtat de Prades per lo rey en Jaume II, en favor de hú de sos fills, En Ramón Berenguer, qui lo permutà ab lo d'Empories, adjudicat a son germà, lo comte En Pere, bona part del territori de la comarca assenyalada va constituir la rodalía de dit comtat. Axís continuaren los pobles del antich Priorat, sots lo domini del comte de Prades, títol nobiliari que per mitg d'enllaços matrimonials y heretaments ha parat a mans de la casa de Medinaceli, gaudint encara sos possehidors de certs drets de dominicatura y de determinats privilegis, sens dupte conservats per la Corona d'Espanya, segons se dirà a la deguda oportunitat.

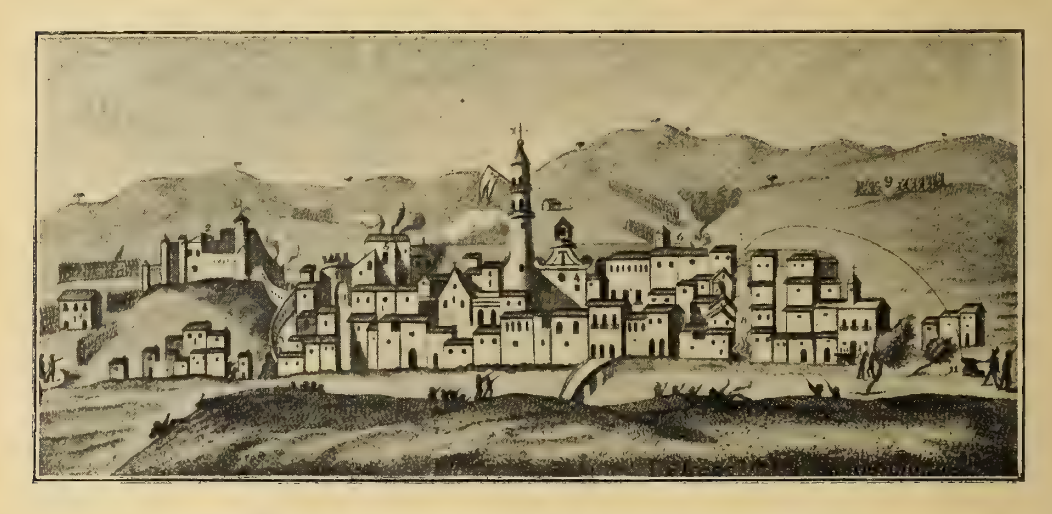
(237) Tarragona Cristiana: v. I, ps. 426 y 427; doc. n. 16.

Falset

La vila de Falset, que compta ab 3,556 habitants, està situada al SO. del partit judicial del propri nom y al occident de la ciutat de Tarragona, a la distancia de 41 kilòmetres de dita ciutat, 29 de la de Reus y 135 de la de Barcelona.

Lo nucli del poblat resulta fonamentat al pèu de la montanya «Morral», entre les localitats de Marsà, Bellmunt, Pradell, Porrera y Gratallops.

La població consta de 788 edificis, encara que en alguna estadística se reduheix la edificació a 632 cases, o sía 620 dintre del poble y 12 masíes, vivint en elles lo nombre de habitants consignat en l'estat general. Los carrers són antichs y poch aliniats, sobre tot los immediats al castell; més moderns los de la part nova, ahont

Falset.—Vista de la part de mitjorn, feta al començament del segle XIX

existeix la plaça de la Quartera, aporxada, ara nomenada de la Constitució, convertida en passeig, poblada d' arbres, ab fanals de columna y banchsde pedra.

Reuneix també Falset altre passeig, anomenat de la estació de Madrid, Çaragoça y Alacant, dita també dels Directes, establerta dins del terme de Marsà y a 2 kilòmetres de Falset.

Falset es una de les viles de nostra provincia, sortida de més riques y abundoses aygues pera lo servey públich de sos vehins, puix gaudeix de quatre fonts, ademés de les existents en lo terme municipal, ab bona quantitat y calitat quiscuna de les desitjades aygues; contenint també alumbrat públich, y prestant lo municipi los serveys comuns, com una localitat de veritable importancia.

Geografía General de Catalunya.
Vila de Falset
(Tarragona.)
per Joseph Garreta Llobet
Revisat per l'Ajuntament.
N.
S.
O.
E.
Carretera de Gratallops
Camí de Porrera
Hospital
Carretera de Reus
Les Forques
Carre del Hospital
Carre del Triquet
Vall de les Moreres
Carre de Dalt
Carre del Portal del Bou
Carre de la Font del Portal
La Cortera
Carre dels Archs
Carre Nou
Primer Corredor
Segon Corredor
Tercer Corredor
Carre dels Corredors
Plassa de la Carniceria
Carre del Castell
Castell
Carre del Pere Bote
Carre de S. Blay
La Malonyet
Torrent de la Vila
Camí de Marsà
Carre de la Font Vella
C. de S. Fran.co Javier
C. de S. Marcelo
Carre del Pont
Carretera de Marsà
Carretera de Mora
Torrent de la Nevera
Travessia de la Font Vella
Camí de la Torre de Fontaubella
Escala de Metres.
10 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100
F. Galceran Gº
A. Martín, editor.- Barcelona.

Ademés del Ajuntament, compost de 12 regidors, ab son arcalde y tinents, té allí sa residencia lo jutge de primera instancia, que es d' ascens, lo registrador de la Proprietat, un destacament de la Guardia civil, manat per un tinent, un recaudador de contribucions, y algún altre funcionari inherent al cap del partit. En la demarcació notarial, li pertanyen dos notaris, encara que donada la situació perque atravessa la comarca, sols està aposentat en la localitat un notari ab residencia contínua. També té estació telegràfica y estafeta de corrèus.

Falset. — Casa de la vila

A Falset hi ha montats diferents establiments fabrils, especialment relacionats ab la agricultura, com fàbriques d' aygardents y alcohol vínich, y en son terme venen explotantse mines de ferre y plom ab bons rendiments y ab la maquinaria corresponent pera sa purificació.

Falset compta ab quatre societats d' esbarjo.

Lo servey relligiós està encomanat al rector, que es l' arxipreste del territori, de nomenament de la casa de Medinaceli, a proposta del prelat. La esglesia parroquial es de bona capacitat, relativament moderna, ab altars daurats y de hermosa estampa, emprò de gust barroch. Dedicada a Santa María, celebra Falset la festa major lo 15 d' Agost. Mes la principal, la en que pren part tot lo poble, té lloch lo 7 de Setembre, festa de Santa Càndia.

Existexen a Falset dues comunitats relligioses femenines, ab capella pública, establerta la una en l' hospital, edifici del comú, regit per administradors seglars y mantingut tan sols de captes y almoynes del vehinat, que recullen

dits administradors durant certes temporades anyals. No obstant, deu dir-se que aquell benèfich establiment està perfectament servit y los malalts venen assistits per les germanes del Carme, aposentades en l' edifici, sens que falte als pobres albergats cap mena de servey per atendre a sa curació. L' ajuntament satisfà lo dèficit.

També resulta establerta a la vila una altra comunitat relligiosa del ordre del Carme, destinada a la ensenyança de noyes pobres, diferent de la primera, tenint casa propria y esglesia o capella pública.

Falset. — La esglesia parroquial

Prop de la vila s' alça una ermita antiga, dedicada a Sant Gregori, a la que-ls vehins professan particular devoció.

La ensenyança pública està perfectament servida, comptant lo Municipi ab quatre escoles d' abdós sexes, ademés d' algún colegi particular y tractant d' alçar un edifici de planta ab los avenços de la pedagogía pera establir en ell totes les escoles municipals.

Lo terme municipal de Falset es de regular extensió; son radi mitg sols alcança a 4 kilòmetres 30 metres, resultant bastant curt per la part de ponent y més extens per nort y sur. Dit terme confina al N. ab lo de Gratallops; al S. ab lo de Pradell y Marsà; al E. ab lo de Porrera y Bellmunt, y al O. ab lo de Masroig.

La calitat de les terres pot dividir-se en 52 hectàrees de secà; 48 de regadíu; 22 d' horta; 2,149 de vinya; 66 d' olivers; 45 d' atmetllers, y 485 d' avellaners, ab un total de 2,888 hectàrees de terres conreuades, y ademés 24 hectàrees d' aubereda; 29 de montanya alta o boscana; 191 de montanya baxa; 297

de terreny incult y 382 de finques inútils, formant tot lo conjunt la totalitat de 3,811 hectàrees.

Falset. — Vista general

Les terres esmentades donan per terme mitg los següents rendiments, segons los càlculs de les oficines d' Agricultura; 15 hectòlitres de cigrons; 100 de blat; 250 d' ordi; 50 de blat de moro; 32 de faves y favons; 60 de fesols; 10 de guixes y altres llegums; 21,490 de ví; 132 d' oli; 24,800 kilos d' atmetlles; 223,000 d' avellanes; 19,200 d' altres fruyts distints, com nous, figues, pomes, peres, etc.; 80,000 de patates y 23,000 de plantes o arrels diverses.

Clixé de Rossendo Rull

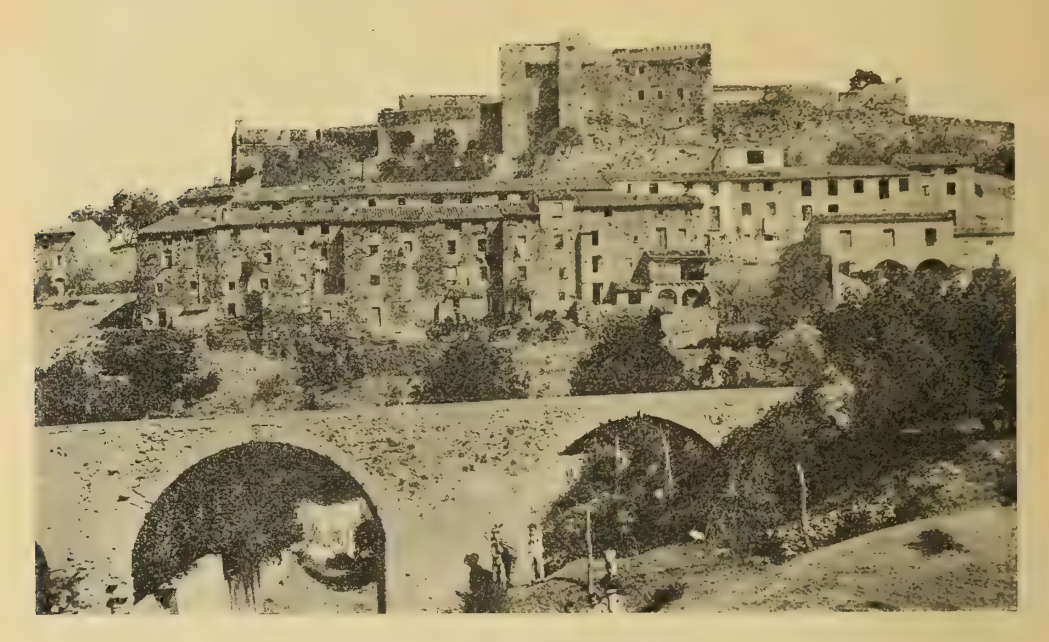
Falset.—Finestral gòtich

Les collites principals del terme, són donchs, lo ví y les avellanes, calificant-se al terme de Falset entre los de segón ordre de la provincia en que-s conreua aquest últim e important remunerador fruyt.

Si bé a Falset no se celebran mercats setmanals pera donar sortida a sos valiosos productes agrícols, valent-se per aquella tasca del comerç de Reus y Tarragona, per mitg dels anomenats corredors de fruyts, tenen lloch en dita vila dues fires anyals, una lo 30 de Novembre y la altra lo 21 de Desembre, exposant-se en les metexes obgectes de quincalla, viràm, ous, bestiar de tota mena, inclòs lo d' ani-

mals de càrrega, conrèu y transport y diversa varietat de utensilis domèstichs, essent concorrents a dites fires los vehins dels pobles de Capsanes, Marsà, Poboleda, Porrera y Pradell.

Notes històriques. — Apart de les curtes notes donades abans, relatives als temps primitíus de repoblació del territori, concretarèm l' estudi històrich

Falset. — Lo pont y lo castell

geogràfich de Falset al període de la restauració cristiana, ahont aparexen les primeres proves de la existencia d' aquell poblat.

En un document del segle XII, lo rey Anfòs I, a 6 de Març de 1172, tractà de fixar per mitg d' una informació *ad perpetuam* los extensos confins de la regió de Ciurana, y en dita informació tots los concorrents manifestan que Falset formava part del terme o de la regió de Ciurana; que lo walí o les autoritats d' aquesta població varen vendre lo terme de Falset als hòmens de García, y-ls hòmens de García afegiren a son terme l' immediat de Falset; axís es, diuen los informants, que Falset es y era de la regió de Siurana (238).

En 1347 nasqué en dit castell D.ª Leonor María d' Aragó, regina de Xipre y de Gerusalèm, filla del infant D. Pere d' Aragó, germà del rey Alfons IV lo Benigne.

Falset fou donchs un poblat moro, que depenjava de Ciurana, y no tindría gayre importancia abans de la Reconquesta, quan dit poblat y son terme foren venuts als serrahins de Garcia.

Falset, una vegada feta la ocupació de son poblat y terme, passà junt

(238) Bofarull P. (Volum VIII del Arxíu de doc. de la C. d' Aragó, doc. XIV).

ab tot lo que havía format lo waliat de Siurana a constituir la baronía d' Albert de Castellvell, y encara que lo cronista de la vila nos diu que en 6 de Març de 1191 va tindre lloch la donació de son territori als habitants de la vila per En Pere de Déu, batlle de Prades, essent testimonis Albert de Castellvell y un tal Calladie, segons un document que dit cronista havía vist, entenèm que no-s tracta més que de la informació abans esmentada, confosa la data y trabucats los noms dels concorrents a dit acte.

Ja diguerem que de la baronía de Castellvell fóu formada la d' Entenza, y retornada aquesta al poder reyal en lo primer terç del segle XIV, varen aprofitar-se los vehins de Falset per adquirir la autonomía municipal, implantant la instalació del concell y sos jurats, segons les disposicions dictades per lo rey En Jaume lo Conqueridor, y gaudint la vila de certa independencia quan va constituir-se lo comtat de Prades, encara que regonexent los falsetans als nous comtes.

Falset. — Portal del Bou

Lo castell de Falset, ara destinat a presó pública o a presó del partit de son nom, segurament se dêu a Albert de Castellvell o a sos descendents fonamentadors de la baronía d' Entenza, y una vegada establert lo comtat de Prades, menys sotmès Falset al domini personal dels antichs barons, va adquirir la vila més llivertat per expansionar-se y augmentar son concell les facultats de govern pera la direcció del poblat y son terme, de manéra que a últims del segle XIV lo Municipi de Falset era tingut en cert predicament, quan los metexos cònsols de Tarragona li consultaren en l' any 1385 si devía pagar-se lo *fogatge* imposat per un parlament celebrat a Gerona (239).

La circumstancia de trobar-se Falset en lo centre d' una comarca, rodejant

(239) Tarragona Cristiana; t. II, p. 604.

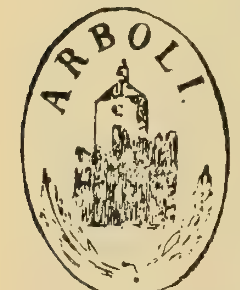
la vila altres localitats a curta distancia; axís com la de tindre camí des de temps antich per anar a la ribera esquerra del Ebre fins a Mora, ha contribuit al augment de la població y a la adquisició de vida propria y pròspera pera sos habitants, logrant convertir-se en la població més important de tota la comarca y la designada pera capsal de son partit judicial, encara que sa situació resulta poch cèntrica, en relació al conjunt de pobles de dit partit.

Quasi no resta cap mena de monument en la vila que responga a la existencia del Falset primitíu, exceptuant lo castell y algún finestral gòtich, com lo de la casa del Sr. Rull, obra del segle xv. Los edificis públichs o comunals han sigut tots reformats o modificats en temps posterior.

Bibliografía: Rosendo Rull y Trilla. — *Falset* (Reus).

Arbolí

Aquesta localitat, que també havèm vist anomenada Herbolí, se composa de 519 habitants y queda emplaçada a la dreta del coll d' Alforja, venint del Camp de Tarragona, a uns 2 kilòmetres de dit coll, per ahont passa la carretera general de tercer ordre de Les Borges del Camp a Cornudella. Des del coll al poblat hi ha un camí vehinal que conduheix al caseríu.

Arbolí vé a constituir com lo centinella del coll d' Alforja, puix es lo poble més immediat a dit coll, trobant-se al séu demunt y a una altura bastant regular.

Sos límits són al E. ab lo terme de Musara; al S. ab lo d' Alforja; al O. ab los de Poboleda y Porrera y al N. ab lo de Ciurana y Cornudella. Lo terme per occident traspassa lo coll y va a parar al turó més alt del bosch de Rodés, ahont acaban també los térmens de Porrera, Cornudella y Alforja; axís es que entre los habitants del pahís se diu que posada una taula al cim de dit turó, podrían menjar los quatre arcaldes dels quatre pobles, quiscún dins de sa jurisdicció municipal e independents los uns dels altres.

Dins del terme d' Arbolí hi ha la montanya de Gallicant que porta 1,050 metres d' elevació demunt del nivell de la mar. Devall de dita montanya existeix emplaçat lo caseríu de Gallicant, compost d' algunes cases, a modo d' agregat de dit poble. La distancia del poblat a Tarragona es de 40 ks.

La totalitat de son caseríu no passa de 70 cases en lo aglomerat d' Arbolí y d' unes 25 entre les de Gallicant, les dels molins d' Arbolí, alimentats per les aygues del barranch de la Febró, y alguna masía escampada per son terme.

La població es considerada rural, constituint son ajuntament un arcalde y sis regidors; un rector d' entrada té a sa comanda lo servey relligiós, no comptant ab més esglesia que la parroquial, petita y pobra, y un ermitori dedicat a Sant Pau a un kilòmetre y mitg del poble. Per la ensenyança hi ha establerta una escola mixta, regida per una mestra.

Encara que lo terme d' Arbolí està quasi comprès dins de la serra que posa límit al Camp de Tarragona, la situació del poble resguardat per lo cingle y per la altura del Gallicant contribueix a que sa temperatura no sía mólt extremada, oportunament buscada dita situació per los primers habitadors y fonamentadors del poble, relativament modern, puix careix d' historia, creyent que son origen queda reduhit a la industria de la carbonería, a la que se dedicavan sos habitants en gran escala.

Son terme municipal abarca 1,144 hectàrees de terreny, que-s poden repartir en 241 de secà; 15 de regadíu; 61 de goret; 2 d' horta; 18 plantades de vinya; 2 d' olivers; 7 d' avellaners; 300 de bosch; 450 de terreny inconreuable, y 47 de superficie inútil.

Les produccions principals del país són per terme mitg: 1,800 hectòlitres de blat; 100 d' ordi; 94 de sègol; 80 de civada; 55 de fesols; 198 de ví; 5 d' oli; 2,200 kilos d' avellanes y 40,000 de patates.

Argentera

Lo poble de Argentera té 242 habitants, està situat al orient de Falset, a 9 kilòmetres de la vila esmentada y a 41 de la capital de la provincia y 21 de Reus.

ALCALDÍA DE ARGENTERA

Les afrontacions de son terme municipal són per N. ab lo de Pradell, per S. ab lo de Vilanova de Scornalbòu; per E. ab lo de Duesaygues y per O. ab lo de Colldejòu.

Emplaçat lo caseríu en les vessants orientals de la serra que limita la comarca del Priorat, apareix lo poble comprès dins l' antich Camp de Tarragona, y separat, per tant, de les jurisdiccions especials que-s desenrotllaren en la Edat mitgeval, dins de la comarca de Falset o de la regió del Priorat.

Son nom respòn a una etymología llatina ben coneguda, suposant-se ab cert fonament que en la època romana s' explotaren en son terme alguns meners de plata o de plom, explotació continuada durant la dominació dels alarbs y reproduhit lo permís per les obres en lo període de la restauració cristiana, puix apareix que algún arquebisbe, com En Sanxo d' Ayerbe, en lo segle XIV va autorisar lo descobriment de nous filons d' aquells metalls, en concepte de senyor temporal del territori del Camp.

Argentera va pendre part en móltes ocasions en la associació dels pobles que constituiren la *Comuna del Camp,* figurant en les llistes de repartiments o talles fetes per la Junta dels comuners, establerta en la Selva.

Lo poble es rural, no comprên més que 67 edificis agrupats, y 35 pera sopluig escampats pêl terme. L' ajuntament se compòn de 6 regidors y un batlle, mantenint una escola de abdós sexes per la primera ensenyança.

Reuneix una esglesia parroquial d' entrada, sense res de notable, y-ls demés serveys públichs se complexen ab les dificultats inherents a tota població rural.

Hi ha diferents camins vehinals, un dels que conduheix al poble des de la carretera general d' Alcolea del Pinar, que atravessa son terme. També lo atravessa lo ferrecarril dels Directes o de Madrid, Çaragoça y Alacant, ab parada a mitg kilòmetre del poblat havent-se construit en dit terme lo túnel més important anomenat de la Torreta, que reuneix aquella línia fèrrea, pera lo pas de la serra y penetrar en la part baxa del Priorat.

Lo terreny del terme es en general montanyós, existint en ell una font d' aygua ferruginosa mólt recomanada per la medecina.

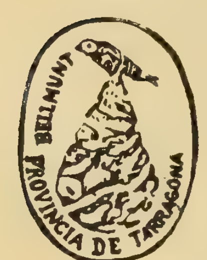
Argentera té un terme municipal relativament petit, puix sols alcança a 816 hectàrees de terreny, distribuides de la següent forma: 75 de secà; 6 de regor; 5 de goret; 4 d' horta; 77 de vinya; 12 d' olivers; 1 d' ametllers; 124 de avellaners; 101 de roqueràm alt; 217 de bosch; 80 de inconreuables y 17 d' inútils.

Produheix, per terme mitg, 6 hectòlitres de cigrons; 280 de blat; 350 de ordi; 11 de sègol; 17 de faves y favons; 18 de fesols; 5 de guixes o llegums; 1,720 de ví; 206 d' oli; 416 kilos d' atmetlles; 39,473 d' avellanes; 6,190 de fruytes; 16,640 de patates y 1,000 d' hortalices y forratges.

Bibliografía. — Eduart Maristany «El túnel de la Argentera».

Bellmunt

Poblat ab 596 habitants, situat prop de Falset, tocant son terme per S. ab lo de dita vila; al N. ab lo de Gratallops; a orient ab lo de Porrera y a occident ab lo de Masroig. Dista uns 57 kilòmetres de Tarragona y uns 6 de Falset. Està situat en un montícol en mitg d' una planuria acabada ab diferentes montanyes, com les que s' extenen per tot lo Priorat.

Consta la població de 177 cases y de 27 alberchs alçats a més de mitg kilòmetre de distancia d' aquella, dístribuides les primeres en una plaça y deu carrers de pis bastant desigual, donada la configuració general del poble.

Entre los 97 alberchs montats a les afores, s' hi troba una petita barriada prop de les mines de plom, de que ja se-n fà esment en la antiguitat y que ara s' explotan ab gran escala, donant bons rendiments y contribuint a que la població vaja de cara al día, encara que-s troba en un país completament devastat per la filoxera. Una gran fàbrica de purificació del metall funciona constantment.

L' ajuntament se compòn d' un arcalde, un tinent y sis regidors. Lo servey relligiós està ben servit, ab sa esglesia parroquial de certa capacitat, y la

ensenyança pública vé provehida ab dues escoles elementals, una per noys y altra per noyes.

Lo terme municipal està atravessat de diferents camins vehinals de ferradura y d' una vía provincial per anar a Falset.

La extensió de dit terme no conté més que un radi de 3 kilòmetres des de la població y comprèn unes 903 hectàrees de terreny, repartides en 14 de secà; 6 de regadíu; 3 de goret; 5 d' horta; 97 de vinya; 17 de oliverars; 7 de atmetllers; 21 d' avellaners; 1 d' arbres fruyters; 49 de prat; 20 de boscàm; 39 de pinars y 29 de superficies inútils.

Sos rendiments són: 28 hectòlitres de cigrons; 40 de blat; 222 d' ordi; 40 de faves y favons; 60 de fesols; 1 de vesses y 5 d' altres llegums; 6,920 de ví; 120 d' oli; 2,995 kilos d' atmetlles; 8,400 d' avellanes; 1,000 de fruytes; 3,113 de patates y 100 d' altres plantes.

La Bisbal de Falset

Lo lloch de la Bisbal de Falset està situat al NO. de la provincia, a 52 kilòmetres de la capital y a 25 del cap de son partit judicial. Compta ab 786 habitants.

Afronta al N. ab la provincia de Lleyda; al S. ab Cabacés; al E. ab Margalef, y al O. ab la Palma.

La agrupació general del poble se compòn de 162 edificis, distribuits en cinch carrers, essent lo Major y lo del Cementiri los més llarchs, y ademés 52 alberchs escampats en son terme.

Està a uns 700 kilòmetres sobre lo nivell de la mar, y se troba dins de son terme part de la cadena del Montsant, ab una elevació de 1,153 metres.

Com a població rural, son petit ajuntament gaudeix de escasses ventatges, tenint per lo servey de la ensenyança pública una escola elemental per quiscún sexe.

La Bisbal de Falset pertany al bisbat de Tortosa, arxiprestat del Masroig, essent la esglesia parroquial, de bona fàbrica, servida per un rector d' entrada.

Prop del poble hi ha un barranch y lo ríu Montsant assahona algunes terres del terme, passant la riba dreta quasi tocant a les parets de les últimes cases.

Cinch camins de ferradura posan a la Bisbal en comunicació ab los pobles vehins, trobant-se la carretera d' Espluga de Francolí a Flix, a 12 kilòmetres y a 20 la estació més propera del ferrecarril dels Directes.

En son terme mólt accidentat y relativament pobre, hi ha una cova mólt espayosa, anomenada de Santa Llucia, que abraça l' interior de una de les montanyes que s' alçan en lo Montsant.

Lo terme de la Bisbal reuneix en conjunt 1,171 hectàrees de terreny, dis-

tribuides en 124 de secà; 14 de regadíu; 157 de vinya; 87 d' olivers; 57 d' atmetlles; 6 d' avellaners; 17 de roques altes, 260 de bosch; 419 de terres sens conrèu y 30 d' inútils.

Produheix per terme mitg, 133 hectòlitres de blat; 176 d' ordi; 247 de sègol o civada; 21 de fesols; 1,109 de ví; 332 d' oli; 39,900 kilos d' atmetlles; 2,400 d' avellanes y 20,000 de patates. En lo terme de la Bisbal se crían bastants remats de bestiar de llana y la caça de perdíus y conills es mólt abundant.

Poca cosa se coneix de sa historia. Es un poblat originari de la restauració que va pertànyer a la baronía del bisbat de Tortosa. En lo segle XIX la població fóu incendiada pêls francesos (1811). Lo cabecilla Borges va fusellar a quatre peatons del partit contrari, en Febrer de 1849, en los voltants de la localitat.

Cabacés

Està emplaçat lo poble de Cabacés al pèu de la serra de Sant Roch, entre los barranchs de la Calçada y Barranquet que s' ajuntan al cap d' avall del poble. Té 890 habitants.

Queda la agrupació de cases un tant alçada y rodejada per dita serra de Sant Roch, al NE.; la de Cantacorps al SE.; la de Montsant al SO.; com també la de Sant Pau, y al NO. la de les Pinedes, resultant lliure de forts vents, si bé de freda temperatura, puix dites serres privan al poble de hores de sol. Com a conseqüencia de la situació del po-

ble, son terme afronta al N. ab la Bisbal de Falset y Margalef; al S. ab Vilella baxa y Figuera; al E. ab la Morera y al O. ab Torre del Espanyol, Vinebre y Palma.

Clixé de Prudenci Seró

Cabacés.—Vista general

La localitat està formada per 263 cases y 46 masíes, ademés de varies barraques de sopluig, repartides les primeres en sis carrers y tres places, essent los principals lo Major y lo del Castell.

L' ajuntament està compost d' un batlle, un tinent y sis regidors. La ensenyança queda servida ab dues escoles elementals de noys y noyes; reb la correspondencia per lo peató de Vilella baxa, y no fà gayre tenía un destacament de la Guardia civil.

Lo poble pertany al bisbat de Tortosa, arxiprestat de Masroig, essent la esglesia parroquial de bona capacitat y arquitectura, ab escassedat de detalls, dedicada al Naxement de la Verge, si bé lo vehinat celebra la festa major lo día de Sant Blay. Dita esglesia fóu acabada l' any 1604.

Clixé de Prudenci Seró

Cabacés.—Un tros del carrer Major

En son terme s' alçan tres ermites, la de la Foya, al pèu del Montsant, dedicada a la Verge de les Neus, a 3 kilòmetres del poble; la de Sant Roch, a un kilòmetre, y la de Sant Joan, demunt de la localitat.

Lo poble té una veritable riquesa ab les fonts naturals que rajan sempre, 3 en lo interior y varies en lo terme, atravessant a aquest lo ríu Montsant y lo barranch de la Calçada pera regar les terres y moure los molins fariners y de guix, montats en ses riberes.

Clixé de Prudenci Seró

Cabacés.—La esglesia parroquial. (Altar major)

Les montanyes són derivades, les de la esquerra, del Montsant, y les de la dreta, de la serra de la Llena.

En lo terme hi ha diferents camins de ferradura per anar als pobles vehins, hú dels que conduheix a la Vilella baxa y l' altre a Cartoxa per enllaçar abdós ab la carretera general d' Espluga de Francolí a Flix.

La distancia de Cabacés al cap de la provincia, es de 52 kilòmetres, y 23 fins a trobar la estació de Marsà, en lo ferrecarril dels Directes.

Lo punt més alt del Montsant correspòn al terme de Cabacés, puix alcança la altura de 1,220 metres sobre lo nivell de la mar, ab lo nom de Planassot. Ademés s' hi troba la punta de la Canaleta a més de 1,000; Serra lo Rich, a 950; Coll de Manxar, a 900; Camí de Margalef (partió del terme), a 990 y Coll de la Batalla, a la banda dreta del ríu, a 775 metres.

Lo terme municipal conté 2,956 hectàrees de terreny, distribuides en 78 de secà; 30 de regadíu; 7 d' horta; 1,070 de vinya; 52 d' oliverars; 51 d' atmetllers; 1 d' avellaners; 37 de roqueràm; 780 de bosch; 403 de terres sens conrèu; 441 d' inútils.

Los productes poden calcular-se de la següent manera: 30 hectòlitres de cigrons; 100 de blat; 800 d' ordi; 40 de sègol; 40 de blat de moro; 150 de fa-

ves; 300 de fesols; 20 de guixes y altres llegums; 7,490 de ví; 250 d' oli; 14,200 kilos d' atmetlles; 8,000 de fruytes; 15,000 de patates y 1,000 d' arrels y forratges.

L' origen de Cabacés, per son nom sembla alarb, puix en los primers dies de la restauració era conegut lo poblat per Abincabacer; son castell pertanyía al Prior y Capítol de la Sèu de Tortosa, y sa dependencia civil del comte de Prades. Conserva encara les runes de cert edifici que se suposa montaren los premostratenses, encara que no-s té nota de quan varen establir-se en aquella localitat.

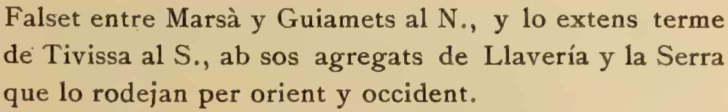

Clixé de Delfí Navás

Cabacés.—Ermita de Sant Roch

Capsanes

Lo lloch de Capsanes, que compta ab 887 habitants, vé assentat al S. de Falset entre Marsà y Guiamets al N., y lo extens terme de Tivissa al S., ab sos agregats de Llavería y la Serra que lo rodejan per orient y occident.

Confronta, al propri temps, segons esmenta en Francesch Nogué, ab la serra de la Espasa al N.; al SO. ab la de Montalt y la Picosa y al E. ab la Roca de Llevaria. A la serra de la Espasa s' hi troban obgectes de ceràmica y metall, axís com monedes ibèriques y romanes, que recordan la existencia d' un poblat romà, en aquell punt, tal vegada una *vil-la* romana.

La localitat resta formada ab 300 cases agrupades y montades en un turó, y 14 entre masíes y alberchs que s' alçan en lo terme, composant les primeres nou carrers irregulars y dues places, una d' elles de bona capacitat.

Plan de Capsanes (Revisat per l'Ajuntament)

ESCALA: 1 : 5000

Noms dels carrers y places

1. Carrer Major.
2. C. Cementiri.
3. Esglesia parroquial.
4. Cementiri antich.
5. Plaça de la Constitució.
6. Carrer de la Plaça Vella
7. Plaça Vella.
8. Carrer del Sol.
9. C. Nou.
10. C. de Pratdip.
11. C. de les Eres.
12. C. de la Abadia.
13. C. de Marsá.
14. Pujada a la Plaça.
15. Carrer de les Sorts.
16. C. de Carrasclá.
17. Passatge.
18. Era pera trillar.
19. Camí que conduheix a la Riera de Capsanes.
20. Camí que conduheix a Pratdip y Vandellors.
21. Molí oliverer.
22. Camí vehinal.
23. Baxador ferrecarril.
24. Camí a Tivissa y Guiamets.
25. Casa Consistorial.
26. Camí del Cementiri.
27. Cementiri.

L'ajuntament està format per un batlle, un tinent y set regidors; dues escoles elementals són destinades a la ensenyança de noys y noyes, y lo corrèu es portat de Falset per mitg de peató, puix la distancia al cap del partit no es més que de 7 kilòmetres y uns 40 de Tarragona.

Clixé de A. Güixens

Capsanes.—Vista general de la vila

Capsanes té un camí carreter per anar a Falset, y un altre que uneix lo poble ab lo de Guiamets, y encara que atravessa son terme lo camí de ferre de Madrid, Çaragoça y Alacant, fretura d'estació, servint-se de la de Marsà,

per quin motíu la Companyía alçà un pont de 33 metres per 110 de llargaria, esbelt y senzill, sobre la riera de Capsanes y ha construit un baxador a uns 50 metres del poble, ahont s' hi aturan ademés dels corrèus, alguns altres trens mixtes y de càrrega.

Com tots los pobles del Priorat, gaudeix Capsanes de varies fonts naturals en son terme; dos barranchs, lo de Marmellar y de Malella y dues rieres, la de la Vall y de Marsà. En la primera hi ha un salt d' aygua, anomenat lo Burbull, de 8 a 9 palms d' alçada.

La esglesia parroquial, del segle XVIII, té poca cosa que assenyalar, trobant-se regida per un cura-pàrroco d' entrada. Si bé la patrona de Capsanes es Santa Rosalía, la festa major se celebra en la diada del 8 de Setembre, festivitat del Natalici de la Verge. Forma part del bisbat de Tortosa.

Clixé de A. Güixens

Capsanes.—La esglesia parroquial

Un quadro al oli, ab hermós dibuix de Santa Rosalía, exposat en la sagristía de la esglesia, se diu que va ésser regalat per En Pere Joan Barceló, fill del poble y conegut per lo famós guerriller *Carrasclá*.

Lo terme de Capsanes reuneix 2,010 hectàrees de terreny, que pot ésser repartit en los següents conrèus: 16 de secà; 2 de regadíu; 16 de goret; 10 d' horta; 800 de vinya; 8 d' olivers; 12 d' atmetllers; 2 d' avellaners; 70 de roquerám; 500 de bosch; 514 sense conrèu y 60 d' inútils.

Los rendiments per terme mitg, són: 4 hectòlitres de cigrons; 35 de blat; 200 d' ordi; 120 de civada; 4 de faves; 20 de fesols; 1 de guixes; 5,000 de ví; 25 d' oli; 8,400 kilos d' atmetlles; 800 d' avellanes; 10,000 de trumfes y 100 de forratges.

Lo nom de Capsanes, sembla que vol dir territori mólt sanitós, y en realitat ho es lo poble, puix són mólt escasses les enfermetats, singularment les epidèmiques.

Sa historia quasi deu limitar-se al fet del guerriller Carrasclá, partidari

de la casa d' Austria durant la guerra de Successió, que donà mólt que fer a les forces borbòniques. Son atach a Valls y la defensa de la vila per lo batlle En Pere de Veciana, va servir de fonament a la institució del còs de minyons o moços de la Esquadra, de que ferem esment al descriure la vila y ara ciutat de Valls.

Bibliografía.—Francesch Nogué: «Descripció de Capsanes».

Ciurana

En la planicie que-s forma en lo cim de la serra del meteix nom de Ciurana o Siurana, en l' extrém oriental de la comarca de Falset o del Priorat, queda aposentat lo petit lloch, obgecte de la present descripció. Se composa de 164 habitants.

Malgrat la escassíssima importancia que actualment reuneix, puix no s' hi comptan més que 16 vehins, una cinquantena de persones, entre hòmens y dones, grans y petits, de tal manera, que fà ja alguns anys que no ha pogut constituir-se en lo poble la corresponent corporació municipal, esperant la resolució del espedient administratíu oportunament format pera sa agregació a la vila de Cornudella, hi ha que fer present que Ciurana fóu la residencia del walí mahometà, l' últim expulsat de la terra catalana, y que aquell poble emplaçat al cim d' una montanya isolada y espadada, va ésser cap y capsalera del waliat, axís com del marquesat primitíu constituit a arrel de la restauració cristiana.

Ciurana.—Vista de la població des de la Cinglera

Pera dominar aquell niu d' àligues, quatre exèrcits o quatre hosts cristianes se escamparen per les serres vehines, a fí de sometre la altívola Ciurana, y mentres Albert de Castellvell ab ses mesnades pujava per lo coll de la Taxeta, apoderant-se de la part del Priorat més propera al ríu Ebre, Ramón de Ganagot atravessava lo coll d' Alforja, los Claramunts, Plegamans y lo normant Mese invadían les serres d' Albiol, Almusara y Prades, y los Cerveres y Queralts, arribavan des de Espluga a assetjar o a bloquejar la gegantina montanya, fins a rendir a sos moradors, una vegada volà al abisme la famosa reyna mora, segons recorda la tradició y apareix impresa la petjada de son cavall a la boca de la roca espa-

dada, de ahont va tirar-se al fons del barranch, a una altura de més de 300 metres.

Ciurana era aleshores la població que donava nom a tota la comarca y son terme, segons les afrontacions regonegudes per lo rey Anfòs (1172), puix anava des de la plana de Montroig, per lo Pradell, Colldejòu, comprenent lo castell d'Escornalbòu, y rodejant totes les serres fins a la Espluga de Francolí, Vimbodí, y demunt de Montblanch y la Riba (240).

Després de dominada per lo comte Berenguer IV, continuà sots la jurisdicció feudal, ab paregut terme, depenjant d'Albert de Castellvell, y en lo eclesiàstich del rector de la parroquia allí erigida, tota vegada que les de Cornudella, la Morera, Porrera y altres pobles dels voltants foren de moment estimades com ajuda de parroquia de la de Ciurana.

Ciurana.—Lo castell

Ara ha quedat redubida la localitat a la més mínima expressió, comptant 27 cases y 13 altres edificis, entre masíes y alberchs en lo terme, agrupades les primeres en la plaça de la esglesia, en un sol carrer y en los afores del recinte amurallat.

No tenint ajuntament, quasi no-s presta en Ciurana cap servey administratíu, y-ls més indispensables corren a càrrech d'un batlle interí, un jutge municipal y lo rector. Sols l'ayga de la font pública vé administrada per la rectoría, per haver-la canalisat un dels pàrrocos de dita feligresía.

Conserva Ciurana algunes despulles de son castell, de sos murs y d'altres edificis primitíus. La esglesia es fàbrica de sillería de bona arquitectura, dedicada a la Mare de Déu, y la imatge es venerada per tot lo Priorat, a la que los pobles se dirigexen en romería en temps de calamitats públiques, y en la festa anyal consagrada a la patrona de la comarca.

Lo terme municipal de Ciurana afronta al N. ab lo de Aubarca y Cornudella; al S. ab lo d'Arbolí; al E. ab lo de la Febró y al O. ab lo anterior de Cornudella.

Aquell terme escabrós y montanyós, vé regat per los barranchs de la Febró y Prades, que voltan la serra de Ciurana, originant lo ríu de son nom,

(240) Colec. de doc. del Arx. de la C. d'Aragó; v. VIII, doc. XIV.

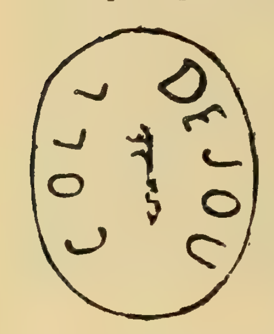
que prompte veu engrossir les aygues al unir-se ab lo riuet d' Arbolí, en lo terme de Cornudella.

Al terme de Ciurana se li assenyalan 1,507 hectàrees de terreny, repartides en 25 de secà; 4 de regadíu; 18 de goret; 2 d' horta; 244 de vinya; 100 de olivers; 60 d' avellaners; 1 d' arbres fruyters; 18 de roqueràm; 125 de bosch; 800 d' herbatge y 118 de terreny inservible.

Les produccions consistexen en 15 hectòlitres de cigrons; 31 de blat; 50 d' ordi; 225 de civada o sègol; 88 de fesols; 16 de guixes y llegums; 2,440 de ví; 345 d' oli; 30,000 kilos d' avellanes; 1,960 de fruytes; 2,885 de patates, y 112 de forratges.

Colldejòu

Aquest poble, que-s composa de 430 habitants, està situat en la part baxa del Priorat y son terme afronta al N. ab lo de Vilanova d' Escornalbòu; al S. ab lo de Pratdip; al E. ab lo de Montroig y al O. ab lo de Llaveria, lloch agregat a Tivissa.

Està emplaçat Colldejòu entre les serres de la punta de la Mora y la de Llaveria, que s' alçan a prop de 1,000 metres sobre lo nivell de la mar, trobant-se lo poble demunt d' un petit turó, mitg planer, y consta de 112 cases agrupades y 4 masíes, ademés de 30 coves o alberchs pera sopluig de bestiar, extesos per son terme.

Lo caseríu està disseminat en cinch carrers desiguals, essent lo principal lo de la Font, ahont queda erigida la esglesia parroquial, fàbrica moderna que no té res de notable.

L' ajuntament se composa de batlle, un tinent y cinch regidors, y la casa de la vila es d' escasses condicions, axís com la presó pública. Una escola incomplerta per noys y noyes dóna la ensenyança primaria y reb lo corrèu per lo peató de Marsà. Per lo servey del poble se disposa d' una font abundant y de bona ayga.

Pertany Colldejòu al bisbat de Tortosa, y son rector d' entrada, es de patronat reyal.

Les condicions del terme contribuexen a que bona part del meteix vinga dedicat a la remadería, especialment de cabres y moltons, puix que de 1,381 hectàrees de que-s composa, prop de 900 no tenen altre ús que lo pasturatge, y encara que existexen alguns conrèus y regadíus, valent-se de les varies fonts naturals y de les rieres que atravessan lo terreny, per punt general aquest es mólt montanyós y escabrosíssim, plè de boscuries y alzinars y mólt apropriat pera la cría de bestiar.

Les terres se distribuexen, donchs, en la següent classificació: 80 hectà-

rees de secà; 19 de regadíu; 30 de goret; 13 d' horta; 132 de vinya; 52 d' olivers; 13 d' atmetllers; 11 d' avellaners; 130 de pastures; 114 de roqueràm; 542 de bosch; 207 de terres sens conrèu y 18 d' inútils.

Se produhexen a Colldejòu, per terme mitg, 9 hectòlitres de cigrons; 1,400 de blat; 7 d' ordi; 3 de faves; 5 de fesols; 1,517 de ví; 125 d' oli; 9,750 d' atmetlles; 8,250 d' avellanes y 5,200 de patates.

Colldejòu *(Collum jubi)*, apar anomenat en lo assenyalament de la rodalía de Ciurana; de consegüent es un poble de la restauració, y tal volta era ja una masía o *alquería* dels serrahins. Esmenta la Guía del bisbat de Tortosa (241), que en lo ball del día de Sant Llorenç, festa major de la localitat, los fadrins entran a la plaça ballant y esperant que les fadrines vajan escollint y formant quiscuna parella. Dita costúm es típica de tots los pobles del baix Priorat pertanyents a la diòcessis de Tortosa.

Cornudella y Albarca

Situada Cornudella al NE. de la provincia, distant de la capital 40 kilòmetres y 20 del cap de partit, per la posició que ocupa en lo centre d' una comarca rodejada de diferents poblats, pot estimar-se com la vila de més importancia del Priorat, deprés de Falset y de Tivissa. Compta ab 2,386 habitants.

La vila està emplaçada en la extensa vall que forman la serra de Ciurana al S. y la d' Albarca al N. y los confins de son terme són los següents: al N. ab Ulldemolins; al S. ab Ciurana y Arbolí; al E. ab la Febró, y al O. ab Poboleda y la Morera.

Lo conjunt de la localitat reuneix 569 cases, ab 98 masíes y 102 alberchs secundaris escampats per son terme, constituint 36 carrers y varies places en que aparexen desenrotllades diferentes industries locals, petits comerços pera provehir als vehins dels pobles dels encontorns que consideran a Cornudella com son centre més immediat per atendre a ses necessitats.

També venen montats a Cornudella determinats establiments, tenint per fonament la producció agrícola, com fàbriques d' aygardents, refineríes, molins d' oli, fàbriques de sabó, de gaseoses, etc., havent-se alçat últimament una fàbrica d' alcohols vínichs per lo Sindicat agrícola de la comarca, ab tots los avenços que ha fet la maquinaria en aquests últims anys. Abans hi havía tres fàbriques de texits.

Lo comerç queda reduhit com en molts pobles de la regió, a la corredu–

(241) Geografía, Historia y Estadística del obispado de Tortosa. (Ferràn Miralles y Masaguer) (Tortosa, 1892).

ría de fruyts, atmetlles, avellanes, ví, olives, etc., pera la provisió del comerç de Reus, Tarragona, Barcelona y demés places mercantils.

Cornudella celebra dos mercats setmanals, los dimars y divendres, més concorregut aquest últim que lo primer, ahont se fan bones transaccions en grans, llegums y fruyts de la comarca.

Lo Municipi està compost d' un batlle, dos tinents y set regidors, constituint dos districtes electorals, y tenint la corresponent dotació de mestres de abdós sexes, pera la ensenyança pública; una estafeta de corrèu; estació telegràfica limitada; un notari, y disposant d' illuminació pública per mitg de la electricitat.

Compta Cornudella ab un important Sindicat Agrícola compost de 1,500 associats, establerts en mes de vint térmens municipals, representant un capital de quatre milions de pessetes y que ha creat no pochs instruments de vida cooperativa y entre ells una excelent fàbrica de destilació.

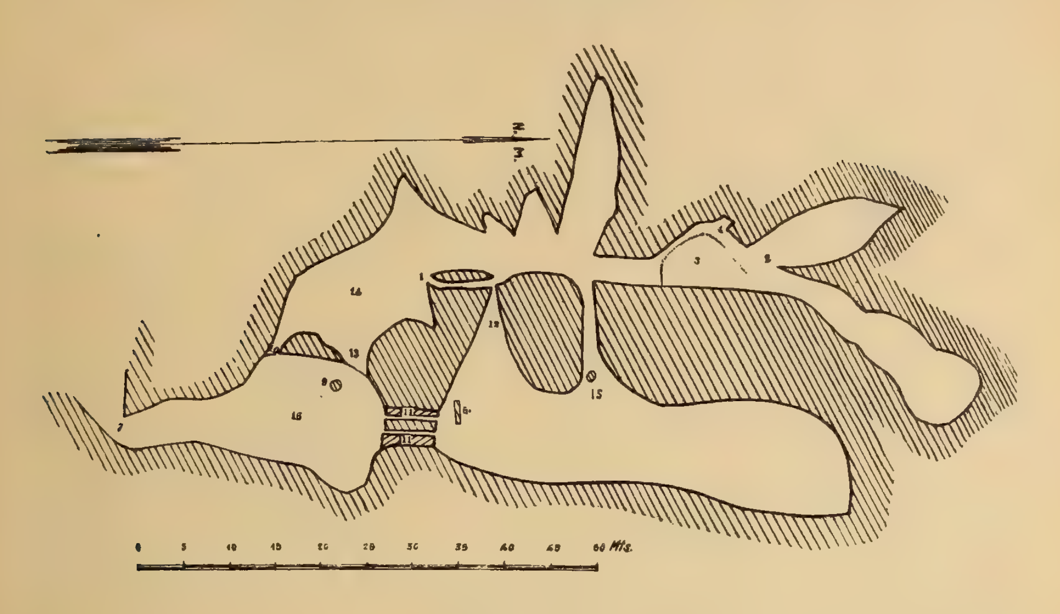
Pera lo servey relligiós reuneix Cornudella una bona esglesia parroquial bastant espayosa, de construcció del segle XVII, dedicada a Santa María y celebrant la festa major la diada de la Nativitat de la Verge, ab pàrroco d' ascens y algún beneficiat, havent-hi també comunitat relligiosa de Germanes Carmelites, pera la ensenyança de noyes, ab capella pública. Dins del terme, en una fondalada del pèu del Montsant, a 3 kilòmetres de Cornudella, s' alça la ermita de Sant Joan del Codolar, d' especial devoció dels vehins de la vila.

Entre los dos punts més alts de la serra de Montsant, a 1,095 metres del nivell de la mar, dins del terme de Cornudella, se troba, baxant en direcció al mitjdía, la famosa *Cova santa,* a uns 1,035 metres d' elevació, nomenada axís per haver sigut alberch d' ermitans, en los primers temps de la Restauració. Degut a que fins ara la Cova ve visitada ab atxes o tèes, apareix mólt fumada, trobant-se en ella una poca ayga, móltes y boniques estalactites, encara que les millors se veu que les han prés los visitants, y una estalacmita de més de dos metres d' alta, coneguda per la *campana,* puix ab la mà o ab una pedra fà un só com lo de campana.

ALBARCA o AUBARCA es un agregat de Cornudella a 4 kilòmetres de distancia, en direcció N., reunint 65 cases y nou masíes o alberchs en les afores y governant aquell lloch un batlle pedani, designat per lo batlle major de Cornudella. Lo nombre de residents a Albarca es de 205, segons lo cens de 1900, y està constituida en dita localitat una parroquia rural dedicada a Sant Vicens, encara que lo poble celebra la festa major lo día 15 d' Agost, festivitat de la Assumpció de la Verge y per Sant Roch. En la serra de Montsant, dins del terme especial de la Morera, existeix l' ermitori de la Mare de Déu de Montsant, concorregut y visitat constantment per los vehins dels pobles dels encontorns.

Del origen de Cornudella ja diguerem al parlar del conjunt del partit, lo que-s desprenía de la etymología de son nom y de lo que-s vesllumava dels

Plan de la Cova santa

Explicació del meteix

1. Pas mólt estret.
2. Escalons pera baxar al póu fondo.
3. Póu fondo ahont ab cuydado se pot baxar per mitg d' uns escalons fets artificialment en temps antich.
4. Pas pera anar a la sala segona.
5. Penca plana que pegant-li ressona.
6. Clot perillós al passar.
7. Baxada.
8. Entrada.
9. Gran estalacmita coneguda per la *Campana*.
10. Pas pera anar a la sala segona.
11. Forats que atravessan a la sala gran.
12. Forat qui comunica ab les dues sales y que s' hi pot pujar y baxar.
13. Balcó per ahont, ab cuydado, se pot baxar a la altra sala.
14. Sala segona.
15. Sala gran.
16. Sala de la *Campana*.

temps anteriors al període de la restauració cristiana. Després deuría emplaçar-se la vila en lo lloch ahont existiría alguna masía dels serrahins, crexent lo poble, que per sa situació ha tingut un augment considerable, sobretot en lo segle prop passat.

Més nucli de població alarb creyam que existía a Albarca o Aubarca a la arribada de les forces cristianes a mitjans del segle XII. Desallotjats los serrahins del poblat y aposentats en éll los restauradors, tant Cornudella com Albarca depenjaren primerament de Ciurana, y després passaren a les successives jurisdiccions. La tradició soposa que l' origen de Cornudella es degut al

comte de Prades, que alçà una capella, ahont fóu trobat son fill, perdut en una cassera; emprò abans de fonamentar-se lo comtat de Prades, ja existía una parroquia a Cornudella, que depenjava de Ciurana.

Units los dos térmens de Cornudella y Albarca, constituexen una extensió de terreny de 4,481 hectàrees, que-s poden distribuir en quan a sa calitat, en les següents classes: 406 de secà; 49 de regadíu; 1,739 de vinya; 196 d' olivers; 19 d' atmetllers; 222 d' avellaners; 362 de roqueràm; 803 de bosch; 556 de terres sens conrèu y 60 d' inútils.

Les produccions del terme, són: 1,000 hectòlitres de blat; 1,556 d' ordi; 900 de sivada; 140 de sègol; 40 de faves y favons; 60 de fesols; 18,260 de ví; 204 d' oli; 16,000 kilos d' atmetlles; 155,400 d' avellanes y 10,400 de patates.

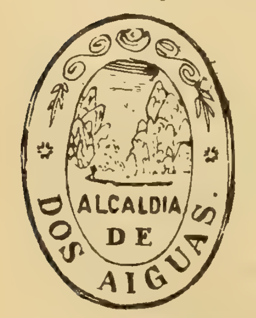
Per Cornudella atravessa la carretera general d' Espluga de Francolí a Flix, quin traçat actual comença al coll d' Albarca, enllaçant allí ab la de Lleyda a Flix a Reus, per Ulldemolins y la Serra, y al arribar aquella vía al pont de Ciurana, encara dins del terme de Cornudella, continua unint-se aquesta en les Borges del Camp ab la d' Alcolea del Pinar a Tarragona; de manera que la vila està en relació ab la capital y ab Reus per mitg d' una vía general que li permet ara utilisar lo sistema d' automòvils pera la conducció d' aquells vehins y-ls dels pobles immediats, des de la Serra a Reus,passant per Ulldemolins, Albarca, Cornudella, Alforja, Borges del Camp y Reus, y des de Reus a Tarragona ab ferrecarril.

Ademés disposa Cornudella de dos camins carreters, de Cornudella a Porrera, y de Cornudella a la Morera, comptant a la vegada ab los de ferradura fins a Ciurana; Arbolí, Capafons, Cabacés, Bisbal de Falset y Margalef.

Bibliografía. — Anónim: *Tres pinturas de Cornudella*, publicat en el *Boletín Arqueológico* (Tarragona) any I, n. IV.

Duesaygües

Forma també part del partit de Falset lo poble de Duesaygües, situat en la part del Camp, encara que al pèu de la cadena de montanyes que separan aquesta última comarca de la de Falset o del Priorat, a la distancia de 30 kilòmetres de la capital, en direcció a occident. Té 486 habitants.

Lloch rònech y escabrós, lo que-s descríu, se compòn de 165 alberchs agrupats y de 35 escampats per lo terme, ademés de 75 alberchs de sopluig, com coves y barraques, constituint los primers 11 carrers curts y desiguals, donada la pendent en que queda emplaçat lo poble.

Son Municipi està representat per un batlle y sis regidors, regint-se la ensenyança per una escola incomplerta, y prestant-se los demés serveys administratíus ab forma rudimentaria.

La esglesia parroquial, fàbrica d'escassa importancía arquitectònica, està regida per un rector d' entrada, y sa dedicació es a Santa María, celebrant la festa major per la diada de la Assumpta.

Per lo terme de Duesaygües, quasi tocant al poble, passa lo ferrecarril de la companyía de Madrid, Çaragoça y Alacant, ab una petita estació, unint-se la localitat ab la carretera d' Alcolea del Pinar a Tarragona, per mitg d' un camí vehinal, poch cuydat y conservat.

Plan de Duesaygües

Los vehins de Duesaygües explotan principalment la remadería de llana, puix les condicions de la terra són apropòsit pera la pastura de remats de bestiar.

Son terme municipal afronta al N. ab lo de les Irles; al S. ab lo de Riudecanyes; al E. ab lo de Riudecols y al O. ab los d' Argentera y Pradell; la extensió del meteix arriba a 1,197 hectàrees, que poden classificar-se ab 3 de secà; 22 de regadíu; 3 d' hortalices; 565 de vinya; 7 d' olivers; 1 d' atmetllers; 12 d' avellaners y 3 d' arbres fruyters; 32 de roqueràm; 195 de bosch; 245 de herbatges y 9 d' inútils.

Segons les notes recollides en lo Consell d' agricultura, aquelles terres produhexen per terme mitg 15 hectòlitres de sigrons; 114 de blat; 135 d' ordi; 33 de blat de moro; 21 de faves; 31 de fesols; 5 de vesses; 3 de guixes; 5,463 de ví; 59 d' oli; 623 kilos d' atmetlles; 71,136 d' avellanes; 1,502 de fruytes; 33,280 de patates, y 1,237 de forratges.

La Figuera

Lloch que conta ab 618 habitants, situat en una de les estrebacions immediates al Montsant, al occident de Tarragona y al nort de Falset, distant respectivament d' abdues poblacions 53 y 16 kilòmetres.

Lo poble està emplaçat en un tossal bastant elevat y lo constituhexen 185 cases agrupades, ademés del caseríu d' En Guimar, ab 13 cases y 39 alberchs escampats pêl terme, formant los primers vuyt carrers y una plaça. Entre los edificis poden esmentar-se la Casa capitular y la esglesia parroquial, si bé reduhida, de bona fàbrica.

L' ajuntament manté dues escoles elementals, una pera cada sexe, y

reb lo corrèu per peató, des de la Vilella baxa o des de les Borges del Camp.

La esglesia està dedicada a Sant Martí y està regida per un rector d' entrada, subgecte al bisbat de Tortosa y al arxiprestat de Masroig. La festa major se celebra a la diada del patró de la esglesia.

La localitat no es mólt antiga, puix que abans estava reduhida a unes quantes casetes, y per l' enginy y laboriositat de sos habitants ha vingut prosperant fins a constituir municipi.

Clixé de Prudenci Seró

La Figuera.—Vista general

La agricultura y la remadería són les fonts de riquesa del poble, contribuint al desenrotllo d' una altra la calitat de les terres del terme y lo accidentat del meteix, donada sa situació prop de la serra del Montsant, regat, al propri temps, tot lo terme per lo riuet de Prades, que passa pêls encontorns del tossal, en quina part superior s' alça lo caseríu.

Dit terme afronta al N. ab lo de Cabacés; al S. ab lo de Torra del Espanyol, al E. ab lo de Molar y al O. ab lo de Vilella baxa, assenyalant-se-li una extensió de 1,570 hectàrees de terreny, quina classificació es la següent: 73 de secà; 5 de regadíu; 73 de goret; 587 de vinya; 13 d' olivers; 93 d' atmetllers; 25 de roqueràm; 401 de bosch; 260 de terres que no-s poden conreuar y 40 d' inútils.

Los productes del terme de la Figuera, són: 236 hectòlitres de blat; 518 d' ordi; 4,840 de ví; 16 d' oli y 40,700 kilos d' atmetlles.

Garcia o Carcia

Vila de 1,779 habitants, assentada a la ribera esquerra del Ebre, a 56 kilòmetres de Tarragona y a 10 de Falset, trobant-se emplaçada demunt d' un

montícol rodejat per los rius Ebre, Ciurana y Rechdebós, y guardada dels vents del N. per una serra, derivació de la de la Llena, confinant son terme per N. ab los d'Ascó, Vinebre, Torra del Espanyol y la Figuera; al S. ab los de Tivissa, Mora la Nova y Mora d' Ebre; al E. ab lo de Masroig, y al O. altra vegada ab los de Mora d' Ebre y Ascó.

La localitat consta de 549 edificis, repartits en 10 carrers, alguns de regular extensió y de dues places, comptant també ab diverses masíes o sinies, y ab un caseríu o masía de Senier, de 17 cases, ademés de 372 alberchs extesos per son terme municipal.

Entre los edificis de construcció moderna, hi figuran la esglesia parroquial dedicada al Natalici de la Verge, de sòlida arquitectura, y la casa de la vila de bona planta o traçat. També disposa lo municipi d' hospital pêls vehins pobres.

Composan l' ajuntament un batlle, un tinent y sis regidors, dividint-se la vila en dos districtes y costejant dels fondos municipals dues escoles elementals per noys y noyes.

Clixé de A. Güixens

Garcia.—Vista general

Per les necessitats d' ordre relligiós disposa Garcia d' un rector y un vicari, formant part del bisbat de Tortosa y del arxiprestat de Masroig, celebrant-se la festa major lo 8 de Setembre, y comptant també ab una ermita dedicada a Santa Magdalena, cremada en la guerra civil del 1835, y refeta posteriorment.

Encara que lo ferrecarril de Madrid a Barcelona atravessa son terme passant a 500 metres del poble y extenent-se proper lo grandiós pont pera vade-

jar lo ríu Ebre, fretura la vila de tota estació y baxador, devent utilisar lo de Mora la Nova a 4 kilòmetres de Garcia.

En aquella localitat tenen lloch dues fires anyals, una lo tercer diumenge de Quaresma y la altra lo segón diumenge del mes de Desembre. Aquesta sobretot té notoria importancia, puix s' hi acumulan remats de bestiar de tota

Clixé de A. Güixens

Garcia.—Vista general de la població

mena, especialment los de conrèu y transport, com mules y cavalls, pera provisió de la pagesía de la vila y de les de Mora la Nova, Mora d' Ebre, Ascó, Vinebre, Masroig y Molar.

Lo terreny de son terme es de mitjana calitat, suficient montanyós per N. y O. y planer per E. y S., y aquest ab diversitat d' hortes, que assahonan les aygues dels rius abans esmentats, extrahent-les ab lo sistema de sinies més o menys rudimentaries.

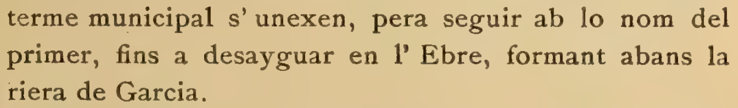
La extensió general de dit terme es d' uns 26 kilòmetres y la superficie total es de 9,057 hectàrees, repartides en 641 de secà; 36 d' horta; 755 de vinya; 252 d' olivers; 2 de garroferal; 398 d' atmetllers; 1 d' avellaners; 1,079 de pastures; 2 d' aubereda; 984 de roqueràm; 726 de bosch y 203 d' inútils.

Prodahexen aquelles terres: 30 hectòlitres de cigrons; 436 de blat; 50 d' ordi y 100 de civada; 80 de blat de moro; 100 de faves y favons; 125 de fesols; 200 de guixes y llegums; 7,550 de ví; 1,300 d' oli; 199,000 kilos d' atmetlles; 600 d' avellanes; 2,000 de garrofes; 18,000 de fruytes; 1,670 de patates y 50 de forratges.

Segons ja havèm dit, Garcia era una població mahometana, que va comprar al walí de Ciurana los térmens de Falset y de Pradell. Conquerida la vila per Albert de Castellvell, passà a formar part de la baronía de dit personatge y després a la de la casa d' Entenza, que sembla que va establir sa fortalesa principal en dita vila, puix encara quedan despulles de son castell, passant després a unir-se a la rodalía del comtat de Prades. En les fortes guerres del derrer terç del segle XIII entre Entences y Templers, hi figura ab lo nom de *Carcia,* que fóu lo séu originari, puix en 1170 ja s' anomenava *Carceia* en document públich.

Gratallops

Vila de 716 habitants, situada entre los rius Ciurana y Montsant, en quin terme municipal s' unexen, pera seguir ab lo nom del primer, fins a desayguar en l' Ebre, formant abans la riera de Garcia.

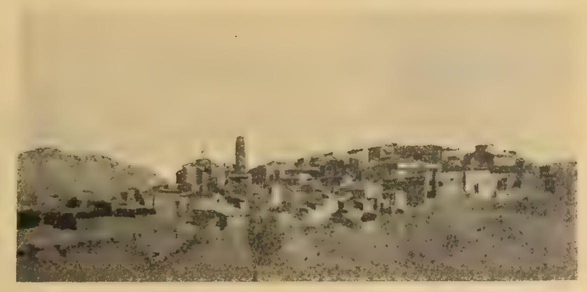

Rodejada la vila de gran nombre de turons dels que suran en lo Priorat, pot assegurar-se que es la localitat emplaçada en lo cor d' aquell país, puix lo terreny característich del meteix o sía lo *llacorell,* domina per tot arrèu. Sa situació, prop la serra de Montsant, contribueix a que son clima resulte temprat y sech, tota vegada que dita serra resguarda la vila dels vents del Nort y en cambi la distancia que la separa d' aquella serra, la aparta de la zona freda que per sa elevació desenrotlla en sos encontorns.

Gratallops afronta per N. ab lo terme de Torroja; per S. ab lo de Bellmunt; al E. ab lo de Porrera y al O. ab lo de Lloar, trobant-se a 45 kilòmetres de distancia de Tarragona y a 10 del cap de partit.

Lo poblat reuneix 342 edificis y 27 masíes, ademés de 47 alberchs de sopluig, disseminats en son terme municipal, formant los primers nou carrers y dues places.

L' ajuntament sosté dues escoles elementals y lo corrèu se reb per peató des de la estació de Marsà-Falset.

Clixé de Delfí Navás

Gratallops. —Vista general

Una carretera del Estat (11 kilòmetres), actualment en construcció, unirà Gratallops ab Falset, y perllongada des de Gratallops a Vilella baxa (5 kilòmetres), enllaçarà la general d' Espluga de Francolí a Flix ab la d' Alcolea del

Pinar. Compta, ademés, ab camins de ferradura per anar a Lloar (3 kilòmetres), Bellmunt (4), Vilella alta (6), Porrera (10) y Torroja (4).

La esglesia parroquial es de gran capacitat y de bon istil, dedicada a Sant Llorenç, en quina festa celebra lo poble la major. S' alça també en son terme en direcció al NO. una hermosa ermita ahont se venera la imatge de la Verge de la Consolació, manada construir per l' abat de Vilabertràn, Domenech, devot de la Cartoxa de *Scala Dei*, en quin convent va ésser enterrat (242).

Lo terme de Gratallops comprèn 1,147 hectàrees de terreny montanyós, dividit en 21 de secà; 7 de regadíu; 897 de vinya; 43 d' olivers; 27 d' atmetllers; 5 d' avellaners; 4 de roqueràm; 33 de bosch; 44 de terres sens conrèu y 66 d' inútils.

Les produccions, per terme mitg, són: 50 hectòlitres de blat; 69 d' ordi; 10 de blat de moro; 10 de faves; 5 de fesols; 6,633 de ví; 151 d' oli; 16,960 kilos d' atmetlles; 1,600 d' avellanes y 1,000 de patates.

Hi ha que fer present que-ls vins de Gratallops, per ses condicions especials, són mólt abonats a ranciejar-se, y en bona part de cellers de la vila s' hi troban coleccions de vins rancis de diferents anys, de gust exquisit y força alcohòlica superior.

Guiamets

Lloch compost de 412 habitants, ab ajuntament que forman sis regidors y un batlle y son tinent, situat en hú dels turons del Priorat a 62 kilòmetres de la capital de la provincia, 10 del cap de partit, 39 de Reus, 69 de Tortosa, a quin bisbat pertany, y 5 de Masroig, cap del arxiprestat o de la demarcació eclesiàstica.

L' emplaçament del poble fà que conste de pochs carrers, curts, estrets y de alineació irregular, y d' una plaça, axís còm d' alguna placeta, aplegant en

Plan de Guiamets

(242) Dr. Valls; *Inst. de la Sag. Cong. de la Cart.* (ps. 32 y 33).

conjunt 109 edificis agrupats y 14 escampats per son terme, ademés de 5 barraques de sopluig, trobant-se la agrupació principal en lo cim y declius de dit turó, combatut per tots los vents.

La corporació municipal sosté una escola incomplerta o mixta per noys y noyes; la casa comunal es regular, y per les relacions mercantils se preval d' alguns camins vehinals regularment conservats.

Per Guiamets passa lo ferrecarril anomenat dels Directes, tenint estació a un kilòmetre del poblat, que presta servey a sos vehins y als de Capsanes. Per la estació reb lo corrèu, conduhit per un peató, a la vegada carter. També passa per lo terme la carretera d' Alcolea del Pinar.

Com a tots los pobles, no hi falta la corresponent esglesia parroquial, servida per un rector d' entrada, essent l' edifici apropòsit pera les necessitats de

Clixé de A. Güixens

Guiamets.—Vista general

dita parroquia, ab bones llums y ab dedicació a Sant Lluís, bisbe, y a Sant Felíu, martir, en quina diada celebra la festa major, o sía en los díes 19 y 20 d' Agost.

La situació de la localitat contribueix a que no tinga font comunal; emprò, aparexen en son terme diverses fonts naturals, aprofitades per les families pera usar de ses aygues a fí d' atendre a les necessitats domèstiques. Pera lo regadíu pot utilisar les avingudes del barranch de Marmellà y de la riera de Capsanes. Ara se portan les aygues al poble, per conducció especial.

Guiamets, en lo començament del segle XIX era un barri de Capsanes, y per tant es una localitat relativament moderna, havent augmentat son caseríu ab lo treball de sos habitants, fins a fer-se independent, augment que segueix son curs ab la empenta proporcionada per mitg de la estació ferrecarrilera.

Lo terme de Guiamets afronta al N. ab Masroig; al S. ab Tivissa y te-

rres de la serra d' Almós; al E. ab Capsanes y agregat Darmors y al O. ab Garcia.

Dit terme es generalment de secà, montanyós y a propòsit per lo pasto-

Clixé de A. Güixens

Guiamets.—La esglesia parroquial

reig, alcançant la totalitat de les terres la xifra de 1,266 hectàrees, distribuides en 38 de secà; 10 de regadíu; 38 de goret; 2 d' horta; 463 de vinya; 26 de olivers; 23 d' atmetllers; 39 de bosch; 127 no conreuades y 500 d' inútils.

Produheix lo terme de Guiamets, 50 hectòlitres de blat; 69 d' ordi; 10 de moresch; 10 de faves y favons; 5 de fesols; 4,630 de ví; 86 d' oli; 16,100 kilos d' atmetlles; 400 de patates y 20 de forratges.

Lloar

També Lloar es un lloch del Priorat, situat demunt de cert montícol, a 1 kilòmetre de Montsant, rodejat d' altes serres, que impidexen l' assolament per tot vendabal, essent son clima sà y prou temprat. Compta ab 558 habitants.

La localitat està composta de 198 cases, 20 escampades per lo terme, ademés de 27 alberchs de sopluig, formant uns 10 carrers, que encara que són irregulars, alguns resultan bastant perllongats, com lo de Plamoré, lo Major y lo del Ríu, havent-hi varies places, y essent la de la esglesia bastant espayosa.

Les distancies de Lloar a Tarragona són de 46 kilòmetres; a Tortosa, a

quin bisbat perteneix, de 47; 12 a Falset y 20 a Masroig, cap del arxiprestat.

L' ajuntament vé format per vuyt regidors, entre ells un batlle y son tinent, sostenint dues escoles elementals, una de noys y altra de noyes; gaudint de casa consistorial bastant regular, y comptant ab camins vehinals relativament conservats, a fí de relacionar-se ab los pobles dels encontorns. També té aygues potables dins de la localitat per mitg de les fonts naturals que brollan en la metexa, recollides les aygues ab les obres fetes per lo Municipi.

La esglesia parroquial es de bona arquitectura, suficient capàs per les necessitats espirituals de la població, carexent, no obstant, de tota obra d' art, y trobant-se dotada de tot lo necessari per lo servey relligiós.

Dita esglesia fóu dedicada a Sant Miquel Arcàngel, celebrant també festa major per Sant Domingo. Està dotada de un rector rural o vicari nutual.

Lo terme municipal es en general de mitjana calitat per les terres, y en lo conjunt pot ésser considerat com a mólt montanyós, abundant los terrenys de llacorell, ahont se produhexen vins de classe immillorable.

Les afrontacions de dit terme són: al N. ab lo de la Figuera; al E. y S. ab Gratallops y Vilella baxa y al O. ab Masroig.

Atravessa lo terme de Lloar lo ríu Ciurana y lo riuet de Montsant, y ses montanyes principals s' anomenan «la Pedregosa», «Damuntroca» y «Avellar».

La extensió del terme municipal de Lloar es sumament reduhida, puix no-s composa més que de 582 hectàrees de terreny, repartides en les següents classes: 25 de secà; 4 d' horta, regades ab lo riuet de Montsant; 320 plantades de vinya; 25 d' olivers; 25 d' atmetllers; 1 de fruyteràm; 3 de bosch; 102 de pastoreig; 49 no conreuades y 182 d' inútils.

Les produccions mitjanes de dites terres, són les que a continuació anàm a detallar: 5 hectòlitres de cigrons; 15 de blat; 30 d' ordi; 6 de sègol; 8 de faves y favons; 2 de fesols; 1 de guixes y altres llegums; 2,900 de ví; 60 d' oli; 13,500 kilos d' atmetlles; 2,000 de fruytes diferentes; 2,000 de patates y 2,000 de forratges.

Lloar, si bé es un poble antich, està mancat d' historia, vivint tranquilament de la agricultura, única font de riquesa desenrotllada en son territori.

Margalef

Lo lloch de Margalef, que-s composa de 603 habitants, se troba emplaçat en lo punt més distant de la capital de la provincia, en sa orientació del NO., a 50 kilòmetres de dita capital, 55 de Tortosa, a quin bisbat correspòn; 20 de Falset, cap de son partit judicial y altres tants de Masroig, residencia del arxipreste eclesiàstich.

Dit poble està assentat demunt de un roqueràm, entre les serres de la Llena y la del Montsant, prop del riuet del meteix nom, que baxa de les mon-

tanyes de Prades, y gaudeix de bona ventilació, clima fresch encara que mólt sanitós.

La agrupació de la localitat se compòn de 164 cases, quasi totes de hú o dos pisos, ademés d' altres 20 escampades per son terme municipal, estimades la major part com a masíes y algunes com a sopluig.

Lo municipi queda reduhit a sis regidors ab son batlle y son tinent, mantenint dues escoles municipals ab escassa retribució pera los dos mestres, destinats a la ensenyança de noys y noyes, y valent-se de pochs camins vehinals pera la relació ab los restants pobles.

La esglesia parroquial, si bé reuneix la corresponent solidesa y capacitat, res té de notable, trobant-se servida per un vicari nutual y venint dedicada al Arcàngel Sant Miquel, una de les festes majors del poble. En son terme y en

Clixé de Prudenci Seró

Margalef.—Vista general

lloch enterament feréstech, com ho es casi tota sa rodalía, s' alça una ermita dedicada a Sant Salvador, de gran devoció de sos habitants y dels qui viuen en los dels encontorns.

Dit terme, com proper a la serra de Montsant, està plê de grans blochs de pedra, llençats per la força volcànica o la de les aygues, despresos de dita serra, ab diferentes coves, alguna de elles meravellosa per les estalactites y estalacmites formades per lo degotall de les aygues, quina exploració, per sa grandiositat, no ha pogut ésser complerta. Lo riuet de Prades o de Montsant

y distints barranchs y barrancons constituexen part de dit terme, alguns ab aygues quasi contínues.

Lo fonament de Margalef arrenca de la restauració cristiana, puix en l' any 1200 lo rey En Pere, lo Catòlich, en document firmat a Tarragona, va donar aquell lloch a la esglesia de Tortosa, y encara que dit lloch lo composavan algunes petites cases, en lo segle passat, per lo treball de sos habitants, augmentà lo nombre d' aquests y son caseríu, fins a constituir un municipi independent.

Lo terme municipal de Margalef afronta al N. ab la Pobla de Granadella en la provincia de Lleyda; al S. ab Cabacés; al E. ab Ulldemolins y la Morera, y al O. ab la Bisbal de Falset.

La totalitat de les terres arriba a la xifra de 3,185 hectàrees, repartides en 104 de secà; 4 de regadíu; 52 de goret; 2 d' horta; 161 de vinya; 84 d' olivers; 93 d' atmetllers; 6 de fruyteràm; 360 no conreuables y 1,825 d' inútils.

Les produccions més importants, són: 400 hectòlitres d' ordi; 680 de sègol; 30 de civada; 20 de fesols; 10 de guixes y altres llegums; 805 de ví; 168 d' oli; 65,100 kilos d' atmetlles; 9,600 de fruytes y 12,000 de patates.

Marsà

Altre lloch situat en lo Priorat, a dos kilòmetres de Falset, 35 de la capital de la provincia, 24 de Reus, 55 de Tortosa, cap de sa demarcació eclesiàstica y 4 de Masroig, de quin arxiprestat forma també part. Té 1,263 habitants.

Emplaçada la població en un planer, gaudeix de clima temprat y sanitós, com la major part dels pobles d' aquella comarca.

Lo lloch de Marsà està compost de 353 cases de dos y tres pisos, 11 masíes y 41 alberchs de sopluig, distribuides les primeres en 15 o 16 carrers y una bona plaça, ademés d' algunes placetes poch importants, tenint son municipi la corresponent casa consistorial moderna y de capacitat suficient pera reunir tots los serveys municipals, dotant dues escoles d' ensenyança pública, y estant perfectament servida la correspondencia o corrèu per la estació ferreviaria de Marsà-Falset, de la línia dels Directes o de la Companyía de Madrid, Çaragoça y Alacant, que atravessa son terme y resulta emplaçada aquella estació a mitg kilòmetre del poblat, aprofitada a la vegada per los habitants de Falset, que-s comunican ab Marsà per la carretera provincial, ara del Estat, de Falset a Marsà, convertida en un passeig de 2 kilòmetres des de una a la altra localitat, y unida a la general de Tarragona a Alcolea del Pinar, que atravessa la primera de les viles esmentades.

Plan de Marsà (Revisat per l' Ajuntament)

Noms dels carrers y places

1. Plaça de la Esglesia.
2. C. de la Bassa.
3. C. de Mora.
4. C. de Reus.
5. C. de Roig.
6. C. de la Venia.
7. C. de Falset.
8. C. de St. Joseph.
9. C. Major.
10. C. de la Palla.
11. Trev.ª C. Major.
12. Trev.ª Arenes.
13. C. Arenes.
14. Arraval Arenes.
15. » »
16. C. del Canà.

També té Marsà diferents camins de carro, pera comunicar-se ab Capsanes, Guiamets y serra d' Almors.

A Marsà no faltan les aygues pera lo servey públich, puix té una font de quatre raigs que flueix de día y de nit, y encara que sa riquesa està fonamen-

Clixé de A. Güixens

Marsà. — Vista general

tada ab lo conrèu de la terra, venen desenrotllades en dit poble totes les industries de caràcter domèstich, anant de contínuu en augment, com augmenta la localitat, sots lo fonament dèl tràfech de sa estació ferreviaria.

La esglesia parroquial es de sòlida arquitectura, bastant espayosa, ab regulars altars de fusta daurada, bona distribució de llums y decentment adornada. Sa dedicació es a la Assumpció de la Verge, en quina diada celebra sa

festa major, y està regentada per un rector y un vicari. En Marsà fóu alçat un convent de Servites en lo segle XVII, enderrocat quan la expulsió de les comunitats relligioses en l' any 1835.

Marsà es un poblat que nasqué ab la restauració cristiana, sense que se li conega cap fet històrich, seguint la sort dels poblats de la comarca que passaren del domini de la casa de Castellvell a la constitució de la baronía d' Entenza, y després a la del comptat de Prades.

Clixé de A. Güixens

Marsà.—La esglesia parroquial

Lo terme confina al N. ab lo de Falset; al S. ab Capsanes; al E. ab Pradell y Colldejòu y al O. ab Masroig, essent lo terreny bastant fèrtil, abundós en aygues y conservant-se algún bosch en les montanyes que forman part de dit terreny.

La superficie general de dit terme alcança a la extensió de 1,445 hectàrees de terreny, distribuides, en la corresponent estadística agrícola, de la següent manera: 130 de secà; 39 de regadíu; 38 de goret; 10 d' horta; 800 de vinya; 43 d' olivers; 31 d' atmetllers; 140 d' avellaners; 6 d' arbres fruyters; 60 de bosch; 36 de pastures; 40 sens conrèu y 180 d' inútils.

Produhexen aquelles terres per terme mitg, 50 hectòlitres de cigrons; 160 de blat; 200 d' ordi; 100 de sègol; 50 de faves y favons; 90 de fesols; 25 de guixes y altres llegums; 2,000 de ví; 70 d' oli; 20,000 kilos d' atmetlles; 70,000 d' avellanes; 4,980 de fruytes; 15,000 de patates y 1,000 de forratges.

Masroig

Lloch de 1,225 habitants, situat a la part occidental del Priorat, en direcció al ríu Ebre, distant de Tarragona 63 kilòmetres; 9 de Falset; 29 de Reus y 66 de Tortosa, formant part d' aquell bisbat, com ja s' ha dit, portant lo nom de la demarcació eclesiàstica existent dins de la comarca de la esquerra superior del ríu Ebre.

Lo poblat se troba emplaçat demunt d' un petit turó que domina un te-

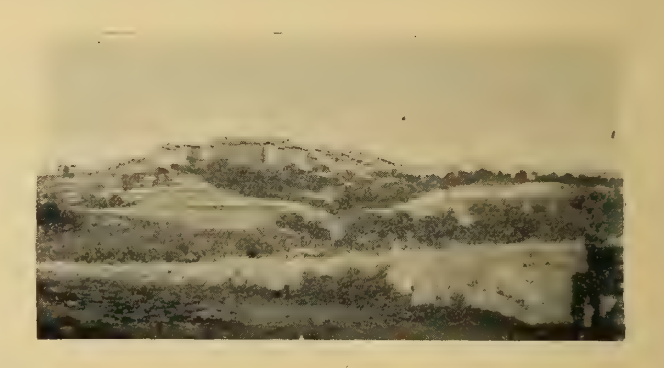
rreny planer de quasi 11 kilòmetres d' extensió, de cara al mitg día, horitzont clar y hermós, ventilació complerta y clima temprat y saludable, composant-lo 13 o 14 carrers, entre los quals hi ha que fer esment dels anomenats Major, La Font y Nou, axís com de la plaça de la esglesia y varies placetes, ab cases de bona fàbrica y ab un conjunt de 327 edificis, ademés de 93 masíes y 73 alberchs pera axoplugar-se la pagesía en diferents llochs del terme.

La casa consistorial es moderna y de fàbrica que ja té certes pretensions arquitectòniques, consignant-se en los pressupostos municipals la dotació pera dos mestres d' instrucció pública, un pera cada sexe, que abdós gaudexen de casa y retribucions.

També Masroig està en comunicació ab los pobles vehins, per mitg de camins vehinals y ab la carretera general de Tarragona a Alcolea del Pinar, que passa a 2 kilòmetres del poble.

La esglesia parroquial es regular y espayosa, adornada ab bonichs altars daurats, havent sigut dedicada al apòstol Sant Bartoméu y servint-la un rector y un vicari.

Lo cementiri se troba a 700 metres del poble, en lloch ventilat y convenient. Axí meteix, a 2 kilòmetres de la localitat, en un turonet, per quin pèu té son curs lo ríu Ciurana, s' alça l' ermitori dedicat a la Verge de les Pinyeres, imatge a la que los vehins professan particular devoció, y en quin punt sembla que antigament se trobava emplaçat lo poble, ab lo nom de Pinyeres, sense que conste perque va ésser trelladat al lloch ahont ara queda situat.

Clixé de Delfí Navás

Masroig.—Vista general

Lo terme municipal de Masroig afronta al N. ab lo de Lloar; al S. ab lo de Tivissa; al E. ab Falset y al O. ab Garcia.

Sa extensió alcança a 3,182 hectàrees de terreny, classificades en 120 de secà; 15 de regadíu; 120 de goret; 520 de vinya; 115 d' olivers; 100 d' atmetllers; 1 d' avellaners; 6 de fruyteràm; 360 de no conreuades y 1,825 d' inútils.

Les produccions més importants, són: 120 hectòlitres de blat; 850 d' ordi; 60 de sègol; 15 de faves y favons; 10 de moresch y altres tants de fesols; 4,950 de ví; 123 d' oli; 70,000 kilos d' atmetlles; 500 d' avellanes; 4,980 de fruytes; 15,000 de patates y 1,000 de forratges.

Molar

Lloch que compta ab 812 habitants, anomenat també Molar d'en Bas, situat en un petit planer a 6 kilòmetres de la riba esquerra del Ebre, ab bona ventilació y clima temprat y sanitós, distant de Tarragona 50 kilòmetres, altres 50 de Tortosa, de quin bisbat depenja en lo eclesiàstich; 3 de Falset y 13 de Masroig, cap de son arxiprestat.

Se composa lo poblat de 205 edificis, 25 masíes y 58 alberchs de sopluig, reunits los primers en 11 carrers, essent hú dels principals lo dedicat al marquès de Tamarit, una plaça y alguna placeta, generalment regularisat lo paviment, de bon pis y poques irregularitats.

L' ajuntament compost de vuyt regidors, entre los quals s' hi comptan un batlle y son tinent, té dotada la població ab dues escoles elementals, y reuneix també bona casa capitular pera tots los serveys del municipi.

Si bé es de bona fàbrica sa esglesia parroquial servida per un vicari nutual y dedicada a Sant Roch, en quina diada celebra lo poble la festa major, res té de notable, puix sols cumpleix l' obgecte a que vé destinada.

Prop de Molar y dins de son terme existeix una important explotació de mineral de plom, que competeix ab la de Bellmunt, donant bons rendiments de dit metall, y una petita part d' argent, segons la purificació que-s vé practicant en la gran fàbrica o fundició alçada a la vorada dels minats.

Lo terme municipal està rodejat en sos quatre punts cardinals per los térmens colindants de Garcia y Falset, y sa extensió ha sigut fixada ab 2,068 hectàrees de terreny, distribuides en 191 de secà; 5 d' horta; 797 de vinya; 91 de olivers; 127 d' atmetllers; 2 de fruyteràm; 200 de bosch; 534 de terres no conreuades y 124 d' inútils.

Produheix lo terme de Molar com a promitg d' un decenni, 1,050 hectòlitres d' ordi; 500 de civada; 8,000 de ví; 134 d' oli; 88,000 kilos d' atmetlles; 2,000 de fruytes y 13,000 de patates.

Lo Molar es un municipi modern, puix a principis del segle XIX encara era un barri o agregat de la vila de Garcia.

Mora la Nova

Vila de fà poch temps, anomenada abans Masos de Mora, y per consegüent una agrupació de caseríus, posats a la esquerra del Ebre, que depenjavan del important municipi de Mora d' Ebre, emplaçat a sa dreta, y abdós poblats, alçats junt als màrgens del esmentat ríu. Compta ab 1,855 habitants.

Mora la Nova, per trobar-se a la part esquerra d' aquell ríu, vé agregada

al partit judicial de Falset, a 52 kilòmetres de Tarragona; 33 de Tortosa, depenjant d' aquell bisbat en lo eclesiàstich; 16 de Falset y 12 de Masroig, cap de son arxiprestat.

Los 346 edificis que constituexen la agrupació principal del poble, estàn emplaçats a mitg kilòmetre del ríu, ademés de 23 entre masíes y alberchs de sopluig, comunicant-se ab Mora d' Ebre y ab les localitats de la dreta del esmentat ríu per mitg d' una barca de pas, comuna a abdós municipis. Actualment està progectant-se un pont de gran extensió entre les dues poblacions sobre l' Ebre, com a part integrant de la carretera de Tarragona a Alcolea del Pinar, vía general que atravessa una y altra.

Noms dels carrers

1. Riu Ebre y barcassa.
2. Carretera a Castelló de la Plana.
3. Esglesia.
4. Carretera d' Alcolea a Tarragona.
5. Pont.
6. Camí de la Barca.
7. Camí de la Barca antiga.
8. Camí de Garcia
9. Barranch.
10. Carrer de Mendizábal.
11. Id. de Castelar.
12. Id. de Sant Domingo.
13. Id. d' en Prim.
14. Id. del Cementiri.
15. Arraval de Santa Teresa.
16. Carretera de Tortosa a Garcia (en construcció).

Plan de Mora la Nova

Revisat per l' Ajuntament

ESCALA: 1 : 10000

Allí també té parada y estació de primera classe lo ferrecarril dels Directes, edifici important, grandiós y elegant, com los de major categoría, ab restaurant y quantes ventatges portan les estacions de primer ordre.

La localitat està situada devall de la estació, quasi a nivell del ríu, y axò ha contribuit a que ab les avingudes, aquella haja sofert grans desperfectes, obligant a sos habitants a refer complertament bona part de ses cases. Axís es que la població té aspecte de moderna, distribuida en 16 o 17 carrers, ben aliniats, que portan la major part lo nom de personatges dels primers temps

de la època constitucional d' Espanya, o de polítichs y estadistes quasi dels nostres temps. Com es de suposar, reuneix també lo poblat algunes places, y no pot mancar la popular anomenada de D. Joan Caballé, abans de la Constitució, com la més important per haver dit senyor obtingut la construcció del pont.

La esglesia parroquial no té res de particular pera fer-ne esment; estant dedicada a la Verge del Remey, en quina diada se celebra la festa major y resulta dotada de un rector y un vicari.

Lo terme municipal afronta al N. ab Garcia; al E. ab Darmors, terme de Tivissa, y al S. y O. ab lo ríu Ebre, constant de 1,533 hectàrees de terreny, classificades en 71 de secà; 20 de regadíu; 71 de goret; 7 d' horta; 460 de vinya; 210 d' olivers; 163 d' atmetllers; 51 d' arbres fruyters; 5 d'aubereda; 187 de bosch; 129 sens conrèu y 138 d' inútils.

Clixé de F. Audiñach

Mora la Nova.—La carretera

Les produccions de Mora la Nova, són: 260 hectòlitres de blat; 450 d' ordi; 75 de sègol; 70 de civada; 60 de moresch; 30 de faves y favons; 35 de fesols; 4,600 de ví; 840 d' oli; 114,700 kilos d' atmetlles; 67,000 de garrofes; 40,000 de fruytes de tota mena; 40,000 de patates y 6,500 de forratges.

A Mora la Nova se celebra una fira mólt important lo día 20 d' Octubre de cada any, ahont hi concorren los vehins dels pobles de Garcia, Mora d' Ebre, Vinebre, Ascó, Benissanet, Tivissa, Mirabet, Flix, Fatarella, Corbera, Pinell y Gandesa, fent-se bones transaccions en bestiar mular, asnal, de llana, faràm, quincalla y utensilis domèstichs.

Morera y Scala Dei

Lo lloch de la Morera, que té 541 habitants, apareix emplaçat demunt del replà del cingle inferior del Montsant, a una altura considerable, tal vegada de 800 metres sobre lo nivell de la mar, distant de Tarragona 42 kilòmetres y del cap de son partit judicial Falset, de 18 a 20.

Les afrontacions generals del terme, són: per N. ab lo de Ulldemolins; per S. ab los de Vilella alta y Poboleda; per E. ab lo de Cornudella y al O. ab lo de Cabacés.

Si bé resulta dit lloch un poch resguardat del vent del N. per lo segón cingle demunt del poble, sa situació elevada contribueix a que lo clima resulte sech y fret.

Cent trenta cases de hú, dos y tres pisos, composan lo poblat, ab alguna masía y diferents alberchs escampats per lo terme, formant lo caseríu 6 carrers y una plaça, tot irregular y desigual, donada la solera de son emplaçament.

L' ajuntament, compost de sis regidors y un batlle, sosté una escola incomplerta de noys y noyes pera la ensenyança pública y lo corrèu portat de les Borges, es rebut per un peató que lo recull de Poboleda, ab qui-s comunica per mitg de un camí vehinal, comptant també ab altres de ferradura per anar a *Scala Dei* y a Cabacés, y un modern de trànsit rodat per passar a Cornudella, comprès en lo nou plan de camins vehinals.

La esglesia parroquial, senzilla y espayosa, es servida per un rector d' entrada, estant dedicada al Natalici de la Verge, en quina diada, 8 de Setembre, celebra lo poble la festa major.

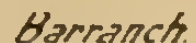
Lo terme municipal de la Morera resulta extensíssim, per abarcar l' antich de son municipi, y ademés lo de la Cartoxa de *Scala Dei* y lo anomenat de Bonrepòs o partida de Sant Blay, per quin motíu alcança la xifra de 5,437 hectàrees de terreny, distribuides en la següent classificació: 95 de secà; 95 de goret; 20 d' horta; 1,848 de vinya; 40 d' olivers; 36 d' atmetllers; 15 d' avellaners; 756 de pastoreig; 212 de roqueràm; 814 de bosch; 1,800 de terres no conreuades y 300 d' inútils.

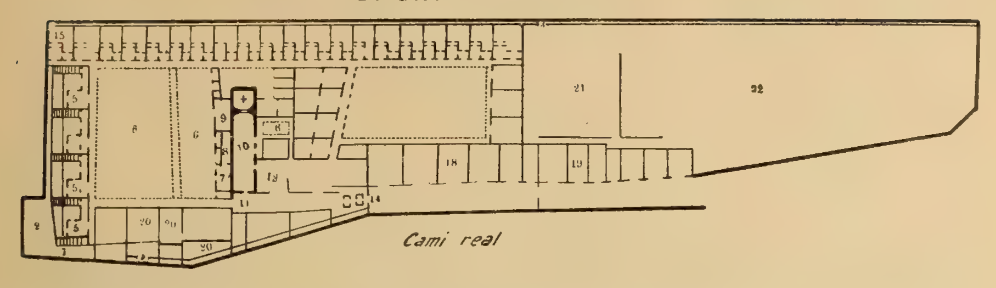
Per terme mitg les terres de conrèu produhexen: 495 hectòlitres d' ordi; 566 de civada; 141 de faves y favons; 21,831 de ví; 217 d' oli; 18,480 kilos de atmetlles; 4,000 d' avellanes; 41,600 de patates y 3,000 de forratges.

Notes històriques. — Lo lloch de la Morera es un dels més antichs d' aquella comarca. Durant la dominació muslímica, va alçar-se allí una masía o alquería mora, ocupada, segons sembla, per Bertràn de Castellet, abans de la conquesta de Ciurana. Una vegada presa la fortalesa del walí de dit territori, lo lloch de la Morera va seguir la sort dels petits poblats que edificaren los cristians restauradors en la esmentada comarca, passant a ésser del domini d' Albert de Castellvell, senyor anomenat de la metexa per lo rey Anfòs I o per son pare, lo comte Berenguer IV.

Albert de Castellvell o son herèu, en 8 de Desembre del any 1170, per manament reyal, feu cessió a la Morera y dels habitants en dit lloch establerts, a Arnàu de Salfores, a sa muller Montissono y a son fill Arnàu, a fí de que

Plan de Scala Dei

1. Escales que pujan a la bassa.
2. Bassa en la que-s reparteix l' ayga per la equia.
3. Id. que té 10 palms d'ample y està construida ab archs y basses devall lo meteix.
4. Altra cequia a la muralla del barranch.
5. Cel-les ab dos banchs d' horta y escales ab un arch en lo segón banch y una bassa.
6. Claustres.
7. Pujada al chor.
8. Capella del Santíssim.
9. Oratori.
10. Esglesia ab lo Sagrari.
11. Plaça de la Esglesia.
12. Sagristía.
13. Salons.
14. Façana de pedra picada ab una imatge de Nostra Senyora.
15. Cel-les ab un hort y bassa.
16. Arch d' entrada al monestir.
17. Bassa que distribueix l' ayga a les hortes de les cel-les (15) per mitg de la cequia (4).
18. Cel-les de trapenses.
19. Cel-les de venedors, criats y dependents.
20.–22. Hortes.

repoblassen aquella localitat, assenyalant-los lo terme per orient ab Font-viu, prop de la Juncosa; per occident, ab lo terme de Garcia y Cabacés *(Carceia et Unicapcerii)*; per mitgdía ab lo ríu Ciurana y la serra de Conill, y per nort ab lo Montsant (243).

Arnàu Salfores alçà una granja a orient d' aquell poble, que fóu designada ab lo nom de Bonrepòs *(Bona requies)*, ahont acudiren diferents ermitans y sens dupte per fer-se també ermità lo fonamentador de dita granja o per altres causes que no són conegudes, acabà per perdre la dominicatura del lloch de la Morera, que lo rey Anfòs I donà a sa esposa Sanxa, a primers de 1174, junt ab altres pobles de Catalunya y Aragò, per vía de esponsalici.

La sobirana, en data 13 de Janer de 1193, determenà fer una concessió de feu del lloch y terme de la Morera en favor de R. de Obach y sos descendents, y a la mort de la donadora (1208), retornaren los drets senyorials de dit lloch y terme a poder del rey D. Pere I, herèu de son pare. Aquest havía ja assenyalat en 1203 les afrontacions y térmens de la Cartoxa de Scala Dei, exceptuant de sa rodalía lo lloch y terme de la Morera per pertànyer a sa mare, la reyna Sanxa, y al confirmar y ratificar lo rey En Jaume I, fill del ante-

(243) Tarragona Cristiana, v. I, p. 513, doc. 36.

rior, aquella rodalía y térmens, en benefici dels monjos de la Cartoxa, constituint la comarca anomenada Priorat de Scala Dei, va afegir a la donació lo terme y lloch de la Morera, passant dit poble a la jurisdicció complerta de la esmentada comunitat, com havía passat a la metexa la dels altres sis pobles compresos dins dita rodalía, com indicarèm més endevant.

BONREPÓS.—Una de les partides del terme de la Morera s' anomena *Bonrepòs,* nom pres de la granja establerta per lo poblador Arnàu Salfores en la vessant oriental de dit terme. A dita granja, com ja s' ha fet present, acudiren

Clixé de J. Adrián de la Fuente

La Morera.—Vista general

diferents ermitans, quins cognòms de Fr. Joan, Fr. Arnàu de la Morera y Fr. Ramón d' Almuzara, recordan d' ahont eran procedents.

Lo rey Anfòs I va permutar los drets reyals que li pertocavan en lo terrer de Bonrepòs, ab altres que tenían Pere de Balp y sa esposa Guilleuma, en lo territori de Lleyda, y adquirits per aquests los que corresponían a Arnàu Salfores, quedaren marit y muller senyors del territori de Bonrepòs (244). Allí varen trelladar-se los donataris, ab intenció de dedicar-se a la vida contemplativa, apoyats per dit sobirà y sa esposa Sanxa, que a ses expenses va manar la construcció de la esglesia.

La presencia de Guilleuma féu també que-s donés aculliment a ermitanes, constituint-se de moment a Bonrepòs una comunitat mixta, y com a Poboleda s' havía establert abans una de relligiosos, transportats de Vallbona, l' assenyalament de límits entre abdues comunitats motivà la intervenció dels abats de Poblet y Santes Creus, y la del pabordre de Tarragona, pera posar fí a les disputes començades, venint tots a un conveni amistós en 24 de Juliol de 1203, del que va nàxer, sens dupte, l' intent de formar dues comunitats separades, una d' hòmens a Poboleda y altra de dones a Bonrepòs, de modo que

(244) Tarragona Cristiana; v. I, p. 660, doc.; nota n. 1.

a 15 d' Octubre de 1204, los ermitans de Bonrepòs cedían sos drets de conrèu y demés que-ls poguessen correspondre, a Pere de Balp, y passavan a formar part de la comunitat de Poboleda (245). Abans, en 22 de Maig de 1202, lo papa Inocenci III autorisava, des de Letràn, la fundació d' una comunitat de varons en Bonrepòs (246).

Una vegada distribuides les dos entitats, lo arquebisbe de Tarragona, En Ramón de Rocaberti, en 2 de Setembre de 1210, autorisà la constitució de la comunitat femenina, en lo lloch de Bonrepòs, y cinch anys després apareix que estava agregada a la Ordre del Císter, essent abadessa Anglesa de Balp, filla dels fundadors. Allí va anar a parar Margarida de Prades, segona esposa del rey En Martí d' Aragó, una de les últimes abadesses d' aquell monestir (1430).

En l' any 1462 no restavan a Bonrepòs més que set o vuyt relligioses, entre professes y llegues, y lo visitador general del orde del Císter, Fr. Joan abat de Morimundi, resolgué extingir la comunitat, manant que ses rendes fossen incorporades a Santes Creus, mitjansant la obligació de donar cumpliment a les càrregues a que veni̇́an afectes, essent confirmada sa resolució per lo capítol general del Císter, en Setembre de 1459.

Semblant resolució fóu rebuda ab fort disgust per les monges de Bonrepòs, que per instigació dels cartoxos de Scala Dei, en quin convent varen ésser acullides, donaren lloch a promoure-s un ruidosíssim plet devant la Curia romana, entre lo monestir de Santes Creus y lo convent de Scala Dei, al que les referides monges havían llegat tots sos bens. L' arbitratge del arquebisbe de Tarragona y patriarca d' Alexandría, En Pere d' Urrea, designat de comú acort de abdues parts per lo papa Pío II (2473), posà terme a aquesta disputa, resolguent-se que lo terme de Bonrepòs ab l' edifici, mobles, utensilis, dècimes, primicies y demés drets quedessen a favor de Scala Dei, y que los restants bens situats en altres llochs, censos y rendes serían pera Santes Creus, ahont deurían també passar los ornaments sagrats, obgectes del culte y tot quant se referís a la ordre del Císter, ab inclusió de les despulles de les monges, enterrades després derrera del cor de la esglesia de Santes Creus.

Lo convent de Scala Dei determenà convertir lo monestir de Bonrepòs en una granja, desaparexent la dedicació de la esglesia, convertida en capella o ermitori sots la advocació de Sant Blay.

Després de la desamortisació eclesiàstica ha passat la major part del terreny de Bonrepòs a mans de proprietaris, conservant la capella pública lo qui va adquirir l' edifici pera constituir un ermitori particular, agregat a la parroquia de la Morera.

SCALA DEI. — Lo lloch y terme de Scala Dei ha sigut unit també al

(245) Tarragona Cristiana; v. I, ps. 666 y 667.
(246) Villanueva; Viaje literario, v. XX, doc. XLVI.

municipi de la Morera, trobant-se un y altre a la part occidental del primer.

Quan los reys En Pere lo Catòlich y En Jaume I lo Conqueridor establiren la rodalía de Scala Dei o lo que s' anomena lo Priorat, tenían ja existencia los set pobles, oportunament assenyalats, ab sos respectíus térmens, inclosos dins dita rodalía, prenent los monjos una part del de Poboleda pera emplaçar lo convent y quedant-se ab lo territori adjunt pera viure més independents y més isolats de tota comunicació externa. Aquest territori vé a tindre unes tres mil hectàrees de terreny, quasi tot montanyós, cobert de grans pinars, abans de la desamortisació eclesiàstica, fins als murs del monestir, y sols destinada una petita part al conrèu de cereals y vinya, en un dels turons immediats a la administració dels bens de la comunitat, anomenat la Conrería.

La Morera.—Sant Blay, abans monestir de Bonrepòs

La comunitat de monjos de la Cartoxa de Scala Dei, directa o indirectament fóu la matríu de totes les restants d' Espanya y Portugal, y d' ella nasqueren les de Sant Pol del Maresma y Porta Cœli en lo segle XIII; Valparaíso, Vall de Cristo, Paular y Jesús de Nazareth, en lo XIV; Santa María de las Cuevas, Miraflores y Montalegre en lo XV y XVI.

La fundació de la Cartoxa de Scala Dei, va ésser obra del rey d' Aragó Anfòs I. Després de la conquesta de Ciurana (1153), s' escamparen per la alta e imponent serra del Montsant diferents anacoretes pera dedicar-se a la vida contemplativa, segons les costums d' aquell temps.

En la vessant nort de dita serra, ja dins de la Segarra, l' anacoreta Ramón de Vallbona, trobant-se a Tortosa, demanà al comte Ramón Berenguer IV (1157) que li donés lo lloch de Sèrvoles o Sorboles, pera la fundació d' una

comunitat relligiosa, demanda que li fóu otorgada, com en lo meteix any li donaren Ramón de Cervera y sa esposa Poncia lo territori de Vallbona (247).

No mólt distants llurs terres del monestir de Poblet, quina comunitat ja tenía existencia, los monjos d' aquest últim convent recabaren de Guillém de Cervera y sa esposa Ermesendis la cessió de sos drets feudals sobre Sèrvoles (1163), y aleshores intervingueren en la instalació de la nova comunitat progectada per Ramón de Vallbona. Aquest va donar sos drets a Poblet, mitjansant certes condicions (248), y pera neutralisar, sens dupte, la fundació del de Vallbona, tractaren los monjos del Císter d' instalar una comunitat femenina de la seva ordre al lloch de Sèrvoles, que desprès de varies gestions va unir-se a la primera, una vegada separats los ermitans que s' havían acullit a la direcció del fundador (1172).

Pera fer dita separació, Ramón de Vallbona va reunir a dits ermitans, portant-los a la vessant oposada del Montsant, o sía a la del Sur, en lo territori que axís meteix li havía donat Albert de Castellvell, senyor de la comarca de Ciurana, per indicació del sobirà (1163), y enviats allí cartoxos de la Provença, ahont tenía la ordre relligiosa montada alguna comunitat, aquests ensenyaren la regla als vinguts de Vallbona, als qui desprès procediren de Bonrepòs, segons havèm exposat, y als qui s' hostejavan en la serra de Montsant, ajuntant-los a la marge dreta del ríu Ciurana, en un lloch que anomenaren *Populeta,* Poboleda, per les móltes aubes que s' hi criavan, recordant que ab paregut nom y per semblant motíu havía sigut batejada la comunitat de Poblet.

Lo rey En Pere I assenyalà la rodalía del monestir de Scala Dei, en document datat a Lleyda a 18 d' Agost de 1203, examplant considerablement los límits de la primera donació feta per Albert de Castellvell, y son fill En Jaume I, va anyadir a dita rodalía, en 7 d' Octubre de 1218, lo terme de la Morera y altres finques, que abans havían pertenescut al senyoríu de sa avia, la reyna Sanxa, esposa d' Anfòs I (249).

Aprovades les noves afrontacions per lo prior de la Cartoxa de Verna, y pêls visitadors que tenían los priorats dels convents de la Provença (1212), los monjos de la Cartoxa de Scala Dei tractaren d' internar-se en lloch més feréstech, pera montar lo convent definitíu en un punt més adequat al compliment de les seves prescripcions de la ordre. Al pèu del Montsant, devall del cingle, en una estreta vall, per ahont fluexen les aygues del barranch de Prebona, tal volta de la Font-blanca de que-s fà esment en la donació del rey En Pere, determenaren llurs relligiosos construir les primeres cel-les, en nombre de 12, a pèu plà, a fí de que lo monjo tancat en quiscuna d' elles, gaudís, ademés de sa habitació, d' un petit hortet que li servís d' esbargiment en les llargues hores d' encerclada que devía passar en lo restant de sa vida. Aquelles primeres

(247) Tarragona Cristiana; v. I, p. 657, doc. n. 61.
(248) Cod. de Poblet, doc. CCCXL, fol. 122.
(249) Villanueva; Viaj. lit. v. XX; doc. XLIV y XLV.

cel-les alçades tocant al cingle, obligaren a la comunitat a escarpejar los montícols immediats pera encaxonar los edificis dins de la vall, reduhint lo llit del barranch, a fí de que passés junt a la part oriental del monestir. Dites cel-les foren construides en lo encontorn d' un gran pati que destinaren a fossar dels relligiosos, rodejant-lo després d' un claustre senzill, puix tota la obra fretura de pretensió artística, feta de mamposteria, ab porxada de pedra blava, de tasca posterior, segons se nota a primer antubi.

La Morera.—Runes del Convent de la Cartoxa de Scala Dei

Ab la cara de mitgdía del claustre tocava lo corredor que unía aquella ab hú dels murs laterals de la esglesia. Aquesta, emplaçada a occident, era una construcció romànica de sillars de pedra vermella granillosa, extréta del montícol immediat oriental, conegut per «Coves roges», obra de una senzillesa patriarcal, composta d'una sola nau, espayosa y ab la volta llisa, quasi acanonada, arrencada de una lleugera cornisa que rodejava la nau, y en quin arquitràu s' hi llegían inscripcions bíbliques, y en los plafons de sosteniment dels archs altres llegendes dedicades als benefactors del convent, com lo patriarca d' Alexandría y arquebisbe de Tarragona, D. Joan d' Aragó, fill tercer del rey en Jaume II. Derrera lo altar major, únich retaule del temple, s' alçava lo departament del Sagrari, posada la reserva al centre de dit departament, quadrat, del segle XVII, quina gran portada de marbre negre produhía bon efecte, essent lo interior pintat al fresch per artistes com En Pasqual y frà

Juncosa, abdós monjos de dit convent, y acabada la obra ab una elegant cúpula o lucernari. Ab lo meteix marbre adornaren en aquell segle la porta d' entrada al temple, separant també un altre corredor, en lo mur oposat, la esglesia del refetor y d' algunes habitacions del prior y sala capitular, y seguint després un altre claustre, paregut al anterior, ab dotze cel-les més, les que foren edificades a expenses del prelat abans anomenat (1330) com ne foren construides altres sis derrera del sagrari (1403) per disposició d' En Berenguer Gallart, nou devot excelent de la Cartoxa de Scala Dei, anomenant-se pati dels rosers lo del claustre del patriarca, y Galilea lo del entremitg dels dos anteriors, comprensíu de les últimes sis cel-les. En los corredors que separavan la esglesia dels claustres, s' hi montaren oratoris pera celebrar la missa los monjos, puix, com ja havèm dit, dins la esglesia no hi havía més altar que lo major, servint los murs laterals pera chor dels monjos a un y altre costat.

Un frontispici monumental, obra del segle XVIII, ab hermosa imatge de marbre de la Verge en lo centre, s' alça encara derrera del segón claustre, per la part del occident, com ingrés al convent, y una gran portalada, obra també moderna, tancava la espayosa plaça extesa devant del frontispici, a la que seguía la portería, la capella de Sant Bruno y la habitació del apotecari ab l' hort corresponent y una petita hostatgería.

Contemplades les runes del monestir des del montícol de la «Creu negra» o des de les «Coves roges», forma son emplaçament un paralelògram perfet de 300 metres de llargaria, per 100 d' ample, en quins dos extrems, superior e inferior aparexen dibuxats los dos claustres grans, ab les cel-les al descobert, puix en moltes no han desaparescut encara més que les teulades, alçant-se al mitg la esglesia y los petits departaments de caràcter general, enderrocats, com si fos un poble desmantelat per la barbarie d' alguna tribu incivilisada, de les que assoliren les ciutats romanes en los segles V y VI de la Era cristiana.

La comunitat de Scala Dei, al internar-se en aquella reconada de la serra del Monsant, trobà que demunt del primer cingle s' hi havía format un petit poble, anomenat Montalt, y pera fer-lo desaparèxer en los segles XIV y XV, tota vegada que los monjos devían viure isolats, emprengueren la tasca de donar terres a conrèu a la pagesía en altres térmens y dotaren a les noyes, si se casavan fora del poblat. Quan la localitat quedà desamparada per complert, convertiren la esglesia en una ermita dedicada a Sant Antoni, y enrunades les cases, no-s mantingué en pèu més que la ermita y departament anexe per lo ermità, la font de Sant Antoni y-ls horts regats per ses aygues, axís com lo camí reyal de la Morera a Cabacés, que passa tocant a lo que fóu dita ermita.

També a la mitjana elevació del primer cingle, demunt del convent, edificà lo bisbe d' Urgell, Fr. Andréu Capilla, monjo y prior que fóu de la comunitat, en lo segle XVII, una casa de retiro pera los prelats de Catalunya, ab un petit oratori dedicat a la Verge de la Pietat, en un lloch ahont naxen les aygues, que per filtració de les fonts de Prebona y Sant Antoni, suran en dit

lloch per diferents punts, recollides en la mina o aqüeducte que les condueix al Manitral, al cap del convent, a fí de repartir-les per totes les dependencies dels monjos, incloses les cel-les y lo regadíu de quiscún hortet, axís com per les demés terres de conrèu, properes al monestir. Al extrém del terme alçaren los monjos una nova granja, anomenada «Masdéu», per lo conrèu en lo plà de la montanya de gran quantitat de grà.

Altra font anomenada de la Sibina, nascuda en una fondalada del terme, portava ses aygues per mitg de una tubería artificial a un gran dipòsit, derrera de la «Creu negra», conegut per «Bassa de les tortugues», ahont criavan y se mantenían aquells crustacis per les necessitats dels monjos, en cas de malaltía, per caldos que no fossen de carn, aliment que no podían usar.

Abans d' arribar al convent, a un kilòmetre y mitg d' aquest, montaren la Conrería, que-s composava de cert edifici, habitació del monjo conrer o administrador; de diversos departaments pera hostatge dels jornalers o mossos de llaurança, magatzems, cups, cellers, botigues, etc., y d' una petita capella romànica. La Conrería era punt de pas obligat per anar al convent, assenyalant lo camí dues o tres creus, posades en determinats paratges (250).

Venut lo terme y lo convent després de la desamortisació eclesiàstica del any 1835, una societat formada per quatre proprietaris adquirí llur terme, procehint a la substitució dels pinars per la vinya, atmetllers y olivers, repartintse en lots les diferentes partides, y convertint tot lo terreny en quatre grans heretats, que continuan pertanyent als herèus dels compradors. En la Conrería han situat aquests les cases pera son hostatge, y divuyt o vint alberchs pera la pagesía, constituint un caseríu, com una colonia, que reuneix prop d' un centenar d' habitants, depenjant del municipi de la Morera. Va formar-se també un altre lot de una porció de terres, nomenada «Lo Tancat», en lo extrém del terme, tocant al de Vilella, puix era la part de regadíu més important de que gaudían los monjos, y allí s' ha format axís meteix un establiment de pagesía pera lo conrèu de llurs terres.

Aytal es la senzilla descripció d' aquell territori, que encara que escabrosíssim, constitueix un dels térmens més aprofitats del Priorat, especialment per lo conrèu de les terres dels proprietaris de Scala Dei y Bonrepòs.

Palma (La)

Lo lloch de la Palma, que compta ab 995 habitants, se troba emplaçat en lo extrém més accidentat de la comarca, a la distancia de 60 kilòmetres de Ta-

---

(250) En lo segle XVII, lo canonge y dignatari de la Sèu de Tarragona, Dr. Joseph de Valls, va publicar una obra ab lo títol de «Primer Instituto de la Sagrada Religión de la Cartuja», ahont se fan indicacions sobre la fundació, algunes equivocades, y sobretot s' assenyalan les biografíes dels monjos qui més se distingiren per ses virtuts y santetat, especialment la de D. Fort, regonegut com a venerable. D' aquesta obra va fer-se una segona edició en lo segle XVIII, any 1792, impresa a Barcelona.

rragona; 66 de Tortosa, a quin bisbat està subgecte; 25 de Falset y 19 de Masroig, puix forma part d' aquell arxiprestat.

Les afrontacions de son terme municipal són: al N. ab Torre del Espanyol; al S. ab Vinebre; al E. ab la Bisbal de Falset y al O. ab Flix, o més ben dit ab lo ríu Ebre, que separa per aquella part abdós términs.

Lo caseríu de la Palma se composa de 207 cases, 8 masíes y 91 alberchs de sopluig y corrals inhabitats, constituint 10 carrers, una plaça y distintes placetes, essent los principals carrers lo Major y lo de la Font.

Son ajuntament, format per vuyt regidors ab son batlle y tinent, disposa de bona casa consistorial y hospital, mantenint dues escoles elementals y rebent lo corrèu recollit per un peató en la estació de Flix.

Reuneix també en son terme alguns camins vehinals, regularment conservats, pera comunicar-se ab Vilella baxa, la Granadella, Flix y Vinebre.

Clixé de Delfí Navás

La Palma.—Vista general

La esglesia parroquial es de bona construcció, de una nau de dimensions regulars, dedicada a la Assumpta, servida per un rector. Lo fossar se troba a 400 metres del poble. Celebra la festa major en la diada de la dedicació de la esglesia.

Com tots los pobles del Priorat, hi abundan les aygues, que s' utilisan per lo conrèu de la terra.

La superficie del terme es de 3,263 hectàrees de terreny, classificades en les següents classes: 284 de secà; 188 de vinya; 254 d' olivers; 9 d' atmetllers; 1,508 de roqueràm; 500 de bosch; 500 de terrenys y no conreuades y 20 d' inútils.

Les collites per terme mitg aparexen en la proporció de 200 hectòlitres de blat; 505 d' ordi; 656 de sègol; 100 de civada; 1,128 de ví; 300 d' oli; 27,000 kilos d' atmetlles y 21,000 de patates.

Aquest poble, junt ab lo vehí de Flix, en 1399, fóu adquirit per la ciutat de Barcelona, la que hi elegía un batlle jurisdiccional.

Poboleda

Vila de 1,228 habitants, situada a la dreta del ríu Ciurana, en la vessant de cert montícol, que arrenca de la marge del esmentat ríu, a 40 kilòmetres de Tarragona, 12 de Falset, cap de son partit judicial y de son arxiprestat, y 30 de Reus.

Afronta lo terme municipal al N. ab la Morera; al S. ab Porrera; al E. ab Cornudella y al O. ab Torroja.

Lo caseríu se compòn de 479 cases, 3 masíes y 24 alberchs de sopluig, formant vuyt carrers, varies places y algunes travessíes, essent los més importants lo Major y l' Arrabal.

Son ajuntament sosté dues escoles públiques elementals, composant-se de nou regidors; reb lo corrèu per conducció rodada des de les Borges del Camp, y lo poble està en comunicació ab lo restant de la provincia per mitg de la carretera general d' Espluga de Francolí a Flix, que atravessa la localitat y segueix en direcció a Scala Dei, fins a les Vilelles, enllaçada dita vía ab la que des del pont de Ciurana atravessa lo coll d' Alforja fins a les Borges, unint-se en son terme ab la general d' Alcolea del Pinar a Tarragona. Un servey diari d' automòvils porta lo corrèu y passatgers per los pobles situats en los encontorns de llurs carreteres, tenint ademés camins vehinals de ferradura pera comunicar-se ab les localitats dels voltants. A Poboleda hi ha destacament de guardia civil.

Poboleda compta ab hermosa esglesia parroquial, espayosa y ben adornada, ab bell cloquer, rellotge públich y esfera exterior, essent notable de la esglesia algún retaule y especialment lo sagrari del altar major, obra d' esculptura, de bona talla, elegant y grandiosa. Fóu començada en 1750, y benehída tres anys desprès. Dedicada a Sant Pere, celebra la vila la festa major la diada de Sant Domingo. Està servida per un rector y un vicari.

Atravessa lo terme municipal de Poboleda lo ríu Ciurana, per son centre, de orient a occident, y desayga en dit ríu lo barranch de la Morera, que a fí de vadejar-lo, va construir-se un pont de set altes arcades, per ahont passa la carretera d' Espluga de Francolí a Flix.

Lo terme de Poboleda reuneix 1,582 hectàrees de terreny, repartides en 21 de sembradura o secà; 14 de regadíu; 1,121 de vinya; 36 d' olivers; 12 d' atmetllers; 2 de roqueràm; 3 de bosch; 141 no conreuades y 171 d' inútils.

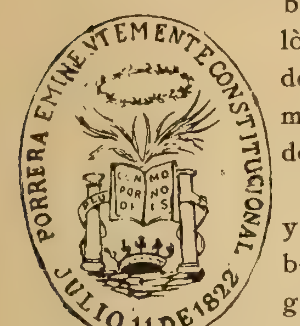
La producció mitja alcança a 425 hectòlitres de civada; 295 de fesols; 8,570 de ví; 180 d' oli; 5,800 kilos d' atmetlles y 29,400 de patates.

Oportunament ha sigut indicat l' origen de Poboleda. Instalats allí los ermitans de Vallbona, y començada en dit lloch la comunitat cartoxana, quan aquesta trelladà son hostatge al convent alçat al pèu de la serra del Montsant,

Poboleda va quedar com a granja d' aquella entitat, que augmentà d' habitants a cada moment pera conreuar les terres de la metexa. Després de les donacions de Pere I y Jaume I, lo prior de Scala Dei firmà la carta de població a dits habitants, y ab los anys següents acabaren per constituir municipi, regonexent, no obstant la dominicatura del prior de la Cartoxa que havía donat vida a la localitat.

Porrera y la Garranxa

Aquesta localitat, que es estimada com a vila, resulta emplaçada en la riba del riu de la Garranxa, tributari del Ciurana, a 35 kilòmetres de Tarragona y 8 de Falset, axís com a uns 25 de Reus, trobant-se comunicada ab dites poblacions per mitg de la carretera provincial des de la vila a la general de Tarragona a Alcolea del Pinar. Té 1,232 habitants.

Lo poblat està constituit per 307 edificis de un, dos y tres estatges, ademés de varies masíes y alguns alberchs inhabitats, formant vintidós carrers y dues places grans, la de la Constitució y la de la Constancia, ademés d' algunes placetes.

Son ajuntament sosté dues escoles públiques elementals, rebent lo corrèu per conducció especial des de Reus, y aparexen ben conservats los camins vehinals de comunicació ab los pobles dels encontorns. També compta ab estació telegràfica limitada.

Resulta espayosa y de bona construcció la esglesia parroquial servida per un rector y un vicari, dedicada a Sant Joan Evangelista, y la vila celebra la festa major lo segón diumenge de Novembre, sots la invocació de Sant Francesch, ademés de la referent a la dedicació de la parroquia. Dins del terme s' alça la ermita de Sant Antoni de Pàdua, mólt concorreguda dels vehins de Porrera.

Lo terme municipal, en general de bona calitat, en gran part de terra de llacorell, afronta al N. ab lo de Poboleda y Cornudella; al S. ab los de Pradell y Falset; al O. ab los de Gratallops y Torroja y al E. ab lo d' Alforja.

Dit terme vé regat en part per diverses rieres y per lo riuet de la Garranxa, que atravessa lo caseríu, dividint-lo en dues parts. Encara que dit caseríu està situat en un planer bastant extens, s' alçan en lo terme diferentes montanyes y turons, com les del Coll Major, Acentíu, la Pexera y Marrades, en quines faldes brotan varies fonts d' ayga ferruginosa, com succeheix en altres llochs del Priorat, donada la composició de la terra y roca que domina en tota la comarca.

La Garranxa es un lloch agregat a la vila de Porrera, a 4 kilòmetres d' aquesta, en direcció al Nort, compost d' algunes cases habitades, en nombre

de set, y algunes masíes, que forman part del esmentat municipi, sense que ostente cap cosa digna d' ésser anotada.

Tot lo terme municipal de Porrera abarca 4,537 hectàrees de terreny, classificades, segons lo cens del Concell provincial d' Agricultura y Ganadería, en la següent forma: 8 de sembradura; 23 de regadíu; 3,340 de vinya; 23 d' olivers; 26 d' atmetllers; 113 d' avellaners; 35 de fruyteràm; 14 de roques; 183 de bosch; 1,144 sense conrèu y 152 d' inútils.

Se cullen a Porrera, per terme mitg, 2 hectòlitres de cigrons; 50 de blat; 500 d' ordi; 3 de faves y favons; 4 de fesols; 3 de guixes y altres llegums; 30,060 de ví; 46 d' oli; 20,000 kilos d' atmetlles; 25,000 d' avellanes; 3,000 de de diverses fruytes y 2,000 de patates.

Porrera es una vila antiga, nascuda provablement al adveniment de la restauració cristiana en aquell territori. En Desembre de 1180, lo rey Anfòs I donava a Pere de Déu, batlle de Prades, tota la terra anomeda Sant Marcel, en la vall de Porrera, junt ab les mines d' argent, ja existents, a fí de montar un poble, quin terme se assenyala en lo document, poble que no pot ésser més que lo de Porrera en dit lloch, prenent lo nom que ja portava lo terreny, majorment quan les afrontacions actuals escauen per complert en les designades en dit document, datat a Lleyda (251). Més tart deuría passar aquella vila a formar part del comtat de Prades, alçant-se en la metexa un castell, del que encara hi ha memoria en son municipi, puix un dels carrers porta lo nom de carrer del Castell.

Pradell y La Torre

Lloch de 672 habitants, emplaçat a 3 kilòmetres abans de arribar a Falset, entre la carretera general de Tarragona a Alcolea del Pinar y lo ferrecarril dels Directes, a uns 35 kilòmetres de Tarragona, compost de 196 edificis agrupats, ademés de 35 de que se composa lo barri agregat de la Torre, y de 7 masíes, sempre habitades, y 33 tant sols accidentalment, que-s troban escampades per son terme, donant lloch a formar-se en lo poble onze carrers y una plaça principal, ahont tenen sos frontis la esglesia y la casa capitular.

L' ajuntament sosté dues escoles elementals, rebent la correspondencia per Falset, y com dista mólt poch de la carretera d' Alcolea, té comunicació directa ab la capital y ab Falset per mitg de dita vía.

La esglesia parroquial està regida per un rector d' ascens, sens coadjutor, dedicada a Santa Magdalena, en quin día celebra lo poble la festa major.

---

(251) Col. de doc. del Arxíu de la Cor. d' Aragó, v. VIII, n. XXII.

Lo barri o agregat de la Torre està a la ratlla del terme de Torre de Fontalbella, a 4 kilòmetres de Pradell, donant lloch sa situació a varies qüestions entre abdós pobles, puix les relacions del barri són més avinentes ab les dels habitants de la Torre de Fontalbella.

Afronta lo terme municipal de Pradell per N. ab lo de Porrera; per S. ab lo de Torre de Fontalbella; al E. ab lo d' Argentera y al O. ab lo de Falset, arribant la superficie total del terreny a 2,487 hectàrees, repartides en 65 de

Clixé de A. Güixens

Pradell.—Vista general

secà; 6 d' horta; 700 de vinya; 26 d' olivers; 26 d' atmetllers; 171 d' avellaners; 14 de bosch; 183 de pastoreig; 1,184 no conreuades y 152 d' inútils.

Les collites del terme de Pradell, són: 134 hectòlitres de blat; 233 d' ordi; 21 de sègol; 43 de civada; 7,000 de ví; 55 d' oli; 10,660 kilos d' atmetlles; 85,500 d' avellanes y 50 de ferratges.

Pradell resulta ésser un establiment o masía alaràbiga, en son origen, que va seguir la sort de Falset. Venut son terme junt ab lo de Falset als serrahins de Garcia per lo walí de Ciurana, a la conquesta d' aquell terreny per les hosts d' Albert de Castellvell, en lo segle XII, segons oportunament exposarem, passà a formar part de sa baronía, després a la d' Entenza y derrerament al comtat de Prades, fins a sa extinció.

Pratdip

Lloch que compta ab 962 habitants y està emplaçat en la conca baxa del Priorat, rodejat de montanyes que augmentan la crudesa de son clima, en lo cor del hivern, encara que lo pahís en general es sech y sanitós.

Pratdip dista de Tarragona 28 kilòmetres; 59 de Tortosa, a quin bisbat pertany, 15 de Falset y 18 de Masroig, cap de son arxiprestat.

Son terme, bastant escabrós, afronta al N. ab Tivissa; al E. ab Masroig y al S. y O. ab Vandellors (Valdellors).

Lo caseríu de Pratdip reuneix 247 edificis, formant onze o dotze carrers, dues places, la Major y la de Rovira y varies placetes, tot irregular y d' aspecte antich, ademés de 13 masíes y més de 40 corrals establerts en lo terme per la custodia dels remats de bestiar de llana, una de les industries agrícoles a que-s dedican sos habitants ab més afició y enginy.

L' ajuntament reb lo corrèu per Hospitalet, portat ab lo ferrecarril de Tarragona a Valencia, comptant ab diferents camins vehinals pera comunicar-se ab los pobles dels encontorns y ab la carretera de tercer ordre de Reus a Montroig y Pratdip, continuada fins a la serra de Fatxes

Plan de Pratdip (Revisat per l' Ajuntament)

ESCALA: 1 : 5000

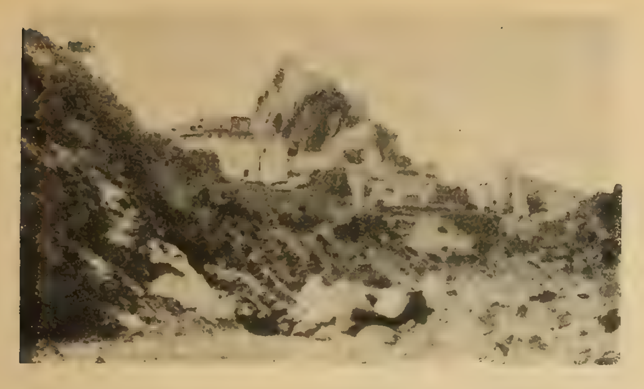
Noms dels carrers y places

- † Esglesia parroquial.
- 1. Plaça de la Constitució.
- 2. Carrer del Hospital.
- 3. C. de la Creu.
- 4. C. Arraval.
- 5. C. Major.
- 6. Baxada Jaudó.
- 7. Carrer del Forn.
- 8. C. del Castell.
- 9. C. de la Presó.
- 10. C. Güena.
- 11. C. Corché.
- 12. C. del Castell (Fortalesa).
- 13. C. del Cementiri.
- 14. Molí de farina (runes).
- 15. Molí de farina (Farga).
- 16. Molí de farina (Creuete).
- 17. Plaça Rovira.

per arribar a Tivissa. Sosté també lo municipi dues escoles elementals, una pera cada sexe.

La esglesia parroquial es espayosa, ab bon retaule y boniques capelles,

Pratdip.—Castell, poble y riera del molí

servida per un rector y dedicada al Natalici de la Verge, en quina diada celebra lo poble la festa major. Al pèu d' una de les montanyes de son terme s' alça lo santuari de Santa Marina, existint prop de la capella una font abundant de bones aygues, y essent dit santuari mólt concorregut, no sols dels ve-

Clixé del Dr. Bertomeus
Pratdip.—Montanyes de Vandellors

hins dels encontorns, ans bé hi acudexen devots del Camp, especialment de Cambrils, Reus y fins de Tarragona, fent-se tots los anys grans aplechs los dies 17 y 18 de Juliol, en que se celebra la festa de la Santa, a la que invocan ab fervor los qui patexen dolors en les articulacions, especialment los afectats de reumatisme.

Lo terme de Pratdip té 3,656 hectàrees de terreny, classificades en 84 de secà; 18

Pratdip.—Lo torrent

de regadíu; 70 de sembradura o goret; 483 de vinya; 29 d' olivers; 193 de garroferal; 91 d' atmetllers; 10 d' avellaners; 6 d' arbres fruyters; 589 de bosch alt; 1,000 de bosch baix; 608 sense conrèu y 52 d' inútils.

Produheix per terme mitg aquell terreny, 4 hectòlitres de cigrons; 354 de blat y 141 d' ordi; 21 de faves y favons; 21 de fesols; 4 de guixes y altres llegums; 3,183 de ví; 60 d' òli; 45,500 kilos d' atmetlles; 5,000 d' avellanes; 193,000 de garrofes; 2,000 de fruytes y 30,000 de patates.

Riudecanyes

Vila de 979 habitants, situada en la vessant de les serres que tancan la comarca de Falset per la part del camp de Tarragona, a 26 kilòmetres de la capital de la provincia, 15 de Reus y altres tants de Falset, cap de son partit judicial y de son arxiprestat.

La vila se composa de 274 edificis, ademés de varies masíes, cases de camp y alberchs de sopluig, en nombre de 169, formant los primers diferents llarchs carrers als que se-ls dóna lo nom dels dies de la setmana, dilluns, dimars, dimecres, dijous, divendres, dissapte y diumenge, ab alguna plaça y caseríu dels afores.

Clixé de M. Serra

Riudecanyes.—Portalada de la esglesia

Son ajuntament sosté dues escoles elementals de noys y noyes, rebent lo corrèu per la estació del ferrecarril dels Directes que passa prop de la vila, a un kilòmetre de la metexa, havent-se fet un camí vehinal pera comunicar dita estació ab lo poblat, segons lo plan derrerament aprovat per lo Govern.

També se construeix (any 1910) prop de Riudecanyes lo pantano de son nom, encaminat a regar les finques del terme de Reus, y a la dotació de les necessaries a dita ciutat per lo abastiment de la metexa.

La esglesia parroquial es espayosa, dotada de un rector y son vicari, essent dedicada a Sant Mathéu, en quina festivitat té lloch la festa principal de la vila.

Lo terme municipal està recorregut per diferents barranchs y per la riera

de Riudecanyes, que comença en les fonts de una de les serres vehines, rodejant dit terme lo de Duesaygues al N.; al S. lo de Montroig; al E. lo de Botarell y al O. lo de Vilanova d' Escornalbòu.

La superficie del meteix arriba a 2,310 hectàrees de terreny, classificades en 64 de secà; 26 de regadíu; 12 d' horta; 562 de vinya; 75 d' olivers; 27 de garrofers; 192 d' avellaners; 524 de pastoreig; 259 de pinars; 152 de bosch; 378 de conrèu y 39 d' inútils.

Riudecanyes.—Lo pantano Clixé de M. Serra

Produheix per terme mitg 3 hectòlitres de cigrons; 100 de blat; 550 d' ordi; 50 de moresch; 12 de faves; 30 de fesols; 25 de vesses; 6 de guixes y altres llegums; 5,620 de ví; 200 d' oli; 134,400 kilos d' avellanes; 27,000 de garrofes; 20,000 de patates y 500 de ferratges.

Riudecanyes dèu son origen a la repoblació del camp de Tarragona, començada per Sant Olaguer; axís es que fóu un poblat de senyoríu del arquebisbe, formant part en dit concepte de la Comuna del Camp, y essent punt de pas per anar a Falset y al convent de *Scala Dei*, en la Etat mitjana.

Tivissa y sos agregats

Vila que compta ab 4,733 habitants, emplaçada en un baix montícol mólt extens, a 300 metres sobre lo nivell de la mar, territori comarcal que-s desenrotlla en direcció a la marge esquerra del ríu Ebre, a 7 kilòmetres de distancia d' aquell ríu, entre Mora la Nova y Ginestar.

Tivissa es una localitat que segueix ab importancia a Falset, com succeheix a Cornudella, trobant-se una y altra vila en los extrems oriental y occidental de tota la demarcació constitutiva del partit judicial. Dista Tivissa de la ciutat de Tarragona 56 kilòmetres; 40 de Tortosa, a quin bisbat pertany; 16 de Falset, cap de son partit judicial, per ahont té camí de ferradura, y 17 de Masroig, capsal del arxiprestat, encara

que les funcions d' arxipreste sol desempenyar-les lo rector de Tivissa, com lo de major categoría de tots los de la circumscripció eclesiàstica.

Lo municipi de Tivissa està format per lo nucli de la població de la vila, tres aldees o agregats, anomenades Llavería, Darmors y Serra d' Almors y diferents caseríus que prenen lo nom de masíes d' Aumet, Banyoles, Devesa, Plana y los Burgaus. Aquestes, unides al nucli principal del poblat, fan que la vila reunesca 714 edificis y 97 alberchs isolats, que forman varietat de carrers, per lo comú irregulars y mal empedrats, y algunes places com la de la Constitució, la de la Abadía, Esglesia y Mercat, ahont venen montats diferents establiments industrials y de comerç per atendre a les necessitats de la població y de la comarca.

Clixé de M. Simó

Tivissa.—Vista general

L' ajuntament sosté dues escoles elementals en la vila, y les corresponents e incomplertes en les tres aldees abans nomenades; reb lo corrèu per la estació dels Directes de Mora la Nova; manté servey públich d' alumbrat, y existeix a Tivissa un destacament de la Guardia civil. També hi ha hospital local destinat a alberch dels malalts pobres y vianants.

Passa per Tivissa la carretera general del Estat, d' Hospitalet del Infant a Mora la Nova, y-s preval de la estació ferreviaria d' aquest poblat, a 11 kilòmetres de Tivissa, per la comunicació y transport general, ademés de una tartana que fà quatre viatges setmanals a Tarragona y Reus. Tivissa té ben conservat lo camí vehinal de carro de dita localitat a Ginestar y los que conduhexen a les aldees o llochs agregats a son municipi.

La esglesia parroquial es de bona arquitectura, de bastant mèrit artístich, espayosa, ab retaules daurats de fusta y una grandiosa capella del Sagrament, montada en l' any 1735. Lo temple està dedicat al apòstol Sant Jaume, governant la parroquia un rector y dos vicaris, havent-hi una residencia de germanes de la Consolació que presta son concurs a la obra d' ensenyança.

En lo terme de Tivissa hi ha alçades també dues ermites, una enrunada en

que-s venerava la imatge de Santa Anna, y altra la de Sant Blay, aquesta prou concorreguda de fidels.

La festa major principal té lloch en la diada de Sant Jaume, emprò celebra axís meteix la localitat la de la Verge de la Esperança y Sant Blay, y singularment les de la vuytada del Corpus, en que per barris se distribuexen los dies de semblant vuytada.

Tivissa.—Esglesia parroquial

Tivissa celebra bona fira de bestiar los dies 28, 29 y 30 de Novembre, acudint-hi també firayres d' obgectes de quincalla y d' ús domèstich, y un altra de cordes y forques en la pasqua de Pentecostès.

Los tres llochs agregats, estàn regits per un batlle pedani, que anomena lo major de la vila, contribuint al augment de la població y al de la importancia de Tivissa. Dits agregats són:

LLAVERÍA, lloch emplaçat al NE. de Tivissa, a la distancia de 18 kilòmetres, al pèu de la serra del meteix nom, format dit lloch per 28 edificis agrupats y alguns escampats per son terme especial fins al nombre de 49 entre habitats y de sopluig, comptant ab esglesia parroquial propria, regida per un rector rural y dedicada a la Degollació de Sant Joan, en quina diada celebra aquell lloch la festa major.

Llavería queda format ab diferents carrers y una placeta devant de la esglesia parroquial, tot senzill y rústech, com senzills són los habitants montanyenchs de dit poblat, que no passan de 150.

DARMORS, altre lloch situat a 9 kilòmetres de Tivissa, en direcció al N., to-

cant ab lo terme de Mora la Nova, ab 147 edificis, com un centenar d' agrupats, y-ls restants en les afores, reunint en total 395 habitants, que viuen en diferents carrers, disseminats y estrets, encara que plans y reduhits a dos grupos, com dues fileres de cases.

Lo lloch de Darmors, que també reb lo nom de Dormers, gaudeix de parroquia propria, regida per un rector y dedicada a Sant Miquel, en quina diada celebra lo poble la festa major. Hi ha una escola mixta, a càrrech d' una mestra.

SERRA D' ALMORS, lloch emplaçat més al N. del anterior, a 5 kilòmetres y mitg d' aquell, tocant al terme de Guiamets, en la part més montanyenca del terme de Tivissa, y a la marge esquerra d' un barranch de poca importancia, emprò d' ayga contínua, essent son clima fresch y sà.

Clixé de Delfí Navás

Serra d' Almors.—Vista parcial

La agrupació de la Serra d' Almors, està formada per 201 edificis, 184 agrupats, y-ls restants entre masíes y alberchs de sopluig, escampats per son terme especial, comptant ab lo nombre de 194 habitants de dret. Los carrers son planers, espayosos y paralels al esmentat barranch, donant a sa situació topogràfica una progecció pintoresca.

Està constituida en dita aldea una parroquia independent, regida per un rector d' entrada y dedicada a Sant Domingo, en quina diada se celebra la festa major. També té establertes dues escoles elementals, una per quiscún sexe.

Pot comunicar-se la Serra per un camí de carro, que passant per Darmors va a trobar la carretera general de Tarragona a Alcolea del Pinar, en l' hostal o venta de Peret, a 3 kilòmetres de camí de ferradura, comptant ab altres camins de la metexa condició per comunicar-se ab Tivissa y ab les demés localitats dels encontorns. A dos kilòmetres del agregat hi vé emplaçada la estació ferrada de Guiamets.

Descrits tots los caseríus que composan lo municipi de Tivissa, procedeix exposar petites indicacions de son terme general, prescindint dels singulars de quiscún lloch, puix les produccions agrícoles són comunes a son terrer.

Lo terme general de Tivissa afronta al N. ab lo de Guiamets y Garcia; al

S. ab lo de Vandellors y Perelló; al E. ab lo de Capsanes y Colldejòu, y al O. ab lo de Mora la Nova, Ginestar y Rasquera.

Los rius y rieres que tocan a son terme, són l' Ebre a 7 kilòmetres de Tivissa y la riera de Capsanes, y les serres més importants són la de Llevaría ab sos pichs de la Mola, coll de Monetge y la Tossa.

La extensió superficial de tot lo terreny se calcula en 18,294 hectàrees, classificades en 419 de secà; 26 de regadíu; 417 de sembradura o goret; 15 d' horta; 964 de vinya; 271 d' olivers; 37 de garrofers; 752 d' atmetllers; 12 d'avellaners y 69 de fruyteràm; 1,879 de pinars y bosch del comú; 205 de pastoreig; 13,137 no conreuades y 89 d' inútils.

Les principals collites són: 10 hectòlitres de cigrons; 490 de blat; 820 d' ordi; 810 de civada y sègol; 20 de faves y favons; 10 de fesols; 10 de guixes y altres llegums; 5,780 de ví; 271 d' oli; 451,200 kilos d' atmetlles; 6,000 d' avellanes; 37,000 de garrofes; 20,700 de fruytes; 20,000 de patates y 1,000 de ferratges.

Tivissa es una localitat antiga, essent induptable sa existencia durant los derrers temps del període dels serrahins, puix encara se descobrexen despulles més o menys autèntiques de la niçaga dominadora, axís com noms d' alarbs en los documents més antichs, que-s referexen a Tivissa.

Després de la restauració cristiana passà dit lloch a formar part de la baronía d' Albert de Castellvell, en lo segle XIII a la d' Entenza, veyent atropellats sos camps en 1290, qüan la lluyta entre sos senyors y-ls Moncades junt ab los Templers.

Derrerament fóu compresa la vila en lo comtat de Prades, seguint la sort de dit comtat.

Aparexen nascuts a Tivissa en lo segle XVIII, lo jesuita P. Joseph Borràs, autor de una «Disertació epistolar» sobre lo valiment del matrimoni entre infidels, y D. Joseph Ribera Sanz en lo segle següent, catedràtich de Clínica quirúrgica en la Universitat central y membre de la Reyal Academia de Medecina.

Torre de Fontalbella

Lloch de 255 habitants, aposentat prop de la vessant septentrional de la montanya de la Mola, a 35 kilòmetres de Tarragona y 6 de Falset, anant a Marsà, a 4 kilòmetres del poble, per mitg de camí de ferradura.

La agrupació de dit lloch la forman 89 edificis, dels quals 13 són inhabitats, constituint quatre carrers, un dels més anomenats, conegut ab la denominació de Cervantes.

L' ajuntament sosté una escola incomplerta pera los dos sexes, rebent lo corrèu per peató des de la estació de Marsà y sa esglesia parroquial, senzilla, regida per un rector rural, està dedicada a Santa María.

Lo terme municipal afronta per N. ab lo de Pradell y Argentera; per S. ab lo de Tivissa; al E. ab los d' Argentera y Riudecanyes, y al O. ab lo de Marsà, essent montanyós y comptant ab una superficie de 769 hectàrees de terreny, repartides en 36 de secà; 14 de regadíu; 36 de sembradura; 2 d' horta; 310 de vinya; 6 d' olivers; 56 de pastoreig; 50 de roqueràm; 68 de bosch; 156 sense conrèu y 32 d' inútils.

Produheix aquell terreny 1 hectòlitre de cigrons; 44 de blat; 152 d' ordi; 1 de faves; 3,100 de ví; 4 d' oli; 5,000 kilos d' atmetlles; 4,200 d' avellanes y 13,648 de patates.

Torre del Espanyol

Lloch de 1,624 habitants, situat en un montícol en la marge esquerra del Ebre, a 5 kilòmetres del meteix, distant 70 kilòmetres de Tarragona; 72 de

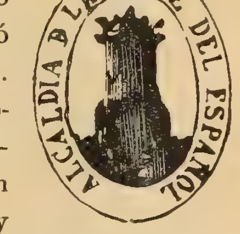
Torre del Espanyol.—Carrer de la Era

Tortosa, a quin bisbat correspòn; 17 de Falset y 7 de Masroig, cap de son arxiprestat.

La situació del poblat es mólt ventilada, aliniats los carrers y les places, essent lo de la Costa lo més llarch, dels 15 o 16 de que-s compòn lo lloch, un

altre que porta lo nom del comte de Torre del Espanyol, y una plaça major bastant extensa y regular, comprenent en conjunt 412 edificis, ademés de 12 cases escampades per son terme y alguns senzills alberchs de sopluig.

L' ajuntament manté dues escoles elementals, una pera cada sexe, y reb lo corrèu per la estació dels Directes a Ascó.

Sa esglesia parroquial es de bona fàbrica, regida per un rector y un vicari, y dedicada al apòstol Sant Jaume, en quina diada celebra lo poble la festa major. Lo altar major es de bon dibuix y elegant, d' estil del renaxement.

Torre del Espanyol. — Vista general

Lo terme municipal afronta al N. ab Cabacés; al S. ab Garcia; al E. ab la Figuera y al O. ab Vinebre, reunint sa superficie 1,727 hectàrees de terreny, classificades en 248 de secà; 4 de regadíu: 2 d' horta; 294 de vinya; 389 d' olivers; 88 d' atmetllers; 32 de roqueràm; 983 de bosch; 55 sense conrèu y 32 d' inútils.

Les collites són: 144 hectòlitres de blat; 1,419 d' ordi; 49 de civada; 31 de moresch; 18 de faves y favons; 2,065 de ví; 476 d' oli; 44,000 kilos d' atmetlles; 13,780 de patates y 13,676 de ferratges.

Torroja

Lloch emplaçat en la vessant d' un dels turons, al pèu dels que vé serpentejant lo ríu de Ciurana, en lo centre del Priorat, a 43 kilòmetres de Tarragona, 32 de Reus y 10 de Falset. Compta ab 752 habitants.

Lo caseríu està format per 199 cases, 6 masíes y diferents alberchs de sopluig, constituint nou o dèu carrers y una plaça, essent los més nomenats lo Major, La Font y Hospital.

L' ajuntament sosté dues escoles elementals y reb lo corrèu per Poboleda, conduhit per peató, valent-se de camí de ferradura pera enllaçar ab la carretera d' Espluga de Francolí a Flix y comunicar-se ab Reus y Tarragona, com reuneix altres camins pera passar a la estació de Marsà Falset, axís com a les localitats dels voltants. En la actualitat se construeix la carretera transversal de les Vilelles, per Gratallops, a trobar la d' Alcolea del Pinar, havent-se progectat un brancal fins a Torroja.

La esglesia parroquial, dedicada a Sant Miquel, festa major del poble, està governada per un rector y un vicari, essent la obra de bona fàbrica, espayosa y ben adornada.

Torroja apareix montat en lo declíu del montícol, tenint lo ríu a mitg kilòmetre, essent lo terrer de llacorell, ahont se produheix lo ví de més força alcohòlica, com a Poboleda, Scala Dei, Les Vilelles, Gratallops y Porrera, axís es que en los cellers de les cases antigues guardan mostres dels vins rancis de molts anys, per la tendencia de conservació que aquells reunexen, vins estimadíssims per la color, sabor y força que-ls caracterisa, sens competencia ab los més renomenats d' altres llochs.

Clixé de Delfí Navás

Torroja.—Vista parcial

Lo terme municipal de Torroja atronta al N. ab los de Morera y Vilella alta; al E. ab lo de Poboleda; al S. ab lo de Gratallops y al O. ab lo de Vilella baxa.

Sa extensió es de 1,275 hectàrees de terreny, classificades en 16 de secà; 14 de regadíu; 1,004 de vinya; 28 d' olivers; 33 d' atmetllers; 13 d' avellaners; 11 de bosch; 78 de pineda; 58 sense conrèu y 20 d' inútils.

Les produccions més importants, són: 300 hectòlitres d' oli; 152 de civada; 103 de fesols; 7,028 de ví; 51 d' oli; 19,800 kilos d' atmetlles y 6,500 d' avellanes.

Torroja es una localitat nascuda als pochs anys desprès de la restauració, seguint la sort de les demés del Priorat de *Scala Dei,* puix va ésser compresa dins la rodalía d' aquell priorat.

Ulldemolins

Lloch de 1,558 habitants, quin emplaçament apareix entre les serres de la Llena al N. y la de Montsant en la part oposada, a 62 kilòmetres de Tarragona, 52 de Reus y 25 de Falset.

Ulldemolins afronta al N. ab Vilanova de Prades y Pobla de Cièrvoles (Lleyda); al S. ab Albarca o Cornudella y la Morera; al E. ab Prades y al O. ab Margalef.

Lo caseríu queda format ab 375 edificis y algunes masíes y alberchs, prop del riuet de Prades que atravessa son terme, constituint 16 o 17 carrers, los més anomenats lo Major y Soldelavila, y algunes places, tot en un plano inclinat, seguint la vessant de cert montícol.

L' ajuntament sosté dues escoles públiques, una pera cada sexe, existint, ademés, algún colegi o estudi privat; reb lo corrèu per Cornudella, y passa tocant al poble la carretera general de Lleyda a les Borges del Camp, procedent de la Serra, fins ahont arriba l' automòvil pera la conducció de passatgers a Reus. També compta ab diferents camins vehinals de ferradura per comunicar-se ab los llochs de sos encontorns.

Clixé de Delfí Navás

Ulldemolins.—Lo punt més alt de Montsant en aquell terme

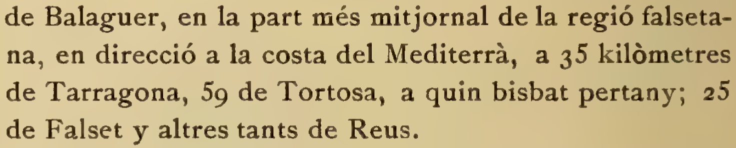
La esglesia parroquial està dedicada a Sant Jaume y vé regida per un rector y un vicari. Lo poble, no obstant, celebra la festa principal lo segón diumenge del mes de Setembre, dedicat al dolcíssim nom de María. A la part més alta del lloch, prop de les últimes cases, hi ha montada una hermosa capella dedicada a la Verge de Lloret, essent trelladada tots los anys, a la vigilia, a la parroquia, y tornada a la capella, després dels dies de la festa major. També en son terme municipal y en diferents llochs de la Serra, existexen tres antigues ermites, quiscuna ab la dedicació de Sant Bartoméu, Santa Magdalena y Santa Bàrbara, que recordan la existencia dels primers ermitans que passaren a dita serra, després de la restauració cristiana, y fonamentaren la primera comunitat albergada en la granja de Poboleda, junt ab los de Vallbona y Bonrepòs.

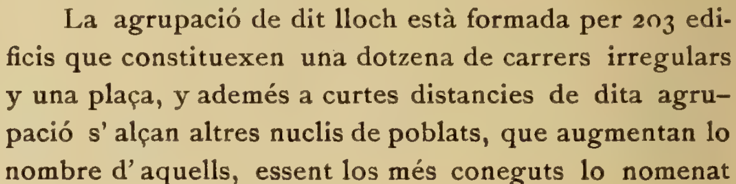
La situació del terme municipal de Ulldemolins, entre les montanyes abans nomenades contribueix a que lo clima resulte fret, sech y sanitós, extenent-se sa superficie en direcció al N. y comprenent 3,341 hectàrees de terreny de mitjana calitat, distribuides en 360 de secà; 7 de regadíu; 3 d' horta; 400 de vinya; 120 d' olivers; 9 d' atmetllers; 11 d' avellaners; 2 d' arbres fruyters; 236 de pinars; 420 de bosch; 1,575 sense conrèu y 200 d' inútils.

Al terme d' Ulldemolins se cullen 450 hectòlitres de blat; 2,000 d' ordi; 16 de faves y favons; 8 de fesols; 4,000 de ví; 400 d' oli; 5,400 kilos d' atmetlles; 5,500 d' avellanes; 440 de fruytes y 30,000 de patates.

Lo nom d' Ulldemolins apareix ja en la informació feta per Anfòs I sobre los térmens de Ciurana (1172), de que s' ha fet esment al tractar de Falset y altres llochs, estimant que deuría ésser d' orígen alarb lo poblat, donada sa situació, com avenç de la fortalesa ahont residía lo walí de la regió. Després de la restauració formà part de les baroníes allí establertes y del comtat de Prades, alçant-se un castell, sens dupte, construit per lo comte de dit nom en lo segle XIV.

Vandellors (Valdellors) y sos agregats

Lloch de 2,737 habitants, situat entre les serres de la Mola del Mont y la de Balaguer, en la part més mitjornal de la regió falsetana, en direcció a la costa del Mediterrà, a 35 kilòmetres de Tarragona, 59 de Tortosa, a quin bisbat pertany; 25 de Falset y altres tants de Reus.

La agrupació de dit lloch està formada per 203 edificis que constituexen una dotzena de carrers irregulars y una plaça, y ademés a curtes distancies de dita agrupació s' alçan altres nuclis de poblats, que augmentan lo nombre d' aquells, essent los més coneguts lo nomenat Castelló, a 2 kilòmetres y compost de 27 edificis; Fatges, a 5 kilòmetres, ab 19 edificis; Gavadà, a altres 5 kilòmetres y ab 21 edificis; Mas-Boquera, a 2 kilòmetres y ab 66 edificis; Mas Valentí, a 1,800 metres, ab 19 edificis, y Remullar, a 1,900 metres y 38 edificis, sens comptar los agregats d' Hospitalet y Masriudolms, que tenen parroquia y terme propri, reunint quiscún dels primers 142, 77, 123, 278, 71 y 204 habitants respectivament, los quals deuen afegir-se als 1,073 del nucli de Vandellors, axís com los 434 y 335 dels dos agregats, que donan al poble lo conjunt de 2,737 habitants de dret.

Sosté l' ajuntament, de fondos comunals, dues escoles públiques, una de noys y altra de noyes en Vandellors, y una incomplerta en quiscún dels dos agregats; reb lo corrèu per la estació del ferrecarril de Tarragona a Valencia, en Hospitalet, y ademés de distints camins vehinals de ferradura, passa per Vandellors la carretera de Hospitalet a Mora la Nova, carretera que li per-

met ab facilitat trelladar-se a la estació y comunicar-se ab Tarragona y Tortosa.

La esglesia parroquial de Vandellors es de bona fàbrica, ab espayosa nau de forma romànica, bonich altar major, gran chor y elegant cloquer. Està regida per un rector y un vicari, y vé dedicada a Sant Andréu, essent particular que cada hú dels nuclis de poblat, que abans han sigut esmentats, té son patró especial, celebrant sa festa major en la parroquia y passant a Vandellors la diada del Sant patronímich.

Clixé de M. Simó

Vandellors o Valdellors.—Vista general

Vandellors es un petit centre comarcal, y ab aquest motíu venen desenrotllades en lo poble algunes industries y certs comerços, per atendre a les necessitats de son vehinatge.

HOSPITALET.—Se considera a aquest lloch com un agregat de Vandellors, trobant-se a 9 kilòmetres de la població matríu, al extrém de la carretera oportunament assenyalada, ahont queda concentrat tot lo tràfech de Vandellors. La localitat està composta de uns 80 edificis, regint-la un batlle pedani, nomenat per lo Major de Vandellors, comptant ab destacament de carabiners y de la Guardia civil y pertenexent, com a població de pesca, a Tarragona, de quina autoritat de marina depenja.

Entre los edificis, hi ha que fer esment del antich palàu del duch de Medinaceli, personatge a qui correspòn encara lo patronat de la parroquia.

La esglesia està regida per un rector d' entrada, dedicada a Sant Pere, en quina diada celebra lo poble la festa major.

Dit lloch s' anomena Hospitalet del Infant, per un edifici alçat prop d' ahont queda emplaçat lo caseríu, a fí de recollir los peregrins y malalts que recorrían lo camí de Tortosa a Tarragona y vice-versa. Lo establiment benèfich fóu degut a la reyna Blanca d' Anjou, esposa de Jaume II, en son viatge al setge d' Almería, y després de varies vicissituts, passà l' Hospital a la administració del monestir de Santes Creus, per disposició de la reyna María, esposa d' Anfòs IV, governadora del regne.

MASRIUDOLMS.—Aquest poblat, a 5 kilòmetres de Vandellors, està situat en lloch planer, composant-lo 91 edificis, als voltants de sa esglesia parroquial, formant carrerons estrets y una plaça. La esglesia, si bé de bona fàbrica, resulta reduhida y pobrament adornada, servint-la un vicari nutual y essent dedicada a Sant Jaume, diada de la festa major.

Encara que abdós agregats tenen terme propri, la calitat de terres del primer, quasi tot boscall, en les immediacions de les costes d' aquell lloch, y la analogía de les del segón ab les del de Vandellors, nos obliga a prescindir de detalls, designant tot lo terrer ab la superficie que abarca lo terme general de Vandellors.

Dit terme afronta al N. ab lo de Pratdip; al S. ab lo de Perelló; al E. ab lo de Montroig y al O. ab lo de Tivissa.

Sa extensió es de 12,665 hectàrees, distribuides en 736 de secà; 13 de regadíu; 315 de sembradura; 438 de vinya; 21 d' olivers; 92 de garrofers; 133 d' atmetllers; 4 d' avellaners; 1,606 de pinars; 5,675 de boscalls; 3,305 sense conrèu y 327 d' inútils. Dit terme es de mólta caça y en lo propri del Hospitalet s' han format alguns vedats.

Los fruyts de la terra poden classificar-se, per terme mitg, en 70 hectòlitres de cigrons; 845 de blat; 2,211 d' ordi; 18 de moresch; 180 de faves y favons; altres tants de fesols; 4,856 de ví; 410 d' oli; 60,000 kilos d' atmetlles; 2,000 d' avellanes; 92,000 de garrofes; 15,000 de patates y 5,000 de ferratges.

Vandellors sembla població antiga. Hi ha qui suposa, que en son començ, segle XII, s' anomenà Vall del Os, per haver-se trobat en dita vall un os. Es de creure, que *Vall de llors* o de llaurers, s' ha anat convertint en *Vandellors*, que encara escriuen adulteradament, sense la *r* final, com ha succehit en *Llinars*, *Granollers* y tantes altres. Després de la restauració cristiana fóu incorporat lo poblat a la dominicatura de Albert de Castellvell y a la de la baronía d' Entenza, fins a unir-se ab lo comtat de Prades, veyent també alçar-se lo castell senyorial d' aquell poderosíssim senyor.

Vilanova d' Escornalbòu y Arboset

Lloch emplaçat en la vessant oriental de la montanya de la Mola, a 30 ki-

lòmetres de Tarragona, 18 de Falset y 18 de Reus, formant part del municipi lo caseríu d' Arboset, a 2 kilòmetres del primer, ab parroquia y antich terme. Compta ab 805 habitants.

Composan la agrupació de Vilanova d' Escornalbòu, 154 edificis, 15 inhabitats, ademés de varies masíes y alberchs de sopluig, escampats per son terme, formant los primers 7 o 8 carrers y una plaça, rebent lo principal carrer lo nom de Major y seguint lo de Auvina, Esglesia, la Font, Canal y altres.

L' Ajuntament procura atendre a la ensenyança pública ab dues escoles elementals y reb lo corrèu per la estació de Riudecanyes, conservant los camins vehinals, y comunicant-se ab Reus o bé per la carretera de Reus a Montroig, o bé per la estació de Riudecanyes a 4 kilòmetres de Vilanova.

La esglesia parroquial es reduhida, regint-la un rector d' entrada y essent dedicada a Sant Joan, en quina diada celebra la festa major.

ARBOSET.—Arboset es un vilatge, a 2 kilòmetres de Vilanova d' Escornalbòu, compost de unes 30 cases, als voltants de la esglesia, la que serveix d' ajuda de parroquia de Vilanova, a càrrech d' un vicari de la primera, puix tan sols compta ab 112 habitants.

Lo terme municipal de Vilanova d' Escornalbòu afronta al N. y E. ab Riudecanyes; al S. ab Montroig y al O. ab Colldejòu y Torre de Fontalbella.

La extensió superficial de dit terme arriba a 1,650 hectàrees de terreny, que venen classificades en 90 de secà; 75 de regadíu; 72 de sembradura; 60 d' horta; 380 de vinya; 290 d' olivers; 10 de garrofers; 2 d' atmetllers; 350 d' avellaners; 87 d' arbres fruyters; 5 de prat; 79 de pinar; 90 de bosch; 30 sense conrèu y altres tantes d' inútils, valent-se per lo regadíu de la riera que naix en les fonts de la montanya de la Mola, y passant per Montroig, desayga en la costa.

Les collites de aquella localitat resultan importants, puix per terme mitg se calculan en 20 hectòlitres de cigrons; 140 de blat; 1,740 d' ordi; 3 de sègol; 25 de faves; 30 de fesols; 6,070 de ví; 622 d' oli; 1,400 kilos d' atmetlles; 210,000 d' avellanes; 10,000 de garrofes; 17,400 de fruytes y 5,200 de patates.

Com manifesta son nom, Vilanova es un poble relativament modern, format al pèu de la serra de la Mola per atendre a les necessitats dels relligiosos que se hostatjavan en lo convent alçat en lo cim d' aquella altíssima montanya.

Lo rey Anfòs I, en l' any 1165, va donar a Joan de Sant Baldiri, canonge, camarer y després pabordre de la Sèu tarragonina, tot lo terrer d' Escornalbòu, a fí de que en lo cim de la serra fos montada una esglesia y un convent del orde de Sant Agustí, ab obligació de subgectar-se los canonges relligiosos al arquebisbe de Tarragona y de dedicar lo temple al arcàngel St. Mi-

quel (252). En lo document se fà constar que en aquell lloch hi crexía espesíssim bosch, ahont s' amagava mala gent, lladres y serrahins, que danyava a les persones y bens de les regions de Ciurana y del Camp, havent-se de construir en dit lloch una fortalesa pera defensa de qualsevol embestida dels enemichs.

L' edifici immediatament fóu alçat, y benehida la esglesia per l' arquebisbe Huch de Cervelló, com que anys enrera aparexía en lo frontispici del temple la inscripció dedicada a dit arquebisbe. Encara existexen les despulles de dit convent, obra senzilla y purament romànica, feta quasi tota de pedra roja, arenisca, que tant abunda en la comarca de Falset.

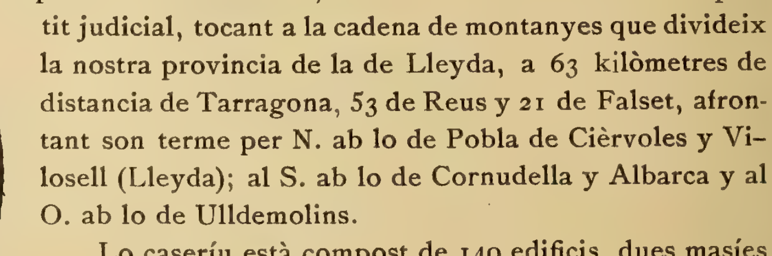
En 1574 fóu secularisat lo convent de agustinians d' Escornalbòu, quedant tan sols un canonge que volgués viure en aquell desert, y aleshores l' arquebisbe Antoni Agustín va cedir l' ús del edifici als framenors o recolets, en 1550, ab obligació d' atendre a les necessitats de dit canonge, fins a sa defunció.

La antiga comunitat restà donchs substituída per los frares de St. Francesch, reformats, que convertiren lo convent ab Colegi-seminari del arcàngel Sant Miquel d' Escornalbòu, exint de dita comunitat algunes personalitats de coneguda fama en la ciencia theològica, en filosofía y en la predicació.

En lo lloch de Vilanova d' Escornalbòu foren alçats alguns alberchs pera les families que assistían als canonges, y deprés als frares, anant en augment lo caseríu deprés de la extinció de la comunitat y de la venda de les terres del terme, en força de les lleys desamortisadores del any 1835.

Bibliografía. — Fr. Joan Papió, publicà una obra ab lo títol del Colegi-Seminari de Escornalbòu, en que-s relata la historia del convent, impresa a Barcelona l' any 1765.

Vilanova de Prades

Lloch que-s composa de 528 habitants, situat al extrém del NE. del partit judicial, tocant a la cadena de montanyes que divideix la nostra provincia de la de Lleyda, a 63 kilòmetres de distancia de Tarragona, 53 de Reus y 21 de Falset, afrontant son terme per N. ab lo de Pobla de Ciérvoles y Vilosell (Lleyda); al S. ab lo de Cornudella y Albarca y al O. ab lo de Ulldemolins.

Lo caseríu està compost de 140 edificis, dues masíes y un alberch de sopluig, formant set o vuyt carrers, los més importants denominats Major, Sant Salvador, Sant Joseph y Castell, junt ab la plaça de la esglesia, única que-s pot considerar com a tal.

L' ajuntament sosté una escola incomplerta pera la ensenyança de noys y

(252) Villanueva; Viaje literario; v. XX, doc. LI.

noyes, y reb lo corrèu per peató, qui lo recull a Ulldemolins, quedant a son càrrech la conservació de diferents camins vehinals pera comunicar-se ab los pobles dels encontorns, especialment lo que passa per la planuria del cim del Montsant, que-s dirigeix a Ulldemolins, per enllaçar ab la carretera general d' Espluga de Francolí a Flix. S' han construit camins vehinals moderns per unir lo poble ab Vallclara.

La esglesia parroquial, senzilla y de bona fàbrica, està regida per un rector d' entrada, anexe al arxipreste de Montblanch, ab dedicació a Sant Salvador, en quina diada celebra lo poble la festa principal. També dins de son terme hi ha alçada la ermita de Sant Antoni de Pàdua, moderna, de especial devoció de la feligresía de Vilanova.

Aquell terme municipal, en extrém montanyós, com emplaçat en les serralades de la Llena, Prades y Montsant, es fret, sech y mólt sanitós, extenent-se sa superficie al conjunt de 1.724 hectàrees de terreny, distribuides en 282 de secà; 5 de regadíu; 464 de vinya; 9 d'olivers; 66 d'arbres fruyters; 55 de roqueràm; 791 sense conrèu y 52 d' inútils, valent-se per la porció regable del ríu de Prades y de distints barranchs y fonts que naxen en ses properes montanyes.

Les collites del terme, són: 4 hectòlitres de cigrons; 157 de blat; 925 d' ordi; 2 de fesols; 4,159 de ví; 18 d' oli; 13,200 kilos de fruytes y 1,416 de patates o trumfes.

Encara que lo nom de Vilanova suposa una localitat moderna, ses arrels arrencan de la restauració cristiana, puix consta que Eymerich, fill de Guilia, va vendre en Febrer de 1183 un territori a Bort de Gerona y a sa esposa Alia, en lo coll de Vilanova, més enllà del camí de Prades, pera sa repoblació, origen de dita localitat, morint anys després lo poblador a mans dels creuats contra los albigenses, que-l penjaren, y passant lo lloch, sens dupte a formar part de la baronía del comte de Prades, qui montà allí son castell.

Vilella alta

Lloch emplaçat en un montícol que s' alça a la dreta de la riera de la Morera, al pèu de la serra del Montsant, limitatíu per la esquerra de dita riera, a 52 kilòmetres de Tarragona, 42 de Reus y 13 de Falset. Se composa de 487 habitants.

Son terme municipal afronta al N. ab lo de Cabacés; al S. ab lo de Gratallops; al E. ab lo de la Morera y especialment ab lo singular de *Scala Dei* y al O. ab lo de la Vilella baxa.

Lo poblat se compòn de 169 edificis y 9 alberchs de sopluig o cases de camp, formant vuyt carrers, entre los quals s' hi comptan lo Major y lo carrer

Nou, com a més nomenats, encara que tots són desiguals, mal empedrats y ab declíu o pendent, donada la situació topogràfica del poble.

L' ajuntament costeja una escola incomplerta, y reb lo corrèu per les Borges, aprofitant la carretera d' Espluga de Francolí a Flix, que passa tocant a Vilella alta a mitja falda del montícol, en quina porció superior fins al cim està situada la localitat; axís es que pera lo transport de viatgers disfruta del passatge dels automòvils que des de Reus van l' un a Cornudella y l' altre a les Vilelles. Los camins vehinals estàn poch conservats, a causa de sa irregularitat.

Montada la esglesia parroquial, de bona fàbrica, en lo cim del montícol, domina tot lo poble, essent dedicada a Santa Llúcia, en quina diada sos habitants celebran la festa major.

La extensió superficial del terme de Vilella alta es de 544 hectàrees de terreny, classificades en 4 de secà; 4 de sembradura o goret; 3 d' horta, a les vores de la riera de la Morera; 318 de vinya; 7 d' olivers; 24 d' atmetllers; 27 de roqueràm; 12 de bosch; 81 sense conrèu y 64 d' inútils.

Produhexen aquelles terres, per terme mitg: 55 hectòlitres d' ordi; 3,400 de ví; 33 d' oli; 14,400 kilos d' atmetlles y 500 de patates.

Vilella alta dèu son origen al Prior de *Scala Dei*, un dels set pobles que formavan la rodalía del famós Priorat.

Vilella baxa

Lloch de 815 habitants, emplaçat en lo punt d' unió del barranch o riera de la Morera, ab lo riuet de Montsant, a 54 kilòmetres de Tarragona, 44 de Reus y 16 de Falset; 50 de Tortosa, a quin bisbat pertany, de tal manera, que la separació de les diòcessis està fixada entre abdós Vilelles, y 14 de Masroig, cap de son arxiprestat.

Lo poblat s' extén també per un turonet, a quin pèu corren les aygues de les corrents abans esmentades, que una vegada reunides, poden atravessar-se per mitg d' un pont de tres archs. Part del caseríu està cimentat demunt del montícol que serveix de dich o marge del ríu, en forma que la entrada interior de la casa correspòn al primer o segón pís de la posterior.

Lo nombre total d' edificis es de 235, 3 a menys distancia de 500 kilòmetres del nucli principal, y ademés 63 alberchs de sopluig, distribuits los primers en 12 o 13 carrers, entre ells, lo Major, Frexinal, Albarders, lo Ríu, Gardeny y altres, y una plaça anomenada de la Esglesia.

L' ajuntament sosté dues escoles elementals d' instrucció pública; reb lo corrèu per les Borges del Camp, conduhit per automòvil, y per la comunicació

ab los pobles vehins se preval de camins de ferradura, mal conservats, com en general ho són tots los del Priorat, donada la calitat de les terres. La carretera d' Espluga a Flix té son límit, fins avuy, en dit poble, y per dita vía se relacionan sos vehins ab Cornudella, Reus y Tarragona. Prompte podrà gaudir d' altra vía general de la Vilella a Falset per Gratallops, actualment en construcció.

La esglesia parroquial es de bona fàbrica, regida per un rector, y dedicada a Sant Joan Baptista. La festa major se celebra la diada de Santa Quiteria, lo día 22 de Maig.

Clixé de Delfí Navás

Vilella baxa.—Vista parcial de la població

Afronta lo terme municipal de la Vilella baxa ab la Figuera y Cabacés per N.; ab Gratallops per S.; ab Vilella alta per E. y ab Lloar per O.

Dit terme, elevat sobre lo nivell de la mar a la altura de 300 metres, resguardat a la vegada al N. per la montanya natural del Montsant, resulta de clima sech y temprat, si durant l' hivern la boyra del Ebre no invadeix los turons del Priorat, en quin cas es humit y fret, com passa també en tota la conca oberta a la marge esquerra del esmentat ríu.

La superficie del meteix es de 574 hectàrees, classificades en 15 de secà; 16 de regadíu; 4 d' horta; 400 de vinya; 21 d' olivers; 9 d' atmetllers; 1 d' arbres fruyters; 14 de pineda; 36 de bosch; 24 sense conrèu y 34 d' inútils.

Són les produccions agrícoles del terme de Vilella baxa, 15 hectòlitres de cigrons; 375 d' ordi; 15 de faves y favons; 15 de fesols; 4,000 de ví; 100 d' oli;

5,400 kilos d' atmetlles; 5,000 de fruytes; 50,000 de patates y 30,000 de pastures y ferratges.

Vinebre

Vila de 1,189 habitants, emplaçada en la marge esquerra del Ebre, en un extens planer, de clima sà y temprat, a certa elevació sobre lo nivell del ríu, distant 79 kilòmetres de Tarragona; 72 de Tortosa, a quin bisbat també pertany; 20 de Falset y 13 de Masroig, cap de son arxiprestat.

Vinebre se composa de 272 edificis agrupats; 10 masíes y 41 alberchs de sopluig, formant uns 12 carrers irregulars emprò planers, essent los més importants lo de la Torre, Ríu, Lleyda y Sant Miquel, y diferentes places de escassa amplaria.

La esglesia parroquial es de sòlida construcció y espayosa, regida per un rector y dedicada a Sant Joan Baptista, en quina diada celebra lo poble la festa major.

Clixé de Delfí Navás

Vinebre.—Vista general de la població

L' ajuntament té instalades dues escoles públiques elementals, una de noys y altra per la ensenyança de les noyes; reb lo correu per peató des de Ascó, y en lo poble naxen aygues per l' abast de sos habitants. Los camins són tots vehinals pera passar a Mora y altres llochs dels encontorns, que no-s ressenten de sa escassa conservació. Per anar a Ascó es necessari atravessar l' Ebre ab la barca de pas.

Lo terme municipal de Vinebre afronta al N. ab lo de la Palma; al S. ab Garcia; al E. ab Torre del Espanyol y al O. ab Ascó.

A Vinebre hi ha un colegi privat pera noyes, pertanyent a les Germanes de Santa Teresa de Jesús, ab classes de pàrvols, elementals y superior, ab edifici propri y ab tots los avenços moderns pedagògichs. La instalació d' aquella escola fóu deguda al qui va fonamentar la ordre relligiosa de dites Germanes, Rnt. Enrich d' Ossó, nadiu de la vila, qui volgué que son poble gaudís per sempre de sa incomparable obra de cultura.

Sa superficie es de 3,393 hectàrees de terreny, classificades ab 185 de secà; 10 de regadíu; 185 de sembradura o goret; 7 d' horta; 800 de vinya; 251 d' olivers; 80 d' ametllers; 13 d' arbres fruyters; 920 de pinar; 344 de bosch; 575 sense conrèu y 23 d' inútils.

Produhexen dites terres, per terme mitg, 208 hectòlitres de blat; 1,310 d' ordi; 13 de sègol; 91 de moresch; 50 de faves y favons; 25 de fesols; 4,800 de ví; 365 d' oli; 56,000 d' atmetlles; 3,250 de fruytes; 17,575 de patates y 16,347 de ferratges y pastures.

Vinebre, de fundació del període restaurador, venía situat més proper a la riba esquerra del ríu Ebre; emprò fóu quasi destruit y cremat lo poblat durant les lluytes entre Templers y Entences, a derrers del segle XIII, alçant-lo en lo lloch ahont ara té son emplaçament pera millor defensa de la llar.

Dels datos que hem consignat pertocants a dit partit judicial, apareix que-ls 39 municipis venen constituits per unes 50 agrupacions de poblats, ab 45 parroquies y dues ajudes de parroquia.

La totalitat de son partit abarca 111,620 hectàrees de terreny, de les quals 5,440 se consideran de secà; 599 de regadíu; 1,713 de sembradura; 250 d' horta; 27,509 plantades de vinya; 3,377 d' olivers; 387 de garroferal; 2,626 d' atmetllers; 2,085 d' avellaners; 403 de fruyteràm; 3,024 de prat; 32 d' arbreda; 9,417 de pinar; 17,524 de bosch; 30,926 no conreuades y 6,312 d' inútils.

Poden collir-se, per terme mitg, en tot aquell partit, 336 hectòlitres de cigrons; 9,676 de blat; 22,083 d' ordi; 5,470 de civada; 466 de sègol; 443 de moresch; 882 de faves y favons; 1,874 de fesols; 31 de vesses; 821 de guixes y altres llegums; 251,136 de ví; 7,963 d' oli; 1.546,684 kilos d' atmetlles; 1.078,459 d' avellanes; 428,000 de garrofes; 189,402 de fruytes diverses; 619,229 de patates y 102,902 de ferratges y pastures.

Bibliografía. — Çurita, Anales de Aragón. — Apuntes de Falset, per D. Rossendo Rull. — Valls y Papió, ja anotats al tractar dels convents de Scala Dei y Escornalbòu. — Entences y Templers en les montanyes de Prades, per Francesch Carreras y Candi.—Historia de Catalunya, per Víctor Balaguer.—Historia crítica civil y eclesiàstica, per D. Antòn de Bofarull.—Tarragona Cristiana, per D. Emili Morera.—Villanueva, Viaje literario á las Iglesias de España, volums XIX y XX.

CAPÍTOL IX

Partit judicial de Gandesa

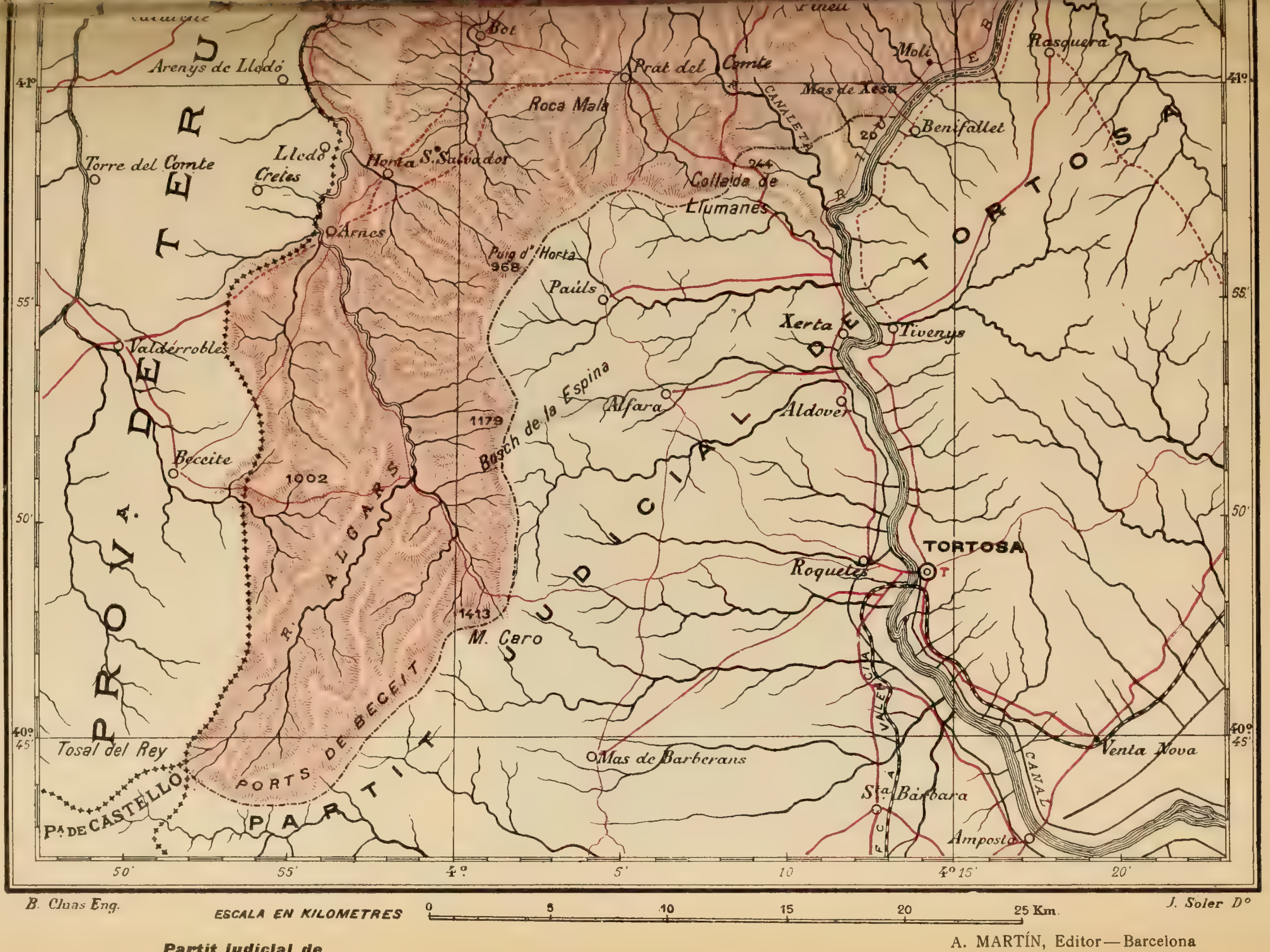
Idea general geogràfica de dit partit.—La ciutat de Gandesa.—Arnes.—Ascó.—Batea.—Benissanet.—Bot.—Caseres.—Corbera.—Fatarella.—Flix. — Horta.—Miravet. — Mora d' Ebre.—Pinell.—Pobla de Masaluca.—Prat de Comte.—Ribarroja.—Villalba.

Més enllà del ríu Ebre, a la dreta del esmentat ríu, en direcció al NO. de la provincia, tocant ab les de Çaragoça y Terol, s' extén lo partit judicial de Gandesa, lo més llunyà dels compresos dins la circumscripció de Tarragona y lo més separat de la ciutat, capsalera del territori, per sa situació y per los accidents del terrer, que contribuexen a dificultar la comunicació ab dita ciutat.

La posició geogràfica de tot lo partit respòn als 41° 5′ latitut N., y 6° 39 longitut E. del meridià del Observatori oficial, trobant-se rodejat, quasi per tot arrèu, de diferents rius, que convertexen la comarca en una península, quines aygues del Ebre, del Algars y de la riera de Batea, venen a assenyalar los límits de la metexa, formant un triangle, en quin vèrtice resulta axecat lo molló que designarém oportunament, ahont confluexen los tres regnes de Catalunya, Aragó y Valencia.

Aquell terreny montanyós per complet, vé recorregut per una gran serra que partint de la famosa d' Albarracín, extén sos braços pêls confins d' Aragó y Valencia, donant lloch al encreuament de diferentes montanyes en varies direccions, que com les anomenades ports de Beceyt, Escala d' Arnes, Roca de Benet, Pich de Sant Salvador d' Horta y de Puigcaballer en Gandesa, serres de Pandól y de Gerona, coll de Llumanes, de Camposines y Bosch de la Espina, per sa elevació y extensió, fan aparèxer lo terreny sumament escabrós y desigual, originant una temperatura més baxa que la que correspòn a sa climatología y contribuint a la modificació general del estat atmosfèrich, puix en dit país són més freqüentes les pluges y les neus, especialment en la estació hivernal, que en altres comarques de semblant o pareguda posició geogrà-

PROVª DE LLEYDA
PROVª DE SARAGOÇA
PROVª DE
PARTIT JUDICIAL DE FALSET
RIU EBRE
R. MATARRANYA
R. ALGÁS
F. C. Á SARAGOÇA
Mequinenza
Mayals
Llardecans
Granadella
Bobera
La Palma
Almatret
Fayon
Ribarroja
Flix
38
63
Nonaspe
Berrús
Sta Madrona
S. Francesch
Torre del Espanyol
Vinebre
Ascó
Sª DE LA POBLA
Pobla de Masaluca
Vall Mala
Vall de Batea
Fabara
Fatarella
La Misericordia
Sª DE GERONI
Garcia
Vilalba la Vella
St Antoni
Vilalba dels Arcs
Sta Madrona
Camposines
Maella
Pingeres
Batea
Mas Nou
Sta Candia
Calvari
Corbera
Vall de Camposines ó Riusech
Mora la Nova
Mora d'Ebre
Sta Bárbara
Benisanet
Calvari
GANDESA
Puig Caballer
372
439
540
Algars
Quatre Camins
SERRA DE PANDOLS
Portell de Gandesa
Mazaleón
Bra Alfara
Ginestar
50'
55'
4º
5'
10'
4º 15'
20'
41º 15'

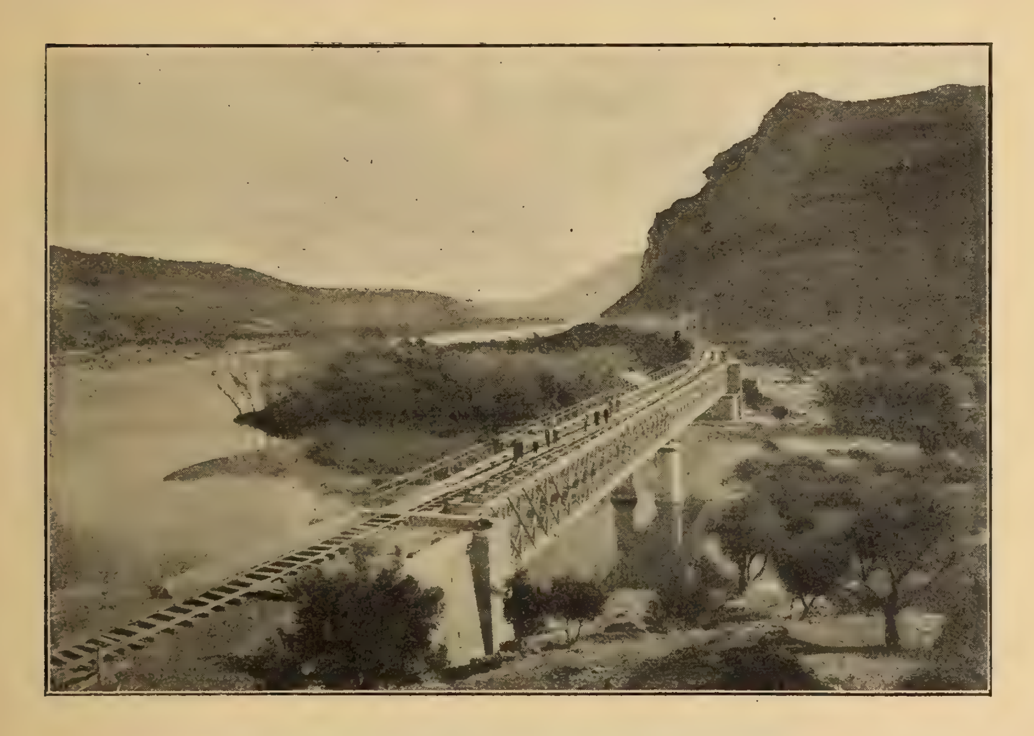
A. MARTÍN, Editor — Barcelona

Partit judicial de

GANDESA (Tarragona)

fica del territori peninsular. Lo clima, en general es, donchs, fret y sanitós durant l' hivern y temprat en l' istíu.

Aquell acumulament de montanyes, boschs, pinars y terrenys forestals, es productíu de manantials de aygues, encara que no ab tanta abundancia com en lo Priorat, emprò de corrent més contínua, anant a parar lo conjunt de rius y riuets al gran ríu que atravessa la comarca, lo rey y senyor de les corrents fluvials, o sía lo ríu Ebre, que en una extensió de 67 kilòmetres,

Desembocadura del ríu Matarranya en lo ríu d' Ebre

des de lo terme de Fayó (Çaragoça), fins abans d' arribar a Benifallet, vé fecondant les finques riberenques de determinats térmens municipals del partit de Gandesa, per la part oriental de dit partit, com les assahona lo ríu Algars, nascut en los ports de Beceyt, en altres térmens de la part occidental, ab la extensió de 44 kilòmetres; lo Riusech, que naix en la serra de Villalba y desayga prop de Mora d' Ebre, atravessant la comarca d' occident a orient, en la longitut de 22 kilòmetres, y lo anomenat Canaleta, que passant prop de Prat de Comte, vé regant les terres de la part inferior del partit, entrant després en lo de Tortosa pera fer ingrés de sa corrent en l' Ebre, prestant son impuls a no pochs molins de farina y oli alçats en la ribera.

Com conseqüencia de sa orografía e hydrología, aparexen al peu de les serres y en diferents llochs de les metexes algunes fonts de abundosa y rica ayga, y en l' interior d' aquelles, curioses coves ab belles petrificacions,

donada la constitució geològica de les montanyes, quasi totes d' origen volcànich.

Ademés de les produccions agrícoles, comunes a la regió, com la atmetlla, ví y cereals, fruytes, avellanes y hortaliça, se cull en quasi tot lo partit gran quantitat d' olives, que serveix per la elaboració del oli de la millor qualitat que-s fabrica en la comarca oliera, compresa dins del baix Aragó, de fama verdaderament universal.

Pont sobre lo riu Matarranya, que serveix de límit a Tarragona ab Çaragoça

També sos herbatges són mólt nodritíus y abundants, donada la configuració general de la comarca, facilitant l' establiment de la remadería en gran escala, y criant-se en dit país gran nombre de caps de bestiar de llana, cabra y de vaca, ab caça de tota mena y pesca en los rius abans esmentats.

La industria en general romàn localisada a la que està en relació ab la agricultura, existint en quasi totes les poblacions diferents molins de elaboració del oli, de tots los sistemes, des dels rudimentaris als més perfeccionats, com hi han sigut montades fàbriques d' aygardents, alcohols y farines, apart de les professions mecàniques y locals establertes en quiscún poblat.

Una carretera general de primer ordre, ja anomenada oportunament, la de Tarragona a Alcolea del Pinar, atravessa de part a part lo partit judicial de Gandesa, entrant per Mora d' Ebre y passant per Corbera, Gandesa y Caseres fins a internar-se al Aragó. Altra vía segueix lo camí de Gandesa a Tortosa, ademés de les d' Escatron a Gandesa per Casp y Maella, y la de Gandesa a Flix o Ascó per la Fatarella. La vía ferrada dels directes sols atra-

vessa los térmens d' Ascó, Flix y Ribarroja, entrant prompte al territori aragonès.

Compta també dit partit ab alguna carretera provincial, com la de Beceyt a la de Gandesa a Tortosa, a la d' Alcolea del Pinar a Bot, construida la secció de Bot al empalm y passada al estat pera la obra d' altra general, y s' han obrat derrerament diferents camins vehinals assenyalats en la descripció general del territori, feta al començament de la geografía de la present provincia.

Tan sols divuyt municipis constituexen lo partit judicial de Gandesa, si bé que la extensió general del territori es tan important com la del anterior de Falset, segons tindrà ocasió d' apreciar-se en lo resúm general. Dits municipis, constituits per importants agrupacions de poblats, molts d' ells ab diferents agregats y quasi tots ab bon nombre de masíes en sos térmens, ahont víu bona part de vehins dels respectius poblats, donan a la totalitat del partit un augment de població, superior a molts altres de la metexa provincia.

Ja manifestarem que los habitants primitius de la regió gandesana se-ls conexía en la antigüetat ab lo nom comú de *Sedetans*, de conformitat ab les indicacions donades per los geògrafs Plini y Ptolomèu; emprò del período de Roma no-s té nota de cap succés relatíu a dita comarca, que segurament sería poch esplorada per los dominadors de la península ibèrica, durant lo transcurs del segle en que la Roma republicana y la Roma imperial la governaren.

Sols són conegudes lleugeres nocions d' una vía interior, la vía Edetana, que deuría atravessar la comarca de N. a S., començant a Çaragoça o en los voltants de dita ciutat, y acabant a Tortosa al ésser enllaçada ab la general que des de Tarragona continuava sa direcció fins a Cartagena, segons ha sigut explicat a son temps en la descripció de la ciutat de Tarragona, durant lo període romà.

La historia de la repoblació de la comarca de Gandesa se reduheix, pera nosaltres, a la època dels alarbs, puix essent la ciutat de Tortosa y lo ríu Ebre quasi la línia divisoria entre lo califat occidental y lo territori del Afranch, es induptable que la importancia de la ciutat del baix Ebre y les relacions que per mitg d' aquell capdalós ríu existiren entre Tortosa y Çaragoça, originaren certs petits nuclis de poblats a la ribera dreta, que ab lo nom de masíes o alqueríes dels muslims, produhiren lo fonament de les localitats cristianes al adveniment de la restauració; comprovant-se encara la existencia d' edificis o alberchs mahometants en aquella porció del territori català, ab certes petites despulles trobades en les obres de reformes de dits edificis.

Per lo camí de que abans s' ha fet esment baxaren, sens dupte, en los anys 808, 810 y 812, les hosts del franchs, acapdillades per Lluís lo Piadós y sos generals, a fí d' assetjar la ciutat de Tortosa, segons la narració del Astronom Anonim y-ls Anals d' Eguinart, y la metexa ruta deuría seguir lo comte Berenguer IV en l' any 1149, quan després de la rendició de Tortosa em-

prengué la obra de la presa de Lleyda, trelladant bona part de ses mesnades als voltants de la ciutat del Segre, portant-les a vadejar lo ríu Canaleta, passada Xerta y Prat de Comte, entre Bot y Gandesa, y dirigint-se després, entre Batea y Villalba, a passar lo ríu Ebre per Fayó y Nonasp, fins a presentar-se devant de les muralles de Fraga, Mequinensa y Lleyda, durant los mesos de març y abril del any oportunament esmentat.

La repoblació del territori de Gandesa no va tindre efecte, no obstant de lo exposat, fins l' any 1153 en que va realisar-se la dominació de Ciurana y de la comarca del Priorat. Mentres les hosts dels capdills conquistadors del waliat de Ciurana, netejavan de moros les serralades y turons d' aquell país, lo comte sobirà, ab ajuda dels Templers, prenía per complert lo territori de la dreta del Ebre, fins a la línia divisoria ab lo regne de Valencia, afegint al casal de Catalunya tota la comarca de Gandesa y la no menys important de Tortosa, en la limitació poch ençà poch enllà de les corrents abans anomenades, que afrontan dita comarca ab les colindants dels regnes d' Aragó y Valencia y ab la repoblació cristiana corresponent, comanada en llur territori a la ordre militar relligiosa del Temple.

Lo meteix día en que Ramón Berenguer IV prenía la fortalesa de Miravet, una de les que guardavan lo pas per lo ríu Ebre, (24 agost de 1153), donava lo sobirà al institut dels Templers, per mà de son superior en Pere de Roera, lo castell dominat, quina limitació, començant més enllà de la serra de Tivissa, a la esquerra del Ebre, passava per los puigs dels Bessons fins arribar al terme de Tortosa, y aytambé cedía a la esmentada ordre los castells de Benissanet, Mora d' Ebre, Ascó fins a Nonasp y Favara, baxant per lo puig de Calaceyt y lo Vilar d' Arenys a trobar lo ríu Algars, seguint per los térmens de Caseres, Bot y Horta al confí ab lo de Tortosa, junt ab tots los poblats y castells existents dins llur circumscripció, ahont s' alçavan los castells d' Algars, Batea, Corbera, Gandesa, Pinell y Rasquera, noms que aparexen ja consignats en lo document de dita donació (253), justificant sa existencia abans de la conquesta y la naturalesa de llurs poblats, que no pot ésser més que d' origen mahometà. A Bonifaci de la Volta va premiar lo Comte sos serveys, concedint-li dos terços del castell de Flix, reservant-se-l derrer, en 1154, y donant, tres anys després, aquella altra part a son fill en Gasquet, essent confirmada lo donació per Jaume lo Conqueridor en l' any 1217 (254).

Los Templers formaren del esmentat territori una Preceptoría o Comanda, que prengué lo nom de Miravet, per tindre en lo castell de dit poble sa residencia lo frare superior, y procehiren a repoblar lo territori, conservant la llar dels serrahins, molts dels qui varen convertir-se a la relligió cristiana y

(253) Col. de doc. del Arxíu de la C. d' Aragó, v. IX, n. LXXII.

(254) Col. de doc. del Arxíu de la C. d' Aragó, v. IV, doc. LXXXI y XCIII.

s' enllaçaren ab los restauradors, constituint generacions en que anava barrejada la sanch africana ab la catalana o franca dels dominadors.

En benefici de sos senyors naturals, los Templers, y de Guillèm y Pere de Montcada sos aliats, s' aliaren los pobles de Gandesa, contra Berenguer de Entenza en l' any 1259, provablement pera reintegrar-se del domini de Mora d' Ebre y de Tivissa, que al constituir-se la baronía de Entenza en lo Priorat, havían passat a formar una part mólt important de dita baronía, succés que narra Zurita ab prou detalls pera compendre lo fí d' aquella dissidencia entre tant grans potentats.

La ordre del Temple, després de llurs acontexements, no tardà molts anys en ésser extingida per lo papa Clement V, y los frares de Miravet foren los qui ab més encoratjament posaren llurs espases a la defensa de la honra y bon nom de dita ordre (255).

En 1312 quedavan anulats los Templers com a comunitat relligiosa militar (256) y passavan los bens que possehían en lo territori de Gandesa, a la ordre de Sant Joan de Gerusalèm o dels Hospitalaris, y aquesta institució, que ja comptava ab lo senyoríu de diferents localitats en los encontorns de Tortosa, que constituían la Castellanía d' Amposta, va trobar-se ab l' augment de ses rendes per mitg de la agregació del territori dels Templers, si bé conservant la Encomenda de Miravet en pareguda administració a la que havían organisat sos anteriors causants.

Axís continuà regida la comarca durant los segles següents, fins que fóu acabat l' organisme de la Etat mitjana y lo senyoríu temporal autonòmich de certes institucions y de determinades families, formant-se en aquell territori un nucli important de població, quina gent conserva encara bona part de ses costums antigues, distingint-se per sa laboriositat, per ésser fortament hospitalaris, econòmichs, franchs y sincers, enrahonadors, mólt aymants de la relligió y de la patria, de robusta complexió, frugals en lo menjar y en lo vestir, de modo que venen encara usant lo trajo típich de son país, ahont poden dibuxar-se los vestigis de sa procedencia muslímica, mantenint, no obstant, certs defectes de carácter distintíu de llur raça (257).

Lo territori de Gandesa, a la publicació del decret de Nova Planta de la Audiencia territorial de Catalunya, en los primers anys del segle XVIII per lo

---

(255) Tarragona Cristiana; v. II, cap. VII.

(256) La sentencia dexant sense efecte la ordre del Temple en lo territori de la Corona d' Aragó, fòu donada per un concili provincial, presidit per l' arquebisbe de Tarragona, en Guillém de Rocaberti, en 1312, celebrat a Tarragona, cumplint los manaments del papa Clement V; emprò dit concili va absoldre a dits relligiosos de les imputacions de heretgía y demés immorals que havían motivat la extinció. (*Vide*, Tarragona Cristiana, v. II, cap. VII y Villanueva; Viaje literario, v. XIX).

(257) Com a costúm peculiar de les dones, que prova sa robustesa y sa habilitat, hi ha que fer esment de la relativa a portar al cap los cànters del ayga, que van a cercar al ríu, especialment les dels pobles riberenchs, manejant-los y corrent ab ells, sense tocar-los y sostenint-los tant sols per mitg del equilibri, ab especial enginy, encara que per lo pes que tenen es prou difícil son sosteniment.

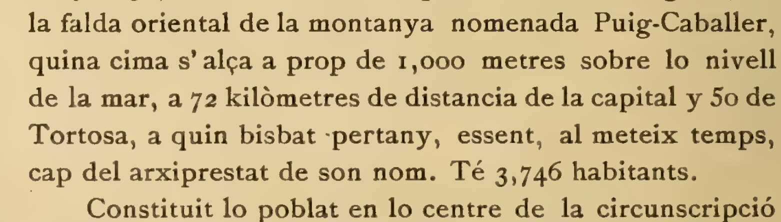
rey en Felip IV de Catalunya y V de Castella restà agregat al corregiment de Tortosa, quin quefe superior governava dit territori, directament o per mitg del batlle major, resident també a Tortosa.

Al establir-se les comptaduríes d' hipoteques en l' any 1775, continuà depenjant lo territori de Gandesa del comptador de Tortosa, mentres se n' instauravan a Falset y Montblanch, ademés de la de Tarragona y Tortosa, y com la circunscripció de quiscuna comptaduría va servir de fonament pera la designació dels partits judicials en l' any 1821, dit està que aleshores tan sols foren constituits los de Tortosa, Falset, Montblanch y Tarragona, dividint lo territori d' aquest ab Tarragona y Reus, tenint en compte la extensió del primer. Si bé la Diputació provincial va proposar la divisió del de Tortosa en dos, Tortosa y Batea, la proposta no fóu acceptada per les Corts del any esmentat. En l' any 1828 va crear-se una arcaldía major a Gandesa, y aquesta institució resulta lo fonament de son territori judicial.

Fins arribar al període constitucional definitíu, després de la mort de Ferràn IV de Catalunya y VII de Castella y l' adveniment al soli espanyol de na Isabel I de Catalunya y II de Castella en l' any 1833, no-s posà en planta lo partit judicial de Gandesa, seguint la demarcació assenyalada a les anteriors arcaldíes majors.

Lo partit de Gandesa, per les eleccions de diputats provincials, queda unit ab lo de Falset, formant abdós una circunscripció que elegeix quatre diputats provincials, y per la diputació a Corts, constitueix centre de districte electoral, si bé que en la nova llegislació vigent, cap funció especial té encarregada. Los pobles del partit votan tots en dit districte, escepte Arnes y Horta, agregats al de Roquetes, y aquells, ab los que-s designaren en la descripció del partit de Falset, fan lo nomenament d' un diputat a Corts.

Gandesa

Ciutat, des del any 1838, situada al O. de la provincia de Tarragona, en la falda oriental de la montanya nomenada Puig-Caballer, quina cima s' alça a prop de 1,000 metres sobre lo nivell de la mar, a 72 kilòmetres de distancia de la capital y 50 de Tortosa, a quin bisbat pertany, essent, al meteix temps, cap del arxiprestat de son nom. Té 3,746 habitants.

Constituit lo poblat en lo centre de la circunscripció judicial, se troba compost de 750 edificis, 726 habitats y 24 inhabitats, ademés de 12 masíes a la distancia de mes de 500 metres y 65 alberchs, corrals o llochs de sopluig, que venen alçats en son terme municipal.

Lo caseríu, si bé respòn a una aliniació antiga e irregular, donat l' origen de la localitat, es quasi tot renovat o reformat des del any 1840 a la actualitat,

CIUTAT DE GANDESA

facilitat per l'Ajuntament

Escala, 1:2500

A. Martin-Editor.

Gandesa.—Vista general de la població

en força de les vicissituts perque atravessà Gandesa durant la primera guerra civil, com tindrèm ocasió d' esmentar més endevant, distribuint-se aquell en uns trenta sis carrers, essent los principals los que portan lo nom dels defensors de la ciutat o recordan sos afers més importants, com los de Set Setis, Larrea Iriarte, Franquet, Sanmiguel, Madoz, Victoria y altres, les places de la Esglesia, la Coronilla y Duch de la Victoria, y los carrers ahont afluexen les carreteres quina procedencia arrenca dels antichs regnes d' Aragó, batejats ab lo nom de Catalunya, Valencia y Aragó, respectivament.

L' ajuntament sosté una escola elemental de noys, dues de noyes y un altre de pàrvols, ab la corresponent dotació, disfrutant, los mestres, de casa y retribucions; reb la correspondencia per la estació de Mora la Nova y com a cap de partit dèu cuydar del manteniment dels presos que sofrexen les penes d' arrest, ensemps ab los restants pobles de la circunscripció judicial. També hi ha montat a Gandesa, a expenses del erari del municipi, un hospital, ahont tenen acolliment los malalts pobres de la localitat y-ls vianants, especialment los dels pobles dels encontors. A càrrech de la metexa entitat ve-

nen les aygues potables, conduhides al poble per mitg de tuberíes de les fonts naturals y minats, abundants y d' excelent calitat.

Lo jutjat es d' ascens, ab dos actuaris; lo registre de hipoteques es de 4.ª classe; hi ha servey públich telegràfich; destacament de la Guardia civil; ab oficial quefe de línia; notaris públichs y estafeta de corrèus.

La esglesia parroquial forma una excepció dels restants edificis de la localitat, que no tenen res de notable. Dita esglesia reuneix una portada d' excelent mèrit artístich, d' istil romànich, que mereix ésser estudiada. Segons la tradició, en aquell temple, que en son origen fóu mesquita, aparexen alguns detalls d' arquitectura alarb, trobant-se barrejat son istil ab lo romànich y ogival, y ab lo del renaxement, com a conseqüencia de certes obres de example, executades a derrers del segle XVI. Lo frontispici o la portada, purament romànica ab ribets d' ogival, resulta montada ab varies columnetes y archs concèntrichs en degradació, creyent que fóu obra dels Templers, un finestral gòtich dóna llum al interior a certa elevació, y en lo segle XVI varen alçar-se les naus laterals, una a quiscún costat de la central, obrint-se la porta lateral, y edificant-se lo bell y ayrós cloquer, tot de sillería, com a remat del temple. Lo retaule del altar major, de cisell més modern, resulta mólt treballat, encara que son mèrit artístich té bastant que desitjar.

Clixé de J. A. Vidal

Gandesa.—Façana de la esglesia parroquial

Està dedicada dita parroquia a la Assumpció de la Verge; emprò la diada de la festa major la celebra la ciutat lo diumenge següent al 8 de Setembre, dedicada a la Verge de la Font-Calda.

Son rector que, com tením dit, porta lo títol d'arxipreste, figura en la categoría dels de terme, ab los corresponents coadjutors y algún beneficiat. Una residencia de monges de la Consolació té escola privada d' ensenyança de noyes.

En la propria ciutat de Gandesa existeix una capella, sots la advocació de Santa Anna, tocant al Hospital. També en son terme s' enlayran un santuari y una ermita, aquesta dedicada a Sant March, emplaçada en un alt tossal sobre lo camí de Tortosa (258), y aquell es lo celebrat temple de la Verge de la Font-Calda, de gran devoció de Gandesa y dels pobles de sa comarca. Dit santuari fóu construit en 1756 en la fondalada de certa vall en forma d' embut o boca de volcà, trobant-se encara, prop de la font, la cendra y la lava; a 300 metres de fondaria y a 180 devall de Gandesa; a 10 kilòmetres de la ciutat, en direcció al NE. y al costat del ríu Canaleta. Junt a la capella brolla una font natural d' uns 5 hectòlitres d' ayga per minut en lo meteix confí del terme municipal de Gandesa ab lo de Prat de Comte, tenint la particularitat dita ayga que surt a una temperatura de 25 graus centígrades y a la densitat de 10,007, contenint 0'200 grams de clorur de calci; 0'100 de carbonat de calci; 0'050 de sulfat de magnesi; 0'025 de fosfat de alumini ferreginós; 0'025 de clorur sòdich; 0'010 de sicili, ademés d' indicis de yodo y estronciana, segons los anàlisis oficials practicats, essent aquelles aygues d' eficacia regoneguda pera la curació de reumatismes desprès dels nou banys presos en llurs aygues. Un edifici de certa visualitat fà les vegades de balneari.

Clixé de A. Simó

Gandesa.—Santuari de la Verge de la Font-Calda

(258) La capella de Santa Anna y la ermita de Sant March, estàn poch menys que enrunades.

La ciutat de Gandesa, per sa situació y per mitg de ses víes de transport, resulta un centre agrícol comarcal y mercantívol de regular importancia. A la metexa acudexen corredors de fruyts, cereals y vins de la dreta del Ebre, y no pochs agents de comerç pera la adquisició d' olis, especialment del baix Aragó, passant a Gandesa bona part de la cullita d' olives pera la elaboració de llur caldo, trasportades de Casp, Maella, Calaceyt, Alcanyíz y altres comarques que colindan ab la regió catalana. D' axò prové la existencia de fàbriques y molins d' oli, ademés d' altres per elaborar esperits, existint també industries de texits de llana, axís com estabiiments de certa importancia pera vendre robes de totes classes, sabates, espardenyes, barrets de felp, faxes, quincalla y obgectes d' ús domèstich, ademés del consúm en gran y petita escala. Per anar a Gandesa, des de la estació de Mora, una vegada passat l' Ebre, un servey de automòvils conduheix a dita ciutat, y un altre de Gandesa a Tortosa pren passatge per abdues localitats, ademés de cotxes y tartanes de viatgers pera les viles y poblats dels encontorns.

La importancia dels mercats de Gandesa es videnta en la gran fira de bestiar que celebra los díes 7, 8 y 9 de Maig, a la que concorren gran nombre de vehins del baix Aragó y de Catalunya, fent-se en ella transaccions en bona escala. També celebra altra fira de quincalla y robes d' hivern en lo mes de Desembre.

Lo terme municipal de Gandesa afronta per N. ab lo de Batea; al S. ab lo de Pinell; al E. ab lo de Corbera y al O. ab lo de Prat de Comte. Dit terme, bastant extens y desigual en ses condicions climatològiques, segueix la variació anotada en tota la comarca.

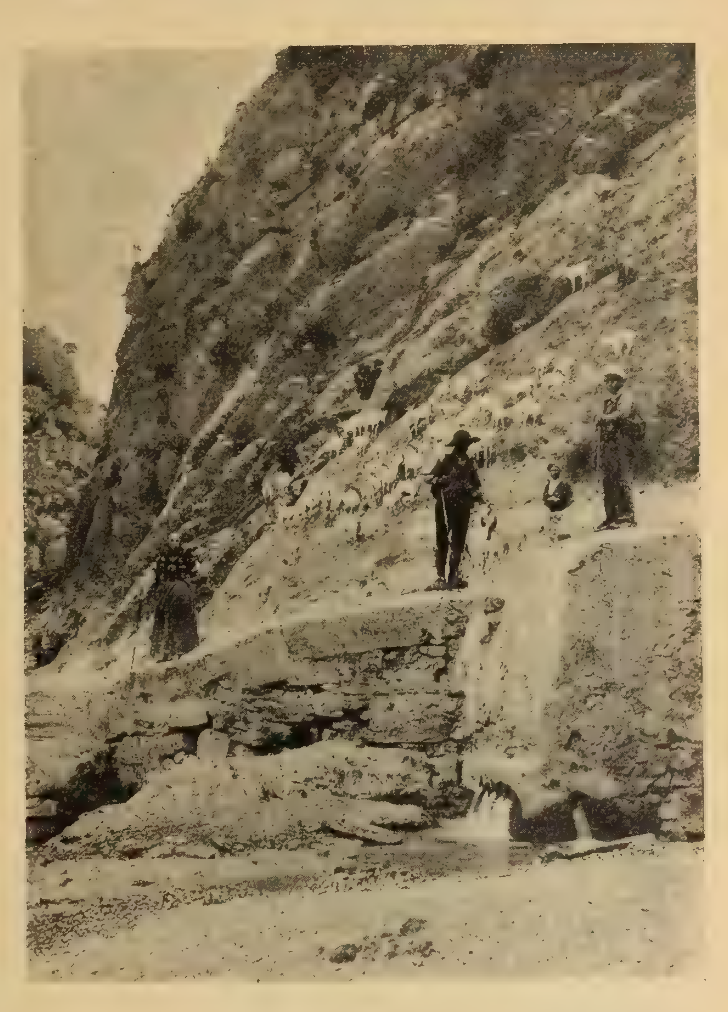
Ademés del santuari, junt als banys abans descrits, apareix, a 300 metres de Gandesa, un senzill calvari ab sa capella; una artística creu de pedra ab sa coberta, obra mitgeval, a 600 metres del poblat, en direcció al camí vell de Corbera, per la part oriental, y a 4 kilòmetres y mitg per la occidental; en un turonet anomenat «Coll del moro», existexen les runes d' un castell alarb, havent-se trobat en les terres de sós encontorns varies sepultures, que tal volta són les despulles de la primera localitat de Gandesa, emplaçada pêls sectaris de Mahoma en aquell punt dominant de la planuria ahont ara resulta situada.

La superficie total del terme de Gandesa, alcança a la totalitat de 6,959 hectàrees, classificades en 750 de secà; 16 de regadíu, valent-se de les aygues del barranch d' Albar, ríu Canaleta y fonts d' Eure y Torroll; 750 de goret; 774 de vinya; 415 d' olivers; 304 d' atmetllers; 25 d' avellaners; 1,137 d' albareda; 192 de roqueràm, 1,307 de bosch, 832 de terreny sens conrèu y 467 d' inútil.

Produhexen dites terres, per terme mitg, segons los datos oficials, 2,000 hectòlitres de blat; 3,500 d' ordi; 300 de civada; 150 de sègol; 59 de moresch; 25 de fesols; 25 de guixes y altres llegums; 4,644 de ví; 245 d' oli; 15,206

kilos d' atmetlles; 11,000 d' avellanes; 2,500 de patates y 1,000 de ferratges.

Notes històriques. — Del origen de Gandesa y de són desenrotllo en la Etat mitjana, havèm ja exposat lo criteri històrich relatíu a semblants qüestions al parlar de la comarca que porta son nom. La situació del poblat català prop de les fronteres d' Aragó y Valencia, y lo camí general que des de la antigüetat existía en aquell punt, com a ruta pera trelladar-se del un al altre regne, donà motíu a Gandesa pera constituir una estació d' estada o de repòs en lo viatge de quiscún de abdós regnes, y aquella circumstancia fóu una de les causes de la prosperitat de dit lloch, com que degut a sa situació, en éll va realisar-se en l' any 1319 lo matrimoni del primogènit del rey en Jaume II, anomenat també Jaume, ab la infanta de Castella Eleonor, filla de Ferràn IV, matrimoni dels calificats d' Estat, puix una vegada benehída la unió, l' infant consort abandonà Gandesa y a la esposa, renunciant los drets a la corona y prenent l' hàbit de frare del Hospital en les corts de Tarragona, celebrades en 23 de Desembre de dit any 1319. Per anàloga circumstancia, en 1337 foren reunides en dita vila les corts que en aquell any convocà lo rey en Pere III, lo Cerimoniós, y en 2 de Juliol del any 1382 tornà lo Sobirà a sotscriure la convocatoria pera tindre corts generals a Montçó, reservant-se, no obstant, reunir-les a Gandesa, y axís determinà fer-ho en 20 del següent mes; emprò los

Clixé de M. Simó

Gandesa. — La Font-Caldà

aragonesos se resistiren a passar a dita localitat, com també refusaren concórrer a Tortosa, sots lo pretext de que no podían sortir de son reyalme. En aquell segle, la esmentada població de Gandesa comptava ab 152 cases, segons la estadística de les corts de Cervera del any 1359 (259).

La propria situació de Gandesa, llunyana de Tarragona, apartada de Tortosa y mólt distant de Çaragoça, places de guerra, en lo passat segle, més immediates a llur població, motivaren los acontexements en que prengué part durant la lluyta coneguda per la guerra civil dels set anys. Aleshores, com a vila calificada de lliberal, va veure-s assetjada y atacada, fins a set vegades, per les hosts carlistes que acapdillavan guerrillers tan coneguts com en Torner, Cabrera, Forcadell, Llagostera, Solani y Cabanyero, sens lograr subgectar-la ni domenyar a sos vehins, que rebutjaren al enemich ab coratge y valentía (260). Hòmens, dones, grans, petits, vells y jóvens, de totes les classes de la societat gandesana y de tots los estaments, formaren un sol cos pera la defensa de ses llars, amenaçats d' incendi y enderroch, y sofrir sos habitants tota mena d' injuries dels adversaris (261).

La fama del heroisme dels gandesans va arribar a commoure a tota Espanya, y les corts del 1838, en premi de sa llealtat, aprovaren una lley concedint a Gandesa la categoría de *Ciutat* y lo títol de *Immortal,* devent-se alçar en la plaça pública una columna ab la llegenda: «*Gandesa reedificada por la Patria agradecida*», y reconstruiren les cases enderrocades, tot per compte del Estat, després que los gandesans se vegeren obligats a abandonar-les, per impossibilitat d' ésser socorreguts en lo cas de nous atachs, encara que aquests derrers extrems de la lley esmentada aprés foren per complert oblidats.

També fóu obgecte Gandesa d' altres penalitats en la segona guerra civil, puix quan fortificavan la ciutat los carlistes al començar l' any 1874, la arribada d' una columna d' exèrcit, motivà lo tiroteig en los carrers y cases entre abdós bàndols, y en los primers díes de Juny del meteix any, un nou combat entre les forces del govern y les dels carlistes en los voltans de la població, donà lloch a bastant nombre de morts, ferits y presoners per part dels sublevats.

Gandesa ha tingut alguna personalitat notable en lo decurs de sa historia.

---

(259) Corolèu y Pella: Les corts catal., pl. 102 y 204; Tarragona cristiana, v. II, ps. 466 y 584.

(260) La Memoria del Sr. Magriñà, impresa en la imprempta de Joan Bta. Llop (1909), la primera establerta a Gandesa, té per obgecte principal la recordança d' aquells fets que a grau tan alt posaren l' heroisme de Gandesa.

(261) En lo derrer setge de les forces de Cabrera sobre Gandesa, la baronesa de Purroy, na Lluisa Dara, una de les heroines de la localitat, va lligar al campanar de la esglesia de Gandesa una cabra montesa, renòm ab que batejà a Cabrera, y li envià lo següent cartell:

De Purroy la baronesa
jura a la Cabra montesa
que may entrarà a Gandesa.

Cabrera contestà immediatament:

Mes si la Cabra montesa
logra subgectar Gandesa
¡ay, ay de la baronesa!

Fill de dita localitat era en Joan de Liori, acompanyant del rey en Martí en sa expedició a Sicilia. Allí varen nàxer lo Dr. Gil Ruiz de Liori, rector de Gandesa, ardiaca de la sèu de Tortosa y governador del bisbat de Segorb, a derreríes del segle XVI; en Miquel Masip, canonge de Tortosa y celebrat historiador de dita ciutat en la primera meytat del segle XVII, y la venerable relligiosa Magdalena Dehona y Font, de la tercera ordre de Sant Francesch, enterrada en lo convent d' Horta (1668) (262).

Bibliografía. — Antoni de Magriñà: «Gandesa la muy leal, heroica é inmortal ciudad», publicat a Gandesa, imprempta de Joan Bta. Llop. (1909).

Arnes

Vila aposentada al SO. de Gandesa, en la riba dreta del ríu Algars, quasi tocant a la mare del ríu y mólt prop de la línia que separa la provincia de Tarragona de la provincia de Terol, a 89 kilòmetres de Tarragona, 33 de Tortosa, a quin bisbat pertany, y 22 de Gandesa, cap també de son arxiprestat. Reuneix 1,246 habitants.

L' emplaçament de la localitat demunt d' un petit montícol que s' alça en lo plà allí existent contribueix a que la situació en general sía immillorable, y si bé lo clima resulta fret, en general la comarca no pot ésser més sanitosa.

Clixé de Christofol Freginals

Arnes.—Casa de la vila

La vila reuneix 308 edificis; a 200 metres s' alça l' arrabal anomenat de Sant March, ab 20 més, y ademés hi ha en son terme unes 34 masíes, algunes constantment habitades, agrupades les cases en vint y très carrers, la plaça principal y varies placetes, essent los carrers més anomenats lo Major, los Dolors, Sant Joan, Bonayre, Vista Alegre y altres, per punt general ben aliniats y ab cases de bon aspecte.

---

(262) Ferràn Miralles Messeguer: «Guía del Obispado de Tortosa», pl. 414 y següents.

Lo servey públich de la ensenyança primera ve servit per dos mestres, un pera quiscuna escola de noys y noyes, rebent-se lo corrèu per la conducció d' Alcanyiz a Tortosa. Gaudeix també d' alumbrat públich per mitg de la electricitat y sa casa consistorial es un edifici notable per son istil arquitectònich y sa importancia.

En los derrers anys del segle XVII fóu alçada la nova esglesia parroquial, composta de tres naus, espayosa y de bones llums, ab bell retaule del altar major, dedicat a Santa Magdalena, patrona de la parroquia y del poble, essent servida per un rector d' ascens y un vicari, hostatjant-se també a la vila una comunitat de relligioses de la Consolació de Tortosa.

Clixé de Christofol Freginals

Arnes.—Vista general de la població

En lo terme municipal hi apareix un ermitori dedicat a Santa Madrona, y a expenses d' un benefactor, fóu costejada la obra del Calvari ab les estacions corresponents.

Lo terreny, en general, es escabrós y bastant desigual; emprò hi ha móltes terres de conrèu, especialment de secà, valent-se per les de regadíu de les aygues del ríu Algars que, com ja havèm dit, tocan quasi als pèus de la vila.

Lo terme municipal d' Arnes afronta al N. ab lo de Cretes y Lleó, que pertanyen a la provincia de Terol; al S. ab lo port del Farar; al E. ab Horta y al O. ab Beceyt y Cretes.

Pera relacionar-se ab les poblacions dels encontorns hi ha construida la carretera de Tortosa a Horta, faltant la obra d' Horta a Arnes, ahont continua fins a Valderobles, dins de la provincia de Terol. Ademés compta ab diferents camins vehinals de ferradura, encara que regularment conservats, que atravessan en diverses direccions aquell terme, quina total superficie alcança a 3,778 hectàrees de terreny, classificades en 100 de secà; 96 de sembradura;

52 d' horta; 347 de vinya; 468 d' olivers: 7 d' atmetllers; 573 de pinar; 985 de pastures; 950 de terres sense conrèu y 200 d' inútils.

Produhexen les finques d' Arnes 170 hectòlitres de blat; 185 d' ordi; 135 de civada; 10 de sègol; 5 de faves y favons; 8 de fesols; 1 de vesses; 6 de fruytes; 4,200 de ví; 150 d' oli; 3,500 kilos d' atmetlles; 3,000 d' avellanes; 2,500 de patates y 200 de ferratges.

Ademés, la remadería, té en aquell poble un desenrotllo de mólta importancia.

Arnes es una vila fonamentada durant la restauració sots les despulles de algún hostatge o mas dels serrahins. Sa situació a la ratlla del baix Aragó, ahont prengué tanta empenta lo mohiment carlista del any 1833, fóu causa de que les forces sublevades, passant per Arnes en 1835, cremassen la Casa de la vila, edifici que conserva cert aspecte artístich y antich, havent sigut restaurat en lo possible, contenint una petita presó, y en paratge distint un hospital que serveix de refugi als pobres transeunts.

Clixé de Christofol Freginals

Arnes.—Creu de terme

Es particular de dita vila la costúm anomenada del *Cremaller*. Consisteix en una graella encesa en les nits de festa major, posada al centre de la plaça, arreplegant-se lo poble a son voltant y ocupant lo primer lloch les noyes y jóvens, que acaban per ballar al istil del país al sò de la donsayna.

Fill d' Arnes va ésser en Francesch Aguiló y Sentis, que de camarer de la sèu de Tortosa, fóu elevat a bisbe de la metexa, morint abans de pendre possessió en l' any 1645.

Ascó

Vila, també nomenada, en diversos documents, Ascon, Azcona y Azcua, situada a la riba dreta del Ebre, passada la serra de Girona, en direcció al NE. de Gandesa, a 16 kilòmetres de dita ciutat, 61 de Tarragona y 50 de Tortosa, a quin bisbat correspòn. Compta ab 2,716 habitants.

L' emplaçament del caseríu resulta demunt de cert montícol bastant pro-

nunciat, formant-lo 690 cases, ademés de 545 escampades per son terme, 206 habitades en més o menys temporada durant l'any, y les restants considerades com a alberchs de sopluig, corrals y dipòsits de materials agrícols. Dit caseríu vé formant uns trenta cinch carrers y algunes places, tot estret, desigual y de forta pendent, necessitant d'esgrahons pera son recorregut, y tenint quasi totes les cases sortida per lo carrer y pêl pis. Los carrers més anomenats són los que portan lo nom de Major, Abadía, Valero, Estudi, Castell, Sant Domingo, Penalba y altres, axís com la plaça de la esglesia, la plaça Nova y varies de més petita extensió e importancia. En lo cim de la localitat, aparexen les despulles de parets y columnes

Plan y carrers d' Ascó (Revisat per l'Ajuntament)

(ESCALA: 1:1000)

Ríu Ebre

1. Paller y era d'en Serra.
2. Carrer Esquerra.
3. Id. de les Eres.
4. Camí de Fonxinxella.
5. Carrer de Fonxinxella.
6. Id. de Penalba.
7. Id. de Preno.
8. Plaça del Sol.
9. Carrer de Sequereto.
10. Id. de la Mola.
11. Id. de la Plaça Nova.
12. Plaça Nova.
13. Carrer de la Mola.
14. Camí a Mora d'Ebre.
15. Id. de la Capelleta.
16. Carrer de Baix.
17. Camí devall la vila.
18. Carrer de la Plaça Nova.
19. Id. de Sant Domingo.
20. Id. del Estudi.
21. Travessía Voluntari.
22. Plaça Major.
23. Baxada de la Monca.
24. Carrer de Baix.
25. Id. Major.
26. Travessía Baijunca.
27. Carrer del Estudi.
28. Baxada de Caballé.
29. Carrer de Caballé.
30. Id. de la Placeta.
31. Plaça de la Lleuda.
32. Carrer Fayedor.
33. Id. dels Molíns.
34. Id. de la Placeta.
35. Id. de Baix.
36. Placeta.
37. Carrer del Ríu.
38. Id. Pedrola.
39. Plaça Abadía.
40. Carrer Major.
41. Plaça de la Esglesia.
42. Baxada del Cementiri.
43. Carrer del Trinquet.
44. Id. del Hospital.
45. Casa rectoral.

† Esglesia parroquial.

46. Travessía Valero.
47. Carrer del Ríu.
48. Id. dels Molins.
49. Id. dels Molins.
50. Carretera en construcció.
51. Carrer del Ríu.
52. Carretera a Flix.
53. Carrer dels Clots.
54. Era y paller d'en Subirats.
55. Moll de mercaderíes.
56. Carrer del Ríu.
57. Estació ferrecarril.
58. Pas del ferrecarril.
59. Ermita Verge del Carme.
60. Carretera en construcció.
61. Paller y era de Caballé.
62. Camí a Flix.

gòtiques del convent dels cavallers de la ordre del Temple, alçat a arrel de la restauració, fins que fóu extingida la comunitat, per supressió d' aquell institut relligiós, segons esmentarem en la descripció general de la comarca.

L' ajuntament té a sa comanda lo sosteniment de dues escoles elementals pera la primera ensenyança; reb lo corrèu per la ambulancia de Barcelona a Çaragoça, estació, cartería y peató de dit ajuntament, y ademés de la presó municipal, manté un hospital pera los pobres malalts de la localitat y pera los vianants.

Los camins vehinals són tots de ferradura; empro en la actualitat ve construint-se una carretera general a Gandesa y en direcció a Aragó. Ademés passa tocant la vila, llepant la riba dreta del Ebre, la vía dels Directes, que després de vadejar la corrent per lo pont anomenat de Garcia, segueix en direcció al N. a buscar la dressera del ríu esmentat, comptant ab estació de tercera classe en Ascó, inaugurada lo 1.er de Febrer del any 1892.

En la esglesia parroquial, de una sola nau y de regular construcció, venen dominant diferents ordres arquitectònichs. En la part del absis apareix progectat l' ordre gòtich, y en lo restant lo toscà. Vuyt capelles, quatre per part, estàn montades en los murs laterals, y lo retaule del altar major, dedicat a Sant Joan Baptista, patró del temple, es mólt modern, d' ordre corinti, construit en 1831 y daurat en 1843. Un rector d' ascens y un coadjutor tenen a sa comanda lo servey de la vila.

Ademés de la esglesia parroquial hi ha un oratori dins de la població, dedicat a Sant Antoni de Pàdua, emplaçat en la antiga casa de D. Ramón de Salvador, y en lo radi del terme s' alça la ermita anomenada del Calvari y la en que-s veneran l' arcàngel Sant Miquel y Verge del Carme.

Afronta lo terme municipal d' Ascó al N. ab lo de Flix; al S. ab lo de Garcia y Mora d' Ebre; al E. ab Vinebre, mitjansant lo ríu Ebre, ab barca de pas entre abdós pobles, y al O. ab Fatarella y son agregat Camposines.

Lo terreny es montanyós, quasi tot secadíu, sense fonts naturals, obligant als vehins d' Ascó a aprofitar-se pêls usos domèstichs, de les aygues del Ebre que tocan a les parets del poble, y sa superficie total arriba a 7,989 hectàrees repartides en les següents calitats: 485 de secà; 16 de regadíu; 485 de sembradura; 2 d' horta; 494 de vinya; 545 d' olivers; 304 d' atmetllers; 9 d' avellaners; 6 d' arbres fruyters; 20 d' albereda; 8 de pinar; 795 de boscalls; 4,536 de terres sense conrèu y 200 d' inútils.

Les collites més importants del terme són: 1,800 hectòlitres de blat; 2,800 d' ordi; 300 de civada; 500 de sègol; 10 de faves y favons; 20 de fesols; 20 de guixes y altres llegums; 2,470 de ví; 1,635 d' oli; 182,400 kilos d' atmetlles; 1,600 d' avellanes; 20,000 de fruytes; 10,000 de patates y 1,000 de ferratges.

Ascó era un castell dels alarbs, guardià en lo pas del Ebre de tota invasió del Afranch. En 1151 quedava ja dit castell en poder dels restauradors, y lo comte Ramón Berenguer IV, al fer la escriptura de dotació de la Sèu de Tor-

tosa, va reservar-se los delmes y primicies de la esglesia d' Ascó, pera dotar a sa capella comtal. A la mort del comte, son albacea y vice-gerent, lo bisbe de Barcelona, en Guillém de Torroja, donà a la esmentada Sèu tortosina les rendes reservades per lo sobirà durant sa vida (1163).

Lo castell y lo poblat, com los demés de la rodalía, passaren al domini senyorial de la ordre dels Templers, segons diguerem en lloch oportú, y després a la de Sant Joan de Gerusalèm, a la supressió de la primera, formant causa comuna los frares d' Ascó ab los de Miravet pera defendre, per mija de la força, lo bon nom y l' honor de la institució que volía ésser extingida.

Clixé de A. Güixens

Ascó.—Vista general de la població

La ordre de Sant Joan va instalar una secció de comunitaris a Ascó, y lo comanador tenía a son encàrrech lo govern de la localitat, prenent una part important en les lluytes entre Catalunya y lo rey En Joan II, y en les que més tart se desenrotllaren en la regió entre sos naturals y lo monarca En Felip IV.

Encara se conserva en Ascó la casa del comanador de la esmentada ordre, puix en la metexa visqueren sos representants, fins que fóu variat l' organisme polítich y administratíu de la terra catalana.

Fill d' Ascó es lo dominich Sant Pere Màrtir Sanz, anomenat abans Joseph Pere Andréu, qui alçat a la dignitat episcopal en la Xina, va ésser martiritzat en 1747, a la edat de 66 anys, canonisant-lo Lleó XIII lo día 15 de Janer del any 1888.

Batea y Pinyeres

Vila de 3,246 habitants, emplaçada al occident de Gandesa, a 11 kilòmetres de dita ciutat, 101 de Tarragona y 44 de Tortosa, a quin bisbat correspòn.

Lo caseríu se troba aposentat en una extensa y delitosa planuria, al pèu de cert montícol de poca elevació, derivat de la serra de Pandóls, més al S. de son terme municipal. Lo clima es en general temprat y sanitós.

Dit caseríu està format per 704 edificis, 20 masíes a major distancia de 500 metres de la agrupació principal, y 265 alberchs de sopluig, corrals y cases de camp, no habitades més que accidentalment, ademés del agregat de Pinyeres, que reuneix prop de 200 edificis y alberchs o cases de camp, en conjunt més d' un miliar de cases entre les agrupacions y-ls alberchs escampats per lo terme, constituhint com a 30 carrers, los més importants, nomenats Major, Tortosa, Peral, Laberint, Sant Antoni, Sant Hipòlit, Nou, Ayre, Sant Miquel, Torelló, Pilar, Cavallers y altres ab varies places, essent les principals les de la Constitució, Esglesia y la Font, ahont existeix un bon capdal d' ayga pera l' abastiment de tot lo vehinat, extreta d' un pou, fora de la vila, y conduhída a dita plaça.

L' ajuntament compta ab bona Casa Consistorial, y per atendre a la ensenyança, sosté dues escoles elementals y una de pàrvols, gaudint los professors de casa y retribucions; reb lo corrèu per la ambulancia de Barcelona a Fayó, estació de Mora la Nova, cartería de Mora d' Ebre y conducció d' Alcanyíz, y se preval de camins vehinals, no gayre ben conservats pera comunicar-se ab les localitats dels encontorns, comptant també ab la carretera general de Alcolea del Pinar a Tarragona, que atravessa son terme municipal, a 200 metres de distancia de la vila.

La esglesia parroquial, de bona fàbrica y d' elegant construcció, obra del segle XVII, vé dedicada a Sant Miquel Arcàngel, una de les festes majors del poble, regentant la parroquia un rector y un coadjutor. Lo cementiri apareix a un kilòmetre y mitg de distancia, en lloch ventilat y sanitós.

Ademés de la esglesia parroquial existeix una capella sots la invocació de la Verge del Portal, oberta al culte públich y convenientment servida, y en son terme s' alçan 6 ermitoris ahont se veneran respectivament les imatges de Sant Joan, Santa Susagna, Sant Joseph, Sant Francesch, Sant Tomàs y Sant Antoni, emplaçades totes en un montícol nomenat lo Calvari, en quina part més alta hi ha una esglesia a mija construcció, ab lo títol del Sepulcre.

Prop del montícol del Calvari s' extén un altre tossal d' elevació paregu-da, ab lo nom de Vilaclosa, ahont aparexen les despulles de cert castell, tal vegada d' orígen alarb.

PINYERES resulta un agregat de Batea, des del any 1841, que aplega prop de 900 habitants, la major part aposentats en masíes, y en Algars, agrupació emplaçada junt del ríu del meteix nom, ab capella pública dedicada a Sant Joan, com existeix entre mitg de abdós lo caseríu de Masnòu, totes properes a la riba dreta d' aquell ríu, y a uns 10 kilòmetres de Batea en direcció

occidental, de quin municipi forman part, governant-se per un batlle pedani, resident a Pinyeres.

Lo agregat està situat en un planer, essent poch sanitós per lo desenrotllo de febres intermitents en certes temporades anyals, gaudint d' esglesia parroquial de una sola nau, de regulars dimensions y d' ordre dòrich, pobrement ornamentada y dedicada a la Transfiguració del Senyor, en quina festa celebran sos vehins la principal del poble, esglesia regida per un rector rural, que també depenja del bisbat de Tortosa.

Batea.—Vista general de la població

Tot lo terme municipal de Batea afronta al N. ab los de Nonasp y Favara, pobles que pertanyen a la provincia de Çaragoça; al S. ab lo de Bot; al E. ab los de Gandesa y Villalba y al O. ab lo de Caseres y los de Maella y Mazaleón, que forman part respectivament de les provincies de Çaragoça y Terol.

En general lo terme de Batea es lo més productíu de tots los de la comarca, perque si bé compta ab una part montanyosa, donada la configuració general de la comarca, pot envanir-se d' ésser lo que reuneix extensions de terres més planeres que cap altre dels compresos dins d' aquell territori. Sa superficie total alcança a 12,508 hectàrees, classificades en 1,600 de secà; 100 de regadíu; 600 de goret o sembradura; 44 d' horta; 600 de vinya; 1,700 d' olivers; 60 d' atmetllers; 4 d' avellaners; 2 d' arbres fruyters; 400 de pinar; 3,968 de bosch; 3,870 de terres sense conrèu y 60 d' inútils.

Produhexen aquelles terres per terme mitg, 3,800 hectòlitres de blat; 5,000 d' ordi; 1,000 de civada; 300 de sègol; 125 de moresch; 125 de fesols; 25 de guixes y altres llegums; 5,000 de ví; 5,080 d' oli; 36,000 kilos d' atmetlles; 500 de fruytes; 20,000 de patates y 25 de ferratges.

S' ha suposat que Batea fóu en los temps prehistòrichs la primitiva *Ade-*

ba, esmentada per arqueòlechs e historiadors, com poblat indígena fonamentat en la regió de la Sedetania. Semblant opinió apareix apoyada ab la analogía de la paraula, puix quasi són les metexes lletres les que composan abdós noms, encara que no consta cap mena de prova, de naturalesa històrica, que confirme aquella analogía, que bé podría ésser purament casual.

Batea, com a localitat compresa dins de la demarcació donada a la ordre del Temple, formà part durant la restauració del senyoríu de la esmentada institució relligiosa, a la que hi ha que atribuir l' origen del poblat, tota vegada que no vé consignada en la donació feta per lo comte sobirà a dita comunitat, segons havèm exposat en son lloch, a arrel de la conquesta del territori gandesà. Després va pertànyer al institut del Hospital, y al acabar-se l' antich organisme governatíu, després de la mort de Ferràn IV de Catalunya y VII de Castella s' aculliren quasi tots sos vehins a les idees lliberals, sofrint les conseqüencies de la lluyta civil, anomenada guerra dels set anys.

Dels primers diputats de la regió catalana elegits en l' any 1820, després de proclamar-se la Constitució de 1812, per segona vegada hi ha que fer esment del proprietari de Batea senyor Alcorisa, qui proposà la instalació d' un partit judicial, separat de Tortosa, fixant sa capitalitat a dita vila. La proposta no va tindre acceptació de moment; emprò va portar ab temps lo nomenament de tinent d' arcalde major a Gandesa, en l' any 1828, y la separació del territori de les autoritats de Tortosa per los negocis judicials, fins a lograr en l' any 1834 la constitució d' aquell partit judicial.

Benissanet

Vila assentada a 200 metres de la marge dreta del ríu Ebre, demunt de les despulles d' una alquería muslímica, segons determina l' afix *Beni* que preceheix a son nom, y dites despulles demunt de més antigues de naturalesa romana, conservan encara petites fraccions de sos murs. Benissanet dista de Tarragona 56 kilòmetres; 33 de Tortosa, a quin bisbat pertany, y 16 de Gandesa; essent emplaçat lo caseríu en lloch planer y hermós per ses arbredes, bon clima y lliure ventilació, puix la montanya més alta que encreua son terme, la nomenada serra de Cavall, sols puja a 500 metres sobre lo nivell de la mar. Benissanet té 1,981 habitants.

Dit caseríu està format per 371 edificis, ademés dels que constituexen los arrabals; 58 masíes habitades constantment y 132 alberchs de sopluig, corrals, pallices y altres tancats, en un conjunt de 637 cases, que s' agropan en 25 carrers planers, amples y bastant aliniats, entre los quals poden designarse los de Perelló, Ríu, Sant Vicens, Reus, Gandesa, Esglesia, Bonayre y altres, axís com bones places, essent les principals la plaça Major y la de

la Constitució, ahont està situada la Casa Consistorial, edifici regular y modern.

Ademés, existexen dues petites agropacions de cases, nomenades «Arrabal del Calvari», a 100 metres de la vila, y «Arrabal dels Canterers» a distancia pareguda, que entre abdós reunexen uns 5o edificis.

Plan y carrers de Benissanet (Revisat per l'Ajuntament)

ESCALA: 1:1500

†	Esglesia.	5.	Carrer del Ebre.	10.	Carrer del Sol.	15.	Carrer de les Eres.
1.	Plaça Major.	6.	Plaça Constitució.	11.	Id. de la Barca.	16.	Id. del Calvari.
2.	Carrer de Auste.	7.	Carrer de la Esglesia	12.	Id. de Bonayre.	17.	Id. de Reus.
3.	Id. de Gandesa.	8.	Id. del Mitg.	13.	Id. de Mora.	18.	Arrabal dels Canterers.
4.	Id. de Sant Vicens.	9.	Id. de Perelló.	14.	Id. Nou.		

L' ajuntament sufraga les despeses de dues escoles elementals; se reb lo corrèu per peató conduhit des de Mora la Nova y poden relacionar-se los vehins per mija de camins carreters que acaban a Mora d' Ebre, Miravet, Gandesa y Pinell. La estació de la vía ferrada dels Directes més propera, es la de Mora la Nova, a 5 kilòmetres de Benissanet.

La esglesia parroquial resulta de bona construcció, espayosa y suficient per les obligàcions espirituals del vehinatge, havent sigut dedicada a St. Joan Baptista, en quina diada celebra lo poble la festa major, ademés de St. Jaume y Sant Antoni Abat, en que també tenen lloch altres festes observades per tots los fills de la vila. Lo rector prèn lo títol de Prior, puix la prebenda era de patronat del orde de Sant Joan. En son terme s' alçan tres ermites, la del Calvari, la de la Verge del Carme y la de Santa Bàrbara; una d' elles s' anomena capella del Pilar.

Afronta lo terme municipal de Benissanet, al N. ab lo de Mora d' Ebre; al E. ab los de Tivissa y Ginestar, mitjansant lo ríu Ebre; al S. ab lo de Miravet y al O. ab lo de Pinell.

La superficie total de dit terme es de 5,463 hectàrees, repartides en 136 de secà; 56 de regadíu y 71 d' horta ab les aygues del Ebre y les moltes cinies

obertes en ses màrgens; 273 de goret; 226 de vinya; 392 d' olivers; 22 de garroferal; 239 d' ametllers; 10 d' arbres fruyters; 739 de prat; 10 d' albereda; 163 de pinar; 1,206 de bosch; 1,666 de terres sense conrèu y 219 d' inútils.

Les produccions més importants, són: 1,012 hectòlitres de blat; 490 d' ordi; 13 de civada; 8 de sègol; 136 de moresch; 4 de cigrons; 12 de faves; 35 de

Benissanet.—Vista general de la població

fesols; 10 de vesses; 24 de guixes y altres llegums; 1,189 de ví; 1,176 d' oli; 143,400 kilos d' ametlles; 500 d' avellanes; 22,000 de garrofes; 12,465 de fruytes de tota mena; 40,212 de patates, y 1,000 de ferratges. En Benissanet està també desenrotllada la cría de bestiar, contribuint a sa riquesa y benestar material.

Bot

Lloch de 1,470 habitants, situat al SO. de Gandesa entre les serres de Pandól y la Roca-mala, en una planuria rodejada de montanyes, que-l preservan de vendavals, gaudint de clima fresch y sanitós, trobant-se allunyat de Tarragona fins a 68 kilòmetres; 33 de Tortosa, a quin bisbat correspòn, y 6 de Gandesa, cap del partit judicial y del arxiprestat.

Lo caseríu de Bot se composa de 358 cases y 122 alberchs deshabitats, ademés de 8 masíes, 11 casetes de camp y 19 corrals o pallices, constituint les primeres uns 18 carrers, regulars y de bona solera, essent los més anomenats lo Major, Pilar, Montserrat, Ferrería, Joseph Frexes, Unió, C. Loscos, Molí, Hospital y altres ab varies places, ab Casa Consistorial moderna y Hospital, encara que aqueix vé destinat a una escola y habitació del mestre.

Sosté l' ajuntàment dues escoles elementals, y lo corrèu es rebut des de la estació de Mora la Nova, conducció de Mora d' Ebre a Gandesa, y també per la de Gandesa y Alcanyiz per Tortosa. Dins lo poblat fluexen dues fonts d' ayga abundant per l' abast dels habitants.

Los camins vehinals que relacionan a Bot ab los pobles dels encontorns, generalment estàn en mal estat, conduhint dits camins a Gandesa, Horta, Prat de Comte y Batea, gaudint actualment del troç de carretera de Bot al empalm, ab la d' Alcolea del Pinar a Tarragona, per ahont aquells habitants poden passar a Gandesa a fí de trobar la estació de Mora la Nova, la més propera a la localitat. També utilisan la carretera, vía general de Gandesa a Tortosa, per anar a la ciutat.

La esglesia parroquial es de sòlida arquitectura, de una nau y de regulars dimensions, carexent d' obres d' art y trobant-se pobrement ornamentada. Son patró Sant Blay, ho es a la vegada del poble, regentant la parroquia un rector y un vicari. Fora de la localitat s' alçan dues capelles dedicades a Sant Joseph y a Sant Roch.

Lo terme municipal de Bot confina per N. ab lo de Batea; per S. ab Prat de Comte; per E. ab Gandesa y per O. ab Horta. En dit terme hi ha alguns pinars que pertanyen al servey forestal, y la remadería en ses especialitats de moltons, cabres, vaques y mules, vé aumentant la riquesa del lloch.

La superficie general del terme es de 2,044 hectàrees de terreny, classificades en 149 de secà; 19 d' horta, valent-se de les aygues d' un riuet que naix a Horta, sech quasi sempre durant l' istíu; 208 de vinya; 269 d' olivers; 6 de ametllers; 1 d' avellaners; 266 de pastoreig; 328 de pinar; 190 de bosch; 250 de terres sense conrèu y 360 d' inútils.

Venen produhint-se en aquell terme 686 hectòlitres de blat; 1,005 d' ordi; 572 de civada; 1,248 de ví; 1,506 d' oli; 3,600 kilos d' atmetlles; 8,000 de patates y 4,800 de ferratges o tubèrcols pera lo bestiar.

Bot es un poblat comprès dins la rodalía donada per lo comte Ramón Berenguer IV a la institució dels Templers, seguint les vicissituts de dita ordre, axís com les de la que va substituir-la.

Aquell lloch fóu saquejat en l' any 1640 per les primeres forces de França que ajudaren al Principat de Catalunya contra los exèrcits de Felip IV. La esglesia parroquial va veure-s profanada y robada, y aquells fets ocorreguts també en altres localitats de la comarca, contribuiren no poch a rebaxar lo grau de entussiasme dels partidaris de Barcelona, en aquella famosa guerra.

Durant la guerra civil dels set anys, Bot va ésser la població de retirada de les forces carlistes assetjadores de Gandesa. A Bot passà lo capdill Torner, perseguit per l' exèrcit dels constitucionals (1836), y la metexa localitat serví de refugi a Cabrera, al presentar-se lo general Nogueras a socórrer la ciutat assetjada (1837).

Caseres

Vila emplaçada junt a la riba dreta del ríu Algars, al occident de Gandesa, á 82 kilòmetres de Tarragona; 45 de Tortosa, de quina diòcessis forma part, y 20 de Gandesa. Com situada en lo confí de la provincia de Tarragona ab la de Terol, son clima resulta fret y lo caseríu combatut per tots los vents, donada sa posició geogràfica. Reuneix 608 habitants.

Los edificis, en nombre de 175, ademés de 10 masíes y 13 alberchs de sopluig, són de fàbrica moderna, per regla general de dos pisos, formant uns

Clixé de J. Planella

Caseres.—Vista general de la població

nou carrers regulars y de bon aspecte, essent los principals lo Major, Llarch, Cequia, Palla, Tarrosal y altres, la plaça de la Constitució y lo carrer o plaça de la Esglesia.

A 4 kilòmetres de la localitat se troba assentat lo lloch d' Almudefar, a la esquerra del Algars, en direcció al S., en terreny desigual y dividit en tossals ab les corresponents valls, formant son caseríu varies masíes, alberchs y corrals, per lo sopluig dels mólts remats de bestiar que pasturan y per l' hostatge dels pastors.

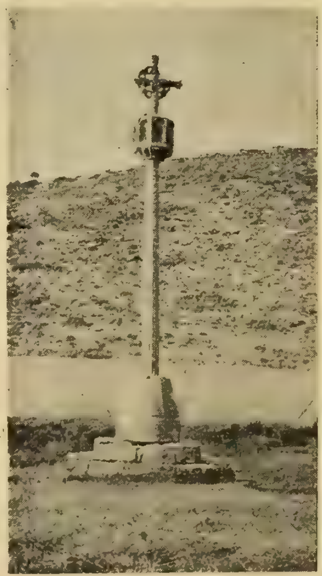
L' ajuntament de Caseres sosté dues escoles elementals y reb lo corrèu per

la ambulancia de Barcelona a Fayó, des de la estació de Mora la Nova, conduhit de Gandesa y peató de dit ajuntament. Passa quasi tocant a la vila la carretera general de Tarragona a Alcolea del Pinar, internant-se després a Aragó, y se serveix pera comunicar-se ab Gandesa del cotxe de Alcanyíz a Gandesa y a Tortosa.

Clixé de J. Planella
Caseres.—Altar major de la esglesia parroquial

Res té de particular la esglesia parroquial, servida per un rector d' ascens, dedicada a Sta. Magdalena, en quina diada celebra lo poble la festa major, y en lo lloch d' Almudefar existeix també un temple o capella anexa a dita parroquia, sots la invocació de Santa Anna, que fóu parroquia d' aquell lloch, abans del any 1842, en que a la vegada Almudefar constituía municipi, compost de 150 vehins, existint encara les despulles de varies cases abandonades y les runes d' un castell incendiat, axís com les de la primitiva esglesia.

Caseres.—Creus de terme Clixé de J. Planella

Lo terreny del terme de Caseres es de regular qualitat, en part montanyós y en part planer, comptant ab bastant nombre d' hortes assahonades per les aygues

del ríu Algars y per les cínies obertes en la conca del ríu, nodrint-se aquest de les fonts que fluexen al pèu de les serres properes, fonts que a la vegada servexen per l' abast del vehinatge.

La superficie total del terreny en dit terme arriba a 3,028 hectàrees, repartides en 186 de secà; 48 de regadíu; 186 de goret; 21 d' horta; 200 de vinya; 400 d' olivers; 50 d' ametllers; 5 de fruyteràm; 120 de pinar; 1,000 de bosch; 612 de terres sense conrèu y 200 d' inútils.

Clixé de J. Planella
Caseres.— Castell y ermita de Almudefar

Les collites en dit terme se contrauen a les següents partides: 1,600 hectòlitres de blat; 1,500 d' ordi; 1,400 de civada; 400 de sègol; 400 de moresch o blat de moro; 120 de cigrons; 500 de faves y favons; 1,200 de fesols; 100 de guixes y altres llegums; 1,200 de ví; 1,060 d' oli; 30,650 kilos d' atmetlles; 41,600 d' avellanes; 14,000 de fruytes varies y 48,000 de patates.

Corbera

Vila de 2,271 habitants, anomenada també Corbera d' Ebre, pera distingir-la d' altre poblat existent en Catalunya la Vella, emplaçada al NE. de Gandesa, a la distancia de 4 kilòmetres; 60 de la capital de la provincia y 34 de Tortosa, a quin bisbat pertany, y fonamentada en la falda d' un tossal, que la resguarda dels vents del N., gaudint de clima temprat y sà.

Lo caseríu, en general, de dos y tres pisos, se troba alçat en la vessant que forma dit tossal, ahont s' enlayran 452 edificis, 8 masíes escampades per lo terme y 31 alberchs de sopluig, corrals o pallices, repartits los primers en una vintena de carrers, de pendent més o menys suàu, uns de bones dimensions y regularment nets, y altres estrets y bruts, comptant-se entre los primers los coneguts ab lo nom de Major, Amargura, Gandesa, la Font, Palla, Calvari, Molí, Carretera, Sant Pere, Montera y altres, ademés de varies places, essent les més espayoses e importants, la de la Esglesia y Plaça Nova.

L' ajuntament posseheix bona casa del Consistori, presó y hospital pêls malalts pobres de la localitat y-ls transeunts, sostenint dues escoles elementals, una pera quiscún sexe, rebent-se lo corrèu per la ambulancia de Barcelona a Fayó, en la estació de Mora la Nova y conducció de Mora d' Ebre a Gandesa y Alcanyíz, y ademés dels camins carreters vehinals, per lo comú, ben conservats, atravessa la vila la carretera general de Tarragona a Alcolea del Pinar, ab passatge diari d' automòvils per anar a Mora la Nova, estació ferreviaria més propera a dita vila, a 15 k. de la metexa.

La esglesia parroquial es de bona fàbrica, espayosa y ab bona distribució de llums, dedicada al apòstol Sant Pere, en quina diada celebra lo poble la festa major, governant-la un rector d' ascens ab dos vicaris. Dintre lo terme aparexen també alçades dues ermites, la del Calvari y la de Santa Madrona.

No-s pot estimar com a mólt fèrtil lo terreny del terme municipal, participant de part montanyosa y part planera, regant-lo en una petita porció les aygues de cert riuet que prèn lo nom de la vila.

Corbera afronta al N. ab lo terme de la Fatarella; al S. ab lo de Pinell; al E. ab lo de Mora d' Ebre, y al O. ab lo de Gandesa, assignant-li los datos estadístichs del Concell d' Agricultura una superficie de 5,323 hectàrees, classificades en 898 de secà; 33 de regadíu; 898 de sembradura; 13 d' horta; 700 de vinya; 300 d' olivers; 300 d' atmetllers; 104 d' avellaners; 137 de pastoreig, 202 de pinar; 822 de bosch; 834 de terres sense conrèu, y 82 d' inútils.

La producció general de dit terme es de 1,280 hectòlitres de blat; 2,900 d' ordi; 2,630 de civada; 30 de sègol; 20 de guixes y altres llegums; 3,500 de ví; 200 d' oli; 180,000 kilos d' atmetlles; 62,400 d' avellanes; 1,800 de patates y 900 de ferratges.

Corbera induptablement es d' origen alarb, conservant encara certs vestigis de dit origen y passant a formar part de la rodalía dels Templers, desprès de la restauració cristiana. Dit institut o qui-l va succehir en lo domini de la comarca, en los segles vinents, permutà lo senyoríu de Corbera o part de sos drets ab los que possehían los descendents d' aquell cèlebre navegant, En Pere Martell, iniciador de la conquesta de Mallorca en temps de Jaume lo Conqueridor, en algún altre lloch. La familia Martell, donchs, va establir-se a Corbera, creant entre altres serveys, una Notaría comuna a Corbera, Notaría que encara té designada sa residencia en dita vila, en la demarcació notarial de les d' Espanya, segons l' actual y vigent organisme. Un descendent de dita familia era notari de Corbera durant la primera guerra civil del segle derrer, En Antoni Martell, y obligat per les circumstancies, usà en les escriptures lo paper sellat del pretendent Carles V, y denunciat, una vegada acabada la guerra, desprès de la destitució de son càrrech, fóu empès a reintegrar als otorgants l' import de les transaccions fetes, per nulitat de les escriptures, ab execució de tots sos bens y pèrdua complerta de les rendes y drets reconeguts en la antiga llegislació.

Fatarella y Camposines

Vila situada al N. de Gandesa, en terreny escabrós y desigual, a 14 kilòmetres del cap del partit y del arxiprestat; 73 de Tarragona y 45 de Tortosa, de quin bisbat forma part. Té 2,412 habitants.

Fatarella o Fotarella, segons se llegeix en documents antichs, se troba assentada entre montanyes, dins del arch que descríu lo ríu Ebre en aquell punt, a sa entrada en la provincia de Tarragona, essent son clima fret y sanitós.

Lo caseríu de dos y tres pisos y compost de 493 edificis, ademés de 138 cases de camp, està distribuit en 19 carrers, per punt general, estrets, pendents, irregulars y mal empedrats, nomenant-se los més coneguts, Solà, Sant Antoni, Sant Joan, Prades, Ascó, Villalba, les Moreres, Santa Waldesca, Sunyer, Misericordia y altres, y varies places, les més anomenades plaça Major y de la Esglesia.

Lo vehinatge de Fatarella, per sa situació, deuría ésser poch propens a viatges, admirant-se de qualsevol circumstancia novella, puix encara es comú lo ditxo «sembla que vens de la Fatarella», quan algú se mostra ignorant de un succés o fenòmen ja conegut per tot arrèu.

L' ajuntament, ademés del corresponent hospital local, com quasi lo tenen montat los demés municipis de la comarca, originari aquell establiment benèfich dels antichs administradors de llurs pobles, los frares de la relligió de Sant Joan de Gerusalèm, compta pera lo desenrotllo de la instrucció pública ab dues escoles de primera ensenyança; lo corrèu es rebut per la ambulancia de Barcelona a Fayó, estació de Mora la Nova y conducció de Mora d' Ebre a Gandesa, y encara que gaudeix de diversos camins vehinals, regularment conservats, disposa la localitat pera ses comunicacions y transports, de la carretera general de Tarragona a Alcolea del Pinar, que passa a 8 k. de la vila.

La dedicació de la esglesia parroquial, edifici de bona fàbrica, mólt espayós y bastant ornamentat, fóu feta al apòstol Sant Andréu, en quina diada celebra la vila la festa major, regentant-lo un rector d' ascens; y en son terme municipal, en lo lloch ahont hi aparexía una torre anomenada Fatarella, que ha donat nom a la vila, s' alça l' ermitori dedicat a la Verge de Misericordia y altre a Sant Francisco Xavier, situat en certa vall, sense cosa digna d' esmentar-se.

Camposines.—A 8 kilòmetres de Fatarella, en direcció al S., apareix lo agregat de Camposines, ahont sembla que estava assentada una alquería o població dels alarbs, més o menys destruída en les lluytes que amargaren la vida de les tribus berberisques en los derrers temps de dominació musulmana. Aquell caseríu està emplaçat en terreny desigual, ab edificis habitats per la

pagesía y per pastors, y 35 alberchs o corrals de bestiar, ahont també hi viuen families pobres. Allí meteix s' alça una petita esglesia antiga, d' istil gòtich, anexa a Fatarella, ahont se celebra missa en algunes festivitats y en díes de precepte.

Per enllaçar la carretera d' Alcolea, que passa per Camposines, ab la localitat de Fatarella, no fà gayre que-s va construir un camí vehinal per l' Estat y la Diputació, a fí de facilitar lo transport des de dita localitat a la esmentada carretera.

Lo terme municipal de Fatarella, comprenent Camposines, alcança la superficie de 5,368 hectàrees de terreny, classificades en 913 de secà; 15 de regadíu; 971 de goret; 130 de vinya; 1,025 d' olivers; 80 d' atmetllers; 454 de pinar; 944 de bosch; 691 de terres sense conrèu y 25 d' inútils.

Les produccions de Fatarella quedan reduhídes a 1,353 hectòlitres de blat; 2,765 d' ordi; 1,411 de civada; 70 de sègol; 50 de moresch; 25 de fesols; 10 de guixes y altres llegums; 780 de ví; 3,075 d' oli; 44,000 kilos d' atmetlles y 20,800 de patates.

Fatarella va ésser agregada a la rodalía de la ordre del Temple per lo rey Jaume I lo Conqueridor, passant després a la de Sant Joan de Gerusalèm, y seguint les vicissituts dels nous senyors fins arribar a la desaparició del antich organisme administratíu.

Flix

Vila de 2,478 habitants, al NE. de Gandesa, tocant a la marge dreta del Ebre, a 22 kilòmetres del cap de son partit judicial y arxiprestat; 62 de Tarragona y 56 de Tortosa, a quin bisbat correspòn.

Lo caseríu resulta fonamentat en la vessant d' una montanya, en quina part superior aparexen les runes d' un castell antich, quedant rodejada la població per les aygues del Ebre, y extenent-se les cases en decliu y formant carrers irregulars, pendents y de mala solera.

439 edificis romanen agrupats en lo conjunt de la vila, ademés de 13 masíes constantment habitades; 186 cases de camp, ahont s' hi viu accidentalment y 46 corrals o alberchs de sopluig, en conjunt 1,069 edificis, constituint los primers uns 25 carrers, quins noms més coneguts són lo de Major, Ascó, Fàbrica, Gombàu, Castell, Montagut, Bonayre, Ribarroja, Miranda, Sant Roch y altres, ademés de varies places, essent la de la Constitució la més important, ahont radica la Casa Consistorial, que no passa d' ésser regular.

L' ajuntament presta assistencia al corresponent hospital local; sosté dues escoles elementals, y com al pèu de la vila passa la vía ferrada dels Directes ab regular estació, se reb lo corrèu per la ambulancia de Barcelona a Fayó, per mitg de cartería de la metexa vila.

La situació de la localitat tocant a la marge dreta del Ebre, ha contribuit al foment de la industria y fabricació, aparexent en ella diferents molins d' oli y de farines, y sobre tot la gran fàbrica de productes químichs, tal volta la més important de Catalunya, que aprofita un salt d' ayga del ríu, prop de Flix.

La esglesia parroquial resulta espayosa, de bona arquitectura y regularment ornamentada, sots la advocació de la Assumpció de la Verge, en quina diada celebran los fidels la festa major anyal. Son rector pren també lo títol de prior, per haver sigut abans la prebenda de patronat de la ordre de St. Joan, y en lo terme municipal, a 6 kilòmetres de Flix, en la part oposada del Ebre, està montada la bella ermita dedicada a la Verge del Remey, temple espayós y luxosament ornamentat, ab edifici pera l' ermità y demés devots que de Flix y de tota la comarca van a visitar lo santuari en la festa celebrada lo segón diumenge d' Octubre.

Lo terme municipal de Flix afronta al N. ab los de Llardecans y Granadella en la provincia de Lleyda; al S. ab Vinebre y Ascó; al E. ab lo de la Palma y al O. ab lo de Ribarroja.

Lo terreny es de calitat argillosa y arenosa, part de montanya y part planer, ab bones hortes assadollades per les ay-

Flix.—Vista general de la població

gues del Ebre y per cinies obertes a pochs metres de les riberes del ríu, valent-se per lo pas y transport de fruyts de dues barques a càrrech del municipi.

La superficie total de dites terres es de 6,010 hectàrees, distribuides en les següents classes de terra: 619 de secà; 61 de regadíu; 619 de goret; 34 de

Plan y carrers de Flix (Revisat per l'Ajuntament)

Escala: 1 : 5000

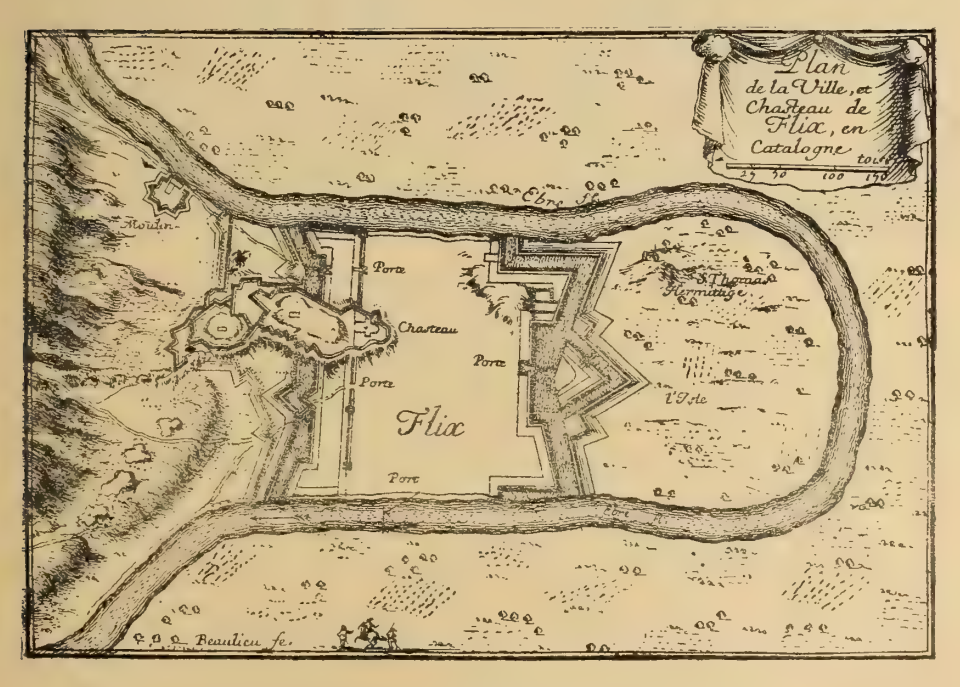
1. Plaça.
2. Carrer Major.
3. Id. de Ascó.
4. Id. de Bonayre.
5. Id. de Gombàu.
6. Id. de Montagut.
7. Id. de la Miranda.
8. Id. del Castell.
9. Id. de Ribarroja.
10. Estació.
11. Barca de pas.
12. Matadero.
13. Era Nova.
14. Carrer de Sant Roch.
15. Sant Roch. (1.ª y 2.ª travessía).
16. Carrer del Calvari. (Arrabal).
17. Carrer del Ríu.
18. Id. de Guillèm.
19. Id. del Remey.
20. Id. de les Tendes.
21. Id. de la Barca.
22. Id. de la Presó.
23. Plaça de la Presó.
24. Carrer d' amunt.
25. Id. del Vent.
26. Carrer Alt.
27. Id. de la Pena.
28. Id. de la Amassadora
29. Id. de les Creus.
30. Plaça de la Esglesia.
31. Camins del Ríu.
32. Carrer de Aubals.
33. Id. de la Fàbrica.
34. Id. Quatre Nacions.

horta; 390 de vinya; 797 d' olivers; 272 d' atmetllers; 117 de fruyteràm; 17 d'albereda; 2 de pinar; 2,116 de bosch; 556 que no estàn conreuades y 410 d' inútils.

Se cullen en dit terme los productes que anàm a exposar: 1,738 hectòlitres de blat; 3,341 d' ordi; 543 de civada; 60 de moresch; 25 de faves y favons; 14 de fruytes; 1,950 de ví; 2,391 d' oli; 136,000 kilos d' atmetlles; 11,000 d'ave-

Flix.—Vista general del castell y població, fet en 1646 per l' enginyer francès Beaulieu

Flix.—Antich plan de la població, fet en 1646 per Beaulieu

llanes; 200,000 de fruytes varies; 40,000 de patates y 10,000 de tubèrcols y ferratges.

Se creu que los fonaments de Flix arrencan de la època romana, per algún obgecte arqueològich trobat en aquella vila, interessat l' Imperi en la guarda de les màrgens del ríu, com paregut interès tingueren los alarbs durant sa dominació en aquella terra.

A arrel de la restauració cristiana, en los voltants del any 1178, lo bisbe de Tortosa y lo capítol de la Sèu donaren al monestir de Sant Pere de Besalú, en la circumscripció de Gerona y a son abat Bernat, los drets de la esglesia

Flix.—Fàbrica de productes químichs en lo ríu Ebre

de Flix, excepte la quarta part dels delmes, mitjansant que lo rector sería anomenat per dit bisbe a proposta del abat y que depenjaría complertament del prelat tortosí y que lo monestir donaría a la esglesia de Tortosa totes les rendes adquirides per dita diòcessis y en la de Lleyda, excepció feta de la heretat coneguda per *Corbins* (263).

La part de senyoríu feudal va passar, com los dels pobles de la comarca, al Institut dels Templers, desprès de cedir-lo Bonifaci de la Volta y son fill a dit Institut, y en lo segle XIV a la ordre de Sant Joan de Gerusalèm.

En 1399, Flix fóu adquirit per la ciutat de Barcelona. Lo móvil d' aquesta adquisició, fóu entre altres, l' aprovisionament de blats en temps de falta

(263) Miralles; «Guía del Obispado de Tortosa»; p. 449.

de cullites, puix com lo lloch dominava lo ríu Ebre, Barcelona n' aturava quantes barques baxavan per ell carregades de blat, si axís li convenía.

Durant los mohiments polítichs de Catalunya, sempre seguí Flix les inspiracions de Barcelona.

En 1462, quan la guerra contra D. Joan II, lo batlle de Flix En Francesch de Vilanova, féu grans proeses en la defensa d' aquell lloch, que resultava dificultosa, no sols per sa situació en la frontera de Catalunya, sino que també per son vehinatge ab lo Comtat de Prades, qual comte era fervent partidari del rey Joan, com ho era l' Arquebisbe de Tarragona, Pere d' Urrea. Flix se defensà, fins que perdudes Tarragona y Tortosa, En Bernat Ginestà, qui guardava lo castell en Juliol de 1466, l' entregà a Joan II. Lo molí de Flix ja s' havía perdut abans, guanyant-lo per assalt lo navarrès Diago d' Estella.

La ciutat de Barcelona acostumava arrendar les sues rendes de Flix y la Palma, entre les quals, en 1487, se comprenían: «les rendes dels blats e del ví, lo forn, la barcha, en la part que la ciutat té en lo molí e pasquera, los quals són per indivís entre la ciutat e En Perot de Vilanova. E més avant seràn compresos en dit arrendament, tots los censos que los christians e moros fan, axí de gallines com de diners, e los sofres dels moros, e la meytat dels luysmes, terços, e altres foriscapis que-s reben e dins lo dit temps, cauràn en les dites rendes de la Palma».

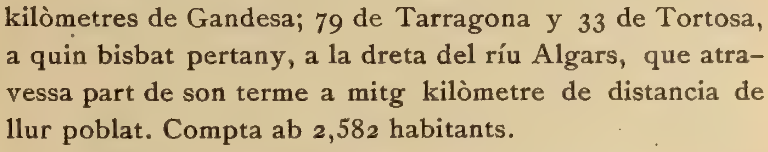
Com se véu, donchs, subsistí la morería o barri musulmàn, a Flix, fins al decret de la sua expulsió del rey Ferràn II.

Al arxíu Municipal de Barcelona hi han infinits documents pertocants a Flix y la Palma.

A primers d' Octubre de 1838 tingué lloch en los voltants de Flix una forta lluyta entre les forces de Cabrera y les de la reyna Isabel II, sofrint aquelles un important escarment, y més tart, en l' any 1840, passaren per Ribarroja y Flix les hosts del capdill de D. Carles, en sa retirada del Maestrat, una vegada firmat lo conveni de Vergara.

Horta

Vila situada al S. de Gandesa, abans d' arribar als ports de Beceyt, a 14 kilòmetres de Gandesa; 79 de Tarragona y 33 de Tortosa, a quin bisbat pertany, a la dreta del ríu Algars, que atravessa part de son terme a mitg kilòmetre de distancia de llur poblat. Compta ab 2,582 habitants.

Lo caseríu se troba assentat demunt de cert petit tossal isolat, ab bona ventilació, clima fret y sanitós, extenent-se per tota sa solera y alçant-se en ell fins a 561 edificis, ademés de 109 masíes o cases de camp, constantment habitades; 52 que ho són accidentalment y 143 alberchs de sopluig, corrals y pallices.

Moltes de les cases d'Horta són ja de construcció moderna, y-ls carrers, si bé irregulars, acostuman a tindre bon pís, per haver-se dedicat lo municipi a sa conservació.

Clixé de M. Simó

Horta.—Vista general de la població

Una vintena de carrers constituexen tot lo poblat, conexent-se los més importants ab los noms de carrer de Botera, Cavallers, Encomenda, Bonayre, Hospital y carrers Nort, Sur, Est y Oest, ademés de diferents arrabals, com lo de la Creu y lo de la Muralla aumentan lo nombre de vehins de la vila d'Horta.

Clixé de Christofol Freginals

Horta.—Casa dels delmes

Costejades per l'ajuntament se sostenen dues escoles elementals d'instrucció primaria, una per noys y altra per noyes, gaudint los mestres d'habitació y retribucions; se reb lo corrèu per la ambulancia de Valencia a Barcelona, estació y conducció de Tortosa a Alcanyíz y peató del municipi; aquest proveheix a les necessitats d'un hospital local, y en la localitat hi ha establert un destacament de la Guardia civil.

Pera lo transport y relacions exteriors, compta la vila d' Horta ab diferents camins vehinals, quasi tots de ferradura, y ab la carretera general de Beceyt a la de Gandesa a Tortosa per Horta y Arnes, encara que la secció d' Horta a Arnes està per construir-se, substituit dit troç ab un camí vehinal regularment conservat.

Clixé de Christofol Freginals

Horta.—Claustre del Convent del Beat Salvador

La esglesia parroquial es de bona construcció, espayosa y adecuada al obgecte a que vé destinada. La dedicació fóu feta a Sant Joan Baptista, en quina diada celebra lo poble la festa major, governant-la un rector de terme y un vicari, essent antigament proposat per la ordre de Sant Joan de Gerusalèm, havent-hi també altres tres capelles de propietat particular, sots la advocació respectivament de Sant Jaume, la Verge dels Angels y Sant Antoni, y ademés la del Hospital, ahont es venerada la Verge dels Desamparats.

Clixé de Christofol Freginals

Horta.—La plaça

A 2 kilòmetres d' Horta se conserva lo exconvent de frares de Sant Francesch observants, ahont va viure mólt temps lo Beat Salvador d' Horta, ab hermosa capella dedicada a dit benhaurat, celebrant-se tots los anys un gran aplech en lo mes d' abril, ab concorrencia extraordinaria dels pobles de les encontrades. Alçat lo convent al peu de la serra que també porta lo nom del Beat, en lo mes de Setembre, en un día determinat, van a parar al cim de la metexa, la munior de corbs que voltejan per aquella y

altres serres properes, formant una gran rodona, com si celebrassen un congrés o reunió durant aquell día, tornant-se-n a la vesprada quiscú als punts de sa procedencia.

Los riuets d' Horta y Arnes, que constituexen les fonts d' Algars, regan lo terme municipal d' Horta, quin terreny en part es plà y en part montanyós, puix abarca una porció de serres compreses dins dels ports de Beceyt, plenes

Clixé de M. Simó

Horta.—Ex-convent del Beat Salvador

de pinars, alzines y altres arbres selvàtichs, criant-se en elles la cabra montesa, lo esquirol y tota mena d' aucells feréstechs. Dit terme afronta al N. ab los de Batea y Caseres; al S. ab los de Pauls y Alfara; al E. ab Bot y Prat de Comte y al O. ab Arnes y Lledó, que pertany a la provincia de Terol.

La superficie total del terreny es de 15,750 hectàrees, classificades en 587 de secà; altres tantes de goret o sembradura; 61 d' horta, 618 de vinya; 1,008 d' olivers; 10 d' atmetllers; 2 de fruyteràm; 1,426 de pastoreig; 2,870 de pinar; 4,215 de bosch; 4,262 sense cap mena de conrèu y 94 d' inútils.

Produhexen dites terres 1,224 hectòlitres de blat; 1,606 d' ordi; 2,445 de civada; 20 de cigrons; 14 de faves y favons; 21 de guixes y altres llegums; 3,768 de ví; 4,032 d' oli; 6,000 kilos d' atmetlles; 13,200 de fruytes y 45,000 de patates.

Horta es de fundació ignorada, encara que sembla dèu son origen als alarbs tortosins. Ab la restauració passà a la jurisdicció dels Templers que establiren en la vila lo capsal d' una de les circumscripcions de partit, assenyalades per la ordre. En lo segle XIV anà a parar a mans dels Hospitalers.

En l' alçament de Catalunya del 1462, era comanador d' Horta Frà Ramón

de Siscar. Per suposar-lo adicte a Joan II, lo diputat local de Tortosa Esperandeu Palau, li prengué lo castell d' Horta, comanant-lo als jurats de la vila y posant-hi per guardar-lo un bon capità y dèu hòmens. Joan II envià al Comanador de la Fresneda a combatre la terra d' Horta, quin castell no pogué guanyar lo rey fins al 1466.

En l' any 1640 sofrí lo jou de les primeres hosts de França que arribaren a Catalunya per oposar-se a la entrada dels exèrcits de Felip III de Catalunya y IV de Castella, acapdillats per lo marquès de los Velez, saquejant les cases y emportant-se-n la custodia y lo reliquiari del convent, axís com los ornaments y la roba dels particulars.

En lo començament del any 1834 va retirar-se Cabrera a dita vila per trobar-se sos hòmens malaltissos, y al ésser coneguda la nova, les tropes de la reyna Isabel II feren un regonexement general en tot lo terme; en 1835 se lliurà fort combat entre unes y altres forces, perdent les carlistes 84 morts y 300 ferits, y en 1837, per mija d' altre escorcoll en les masíes del port de Beceyt, les tropes constitucionals cremaren los edificis que servían d' hospital, mataren a 16 albergats y feren presoners al administrador y a Fr. Julià Moya, capellà dels hospitals, al qui fusellaren immediatament.

Miravet

Vila de 1,966 habitants, situada al orient de Gandesa, prop de la riba dreta del ríu Ebre, a 18 kilòmetres de la capsalera del partit judicial y del arxiprestat, 65 de Tarragona y 44 de Tortosa, a quin bisbat pertany.

La part antiga de la localitat resulta fonamentada demunt de cert roqueràm que banya aquell ríu, y la més moderna, en un planer més immediat, ab bona ventilació, clima sanitós y temprat. En lo tossal en que acaba la població s' alça lo famós castell de Miravet, de construcció dels sarrahins, y de interessant historia durant la Edat mitjana y la següent.

Lo caseríu se composa de 506 edificis, dels quals 417 constituexen lo poblat y-ls 89 restants són masíes, cases de camp y alberchs de sopluig, corrals y pallices, sense comptar ab lo barri de les Ferreríes, a 600 metres de Miravet, que reuneix 46 cases y 11 corrals, constituint tot junt uns 15 carrers irregulars, y varies places, essent los més coneguts lo del Nort, Ample, Gandesa, Roques, Carrer Nou, Palàu, Ferrería, Castell, Palla, Torelló, Creu y algún altre, axís com la plaça Major y la de la Esglesia.

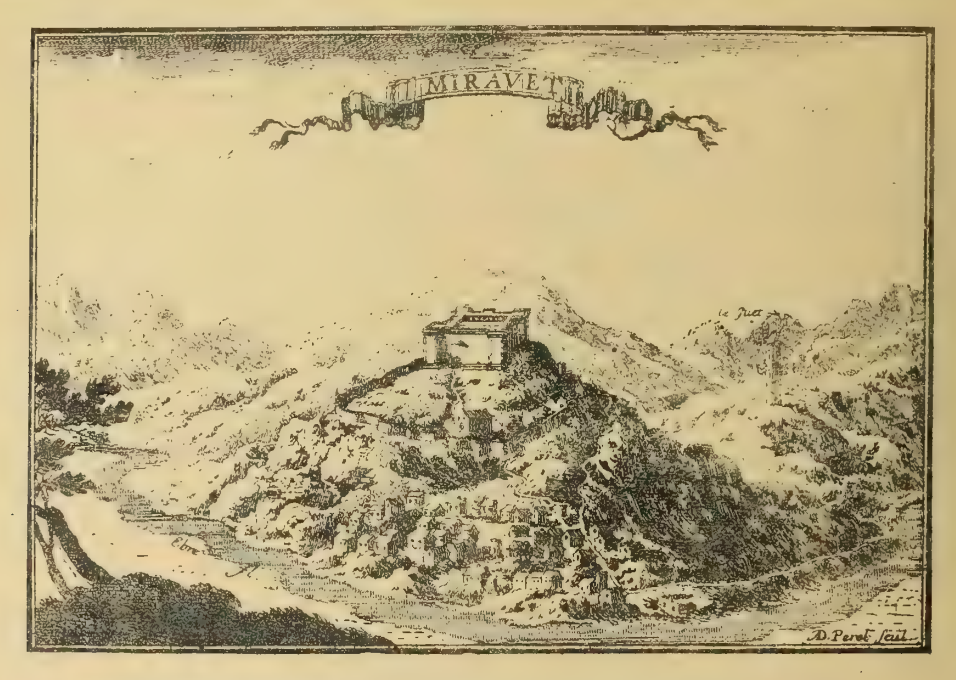
A despeses del municipi se mantenen dues escoles elementals d' instrucció primaria, rebent-se lo corrèu per la ambulancia de Barcelona a Fayó, estació de Mora la Nova, cartería y peató de Mora d' Ebre.

Tots los camins són vehinals, regularment conservats, y-s preval de la corrent del ríu pera lo transport de mercaderíes fins a Tortosa, per mija de bar-

casses y estadíes, comptant també ab una barca de pas pera comunicar-se ab Ginestar, a la esquerra del ríu.

La esglesia parroquial es de sòlida arquitectura, mólt espayosa y ab altars bastant moderns, essent dedicada a la Nativitat de la Verge, y abans son rector s' anomenava prior, per correspondre la proposta de son nomenament a la ordre relligiosa de Sant Joan de Gerusalèm.

Miravet se serveix de les aygues del ríu Ebre pera les necessitats de la localitat, y en mitg del ríu apareix allí una de les illes de millor conrèu, per re-

Miravet.—Antiga vista de la població y castell, feta per Beaulieu en 1646

partir-se les aygues en dues corrents, formant lo que en la ribera se coneix ab lo nom de *galatxos*.

Lo terme municipal de Miravet confina al N. ab lo de Benissanet; al S. ab lo de Benifallet; al E. ab lo de Ginestar y al O. ab lo de Pinell.

La totalitat de terres del terme abarca la extensió de 3,221 hectàrees, que-s classifican en les següents condicions: 298 de secà o sembradura; 25 de regadíu; 20 d' horta, regades ab ayga de cínies properes al ríu; 90 de vinya; 267 d' olivers; 55 de garroferal; 405 d' atmetllers; 118 d' albereda; 1,014 de pinar; 276 de bosch; 244 de terres sense conreuar y 111 d' inútils.

Se cullen en aquell terme: 1,600 hectòlitres de blat; 1,500 d' ordi; 20 de civada; 12 de sègol; 22 de moresch; 10 de faves y favons; 20 de fesols; 20 de guixes y altres llegums; 450 de ví; 801 d' oli; 230,850 kilos d' atmetlles; 68,750 de garrofes y 10,000 de patates.

Miravet es un poblat antich, sens dupte, anterior al període muslímich,

quins conqueridors repoblaren aquell lloch, alçaren son castell y guardaren lo pas del ríu pera la defensa de Tortosa. Bertràn de Castellet fóu qui va ensenyorir-se de llur castell en l'any 1153, ensemps ab les hosts del comte Ramón Berenguer IV, passant a constituir la capsalera de la ordre dels Templers en aquella rodalía, donada per dit comte, lo meteix día de la presa de Miravet.

A Miravet hi hagué sempre més important morería o barri musulmà, fins al decret de sa expulsió per Ferràn II.

Miravet.—Vista general de la població

Al tractar-se de la supressió de la ordre, los Templers de Miravet resistiren los manaments del rey En Jaume II, vegent-se assetjats per los veguers de Tortosa y per altres capdills, als qui dit sobirà va comanar semblant operació, fins a capitular (1308) y seguir la sort dels demés frares del esmentat Institut en la corona d'Aragó. Substituits per los Hospitalers, prengueren aquests una part mólt important en la guerra de Catalunya contra lo rey En Joan II, formant un dels braços de resistencia en favor del esmentat sobirà. Més a despit d'axó, la vila dirigida per son batlle Joan Ça Cirera, prengué animosament partit al costat de Barcelona y contra Joan II, en tant que lo rector de Miravet es, en 1462, un dels capdills de la terra en aquesta comarca. Mort lo rey Pere Conestable de Portugal y perduda Tortosa, lo castell de Miravet se donà a tracte a Joan II (1466), cobrant 100,000 sous lo séu capità Galcerán Ça Cirera.

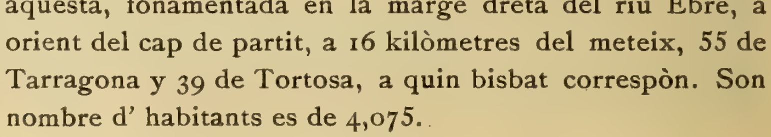
També fóu obgecte de diverses embestides lo castell de Miravet en la guerra de Catalunya contra los exèrcits de Felip III de Catalunya y IV de Cas-

tella, ocupant-lo lo virrey francès Lamotte en 1643, ab pèrdua de 500 morts y 1,000 presoners de les tropes reyals, recobrant-lo lo marquès de Mortara, junt ab lo de Flix, en 1650, y baxant després son exèrcit ríu avall pera assetjar a Tortosa.

En lo segle XIX, durant la guerra civil dels set anys, lo general de la reyna, Nogueras, va derrotar prop de Miravet (1837), a les forces de cavallería del capdill anomenat «lo Serrador», dexant en mans del primer 20 presoners y més de 100 cavalls y mules, y en la segona, en Martínez Campos assetjà lo castell, fortificat pêls carlistes, bombardejant-lo y obligant a sometre-s a sos defenedors a les 24 hores (1875), romanant presonera la guarnició composta de 200 hòmens, ab pèrdua de 4 canons, 156 fusells y altres instruments de guerra.

La situació de Miravet, quasi dins lo ríu, ha contribuit a que sos habitants y lo poblat hajan sofert horrorosament tota mena de perills en les extraordinaries avingudes del capdalós Ebre, entre elles la del any 1737, en que varen morir ofegades varies persones y s' enderrocaren 87 edificis, y la del any 1907 que també obligà als vehins a desallotjar les cases, essent arrunades les més properes al ríu, y perdent tota la collita estiuenca.

Mora d' Ebre

Vila important, la segona després de Gandesa y ab més habitants que aquesta, fonamentada en la marge dreta del ríu Ebre, a orient del cap de partit, a 16 kilòmetres del meteix, 55 de Tarragona y 39 de Tortosa, a quin bisbat correspòn. Son nombre d' habitants es de 4,075.

Lo caseríu apar situat en un plan inclinat que s' extén per aquella ribera, fins arribar al terrer més prominent, que domina lo restant de la població, essent també lo clima general sanitós y temprat, y gaudint la vila de complerta ventilació. La marge del ríu té regular alçaria, formant com una muralla guardadora del poblat, y axò contribueix a que sos vehins no-s troben tan exposats a les corrents extraordinaries, puix necessita pujar la ayga a alguns metres, perque puga penetrar dintre dels carrers de Mora.

L' esmentat caseríu se composa, segons la última estadística, de 750 edificis agrupats, y ademés 65 masíes, 39 cases de camp y 1 alberch de sopluig, contituint los primers uns 40 carrers, estrets, irregulars y ab bastant desnivell, excepte lo de la Barca. Tots son ben conservats, ab netedat y ab aceres y empedrats, sobre tot los més cèntrichs y concorreguts, com lo de Santa Madrona, Sant Sebastià, la Palla, Bonayre, Sant Antoni y-ls moderns de Sagasta, Prim y altres personatges dels derrers temps. Hi han també bones places, com la de la Constitució, del Príncep y Cirujeda, extenent-se la del costat de la esglesia parroquial per la marge del ríu, ab barana de ferre que la tanca

Plan de Mora d' Ebre (Revisat per l' Ajuntament)

Escala: 1:5500

Noms dels carrers y places

1. Fàbrica de ciment.
2. Carrer del Barranch.
3. Id. de la Teulería.
4. Id. de Sant Antoni
5. Fàbrica de gas acetilè
6. Arrabal del Sol.
7. Carrer de la Barca.
8. Camí a Benissanet.
9. Carrer de Sant Valentí.
10. Plaça de Sant Roch.
11. Id. de la Constitució.
12. Carrer de l' Alba.
13. P aça del Princep.
14. Carrer de Sant Roch.
15. Id. Ample.
16. Id. d' en Gras.
17. Id. de Santa Madrona.
18. Id. de la Vall.
19. Plaça de Sant Joan.
20. Carrer de Isabel.
21. Id. de Bonayre.
22. Id. de la Ventura.
23. Id. de Ramón Chias.
24. Id. de Clavé.
25. Id. de Sagasta.
26. Id. de Pi y Margall
27. Id. de Castelar.
28. Id. Nou.
29. Id. del Verger.
30. Id. de la Nau.
31. Id. de Sant Sebastià.
32. Id. de la Concordia.
33. Id. de la Magdalena.
34. Id. de la Palla.
35. Barranch.
36. Arrabal de Jesús.
37. Carrer de la Pietat.
38. Camí vehinal de Garcia.
39. Id. de la Estrella.
40. Passeig del Ebre.
41. Plaça de la Verge.
42. Castell.
43. Carrer de la Aldea.
44. Id. de Gracia.
45. Id. de la Palma.
46. Plaça de Sant Joan.
47. Carrer de Sant Joan.
48. Plaça de la Esglesia.
49. Carrer del general Manso.
40. Id. de la Citela
51. Id. de Sant Gregori.

demunt de la muralla, des de quin punt se descobreix un hermós panorama y un llarch troç de la capdalosa corrent que remulla sos pèus, y canta constantment la eterna cançó de la vida, reduhida a la naxença, creximent, maduresa y finalitat.

L' ajuntament, ab sa Casa Consistorial d' espayoses cambres, manté la dotació de dues escoles elementals, una per la instrucció primaria de noys y altra de noyes, y ademés una de pàrvols, gaudint los mestres de retribucions y de habitació.

Mora d' Ebre.—Vista general de la població

Lo corrèu es rebut per la ambulancia de Barcelona a Fayó des de la estació de Mora la Nova, trobant-se allí instalada una estafeta pera lo repartiment del corrèu que correspòn a les localitats de les encontrades y la pertanyent als pobles del baix Aragó.

Ademés li correspòn un notari en la demarcació notarial y compta ab destacament de la Guardia civil, manat per un segón tinent de dit institut armat.

La població gaudeix d' alumbrat públich per mija d' electricitat, y l' abastiment de les aygues públiques se fà ab l' ús de les del ríu y ab diferentes fonts que brollan prop de la localitat, quines aygues són d' excelents condicions.

Pera lo transport de fruyts y relacions mercantils se preval la vila de Mora de la carretera general de Tarragona a Alcolea del Pinar, axís com de la de Hospitalet per Tivissa a Mora la Nova, que ajunta les dues víes generals de Valencia a Tarragona y la ja abans nomenada d' Alcolea del Pinar, puix tro-

bant-se Mora la Nova devant meteix de Mora d' Ebre, no tenint més que la mare del ríu que separe abdues viles, lo transport es facilíssim per mija de la barcassa de pas, comuna als dos municipis, element que a la vegada contribueix al augment de ses rendes, puix que los drets de passatge donan allí un contingent mólt crescut.

Actualment se progecta substituir aquell sistema rudimentari de transport pera atravessar lo ríu, per lo d' un gran pont que comunique les dues poblacions de Mora d' Ebre y Mora la Nova, tenint en compte la importancia de abdues localitats y de les que venen rodejant-les a una y altra ribera del ríu, y ademés per ésser la carretera d' Alcolea una vía de primera classe, de gran interès per la extensíssima y fèrtil comarca del baix Aragó. Lo progecte, ja aprovat, se troba entretingut en les malles burocràtiques y prompte serà executat.

Clixé de E. Solé Lorán

Mora d' Ebre.—Porta de la esglesia parroquial

La veritat es que Mora d' Ebre per sa posició geogràfica resulta un centre de comerç dels més apropriats en aquesta part de la regió catalana, comptant ab lo vehinal del ríu, ab les víes generals que a la vila o a sos voltants afluexen, abans oportunament assenyalades, ab lo ferrecarril dels Directes, quina important estació de Mora la Nova, no la separa de Mora d' Ebre més que l' espay del llit que abarca la corrent. Es filla, la Mora de la esquerra, de la verdadera Mora de la dreta, com que aquella no-s composava al principi més que de algunes masíes que constituían part de son antich terme municipal, declarant-lo municipi separat en la organisació donada als poblats després del any 1840. Per axò a Mora d' Ebre s' hi han arrelat tota mena de professions, industries y petits comerçs, com constructors de carros, tractants en blats, farines, ví y oli, fàbrica de faxes, sabó, pastes pera sopa, teules, rajoles y guix, ademés dels establiments de consúm, existint-hi també

los de venda d' articles de luxo y de primera necessitat, com robes, sabates y altres comuns a localitats de certa importancia.

Pera-l desenrotllo dels interessos materials se celebra en Mora d' Ebre un mercat setmanal y dues places diaries, al que concorren gran nombre de vehins dels pobles immediats, y en lo día 2 d' Agost té lloch en la metexa vila una fira anyal, a la que hi acudexen bona munior de venedors y compradors, portant-se a cap diverses transaccions de gran interès.

Mora d' Ebre.—Desbordament del ríu Ebre en 23 d' Octubre de 1907

Lo servey relligiós de Mora d' Ebre està comanat a un rector y dos vicaris, que antigament havían d' ésser fills del poble, y la esglesia parroquial, dedicada a Sant Joan Baptista, es de bona fàbrica, espayosa, ben ornamentada y ab perfecta distribució de llums.

No dexa de tindre Mora d' Ebre són establiment benèfich o hospital, sots la advocació de Sant Roch, dotat de tot lo menester. Abans de la exclaustració comptava ab una comunitat de relligiosos de Sant Francesch, quin edifici encara subsisteix. S' ha alçat fà pochs anys lo de germanes de la ordre Mínima, ab la capacitat, bon gust y comoditats corresponents.

Mora d' Ebre.—Lo pas del ríu

Lo terme municipal de Mora d' Ebre afronta al N. ab lo de Fatarella, Ascó y Garcia; al S. ab lo de Benissanet; al E. ab lo ríu Ebre y per tant ab Mo-

ra la Nova, y al O. ab lo de Corbera. Dit terme aplega una extensió de 4,091 hectàrees de terreny, classificades en 190 de secà o sembradura; 56 de regadíu; 23 d' horta; 354 de vinya; 724 d' olivers; 15 de garroferal; 358 d' ametllers; 150 d' arbres fruyters; 74 d' albereda; 6 de pinar; 700 de bosch; 803 de terres sense conrèu y 450 d' inútils.

Lo terme mitg de les collites de Mora d' Ebre, es lo que a continuació anàm a exposar, segons los datos oficials: 1,210 hectòlitres de blat; 2,000 d' ordi; 40 de civada; 30 de sègol; 90 de moresch; 3 de faves y favons; 40 de fesols; 25 de guixes y altres llegums; 3,186 de ví; 2,172 d' oli; 179,000 kilos d' atmetlles; 15,000 de garrofes; 30,000 de fruytes; 70,000 de patates y 15,000 de remolatxes, moniatos y ferratges.

La població de Mora d' Ebre apar ja existent, ab son castell, en l' any 1153, lo día en que lo comte Ramón Berenguer IV donà la rodalía de la comarca a la ordre dels Templers, lo qual supósa un origen anterior, o bé niçaga alarb, o, reculant a la Edat antiga, hi ha que buscar-lo en lo període romà.

Mentres dominaren dits relligiosos en la comarca, resulta que Mora va parar a mans del baró d' Entenza, tractant aquells de recobrar-la y sostenint forta lluyta ab ajuda de la casa de Montcada, segons esmenta l' analista Zurita (264). En l' any 1289, trobant-se la baronesa, D.ª Galbor, en lo castell de Mora, mentres lo baró d' Entenza, En Berenguer, y son fill en Guillém, estavan a la Cerdanya al costat del rey Anfòs II, que guerrejava ab lo de Mallorca, En Guillém y En Pere de Montcada, junt ab Puignancler, comanador d' Ascó, varen arrunar lo camp de Mora y lo de Tivissa, y ab les hosts dels Templers de Miravet, Horta, Gandesa, Corbera, Fatarella, Villalba, Batea y Ascó, acapdillades per dit comanador, progectaren ensenyorir-se d' aquella fortalesa, que pertanyía a Berenguer d' Entenza, retirant-se després a Benissanet, fins a la tornada del d' Entenza, que cridà a sos amichs y afavoridors ab l' intent de venjar-se de Montcades y Templers, obligant al sobirà a intervindre en la lluyta esmentada, sense que lo cronista aragonès explique lo resultat.

Encara que Zurita no manifesta la causa de semblant dissidencia, cal sospitar si una qüestió de límits o geogràfica va donar lloch a dit conflicte. La baronía d' Entenza havía substituit a la d' Arbert de Castellvell, en lo priorat y lo terme de Mora d' Ebre s' extenía per la esquerra del ríu, com lo de Tivissa passava a la dreta. La rodalía de la baronía comprenía tot lo terreny de la esquerra riberenca y la dels Templers los de la dreta, y abarcant abdues localitats algunes terres de sos térmens respectíus als dos costats de la corrent, Berenguer d' Entenza se creuría senyor de Mora d' Ebre y tot son terme, axís com de Tivissa y tota la part compresa a la altra banda de ríu, mentres que la ordre relligiosa estimaría que dita baronía afrontava per complert en lo llit del Ebre.

---

(264) *Anal. de Aragón*, vol. IV, cap. CXVII.

Provablement lo rey Anfòs resolgué lo conflicte, dexant als Templers lo territori de Tivissa, comprès en la dreta del Ebre, y conservant per la baronía tot lo terme de Mora d' Ebre, fins que lo rey en Jaume II s' apropriá de dita baronía, constituint de son terreny lo comtat de Prades y cedint Mora d' Ebre y tot son terme a la ordre de Sant Joan, successora de la dels Templers.

En la revolta catalana contra Joan II, Mora estigué de bon començament al costat del Monarca, puix era fèu del Comte de Cardona y de Prades, un

Clixé de J. A. Vidal

Mora d' Ebre.—Fàbrica d' alumbrat per acetilè

dels més fervents partidaris de dit Sobirà. Comanà la vila en caràcter de capità lo Bastart de Cardona.

Durant les dues guerres civils del passat segle, lo castell de Mora d' Ebre va posar-se en estat defensíu per les forces del govern, y si bé fóu atacat per los carlistes de Cabrera en l' any 1836 y per los de Vallès en 1874, logrant aquests penetrar en la població, y produhint-se l' incendi de la esglesia parroquial en 1837, no pogueren ensenyorir-se de llur castell, obgecte principal de son esforç.

Mora d' Ebre, com tots los pobles riberenchs, ha sofert pèrdues de consideració ab les avingudes extraordinaries del Ebre. En la de 1787 moriren nou persones y s' arrunaren 104 edificis, y en la de 1907 les aygues arribaren fins a la inundació de la esglesia y al enderroch de diverses cases, sens haver-hi desgracies personals.

Mora d' Ebre compta ab determinades personalitats conegudes per ses virtuts y per ses condicions artístiques. Es patria de la venerable Esperança Dols, superiora de la tercera ordre de Sant Domingo, y de Sor Filomena de Santa Coloma, relligiosa Mínima de Valls, quin expedient de canonisació vé instruint-se en la actualitat, constant la mort d' una y altra en los anys 1638 y 1868. Germana la última de Fèlix Ferrer, s' ha distingit aquest com artista y preuat esculptor, com també ha lograt obtindre nom acreditat en les arts plàstiques, En Mariàn Mani, y En Antoni Rodríguez Hernàndez, dexeble del esculptor Blay.

Bibliografía.—F. Carreras y Candi: *Entences y templers en les montanyes de Prades* (1279 a 1300), publicat en lo *Boletín de la R. Academia de Buenas Letras de Barcelona,* v. II, p. 217.

Pinell

Vila ab 1,908 habitants, emplaçada al SE. de Gandesa, en l' interior de la comarca, a 9 kilòmetres de dita ciutat, 63 de Tarragona y 28 de Tortosa, cap de son bisbat.

Lo caseríu s' escàu demunt de dos petits tossals, gaudint de clima bastant fresch y sanitós, y-ls edificis, de construcció moderna en bona part, venen agrupats en nombre de 483, ademés de 7 masíes, constantment habitades, y 298 cases de camp, corrals y alberchs de sopluig, formant los primers uns 27 carrers y varies places, com la Major y la de la Nou, conexent-se aquells ab los noms de carrers de Lleyda, Miravet, la Font, Sant Roch, Calvari, Torrent, Mora, Graella, Hospital, Barreres, Botera y altres. L' arrabal anomenat de Tortosa, a certa distancia de la vila, contribueix al augment del caseríu.

Dits carrers són irregulars y penjants, poch nets y mólt mal empedrats, y son ajuntament costeja dues escoles elementals y la casa ahont s' hostatja un destacament de la Guardia civil. També hi ha montats com en los restants pobles de la comarca, un hospital local per alberch de malalts y vianants, y los demés serveys comunals se satisfàn ab la deguda regularitat, havent canalisat la ayga d' una font, a 2 kilòmetres del caseríu, pera l' abast dels vehins.

Lo corrèu de Pinell es rebut per la ambulancia de Tarragona a Valencia, estació y conducció de Tortosa a Gandesa y Alcanyíz, y peató del ajuntament, y també es conduhit per la ambulancia de Barcelona a Fayó, estafeta de Mora d' Ebre a Gandesa, puix Pinell està tocant a la carretera general de Gandesa a Tortosa, a 1 kilòmetre de dita població, ab servey diari de cotxes pera passatgers a Tortosa y a Gandesa, sortint a la vegada de Pinell diferents camins vehinals, en bon estat de conservació.

La esglesia parroquial es de sòlida construcció, suficient espayosa pera les necessitats dels fidels, ab bona distribució de llums, y ab retaule del altar

major, axís com los de les capelles laterals, de talla esculptòrica y daurats, encara que de cap mèrit. Dedicada a Sant Llorenç, en quina diada celebra lo poble la festa major, està regida per un rector de primer ascens y un vicari.

En son terme, demunt de la serra de Pandól, prop d' una font natural, s' alça un ermitori sots la invocació de Santa Magdalena, que res té de notable, a menys de la devoció general dels vehins de Pinell.

Lo terreny es de regular calitat, bastant escabrós y ab partícules de minerals de ferre. Per lo centre de la població entre los dos tosals passa una petita corrent que porta lo nom de riera o torrent de Pinell, desaygant al ríu Ebre.

Aquell terme afronta al N. y E. ab Miravet; al S. ab Benifallet y al O. ab Prat de Comte y Gandesa. Sa superficie total es de 7,729 hectàrees, classificades en 157 de secà y sembradura; 11 de regadíu; 160 de vinya; 427 d' olivers; 22 de garrofers; 271 d' atmetllers; 700 de pinar; 4,564 de bosch; 1,248 de terres sense conrèu y 12 d' inútils.

Les produccions més importants són 436 hectòlitres de blat; 808 d' ordi; 35 de civada; 21 de sègol; 7 de moresch; 4 de cigrons; 14 de faves y favons; 5 de fesols; 21 de guixes y altres llegums; 800 de ví; 1,281 d' oli; 135'500 kilos d' atmetlles; 22,000 de garrofes; 1,110 de patates y 100 de ferratges.

Los habitants de Pinell se dedican a la fabricació de senalles, sàrries y demés obgectes d' espart de palma, arbust mólt comú en ses montanyes, axí com a la cría de bestiar de llana.

La esmentada vila, com compresa dins de la rodalía dels Templers, va seguir la sort de sos senyors naturals y la dels qui foren sos herèus en lo domini de llurs pobles.

En la guerra de Successió va mostrar-se fidel a Felip IV de Catalunya y V de Castella, y dit sobirà, axís com son fill, lo rey en Carles III, concediren a Pinell lo títol de «Fidelíssima» ab lo dret de posar en lo escut de la vila un quarter de les armes d' Espanya y França; lo privilegi d' ús d' armes; lo d' excepció de bagatges; lo d' un mercat lo dijous de totes les setmanes, y altres que dexàm d' anomenar per haver vingut en desús.

En 1836 les forces del govern derrotaren als carlistes d' En Torner, ab pèrdua de 12 morts, diferents ferits y alguns presoners, lliurant als qui aquells havían près, procedents de Benissanet y Gandesa, al entrar de repent en la vila de Pinell, ab sorpresa dels enemichs.

Pobla de Masaluca

Lloch de 1,080 habitants, fonamentat al N. de Gandesa, a 17 kilòmetres d' aquella ciutat, 53 de Tarragona y 55 de Tortosa, a quin bisbat correspòn.

S' alça son caseríu en un territori planer, ab bona ventilació y clima temprat y sanitós, havent-se augmentat la construcció d' edificis des del any 1850,

y reformat bona part dels antichs, sense que oferescan uns y altres cap cosa digna d' ésser esmentada, ab motíu del estat florexent de la població.

263 cases composan lo poble, ab 21 masíes escampades per son terme y 124 cases de camp, pallices, corrals y alberchs de sopluig, formant 11 carrers, coneguts los més importants ab los noms de Major, Esglesia, Bassa, Pilota, Colomer, Fayó, Martell y altres, y la plaça Major, tot regularisat, si bé que la desigualtat dels edificis no produheix gayre bon efecte.

L' ajuntament disposa de dues escoles elementals pera la ensenyança primera, ab retribucions y habitació destinada als professors; es rebut lo corrèu per la ambulancia de Barcelona a Fayó, estació de Mora la Nova, conducció de Mora d' Ebre a Gandesa y cartería de Batea. Pera mantindre les relacions ab los pobles de les encontrades, se preval de diferents camins vehinals, regularment conservats, entre los quals pot fer-se esment del que sortint de Gandesa y passant per Villalba, arriba a Pobla de Masaluca, de recent construcció, en força del contracte fet entre la Diputació y-l Govern, en lo mes de Maig de 1905.

De bona fàbrica la esglesia parroquial, espayosa y artístich progecte, resulta dedicada a Sant Antoni Abat, en quina diada celebra lo poble la festa major, essent servida per un rector d' entrada. En lo terme s' alça un ermitori sots la invocació de Santa Madrona, demunt d' un petit tossal proper a la localitat, al que los vehins de la Pobla de Masaluca acudexen ab singular devoció.

Lo terreny es abundós en fonts naturals, naxent en son terme les rieres o barranchs de Berrús y de Santa Madrona, que després de assahonar les terres de ses respectives màrgens, van a juntar-se ab lo ríu Ebre en lo terme de Ribarroja.

L' esmentat terme de Pobla de Masaluca, afronta al N. ab lo de Fayó en la provincia de Çaragoça; al S. ab lo de Batea; al E. ab lo de Villalba y al O. ab lo de Nonasp, també de la provincia oportunament esmentada.

La superficie total de dit terme arriba a 4,740 hectàrees de terreny distribuides en 147 de secà; 6 de regadíu; 151 de goret; 6 d' horta; 191 de vinya; 301 d' olivers; 100 d' atmetllers; 90 d' arbres fruyters; 1,000 de pinar; 1,750 de bosch; 948 de terres sense conreuar y 50 d' inútils.

Les collites més importants, per terme mitg, se calculan en 350 hectòlitres de blat; 650 d' ordi; 120 de civada; 50 de sègol; 10 de cigrons; 15 de guixes y altres llegums; 1,146 de ví; 903 d' oli; 50,000 kilos d' atmetlles; 45,000 de fruytes de tota mena y 1,500 de patates.

Pobla de Masaluca sembla població formada després de la restauració cristiana, ab la otorgació de franqueses o privilegis pera facilitar la formació del lloch, puix *pobla* equivalía a *vila-franca*. Més avant augmentà son vehinatge

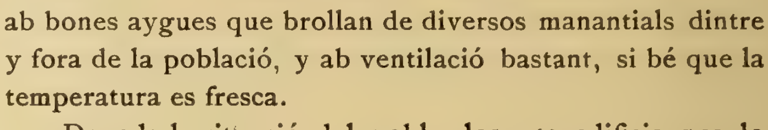
ab los habitants del despoblat de Berrús, localitat confinant, quasi abandonada, que toca a son terme municipal.

Es fill de Pobla de Masaluca lo bisbe de Vich y després de Lleyda, En Brauli Sunyer, qui morí en l' any 1667.

Prat de Comte

Lloch situat al S. de Gandesa, a 11 kilòmetres de dita ciutat, prop de la serra coneguda per Roca-mala, 57 de la capital de la provincia y 36 de Tortosa, a quin bisbat està subgecte. Compta ab 850 habitants.

S' alça lo caseríu demunt d' un tossal, rodejat de montanyes per tot arrèu, ab bones aygues que brollan de diversos manantials dintre y fora de la població, y ab ventilació bastant, si bé que la temperatura es fresca.

Donada la situació del poble, los 149 edificis que lo composan, ademés de 8 masíes en son terme y prop de 50 alberchs de sopluig, corrals y cases de camp, forman com a dèu carrers irregulars y desiguals, essent los més coneguts lo Major, Xerta, Horta, Pallaresos, la Font, Font-calda, Beat Salvador, Centre y algún altre, havent-hi també una plaça major, ahont se troba fonamentada la Casa Consistorial, que reuneix regulars condicions, ab la presó pública. Un petit caseríu, conegut per «La Codolada», forma part de la totalitat d' alberchs del lloch esmentat.

De diners municipals costeja son ajuntament una escola elemental pera cada sexe, rebent-se lo corrèu per la ambulancia de Valencia a Tarragona, conduhint-lo de Tortosa al poble fins a Gandesa, y també per la ambulancia de Barcelona a Fayó, portada des de Gandesa a dit poble per peató del ajuntament, puix passa per Prat de Comte la carretera general de Valderobles a Gandesa, ab brancal a Prat de Comte fins a Camposines, a fí d' enllaçar ab la de Tortosa a Gandesa.

Les metexes víes generals servexen al vehinatge pera relacionar-se ab Tortosa y també ab Gandesa y Mora la Nova, en quines respectives estacions poden pendre passatge sos habitants pera trelladar-se a la capsalera de la provincia y a la de la regió catalana, ademés de comptar ab diferents camins vehinals en regular estat de conservació, pera comunicar-se ab les localitats que confinan ab son terme.

Un rector d' entrada té a sa comanda la esglesia parroquial, edifici sòlit y espayós, ab bon retaule del altar major, essent sa dedicació al apòstol Sant Bartoméu, en quina diada celebra lo poble la festa major.

Lo terreny es de calitat mitjana, generalment montanyós, ab pinars, carrasclars y alzines, y ab herbatges pera pasturar los molts remats de llana, a la cría dels que-s dedican alguns remaders y pastors.

Afronta lo terme municipal de Prat de Comte, al N. ab lo de Pinell; al S. ab lo de Pauls; al E. ab lo d' Horta y al O. ab lo de Bot. Sa superficie total reuneix 2,541 hectàrees, classificades en la següent calitat de terres: 146 de secà; 8 de regadíu; 159 de vinya; 117 d' olivers; 7 de garroferal; 89 d' atmetllers; 9 de prat; 452 de pinar; 916 de bosch; 627 de terres sense conrèu y 11 de complertament inútils.

Aquelles terres produhexen 510 hectòlitres de blat; 1,200 d' ordi; 100 de civada; 10 de faves y favons; 5 de guixes y altres llegums; 795 de ví; 351 d' oli; 71,200 kilos d' atmetlles; 7,000 de garrofes y 10,000 de patates.

Sembla que Prat de Comte es també d' origen posterior a la restauració cristiana, no essent tampoch esmentat en la donació del comte En Ramón Berenguer IV a la ordre dels Templers, en l' any 1153.

Clixé de C. Freginals

Prat de Comte.—Vista general de la població

En 1640 les hosts franceses saquejaren aquell lloch y sa esglesia, robant ornaments y joyes y donant un trist exemple de lo que podía esperar Catalunya de la gent que enviava la Cort de Lluís XIII al socors de la regió contra la malavolença del famós comte-duch d' Olivares.

Com a lloch situat prop de la comarca ahont dominà la insurrecció carlista en la Guerra dels set anys, en los voltants de Prat de Comte se lliurà un fort combat, en lo mes d' Agost de 1835, entre les forces de la columna d' Aspiroz y les de Cabrera, sofrint un petit contratemps la primera, encara que no de la importancia que-s presumía lo capdill dels carlistes. Més tart, en Desembre del meteix any, altres generals de la reyna derrotaren dins del poble a les hosts del Serrador y de Torner, que s' havían ensenyorit de la localitat, causant-les nombroses baxes en morts, ferits y presoners.

Ribarroja

Al N. de Gandesa, tocant a la provincia de Lleyda, resulta situada la vila de Ribarroja a 33 kilòmetres del cap de partit y del arxiprestat, 91 de Tarragona y 66 de Tortosa, de quin bisbat forma part. Reuneix 2,147 habitants.

Apareix fonamentat lo caseríu en un planer a la riba dreta del Ebre, ab bona ventilació y ab clima temprat y sanitós, encara que arriban fins a son terme les estribacions de la serra de la Llena.

Los edificis, en nombre de 405, ademés de 8 masíes y 274 alberchs inhabitats, especialment corrals, pallices y casetes de camp, res tenen que puga fixar la atenció del visitant, constituint los primers o los més coneguts lo nom de Sant Bartoméu, les Voltes, Esglesia, Ebre, Flix, Palla, Sant Roch, Forn, Xiprer y altres, poch regularisats y de solera diferent, si bé que espayosos y nets, alçant-se en la plaça major la casa de la vila y comptant també ab edifici destinat a hospital municipal pera refugi de pobres malalts de la població y forasters que en sos viatges passen per la vila.

L' ajuntament té apariades dues escoles elementals de primeres lletres, ab retribucions y casa-habitació pêls mestres, un per noys y altre per noyes, y com tocant a la vila passa la vía ferrada dels Directes, a 100 metres de la últi–

Plan y carrers de Ribarroja (Revisat per l' Ajuntament)

Escala: 1:5000

1. Plaça Major.
2. Carrer de Flix.
3. Id. de St. Bartoméu.
4. Id. de Casetes.
5. Id. de les Voltes.
6. Id. del Brahó.
7. Id. de la Esglesia.
8. Id. de la Pedrera.
9. Id. de Sequers.
10. Id. de Sant Roch.
11. Id. del Calvari.
12. Id. del Xiprer.
13. Id. Nou.
14. Id. de la Palla.
15. Id. del Portal.
16. Id. de la Penya.
17. Id. de la Presó.
18. Id. de les Garites.
19. Id. del Forn,
20. Id. del Castell.
21. Id. del Ebre.
22. Camp.
23. Carrer del Triangle.
24. Travessía segona.
25. Id. primera.
26. Escoles construcció.
27. Carrer del Soi.

Clixé de A. Güixens

Ribarroja.—Vista general de la població

Ribarroja.—Estació y vista general de la població

ma casa, ab estació de tercer ordre. Se reb lo corrèu de Ribarroja per la ambulancia de Barcelona a Fayó, cartería y peató del municipi. També pot relacionar-se ab los pobles dels voltants per mija de diversos camins vehinals, en regular estat de conservació.

La situació de Ribarroja contribueix a que resulte un petit centre comarcal, celebrant dues fires anyals; una los díes 16, 17 y 18 de Març y altra a 10, 11 y 12 de Setembre, en les que hi afluexen mercaders de diferents llochs.

Clixé de A. Güixens

Ribarroja.—La esglesia parroquial

La esglesia parroquial es de bona fàbrica, de una sola nau, que no té res d' encongida, y es suficient espayosa pera les necessitats de son vehinat, ab la corresponent distribució de llums, un ample chor y regulars altars de fusta daurada. Dedicada al apòstol Sant Bartoméu, en aquell día se celebra la festa major, servint-la un rector d' ascens y un vicari, lo primer, de patronat de la ordre dels Hospitalers, y ara de nomenament reyal, previ l' oportú concurs. En lo terme s' alçan dos ermitoris, un sots la advocació de Santa Madrona, en direcció a orient, y l' altre a Santa Magdalena, patrona de la esglesia de Berrús, abans parroquia rural y ara suprimida per causa de que s' ha despoblat complertament dit lloch, situat a occident de Ribarroja, prop de la confluencia del ríu Matarranya ab lo cabdalós Ebre.

Lo terme municipal de Ribarroja confronta al N. ab lo de Mayals, provincia de Lleyda; al S. ab lo de Fatarella; al E. ab lo dė Flix y al O. ab lo de Fayó, municipi de la provincia de Çaragoça.

La superficie del meteix es de 6,605 hectàrees de terreny, part regades per lo ríu Ebre y part de montanya y de secà, classificades, segons los estats dels

centres oficials, en 340 de secà; 26 de regadíu; 680 de goret o sembradura; 20 d' horta; 93 de vinya; 631 d' olivers; 246 d' atmetllers; 1 d' avellaners; 117 de fruyteràm; 1,270 de pinar; 1,483 de bosch; 1,320 de terres sense conreuar y 378 d' inútils.

Produheix lo terme de Ribarroja 1,400 hectòlitres de blat; 1,600 d' ordi; 50 de civada; 80 de sègol; 12 de moresch; 8 de faves y favons; 20 de fesols; 2 de guixes y altres llegums; 558 de vinya; 1,893 d' oli; 147,000 kilos d' atmetlles; 400 d' avellanes; 56,100 de fruytes; 2,310 de patates y 5,500 de tubèrcols y ferratges.

Segurament lo poblat de Ribarroja dèu son origen a la administració governamental en lo territori de la ordre de Sant Joan de Gerusalèm, puix no-s coneix de dita vila fonament anterior a la restauració cristiana, justificant aquell depenjament la creu del Institut de Sant Joan que apareix en l' escut del poble, ab la inscripció «Ribarroja» posat en lo cèrcol exterior.

Per aquella localitat passaren també les forces de Cabrera al acabar la guerra dels sets anys, al retirar-se en direcció a França.

Villalba

Vila anomenada també Villalba la vella o Villalba dels Archs, sens dupte pera distingir-la d' altre poblat, nascut posteriorment ab la restauració de Valencia o de Lleyda, distant del cap del partit 8 kilòmetres, en direcció al N. del meteix, 70 de Tarragona y 44 de Tortosa, a quin bisbat pertany. Té 1,882 habitants.

Lo caseríu apareix emplaçat en terreny planer, ab ventilació regular, podent-se assegurar que son clima es relativament temprat y sanitós.

La vila se composa de 422 edificis, ademés de 124 cases de camp y 193 alberchs de sopluig y pallices escampades per son terme, formant los primers uns 22 carrers irregulars, coneguts los més importants ab los noms de carrer Major, Caritat, Sant Antoni, Sant Llorenç, Ángel, Sant Pere, Roig, Roquetes, Gandesa, Nou y altres, havent-hi també algunes places, com la Major, ahont s' alça una bona Casa Consistorial, y la de la Esglesia, tota ab paviment desigual y pèssims empedrats.

Costeja l' ajuntament dues escoles elementals de primera ensenyança, una per quiscún sexe, ab retribucions y habitació pêls professors, y es rebut lo corrèu per la ambulancia de Barcelona a Fayó, estafeta de Mora d' Ebre, conducció de Gandesa y peató del municipi.

Villalba no compta més que ab camins vehinals locals pera comunicar-se ab los pobles de les encontrades, especialment en lo modern de Villalba a Pobla de Masaluca y Villalba a Gandesa, compresos dins dels 200 kilòmetres de

camins vehinals contractats entre la Diputació y l' Estat, en l' any 1905, segons havèm indicat anteriorment. Axò contribueix a que dites víes reunescan certes condicions de conservació, per la necessitat d'atendre a llurs camins, com a servey primordial o comanat a son municipi.

De la esglesia parroquial, dedicada a Sant Llorenç, en quina diada celebra la vila la festa major, y servida per un rector y un vicari, sols pot manifestar-se que es edifici de sòlida arquitectura, espayós, ab bona distribució de llums y ornamentats sos altars ab esculptures y pintures, si bé que de poch mèrit. Junt a la esglesia parroquial s'alça una capella sots la invocació de la Verge de la Gracia, creyent-se que va ésser lo primer temple de la localitat.

En les afores hi ha un bonich Calvari de xiprers y una capella de la Verge dels Dolors, edifici que resulta de bon gust, com també en l' extrém oposat de la vila apareix montada la ermita dedicada a Sant Antoni de Pàdua.

Lo terme municipal de Villalba afronta al N. ab lo de Fatarella; al S. ab lo de Gandesa y Corbera; al E. ab lo de Pobla de Masaluca y al O. ab lo de Ribarroja.

Lo terreny es de bona calitat, bastant montanyós, ab minats de carbó, y bosch y pinars, naxent varies fonts dins y fora de la vila, aprofitades pêls vehins per atendre a les necessitats domèstiques.

La superficie total de dit terme es de 6,412 hectàrees, distribuides en 490 de secà; 7 de regadíu; 547 de sembradura; 400 de vinya; 481 d' olivers; 10 d' avellaners; 267 de roqueràm; 1,753 de bosch; 2,261 de terres sense conreuar y 30 d' inútils.

Les collites principals són 1,200 hectòlitres de blat; 2,400 d' ordi; 2,000 de civada; 80 de sègol; 30 de cigrons; 20 de faves y favons; 30 de guixes y altres llegums; 4,000 de ví; 1,443 d' oli; 99,600 kilos d' atmetlles; 4,000 d' avellanes; 15,000 de patates y 800 de tubèrcols y ferratges.

L' origen de Villalba sembla que l' havèm de buscar en lo període dels alarbs, segons certes despulles d' aquella niçaga, passant a ésser ocupada la localitat per los Templers, com compresa dins sa rodalía, y més tart pêls Hospitalers, successors dels anteriors.

També fóu saquejada la vila y sa esglesia, en l' any 1640, per les hosts franceses que vingueren en auxili dels catalans, y en la guerra dels set anys la vila quedà fortificada y defesa pêls nacionals del poble, prenent part al ensemps ab los de Bateá, contra les forces de Cabrera, assetjadores de Gandesa, en 7 de juliol de 1836.

Ab Villalba donàm per acabada la descripció del partit judicial de Gandesa, compost de 18 municipis, ab 11 agregats o petits nuclis de població, que no arriban a constituir una aldea, excepte Pinyeres, que gaudeix de parroquia propria, segons diguerem al descriure la vila de Batea. En conjunt lo to-

tal d'edificis y alberchs es de 13,826 en tot lo partit, ahont s' hi hostatjan 37,874 habitants de fet.

En quant a son terreny, lo nombre de hectàrees de tot lo partit puja a 109,566, havent-hi de secà o sembradura 15,679; 868 de regadíu y horta; 6,144 de vinya; 10,267 d' olivers; 3,267 d' atmetlles; 10,021 de pinar y 28,990 de bosch.

La totalitat de les principals collites han sigut calculades en 23,369 hectòlitres de blat y 35,450 d' ordi; 40,884 de ví y 32,444 d' oli; 1.831,300 kilos d'atmetlles y 125,500 d' avellanes; 451,265 de fruytes y 348,730 de patates.

Com s' ha fet present, en lo partit de Gandesa la cría de bestiar de llana o la industria de la remadería, resulta mólt desenrotllada en quasi tots los pobles, contribuint a son foment la calitat montanyosa del terreny, la infinitat de pinars y boschs y la abundancia de prats que s' extenen per les màrgens de sos ríus, rieres y barranchs.

Pera augmentar aquella riquesa y aquella industria agrícola, també los gandesans han fet ús de la associació y del crèdit, instaurant en lo cap de partit, des del any 1906, un Sindicat agrícola de crèdit mútuu, un altre a Arnes en 1908 y dos més, fins ara, a Batea y Prat de Comte, en 1909, aconsellats aquests y organisats per los respectíus rectors de abdues localitats.

CAPÍTOL X

Partit judicial de Montblanch

Idea general geogràfica del partit.—Montblanch.—Barbarà.—Blancafort.—Capafons.—Conesa.—Espluga de Francolí.—Lo balneari de la Espluga.—La Febror.—Forés.—Llorach.—Montbrió de la Marca.—Montreal.—Passanant.—Les Piles.—Pira.—Prades.—Querol.—Rocafort de Queralt.—Rojals.—Santa Coloma de Queralt.—Santa Perpètua.—Sarreal.—Senant.—Savellar del Comtat.—Solivella.—Vallclara.—Vallfogona y son balneari.—Vilavert.—Vimbodí.

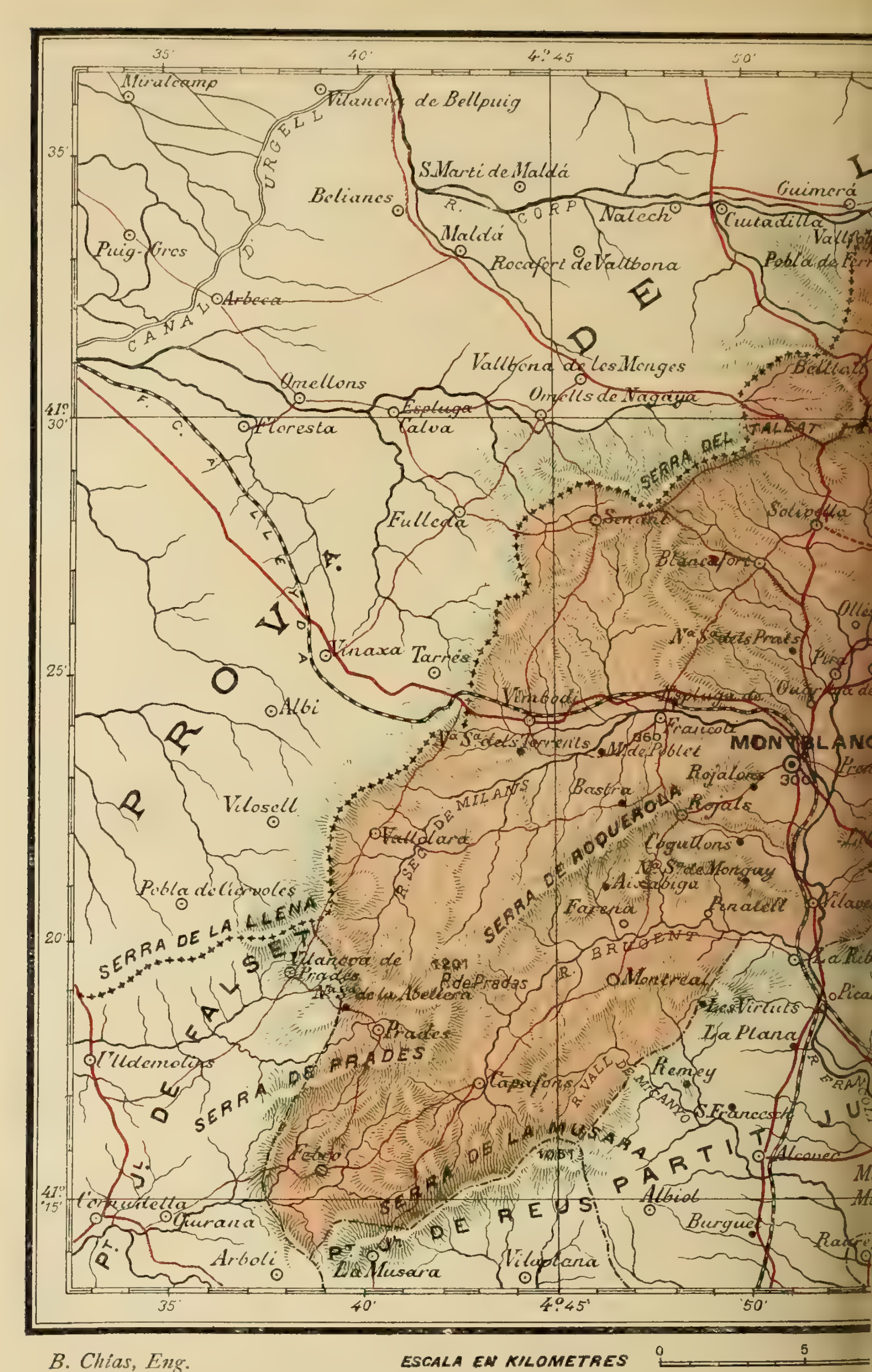
I

En l'angle oriental de la figura quadrilonga que constitueix lo terrer complert de la provincia de Tarragona, s'extén lo partit judicial de Montblanch, al que les serres que forman ses afrontacions, venen a donar-li un conjunt irregular, part de caràcter elipsoydal y part de senzill cèrcol, sobretot en l'espay immediat ab les provincies de Barcelona y Lleyda, ab les quals està confinant.

Com havèm ja indicat, aquell partit se desenrotlla en l'extrém del orient provincial, mentres que-l de Gandesa s'enlayra en l'occidental, separats abdós per lo de Falset, en lo centre, y constituint los tres la porció més inferior y superior de tota la circumscripció tarragonina, porció que no gaudeix de costa, ni pot veure la mar per trobar-se a distancia mólt llunyana.

La configuració especial y sa posició geogràfica contribueix a que sos límits s'extengan fins a les provincies esmentades, resultant que per Orient afronta ab los partits judicials de Vilafranca y Igualada que forman part de la provincia de Barcelona; al Nort, ab los de Cervera y Lleyda; al Occident, ab lo de Falset, que correspòn a la de Tarragona, ab lo de Lleyda y-l de les Borges, y al Sur, ab los de Reus, Valls y Vendrell, emplaçats en la metexa provincia.

Llarch y estret lo terrer constitutíu del partit, des del terme més de mitgdía de la Febror, fins als més de tramontana de Santa Coloma de Queralt y Santa Perpètua, s'hi amida una distancia de prop de 36 kilòmetres. En cambi des de Senant a Santa Perpètua, o sía prenent dita distancia des de sol ixent a sol ponent, tan sols pot comptar-se la meytat de la línia abans expressada.

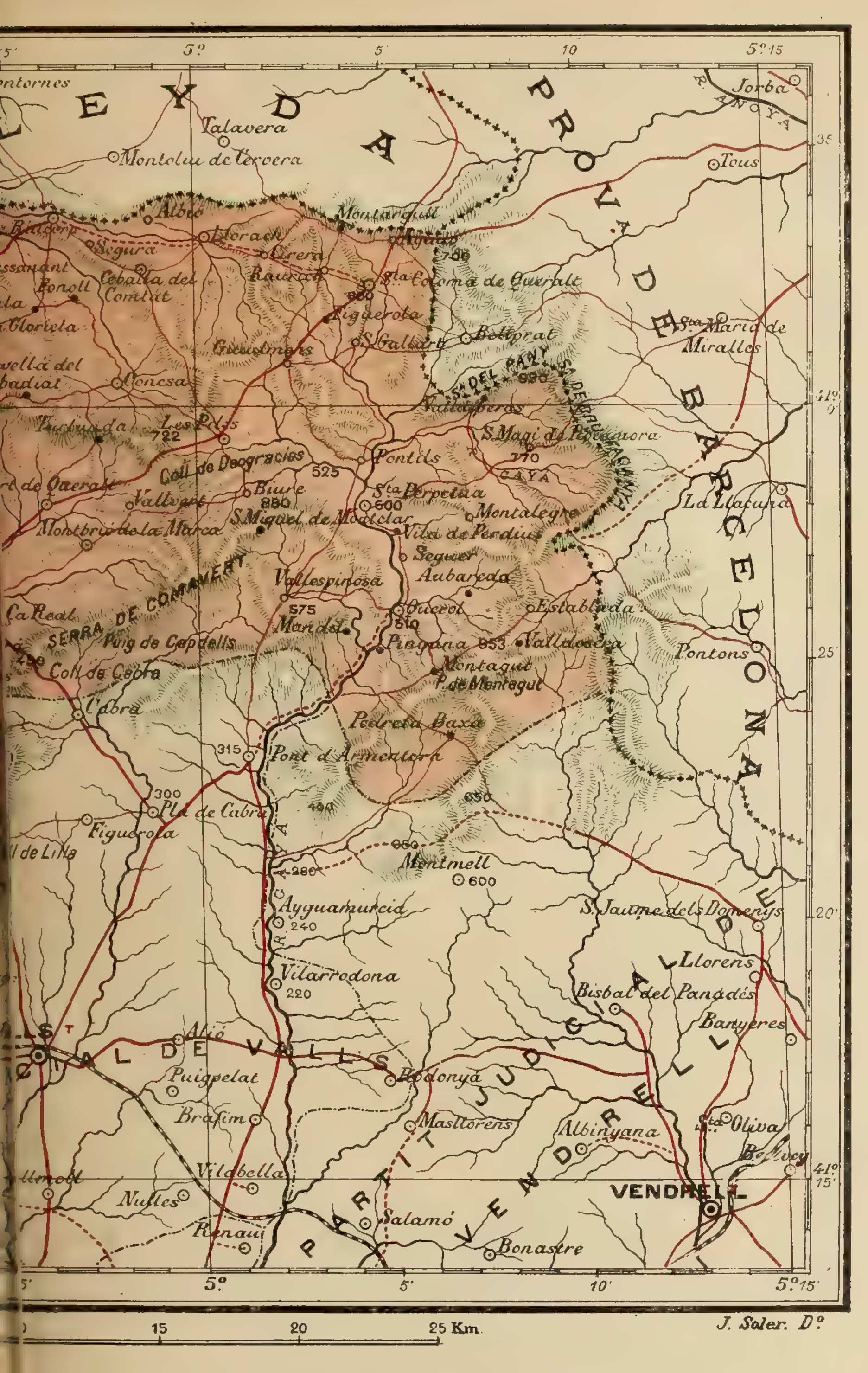

B. Chías, Eng.

ESCALA EN KILOMETRES 0 5

Partit judicial de

MONTBLANCH (Tarragona)

A. Martín. Editor. Barcelona

Les serres de Prades y de la Almussara servexen de límit al partit judicial que-s descríu, separant-lo dels de Falset y Reus; la del Tallat corre en direcció al Nort, com a confí de la provincia de Tarragona ab la de Lleyda; les de Aguiló, Brufaganya y Esblada constituexen la afrontació del partit ab los que corresponen a la provincia de Barcelona, y per la separació mitjornal ab lo de Valls se desenrotllan en forma de mitg cèrcol les serres de Cabra, Prenafeta, colls de Lilla y de la Riba, totes limitatives del territori del Camp de Tarragona, en la part oriental del meteix.

Les estribacions més properes a la esmentada serra de Prades y la serra de la Roquerola dividexen la part baxa del terreny des de Montblanch fins al límit occidental del partit, confinant ab lo de Falset, ab dues conques ben caracterisades, la superior per ahont segueix son curs la riera de dit nom que va a desaygar prop de la Espluga de Francolí, y la de Vilanova de Prades que dóna sortida a les primeres aygues del riuet de Prades o del Montsant, tributari del Ciurana, per anar a morir definitivament al capdalós Ebre, y la inferior, originaria en la serra de Capafons del ríu Brugent, tributari, en la Riba, del Francolí, y-l barranch de la Febror que va a buscar lo ríu Ciurana, per confóndre-s ab les aygues d' aquest confluyent del ja anomenat Ebre.

De la serra del Tallat ix una cadena transversal d' Occident a Orient, recorrent los térmens municipals de Forés, Rocafort de Queralt, Montbrió de la Marca y les Piles, que tanca la conca de Barbarà per la part del Nordest, ab un coll de passada, anomenat de Deogracias, y separada aquella conca per la cadena abans esmentada, se desenrotlla a la altra banda de la serra del territori comarcal, conegut per la Segarra al Nort y les Garrigues a Serè o Nordest, fins al confí superior del partit, limitatíu ensemps de la circumscripció provincial ab la immediata de Lleyda.

En mitg de la comarca de la Segarra s' alça una nova serra de Nort a Sur que pren los noms dels pobles que atravessa, com los de Llorach, Segura, Savellar del Comtat, Pontils, Santa Perpètua, Querol y Salmella, tributant les aygues de les vessants occidentals a la conca de Barbarà y reunint-se en lo ríu Anguera, nascut en la montanya de Sant Miquel de Montclar, tributari a la vegada del Francolí, ab lo qui conflueix prop de Montblanch y donant lloch les que cauen en les faldes orientals al engroximent del ríu Gayà, que té son origen en les fonts de la serra de la Brufaganya, serra que vé a limitar la nostra provincia ab la de Barcelona per la part superior oriental.

Donada la configuració general del terrer, circuit per diferents estribacions montanyoses, y a la vista de sa situació, en la part més septentrional del territori, pot compendre-s que per punt general lo clima es fret y exut, no resultant ab freqüencia la revinguda de pluges que permetan lo sadoll de terres de conrèu abundoses en tot lo partit, y dedicades principalment a la sembra de cereals y plantació de vinya y olivers, únich arbre que arrela ab facilitat, resisteix la acció de la sequedat y no sofreix gran detriment ab les baxes tem-

peratures desenrotllades durant l' hivern, especialment en la Segarra y en la part superior de la conca de Barbarà. L' atmetller y l' avellaner aparexen més o menys conreuats en los térmens municipals de la part inferior del partit, des de Montblanch fins a son límit ab lo Camp de Tarragona, y-l derrer a les riberes dels rius principals que naxen en aquelles serres, com lo Francolí y lo Gayà. Ademés de les hortalices y llegums comunes s' hi crían també bones quantitats de fruytes d' immillorable qualitat.

La cullita de blat y demés cereals resultaría la més important de tota la demarcació, si s' estudiés la manera d' arribar fins al Francolí algún canal de regadíu que salvés la sembradura algún any de la plaga de la secada, puix les vinyes, si bé donan abundor de fruyt, lo ví apareix d' escassa força alcohòlica, comparat ab lo del Camp y sobretot ab lo del Priorat.

Aquesta comarca, de terres argiloses y calcàries al plà y llicorelloses a la vessant dreta del Francolí, va ésser ocupada en lo període prehistòrich per races indígenes, constituint segurament part del territori dels ilergetes, puix s' han fet determinades troballes de sepultures primitives en los voltants del poble y terme de les Piles, que venen a justificar la existencia de dites races en l' esmentat període (265). En la montanya d' Albió, prop de Vallfogona de Riucorp, s' han fet també descobriments palenteolítichs.

Los romans també exploraren més o menys semblants territoris comarcals al construir la vía Aurelia, puix com diguerem oportunament, dita vía des de Tarragona se dirigía a Vilavert, de Vilavert a Vinaxa, y de Vinaxa a Lleyda, atravessant, donchs, la conca de Barbarà y-l Plà d' Urgell, comarca la primera que precisament constitueix quasi tot lo partit judicial de Montblanch. La vía deuría seguir la ruta des de Vilavert a la Espluga y continuar per lo camí de Prades, tota vegada que per certs indicis de justificació històrica, en la heretat de Riudabella, abans de que aquell camí s' introduhesca a la serra de Prades, hi emplaçaren les llegions romanes les obres necessaries pera assentar un campament, com a lloch de parada o d' etapa en sos itineraris des de *Tárraco* a *Il-lerda*. En la part oposada de la conca, en direcció a sol ixent, prop de Barbarà, en los térmens de dit poble y dels immediats, Sarreal y Prenafeta, foren trobades diferentes monedes romanes del baix imperi, al fer-se les obres de construcció de la carretera de Sarreal a Santa Coloma, continuació de la de Montblanch y la de Plà de Cabra a Sarreal, suposant aquella troballa la existencia en dit lloch d' alguna *vil-la* o *pago*.

Ni dels wissigoths, com tampoch dels alarbs, se tenen notes verídiques de la llur habitació en semblants paratges. Dels derrers s' esmentan runes de castells en les montanyes de Prades y en altres punts de la comarca, y prenen en-

---

(265) Mn. J. Segura, notable arqueòlech y historiador de Santa Coloma de Queralt, ha fet patent en ses descripcions de les sepultures descobertes en les Piles (consulten-se los gravàts que n'insertàm més endevant) la procedencia primitiva de les despulles recullides dins de la necròpolis de que-s fà esment lo text.

cara lo nom de «Coma del Moro» determinades partides de terrenys en diversos térmens municipals, noms que donan a compendre la exploració dels serrahíns en dita part provincial; la descripció de les despulles de les obres que restan, correspondrà dibuxar-la quan arribe a exposar-se la geografía especial de cada poble.

Sols se conexen ab certa precisió los fets relatíus al període de la restauració cristiana, y pêls documents que restan de dit període, cal significar que semblants fets varen adelantar-se durant alguns anys, als que promogueren lo domini del Camp de Tarragona.

Per lo centre del partit judicial de Montblanch corre de Nort a Sur una gran serra, conforme havèm dit, nomenada de Raurich, Pontils, Vallespinosa y Querol, segons los llochs que atravessa. Dita serra divideix tota la comarca en dues conques, la del ríu Gayà, a Orient, y la del Francolí a Occident, vertent les aygues que cauen a les faldes orientals, a engroxir lo primer dels rius esmentats, y al Francolí les de la part de Ponent y Mitgdía. Al extrém superior de la conca del Gayà apareix emplaçada la vila de Santa Coloma de Queralt, de fundació de Jofre lo Pilós, atenent-nos a la manifestació del comte En Borrell I al fer la donació de dita vila a Udalart (976), a quin subgecte s'ha suposat primer tronch de la casa dels comtes de Queralt (266).

Per aquells metexos dies fóu també cedit lo territori de la Llacuna a Ansulph, sens dupte *home de paratge,* quin fill, de nom Huch (996), extenía los límits de son terrer en direcció a Esblada, Vallespinosa, Montagut y Querol, dins d'aquesta provincia y en lo cercle de la conca del Gayà, donant lloch a la constitució de la baronía de Cervelló, y a que tant aquest y sos descendents, com los de Udalart a la porció superior, repoblassen lo territori comprès dins la esmentada conca, en los derrers anys del segle x y primers del xi (267).

Al arribar al segle xii, sembla que Ponç de Cervera, aquell noble qui va segrestar a la infanta Almodis, filla del comte sobirà En Ramón Berenguer III, trayent-la del palàu de Barcelona, fóu l'encarregat de dominar la conca alta del ríu Francolí. Aprofitant la crida de son cunyat, lo comte En Ramón Berenguer IV, pera la conquesta de Tortosa, passà ab ses hosts per tota aquella comarca, sometent-la y repoblant-la en l'any 1148, alçant a la vora dreta del ríu la vila de la Espluga de Francolí en lo turó nomenat lo Capuig, y després de dexar a sos fills, Ponç y Guillém Ramón, la guarda del terreny dominat, continuà la ruta en direcció a la ciutat besada per les aygues del Ebre. Los jóvens nebots del comte sobirà netejaren la comarca de tota intervenció muslímica, y enfilant-se per les serres de Prades, Sant Joan, Rojals, Capafons, Farena y la Febror, que foren a la vegada subgectades y acorralats en sos caus los moros que dins de ses atalayes les ocupavan, reuníren-se després ab les hosts dels

(266) J. Segura, Pbre.: *Historia de Santa Coloma de Queralt.*—Barcelona, 1879.
(267) *Tarragona Cristiana,* vol. I, p. 330 y següents.

capdills emprenedors de la conquesta de Ciurana, fins a la rendició del castell del meteix nom, ahont s' hostatjava lo walí, senyor del territori (268).

Va començar aleshores la repoblació del extens terreny comprès al pèu del nucli de montanyes abans anomenades y circuit per los rius Milans, Anguera y Francolí, fins que aquest traspassa lo coll de la Riba y penetra en lo Camp de Tarragona, y al nàxer la vila de Montblanch (1163) en lo lloch ahont s' alça avuy la nova població, capsalera del partit, fóu entregat, al ensemps, a son fundador En Pere Berenguer de Vilafranca, per lo rey Anfòs I, lo privilegi de la veguería que dit sobirà determinà instituir en dit lloch com a punt estratègich y equidistant de les vegueríes de Tarragona y Lleyda, en forma pareguda a la instalada a Vilafranca del Penadès, per la propria familia dels Vilafranques, entre les de Barcelona y Tarragona.

Sens dupte la creació de la nova veguería a Montblanch, ademès d' un fí geogràfich complertament justificat, va respondre a un altre de caràcter polítich, que prova les altes dots governamentals de que féu eminent gala lo sobirà Anfòs en quasi tots los actes de son regnat. Lo territori del partit o veguería antiga de Montblanch venía sembrat de fèus especials de regoneguda importancia, entregats a entitats relligioses y a nobles, en aquell temps de primera fila, ab cessió del mer o del mixt imperi, o dels dos junts, y ab detriment del interès suprèm de la autoritat reyal. Les baronÍes de Queralt y de Cervelló, les concessions fetes als Templers,—llur Comanda de Barbarà resultava de les més importants,—y les otorgades a la ordre relligiosa del Císter al alçar-se lo famós monestir de Poblet, constituían desprendiments de la potestat sobirana en dita part de Catalunya, que era necessari reforçar o substituir per medi d' una veguería, que a la vegada fos lo braç executor de les disposicions dels jutges nomenats per los senyors feudals, y arribés a contindre los excessos de dits senyors en lo cas de transgressió del dret y rebelió contra los manaments del esmentat sobirà de la terra, al qui pertocava sempre lo domini suprèm sobre tots y quiscún dels fèus que havían sigut establerts. La veguería de Montblanch podía instruir los sumaris relatíus als delictes comesos en los pobles de sa jurisdicció, inclohint los que feyan referencia a determinats crims, en aquells en que lo senyoríu gaudía del mer y mixt imperi, puix la potestat reyal se-ls havía reservat; executava les sentencies de la Cancellaría y després de la Audiencia, no sols en lo territori de sa jurisdicció, com també en los immediats, quan li era manat per delegació del poder judicial, y donava cumpliment a les ordres de la autoritat superior dintre de la veguería y en les més properes, si axís venía disposat per lo rey, lo lloch-tinent o lo governador de la terra. Se poden esmentar diferents fets, durant lo període autonòmich, en que lo veguer de Montblanch y la host que comanava, invadía lo Camp de Tarragona, en virtut de manament reyal, pera cumplir alguna dispo-

(268) *Tarragona Cristiana* vol. I, p. 425 y següents.

sició de la potestat sobirana, bé en ajuda del co-príncep, l' arquebisbe, senyor temporal de dit Camp, contra enemichs externs, bé en les lluytes mantingudes per lo prelat contra los excessos del poder reyal o contra les institucions populars en sa desobediencia a aquell dignatari eclesiàstich.

Axís arribà la veguería montblanquina al començ del segle XVIII, en que fóu capgirat lo govern general de Catalunya, després de publicat lo decret de Nova planta de la Reyal Audiencia, de que ja havèm fet esment en altres ocasions, desaparexent lo règim autonòmich y centralisant-se totes les institucions espanyoles (269). En semblant ocasió la esmentada veguería va servir de fonament a la institució del Corregiment de Tarragona. Les antigues vegueríes del Camp y de Montblanch ajuntades, constituiren dit Corregiment, y donada la distancia de Tarragona fins al derrer poble d' aquella veguería, fóu determinat que lo Corregidor tingués a ses ordres a dos batlles majors, un ab residencia a Tarragona y altre a Montblanch, al obgecte de la instrucció dels processos, compliment o execució de cartes-ordres, subdelegació de policía y presidencia dels respectíus ajuntaments.

L' establiment de la batllía major de Montblanch va produhir a 8 de Novembre de 1774 l' assenyalament de dita vila com a centre per una comptaduría d' hipoteques, designant a la metexa tots los pobles de la antiga veguería, y al crear-se per les Corts del any 1821 los nous partits judicials, dividint la regió de Catalunya en vinticinch, un d' aquests va constituir-se a Montblanch, comprenent dins de sa jurisdicció a tots los pobles de la extingida veguería.

En aquell meteix any les Corts del regne varen ocupar-se de la divisió del territori en provincies, y encara que, com diguerem oportunament, fóu progectada una divisió en 1813, que comprenía en la regió catalana dues provincies marítimes y una interior, al modificar-se dit progecte en 1821, distribuint dita regió en quatre provincies, va partir-se de les divisions dels partits judicials, fruyt, com havèm exposat, de les antigues vegueríes, per assenyalar la línia divisoria de cada circumscripció provincial. Tenint, donchs, present, per lo que pertoca a la provincia de Tarragona, lo territori del partit judicial de Montblanch, los confins que-l separan de Cervera y Igualada serviren pera determinar la delimitació de Tarragona ab Lleyda y Barcelona, en la part septentrional y oriental, resultant axís en dit partit fixada la demarcació de les tres provincies esmentades (270).

Aquests són los fonaments històrichs del partit judicial de Montblanch y de ses conseqüencies en quant afectan a la constitució de la provincia de Tarragona.

---

(269) La veguería montblanquina va compendre 122 llochs, des de Vinebre y Garcia a la riba esquerra del Ebre, fins a Verdú, Vallfogona de Riucorp y Miralles, y des de Plà de Cabra, en lo Camp, Alcover, Alexar y Pratdip, fins a Cervià y Belianes.

(270) De la antiga demarcació de la veguería se n' han anat donant pobles als partits judicials de Valls, Falset, Reus, Igualada, Lleyda y Cervera.

Lo partit judicial de Montblanch no forma cap districte electoral, puix per les eleccions de diputats provincials queda agregat al de Valls, y per les de diputats a Corts se repartexen los pobles del partit entre la circumscripció de Tarragona, Reus y Falset, y los districtes electorals de Valls-Montblanch y Vendrell. A la circumscripció s' unexen los pobles de Capafons, Espluga de Francolí, La Febror, Prades, Rojals, Vallclara y Vimbodí; al districte de Vendrell, los de Forés, Llorach, Passanant, les Piles, Querol, Montbrió de la Marca, Rocafort de Queralt, Santa Coloma de Queralt, Santa Perpètua, Sarreal, Savellar del Comtat y Vallfogona de Riucorp, y los restants pobles de dit partit, a saber: Barbarà, Blancafort, Conesa, Montblanch, Montreal, Pira, Senant, Solivella y Vilavert, forman part del districte de Valls. En diferentes ocasions los pobles d' aquest partit que fins a 1872 formaren districte electoral, esquarterat allavors per certes rahons, han clamat per sa reposició. Al temps de estampar-se aquestes ratlles y amparant-se en la R. O. de 22 d' Agost de 1910, estàn sostenint una enèrgica y entossudida campanya per obtindre dita justíssima restauració, que vé abonada per tota lley de rahons, sent mólt possible que-n rehiscan al fer-se la nova divisió electoral.

Montblanch y sos agregats

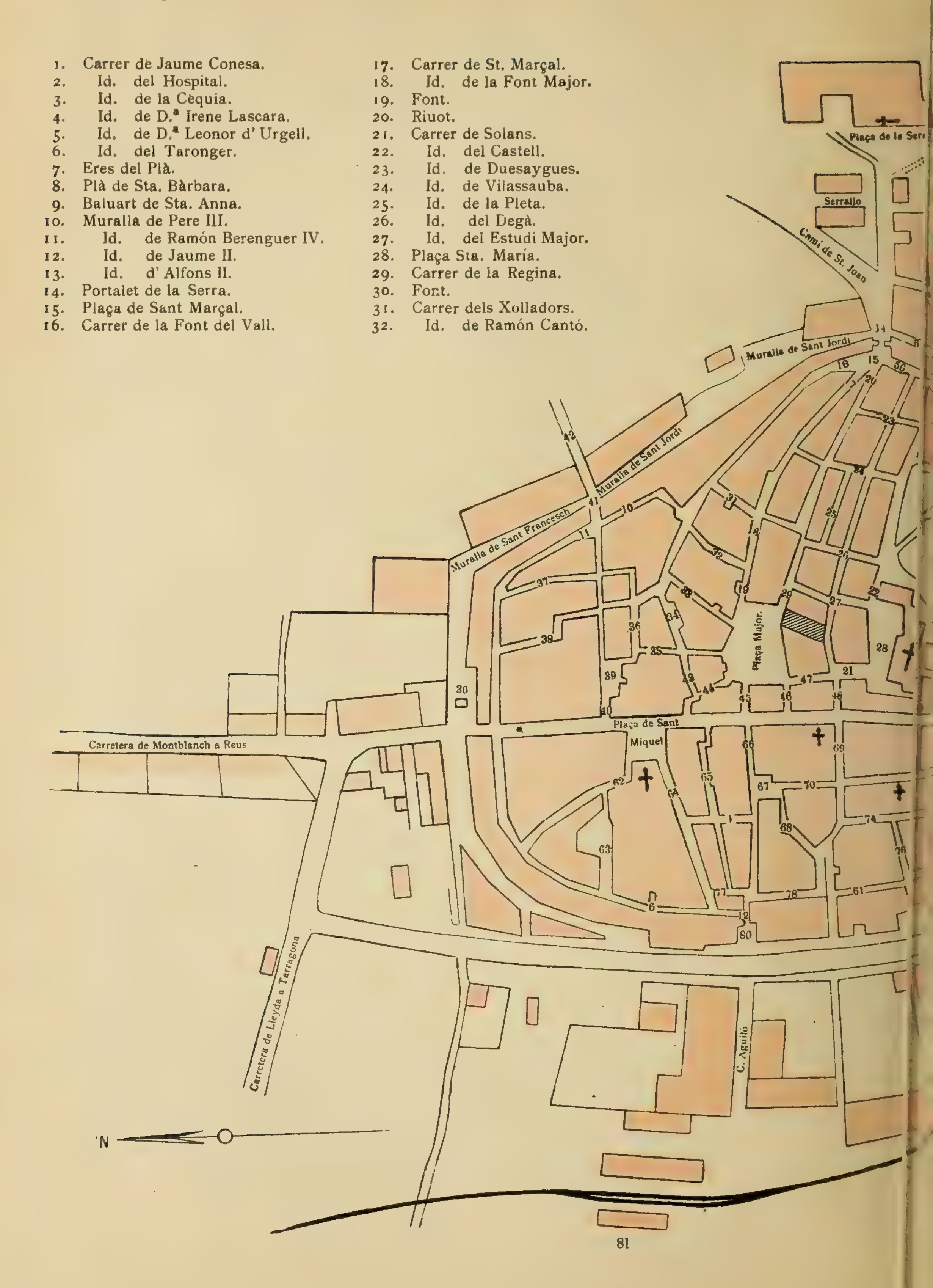
Vila per excelencia, la de més nobilitat de Catalunya, enlayrada per prínceps y reys fins a constituir son nom un dels títols de major grandesa després de la suprema autoritat, adjudicat devegades als hereus de la Corona d' Aragó. Compta ab 5,328 habitants.

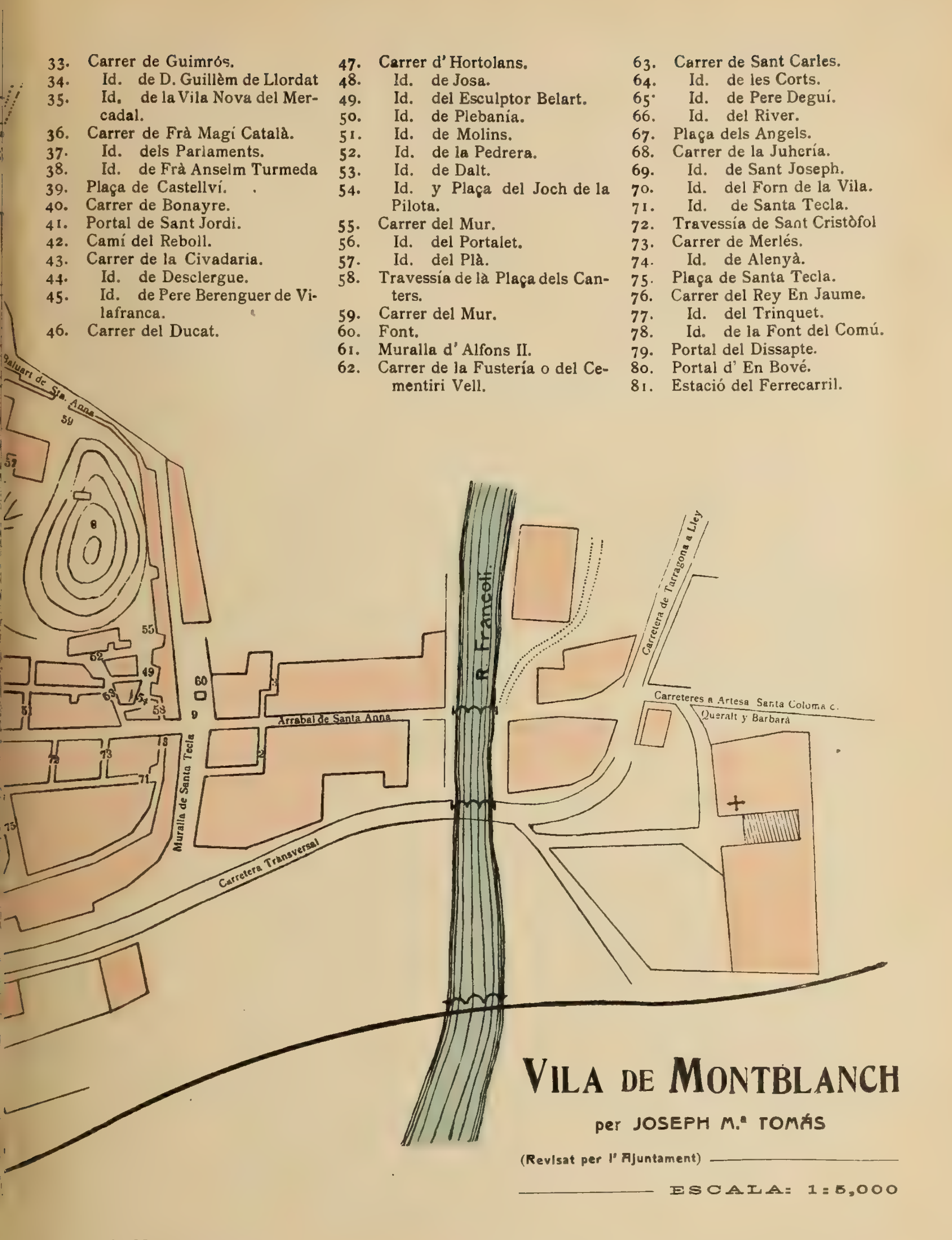

Emplaçada dita vila a 41° 22′ 20″ de latitut N. y 4° 44′ de longitut E. del meridià de Madrid, en l' entarimat de terres que s' extén des del pèu de la serra oriental de Prades fins al ríu Francolí, com gran socolada planera pera contindre lo basament d' aquell nucli montanyós, la situació del poblat, prop de la marge dreta del esmentat ríu, dins de la planuria general de la conca de Barbarà, rodejada ensemps la vila de diverses localitats per tots sos endrets, contribueix lo escollit punt de son emplaçament a fer de Montblanch un centre comarcal de superior importancia, que li permet comptar ab propria y falaguera vida, sots l' ordre mercantil e industrial de la nostra terra.

Segons lo Nomenclàtor oficial de la secció d' Estadística (1900), lo nucli principal del caseríu de Montblanch reuneix 907 edificis habitats, 99 accidentalment ocupats y 183 sens tindre cap habitant, per rahó del ús a que han sigut destinats, no tenint en compte les masíes y cases de camp y alberchs de sopluig existents en son terme propri. Segons los estats o datos del municipi (1909), lo nombre d' edificis ascendeix a 1,212, dels quals 1,029 són ha-

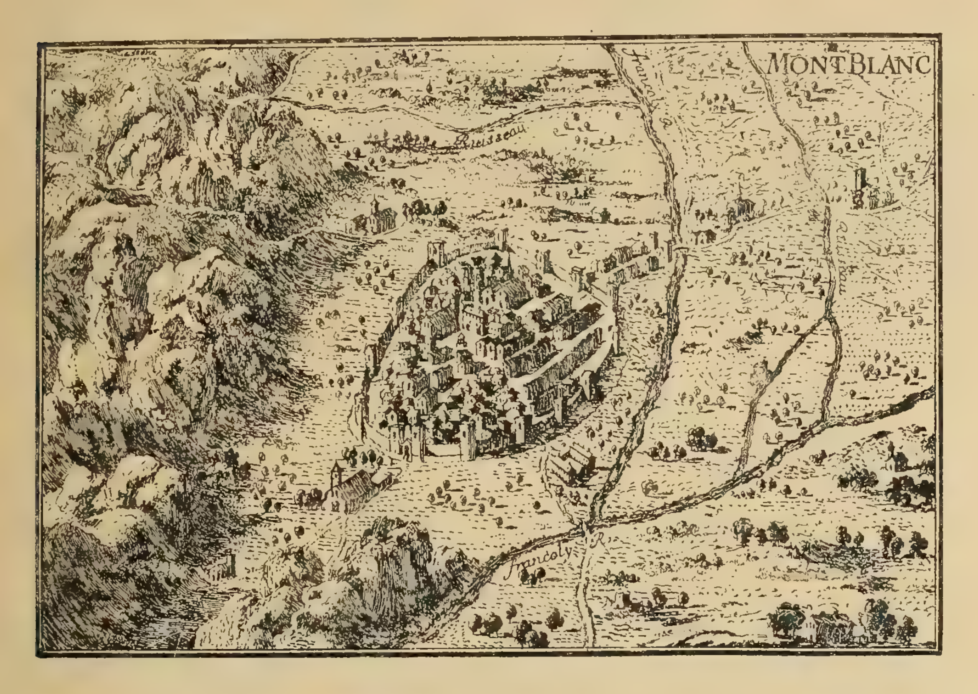
1. Carrer de Jaume Conesa.
2. Id. del Hospital.
3. Id. de la Cèquia.
4. Id. de D.ª Irene Lascara.
5. Id. de D.ª Leonor d' Urgell.
6. Id. del Taronger.
7. Eres del Plà.
8. Plà de Sta. Bàrbara.
9. Baluart de Sta. Anna.
10. Muralla de Pere III.
11. Id. de Ramón Berenguer IV.
12. Id. de Jaume II.
13. Id. d' Alfons II.
14. Portalet de la Serra.
15. Plaça de Sant Marçal.
16. Carrer de la Font del Vall.
17. Carrer de St. Marçal.
18. Id. de la Font Major.
19. Font.
20. Riuot.
21. Carrer de Solans.
22. Id. del Castell.
23. Id. de Duesaygues.
24. Id. de Vilassauba.
25. Id. de la Pleta.
26. Id. del Degà.
27. Id. del Estudi Major.
28. Plaça Sta. María.
29. Carrer de la Regina.
30. Font.
31. Carrer dels Xolladors.
32. Id. de Ramón Cantó.

A. MARTÍN, EDITOR

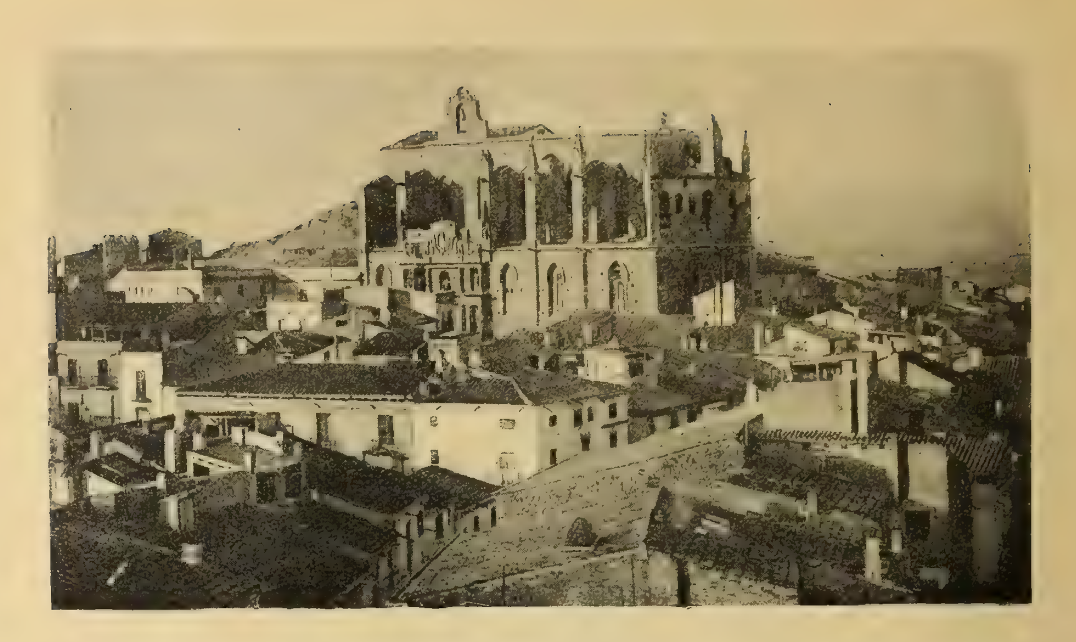
bitats, axò es, 35 d' un pís, 159 de dos y 87 de tres o més, contenint, ademés, en son terme especial 41 edificis disseminats o masos, entre ells, los que portan lo nom de mas Nou, mas Vell, mas de la Sabatera, mas de Gassol, mas de Foraster, la Pasquala, mas d' En Llort, mas del Ponet, mas de la Fam, masía del Poblet, lo caseríu de Rojalons, alguns molins y varies ermites, que nomenarèm a son degut temps. Es de remarcar la robusta fàbrica romànica dels antichs molins de la Vila, a la partida de Vilasalba, hont segurament hi fundà aquest poble, ara perdut, Ramón Berenguer IV en 1155.

Montblanch.—Antiga vista de la població, feta per Beaulieu en 1644

Les cases constituexen uns 52 carrers, portant los noms de carrer Major, Solans, carrer de Dalt, Ribé, Font del Vall, Esculptor Belart, Sant Marçal, Santa Tecla, Sant Miquel, D. Guillém de Llordat, Font Major, Bonayre, Vilanova del Mercadal, Jaume II, Alfòns III, Ramón Berenguer IV, Ducat, Corts, Alenyà, Frà Anselm Turmeda, Frà Magí Català, Pere Deguí, Regina, Serra y Arrabal, los més principals, ab bones aceres, ademés de varies places, com la Major o del Mercadal, de bona proporció, porxada en part y espayosa, de Castellví, de Santa Anna, de Sant Miquel, axís com algunes placetes y carrerons de menys importancia.

Lo conjunt d' habitants de Montblanch, compresos los que viuen en les localitats agregades de Guardia dels Prats y Lilla, antichs municipis, y de Prenafeta, llogaret abans agregat a Lilla, y-l caseríu de Rojalons, era de 5,101 en 31 de Desembre de 1908. Donat dit conjunt, l' Ajuntament gaudeix de 13 re-

Montblanch.—Vista parcial de la població

Clixe de R. Noguera

Montblanch.—Plaça Major o del Mercadal

gidors y d' ells 2 tinents d' arcalde, ademés del arcalde major, de nomenament reyal; per tractar-se de municipi capsal de partit.

Lo jutjat de primera instancia es d' entrada, ab un secretari o actuari, tenint també residencia en dita vila un tinent de la guardia civil, havent-hi estafeta de corrèus, estació telegràfica y telefònica y altres serveys establerts per l' Estat en quiscún dels partits judicials, com la presó pública pera cumplir condemna los sentenciats a penes d' arrest y altres aflictives.

Per atendre a la ensenyança pública, l' ajuntament paga les despeses de personal y material de dues escoles complertes de noys y dues de noyes a la vila, y de tres incomplertes als agregats, existint també un colegi de segona ensenyança, dos privats, de primera, per noys, y donant ademès la ensenyança primaria a les noyes, les germanes carmelites de la Caritat, que venen ocupant part d' un edifici destinat a Hospital, de sosteniment del municipi, pera recollir y atendre a la curació dels malalts pobres de la vila y transeunts.

Clixé de A. Güixens

Montblanch.—Esglesia de Santa María

La illuminació pública es elèctrica y té conducció d' ayga per les cases, a mès de les fonts públiques que són quatre.

La població, com a centre comarcal, té les principals víes atiparrades de establiments industrials per atendre a les necessitats de son vehinatge, axís com als dels pobles dels encontorns, podent-se provehir de robes, sabates, drogues y quant es oportú a la vida domèstica y als quefers de la agricultura, principal font de riquesa de tota la Conca. Existexen, ademés, fàbriques de

texits de fil, cotó y felpes, ab telers de mà, elaborant-se també alcohols de ví per tres fàbriques, aygardents, espardenyes, sabó y altres productes, y tenint ocupació en les metexes més de 300 persones de abdós sexes. Aparexen igualment dins de Montblanch y en son terme diversos molins de farina, oli, guix y alabastre. Per atendre a les necessitats del comerç, hi tenen corresponsal los Banchs d' Espanya, de Barcelona, Reus, Valls y agencia, única a Espanya en cap de Partit, lo de Roma.

Montblanch.—Creu de la esglesia de Santa María

Son comerç d' exportació vé fent-se ab los productes abans esmentats, ab vins que tota la comarca produheix en gran escala y ab altres fruyts propris d' aquell terreny, portant-los a Tarragona, Reus, Tàrrega, Valls y Santa Coloma de Queralt, y-l d' importació ab los pobles de la Conca, especialment ous, faràm, alls, cebes, etc., y ab Alcover que proporciona a Montblanch verdures y planter d' hortaliça. Hi ha establerta a la vila una Cambra Agrícola oficial, nomenada de Montblanch y la Conca.

Lo servey relligiós resulta atès per dues parroquies, la de Santa María la Major, lo rector de la qual porta lo títol honoríflch de Plebà, ab la categoría de parroquia de terme y antigament ab la de Deganat ab curia propria, trobant-se devant d' una comunitat composta de 10 preveres, y la de Sant Miquel, també de terme, de creació en un dels derrers arreglos parroquials (1878), puix havía sigut la primitiva esglesia parroquial de Montblanch. Montblanch es cap d' un arxiprestat, qual títol s' adjudica a un dels pàrrocos de la vila.

La esglesia parroquial Major, encara que no acabada, es un edifici hermós, espayosíssim, d' excelentes proporcions, bones llums y de correcció de línies. Son estil es gòtich y la obra sembla del segle XIV al XV, essent notable l' absis, ademés de la forma general de la fàbrica. Lo frontis es del Renaxement (segle XVII) refet per haver-se aterrat lo gòtich en la Guerra dels Sega-

dors (271). Dedicada la esglesia a Santa María, celebra la festa principal per la Assumpció de la Verge. La vila vé solemnisant-la lo diumenge que segueix a la festa de la Ascensió, dedicada a Sant Macià y a la Verge de la Serra, y ara se considera com a patrona del poble dita Mare de Déu de la Serra, de singular devoció no sols dels vehins de Montblanch, com també de tots los dels pobles de la Conca, venerada en lo santuari de son nom, alçat en l' exterior, segons dirèm més endevant, y coronada canònicament en l' any 1906.

La parroquia de Sant Miquel se troba establerta en la esglesia de son nom, esglesia que constitueix un bell exemplar del estil romànich, dels pochs

Montblanch.—Retaule gòtich en la esglesia de Santa María

que restan en la nostra terra, senzilla, d' algún detall esculptural que encara caracterisa aquell estil, y de regulars proporcions (272).

Ademés de les esglesies parroquials esmentades, existexen dins de Montblanch, la capella del Hospital, edifici en que hi ha un claustre regular, del període de transició del gòtich al renaxement, o sía del segle XVI, trobant-se en la esglesia dedicada a Santa Magdalena, un bell retaule pintat de primers

(271) Com a detalls de la esglesia parroquial de Santa María la Major, poden senyalar-se un retaule gòtich del segle XV, en pedra; l' altar major, encara que d' estil renaxement, ab tirat barroch; la Mare de Déu dels Dolors y lo Crist del Chor, obra del esculptor montblanquí Ramón Belart; altra imatge de la Verge, gòtica, de bellíssima talla, al Chor; dues portalades ogivals derrera l' altar major y les portes gòtiques de la sagristía.

(272) En la sagristía de la parroquia de Sant Miquel se guardan unes taules ab la representació de Sant Eloy y Sants Abdón y Senen, obra pictòrica del segle XV, y un hermós Christ del XIV o derrers del anterior en sa capella, ab alguna part d' entexinat policrom en l' àbsis de la esglesia.

del meteix segle, en l' altar major, y una imatge de Santa Magdalena, de talla, obra del segle XIV; la capella de Sant Marsal, de proprietat de la germandat de la Puríssima Sanch, ab finestral gòtich del segle XIV; la capella de Santa Tecla, en lo barri d' aquell nom, y la de Sant Joseph, de proprietat particular.

Clixé de J. Poblet Texidó

Montblanch.—La esglesia de Sant Miquel, ahont se celebraren diferentes Corts Catalanes

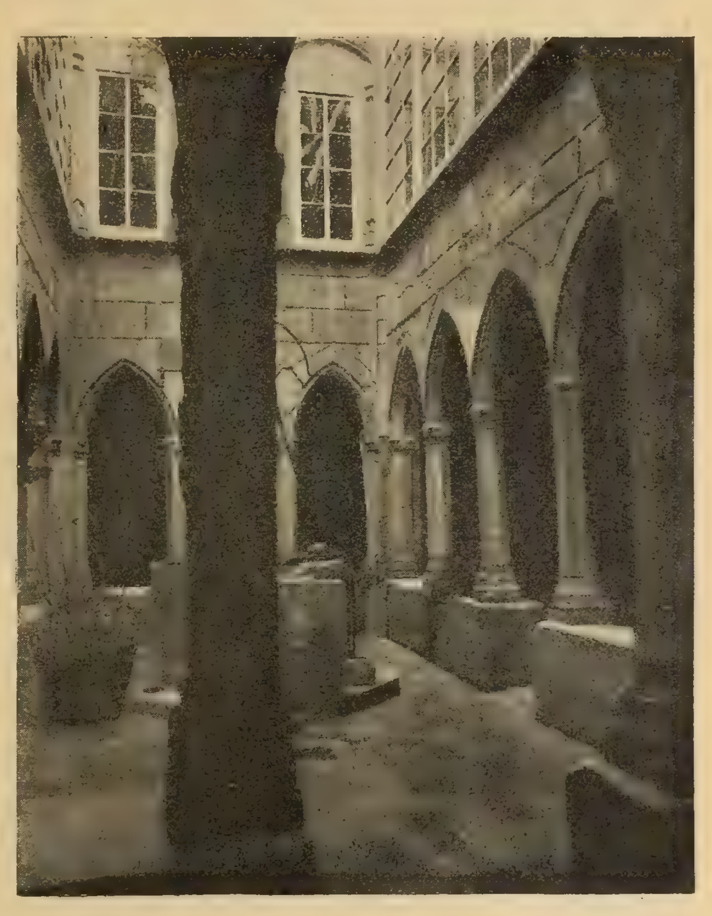
En l' exterior, encara no a 300 passes del clòs amurallat, s' alça en direcció al NO. lo monestir o convent de monges de Santa Clara, tocant al santuari en que està exposada a la pública veneració la antiga imatge de la Mare de Déu de la Serra, estimada com a patrona de tota la Conca.

L' edifici resulta emplaçat en un petit altissó que forma lo terreny, dominant la vila y constituint un còs, compost del convent y la esglesia, ahont les cel-les esguardan lo santuari, ab la imatge gòtica de la Verge, exposada en son camaril, altra imatge petita, també gòtica, que es la que-s treu públicament en les grans necessitats; fust de la miraculosa Creu Verda y rellevat en ell la imatge romànica de la patrona; sepulcres gòtichs de determinats enterraments d' abadesses, dins de la esglesia; Crist a la columna, de Belart, y alguns altres detalls artístichs que dexàm d' esmentar pera reduhir la present descripció.

La fundació de la comunitat de relligioses de Santa Clara, en aquell monestir, sembla que-s retràu als derrers anys del segle XIII, o sía al any 1294, deguda, segons los Anals del convent, a la princesa grega, Irene Làscara, qui

portà la imatge de la Verge de son país, encara que per haver-se perdut la primitiva fundació, degué ésser renovada en l' any 1463, després de la sotsmissió dels montblanquins a la autoritat del sobirà, En Joan II, a quin fí vingueren d' Aragó noves relligioses de la metexa ordre (273).

Altre convent existeix prop de Montblanch, a la riba esquerra del Francolí, passat dit ríu, a NE. de la vila, que des de derrers del segle XIII fins l' any 1835, fou ocupat per varons mercedaris, y ara l' usufructúa la ordre de francescans, tenint a son compte un colegi de 1.ª y 2.ª ensenyança. Tot lo edifici es de moderna construcció, y en sa esglesia, que res té de notable, fora la porta, sols pot fer-se esment d' una obra escultural de Belart, relativa al Devallament de la Creu.

Clixé de A. Güixens

Montblanch.—Claustre del Hospital

Lo convent de mercedaris va establir-se en lo lloch ahont anys avans havía sigut erigit un santuari dedicat a la Verge del Miracle, de que se té nota documental en dit segle XIII, prenent la comunitat lo nom del santuari, puix era conegut ab lo títol de convent del Miracle. Procedía aquella fundació d' altra anterior, instituida en lo santuari de la Mare de Déu dels Prats, feta en 1240 per un ermità, frare Ramón, qui oferí sos bens al Hospital de Santa Eularia de Barcelona, servint aleshores per lo institut de la Mercè.

La ordre de Sant Francesch instituí a derrers del segle XIII, fora y mólt aprop dels murs de Mitgdía de Montblanch, un convent que habitaren primer

(273) *Tarragona Cristiana;* vol. II, p. 850.

los framenors, després los claustrals y des de mitg segle XVI los metexos menorets, fins l' any 1835. Lo convent era espayosíssim, y son claustre de dos pisos, un dels exemplars més interessants dels ogivals de tot Catalunya, com ho es avuy la que fóu esglesia, ab una portada de transició y capelles gòtiques de variades èpoques. Es lo major edifici relligiós de Montblanch, fora Santa María la Major, digne de la atenció del arqueòlech y del historiador. Per desgracia la mà que aterrà lo convent, després de la desamortisació, ha convertit dita esglesia en fàbrica d' esperits. En aquest convent hi fóu profés lo celebèrrim apòstata fra Anselm Turmeda, qui vivía als primers anys del segle XV.

Ademés dels dos santuaris, abans nomenats, en l' exterior de Montblanch, apareix en son terme propri la ermita de Sant Joseph, obra coetànea, y dalt la serra que tanca la Conca per occident, la de Sant Joan, en la montanya de son nom, ermita ahont va retirar-se Na Elionor d' Aragó, germana del derrer comte d' Urgell, fent rigorosa penitencia en dita ermita y en la cova de Nialó, y morint-hi en 1428, poch menys que del rigor de sos flagells, socorreguda pêls piadosos monjos de Poblet. Cal notar-hi una moderna làpida que commemora aytals fets.

Clixé de Joseph Roselló

Montblanch.—Monestir de la Serra

Exposats los elements constitutíus de la població genuina de Montblanch, procedeix esmentar los que integran son Municipi, tota vegada que a ella han degut agregar-se los antichs de Guardia dels Prats y de Lilla ab lo caseríu de Prenafeta.

GUARDIA DELS PRATS.—Aquesta localitat, situada a la esquerra del Francolí al NE. de Montblanch, a 2,000 metres de distancia de dita vila, resulta composta de 145 edificis, segons lo cens oficial del any 1900, y segons la estadística municipal, de 133, d' ells 82 d' habitats, axò es; 31 d' un sol pís, 18 de dos y 33 de tres, reunint 287 habitants de fet y 293 de dret. La ayga potable es de cisterna o se porta de Montblanch. Reb corrèu diari per la carretera a Tàrrega, que al exir del poble s' uneix ab la de Santa Coloma de Queralt.

La població es essencialment agrícola, governant-la un batlle pedani, designat per lo batlle major de Montblanch. Originaria del període de la res-

tauració, abans de concedir-se la constitució de Montblanch fóu alçada aquella entitat en un petit turonet, nomenant-se primerament Guardia d' Ermenir, en les derreríes del segle XI, y després Guardia dels Prats, quin domini senyorial pertanyía a la casa de Cervera, tal volta per donatíu de la d' Urgell, passant més tart a Gueràu de Vallclara, o tenint part dita casa en la esmentada dominicatura (274). Posteriorment passà al senyoríu del monestir de Santes Creus.

Usat en 1824

Conserva aquella localitat la antiga parroquia, d' entrada, sots la advocació de Sant Jaume, formant sa demarcació lo terme propri de que gaudía, y tenint la esglesia, com a coses dignes d' especial esment, un preciós retaule gòtich, procedent de dit monestir, varies imatges dels metexos estil y procedencia y la hermosa capella ahont es venerat Sant Pere Ermengol, qui després de sa vinguda de Berbería va retirar-se al ermitori de Santa María dels Prats, morint en los primers anys del segle XIV, y essent trelladades ses despulles a la esglesia parroquial, guardant-se en una rica urna, deguda a la pietat, com la erecció de la capella, del arquebisbe frà Joseph Llinàs, qui havía sigut comanador y general de la metexa ordre (1695 a 1710).

Montblanch. — La Mare de Deu de la Serra
(Imatge gòtica)

Se suposa ab bastant fonament que lo nomenat mercedari era fill de Guardia dels Prats, y descendent de la casa dels comtes d' Urgell, encara que aquest derrer extrém no apareix tan llegitimat com venen justificats los antecedents que confirman sa naturalesa.

Havèm manifestat que a poca distancia del lloch de la Guardia s' alça l'er-

---

(274) *Tarragona Cristiana*; vol. II, ps. 865 y 866.

mitori de la Mare de Déu dels Prats, de singular devoció dels feligresos del poble y dels qui viuen en los dels encontorns. Aquella ermita resulta existent a derrers del segle XII o primers del següent, instituint-se en ella una comunitat de mercedaris després del any 1240, com abans indicarem, comunitat que per exténdre-s més tart a la ermita de la Mare de Déu del Miracle, prop de Montblanch, va acabar per dexar sa primera residencia y per establir-se definitivament, en lo primer terç del segle XIV, en aquest derrer edifici, ahont continuà la vida conventual fins a la exclaustració.

Montblanch.—La Mare de Déu de la Serra. (Imatge romànica)

LILLA.—Altre lloch que comptava ab municipi propri fins lo derrer arreglo de la demarcació d' ajuntaments, era lo poble de Lilla, situat a 5 kilòmetres de Montblanch, en direcció SE. de dita vila, prop del coll del meteix nom, que permet la comunicació de la Conca ab lo Camp de Tarragona en la part més oriental.

Usat en 1832

La esmentada localitat, que era del senyoríu de la vila de Montblanch, conté 434 habitants de fet y 440 de dret, composant-la 201 edificis, classificats en 149 habitats contínuament, 40 d' un pís, 97 de dos y 65 de tres o més. Hi passa la carretera de Lleyda a Tarragona. Té bones aygues y servey per peató corrèu diari des de Montblanch.

També Lilla es població essencialment agrícola, sots lo govern d' un batlle pedani qui reb lo nomenament del batlle major de Montblanch, gaudint de parroquia propria, d' entrada, dedicada a Sant Joan Evangelista, que fins al derrer arreglo parroquial fóu regentada per un vicari perpètuu de la comunitat de Montblanch. Lo vehinatge celebra sa festa major lo derrer diumenge d' Agost.

PRENAFETA.—Es un caseríu abans agregat a Lilla y ara resulta formant part de Montblanch. Emplaçat al peu de la serra que divideix lo Camp de Tarragona de la Conca, se troba a la distancia de 5 kilòmetres 841 metres de Montblanch y lo forman munior de cases escampades çà y enllà.

Lo nombre d' habitants queda reduhit a 246 de fet y 260 de dret, segons

lo Nomenclàtor oficial, y lo caseríu reuneix 72 edificis, entre ells 56 habitats, havent-hi 8 d' un pís, 6 de dos y 42 de tres. A Prenafeta hi ha establerta una parroquia rural de 1.ª classe, dedicada a Sant Salvador, y en lo primer diumenge d' Agost celebra lo poble la festa major. Abans del derrer arreglo parroquial era ajuda de parroquia que depenjava de Figuerola, lloch que pertany al partit judicial de Valls. S' hi va des de Montblanch per camí carreter. Té bones aygues y corrèu per peató diari.

La situació de Prenafeta, fins a derrers del segle XVIII en que va anar edi-

Clixé de J. Roselló

Montblanch.—Convent de la Mercè

ficant-se al plà que avuy ocupa, axís com les despulles de cert castell que allí s' enlayra, fà creure que durant lo període dels alarbs era punt per esguardar lo pas del coll per la gent del walí de Ciurana, aprofitant-se los cristians de la restauració del meteix castell pera dificultar qualque intent dels enemichs en llurs progectes d' escomesa del Camp, tancant-se dins dit edifici. Prop de ses runes existexen encara los restes d' una petita capella romànica. Prenafeta pertanyía al senyoríu del monestir de Poblet y entre les runes del castell s' hi han trobades moltes monedes del Baix Imperi.

Ab los diferents poblats escampats per son terme y ab lo vehinatge de viles y llochs que reuneix Montblanch a pochs kilòmetres d' aquell centre administratíu, pot assegurar la població bon desvetllament de les fonts de sa riquesa, celebrant importants mercats setmanals los dimars y divendres, y fires de renomenada concorrencia, com les dels díes 6, 7 y 8 de Desembre de quiscún any, a les que acudexen bona part dels habitants de la co–

marca (275). Contribueix, sens dupte, a les ventatges d' aquella concorrencia, la situació de la vila y son enllàç ab dits pobles per mitg de víes generals y particulars que van a parar a Montblanch. Ademés de la vía ferrada de Tarragona a Lleyda, que té estació tocant a la localitat, y que vé enllaçada a Picamoxons ab la de Barcelona per Valls, compta Montblanch ab la carretera general de Tarragona a Lleyda, que prop de Montblanch passa pêl coll de Lilla,

Clixé de E. González Hurtebise

Montblanch.—Coll de Prenafeta

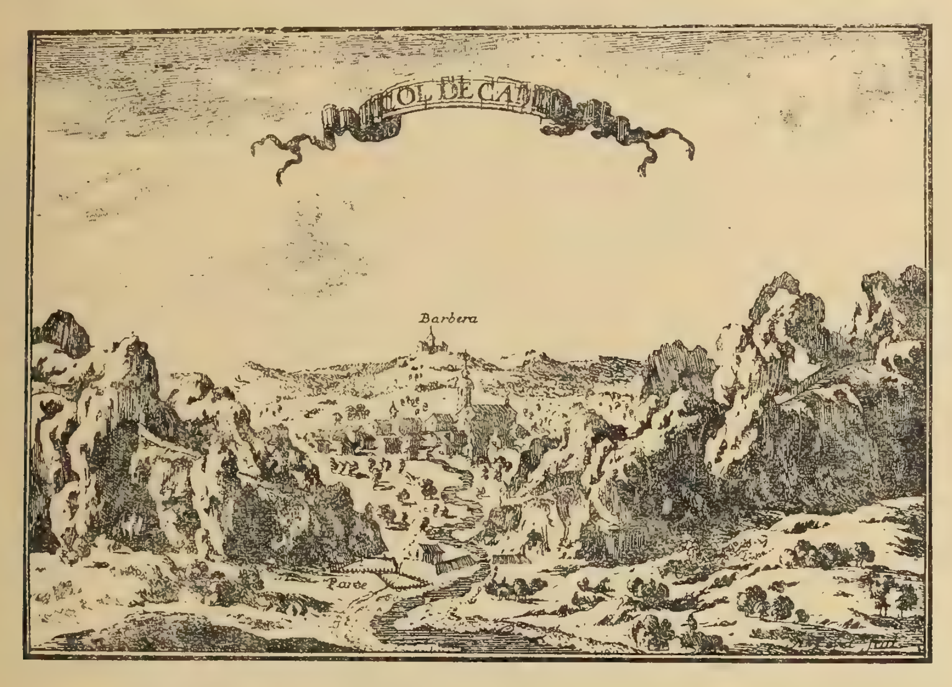
recorrent la esquerra del Francolí, ab pont de tres arcades junt a la vila per son accés a la metexa; la de Reus a Montblanch, per la Selva, Alcover, la Riba y Vilavert; la de Montblanch a Artesa, per Tàrrega; la de Blancafort, unida a la anterior; la de Montblanch a Santa Coloma de Queralt; la de Barbará y la de Plà de Cabra a Sarreal, unides a la anterior; y altres provincials, axís com diversitat de camins vehinals, com los del Amalguer, Prenafeta, la Vall, la Pasquala, Llorach, Pinatell, la Romiguera; camí vell de la Guardia dels Prats y camí vell de la Espluga, camins alguns que abans de la construcció de carreteres, Montblanch procurà extendre fins a Reus, Valls, Tarragona, Salòu y Santa Coloma de Queralt (276).

(275) La concessió de fira feta a Montblanch per lo rey Jaume II, a 23 de Janer del any 1311, datada a Tortosa, es ab lo privilegi de no poder-ne celebrar cap mes poble, *infra tres leucas* de Montblanch, segons especial autorisació d' En Pere lo Cerimoniós, datada a Valencia en 15 de Janer del any 1347. *(Tarragona Cristiana*, vol. II, cap. XI, p. 406.)

(276) En los segles XIV y XV existía ja lo camí reyal de Montblanch a Tarragona, segons les notes existents de sa conservació y reparació y-ls acorts presos a prechs dels cònsols de Montblanch. També en dites notes se fà esment del Pont de Goy, com part de dit camí reyal.

Lo terme municipal de Montblanch, incluint-hi los dels pobles agregats, afronta al Nort ab los de Blancafort, Solivella y Pira; a Sol ixent ab los de Barbarà, Cabra, Figuerola y Valls (antich terme de Miramar y antich terme de Fontscaldes); a Mitgdía ab los de Valls (antich terme de Picamoxons); la Riba, Vilavert y Rojals, y a Sol ponent ab lo d' Espluga de Francolí.

Dels térmens especials que corresponen als antichs municipis, agregats ara a Montblanch, afronta lo de Guardia de Prats, al Nort, ab los de Blancafort y Solivella; a Orient ab los de Pira y Barbarà; a Mitgdía ab lo de Montblanch; a Ponent ab los de Blancafort y Espluga, y lo de Lilla, al Nort, ab Montblanch

Montblanch.—Vista general de Cabra, feta per Beaulieu en 1644

y Barbarà; a Orient, ab Cabra, Figuerola y Valls (Miramar y Fontscaldes), a Mitgdía, ab Valls (Picamoxons), Vilavert y la Riba, y a Ponent, ab Montblanch.

Cadahú de dits térmens resulta subdividit en diferentes partides, conexent-se les de Montblanch, ab los noms de Coll de Noguera, Pinatell, Cabana, Plana d' Anguera, Plans de Jori, Plana de les Forques, Mitja-lluna, Cantarruella, Font de les Monges, Mas cremat, Sol de la horta, Serreta de Sant Joseph, La Canal, Arcades, Amalguer, Estepar, La Tossa, Coma del Cartlà, Costa de Sant Joan, Coma del diabló, Recó del Hospital, Coma d' Alandó, Pasquala, Plans de la Vila, Solana, la Vall, Font de Llorach, Samontar, Viver, Campmagre, quines terres són en general de secà, y ademés, les partides de Riber, Fontanet, Vilasalba, Martí, Sobirana, Talaveres, Parellada de Dalt, Parellada de Baix, Miracle, Vinyols dels quinze díes, Font de Vinyols, Horta de Vinyols y

Sallida, que lo terreny es de regadíu. Les de Guardia dels Prats prenen los noms de Masfranch, Pinatell, Pont de la Argamassa, Dissapte, Mola, Forques, Rebolleda, Pexera, Mas d'en Castell, La Quadra, Costa Castella, Llangostet, Cornellar, Fontetes, Devesa, Camí de Blancafort, Mas del Moix, La Costa, Bona-garriga, Comes, Cortals, Romiguera, Calaf, Derrera la vila, Pleta, Freginals y Planes, totes de terres de secà, y Subsayga, Cana, Horta y Rebolls, que poden ésser regades. Les del terme de Lilla s' anomenan Font d' Oró, Collet, Cogulla, Lo Vall, Coma d' En March, Rovina, Esplanets, Torrent, Esparraguera, Aubants, Coma Solanes, Llorach, Pinarets, Esterres y Esplanes, de secà, y Bosch del Teix, Coll, Hortets, Hortells y Canta-corps, d' horta. Les de Prenafeta són conegudes ab la denominació de Font de la Ponseta, Xuriguera, Grau, Cogulla, Prat, Tirit, Tossal de carrèus, Sufagàn, Planota, Grita, Ciscar, Coll de Noguera, Pí Montaner, Farrerot, Hortencia, Farrús, Dinals y Montornès.

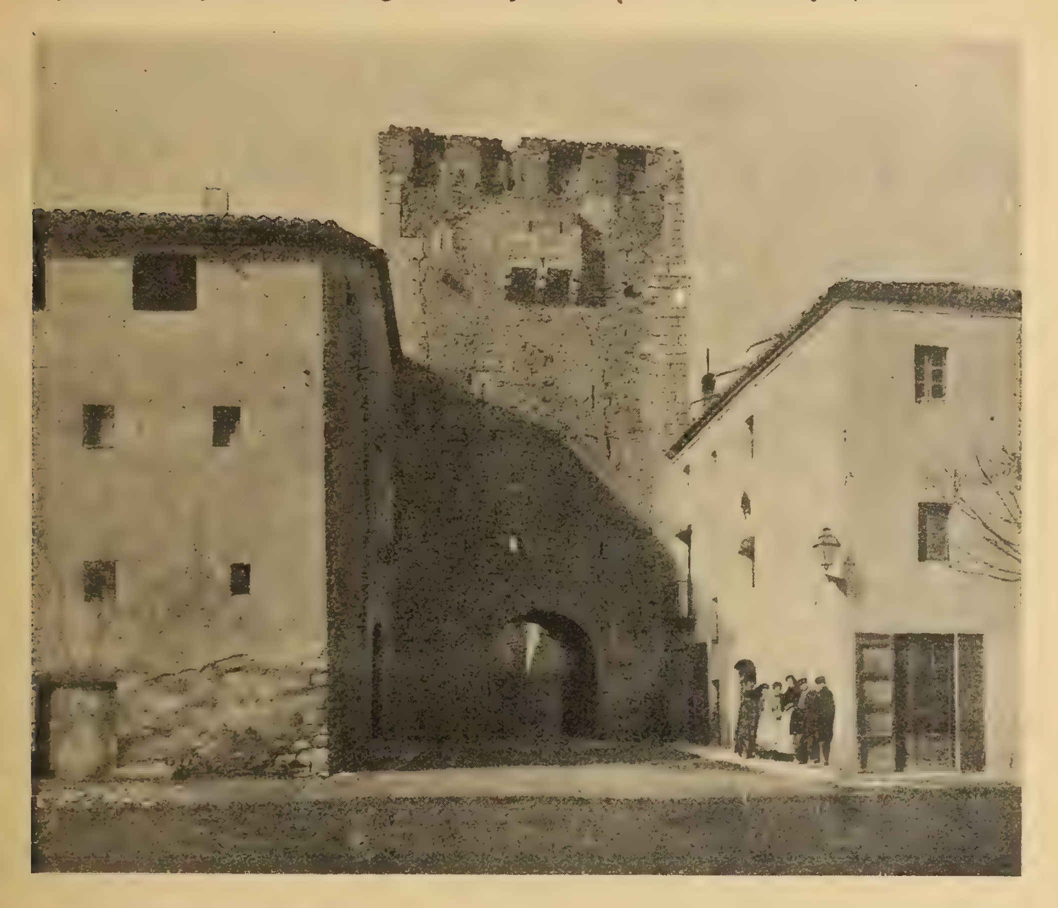

Clixé de M. Borrás

Montblanch.—Torra dels Cinch Cantons

En móltes partides, singularment en les que-s troban al pèu de les serres, com la de la Vall, la Pasquala y altres, hi aparexen fonts naturals d' ayga abundosa y rica, presentant també la part montanyenca infinitat de paysatges en que la naturalesa dóna esplay al esperit, quan en les temporades primaverals va vestida de ses hermoses gales. Lo ríu Francolí que vé llepant la planuria ahont resulta emplaçada la vila, axís com los manantials, estàn sembrades ses vorades de diferents molins de farina, essent los més coneguts los de la Vall, la Farga, Llorach, molí del Pas, Castellví, Saldoni, molí de Dalt, id. de Baix, molinet del Pere, etc.

Tot lo terme municipal de Montblanch reuneix 7,829 hectàrees de terreny, que poden repartir-se en 400 de secà; 200 de regadíu; 50 d'horta; 3,847 de vinya; 480 de olivers; 25 d'avellaners; 250 de bosch; 611 de pastures; 1,241 de terres sense conrèu y 700 d'inútils. Les collites més importants del terme, com a promedi anyal, són les següents: 2,300 hectòlitres de blat; 3,840 d'ordi; 100

Clixé de A. Güixens

Montblanch.—Portal de Bovè

de moresch; 300 de faves y favons; 600 de fesols; 100 de veces; 46 de guixes y altres llegums; 69,249 de ví; 960 d'oli; 12,600 kilos d'avellanes; 10,000 de fruytes diverses y 30,000 de patates.

Notes històriques.—Com abans havèm indicat, Pere Berenguer de Vilafranca va obtindre del comte de Barcelona, Ramón Berenguer IV, la carta de població de Montblanch, en lo mes de Març del any 1155, pera instalar una localitat en lo territori nomenat Duesaygues, conegut aleshores per Vilasalba, a 800 metres de Montblanch, en lo punt ahont s'acosta la confluencia del ríu Anguera ab lo Francolí, y ab la terra que poguessen llaurar tres parells de bous, construint dos molins y establint en dita localitat una veguería y una batllía a favor del donatari y sos descendents *in perpetuum*. Proper dit

territori a Vilavert, s' ha cregut, al nostre parer mólt erradament, que semblant donació havía originat la esmentada vila, tota vegada que passats alguns anys lo meteix Pere Berenguer de Vilafranca lograà la carta de població de Montblanch (277).

En efecte: en lo mes de Febrer del any de la Encarnació 1162, que ja correspòn al següent del comú o natural, lo sobirà Anfòs I, fill del comte anterior, determinà mudar la vila que llavors era coneguda ab lo nòm de Vilasalba, al turó immediat demunt de la metexa, turó que se-l nomenava *Muntblanch,* assenyalant-li paregudes condicions a les contingudes en la carta de població de Vilasalba. Doscents anys després, en lo regnat de Pere IV, va veure rodejat son recinte d' un clòs amurallat, ab torres en sos angles y valls a fí d' atendre a la defensa de la vila. Per aquell temps, segurament, fóu reedificat lo magnífich pont gòtich, de tres ulls, sobre lo Francolí, que encara subsisteix, exemplar interessantíssim.

Semblant fortificació lliurà als vehins de Montblanch d' incomptables perills que sofriren no poques poblacions en lo meteix regnat del Cerimoniós, en lo de sos fills, en les turbacions de mitjans del segle XV, entre lo rey En Joan II y la Diputació catalana, y en lo segle XVII, entre les armes de Castella y les de França, unides a les de Catalunya, fins que lo general En Joan de Garay, en lo mes de Setembre del any 1649, ab 7,000 infants y 3,000 cavalls va apoderar-se de Montblanch, enderrocant bona part de dit recinte y dexant oberta la població, si bé que les despulles del amurallament subsistiren y subsistexen en varies cortines de mur y en les torres, aprofitades la majoría per cases. Encara, donchs, que lo clos amurallat de Montblanch, durant sa construcció, va costar grans esforços en hòmens y gabeles a sos vehins, havent de satisfer més de 40,000 sous al monestir de Poblet per la tala de pins destinats a les bastides; mólts accidents y lluytes ab dit monestir, y lo càstich, segons una llegenda poch justificada, de que lo rey En Pere III manés escapsar una per altra les torres; lo cert es que dit amurallament preservà a la vila de tota escomesa y va produhir lo manteniment de la llar en sa complerta integritat.

La situació de Montblanch, ses condicions climatològiques, sa proximitat a Poblet, y la importancia de la metexa, foren causa de que los sobirans d'Aragó distingissen aquell poblat pera reunir-se les Corts de Catalunya, y allí aparexen congregades les del any 1307 per lo rey En Jaume II; 1333 per Anfòs IV; 1370 per Pere lo Cerimoniós; lo parlament cridat per lo governador de Catalunya, a arrel de la mort del rey En Martí l' Humà (1411), per atendre a la pau dels Estats, ab motíu de trobar-se vagant lo soli aragonès, y les Corts del any 1414 reunides per lo sobirà En Ferràn d' Antequera, després dels acontexements relatíus a la presa de Balaguer y sotsmissió del derrer comte d' Urgell, sa detenció, axís com tota la de sa familia.

---

(277) *Col. de doc. del Arch. de la Corona de Aragón;* vol. VIII, doc. VI, p. 31.

També la importancia de Montblanch donà motíu al rey En Joan I a premiar los serveys que li prestà son germà l' infant En Martí, nomenant-lo duch de Montblanch en 16 de Janer de 1387, ab concessió del senyoríu de la vila y l' enlayrament de la nobilitat de la metexa, quedant lo ducat de Montblanch com títol d' honor agregat als dels nostres reys, desprès que lo dit infant pujà a cenyir la corona d' Aragó, conservant-lo sos successors en la diversitat de dinastíes que han regit la corona d' Espanya.

Fills ilustres de Montblanch: — Joan Berenguer de Vilafranca, militar al servey de Jaume I lo Conquèridor.—Berenguer March, afamat jurisconsult del segle XIII.—Jaume de Conesa, notari y secretari de Pere III y Anfòs III.—Frà Bernat d' Oliola, Abat de Poblet de 1276 a 1288.—Pere Ramón de Biure, secretari de Joan I.—Bernat Alenyà, Prepòsit de la Sèu de Tarragona y capellà d' Urbà V.—Pere Deguí, mestre de doctrina luliana a Mallorca, sobre la qual escrigué una obra impresa a Barcelona en 1482, a Roma en 1485 y a Sevilla en 1491, y dues manuscrites. Morí sent capellà major dels Reys Católichs.—Frà Francesch Aguilar, agustí, catedràtich de Sagrada Escriptura, autor d' una obra piadosa.—Frà Cels Modolell, tres vegades Abat de Santes Creus.—Frà Lluis de Vilafranca, cartoxà de Scala Dei, prior de Montalegre y del Paular († 1539).—P. Geroni Torres, jesuíta, mestre de filosofía a Roma y de teología a Ingolstad, autor d' una obra apologètica († 1611).—Frà Francesch Vidal, francescà, gran orador, autor d' un Diccionari català.—Frà Magí Català, francescà missioner, del que se-n tramita procés de beatificació.—Francesch Aguiló, doctor en Drets, assessor del General de Catalunya, autor d' una obra política.—Francesch Castellví y Obaudo, autor d' una obra de quatre volums d' historia de la Guerra de Successió y d' una colecció de mapes. Morí a Viena, hont seguí a Carles d' Austria, a 15 de Setembre de 1757.—Ramón Belart y Miquel, notable esculptor, premiat de la Academia de Sant Ferràn, privilegiat de Ferràn VII, autor de meritíssimes imatges a Montblanch, Reus, Poblet, Valls, Figueres, etc. († 1840) —Frà Ramón Masalíes, Vicari General de sa ordre mercedaria († 1859).—Bonaventura Espinach y Real, enginyer, Jutge Superior de mines al Perú († 1866).—Joaquím M.ª d' Aguiló y Molins, brigadier, Gentilhome d' Isabel II († 1870).—Matíes Miquel y Torruella, notabilíssim pianista, de gran renòm a París hont vivía († 1903).—Lluis de Castellví y Vilallonga, Tinent General del Exèrcit.

Bibliografía.— Francesch Bofarull: *Datos para escribir una Monografía de la villa de Montblanch.* (Barcelona, 1898), plana 88.

Barbarà y son agregat

Lloch situat a 6 kilòmetres de Montblanch, a Orient d aquesta derrera vila, capsalera del partit y del arxiprestat, y a 40 de Tarragona, al E. de la metexa, fonamentada la població demunt de cert montícol terrós que s' alça a sol ixent de la conca de son nòm y que per sa situació vé dominant tot l' esplanall de terres de dita conca. Se composa de 1,429 habitants.

Afronta son terme municipal, al N. ab lo de Blancafort, al S. ab lo de Montblanch, Prenafeta y Cabra, al E. ab lo de Sarreal y al O. ab los de Pira y Montblanch (Guardia dels Prats), recorrent bona part de dit terme les aygues del riuet d' Anguera, y pujant en sos confins septentrionals y orientals algunes de les serres o derivació de les metexes que separan la conca hydrogràfica del Francolí de la del Gayà, més propera als límits de la provincia de Tarragona ab la de Barcelona.

L' emplaçament del caseríu resulta ab notori desnivell, degut a la forma del montícol ahont està fonamentat, composant-se de 314 edificis, 292 de dos

pisos, 22 de tres o més, y de dos dintre del poble inhabitats, ademés de 246 alberchs de sopluig y masíes escampades per son terme, 39 a la distancia de mitg kilòmetre y 207 a la més llunyana. Aquells edificis venen agrupats en 18 o 20 carrers y alguna plaça, com la de la esglesia, nomenant-se los primers y més principals, carrer Major, Esplugues, Bou, Sant Victorià, Santa Anna, Salut, Grau, Cols, la Font y altres.

Barbarà.—Antiga vista de la població, feta per Beaulieu en 1644

OLLERS.—A 4 kilòmetres de Barbarà, en direcció al N. de dit lloch, s' alça lo caseríu d' Ollers, com agregat, composant-lo 24 edificis de dos pisos y 3 de tres o més, ademés de la part de masíes y alberchs de sopluig, abans assenyalat, corresponents a son terme especial, constituint quasi un sol carrer, nomenat d' Ollers. Los habitants propris del poblat d' Ollers se reduhexen a 129 de fet y 144 de dret, que reunits ab los de Barbarà, suman un total en tot lo municipi de 1,368 de fet y 1,429 de dret, segons lo Nomenclàtor oficial del any 1900.

Usat en 1824

L' ajuntament de Barbarà porta a compliment los serveys municipals ab regular exactitut, mantenint dues escoles públiques complertes de primeres lletres per la ensenyança de noys y noyes, ab casa pêls mestres y retribucions. Un batlle pedani regeix lo lloch d' Ollers, y pera la comunicació ab los poblats vehins gaudeix de bones víes de comunicació, com la carretera que pêl pèu del poble empalma la de Montblanch a Santa Coloma y la de Plà de Cabra a Sarreal, sense tindre en compte diferents camins vehinals per lo comú

ben conservats, que arriban fins a Ollers, Sarreal y altres llochs circumvehins. En lo poble hi ha establert un sindicat agrícol.

Es abundosa la ayga potable, però ab sentor de guix.

La esglesia parroquial montada en lo cim del turonet del poblat, es del segle XVII, de bones proporcions, capacitat y fàbrica macisa, ab bell cloquer, essent lo curat d' ascens y dedicada la parroquia a Santa María, en quina diada de son Natalici, o sía lo día 8 de Setembre, celebran sos vehins la festa major. També, com a vot de poble, resulta de singular devoció la festivitat de Sant Victorià, estimat com altre patró de dit lloch y la de la Verge del Roser, venerada mólt particularment per aquells habitants.

Agregada a la parroquia de Barbarà, existeix en lo terme especial de Prenafeta la antiga capella de Santa Anna, quina existencia resulta justificada fins a derrers del segle XIV, obra provablement de les comunitats de Santa Anna, que s' extengueren en aquell segle per tota la terra catalana, depenjant del Priorat de Santa Anna de Barcelona, de qual monestir era filial per concessió de Pere III dada a Barcelona a 5 de Maig de 1383 (278). Aquest Rey n' havía posada la primera pedra a presencia del Arquebisbe de Tarragona, poch abans (279), afavorint-la ab un important donatíu (280). La imatge venerada en aquesta capella atragué singularment la devoció dels comarcans en los segles mitjos, com denotan la multitut de ses joyes y robes (281) y encara avuy es mólt visitada per los vehins de Barbarà y dels pobles de les vores, com Lilla, Sarreal y Prenafeta.

Prenafeta.—Imatge de Sta. Anna, en sa ermita, parroquia de Barbarà

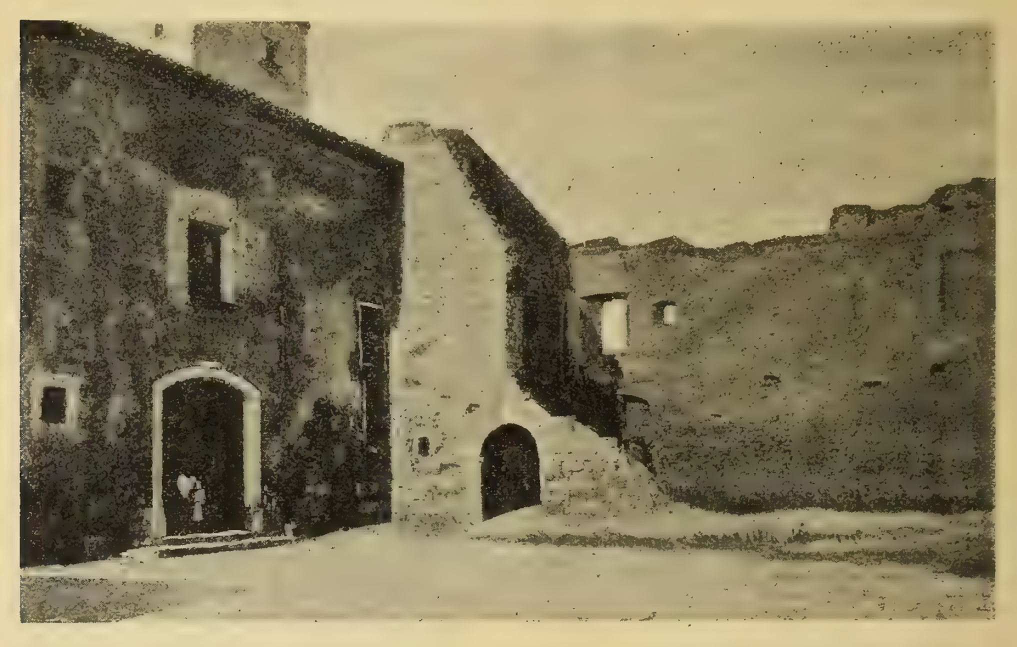
En quant a la esglesia d' Ollers, constitueix una ajuda de parroquia de Pira, ab separació del territori eclesiàstich de Barbarà, puix la jurisdicció vé exercida per lo rector de la esmentada parroquia.

Tot lo terme municipal de Barbarà reuneix 2,170 hectàrees de terreny, generalment planer y de bon conrèu, distribuit en 123 de secà; 21 de regadíu;

(278) Bofarull, ob. cit., pl. 63.
(279) Id. id. y pl. 66 y següents.
(280) Id. id., pl. 69.
(281) Inventaris de diferents anys, al Arxíu parroquial de Barbarà.

123 de goret; 13 d' horta; 814 de vinya; 80 d' olivers; 6 d' atmetllers; 6 d' avellaners; 10 d' arbres fruyters; 282 de mont alt; 300 de mont baix; 290 de terres inconreuables y 102 d' inútils.

Les collites més importants d' aquell terme són: 313 hectòlitres de blat; 2,030 d' ordi; 200 de civada y 80 de sègol; 5 de moresch; 5 de cigrons; 30 de faves y favons; 10 de fesols; 5 de veces; 5 de guixes y altres llegums; 20,350 de ví; 160 d' oli; 4,080 kilos d' atmetlles; 3,000 d' avellanes; 6,100 de fruytes de diverses classes y 48,000 de patates.

Clixé de E. González Hurtebise

Barbarà.—Restes del Castell dels Templers

Notes històriques.—Lo nom de Barbarà sona ja en la documentació històrica del segle XI, y sona com a castell, centre de diòcessis, junt ab Forés, en un document del any 1086, autorisat per lo comte d' Urgell, Ermengol de Gerb, en certa donació feta a la esglesia urgellenca.

Segurament fóu un castell alçat per dit comte o per algún feudatari séu, començant-se aleshores lo poblat. Lo comte de Barcelona, Ramón Berenguer IV, donà aquell castell y població a la ordre del Temple, quan en 1143 va establir definitivament dita ordre relligiosa-militar dins de Catalunya, instaurant-se en lo esmentat castell una Comanda que-s va distingir en lo segle XIV per la resistencia feta als manaments de Jaume II, després de decretada la extinció de la Ordre.

Passats los bens dels Templers a la comunitat de Sant Joan de Gerusalèm, los priors o comanadors del nou institut relligiós trelladaren llur hostatge a la Espluga de Francolí, afluxant-se en los segles següents los llaços de

sotsmissió dels vehins de Barbarà vers sos naturals senyors. Quedan encara notables restes del fortíssim castell.

Barbarà, seguint en lo derrer segle les vicissituts dels pobles de la comarca, va fer sempre cara a les forces carlistes y absolutistes que en varies escomeses tractaren de apoderar-se de dita localitat, sense que may conseguissen son propòsit, oportunament defensada per tot lo poble.

Blancafort

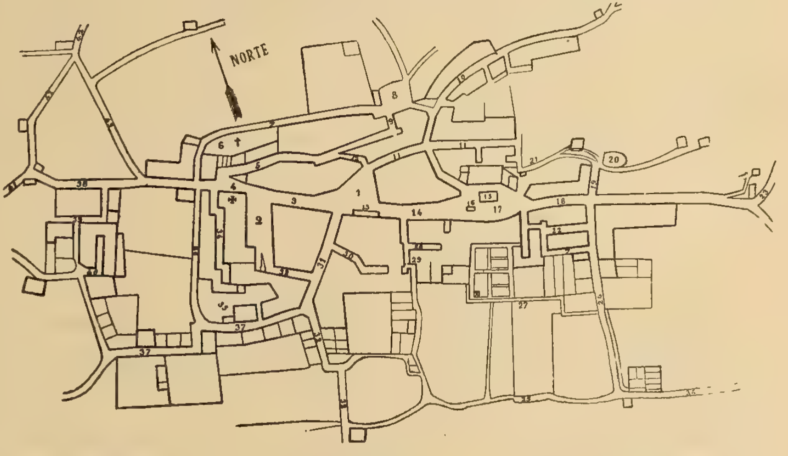
Lloch emplaçat al NO. de Montblanch, a 7 kilòmetres de dita vila y a 51 de Tarragona, en la part occidental de la Conca, fins ahont arriban les ramificacions de la serra del Tallat, que s' extenen en varies direccions en tot aquell terreny. Antigament era del senyoríu de la vila de Montblanch. Compta ab 1,209 habitants.

Relativament planera la població, se composa de 264 edificis, 10 d' un sol pís; 34 de dos y 220 de tres o més, ab 24 masíes y 125 alberchs de sopluig y corrals escampats per tot lo terme municipal, donant en sa totalitat un conjunt de 413 edificis, formant uns 30 carrers y 3 places, entre altres, la nomenada plaça vella y la de la esglesia, y essent los noms més coneguts dels carrers, lo carrer Major, Botigota, Carrerot, Castell, Arrabal de Roselló, Arrabal de Montblanch, Portell y altres.

L'ajuntament té assenyalades dues escoles públiques elementals, una per

Plan y carrers de Blancafort (Revisat per l'Ajuntament)

1. Plaça vella.
2. Id. nova.
3. Carrer de la esgles a.
4. Esglesia.
5. Carrer de Dalt.
6. Cementiri.
7. Muralla.
8. Era d'en Sala.
9. Portxo d'en Sala.
10. Arrabal de Pira.
11. Id. de Roselló.
12. Costa.
13. Portxo.
14. Carrer Major.
15. Safreig públich.
16. Claveguera.
17. Plaça dels Arbres.
18. Arrabal de Montblanch
19. Costa de la Bassa.
20. Bassa.
21. Camí de la Bassa.
22. Carrer de la Botigota.
23. Carretera a Montblanch
24. Coma del Póu.
25. Camí de la Coma del Póu.
26. Carrerada part Oest.
27. Cequia comunal.
28. Carrerota.
29. Portalet.
30. Carrer del Jurba.
31. Id. del Póu.
32. Camí de la Espluga.
33. Costa.
34. Castell.
35. Torra.
36. Camí derrera de la Torra.
37. Id. del Arrabaló.
38. Carrer Portell.
39. Id. del Sol.
40. Id. del Arrabaló.
41. Id. de les Corts.
42. Camí de les Serps.
43. Id. de Solivella.

cada sexe, gaudint los mestres de casa y retribucions, havent-hi estació telefònica ab Montblanch, ab quina vila té ademés bona comunicació per un ramal de carretera de Blancafort a empalmar ab la general d' Artesa a Montblanch, sense comptar ab diferents camins vehinals, per punt general poch conservats, que conduhexen a Senant, Guardia, Espluga, Montblanquet, Rocallaura, Solivella y altres localitats de la encontrada. Existeix a Blancafort un Centre agrícol y una Societat cooperativa agrícola.

La ayga potable es abundant, encara que molla.

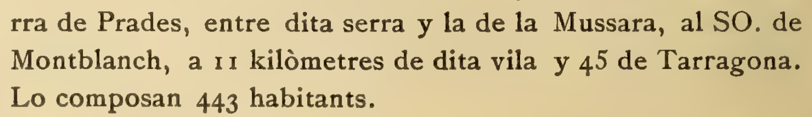
La parroquia d' ascens, ab son coadjutor, té a son càrrech la esglesia matríu, de regulars condicions, obra del segle XVIII, quina dedicació a Santa Magdalena serveix a la vegada pera celebrar lo poble la festa major.

Lo terme municipal de Blancafort afronta al Nort ab lo de Solivella; al Orient ab lo de Montbrió de la Marca y Montblanch y ab lo especial d' Ollers; al Sur ab lo meteix de Montblanch y especial de Guardia dels Prats, y a Occident ab lo de Senant.

Dit terme, atravessat per diferents barranchs, conté algunes aygues discontínues que no permeten cap mena de regor constant, dominant lo terreny de secà y de pastoreig, donades les montanyes que sobressurten en bona part de son terme.

Aquest no reuneix més que 1,103 hectàrees de terreny, distribuides en 74 de goret o sembradura; 422 de vinya; 130 de olivers; 50 de bosch; 205 de pastures, 124 sense conrèu y 24 d' inútils, essent les collites principals, per terme mitg, de 86 hectòlitres de blat; 360 d' ordi; 115 de civada; 7 de ségol; 4 de cigrons; 12 de faves y favons; 5 de veces; 6 de guixes y altres llegums; 7,596 de ví; 260 d' oli, y uns 3,000 kilos de patates.

Capafons

Lloch fonamentat en lo centre del nucli de montanyes derivades de la serra de Prades, entre dita serra y la de la Mussara, al SO. de Montblanch, a 11 kilòmetres de dita vila y 45 de Tarragona. Lo composan 443 habitants.

Població de curt vehinat, assentada al peu de la serra nomenada punta de Prades, està formada per 116 edificis, 96 constantment habitats, 14 accidentalment y 1 inhabitat, ademés d' una masía a més d' un kilòmetre del poblat, essent dits edificis, 30 d' un pís, 47 de dos y 39 de tres o més, dominant un carrer principal nomenat carrer Major, y dues places; plaça Nova y plaça Vella.

Son ajuntament paga la instalació d' una escola incomplerta de abdós sexes, y atén als demés serveys públichs ab escassa regularitat.

La esglesia es senzilla, del segle XVIII, ab capacitat més que suficient per les necessitats dels fidels, y sa parroquia vé regida per un rector d' entrada,

sots la dedicació de Santa María, celebrant-se la festa major per la diada del Natalici de la Verge.

Lo terme municipal es relativament petit y d' escassos rendiments agrícols, puix fora lo plà del anfiteatre hont hi ha lo poble, les terres del qual són de regadíu, dominan en ell les diferentes serres que l' encreuan per tot arrèu, plenes de pins y alzinars, fent factible la fabricació de carbó vegetal, a quina industria se dedica bona part de sos habitants.

Lo nòm de Capafons ja indica que en son terme deuen exir varies fonts naturals originaries del ríu Brugent, que passant per les valls formades entre les derivacions de les montanyes de Prades y la serra de la Roquerola, va a parar al cim de la montanya de la Riba, des de ahont saltan les aygues per tot lo poble, donant força a les diferentes fàbriques alçades en la vessant que tributa les aygues del Francolí, del que lo Brugent es un dels importants confluents.

Dit terme municipal afronta al N. ab lo de Montreal; al E. ab lo de Alcover; al S. ab lo de La Febror y Mussara y a sol ponent ab lo de Prades.

La superficie del meteix arriba a 1,006 hectàrees de terreny, distribuides en 197 de secà; 21 de regor; 47 de goret; 5 d' horta; 40 de vinya; 7 d' olivers; 1 d' atmetllers; 2 d' avellaners; 74 d' arbres fruyters; 63 de pastures; 48 de mont alt; 171 de baix; 358 de terres sense conrèu y 22 d' inútils.

Se cullen a Capafons, per terme mitg, 17 hectòlitres de blat; 114 d' ordi; 1,062 de civada; 35 de sègol; 28 de moresch; 21 de cigrons; 2 de faves y favons; 212 de fesols; 3 de veces; 3 de guixes y altres llegums; 680 de ví; 14 d' oli; 416 kilos d' atmetlles; 2,496 d' avellanes; 89,836 de varies fruytes y 28,000 de patates, ademés de 4,161 d' altres tubèrcols y ferratges. Lo camí més recte es des de la Riba, si be n' hi ha un a Montblanch y altres a Rojals, Montreal, etc.

Conesa

Lloch que-s composa de 458 habitants, emplaçat en lo nucli de montanyes de son nòm, dalt de la Segarra, ramificació de les de Segura, a 22 kilòmetres de Montblanch y 66 de Tarragona, ab accés, per la carretera que se està acabant a Rocafort, a la de Montblanch a Santa Coloma, afrontant son terme municipal per N. ab lo de Savellar del Comtat, per solixent ab los agregats de Santa Perpètua, al S. ab les Piles y a occident ab Forès y Passanant.

La agrupació principal de Conesa està formada per 121 edificis, 3 d' un sol pís, 117 de dos y 1 de tres, dels quals 99 son habitats constantment y 22 accidentalment, comptant, ademés, ab 13 cases, 5 habitades de contínuu y 8 de quant en quant, y dues masíes dins de son terme.

Los noms de carrer Major, la Font, Saladern, Ravalla y Arrabal, son los que portan les víes principals, alguna conservant encara tot l' ayre mitgeval, havent-hi també una plaça ahont té sa frontalera la esglesia y la abadía, edificis lo primer, sumament notable, com a obra ogival, axís com lo magnífich campanar quadrat, de tradició romànica. Dita esglesia està a càrrech d' un rector d' entrada, ab una capella pública, dins lo poble, dedicada a Santa Llúcia.

Usat en 1832

La parroquia està dedicada a Santa María, en quina diada celebran sos habitants la festa major, y lo municipi atén a la ensenyança pública ab l' establiment de una escola incomplerta de noys y noyes.

Lo terme municipal de Conesa, quines afrontacions quedan fixades abans, es relativament montanyós y secadíu, constant de 3,280 hectàrees de terreny, de les quals 334 són de secà; altres tantes de sembradura; 309 de vinya; 3 d' avellaners; 332 de bosch; 589 de pastures; 659 de inconreuables y 720 d' inútils a tot conrèu.

Poden collir-se a Conesa 942 hectòlitres de blat; 1,106 d' ordi; 184 de civada; 255 de sègol; 5,253 de ví; 1,500 kilos d' avellanes y 8,000 de patates.

Lo lloch de Conesa fóu erigit per En Bernat Seniofret, en l' any 1043, segons donació feta per lo comte En Ramón Berenguer I y sa esposa Elisabeth, dins del comtat de Barcelona o de Ausona (282), construint un castell y essent senyors d' aquell lloch los descendents de dita familia, primer, y després los Abats de Santes Creus, que hi tenían un grandiós casal col-lectoría.

Espluga de Francolí

Vila que compta ab 3,832 habitants, situada al NO. de Montblanch, devall de la serra que tanca lo nucli montanyós de Prades per la part oriental, tocant a la mare del ríu Francolí en son naxement, en un montícol que separa dit ríu del esplanall o entarimat de terres que s' extenen fins al peu de la montanya.

Dista aquella vila de la de Montblanch uns 5 kilòmetres y 40 de Tarragona, y es una de les localitats més importants del partit judicial.

La agrupació del poblat vé formada per 920 edificis, sense comptar ab les masíes y ab son balneari, del que-ns ocuparèm més endevant; essent dits edificis, 60 d' un pís, 283 de dos y 577 de tres o més, ademés de les cases de pagesía del terme y alberchs de sopluig, que poden calcular-se en 25 en tot lo districte municipal.

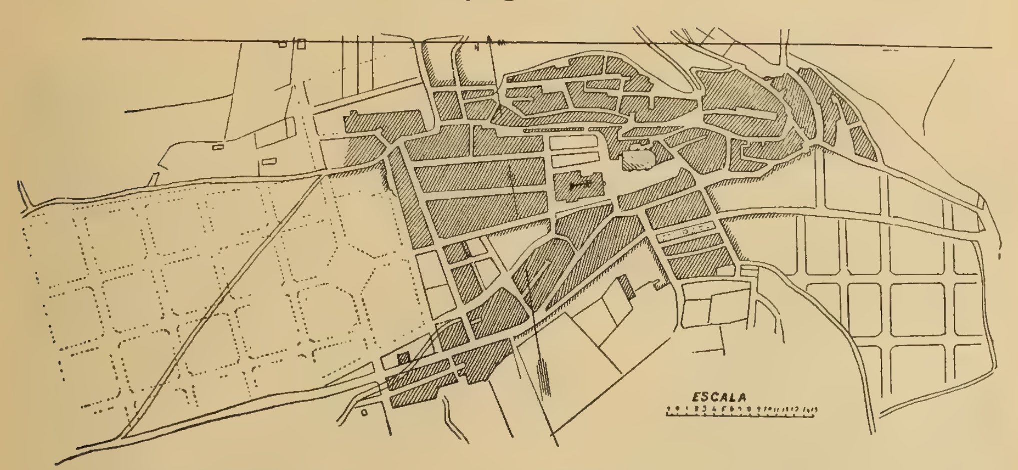
---

(282) Bofarull (D. Pròsper): *Los Condes de Barcelona vindicados;* vol. II, p. 12.

L' emplaçament de la vila resulta planer en la part oriental y de mitjorn, y desnivellat o costaner en l' occident y del Nort, seguint encara lo que li donaren sos fundadors y havent constituit dos pobles, un nomenat Espluga de Francolí sobirana, en lo montícol pròxim a la mare del ríu, dit lo Capuig, y altre nomenat Espluga de Francolí jussana, al peu del primer en quasi totes direccions, aparexent los carrers estrets, costaruts y torts, en aquella part, ab empedrats y portals mitgevals, y més moderns des de la plaça de la vila fins al extrém occidental.

Lo nombre de carrers pot calcular-se en uns 34, ademés de varies places com la Major, la de la Esglesia y la de la Unió, essent conegudes les víes més importants ab los noms de carrer de Montblanch, Hospital, la Font, Ermita,

Plan de Espluga de Francolí

Poblet, Abadía, Major, Sant Antoni, Sant Miquel, Sant Blay, carrer Nou, Atmetllers, Canós, Aurora, Templers y altres.

Lo còs municipal està compost de onze regidors ab son batlle y dos tinents, comptant lo municipi ab bona Casa Consistorial, escoles públiques complertes per abdós sexes y una de pàrvuls de noyes, escorxador, carniceríes y algún altre edifici de caràcter comunal, ab servey públich d' illuminació de electricitat, que li proporciona la fàbrica de Montblanch, destacament de la Guardia civil, estació telegràfica y estafeta de corrèus. També hi ha establerta una Cambra Agrícola Oficial y una Caxa agrícola rural de estalvis y de manlleutes.

Dins de la localitat se conservan alguns fragments del edifici antich Hospital ab finestrals de caràcter gòtich, que justifican la importancia de la població des de que fóu fonamentada en los primers dies de la restauració cristiana de la nostra terra.

Lo ferrecarril de Tarragona a Lleyda, després de la estació de Montblanch, segueix en direcció a Espluga, ahont radica sa corresponent estació, passant la vía des de Montblanch a la esquerra del Francolí, y seguint també

la metexa ruta en aquella marge la carretera general de Tarragona a Lleyda. Com la localitat ve emplaçada en la riba dreta, a fí de vadejar lo ríu des de la estació y des de dita carretera va construir-se un camí, ab pont de tres arcades, per lo pas de la esquerra a la dreta del ríu, fonamentat dit pont demunt de la roca, ahont la solera té un desnivell sobtat de 6 metres, produhint lo salt de la ayga l' efecte de cascata desenrotllada devall del pont, y constituint aquest lo march del hermós quadro que presenta en aquell lloch la explendent naturalesa.

Espluga de Francolí.—Vista general de la població

Al extrém del pont apar ja la entrada a la població, distingint-se per les fonts públiques que en 22 raigs o canelles omplenan un gran dipòsit, passant després la ayga que es excelenta, al ríu Francolí, donant-li lo nòm ab que-s coneix d' allí en avall, puix des de la Espluga en amunt, aquell ríu es més assenyalat ab lo de Riussech de Milans. Lo nòm d' Espluga procedeix del llatí *Spelunca* (cova) y lo sobrenòm del alarb *Francolí,* aucell de rampinya.

Descrita la població civil, nos falta donar dues notes del element relligiós. Aquest s' axopluga en la esglesia parroquial, edifici moderníssim, obra del segle XIX, pera qual construcció fóu arrunat lo castell dels Templers, per aprofitar-ne los bulsons, espayosa y de bona construcció, sense cap detall, relatíu a la fàbrica, digne d' ésser esmentat. Regeix la parroquia un rector de terme ab

dos coadjutors y està dedicada a Sant Miquel, si bé que la vila celebra la festa major per la diada dels Sants Abdòn y Sennèn.

La jurisdicció eclesiàstica s' extén més enllà del terme municipal, puix arriba fins al ex-monestir de Poblet y al caseríu allí alçat, que en quant a la acció administrativa civil pertany al terme de Vimbodí.

A son càrrech té lo rector de la Espluga, ademés de la esglesia parroquial, les capelles públiques de la Congregació de Sant Vicents de Paul, comunitat que té una casa de residencia dins de la localitat, dedicada a noviciat; la de la Mare de Déu de la Mercè y la de Sant Pau, establertes en lo balneari o prop del meteix, la de Sant Jordi de Poblet y la ermita de la Santíssima Trinitat. Aquesta s' alça en una reconada feréstega de la serra propera, entre dos barranchs, dins de certa fondalada que tancan estrebacions de dita serra. La ermita es freqüentment visitada pêls habitants de Montblanch y la Espluga, devots especials del August Misteri, axís com dels pobles comarcans, per la

Espluga de Francolí.—Pont sobre lo ríu Francolí

veneració professada a la santa imatge y per lo delitós que resulta passar un día sota arbres seculars y entre abundancia de regalades aygues.

Existeix a la Espluga l' antich edifici que fóu esglesia parroquial fins a la inauguració de la moderna. Es una fàbrica bissantina de les més ben conservades, resultant un bell exemplar complert d' aquella arquitectura del segle XIII al qual pertany. Sa façana, porta y configuració exterior, com també la disposició interior de son recinte, constituexen un hermós conjunt digne de tota conservació per l' estudi del art. ¡Llàstima que estiga destinada a magatzèm dels trastes vells de la parroquia!

En la Espluga de Francolí s' hi celebran dues fires; una a 22 de Janer y al-

tra a 10 d' Agost de quiscún any, emprò abdues tenen escassíssima importancia, reduhides a la exposició de taules de joguines y utensilis domèstichs.

Lo terme municipal de la Espluga afronta al Nort y Occident ab lo de Vimbodí y Rojals y al Sur y Orient ab los de Senant, Blancafort y Montblanch, ab una extensió de 5,810 hectàrees, distribuides en 543 de secà; 30 de regor; 480 de goret; 6 d' horta; 1,883 de vinya; 300 d' olivers; 20 d' atmetllers; 8 d' avellaners; 1 de prat; 2 d' albereda; 319 de bosch; 850 de pastoreig; 743 inconreuables y 620 d' inútils per tot conrèu.

Les collites, per terme mitg se reduhexen a 3,800 hectòlitres de blat; 4,000 d' ordi; 15 de civada; 1 de cigrons; 4 de faves y favons; 3 de fesols; 6 de veces; 33,894 de ví; 800 d' oli; 1,000 kilos d' atmetlles; 500 d' avellanes y 7,950 de patates.

Clixé de Joseph Roselló

Espluga de Francolí.—Ermita de la Trinitat

LO BALNEARI. — Dins d' aquell terme y al pèu de la montanya, s' alça lo famós balneari que porta lo nom de la vila. Les aygues que fluexen de la font principal són classificades de ferre-manganoses, bicarbonatades, radi-actives, y les sals ferroses y manganoses que-s troban disoltes en son element, aventatjan, ab sa natural absorció, pera reconstruir lo glòbul roig de la sanch, als preparats reconstituyents y a bona part de manantials ferruginosos coneguts, segons lo parer científich de diferents facultatíus; havent adquirit verdadera fama des de temps immemorial, pera la curació de tota mena de anèmies y especialment d' aquelles enfermetats en que lo element sanguini necessita un estimulant de sa riquesa globular.

Del anàlisis fet de dita ayga per lo Dr. Oliver Rodés, resulta que en sa composició química entran los següents minerals:

Bicarbonat càlcich, o'1176; Ferrós, o'0482; Manganós, o'0398; Sulfat càlcich, o'0393; Magnèsich, o'1035; Sòdich, o'0258; Clorur lítich, o'0019; Potàssich, o'0061; Sòdich, o'0087; Silicat, o'0159, y del degut al Dr. Peyrí, resulta que dita ayga es puríssima y sos llots són exclusivament minerals.

Les virtuts curatives del manantial eran ja conegudes des de temps antich, y d' elles ne fà esment certa Monografía estampada a Manresa l' any 1787. Fins a la edificació del hermós balneari, montat a la moderna, cosa de 20 anys enrera, la font no tenía senyal més distintiva que la d' una migrada pica, hont queya la ayga exida de dita font, notant-se perfectament en lo llot que dexava lo robell inherent al mineral de ferre, y ademés, en la part superior de la font, una inscripció llatina, que encara s' hi conserva (283).

Espluga de Francolí.—Portada de la esglesia antiga

Eran tan conegudes aquelles aygues, que cada istíu acudían a pèndre-les malaltissos de Tarragona y pobles del Camp en los mesos de Juliol y Agost, y-ls de Lleyda, en lo de Setembre y part d' Octubre, ademés dels anèmichs de Montblanch y la Conca, hostatjant-se en les masíes alçades als voltants de la font, disposades com de pagesía y ensemps de lloguer per l' esmentat obgecte, essent mólt nomenades la de la Ayga, la més propera a la font; la Blanca, la del Cadet, la de la Capella y altres, plenes totes de forasters durant dita temporada, vivint també mólts d' ells en la propria vila de la Espluga y exint totes les matinades en direcció a la font, distant uns 3 kilòme-

(283) Diu axís: *Metodice hic pota — plurimos morbos sanat — ac empirice deportata — parum aut nihil prodest. Anno 1827.* Es obra segurament d' algún frare de Poblet que conexía bé les qualitats de la ayga.

tres, formant típiques cavalcades, a fí de pendre la ayga en dejú, segons aconsellava la ciencia mèdica.

Un bon patrici de Tarragona, conegut en lo món de les lletres, En Pere A. Torres, va voler transformar les senzilles instalacions antigues en un bell y grandiós balneari, y adquirint primerament la proprietat de la font y terreny dels encontorns, començà la edificació de la *Villa Engracia* y de la Central, ara *Francolí,* importants hostals montats a la moderna, axís com diferents xa-

Espluga de Francolí.—Vista general del Balneari

lets y altres edificis, capella, enfermería, casa de banys, fonda, etc., convertint aquell lloch en un delitós balneari, ab bons passeigs y parch, examplant los locals sos successors en dita proprietat, especialment lo actual proprietari don Salvador Roca y Ballver, metge de Barcelona, a fí de que los concorrents obtingan tota mena de comoditats y benestar (284), tenint, ademés, dits concorrents la ventatja de trobar-se a 1 kilòmetre del monestir de Poblet, del que farèm esment a son degut temps, emplaçat en lo proper terme de Vimbodí, axís com del famós bosch de Poblet en part conservat, condicions de sanitat y de absorció y respiració d' ayre pur y oxigenat que contribuexen a la

(284) L' embotellament de la ayga de la Font del Ferre pera la exportació, constituía un veritable problema, atesa la especial condició de dita ayga; emprò, l' actual proprietari, ha lograt resoldre aytal problema, degut a lo qual es mólta la ayga que ara s' exporta. Lo propri senyor Roca ha feta la millora de la gran xarxa de clavegueres per devall dels hotels y xalets, al obgecte de que tinga lo balneari les millors condicions de salubritat y higiene.

curació de les afeccions pulmonars (285). Per la Mare de Déu d' Agost se celebra la festa major del balneari, essent dedicada la bonica capella al Dolcíssim Nom de María.

Com a complement de la descripció geogràfica de la Espluga de Francolí, falta esmentar que la naxensa de la vila s' ovira en lo segle XI. Sembla que lo pare de Ponç de Cervera va dominar lo montícol existent junt al ríu Francolí, demunt de les fonts, nomenat lo Capuig, alçant un castell en lo cim, a fí de resguardar tot aquell terreny. Lo fill, o sía Ponç de Cervera, acabà per sotsmetre tota la comarca al dirigir-se ab ses mesnades a la conquesta de Tortosa, a fí de reconciliar-se ab son cunyat, lo comte En Ramón Berenguer IV, esmenant la injuria ab la cessió al comte de Castellfollit en franch alòu.

Clixé del Dr. Roca

Espluga de Francolí.—Font del Ferre

Fills de Ponç de Cervera y de la infanta Almodis, foren Huch y Ponç y una filla nomenada Gaia, casada ab Guillém Ramón de Torroja, y dits fills a qui

(285) Lo viatge al balneari pot fer-se ab vía férrea fins a la estació de la Espluga. Des de Barcelona, d'ahont dista lo balneari 119 kilòmetres, per lo ferrecarril de M. Ç. A. fins a Picamoxons, ahont enllaça ab la línia de Tarragona a Lleyda. Des de abdues derreres ciutats, axís com de Reus, per la línia derrerament esmentada; des de Madrid ab la dels Directes en son enllàç, a Reus ab la de Tarragona a Lleyda, y des de Valencia, ab la línia de Valencia a Tarragona, prenent immediatament la de Tarragona a Lleyda en la metexa estació fins a la Espluga. Al arribar a la Espluga se troban cotxes que portan a Poblet per la carretera general d' Espluga a Flix y después per la del balneari a 2 kilòmetres de dita vila.

son pare comanà la guarda del territori durant sa expedició a Tortosa, otorgaren certes concessions de fèus en lo lloch de la Espluga, en lo segle XII, exint de les esmentades concessions la vila coneguda aleshores per Espluga baxa o jussana y encara que en determinats documents se fà constar que les cases d' aquesta quasi tocavan a les de la alta o sobirana, aquesta fóu rodejada de muralla.

Los vehins de la Espluga disputaren als monjos de Poblet la partida de la «Coma», a derrers del dit segle XII, acapdillats per los nobles Ponç de Cervera y Ramón de Torroja, donant lloch a fortes bregues entre dits vehins y-ls familiars o servents del monestir, acabades per sentencia dictada per lo bisbe de Barcelona, En Bernat, en l' any 1187. Després, Arnàu de Torroja, fill sens dupte del anterior, donà sos bens als Templers, ingressant en la ordre militar relligiosa, y des de principis del segle XIII la dominicatura de la Espluga passà a mans del comanador de Barbarà y més tart, per supressió de la Ordre, a la de Sant Joan de Gerusalèm, que va establir una Comanda a la Espluga.

Les lluytes dels vehins de la Espluga ab lo monestir esmentat continuaren durant los segles següents per la qüestió dels drets comunals sobre lo bosch, com les tingué Poblet ab los de Montblanch, Prades, Rojals y Vimbodí per anàlech motíu. Foren resoltes les de la Espluga per l' arquebisbe de Tarragona En Pere d' Albalat, en l' any 1248, y després entre la ordre de Sant Joan y lo monestir, per los priors de la Cartoxa de Scala Dei, als qui en móltes ocasions nomenaren uns y altres àrbitres y amigables composadors (286).

L' esperit fortament relligiós de la vila, ha vingut mantenint-se fins als nostres temps.

La Febror

Lloch de 329 habitants, situat en lo centre del nucli montanyós format per les serres de Prades y les de la Musara, al SO. del partit de Montblanch, confinant ab lo de Falset, de ahont arrenca lo barranch de son nòm, originari del ríu Ciurana, afrontant per N. ab Prades; al E. ab Capafons y la Musara; al S. ab la Musara y Arbolí y al O. ab Arbolí y Ciurana. Lo poblat dista de Montblanch uns 24 kilòmetres y 47 de Tarragona.

La Febror se composa de 67 edificis, 60 habitats y 7 deshabitats, havent-

(286) *Tarragona Cristiana;* vol. I, cap. XX, p. 636 y següents.

hi 1 d' un sol pís, 33 de dos y 33 de tres, ademés de 12 masíes a més de 500 metres del poblat, 4 senzills corrals y 7 alberchs de sopluig, nomenant-se los vuyt carrers y una plaça que constituexen lo lloch, carrer Major, de la Font, de la Esglesia, de Baix, de la Vall, dels Frares, de Galceràn y d' Elena.

Com localitat reduhida, son ajuntament sosté tan solsament una escola incomplerta d' abdós sexes per la ensenyança primaria.

La rectoría es d' entrada y sa esglesia parroquial petita y pobre, dedicada a Sant Esteve, en quina diada celebra lo poble la festa major.

Pertany al districte electoral de la Circumscripció. Té bones aygues, encara que poch abundants.

Lo terme municipal de La Febror es mólt accidentat, existint en ell los famosos avenchs de que ja férem esment. Sa extensió es de 1,479 hectàrees, la major part d' elles plenes de pinars, dedicant-se també sos naturals a la fabricació de carbó vegetal y al pastoreig.

Lo terreny pot classificar-se en 150 hectàrees de secà; 10 de regor; 75 de goret; 2 d' horta; 2 d' arbres fruyters; 8 de prat; 50 de mont alt; 774 de baix; 388 de terres inconreuables y 20 d' inútils per tot conrèu.

Se cullen en dit terme 800 hectòlitres de blat; 1,800 d' ordi; 80 de civada; 40 de fesols; 20 de guixes; 1,000 kilos de fruytes y 3,000 de patates.

L' accés es des de Prades per camí dolent y-l corrèu mólt irregular.

Fores

Lloch emplaçat en la punta y a abdues vessants d' un tossal d' una de les ramificacions de la serra del Tallat, divisoria per N. de la Conca de Barbarà ab la comarca superior nomenada la baxa Segarra a 16 kilòmetres de Montblanch y 48 de Tarragona. Se composa de 431 habitants.

Usat en 1825

La situació del poblat assenyala perfectament l' obgecte de son emplaçament, encaminat a servir de guayta als restauradors, durant lo segle XI, en sos avenços per dit territori, a fí de reduhir lo domini del waliat de Ciurana. Per çò apareix fet l' otorgament del lloch de Forés, en benefici del home de paratge Miró Foquet y son nét o nebot, En Bernat Llop, en lo mes de Janer del any 1038, per lo comte En Ramón Berenguer I y la comtessa Almodis, un dels documents provatoris de que abdós sobirans visqueren junts, abans del casament ab Na Elisabeth, tornant a unir-se després de la mort de dita Elisabeth, en l' any 1050. Aquella donació, segons son text, es per alçar un castell y

llençar d' aquéll lloch als *pagans* o serrahins (287). Tingueren després la castlania del castell los germans Fortuny, segons una concordia que firmaren Anfòs I en 1178 y Berenguer de Fluvià (288), y més tart bona part d' aquells drets senyorials va passar al monestir de Santes Creus, gaudint dels metexos, fins a la extinció dels senyorius.

Lo nucli de població de Forés es format per 93 edificis, 47 d' un pís y 46 de dos, y ademés lo nomenat barri de la Bassa, situat al pèu del tossal, ab 14 edificis, tots habitats, axís com 23 alberchs de sopluig escampats per son terme.

L' ajuntament sols manté una escola incomplerta de primera ensenyança. La esglesia parroquial, d' entrada, senzilla y pobra, emprò sumament interessant per ésser de planta romànica ab creuer y volta de bulsonada, està dedicada a Sant Miquel, diada de la festa major. A càrrech de la propria rectoría pertany la capella de Savellar del Abadiat, dedicada a Sant Pere, ahont hi existeix un curt llogaret, a cosa de dos kilòmetres de Forés.

Forés.—Vista general de la població

No hi ha, se pot dir, altra ayga que la fluvial. Pertany al districte electoral de Vendrell. Reb corrèu per Montblanch y peató diari mentres fà bon temps.

Les condicions del emplaçament contribuexen a la desigualtat y desnivell dels carrers, generalment llarchs, estrets y reduhits al carrer Major, Travessía, carrer Alt, Orient, Portal, Arrabal y plà de la Bassa y a certa plaça devant la esglesia, engrandida fà pochs anys tallant l' absis d' aquesta.

(287) *Cartoral de Santes Creus*, n. 10, doc. XX, fol. 161.—*Tarragona Cristiana;* vol. I, p. 335, doc. del Apèndix n. 7.

(288) *Cartoral de Santes Creus*, n. 13, doc. XLVI, fol. 291. — *Tarragona Cristiana;* vol. I, p. 494.

Lo terme municipal de Forés afronta al N. ab lo de Passanant; al E. ab lo de Conesa y Les Piles; al S. ab lo de Rocafort de Queralt y al O. ab la serra del Tallat que separa per aquell punt la provincia de Tarragona de la de Lleyda.

Sa extensió es de 1,795 hectàrees de terreny, dividides en 290 de secà; 4 de regadíu; 285 de vinya; 402 de bosch; 390 de pastoreig; 410 sense conrèu y 14 d' inútils.

Forés.—La esglesia parroquial

Les collites principals de Forés poden calcular-se en 281 hectàrees de blat; 1,800 d' ordi; 350 de civada; 30 de cigrons; 12 de fesols; 126 de veces; 4,854 de ví; 2,550 de patates y 30 d' altres tubèrcols y ferratges.

L' accés per camí des de la carretera de Montblanch a Artesa y des de la de Montblanch a Santa Coloma per Sarreal o Rocafort.

Llorach

Lloch que se composa de 340 habitants, emplaçat en lo extrém septentrional del partit, limitatíu de la provincia de Tarragona ab la de Lleyda, al pèu de la serra de son nòm, ahont van a parar les derreres ramificacions del Tallat y de les de Pontils y Vallespinosa, iniciadores de les conques del Riusech de Milans y del ríu Gayà, a 20 kilòmetres de Montblanch y 60 de Tarragona.

Usat en 1824

Llorach afronta al N. ab Montolíu de Cervera; al E. ab Santa Coloma de Queralt; al S. ab Savellar del Comtat y al O. ab Vallfogona de Riucorp.

Lo nucli principal del poblat està compost de 18 edificis: 12 de dos pisos y 6 de tres.

Constituexen lo municipi de Llorach, ademés del nucli de població abans esmentat, lo lloch de RAURICH, a 4 kilòmetres del primer, al SE. del meteix, format ab 11 edificis, 8 de dos pisos y 3 de tres; lo d' Albió a 3 kilòmetres d' aquell, en direcció al NO., que reuneix 19 edificis, 14 de dos pisos y 5 de tres, y lo llogaret de CIRERA, a 2 kilòmetres, cap a solixent de Llorach, constituit per 10 edificis, 8 de dos pisos y 2 de tres, ademés de 15 masíes escampades per tot lo terme municipal, entre elles, les que resultan agrupades y forman lo caseríu de *Montargull*, quasi a la ratlla de la divisió del territori de la provincia.

Usat en 1825

L' ajuntament cumpleix los serveys municipals ab la deguda regularitat y sosté una escola de primera ensenyança incomplerta, ab casa y retribucions son professor o professora. Llorach pertany al bisbat de Vich, depenjant del arxipreste de Santa Coloma de Queralt, y per tant, tot lo relatíu al servey relligiós correspòn fer-ne esment en la descripció de dit bisbat, inclòs en gran part, com ja diguerem, dins de la provincia de Barcelona.

Pertany al districte electoral del Vendrell. Lo corrèu lo reb per Montblanch ab regularitat en lo bon temps.

Son terme municipal, bastant accidentat, per les montanyes que en totes direccions lo encreuan, vé atravessat per diferents barranchs y rieres, y entre aquestes la de Raurich que desayga en lo ríu Gayà, dedicant-se los vehins a la cría de bestiar de llana, a la industria de la carbonería vegetal y a la agricultura.

La extensió de dit terme comprèn 1,438 hectàrees de terreny, classifica-

des en 228 de secà; altres tantes de goret o sembradura; 6 d' horta; 80 de vinya; 3 d' avellaners; 42 de bosch; 427 de pastoreig; 369 sense conrèu y 100 d' inútils.

Poden collir-se a Llorach, per terme mitg, 283 hectòlitres de blat; 608 d' ordi; 416 de civada; 246 de sègol; 20 de cigrons; 100 de veces; 30 de guixes y altres llegums; 1,360 de ví; 600 kilos de avellanes y 4,700 de patates.

L' accés des de la carretera de Montblanch a Sta. Coloma, per mal camí.

Montbrió de la Marca

Lloch situat dalt de la serra que divideix la conca de Barbarà de la comarca de la Segarra, al NE. de Montblanch, a 14 kilòmetres de dita vila y 54 de Tarragona. Lo poblan 329 habitants.

Usat en 1830

Lo municipi de Montbrió de la Marca resulta constituit per dues agrupacions de cases, la del nòm del esmentat municipi y la de VALLVERT, que-s troba al N. del primer, a una distancia de 3,700 metres, havent portat abans dit municipi la calificació del lloch de Vallvert.

Montbrió de la Marca conté 33 edificis; 10 d' un pís y 23 de dos, haventhi, ademés, dues masíes y 6 alberchs escampats per lo terme.

Usat en 1830

La agrupació de Vallvert consta de 31 edificis, 27 d' un pís y 4 de dos.

Lo nòm de Montbrió de la Marca assenyala l' origen de la localitat, anterior al avenç dels restauradors en direcció a les montanyes de Prades y Ciurana, passant per dit lloch la línia, ahont quedava fixada la antiga divisió de Catalunya vella y Catalunya nova.

L' ajuntament es dels més insignificants per lo número de vehins, puix queda reduhit a 327 de fet y 329 de dret, segons la Estadística oficial del any 1900, limitant-se dit municipi a sofragar los gastos més indispensables; a sostindre una escola de primera ensenyança per abdós sexes y a cuydar del camí vehinal des de dit poble a la carretera de Montblanch a Santa Coloma de Queralt, que passa a dos kilòmetres del poblat.

La ayga de les fonts dels voltants es bona.

Pertany Montbrió al districte del Vendrell. Té corrèu diari y força regular.

Lo servey relligiós de Montbrió de la Marca està encomanat a un rec-

tor rural de primera categoría, que a sa custodia té la esglesia parroquial, edifici senzill y relativament pobre, dedicat a Sant Llorenç, en quina diada celebra la parroquia la festa principal. També lo terme especial de Vallvert constitueix una altra parroquia rural, abans ajuda de parroquia de Rocafort de Queralt, tenint per patró a Sant Joan.

La totalitat d' hectàrees de terreny del terme municipal, puja a 2,317, de les que 193 són de secà; 12 de regor de les rieres originaries del ríu Anguera que atravessa son terme municipal; 259 de vinya; 9 d' olivers; 420 de bosch; 437 de pastures; 854 sense conrèu y 133 d' inútils.

Se cullen a Montbrió de la Marca 286 hectòlitres de blat; 177 d' ordi; 330 de civada; 42 de cigrons; 10 de fesols; 118 de veces; 32 de guixes y altres llegums; 443 de ví; 8 d' oli y 2,500 kilos de patates.

Aquell terme municipal, junt ab lo de Vallvert, afronta al N. ab lo de Les Piles; al E. ab lo de Santa Perpètua; al S. ab lo de Sarreal y al O. ab lo de Rocafort de Queralt, essent també dit terme bastant desigual, a causa de les varies ramificacions de les serres principals que recorren bona part del terreny.

Montreal

Usat en 1825

Lloch de 790 habitants, emplaçat en lo cim de la primera ramificació de la gran serra de Prades, dins del nucli montanyós que constituexen dita serra, la de Roquerola y la de la Musara, al SO. de Montblanch, a uns 10 kilòmetres de dita vila, y a 42 de Tarragona.

Son municipi està compost de dit lloch, del de FARENA y dels caseríus nomenats *Axàbega, Bosquet, Cabrera* y la *Cadeneta,* constant lo primer, o sía lo de Montreal, propriament dit, de 49 edificis; 8 d' un pís y 41 de dos, dèu d' ells accidentalment habitats; altres 49 lo lloch de Farena, al N. del anterior, 5 d' un pís y 44 de dos; 10 lo caseríu d' Axàbega, 13 lo del Bosquet, 20 lo de Cabrera y 19 lo de la Cadeneta, tots escampats per son terme, ademés de 18 alberchs entre masíes y corrals, constituint la totalitat de 178 edificis. Los caserius abans esmentats se troban a distancia de 7, 6 y 4 kilòmetres del nucli més important de tot lo municipi, que es lo del lloch de Farena, encara que no porta lo nòm del districte municipal.

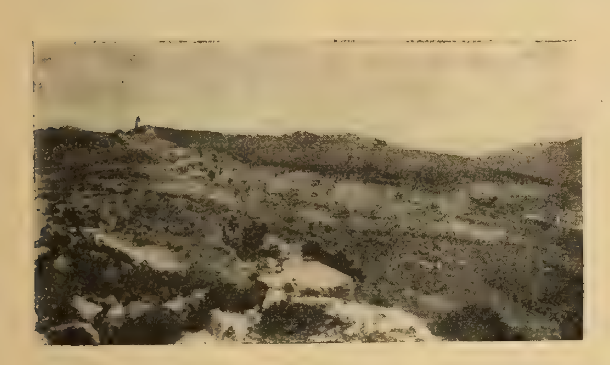
L' ajuntament quasi no pot donar compliment a tots los serveys municipals, donada la extensió de son terme y lo escampall de les agrupacions d' habitants qui contribuexen a sa constitució, sostenint dues escoles incomplertes en los llochs de Montreal y Farena, y corrent a son càrrech la recomposi-

ció dels camins vehinals, un d' ells mólt important, que posa a sos moradors en comunicació ab Capafons y la Almusara, a fí de tindre sortida al Camp de Tarragona; altre parteix de Montreal, per Farena y Rojals, fins a Montblanch, y altre des de Montreal relaciona dit poble ab lo de la Riba, tots per les serres que per tot arrèu venen desenrotllades en aquell terme. Aviat tindrà comunicació per Alcover ab lo camí vehinal que enllaçarà ab la carretera de Montblanch a Reus.

Usat en 1825

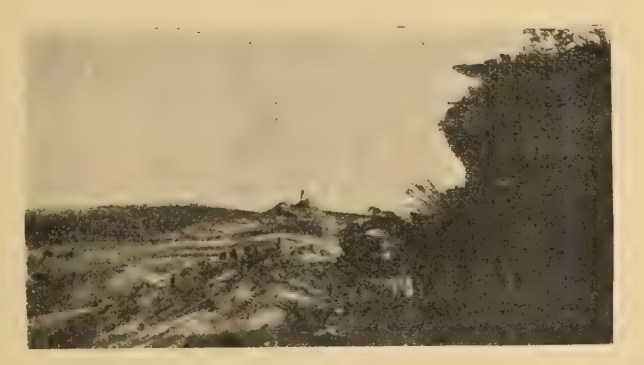
Montreal es parroquia d' ascens, y sa esglesia parroquial res té de notable, dedicada a Sant Pere *ad Víncula,* diada en que se celebra la festa major; existint altra parroquia d' entrada a Farena, quin patró es Sant Andréu.

Clixé del Dr. Bertomeus

Montreal.—Vista general

Lo terme municipal es prou accidentat, ab motíu del territori ahont radica, atravessant-lo la riera de son nòm que augmenta les aygues de la nomenada la Glorieta, comptant ab un importantíssim salt, destinat actualment a moure una turbina pera la illuminació pública de la Selva del Camp y Alcover, abans senzill molí de farina dels més concorreguts de la comarca. La ayga potable es excelent y abundant. La extensió de dit terme es de 2,706 hectàrees de terreny, repartides en 235 de secà; 30 de regor; 100 de sembradura; 5 d' horta; 127 de vinya; 23 d' olivers; 17 d' atmetllers; 22 d' avellaners; 7 d' arbres fruyters; 407 de mont alt; 487 de baix; 770 de terrenys sense conrèu y 476 d' inútils.

Clixé del Dr. Bertomeus

Montreal.—Vista parcial

Per terme mitg se cullen en lo districte agronòmich de Montreal, 1,004 hectòlitres de blat; 1,100 d' ordi; 150 de civada; 25 de cigrons; 32 de faves y favons; 100 de fesols; 42 de guixes; 1,905 de ví; 61 d' oli; 15,620 kilos d' avellanes; 12,000 d' atmetlles; 10,900 de fruytes variades; 25,600 de patates y 1,200 de remolatges y altres tubèrcols.

Los confins complerts de son terme, comptant ab lo de Farena, s' extenen al N. fins a tocar ab los de Rojals; al E. ab los de la Riba; al S. ab los de Capafons y al O. ab los de Prades.

Pertany al districte electoral de Valls.

Restan en lo terme de Montreal algunes despulles de petites torres, obra dels serrahins, o tal vegada dels primers restauradors en llurs escomeses al castell de Ciurana, y a les hosts dels capdills que assetjaren dit castell se dèu l' origen de la localitat, una vegada lliurat tot aquell terreny del domini alarb.

Passanant

També lo municipi de Passanant apar constituit per lo lloch de dit nòm, lo llogaret de BELLTALL y los caseríus del *Fonoll,* la *Glorieta,* la *Pobla de Ferràn* y *La Sala,* emplaçats dins de son terme.

Usat en 1823

Passanant, que compta ab 362 habitants, està situat al NO. de Montblanch, en la regió superior del partit y en la planuria compresa entre la serra de Segura y la de la Glorieta, derivades de la del Tallat, distant del cap de partit uns 18 kilòmetres y 53 de Tarragona.

Reuneix Passanant 97 edificis habitats y 49 sense vehins, y ademés 7 alberchs de sopluig o corrals fora del poble. Lo llogaret de Belltall, a 4 kilòmetres de Passanant, conté 93 edificis habitats y 37 deshabitats; lo caseríu de Fonoll, a 3 kilòmetres, 7 y 4 respectivament; lo de la Glorieta, a 2 kilòmetres, 14 y 8; la Pobla de Ferràn, a 1 kilòmetre, 9 y 5, y lo de La Sala, a 2 kilòmetres y mitg, 12 y 8, reunint entre tot 350 cases y 18 alberchs de sopluig o corrals, essent 915 la totalitat d' habitants que forman part d' aquell municipi.

L' ajuntament, compost d' un batlle, un tinent y sis regidors, atèn bé als serveys públichs, sostenint una escola incomplerta de primera ensenyança y la conservació dels camins vehinals, especialment del que passa per Vallfogona de Riucorp y dirigint-se a La Sala, la Glorieta y Belltall, enllaça ab la carretera general de Tàrrega a Montblanch.

Lo servey relligiós està dividit en tres parroquies; la de Passanant, d' entrada, la de Belltall, d' igual categoría, y la rural de la Glorieta, que abarca ensemps los caseríus de La Sala y lo *Fonoll,* quedant lo de la Pobla de Ferràn agregat a Passanant, puix es lo més immediat a dit llôch. Dites parroquies respectivament venen dedicades a Sant Jaume, Sant Pere y la Assumpció de la Verge, diades de les festes majors de quiscún poblat, y ademés tenen esglesia propria lo caseríu de Fonoll, dedicada a Sant Blay y lo de La Sala sots la ad-

vocació de la Verge María, imatge de singular devoció dels pobles de la comarca.

Passanant pertany al districte electoral del Vendrell, té bones aygues, com també Belltall y reb diariament lo corrèu de la estafeta de Montblanch.

Afronta lo terme de Passanant, al N. ab Vallfogona; al E. ab lo de Savellar del Comtat; al S. ab lo de Forés y al O. ab lo de Rocallaura, ja de la provincia de Lleyda, essent generalment accidentat donades les montanyes que per tot arrèu lo creuan.

La extensió de dit terme està fixada en 2,496 hectàrees de terreny, classificades en 342 de secà; 341 de sembradura; 288 de vinya; 6 d' olivers; 350 de pinar o mont alt; 708 de baix; 440 de inconreuables y 21 d' inútils.

Usat en 1831

Se cullen a Passanant, per terme mitg, 720 hectòlitres de blat; 1,382 d' ordi; 51 de civada; 50 de sègol; 20 de cigrons; 15 de veces; 25 de guixes y altres llegums; 4,896 de ví; 12 d' oli; 11,900 kilos d' atmetlles y 20,000 de trumfes.

Passanant va deure son origen a la restauració cristiana, formant part de la baronía de la casa de Cervera y fonamentant-lo ab lo subfèu cedit a la familia dels Boxadors, com passà a dita familia lo lloch de Belltall, tenint desprès drets en abdós pobles los Templers, y a la extinció d' aquell institut relligiós-militar, la coneguda ordre de Sant Joan. Los caserius de La Sala, la Glorieta y Fonoll, lograren la emancipació del senyoríu feudal per cessió dels respectius senyors a la comunitat del Císter establerta a Santes Creus, quin abat exercía certa jurisdicció en dits llogarets, fins que redimiren lo fèu, passant a la Corona real, mitjansant la corresponent permuta entre lo abat Porta y lo primogènit d' En Pere IV, l' infant En Joan, en concepte de governador general de Catalunya, segons concordia firmada en 1383, aprovada en 20 de Febrer de 1389 (289).

Les Piles

Lloch emplaçat en lo NE. de Montblanch, prop del coll de Deogracies, que serveix de pas y comunicació per solixent des de la comarca de la Segarra a la Conca de Barbarà, a 14 kilòmetres del cap de partit y del arxiprestat y 53 de Tarragona. Consta de 497 habitants.

L' ajuntament de Les Piles resulta constituit ab quatre agrupacions o llochs compresos dins de son terme municipal, portant noms distints y havent format abans districtes municipals separats. Dits llochs, ademés de Les Piles, són lo de *Biure*, antich senyoríu dels Hospitalaris de Sant Joan, al S. del pri-

(289) *Tarragona Cristiana;* vol. I, cap. xv, p. 451 y Apèndix de dit volúm, doc. n. 23 bis.

mer poblat; lo de *Guialmons,* al N. y lo de *Sant Gallart* al NE.; a la distancia de 2 kilòmetres y mitg de Les Piles, los caseríus de Biure y Guialmons, y a la de 5 kilòmetres lo de Sant Gallart, que encara té lo caseríu de *Figuerola* formant part de dit lloch.

Lo lloch de Les Piles reuneix 48 edificis, 40 habitats constantment y 8 accidentalment; lo de Biure, 32, 26 de la primera classe y 6 de la segona; Guialmons, 18, 15 habitats y 3 tan sols de temporada; Sant Gallart, 9 de la primera classificació y 1 de la derrera, y ademés 9 masíes establertes en lo terme comú y 5 alberchs de sopluig. Lo caseríu agrupat conté 124 edificis de tota mena, ahont s' hostatjan 476 habitants de fet y 497 de dret.

Usat en 1825

Les condicions de llur municipi no permeten gayres elements de vida administrativa pera cumplir les càrregues inherents a dita entitat, limitant-se sa acció a sostindre dues escoles incomplertes, una a Les Piles y altra a Biure per atendre a la instrucció pública elemental, y a la conservació dels camins vehinals, singularment lo de Biure a Pont d' Armentera, puix per prop de Les Piles passa la carretera de Montblanch a Santa Coloma de Queralt que facilita la comunicació a les dues viles abans nomenades.

Hi ha establertes dues parroquies, una d' entrada a Les Piles y altra rural a Biure, del Arquebisbat de Tarragona; los llochs de Guialmons y Sant Gallart, ab lo caseríu de Figuerola, pertanyen ja al bisbat de Vich. En Les Piles existeix un ermitori nomenat de Santa Eugenia, al qui los habitants de tot lo terme professan particular devoció. La parroquia de Les Piles està dedicada a Sant Martí y la de Biure a Sant Joan, en quines diades los respectius pobles celebran la festa major anyal.

Usat en 1823

Les aygues són molles si bé abundoses y-l terrer es sech y poch productíu, sobre tot d' ençà que ab terrible inconsciencia s' aterran los boschs.

Les Piles pertany al districte electoral del Vendrell y reb corrèu diari per la estació de Montblanch.

Resulta emplaçat lo terme municipal de Les Piles en direcció NE. ab les afrontacions per N. tocant al de Llorach o son agregat Raurich; al E. lo de Bellprat, en la provincia de Barcelona, quin terme serveix de límit a dita provincia; al S. ab lo de Montbrió de la Marca, y al O. ab los de Conesa y Forés.

La extensió de dit terme abarca 1,705 hectàrees de terreny, distribuides en 583 de secà; 5 d' horta, regades per la riera de Biure, quines aygues van a parar al ríu Gayà; 122 de vinya; 27 d' avellaners; 92 de bosch; 387 de pastures; 389 sense conrèu y 100 d' inútils.

Los productes agrícols de Les Piles, són: 520 hectòlitres de blat; 1,280

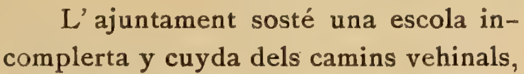
d' ordi; 140 de civada; 14 de cigrons; 21 de fesols; 140 de veces; 70 de guixes y altres llegums; 2,074 de ví; 13,500 kilos d' avellanes y 3,200 de trumfes.

Com diguerem oportunament, en Les Piles varen fer-se troballes de sepultures ab obgectes de la Etat prehistòrica, segons manifestació del conegut arqueòlech Mn. Segura, de Sta. Coloma de Queralt y de Mn. Esteve Puig, qui va explorar-ne algunes, aparexent alguna despulla de obra romana y de monedes del imperi, al fer-se la carretera de Montblanch a Santa Coloma, en lo mohiment de terres. L' origen del poblat arrenca de la restauració cristiana, tenint escassíssima importancia, adquirida per sa posició en los segles transcorreguts per sa naturalesa de fèu realench, puix Sant Gallart y Biure passaren per concessions especials al domini dels monjos y comunitat de Santes Creus lo primer y dels Hospitalaris, que hi tenían una Comanda, lo segón.

Pira

Lloch situat al N. de Montblanch, entre dita vila y Barbarà, a 5 kilòmetres del cap de partit y a 38 de Tarragona. Lo poblan 493 habitants.

La localitat se composa de 149 edificis; 10 d' un pís, 107 de dos y 32 de tres, ab 7 alberchs de sopluig escampats per lo terme.

Usat en 1821

L' ajuntament sosté una escola incomplerta y cuyda dels camins vehinals, encara que per Pira passa la carretera general de Montblanch a Sta. Coloma.

La esglesia de Pira que res té digne d' esment, obra del segle passat, si bé de bona fàbrica, està dedicada a Sant Salvador, festa principal del poble, venint regida per un rector d' entrada, tenint a sa comanda, conforme diguerem, la ajuda de parroquia d' Ollers. En la població són ben distingits los quatre grops de Pira, Pireta, Piroya y la Carrerada.

Per lo terme de Pira passa lo riuet d' Anguera, y en lo conjunt d' aquell terreny s' alçan algunes montanyes, ramificacions de la serra del Tallat.

La ayga potable es abundant; però molla. Lo ví es de 10 a 12°.

Pira pertany al districte electoral de Valls y reb corrèu diari per Montblanch. La situació es riallera entre vinyars abundosos.

La extensió de dit terme queda reduhida a 1,411 hectàrees de terreny, trobant-se compresa per N. y E. ab les terres del terme municipal de Barbarà; al S. ab les de Guardia dels Prats y Montblanch, y al O. ab les de Blancafort.

La classificació del esmentat terreny es de 84 hectàrees de secà; 3 de regadíu; 618 de vinya; 31 d' olivers; 30 de bosch; 28 de pastures; 586 de inconreuables y 26 d' inútils. Produhexen aquelles terres, per terme mitg, 60 hectòlitres de blat; 550 d' ordi; 10 de veces; 8 de guixes y altres llegums; 10,506 de ví; 62 d' oli y 210 de patates.

Pira va deure son fonament a Arnàu de Ponç y a son fill Pere de Belvis, hòmens del senyor En Pere de Puigvert, los quals cediren llurs drets al monestir de Poblet en 1.er Juliol del any 1176, pertanyent posteriorment als Hospitalaris.

Prades

Vila que compta ab 961 habitants, emplaçada en una planuria en la serra de son nòm, trobant-se dins de son terme una de les montanyes més altes de la provincia, al SO. de Montblanch, a 18 kilòmetres de dita vila y a 54 de Tarragona.

Usat en 1840

Composan la població uns 260 edificis, 56 d' un pís, 154 de dos y 50 de tres, ab 5 masíes y altres tantes cases de conrèu inhabitades, y uns 50 alberchs de sopluig escampats per lo terme municipal. La comunicació la té per mals camins des de Espluga a Vimbodí, però aviat per la carretera de la Espluga a Flix.

Les cases forman uns sis carrers y dues places, nomenats los primers, carrer Major, de Sant Martí, de Sant Llorenç, de la Muralla, del Ayga y del Centre. La plaça principal es aporxada y extensa, y en general encara respira la localitat la grandesa que li prodigaren sos senyors naturals, los comtes de Prades, qui teníen castell y residencia en dita localitat.

La ayga per beure raja en abundor de la gran font de la Plaça y es d' excelenta calitat.

La situació del poble es hermosa, y pot fer-se centre d' interessants excursions. Reb corrèu diari per Vimbodí y pertany al districte electoral de la circumscripció de Tarragona - Reus - Falset.

A càrrech del ajuntament correspòn lo servey de dues escoles elementals complertes, una per quiscún sexe, celebrant-se tots los anys en la vila la coneguda fira, lo día 24 d' Agost y següents, pera bestiar de tota mena, singularment lo de càrrega, fira, després de la de Verdú, la de més importancia en la part baxa de Catalunya. Móltes cases tenen grans estables de lloguer pera dit bestiar y altres comptan ab bons corrals pera resguart del de llana. La situació de la vila, ses pastures y les aygues que allí abundan, han contribuit a fer quasi regional la esmentada fira.

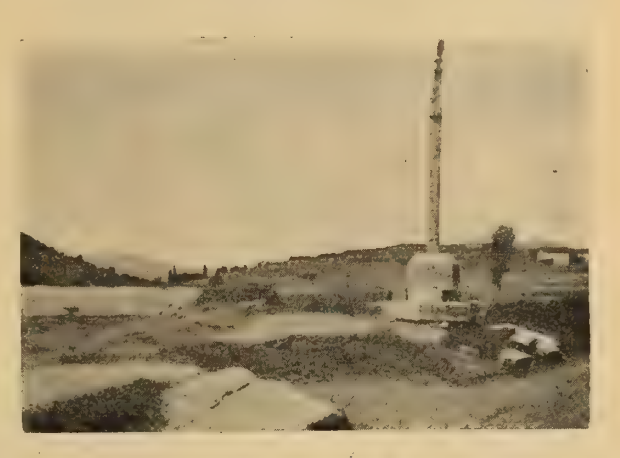
La esglesia parroquial es de robusta fàbrica, de artístiques proporcions, bones llums, de capacitat complerta y regularment decorada. Dedicada a Santa María, celebra sa festa principal per la Assumpta y es regida per un rector d' ascens ab son coadjutor. En lo interior de la locali-

tat existexen, ademés, les capelles de Sant Antòn y Sant Roch, y en son terme s' alça la ermita de la Mare de Déu de la Abellera, una de les celebrades de la comarca per sa pintoresca posició al cim del cingle de la serra y per sos recorts històrichs, relacionats ab lo P. Boil, qui tant va contribuir al descobriment y predicació evangèlica de la Amèrica, al costat de Cristòfol Colóm.

Lo terme de Prades afronta al N. ab lo de Montreal y Vallclara; al E. ab lo de Capafons; al S. ab lo de La Febror y al O. ab lo de Vilanova de Prades.

Sa extensió es de 3,202 hectàrees de terreny, classificades en 439 de secà; 36 de regadíu; 163 de sembradura; 9 d' horta; 201 de vinya; 200 d' arbres fruyters; 347 de bosch; 998 de pastures; 649 de terres sense conrèu y 150 d' inútils.

Les condicions climatològiques, a més de 1,000 metres demunt lo nivell de la mar, contribuexen a que la temperatura sía extrema durant l' hivern, y comú lo castanyer y la trumfa, quines produccions són força conegudes y cobejades en tota la comarca.

Clixé del Dr. Bertomeus

Prades.—Creu de terme

En general, se cullen a Prades 800 hectòlitres de blat; 1,220 d' ordi; 418 de civada; 35 de fesols; 3,417 de ví; 2,500 kilos d' atmetlles; 100,000 de fruytes diverses, entre les que deuen comptar-se les castanyes, y 4,200 de trumfes. Lo bestiar de llana també es una de les industries agrícoles locals, essent nombrosos los remats que pasturan en lo terme.

Notes històriques. — La carta de població de Prades fóu donada per lo comte En Ramón Berenguer IV, en lo mes de Maig del any 1159, poch después de presa la vila als serrahins, ahont tenían, segons sembla, un castell o fortalesa pera defensa del territori y del waliat de Ciurana, de qui depenjavan (290). Son fill, lo rey Anfòs I, volgué conservar per la corona la esmentada vila, puix apar que nomenava son batlle, desempenyant Pere de Déu dit càrrech, fins a sa mort, encara que lo propri sobirà donà a sa esposa, entre altres poblacions, per son esponsalici, la de Montblanch y la de Ciurana, propera a Prades.

Prades va conservar-se de fèu de la Corona fins a constituir-se lo comtat de son nòm, si bé existeix algún precedent pera suposar que abans arribà Prades a formar part de la baronía d' Entença, lo derrer baró de la qual retornà sos

(290) *Tarragona Cristiana;* vol. I, cap. XV, pl. 451, y Apèndix de dit volúm, doc. n. 23 bis.

drets a Jaume II, creant aquest lo comtat de Prades en 1324 pera son fill En Ramón Berenguer, y permutant lo nou comte, alguns anys després, dit comtat ab lo d' Empories, cedit a son germà l' infant En Pere (1346). Lo comtat de Prades, donchs, va constituir-se ab dita vila y lo territori pertany a la extingida baronía d' Entença, que comprenía quasi tot lo Priorat, y axís continuà seguint la vila fins a la modificació del sistema de govern en los temps moderns.

Clixé del Dr. Bertomeus

Prades.—Vista general

Los hòmens de Prades, com los de Montblanch, prengueren part en les conquestes de Mallorca y Valencia, en lo regnat de Jaume I, obtenint cases y rendes en los repartiments de despulles dels enemichs, y del meteix poblat de Prades, com d' Ulldemolins, manà dit sobirà trelladar a Valencia 20 y 40 donzelles respectivament, pera constituir les families de la població cristiana.

Respecte dels comtes de Prades, es coneguda llur intervenció en les conquestes d' Anfòs IV a Nàpols (segle XV), axís com en la famosa lluyta dels catalans ab lo rey En Joan II, prenent partit per dit sobirà, qui nomenà al comte capità general de les hosts reyals, encomanant-li desprès lo rescatar los comtats de Rosselló y Cerdanya subgectes a la nació francesa.

Clixé del Dr. Bertomeus

Prades.—Ermita de la Aballera

Los hòmens de Prades seguiren sempre a llurs senyors naturals en aquells fets, y en los restants en que los comtes prengueren part.

A Prades va establir-se una comunitat de Mercedaris en 1290, per la devoció a Sant Ramón Nonat, fill dels comtes de Prades y de Cardona, cardenal y celebrat relligiós d' aquella ordre, durant lo monestir fins a la exclaustració, en 1835.

Querol

Lloch situat al E. de Montblanch, en la riba esquerra del ríu Gayà, al extrém del partit confinant ab la provincia de Barcelona, a 28 kilòmetres de distancia de la vila de Montblanch, cap de dit partit y arxiprestat, y a 43 de la ciutat de Tarragona. Consta de 779 habitants.

Estesa la localitat als encontorns de son castell alçat en lo cim de la montanya, se composa de 49 edificis, 2 d' un pís, 35 de dos y 12 de tres o més, formant pochs carrers, per lo comú, estrets y desnivellats. A 6 kilòmetres de Querol apareix emplaçat lo llogaret d' *Esblada,* en la ramificació de la serra de la Brufaganya, limitativa del territori provincial, formant-lo 27 edificis, 19 de dos pisos y 8 de tres, y també són bastits a 10 kilòmetres de distancia lo caseríu de *Bonany* y los de *Valldosera* y *Montagut* dins del radi de la montanya de son nòm, quina altura

Clixé de Pau Llopart

Querol.—Vista general de la població

demunt del nivell de la mar arriba aprop de 1,000 metres, ademés de 98 masíes escampades per son extens terme y 22 cases de pagesía accidentalment ocupades per los proprietaris.

Hi ha a Querol dues escoles incomplertes y una carretera general des de Pont d' Armentera a la Llacuna.

La parroquia de Querol es d' entrada y té una ajuda de parroquia a Esblada, dedicada la primera a Santa María y la ajuda a Sant Jaume, diades de les festes majors respectives, sense que-ls edificis reunescan cap cosa digna d' ésser esmentada. Montagut y Valldossera forman una altra parroquia, qual rector resideix des de fà alguns anys en la pintoresca ermita hont se venera la

gòtica bella imatge de la Mare de Deu de Valldossera, de gran devoció en la comarca que s' hi aplega cada any, lo dimars de Pasqua florida. A Montagut, hont hi ha una interessant esglesia ogival, hi ha quedat en lloch de la antiga parroquia, una ajuda de la de Querol, que celebra festa major per Sant Jaume.

Les aygues d' aquelles montanyes, hont abundan les fonts, són regalades; lo clima es sà y hi abundan los boschs.

Querol pertany al districte electoral del Vendrell y té corrèu poch regular, sobre tot en los agregats, per Pont d' Armentera.

Clixé de Pau Llopart

Querol.—Runes del castell

Afronta lo terme municipal de Querol al N. ab lo de Santa Perpètua; al E. ab lo de Pontons, provincia de Barcelona; al S. ab lo de Aygamurcia y al O. ab lo de Pont d' Armentera.

La extensió de dit terme es de 7,334 hectàrees de terreny, quasi tot desigual y montanyós, classificades en 295 de secà; 4 d' horta; 295 de goret; 168 de vinya; 13 d' olivers; 3 d' arbres fruyters; 151 de bosch; 1,701 de pastures; 4,380 sense cap conrèu y 108 d' inútils.

Com a produccions de dit terme, poden comptar-se 756 hectòlitres de blat; 238 d' ordi; 640 de civada; 142 de sègol; 15 de cigrons; 32 de faves y favons; 8 de fesols; 3 de veces; 5 de guixes y altres llegums; 2,414 de ví; 42 d' oli; 1,486 de fruytes diverses; 7,894 de patates y 700 de ferratges y tubèrculs.

Los castells de Querol y Montagut aparexen alçàts a mitjans del segle x, durant lo comtat de Borrell II, quan los cristians restauradors atravessaren la línia del Llobregat, pera buscar la del Gayà y repoblar lo Penadès, formant part dits castells de la baronía de Cervelló o de la Llacuna, quin primer baró

resulta ésser documentalment un home de paratge, nomenat Ansulph, que ab son fill Huch, extengueren llurs dominis per lo esmentat territori, adquirint, part per compra a altres companys, part ab l' esforç de llur espasa, los terrenys immediats de la esquerra del Gayà, sembrant-los de castells y defensant-los de tota escomesa dels serrahins (291). Lo de Querol fóu cedit en 1271 per gracia reyal a Grau d' Alemany y de Cervelló, senyor de Montagut y Esblada y baró de Querol.

Los barons de Cervelló o Alemany de Cervelló, figuraren per llur importancia al costat dels primers Berenguers del comtat de Barcelona, singularment Berenguer Ramón I, Ramón Berenguer I, sos fills Ramón Berenguer y Berenguer Ramón II, y Ramón Berenguer III y llurs descendents prengueren també part en les empreses dels nostres reys, essent mólt estimat de Pere lo Cerimoniós, En Ramón Alemany de Cervelló, governador de Catalunya.

També la casa de Cervelló va distingir-se per sos esplèndits donatíus als monjos de Santes Creus, comptant en lo ram eclesiàstich descendents de dita familia de gran renòm, com Huch de Cervelló, arquebisbe de Tarragona y Conceller de la reyna Peyronella, abans sagristà de la Sèu de Barcelona, y altre Huch de Cervelló, obrer de la Sèu de Tarragona, en lo començ del segle XIV, en quin temps fóu montada la rodalía del chor, lo campanar, la sagristía y acabat aquell gran monument.

Querol y son castell continuaren durant los segles següents sots lo senyoríu de dita baronía, conservant-se lo castell fins al segle passat en la lluyta dels set anys, en que fóu arborat ab pòlvora pêls miquelets a 21 d' Octubre de 1835, després de treure-n 28 matxos carregats de mobles. Després del enderroch, pot encara apreciar-se la solidesa de la construcció.

Rocafort de Queralt

Lloch situat al N. de Montblanch, en la carretera de dita vila a Santa Coloma, en la comarca de la Segarra, a 15 kilòmetres del cap de partit y del arxiprestat, y a 48 de Tarragona. Lo poblan 790 habitants.

ROCAFORT DE CARALT

Emplaçada la localitat en un petit altiçó, està composta de 189 edificis; 55 d' un pís y 134 de dos, ademés de 20 cases de pagesía inhabitades en son terme y 10 alberchs de sopluig o corrals, formant la agrupació principal del caseríu uns 6 o 7 carrers, bastant planers, nomenats Major, Santa Coloma, Sant Antoni, Font, Santa Llúcia, Castell y Sarreal, y dues places principals, la de la Esglesia

(291) *Tarragona Cristiana;* vol. I, cap. XI, p. 329 y següents.

y la Major. En general, presenta aspecte de relativa riquesa, deguda més que a les condicions del terrer, aspre y poch fèrtil, al enriquiment de mólts de sos nadius en lo comerç del safrà que exercexen en móltes regions d' Espanya y Amèrica, encara que en lo terme del poble no se n' hi produheix.

L' ajuntament vé sostenint dues escoles elementals, una per quiscún sexe, rebent lo corrèu per conducció rodada des de la estafeta de Montblanch.

Lo servey relligiós es prestat per un rector d' ascens, essent la esglesia parroquial de bona fàbrica, dedicada á Sant Salvador, en quina diada té lloch la festa principal del poble. A la entrada hi ha una hermosa creu de terme.

Clixé de Juli Vintró

Rocafort de Queralt.—Creu de terme

Pertany Rocafort al districte electoral del Vendrell.

Atravessan lo terme municipal algunes rieres que van a nodrir les aygues del riuet d' Anguera, tenint tot lo terme una extensió de 1,200 hectàrees de terreny.

Dit terme afronta al N. ab lo de Forés; al E. ab lo de Les Piles; al S. ab lo de Montbrió de la Marca y a sol ponent ab lo de Solivella.

Les terres poden classificar-se en 87 hectàrees de secà; 1 de sembradura; 226 de vinya; 192 de mont alt; 270 de montanya baxa; 310 sense conrèu y 19 d' inútils, cullint-se com a promedi 215 hectòlitres de blat; 140 d' ordi; 250 de civada; 30 de cigrons; 100 de veces; 25 de guixes y altres llegums; 5,778 de ví; 983 kilos d' atmetlles y 20,000 de trumfes.

Rocafort va formar part integrant de la baronía de la casa de Queralt, essent alçada la població sots lo racer del castell, montat per los primitius senyors de dita baronía.

Rojals

Lloch que-s troba situat dalt de la serra de Roquerola, en lo extrém N. de la metexa, dins del nucli montanyós desenrotllat per les diverses ramificacions de la gran serra de Prades, a 7 kilòmetres de Montblanch, al SO. de dita vila, capsalera del partit y del arxiprestat, y a 40 de Tarragona. Se composa de 471 habitants.

Usat en 1840

Lo districte municipal se composa del lloch esmentat, del de *Pinatell,* al fons d' una pintoresca vall, y del caseríu conegut per *Cogullons,* abdós al S. de Rojals.

Forman la agrupació de Rojals 64 edificis, 53 de dos pisos y 11 de tres o més, d' ells 56 constantment habitats y 11 accidentalment, reunint-ne lo lloch del Pinatell, 14 dels primers y 14 dels segons, axís com lo caseríu de Cogullons, junt ab les masíes escampades pêl terme municipal, 29 cases habitades, 12 que ho són accidentalment, y 1 alberch de sopluig. Les cases de Rojals constituexen 5 o 6 carrers, nomenats carrer Major, Bartra, Llenya, la Font, Unió, etc. y una plaça principal, la de la Esglesia.

Lo terrer es pobre, sos habitants se dedican en gran part a carbonejar per los boschs, que malhauradament van aterrant per llur ruina. A barata de carbó y llenya compran a Montblanch los comestibles que no produhexen. Les aygues són mólt bones, com de terra de llicorell.

Pertany al districte electoral de la circumscripció y reb lo corrèu, ab gran irregularitat, per Montblanch. Sols s' hi pot anar, des de aquesta vila, Vilavert, etc., per camins de ferradura.

Lo municipi procura atendre als serveys públichs, mantenint dues escoles incomplertes, una a Rojals y altra al Pinatell, tenint camins vehinals per anar a Cogullons y Pinatell, a la Espluga, a Vallclara y a Prades, tots per dalt de la serra.

La esglesia parroquial de Rojals, regida per un rector d' entrada, y dedicada a Sant Salvador o a la Transfiguració del Senyor, diada de sa festa principal, atenent a la part eclesiàstica y relligiosa, pertanyen los vehins del Pinatell a la parroquia de Farena, més propera que la de Rojals pera cumplir los devers cristians.

Lo terme municipal de Rojals afronta al N. ab los d' Espluga y Mont-

blanch; al E. ab lo meteix de Montblanch; al S. ab lo de Montreal y al O. ab lo de Vallclara.

Sa extensió es de 2,443 hectàrees de terreny, distribuides en 267 de secà; 18 de regadíu; 2 d' horta; 60 de vinya; 20 d' olivers; 2 d' atmetllers; 1 d' avellaners; 1 d' arbres fruyters; 233 de bosch; 1,188 de pastures; 631 de inconreuables y 180 d' inútils.

Se cullen a Rojals 1,100 hectòlitres de blat; 1,190 d' ordi; 15 de civada; 20 de sègol; 8 de cigrons; 8 de fesols; 2 de guixes y altres llegums; 1,000 de ví; 40 d' oli; 1,000 kilos d' atmetlles y avellanes; 300 de fruytes diverses y 30,000 de patates.

Santa Coloma de Queralt

Vila de 2,896 habitants, situada al NE. de Montblanch, al extrém del partit judicial, en sos confins ab la provincia de Barcelona y partit judicial d' Igualada, prop de la montanya d' Aguiló, alçada fins a més de 700 metres demunt de la mar, en lo centre de la Segarra, a 21 kilòmetres de Montblanch, cap de son partit judicial y 59 de Tarragona.

Usat en 1830

L' emplaçament de la vila al peu de petites montanyes, permet que son caseríu reunesca per punt general les condicions necessaries a la vida moderna, constant de 445 edificis, 8 d' un pís, 421 de dos y 16 de tres o més, y d' ells 408 habitats continuament, 17 a temporades y 20 deshabitats.

Ademés, forman part del municipi de Santa Coloma, lo lloch d' *Aguiló*, en la serra de son nòm, a 5 kilòmetres del nucli principal, composant-lo 25 edificis, 1 d' un pís y 24 de dos, y lo caseríu de la *Pobla*, a 6 kilòmetres, ab 9 edificis, 5 d' un pís y 4 de dos, comptant tot lo districte ab 42 masíes, 3 cases de pagesía y 5 alberchs de sopluig o barraques, totes a més d' un kilòmetre de Santa Coloma, y constituint lo nucli de poblat de Santa Coloma, uns 18 carrers, nomenats carrer Major, Santa Coloma, Bous, Cervera, Quarteres, Sant Vicents, Marxants, Carnicería, Jesús, Capellans, Codony, Santa Catarina, Sant Roch, La Font y altres, axís com varies places; les més conegudes, la Major, la de la Esglesia, la Nova y la d' En Martí. Algunes de les places, la Major, que es força gran, encara que irregular y un dels carrers, conservan encara part dels antichs porxos de típich aspecte.

L' ajuntament dóna cumpliment als serveys públichs ab bona regularitat, essent un dels municipis més ben administrats de la provincia, havent montat derrerament un gran edifici pera les escoles públiques, tenint hospital local,

Santa Coloma de Queralt.—Vista general de la població

Santa Coloma de Queralt.—La plaça. Vista parcia.

bon escorxador, carnicerías y una casa de la vila ab totes les condicions apropriades y corrèu diari per Montblanch. La ayga es abundosa, rajant de una font monumental, dita dels Comtes per haver-la feta bastir lo comte Dalmàu de Queralt.

La impresió de la vila es de ser rica, y ho es, principalment per l' important comerç que s' hi fà de bestiar de peu rodó.

Santa Coloma de Queralt.—La font dels Comtes

Ademés, existeix a Santa Coloma un destacament de la guardia civil, comanat per un sargent del cos, gaudint d' alumbrat públich elèctrich, sindicat agrícol y societats polítiques recreatives.

La situació de Santa Coloma en un dels millors punts de la Segarra, fà de dita vila un importantíssim centre comarcal, contribuint a son falaguer estat la munior de carreteres y camins que afluexen a Santa Coloma, sent les primeres, la de Montblanch a Santa Coloma, la de Sant Guim en la provincia de Lleyda y la d' Igualada que empalma ab la anterior en lo lloch d' Aguiló, relacionant-se ab Llorach per bon camí vehinal y ab diferents poblats de la provincia y de la immediata de Barcelona, ab los demés que atravessan son terme. Cèlebra Santa Coloma una important fira lo día 21 de Setembre de cada any, concorreguda especialment de bestiar de llana.

Santa Coloma pertany al districte electoral del Vendrell y al bisbat de Vich. Son rector, de terme, té la categoría d' arxiprest de la comarca, formant part d' aquell arxiprestat los llochs de Llorach, Savellar del Comtat y

Vallfogona de Riucorp, que corresponen a la provincia de Tarragona, ademés dels que pertanyen a les de Barcelona y Lleyda. Dites esglesies lo papa Anastasi IV, en l' any 1154, va manar al bisbe de Vich que fossen retornades al arquebisbe de Tarragona, disposant també que lo prelat de Barcelona entregués al propri arquebisbe les de Ribes, Sitges, Cubelles, Geltrú y altres, captades per los respectius sufraganis durant lo cautiveri y desolació de Tarragona (292). Les butlles pontificies quedarían sens efecte a virtut de reclamació dels respectius prelats.

La esglesia parroquial es una fàbrica important, ayrosa, de notoria capacitat y de correctes línies, compresa dins dels derrers temps del art bissantí fins al període ogival en totes ses manifestacions y als primers raigs del renaxement, puix fóu obra dels segles XIII y següents, fins més enllà del XVI. Ab tot, les línies generals pertanyen al primer període del ogival. Dedicada dita parroquia a Santa María, celebra sa festa principal a la diada del Natalici de la Verge. Després, per disposició del papa Alexandre VI, la festa major fóu trelladada a la tercera dominica d' Agost, consagrada al Santíssim Sagrament. Hi ha en dita esglesia un notable retaule en pedra, del segle XV, dedicat a Sant Llorenç. També celebra ab solemnitat y com a segona festa major la vila esmentada, l' aniversari de la traslació de la reliquia de Santa Coloma, día 8 de Novembre de quiscún any, portada de França, del

Santa Coloma de Queralt. — Portal del Santuari de Santa María de Bell-lloch

(292) Villanueva: *Viaje lit.;* vol. XIX, p. 144.—*Tarragona Cristiana;* vol. I, p. 573.

arquebisbat de Sens, en 1409, per Sant Vicents Ferrer. Ademés, va instalar-se a Santa Coloma de Queralt, una comunitat de la ordre de la Mercè, en 8 de Juny del any 1307, en la esglesia de Santa María de Bell-lloch, aleshores pa-

Santa Coloma de Queralt.—Sepulcre dels Comtes a la esglesia de Bell-lloch

Clixé de E. Puig

rroquia de Santa Coloma, en lo exterior de la vila, fàbrica de factura romànica, ab una notabilíssima portada, alçada en lo segle XI, servida antigament per donats de abdós sexes. En aquesta esglesia hi ha lo sepulcre dels Comtes,

obra gòtica de notable mèrit per los relléus, representant escenes funeraries, que campejan sota les estatues jahents de ses dues cares.

Existexen a Santa Coloma altres esglesies o capelles, com les del Hospital y la de la Congregació de la Puríssima Sanch.

Al agregat d' Aguiló hi ha una parroquia rural.

Lo terme municipal de Santa Coloma afronta al N. ab la provincia de Lleyda; al E. ab la de Barcelona; al S. ab lo terme municipal de Les Piles y al O. ab lo de Llorach.

La extensió de dit terme abarca 2,969 hectàrees de terreny, classificades en 735 de secà; 700 de goret; 4 d' horta; 278 de vinya; 65 d' avellanes; 139 de bosch; 243 de pastures, singularment trepadella; 625 sense cap conrèu y 180 d' inútils a tot conrèu. Los productes agrícols de Santa Coloma són: 5,420 hectòlitres de blat; 1,080 d' ordi; 840 de civada; 80 de cigrons; 300 de veces; 100 de guixes y altres llegums; 4,726 de ví; 1,000 kilos d' atmetlles; 32,500 d' avellanes, 8,280 de patates y gran quantitat de trepadella.

Respecte de la industria, aparexen a Santa Coloma algunes fàbriques de texits, espardenyes, cordes, sabates y altres articles d' ús domèstich, y se desenrotlla en dita vila un actíu comerç de productes del país, especialment del bestiar, llana y grans, procedents de la Segarra.

Notes històriques.—Santa Coloma sembla que deu son fonament al comte Guifre I, en lo segle IX, puix son net Borrell I, al donar la vila a Udalart, diu que li va pervindre *per aprisiones quas fecit avus meus Wifredi, quondam Comiti.* Se suposa que abans lo rey de França En Lluís lo Piadós, en los primers anys de dit segle, en ses excursions per la conquesta de Tortosa, ja va captar dita vila del poder dels serrahins; emprò N' Antòn Bofarull crèu que no fóu Santa Coloma de Queralt la localitat ocupada, ans bé altre poblat existent a les vorades del Llobregat, que-s coneix ab lo meteix nom de Santa Coloma, ahont se distribuiren les hosts de son exèrcit pera portar a terme la esmentada conquesta.

També va suposar-se per En Pere Marca y algún altre autor, que Santa Coloma fóu en la antiguetat la *Keressus* o *Ceressus* de Ptolomeus, opinió rebutjada per nous arqueòlechs, tota vegada que no té més fonament que lo de la semblança mólt remota y lleugera de les paraules *Keressus* y *Queralt.*

Del nomenament de senyor de la vila fet per Borrell I a Udalart, per compra que aquest li féu de la Baronía, existeix lo document publicat per Corbera en la Genealogía de la casa de Queralt y per lo P. Conill en la biografía del V. En Francesch de Queralt, passant després la baronía a un descendent de Udalart, conegut per En Guillém Bernat de Queralt, del qui en lo segle XI prengué lo nom dita baronía.

En lo segle XII, Gombàu de Oluja, net o nebot d' En Pere I de Queralt, qui provablement fóu monjo de Poblet, dexà a dit net o nebot la baronía de Santa Coloma, y aquest féu cessió de la metexa als Templers (1 Desembre de

Clixé de E. Puig

Santa Coloma de Queralt.—Retaule gòtich en la esglesia parroquial

1192). Son germà, Arnàu de Timor o de Queralt recobrà dita baronía, y en 1230 la dexà a son fill, Pere II de Queralt, continuant després sos descendents gaudint del esmentat fèu. Un de dits descendents, En Pere VII de Queralt, fóu nomenat comte de Queralt per lo rey En Felip II de Catalunya y III de Castella (14 Juliol de 1599) y durant la lluyta de Barcelona ab Felip III de Catalunya y IV de Castella, Santa Coloma, que va declarar-se per les armes del rey de França, logrà la abolició del fèu y la distinció de vila reyal, concedida per Lluís XIV (Agost de 1643), distinció de poca durada, puix al acabar-se la guerra (1652), tornà a possehir lo fèu En Dalmàu Lluís de Queralt, fill d' En Dalmàu de Queralt, virrey de Catalunya, mort en la sublevació de Barcelona, ocorreguda en 1640. Havent vingut la defunció de dit fill en 1689, en estat de soltería, passà lo senyoríu de la casa de Queralt a la familia de Reart, quin derrer descendent, Joan III, va veure abolits aquells drets senyorials, en força de la lley de les Corts de Càdiz, votada a 6 d' Agost de 1811.

Aytal resulta en síntesis la genealogía de la antiga familia baronal de Queralt, prenent part força activa los fills de Santa Coloma en los fets dels llurs senyors, durant les lluytes sorgides a Catalunya en lo regnat de Joan II, en temps de Felip IV y en la guerra de Successió.

Lo 16 d' Agost de 1462 hi hagué un combat entre la host de Tarragona comanada per En Pere Lluís de Vilafranca y la del rey Joan II, essent vençuda la primera. En aquella ocasió consta que Gueràu de Queralt, senyor de Santa Coloma, qui militava en lo partit de la terra, tenía per enemich a son fill Dalmàu.

Bibliografía. — Joan Segura, Pvre.: *Historia de Santa Coloma de Queralt* (Barcelona, 1879).— *Repás d' un Manual notarial del temps del rey En Jaume I,* publicat en *Congrés d' historia de la Corona d'Aragó, dedicat al rey En Jaume I y a la seva època,* plana 300.

Santa Perpètua

Lloch de 798 habitants, situat al NE. de Montblanch, dins del nucli montanyós de la serra de la Brufaganya y la de Sant Miquel, en un terreny sumament escabrós, comprès dins de la conca del ríu Gayà, a 12 kilòmetres de Montblanch, cap del partit y del arxiprestat, y 50 de Tarragona.

Usat en 1825

Lo municipi està compost de dit lloch de Santa Perpètua, dels de *Pontils* y *Vallespinosa,* del llogaret de *Montalegre* y dels caseríus de *Valldeperes, Sant Magí de Rocamora, Seguer* y *Viladeperdius.* Encara que dit municipi porta lo nom de Santa Perpètua, lo nucli de poblat més important es lo de Vallespinosa.

Lo lloch de Vallespinosa vé format per 43 edificis, 1 d' un pís, 30 de dos y 12 de tres; Santa Perpètua, a 6 kilòmetres del anterior per carencia de comunicacions, se composa de 23 edificis, 3 d' un pís, 17 de dos y 3 de tres; Pontils, a 7 kilòmetres de Vallespinosa, conté 25 edificis, 2 d' un pís y 23 de tres; lo llogaret de Montalegre, a 10 kilòmetres, reuneix 10 cases y 5 o 6 caserius de Valldeperes, Sant Magí de Rocamora, Seguer y Viladeperdius, ademés de prop de 100 masíes, cases de camp y alberchs de sopluig escampats per lo terme, constituint un nucli total de edificis que importa lo nombre de 238.

L' ajuntament ab prou dificultats pot donar cumpliment als serveys mu-

Santa Perpètua.—Vista general de la població

nicipals, a causa del escampall dels poblats, tenint una escola incomplerta de abdós sexes en cada hú dels llochs de Santa Perpètua, Vallespinosa y Pontils y procurant la conservació dels camins vehinals per atendre a la comunicació general, fins que sía feta la progectada carretera de Pont d' Armentera a la Llacuna, que passarà junt als llochs de Santa Perpètua y Pontils, y prop dels de Vallespinosa y Valldeperes.

En tot aquell terme hi ha establertes quatre parroquies, tres d' entrada, la de Vallespinosa, dedicada a Sant Jaume, en quina diada celebra lo poble la festa major, tenint una ajuda de parroquia a Salmella, pertany al municipi de Pont d' Armentera; la de Santa Perpètua, sots la invocació de Sta. María, ab una capella de Santa Susagna, y altre de Sant Bartoméu, al caseríu de Seguer; la de Pontils, també ab la dedicació de Santa María, ab dues capelles, la de la Mare de Déu de la Esperança, ab son regent, y la de Sant Miquel, y

la rural de Sant Magí de Rocamora, ab tres capelles, que venen dedicades als Apòstols, Sant Magí y la Verge de la Salut, respectivament.

Usat en 1823

La capella o ermitori més conegut y venerat en dit terme es lo de Sant Magí, esglesia parroquial ahont se guardan les despulles de dit Sant, de gran devoció de tots los pobles de la Segarra y dels del Camp de Tarragona, singularment dels compresos en la part de Valls, axís com dels fidels de la ciutat, capsalera de la provincia, ahont té dit benaventurat lo temple oportunament descrit, com també en quasi tota la regió catalana. Les fonts, segons tradició, fetes rajar per Sant Magí al ser près per calmar la set de sos butxins, donan ayga a la que s' atribuexen virtuts. Ha contribuit a dita veneració la llegenda publicada en lo segle XVI per lo canonge de Ta-

Santa Perpètua.—Santuari de Sant Magí de Brufaganya

rragona En Joan de Sesse, en que manifesta (1529) que recull los fets de sa vida que corrían de boca del poble, fets reproduhits per Domenech en sa obra *Vida de los Santos de Cataluña,* donant motíu semblant narració a popularisar la vida de Sant Magí y a fer-lo màrtyr del segle III de la Era Cristiana, després d' haver enviat un curial de Roma, En Jaume Segarra, secretari del papa Alexandre VI (1492 a 1502) la nota trobada en un catàlech, en que-s llegía lo següent: *Magni martyris in hispania in montibus Bufraganie pro Christo passi.* Abans de dita data, no-s conexía a Sant Magí més que com un anacoreta, y axís l' estimàm nosaltres sots lo punt de vista històrich, segons se justifica

Usat en 1824

en la obra *Tarragona Cristiana,* volúm I, cap. XX, pl. 622, de conformitat ab la severa y fonamentada opinió dels Bolandistes. Allí va establir-se en 1095, per los barons de la Llacuna, una capella y en lo segle XVII una comunitat de PP. Dominichs que propagà la devoció al Sant, fins a 1835.

Lo terme municipal de Santa Perpètua afronta al N. ab lo de Les Piles; al E. ab lo de la Llacuna; al S. ab lo de Querol y al O. ab lo de Montbrió de la Marca.

La extensió de dit terme arriba a 5,404 hectàrees de terreny, classificades en 630 de

Usat en 1825

secà; 13 de regor; 1 d'horta; 143 de vinya; 12 d' olivers; 1 d' arbres fruyters; 1,028 de prat; 1,494 de bosch; 1,192 de pastoreig; 850 sense conrèu y 40 d' inútils.

Santa Perpètua.—Santuari de Sant Magí de Brufaganya
Les fonts de Sant Magí

Los productes agrícols de Santa Perpètua se reduhexen a 1,134 hectòlitres de blat; 5,424 d' ordi; 793 de civada; 304 de sègol; 10 de fesols; 7 de veces; 21 de guixes y altres llegums; 2,431 de ví; 24 d' oli; 1,000 kilos de fruytes y 2,000 de patates.

Santa Perpètua y-ls poblats oportunament assenyalats, foren ocupats en lo segle X per los qui fonamentaren la baronía de Cervelló o de la Llacuna, constant que en 1012 va celebrar-se en la localitat un judici entre lo bisbe de Barcelona, Borrell y un parent seu, sobre la possessió de *Puig Seumella.* Ales-

hores se nomenava aquell poblat «Miralles o Miralíes», com s' edificaren en dit temps lo castell de Montagut, lo de Valldosera, lo de Querol y altres a una y altra riba del Gayà, a fí d' empènyer als serrahins cap a les serres de Prades y Ciurana, formant part los esmentats castells de la baronía de la casa abans nomenada, que conservà sos drets senyorials, fins a la cessió de bona part d' ells a la comunitat del Císter, establerta a Santes Creus.

Bibliografía.—Historia del santuari de St. Magí, per lo Pvre. Joan Segura, obra premiada (1887).

Sarreal, Ça-Real o La Real

Vila emplaçada en la riba del riuet d' Anguera, casi en lo centre de la conca de Barbarà, al NE. de Montblanch, a 6 kilòmetres de dita vila, capsalera del partit y del arxiprestat, y a 42 de la ciutat de Tarragona. Lo poblan 2,006 habitants.

L' aspecte de la vila es de cert senyoríu antich; s' hi conservan, en efecte, força cases de bulsonada de venerable aspecte y més n' hi hauría a no ser los repetits incendis que ha sufert. Hi abundan encara los restes de la antiga fortificació.

Lo terme es en gran part vinyars, ab unes poques hortes que regan del Anguera. La ayga, si bé bastanta, tira a molla, lo que no es extrany, dat que

Clixé de Joan Pascuet

Sarreal.—Vista general de la població

travessa terres guixoses y de ciment, pedra qual explotació es una de les fonts d' ingressos de la vila. També s' hi troban pedreres d' alabastre.

Constituexen la població 597 edificis, 62 d' un pís, 440 de dos y 95 de tres, podent classificar-se, ademés, de 451 constantment habitats, 144 ocupats per temporada y 2 enterament deserts, ademés de 7 masíes, 3 cases de pagesía y 9 alberchs de sopluig en diferents paratges de son terme municipal.

Los carrers, en nombre de 18 o 20, són coneguts, los principals, ab lo

nom de carrer Major, Sant Joan, Esglesia, Industria, Hospital, Roser, Santa Llucia, Sant Francesch, Narmes, arrabals de Sant Pere, Sant Joan, Sant Francesch y altres; les places Major, Nova, Estudi y les afores.

L' ajuntament procura atendre a les necessitats de son vehinatge ab la deguda regularitat, tenint bona casa consistorial, escoles públiques complertes de abdós sexes, ab casa y retribucions pêls mestres, gaudint de comunicació general per les carreteres que passan junt a la localitat; la de Montblanch a Santa Coloma, y la provincial de Plà de Cabra a Sarreal, enllaçant-se sos habitants perfectament ab Barbarà, Montblanch, Rocafort de Queralt y altres pobles alçats als voltants de dita vila, y contribuint dita comunicació al desenrotllo de ses fonts de riquesa industrial y mercantil y a la regularitat del corrèu que reb per Montblanch.

Clixé de Joan Pascuet

Sarreal.—Ermita dels Sants Metges

La esglesia parroquial està dedicada a Santa María, essent de bona fàbrica y espayosa, moderna, si bé se conservan restes de la gòtica, mólt apreciables, comptant també ab la ermita de Sant Cosme y Sant Damià, obra moderna. La rectoría es d' ascens, celebrant lo poble la festa principal en la diada del Natalici de la Verge y en la dels Sants Metges abans esmentats, als qui se té mólta devoció.

Sarreal pertany al districte electoral del Vendrell.

Lo terme municipal de Sarreal afronta al N. ab los de Blancafort y Montbrió de la Marca; al E. ab lo de Vallespinosa o Santa Perpètua; al S. ab lo de Cabra y al O. ab lo de Barbarà.

La extensió del repetit terme reuneix lo conjunt de 3,142 hectàrees de terreny, distribuídes en 400 de secà; 14 de regor; 39 de goret; 19 d' horta; 943

de vinya; 91 d' olivers; 500 de bosch; 400 de pastoreig; 396 sense cap mena de conrèu y 340 d' inútils.

Se cullen a Sarreal 1,000 hectòlitres de blat; 3,900 d' ordi; 500 de civada; 50 de fesols; 70 de guixes y altres llegums; 16,974 de ví; 182 d' oli y 8,000 de patates.

Restes d' edificacions romanes trobades en los volts de la vila y desgraciadament tornats a enterrar, permeten creure que-l poble imperial tingué poch o mólt seti en aquesta comarca, lo que comprova també la possible etymología de Barbarà, a la vora de Sarreal.

Sarreal.—Altar major de la esglesia parroquial

Abans del any 1188 existía ja la vila de Sarreal, Ça-Real o La Real, noms ab que fóu coneguda dita localitat antigament, axís com ab lo de Areal, puix en dit any los monjos de Santes Creus varen renunciar al alòu que possehían en la partida de Vilagrassa, ahont sembla que va ésser emplaçada la vila, de fèu reyal, ja que era batlle de la metexa y de la de Montblanch, a nom de Anfòs I, En Ramón de Bordell. En la Estadística de fochs del any 1359, de que abans havèm fet esment, apareix que Sarreal tenía 194 cases, 111 cada hú dels poblats de Forés, Savellar y Fonoll, y 120 Conesa y Salavern.

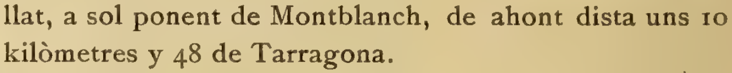
Adquiriren, no obstant, alguns drets jurisdiccionals sobre la vila, los monjos de Santes Creus, pera cumplir les mandes píes fetes per lo rey En Pere lo Gran, en son derrer codicil, y per la construcció del claustre del monestir, concedits per En Jaume II; empró en l' any 1383 revertiren dits drets a la Co-

rona, en virtut de compra feta per l' infant En Joan, com governador general de Catalunya.

Per aquells temps alcançà Sarreal lo dret de celebrar una fira anyal lo día 8 de Desembre, fira que encara té lloch, si bé reduhida a les d' escassa importancia que-s fan en diferentes localitats.

Sarreal, no gayre amiga de Montblanch en les varies qüestions generals ocorregudes dins de Catalunya, va figurar sempre en lo bàndol contrari al de dita vila, quasi prenent pèu de lo que aquella practicava pera posar-se al costat de sos enemichs.

Senant

Lloch de 314 habitants, situat en la vessant occidental de la serra del Tallat, a sol ponent de Montblanch, de ahont dista uns 10 kilòmetres y 48 de Tarragona.

Emplaçada la localitat en terreny relativament planer, se composa de 65 edificis, 18 d' un pís, 42 de dos y 5 de tres, y ademés del arrabal nomenat de la Font, ahont s' alçan 11 cases, 9 d' un pís y 2 de dos, ab 4 masíes y 20 alberchs de sopluig escampats per lo terme, constituint los nuclis de poblat 4 o 5 carrers y una plaça, nomenant-se los primers, carrer Major, de la Creu, de Dalt y de la Font.

Les càrregues municipals són satisfetes ab no poca irregularitat, assenyalant-se a Senant una escola incomplerta de primera ensenyança, pagada per l' ajuntament, a qui correspòn també la tasca de la conservació dels camins vehinals, especialment del de Senant a Vimbodí y del que porta a la carretera general de Tarragona a Lleyda per Espluga de Francolí, tot esperant la construcció de la carretera en progecte des de Omells de Na Gaya.

Senant gaudeix d' una parroquia d' entrada, dedicada a Santa María, diada, en son Natalici, de sa festa major y pertany al districte electoral de Valls-Montblanch.

Afronta Senant al N. y O. ab la provincia de Lleyda, ab los pobles de Olmells y Fulleda; al S. ab Vimbodí y al E. ab Blancafort y Solivella.

La extensió de son terme es de 2,512 hectàrees de terreny, classificades en 300 de secà; 150 de goret; 130 de vinya; 20 d' olivers; 400 de bosch; 580 de pastures; 880 sense conrèu y 52 d' inútils.

Produheix per terme mitg, anyalment, 706 hectòlitres de blat; 1,384 d' ordi; 283 de civada; 106 de sègol; 2,210 de ví; 40 d' oli y 4,000 kilos de patates.

Savellar del Comtat

Lloch emplaçat en lo nucli montanyós existent al N. de la provincia, composat per les serres de Segura y Raurich, al N. de Montblanch en sos con-

fins ab la provincia de Lleyda, a 18 kilòmetres de dita vila, que es son cap de partit y a 55 de Tarragona. Compta ab 371 habitants.

Reuneix la població 61 edificis, 2 d' un pís, 16 de dos y 43 de tres, tenint a la distancia de tres kilòmetres lo lloch de *Segura,* encara més al N., format per 27 cases, 1 d' un pís, 6 de dos y 20 de tres, ademés de 3 masíes y 18 alberchs de sopluig, constituint lo nucli dels poblats 5 o 6 carrers y una plaça major, coneguts los primers per carrer Major, del Castell, de la Esglesia, del Cementiri y carrer de Baix.

Usat en 1825

Savellar pertany al districte electoral del Vendrell. Escasseja d' aygues y té corrèu diari per Montblanch. L' ajuntament de Savellar, per sa escassa importancia, sosté tan sols una escola incomplerta d' abdós

Savellar del Comtat.—Vista general de la població

sexes, cuydant dels camins vehinals, especialment del que uneix al poble ab lo lloch de Segura y ab los municipis immediats de Vallfogona de Riucorp, Llorach y Conesa.

Està en construcció una carretera de Segura per Conesa a Rocafort.

Savellar del Comtat es altre dels térmens municipals que pertany al bisbat de Vich, gaudint de parroquia d' entrada y de segona classe a Segura, dedicades la de Savellar a Sant Pere y la de Segura a la Assumpta, diada de sa festa major. En la de Savellar hi són d' admirar un interessantíssim copó romànich y diferents ornaments gòtichs. Savellar celebra la festa major per la festivitat de Nostra Senyora del Roser, lo primer diumenge de Octubre.

Usat en 1812

Les afrontacions del terme de Savellar del Comtat, són al N. ab Llorach; al E. ab Santa Coloma; al S. ab Conesa y al O. ab Vallfogona de Riucorp.

La extensió del terme abarca 1,345 hectàrees de terreny, quina classificació queda reduhida a 320 de secà; 150 de goret; 85 de vinya; 267 de bosch; 292 de pastoreig; 221 sense conrèu y 10 d' inútils.

Produhexen aquelles terres 800 hectòlitres de blat; 1,200 d' ordi; 150 de civada; 50 de sègol; 100 de veces; 25 de guixes y altres llegums; 1,445 de ví y 900 kilos de patates.

Savellar del Comtat.— Runes del castell

Savellar del Comtat nasqué ab la restauració cristiana començada en aquella part de Catalunya en lo segle x y fóu una localitat de fèu particular dels comtes de Peralada y Savellar, alçada junt al llur castell feudal, distingint-se un dels senyors en la guerra del segle XVII, quan la revolta del país contra lo Comte d' Olivares. Les runes del castell són encara bén oviradores, si bé la bella galería fóu trelladada a Perelada.

Solivella

Lloch que compta ab 1,627 habitants, axecat en la carretera de Montblanch a Tàrrega, al extrém de la conca de Barbarà, en son confí septentrional ab la comarca de la Segarra, a 8 kilòmetres de Montblanch, capsalera de son partit y arxiprestat y a 42 de Tarragona.

La localitat resulta emplaçada en un petit altissó, composant-la 387 edificis, 33 d' un pís, 314 de dos y 40 de tres, ab 262 alberchs de sopluig y corrals escampats en lo terme y constituint-la 8 o 9 carrers y una plaça principal, que prenen nom los primers, de carrer del Hospital, Carretera, la Creu, Plà, Arrabaleta, Comte, Sant Antoni y Sant Ramón, axís com arrabals de Sarreal y de Blancafort. La ayga potable hi escasseja, havent-se d' acudir a la de cisterna.

L' ajuntament té a son encàrrech la dotació de dues escoles elementals, podent-se comunicar directament ab Montblanch per la carretera general abans

esmentada. Lo poble reb corrèu diari per Montblanch y al districte de Valls-Montblanch pertany per eleccions de diputats a Corts.

Una parroquia d' ascens, dedicada a Santa María, ab un coadjutor beneficiat, es destinada al cumpliment del servey relligiós. Prop son terme y en la serra del Tallat va descubrir-se en l' any 1475 una imatge de la Verge Santíssima, alçant-hi una petita capella lo baró de Solivella, En Ramón de Berenguer. Quatre anys després visità aquell santuari lo rey Ferràn II lo Catòlich, y ab aquesta ocasió lo senyor de Solivella va donar a Poblet l' edifici y son

Solivella.—Vista general de la població

terme, confirmant la donació dit sobirà, des de Valladolid, a 20 d' Abril de 1509. Poblet aleshores montà un bell temple y un hermós edifici pera lo monjo administrador, ampliant al Tallat lo mohiment agrícol que abans reduhía a Ciérvols y Fumata, y constituint en aquell lloch un de sos priorats més importants, que subsistí fins a 1835. L' edifici, dels derrers temps del gòtich, era un exemplar notable avuy esquarterat. Los fragments més artístichs, un claustre, una imatge de la Verge y una creu de pedra, son a Canet de Mar y a Reus, y es de témer que aviat la copdicia ignorant haurà permès lo total enrunament de les parets que encara quedan en peu. La imatge de la Mare de Déu que s' hi venerava quan l' abandonaren los monjos, es a Rocallaura (Lleyda) ab gran devoció de la Conca, l' Urgell y la Segarra del voltant.

Lo terme de Solivella afronta al N. ab lo de Forés; al E. ab lo de Rocafort de Queralt; al S. ab lo de Blancafort y al O. ab lo de Senant y ab la serra del Tallat, limitativa per sol ponent de la provincia de Tarragona ab la de Lleyda.

La extensió complerta del meteix s' extén a 1,952 hectàrees de terreny, distribuides en 274 de secà; altres tantes de sembradura; 802 de vinya; 58 d' olivers; 4 d' arbres fruyters; 79 de pineda; 266 de boscall; 177 sense conrèu y 18 d' inútils.

Produheix lo terme de Solivella 708 hectòlitres de blat; 4,248 d' ordi; 18 de civada; 141 de sègol; 7 de faves y favons; 35 de veces; 8 de guixes y altres llegums; 10,944 de ví y 116 d' oli.

De Solivella sols pot indicar-se que va ésser en sos orígens una localitat de fèu senyorial dels Llorach, quins descendents conservaren llurs drets, fins a la cessió feta al monestir de Poblet, de que abans s' ha donat nota. Lo Castell, robusta obra gòtica, es avuy en runes.

Vallclara

Lloch que s' alça en les ramificacions orientals de la serra de la Llena, tocant a la provincia de Lleyda, al NO. de Montblanch, distant de dita vila uns 12 kilòmetres y 57 de Tarragona. Té 420 habitants.

Vallclara se composa de 109 edificis, 94 de dos pisos y 15 de tres, 5 masíes y un centenar de corrals y alberchs de sopluig, alçats dins de son terme municipal, constituint uns 8 carrers, nomenats Major, Piques, Vimbodí, la Font, la Muralla, Corraló, Vilanova, Afores y una placeta.

L' ajuntament costeja una escola incomplerta de abdós sexes, y té a sa comanda la conservació del camí vehinal modern de Vallclara a la estació de Vimbodí y-ls antichs de Vallclara a la Espluga y de Vallclara a Prades.

La parroquia d' entrada, dedicada a Sant Joan Baptista, diada de sa festa principal, compta ab la esglesia parroquial de bona fàbrica y de condicions regulars.

Forma part del districte electoral de la Circumscripció y té corrèu regular per Vimbodí.

Lo terme municipal de Vallclara afronta al N. ab lo de Vimbodí; al E. ab lo de Rojals; al S. ab lo de Vilanova de Prades y al O. ab lo de Vilosell, provincia de Lleyda.

Sa extensió es de 2,001 hectàrees de terreny, distribuides en 107 de secà; 5 de regor; 128 de goret; 4 d' horta; 165 de vinya; 203 d' oliver; 40 de fruyteràm; 58 de pineda; 534 de pastoreig; 880 sense conrèu y 52 d' inútils.

Produheix Vallclara, per terme mitg, 483 hectòlitres de blat; 1,142 d' ordi; 3 de cigrons; 8,370 de ví; 406 d' oli; 16,000 kilos de fruytes y 3000 de patates.

Vallclara es una localitat que ha adquirit cert renòm, per haver suposat

alguns autors que lo preuat monjo Joan de Wiclara o lo Wiclarense, historiador y cronista de la Espanya wissigòthica en la segona meytat del segle VI, havía fonamentat un monestir de benedictins en aquell lloch. La nota no compta ab altre justificant, segons Pujades qui la va divulgar, que certa manifestació d' un abat benedictí francès y la semblança dels noms Vallclara y Wiclara. No obstant, Vallclara deu son origen a la restauració cristiana en lo segle XII, y se sab la existencia del poblat per certs documents del any 1196 y 1202, existents en lo Còdex de Poblet, deguts a donacions fetes per Gueràu de Figuerola y Guillèm Arnàu de Prats, successors immediats dels primers fonamentadors de dit lloch (293).

Més fàcil sería suposar que l' esmentat monestir fos lo que s' alçà prop de Tarragona, en lo predi de Centcelles, segons manifestarem en la descripció de dit predi (294).

Vallfogona de Riucorp o de Segarra

Lloch que-s composa de 535 habitants, emplaçat en lo extrém superior del partit, a la ratlla de la provincia de Lleyda, en la vessant septentrional de la serra de Segura, al pèu del nomenat ríu Corp que en part serveix de límit de dita provincia ab la nostra, a la distancia de 25 kilòmetres de Montblanch y 62 de Tarragona.

Usat en 1840

Tan sols per rahó del ordre alfabètich empleat en la descripció dels pobles de quiscún partit judicial, havèm colocat la de Vallfogona en aquest lloch, com situat dins del perímetre del partit de Montblanch, encara que no pertany al meteix, per no saber ahont descriure-lo, tota vegada que dit poble en lo judicial correspòn, com ja diguerem, a la jurisdicció del jutge de primera instancia y d' instrucció de Cervera; en lo eclesiàstich al bisbat de Vich, y únicament en lo administratíu depèn de la provincia de Tarragona y de ses autoritats superiors administratives. No obstant, pertany al partit judicial y districte electoral de Montblanch y en aquell lo continua lo derrer Nomenclàtor oficial.

Vallfogona reuneix 114 edificis, 85 de dos pisos y 29 de tres, ab 8 masíes y 47 alberchs de sopluig o corrals, formant uns vuyt carrers, quals noms son:

---

(293) *Tarragona Cristiana;* vol. I, ps. 70 y 71.
(294) Veja-s la plana 201 del present volúm *Geografía general de Catalunya.*

de la Font, Pou, Orient, Portell, Forn, La Badía, Arch y algún altre, axís com varies places nomenades Major, de Morgades, de Ramón Corbella y del rector Vicents García.

L' ajuntament vé costejant una escola incomplerta de minyons y noyes y procura la conservació dels camins, encara que derrerament ha sigut construit un brancal de carretera des de Belltall, en la de Montblanch a Tàrrega, fins al poble, donada la importancia de son balneari, de que farèm esment més avall.

Reb corrèu diari per Tàrrega.

La esglesia parroquial que forma part del bisbat de Vich, està dedicada a Santa María y a Sant Llorenç, celebrant lo poble la festa major la diada de Santa Bàrbara, la devoció a la qual va introduhir entre sos feligresos lo famós rector de Vallfogona, En Vicents García, gran poeta català del segle XVII, nascut a Tortosa y possehidor de dita parroquia des del any 1607 a 1623 en que va morir, soterrant-lo en la hermosa capella de la Santa, erigida en aquella esglesia parroquial.

Lo terme municipal de Vallfogona, quina situació ja ha sigut esposada, afronta al N. ab lo de Guimerà, en la provincia de Lleyda; al E. ab lo de Llorach; al S. ab lo de Rocallaura y al O. ab lo de Ciutadilla, abdues localitats pertanyents també a la provincia de Lleyda.

Dit terme reuneix la extensió de 1,150 hectàrees de terreny, distribuides en 273 de secà; 5 d' horta; 200 de vinya; 60 d' oliverar; 63 de pineda; 269 de pastures; 240 sense conrèu y 40 d' inútils.

Se cullen a Vallfogona, per terme mitg, 690 hectòlitres de blat; 217 d' ordi; 1,000 de civada; 35 de cigrons; 7 de fesols; 70 de veces; 175 de guixes y altres llegums; 2,400 de ví; 120 d' oli; 15,000 de patates y 4,340 de tubèrcols y ferratges.

Vallfogona de Riucorp va ésser una localitat provablement fonamentada per la casa de Queralt, que durant lo senyoríu de Gombàu d' Oluja, cedit per son avi, En Pere de Queralt, fóu donada per dit senyor, en 1192, als Templers, ordre relligiosa que gaudí de la jurisdicció temporal del lloch fins a 1312, passant a la de Sant Joan de Gerusalèm, sots la qual fóu cap d' una petita Comanda, com la Espluga de Francolí, fins a la incorporació dels drets senyorials a la Corona, en l' any 1811 (295).

LO BALNEARI DE VALLFOGONA.—Importantíssim edifici, proper a la localitat de Vallfogona.

Dues són les fonts minero-medecinals que naxen en un meteix terreny. La més comuna, de cabdal més abundós y majors aplicacions terapèutiques, que flueix a quatre metres de la riba dreta del ríu Corb, en un lloch orientat al O. d' Albió y al E. de Vallfogona, distant tres y dos kilòmetres respectivament de abdues localitats; altre de cabdal més reduhit, quines aygues se explotan des

---

(295) Veja-s la obra anteriorment anotada.

de 1904, que surt a metre y mitg de la riba oposada y a 134 metres de la anterior en la direcció de la corrent fluvial.

Les enfermetats per la curació de les quals es indicat l' ús de les esmentades aygues, són: 1.ª lo *linfatisme* y *escrofulisme;* 2.ª l' *artritisme* en diferentes manifestacions, des de lo *reumatisme* crònich fins a la obesitat; 3.ª les *anèmies* y *clorosis;* 4.ª la *sífilis;* 5.ª les erupcions y enfermetats de la pell; 6.ª les del aparell digestíu en les variades complicacions en que-s pot presentar la dolencia; 7.ª les *faringitis* cròniques; 8.ª les *rinitis* cròniques o *rino-faringitis;* 9.ª la *laringitis* catarral crònica; 10.ª les enfermetats del aparell genital de la dona, la *blefaritis* crònica y 12.ª les llagues, traumatismes y altres dolencies que afectan al sistema muscular o ossós.

Vallfogona de Riucorp.—Lo Balneari

L' anàlisis de les aygues dóna les següents proprietats: en quant a la color, apareix clara; si s' atèn a la olor, reuneix la de com ous podrits, que immediatament desapareix després de sa emersió; lo gust es un poch salat y en la font petita fins quasi amarch; la temperatura es de 14 graus y-l pes resulta de 1'00665 en la font gran y de 1'00903 en la altra. En quant al anàlisis químich, en cada litre d' ayga hi ha 25'34 c. d' àcit carbònich y 10'60 de nitrògen, axís com indicis d' àcit sulfhídrich en la petita, contenint abdues, respectivament, 0'35340 grams, y 1'76126 grams de sulfat sòdich; 2'17755 y 1'71714 de sulfat càlcich; 0'63133 y 0'94580 de sulfat magnèsich; 3'98688 y 7'01071 de clorur sòdich; 0'00014 y 0'00066 de bromur sòdich; indicis y 0'00013 de yodur sòdich; 0'18733 y 0'28714 de bicarbonat càlcich; 0'02830 y 0'01506 de bicarbonat estròncich; 0'00078 y 0'09147 de bicarbonat ferrós; 0'05784 y 0'05571 de silicat sòdich; 0'01528 y 0'02543 de sílice lliure; 0'00250 y 0'00181 de fosfat d' alumini, ademés de petites quantitats en abdues fonts, de potasi, liti y sulfurs alcalins, tot, segons los anàlisis oficials del Dr. Casares, havent sigut classificades, en conjunt, dites aygues, de clorurades sòdiques, sulfatades, sòdich-magnèsiques, constituint una varietat del bromur yodurat.

L' establiment es grandiós y montat ab totes les conveniencies de comoditat y higiene, de 66 metres de llargada, als quatre vents, de artística frontalera, formant cinch cossos d' edifici, lo central y dos a cada costat, tots de tres pisos, ab sales, habitacions, cambres de tota mena y gran luxe de

departaments pera banys, pulverisacions, inhalacions, dutxes y medicacions.

La temporada del balneari es de 15 de Juny fins a 15 de Setembre, y per arribar a Vallfogona lo viatge pot fer-se des de Tarragona y Barcelona, ab los ferrecarrils que afluexen a Montblanch, prenent allí los cotxes pera la carretera de Montblanch a Tàrrega y lo brancal corresponent, abans de la derrera vila esmentada que directament conduheix a dita localitat, o de Lleyda y Barcelona per la vía ferrada de dit nom, fins a Tàrrega o a Cervera, y prenent en les respectives estacions los carruatges que portan al establiment.

Contribueix a fer sanitosa la estancia en dit lloch, lo espandiment que resulta de sa situació a prop de 600 metres demunt del nivell de la mar, en una vall de més de 28 kilòmetres, per ahont venen corrent les aygues del ríu Corb, rodejada de montanyes plenes de pinedes y alzinars, ahont la naturalesa gallardeja de ses forces vitals en tota mena d' elements, que justifican la grandesa de la obra del Criador.

Bibliografía.— Ramón Corbella, Pvre.: *Lo nostre poble,* Aplech de noticies fahents pera la historia de Vallfogona, cap. XIV, pl. 153 y següents. (Vich, Tipografía catòlica de Sant Joseph, 1898).— Francesch Carreras y Candi: *Disensions locals a Vallfogona en 1406* y *Vallfogona en lo segle XV segons dos llibres de Cort,* publicats en *La Veu del Montserrat,* any 1899, pl. 3 lo primer y anys 1899, pls. 35, 59, 92, 108, 164, 188, 235, 277, 299, 355 y 396 y any 1900, pl. 43, lo segon.— *Memoria sobre el Balneario y aguas mínero-medicinales de Vallfogona,* per lo doctor D. Ciriaco Giner. (Barcelona; establiment tipogràfich *La Hormiga de Oro,* 1905).

Vilavert

Vila emplaçada a la vora del ríu Francolí, abans de passar aquest la petita vall pera entrar en lo Camp de Tarragona, en mitg dels nuclis montanyosos que forman los colls de Lilla y de la Riba, a 4 kilòmetres de Montblanch, abans d' arribar a dita vila, venint de dit Camp y a 30 de Tarragona. Se composa de 948 habitants.

Usat en 1821

La agrupació principal de la població està composta de 233 edificis, 110 d' un pís y 123 de dos, ademés de 13 masíes, 30 cases de pagesía, accidentalment habitades y 11 alberchs de sopluig escampats per lo terme, constituint 7 o 8 carrers, nomenats de la Vila, de la Esglesia, Masíes, Abeurador, Afores, Carretera, Pont y Costeta y una plaça major.

L' ajuntament manté dues escoles elementals, una per cada sexe, y compleix ab regularitat los serveys públichs, puix ademés de la agricultura, primera font de riquesa del poble, hi ha establerta a la vila alguna industria

y una bona fàbrica de texits, comptant per la extracció de fruyts y per lo trasport dels productes industrials, ab la vía ferrada de Tarragona a Lleyda, que atravessa lo poblat, y la carretera general de Reus a Montblanch que axí meteix passa tocant a les cases.

La parroquia es d' ascens y la esglesia parroquial està dedicada a Sant Martí, diada de la festa principal, ademés d' existir en son terme la ermita de la Mare de Déu de Mongoy, en un petit turó proper a la vila, assenyalat per la munior de xiprers que s' alçan en sa ruta.

Hi ha en la població bones y suficientes fonts. Vilavert pertany al districte electoral de Valls-Montblanh.

Lo terme afronta al N. ab lo de Montblanch; al E. ab lo meteix, especial de Lilla; al S. ab lo de la Riba y al O. ab los de Rojals y Montreal.

La extensió de dit terme reuneix 1,823 hectàrees de terreny, distribuides en 9 de secà; 96 de regor; 8 d' horta; 292 de vinya; 72 d' oliver; 10 d' avellaner; 2 de fruyterars; 522 de bosch; 570 de pastures; 122 sense conrèu y 120 d' inútils.

Poden collir-se a Vilavert 120 hectòlitres de blat; 1,260 d' ordi; 250 de moresch; 30 de faves y favons; 50 de fesols; 4,500 de ví; 144 d' oli; 60,000 kilos d' avellanes; 800 de fruytes; 12,000 de trumfes y 100 de ferratges.

Vilavert es vila originaria de fèu reyal, tal vegada fonamentada ab les despulles dels habitants de Vilasalba qui no volgueren trelladar-se a Montblanch quan lo rey Anfòs I va autorisar la esmentada trelladació (1163) y otorgà la concessió de la carta de població del referit lloch de Montblanch.

Establerta més avall de la confluencia dels dos rius Anguera y Francolí, gaudeix de les aygues comunes, y part de son terreny es de regor.

Lo percebiment d' aquelles aygues pera la regor de les hortes de Valls y Tarragona, imposà als arquebisbes, senyors del Camp, la obligació de pactar ab lo rey vers la forma de la distribució de les diades de regor, y pera cumplir aquelles disposicions y guardar lo dret dels regants del Camp, en móltes ocasions anava lo cònsol de la ciutat ab la host, recorrent la mare del ríu fins a Vilavert, trencant les rescloses y obligant a baxar la ayga ríu avall, sobretot en temps de sequetat y durant la rigorosa temporada del istíu.

Vilavert, com Montblanch, foren poblats que-s mantingueren dins de la jurisdicció reyal durant lo temps del antich organisme, depenjant del batlle y del veguería establert en la esmentada vila de Montblanch, com manifestarem oportunament, sens perdre may sa condició de reyalesa.

Vimbodí

Vila que compta ab 1,774 habitants, situada a la marge dreta del ríu Francolí, entre dit ríu y la derrera ramificació de la serra de Prades, a 10 kilòmetres de Montblanch, al occident de dita vila y a 48 de Tarragona.

Emplaçada la vila en terreny relativament planer, estès com lo de Montblanch y lo de la Espluga de Francolí, al pèu de la montanya abans esmentada, se composa son caseríu de 510 edificis, 92 d' un pís, 58 de dos y 360 de tres, ademés de 33 masíes y 115 corrals y altres edificis deshabitats, axís com 9 alberchs de sopluig escampats en son terme municipal, constant lo poble de 15 o 16 carrers, los més coneguts ab los noms de carrers Major, Sitjar, la Font, Bens, la Esglesia, Navacona, carrer de Dalt, Sant Antoni y altres, l' arrabal de Lleyda y la plaça Major.

Per la instrucció pública té assenyalada la vila dues escoles complertes elementals, una per cada sexe, ab casa y retribucions per los mestres qui hi són mólt estimats, puix es singular l' entussiasme dels vimbodinenchs, ben pochs analfabets, per la instrucció. Reben lo corrèu per la estació que té la vía de Tarragona a Lleyda, establerta tocant a les primeres cases de la localitat. Passa propera a la metexa la carretera general de Tarragona a Lleyda. Pertany al districte electoral de la Circumscripció.

La font de riquesa principal de Vimbodí, es la agricultura, axís es que entre altres societats s' ha instituit entre sos habitants un sindicat y un centre agrícol.

La parroquia de Vimbodí es d' ascens, dedicada a Sant Salvador, diada de sa festa principal, y entre son terme y l' antich de Poblet s' alça l' ermitori de la Mare de Déu dels Torrents, al que vé adscrit lo coadjutor de aquella feligresía.

Usat en 1840

Hi ha en aquest poble un forn de vidre, únich a la comarca y en son terme la Granja de Riudabella, abans dels monjos de Poblet, ara remarcable explotació agrícola, ab observatori metereològich.

Les aygues potables hi són excelents y abundants.

Lo terme de Vimbodí resulta lo més extens de tots los del partit de Montblanch, puix arriba a comptar ab 8,635 hectàrees de terreny, la major part de bosch, tota vegada que-s troba comprès dins del esmentat terme lo famós bosch de Poblet, com va quedar agregat a dit terme l' especial que era propri del monestir, segons dirèm més endevant.

Les afrontacions del terme són al N. ab Tarrés y Vinaxa, que ja pertanyen a la provincia de Lleyda; al E. ab Espluga de Francolí; al S. ab Vallclara y al O. ab lo terme del Albi, que es un poblat de la provincia esmentada.

Les 8,635 hectàrees de terreny del terme de Vimbodí venen classificades en 800 de secà; 11 de regadíu; 600 de sembradura; 2 d' horta; 1,500 de vinya; 112 d' olivers; 29 d' atmetllers; 122 d' avellaners; 2 d' arbres fruyters; 5 de prat; 2 d' arbreda; 4,100 de bosch; 800 de pastures; 300 sense cap conrèu y 250 d' inútils.

Les collites de Vimbodí, per terme mitg, donan lo següent resultat: 1,000 hectòlitres de blat; 2,500 d' ordi; 250 de civada; 100 de sègol; 100 de moresch; 5 de cigrons; 20 de faves y favons; 50 de fesols; 20 de veces; 5 de guixes y altres llegums; 27,000 de ví; 224 d' oli; 14,500 kilos d' atmetlles; 73,200 d' avellanes; 1,000 de fruytes variades; 20,000 de trumfes y 500 de ferratges.

La carta de població de Vimbodí fóu otorgada per lo comte En Ramón Berenguer IV, en 29 de Novembre del any 1153, a favor dels pobladors o habitants de la vila. En 26 de Juny de 1172 lo fill de dit comte, nomenat Anfós I, rey d' Aragó, donà lo senyoríu de Vimbodí als monjos y comunitat de Poblet,

Clixé de J. García Tajahuerce

Vimbodí.—Vista parcial de la població

y aleshores va passar lo poblat a formar part dels bens d' aquell monestir. Encara avuy es de veure en lo portal d' entrada l' escut del abat D. Joan Payo Coello. La donació fóu feta del mer y mixte imperi, a fí d' assegurar lo domini del bosch per la esmentada comunitat, y-ls vehins de Vimbodí lluytaren durant més de cinchcents anys ab l' administrador de Poblet per l' ús de les llenyes y demés productes forestals d' aquell bosch, fins l' any 1770 en que lo rey Carles III, en un despaig de 22 de Setembre, expedit des de Madrid, tractà de reduhir les facultats del monestir sobre los vehins y habitants de Vimbodí.

D' aquella lluyta va previndre en gran part l' enrunament de Poblet en l' any 1835, després de la lley d' exclaustració, essent los fills de Vimbodí los primers y principals enderrocadors del preuat edifici, dels materials del qual s' aprofitaren, com los de la Espluga, durant la mitja centuria en que estigué abandonat, per bastir llurs construccions y amollar llurs cases ab joyells de tota mena, enemichs acèrrims dels monjos pobletans.

En quant a la part del terme ahont arrela lo bosch, l' Estat va reservar-se sa conservació y explotació en benefici dels metexos pobles de la Conca y del

Camp de Tarragona, pera nodriment de les aygues del ríu Francolí, encarregant-se lo servey del Estat de dita explotació y conservació, fins a fer d'aquell terreny una de les estacions forestals més importants de la regió catalana, segons farèm present al descriure en lo següent apartat tot lo que pertany al celebrat monestir de Poblet.

Com a complement de la tasca imposada en la relació de poblats y térmens del partit judicial de Montblanch, deu consignar-se que la totalitat de caserius existents en dit partit, arriba a la quantitat de 8,830, dels quals 6,854 són constantment habitats, 767 per temporada y 1,842 sense cap ús d'hostatge personal, existint ademés 818 alberchs, dos habitats, 6 accidentalment y 810 que sols se estiman com corrals o alberchs de sopluig.

En lo que correspòn a la part agrícola, hi ha que fer esment també de que la totalitat d'hectàrees de terreny del partit puja a 81,502, important los fruyts més comuns lo següent resúm: blat, 26,244 hectòlitres; ordi, 44,860; ví, 261,628; oli, 3,685; atmetlles, 36,379 kilos; avellanes, 162,016; fruytes, 240,422 y patates 360,544.

Aytals són los datos relatius al esmentat partit, quina descripció poble per poble acaba d'exposar-se.

II

LO MONESTIR DE POBLET

En lo terme municipal de Vimbodí tocant al de la Espluga, apareix emplaçat lo monumental edifici, conegut ab lo nom que porta lo present títol, quina importancia artística y històrica per la Corona d'Aragó, nos ha obligat a una descripció especial, encara que lleugera, donades les condicions de la present obra.

Poblet, com a monument públich (296) es un musèu del art de la construcció, en la diversitat de manifestacions y en los variats ordres arquitectònichs desenrotllats en la nostra terra, des de la restauració cristiana, en lo segle XII, fins als moderns temps; tal volta més bell arquitectònicament que per detalls esculpturals, en los que es mólt sobri. Examinat detingudament aquell grandiós edifici, es induptable que l'arquitecte trobarà en la estructura de la fàbrica models de tota mena, des dels senzills als més complicats en les regles de la construcció, sense que lo element científich puga oblidar-se del artístich que en general domina en lo monument.

Poblet, històricament parlant, resulta la verdadera casa payral de la na-

(296) Si bé no té la consideració de monument nacional, es estimat com a tal en totes les esferes oficials.

cionalitat catalana aragonesa, puix hostatjà a nostres reys en vida y mort, als nostres magnats de totes categoríes, als nostres ciutadans, als nostres prelats, als nostres dignataris y a tots los qui durant més de tres segles contribuiren ab llur esforç, inteligencia y recursos, a afermar la esmentada nacionalitat.

La importancia del monestir de Poblet, ademés de la devoció extesa per tot Catalunya vers la ordre de Sant Bernat de Clarvaux, en lo segón terç del segle XII, fóu deguda a sa situació o emplaçament entre Tarragona y Lleyda, junt a la antiga vía *Aurelia,* com a lloch de repòs dels nostres reys, en llurs viatges de Barcelona a Çaragoça o vice-versa, per lo camí de la vía *Màxima* romana de Barcelona a Tarragona, y per lo de la *Aurelia* de Tarragona a Lleyda, únich conegut en aquell temps y recorregut ab prou freqüencia per lo comte En Ramón Berenguer IV, son fill lo rey Anfós I, son net En Pere I y son besnet En Jaume I lo Conqueridor.

En dit paratge, al pèu de la serra oriental de Prades, varen refugiar-se, segons tradició, a arrel de la restauració cristiana, certs anacoretes, com ho feren en les serres del Tallat y Albarca, a mida de son domini pêls restauradors, donant lloch al assenyalament d' aquella partida de terreny ab lo nom de terme dels Ermitans o de les Ermites, ab que encara era conegut quan En Ramón Berenguer IV va concedir la carta de població a la vila de Vimbodí, segons oportunament havèm exposat (29 Novembre de 1153). Donat dit terme al monestir de Fontfreda *(Font Froide)* segons En Finestres, en 18 de Janer del any de la Encarnació 1149 (297), arribaren los fundadors a dit lloch en Setembre del any 1153, instalant-se en una granja dels eremites que nomenavan Poblet (corrupció de *populetus, auba,* o *xop* en català, per la abundor de aquest arbre), començant per la erecció de la comunitat y alçant-se prompte les primeres capelles nomenades de Santa Catarina, Sant Esteve y Santa María, que encara subsistexen les dues primeres y transformada la derrera en la Basílica de Poblet (298). La construcció de dites capelles també, segons En

(297) La data assenyalada per l' historiador de Poblet, lo monjo En Jaume Finestres, o es esmenada o lo document es fals, puix se suposa subscrit per lo bisbe de Tortosa en Gaufret, que no fóu nomenat prelat fins l' any 1151, y se posa lo títol de comte de Tarragona al donador En Ramón Berenguer IV, que may usà de semblant títol, o en cas de que l' utilisés, no ho podía fer fins a la retrodonació de la ciutat després del any 1153.

(298) Ab la competencia sobre precedencia que va suscitar-se entre lo monestir de Poblet y lo de Santes Creus basada en la antiguetat de abdues fundacions, resolta definitivament en lo segle XVIII, en favor del derrer dels esmentats monestirs, després de tres o quatre segles de disputes, varen esmenar-se no pochs documents dels primers anys de fundació per part de Poblet, donant força a la tradició del walí de Ciurana que va trobar al eremita Poblet en aquell lloch que s' anomenava *Lardeta,* fent-li donació de dit lloch, segons un document escrit en alarb que lo monestir exhibía. Semblant document traduhit per l' acadèmich En Pasqual Gayangos, resulta una carta de permís del emir Almumenim, dictada en 1217, pera que los monjos de Poblet, en lo territori de *Lleyda,* poguessen pasturar y abeurar los remats de bestiar de proprietat del monestir, més enllà del ríu Ebre, o en los dominis dels serrahins. Tampoch mereix gran fè la llegitimitat íntegra del document de concessió del terreny als monjos de Font-Freda, com havèm consignat en la nota anterior, y mólt menys pot assegurar-se que los primers abats de la nova fundació que esmenta En Finestres, nomenats Esteve y Vital, sían realment de Poblet o degan anotar-se en la llista dels de Font-Freda.

Finestres, fóu deguda a la lliberalitat y estimació a la nova comunitat del comte En Ramón Berenguer IV, y encara que aquelles per la forma de llur construcció no pot negar-se que varen bastir-se en lo segle XII, abans del establiment del art ogival, creyèm que foren primicia dels nous fundadors, después de recollir grans emoluments y beneficis en sa estancia a Tortosa, ahont passaren lo abat Grimoard, acompanyat del monjo Esteve (1154), quan los conqueridors de la ciutat y territori del baix Ebre acabavan de rebre los donatius subsegüents a la conquesta y venía fent-se lo repartiment de terres y cases entre dits conqueridors.

La fàbrica del monestir apar que no començà fins l' abadiat de Huch (1166 a 1181) puix dels primers dies de son govern resulta ésser una donació feta a 3 de Maig de 1166, per En Ramón de Cervera y sa esposa Ponceta, del senyoríu d' un molí en lo terme de la Espluga, ab facultat d' arrencar pedra a fí d' inaugurar les obres del edifici (299), y del 3 de Febrer del any 1189 es altra donació de Pere de Castellfollit y sa muller Ermesendis de les pedreres que possehían en lo propri terme de la Espluga pera la fàbrica del monestir (300).

Clixé de Joan Castellvell

Poblet.—Plaça devant la esglesia

Es indubtable que acabades les capelles de Santa Catarina y Sant Esteve o ensemps a la edificació de les metexes fóu alçada o començada la esglesia Major, dedicada a Santa María, de trassa del segle XIII y la ala del claustre principal tocant al mur de la esquerra de dita esglesia, ala costejada, segons sembla, per lo comte d' Urgell, Ermengol VIII, segons Monfart (301).

Aquella esglesia afecta en la planta la forma de creu llatina, component-

(299) Diu la donació: *Item donamus ac concedimus vobis et prefato monasterio licentiam pangendi atque evellendi et portandi saxa et lapides de honore nostro de Spulga, quantum opus fuerit ad fundandum et construendum monasterium vestrum et officinas monasterii,* etc. (Cod. de Poblet, document XXXI, fol. 29 v.; *Tarragona Cristiana*, vol. I, p. 638 y Apèndix n. 51).

(300) Cod. de Poblet, doc. CCXXVI, fol. 147.

(301) Monfart: *Historia de los Condes de Urgel*, vol. I, cap. LIV, pls. 426 a 430.

la tres naus, una central de 8'40 metres de llum y de 4'30 quiscuna de les dels costats, essent la amplaria total de 21'10 metres, comptant ab lo gruix de les columnes o pilans, que té 2'10 metres. La llargaria des de la hermosa porta romànica fins al absis, es de 85 metres, y la alçada de 28 en la nau central y 18 en les laterals.

L' istil dominant en la obra general, es consemblant al de la Sèu tarragonina, si bé que de més curtes proporcions y sense cap ornamentació en lo treball arquitectònich, de senzills detalls en lo sòcol, fust, capitell y imposta de

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Poblet.—Vista dels claustres per la part superior

totes ses columnes, sense quasi arestons en les voltes y ab poca correcció de línees en los archs, tal volta per que després d' acabada la obra va fer algún moviment, tota vegada que en general adoleix de dèbils fonaments.

Lo que pot assegurar-se es que seguint lo exemple de la Sèu tarragonina va començar-se la fàbrica sots les formes del ordre romànich o monacal fins a ran de les impostes. Com al arribar la obra a dita alçada deuría introduhir-se l' art ogival, d' allí amunt fóu variat l' istil, adoptant-se lo nou ordre, ab més o menys perfecció, pera lo coronament del edifici.

Les naus des de la porta al creuer constan de set archs, y en lo creuer que careix de lucernari, ab una capella a cada braç, s' obre immediatament l' absis, que té cinch capelles o absidioles, emplaçant-se en lo centre l' altar major, entre lo qual y les capelles esmentades hi ha un ambulacre.

Excepte la esbeltesa de la porta romànica de la entrada, al fons del atri conegut ab lo nom de *Galilea,* destinat a enterraments de magnats y dignataris, ab un altar en los panys de paret laterals, ahont s' alçavan la capella del Sant Enterro, composant-lo delicades esculptures de marbre, y la de la Verge dels Angels, com també la gran obra de marbre del altar major, de quatre cossos subdividits en requadros de finíssima talla y esculptura (302), res

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Poblet.—Interior dels claustres

més de notorietat pot esmentar-se en la dita esglesia, com a detalls, que no-s referesca ja a les sepultures reyals, de que parlarèm més endevant, tota vegada que la frontalera de la Galilea, obra mólt moderna, resulta verament raquítica, si la comparàm ab la importancia de tot lo monument. En los dos murs del creuer s' obren les dues sagristíes, la de la dreta, moderna, relativament de belles y grans proporcions, y la de la esquerra, com una petita esglesia romànica, tal volta la primera capella de Santa María.

Lo claustre principal, qual ala S. afronta ab la esglesia y s' hi comunica per dues portes, forma un quadrat de gran extensió, del qual la ala esmentada es de tradició romànica en les obertures inferiors d' archs de mitg punt ab columnes aparellades, y les altres tres són gòtiques ab grans arcades apuntades

(302) La obra del retaule del altar major fóu deguda al abat Queixal (1526 a 1531). Lo cost de la metexa sembla que donà lloch a que se-l residenciés per la comunitat, acabant per destituir-lo y passant sos derrers anys, fins a la mort, en lo castell de Xàtiva.

sota les quals y sostinguts per dues o tres columnes s' hi desenrotllan hermosos calats.

En l' interior del pati, una bella glorieta romànica tenía en son centre un surtidor de 31 canelles, hont la ayga feya delitosos jochs. Avuy es exut. Per la galería N. del claustre s' entra al *refetor,* sala rectangular de més de 33 metres de llargada per 8 y $^1/_4$ d' ample, ab volta de tres archs y 4 revoltonades, y ab 12 finestrals romànichs, trona y despulles de una pica ab surtidor en lo centre; al costat del refetor s' ovira altra porta destinada a la cambra nomenada *barbería* y *calefacció;* al propri claustre y en la nau del mitgdía se destaca la hermosa porta del *Aula Capitular,* departament interessantíssim, construit ab quatre esbelts pilans centrals que dividexen la

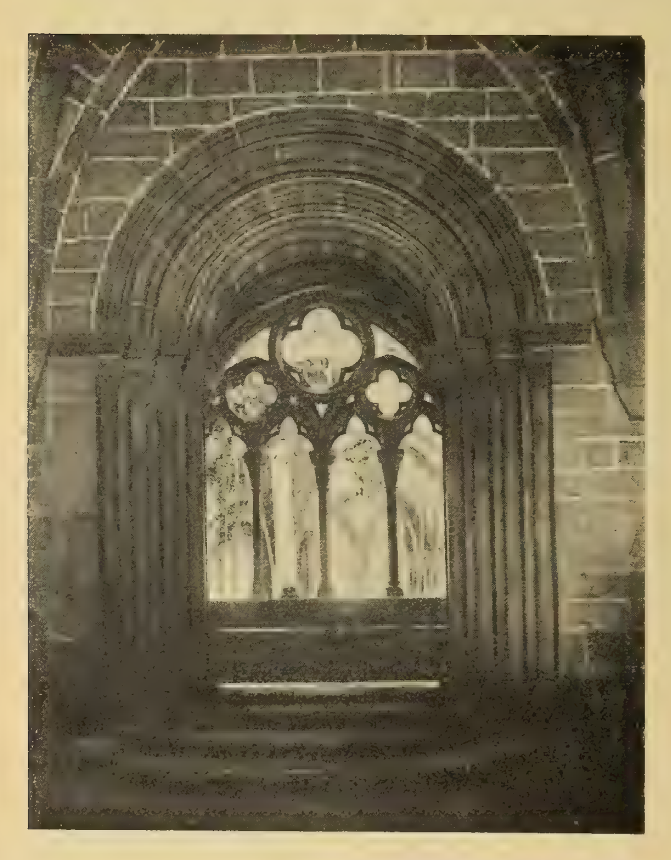
Clixé de Joseph Torras

Poblet.—Ala del claustre. Porta de la Aula Capitular

volta en tres naus, iguals per tots costats, formant nou revoltonades y presentant-se la sala enterament quadrada, a la que dóna llum la obertura de cinch bells finestrals gòtichs en lo mur oposat al de la entrada, quines filigranades columnes, capitells y calats, són de perfecció admirable; al extrém del corredor del claustre de mitgdía s' obre nova porta que comunicava ab los claustres interiors y servía de *Locutori,* donant a la vegada ingrés a les dues grans sales de la *Biblioteca,* que nomenavan biblioteca antiga y biblioteca moderna, trobant-se en aquesta los famosos volums (4322) que havían pertenescut a la «Llibrería de D. Pere d' Aragó», enquadernats tots en tafilet vermell, ab l' es-

cut de la casa de Cardona, filets, títol de la obra y cantoneres daurades (303); prop de la esmentada porta del corredor de mitgdía apareix la d' ingrés a la gradería pera pujar al dormitori dels novicis, demunt del locutori y de la biblioteca, dormitori que consisteix en una llarguíssima cambra de 87 metres per més de 10 d' ample, montada ab 19 grans archs pera sosteniment de la cuberta, ahont després del espayós corredor central estavan arrimades a abdós costats les cel-les dels novicis, tenint al extrém immediat a la esglesia una gran escalinata pera baxar a la metexa, y en lo centre del mur del sol-ixent un departament adherit que servía d' arxíu a la comunitat, quina importantíssima documentació jau, sens haver sigut encara catalogada, en l' Arxíu nacional.

Al claustre s' hi entra des de la porta reyal, per un ample corredor abovedat y al penetrar en lo recinte, s' obre a la esquerra altra porta, a fí d' entrar a les cuynes, rebosts y magatzems, puix tocant a les metexes apareix lo refetor, de que ja havèm fet esment.

Clixé de Joseph de Romero y de G.

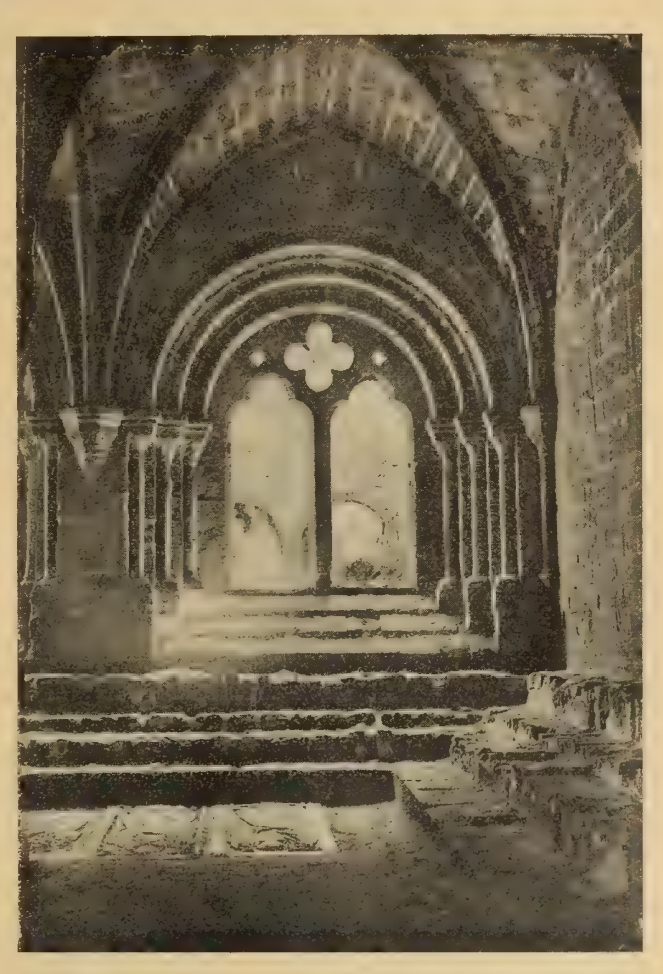
Poblet.—Vista del claustre des del interior de la Aula Capitular

Abans d' abandonar aquells místichs corredors, plens d' anyorament y de tristesa, augmentada a cada instant a la contemplació de les sepultures profanades penjades en los murs de les quatre naus, havèm de fer present que per una ampla escala devant del departament de les cuynes, se puja al sobreclaustre, també antigament aporxat ab columnes y archs, ara desapareguts unes y altres, obrint-se al derrer replà de dita escala, a la dreta pujant, la cambra nomenada dels monjos jubilats, quina arquería es verament notable, departament devall del qual s' extén lo gran celler, que a no tindre la canalisació de pedra que volta ses parets, y setials

(303) Dels llibres a que-s fà referencia en lo text, se-n troban depositats prop de 500 en la Biblioteca provincial de Tarragona, havent-n' hi alguns també en la Biblioteca-Musèu Balaguer, de Vilanova y Geltrú.

acanalats per assentar-hi los vexells, semblaría una esglesia monumental bastida a certa fondaria del plà-nivell de tot l'edifici, tal es la perfecció de ses voltes, sostingudes per dos robustos pilars.

Tornant ara al vestíbol de la entrada al monestir per la porta reyal, quina descripció farèm més endevant, una vegada passada dita porta apareix a la dreta la d' ingrés al pati del palàu reyal, nomenat del rey En Martí, y prop de la entrada del claustre, en la metexa part, la dels cups y prempsa d' oli, que tenen comunicació també ab lo pati del esmentat palàu, assentat demunt d' aquells departaments. Dita obra del palàu va manar fabricar-la en 1397 lo dit sobirà En Martí l' Humà, provablement progectada y començada per son pare, lo rey En Pere III lo Cerimoniós, sospenent-se a sa mort y no renovant-se la fàbrica fins al regnat d' En Felip IV, si bé que mólt modestament, en comparació a la riquesa que-s nota en los primers treballs. Axís y tot quedà incomplerta. La porta d' ingrés a les cambres y-ls finestrals hermosíssims oberts en los murs de la obra primera, són dels exemplars més delicats que-s conexen de calats y capitells del gòtich florit. Devant de la porta d' ingrés al pati del palàu, en la part esquerra del vestíbol de la entrada principal, s' extén un altre gran pati destinat a descavalcar, començant des de dit punt al interior una serie de departaments y cambres, quina fàbrica ja no reunía les condicions de la que havèm exposat fins ara, quasi per complert de bulsonada treballada, en general, artísticament, y constituint en sa totalitat lo que pot assenyalar-se com la part monumental interior de Poblet. La que s' indicarà en endevant, era senzillament de pedra y argamassa, encara que en

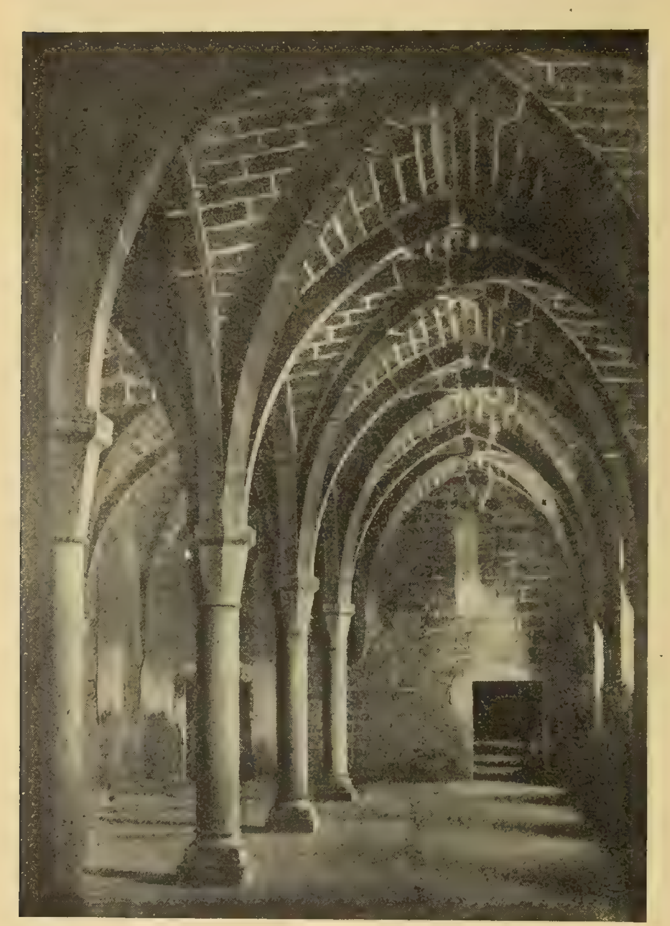

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Poblet.—Aula Capitular

móltes portes, finestres, part de murs, montants, llindars, archs, y en complertes petites cambres no dexan de figurar-hi treballs esculpturals, essent sa construcció més o menys artística, segons la importancia del departament.

En aquell pati abans indicat hi havía la corresponent font y abeurador y donavan al meteix les habitacions dels monjos llechs, conversos y donats, lo forn, pastissería y cambres pêls treballadors, la farmacia, la casa del Prior ab son hort. A derrera del locutori dels monjos jóvens y de la biblioteca venen emplaçats lo claustre del locutori, lo de Sant Esteve, proper a la capella antiga de que havèm fet esment, conegut també dit claustre ab lo nom de claustre de la Enfermería, per contindre semblant dependencia les habitacions superiors, havent refet tota aquella fàbrica l' abat Joan Martinez de Mengucho ab 1,000 florins d' or que li donà lo rey En Ferràn I; lo joch de la pilota, una gran bassa ab escales per banyar-se, les cambres reyals, edifici montat derrera la capella de Sant Esteve per l' abat En Guillém d' Agulló, en lo segle XIV, al obgecte d' hostatjar als sobirans, completant aquella part del monestir munior de cambres nomenades *Cases noves*, sens dubte alçades per alberch del acompanyament de dits sobirans durant la llur estada entre la comunitat de Poblet.

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Poblet. — Biblioteca

Lo conjunt de tots los edificis que acaban de consignar-se estava comprès dins d' un gran clòs amurallat de 1,798 metres de llarch y 4'68 d' alçada, y encara dins de dita muralla se trobavan inclosos l' hort nomenat de Sant Bernat, los cementiris, lo dels monjos y altres personatges al volt exterior del absis de la esglesia y-l dels llechs, tocant a la nau dreta entre la sagristía nova y-l frontis del temple, lo palàu del abat, a mitgdía del monestir y separat del meteix, edifici d' estil

pseudo clàssich decadent, del segle XVIII, y les dependencies exteriors de la clausura que indicarèm més endevant. La clausura interior era defensada ab un mur de 608 metres per 11'30 d' alçada y 2 de gruix que manà bastir Pere III lo Cerimoniós, començada la obra en 1367 y acabada deu anys després, durant lo abadiat de Guillém d' Agulló, sots la direcció del lloch-tinent del sobirà en la regió catalana, frà Guillém de Guimerà, de la ordre de Sant Joan.

En aquesta muralla, que convertí lo monestir en una verdadera fortalesa, no s' hi obre altre pas que la Porta Reyal. La porta, de punt rodó, formada de grans dovelles ab los escuts de Catalunya y Reyal, té demunt, a mitja alçada del parament del mur hont s' obre, un rengle de matacans y a cada costat una torra vuytavada, marletada, també ab lladroneres; lo conjunt es una construcció robusta y superba.

Poblet.—Claustre, naus de la esglesia y cimbori

De tant en tant aparexen en lo clòs de la clausura altres torres de bulsonada en los cayres com la de la presó, la de les hosties, la dels boigs, la del Prior, etc., en la metexa forma vuytavada y algunes quadrades.

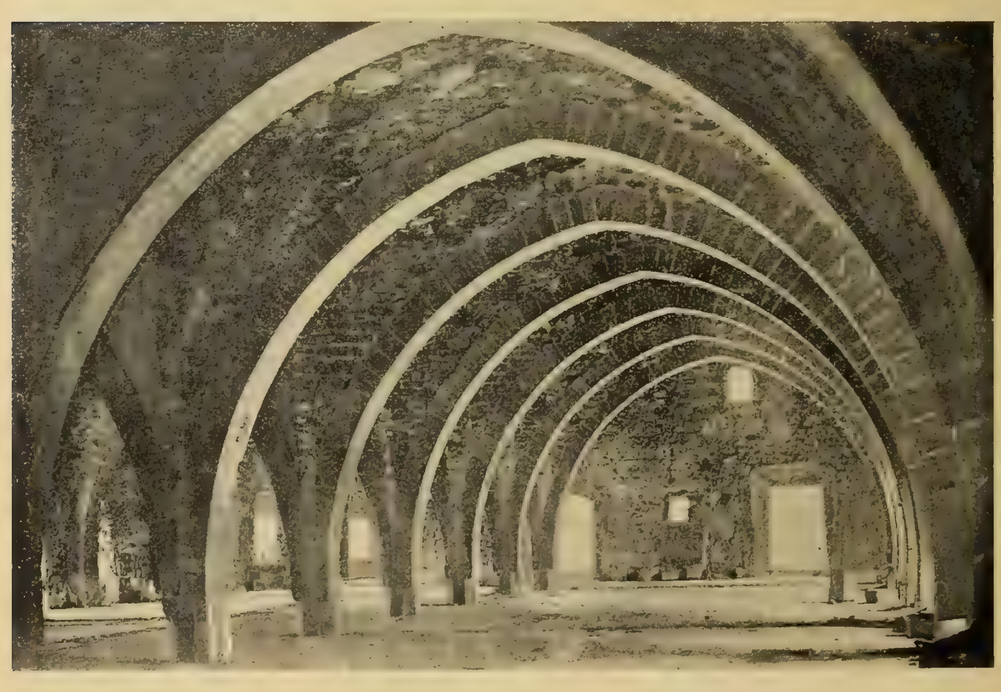
En l' exterior de la clausura alçaren los monjos de Poblet altres departaments destinats a la administració de sos bens. Partint de la porta o portería exterior en la plaça del monestir, seguían a la esquerra del camí que conduhía a la porta reyal, diversos edificis encaminats al servey de la esmentada administració, començant per la ferrería y la cerrallería, y en altre departament devanter los estables pêls animals de treball, ab habitacions pêls mossos y demés treballadors que depenían del monjo administrador.

Al extrém del camí apareix la gran *Porta Daurada,* obra monumental que per ses proporcions tota de bulsonada, ab diferents escuts per ornamentació y sageteres per remat, axís com la bella capelleta, nomenada de Sant Jordi, alçada a sa dreta, ab la bonica fatxada, de gòtich decadent y gornisa superior, venen a justificar la grandesa dels edificis que ha de presentar-se promp-

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Poblet.—Glorieta exagonal de forma bizantina

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Poblet.—Dormitori dels monjos jubilats

te a la vista del observador. Abdues fàbriques foren construides en lo segle xv per los abats En Miquel Delgado y En Joan Payo Coello, costejades per los reys Anfòs IV, Joan II y Ferràn lo Catòlich. La porta s' anomenava daurada, per que ses fulles eran cobertes ab planxes de coure que foren daurades abans de la excursió al monestir de Felip I de Catalunya y II de Castella. Acudía la comunitat a dita porta, en creu alçada, a rebre los reys.

Clixé de Francesch Duarte

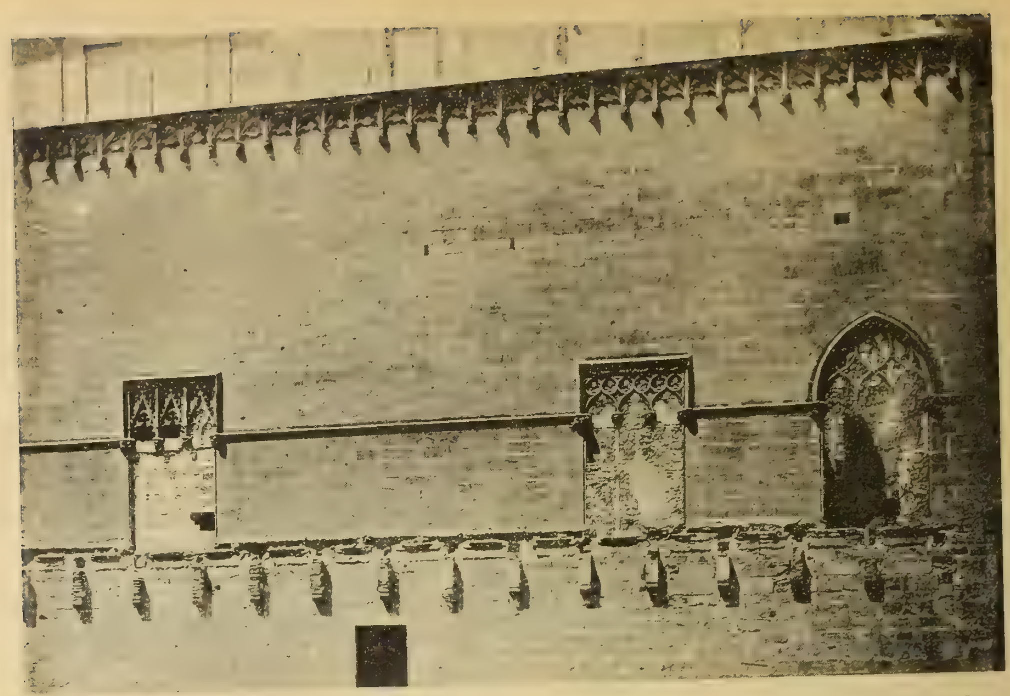
Poblet.—Capitell al Palàu del Rey Martí

Passada la porta daurada, comença la gran plaça devantera a la porta reyal y a la de la esglesia major. A dreta y esquerra de la metexa, montaren los monjos importants departaments; a la dreta, entrant, la portería, junt a la capella de Sant Jordi, la cotxería, les cambres per artesans, l' hostal y la fustería, y a la esquerra la fassina, la bolsería, l' hospital de peregrins y cambres pera lo metge y cirurgià, fins a la capella de Santa Catarina.

Poblet.—Capitell al Palàu del Rey Martí

Lo sindicat, la presó per lo arrest de dones, lo dipòsit de la ayga, lo de la llenya, lo molí del oli, l'hort del apotecari y lo corredor cobert per comunicar-se l' abat ab la esglesia des de son palàu, són los restants edificis que comple-

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Poblet. - Palàu del Rey Martí en la part que fa façana als claustres del Monestir

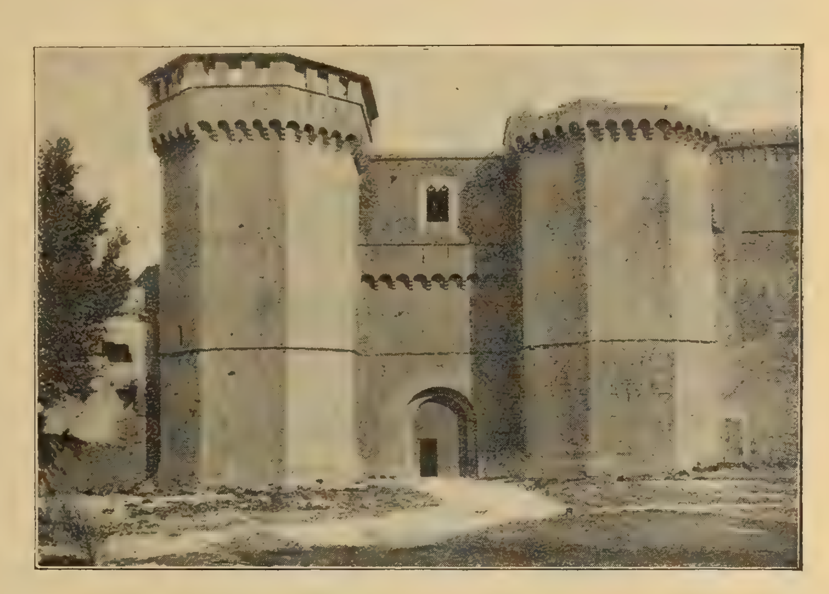
Clixé de J. Torras

Poblet.—Claustre de la enfermería

tan la munior de departaments existents entre la porta daurada y la reyal, als voltants de dita gran plaça.

Ja assenyalarem algunes de les causes eficients de la superioritat del monestir de Poblet sobre los restants de la Corona d' Aragó; la principal fóu deguda a la resolució del rey Anfòs I de designar a dit cenobi pera son enterrament, resolució que després prengueren bona part de sos descendents, dexant d' enterrar-se a Sant Joan de la Penya, ahont ho havían fet sos antecessors, com a reys d' Aragó, o al monestir de Ripoll, ahont varen ser soterrats los comtes de Barcelona.

Aquell sobirà, trobant-se a Anglesola en lo mes de Febrer del any 1176, disposà que si prenía dels alarbs la vila de *Cepolla*, prop de Valencia, nomenada després Puig de Santa María, la oferiría y la donaría a la santa casa de Poblet y a son abat Huch, pera que fos establerta en ella una comunitat del Císter, que depengés de Poblet, composta de cent monjos professos, entregant-li terres pera llaurar cinquanta parells de bous, y en altra disposició de la metexa data declarà que volía ésser enterrat a Poblet; emprò, si podía conquerir Valencia, se reservava fer-ho a *Cepolla*, ahont deuría alçar-se lo monestir abans esmentat (304). Com la mort d' Anfòs I va ocòrrer a Perpinyà (1196), sense haver sigut dominada Valencia, heusaquí perque son cadàver fóu conduhit a Poblet y colocat en lo presbiteri de la esglesia, en una caxa de fusta, després de permanèxer en lo podridor.

Poblet.—Porta reyal

Lo rey En Pere I, fill del anterior, essent a Poblet junt ab l' arquebisbe de Tarragona, Berenguer de Vilademuls, en lo mes de Desembre de 1190, quan encara no era més que infant primogènit d' Aragó, va sotscriure altre document a presencia de son pare, fent donació de son cos al monestir de Po-

(304) *Tarragona Cristiana;* vol. I, cap. XVII, pl. 478. Apèndix ns. 30 y 31.

blet, pera son sepeli. Emperò reposa a Sixena junt a les despulles de sa mare, la reyna Sanxa (305), fundadora d' aquell monestir aragonès, enclòs al límit de la diòcessis de Lleyda.

Jaume I, son successor, en tots sos testaments va disposar l' enterrament a Poblet, y ocorreguda sa defunció a Valencia (1276), al cap de dos anys hi fòu conduhit son cos.

Los immediats descendents del rey conqueridor, En Pere II lo Gran, poch amich de Poblet, puix Finestres consigna que tan sols una vegada va visitar la comunitat; Anfòs II, Jaume II y Anfòs III, determinaren sos respectius enterraments en altres llochs; lo primer y tercer a Santes Creus, lo segón al convent de framenors de Barcelona, y si bé son germà y successor tractà de trelladar son cadàver al derrer monestir esmentat, mitjansant autorisació de Bonifaci VIII, lo meteix papa sospengué dita autorisació y dexà cumplir la voluntat testamentaria del sobirà, y lo derrer quedà soterrat al convent de framenors de la ciutat de Lleyda (306).

Clixé de Joan Castellvell

Poblet.—Porta Daurada

Pere III lo Cerimoniós, fill d' Anfòs III, tornà a anusar la llista de reys enterrats a Poblet. Devotíssim de dit cenobi, assenyalà no tan sols son enterrament sots les naus del temple, ans bé manà construir les sepultures reyals, dictant una ordre, des de Calatayud a 20 d' Abril de 1366, pera que lo abat en Guillém d' Agulló, fes la contracta, ab nom séu, de la fàbrica de pedra, convenint aquest ab los mestres En Jaume Castayls y N. Aloy, les con-

(305) *Tarragona Cristiana;* vol. I, cap. XVII, pl. 479, n. 32.
(306) *Tarragona Cristiana;* vol. II, cap. V, pl. 169 y cap. X, pl. 369.

dicions pera montar y esculpir les urnes o sepultures, segons compromís extés en 4 de Desembre de dit any. En 31 de Janer de 1381, trobant-se a Çaragoça, disposà la elaboració de luxosos dosserets de bona fusta pera rematar quiscu-

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Poblet.—Detall de la porta de la tresorería del Monestir

na de les tombes de reys, reynes y infants, per quina causa lo propri abat va estipular nova avinença ab Bernat Teixidor, fuster de Vimbodí, per lo prèu de 1,000 florins, a fí de realisar dita obra, que deuría ésser entregada passats quatre anys, després de la festa de Pasqua.

Foren construits aleshores dos grans archs escarsans, d' atrevida factura per ser mólt rebaxats, apoyats en fexos de columnes ab capitells encisadors

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Poblet.—Capella de Sant Jordi

de delicada que es sa esculptura, policromats, sota los formers del creuer de la esglesia major a la alçada d' uns 2 metres, del tot plana la part superior pera colocar les tombes, y del ample corresponent a dites columnes. Allí quedaren

acomodades les noves urnes de marbre en que s' enterraren les despulles dels reys Anfòs I y Jaume I, en l' arch de la part de la Epístola, los del primer, y en lo del Evangeli les del segón, una y altra en primer terme o sía arrimada quiscuna a la columna més propera a dit creuer. En cada coberta hi havía dues imatges del respectíu sobirà.

Lo propri rey En Pere III, promovedor de semblant obra, va fer-se construir en vida sa tomba, posada al costat de la de Jaume I, ahont foren enterrades ses despulles, junt ab les de les tres primeres mullers María de Navarra († 1347), Elionor de Portugal († 1348), y Elionor de Sicilia († 1379), esculpturades en la coberta les estàtues del sobirà, ab lo famós punyal en la trinxa, y les dites regines (307).

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Poblet.—Detàll d' uns capitells

Lo rey En Martí l' Humà, fill del anterior, montà sa tomba demunt del arch de la dreta del presbiteri, al costat de la de son pare. Al morir sense successió y passar la corona a Ferràn d' Antequera, lo cos d' aquest fóu trelladat a Poblet y posat en dita tomba, dexant pera sa esposa, D.ª Elionor de Castella o de Alburquerque, una urna buyda al séu costat. En dita urna, per manament de Ferràn II lo Catòlich, varen colocar-se les despulles de dotze infants d' Aragó, fills de diferents reys, depositats en caxes de fusta, puix aquella sobirana fóu enterrada a Medina del Campo. En cambi, lo rey En Martí, quedà sense tindre sepulcre propri, ja que en la me-

(307) Una vegada acabada la obra de fortificació de Poblet y la de les sepultures reyals, lo sobirà En Pere III, en ordre sotscrita a Valencia en 26 de Març de 1382, va reduhir la entrada y hostatge de persones extranyes a Poblet, si eran acompanyades de més familiars dels que anomena en dita ordre, incluint en la prohibició a sos fills, parents, arquèbisbes, bisbes, barons y magnats.

texa caxa de son enterrament, restà dipositat en la cambra que devall del arch fóu montada, en los segles esdevenidors, per lo duch de Segorb y de Cardona, segons indicarèm més endevant.

Ab los enterraments de que s' ha fet esment, vingué del tot ocupat l' espay planer y superior del arch, alçat entre les dues primeres pilastres de la part del Evangeli, podent-se passar per devall de dit arch per anar des de la nau central a la lateral.

En l' arch de la part de la Epístola, com no hi havía més que la tomba del rey Anfòs I, destinaren allí son sepulcre lo rey En Joan I y sa tercera muller Violant, filla dels duchs de Bar, y En Joan II y sa segona muller, Joana Enriquez. En les cobertes dels respectius sepulcres foren també cisellades les estàtues de les personalitats quins cadàvers guardavan les corresponents urnes.

Restavan encara, devall dels archs, diverses caxes de sobirans y infants d' Aragó, que no tenían montat son propri sepulcre fins que-l duch de Segorb y de Cardona, En Lluís Ramón Folch de Cardona en 1660 costejà la construcció de les cambres sepulcrals, revestint l' espay entre los dos archs, de que havèm fet esment y-l pis de la esglesia de cert parament de marbre de Carrara per abdues parts, quedant axís dos departaments tancats, dipòsit de les mortals despulles.

Llurs paraments ornamentats ab esculptures de fort relléu, istil del renaxement, foren en gran part desmontats, sobretot los de la cambra de la dreta, pera alçar en lo traschor de la Sèu tarragonina lo sepulcre destinat a custodia de la mòmia de Jaume I lo Conqueridor, després de la devastació de Poblet; guardant-se los sobrants en lo Musèu provincial de dita ciutat. La cambra de la esquerra quasi se conserva íntegrament en la esglesia de Poblet, ahont pot examinar-se sa forma, consistent en la llum de una porta al mitg, per la part de la nau central y en los panys devanter y posterior ab grans quadros esculpturals representant passatges bíblichs, corones reyals, l' escut dels Cardones y altres atributs significatius dels personatges en dites cambres enterrats (308).

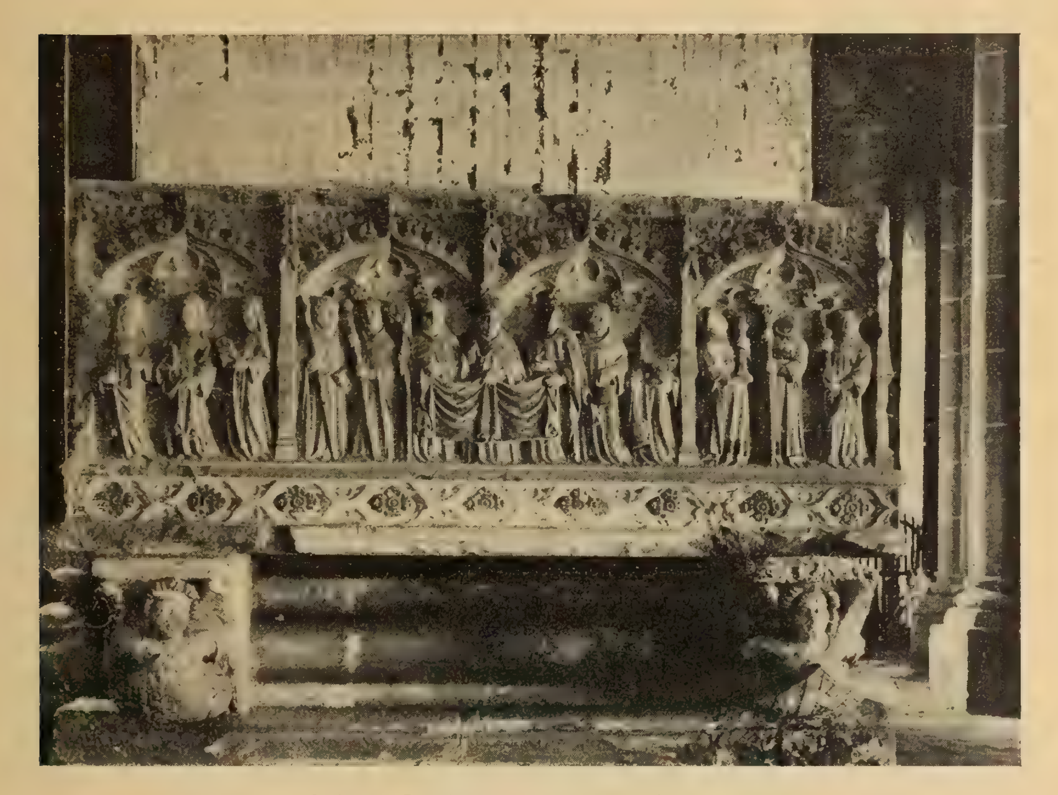
Pochs anys després lo virrey de Nàpols, En Pere Antòn d' Aragó, manà construir un panteó reyal pera guarda de les despulles d' Anfòs IV, conqueridor d' aquell Estat, adossant-lo al segón pilà de la part del Evangeli que serveix de contrafort al arch rebaxat, sostenidor de les tombes reyals, ab inscripció en lo plafó central y la estàtua del sobirà, de talla natural, agenollada, per remat, fent trelladar lo propri virrey en 1671, lo cadàver de dit rey, depositat fins aleshores en lo convent de predicadors de Nàpols.

Devant del esmentat sepulcre, a la part de la Epístola, fóu montat altre panteó, en 1673, de semblants proporcions al anterior, pera dipòsit de la ossa-

(308) Artistes de la obra de les cambres reyals foren los esculptors germans Joan y Francesch Grau, de Manresa, treballant dos anys en dita obra (1660 y 1661) y costant 5,500 lliures catalanes.

menta del primer duch de Segorb, Enrich d' Aragó († 1445), ab ses mullers Catarina, infanta de Castella y Beatríu de Pimentel (309), y prop del meteix, lo rey En Martí féu abans alçar la senzilla tomba pera son net, En Pere Frederich, fill de Martí y María, reys de Sicilia (310).

Ademés, en la capella de Sant Benet va fer construir lo rey En Pere III quatre fines tombes per enterrament de sos fills morts en la impubertat, y lo sobirà En Joan I disposà la colocació de altres quatre sepulcres, demunt de la sagristía antiga, en lo creuer, pera dipòsits de nous infants, fills seus, qui

Poblet.—Sepulcre de la primpcesa Na Joana

moriren essent noys, trobant-se en lo propri creuer lo de la infanta comtessa d' Empories, filla de Pere III, lo de Ramón Folch de Cardona, defensor de

(309) Les obres dels panteons d' Anfòs IV y del primer duch de Segorb, foren també procedents del escarpell dels artistes manresans, Joan y Francesch Grau.

(310) De la relació de Finestres y de la de Salas Ricomà, autors de monografíes de Poblet, resulta que en la cambra reyal de la part del Evangeli hi havía depositats los següents cadàvers: lo rey En Martí y sa esposa María; Beatríu d' Aragó, reyna d' Hungría, filla dels reys de Nàpols, Ferràn y María; Carles d' Aragó, príncep de Viana, fill de Joan II y Blanca de Navarra; l' infant Pere, fill de Ferràn I de Antequera, mort en la conquesta de Nàpols; Enrich d' Aragó, terç duch de Segorb y sa muller Guiomar de Portugal; Anfòs d' Aragó, de Segorb y de Cardona, y sa muller Joana Folch, duquesa de Cardona: Lluís Ramón Folch de Cardona, comte de Prades, duch de Cardona y sos pares Diego Fernàndez de Córdoba y Joana Folch de Cardona; Anna Enriquez de Cabrera, son fill Enrich Folch de Cardona, comte de Prades y virrey de Catalunya, y sa muller Catarina Fernàndez de Córdoba; Ambrós d' Aragó, de

Gerona, en lo setge de Felip l' Atrevit, rey de França, devant de la creuada contra lo rey d' Aragó En Pere II (1225), lo del arquebisbe de Tarragona, Pere d' Albalat, lo del comte d' Urgell, Ermengol VIII, los de les families de Cabrera, de Mur y d' Anglesola; lo de Elionor d' Aragó, filla del comte d' Ur-

---

nou anys; Antoni d' Aragó, canonge de Córdoba y cardenal, terç fill d' Enrich y Catarina, duchs de Cardona; Joaquim d' Aragó, duch de Cardona y sa mare María Teresa, esposa de Lluís Ramón Folch; Francesch Pau Lacerda d' Aragó y Sandoval, y Pere Antòn d' Aragó, virrey de Nàpols, lo gran protector y devot del monestir de Poblet.

En la cambra de la part de la Epístola quedaren enterrats los següents cadàvers: Joan d' Aragó y de Sicilia, segón duch de Segorb; Anfòs d' Aragó y de Cardona; Guiomar d' Aragó, muller de Frederich Alvarez de Toledo y sa filla Marina; Francesch Ramón Folch, duch de Segorb y de Cardona, y sa muller Àngela; altre Anfòs d' Aragó y de Cardona, parent del anterior del meteix nom y cognòm, y ses germanes Brianda, Magdalena y Francisca; Lluís Ramón Folch de Cardona, comte de Prades y sos fills Diego y Lluís; Catarina d' Aragó, filla de Pere Antón d' Aragó, impúber; Vicents d' Aragó y Cardona, fill dels duchs de Cardona; Anna Fernàndez de Córdoba, duquesa de Feria; Manel d' Aragó y son germà del meteix nom, morts abdós en la impubertat y fills de P. A. d' Aragó; Lluís Lacerda y Aragó, y altres descendents de les nobles families d' Aragó y dels comtes de Segorb y Cardona, de nom desconegut.

Profanades totes les sepultures en l' any 1835, quan la comunitat abandonà lo monestir, després del decret d' exclaustració, la ossamenta de les cambres reyals y de les tombes dels sobirans va ésser extreta y tirada en part per terra, recollint-la després lo rector de la Espluga mossèn Antoni Serret y lo comerciant senyor Gil (D. Pere), embalant-la en sis o set caxons de fusta y enviant-la a Tarragona a disposició del governador de la provincia (1840). D' entre dita ossamenta fóu extreta, quasi sencera, la mòmia de Jaume I, completada ab la unió dels ossos de la cama, barrejats ab los restants, y aquests, que corresponen als demés sobirans, regines, infants y nobles de la casa d' Aragó y Cardona, descendents també de la familia reyal aragonesa, quedaren depositats en la Sèu tarragonina, ahont destinà dit governador aquelles despulles, esperant que se-ls alce un ossari pera son enterrament definitíu. Logrà l' esmentat enterrament lo cadàver de Jaume I lo Conqueridor, per disposició de la reyna Isabel I, en reyal ordre de 24 de Juny del any 1854, dictada a prechs de la Comissió de Monuments, y en 7 d' Octubre de 1856, una vegada construit un senzill sarcòfach, derrera lo chor de dita Sèu, ab fragments de la cambra reyal de la part dreta, de Poblet, va procedir-se a la sepultura solemnial del Sobirà.

Mancava tan sols montar altre panteó semblant pera recollir la ossamenta de que havèm fet esment, y ab les gestions particulars del autor de les presents ratlles, prop del batlle de Tarragona y prop de la Comissió de Monuments, apoyades eficasment per determinats tarragonins, va conseguir-se que aquesta dirigís la petició oficial al Govern, de que l' Estat alcés altre sepulcre-ossari, reservatíu de dita ossamenta. Obtingut aquell propòsit y encomanat lo progecte al preuat arquitecte de Barcelona En Lluís Domenech y Montaner, segons disposició de 6 d' Agost de 1906, fóu presentada la obra, composta de dos panteons, com cap sobirà ni personatge del món haja lograt fins ara sepulcres tan sumptuosos, un per la mòmia del rey En Jaume I y altre per ossari de les despulles dels restants reys, regines, infants y demés descendents de la familia reyal abans nomenats, calculant-se son cost total en 122,000 pessetes. No tenint lo Govern consignada en lo presupost més quantitat que la de 50,000, al aprovar lo progecte per reyal ordre de 19 de Juny de 1908, manà que immediatament fos començada la construcció del d' En Jaume I per lo sistema d' administració, dexant pendent la obra del segón pera més endevant, devent-se recollir interinament les despulles esmentades en lo sarcòfach del Conqueridor, una vegada trelladat a la nova sepultura. Havía situat l' arquitecte l' emplaçament de abdós sepulcres en la nau central de la Sèu tarragonina derrera lo chor, entre dit departament y la porta principal, y estimant lo prelat que en dit lloch los esmentats sepulcres podían destorbar los actes del culte, demanà a la Comissió monumental que-s fixés un nou emplaçament. La majoría del capítol eclesiàstich entenía que los nous monuments devían alçar-se derrera lo chor, tocant a sa rodalía, ahont vé montat lo actual del rey En Jaume, y en lo pany de paret immediat, mes alguns vocals de la corporació abans nomenada, tenint en compte que-s tractava de sepulcres de quatre cares y no podían, per tant, arrimar-se a cap paret, informà que se-ls emplacés en los intercolumnis de les capelles de Sant Miquel y de la Anunciació, resolvent-se en dit sentit, segons sembla, contra la opinió del cos capitular, en la Reyal ordre de 19 de Juliol de 1909. Aquesta llastimosa dissidencia ha produhit l' entorpiment de la obra, que està poch menys que paralisada, en detriment del art y en oblit d' aquella màxima evangèlica que prescríu l' enterrament dels morts.

gell, En Pere, en diverses capelles del absis, lo de Roderich de Robolledo y altres de personalitats eclesiàstiques y de la noblesa, de menys importancia en lo propri creuer, en l' absis y en lo presbiteri. Es remarcable entre tots lo que hi ha tocant a la entrada al absis per la nau lateral esquerra, que guardava los restes de na Joana, filla de Pere III († 1348) y quals magnífichs relléus representant l' acompanyament monacal d' un enterro, són admirables fins faltats del fons de vidre blau fosch sobre lo qual ressortían.

Ja havèm manifestat que lo pòrtich de la esglesia major, nomenat la Galilea, se trobava també omplert de sepultures y tombes que guardavan les despulles de diversos personatges, entre ells les de Bernat de Alenyà, Huch d' Anglesola, Ponç de Ribelles, Gimenez de Cerdan, Berenguer de Puigvert, Na Aurembiaix, comtessas d' Urgell, casada ab Ponç de Cabrera, María de Montcada, muller de Pere d'Aragó, net d' Anfòs III y comte d' Urgell y altres com existían en les naus laterals y en lo claustre, ahont aparexen no poques urnes, quins escuts heràldichs denuncian l' enterrament dels membres principals de la noblesa antiga, que arrelà a Catalunya, Valencia y Aragó, justificant lo fet de que los qui visqueren y rodejaren als nostres sobirans de la Edat mitjana, durant los respectius regnats, buscaren a la vegada llur sepultura arredossada a la ombra dels enllaços de fidelitat y honradesa mantenguda vers llurs reys.

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Poblet.—Sepulcre de la familia Copons, al claustre

Encara se designan nous enterraments en los claustres interiors y aparexen diverses tombes en lo fossar dels monjos y en lo dels llechs. En lo primer, poden contemplar-se seguidament onze urnes en lo mur de circumvalació del absis, que pertanyen a les families de Bas, Cervera, Arrufat, Espasa, Queralt, Soler, Castellví, Prexens, Cruilles, Avellano, Torruella y Montcada, y

en lo segón, les de Bellpuig o Anglesola, Montcada, Cardona, Montpahó, Rivelles, Puigvert, Espuny y Maldà.

Es induptable, donchs, que Poblet fóu, en lo temps a que-ns havèm referit, lo casal més comú de la noblesa de la nostra terra y lo fossar més general dels més ilustres dels nostres antepassats.

La comunitat pobletana nasqué ab mólt comptades persones, anant en progressíu increment a mida que plogueren les almoynes, les mercès y-ls donatius de grans y petits. De sis o set monjos professos que formavan la comunitat en los primers anys de sa fundació, arribà a reunir en los segles XV y XVI fins a 200, governant-los un abat y un prior encarregat singularment de mantindre la disciplina del convent, y a la vegada substitut del abat en totes ses facultats (311).

Lo nomenament d' abat va fer-se sempre per elecció directa. A Poblet varen arribar, en alguna ocasió les reserves pontificies, o sía la facultat de nomenar lo Papa directament al abat, y la destitució del càrrech, per sumari y sentencia, com succehí al abat Quexal en lo segle XVI, condemnat per malgastador.

Los abats de Poblet varen ésser perpètuus o vitalicis fins l' any 1623, corresponent la presidencia de la elecció al abat de Font-Freda, que era lo cenobi matríu, emprò en 17 d' Agost del any 1480, lo papa Sixte IV, a prechs del rey En Ferràn II, va expedir una butlla encaminada a autorisar al monestir pera cridar a qualsevulla abat dels immediats pera presidir dit acte o pera que lo de Font-Freda pogués delegar la presidencia en algún monjo, a fí de no retardar la esmentada elecció. En 13 d' Abril de 1502, Alexandre VI dictà nova butlla, a petició d' aquell sobirà y sa muller, pera que los abats fossen tan sols trienals, ab facultat de reelegir-los y de presidir dita elecció lo abat cessant; més dita disposició pontificia quedà sens efecte, provablement per lo propri quefe superior de la Esglesia, aparexent en lo meteix segle XVI la confirmació reyal de Felip I de Catalunya y II de Castella, en lo abadiat de frà Gabriel Forès, pera mantindre íntegres les regalíes de la Corona.

En 1623, segons havèm indicat, los abats passaren a ésser quadrienals, ab facultats de reelegir-los, a virtut de les disposicions de Paulus V que va constituir la congregació del Císter en la Corona d' Aragó, y encara que s' interposà recurs contenciós contra aquella pretensió per lo monestir de Poblet, fóu desestimada la demanda per la Curia romana en sentencia de 17 de Maig del any 1629. A la defunció del derrer abat vitalici, En Simó Trilla, començà en lo monestir la sèrie d' abats quadrienals fins arribar a la exclaustració.

Lo increment adquirit per la comunitat en son natural desenrotllo, donà

(311) Ademés del abat y del prior, existían a Poblet altres oficis, com lo de sagristà, cellerer, bosser, administrador de rendes, cantor, hospitaler, enfermer y altres.

peu als pontífices de Roma y als reys d' Aragó pera concedir a dit cenobi tota mena de privilegis y exempcions.

Lo primer document pontifici, apart dels que esmenta lo monjo Finestres quan tracta dels primers díes d' aquella institució, es una butlla d' Alexandre III, del 15 de Juny de 1179, ordenant al metropolità de Tarragona y al bisbe d' Urgell que amonestessen a Ponç de Cervera y a Ramón de Torroja a tornar certes finques preses als monjos. Més tart, durant lo abadiat de Pere de Concabella (1205 a 1214), lo papa Inocenci III va confirmar los bens del monestir, assenyalant en la butlla pontificia les granges Mitja, de la Pena, Castellfollit, Cellar, Riudavella, Milmanda, Benages, Dol de Llop, Servols, Novella, Orcheia, Aviganya, Viverol, Torre de Bernat de Sant Pamià, Torretà, Barbenys, Rocavert, Vimbodí, Montblanquet, Montsoriu, Çafaneca, Ça Manresana, Torra de Ferràn, les cases de Lleyda, Tortosa, Tarragona, Montblanch, Espluga de Francolí, Tàrrega, Balaguer, Gerona, Agramunt y tot lo patrimoni de Guillém de Ça Granada, quins bens ja venía possehint la comunitat en lo començ del segle XIII. Honori III, en butlla de 23 de Desembre de 1220, autorisà l' expedient format per la declaració de *vere nullius* del terme de Poblet, y-ls successors Urbà III, Clement VI y Pius II otorgaren noves mercès espirituals a dit convent, essent una d' elles la de benehir solemnialment al poble, usant mitra y bàcul l' abat del monestir (312).

Prodigaren també importants privilegis a Poblet los nostres sobirans, començant per lo comte En Ramón Berenguer IV, qui després de la cessió del terme, va concedir lo dret d' inviolabilitat en aquell domini, posant sots sa salvaguarda tots los bens del monestir, privilegi que confirmà son fill, lo rey Anfòs I (313).

Pere I otorgava a Poblet (14 Nov. 1207) la facultat de redacció y autorisació de documents relatius al monestir, incloent testaments y enagenacions de tota mena, per mitg d' un monjo, nomenat per l' abat, que reuniría la autoritat y fè dels notaris reyals. Jaume I va fer esplèndits donatius a Poblet, entre ells, una creu d' or *cum capmasio mayori*, y encara que sos immediats descendents foren poch amichs de dit cenobi, especialment son fill y successor Pere II lo Gran, tal vegada per les circumstancies especials que concorregueren en son regnat, al pujar al soli aragonès lo rey En Pere III lo Cerimoniós, augmentà ab profusió les immunitats de la comunitat, confirmant les concedides anteriorment (16 Juny 1336), rellevant a son abat de la meytat del impost de segell (10 Juliol de 1341); prohibint tota execució capital en lo terme de Poblet y en sos encontorns (10 Abril de 1345), y impedint la requesta d' animals pertanyents al convent (17 Juny de 1365), ademés dels relatius al clos amurallat y a la construcció de les sepultures reyals, de que ja havèm fet es-

(312) *Tarragona Cristiana;* vol. I, cap. XX, pls. 639 y següents.
(313) *Tarragona Cristiana;* vol. I, cap. XX. Apèndix n. 51.

ment. Lo propri sobirà nomenà son almoyner major al abat de Poblet, ab facultat de substitució (18 Maig de 1375), y sos fills confirmaren totes les franqueses anteriors ab la acumulació de nous privilegis. Ferràn I donà la jurisdicció de Menàrguens al abat; Anfòs IV extengué lo càrrech d' almoyner en benefici del abat pobletà, en quant al regne de Nàpols, y Felip III de Catalunya y IV de Castella, autorisà al monestir (1640) per encunyar moneda de plata ab les armes reyals y les inicials P. O. (314).

Aquell immens edifici que en los bons temps de sa prosperitat ademés de la nombrosa comunitat y a tots sos servents, llechs, criats, moços de treball y fadrins de diversos estaments, podía acullir a més de mil families dins de sos departaments, fóu obgecte en lo segle passat y en lo espay de pochs anys (1835 a 1840) de selvatge destrucció, més per l' esquer del robo, la caboria de la troballa de tresors y lo daliment del recull d' obgectes artístichs, que per la sanya contra l' inofensíu monument. May serà prou execrat l' abandono en que l' Estat dexà durant mólts y mólts anys aquesta joya del art.

Una vegada abandonat lo monestir per sos proprietaris quan lo decret d' exclaustració, començà la extracció del mobiliari per los pobles dels encontorns, la arrencada de fustes, ferres, portes, finestres, cabirons, teules, llates, ab l' arrunament de trespols, parets y teulades y lo devastament complert de quasi tots los departaments. La cobdicia va empènyer a la profanació de sepultures, a foradar parets y a desfer paviments en demanda de tresors y joyells (315), y la fal-lera estúpida dels coleccionistes ha acabat ab la tasca de la devastació, trencant les obres d' art per lo neguit de conservar un recort de Poblet, com un pinaclet, una testa, una rajola de Valencia o embarnissada, etc.

Per sort ha vingut lo desitg de conservar aquelles glorioses despulles, posant la Diputació de Tarragona un guardià del monument y tractant aquella y l' Estat de sa verdadera conservació, com que han sigut esmersades més de 150,000 pessetes en la construcció de teulades per tots los departaments, reforç de parets, tancament d' obertures y extracció de runes, extracció que passa fins als presents dies a més de 5,000 carretades de guixots, teules, rajoles, pedres comunes y brosses.

BOSCH DE POBLET.—Comprenía tota la propera serra, ço es, los térmens de dit monestir, Vimbodí, Espluga, Montblanch, Rojals, fins a Prades. Ombrejava dit bosch les vorades del edifici y sanejava ab lo perfúm de ses flors selvàtiques y ab sa atmòsfera oxigenada les hermoses cambres del monestir.

---

(314) *Tarragona Cristiana;* vol. I, cap. xx, pls. 643 y següents..

(315) La manía de troballa de tresors encara continúa, essent una de les formes del delicte d' estafa per medi del artifici y engany, y valent-se de narracions falses de frares, als qui se suposa que guardaren en lo monestir ornaments sagrats y joyells d' or y argent, y fingint plánols, fins ab lo segell del monestir falsificat, pera conèxer l' amagatall de semblants tresors, arribant la preocupació al extrém de demanar oficialment lo descobriment y concedint-se de reyal ordre.

Cuydaren nostres sobirans de la Edat mitjana ab gran afany de la conservació del bosch, prohibint lo rey Anfòs I la tallada d' arbres y la invasió de remats dels pobles de Montblanch y Prades; Jaume II (1302) posà penes personals als qui fessen ús de aprofitaments forestals, facultant al abat (1318) pera nomenar guardians y corretgir als infractors, y Pere III lo Cerimoniós (1355) dexà sens efecte tota concessió mineral, a fí de que no servís de pretext per la desmembració de pinedes y alzinars, otorgant les mines obertes al monestir (1367) sense tribut de cap mena. Encara que semblants privilegis varen produhir grans debats jurídichs y reclamacions per part dels municipis de Montblanch, Prades y Vimbodí, les resolucions definitives afavoriren les pretensions de la comunitat pobletana (316). Fins fóu un dels monjos administrador en aquelles lluytes, enterrat en lo claustre al peu de les escales pera pujar a la gran sala del noviciat.

Després d' extingida la comunitat, los pobles abans anomenats començaren a fer grans tallades d' arbres, fins que l' Estat declarà d' interès general la conservació del bosch, reservant-se unes 2,333'20 hectàrees de montanya pera la alimentació dels rius Francolí, Brugent y sos derivats, dexant bona part per lo servey comunal de dits pobles y venent les porcions properes al peu de la serra de Prades, per aprofitament de la terra de conrèu.

Dalt de la serra, dins del antich terme de Poblet, aparexía la famosa granja nomenada *La Pena,* ab ses fonts naturals d' ayga riquíssima, aprofitat l' edifici per hostatge de monjos malaltissos durant la temporada d' istíu, y segons la tradició, pera càstich dels indisciplinats en los crús díes del hivern. A fí d' atendre a la repoblació del bosch, s' ha obert un camí forestal per lo cos d' enginyers de monts que des de les masíes de la font del ferre conduheix al *Comellar de la Pena,* camí de carro de 4 metres d' ample, sense la vorada que uneix lo monestir ab les masíes y permet la pujada a la montanya ab relativa facilitat (317).

Devall de la granja del *Comellar de la Pena* havían construit los monjos de Poblet un gran pou de néu, cercolar, que abans del invent del glas artificial prestava bons serveys a hospitals y cases de curació. Ara ha sigut convertit aquell departament en una casa o granja de conservació del bosch, cobrint la boca de la nevera ab la corresponent teulada, obrint en son peu la porta d' entrada y repartint son interior en diferentes cambres, al obgecte del servey que se li ha donat, puix tota aquella gran extensió de terreny montanyós, com la que pren lo nom de *Bosch del Comú* de la Espluga de Francolí, resulta confiada sa explotació y prosperitat a la Direcció general d' Agricultura, des de primer de Novembre de 1904. Aparexen plantades en dita data, per lo personal

(316) *Tarragona Cristiana;* vol. I, cap. XX, pls. 653 a 657.
(317) *Reseña de los trabajos de la Dirección hidrológico-forestal de la Cuenca inferior del Ebro y Pirineos orientales* (1905).

tècnich, més de 10,000 àlbers, 5,000 arbres, com acàcies y demés forestals, y sembrades 46 hectàrees de pins de llevor, sense dexar enrera lo treball de bohiga y neteja corresponent per obtindre nova brotada en les alzines y rebrolls, destrucció de plantes danyoses y degut conrèu de terres.

Per la visita al renomenat monestir y per consegüent a totes ses dependencies, incluyent la del bosch, cal valdre-s dels camins de vía ferrada, nomenats per anar al balneari de la Espluga de Francolí. Al arribar a la estació de la Espluga, tartranes y cotxes conduhexen al balneari y al monestir, un y altre a mitja llenga o a 3 kilòmetres de la esmentada vila, per mitg d' un camí general que-s divideix en dos a certa distancia dels llochs descrits, un per quiscún d' ells. Més endevant portarà també a Poblet y a les masíes o al balneari, la carretera general de la Espluga a Flix, quina primera secció de la Espluga a Prades està realisant-se.

Bibliografía.— Francisco de Bofarull y Sans: *Documentos para escribir una monografía de la villa de Montblanch*, Barcelona, 1898.— Fr. Pere Nolasco Casanovas: *Relación de las fiestas que en 1816 hizo la villa de Montblanch*, Barcelona, 1817.— Anònim: *Relación de las fiestas que en 1756 dedicó la villa de Montblanch*, Barcelona, 1717.—Joan Poblet y Teixidó: *Origen del Santuari y Monestir de la Mare de Déu de la Serra*, Barcelona, 1899.— A. Palàu y Dulcet: *Montblanch*, a *La Veu de Catalunya*, any VI (1896) ns. 31 al 42.—Ramón Cantó y Espinach: *Historia de la Ilustre y Real Vila Ducal de Montblanch*, ms. inèdit.—Joseph de Aguiló: *Breu relació del origen y prerrogatives de la vila de Montblanch*, ms. inèdit.— Ramón Cantó, Joseph Guarro, Ramón Sabaté, Joan Poblet, Joseph Porta: *Secció històrica* al setmanari *La Conca de Barbarà*, Montblanch, 1903-1908.—Mn. Ramón Sabaté: *Panegirich de la Mare de Déu de la Serra*, Montblanch, 1905.—A. Palàu y Dulcet: *La Conca de Barbarà*, ms. inèdit.—Camós: *Jardín de María plantado en el Principado de Cataluña*, Gerona, 1772.—P. Jaume Coll: *Crónica Seràfica de la Santa Provincia de Cataluña.*—Gayetà Cornet y Mas: *Una excursión por Cataluña*, Barcelona, 1888.—Arthur Osona: *Guía itineraria de les regions compreses des de Montserrat al Camp de Tarragona y des de la Segarra al Penadès*, Barcelona, 1895.— Ramón Bergadà, Pbre.: *Memoria histórica-descriptiva de la imagen y Santuario de Nuestra Señora del Tallat*, Lleyda, 1906.—Joseph Aladern: *Pêl Comtat de Prades* a la *Ilustració Catalana*, Barcelona, 1903, ns. 17 y 18.—Mn. Joseph Porta y Blanch: *Datos pera la historia de Barbarà*, ms. inèdit.— Joan Segura, Pbre.: *Historia de la villa de Santa Coloma de Queralt*, Barcelona, 1879; *Historia del Santuari de Sant Magí*, Barcelona, 1887.—P. Florez: *España Sagrada*, volums XIX y XXIV.—P. Villanueva: *Viaje literario á las iglesias de España*, volum XX.—Emili Morera: *Tarragona Cristiana*, volums I y II, Tarragona, 1897.—*Associació Catalanista d' Excursions Científiques*, *Album Pintoresch Monumental de Catalunya.*—Piferrer y Pí y Margall: *España, sus Monumentos y Artes. Su naturaleza é historia. Cataluña*, volum II, Barcelona, 1884.— Eduart Toda: *Poblet, descripción histórica*, Reus, 1870. y *Poblet, recorts de la Conca de Barbarà*, Barcelona, 1883.—Víctor Balaguer: *Las ruinas de Poblet*, Madrid, 1885.— A. de Bofarull y Brocà: *Poblet. Su origen, fundación, bellezas, recuerdos históricos y destrucción*, Reus, 1881. — Angel del Arco: *Restos artísticos é inscripciones sepulcrales del Monasterio de Poblet*, Tarragona, 1897.—Ramón Salas y Ricomà: *Guía histórica y artística del Monasterio de Poblet*, Tarragona, 1893.—Lluis del Arco: *Guía artística y monumental de Tarragona y su provincia*, Tarragona, 1906.— Jaume Ramón: *Poblet. Narracions, tradicions y llegendes*, vol. dels Jochs Florals de 1896 y vol. CVI de la *Biblioteca popular* de *L' Avenç*, en publicació.—Jaume Finestres: *Historia del Real Monasterio de Poblet*, Cervera, 1753.

Partit Judicial de Reus

CAPÍTOL XI

Partit judicial de Reus

Descripció general del partit.— Reus.— Alexar.— Alforja. —Almoster. —Borges del Camp. —Botarell.— Cambrils.— Castellvell.—Irles.—Maspujols.— Montbrió de Tarragona.— Montroig.—Mussara.— Riudecols.— Riudolms.— Selva del Camp.— Vilaplana.— Vinyols.

En lo Camp de Tarragona, en direcció a sol ponent de la esmentada ciutat, s' extén lo partit judicial de Reus, des de la conca dreta del Francolí fins als antichs confins de dit Camp, en la part en que a sol ponent tocavan ses afrontacions ab la baronía d' Entenza y ab sa successora que prengué lo nom de comtat de Prades.

Descomptant los pobles de la vessant de la cadena montanyosa que rodeja aquell Camp, quasi pot assegurar-se que la superficie total del terreny es complertament planera, formada ab lo solatge de les terres del període quaternari, quan les aygues anaren a trobar son nivell natural, resultant dita superficie perfectament conreuable, sense roques ni crosta pedrosa, que tan sols aparexen a certa profunditat, segons les sinuositats que interiorment romangueren després de sa calcàrea formació.

La benignitat del clima y la carencia de tot nucli montanyós en lo centre del terreny, contribueix a que pugan conreuar-se en sos térmens municipals tota mena de productes agrícols, vivint ufanosos des de lo garrofer al atmetller, l' avellaner, l' oliver, y singularment la vinya, quina producció es la més comuna en tots los pobles.

Si bé no atravessa lo partit de Reus cap corrent contínua, puix la més propera es la del ríu Francolí, quines aygues passan a bastant desnivell dels térmens de dit partit més immediats a sa riba dreta, l' enginy de sos habitants s' ha prevalgut de la obertura de minats pera trobar les soterrànies depositades en l' interior de diverses rieres discontínues, com les d' Almoster, Castellvell, Maspujols y Vilaplana, Alforja y Riudecanyes, que venen agavellant bona

part dels terrenys del esmentat partit. Encara que en general dits terrenys poden estimar-se com de secà, no faltan en los diversos térmens municipals conrèus d' hortaliça y altres, com los del avellaner, que freturan de gran resistencia si de quant en quant les terres no són assahonades ab alguna regor, o no tenen la denominació de terrenys frescals.

Lo partit judicial de Reus afronta a orient ab lo de Tarragona; al nort ab los de Valls y Montblanch; al occident ab lo meteix de Montblanch y Falset, y al sur ab la mar Mediterrània. Del de Tarragona, queda separat per la línia divisoria que passa entre Vilaseca, Canonja, Constantí, Pobla de Mafumet y Morell; del de Valls per la que segueix en direcció a Vilallonga y Albiol; del de Montblanch, per les immediacions de Capafons y La Febró, y del de Falset, per les d' Arbolí, Porrera, Argentera, Riudecanyes, Vilanova d' Escornalbòu y Colldejòu.

La extensió de dit partit es doble del de Tarragona y comprèn, per tant, com un terç major d' habitants en sa totalitat.

La constitució del partit de Reus va obehir al increment que tingué la població, capsalera del partit, en lo segle XVIII, y a la necessitat de agrupar a una autoritat judicial propera les importants viles que s' alçan en los encontorns de Reus, com Riudolms, la Selva, Montroig y Cambrils.

En efecte: encara que l' antich corregiment de Tarragona constava d' un corregidor y dos batlles majors, l' un a Tarragona y l' altre a Montblanch, més tart fóu designat altre batlle major o tinent a Reus, essent dit funcionari y lo terreny ahont exercía sa jurisdicció lo fonament d' aquell partit, al constituir-se novellament la divisió general del territori de la Audiencia, en partits judicials, segons manavan les corts del regne en l' any 1822.

Compta també Reus ab un Institut que primerament va titolar-se local y ara de pochs anys reuneix la consideració de provincial, y pera los fins de la segona ensenyança tots los pobles del partit y dels de Falset y Montblanch que vullgan montar un establiment privat necessitan inscriure la matrícula oficial en dit establiment docent.

Finalment, sots lo ram militar resideix a la capsalera del partit un regiment de reserva de cavallería, de que depenjan los reservistes de bona part dels pobles de tota la provincia, y en quant a la divisió electoral, constitueix lo partit de Reus un districte pera la elecció de quatre diputats provincials, formant a la vegada part de la Circumscripció de Tarragona, Reus y Falset pera designar tres diputats a Corts.

Reus

Ciutat, situada en un dels punts concèntrichs de la figura esferoydal que forma lo Camp de Tarragona, contemplada sa extensió des de lo Coll de Balaguer al de Cabra, en mitg del terreny comprensíu de dit partit, al NO. de Ta-

Reus. — Vista general de la

...ació, seccionada en dues parts

Clixé de E. Puig

rragona y a 11 kilòmetres de dita ciutat, capsal de la provincia. Compta ab 26,752 habitants.

Emplaçada la localitat en una superficie planera ab lo natural declíu de dit terreny en sa direcció a trobar lo nivell de la mar, està composta la població de 3373 edificis, 296 d' un pís, 1725 de dos y 1352 de tres o més, ademés de 148 masíes, constantment habitades y 637 cases de camp, dins lo radi d' un kilòmetre del nucli principal de la població, y 146, axís com 367 d' una y altra mena, a més llargues distancies, constituint un caseríu total de 4672 edificis.

La agrupació dels primers donà lloch a la formació de sos carrers y places, en gran nombre, que dexàm d' esmentar per assenyalar-se oportunament en lo plan de la localitat, en general, ab víes planeres, rectes y amples

Clixé de Joan Castellvell

Reus.—Plaça d' En Prim

en bona porció, separant los de la part antiga lo cèrcol dels arrabals que rodejan la primitiva poblaciò, des de més enllà de la esglesia major de Sant Pere, fins a la plaça de Prim, de tramontana a mitjorn, y de la plaça de la Puríssima Sanch, fins a la de Sant Francesch, de sol ixent a sol ponent,

corrent per lo centre una línea de carrers principals, com los del Padró, d' En Llovera, Monterols y Major, de dalt a baix, y-ls de Jesús y les Galanes, travessers als anteriors, ahont arrela en primer terme la vida y prosperitat de les agremiacions d' industrials de Reus.

Los arrabals, anomenats de Santa Anna, Robuster y Jesús, quina edificació ha vingut a substituir l' antich clos amurallat, servexen a la vegada pera unir lo primer nucli de població antiga, ab la que des de lo segle XVIII

Reus.—Passeig de la Boca-mina

continua extenent-se en totes direccions cap al exterior, constituint la obra moderna, quins examples resultan mólt més importants y dilatats que lo reclòs de la localitat primera. Allí s' obren també diverses víes de comunicació; amples y rectes, com les del carrer de Sant Joan, camí de Riudolms, carrer del passeig de la Mina o d' en Castelar y altres, abocant quasi totes a la plaça de Prim, espayosa, y en part aporxada, actualment la més cèntrica de Reus y tal volta la de més tràfech de tota la ciutat.

Entre los edificis antichs s' alçan en lo perimetre de la població la Casa Consistorial, situada en la plaça Major, de gust grech-romà, y de bones proporcions en sa frontalera, axís com lo gran establiment dels quarters, en la gran plaça de dit nom, obres abdues del segle XVIII, ademés de certes cases particulars, com la de Bofarull, ahont hi ha instalada la societat

Carrers de la vila de Reus en lo segle XV

Publicat en 1846 per Andréu de Bofarull y Brocá

	Noms y situació antiga	Correspondencia moderna
1.	Carrer de la Carnicería.	Primer carreró en la Pescatería.
2.	» dels Juheus.	Portal de Sant Pere.
3.	» de la Mercería o d'En Serra.	Carrer de la Mercería.
4.	» d' En Crexell.	» de la Mar.
5.	» d' En Macip-Belveny.	» de Galanes.
6.	» de les Vaques.	Carreró en la Placeta Farinera.
7.	» dels Canterers.	Carrer dels Canterers.
8.	» de Monterols.	» de Monterols.
9.	» d' En Arnalt Gilet.	» de la Galera.
10.	Pati d' En Pujol.	Placeta de les Basses.
11.	Carrer d' En Pasquals.	Carrer de Jesús.
12.	» d' En Malet.	» de la Concepció.
13.	» d' En Bernat Solcina.	» de la Bacona.
14.	Mercat de Dalt.	Plaça de la Constitució.
15.	Carrer Major.	Carrer Major.
16.	Plaça de la Esglesia.	Capella del SS. Sagrament.
17.	Plaça Major o Mercat de Baix.	Pescatería.
18.	Carrer d' En Gaspar Cases.	Carrer de la Abadía.
19.	Les Barreres.	» de Barreres o Nou.
20.	Carrer d' En Aleu.	» de la Presó.
21.	Casa de la Vila.	Forn de la Pescatería.
22.	Curia y Carnicería.	Cân Belveny en la Pescatería.
23.	Rectoría.	Cân Grases devant lo Campanar.
24.	Parroquia de Santa María.	Solar de la metexa Esglesia.
25.	Dipòsit dels delmes.	Solar del Campanar.
26.	Castell y hort del Camarer.	Part del solar de la Pietat y de la casa que fà angle ab la metexa.
27.	Burdell.	(A prop de hont està marcat en lo Plan).
28.	Plaça de Sant Miquel.	Plaça de Sant Miquel.
29.	Baluart.	Plaça del Baluart y part de cân Carey.
30.	Torra de les Barreres.	
31.	Esplanada.	Arrabal de Jesús.
32.	Porta y torreons de Monterols.	
33.	Creu y vas cinerari pera nens no batejats.	Plaça de les Monges.
34.	Pati d' En Sala.	Carreró del Vidre.
35.	Estatge y hort dels Jurats.	Solar del Ajuntament.
36.	Barranch de Na Roqueta.	Carrer de Santa Anna y Vallroquetes.
37.	Forn del Camarer.	Es als quatre cantons.
38.	Corrals.	Solar del Teatre.
39.	Hospici y hospital de Sant Jordi.	Solar de devant del antich hospital.
40.	Fabricació d' oli.	Arrabal de Sant Pere.
41.	Torreons, pont y porta de la vila.	Portal de Sant Joan o Font vella.
42.	Portal dels Juheus.	Portal de Sant Pere.
43.	Font.	Font vella.
44.	Torra de Sant Miquel.	Câl Ixart en l' Arrabal de Robuster.
45.	Torra de Mascardell.	Entrada del Arrabal a la P. del Baluart.
46.	Vila nova.	La forman los carrers del Hospital, Pujol, Baiges, Montserrat y Singlés.

recreativa *L' Olimpo,* la de Miró, convertida en fonda y altres; y entre los moderns, deuen esmentar-se la Sucursal del Banch d' Espanya, lo del Banch de Reus, lo del Teatre Fortuny, com també la casa proprietat d' en Navàs, la de Boule, y diferentes més, que venen a embellir lo conjunt de semblant renomenada població.

Gaudeix també Reus de bons passeigs, com lo de la estació de la vía ferrada dels Directes, en lo punt més alterós de dita localitat; lo de la estació vella o del Nort, a orient, lo d' En Mata a occident, y lo de Misericordia a mitjorn, tots ab lo corresponent arbrat, encara que ve ressentint-se la població de mancança d' aygues y carencia de regor d' aquell, construint-se actualment lo pantano de Riudecanyes per si se logra alguna millora, no tant sols en lo conrèu de les terres de secà que, en general forman part de son terme muni-

Clixé de B. Chias

Reus.—Plaça de la Constitució y Casa Consistorial

cipal, ans bé per atendre a les necessitats de sos habitants, que en les temporades de sequetat ab prou penuria poden ésser satisfetes complertament.

L' ajuntament, compost d' un batlle major y cinch tinents, procura prestar atenció a tots los serveys públichs inherents a la localitat, tenint ben organisats los de Beneficencia local, y comptant ab un espayós Hospital y ab una casa de Misericordia, que venen administrant les germanes de Sant Vicents de Paul, com se deu a una societat particular lo gran establiment del Manicomi d' en Mata, sens dupte lo de més bones condicions terapèutiques e higiè-

niques d' Espanya, y del que-s farà especial esment més endevant, al descriure lo terme de Reus, puix se troba alçat en un petit turonet de la part de sol ponent d' aquell extens terme.

Lo jutjat es de terme ab dos escrivans, com lo registre de la proprietat es important. Té servey telegràfich y estafeta de corrèus; filat telefònich, interior y exterior; resulta cap de línia, ab capità de la Guardia civil, y s' hostatja en sos quarters un regiment de cavallería ab son estat major; comptant ademés ab delegacions de la policía provincial, del cos de duanes, dels serveys agronòmichs, ab una granja d' agricultura, y d' altres de caràcter econòmich y de foment, de la Administració provincial. Ara s' ha montat a Reus una estació Enològica de primera classe, ab edifici exprés, abrigant l' intent de convertir-lo en una Escola nacional d' Agricultura.

Reus.—Estació Enològica (edifici central)

Reus està constituit en un centre industrial y mercantívol de la major importancia. Ademés de les industries domèstiques necessaries a la localitat, y dels establiments de tota mena per atendre als menesters generals del vehinatge y dels que viuen en les poblacions de la comarca, apareix desenrotllada dins de son perímetre gran fabricació de texits y filats de cotó, fil y seda; d' aygardents, alcohols, olis, filasses, petroli, vins cómpostos y espumosos, sabó, farines, y altres productes, que venen ocupant a uns tres mil bracers, axís com doveríes, fundicions de ferre, maquinaries y diferents tallers industrials que contribuexen al aument de les forces vitals de la celebrada pobla-

N/M
Carretera de Castellvell
A Barcelona
Ferrecarrils de Tarragona, Barcelona y França
Carretera
Estació
Casa de la Caritat
Passeig de Mata
Isabel Boull
Jardins
Alta
del Tivoli
del Tivoli
St. Agustí
Baxa
St.
Ferrun
Colón
Castelar
Celesti
St. Joaquim
Miró
Alta S Joseph
Sta.
Elena
P. Castillejos
Camí de Castellvell
Victoria
Bartheç
Travessia
St. Antoni
Fortuna
Verge Maria
Quartel
P. de la Llivertat
Camins de
Ferre del Nort
A Lleyda
C Ferrecarril
P. dels Quartels
Prosper de Bofarull
Passeig de Sunyer
Bové
C. d' Aleixar
C. d' Alcolea del Pinar
Germanetes
Teatre Circo
St. Pau
Rey
Escorxador
C. de Riudoms
Hospital civil
St. Elias
Sta. Teresa
Rechs
Magi Alegre
St. Joseph y St. Miquel
Sugue
St. Miquel
St. Tomás
Alta de
Sant Pere
A Tarragona
Tres
Sant Joan
Tercera Trav.
de Sant Joan
Segona Trav.
Sant Joan Prim trav.
St. Joan
P. derrera
Teatre Fortuny
Llovera
Amargura
St. Vicens Alegre
St. Casimir
St. Llorens
Sta.
Paula
Travesa
P. de

Escala de 1 : 7200 metres

Ciutat de REUS (Tarragona)

Facilitat pêl meteix Ajuntament y revisat per l' arquitecte municipal
En Pere Caselles y Tarrats

ció (318). També resulta mólt considerable lo tràfech d'importació y exportació de productes, arribant a Reus bones quantitats de primeres materies y carbó de pedra, destinades als fabricants. Se fà comerç d' atmetlles, avellanes, ví, oli, garrofes y altres fruyts del país, adquirits en tot lo Camp, lo Priorat y restants comarques dels encontorns, conduhits directament a Tarragona pera son embarch en lo moll de dita ciutat, bé utilisant la línia ferrada de Reus a Ta-

Reus.—Estació de la vía ferrada dels directes

rragona, que ja havèm dit forma part de la de Tarragona a Lleyda, bé ab lo sistema de carretades per la vía general, també de Reus a Tarragona, secció primera de la de Tarragona a Alcolea del Pinar, constituint en aquest cas una llarga filera de vehícols, de cinch y sis cavalleríes, que omplenan la llargaria d' aquella carretera, en móltes ocasions, des de lo punt de sortida fins al moll de la ciutat immediata (319).

Per adquirir los fruyts de les comarques abans esmentades, celebra Reus un mercat importantíssim lo dilluns de totes les setmanes, ahont acudexen los corredors dels articles des de quasi tots los pobles, a oferir dits fruyts o a pendre encàrrechs dels comerciants pera la compra dels metexos en la quan-

(318) Segons un estat extret del Municipi, lo nombre de fàbriques y tallers de construcció ascendexen actualment a 118, tenint empleats 3,037 obrers, 1,026 hòmens y 2,011 dones. En la estadística de Sayró del any 1845, figura Reus ab 52 establiments de filats, 79 de texits de cotó y 306 telers de seda.

(319) L'èstat dels magatzemistes de fruyts es lo següent: 8 d'avellanes y atmetlles; 17 de vins; 4 d' olis y 4 de blat y farines.

titat y calitat necessaries (320). També hi té lloch altra mena de mercat los dissaptes pera hortalices, llegums, fruytes del país y productes de conveniencia de sos habitants o dels de les localitats properes. També ve celebrant-se anyalment a Reus una fira, la diada de Sant Jaume, concedida per lo rey En Pere III lo Cerimoniós, en 3 de Maig de 1343, y extensiva als derrers quinze díes del mes de Juliol (321). Encara que ha perdut sa importancia com les restants que autorisaren nostres reys de la Etat mitjana, donada la transformació que han sofert les fonts de riquesa en totes les comarques de la provincia.

Reus.—Campanar de la esglesia de Sant Pere

Contribueix, sens dupte, al moviment mercantil de Reus sa falaguera situació dins lo Camp de Tarragona, puix a dita ciutat afluexen munior de víes de tota mena; les ferrades de Tarragona a Reus y de Barcelona a Çaragoça, y la general de Tarragona a Alcolea del Pinar, exint, ademés, d' aquella ciutat, la de Reus a Montblanch, la de Reus a Cornudella, la de Reus a Montroig; la de Reus a Vilaplana, la de Reus a Sant Ramón y Constantí, ab brancal a Morell y Vilallonga, la de Reus a Cas-

(320) Lo mercat setmanal de Reus fóu concedit per lo rey en Jaume II, en 22 de Febrer del any 1320, a suplicació de son conceller Simón de Bell-lloch, y a prechs del camarer de la Sèu tarragonina, en García Miquel d' Ayerbe, aleshores senyor de Reus.—*Tarragona Cristiana*, volúm II, cap. VII, pl. 214).

(321) Bofarull (Andréu): *Anales históricos de Reus*, segona edició, pl. 349.

tellvell, la de Reus a Salòu y la de Reus a Cambrils, enllaçades bona part ab altres del Priorat y del Camp; passant a la vegada per quasi tots los pobles del partit y per los més importants d' altres comarques; fent de Reus lo centre més proper pera la provisió de llurs queviures y portant a dita ciutat un gran contingent de forasters, que aumenta diariament lo tràfech mercantil y industrial. Semblant moviment contribueix a donar vida al bon nombre de les fondes, posades, restaurants y cases de menjar, que per tot arrèu y a preus económichs, se troban establerts dins la esmentada localitat.

Es induptable que al foment material de Reus ha de respondre lo de la cultura moral y lo de la associació pera lo millorament de totes les classes socials. Ademés de les escoles de primera ensenyança públiques y privades per la instrucció de noys y noyes, tractant ara l' ajuntament de montar un edifici ab tot l' avenç possible pera les que pertanyen a son càrrech, y ademés d' altres escoles superiors, també públiques y privades, com l' Institut provincial y lo Colegi dirigit per los germans maristes, l' esperit corporatíu ha constituit lo nomenat *Centre de Lectura,* antiga associació dedicada al aument del cabdal de conexements científichs y històrichs, en tots y quiscún dels socis, lo Patronat del Obrer de Sant Joseph, pera millorament dels bracers, sots lo punt de vista moral y material; la Cambra agrícola oficial de Reus y sa comarca; la de Comerç; lo Sindicat agrícola y lliga de defensa d' agricultors; la Societat Econòmica Reusense d' Amichs del País, derrerament constituida, y altres de menys importancia.

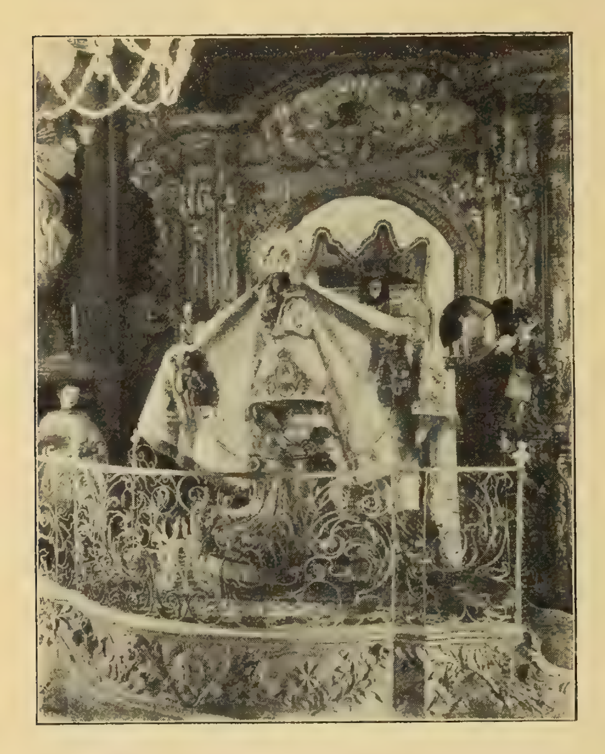

Reus.—Santuari de Nostra Senyora de la Misericordia

Pera lo servey relligiós resulta distribuida la ciutat de Reus y son terme municipal en quatre parroquies; la major dedicada a Sant Pere, diada de la festa major de dita ciutat, ab rector de terme que pren lo títol de Prior; comunitat de setze preveres, quatre ab lo càrrech de coadjutors, y esglesia de bella fàbrica del segle XVI, de gust gòtich y sever, ab bell y esbelt campanar, y ab retaule del altar major del imaginayre en Perris Ostrís, autor de varies esculptures en la Sèu tarragonina y en lo monestir de Poblet; la de Sant

Francesch, també de terme, ab fàbrica del segle XVIII, pareguda a la de Tarragona, puix abdues foren degudes als convents de framenors que varen montar-les; la de Sant Joan, axís meteix de terme, establerta en la esglesia del antich convent de frares carmelites de dita ciutat, y la de la Puríssima Sanch de Jesucrist, en la esglesia alçada en lo esmentat segle pêls confrares del August Misteri, parroquia també d' igual categoría a les anteriors.

Ademés, hi ha establertes a Reus varies comunitats femenines, dedicades a la ensenyança o a la Beneficencia, ab ses esglesies y capelles públiques, com la de la Ensenyança (Puríssima); la de les Carmelites descalces, la de la Mare de Déu de la Providencia, la de les germanes del Carme o de la Vetlla, la de les germanetes dels Pobres, les del Hospital y de la Casa de Beneficencia, y la ermita del Roser, en l' antich Cementiri.

Reus.—Imatge de la Verge en lo Santuari de Nostra Senyora de la Misericordia

Compta ademés Reus ab l' hermós y devotíssim Santuari de la Verge de Misericordia, situat a dos kilòmetres de la ciutat, en direcció a sol ponent, per mitg d' un bonich passeig, que partint de la part baxa de la població conduheix a dit Santuari. L' edifici es de bona planta, istil del renaxement, quasi tot de pintures al fresch en l' interior, singularment des de lo creuer fins al camaril, obra de Joseph Franquet y son mestre Joan Juncosa, com son fill frà Joaquím Juncosa, pintors de Cornudella, de regoneguda celebritat, essent acabada aquella fàbrica a derrers del segle XVII, quines dimensions alcançan a 33 metres de llargaria, per 8 d' amplaria y 11 d' elevació. L' han enriquit los fills de Reus ab sos donatius y ofertes, com pot ajustar-se en l' embelliment de ses capelles y altars y en la immensitat de dàdives de tota mena, exposada en les vitrines que ostentan les cambres del edifici.

Una petita imatge de la Verge, venerada en una capelleta alçada en lo carrer de Monterols, sots la invocació de la Mare de Déu de Bethlèm o dels set goigs, en lo segle XVI, va ésser obgecte immediatament de la devoció de tots sos habitants, augmentada ab la narració d' una noyeta, de que se li havía aparegut en lo lloch, ahont ara ve emplaçat lo Santuari, disposant aleshores sos

devots, junt ab lo concell municipal, que allí meteix fós fabricada una ermita, inaugurada en l'any 1602 ab la traslació de la imatge des de la capella del carrer de Monterols a la nova esglesia dels afores. Anant en creixement la fervor a dita imatge y havent-se lliurat la ciutat de Reus de la peste bubònica o grànola que sofriren los pobles de Catalunya en l'any 1650, và ésser resolta la construcció del actual Santuari, acabat en 1683, en que novament fóu conduhida (27 de Setembre), a son altar la piadosa Verge, colocada, durant la obra, en la esglesia parroquial (322); continuant des de aquella data la devoció dels fills de Reus a sa protectora, fins a lograr un Bréu apostòlich en l'any 1904, concedint sa coronació sobirana, acte celebrat la diada del 10 de Octubre de dit any, ab grans festes relligioses y cíviques, havent regalat la corona lo Rey d' Espanya y delegant pera sa entrega y colocació al marquès de Grinyi, en Ramón de Morenes y d' Aleçon, aleshores diputat a Corts per la circumscripció.

Terme municipal de Reus.—Afronta dit terme, al N. ab lo de Castellvell, al E. ab los de Constantí y Canonja, al S. ab lo de Vilaseca, y al O. ab los de Maspujols y Riudolms. Sa extensió es de 4,862 hectàrees de terreny, que-s poden classificar en 65 de secà, 148 de regor, 126 d'horta, 3,555 de vinya, 672 d'olivers, 103 de garroferal, 10 d'atmetllers, 24 d'avellaners, 64 d'arbres fruyters y 95 de superficies inútils.

Les produccions agrícoles, per terme mitg, han sigut estimades en 716 hectòlitres de blat, 325 d'ordi, 56 de civada, 538 de sègol, 70 de cigrons, 531 de faves y favons, altres 531 de fesols, 169 de veces, 890 de guixes y altres llegums, 70,920 de ví, 1,916 d'oli, 25,000 kilos d'atmetlles, 81,120 de avellanes, 404,800 de garrofes, 125,000 de fruytes de tota mena, 97,600 de patates y 36,000 de ferratges y remolatges.

L' enginy dels proprietaris de Reus, construint minats pera trobar aygues soterrànies, ha donat lloch al augment de produccions agrícoles dins de son terme, y a la conversió dels terrenys de secà en terrenys de regor en móltes de les finques de que-s composa aquell terme, finques a la vegada de conrèu y recreatives, ahont ademés de la habitació per l' hostatge de la pagesía, s' alça la casa senyorial relativament moderna, ab luxo y comoditats necessaries pera passar la forta temporada del istíu (323).

(322) Bofarull (Andréu): *Anales históricos de Reus*, pl. 436 y següents.

(323) Los noms de les partides rurals del terme de Reus són: Burgar, Mascalvó, Fonts Quarterades, Galdori, Villasens, Planes, Aljubs y Capella, Porpres, Aygaverts, Rubió, Blancafort, Planes y Forques velles, Colomar, Camprodón, Camarer, Monterols, Serres, Boada, Planes Boada, Pont de Calderons, Hospitalera, Cinchpous, Burgaret, Grassa, Quer y Mas Vidal, Castellet, Alzines, Roquís, Estallers, Sant Roch, Vilar, Montsoliu, Rojals, Vidala, Matet, Raureda, Mas de les Cabres o Collblanch, Inter murs. De dites partides n' hi ha dues que a arrel de la restauració fóren cedides pera repoblar, com que en 11 de Abril de 1169, l' arquebisbe Huch, donà a Calvó una granja, prop del barranch de Porpres, ab pacte de tenir-la per la esglesia de Tarragona, ahont dotze anys després nasqué Bernat Calvó, canonge y vicari general de Tarragona, monjo del Císter, abat de Santes Creus, bisbe de Vich, y últimament venerat en los altars, y en 1174 apareix que a Baldoví li fóu donat lo Burgar o Burguet pera sa repoblació, fent

Manicomi de Reus.—Dins d' aquell terme, al NO. de la ciutat y a 2 kilòmetres de la metexa, en un extens turó de més de 7 hectàrees d' extensió y a 200 metres sobre lo nivell de la mar, s' alça lo gran establiment, nomenat *Institut Pere Mata*, grandiós alberch pera la curació de malalties mentals y nirvioses, sots la direcció d' afamats metges y la constant de un dels directors facultatius, N' Emili Briansó.

Lo Manicomi de Reus es un establiment montat exprofessament pera la reclusió y tractament curatíu dels alienats d' abdós sexes, comprenent en dita classificació als malalts no sols afectats de bogería, propriament anomenada, com també als de idiotisme, imbecilitat y nens atrassats, als epilèptichs, histèrichs y neuròpates en general.

Clixé de B. Chias

Reus.—Plaça d' Hèrcules e Institut

L' edifici no pot estar més ben situat sots lo punt de vista de la higiene y salubritat, y sos departaments, pabellons, seccions, passeigs, jardins y tot lo que composa la casa, respòn als avençs de la ciencia, a la verdadera obra de curació, y al sacerdoci de la medecina pera la millora d' aquells desordres del enteniment, que en mólts cassos s' han cregut incurables, y no ho són ab les aplicacions terapèutiques de que allí se-n fà aplicació.

No hi ha que exposar que dits departaments estàn de manera que la separació de abdós sexes es complerta y que lo luxo y la comoditat dels malalts venen perfectament caracterisats en totes les seccions, en los dormitoris, men-

---

cessió de sos drets al capítol y canonges de Tarragona. Lo meteix lloch del Burgar resulta concedit, en 18 d' Abril de 1157, a Berenguer d' Examús y a son germà Tomàs, ab pacte de tenir-lo per la esglesia de Tarragona, per la comtesa Agnès y sos fills Guillèm y Robert, perdent-se sens dupte aquell fèu, ab motíu del extranyament de la familia normanda, després del assessinat del arquebisbe Huch de Cervelló, donant-lo aleshores la Mitra per sí sola y en nom del rey Anfòs a Baldovi.

jadors, pabellons de tota mena, dins l'establiment y en los patis y jardins que-l voltan.

A la vegada aquella casa de curació es establiment o Manicomi provincial, y a éll són conduhits los malalts de la provincia que per pobresa de les families respectives tenen necessitat d' ésser auxiliades per la caritat pública o oficial, podent encabir-se dins de sos pabellons fins a doscents de dits malalts pobres, sense los particulars que en bon nombre han buscat los auxilis de sos directors, essent freqüents los cassos de curació radical.

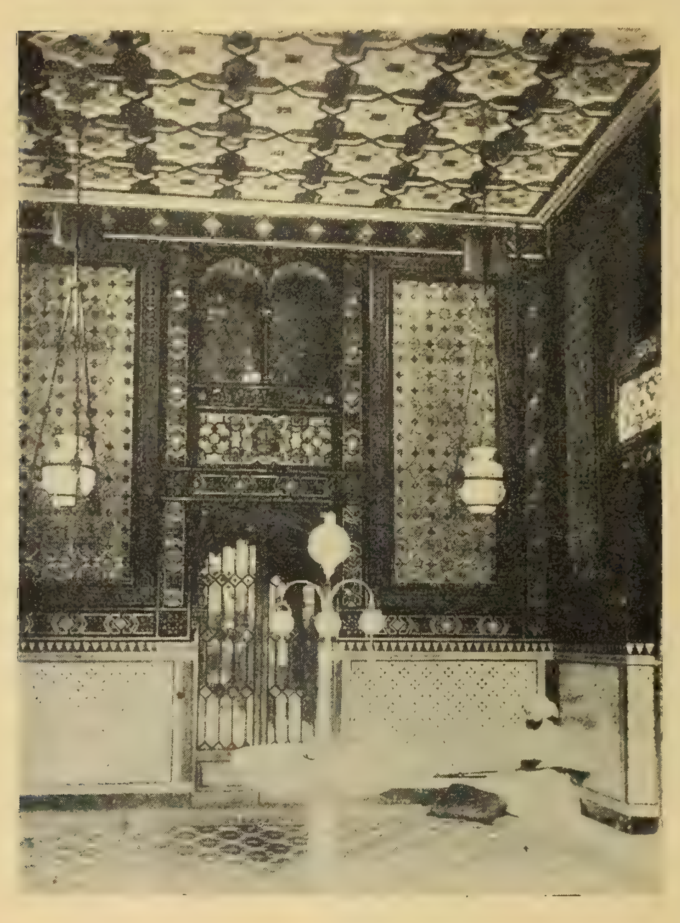
Reus.—Entrada de la casa March, en lo carrer de Sant Joan

Notes històriques.—La població de Reus va ésser engendrada ab los elements que constituiren la restauració cristiana de la nostra terra, si bé que fóu assenyalat aquell lloch, com un dels que deurían contindre apilaments de runes d' alguna *Vil-la* o *pago* dels temps del imperi romà, puix han sigut trobades en lo subsol gran nombre de monedes d' argent y coure del baix imperi, segons venen exposades en lo Musèu provincial de Tarragona, y han aparegut altres despulles y fragments d' obra, perfectament classificats d' ordre romà.

La primera vegada que-s fà esment de Reus es en un document de 3 de Juny de 1154, en que lo príncep de Tarragona, en Robert d' Aguiló, en concepte de codicil y trobant-se quasi agonitzant, *(positus in extremis)*, mani–

festà que la vila de Reus la havía donat a la esglesia de Sant Fruytós, alçada dins de Tarragona quan Sant Olaguer lo va fer príncep de dita ciutat y son camp (324), y en endevant, en la major part de les butlles pontificies, expedides en lo segle XII pera conservar los bens de la Mitra de Tarragona, se nomena la esglesia de la vila de Reus *(vil-lam Reddis)*.

En la metexa data de declaració del príncep Robert respecte de la vila de Reus, l' arquebisbe de Tarragona, En Bernat Tord, va fer cessió de part de la jurisdicció de dita vila a Bertràn de Castellet, nomenant-lo carlà de Reus, en fèu de la Mitra y ab obligació d' ajudar a poblar-la, y pochs anys després (1171), una vegada destinades les rendes de la Mitra, en dita vila, al vestuari dels canonges de la Sèu tarragonina, apareix creat l' ofici de Camarer *(Camerarius)*, encarregat de la administració de dites rendes, cedint-li la jurisdicció temporal de la vila y son terme. Ab aquest motíu lo camarer se constitueix en senyor de Reus, y al propri temps dignatari de dita Sèu (1203).

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Reus.—Una de les sales de la casa March

Sots semblant jurisdicció va anar en aument la població de Reus, y encara que en lo segle XIV resulta menor dita població que la de Valls, abdós del domini de la Mitra, puix la primera, en los anys 1359 y 1392, segons la estadística de fochs o llars, tenía 355 y 356 cases, mentres que Valls ne reunía 399 y 401 respectivament, al arribar al segle XV Reus passà devant de Valls, y en la informació feta per les corts de Barcelona en l' any 1412 apareix Reus ab 257 fochs y Valls y sos agregats ab 228.

(324) *Tarragona Cristiana*, volúm I, cap. XV, pl. 447.— *Anales de Reus*, primera edició, Apèndix a la plana 18.

Lo senyoríu temporal del Camarer fóu de notoria importancia, per lo desenrotllo de les fonts de riquesa de dita localitat, tota vegada que comptà ab diversos dignataris, que juntaren a dit títol la preeminencia de cardenals de la esglesia romana, quan varen establir-se les reserves pontificies, y aquells dignataris no extremaren sos drets y dexaren sempre beneficiada la població durant sa comanda senyorial (325).

Extingida la dignitat de Camarer en lo segle XVI, passaren ses atribucions a la Mitra, per lo que pertany als drets senyorials, encara que mitjansant qüestions y plets, que acabà lo preuat arquebisbe Joan Teres, ab los corresponents convenis entre la Mitra y-l Municipi de Reus.

Clixé de Modest Serra

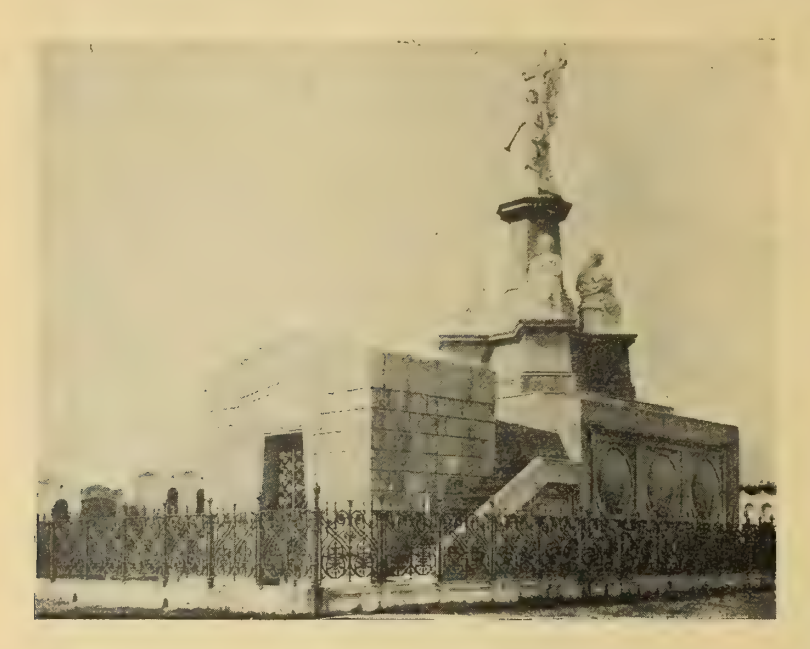
Reus.—Institut Pere Mata (Manicomi)

També fóu extingida la castlanía per haver sigut embargades ses rendes, després de la mort del rey en Pere III lo Ceremoniós, venudes y adjudicades al Camarer, unint-se axí en un sol dignatari totes les jurisdiccions temporals.

L' espandiment mercantívol de Reus vingué notant-se des de mitjans del segle XV, ab motíu de ses relacions ab los pobles del Camp, de quina comunitat formava part y era un dels membres més importants, començant per desviar lo camí de Salòu a Vilaseca y portar-lo a Reus, ab protesta dels vilassecans, tractant d' encaminar les mercaderíes a aquella platja pera son embarch. Encara que-ls corsaris, en los segles XVI y XVII, s' encarregaren de paralisar semblant mohiment, al arribar al XVIII, tornaren a empendre aquells vehins la tasca de la compra de fruyts de tot lo Camp y comarques immediates pera son trasport a Barcelona, ahont lo comerç ab les regions americanes havía pres bon desenrotllo, en força de les disposicions protectores dictades per llurs sobirans. Reus en lo segón terç del segle XVIII va augmentar considerablement lo nombre d'habitants, y en una estadística manada formar per la Reyal Junta de Comerç de Barcelona en 1783, apareix que-s comptavan en aquella població 351 telers de vels, 148 de cintes, prop d' un centenar de sedes, y dos anys després tenía posats en mohiment 511 telers de mocadors mostrejats.

(325) Fóren camarers cardenals y després papes: Pere Roger de Belfort, més tart Gregori XI (1370 a 1372), y Pere de Luna, conegut per l' antipapa aragonès Benet XIII (1394 a 1424), ademés dels Cardenals Guillèm Godíu (1325 a 1337), Gottio Battaglia, nomenat Rimini (1336 a 1344); Pere Flandrín (1373 a 1381), y Pere Fernàndez de Frias (1418 a 1420).

La construcció del port o moll nou de Tarragona va contribuir a fer actíu lo comerç de dita ciutat, puix diferents corredors de fruyts de Reus, que nodrían als magatzemistes o comerciants de Barcelona, procuraren directament mercadejar ab les esmentades regions americanes y espanyoles, sobre tot ab les d' Andalucía y Galicia, establint son comerç y sos magatzems en la part baxa de Tarragona, després de acabada la guerra de la Independencia, com ho feren també altres comissionistes de pobles del Camp, començant aleshores lo floriment de dit comerç, que logrà un desvetllament importantíssim durant la primera meytat del segle XIX, com continua prosperant en la actualitat, mitjansant la comunitat del port per les dues poblacions, mare y filla major del Camp de Tarragona (326). Reus obtingué lo títol de ciutat en 3 de Juny de 1712, concedit per l' arxiduch d' Austria; emperò com prompte lo rey en Felip IV de Catalunya y V de Castella va sotsmetre tot lo Principat, abolint quants privilegis fóren otorgats per son adversari, aquell títol romangué també anulat.

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Reus.—Panteó de la familia Odena

Més tart, en l' any 1776, elevà lo Municipi de Reus a Carles III reverent representació demanant novament la concessió del títol de ciutat, que fóu desestimada d' acort ab l' informe de la Audiencia del territori, logrant dit privilegi en R. O. de 8 de Juliol del any 1843, ab lo calificatíu d' *esforçada*, després de ocorregut lo famós bombeig d' en Zurbano, durant lo conegut pronunciament contra la Regencia d' Isabel II.

(326) Reus volgué encara establir lo port de Salòu, obtenint una R. O. en 24 de Desembre de 1819, en que-s feya semblant concessió; emperò fóu anulada als pochs mesos, després de nomenar-se director tècnich de les noves obres al brigadier de la armada Timotéu Roch, en força d' altra R. O. de 8 de Maig del any 1820.

També tractà en l' any 1805 de contruir un canal pera portar les aygues de la mar fins a les portes de Reus, pretensió que dóna idea del esperit emprenedor dels fills de dita ciutat.

Com a fills de Reus qui han enlayrat aquella ciutat des de lo segle XVI en endevant, podríam fer esment de móltes families que han comptat, en diferents temps, ab individuus de les metexes, coneguts en les armes, la esglesia, les ciencies y la diplomacia; mes en lo segle XIX han nascut dins de Reus tres grans hòmens, Prim, Mata y Fortuny, los qui en la milicia, en les ciencies mèdiques y en la art pintòrica han lograt un renòm verament universal.

Moneda incusa del 1709

Bibliografía.—Anales históricos de Reus: (primera y segona edició), per Andréu de Bofarull y Brocà.—*Ensayo sobre la topografía y estadística de Reus en Cataluña,* per Jaume Ardevol (1820).—*Historia de Reus y las calles de Reus:* Gras y Elías.—*Reus: Etimología de su nombre. Recientes descubrimientos,* per G. M. de Brocà, publicat en lo *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona,* v. IV, (1907), pl. 8.—Andréu Bofarull y de Brocà, les obres *Reus en el bolsillo ó sean sus costumbres más antiguas y modernas, fiestas políticas, religiosas y domésticas, antiguallas y efemérides* (Reus, 1851) y *Guía de Reus* (Reus, 1856).— Antòn de Bofarull y de Brocà: *Costums que s perden y recorts que fugen* (Reus, 1820 a 1840), (Barcelona, 1880).— Pere Gràs, autor d' interessants estudis históricHs de Reus, especialment dels anys 1837 al 1845, publicats en la revista *El Eco del Centro de Lectura de Reus* (1879-80).

Alexar

Vila que-s composa de 956 habitants situada al NO. de Reus, entre mitg de les derreres estribacions de la serra de la Mussara, a 12 kilòmetres d' aquella ciutat, cap de son partit judicial y de son arxiprestat, y a 23 de la capitalitat de la provincia.

L' emplaçament de la vila, en lloch relativament planer, entre la riera que porta son nom y la de Maspujols, contribueix a la immillorable situació de son terme, que resulta afrontant al N. ab lo de Vilaplana; al E. ab los de la Selva, Almoster y Castellvell; al S. ab los de Maspujols y al O. ab lo d' Alforja.

Lo poblat se composa d' una agrupació principal y d' un petit llogaret, noménat Mascabrers, al N. d' Alexar, formant la primera 221 cases, 7 d' un pís, 68 de dos y 146 de tres o més, ademés de varietat de masíes, cases de camp y alberchs de sopluig, que junt ab Mascabrers venen a reunir 60 edificis, ab 10 carrers principals, entre ells, lo Major, Guardiola, Ayga, etc., y una bona plaça principal.

L' ajuntament pot cumplir los serveys municipals ab regularitat, hi sosté dues escoles d' ensenyança pública, havent-hi també una secció de Germanes Carmelites pera donar instrucció a noyes pobres, rebent lo corrèu per la estafeta de Reus, per la carretera de Vilaplana, secció provincial, que ha d' ésser continuada fins a Prades per l' Estat.

La esglesia parroquial es de bona fàbrica, dedicada a Sant Martí, diada de sa festa major, si bé la festa popular se celebra per Sant Blay, hermós ermitori existent prop de la vila y d' especial devoció de tots los vehins de dit poble. Dita parroquia ve regida per un rector d' ascens y la ermita per son coadjutor.

La extensió d' aquell terme abarca 2,484 hectàrees de terreny, classificades en 19 de secà; 30 de regor; 30 d' horta; 304 de vinya; 52 d' olivers; 5 de garroferal, 2 d' atmetllers; 610 d' avellaners; 2 d' arbres fruyters; 20 de prats; 500 de bosch, 750 de pastoreig, 60 de terres sense conrèu y 100 d' inútils.

Se cullen a Alexar per terme mitg, 15 hectòlitres de blat, 300 d' ordi, 10 de civada, 12 de moresch, 2 de cigrons, 30 de faves y favons, 160 de fesols,

Alexar.—Vista general de la població

1 de veces, 1 de guixes y altres llegums, 4,564 de ví, 200 d' oli, 460 kilos d' atmetlles, 42,700 d' avellanes, 2,000 de garrofes, 2,000 de fruytes y 250 de patates.

Notes històriques.—Pot ésser que Alexar, segons l' arrel de son nom, fós una masía alarb, naxent lo poble demunt de ses runes al període de la restauració cristiana, y seguint los contratemps dels restants del Camp, de quina comunitat també formà part, y logrant falaguera empenta en los nostres temps per la importancia de la collita d' avellanes.

Alforja

Vila aposentada a la riba esquerra de la riera de son nom, al occident de Reus y a la dreta de la carretera general de Borges del Camp, enllaçada ab la de Tarragona a Alcolea del Pinar, que atravessant lo coll d' Alforja, arriba al Pont de Ciurana, ahont s' uneix ab la de la Espluga de Francolí a Flix, per lo centre del Priorat. Compta ab 1,896 habitants.

Alforja dista de Reus uns 15 kilòmetres y uns 27 de Tarragona, y afronta son terme per N. ab lo de la Mussara; al E. ab lo d' Alexar; al S. ab Borges del Camp, y al O. ab los de Porrera y Les Irles.

Resulta emplaçada dita vila en un petit turó, per quin peu ve extenent-se la corrent abans esmentada, enlayrant-se, en lo punt més alt, la esglesia

parroquial, fàbrica notable, de bona construcció, ab ayrós y esbelt cloquer, y a sos voltants lo caseríu que-s composa de 434 edificis, 8 d' un pís, 80 de dos y 346 de tres, ademés de 154 masíes, cases de pagesía y alberchs de sopluig.

Los carrers principals, se nomenan Major, Mercadal, Hospital, La Font, Bolcador y altres, havent-hi també bones places, com la Major, Mercadal y varies placetes, uns y altres ab cert declíu, donat son emplaçament.

Los serveys municipals se complexen en aquella vila ab la deguda regularitat, trobant-se desenrotllada la instrucció pública ab varies escoles, dues oficials complertes, y altres dues dirigides per comunitats relligioses; rebent-se lo corrèu per la estafeta de les Borges del Camp, conduhida per la companyía d' automòvils que fà la carrera diaria des de Reus a Cornudella y la Vilella baxa, y cuydant-se també ab delit los camins vehinals

Alforja.—Vista general de la població

y les fonts públiques, d' ayga d' excelent potabilitat. A Alforja hi ha una societat de pagesos y una associació de Defensa agrícola.

La esglesia parroquial es d' ascens ab dos coadjutors, encarregats a la vegada dels ermitoris, essent mólt anomenat lo de la Verge de Puigcerver, en lo cim de la montanya del meteix nom; y lo de Sant Antoni, al límit dret de la riera. La festa major es celebrada en dit poble la diada de Sant Miquel, titolar de la parroquia. Lo segón diumenge d' Octubre té lloch una fira, des de temps immemorial, que ara resulta, com totes les restants, d' escassa importancia.

La extensió del terme arriba a 3,702 hectàrees de terreny, distribuides en

43 de secà, 40 de regadíu, 38 d' horta, 1,215 de vinya, 26 d'olivers, 1 d'atmetllers, 883 d'avellaners, 2 d' arbres fruyters, 298 de bosch, 284 de pastures, 476 de terres inconreuables y 50 d' inútils.

Poden cullir-se a Alforja 35 hectòlitres de blat, 474 d' ordi, 21 de moresch, 14 de cigrons, 49 de faves y favons, 278 de fesols, 28 de veces, 8,225 de ví, 78 d' oli, 386 kilos d' atmetlles, 700,000 d' avellanes, 2,000 de fruytes y 40,000 de patates.

Com pot notar-se en l' anterior estat, es sens dupte lo terme d' Alforja ahont se conreua ab més escala lo productíu avellaner y resultan les avellanes de més renòm per sa finura y conservació, essent quasi tot lo terme un verdader bosch de dit arbust, regant-lo per mitg dels mólts minats en busca de les aygues soterrànies dels avenchs de la serralada del Coll y de les que corren per lo subsol de la riera.

Alforja.—Ermita de Sant Antoni

Notes històriques. - Com un dels llochs compresos dins lo Camp de Tarragona, va originar-se Alforja en los primers díes de la restauració cristiana de la nostra terra. Consta que en lo día 21 de Juny de 1158 l'arquebisbe en Bernat Tord y lo comte de Barcelona donaren dit lloch a Ramón de Ganagot, cavaller que prengué part en la conquesta de Ciurana, gojosos donadors y donatari de la fertilitat del terreny y del paysatge que-s desenrotllava des de aquell turó, puix ve examplant-se la vall, a mida que s' acosta a la mar, anomenant-lo Santa María d' Alforja, confirmada la donació per l' arquebisbe Guillém de Torroja, en 28 de Desembre de 1173.

Ganagot repobla lo país, y no tenint més que tres filles de son segón matrimoni y cap del primer, casà la pubilla, Romeua, ab Bernat de Castellet, castlà de Reus, y mort aqueix també sense succesió tornà a casar-se la viuda ab Bernat dels Archs, senyor de Vinyols y dels Archs, pobles començats igualment, per aquells díes, confinants ab lo d' Alforja. Nasqueren aleshores a Ro-

meua un fill, Pere, y dues filles, Romeua y Saurina, passant la última a ésser relligiosa del monestir de Bonrepòs.

Pere dels Archs y d' Alforja o de Ganagot, de caràcter inquiet, refusà lo fèu a la Mitra y penetrà ab força armada en diferents térmens municipals atacant los castells de sos enemichs, fins que malaltís y envellit, morí (1243) arrepentit de sos erros y de sa conducta, nomenant hereua a la abadessa de Bonrepòs, y fent alguns llegats a Santa Caterina dels Archs y a la ermita de la Mare de Déu de Puigcerver, alçada per son avi, Ramón de Ganagot, d' ahont robà los càlzers y llibres dexats per aquell després de sa fundació, ordenant sa restitució o reparació del dany causat.

La abadessa de Bonrepòs prengué inventari de la herencia, y pujant més los deutes que lo valor de la metexa, va vendre la dominicatura d' Alforja y la dels Archs al arquebisbe en Pere Albalat, passant aleshores tot lo domini a la Mitra (327).

Alforja, en endevant, regida per la Mitra gaudí de pau y tranquilitat, veyent alçar-se dins del poblat la institució municipal a mitjans del segle XIII y formant part de la comunitat del Camp, com a membre de gran vàlua, tant prompte con fóu exida la celebrada associació, fins a ésser extingida.

Governà la vila un batlle, nombrat per l' Arquebisbe, y tres jurats sortejats cada any d' entre los tres estaments de la població. Per lo Decret de *Nova Planta* del rey Felip, se governà per un batlle, cinch regidors y dos síndichs. Per Reyal provisió del Suprém Concell (Juliol, 1770), tingueren privilegi d' usar banda de domàs vermell, distintíu dels regidors de Catalunya.

Fóu fill d' Alforja En Joseph Cliviller, capità retirat, autor, ab En Ruiz, d' una *Descripción geográfico-histórica, estadística é itineraria de Tarragona.*

La agricultura y l' halè de sos habitants ha fet prosperar la vila, una de les més importants del nostre Camp.

Almoster

Lloch de 442 habitants, emplaçat en les faldes de la montanya de Sant Pere, al N. de Reus, a 7 kilòmetres de dita ciutat y a 18 de Tarragona.

Lo caseríu se composa de 133 edificis agrupats, 44 d' un pís, 56 de dos y 33 de tres, constituint uns tretze carrers curts y estrets, nomenats los principals, Major, Arrabal, Forn, Cementiri, La Font, Amargura, Abadía, etc., una plaça y varies placetes. En son terme s' alçan també algunes cases de camp y llochs de sopluig per la pagesía, en nombre de 23.

Reb lo corrèu lo municipi per peató, des de la estafeta de Reus; sosté una

(327) *Tarragona Cristiana* volúm I, pls. 449 y 668.—Blanch: *Arxiepiscopològich*, cap. XXV.

escola incomplerta de abdós sexes, y té començat un bon camí vehinal modern, noves carreteres de gran importancia pêls pobles rurals, ademés dels antichs camins, que-l posan en relació ab la Selva, Castellvell y altres dels encontorns.

La esglesia parroquial, si bé petita, es de bona fàbrica y de bon gust, regida per un rector d'entrada, dedicada a Sant Miquel, en quina diada se celebra la festa major.

Almoster afronta al N. ab la Selva; al E. ab Morell y Vilallonga; al S. ab Castellvell y al O. ab Alexar.

La extensió de dit terme es tant sols de 547 hectàrees de terreny: 47 de secà, 1 de regadíu, 3 de goret, 1 d'horta, 107 de vinya, 31 d'olivers, 8 de garrofers, 4 d'atmetllers, 132 d'avellaners, 1 d'arbres fruyters, 114 de pastoreig, 84 de bosch, 2 de terres sense conrèu y 1 d'inútil.

Almoster.—Vista general de la població

La producció mitja es de 45 hectòlitres de blat, 150 d'ordi, 10 de civada, 13 de cigrons, 8 de faves y favons, 12 de fesols, 25 de veces, 10 de guixes y altres llegums, 1,605 de ví, 200 d'oli, 400 kilos d'atmetlles, 92,400 d'avellanes, 25 de garrofes, 1,000 de fruytes y 2,000 de patates.

Se comprèn que lo terme sía petit, si-s té en compte que en son origen formà part del de Reus, lo meteix que Castellvell, donats abdós llochs per lo Camarer, senyor de Reus, pera sa repoblació en feu particular, determinant-se lo caràcter de dit feu, ab les qüestions ocorregudes entre los feudataris y lo senyor, a les que posà terme l'arbitratge del arquebisbe en Ramón de Rocaberti, en 1206 (328), com a senyor principal del Camp, qui va assenyalar les rodalíes de abdós llochs, mantenint no obstant, lo domini de la camarería.

(328) Andréu de Bofarull: *Anales de Reus* edició segona, plana 13.

Borges del Camp

Vila assentada a sol ponent de Reus, a la riba dreta de la riera de Maspujols, en un terreny divisori de les conques de dita riera y de la d' Alforja, a 8 kilòmetres de Reus, cap de son partit y arxiprestat, y a 20 de Tarragona. Se composa de 1,038 habitants.

Son emplaçament demunt de dit terreny, contribueix a que lo poble resulte bastant planer, constituint-lo 248 edificis, 2 d' un pís, 29 de dos y 217 de tres, ademés de 91 cases en lo terme, entre masíes y alberchs pera soplujar-se, formant la agrupació del poblat uns deu carrers, entre los més nomenats, lo de la Pilota, Esglesia, Nou, Hospital y algunes places.

La situació de les Borges del Camp, al extrém de la carretera del Priorat,

Plan y carrers de Borges del Camp

(Revisat per l' Ajuntament)

1. Carrer de la Esglesia.
2. Id. del Hospital.
3. Id. Nou.
4. Id. d' Abaix.
5. Id. de la Pilota.
6. Id. d' Amunt.
7. Plaça.
8. Id.

y ab estació de la vía ferrada dels Directes, la més immediata a Reus, contribueix a donar cert moviment mercantil a la localitat, puix hi ha establertes agencies de transport, relacionades ab les demés de dita línia, des de Madrid fins a Barcelona.

L' ajuntament procura atendre als quefers públichs ab deguda regularitat, essent de son càrrech lo sosteniment de dues escoles elementals, lo servey del corrèu y telègraf, y la conservació dels camins vehinals.

Es una fàbrica hermosa y de bona estampa la esglesia parroquial, servida per un rector d' ascens, ab son coadjutor, dedicada a la Assumpció de la Verge, en quina diada celebra la vila sa festa major. Aquella fàbrica s' enlayra en lo punt més alt del terreny de la localitat, ab ayrós cloquer, y rellotge públich ab esfera exterior, composant la planta una creu llatina ab tres naus y la corresponent columnata, si bé que la obra resulta moderna.

També existeix en son terme, en la riba dreta de la riera d' Alforja, l' er-

mitori dedicat a la Mare de Déu de la Riera, de mólta devoció dels fills de les Borges, obra moderna que ha substituit a altra antiga, arrunada ab lo decurs del temps y de les lluytes civils.

Borges del Camp.—Vista general de la població — Clixé de A. Dasca

Les afrontacions del terme municipal de les Borges del Camp se reduhexen a limitar al N. ab lo d'Alforja, al E. ab lo de Maspujols, al S. ab los de Reus y Riudolms y al O. ab lo de Riudecols, tenint una extensió de 839 hectàrees de terreny, classificades en 28 de secà, 25 de regadíu, 1 d'horta, 144 de vinya, 21 d'olivers, 289 d'avellaners, 1 d'arbres fruyters, 96 de prat, 128 de pastoreig, y 105 de terreny inútil.

Borges del Camp.—Ermita de la Verge de la Riera

Les produccions agrícoles de les Borges del Camp se calculan durant un quinqueni per terme mitg en 53 hectòlitres de blat, 200 d'ordi, 120 de moresch, 2 de cigrons, 10 de faves y favons, 125 de fesols,

8 de veces, 4 de guixes y altres llegums, 2,448 de ví, 80 d' oli, 289,000 kilos d' avellanes, 400 de truytes, 20,000 de patates y 200 de ferratges.

Notes històriques.—La vila de que fem esment es originaria de la restauració cristiana en lo segle XII, essent de feu de la Mitra y formant part de la famosa comarca del Camp, axís com de sa comunitat, des de son origen. Fóu en sos primers temps un poble rural, prenent empenta en lo segle passat, des de son enllàç directe ab lo Priorat per mitg de la carretera abans nomenada.

Botarell

Lloch emplaçat al O. de Reus, en direcció al S., al límit del partit judicial ab lo de Falset per occident, prop de la barrancada de Les Irles, a 13 kilòmetres del cap judicial y arxiprestat y a 24 de Tarragona. Compta ab 416 habitants.

Plan y carrers de Botarell

(Revisat per l' Ajuntament)

1. Carrer Major.
2. Id. de Arvenal.
3. Id. d' Amunt.
4. Id. de la Cènia.
5. Id. de la Llosa.
6. Id. de la Vall.

Botarell s' enllaça ab Reus per mitg de la estació de la vía ferrada dels directes, nomenada de Riudecanyes-Botarell, a dos kilòmetres del poblat, y unida al meteix per un camí vehinal de nova construcció, y també per mitg de la carretera de Reus a Montroig, que passa per Montbrió de Tarragona, vila situada a 2 kilòmetres d' aquell poblat.

Lo lloch de Botarell se reduheix a 94 edificis, 10 d' un pís, 14 de dos y 70 de tres, a 7 masíes o cases de pagesía y a 26 alberchs de sopluig.

L' ajuntament sosté una escola pública incomplerta, reb lo corrèu per peató y atén en lo possible als demés serveys municipals.

La esglesia parroquial es d' entrada, dedicada a Sant Llorenç, diada de la festa major del poble, sense que la fàbrica tinga res digne d' esmentar-se.

Està limitat son terme municipal per lo de Riudecols al N., al E. lo de Riudolms, al S. los de Montbrió de Tarragona y Vilanova d' Escornalbòu, y al O. lo de Riudecanyes.

La extensió de dit terme es de 1,502 hectàrees de terreny, repartides en 23 de secà, 1 de regor, 16 d' horta, 655 de vinya, 146 d' olivers, 4 de garro—

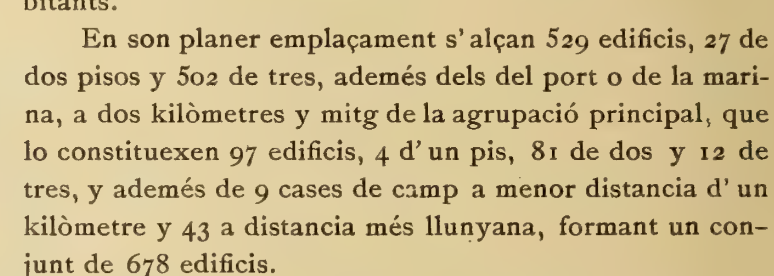
fers, 3 d' atmetllers, 159 d' avellaners, 4 d' arbres fruyters, 93 de terres inconreuables y 398 d' inútils.

Produheix dit terme 40 hectòlitres de blat, 180 d' ordi, 20 de fesols, 20 de veces, 1,135 de ví, 400 d' oli, 1,800 kilos d' atmetlles, 159,000 d' avellanes, 4,170 de garrofes, 1,000 de fruytes y 8,340 de patates.

Notes històriques.—Botarell fóu concedit a Berenguer de la Bisbal y a sa muller per l' arquebisbe en Berenguer de Vilademuls, en 28 de Juliol de 1184, pera sa fundació y repoblació, tenint-lo en feu de la Mitra, ab reserva de les dècimes y primicies, y constituint un senyoríu particular, que va durar tota la Etat mitjana, quin senyoríu depenjava del arquebisbe. Botarell va també formar part de la comunitat del camp, per la qüestió econòmica dels gastos generals.

Cambrils

Vila que-s troba al S. de Reus, propera a la mar, a 10 kilòmetres de dita ciutat y a 18 de Tarragona y se composa de 2,844 habitants.

En son planer emplaçament s' alçan 529 edificis, 27 de dos pisos y 502 de tres, ademés dels del port o de la marina, a dos kilòmetres y mitg de la agrupació principal, que lo constituexen 97 edificis, 4 d' un pis, 81 de dos y 12 de tres, y ademés de 9 cases de camp a menor distancia d' un kilòmetre y 43 a distancia més llunyana, formant un conjunt de 678 edificis.

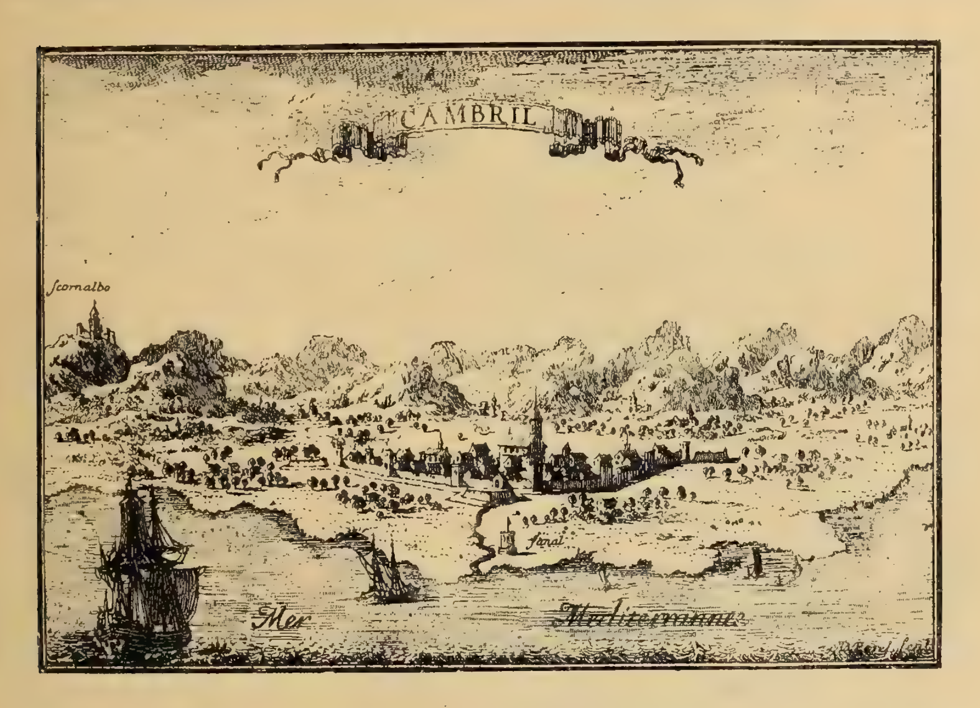
La agrupació primera dóna lloch a la existencia de més de trenta carrers y a varies places, nomenant-se los més importants, carrer de Sant Plàcit, Major, del Castlà, de Sant Joseph, de la Fira, de les Creus, de Foix, de la Victoria, d' en Fàbregues, d' en Gimbernat, de Sant Pau, etc., y són conegudes les places per la de la Constitució, de Marianao, d' en Albert y altres. En la agrupació de la marina o del port hi ha l' arrabal de Gracia, les afores y les barriades dels pescadors que venen alçant ses casetes prop de la platja (329).

L' ajuntament sosté un hospital y dues escoles elementals complertes dins de la població y una incomplerta en lo barri de la marina, existint també en la localitat varies institucions relligioses per la ensenyança, entre elles, lo bell y modern edifici dels germans de les Escoles Cristianes, ahont radica la casa de sa provació, y la comunitat de monges Carmelites, ab convent propri, que cuyda de la ensenyança de noyes. Ademés hi ha servey telegràfich per la esta-

(329) Lo nom de Gimbernat que porta un dels carrers recorda a un famós cirurgià del segle XVIII, fill de Cambrils, del qui-s fà esment en la descripció del palàu de la Diputació y Ajuntament de Tarragona.

ció de la vía ferrada de Tarragona a Valencia, estació tocant a la vila; existeix un departament de la Guardia civil manat per un oficial, servey telefònich que uneix lo parch de Samà ab Cambrils, y Cambrils ab Tarragona y Reus, y aparexen instalades en dita vila altres institucions de caràcter comunal pera atendre a les necessitats públiques.

La agricultura y la industria pesquera són les dues fonts principals de riquesa de Cambrils, donant lloch una y altra al desenrotllo de diferents oficis establerts en la localitat, a fí de nodrir abdós elements de dita riquesa, contribuint a son desvetllament les víes de comunicació que enllaçan la vila ab los

Cambrils.—Antiga vista de la població feta per Beaulieu en 1646

centres mercantils més propers, com que ademés del ferrecarril abans nomenat, se relaciona Cambrils ab Tarragona per la carretera general de Valencia, que atravessa la població; ab Reus per altra vía de comunicació directa, y per los pobles del partit, per la de Cambrils a Montbrió de Tarragona, ahont s' uneix ab la de Reus a Montroig al coll de Fatxes, en lo baix Priorat.

La fàbrica de sa esglesia parroquial es important, espayosa, de bona planta y excelent dibuix, encara que d' istil modern. Dita parroquia es d' ascens, dedicada a Santa María, celebrant la festa major per la Puríssima Concepció. Ademés compta Cambrils ab la moderníssima y bella esglesia del Sagrat Cor, en l' edifici dels germans de les Escoles Cristianes; la capella del convent de les monges Carmelites de la Ensenyança; la del Hospital, y l' hermós ermitori de la Mare de Déu del Camí, entre Cambrils y la Marina, quina

festa té lloch la diada del Natalici de la Verge, constituint una romería de tots los cambrilenchs y de fidels dels pobles dels encontorns.

De la agrupació del barri de la Marina s' ha format altra parroquia, de entrada, sots lo patronat de Sant Pere, diada de sa festa major, alçant-se en dit barri una esglesia senzilla per atendre al servey relligiós.

Cambrils celebra una fira anyal lo día de la Ascenció del Senyor, bastant concorreguda dels vehins de Reus, Tarragona y altres localitats immediates, ahont s' exposan varietat de productes industrials, especialment pera los usos de caràcter agrícol, puix la agricultura ha adquirit bona empenta en los derrers anys ab la associació, tota vegada que s' han constituit dos sindicats agrícols y una caxa d' estalvis y emmanllevaments que funciona ab bon esbarjo (330).

EL AYUNTAMIENTO DE BAYLE, Y REGIDORES DE LA REAL VILLA DE CAMBRILS. SALUD.

POR tenor de la preſente ſe certifica, como parte el dia preſente de eſta Villa, la qual (por la gracia de Dios) eſtà libre de peſte, y todo mal contagioſo, el Patròn Franco Bonatjes de Villanueva con seis Marineros incluso el Pn que lo es de ſu Tartana — nombrada la Virgen del Rosario — para Barna y costa y para que conſte, hemos mandado hacer la preſente firmada de nueſtro Secretario. Dada en Cambrils à 19 de Julio — de 1765

Dn Joseph Soler Notario

Cambrils.—Patent de sanitat del segle XVIII, reduhida quasi a la meytat

Lo terme municipal de Cambrils afronta al N. ab lo de Vinyols, al E. ab lo de Vilaseca a Reus, al S. ab la mar Mediterrània y al O. ab lo de Montroig. Sa extensió es important, puix reuneix 3,670 hectàrees de terreny, o sía 120 de secà, 145 de regor, 16 de goret, 109 d' horta, 2,725 de vinya, 96 d' oli-

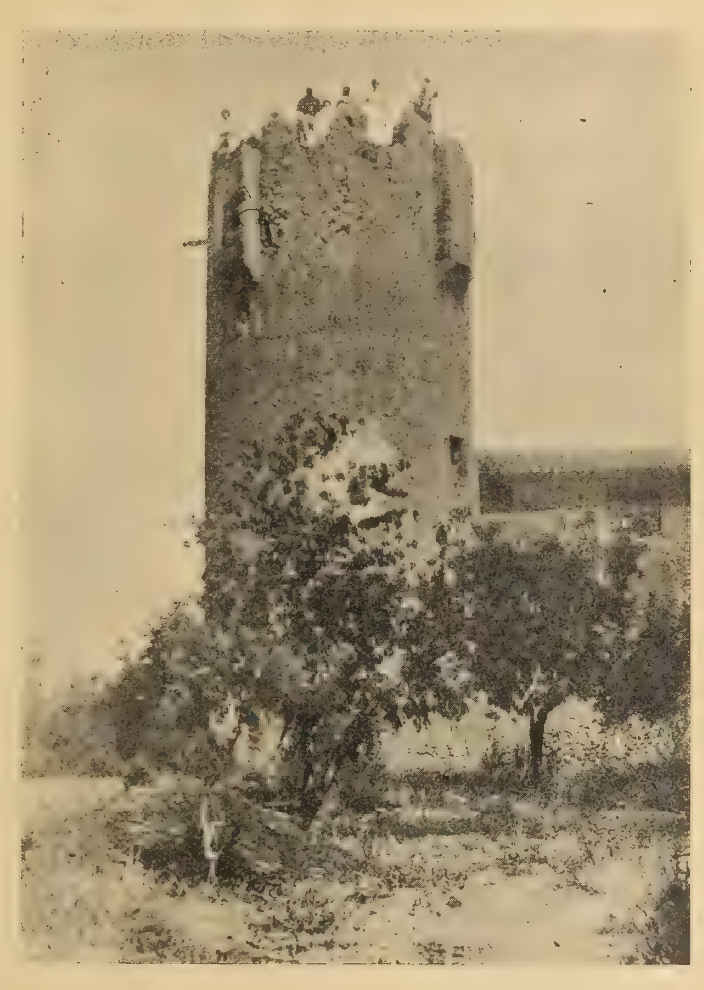
---

(330) En la part del N. del terme de Cambrils, prop de sos límits ab lo de Vinyols, s' alça lo bell caseríu, anomenat «Parch de Samà», residencia camperola del marquès de Marianao, ahont se troban escollides totes les comoditats de la vida rural. Allí les habitacions, lo parch, los jardins, los terrenys de conrèu, los acotats per la caça, los destinats a la zoología, los corresponents a tota mena de lícits entreteniments, respiran per complert lo bon gust y la riquesa de son proprietari, qui ab més de tres cents jornals de terra ha convertit aquell lloch en una torre, com no se-n coneix de consemblant dins de nostra provincia. Hi ha també dins del parch un destacament de la Guardia civil, que presta ademés servey en les varies carreteres que passan per aquella comarca.

vers, 100 de garrofers, 15 d'atmetllers, 25 d'avellaners, 94 d'arbres fruyters, 25 de terres sense conrèu y 200 d'inútils.

Les collites de Cambrils venen regulades en 750 hectòlitres de blat, 1,362 d'ordi, 300 de moresch, 4 de cigrons, 73 de faves y favons, 146 de fesols, 73 de veces, 2 de guixes y altres llegums, 54,500 de ví, 384 d'oli, 7,500 kilos d'atmetlles, 20,000 d'avellanes, 624,000 de garrofes, 166,000 de fruytes, 8,300 de patates y 3,000 de ferratges.

Notes històriques.—Cambrils fóu, sens dupte, una *Vil-la* romana, alçada prop de la vía Màxima de Roma a Tarragona, Cartagena y Càdiz, havent-se trobat en lo subsol del terme, monedes del Imperi, inscripcions funeraries y algún milliari, segons diguerem abans.

Clixé de Francesch Duarte

Cambrils.—Parch de Samà

Al arribar a la restauració cristiana de la nostra terra, lo príncep de Tarragona, en Robert d'Aguiló, donà aquell lloch, en 24 de Setembre de 1151, a Bertràn de Cambrils, fill d'Albert, qui sería lo primer poblador, concedint a sos habitants la carta de població, en 5 de Febrer de 1154 (1155), lo comte de Barcelona, Ramón Berenguer IV; rotulant son terme, lo rey Anfòs, son succesor, en l'any 1178; ratificant la donació a Berenguer de Cambrils, feta a son pare, Bertràn, en lo mes de Janer de 1184, y prometent lo rey en Pere II, en 31 de Maig de 1206, que no-s despendría de la part de senyoríu corresponent a la corona, desprès de la concordia del any 1173, de que n'era possehidor, sobre la baronía de Cambrils y

de les de Montbrió de Tarragona, Texells y la Plana (331). Semblant privilegi va donar lloch a que-ls cambrilenchs se cregueren emancipats del feu de la Mitra, tota vegada que lo propri sobirà en l' any següent manà que devían prestar a la metexa l' homenatge de feeltat, segons lo convingut en dit document de concordia (332).

En la estadística de fochs manada fer en les corts del any 1359, apareix que en Cambrils, Montbrió de Tarragona y la Grassa, estimats los dos derrers pobles com agregats, hi havía 197 cases, y havent-se declarat en aquells anys la guerra entre lo rey d' Aragó en Pere lo *Cerimoniós*, y-l de Castella, en Pere lo *Crudel*, es induptable que a semblants díes correspòn lo clos amurallat de Cambrils, que lliurà a dita vila de les embestides dels castellans, y més tart, en los segles XV y XVI, de les dels corsaris, que, segons diguerem abans, varen pendre la platja de Salòu, immediata a la de Cambrils, per estació naval de sos estols contra los poblats marítims de Catalunya y Valencia. Aquella ordre de construcció de muralla fóu ratificada per l' arquebisbe Ignasi de Valterra en lo mes de Juny del any 1406, disposant que contribuissen a la obra los habitants de Texells, la plana de Montbrió, los Archs y Diumenge, y aplicant a dit servey les causes píes de dits llochs, per espay de deu anys (333).

Cambrils pertanyía aleshores per complert a la Mitra, puix lo rey en Joan I li havía venut, en escriptura de 4 de Desembre de 1391, los drets reyals y-ls de sa castlanía, entre altres del Camp de Tarragona, y en 23 de Febrer del any següent lo prelat, senyor únich del poblat, concedía als cambrilenchs lo privilegi de nomenament de batlle bienal y de jutjar son concell als delinqüents en juhí de prohòms (334).

Al esclatar, en 1462, lo moviment polítich català contra Joan II, los de Cambrils avisaren immediatament als Concellers de Barcelona (26 Maig 1462) de les ordres de concentració de gent armada que feya l' arquebisbe Urrea. Lo castlà de Cambrils, En Berenguer Martí, apresonà en lo mes de Juny al cavaller Joan de Palou, afecte a Joan II; lo 17 d' Agost 1462, anà a custodiar lo castell d' Escornalbòu; però després de presa Tarragona, hagué de passar a mans del rey Joan II.

Comptava Cambrils ab 194 fochs, sense los dels agregats, per aquells díes, y havent tornat la castlanía a la corona, en temps de Joan II, gaudint-la la casa de Cardona, al arribar al any 1521 anaren-se los síndichs de Cambrils y com uns doscents vehins a Barcelona, en lo mes de Maig, pera demanar sa

(331) *Tarragona Cristiana*: volúm I, cap. XV, planes 445 y 448, y cap. XVII y XVIII, planes 508 y 537.—*Arxiepiscopològich* de Blanch, cap. XVII y XXII.

(332) *Tarragona Cristiana*, cap. XVIII, pl. 538, Aped. doc. 41.

(333) *Tarragona Cristiana*, volúm II, cap. XVII, pl. 734. — *Arxiepiscopològich* de Blanch, capítol XXXV.

(334) *Tarragona Cristiana*, volúm II, capítol XVI planes 659 y 665. — *Procés de la Corretja*, doc. 282 y 283.

incorporació a dita ciutat, quan aquesta estava excitada ab motíu de lo que passava a Castella ab los comuners, y a Valencia y Mallorca ab les germaníes La qüestió va poder arreglar-se concedint algún dret als cambrilenchs, ab obligació de continuar depenjant de la Mitra (335).

Finalment, Cambrils va sofrir tots los horrors de la guerra a la entrada dins de Catalunya del marquès de Vélez, en lo segle XVII, quan la sublevació dels catalans contra lo comte-duch d' Olivares. Llavors (Desembre de 1640), després de no guardar dit marquès la capitulació convinguda, fóu quasi destruída sa muralla y volat lo castell de sa castlanía.

Una de les partides del terme de Cambrils se nomena Vilafortuny, lloch que recorda la existencia d' un antich poblat, fonamentat per Guillèm de Vilafortuny (1154) que tingué vida propria durant la Etat mitjana. Alçat prop de la platja de Salòu, les embestides dels corsaris lo anaren enderrocant, sense romandre més que les cases de camp y la parroquia, que encara existía en los primers anys del segle XIX. Los pochs habitants de dit lloch han desaparegut de sa llar ab la calamitat de les febres que per sa situació se desenrotllan en aquella partida, agregada, com havèm dit, quasi per enter al terme de Cambrils.

Altres partides són conegudes per Mas de la Plana, y per Texells, baroníes antigues, quins castells encara recordan en part son passat organisme, per haver depenjat del castlà de Cambrils, al separar-se la Plana de la dominicatura de Montroig.

En l' any 1449, Cambrils, Montbrió, los Texells y la Plana, disfrutaren dels privilegis de Barcelona, per ésser declarats carrer de la dita ciutat.

Castellvell

Lloch de 687 habitants, situat al N. de Reus, a 4 kilòmetres de dita ciutat y al peu y faldes d' un turó, ab que acaba la propera serra, y a 16 de Tarragona.

Lo caseríu se composa de 183 edificis, 9 d' un pís, 38 de dos y 136 de tres, ab unes 3 masíes y 76 alberchs de sopluig, dintre de son terme, constituint uns 15 carrers y una plaça, quins noms quasi tots portan lo de sants de devoció del poble.

L' ajuntament gaudeix de bona administració y sosté lo professorat de primera ensenyança que li correspòn, rebent lo corrèu per peató de la estafeta de Reus y conservant los camins vehinals en bon estat. Una carretera provincial uneix directament aquells habitants ab Reus.

(335) Felíu de la Penya: *Anales de Cataluña* lib. XIX, cap. II.

La parroquia es d' ascens, essent la esglesia de bona fàbrica, dedicada a Sant Vicents, possehint en lo cim del turó ahont vé emplaçat lo poble, una

Castellvell.—Entrada y vista parcial de la població

devota ermita sots la advocació de Santa Anna, a la que los vehins de Castellvell professan singular veneració, celebrant sa festa com la principal de la localitat.

Lo terme de Castellvell afronta al N. ab lo d' Almoster, al E. y S. ab lo de Reus, y al O. ab lo de Maspujols. Sa extensió no passa de 460 hectàrees de terreny, que se classifican en 2 de regor, 298 de vinya, 50 d' olivers, 21 de garrofers, 1 d' atmetllers, 80 d' avellaners, 1 d' arbres fruyters, 2 de terres sense conrèu y 5 d' inútils.

Les collites se reduhexen a 72 hectòlitres d' ordi, 3 de veces, 9 de guixes y altres llegums, 5,066 de ví, 124 d' oli, 600 kilos d' atmetlles, 5,600 d' avellanes, 34,320 de garrofes, 1,200 de fruytes y 624 de patates.

Del origen de Castellvell,

Castellvell.—Façana de la esglesia parroquial

com lloch agregat a Reus, férem esment al parlar d' Almoster, puix ja diguerem que seguiren una sort pareguda en son organisme local abdós municipis.

Les Irles

Lloch de 118 habitants, lo més petit dels que venen subgectes al jutge de primera instancia y d' instrucció de Reus, situat prop de la ratlla ahont per occident acaba aquell partit y afronta ab lo de Falset, a la distancia de 20 kilòmetres de Reus y 31 de Tarragona. Passa per Les Irles o tocant al poble la carretera de Tarragona a Alcolea del Pinar, fent mólt assequible sa comunicació ab les ciutats abans esmentades y ab la vila de Falset.

Son caseríu se composa tan sols de 33 cases, 15 de dos pisos y 18 de tres y en son terme s' alçan com a 6 masíes y 21 alberchs de sopluig, constituint quatre carrers: lo Major, lo de Dalt, del Mitg y de Baix y les afores.

Son ajuntament contribueix als serveys municipals ab deguda regularitat y té a son càrrech lo sosteniment d' una escola incomplerta de abdós sexes.

La petita esglesia parroquial, classificada com a rural de segona classe, està dedicada a Sant Antoni, diada de sa festa major.

Afronta lo terme municipal al N. ab lo de Porrera y Alforja, al E. ab lo de Riudecols, al S. ab lo de Duesaygues, y al O. ab lo d' Argentera.

La extensió de dit terme es de 712 hectàrees de terreny, distribuides en 1 de secà, 3 de regadíu, 275 de vinya, 148 d' avellaners, 7 de bosch, 155 de pastures, 93 de terres inconreuables y 30 d' inútils.

Les collites se calculan en 10 hectòlitres d' ordi, 6 de faves y favons, 15 de fesols, 4,125 de ví, 103,600 kilos d' avellanes y 6,000 de patates.

Maspujols

Lloch emplaçat al NO. de Reus en la riera que porta son nom, al peu d' una de les derreres estribacions de la serra de la Mussara, a 5 kilòmetres de son cap de partit y arxiprestat y a 16 de Tarragona. Compta ab 623 habitants.

Forman son caseríu 150 edificis, 8 d' un pís, 24 de dos y 118 de tres, ab cert declíu, tota vegada que una part de la població vé escalonada en la penjant de la estribació, comptant, ademés, ab 4 cases de pagesía en son terme y 18 alberchs de sopluig, y constituint lo nucli principal de població uns deu carrers y una plaça.

L' ajuntament acut al sosteniment de les càrregues públiques, al manteniment d'una escola de primera ensenyança y a la reparació dels camins, especialment del modern pera comunicar-se ab Reus.

La esglesia es de bona fàbrica, classificant-se la parroquia d' entrada, dedicada a la Assumpta, en quina diada celebra lo poble la festa major. També prop de la localitat, en un petit turonet, s' alça la ermita de Sant Antoni, de singular devoció de sos vehins.

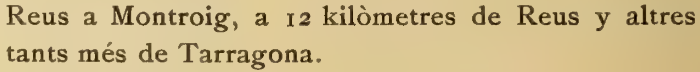
Maspujols.—Vista general de la població

Lo terme afronta al N. ab Alexar, al E. ab Castellvell, al S. ab Reus y al O. ab les Borges del Camp. Sa curta extensió sols abarca 363 hectàrees de terreny, 1 de secà, 3 de regadíu, 12 de goret, 74 de vinya, 7 d' olivers, 4 de garrofers, 102 d' avellaners, 70 de bosch, 12 de pastures, 24 de terreny sense conrèu y 14 d' inútils.

Se cullen a Maspujols, per terme mitg, 20 hectòlitres d' ordi, 10 de cigrons, 50 de faves y favons, 14 de fesols, 3 de guixes y altres llegums, 1,332 de ví, 21 d' oli, 102,000 kilos d' avellanes, 8,000 de garrofes y 1,000 de patates.

Montbrió de Tarragona o del Camp

Vila de 1,528 habitants, que vé situada al SO. de Reus, en la carretera de Reus a Montroig, a 12 kilòmetres de Reus y altres tants més de Tarragona.

Son caseríu reuneix 332 edificis, 26 d' un pís, 128 de dos y 178 de tres, ademés de 9 masíes escampades per son terme y 67 alberchs de sopluig; formant los primers uns catorze carrers.

La esglesia parroquial es de excelent fàbrica, ben ornamentada y espayosa, ab bells altars, dedicada a Sant Pere, diada de sa festa principal, regint-la un rector d' ascens y un coadjutor, existint també la capella de Sant Antoni, a la que guardan gran veneració los vehins del poble. Hi ha establerta a Montbrió una residencia de germanes Carmelites que cuydan de la ensenyança.

Respecte de sa corporació municipal deu consignar-se que sosté dues escoles d'ensenyança, una per quiscún sexe, ab retribució y habitació pêls professors, rebent lo corrèu per peató y tenint arreglats los camins vehinals, valent-se de la carretera oportunament esmentada pera sa comunicació ab Reus.

Los confins del terme de Montbrió de Tarragona quedan reduhits al N. ab Botarell, al E. ab Riudolms, al S. ab Vinyols y Archs y a O. ab Vilanova

1. Carrer de la Vall
2. Id. Major.
3. Plaça de la Constitució.
4. Carrer de la Riera.
5. Id. de la Closa.
6. Carrer del Rech.
7. Id. de Sant Antoni.
8. Id. de Sant Antoni.
9. Plaça.
10. Carrer Nou.
11. Riera de Montbrió.
12. Camí de Montbrió.
13. Capella de Sant Antoni.
14. Camí de Montbrió.

d'Escornalbòu. Sa extensió comprèn 1,037 hectàrees de terreny, distribuides en 56 de secà, 67 de regadíu, 20 d'horta, 560 de vinya, 152 d'olivers, 37 de garroferal, 2 d'atmetllers, 49 d'avellaners, 5 d'arbres fruyters, 15 d'aubareda, 5 de pastures, 13 de terres sense conrèu y 51 d'inútils.

Per lo terme de Montbrió passa la riera d'Alforja, contribuint sos minats a la millora de les terres, convertides en gran part en finques de regadíu.

Les produccions de Montbrió poden calcular-se en 142 hectòlitres de blat, 425 d'ordi, 7 de moresch, 6 de cigrons, 106 de faves y favons, 106 de fesols, 29 de veces, 9 de guixes y altres llegums, 10,080 de ví, 482 d'oli, 800 kilos d'atmetlles, 73,400 d'avellanes, 143,520 de garrofes, 3,120 de fruytes, 2,080 de patates y 416 de ferratges.

Notes històriques.—A arrel de la restauració cristiana va formar-se un

poblat per en Guillém de Jorba, conegut per Montbrió del Camp o de Tarragona, alçant allí son castell y donant-li la carta de població l' arquebisbe Huch de Cervelló, després del nomenament de Camarer y senyor de Reus. Guillém de Jorba, en l' any 1186, trobant-se a Lleyda, cedí al arquebisbe Berenguer de Vilademuls la terça part dels delmes d' aquell lloch y son terme (336), quedant subgecte lo donador y sos successors al castlà de Reus, fins a la extinció de la castlanía, com vingué depenjant sa parroquia de la de Cambrils, fins al segle XVIII en que fóu declarada autònoma. Lo poblat de Montbrió de Tarragona en 15 de Març de 1340 va ésser autorisat per l' arquebisbe en Arnàu Cescomes pera portar la ayga del lloch de Segura, a fí de regar lo terme, ab obligació de satisfer los danys que s' ocasionessen ab la construcció de la cequia. En l' any 1449, sigué carrer de Barcelona, disfrutant dels privilegis de que gaudían los pobles que obtingueren tal designació. També formà part de la nomenada Comuna del Camp, fins a sa extinció en lo segle XVIII.

Montroig

Vila que té son emplaçament al SO. de Reus, dins del nucli montanyós que-s desprèn del Coll de Balaguer, a 15 kilòmetres de dita ciutat, capsalera de son partit judicial y arxiprestat, y a 26 de Tarragona. Compta ab 2,502 habitants.

ALCALDIA DE MONTROIG

Lo caseríu se composa de 591 edificis, 36 d' un pís, 107 de dos y 448 de tres o més, havent-hi, ademés, 121 masíes o cases de pagesía en son terme municipal, unes habitades constantment y altres per accident, y 4 alberchs de sopluig.

Los carrers no són mólt planers, encara que espayosos. L' ajuntament vé sostenint dues escoles elementals per quiscún sexe, trobant-se també establerta a la vila una residencia de Germanes Carmelites, que-s dedican a la ensenyança de noyes (337). Té ademés Hospital local, ben conservats los camins vehinals y passa per Montroig la carretera ara general de Reus al coll de Fatxes, continuació de la que fóu provincial de Reus a Montroig. Lo corrèu se reb per peató o per conducció rodada des de la estafeta de Reus.

La parroquia es d' ascens, y la esglesia parroquial resulta de bona fàbrica, si bé que de poca capacitat per les necessitats de la població. Dedicada a Sant Miquel, en aquella diada celebra la vila la festa major. Al començament del segle XIX va començar-se altra esglesia mólt gran y espayosa, que a conseqüencia de les lluytes civils no s' ha pogut acabar. Son perímetre es cinch vegades més gran que la actual parroquia.

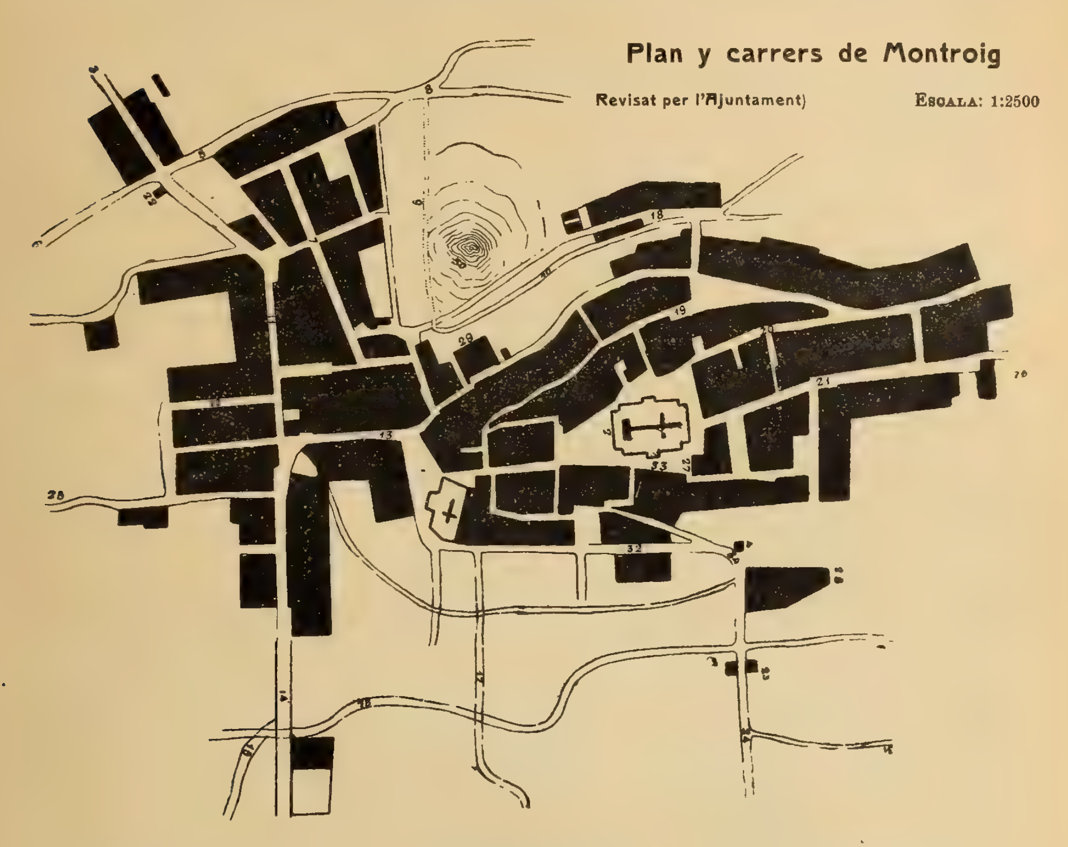
---

(336) *Tarragona Cristiana*, volúm I, capítol XVII, plana 507.— *Arxiepiscopològich* de Blanch, capítol XX.

(337) Actualment està acabant-se un edifici per escoles, pressupostat en 79,000 pessetes y subvencionat per l' Estat.

Dintre del terme s' hi troba lo devot santuari de la Mare de Déu de la Roca, distant com dos kilòmetres escassament de la vila, emplaçat demunt d' una montanya de 500 metres d' alçada sobre lo nivell de la mar, dominant-se des de sa miranda tot lo camp de Tarragona.

Lo terme municipal afronta al N. ab lo de Vilanova d' Escornalbòu,

1. Plaça de Castelar.
2. Esglesia nova en construcció.
3. Carretera a Pratdip.
4. Molí del Punyet.
5. Bassa del Ximet.
6. Camí de les Pobles.
7. Carrer Nou.
8. Camí Boveral.
9. Mina soterrània.
10. Rassa de la Llobeya.
11. Carrer de Agustí Sardà.
12. Carrer del Mitgdía.
13. Carrer Major.
14. Carretera de Montroig a Reus.
15. Camí de Cambrils.
16. Barranch del Horta.
17. Camí del Hort d' En Gassó.
18. Carrer de la Coma.
19. Carrer del Bisbe Macià.
20. Carrer de Sant Antoni.
21. Carrer d' Amunt.
22. Molí del Punyet.
23. Casetes de Sant Roch.
24. Camí Quarts y Vilanova.
25. Camí de les Voltes.
26. Camí Colldejòu y Ermita.
27. Casa de la Vila.
28. Safreig públich.
29. Escoles públiques.
30. Montanya del Calvari.
31. Camí de les Parellades.
32. Camí de la Morada.
33. Carrer del Hospital y Pica.
34. Baxada del Rentador.

al E. ab lo de Vinyols per una llarga llenca de terra fins a la platja, al S. ab la mar Mediterrània y al O. ab Colldejòu y Pratdip.

Bona part de dit terme es montanyós, y en la porció comprensiva de la partida de la ermita, pot estimar-se com de la època secundaria y del període triàssich, havent imprès en la roca la acció del temps dibuxos bonichs y variats de conglomerats y arenisques. Es la admiració de quants visitan lo san-

tuari, la existencia d' un munt d' arena, a un kilòmetre d' aquell, en lo lloch conegut per *Areny*, arena finíssima arreplegada pêl vent, producte, segons sembla, de la demudació d' aquelles montanyes a una alçada de 600 metres. Dit munt d' arena té més de 25 metres d' alçada per 150 d' amplada.

Montroig.—Escoles públiques

Lo terme de Montroig reuneix una extensió de 4,912 hectàrees de terreny, classificades en 100 de secà, 150 de regor, 100 de goret, 8 d' horta, 2,102 de vinya, 500 d' olivers, 1,000 de garrofers, 12 d' atmetllers, 25 d' avellaners, 3 d' arbres fruyters, 10 de prat, 2 de bosch, 250 de pastures, 100 de terres sense conrèu y 400 d' inútils.

Clixé de Modest Serra

Montroig.—Ermita de la Verge de la Roca

Se cullen en dit terme aproximadament 580 hectòlitres de blat, 1,400 d' ordi, 14 de moresch, 14 de cigrons, 210 de faves y favons, 210 de fesols, 70 de veces, 7 de guixes y altres llegums, 37,836 de ví, 1,500 d' oli, 15,500 ki-

los d' atmetlles, 50,000 d' avellanes, 500,000 de garrofes, 2,500 de fruytes variades, 20,000 dė patates y 3,250 de ferratges.

Apareix també a Montroig alguna industria de la remadería, reduhida a la cría de bestiar de llana, y lo desvetllament de la agricultura se deu en gran part a la tasca de sos habitants, buscant les aygues per la regor de les terres, per mitg de minats, en lo subsol de les varies rieres y barranchs que atravessan son terme.

Aquell desvetllament ha produhit a la vegada l' establiment d' industries dins la localitat, trobant-se montades tres fàbriques d' aygardents, una de gaseoses y altra de savó; una per la extracció del oli per mitg del sulfur de carbono, quatre premps-ses hydràuliques mogudes a màquina de vapor pera fer oli y nou més a força d' animals. També hi ha establerts dos forns d' obra y dos de guix, una fàbrica de farines y una altra de serrar fusta.

Montroig.—Esglesia començada en lo segle XIX y paralisada a conseqüencia de les lluytes civils

Notes històriques. — Les primeres notes que tením de Montroig arriban al any 1180, en que Anfòs II d' Aragó trobant-se en lo mes d' Agost en lo Camp de Tarragona, junt ab l' arquebisbe Berenguer de Vilademuls, Bertràn de Castellet y sa muller Guilleuma, que tenían la castlanía de Reus, donaren la carta de població als habitants de Montroig y senyalaren son terme, fixant-lo per orient ab lo que lo comte de Barcelona va concedir a Ramón dels Archs y Ponç Dorcha, segons la rodalía de Cambrils; ab lo terme d' Altorja, y d' allí fins a la mar, y per occident y nort ab lo coll de Balaguer, de serra a serra, fins a la vertent del camp, pujant al

coll de Llauder, per ahont s' arriba a la vall de les Garces, mirant a Tarragona, y d' aquell punt a tocar ab lo terme d' Alforja (338).

Entenèm que dita comarca era disputada per la casa de Castellvell, aleshores senyora de tot lo terreny del baix Priorat, y per evitar-se lo sobirà les qüestions penjants, en 1185 va fer cessió a la esglesia de Santa Tecla de tots los drets reservats en la carta de franquesa (339).

Montroig.—Interior de la ermita de la Verge de la Roca

Lo propri rey Anfòs havía donat la vila de Montroig a sa muller Sanxa, en una de les permutes dels drets dotals, y al arribar al any 1197, una vegada viuda la regina, reclamà del arquebisbe Ramón de Castelltersol una dominicatura dels llochs y térmens d' Albiol y la Riba. L' arquebisbe va citar d' evicció a Pere II, son fill, y aquest formulà reconvenció per la donació feta per son pare a la Mitra de sos drets sobre Montroig. Després d' un llarch plet vingueren les parts a acort, quedant-se l' arquebisbe los drets sobre Albiol y la Riba, y la regina los de Montroig, que a sa mort retornà per complert al arquebisbe (340).

Restava penjant, no obstant, la qüestió de si part del terme de Montroig pertanyía al Camp de Tarragona o era de la baronía de Castellvell, que després se nomenà d' Entença. Guillém d' Entença pretenía la porció coneguda

(338) Colecció de documents del Arxíu de la Corona d' Aragó, volúm VIII, doc. XX. En dit document, ademés de les signatures dels donadors y de diferents eclesiàstichs y seglars, aparexen sotscrits determinats noms de juheus.

(339) *Arxiepiscopològich* de Blanch, cap. XX. — *Tarragona Cristiana*, volúm I, capítol XVII, plana 508.

(340) *Tarragona Cristiana*, volúm I, cap. XVIII, pl. 528.—*Arxiepiscopològich* de Blanch, cap. XXI.

per la plana del Coll de Balaguer, des de lo torrent de Rifà, y la Mitra negava aquell dret, puix creya que formava part del terme de Montroig. Lo rey en Jaume II va interposar-se entre abdós pledejants en l' any 1302, comprometent-los a dexar la resolució a un arbitratge (13 Octubre de 1303), y en 11 Febrer de 1305 fóu donada sentencia, declarant que la Plana era de la casa d' Entença, en fèu de la esglesia de Tarragona; que les resolucions de son batlle podrían ésser apelades devant la curia del arquebisbe, aleshores, en Roderich Tello, y que-ls honoraris y drets serían repartits en tres parts, dues pera en Guillém d' Entença y una per la Mitra; que si s' alçava esglesia en la Plana, passaría a sufragània de Montroig, y que-ls habitants de dita vila y Escornalbòu podrían pasturar los bestiars en la Plana y conservarían lo dret de caça (341).

Axís acabà aquella discordia, vivint des de aleshores los vehins de Montroig ab pau y tranquilitat, y seguint governant-se per mitg del organisme establert en los segles subsegüents.

Miramar.—Dins lo terme de Montroig, després de la llarga llenca de terra que-l separa del de Vinyols, va existir antigament un petit poblat, conegut per Miramar, segurament gent pescadora, puix ses runes se troban en les encontrades de la costa. Sembla que en l' any 1408, en la primera desena de Maig, desembarcaren los moros en dit lloch, lo saquejaren y captivaren a quasi tots sos habitants, reunint lo vicari general del arquebisbe, lo día 11, a la Comuna del Camp, pera tractar del rescat d' aquella pobra gent. Lo lloch quedà poch menys que enrunat, y encara que-ls qui fugiren tornaren a ses cases, més tart l' arquebisbe tractà ab lo general de la Ordre de la Mercè, Antòn Caixal, fill de Tarragona, pera sa redempció per mitg dels comanadors de Xàtiva y Sigüença, que anaren a Africa a dit obgecte, conseguint la llivertat de bona part dels captius (342).

Per los anys de 1407 a 1411, la ciutat de Barcelona adquirí per compra aquell lloch, construint-hi una casa forta y magatzems comercials, fent-ne un petit centre pera aprovisionament de blats. A aquesta metexa fí, arreglà, la ciutat, a ses despeses, lo camí de Miramar a Mora d' Ebre (1456 a 1457).

En la casa de Miramar, al iniciar-se lo moviment contra Joan II, lo séu hostaler, Berenguer Espelta, la posà en les millors condicions defensives que pogué (1 Juliol 1462). Lo 22 de Setembre 1462, demanaren socors a Tortosa. Prompte se n' apoderà Joan II.

Altres invasions de moros acabaren, algún temps després, ab dit poblat, que en lo segle XVI romangué convertit en un munt de runes, trelladant-se sos comptats vehins a altres pobles de més seguretat.

---

(341) *Tarragona Cristiana*, volúm II, capítol VI, plana 192. — *Arxiepiscopològich* de Blanch, capítol XXVIII.

(342) *Arxiepiscopològich* de Blanch, cap. XXXVI.

Mussara o Almussara

Lloch situat en la serra de son nom, en la vertent que mira al camp a més de mil metres demunt del nivell de la mar, a 22 kilòmetres de distancia de Reus, y a 33 de Tarragona. Se composa de 294 habitants.

Dita situació contribueix a que sía un poble rural, ahont domina la senzilla industria de fer carbó y la de cría de bestiar, formant lo caseríu 22 edificis, 14 d' un pís y 8 de dos, ab una trentena de masíes escampades per son terme, sense que en lo nucli principal del poble puga designar-se més carrer conegut que lo nomenat Major.

Mussara.—Plaça de la Esglesia

Lo reduhit ajuntament procura atendre com pot a la administració del municipi, sostenint una escola incomplerta per abdós sexes, conservant en lo possible los camins vehinals y rebent lo corrèu per peató.

També es senzilla sa esglesia parroquial de la categoría de les rurals, dedicada a Sant Salvador, en quin día se celebra en lo poble la festa principal.

Afronta la Mussara al N. ab La Febró, al E. ab Vilaplana; al S. ab Alforja y al O. ab Arbolí.

La extensió del terme es de 1,886 hectàrees de terreny, que se classifican en 192 de secà, 2 de regadíu, 96 de goret, 2 d' horta, 12 de prat, 104 de bosch, 643 de pastures y 25 de terreny inútil.

Se cullen a la Mussara 1,060 hectòlitres de blat, 1,000 d' ordi, 100 de civada y 4,000 de patates per terme mitg.

Notes històriques.—Per lo nom del poble y per algún obgecte descobert en dit punt, se creu que en lo període alarb fòu la Mussara o Almussara un petit alberch dels serrahins, que depenjava del walí de Ciurana, pera la vigilancia per aquella part de tota invasió cristiana.

Riudecols y Voltes

Vila de 1,019 habitants, emplaçada a sol ponent de Reus, tocant a la carretera general de Tarragona a Alcolea del Pinar, a 17 kilòmetres de Reus y a 28 de Tarragona.

Sos confins poden reduhir-se a tocar per N. ab Les Irles, al E. ab les Borges del Camp, al S. ab Duesaygues y al O. ab Argentera.

Lo caseríu del poble se composa de 259 edificis, 34 d' un pís, 47 de dos y 178 de tres, y ademés forma part del municipi lo llogaret de les Voltes o carrer de la Concepció, que reuneix 21 cases, a un kilòmetre llarch de Riudecols, ademès de 29 masíes alçades en tot lo terme.

Bastant atrassat lo país ab la devastació filoxèrica, sosté l' ajuntament una escola d' instrucció primaria, conserva los camins y reb lo corrèu per peató.

Sa esglesia parroquial d' ascens, ab un coadjutor o ajuda de parroquia pera cuydar del servey relligiós de les Voltes, està dedicada a Sant Pere, diada de sa festa major.

La extensió del terme municipal de Riudecols es de 1,416 hectàrees de terreny, repartides en 13 de secà, 18 de regadíu, 2 d' horta, 471 de vinya, 26 d' olivers, 3 d' atmetllers, 363 d' avellaners, 272 de prat, 46 de bosch, 77 de pastures y 45 de terreny inútil a tot conrèu.

Poden cullir-se en dit terme 172 hectòlitres d' ordi, 20 de moresch, 30 de cigrons, 90 de faves y favons, 36 de fesols, 4 de veces, 10 de guixes y altres llegums, 7,065 de ví, 78 d' oli, 1,668 kilos d' atmetlles, 217,800 d' avellanes, 10,425 de patates y 200 de ferratges.

Notes històriques.—Riudecols pren lo nom de son fonamentador, qui alçà allí son castell y repoblà lo lloch. Sos descendents eran coneguts encara en lo segle XV, establint després sa llar a Tarragona, ahont un carrer conserva sa memoria. Foren senyors de Riudecols en lo segle XVI los descendents del conceller de Joan II, Roderich Robolledo.

Riudolms

Vila aposentada al SO. de Reus, en terreny relativament planer, a 5 kilòmetres de dita ciutat y a 16 de Tarragona, sobre la carretera de Reus a

Montroig (343). Se composa de 3,525 habitants. Son caseríu conté 646 edificis, distribuits en 28 d' un pís, 54 de dos y 564 de tres, tots habitats, ademés de 249 cases dins del radi d' un kilòmetre del poblat y 531 a major distancia de dit kilòmetre, la major part alberchs pera la pagesía o moços, y coberts pera axoplugar-se en díes de mal temps, puix Riudolms es una localitat eminentment agrícola, quins habitants ab son treball y ab sa laboriositat han fet produhir les finques de son terme d' una manera verament assombrosa.

Lo nucli principal del poblat resulta repartit en més de trenta carrers, ab varies placetes y una bona plaça aporxada, que embellexen plàtenes y acàcies y una font monumental, com també un bonich passeig per anar a la propera ermita de Sant Antoni.

Lo municipi pot atendre ab regularitat a tots los serveys administratius, sostenint perfectament dues escoles complertes, una pera cada sexe, ab retribucions y habitació per sos mestres, cuydant del arreglo y conservació dels camins vehinals, procurant les majors comoditats als vehins, puix compta ab bon manantial d' ayga de la mina comunal per l' abast de set fonts, dos rentadors públichs y tres abeuradors, y encara té sobres per arrendar-la a les cases particulars, que la han canalisada. Lo corrèu se reb per la estafeta de Reus ab conducció rodada.

La esglesia parroquial de Riudolms es una bella fàbrica, de excelent dibuix y ben ornamentada, que respòn a la importancia de la població y als sentiments de moralitat y relligió de sos habitants. Dita parroquia es de terme, ab dos coadjutors, dedicada a Sant Jaume, diada de sa festa principal, encara que la localitat celebra també les de Sant Antoni, Sant Sebastià y altres. Axís meteix es mólt visitada la capella de Sant Antoni, alçada a curta distancia del poblat, bonica esglesieta que han enriquit los mólts devots del Sant.

A Riudolms se troba establerta una de les residencies de Germanes del Carme, que venen dedicant-se a la instrucció de noyes.

Lo terme municipal de Riudolms afronta al N. ab Borges del Camp, al E. ab Reus, al S. ab Montbrió de Tarragona y al O. ab Botarell.

La extensió de dit terme es de 3,088 hectàrees de terreny, repartides en 428 de secà, 50 de regadíu, 26 d' horta, 1,113 de vinya, 511 d' olivers, 162 de garrofers, 42 d' atmetllers, 486 d' avellaners, 32 d' arbres fruyters, 97 de terres sense conrèu y 175 d' inútils.

Resultan les collites de Riudolms, per promedi anyal, a 678 hectòlitres de blat, 3,000 d' ordi, 93 de civada, 180 de moresch, 64 de cigrons, 1,350 de faves y favons, 1,007 de fesols, 140 de veces, 142 de guixes, 28,000 de ví, 2,800

(343) Ara hi ha progectada y en execució altra vía general que partint de Cambrils passa per Riudolms.

Plan y carrers de Riudolms (Revisat per l'Ajuntament)

1. Camí.
2. Plaça de la capella de Sant Antoni.
3. Bassa del Molí.
4. Camí.
5. C. Passeig de Sant Antoni.
6. Camí de les Pexeres.
7. C. del Passeig.
8. C. de Sant Jaume.
9. Plaça de la Esglesia.
10. Carrer de Sant Bonifaci.
11. Carrer Nou.
12. C. de la Muralla de la Font Nova.
13. Camí.
14. Carrer del Arrabal.
15. C. Màjor.
16. C. d'En Toda.
17. C. del Forn.
18. Plaça del Olm.
19. Hospital.
20. Carrer de la Butxaca.
21. C. del Venerable Grau.
22. C. del Orient.
23. C. de Sant Sebastià.
24. Plaça del Portal del Torrent.
25. Carrer de la Muralla del Sant.
26. Torrent.
27. Camí a Falset.
28. Camí.
29. Carrer de les Galanes.
30. C. de la Bassa.

d' oli, 21,000 kilos d' atmetlles, 388,800 d' avellanes, 424,200 de garrofes, 75,520 de fruytes variades, 217,524 de patates, 804,000 d' hortaliça, tubèrcols y ferratges.

La situació del terme entre dues rieres ha permès modificar lo conrèu per mitg de minats y cinies, a fí de regar les finques, conexent-se fins ara en aquell terme 84 mines y 280 cinies de tots los sistemes, representant les obres de pous y minats un capital importantíssim. Aquella pagesía que en gran part s' hostatja en la munior de masíes que rodejan a la vila, s' escampa diariament

Clixè de J. Primo

Riudolms.—Vista general de la població

pêls mercats de Reus, Tarragona, Valls, Vilafranca y altres poblacions grans, a fí de donar sortida ab preus remuneradors a tota mena d' hortalices, llegums, fruytes, patates y quant se conreua ab esmer y abundancia en aquell terme.

Notes històriques.—Segons s' esmenta en los anals de la esglesia de Tarragona (344), lo príncep normant Robert d' Aguiló, sa muller y son fill, donaren en 24 de Janer del any 1150 a Arnàu de Palomar lo lloch de Riudolms pera sa repoblació, ab pacte d' alçar castell a costa dels donadors y donatari. L' emplaçament del nou lloch va fer-se a dos kilòmetres més avall de ahont la tradició manifesta que antigament hi aparexía una població, en quin subsol han sigut trobades monedes, paviments, sepulcres y altres obgectes d' art romà, al E. d' un riuet que ha degenerat en rambla o riera, efecte de la tallada dels boschs de la serra de Prades, de quin punt provenían y provenen les aygues. Allí suposan Mayans y-l bisbe de Segorb que tenía sa existencia la estació *Oleastrum* del Itinerari d' Antoní (345); altres la fixan a Cambrils; alguns arqueòlechs a Hospitalet y també a Riudecols, y no falta qui la vé em-

(344) *Arxiepiscopològich* de Blanch, cap. XVII.

(345) Los partidaris de la existencia del *Oleastrum* a Riudolms, entre ells en Teodor Cavallé, fill d' aquella vila, fonamentan sa opinió en que aquella se troba alçada en lo centre de una comarca oliera, ahont se cría y dóna bons rendiments l' oliver, essent l' oli fí y de superior calitat. (Vejan-se los escrits publicats per dit senyor en la revista d' agricultura *El Campo*, nombres 42 y 43, Valls.

plaçant entre Montroig y Pratdip. Nosaltres la assenyalàm entre Cambrils y l' Hospitalet, poch ans d' arribar al ríu Ollastre. En lo torrent immediat a dit ríu aparexían, no fà mólts anys, los estreps d' un arch de construcció romana, construit pera la vía Màxima, havent-se descobert alguns fragments de dita vía, afermat son paviment ab calç y pedra menuda y ribejat lo camí ab carrèus com aceres. Junt a les metexes s' hi troban encara dipòsits o cisternes, parets, paviments, rajoles y teules romanes, y en sos voltants les runes de Miramar. Es induptable que la vía anava per la costa y no s' internava per Riudolms, Montroig, Pratdip y Tivissa, com s' ha suposat, puix no concordarían les distancies del Itinerari, y en les reparacions de la carretera de Valencia, que segueix la aliniació costanera, han aparegut munior de vestigis d' edificacions romanes, monedes y altres fragments demostratius de la existencia de la estació esmentada (346).

Segurament les runes de Riudolms procediren d' altra vila o pago romà dels que fóren montats en lo Camp per lo patriciat de Tarragona.

Feta la donació del lloch a Arnàu de Palomar, segons havèm exposat, aquest depenjà de la Mitra y del rey, després de la expulsió del territori de la familia d' Aguiló. Concordat més tart lo rey en Pere I ab dita familia, a 29 de Maig del any 1206, tractà de donar la vila de Riudolms en fèu a un nét del príncep Robert, nomenat Guillém de Tarragona; emperò l' arquebisbe en Ramón de Rocaberti y lo capítol de la Sèu varen oposar-se a semblant donació y aquell progecte romangué sens efecte (347).

Durant lo segle XIV, Riudolms comptava ab 172 fochs, formant part de la Comuna del Camp, y tenint sos síndichs representació, quasi sempre, en dita entitat.

En l' any 1436, Riudolms y Constantí, ab la ajuda dels restants pobles del Camp, tractaren d' establir un mercat durant los díes en que Tarragona celebrava la fira, y logrant la consegüent autorisació de la regina María, governadora del regne. Los cònsols de Tarragona reclamaren d' agravi y aquells privilegis fóren anulats en les Corts de Montçó.

Selva del Camp

Vila que compta ab lo nombre de 2,964 habitants, situada al Nort de Reus, al peu de la serra que per aquella part tanca lo Camp de Tarragona, a 6 kilòmetres de distancia de son cap de partit y arxiprestat, y a 17 de Tarragona.

Fet l' emplaçament de la localitat, ahont lo terreny encara vé devallant fins

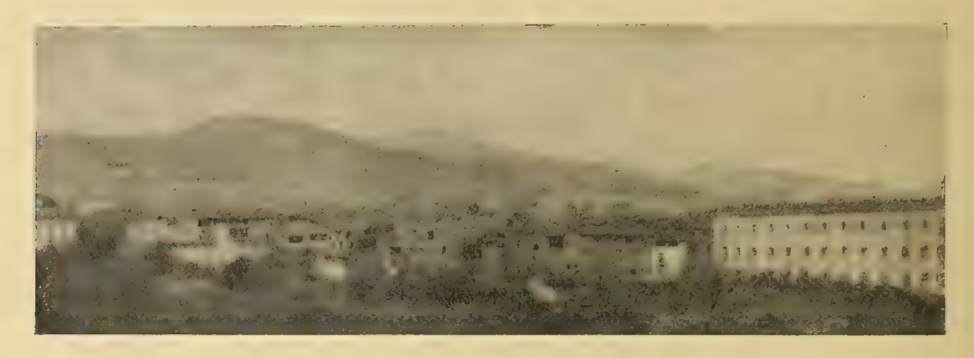
(346) Hernàndez de Sanahuja: *Historia de Tarragona,* notes del autor al cap. VIII de la segona part, pl. 173.

(347) *Tarragona Cristiana,* volúm I, capítol XVIII, plana 535.—*Memorial del arquebisbe Soares,* apart 31.

a la planuria del Camp, s' alçan en la metexa com a 758 edificis, 32 d' un pís, 41 de dos y 685 de tres, ademés de 25 masíes o cases de camp dins lo perímetre de 500 metres de son terme y 46 a distancia més llunyana, axís com 294 alberchs de sopluig per la pagesía. Entre dites masíes hi ha cert grupet que se nomena Baduell, petit agregat de la Selva.

Poden calcular-se en nombre de vint y sís los carrers de la Selva, ademés de varies places y placetes, essent lo més important lo conegut per carrer Major, de N. a S. de tota la vila.

L' ajuntament sosté dues escoles d' instrucció primaria complertes, compta ab hospital local y ab bon servey d' aygues; cuyda ab esmer de la conservació dels camins vehinals y reb lo corrèu per la ambulancia de la vía ferrada de Reus a Lleyda, ab estació per dita vila, y també ab carretera general de Reus a Montblanch per la Selva.

Selva del Camp.—Vista general de la població

La esglesia parroquial es grandiosa, obra del segle XVI, progectada per l' arquitecte en P. Blay, ben ornamentada y ab detalls artístichs de certa importancia. La parroquia es de terme, dedicada a Sant Andréu, en quina diada vé celebrant-se la festa major de la localitat. Hi ha altres dues esglesies en dita vila, que procedexen d' antichs convents establerts dins de son recinte, ocupats actualment pêls PP. del Cor de María y per les relligioses de Sant Vicents de Paul, quina primera dedicació, de Sant Agustí y Sant Rafel, conservan. També aparexen alçades altres dues capelles sots la advocació de Sant Pau y la Mare de Déu dels Angels, respectivament.

En lo terme municipal, prop de la riera de la Selva, tributaria del Francolí, en sos confins ab los de Vilallonga y Morell, hi resulta emplaçat un ermitori, nomenat de la Mare de Déu de Paret Delgada, antiga capella tal volta montada pêls Templers, instaurats en Morell, a derrers del segle XII, segons les despulles de la fàbrica, y en lo cim de la montanya que per occident axopluga la vila de la Selva s' alça la ermita dedicada a Sant Pere, també

d' antiguetat frontera a la restauració de la nostra terra, puix de sa existencia se-n té nota en aquell segle, refugi d' ermitans o donats, com a Paret Delgada o Parets Delgades s' acolliren ermitanes o donades en los dos segles subsegüents.

La font principal de riquesa de la vila de la Selva es la agricultura, especialment la provinguda del avellaner, tota vegada que la principal y la més important collita de són terme procedeix del conrèu de semblant arbust, essent lo que rendeix més quantitat d'aquell fruyt, segons se justifica ab los datos estadístichs més avall publicats, havent-hi dos sindicats agrícols o cooperatives de pagesos y proprietaris per l' auxili comú en les necessitats agraries.

Axís meteix, des de la Etat mitjana hi ha establerta en la Selva la industria dels terriçayres o terricers, mólt coneguda y apreciada de tot lo Camp, singularment de la pagesía, que se serveix de les eynes de terra cuyta que en la Selva vénen fabricant-se pera los usos domèstichs de ses cases, concorrent aquells industrials a tots los mercats setmanals de les ciutats y viles de la terra.

A la vegada se celebran en dita localitat dues fires anyals, en les jornades del 25 d' Abril y 28 d' Octubre, suficientment animades, sobretot la derrera.

Afronta lo terme municipal de la Selva al N. ab lo de Albiol, dalt de la serra y en l' interior de la metexa, al E. ab los de Vilallonga y Morell, al S. ab lo d' Almoster y al O. ab lo d' Alexar. Sa extensió es de 3,519 hectàrees de terreny, distribuides en 200 de secà, 54 de regadíu, 110 de goret, 9 d' horta, 912 de vinya, 367 d' olivers, 30 de garrofers, 10 d' atmetllers, 1,427 d' avellaners, 11 d' arbres fruyters, 29 de bosch, 100 de pastoreig, 109 de terres inconreuables y 151 d' inútils.

Les produccions de dit terme venen classificades en 406 hectòlitres de blat, 1,424 d' ordi, 7 de civada, 17 de sègol, 140 de moresch, 14 de cigrons, 141 de faves y favons, 420 de fesols, 91 de veces, 42 de guixes y altres llegums, 16,416 de ví, 1,239 d' oli, 5,000 kilos d' atmetlles, 998,900 d' avellanes, 41,600 de garrofes, 4,160 de fruytes, 10,400 de patates y 1,040 de ferratges.

Notes històriques. — La Selva del Camp fóu repoblada pêls primers restauradors, als pochs díes de la ocupació de Tarragona. Aquests constituiren dos poblats: un a Constantí y altre al extrém superior tocant a la serra que nomenaren *villa Constantina* o *Silva Constantina*. Lo derrer va separar-se del anterior, convertint-lo en una localitat independent l' arquebisbe Huch de Cervelló, qui en 13 de Maig del any 1165 donà a sos habitants la carta de repoblació, concedint-los varies franqueses per ells, sos successors, y pêls qui en avant anassen a viure a dit lloch (348).

En lo paviment de la vila y en sos voltants han aparegut despulles d' obres romanes, y encara se logra l' examen de certs fragments, que han induhit a creure si per aquell lloch seguía la vía Aurelia, opinió rebutjada, com

---

(348) *Tarragona Cristiana,* volúm I, cap. XVI, pl. 561 y apend. n. 25.

diguerem al tractar de Tarragona durant la època romana. També, si havèm de tindre en compte les manifestacions dels vehins de la Selva, fetes en lo segle XIV, la localitat abans de cristiana, fóu poblada pêls mahometans, essent presa y conquerida pêls restauradors (349).

Qualque sía lo primitíu origen de la Selva, es induptable que sa repoblació pertoca al período subsegüent a la vinguda de Sant Olaguer a Tarragona per ocupar la ciutat y lo territori del Camp, renovant-se sos habitants y

Selva del Camp.—Claustre y vista del campanar del Colegi dels PP. Missioners

constituint un poble en l' any 1165 per voler del prelat de que abans s' ha fet esment, qui a la vegada féu donació de les rendes públiques al capítol y canonges de la Sèu, nomenant un dignatari pera sa administració, ab lo títol de pabordre *(prepositus)* qui va constituir-se en senyor de la vila, alçant son castell y exercint la jurisdicció senyorial sobre tots sos habitants, senyoríu que ja apareix en funcions en l' any 1169, desempenyant-lo en Ramón de Bages (350) y ab la comanda de provehir de queviures la mensa canonical.

Un dels més famosos pabordres fóu en Ferrer Pallarès, concorrent a la conquesta de Mallorca y administrador d' aquella esglesia, fins a la resolució del conflicte entre lo Rey en Jaume y lo bisbe de Barcelona sobre la pertenencia de la nova esglesia, passant més tart, després de presa Valencia, a ésser bisbe d' aquella també nova sufragània de la Metròpoli de Tarragona.

(349) *Tarragona Cristiana*, volúm II, cap. XIV, pl. 549.
(350) *Tarragona Cristiana*, volúm I, cap. XIX, pl. 588.

La Selva sots la direcció dels pabordres va constituir-se en la Etat mitjana ab una de les viles més importants del Camp y arquebisbat de Tarragona, aparexent que en l' any 1359 comptava ab 315 fochs, junt ab Albiol y lo Burguet, ab 319 en 1392, y ab 318 en 1413.

Aquella vila guanyà cert renòm al establir-se dins de son recinte lo domicili social de la comunitat o «Comuna del Camp de Tarragona». Com fós que l' arquebisbe en Roderich Tello dictés, en 2 d' Octubre del any 1305, una ordinació pera reparar les muralles de Tarragona, adobar los camins públichs y portar a terme altres millores de comú interès, disposant que son cost sería repartit en cinch parts, dues que satisfaría la ciutat y tres los pobles del Camp, los síndichs de llurs pobles se reuniren per primera vegada dins la Selva, resolguent alçar-se devant la Curia reyal de la ordre del prelat, y constituint de fet lo primer acte que donà lloch a la nova entitat. La sentencia definitiva del procés no fóu firmada fins l' any 1330, dictada per l' infant En Joan d' Aragó, y administrador apostòlich de la Sèu tarragonina y patriarca d' Alexandría, donant forma jurídica a la Comunitat del Camp, puix concedía veu y vot a tots los síndichs, quan se tractés de talles o repartiments de semblant condició, y aleshores quedà constituida la *Comuna*, designant dits síndichs un *Comuner* o president, ab facultat de nomenar *collidors*, assenyalant la vila de la Selva pera ses reunions ordinaries, y disposant que-ls llibres, documents, comptes y tot lo relatíu a la entitat, continués guardant-se en dita vila, dins d' una caxa dipositada en la esglesia parroquial. La *Comuna* del Camp prestà grans serveys en hòmens, diners y emoluments de tota mena a reys, arquebisbes y autoritats militars, durant lo transcurs de sa existencia des de lo segle XIV fins al XVIII, en que per virtut del Decret de Felip IV de Catalunya y V de Castella, modificant lo sistema autonòmich de Catalunya, quedà extingida la esmentada entitat.

Ab motíu de la guerra entre Aragó y Castella en lo segle XIV, la vila de la Selva del Camp fóu tancada per mitg d' un clos amurallat, segons ordenà lo pabordre Matíes Alenya en l' any 1363, amparant aquella muralla a sos vehins en les lluytes esdevingudes en dit segle y en los següents, fins que l' engrandiment de la localitat ha vingut a fer inútil la conservació del vell recinte.

Al senyoríu de la pabordría, quan aquesta fóu suprimida per l' antipapa en Benet XIII, en 1410, va succehir lo del arquebisbe a qui quedà comanada la dominicatura de la Selva del Camp, possehint-la los prelats de Tarragona durant tot l' organisme antich, fins que esdevingué lo sistema de govern constitucional, abolidor de tot privilegi personal.

Bibliografía.—Mossèn Joan Pié, Pbre: *Lo Santuari de Paret Delgada o de Parets Delgades (Noticies històriques); Anals inèdits de la Selva del Camp. Revista de la Associació Arqueològica Barcelonesa,* corresponent a diferents anys; *Arxíu municipal de la Selva «Llibre curt».—Reseña histórica de la «Comuna del Camp»,* publicada en la *Revista de la Sociedad arqueológica tarraconense,* any 1900, per Emili Morera.

Vilaplana

Vila que apareix emplaçada devall de les primeres estribacions de la serra de la Mussara, en un dels llochs ahont dita serra té major elevació, o sía, a 1,051 metres demunt del nivell de la mar, guardant la vila dels vents frets del nort aquella muralla natural, puix semblant emplaçament correspòn al fons de la vall formada per dites estribacions. Vilaplana, que compta ab 836 habitants, se troba a 12 kilòmetres de distancia de Reus, capsalera del partit y a 30 de Tarragona, cap de la provincia y arquebisbat.

Lo caseríu se composa de 195 edificis, 16 d' un pís, 96 de dos y 83 de tres, ademés de 17 masíes escampades per son terme y 24 alberchs de sopluig, constituint los primers uns nou carrers, nomenats Major, la Font, de Dalt y de Baix, Pujada, etc.

Vilaplana.—Vista general de la població

L' ajuntament vé sostenint dues escoles elementals d' instrucció primaria, y reb la correspondencia per conducció de peató des de la estació de Borges del Camp. La parroquia es d' ascens, ab fàbrica regular de sa esglesia, dedicada al Natalici de la Verge, diada de sa festa major.

Lo terme de Vilaplana afronta al N. ab lo de la Mussara, a sol ixent y al S. ab lo d' Alexar y a sol ponent també ab lo d' Alexar.

La extensió de dit terme comprèn 680 hectàrees de terreny, distribuides en 3 de secà, 38 de regadíu, 273 de vinya, 3 d' olivers, 131 d' avellaners, 84 de bosch, 13 de pastures, 122 de terres sense conrèu y 13 d' inútils.

Les collites de Vilaplana, per terme mitg, resultan calculades en 21 hectòlitres de blat, 319 d' ordi, 35 de civada, 70 de moresch, 14 de cigrons, 42 de faves y favons, 62 de fesols, 11 de veces, 7 de guixes y altres llegums, 4,914 de ví, 9 d' oli, 91,700 kilos d' avellanes, 3,747 de patates y 83 de ferratges.

A Vilaplana hi ha un sindicat nomenat «Foment de la Agricultura» del qui reben mólts beneficis los pagesos de dita localitat.

Vilaplana.—Entrada a la població

Vinyols y Archs

Lloch de 662 habitants, aposentat al SO. de Reus, dins la antiga Plana, entre la serra de Escornalbòu y la dels Archs, a 8 kilòmetres del cap de partit y a 18 de Tarragona.

Forman lo poblat 145 edificis, 6 d' un pís, 21 de dos y 119 de tres, extenent-se per son terme altres agrupacions de cases y masíes, fins al nombre de 53 y 2 alberchs de sopluig, y composant lo nucli principal de la localitat uns 9 carrers y una plaça.

Procura lo municipi cumplir ab los devers administratius, tenint a son càrrech lo sosteniment d' una escola incomplerta, procurant la conservació dels camins vehinals, especialment lo de comunicació ab la carretera general de Montroig a Reus y reb lo corrèu per peató.

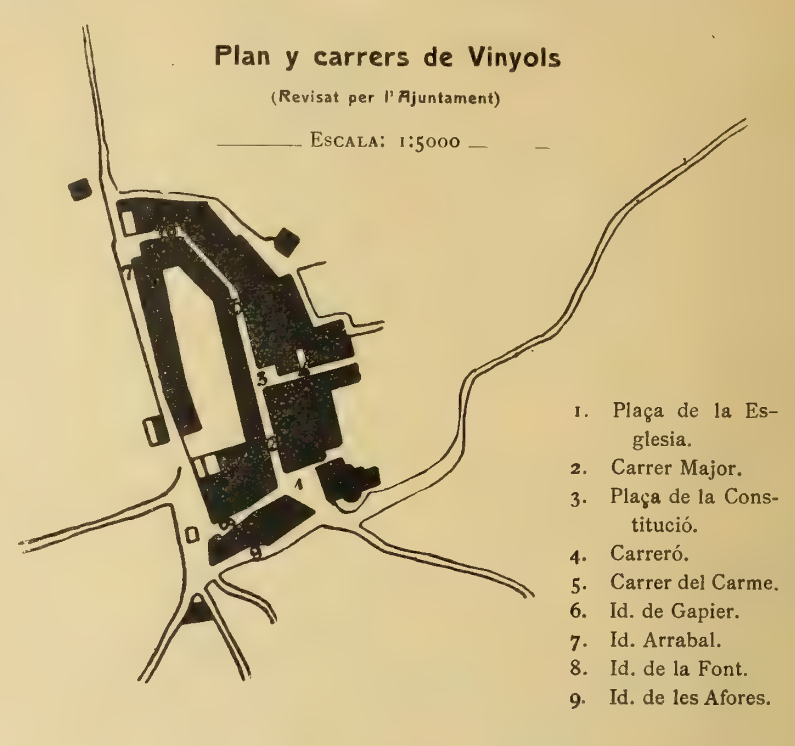
La esglesia parroquial, si bé que es d' entrada, dedicada a Santa Catarina, diada de sa festa major, resulta de bona fàbrica y regularment ornamentada.

Les afrontacions de son terme quedan reduhides a confinar al N. ab Montbrió de Tarragona, al E. ab Vilaseca, al S. ab Cambrils y al O. ab Montroig.

Arriba a contindre dit terme 2,725 hectàrees de terra, classificades en 247

de secà, 64 de regadíu, 1,913 de vinya, 138 d' olivers, 96 de garrofers, 244 de prat, 20 de pastoreig y 20 d' inútils.

Se cullen a Vinyols y Archs 400 hectòlitres de blat, 1,15o d' ordi, 130 de moresch, 30 de cigrons, 141 de faves y favons, 184 de fesols, 30 de veces, 6 de guixes y altres llegums, 38,260 de ví, 413 d' oli, 200,000 kilos de garrofes, 10,5oo de patates y 2,600 de ferratges.

Notes històriques. — Vinyols y Archs formaren, a arrel de la restauració, dos petits llochs propers, que ab temps constituiren una sola localitat. Archs prengué lo nom de son fonamentador, Ramón dels Archs, a qui lo comte de Barcelona donà aquell lloch pera repoblar-lo, alçant son castell després del any 1154, puix consta ja assenyalat lo terme, quan va fixar-se la rodalía del de Cambrils. Vinyols resulta donat a Pere de Clariana per l' arquebisbe Ramón de Rocaberti, en 12 de Desembre de 1210, a fí també de repoblar-lo y tenir-lo en fèu de la Mitra, puix no era més que una senzilla masía (351).

Segons diguerem oportunament al tractar de la ermita de la Mare de Déu de Puigcerver, l' arquebisbe en Pere d' Albalat, després del any 1243, comprà a la abadessa de Bonrepòs la dominicatura d' Alforja, la dels Archs y demés bens que havían sigut de Pere dels Archs, successor de Ramón, passant des de llavors abdós llochs a domini complert de la Mitra, y sots sa jurisdicció vingueren unint-se fins a constituir una sola localitat, que conserva los dos noms de son origen.

Com a complement del estudi geogràfich del partit-judicial de Reus, con-

(351) *Tarragona Cristiana*, volúm I, capítol XIX, plana 551. — *Arxiepiscopològich* de Blanch, capítol XXII.

vé manifestar que si bé dit partit no es mólt gran en extensió, tota vegada que en conjunt reuneix 38,403 hectàrees de terreny, aquest en general es classificat de primera qualitat, puix resulta distribuit en 1,580 de secà, 807 de regadíu, quasi totes per mitg de minats, pous y cínies, oberts en sos barranchs y rieres, 377 de sembradura, 388 d' horta, 16,696 de vinya, 2,798 d' olivers, 1,560 de garrofers, 101 d' atmetllers, 4,933 d' avellaners, 220 d' arbres fruyters, 777 de prats, 15 d' aubaredes, 1,224 de bosch, 2,417 de pastures, 1,166 sense conrèu y 1,828 d' inútils.

La agricultura en los 18 municipis que composan lo partit, es la principal font de sa riquesa, excepte en la ciutat de Reus, en que ab la tasca agrícola competexen la de la industria y la del comerç. Aquell conrèu fet ab gran esmer en tot lo Camp de Tarragona dóna, per terme mitg, los següents rendiments anyals:

4,921 hectòlitres de blat, 12,023 d' ordi, 211 de sègol, 655 de civada, 1,086 de moresch, 287 de cigrons, 3,162 de faves y favons, 3,326 de fesols, 675 de veces, 1,142 de guixes y altres llegums, 306,491 de ví, 9,926 d' oli, 80,054 kilos d' atmetlles, 3.768,820 d' avellanes, 2.401,610 de garrofes, 383,900 de fruytes de tota mena, 462,790 de patates y 854,855 d' hortalices y ferratges.

En tot lo partit hi poden comptar-se 11,913 edificis, ocupats per uns 48,500 habitants.

CAPÍTOL XII

Partit judicial de Tortosa

Descripció general del partit.—Tortosa.—Son partit y període romà, visigoth y alarb.— Sa restauració civil y eclesiàstica.—La Sèu tortosina.—Episcopologi de Tortosa.—Sos monuments.—Son estat actual.—Son balneari.— L' observatori del Ebre.—Alcanar.—Aldover.—Alfara.—Amposta.—Atmetlla.—Benifallet.— Lo balneari de Cardó.—La Cènia.— Freginals.— Galera.— Ginestar.— Godall.— Mas de Barberans.—Masdenverge.—Pauls.—Perelló.—Rasquera.—Roquetes.—Sant Carles de la Ràpita.—Santa Bàrbara.—Tivenys.—Ulldecona.—Xertà.

Al extrém inferior de la provincia, tocant ab la de Castelló de la Plana per mitgdía y occident, se desenrotlla lo gran partit de Tortosa, quina extensió es superior a la dels restants de Tarragona y quina importancia general no cal desconèxer, sabent que vé quasi dividit des de Benifallet per la capdalosa corrent del ríu Ebre en sa derrera jornada fins a son desaygue en la mar Mediterrània.

Les afrontacions generals del partit poden circumscriure-s, ademés de les ja esmentades, en la provincia valenciana propera, ab lo de Gandesa per O. y per N., ab lo de Falset també per N. y E., y ab la mar Mediterrània per E. y S.

Al fer-se lo resúm general dels terrenys se dirà lo nombre d' hectàrees de que-s composa, y respecte al d' habitants s' arrima a 85,000.

Les condicions físiques y climatològiques del partit de Tortosa, quedan reduhides al desenrotllo de les grans estribacions que-s desprenen per orient dels famosos ports de Beceyt y les que dimanan per occident de la Mola del Mont y Coll de Balaguer, ab ses montanyes més importants que ja esmentarem en la descripció general de la provincia. S' extén en la vall que abdós nuclis montanyosos venen constituint, lo grandiós llit del ríu Ebre, quines corrents tributaries y demés circumstancies hydrològiques també nomenarem en aquella descripció, y si bé aparexen encara altres corrents menys importants derivades de les diverses estribacions que per tot arrèu suran en aquelles serralades, excepte en los terrenys sedimentaris de les boques del Ebre, d'elles

Partit Judicial de Tortosa

50' 55' 4° 5' 10'

41°
55'
50'
40° 45'
40'
35'

Calaceyt
R. Matarranya
Arenys de Lledó
Bot
Prat del Compte
Pinell
Provincia de Teruel
Partit Judicial de Gandesa
R. Canaleta
Lledó
Cretas
Horta
479
443
Torre del Comte
Arnes
465
Collada de Llumanes
244
Masía del Fangar
Puig de Horta
968
Pauls
R. Ram
La Casanova
Valderrobles
St. Roch
Xerta
R. Algars
Bosch de la Espina
Alfara
Aldover
1179
Partit Judicial
Beceyt
1002
Reguers
Al. de Jesús
Roquetes
Al. de la Creu
1413
Mt. Caro
B. St. Antoni
Vinallop
Ports de Beceyt
Provincia
B. de Llebo
Mas de Barberans
Sta. Bàrbara
Plana de la Galera
B. del Alcanyís
B. de la Galera
Fredes
La Galera
Godall
Les Ventalles
B. d'en Merades
Masía de Merades
Serres de Godall
La Verge de la Pietat
Bojar
B. de Fregenal
Serra de Montsià
Pobla de Benifasar
760
Ballestar
600
Provincia de Castelló
Los Molins
La Cenia
Ulldecona
La Verge del Remey
R. Cenia
Cases
Alcanar

50' 55' 4° 5' 10'

PARTIT JUDICIAL DE FALSET
SERRA DE LA MOLA DEL MON
PLÀ DEL BURGÀ
SERRA DE BALAGUER
SERRA DE CARDÓ
MEDITERRANIA
MAR
TORTOSA
Badía de St. Jordi
Port dels Alfachs
R. EBRE
Falgés
Remullá
Mas Valentí
Mas Riudolms
Vandellós
Rasquera
Pta. de la Riera
Hospitalet
B. DE CALADOQUES
Gavadá
Castelló
Pta. Grossa
B. DE LA BATALLA
B. DE LES FORQUES
Platé
Pons
B. DE ST. JORDI
Coll de Paracolls
La Ametlla
Perelló
Coll de Penya Blanca
C. de Santes Creus
B. DE SANTES CREUS
C. de la Lliga
C. Roig
B. BACONÉ
La Ampolla
Cardó
P. Creu dels Sants
M. la Capsida
P. Cant del Gall
Coll del Alba
B. DE CAMARLES
B. DE LA GRANADELLA
Campredó
Venta Nova
Canal de la Aldea y Camarles
Aldea
Lo Bosch
Port del Fangar
Pta. del Fangar
I. de la Mar
ARENY VELL
ESTANY DE ESTELLA
ESTANY DEL ILLOT
ESTANY DE LA CREU
Boca ó Gola del Nort
C. de Tortosa
Amposta
La Caba
Envexa
I.ó Sech de Buda
Gola del Sut ó Mitjorn
ESTANY DEL ALGADY
Salinas
CANAL DE NAVEGACIÓ
La Encanyiçada
ESTANY DE LA ENCANYISADA
St. Carles de la Ràpita
Pta. de Galatx
Punta la Banya
A. MARTIN-Editor.

darèm la nota oportuna en la demarcació dels térmens de quiscún poble, si aquests responen a un veritable fí geogràfich.

Semblant varietat de terrenys constitutiva del partit de Tortosa, contribueix a la desigualtat climatològica anotada en tota la comarca, puix hi ha pobles que per sa situació quasi no senten les fredes ratxades del hivern, mentres que altres no poden conreuar certes plantes que pera desenrotllar-se necessitan determinats graus de temperatura de que per punt general freturan.

Geología, Flora y Fauna.—Del període secundari se troban ja a Tortosa materials corresponents a dit període, o sían, pòrfits y granítichs. Des de Valencia, ahont adquiriren major consistencia, venen corrent-se de Alacant a Castelló, Tortosa y Terol.

Al arribar al període terciari, lo paviment miocènich resulta sobressortint en les conques dels rius Tajo, Duero y Ebre, y per lo que pertany a les formacions lacustres y a la constitució d' aquest ordre geològich, ha sigut descrit detalladament y ab profusió de notes per lo geòlech insigne de Tortosa, en Landerer, en la diversitat d' estudis fets vers la obra dinàmica de la naturalesa en aquesta petita porció de terreny de la regió catalana (352).

Exposa lo preuat autor que-ls dipòsits que aparexen al descobert en la escarpadura de les montanyes cenyidores de les aygues del Ebre y-ls talls fets en los barranchs pera la corrent de les riades, com també los artificials pera la nivellació de la vía ferrada que atravessa bona part d' aquell partit judicial, pertanyen als derrers díes del període miocènich y entre ells sols la meytat inferior, visible en mólts pochs punts, se composa de roques argiloses, reveladores d' una sedimentació tranquila, perllongada y de règim homogeni, a propòsit pera la conversió de fòsils. Esmenta les especies descobertes, tant de pertenencia de la Botànica, com de la Zoología, manifestant que dites troballes són despulles d' una important vegetació que cobría de frondositat lo terreny tenéncich, que avuy constitueix les vertents de la conca terminal del Ebre, crexent sots la influencia benèfica d' una temperatura mitja (28°), e invadint totes les màrgens del immens estany que aleshores s' extenía des de los encontorns de Tortosa fins a les primeres estribacions dels ports de Beceyt, y de quines aygues no sobressortían més que les puntes de les montanyes de Montsià, Alamà, Sant Carles de la Ràpita y Godall.

Va presentar-se després lo període quaternari, y una vegada retirades a pleret les aygues diluvianes, ab les terres de sediment que aquestes dexaren, vingué la formació de les terres de conrèu, la flora y fauna de les montanyes y la constitució definitiva de la mare del ríu Ebre, quins arrastres terrosos

---

(352) Landerer: *Ilustración Española y Americana*, nombres corresponents al 22 y 28 dê Febrer de 1880 y 30 de Desembre del meteix any, en que parla de ses troballes prehistòriques en la Mola de Xert o Chert.

han vingut extenent, ab sa constant sedimentació, la llarga e important planuria constitutiva de la gran solera que després de Tortosa continua desenrotllant-se fins a les platges de la costa, en lo punt més mitjornal de Catalunya, des de abans de la Ampolla al confí de la provincia.

La flora de Tortosa es d' una riquesa poch comuna y d' una explendent força de vegetació, puix participant aquell territori de grans nuclis montanyenchs, d' altres licorells, marítims y fluvials, axís com tropicals, donada la disposició de determinats llochs, hi ha que convindre que la varietat en les especies botàniques deu resultar verdaderament interessant y comprensiva de munior de plantes, com pochs punts del nostre país pot presentar devant de la classificació feta per la ciencia.

Tortosa.— Pagesos de la Comarca vestits de les festes

Semblant exhuberancia d' exemplars de la vida animal, constitutives de sa fauna, apareix detallada en lo terme de Tortosa y en tot son partit judicial, tenint en compte que la zoología participa dels caràcters que convenen a tota regió montanyenca, com als de la marítima y fluvial, contribuint a la conservació de les especies lo cercle de les altes serralades que voltan tota la comarca, resguardant-la dels vents frets y contribuint a la multiplicació de certes classes que sols poden sostindre-s en dit país per aclimatació.

No es propri de nostra tasca entrar en la classificació y detall de les especies botàniques y zoològiques que viuen perfectament en la comarca tortosina, assenyalades per diferents autors, singularment pêls qui tractan de les condicions imposades per la mà Divina en aquell delitós jardí de la terra catalana.

La Ilergavonia. — Exposada la senzilla nota anterior, referent a la historia natural de la demarcació del partit de Tortosa, havèm de fer esment de la vida sociològica, tal com ha arribat als nostres temps y tal com ha sigut tractada per arqueòlechs y historiadors durant los segles de cultura, encara que determinant la opinió que-ns merexen móltes de les teoríes borronejades per la indagació del desvetllament social en dita comarca.

Tortosa es població antiga, de la que ja se-n parla en lo període romà, y axò contribueix a que de semblant localitat y de sa comarca se n'hajan buscat arrels més remotes, a fí d' esbrinar l' origen d' aquella y quina de les races vingué a ocupar llur territori.

Se sab per les manifestacions dels primitius geògrafs, que los fenicis, tirrens, focenchs, grechs y altres pobles extrangers, arribaren de sos paissos, afalagats per la feconditat del solar ibèrich, trobant ja comarques ocupades per pobles que s' anomenavan turdetans, edetans, kessetans, ilergetes, ilergavons, etc. Aquests derrers s' extenían per la comarca tortosina. Quina gent era la que en dit terreny s' hostatjava, d' ahont havía surgit, quines costums, sentiments y graus de sociabilitat gaudía y quant a élls pertanyía, tot ha sigut obgecte d' estudi més o menys fonamentat per la crítica històrica a la vista dels comptats texts de la antiguetat que parlan de dita gent.

Plini, Ptolomeus y altres autors los anomenan ilergavons o ilercaons, sens dupte de la raça íbera, y venen assenyalant-los la ocupació del terreny comprensíu des de la actual Tortosa, o tal volta des de les vessants mitjornals del nucli montanyós de les serralades del Perelló, per N., fins al ríu Idubeda (Mijares) per S., ahont començava la comarca dels edetans que s' extenía per la costa Mediterrània de Valencia. A sol ponent topavan los ilergavons ab los metexos edetans, que s' internavan en bona part de les serres del Maestrat, y ab los sedetans, tal volta varietat dels metexos o dels ilergetes possessionats de la comarca gandesana, y a sol ixent les aygues de la mar llatina servían d' afrontació general a la Ilergavonia, com abans d'ella limitavan també per orient la antiga regió dels kessetans.

Mólt comptades noticies poden donar-se dels primitius habitadors d' aquella comarca. Entre Calaceyt, Casseres, Cretes, Horta, Pauls, Bosch de la Espina y altres punts de ses encontrades varen fer-se troballes de puntes de fletja tallada de pedra foguera, ganivets y punxons de coure, alguns exemplars exposats en lo Musèu provincial de Tarragona (353). Hi ha també en dit Musèu destrals pulimentades que s' han trovat a Tivenys, y algún altre utensili a Pinell, que denotan la existencia de races primitives en les riberes del Ebre, y tal volta són testimoni de lluytes entre les metexes races o entre les confinants, invasores de son territori.

A la arribada dels romans a la Península, se sab per les Dècades de Titus

---

(353) *Catálogo del Museo de Tarragona* (1894), obgectes ns. 14, 15, 16, 17, 19, 29 y 74.

Livi, que Cneus Scipió (218 a. J. C.), portà sa primera excursió fins al ríu Ebre, recorrent tota la costa catalana des d' Empories al esmentat ríu, y al retornar a Tarragona, ahont va establir son campament y fonamentà la ciutat genuinament romana, demunt de la colonia tirrènica-focense, segons diguerem a son degut temps, tractà d' empendre les operacions militars l' any següent,

Monedes de Tortosa, encunyades per los romans
ab lo nom de *Hibera Julia Ilercavonia,* ab que les conexían oficialment

encaminant-se altra vegada en direcció a aquell ríu y topant ab les forces d' Asdrúbal, en lo desaygue del Ebre, a les que, no tant sols destruí casi per complert, ans bé obligà a fugir costa avall, abandonant de moment lo territori de la Ilergavonia que començà a ésser recorregut per les cohorts de la gran república llatina. Los detalls d' aquell combat, exposats en la obra del historiador abans nomenat, aferman lo pensament del general Scipió y lo de son germà Publi, arribat a Tarragona ab reforços, sots l' obgectíu de no parar fins a Sagunt, quina conquesta pêls cartaginesos fóu causa de la segona guerra púnica.

Cridat Asdrúbal a Italia pera reforçar les hosts de son germà Aníbal, tractaren los Scipions de destorbar son viatge, assetjant a una població cartaginesa, la més rica e important que tenían en la riba del Ebre, coneguda ab lo nom de *Ibera* o *Híbera*, sens dupte en lo territori de la Ilergavonia, y encara que alçaren prompte lo campament, puix Asdrúbal féu lo meteix en altra ciutat aliada dels romans, l' assoliment dels dos exèrcits y la pèrdua del cartaginès va permetre ja al de Roma dominar quasi per complert en tota la comarca de la Ilergavonia. La esmentada comarca romangué enterament llatina

en l' any 210 a. de J. C., posterior al de la arribada de Publi Corneli Scipió, en sa empresa de dominar Cartagena, y en endevant los límits de la antiga Ilergavonia, des de les serres mitjornals del Perelló fins al ríu Mijares o Idubeda, serviren pera conservar la divisió geogràfica feta per August al establir les provincies Tarraconense, Bètica y Lusitana, y quiscuna de les metexes subdividir-les en convents jurídichs, puix lo convent jurídich de Tarragona arribava fins a aquell ríu, comprenent tota la comarca kessetana y la dels ilergavons.

Monedes visigòtiques de Dertosa o Tortosa, a nom de Recaret

Ja diguerem que la dominació wissigotha continuà conservant les divisions romanes en quant fóu possible, divisions que començaren a esborrar-se durant la ocupació dels alarbs, singularment ab la desmembració del califat d' occident y aparició dels taifes o waliats independents en los derrers temps de la sobiranía mahometana.

Regió tortosina. – Encara que-ls alarbs ab la empenta de la invasió arribaren a dominar lo territori de la Marca en bona part del segle VIII, ab la presa de Barcelona en lo primer any del següent, y en les temptatives de assetjar y apoderar-se de Tortosa, en los immediats, dexaren poch menys que desert lo immens camp que per la costa s' extén des de lo Llobregat fins al Ebre, que anaren poblant y conquerint los comtes de Barcelona, després de les invasions d' Almançor, principalment, quan a la mort d' aquell terrible capdill, les lluytes civils entre-ls alarbs y les ambicions dels walís promogueren la constitució dels petits regnes independents y lo decahiment complert de les grans forces enemigues.

Tortosa, que per sa situació frontalera, puix lo ríu Ebre fóu tingut com lo límit de la ocupació definitiva dels serrahins ab l' Afranch, havía près grandíssim increment durant aquella dominació, va sofrir també en lo període dels senyoríus independents les conseqüencies del desmembrament general, aparexent dins de sos murs determinats reyetons, que reduhiren sa influencia y poderíu a la concreta regió del baix Ebre, y s' aliaren en diverses ocasions ab nostres comtes sobirans, especialment ab Ramón Berenguer I y sos dos fills. Un d' ells, Berenguer Ramón II, *lo Fratricida,* lluytà terriblement ab lo Cid Campeador, castellà, unit ab lo walí de Çaragoça, a fí d' extendre lo domini de Castella per tota la riba dreta del Ebre y dexar circumscrites les fronteres d' Aragó y Catalunya a la ratlla del esmentat ríu.

Les aliances, donchs, de nostres comtes ab los derrers sobirans de Tortosa, aliances que arribaren a fer-los quasi depenjar de la Marca, fóren la causa, en nostre concepte, de la inclusió dins de Catalunya de la comarca de Tortosa, més enllà del Ebre, fins al ríu Cènia y als ports de Beceyt, quan la

conquesta d' aquella ciutat per les hosts de Ramón Berenguer IV (1148), tenint en compte que dit territori havía sigut més o menys tributari de nostres derrers sobirans, sens passar la línia d' Alcanar, Ulldecona, La Cènia y la gran plana de la Galera, per esguardar los sentiments d' amistat que lo enllaçavan ab Abu Mahommad-Abd-Allah-ben Saad-ben Mardonix, conegut per lo rey *Lobo* de Valencia, que des de dos o tres anys abans s' havía apoderat de dit regne, mantenint estreta pau ab lo nostre comte sobirà.

Ab lo territori comprès dintre de abdues màrgens del ríu Ebre, des de sa unió ab lo tributari Matarranya fins a son desaygue, obgecte de la conquesta de Ramón Berenguer IV, va formar-se la veguería de Tortosa, cumplint lo sobirà les manifestacions fetes en la carta definitiva de repoblació, seguretat o franquesa, donada a 30 de Novembre de 1149, al retornar de la conquesta de Lleyda, veguería que vingué regint lo territori durant los segles següents fins a la instalació dels corregiments després del any 1716.

Clixé de J. de Romero y de G.

Tortosa.—Far de Buda

Los pobles del partit s' alçaren quasi tots, o millor dit, foren quasi tots repoblats per l' esperit d' engrandiment y expansió que portà a Tortosa la preuada ordre de Sant Joan de Gerusalèm, que va constituir en aquell recó del Ebre la famosa Castellanía d' Amposta, després de concórrer a la conquesta del país, y a la no menys important en aquells temps de la dels Templers, a qui lo comte sobirà féu concessió de la quinta part de tot lo que per dret de conquesta podría correspondre a la corona comtal. Com després de la extinció de la derrera ordre esmentada, quasi tots sos bens passaren a mans de la primera, d' axò va pervindre que al arribar al segle XIV, bona part de la dominicatura dels pobles del partit de Tortosa estigué en possessió dels comanadors de Sant Joan de Gerusalèm, d' ahont extragueren la major porció de rendes de que gaudía aquella institució relligiosa-militar.

La veguería de Tortosa donà peu pera constituir son corregiment, al modificar-se l' organisme polítich de la nostra terra després de la vinguda del primer Borbó, formant aquell corregiment, un corregidor, un tinent del rey y

un batlle major, resolguent-se més tart, pera millora de la administració de justicia, assenyalar a Gandesa altre batlle major, o tinent del de Tortosa, fins a variar-se lo sistema en 1822, que de tot lo corregiment varen formar-se dos partits judicials, nomenats de Gandesa y Tortosa, lo derrer en tota la part de la ribera baxa, quines afrontacions havèm ja consignat, y quines circumstancies característiques són les de compendre vintidues localitats, ademés de Tortosa, capsalera del partit, quasi totes de bon nombre de vehins, ab los respectius térmens municipals de gran extensió y de feconda producció, puix en bona part són regables per les aygues del Ebre o de les corrents que de dit ríu ne devallan.

Lo jutjat es de terme ab les degudes secretaríes, ab registre de la propietat de primera categoría.

Ara se tracta de dividir dit partit judicial en dos, lo de Tortosa que compendrà dita ciutat y-ls pobles de la riba esquerra del Ebre, y lo de Santa Bàrbara reunidor dels restants pobles de la riba dreta del ríu esmentat. Lo primer reunirà en tot cas les localitats d' Atmetlla, Benifallet, Ginestar, Perelló, Rasquera y Tivenys, ademés de Tortosa y-ls arrabals, y lo segón les de Aldover, Alfara, Alcanar, Amposta, La Cènia, Galera, Freginals, Godall, Mas de Barberans, Masdenverge, Pauls, Roquetes, Santa Bàrbara, Sant Carles de la Ràpita, Ulldecona y Xerta, disputant-se la capsalera del partit la ciutat de Roquetes y la vila de Santa Bàrbara.

Lo ríu Ebre divideix la jurisdicció militar de Catalunya, Valencia y Aragó, de manera que-ls pobles de la esquerra del ríu pertanyen a la Capitanía general de Catalunya, y-ls de la dreta a la de Valencia en la banda més baxa, axís com a la d' Aragó en la més alta.

Lo partit judicial de Tortosa constitueix un districte electoral pera la elecció de quatre diputats provincials, y en ell hi ha establerts dos caps de districte pera lo nomenament de dos diputats a corts, un a Tortosa y altre a Roquetes.

Lo districte electoral de Tortosa comprèn los electors de dita ciutat y los de Atmetlla, Benifallet, Ginestar, Perelló, Rasquera y Tivenys, ademés de Colldejòu, Pratdip, Tivissa y Valdellors, pobles que pertanyen al partit de Falset.

Lo districte electoral de Roquetes reuneix los electors de dita localitat y los d' Alcanar, Aldover, Alfara, Amposta, Cènia, Freginals, Galera, Godall, Mas de Barberans, Masdenverge, Pauls, Sant Carles de la Ràpita, Santa Bàrbara, Ulldecona y Xerta, ademés de Arnes y Horta, pobles del partit de Gandesa.

Com a capsalera de bisbat, la ciutat de Tortosa, conserva la demarcació antiga procedent de la provincia romana tarraconense, segons diguerem al descriure la esmentada provincia eclesiàstica, extenent-se dita demarcació des de les serres del coll de Balaguer al N., fins al ríu Mijares al S., y

Tortosa.—Vista parcial de la població, ab lo mercat en primer terme

comprenent, per tant, dins de la metexa tot lo partit judicial de Tortosa, ademés del de Gandesa y part del de Falset, en la provincia actual de Tarragona.

També ferem esment en la descripció general de la riquesa de producció agrícola desenrotllada en aquell partit, donada la feconditat de les terres, en gran part regades per lo ríu que les atravessa, segons havèm ja exposat, o per mitg del canal de la dreta, fertilisador dels térmens municipals de Xerta, Aldover, Roquetes, Tortosa, Santa Bàrbara, Amposta, Masdenverge y Sant Carles de la Ràpita, y del que ara ve construint-se a la esquerra d' aquell ríu, y que-s creu s'acabarà durant lo present any 1911, destinat a la regor dels terrenys de Tivenys y de quasi tot lo restant terme de Tortosa, y abdós, de la immensitat de terra de sediment que durant los segles han dexat y continuan dexant les aygues des de la costa fins a les boques o goles que confonen dites aygues ab les de la mar.

Lo conrèu d' aquelles finques, móltes de gran extensió, dóna lloch a importantíssimes collites d' hortalices, llegums gramínees, arròç, fruytes, avellanes, atmetlles, y al desenrotllo d' olivars, garroferals y arbres de gran producció, que han fet de Tortosa y son partit una de les comarques agrícoles més famoses de la nostra regió.

Tortosa

Ciutat situada tocant al ríu Ebre, en la marge esquerra del ríu,

Foradada o Mina de pas
Boca d'entrada a la mina
CEMENTIRI DELS JUEUS
Pou de Registre
Per lo canal
Colegi de St. Joseph
Carretera de Tortosa a Garcia
Plaça de Toros
Teatre
Plaça de Remolins
C. Sta Rosa
C. de Gerusalem
Carrer O.
Carrer P.
Diposits Munic.s
Alumbr.t A.s potab.s
CASTELL DE ST. JOAN
QUARTEL
CONVENT DE ST. JOAN
HOSPITAL
CATEDRAL
PALAU EPISCOPAL
Preso
ESCORXADOR
Carrer del Ebre
Carrer Ample
C. de la Rosa
Plaça Nova
RIU
Sirga
Cami de Sirga
Pont de N.a S.a de la Cinta
Pont del Estat
FÁBRICA DE 'LS FRANÇESOS
C. Major del Arrabal de la Creu
Tranvia de Tortosa a Roquetes y Jesus
Carretera de Gandesa-Valencia
Drassanas
Travia de la carr.a de Val.a y Aragó
C. Llarch de St.
C. del Olm
SIGNES CONVENCIONALS
Part edificada.
" per edificar.
Edificis públichs.
Curves de nivell.

Ciutat DE TORTOSA

per

JOAN ABRIL, ARQ.TE

ESCALA DE METRES.

0 5 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 150 200

1 Parch del Exem. Sr. D. Manel Porcar
2 Plaça de Sant Jaume
3 Convent de la Puríssima
4 Sant Antoni
5 Sant Cristòfol
6 Los Dolors
7 Lo Roser
8 Sant Blay
9 Sant Francesch
10 Lo Calvari
11 Sant Pere
12 Parroquia de Sant Vicens

A. Martin - Editor

a 83 kilòmetres de distancia de Tarragona y 175 de Barcelona. Son emplaçament en la vertent occidental de la serralada del Coll de la Alba, atravessada

pêl barranch del *Rastre*, y los examples del antich recinte en varies direccions, després del enderroch de ses muralles en lo segle passat, han fet de dita població la més gran de nostra provincia y la més important pêl nombre d' edificis de que vé composada.

Ademés del nucli principal dels poblats y dels examples, se troban disseminats en son extensíssim terme municipal diferents caserius ajuntats, que constituexen barris o arrabals de la ciutat, a una y altra marge del ríu, alçant-se també munior de cases de camp o de pagesía, alberchs de sopluig y altres edificacions més o menys importants en tot aquell terme, que pot estimar-se ben poblat, encara que, com havèm dit, gaudeix d' una extensió com cap altre dels municipis de la provincia de Tarragona.

Axís resulta que Tortosa, segons la estatística oficial, se composa:

AGRUPACIONS DE POBLACIÓ		Edificis	Alberchs de sopluig	Habitants de fet
Tortosa propriament dita.		1,787	17	11,894
Caseríu de la Aldea. . . .	12 kilòmetres.	209	2	1,008
Arrabal de Jesús.	3 »	608	—	2,986
Arrabal de la Creu.	1 »	89	—	419
Barri de Bitem.	4 »	202	—	1,216
Barri de Campredó	6 »	44	1	715
Barri de Reguers	8 »	167	1	706
Sant Llorenç o Arrabal de la Llet.	800 metres.	124	1	1,493
Barri de Sant Vicents. . . .	600 »	69	—	556
Vinallop.	5 kilòmetres.	25	2	401
Altres agrupacions de cases . .	500 metres.	19	—	—
Id. id. id. . . .	a més de 500 m.	1,231	243	4,013
Totals.		4,574	267	25,407 (354)

Exceptuat Tortosa propriament dita y los arrabals immediats, a una y altra marge del ríu, quines cases, en general, són de dos y tres pisos, en los demés arrabals y caseríus ahont s' hostatja la pagesía, quasi tots los alberchs resultan d' un sol pís (355).

(354) Extra-oficial es de més de 40,000 habitants.

(355) En la estatística oficial a que-ns havèm referit en lo text, faltan los noms d' altres grupus de població, compresos, sens dupte, en los que s' assenyalan ab lo calificatíu de grupus a major distancia de 500 metres de Tortosa, y aquests són coneguts per La Caba, Camarles, Coll de la Alba, La Enveja, Jesús y María, Pimpí, Sant Llàtzer, Arrabal dels Caputxins, La Granadella y altres.

Lo nombre de carrers y places puja a 162, conservant, ab mólt comptades excepcions, los noms primitius y en lo més pur llenguatge català, dedicats bona part a enlayrats patrons del barri, o a personatges o fets que tenen gran relació ab la historia antiga de la ciutat. Pera la comunicació d' una y altra riba del ríu, no hi havía a mitjans del segle XIX més que un pont de barques, y lo sistema de transport per mitg de barcasses.

L' antiquíssim pont, ja nomenat per Estrabón, que fins a la meytat del segle XVI comptava ab onze barques, deu des de 1557, en avant, y nòu derrerament,

Clixé de N. Rocafiguera

Tortosa ab lo avuy desaparegut pont de barques

havent sofert diferents desperfectes ab la impetuosa corrent del ríu, en los anys 1443, 1691, 1756 y 1856, va ésser cremat en 4 de Juliol de 1892, emplaçant-se en son lloch lo actual, de metall, per iniciativa particular, inaugurat tres anys després, que per un mínim vectigal de pontatge, permet lo pas de viatgers y cavalleríes. Llavors existía ja altre pont metàlich per lo servey del ferrecarril de Tarragona a Valencia, y derrerament s' acaba de montar lo del Estat, quines proporcions e importancia permetràn la complerta comunicació d' abdues màrgens riberenques.

Edificis públichs.—L' aspecte general de Tortosa ab sos edificis que mostran lo segell de sa nobilitat, ja demostran que és una població de niçaga antiga, y que ha degut pendre part en los fets més importants de nostra historia regional, pesant son valiment en lo destí de la terra catalana. Los esmentats edificis quasi en general són de origen y caràcter relligiós, encara que alguns

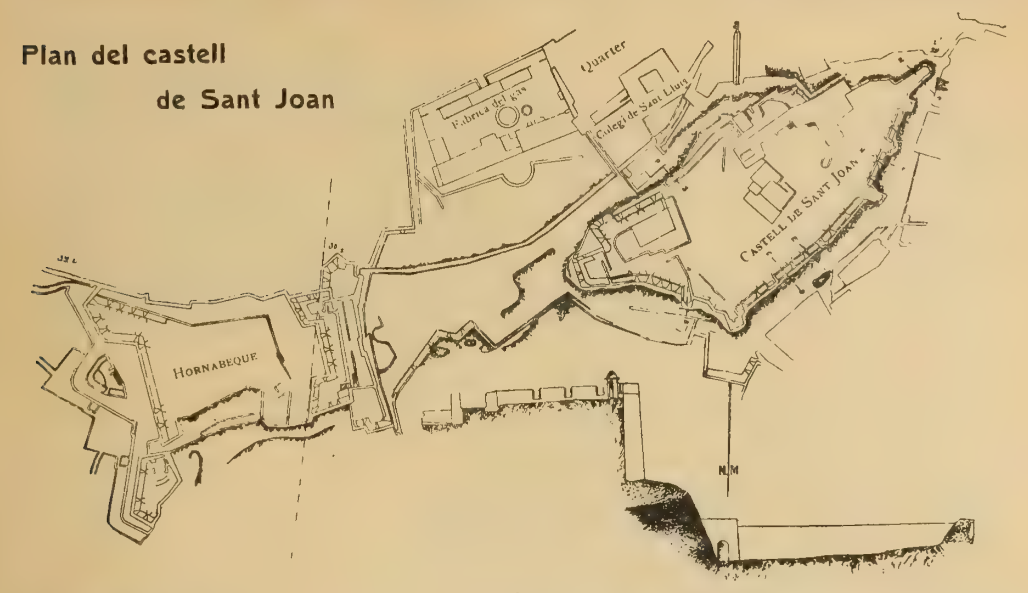

EXPLICACIÓ

1. Ríu Ebre.
2. Fortificació del cap del pont.
3. Camí de Valencia.
4. Cequia pera les aygues sobrants de les Roquetes.
5. Camí de Xerta.
6. Camí de les Roquetes.
7. Pont de Barques.
8. Seti de la ciutat de Tortosa.
9. Castell.
10. Avançades del meteix.
11. Quarters.
12. Fort de la Victoria.
13. Id. del Carme.
14. Id. del Christ.
15. Id. de Sant Joan.
16. Id. d' Orleans.
17. Id. del Temple.
18. Fosso que-l circumda.
19. Camí cobert.
20. Plaça d' armes.
21. Atrinxerament y fort del Bonet.
22. Fort de Remolins.
23. Moll.

Plan de Tortosa y ses fortificacions, trassat en 1813 per Ambrosi Lanzaco

venen servint per usos de naturalesa administrativa. Dels d'abolori purament comunal deuen nomenar-se la casa de la Ciutat, que se suposa construida en

Tortosa.—Làpida romana en lo castell de Sant Joan

l'any 1545, de frontalera senzilla, que sembla d'istil gòtich; lo mercat, de 84 metres de llargada per 32 d'amplada, de derrers del segle XIX, obra del arquitecte En Joan Abril; l'escorxador, encara no acabat; la Llotja, de principis del XIV, avuy convertida en magatzèm; l'hospital de Santa Creu; algunes torres antigues que servían d'atalayes y pera amarrar la Carrava o barca de pas per mitg de la gumena y la corrent del ríu, y també pera tancar la entrada al ríu y al *port-redó*, avuy Campredó; la presó pública; un Musèu anomenat «Ilergavonia» y altres edificacions de més o menys importancia.

Per rahó de la situació de Tortosa vora lo ríu Ebre, ha sigut estimada la ciutat com plaça de guerra, comptant ab amurallament y fortificació fins a mitjans del segle XIX, ab un castell, encara existent, nomenat de Sant Joan y abans la Zuda o Azuda, contenint pabellons per oficials, magatzems de pólvora y quadres per l'alberch de 300 soldats; ab un altre fort conegut per la *Tenaza*, a dos kilòmetres de la ciutat, ahont podrían allotjar-se un centenar de soldats, y ademés l'edifici del Govern militar y factoría d'utensilis, en lo quarter del Arsenal; la Comandancia d'enginyers; los quarters, y lo utilisat a dit obgecte, abans convent de Sant Domingo.

A Tortosa hi ha establerta una caxa de reclutament de les dues en que

està repartida la provincia, corresponent a dita caxa los novensans en la

Tortosa.—Escorxador municipal

milicia que pertanyen als partits judicials de Tortosa, Gandesa y Falset. Pera la guarnició de la plaça se envía a Tortosa un batalló de infantería dels regiments acantonats a Tarragona.

Clixé de Francesch Duarte

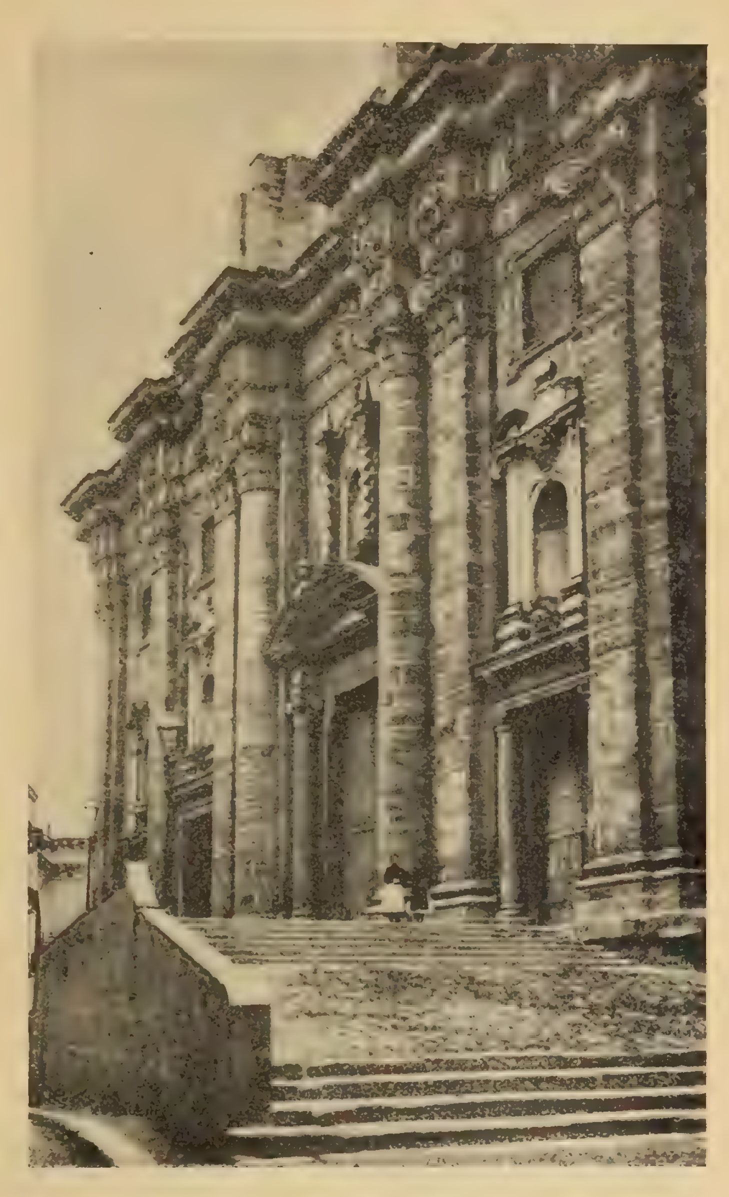
Tortosa.—Frontalera de la esglesia del antich convent de Sant Francisco, avuy Musèu municipal

Edificis relligiosos.— En quant al servey relligiós, com a capsalera de bisbat de son nom, devèm fer esment, en primer terme, de sa hermosa Sèu, en lo conjunt general d' istil gòtich, com fàbrica començada a mitjans del segle XIV (1347), si bé que per rahó de sa tardança en lo acabament, puix la conclusió tingué lloch en los primers anys del segle XVIII, té detalls que pertanyen a altres formes artístiques. L'actual temple va substituir a altre més antich.

Lo claustre de dita Sèu es quasi la fàbrica més ben caracterisada per son istil en la primera claror de la ogiva, obra sens dupte del segle XIII, de correcció en

ses línies, senzilla, elegant y d' escassos detalls. Les columnes quatrilobades, d' uns dos metres d' alçada, ab sa base y capitell, sostenen los archs apuntats que s' enlayran ab sobirana perfecció.

Entrant per la porta nomenada de la Olivera, sobressurt immediatament la arquería del claustre, y recorrent les galeríes interiors aparexen en sos murs detalls interessantíssims, com los en que la esculptura recorda al comte Ramón Berenguer IV, en les glorioses jornades de la Reconquesta; les dues columnetes de pòrfit en un finestral romànich; lo cisell dels escuts de la Sèu, de la ciutat y del ordre de la Destral en una làpida del mur, ahont donava la capella de Santa Càndia, y varies urnes funeraries, en que resultan escarpellades imatges dels primers canonges, ab son vestit primitíu, compost de la sotana, lo caputxó y la espasa, trobant-se en un de dits corredors la pica d' ayga benehida, que cap tortosí la pren del qui l' acompanya, ans bé ho fà directament, per haver exposat la tradició que en dita pica també va pendre ayga beneyta la Verge María, a sa entrada en la Sèu, pera entregar lo Sant Cíngul o la Santa Cinta.

Tortosa.—Façana de la Catedral

L' interior del temple, se composa de tres naus, ab vint columnes, deu

per banda, pera sosteniment dels archs de mitg punt, ab sos aristons entrellaçats, y ab les voltes arquilobulades y separades per nervis que arrencan també de la respectiva columnata, venint a reunir-se en l' absis major, esguardant al concèntrich menor, y donant lloch a formar-se una girola o giravolta ab set capelles, ademés de deu, cinch per quiscuna nau dels costats, montades en los murs laterals de la esglesia.

Lo retaule del altar major, compost de requadros bizantins, ornamentat ab doselets, pinacles y cresteria, es de la segona meytat del segle XIV. Lo poliptich, segons la tradició, fóu usat per lo comte Ramón Berenguer IV pera son oratori privat (356).

Tortosa.—Interior del claustre

Lo chor, es obra del segle XVI, del esculptor Cristòfol de Salamanca, colocat al mitg de la nau central; les dues trones de pedra, plenes d' ornamentació y baix-relleus, representan a evangelistes y doctors de la esglesia. Es rica en marbres la capella de la Verge de la Cinta. Son dignes d' esment, la pica baptismal, dita del Papa Luna, y algunes sepultures ab estatuaria relativa als dignataris d' aquella Sèu sufragània, allí enterrats.

Al sortir del temple per la porta principal s' ensopega ab lo frontispici o frontalera, de gust grechromà, que desentona per complert ab lo restant d' aquella edificació, contrastant ab lo finestral gòtich, de junt a la

(356) Francisco Mestre: *El Arte en la Sta. Iglesia Catedral de Tortosa* (Imp. de Tortosa, 1898).

porta de la Olivera, y ab los detalls del absis exterior també revestits de archbotans, esparons, cornises y demés ornaments propris del gust ogival en lo període de son florit desvetllament (357).

Tortosa.—Porta de la Olivera en la Catedral

Aquella hermosa Sèu resulta fonamentada, segons les despulles trobades en diferentes obres, demunt d'algún temple pagà de la època romana, y sobre tot son absis respòn al emplaçament que tenía la mesquita principal de Tortosa durant la dominació alaràbiga, mesquita benehida de primer moment per l'arquebisbe de Tarragona, en Bernat Tord, a arrel de la conquesta de la ciutat, enderrocada als pochs anys pera alçar la primera Sèu tortosina (1158 a 1178), y a la vegada examplada y engrandida, donant-li la forma actual des del any 1347, consagrant-la en l'any 1597 y acabant sa frontalera, com ja havèm exposat, en lo començ del segle XVIII.

També la actual capella del Sagrament apareix montada en lo segle passat en lo lloch ahont existía des de lo segle XIII una capella gòtica, dedicada a Santa Càndia, que encara descriuen los historiadors antichs de Tórtosa, com obra de gran mèrit artístich, emplaçada demunt de les runes d' un edifici o tem-

(357) En dit mur exterior apareix també empotrada una làpidà ab caràcters cufichs en que se recorda una torra alçada per Abderrahmen III, a fí d' assenyalar les hores d' oració. (Villanueva: *Viaje literario á las iglesias de España*, volúm V, pls. 154 y 155).

ple romà (358). Se creu que fóu la primera aula capitular de Tortosa, convertida en capella, y enderrocada derrerament pera alçar la del Sagrament, ahont existeix la parroquia de la Sèu.

Ademés de dita parroquia principal, hi ha la de Sant Jaume, prop del portal de son nom, quina esglesia res té de notable, montada en lo segle XVII, comprenent la feligresía del barri de Remolins, la horta de Pimpí (359) y la parroquia de Sant Blay, situada en lo carrer del meteix nom.

Clixé de Francesch Duarte

Tortosa.—Finestral romànich en la Catedral

Fora de la agrupació principal del poblat de Tortosa s' han instalat varies parroquies per atendre a les necessitats espirituals dels mólts habitants escampats en la munior de barris de que ja havèm fet esment; una en l' ermitori de la Aldea, o de la Mare de Déu de la Mar, a la esquerra del ríu, quina esglesia es de sòlida construcció, ab altar major de bon gust, ab una ermita petita a un kilòmetre, ahont diu la tradició fóu trobada la Verge, de gran devoció dels tortosins; altra en lo barri o arrabal de Jesús a la dreta del Ebre, constituit per la unió dels arrabals de Sant Bernabé y Sant Benet, ahont ademés de la esglesia parroquial hi ha l' antich convent de framenors,

(358) Cristòfol Despuig en sos *Col-loquis de Tortosa;* Martorell en la *Historia de Tortosa* y Villanueva en lo volúm V del *Viaje literario á las iglesias de España*, parlan ab elogi de la preuada obra d' art destruida ab tan poca oportunitat.

(359) Aquesta parroquia ja apareix establerta en l' any 1172, puix fà d' ella esment lo testàment de Guilabert *Anglicus*, nomenant-se feligrés, quan se montava en aquells díes altra esglesia dedicada a Sànt Nicolàu (*Tarragona Cristiana*, volúm I, Apèndix doc. B, n. 14).

Tortosa.—Altar major de la Catedral Clixé de R. Borrell

Tortosa.—Absis de la Catedral Clixé F. Duarte

actualment ocupat pèls PP. Jesuites, tenint allí son colegi-noviciat y lo famós Observatori astronòmich, comptant també ab altres comunitats relligioses, com la casa noviciat de les Germanes de la Consolació, un colegi de Germanes de Santa Teresa, una casa noviciat de dita companyía, y l'edifici destinat pera casa de Beneficencia o d'òrfens; altra parroquia en la partida de Bitem o Masos de Bitem, a la esquerra del Ebre, dedicada a la Mare de Déu de la Oliva; altra en la metexa marge esquerra en l'arrabal de la Caba o de Sant Miquel de la Caba, y comprèn les partides rurals de la Caba y de Jesús María; altra en la partida de la Enveja o Sant Jaume de la Enveja, a la dreta del esmentat ríu y del canal de la dreta, havent-hi allí lo despoblat que abans eran les Salines dels Alfachs, proprietat del Estat; altra la Petja, santuari de la Mare de Déu dels Angels, pera la cura d'ànimes de les partides de Sant Llàtzer y Llet, altre en Campredó y Boquera; altra dedicada a Sant Antoni Abat, en lo barri de Regués, en lo camí d'Alfara, y altra a Vinallop, barri de la dreta del Ebre, quina dedicació fóu feta a la Divina Pastora. Móltes de dites parroquies restan servides per un vicari nutual, rector d'entrada.

Clixé de Francesch Duarte

Tortosa.—Trona en la Catedral

Ademés de les parroquies, s'alçan dins de Tortosa varies esglesies, com la del Seminari, la del Roser, fà poch enderrocada pera donar sortida y entrada al pont que ha de substituir al de barques; la de Sant Antoni, Sant Blay, los Dolors, Sant Francesch y Calvari, Sant Pere, Sant Joseph, Sant Cristòfol y diferentes capelles y ermites, com la de la Mare de Déu de la Providencia o *Mitam Camí*, la del Coll del Alba, la dels Sants Reys y altres, axís com los convents de relligioses de Santa Clara, Sant Joan y Puríssima Concepció Victoria, y està en construcció una pera-ls arrabals de la Creu y de Sant Vicents.

Hi ha que fer esment, al propri temps, com edificis que contenen institu-

cions eclesiàstiques, lo del colegi de vocacions eclesiàstiques de Sant Joseph, y lo de Sant Lluís, aquest en la fàbrica montada a costes del emperador En Carles I pera educació de la joventut morisca (1544), ara colegi de primera y segona ensenyança, patrocinat per la autoritat eclesiàstica. Sa frontalera y claustre, d' ordre jònich adornat, constituexen la galería tres ordres d' archs sobreposats que tenen escarpellades en pedra, en una de les seccions, les imatges de tots los reys d' Aragó.

Finalment deu fer-se present, com edifici eclesiàstich, lo palàu ahont s' hostatja lo prelat de la diòcesis tortosina, junt al ríu, puix les aygues llepan lo mur occidental, essent la fàbrica de grans carreus, sobretot en la part baxa, com d' obra romana, seguint després altres línies de pedra treballada dels segles XIV y XV, y acaba ab noves obres del XVIII. No obstant, la escala principal, lo pati o claustre y la capella són verdaders exemplars del istil ogival, especialment dita capella, part policromada, ab bells, esbelts y rasguejats finestrals, models de les arts en la bona època de son desvetllament.

Clixé de Francesch Duarte

Tortosa.—Creu existent en la Catedral

Institucions.—Com ciutat antiga y de importancia dins del nostre Principat, procura son ajuntament atendre als serveys municipals, en quant permet la extensió de son terme y los nuclis de població escampats pêl meteix. Dins del cos principal de son vehinat hi ha establertes una escola superior de noys, dues elementals de noys, una de pàrvols y tres de nenes, ademés de les incomplertes que venen situades en los barris llunyans. Sosté un hermós parch, prop del ríu, y atén al arreglo dels mólts camins vehinals, especialment pera lo transport de fruyts y vehins, des de los arrabals al centre, mólts d' ells convertits en bons passeigs que per tots los encontorns surten o se dirigexen a la població principal.

Tortosa es cap de districte marítim, depenjant de la provincia marítima

Tortosa.—Chor de la Catedral

Clixé de R. Borrell

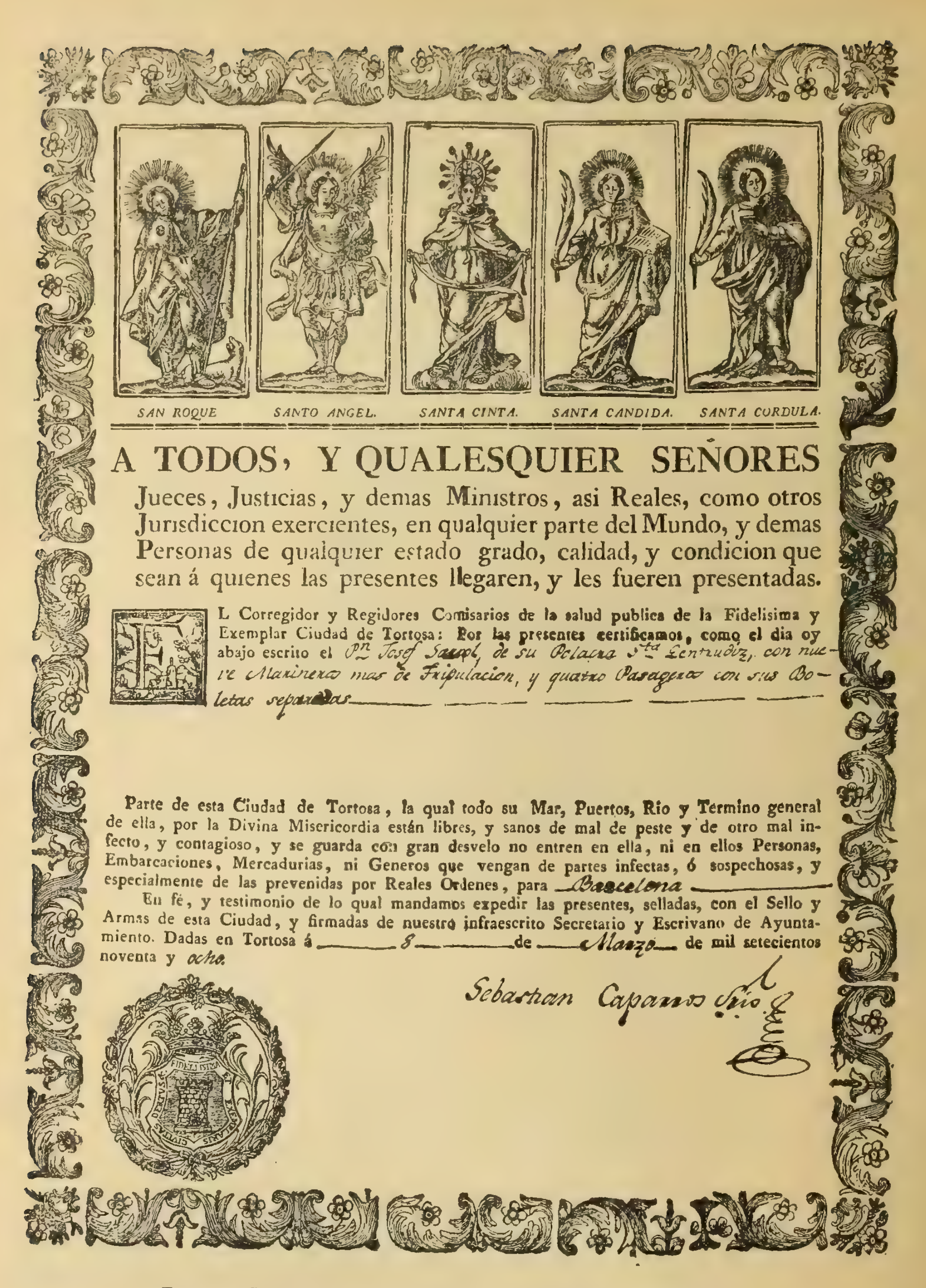
Tortosa.—Interior de la volta de la Catedral

de Tarragona, ab un oficial de la armada pera sa direcció, tenint també un destacament de carrabiners y un altre de la Guardia civil comanats per sos respectius capitans, una Duana de segona classe, estafeta de corrèus, telègraf oficial limitat, telèfon y altres serveys generals.

Clixé de R. Borrell
Tortosa.—Finestral gòtich al exterior de la Catedral

Apart de les associacions devotes, benèfiques y recreatives, entre les derreres, lo Cercle d' Artesans, lo Cassino lliberal y conservador y Centre excursionista, lo Centre del comerç, instalades en bons edificis ben ornamentats, ab biblioteques y exposicions; apart del Teatre municipal, lo Torín y lo Teatre del Balneari, hi ha que fer esment d' altres societats que com la de Pescadors de Tortosa y Sant Carles, la Cambra agrícola oficial y lo Banch de Tortosa, tenen per obgecte lo foment y desenrotllo dels interessos materials corresponents a llur comarca, comptant, ademés, ab una sucursal del Banch d' Espanya y algún altre establiment de crèdit o delegació del meteix, axís com una caxa de estalvis, pròxima a ésser inaugurada.

Tortosa.—Parroquia de la partida de la Aldea

A TODOS, Y QUALESQUIER SEÑORES

Jueces, Justicias, y demas Ministros, asi Reales, como otros Jurisdiccion exercientes, en qualquier parte del Mundo, y demas Personas de qualquier estado grado, calidad, y condicion que sean á quienes las presentes llegaren, y les fueren presentadas.

EL Corregidor y Regidores Comisarios de la salud publica de la Fidelisima y Exemplar Ciudad de Tortosa: Por las presentes certificamos, como el dia oy abajo escrito el *P.n Josef Saurol, de su Polacra S.ta Centrudiz, con nueve Marineros mas de Tripulacion, y quatro Pasageros con sus Boletas separadas*

Parte de esta Ciudad de Tortosa, la qual todo su Mar, Puertos, Rio y Termino general de ella, por la Divina Misericordia están libres, y sanos de mal de peste y de otro mal infecto, y contagioso, y se guarda con gran desvelo no entren en ella, ni en ellos Personas, Embarcaciones, Mercadurias, ni Generos que vengan de partes infectas, ó sospechosas, y especialmente de las prevenidas por Reales Ordenes, para *Barcelona*

En fé, y testimonio de lo qual mandamos expedir las presentes, selladas, con el Sello y Armas de esta Ciudad, y firmadas de nuestro infraescrito Secretario y Escrivano de Ayuntamiento. Dadas en Tortosa á *8* de *Marzo* de mil setecientos noventa y *ocho.*

Sebastian Capanos Srio.

Tortosa.—Patent de sanitat del segle XVIII (reduhida a casi la meytat)

Hi ha també una estació de salvament de nàufrechs que compta ab una caseta a la vora del Ebre, una barca automòvil, altra de insumergible ab vàlvules automàtiques y dos aparatos tira-caps.

Institució de cultura de veritable importancia es l' *Orfeó tortosí*, que compta ab gran nombre de socis y en quin local se donan classes de francès, taquigrafía, comptabilitat mercantívola, dibuix lineal y de figura, ademés de les de música. Setmanalment s'hi donan conferencies sobre Historia de Tortosa y Higiene local.

Lo Balneari.— En lo barri de Remolins, entre-ls forts de Tenaça y de Sant Joan, en la vertent NO. del turó del derrer, ha sigut montat en los derrers anys un hermós balneari, quin manantial d'aygues, nomenat de la Mare de Déu de la Esperança, resulta indicat per la curació de diferentes malalties (360).

Clixé de R. Borrell

Tortosa.—Frontalera interior del colegi de Sant Lluís

Lo Balneari, que es proprietat del excelent tortosí En Manel Porcar y Tió, apareix quasi al pregón de la rampa de la vertent abans nomenada, havent-la sembrat de importants

(360) *Aguas minero-medicinales del manantial de Nuestra Señora de la Esperanza y fuentes de la Salud y San Juan del Balneario de Tortosa.—Memoria histórico-científica y usos terapéuticos*, redactada per lo Dr. D. Joan Monserrat y Archs, president de la *Real Academia de Ciencias de Barcelona*, etc., etc., y *Análisis químico, analítico, cualitativo y cuantitativo*, practicat per lo químich don

edificis, tant per hostatge del proprietari, com dels malalts que pretengan recobrar la salut, trobant-se entre los metexos, departaments pera honestes diversions, com un teatre, una sala biblioteca, oratori, jardins y un ben cuydat parch, tot montat ab los avenços de les arts arquitectòniques. A les aygues, que primerament s'extreyan d'un pou, ara s'ha construit una gran galería soterrània, baxant-se al manantial de son naxement per una bona rampa espayosa y planera, per la que s'arriba a les fonts, a fí de servir-se de la ayga pera tots los usos terapèutichs.

Clixé de N. Rocafiguera

Tortosa.—Claustre del Renaxement en lo colegi de Sant Lluís

Plà de les Citges. —Aygues avall de Tortosa y prop la desembocadura del barranch de Sant Antoni al Ebre, hi ha una lloma coneguda pêl «Plà de les Citges»; nom que-l pren de més de duescentes citges y coves que en ella se troban enclavades.

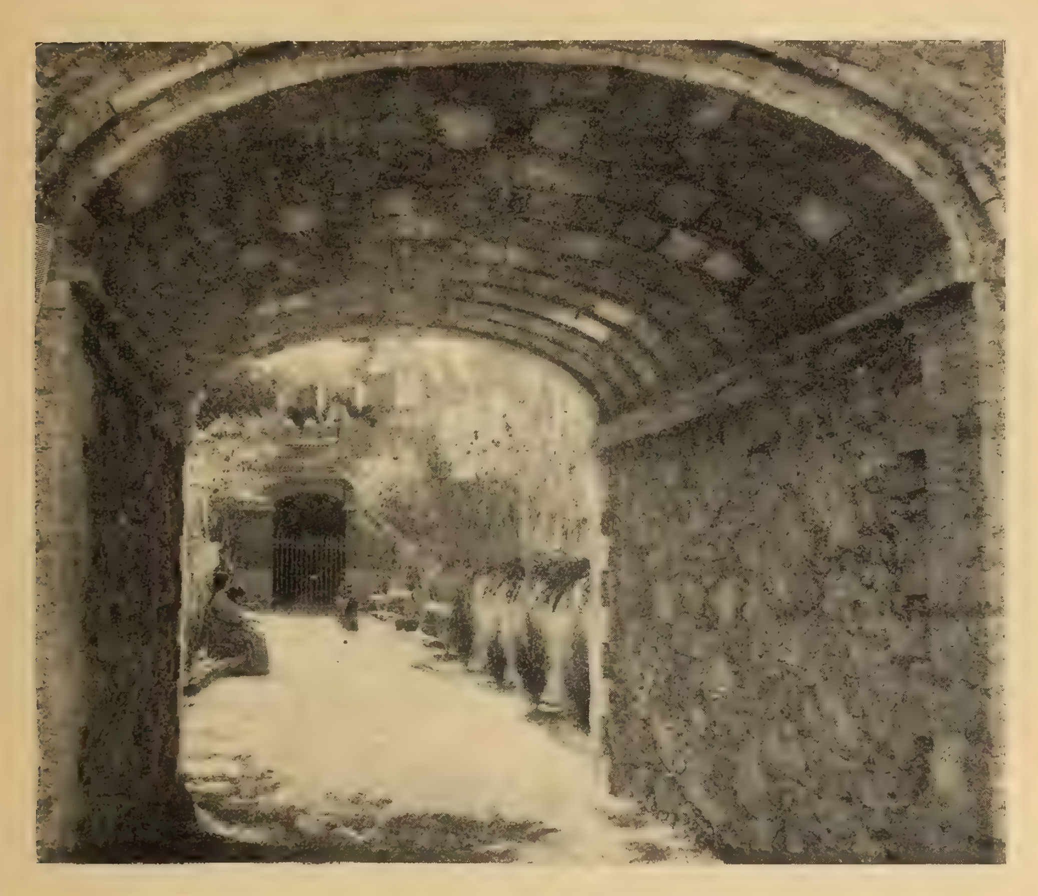
Lo esmentat plà en la època romana estava encara rodejat per les aygues del ríu barrejades ab les de la mar, donchs avuy, ab tot y haver-se aquesta allunyat, encara als estivatges estàn les aygues del ríu casi a nivell de les de la mar, y sols restava unida per terra per un pas de 6 metres d'amplada, flanquejat per dos fossos avuy en part roblerts, però que encara tenen cada un quatre metres de fondaria per uns deu d'amplada. Aquest isolament està favorescut per lo de la alçada de més de quaranta metres sobre

---

Enrich Mir y Miró, catedràtich de la Escola Superior de Comèrç de Barcelona, etc., etc. (Barcelona; Imprempta de Pere Ortega, Palàu, n. 4, 1890).

lo ríu, y lo barranch que pêls seus costats tallats casi a plom per sos peus passa, y ademés per sa constitució geològica consistent en una capa de roca caliça d' uns 60 centímetres de gruix com a promedi, donchs en la entrada arriba fins a 3 metres lo gruix. Aquesta capa descança sobre altres capes alternades d' arenes y graves barrejades ab argiles rogenques posades casi a nivell y fàcils d' ésser excavades.

Des de dit plà se domina casi tota la vallada del ríu des de més amunt de

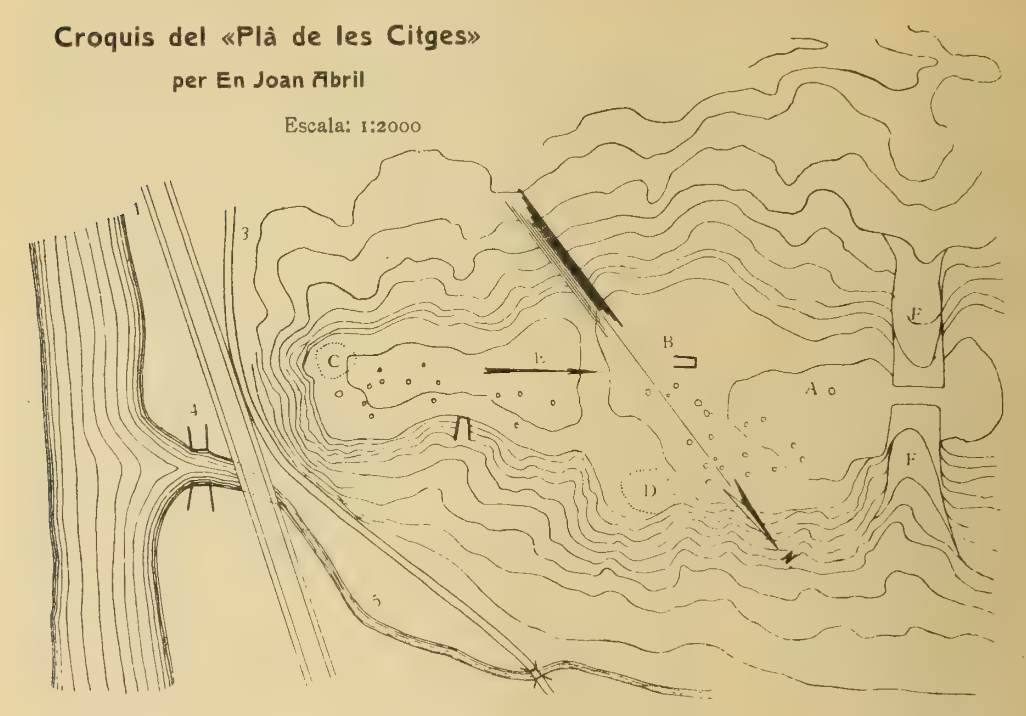
Tortosa.—Rampa pera baxar al manantial del Balneari

Tortosa fins més avall d' Amposta, estant casi enfront de Campredó *(Portredó)*, y per lo tant se veuen les torres romanes de la Zuda-Castell d' Amposta, Carrova, Campredó y les atalayes dels colls de Sant Onofre, de les Aguiles y altres, com també les serralades dels ports de La Cènia, Tortosa, Cardó, Coll de la Alba y Montsià, des del que-s domina tota la mar de Tarragona a Penyiscola.

Al peu quasi de la metexa lloma hi ha avuy encara una paret o fonaments d' una suposada resclosa que atravessa lo ríu y en la que va tenir d' obrir-se un portell per lo pas de les barques durant l' estivatge, quina paret axís l' ano-

menan en los llantés. Se creu que junt ab la cadena de fustes amarrada a les torres de la Carrova y Campredó (361) servían pera tancar lo pas del ríu a les esquadres enemigues y tenir per tant garantit tot quant se pogués amagatzemar en les citges pera aprovisionament de la ciutat, esquadres y tràfech, permetent sa posició estratègica servir d' atalaya y com a lloch segur pera les vides dels qui la guardessen.

Es d' observar que-l nom de torra de la *Carrova* sembla lo pren de *Carrava*, que es la barcassa feta ab dues barques aparellades que amarrada a una gumena subgecta pêls caps a les dues ribes del ríu y a una alçada que no privi lo pas de les demés embarcacions, serveix pera atravessar lo ríu los carros y remats de bestiar, com avuy encara se usan en Tortosa, Amposta y Mora pera aquests fins.

A. Forat pera posar un pal. — B, C, D. Entrada a la cova. — E. Plà de les Citges. — F. Fosses.
1. Ferrecarril de Tarragona-Valencia.—2. Canal dreta Ebre.—3. Carretera Castelló a Tarragona.
4. Pont del Alcancer.—5. Barranch de Sant Antoni.

Dita *Carrava* estava fermada a la gumena amarrada a les torres de la Carrova y Campredó, poch distants del esmentat Plà.

En les poques rebusques que s' han fet, totes elles de una manera mólt lleugera, s' han trobat diferents troços de terriça d' època romànica y de taba

(361) En una ressenya manuscrita a mitjans del segle prop passat que posseheix D. Joan Abril, de Tortosa, referent a recorts històrichs de dita ciutat, fà constar son autor haver vist empotrades a les esmentades torres anelles y argolles de ferre pera amarrar les gumenes y les embarcacions.

volcànica d' Olot, negrusca y de la de Molar, usada pêls romans pera moldre lo blat, particularment pera-ls molins moguts a mà unipersonals.

La forma interior de les citges es indefinida o variada en lo poch que-s veu, donchs quasi totes estàn rublertes o tapades per lloses y malesa. Les boques són irregulars y mal tallades, no conexent-se en res l' ús d' eynes de ferre y algunes tenen diferentes boques o forats pera la ventilació.

Prop la entrada al Plà pêl costat de la vall, hi ha un forat redó excavat a la roca en son punt més alt, apropòsit pera posar-hi una entena o pal, y un poch més avall una rampa oberta en la roca, que-s creu es la boca d' entrada a una gran cova.

Clixé de Joan Abril

Tortosa.—Plà de les Citges

Lo gravat representa la situació de les citges rublertes y-l croquis senyala la configuració y situació de la carena, tant respecte lo ríu y barranch de Sant Antoni, com per les valls y pas d' entrada, axís com també la disposició de algunes de les citges totes excavades en la vertent de la montanya.

La situació del Plà, la disposició de les citges, les coves que les voltavan, de les que encara ne restan tres de mólt grans, les seves condicions estratègiques y l' estar al cap dels grans plans de la Galera y Santa Bàrbara, l' estar al mitg de la horta de Tortosa y Amposta y als peus de les serralades dels ports de La Cènia y Tortosa y aytambé estar tocant al ríu y enfront lo que havía sigut Port-Redó, dóna lloch a sospitar si havía sigut abans que magatzèm o campament atrinxerat, alguna població troglodita.

Interessos materials.—No hi ha dupte que Tortosa es un centre comarcal de producció de la major importancia, singularment per lo desenrotllo de la

principal font de riquesa, la agricultura, puix regades ses terres, en bona part, per les aygues del ríu Ebre, són quasi sempre segures les collites anyals, de tota mena de fruytes, llegums, grans, hortalices, arròç, que s' exportan a diferents punts d' Espanya y del extranger, com també en los terrenys restants se conreua l' oliver y lo garrofer, la vinya, l' atmetller y altres arbres. La producció oliera es superior en calitat y quantitat a la de les demés poblacions de la Península, estimant-se a Tortosa com lo primer districte olivarer d' Espanya, segons los estudis estatístichs més moderns dels qui són competents en aquest ram de la riquesa nacional.

També a Tortosa s' ha iniciat un bon desvetllament per la industria, sobre tot per la relacionada ab la elaboració del oli, trobant-se alçades dins del nucli principal de la ciutat y en sos arrabals, gran nombre de molins oliayres, y no poques fàbriques de la extracció del oli per mitg del sulfur de carbono, com s' han establert fundicions y construccions mecàniques pera maquinaries de tota mena, especialment pera bombes des de les de vapor a les més senzilles; serres, molins fariners, fàbriques de pastes, gas, llum elèctrica y de molins arrocers pera traure la esclofolla y preparar la gramínea a fí de donar-la al consúm y a la exportació.

Semblant augment de producció, degut en gran part a les collites del oli y del arròç, ha donat motíu a un espandiment mercantil de gran trascendencia y profit, constituint-se a Tortosa un nucli de comerciants en gran escala que adquirint los fruyts no sols de son immens terme municipal, ans bé dels de tot lo partit, axís com del de Gandesa y del baix Aragó, per ahont s' extén la producció oliera, y procurant la major perfecció de son elaborament, resultan ses expedicions exportadores de segur èxit a les repúbliques sud-americanes y a les regions assiàtiques, com lo Japó, y a Europa, ab inclusió de la metexa Italia, que quasi domina lo mercat universal de semblant producte. Cosa pareguda succeheix ab l' arròç, encara que no ab tan gran escala, com s' exportan també des de Tortosa grans quantitats de garrofes, moresch y llegums, adquirint diariament notori augment lo tràfech de fruytes pera los mercats de França, Anglaterra y Alemanya.

Pera lo trasport d' aquells productes per la vía marítima se preval lo comerç de Tortosa, comunment, del port de Tarragona, y per terra, de la vía ferrada de Valencia a Tarragona, ahont enllaça ab lo de Tarragona, Barcelona y França, havent sigut creuats los pobles del partit de carreteres generals y provincials nomenades oportunament en la descripció de la entitat provincial, y altres que venen construint-se, a fí de facilitar la conducció de dits fruyts des de les localitats a Tortosa, estimada com lo centre d' aquell moviment comarcal (362).

(362) Per la vía fluvial, per mitg del vaporet *Ciutat de Tortosa* y de mólts llauts, se trasportan mercaderíes y passatgers, des de les Goles del Ebre a Amposta y Tortosa, arribant aquella navegació fins a Flix, y remontànt-se per mitg d' almadies rajos fins bona pàrt del esmentat ríu Ebre.

Ha augmentat també la producció, especialment la del arròç, lo canal de la dreta del Ebre, que deriva les aygues del Azut, prop de Xerta, y la doblarà, sens dupte, lo de la esquerra, obra importantíssima, destinada a assahonar les terres de llur riba, ahont podràn conreuar-se milers d' hectàrees de terreny, aprofitables pera la plantació de semblant gramínea. Sa construcció vé realisant-se ab delit y ab gran cost, creyent-se que podrà properament inaugurar-se.

Terme municipal.—L' assenyalament del terme de Tortosa constitueix un veritable problema geogràfich, donada sa extensió y la interposició d' altres

Clixé de R. Borrell

Tortosa.—Plaça de la Constitució

térmens municipals, sobre tot en la marge dreta del ríu Ebre. Apareix que al N. afronta ab los d' Alfara, Aldover y Tivenys, pobles los derrers propers al ríu, quina corrent segueix en direcció a Tortosa, ab una distancia de sis o set kilòmetres. Al arribar a dita ciutat continua dit terme extenent-se per abdues màrgens riberenques, fins a son desaygue en lo nomenat cap de Tortosa, més enllà de les goles Nort y Sur, y ab la llargaria de més de trenta kilòmetres, abarcant tot lo terreny comprès en sa riba esquerra, des de son confí ab lo de Tivenys per N., a la riera de la Ampolla per orient, que desayga en l' interior del golf de Sant Jordi, y entrant quasi dins de dit terme tota la part del Delta esquerra. En quant a la riba dreta del ríu, des de lo confí per E. ab los d' Al-

fara y Aldover, segueix dita riba fins a Tortosa, interposant-se, no obstant, lo petit terme de Roquetes, a dos kilòmetres de la esmentada ciutat. Més avall de Tortosa també s' interposan los térmens de Santa Bàrbara y Amposta, y una vegada passada la demarcació del derrer, torna a exténdre-s per tot lo Delta de la dreta, fins prop de Sant Carles de la Ràpita. D' axò apareix que les afrontacions del terme de Tortosa poden determinar-se per N. ab los d' Alfara, Aldover y Tivenys; al E. ab lo de Perelló y la mar Mediterrània; al S. ab dita mar, y al O. ab los de Sant Carles, Amposta, Santa Bàrbara, Mas de Barberans y Roquetes.

Les proporcions de dit terme resultan extensíssimes, com que passan de 45,000 hectàrees de terreny, assenyalant les estatístiques oficials lo nombre de 45,026, classificades en 701 de secà, 1,828 de regadíu, 701 de goret, 1,749

Tortosa.—Nostra Senyora de la Providencia o de Mitan-Camí

d' horta, 198 de vinya, 9,300 d' olivers, 4,774 de garrofers, 112 de fruyteràm, 3,195 de prat, 422 d' arbreda, 5,586 de bosch, 6,000 de pastures, 6,260 de garriga y 4,200 d' inútils.

Per terme mitg se cullen a Tortosa 7,420 hectòlitres de blat, 9,905 d' ordi, 78,500 d' arròç, 750 de faves y favons, 400 de fesols, 200 de guixes y altres llegums, 1,980 de ví, 25,000 d' oli, 7.161,000 kilos de garrofes, 200,000 de fruytes variades, 100,000 de patates y 10,000 de ferratges.

En la part marítima, associats los pescadors de Tortosa y Sant Carles, segons havèm dit, venen explotant lo gran parch de pesca y piscicultura en los estanys d' abdós Deltes del Ebre, nomenats Encanyissada, Tancada, Salada, Carrobella, Alfocades, Violí, Calaix gran, Pradillo, Riet, Estrella, Illot, les Creus y la Goleta, trobant-se també alçats en les platges del terme de Tor-

tosa lo far de sisè ordre en la punta del Fangal, y lo grandiós de segona classe en la illa de Buda, obra notabilíssima ab llum fixa, blanca y raigs de minut en minut.

Notes històriques.—Prescindint de disquisicions arqueològiques y històriques, havèm d'exposar que lo nom de Tortosa o *Dertosa* no apareix en los texts dels clàssichs antichs, anteriors a *Titus Livi*, ni tant sols en les primeres

Tortosa.—Coll de la Alba

Dècades d'aquest historiador de Roma, contemporani de Scipió *L'Africà*, fill y nebot respectíu dels germans Scipions, dominadors romans de la Península ibèrica. Esmenta, no obstant, dit historiador, la existencia d'una colonia cartaginesa, vora lo ríu, nomenada *Ibera* o *Hibera*, y encara que s'ha assenyalat a Amposta com la successora de dita població, entenèm que no pot ésser en aquell punt, aleshores tal volta en la boca del ríu plè d'estanys y aygamolls; ans bé deu buscar-se la situació de la *Ibera* o *Hibera* en los arrabals de la ciutat, a la marge dreta d'aquell ríu, ahont s'han fet també troballes més antigues que les romanes, lloch apropriat pera l'establiment d'una colonia cartaginesa, rica y important, com la ha calificada l'historiador abans designat.

Refent nosaltres lo baptisme de Tortosa, estimàm que los germans Scipions al tractar de combatre a dita colonia, segons s'ha dit al descriure-s la Ilergavonia, ocuparen lo turó, ara castell de Sant Joan, a la esquerra del ríu, emplaçant son campament en la vertent mitjornal de dit turó, y encara que de prompte hagueren de dexar dit lloch, més tart quan va empendre les opera-

cions lo fill y successor dels Scipions, allunyant als cartaginesos d' Espanya, tornà a situar-se en dit emplaçament, fonamentant la població romana a la vegada dominadora de la colonia cartaginesa que tenía devant, bé abandonada per sos colonisadors, bé considerada com a població sub-urbana, seguint lo sistema de colonisació emprès per los fills de Roma. Per çò ja parla Estrabó de trobar-se un pont de barques en aquell lloch, lo qual suposa la existencia d' habitants y poblats a una y altra riba del ríu, essent substituit també lo títol de *Ibera* o *Hibera*, per lo que donaren los romans a dita ciutat *Dertosa*, nom que segons Bochart, significa ciutat de les pedres, per les pedreres que té pròximes a la metexa (363), sens dupte per ésser lo primer d' origen cartaginès.

Tort-sa.—Làpida romana d' un escut de la població, proprietat d' En Joan Abril

Tortosa va rebre de Juli Cèsar la consideració de Municipi y-l dictat de *Julia*, y August li concedí los drets de colonia, havent-se encunyat monedes ab la llegenda *Colonia Julia Augusta Dertosa* (364) y *Municipi Ibera Julia Dertusa*.

---

(363) També podría ésser que lo primer nom fós lo de *Tortuosa*, per establir-se la colonia romana al entorn del turó, o per la torta que allí forma la corrent del ríu, corrompent o adulterant los propris romans dit nom ab lo de *Dertosa* o de *Dertusa* destruida, donchs va ser dues vegades cremada.

(364) Flórez: *Medallas de las colonias, municipios y pueblos antiguos de España*, volúm I, taula XX, n. 11.

Per les inscripcions lapidaries publicades, apareix que Tortosa reunía colegi de sevirs augustals, dedicant elogis a diversos emperadors, y comptant-se ab bona colecció de làpides de que fan esment diferents autors (365).

De les diferentes làpides que-s conexen, de la època romana, continuàm les quatre següents, quina publicació devèm a la diligencia del ilustrat arquitecte En Joan Abril. Foren trobades per dit senyor les tres primeres prop la Catedral, ab un fragment de cornisa de més de quatre metres de llargada, creyent-se que allí hi hagué lo Forum romà. Per cert que la colocada en quart lloch, que era mólt trocejada, ha desaparegut totalment. Fóu trobada al carrer de la Mercè.

L · MVNNIO
L · F · GAL
PLACIDO
ĪIVIR · FLAMINI
ROM · ET · AVG
EX · TESTAM
PORCIVS
PLACIDVS.

A Luci Muni Plácido fill de Luci, de la Tribu Galería, Duumvir, Flamen de Roma y Augustal. Porcius Plácido manà per son testament erigir-los aquesta làpida.

L · MVNNIO · L · F
GAL · PLACIDO
ĪIVIR · FLAMINI
ROM · ET · AVG
L · MVNNIVS
PLACIDVS · EX
TEST · PATRIS

A Luci Muni Plácido, fill de Luci, de la Tribu Galería, Duumvir, Flamen de Roma y Augustal. Luci Muni Plàcido (son fill) erigí aquesta làpida per disposició testamentaria de sos pares.

M · AELIO · M · F
GAL · CRACILO
QVAESTORI · LEG
AUGVST
DERTOSANI · PATRONO

A Marco Aeli Gracilo, fill de Marco de la tribu Galería, Cuestor y Legat Augustal. Los naturals de Tortosa (dedican exa làpida) a son Patrono.

AVR · CARVS · P · F
GPMT · P · P · P · COS · PR
INV IL · ISS
VITA · R · DERTOSANAE
T ✦ CVRANIEVV INTIO.
ISCO IVRIDICO TOTIVS PRO
ONENENSIS CLARISSIMO ET
VIRO ✦

Aquesta derrera làpida, indescifrada, ha desaparegut.

La arribada dels wissigoths a la provincia tarraconense, sembla que va augmentar la població de Tortosa, puix se deduheix dels successos ocorreguts en lo segle v, que ab la destrucció de Tarragona alguns pobladors passaren a Tortosa y altres a Barcelona, havent-hi vehements indicis de que aquella raça continuà extenent-se per lo territori de Tortosa, responent a semblant tasca lo nom de Godall, donat a una de les localitats properes, la troballa de làpides

(365) Hübner: *C. I. L.*, n. 4,054 a 4,070, pls. 535 a 538.

del període wissigòtich a Vinebre y Ginestar, y lo descobriment de monedes wissigòtiques a Pauls (366).

Nou element de població arribà fins a Tortosa a mitjans del segle VI ab la vinguda dels bizantins, després de son pacte ab lo rey Atanagilt, constant sa existencia, axís com la dels juheus o hebreus, aposentats, sens dupte, en dita ciutat des de lo període romà, per mitg de la famosa làpida cristiana, en tres llengues, hebrea, grega y llatina, publicada per En Cortès y obgecte de gran mèrit, referent al sepulcre de Meliosa (Eulalia), jove que va morir cristiana, filla de juhéu (367), assenyalat aquell obgecte arqueològich com un dels més importants en son genre, fins ara descobert.

Tortosa.—Inscripció trilingüe: està en hebréu, llatí y grech; proprietat d'En Joan Lamote

Del govern del rey wissigoth Recaret, hi ha encunyats dos trients relatius a Tortosa, quines llegendes, després de la creu de quatre braços y del nom del sobirà, la primera díu DERTOSA FECIT, y la segona DERTOSA IVSTVS (368).

També en aquell període històrich apareix justificada la existencia de la Sèu tortosina, puix per primera vegada s' anomena lo bisbe de Tortosa Urs, concorrent al concili provincial del any 516, seguint posteriorment altres prelats, fins a la dominació alaràbiga (369).

---

(366) *Tarragona Cristiana*, volúm I, cap. II, pl. 65.

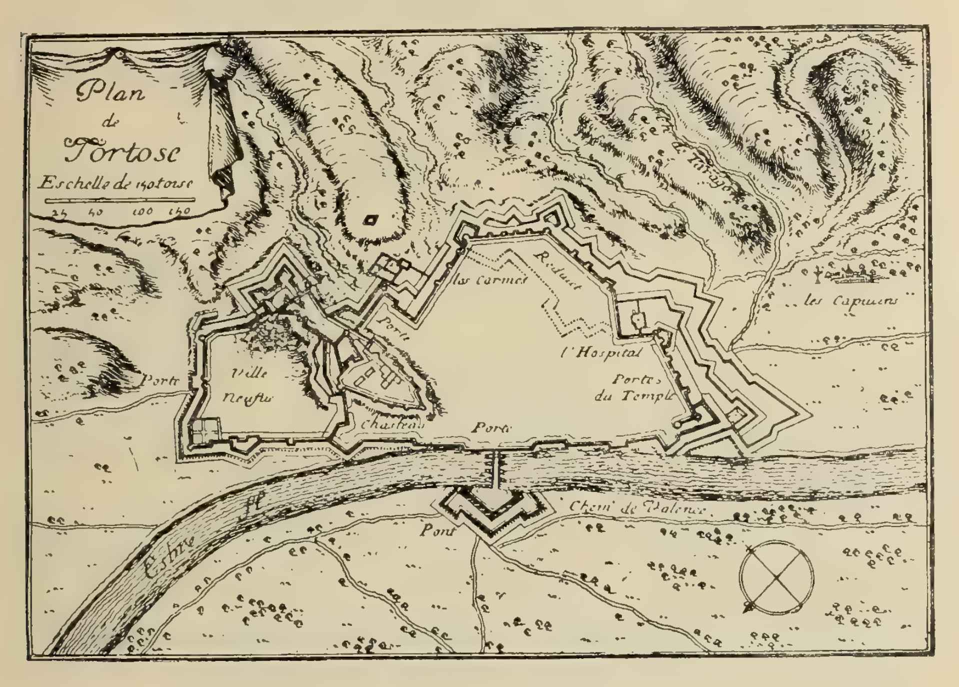
(367) Hübner: *Insc. cristian.*, Berlín, 1871, pl. 61, n. 186.—P. Fidel Fita: *Museo Español de antigüedades*, volum IV, pl. 559.—*Tarragona Cristiana*, volum I, pl. 90..

(368) *Indicad.—Manual de Num. Esp.*, pl. 196.

(369) Fent cas omís de la sèrie de noms de prelats de Tortosa qui figuran abans de Urs, per ésser obra forjada pêls falsos cronicons, los qui seguexen al anterior son: Asel (540), Maureli (546), Julià (589) y junt ab éll Froisel o Froist, arrià convers, Joan (633), Afrila (638), Cecili (683), Involat (693).

Sens dupte aleshores capitulà la ciutat ab los segons capdills dels primers invasors (717 o 718), y acabades les excursions en direcció al Afranch, durant lo segle VIII, los nous dominadors estimaren a Tortosa com una de les ciutats frontalera del califat d' occident, seguint la sort dels califes de Còrdoba.

En los primers anys del segle següent (IX) Tortosa va veure-s assetjada per les hosts dels franchs, comanats per En Lluis lo *Piadós* o sos generals (808, 810 y 811), deduhint-se de semblants fets, que la població estava rodejada d' una muralla, tal vegada des del període romà; y al rompre-s lo califat, Tor-

Tortosa.—Plan de la població, fet per Beaulieu en 1646

tosa fóu capsalera d' un regne, unit o aliat algunes jornades ab lo de Çaragoça, Valencia y Denia, y altres per complert independent, quins tirans encunyaren monedes, si bé regonexent la sobiranía del capdill cordobès (370), fins a la arribada dels almorawiths (1100), y son immediat decahiment, en quin temps se portà a cap la restauració cristiana (1148).

La situació de Tortosa y-ls elements dominadors que uniren la ciutat al jou musulmà, contribuiren a fer de dita ciutat un dels centres més importants d' aquella nacionalitat. Fills de Tortosa fóren mólts alarbs celebrats per sa sabiesa en assumptes de teología musulmana, tradicions y fets de Mahoma, recitaments alcorànichs, lleys, llenga, retòrica, poesía, historia y literatura,

---

(370) Aparexen governant la taifa tortosina: Lebib (1018), Mochehid o Mutgehid (1020), Mokatil (1054), Mochehid (segona vegada, 1058), Yala lo Amiri (1059), Nabil (1062), Al Moç-tain (!), Mondhir (1091), Soleimân (1098).

anotats per diferents autors (371). Altres se dedicaren al desvetllament de la industria, constant que a Tortosa hi havía texidors de draps y sedes (372), y es sabut que lo comerç tortosí per la vía fluvial des de Çaragoça a la costa va adquirir cert floriment durant lo califat d' Abderrahmen III y en lo període dels reys de taifes.

En quant a la agricultura, dels documents que fan esment de la repartició de bens a arrel de la conquesta de la ciutat y son territori, se desprèn que los serrahins de Tortosa comptavan lo cost de les finques per cànters d' oli de sa producció, y quintars de figues, sens dupte en substitució del dàtil, arbre

Tortosa y lo pont de barques. Dibuix fet per Beaulieu en 1646

aclimatat a Murcia, Granada y demés terrenys de la costa llevantina propera al continent d' Africa y Arabia, com també en quintars de rahims y quarteres de blat, únichs productes de que-s fà esment en dits documents, aparexent ja en ells los noms de Remolins, Pimpí, Bitem y algún altre, que encara suran com parts de la població o de sos barris y arrabals (373), l' Alfondech, la Almunia, lo palàu reyal y altres edificis públichs.

La pagesía tortosina, principalment la establerta en la ribera del Ebre,

(371) Codera: *Biblioteca hispano arábiga*, relacions de Aben Pasqual, volúm I; Adh-Dhavi, volúm III; Aben Al-Abbar, volúm IV, V, VI y VII, y Aben-Alfaradi, volúm VII y VIII.—*Tarragona Cristiana*, volúm I, cap. x, pls. 315 a 324.

(372) *Tarragona Cristiana*, volúm I, Apèndix n. 14, doc. B.

(373) *Tarragona Cristiana*, volúm I, Apèndix ns. 14 y 15, document des de la A majúscula fins a la R y des de la a minúscula a la q.

Vista de la ciutat de Tortosa, dibuxada en lo segle XVIII

1. Fortificació del Cap del Pont.
2. Lo pont de barques.
3. Castell de la Tenalla.
4. Castell principal de la ciutat.
5. Fortí del Bonet.
6. Ermita de la Mare de Déu de la Providencia
7. Id. de N.ª S.ª del Coll de la Alba.
8. Los Quarters.
9. Castell d' Orleans.
10. Batería del Temple.
11. Batería de Ribera.
12. Paret del Rosari Arsenal.
13. Batería de Sant Jaume.
14. Remolins.
15. Avançada de la part del Rastre.

vé conservant son trajo típich y comú, que recorda per complert lo que portavan los primitius dominadors en aquella terra. L' ús del saragüell, calça ampla fins als genolls, nuha la pantorrilla y la espardenya d' una sola veta, tot de color blavenca, resulta imitació del *seràwil* que utilisava lo serrahí, en terrenys pantanosos, com los que constituexen quasi tota aquella ribera; anotant-se també algunes desinencies de llenguatge y singularment en la exclamació *¡guay!*, tan freqüent en la boca dels naturals de Tortosa.

De la civilisació alaràbiga n' ha quedat una notable despulla industrial en lo motllo o encuny aparegut a 3'5o metres dessota terra en la barriada de Remolins, trobat y pertanyent a D. Joan Abril. Segons Amador de los Ríos (374) la llegenda vol dir *(Benedicció d') Alà, ventura, prosperitat, salut.*

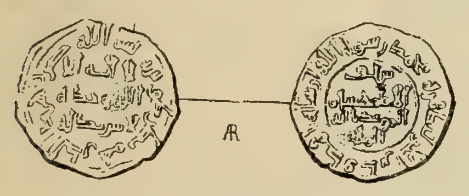
Felicitat, grandesa, plahers, salvació perpètua per son amo.

Dit autor lo creu del temps d' Abd-er-Ramàn III.

Tortosa.—Lo saragüell tortosí

Es un síntoma que marca la importancia de la Tortosa serrahina les móltes encunyacions numismàtiques que-s conexen de nostra ciutat. Pertanyen al temps dels reys de Taifes tortosins Mokatil o Mokabil, qui usà los dictats de *Moizzo-d-Daulah* y *Çeifo-l-Millah,* Yàla, qui usà d' iguals dictats, Lebil y Çuleiman, apodat *Çido-d-Daulah*. Los tres primers reys, encunyaren a nom del imam Hixem II; lo quart sense Imam (375).

Tortosa.—Tipu de moneda alaràbiga tortosina

Lo domini musulmà va acabar a Tortosa en lo derrer día del any 1148, en que los tortosins se rendiren y capitularen ab lo comte de Barcelona, En Ramón Berenguer IV. Aquest sobirà preparà aquell acontexement pactant abans ab los genovesos, ab Guillèm Ramón de Montcada y ab los Templers, perque l' ajudessen en son propòsit, oferint-los als primers la terça part de les adquisicions; al segón la tinença de la ciutat y de la Azuda, castell alçat pêls serrahins, ara castell de Sant Joan, tal volta ab les despulles del Arç o Ciutadella

(374) Article publicat en la *Revista de Archivos, bibliotecas y museos.*

(375) F. Codera y Zaiden: *Tratado de numismática arábigo-española* (Madrid 1879), pl. 185.

romana o d'algún temple pagà que s'enlayrava en la cima del turó que domina la ciutat (376), y ademés la terça part també de les rendes, y als derrers lo quint de tot lo que li provingués ab dita conquesta.

Ab lo document de la capitulació podían continuar los serrahins dins la ciutat, conservant sa mesquita y tots sos bens, mitjansant lo jurament de feeltat, si bé després del any havían de trelladar-se als arrabals, podent ésser jutjats per ses genuines autoritats (377).

No obstant una vegada presa la ciutat de Lleyda (24 Octubre del any 1149), tornà repentinament lo comte a Tortosa, ahont una colissió entre cristians y moros, ajudats los primers per ses mullers, va extranyar als segons del recinte amurallat, abans del temps que-ls assenyalava la capitulació, prenent-los les finques. La lluyta fóu tan forta y tanta part prengueren en ella les dones, que aquestes vingueren investides d'un ordre local nomenada de la «Destral», distingint-se ab l'ús d'un escapulari conegut per «passatemps», y gaudint de certs privilegis de llivertat civil vers sos marits (378).

Tortosa.—Mitg motllo català-moresch de forma trapezoydal proprietat d'En Joan Abril

Llavors lo comte sobirà donà la carta de població definitiva als habitadors de Tortosa (30 Novembre de 1149), que sols havían rebut una provisional a arrel de la conquesta, com reberen la seva los juheus aposentats en dita ciutat,

(376) Per lo esmentat Sr. Abril foren recullits diferents troços de columna de pedra granítica d'època romana, escampats en dit castell, iguals als que s'han trobat a Tarragona, tant en dimensions com forma y classe, de pedra granítica o d'ull de serp.

(377) Bofarull (D. M.): *Colecció de documents del Arxiu de la Corona d'Aragó*; volúm IV, document LVI.

(378) Cristòfol Despuig: *Col-loquis de Tortosa.*—Francisco Martorell: *Historia de Tortosa.*—B. Oliver: *Costums de Tortosa.*—*Tarragona Cristiana,* volúm I, cap. XIV, pls. 411 y següents.

fent-se d' allí en endevant lo repartiment de finques y terres dels moros sotmesos, y constituint aquests una *aljama,* que en 1174 va obligar-se a donar al rey y a Montcada 400 maçmutines d' or anyals (379).

Les condicions d' aquella carta de població resultaren, mercès als fets apuntats, les més lliures y privilegiades de quantes fins aleshores havían dictat los comtes sobirans en les diferentes conquestes, y desfent-se en Ramón Berenguer IV de la oferta al comú de Gerona, permutada ab diners (1153) (380) y computant lo quint als Templers, ab la concessió de la dominicatura en varies localitats, quedà reduhida la de dita ciutat a la pactada ab la noble familia de Montcada, que prompte entrà en competencies. Dites qüestions promogueren continuats litigis, dels que s' aprofitaren los ciutadans, primerament per obtindre majors garantíes, otorgades ab la sentencia de Flix, dictada per frà Ramón Siscar, bisbe de Lleyda, en 8 de Maig de 1241, y després ab la

Clixé de Joan Abril

Tortosa.—Porta de la històrica casa Comunal en quin fris devall la calavera s' hi llegeix: *Pugna pro Patria*

(379) Bofarull (D. M.): *Documents del arxíu de la Corona d' Aragó*, volúm VIII, doc. XVI.

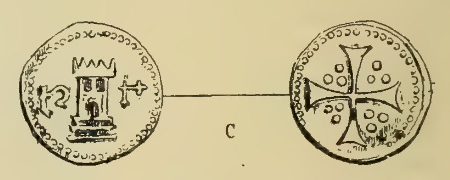
(380) Bofarull (D. M.): *Documents del arxíu de la Corona d' Aragó,* volúm IV, doc. LXXVIII y *Crónica* d'en Pujades, llibre XVIII, cap. XXXIX.

nomenada «Composició de Josa», firmada a 14 de Novembre de 1272, tranzacció entre dits ciutadans, los cavallers y la senyoría, pera fixar definitivament los drets y devers d' uns y altres, quina redacció, feta catorze díes después pêls notaris En Pere de Tamarit y En Pere d' Egidi, y aprovada per les parts interessades, va constituir lo celebrat *Llibre de les costums de Tortosa*, còdich municipal més adelantat y posat en execució en lo segle XIII (381).

Tortosa.—Monedes del 1465

A Tortosa se celebraren algunes corts catalanes y generals (1225, 1318, 1331, 1365, 1371, 1420, 1421, 1429, 1442 y 1495), axís com alguns parlaments; essent la ciutat de fur reyal. Prengueren lo títol de *procuradors* los jurats que governavan la Universitat o municipi. Encara que lo rey Anfòs III va constituir lo marquesat de Tortosa pera son fill, l' infant En Ferràn (1329), aquell fèu quedà extingit a sa mort desastrosa, en temps del govern de son germà, Pere III lo *Cerimoniós* (1363).

Formaren los tortosins en les mesnades reyals en les conquestes de Mallorca, Valencia y Murcia, distingint-se en aquelles empreses, especialment sos ballesters. En les lluytes interiors també prengueren bona part, posant-se al costat de la Diputació catalana en temps de Joan II y capitulant després de la presa d' Amposta lo 15 de Juliol de 1466. En aquesta època hi foren encunyades monedes a Tortosa a nom del rey Pere (382). També se veu a aquesta ciutat al costat del govern de Castella en la guerra contra lo duch d' Olivares (1640), merexent lo títol de «Fidelíssima y Exemplar», per haver sofocat lo moviment sediciós, y defensant-se contra lo poder del marquès de Halluin (1648), que dominà la població y la saquejà (383).

Tortosa.—Moneda del segle XVI

En la guerra de successió, Tortosa també va capitular, assetjada per lo duch d' Orleans (1708), y en la de la Independencia s' entregà al general Sutchet (31 Desembre de 1810), després d' alguns mesos de setge.

Ab motíu de abdues guerres civils carlistes del segle XIX, Tortosa fóu complertament fortificada y estimada com plaça de guerra. Fortificació que vingué conservant-se fins l' any 1875, en que començaren a ésser enderrocades ses muralles, donant lloch al example de la çona del Temple y al de la çona de Remolins, per ahont vé extenent-se la població en los presents díes.

(381) Franquet (R.): *Institut. civiles de Tortosa*, pl. 11.
(382) F. Carreras Candi: *Turbacions a Tarragona y altres llochs, motivant encunyacions monetaries (1462 a 1466)* publicat en *Boletín Arqueológico* de Tarragona, any V, n. 18.
(383) V. Miravall: *Tortosa ciutat fidelíssima y exemplar* (Madrid, 1641).

Plan de la ciutat y castell de Tortosa assetjada per lo Marischal de Schomberg en Juliol de 1648. Gravada per Beaulieu a París

A. Martín. Editor.-Barcelona

En quant a la restauració de la Sèu sufragània de Tortosa, immediatament de dominada la ciutat per les hosts del comte En Ramón Berenguer IV, va tractar-se del restabliment de dita esglesia, que manaren renovar los papes Urbà II (1089), Gelasi II (1118) y Eugeni III (1146), en les butlles de nomenament d' arquebisbes de Tarragona, encarregant-los dita restauració tan prompte fós presa la ciutat y vençuts los serrahins, fins a posar prelat que regís dita esglesia. L' arquebisbe Bernat Tort concorregué a la conquesta tortosina y l' endemà de capitulada la ciutat benehí la mesquita, y als tres anys d' aquell succés era consagrat bisbe de Tortosa lo canonge regular del convent de Sant Ruf, en lo Delfinat, nomenat Gaufret, desprès del que ha continuada la filera de prelats de dita Sèu, fins als nostres díes, havent també pres part important en los acontexements seglars y eclesiàstichs que han tingut lloch durant la sèrie de segles de que se fà esment.

La Sèu restaurada tortosina, y creyèm que també la del període wisigòtich, vé dedicada a Santa María, sots lo títol de la Verge de les Estrelles, y en 1178 fóu depositada miraculosament en son altar major la reliquia de la Santa Cinta, d' ahònt prové la diada de la Mare de Déu de la Cinta, festa principal de la ciutat de Tortosa.

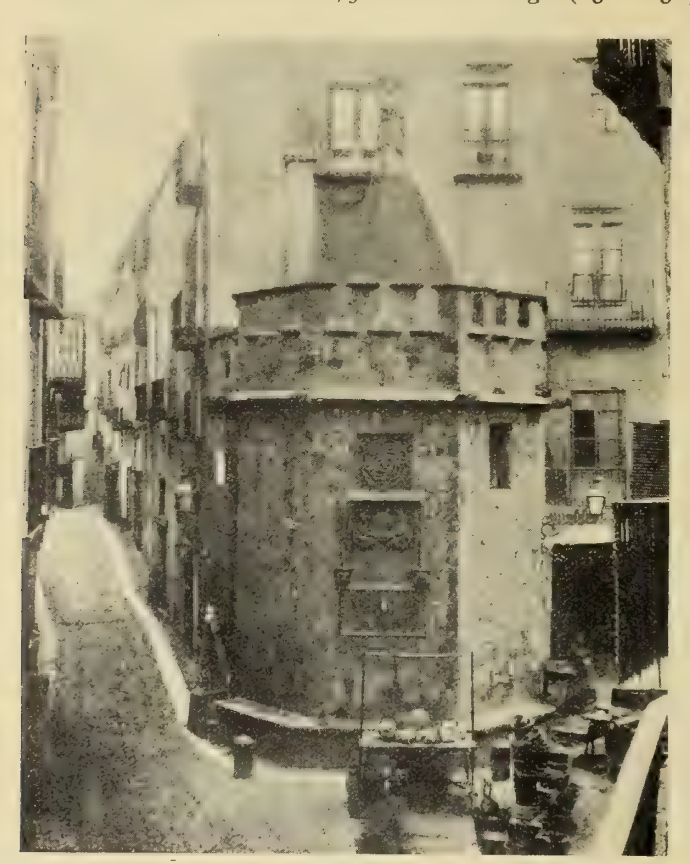
Ademés dels bisbes de Tortosa del període wisigòtich Urs (516), Asel (546), Maureli (546), Julià (592), Froil (599) arrià convers, Joan (633), Afrila (646), Cecili (683), Ynvolat (693), dels que solzament se coneix sa presencia en alguns concilis nacionals, los qui venen continuats en la restauració cristiana, son los anotats segons la següent relació:

Gaufret (1151-1165), instalador de la canònica claustral; *Ponç de Mulnells* (1165-1193), que consagrà la primera Sèu tortosina, y en sa prelatura tingué lloch la aparició de la Verge y entrega de la Cinta; *Gombàu de Santa Oliva* (1193-1213), en quina prelatura foren fixades les afrontacions de la diòcesis de Tortosa ab les de Tarragona y Çaragoça.

Ponç de Torrella (1213-1254), amich de Jaume lo Conqueridor y auxiliar de ses empreses a Mallorca y Valencia; *Bernat d' Olivella* (1254-1270), qui va extendre sa jurisdicció dins lo regne de Valencia, desprès de la conquesta, fins ahont acaba actualment dita diòcesis, passant desprès a ésser arquebisbe de Tarragona; *Arnàu de Jardí* (1272-1306), que redactà lo llibre de les *Costums de Tortosa*.

Dalmàu de Montolíu (1306-1306), degà de la Sèu de Tarragona, qui morí en aquesta derrera ciutat, abans de possessionar-se personalment de dita esglesia sufragània; *Pere de Bettet* (1307-1310), dignitat d' enfermer de la metropolitana, en quina prelatura fóu abolida la ordre dels Templers, extesos en los castells de Penyíscola, Culla, Ares y Miravet de la diòcesis tortosina; *Francesch Paholac* (1310-1316), qui va prohibir als cristians coure pa y vendre carn en los establiments dels juheus; *Berenguer de Prats* (1316-1341), assenyalador del nombre de canonges que deuría reunir aquell capítol, fixant-lo a vint; *Ar-*

nàu de Lordat (1341-1346), abans bisbe d' Urgell, qui va determinar la almoyna dels sofragis en dita Sèu; *Bernat d' Oliver* (1346-1348), abans bisbe de Barcelona, inaugurador de les obres de la actual Sèu tortosina; *Jaume Ció* (1348-1351), abans bisbe de Lleyda, qui manà la celebració d' un capítol general anyal, pera la remoció de càrrechs; *Esteve* (1352-1356), qui resulta trelladat de la diòcesis d' Elna, y disposà l' arreglo del arxíu capitolar, aparexent que morí a Roma; *Joan Fabra* (1357-1362), autor d' una enèrgica constitució contra los usurers; *Jaume d' Aragó* (1362-1369), nombrat bisbe de Tortosa, ab dispensa d' etat (21 anys) per Inocenci IV, assenyalador de la forma de professió de fè dels canonges, essent trelladat al bisbat de Valencia; *Guillém de Torrelles* (1369-1379), abans bisbe de Barcelona, qui va adelantar les obres de la Sèu; *Huch de Llupià y Bages* (1387-1398), nomenat bisbe de Tortosa, després de vuyt anys de vagant, per rahó del cisma d' Occident, essent trelladat a la Sèu de Valencia per l' antipapa Benet XIII; *Pere de Luna* (1399-1403), nebot del anterior antipapa y recomenat per lo rey En Martí, essent després promogut a la metropolitana de Toledo. *Francesch Clemente Perez* (1407-1410), designat per lo meteix antipapa y trelladat després a la Sèu barcelonina; *Pere de Luna* (1410-1414), altre parent d' aquell antipapa, de nomenament del meteix, en quina prelatura tingueren lloch les discussions públiques entre cristians y juheus, reunint-se les corts catalanes en la sala del capítol de la Sèu; *Oth de Montcada* (1415-1473), creat cardenal per l' antipapa Felíu V y rehabilitat lo nomenament per lo pontífex llegítim; Eugeni IV, intervenint poderosament en les gestions per la terminació del cisma; *Anfòs d' Aragó* (1475-1513), nebot de Ferràn lo Catòlich, y designat ab

Clixé de Joan Abril

Tortosa.—Antiga font de caràcter monumental, avuy enderrocada

BISBAT DE TORTOSA.

LONGITUT DEL MERIDIÀ DE MADRID.

ESCALA EN KILOMETRES.

0 5 10 15 20 25

SENYALS CONVENCIONALS

CAP D' ARQUEBISBAT
CAP D' BISBAT
Cap d' Arciprestat
Parroquia de Terme
Id. de ascens
Id. d' entrada
Id. rural de 1.ª clase
Id. id. de 2.ª id.
Tenencia
Ermita
Limit de Arquebisbat ó Bisbat
Id. d' Arciprestat
Ferrocarril
Carreteras

MAR MEDITERRANI
ARQUEBISBAT DE
BISBAT DE SEGORB
BISBAT DE TEROL
Morella
Vinaroz
Benicarló
Penyíscola
St. Mateu
Albocacer
Castelló de la Plana
Lucena del Cid
Vilafranca del Cid
Alcalá de Xisbert
Oropesa
Cabanes
Benicasim
Almazora
Grau de Castelló
St. Carles de la Ràpita
Port dels Alfachs
Punta la Banya
R. Cenia
R. Mijares
Serra de Godall
Serra de Montsia
Ulldecona
Alcanar
Cases de la Mar
Traiguera
La Jana
Cervera del Maestre
Calig
Salsadella
Les Coves de Vinromá
Torreblanca
Vilafamés
Borriol
Villareal
Burriana
Nules
Onda
Almenara
Ares del Maestre
Catí
Xert
Llacova
Castellfort
Portell
Cinctorres
Vallibona
Todolella
Forcall
Villores
Culla
Benassal
Vistabella
Xodos
Adzaneta
Costur
Alcora
Figuerola
Les Santes
Pobla Tornesa
Cases del Riu
Rosell
Canet lo Roig
Tirig
Serratella
Benlloch
Vilanova de Alcolea
Torre den Besora
Villar de Canes
Benifaçós
Torre de Almenara
ARQUEBISBAT DE VALENCIA
BISBAT DE TEROL
F.C. Á VALENCIA
A. Martin-Editor.
Lit. Martin y Baño
J. Soler G°

dispensa per Sixte IV, puix tenía tan sols vint anys, essent promogut derrerament a la metropolitana de Tarragona.

Frà Lluís Mercader (1513-1516), en quin temps començà a desusar-se la vida comunitaria dels canonges; *Adrià de Florencia* (1516-1523), degà de Lovayna, preceptor del emperador Carles V, regent del regne, nomenat cardenal per lo papa Lleó X, y elegit papa a la mort d' aquell, sortint de Tortosa pera possessionar-se de la Sèu apostòlica; *Guillém Enchifort* (1523-1534), designat cardenal per Adrià VI, datari de dit pontífex, residint constanment a Roma; *Frà Antoni de Calcena* (1537-1539), reformador del vestuari dels

Clixé de R. Borrell

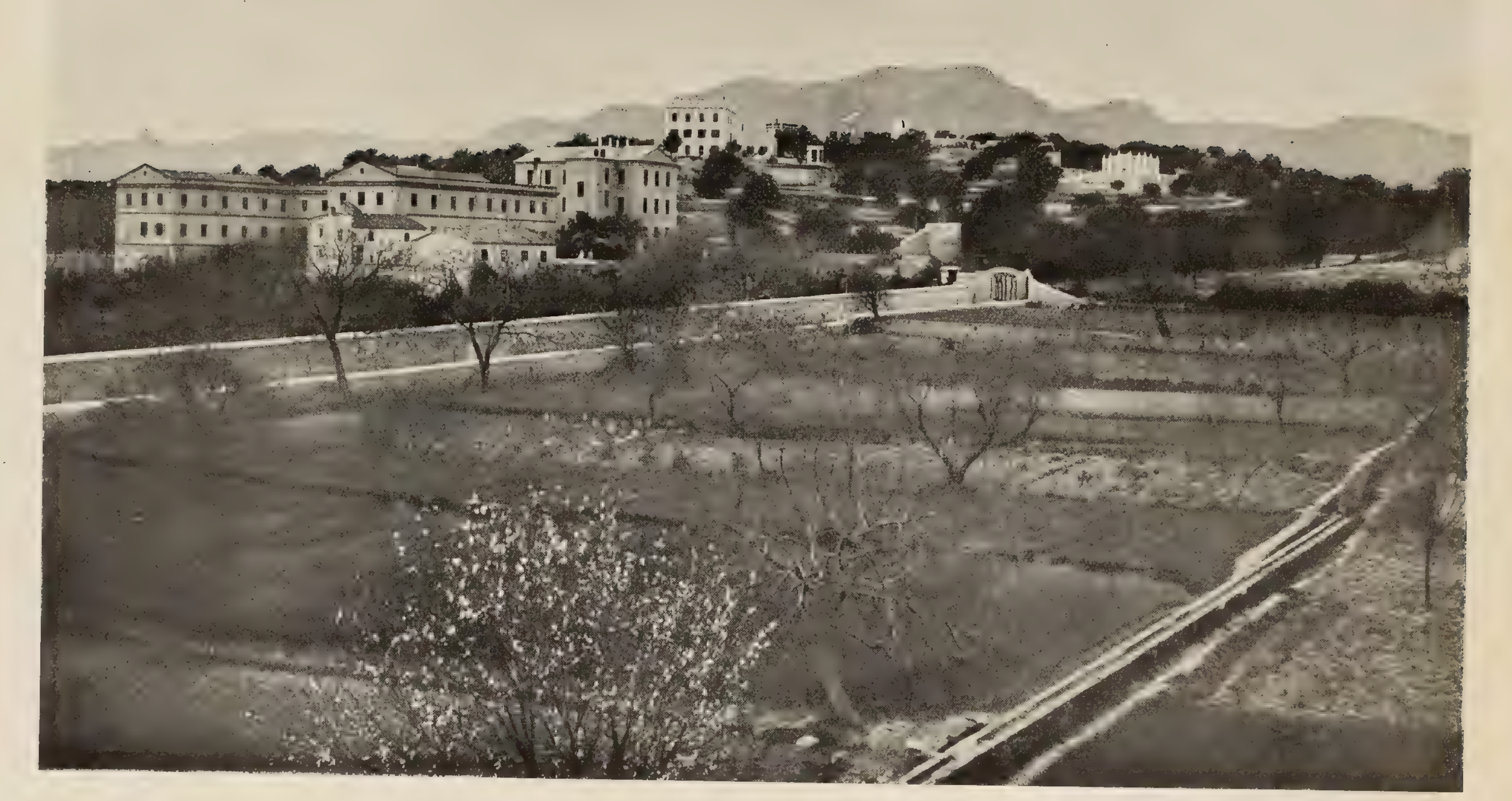
Tortosa.—Pati del Palàu Episcopal

canonges de la Sèu tortosina; *Geroni de Recasens* (1542-1548), que manà la impresió del Breviari de dita Sèu, morint y essent enterrat en Barcelona; *Ferràn de Loazes* (1548-1560), abans bisbe d' Elna, després de Lleyda y finalment de Tortosa, desempenyant a la vegada la inquisitoria general de Barcelona, essent ascendit a arquebisbe de Tarragona y després de Valencia y fonamentant lo celebrat colegi de dominichs d' Oriola, ahont resulta enterrat; *Frà Martí de Córdoba y Mendoza* (1560-1574), fill dels comtes de Cabra, assistent al Concili de Trento y procurant activar les obres de la Sèu, fins que fóu trelladat a Plasencia, ahont va morir; *Frà Joan Izquierdo* (1574-1585), dominich, com l' anterior, que va construir lo convent de dita ordre a Tortosa, en

que fóu enterrat; *Joan Terés* (1586-1587), canonge penitencier de Tarragona, bisbe d' Elna y més tart de Tortosa, d' ahont passà a la metropolitana de Tarragona, desempenyant aleshores lo virregnat de Catalunya; *Joan Bta. Cardona* (1587-1589), abans bisbe de Vich y trelladat a Tortosa, en quina prelatura fóu fabricat lo chor d' aquella Sèu y morint accidentalment a Valencia; *Gaspar Punter* (1590-1597), visitador reyal del monestir de Montserrat y autor dels pòsits a Tortosa per auxili dels pagesos en la sembra.

Frà Pere Manrique (1601-1611), nomenat virrey de Catalunya per lo rey En Felip III, y promogut després a la metropolitana de Çaragoça; *Frà Isidor Aliaga* (1611-1611), abans bisbe d' Albarracín, poch temps després de ser-ho de Tortosa, ascendit a la metropolitana de Valencia; *Anfòs Marquez y Prado* (1612-1616), Inquisidor general y trelladat a la esglesia de Cartagena; *Lluis de Tena* (1616-1622), almoyner de Felip III, catedràtich en la Universitat d' Alcalà d' Henares y fundador de la Confraría de la Cinta; *Agustí Spinola* (1623-1626), genovès, fill del marquès de Spinola, nomenat cardenal per Gregori XV, passant després a la metropolitana de Granada; *Justinus Antolinez de Burgos* (1628-1637), degà de Granada, instalant-se en son temps los PP. de la Companyía de Jesús a Tortosa; *Joan Bta. Veschi* (1641-1648), napolità y framenor, havent construit lo convent de relligioses de la Immaculada Concepció, y essent bàrbarament atropellat a la entrada de francesos y catalans a Tortosa, durant la guerra dels Segadors, després de quin succés fóu trelladat al bisbat de Pouzzole; *Frà Gregori Parcero* (1651-1663), benedictí y general de dita ordre, morint ja centenari; *Frà Joseph Fageda* (1665-1685), gerònim, bisbe de Gerona y als quatre anys de Tortosa, en quina prelatura va inaugurar-se la actual capella de la Cinta; *Frà Sever Tomàs Auter* (1685-1699), dominich, set anys abans bisbe de Gerona, mólt caritatíu y bondadós per la pagesía, que durant sa prelatura va sofrir terriblement la calamitat de la llagosta.

Silvestre García Escalona (1702-1714), que passà tota la temporada de la guerra de Successió, essent després trelladat a Salamanca; *Joan Minguez de Mendaña* (1715-1717), de la familia dels marquesos d' Astorga, fiscal y president del tribunal de la Inquisició de Granada; *Bartoméu Camacho y Madueño* (1720-1757), lectoral de Palencia, havent-se, durant sa prelatura, acabat la catedral y la capella de la Cinta; *Francisco Borrull* (1757-1758), prelat domèstich del Papa y auditor de la Rota romana; *Lluís García Mañero* (1760-1765), doctoral d' Oviedo, y promogut al poch temps a la metropolitana de Çaragoça; *Bernat Velarde y Velarde* (1765-1779), doctoral de Palencia, ocorreguent, en sa prelatura, la gran revinguda del Ebre y afavorint a sos diocesans en aquella calamitat, essent després promogut a la metropolitana de Çaragoça; *Pere Cortés y Larraz* (1780-1786), abans arquebisbe de Guatemala (Amèrica), renunciant més tart lo bisbat y retirant-se a Çaragoça; *Victorià López Gonzalo* (1787-1790), abans bisbe de Puebla de los Angeles (Amèrica), pre-

Vista general del Colegi y Observatori del Ebre

senciant altra revinguda més forta del Ebre, y passant després al bisbat de Cartagena; *Frà Antón Joseph Salinas* (1790-1814), que durant la guerra de la Independencia marxà a Castelló y Onda, salvant lo tresor d' aquella Sèu y morint a Castelló.

Manel Ros de Medrano (1815-1821), restaurador de la diòcesis, y verdader apòstol de Tortosa, al desenrotllar-se la febra groga, de que va morir; *Victor Damià Saez* (1824-1839), primer ministre de Ferràn VII, disposant la fàbrica de la capella del Sant Sagrament de la Sèu tortosina y morint a Segovia; *Damià Gordo Saez* (1848-1854), nebot del anterior, reformador del clero y de la diòcesis; *Gil Esteve Tomàs* (1858-1858), abans bisbe de Puerto-Rico, morínt als set mesos de ser-ho de Tortosa; *Miquel Joseph Pratmans y Llambés* (1860-1863), rector del seminari de Solsona, caritatíu, modest y estudiós; *Benet Vilamitjana y Vila* (1862-1879), magistral de la Sèu d' Urgell, reformador de les comunitats relligioses de sa diòcesis, gran defensor dels drets de la esglesia, escriptor castíç, y de gran conexement en les ciencies eclesiàstiques, essent ascendit a la metropolitana de Tarragona, ahont morí deu anys després; *Francisco Aznar y Pueyo* (1879-1893), canonge de Tarragona y vicari general, tan caritatíu, que la veu del poble lo nomenà *pare dels pobres*; *Pere Rocamora y García* (1894...), penitencier d' Oriola y actual prelat de Tortosa.

L' OBSERVATORI DEL EBRE

Abans de donar per acabada la descripció de la ciutat de Tortosa, havèm de dedicar algunes ratlles al establiment de fama mundial que serveix a les metexes de capsalera, establiment de caràcter purament científich, montat y dirigit per una institució relligiosa, la dels PP. de la Companyía de Jesús, que, com ja diguerem, tenen instalat en dita ciutat lo colegi màxim, o sía un dels noviciats de la esmentada institució relligiosa.

Resulta fonamentador y director d' aquest Observatori, lo sabi P. Ricart Cirera, al que ajudaren en semblant preuada obra, altres membres de la celebrada Companyía, entre los qui hi ha de fer-se esment del tarragoní P. Mariàn Balcells, abans capità d' enginyers del cos militar espanyol, destinat ara a Manila.

La institució ha donat a llum varies obres, al obgecte de popularisar-la y extendre los conexements que la experiencia o los experiments científichs venen assenyalant diariament, podent nomenar, entre les derreres, lès Memories a nom de son director, lo Butlletí mensual redactat en espanyol y en francès y una popular descripció feta per lo P. Joan Salaberry, impresa en l' Almanach per l' any 1909, de *El Amigo del Obrero,* orgue dels círcols catòlichs d' obrers del Uruguay, de la que va fer-se una tirada apart, reduhida a extendre les noves del nou establiment. D' aquesta extraurèm los datos pera lo

present treball, encaminat a tindre una nota del gran temple de les ciencies experimentals, alçat en la comarca tortosina, encare que dins del terme municipal de Roquetes, depenjant del colegi de la Companyía establert en lo barri de Jesús de Tortosa.

Demunt d' un tossal, a 40 metres d' alçada de la extensa vall del Ebre, a 20 kilòmetres de la costa y a 2 poch més o menys de la ciutat de Tortosa, rodejada aquella montanyeta, formant com un anfiteatre, de les serres de Caro, Montsià, coll del Alba y Cardó, s' alça l' Observatori, que lo composan diferents edificis, ahont se troban les instalacions encaminades al estudi de la relació del sol y de la superficie y atmòsfera de la terra.

Lo primer pabelló, calificat d' astrofísich, té per finalitat conèxer l' astre solar en totes ses manifestacions. Està montat en forma de creu. Hi han instalats aparells pera acostar aquell astre y reproduhir-lo fotogràficament, ab tots los possibles detalls. Vé colocada la maquinaria, com l' espectroheliògraf, Evers-hed-Cirera, es a dir, inventat per lo primer y perfeccionat per lo segón, y l' espectrogonòmetre Pellín, alimentats per forts siderostals polars Grubb y Lipmann, respectivament, que funcionant ab independencia, venen llimant no poques dificultats a aquelles operacions. Lo primer de dits instruments, es lo que dóna tò al Observatori, puix apareix lo model més perfeccionat dels construits fins ara. Tota la secció ha sigut classificada de *Heliofísica*, per referir-se al conexement de les relacions abans indicades.

A la secció segona, nomenada *Meteorològica*, corresponen dos pabellons y varies instalacions al ayre lliure. En lo primer, nomenat Electro-Meteorològich, aparexen montats l' heliògraf, barògraf, anemoscopògraf-anemòmetre-registrador Richard, baròmetre Tonnelot, baròmetre magistral sistema Fortín y altres aparells complicadíssims, en quina colocació y reforma posà la mà fortament mesurada son inteligent director. Ab ells s' examinan ab gran perfecció los fenòmens meteorològichs, al punt d' assenyalar-se los elèctrichs, especialment lo trò y lo llamp mólt abans de sentir-se la tempesta y la aparició de cap llampech, y encara abans de aparèxer cap núvol en l' horitzont.

Tres pabellons venen destinats a la *Geofísica*, que constituexen la tercera secció: lo conegut ab lo nom de Seismich y los nomenats Magnètich de variació y Magnètich absolut. Lo primer se troba construit la meytat sota terra, descançant en la roca e independent del edifici, sobre tres columnes macizes de ciment y formigó, ahont venen montats lo microsismògraf de tres components Vicentini y-ls pèndols horitzontals Grablowitz. Ab dits aparells han sigut registrats en l' Observatori perfectament los terratrèmols de Colombia, California, Valparaiso y altres més llunyans y menys forts d' Amèrica, Assia y Europa. Díu lo jesuíta P. Salaberry que no passa un carro per lo tossal que no dexe impresa sa petjada en la maquinaria, y abans d' arribar al Observatori los vents y l' huracà, ja designan sa vinguda ab los sacudiments del punt marcat en los registres.

Vista parcial del Observatori del Ebre

1. Pabelló pera una instalació elèctrica. — 2. Instalació metereològica al ayre lliure

Los altres dos pabellons, destinats als fenòmens del magnetisme, han sigut obgecte d' estudi mólt meditat en sa construcció, a fí de que ni parets, ni paviment, ni materials de la fàbrica reunissen remotament substancies susceptibles a la imantació. Axís es que tot quant vingués relacionat ab lo ferre y ses molècules o ab altres metalls consemblants, ha sigut complertament proscript, sens permetre-s més que fusta, calç y elements caliços, usant lo llautó o coure per tota mena de claus, panys, frontisses y cargols, cobrint-los per mitg de cartró-pedra y valent-se de fusta per parets y departaments.

Dues fileres d' aparells, los uns de registre, y d' observació directa los altres, unifilar, bifilar y balança Mascart, emplaçats en sis pilans, tres en cada pabelló, y en lo centre lo registrador fotogràfich, manifestan perfectament aquells fenòmens ab tota pulcritut, essent una de les coses més ben implantades, la que fà referencia al servey horari, ab matemàtica exactitut presentat y retratada la hora y assenyalada al encendre-s un llantió elèctrich devant del galze dels registradors fotogràfichs.

Tortosa.—Monument en progecte a Mossèn Sol

Ab igual exactitut cada nit l' Observatori dóna la hora de Greenwich a tota la comarca de la vall del Ebre, encenent una combinació de llums, quatre blanques y una de verda en la frontalera oriental del pabelló-bufet a la hora oportuna, que cambía segons les estacions. Es dit pabelló constitutíu del cos del Observatori, segons exposa dit relligiós.

Aytal es lo petit compendi de la institució descrita, verdader monument alçat a les ciencies físiques per los fills de Sant Ignasi de Loyola, inaugurat privadament en 8 de Setembre del any 1904, declarat d' utilitat pública per lo govern espanyol en R. O. de 18 d' Octubre del meteix any y subvencionat en

1908 per les Corts, pera la publicació de son interessant Butlletí, en que han aparegut importantíssims treballs anotats per l' Observatori, com l' eclipse de 1905, lo terratrèmol de California, les erupcions del Vesubi, les grans inondacions del Ebre en 1907, y mólts altres de naturalesa científica dignes d' especial estudi dels sabis de tot lo món. Resulta un complert establiment per la ciencia, que honra a sos fonamentadors y a la població hont està montat.

Finalment, havèm de recordar per son hermós patriotisme, com a benefactors de dit establiment, als espanyols, residents a París, En Pere Gil Moreno de Mora y En Artur Erizalde, com també a En Manel Girona, fill de Barcelona, En Sebastià Pasqual, de la metexa ciutat. y En Francisco Gargallo, de Tortosa.

Biografía. — Com a complement de la tasca de la descripció de Tortosa, recordarèm que vegeren la primera llum en dita ciutat, *Bernat Vilamarí,* celebrat mariner del segle XV; *Joan Aldana,* militar del XVI, qui feu presoner al rey de França, Francesch I, en la batalla de Pavía, y lo famós guerriller, en *Ramón Cabrera,* tan conegut en la primera lluyta civil dels set anys ocorreguda en lo segle XIX. Com a hòmens civils hi ha que fer esment d' En *Francesch Oliver,* abat de Poblet, diputat per Catalunya en lo segle XVI; lo de Sant Sadurní d' Urgell, *Tomàs Costa;* en *Miquel Tersant,* regent del Suprém de Castella, y *Albert Bosch y Fustegueres,* batlle de Madrid y ministre de Foment en 1895. En lo concepte eclesiàstich deuen nomenar-se en *Arnàu Jardí,* bisbe de Tortosa; *Ponç de Jardí* que ho fóu de Mallorca; al beat *Francisco Gil de Frederich,* màrtir del Tun-kin, beatificat en Maig de 1906; al canonge *Ferrer* y a *Cristòfol Despuig,* arquebisbe de Çaragoça.

La poesía ha tingut també fills predilectes a Tortosa, com lo immortal *Vicents García,* conegut per lo rector de Vallfogona (segle XVII) y *Francisco de la Torre;* la pintura a *Casanova* y *Marqués;* la esculptura al gran artista mundial *Agustí Querol*, y la música al mestre *Felip Pedrell*, tots del anterior segle. També lo metge *Dr. Ferràn* es natural de Tortosa.

En quant a la historia, quasi tots los narradors anotats en la *Bibliografía* següent, nasqueren a Tortosa o en sa comarca, y s' encarregaren de perpetuar les gestes de dita ciutat.

Bibliografía. — Cristófol Despuig: *Col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa,* obra del segle XVI, publicada per lo P. Fidel Fita, Imprempta de *La Renaxensa*, en 1877.—Francisco Martorell de Luna: *Historia de Tortosa,* escrita en 1624 y publicada a Tortosa en 1626. — *Historia de la antigua Hibera*, escrita per Francisco Martorell y de Luna, publicada l' any 1626 y novament fets estampar, tan los *Col-loquis* com la *Historia de la antigua Hibera*, per En Joan Abril y Guanyabens, arquitecte, axís com *Reflexiones sobre los diálogos de Despuig,* tretes d' un manuscrit de 1765. que se creu original del canonge capiscol de la Sèu tortosina, M. I. Sr. En Antoni Gil de Federic, germà del bèat tortosí del meteix nom. Totes foren publicades com a folletó en *La Veu de la Comarca* (Tortosa, 1903 a 1909).—Jaume Miró y Miquel Macip, canonges de Tortosa y episcopologistes de dita Sèu, obres inèdites. — Jaume Tió, continuador de la *Historia de Melo,* relativa a la guerra de Felip IV contra Catalunya.—Vicents Miravall, canonge de Vich y ardiaca major: *Tortosa, ciutat fidelíssima* y *exemplar*, obra publicada a Madrid en 1641 y feta una segona edició ab un pròlech del Dr. O' Callaghan (Tortosa, Imprempta de Gabriel Llasat, 1894).—Eduart Arévalo ha publicat les sis següents: *El cíngulo de María* (Tortosa, 1856) *Guía*

Vistes panoràmiques des del Obs

ori (Envers l'E. la primera y S. la segona)

Vista dels pabellons del Observatori del Ebre

1. Pabelló-oficines.—2. Pabellons electre-metereològichs.—3. Instalació metereològica.—4. Pabelló astre-físich.— 5. Caseta pera-ls aparatos magnètichs-absoluts.— 6. Pabelló pera-ls aparatos magnètichs de variació

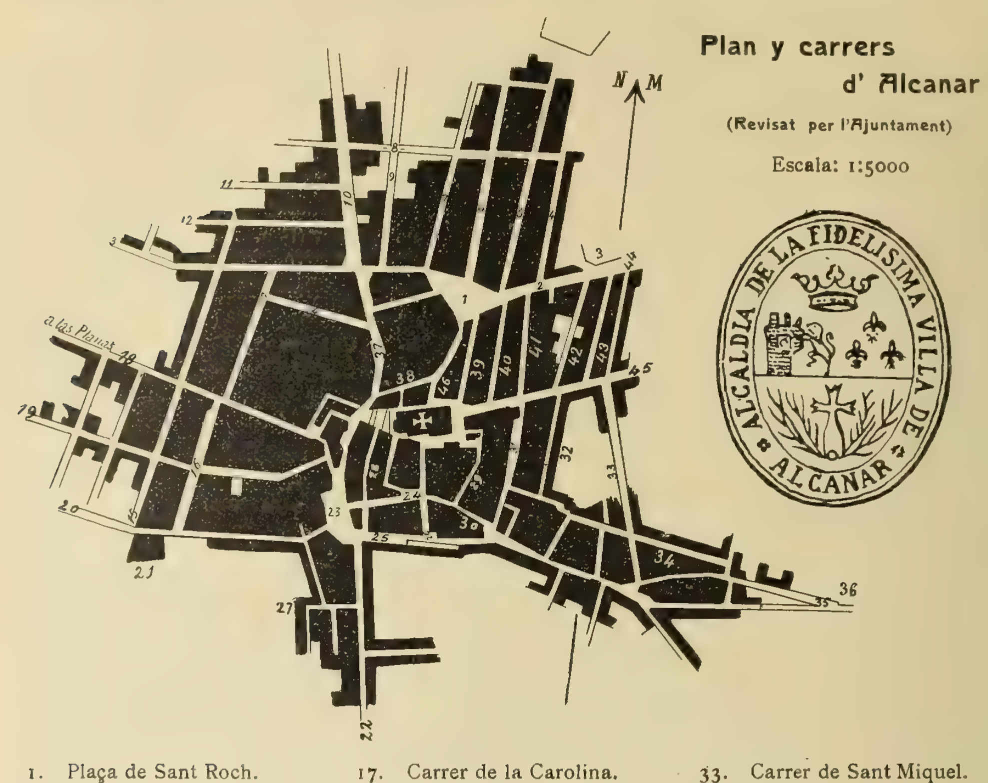
histórica, monumental y estadística de Tortosa (Tortosa, 1865); *Tortosa en el libro de memorias* (Tarragona, 1868); *Armas y blasones de la fidelíssima y ejemplar ciudad de Tortosa; Los obispos de Tortosa* (Gerona, 1875); y *Apuntes folk-lóricos tortosinos* (inèdita).—Antôn de Bofarull y Brocà: *Olivares, Tortosa y Cataluña ó sea influencia que ejercieron los acontecimientos históricos de que fué teatro Tortosa durante el reinado de Felipe IV, sobre la sublevación de Cataluña,* publicat en *Certamen celebrado en 1883, por el Círculo de Artesanos de Tortosa.*—Antón Cortés: *Historia de Tortosa,* manuscrit que-s conserva en la *R. A. de la Historia* corresponent al segle XVIII.—Daniel Fernández: *Anales ó Historia de Tortosa* (Barcelona, Establiment tipogràfich de Jaume Jepús, 1867).— *Guía del Obispado de Tortosa,* per Fernando Miralles Meseguer (Imp. y llib. de Arthur Voltes, 1902).—*Narraciones tortosinas, páginas de historia y biografía,* per Frederich Pastor y Lluís (Imp. Joseph L. Foguet, 1901).—*Historia del Derecho de Cataluña Mallorca* y *Valencia. Código de las costumbres de Tortosa,* per Benvingut Oliver (Madrid, 1876).—Altra edició del *Llibre de les costums de Tortosa,* per Ramón Foguet y Domingo (1872).—*Anales de Tortosa,* per lo doctor Ramón O' Callaghan, 3 volums y un apèndix (Imprempta de Llasat, 1886, 1887, 1888 y 1895);—*La Catedral de Tortosa,* per lo meteix autor (Imp. de Llasat, 1890).—*Episcopologio de la Santa Iglesia de Tortosa,* per lo canonge O' Callaghan (Imprempta de Llàsat, 1896).— *Los Códices de la Catedral de Tortosa,* per lo canonge O'Callaghan (Imprempta de Llasat, 1897).— Altre *Episcopològich de Tortosa,* per lo Dr. Angel Sancho, canonge magistral (1857) y los volums III del P. Flórez, *España Sagrada;* XLII del P. Risco, y el V del P. Villanueva, *Viaje á las iglesias de España.*—Dr. D. Joan Montserrat y Archs: *Memorias del Manantial de Nuestra Señora de la Esperanza y fuentes de la Salud y San Juan.* (Barcelona; Imprempta de Pere Ortega; 1890).— Canonge O'Callaghan: *Los antiguos autores dominicos del Seminario Conciliar de Tortosa.* — Francesch Mestre y Noé: *El Arte en la Santa Iglesia Catedral de Tortosa,* (Tortosa 1898).—F. Mestre y Noé: *El Palacio Episcopal de Tortosa,* (Tortosa, 1900).— F. Pastor y Lluís: *El obispo Punter,* (publicat en *Diario de Tortosa,* de 8 Agost 1903). — F. Pastor y Lluís: *San Vicente Ferrer en Tortosa,* (publicat en *La Libertad* de Tortosa, del 8 Agost 1903). Del meteix autor són: *Morellanos y Tortosinos,* (publicat en *El Ebro* de Tortosa, del 7 Octubre 1903); *La Historia de Dionís,* (segle XVI) (publicat en *Los Debates* del 20 Juny 1906); *El solar de los frailes menores de Tortosa* y *Los Cementerios de Tortosa,* (publicàts en *Los Debates* del 4 y 18 de Juliol de 1906) *Páginas de la tierruca. Los Cementerios de Tortosa,* (publicat en *La Libertad* del 29 Octubre 1908). — *Boletín mensual del Observatorio del Ebro* (Barcelona, Imp. Guinart y Pujolar).—*Apuntes histórico-canónicos sobre el Oficio divino,* per lo Dr. O' Callaghan (Tortosa, Imp. de Salvador Isnar, 1909); *Dos decretales notables,* per lo meteix autor y la dita imprempta (1910); *Breve resumen de las parroquias del Obispado de Tortosa según las notas del P. Risco en su obra «España Sagrada» por un Sacerdote de dicha Diócesis* (Id., id. id., 1910).—Martí Fernández de Navarrete tracta de *Expediciones en Almería y Tortosa, Piraterías de los moros de Baleares, de Almería y de Tortosa, Cruzada concedida por el papa Eugenio III á los que fueron con el Conde de Barcelona á la conquista de Tortosa,* en les *Memorias de la R. Academia de la Historia,* volúm V, pls. 58, 69, 155 y 157.—Ramón Martí y Padró: *Memoria descriptiva del proyecto de reconstrucción del castillo de San Juan en la plaza de Tortosa,* en lo *Memorial de ingenieros del Ejército,* any LIV, vol. XVI, Janer de 1899.—J. Abril y Guanyabens: *Excursió al Plà de les Citges,* publicada en *La Veu de Tortosa,* ns. 144 y 148 (1902); *Per Tortosa,* ns. 97 y 98 del meteix periòdich; *La orga de la Sèu de Tortosa,* n. 12, id. id.; *Una visita al Musèu,* n. 36, id. id.; *Profanacions artístiques,* n. 122, idem, id.; *Per la historia de Tortosa,* n. 142, id., id.; *Trovalla important,* n. 142, id., id.; *Pro Patria,* en defensa del portal del Romeu (lo més vell de la ciutat), id., id.; *Descubrimiento importante,* en lo periòdich *La Verdad* (Tortosa 15 y 18 Desembre 1900); *Ruínas romanas en Remolinos,* id., id. (3 Janer 1900); *Escudo de Tortosa y bajos relieves del siglo XV,* id., id. (19 Febrer).

Alcanar

Vila situada al SO. de Tortosa, prop del ríu Cènia, en la part en que dit ríu serveix de límit a les provincies de Tarragona y Castelló de la Plana, a 39 kilòmetres de Tortosa, cap de son partit, bisbat y arxiprestat y a 122 de Tarragona. Compta ab 5,007 habitants.

Està emplaçada la localitat a la falda de un petit ramal del Montsià, essent capsal de una extensa vall quasi enfront de la punta occidental del port dels

Alfachs a tres kilòmetres de la mar Mediterrània y un del ríu abans nomenat, composant-se lo caseríu de 1,163 edificis, 107 d' un pís, 657 de dos y 399 de tres, ademés de 112 en les Cases de la platja, y de 500 escampats per son

1. Plaça de Sant Roch.
2. Camí de les Basses.
3. Basses.
4. Carrer de Sant Joan.
5. Id. de Sant Pere.
6. Id. de les Parres.
7. Id. de Sant Brú.
8. Id. de Sant Ramón.
9. Id. de Sant Nicolàu.
10. Carrer y camí d' Ulldecona.
11. Id. de Sant Agustí.
12. Id. de Sant Antoni.
13. Carrer y camí d' Almenay.
14. Id. de Loreto.
15. Id. de Méndez Núñez.
16. Id. del Hospital.
17. Carrer de la Carolina.
18. Id. d' En Poado.
19. Id. d' En Cervantes.
20. Id. d' En Calitx.
21. Hospital.
22. Carrer y camí de Vinaròç.
23. Plaça.
24. Carrer Major.
25. Id. de la Vall.
26. Id. dels Archs.
27. Id. del Palàu.
28. Id. de Forcadells.
29. Id. de Jesús.
30. Id. de la Claveguera.
31. Id. Nou.
32. Id. de Bon-matí.
33. Carrer de Sant Miquel.
34. Id. del Camp.
35. Id. de la Mar.
36. Carretera a Sant Carles de la Ràpita.
37. Carrer del Cementiri.
38. Id. del Campanar.
39. Id. d' En Coallé.
40. Id. de Sant Francisco.
41. Id. del Rosari.
42. Id. de Terreo.
43. Id. de les Roques.
44. Id. dels Ayres.
45. Id. del Arrabal.
46. Id. del Remey.

terme, com alberchs de pagesía, masíes y altres de sopluig, formant a la vegada més de quaranta carrers, sense encloure los del caseríu de la platja, la plaça de la Constitució, plaça de Sant Roch, y varies placetes, quins noms responen per lo comú, ademés del Major, Nou, Palàu, Escola, Cervantes, Méndez Núñez, Archs y altres, a diferents patrons dels barris, y en lo caseríu de la platja, a fets que recordan acontexements de nostra marina y al patró del caseríu, lo pescador y apòstol Sant Pere.

La corporació municipal que es ja important, té distribuida la població en tres districtes administratius y en quatre seccions, puix reuneix lo cens electoral més de 1,500 electors, donant compliment a les càrregues administratives ab regularitat, comptant ab bona Casa Consistorial y edificis per escoles, presó, hostals y un grandiós hospital; mantenint una escola elemental de noys, dues de noyes y altra de pàrvols y dedicant-se també a la ensenyança de noyes la congregació de Germanes de la Consolació, les quals assistexen també en l' hospital, tenint assenyalada una casa-residencia en dita vila, ab sa capella pública.

Procura lo dit ajuntament atendre a la conservació dels camins vehinals, que encreuan son terme, atravessat a la vegada per la carretera de primer ordre de Valencia a Barcelona, secció de Vinaròç a Sant Carles de la Ràpita, fins a la Venta Nova, feta en temps de Carles III y Carles IV, y a la de tercer ordre que, passant per Ulldecona se dirigeix a la Cènia. Reb lo corrèu per la ambulancia de Valencia a Barcelona, estació de Ulldecona y cartería de son ajuntament. Aquelles víes fan que Alcanar sía un centre pera los llochs dels encontorns, celebrant, quiscún dijous setmanal, un mercat bastant concorregut.

La esglesia parroquial ocupa lo centre de la població, essent mólt antiga y de mólt bona solidesa la nau, que fóu afegida ab un creuer en la seva corresponent mitja-taronja, mólt ayrosa, en l' any 1866. Té de llargada tota la esglesia 44 metres per 19 d' amplada, y 16 de elevació, ab nou altars, orga, frontalera principal de pedra, com la volta y lo cloquer, ab rellotge públich y esfera de

Clixé de N. Gisbert

Alcanar.—Vista general de la població

llum. Dedicat dit temple al Arcàngel Sant Miquel, en sa diada celebra la vila sa festa major.

Ermita.—En lo radi del terme y a dos kilòmetres del poble, a vista de la mar, s' alça una mólt hermosa ermita de la Verge del Remey, quasi bé tan antiga com lo poble, de gran devoció dels vehins, que també se li afegí un graciós creuer a principis del segle passat, ab sa corresponent cúpula. Tenía dit santuari unida una piadosa confraría de la que eran confrares casi bé tots los

Clixé de N. Gisbert

Alcanar.—Plaça Major

vehins, y li corresponían algunes heretats que foren venudes en temps de la desamortisació dels bens relligiosos. Se sosté lo cult ab les almoynes de sos devots. Està mólt ben decorada, ab tres altars gòtichs. Conté quadros d' algún mèrit artístich, y en una de les sales del séu càsal una batalla de Lepant en mosàychs fets a Brujas. Lo segón diumenge d' Octubre de quiscún any van en romería la majoría dels vehins dels pobles del encontorn. Per la situació y estació tardorenca es l' aplech més animat de tota la comarca.

Cases de la mar.—En la vora de la mar, a la entrada del grandiós port dels Alfachs, enfront de la punta de la Banya, a cinch kilòmetres de Alcanar y deu de Sant Carles, a son extrém de frondoses hortes, sembrades de blanques cases y d' algunes torres, y tenint vehina la carretera abans nomenada, s' hi

fundà, entorn de la antiga torra de Sant Felip, en lo mes d' Abril del any 1737, un poble, ab autorisació de Felip IV de Catalunya y V de Castella, que se devía nomenar, segons fós lo séu creximent, vila o ciutat de Sant Felip. Lo memorial lo va presentar a la cort En Joan Cavallé, sargent major de la plaça de Tortosa, y fóu lliurat favorablement. Se conserva en l' arxíu parroquial la acta de fundació, y en ella consta que lo vehí d'Alcanar Joseph Estellar, acompanyat de sa familia y altres vehins, que allí nombra, se varen trelladar a fundar lo nou poble. Se-ls va donar terreny pera cases y franquicia de drets reyals pera setze anys. Quedà paralisada la fundació, al suspendre-s les obres de Sant Carles y restant aquella reduhida a un barri marítim, conegut per les cases d' Alcanar. En l' any 1862 lo govern otorgà facultat de embarch y desembarch en son port, que a més de les móltes barques de pesca, algunes de cabotatge, aprofitan los vexells, que venen a carregar les taronges que-s cullen en ses hortes, exteses aprop de dues hores en la vora de la mar. En les cases hi ha magatzems de garrofes y de taronges.

Clixé de N. Gisbert

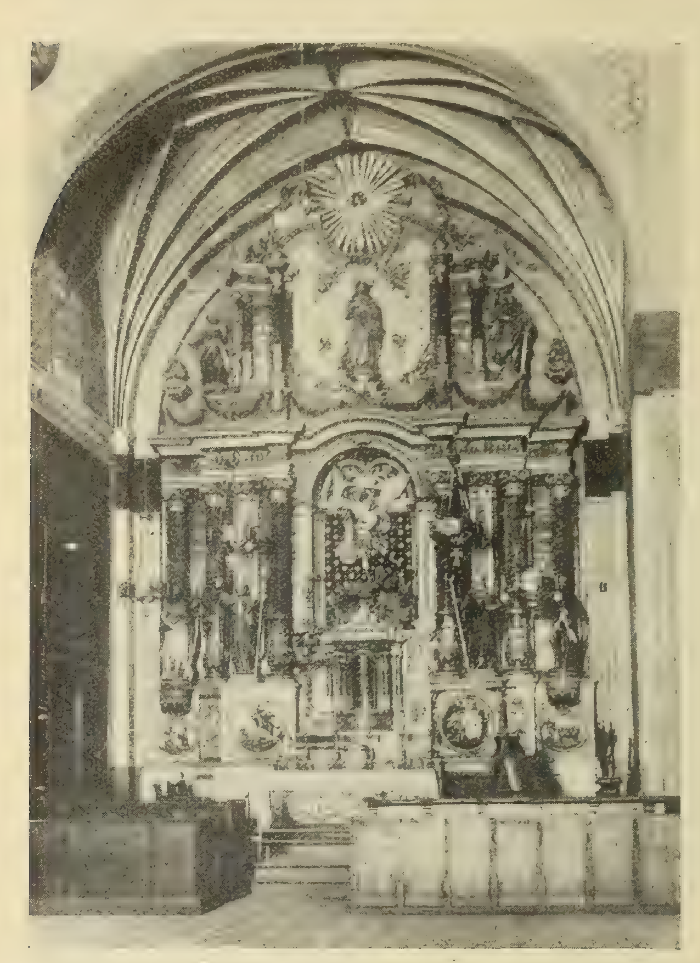
Alcanar.—Esglesia parroquial

Pera satisfer les necessitats espirituals d' aquell barri, cada día més crexent, hi ha una coadjutoria. La esglesia està dedicada a Sant Pere, patró del lloch. Fóu edificada en 1864.

Fà poch ha sigut axecada la coadjutoria, anexe de la parroquia.

En ses platges delicioses acuden a pendre banys los de Ulldecona y de altres pobles llunyans de la mar, animant aquell barri y ses hortes.

En lo relatíu a la defensa del territori, Alcanar pertany al govern militar de Valencia; al districte marítim de Vinaròç y serveix ses platges un destacament del cos de carrabiners, que depenja de Tarragona.

Clixé de N. Gisbert

Alcanar.—Altar major de la esglesia parroquial

Lo terme de Alcanar afronta per N. ab Ulldecona; per S. ab lo Mediterrà; per NE. ab Sant Carles de la Ràpita, y per O. ab lo ríu Cènia y la provincia de Castelló. Lo terreny es plà, en gran part de poca consistencia, regant-se per mitg de les aygues de 500 cínies, 6 de vapor y ab les del ríu Cènia, quasi sempre invernals. Sa distribució ascendeix a 3,895 hectàrees de vinya, 30 d' oliveres, 1,690 de garrofers, 590 de pinar, 599 de pastoreig, 599 de terres sense conrèu y 89 d' inútils.

Produccions per terme mitg: 350 hectòlitres de blat, 400 d' ordi, 450 de moresch, 100 de faves y favons, 300 de fesols, 150 de veces, 100 de guixes y llegums, 4,500 de ví, 100 d' oli, 2.525,000 kilos de garrofes, 200 de patates y de 25 a 30 mil caxes de taronges, en ses hortes, y de 4 a 5 mil barcelles d' atmetlles.

Notes històriques.—Alcanar té lo séu breçol en lo castell de Ulldecona. Fóu fundat en les Kalendes de Març del any 1238, segons la carta-pobla, per Huch de Forcalquer, Castellà d' Amposta. Se pot ben assegurar que Ulldecona y Alcanar són dos pobles germans per son origen, naxent abdós en un meteix lloch. Les aygues de la Cènia foren la causa de la seva fundació.

L' any 1178, y en Agost, lo rey Anfòs I féu donació a favor de la ordre de Sant Joan de Gerusalèm del castell de Ulldecona, son terme, drets y pertenencies d' aygues, senyorius y regalíes. La ordre de Sant Joan en 1222 donà als habitants del castell, abans de la fundació de Ulldecona y d' Alcanar, les aygues del ríu Cènia y tot lo terreny, que forma avuy lo terme dels dos pobles, conservant-se, emprò, lo senyoríu territorial y jurisdiccional. Al fundarse Alcanar en l' any dit de 1238, en la seva carta-pobla se escrigueren aquestes paraules: *Donamus vobis iterum aquas &. Hæc omnia donamus vobis secundum bonos mores, atque foros et consuetudines ipsius castri Ulldecona, quæ omnia ipsi habeant et conservent.*» Es sabut, que en recort de sa curia anava tots los anys una devota peregrinació, per la dressera de Vall de pins, al castell de Ulldecona a visitar una imatge de la Mare de Déu que allí era mólt venerada.

Es opinió que Alcanar puga deure son nom a un o varis canyars, que hi trobaren sos fundadors. Fóu amurallat lo poble pera defensar-se de les freqüents incursions que feyan los alarbs per aquells encontorns, que segons la tradició y varies senyals, fóren per ells ocupats abans de la reconquesta. Derrerament s' han trobat aprop del barri marítim, móltes fosses, que segons traces són alaràbigues. Per tot lo baix Montsià existexen varies torres de defensa. La ordre de Sant Joan de Gerusalèm, a despit de les reserves, no usà de més jurisdicció en la vila que la del nomenament de sos batlles. En 1672, un gran contagi delmà als habitants, no quedant més de set o vuyt persones lliures de la peste.

Lo rey Carles III concedí lo títol de fidelíssima a la vila en premi de que tota fóu partidaria de son pare durant la guerra de Successió, axís com d' usar en son escut les ensenyes de França y Espanya; exempció de bagatges, y lo de mercat setmanal, franch de tot dret fins arribar als temps actuals, que en força de son treball, la població ha augmentat considerablement.

Los actuals habitants, mólt espanyols, però mólt catalans, se preguntan: ¿per què Alcanar se và unir a la causa del rey Felip, essent poble de tan poch vehinat aleshores y tot ell llaurador? Tal vegada se troba la explicació en lo següent: Enamorat D. Joan Caballero, sargent major de Tortosa, natural de Sevilla, de la situació y clima d' Alcanar, va fixar sa residencia en lo nomenat palàu de dita vila. Era mólt adicte a la dinastía borbònica y sens dupte per la seva influencia, se van declarar aquests vehins partidaris de sa causa. Apoyats ab la guarnició de Penyiscola, segons tradició, varen assaltar les muralles de Ulldecona, ahont va morir un segón batlle d' Alcanar.

Avuy Alcanar es un dels pobles de la provincia que té més vidà propria per la seva laboriositat. Toca a totes les collites: cull garrofes, oli, taronges, atmetlles, llegums, verdures y fruytes. Les 500 cinies fan que tothòm treballe y tinga jornal. Ademés de son terme, que si no es ample, passa de tres hores de llarch, paga mólta contribució a Vinaròç, Ulldecona, Sant Jordi, Amposta y Trayguera. També té mólta gent ocupada en la industria de espardenyería.

Aldover

Vila emplaçada al N. de Tortosa, a la marge dreta del Ebre, distant uns 8 kilòmetres de Tortosa y 80 de Tarragona.

Situada la localitat dintre d' una extensa planuria, se composa de 327 edificis: 54 d' un pís, 83 de dos y 190 de tres, ademés de 14 cases en l' arrabal de la Creu, 81 masíes a menys distancia de 500 metres del poblat y 110 a distancia més llunyana, ademés de 43 alberchs de sopluig, constituint la agrupació d' habitacions, dues bones places, la Major y la de la Esglesia, y uns 12 o 13 carrers. La població vé assentada entre les derreres ramificacions de la serra del Bosch de la Espina y la riba del ríu, quasi tocant a ses aygues. Compta ab 1,401 habitants.

L' ajuntament disposa de bona casa consistorial; sosté dues escoles elementals, una per quiscún sexe, y sos camins, quasi tots de ferradura, resultan ben conservats, tocant a la localitat la carretera de tercer ordre de Gandesa a Tortosa.

Alçada la esglesia parroquial en lo centre de la població, la obra de la metexa es de bona fàbrica, ab tres naus, y de capacitat suficient, havent sigut dedicada al Natalici de la Verge, diada de la festa principal de la vila, servintla un rector d' ascens y un vicari. També celebra la festa patronal de Sant Jordi.

Afronta lo terme d' Aldover per N. ab lo de Xerta, per S. ab lo de Tortosa, per sol ixent ab lo ríu Ebre y ab lo terme de Tivenys, y per sol ponent ab lo d' Alfara. Sa extensió es de 1,978 hectàrees de terreny, classificades en 10 de regadíu, 20 de goret, 132 d' horta, 1,107 d' olivers, 383 de garroters, 146 de terres sense conrèu y 180 d' inútils.

Produccions: 80 hectòlitres de blat, 40 d' ordi, 60 de moresch, 12 de faves y favons, 19 de fesols, 3,321 d' oli, 479,000 kilos de garrofes y 5,580 de patates.

Notes històriques.—L' origen d' Aldover es induptable que deu trelladar-se al període de la dominació musulmana, tenint per fonament algún nucli de població alarb allí establert. Lo terme en lo segle xvii fóu invadit per la llagosta, calamitat que produhí terribles efectes en sos camps.

Lo camí que va a Aldover fóu fortificat, en la guerra del any 1640, per Ramón de Guimerà, qui manava lo terç de Montblanch.

Alfara

Vila nomenada també Alfara de Carles, per haver-se conegut fins al segle xv ab lo nom de Carles, a 6 kilòmetres de la actual població ahont ara està situada, a 11 kilòmetres de Tortosa, en direcció NO. de dita ciutat, y a 92 de Tarragona. Aplega 987 habitants.

La localitat apar emplaçada en lo cimal d' un pujol, rodejada de valls y voltada de montanyes de major elevació que impedexen la dilatació del horitzont per tot arrèu, prop de la serra coneguda ab lo nom de Ports de Tortosa.

Lo caseríu està format per 206 edificis, 84 d' un pís, 91 de dos y 31 de tres, ademés de 56 masíes, cases de camp y alberchs de sopluig per la pagesía, constituint set o vuyt carrers principals, nomenats Nou, Palmeral, de Dalt, Bonayre, Pauls, Bassa y altres, la plaça Major, lo carrer de la Plaça, y entre les masíes s' hi compta ab lo Toscà, petit agregat, ja dins de les ramificacions dels Ports de Tortosa.

L' ajuntament paga dues escoles elementals, una per quiscún sexe; sos camins són de ferradura, mal conservats, excepte lo que conduheix a Tortosa, ample, de carro, y ben cuydat, y lo poble reb lo corrèu per la ambulancia de Tarragona a Valencia, estació de Tortosa y peató del ajuntament.

A Alfara se celebran dues fires anyals los díes 12, 13 y 14 de Maig, y 28, 29 y 30 d' Octubre, acudint a les metexes bon nombre de remats de bestiar de llana.

La esglesia parroquial es de sòlida arquitectura, de construcció moderna y quasi tota la obra resulta de mampostería, acabada en l' any 1790, medint la fàbrica 47 metres de llargaria per 31 d' amplaria. Dedicat aquell temple a Sant Agustí, en la diada de dit Sant celebra lo poble una de les festes majors.

Dintre del terme s' alça la ermita de Santa Llucia, a cosa de 5 kilòmetres, y a 7 la de Sant Julià, que es lo patró del poble, trobant-se també montat en dit terme l' ermitori de Santa Magdalena, de proprietat del capítol de la Sèu tortosina, ab un bon edifici per hostatge dels istiuenchs.

En lo meteix terme s' hi troban edificis pera la fabricació de paper, molins de farina y d' oli, y les dones se dedican a la confecció de utensilis de palma, com senalles, sàrries y altres, ab regular perfecció, havent funcionat del 1780 al 1805, una fàbrica de cristall. En lo terme hi brollan més de quaranta fonts ab ayga abundant, pró la de dins del poble resulta mólt migrada.

Lo terme, que en general es montanyós, afronta al N. ab lo de Pauls, al S. ab Mas de Barberans, al E. ab Tortosa, Xerta y Aldover y al O. ab los d' Arnes, Horta y Valderrobles. Sa extensió es de 5,105 hectàrees de terreny, que venen classificades en 379 de secà, 37 d' horta, 98 de vinya, 245 d' olivers, 198 de bosch, 1,896 de pastures, 2,108 de terres ermes y 204 d' inútils.

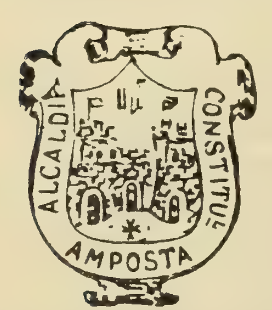
Produheix: 1,090 hectòlitres de blat, 911 d' ordi y civada, 175 de fesols, 784 de ví, 735 d' oli y 82,160 kilos de patates.

Ja havèm dit que l' origen d' Alfara es lo poble de Carles, desaparegut a derrers del segle XV, a causa d' una terrible epidemia, existint encara vestigis de sos carrers, places y edificis, conservant-se, no obstant, a tall d' ermitori, la esglesia de Sant Julià, com encara a 2 kilòmetres endins de la serra apareix lo Toscà, agrupació d' algunes cases, ahont radica l' ermitori de Santa Magdalena, de que havèm donat nota. Los pochs vehins de Carles que romangueren lliures de la calamitat, trelladaren sa llar al actual poblat y alçaren la present vila.

Se conserva un antich pont de pedra d' una sola arcada, dit *de Penyaflor* que, segons tradició, fóu construit per un frare franciscà.

Amposta

Ciutat novament erigida en virtut de disposició ministerial de 19 de Maig de 1908, abans vila important del partit de Tortosa, emplaçada la localitat en la marge dreta del ríu Ebre, demunt d' una roca, ahont s' alçava son castell, sempre remullat son basament per les aygues del esmentat ríu, al S. de Tortosa, y a la distancia de 15 kilòmetres de dita ciutat y a 75 de Tarragona. Compta ab 4,183 habitants.

La situació d' Amposta en aquella petita alçada demunt del ríu, ab pintoresch y denejat horitzont y lo conrèu de les terres sedimentaries de la part de son Delta, han contribuit al augment de població, a la riquesa de la metexa y al benestar de sos naturals, constituint son caseríu 1,378 edificis, 282 d' un pís, 436 de dos y 586 de tres o més, ab 178 en l' arrabal nomenat lo Grau, y més d' un

centenar de masíes, axís com 443 alberchs de sopluig escampats per son terme, formant més de quaranta carrers y varies places.

L' ajuntament gaudeix de bona casa Consistorial, ab regular arxíu, presó y edifici destinat a hospital; manté dues escoles elementals ab ajudants; reb lo corrèu per la estació de Amposta, línia fèrrea de Valencia a Barcelona, y conducció rodada des de dita estació a Amposta, uns 6 kilòmetres, ab barca de pas pera lo ríu; illuminació pública per mitg de la electricitat, proprietat del Municipi, y altres serveys a que presta atenció ab tota regularitat possible, incluint en ells la conservació dels camins vehinals y la de les carreteres y víes públiques, tenint en progecte aprovat la construcció d' un pont en lo ríu pera facilitar la entrada a Amposta, y lo pas de la carretera de Vinaròç a la Venta Nova que atravessa la població, com està construint-se a càrrech de la Diputació la d' Amposta a Vinallop pera comunicar-se per la dreta del ríu ab Tortosa. També hi ha situada una estació telefònica urbana que comunica ab la de Tortosa, y actualment se està instalant fins a Sant Carles de la Ràpita; un destacament de carrabiners y quarter de la Guardia civil.

Amposta.—Vista parcial de la població

En la actualitat se construeix a Amposta un gran edifici per escoles, per tota mena d' ensenyança primaria des de pàrvol a la superior, ab patis d' expansió, sales de gimnasia, Musèu pedagògich, Biblioteca popular, jardins, etc. Subvenciona la obra, que tindrà com a dos cossos, un pera cada sexe, lo Ministeri de Instrucció Pública ab 19,300 pessetes y 10,000 la Companyía de Canalisació del Ebre. L' edifici apareix devant d' una gran plaça en construcció que millorarà la ciutat, essent tot lo progecte obra del arquitecte provincial En Ramón Salas.

Amposta.—Los sequers del arròç

La població estava rodejada antigament de muralla que en part ha desaparegut ab l' example de la metexa, atravessant part de son perímetre un brancal del canal de la dreta del Ebre, y existint en la riba del ríu porció de la obra del canal de navegació, encara que solzament restan de dita obra alguns vestigis.

La esglesia parroquial es de bona construcció, moderna, puix resulta obrada a principis del segle passat, emplaçada en la plaça d' Anfós XII, si bé d' escasses dimensions donat l' augment dels habitants. Està dedicada a la Assumpta, diada de sa festa major, y governada per un rector que pren lo títol de Prior (384).

La agricultura es la font principal de riquesa d' Amposta, conreuant-se ab èxit important l'arròç en los terrenys sedimentaris del Ebre, l'oliver, lo garrofer y la vinya en los demés de secà, naxent de la metexa les industries o fàbriques de savó, guix, esclofollar y satinar l' arròç, farines, olis y aygardents, y lo comerç d' arròç y fruyts, existint en la població bons establiments pera vendre ultramarins, robes y altres articles de luxo y necessitat, ben montats y ab tots los avenços de la industria, com hi ha també bons cafès, societats recreatives y centres d' expansió y socors mútuus de tota mena. A Amposta se celebra anyalment una fira durant los díes 14, 15, 16, 17 y 18 d' Agost, a la que concorren los habitants dels pobles dels encontorns ab corresponent assiduitat.

Lo terme està classificat en terres de primera, segona y tercera classe, quasi tot planer, afrontant al N. ab Tortosa; al S. ab Sant Carles de la Ràpita, al E. ab lo ríu Ebre y al O. ab Freginals. La extensió del meteix arriba fins a la totalitat de 16,250 hectàrees, que aparexen distribuides en l' Estat oficial en 400 de secà, 3,224 de regadíu, 400 de goret, 5 d' horta, 25 de vinya, 800 d' olivers, 600 de garrofers, 6 de fruyteràm, 1,560 de prat, 1,150 de bosch, 40 de pastures, 40 de terres ermes y 8,000 d' inútils. Produccions: 1,000 hectòlitres de blat, 1,400 d' ordi, 800 de moresch, més de 100,000 d' arròç, 30 de cigrons, 450 de faves y favons, 200 de fesols, 50 de guixes y altres llegums, 1,000 de ví, 10,500 d' oli, 900,000 kilos de garrofes, 6,000 de diverses fruytes y 2,500 de patates.

Notes històriques.—Amposta ha sigut calificada per la Ibera o Hibera de Titus Livi, encara que al parlar de Tortosa, ja exposarem los motius pera creure que aquella colonia cartaginesa no podía ésser emplaçada en la actual ciutat moderna.

En l' any 1097, lo comte de Barcelona, En Ramón Berenguer III, manà construir son primer castell al comte de Pallars, En Artal, y sa primera esglesia al monestir de Sant Cugat, y arribada la restauració fóu cedit lo territori de la dreta del baix Ebre a la ordre de Sant Joan, que constituí la famosa Castellanía de son nom y va establir son centre en dita localitat, mitjansant la donació (8 Janer 1148) del castell d' Amposta, ab lo dret de pescar en lo terme de Tortosa y-l delme de les salines pertanyents al comte donador, En Ramón Berenguer IV (385).

---

(384) Ara venen fent-se obres de restauració d' aquell temple, quin presupost de 53,353 pessetes lo govern vé satisfent per mitg de subvencions que anyalment concedeix, gestionades per l' actual batlle, En Joan Palàu.

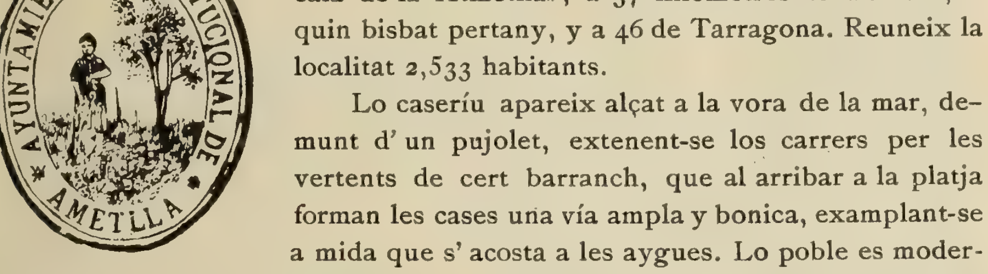
(385) *Arxíu general de la Corona d'Aragó,* llib. *varia* II, Alphonsi, fol. 115.

Formant part Amposta de la causa de Barcelona en la lluyta ab Joan II, fóu assetjat son castell, abans de rendir-se Tortosa, y defensat heroycament per sos vehins (1465), fins a son assalt y enderroch (21 de Juny de 1466). Amposta fóu saquejada per l' alcait Azau, d' Alger, que comanava un estol de corsaris (1518), embarcant-se també a Amposta lo papa Adrià VI (1522), al passar de Tortosa a Tarragona, Barcelona y Civitavecchia, com s' embarcaren en dita localitat altres personatges en los segles xvii y xix, ab motíu de les guerres de Catalunya y de la guerra de la Independencia.

En 1814, hi fóu montat un pont demunt l' Ebre, atravessant lo ríu Lord Bentinck y la expedició anglo-siciliana, ab la divisió de Whittingham y lo terç exèrcit, a les ordres del Duch del Parque.

Atmetlla

Lloch, situat al SO. de Tortosa, tocant a la platja marítima, ahont la costa constitueix una cala o regolf per varatge de barques, per quin motíu se nomena aquell lloch «La cala de la Atmetlla», a 37 kilòmetres de Tortosa, a quin bisbat pertany, y a 46 de Tarragona. Reuneix la localitat 2,533 habitants.

Lo caseríu apareix alçat a la vora de la mar, demunt d' un pujolet, extenent-se los carrers per les vertents de cert barranch, que al arribar a la platja forman les cases una vía ampla y bonica, examplant-se a mida que s' acosta a les aygues. Lo poble es modeníssim, puix va nàxer después de la guerra de la Independencia, refugiant-se los primers habitants en una torra artillada allí existent y en part enderrocada quan dita guerra per la divisió naval anglesa. S' alçaría la torra, en lo segle xviii o en lo xvii, a fí de no permetre la ocultació de naus de corsaris o de contrabandistes. Per çò les cases són modernes, de bona fàbrica, quasi totes de dos estatges, y si bé forman carrers penjants, donada sa situació, dits carrers resultan rectes, espayosos y de bon pis.

Lo nombre actual d' edificis s' acosta a 700: 191 d' un pis, 302 de dos y 186 de tres, ademés de 40 alberchs de sopluig, 23 cases en lo llogaret de Pons, y prop de 30 masíes escampades per son terme, constituint més de 20 carrers, essent los més coneguts los de Rossell, Sant Roch, Astiller, Amadèu, Sant Francesch, Candela, de la Mar, del Sol, del Angel, de Sant Joan, de Sant Pere, de Sant Antoni, de Sant Manel, de Pescadors, Major, de la Llivertat y altres, reunint també bones places, com la de la Esglesia, Nova y algunes de menys importancia.

Atmetlla va començar per reunir unes poques families que s' albergaren en les runes de la torra abans dita, dedicant-se a pescar en petites barques y al recull d' atmetlles y avellanes que arrossegavan les aygues del barranch, en les

avingudes de les tempestats pluvials del acabament del istíu, y a dita causa se deu son baptisme de la Atmetlla; passant a formar part del municipi de Perelló y anant en augment cada día per aposentar-se en dit roqueràm noves families de pescadors de la costa de Tortosa, per estimar ben resguardada la cala dels vents de mitjorn y de llevant. A mida que s' hostatjavan aquelles families en dit lloch, alçavan sa petita barraca y constituían sa llar, procurant ab son treball augmentar les hisendes y obtindre rendiments de son ofici, fins a alçar lo caseríu que vé emplaçat en los voltants de la cala. Era ja una població de més de dos mil habitants en 1891, y tractà de formar municipi independent, y ab connivencia ab Perelló, la Diputació provincial féu la concessió desitjada, començant a gaudir de sa independencia municipal en Desembre del esmentat any. Ha contribuit al desvetllament de la Atmetlla la circumstancia de passar lo ferrecarril de Barcelona a Valencia junt al poble, comptant ab

Atmetlla.—Vista general de la població

la carretera general de Tarragona a Valencia, a 4 kilòmetres de la localitat; valent-se d' una y altra vía pera lo trasport del peix a Barcelona, Tarragona, Tortosa y demés pobles del litoral, y calculant-se aquell comerç en més de 200,000 pessetes anyals.

L' ajuntament des de sa constitució sosté dues escoles elementals, procura atendre als demés serveys administratius y sos camins locals resultan ben conservats. En lo poble hi ha establert un destacament de carrabiners.

La esglesia parroquial, si bé es de bona fàbrica, resulta reduhida y pobrament ornamentada. Està dedicada a la Purificació de la Verge, diada de la festa major del poble, encara que se celebran també les festes de Sant Joan, Sant Pere y Sant Francesch, patrons de barri. Hi ha una residencia de Germanes Carmelites pera donar instrucció a les noyes pobres.

Les terres del terme municipal són de secà y bastant planeres, excepte petits hortets prop de la població, regats ab les aygues de pous y cinies, puix

es terreny sense fonts naturals, y lo vehinat utilisa la de cisterna per les necessitats domèstiques. Dit terme afronta al N. ab Vandellors; al S. ab Pere-

Clixé de Ignasi Ramón

Atmetlla.—La platja

lló; al E. ab la mar Mediterrània, y al O. ab Ampolla, agregat de Perelló, extenent son radi a unes 7,000 hectàrees de conrèu, quins detalls venen encara compresos dins dels que corresponen al poble de Perelló, del que, com havèm dit, fóu un de sos agregats uns 20 anys enrera.

Benifallet

Vila aposentada al NE. de Tortosa, junt a la riba esquerra del ríu Ebre, en les derreres ramificacions de la serra de Cardó, a la distancia de 18 kilòmetres de la ciutat capsalera de son partit y bisbat, y 71 de Tarragona. Lo nombre d' habitants es de 2,040.

Lo caseríu se troba emplaçat en la vertent d' un tossal, a 30 metres del ríu, constant de 376 edificis, 24 d' un pis, 44 de dos y 308 de tres, ademés de 12 en lo llogaret de Costumà, 32 masíes y infinitat de barraques o alberchs de sopluig, constituint uns catorze o quinze carrers ab alguna petita plaça sense cap importancia.

L' ajuntament té al servey de la instrucció pública dues escoles elementals de primera ensenyança. Fins ara no havía pogut gaudir més que de camins de ferradura, que procurava conservar. Però en lo present any 1911, s'està acabant la carretera que ha d' unir Benifallet ab Tivenys. Reb lo corrèu ab peató per les ambulancies de Tortosa y Mora la Nova.

Compta Benifallet ab esglesia parroquial de bona arquitectura, espa-

yosa y d' ordre corinti, dedicada a Sant Bartoméu, festa major del poble. També dins del terme hi ha alçada la ermita de la Nativitat de la Verge, a la que professan sos vehins singular devoció.

A 5 o 6 kilòmetres de la població, cap a la montanya, hi han dues notables coves, que hi ha qui suposa pugan comunicar-se. Estàn plenes d' estalagtites y estalagmites y si-s té compte en no permetre la destrucció d' algunes cambres novellament descobertes, han de donar notoria fama a aquesta població.

Balneari de Cardó.—En la serra de Cardó, compresa en aquell terme, vé montat lo balneari, quines aygues bicarbonatades, càlciques arsenicals, són mólt conegudes pera la curació de determinades enfermetats, com l' herpetisme,

Plan y carrers de Benifallet (Revisat per l' Ajuntament)

Escala: 1 : 5000

1. Carrer del Ríu.
2. Baxador d' En Gras.
3. Baxador del carrer Major al ríu.
4. Carrer Major.
5. Id. de Tortosa.
6. Id. de la Abadía.
7. Id. de la Escaleta.
8. Id. del Cargol.
9. Id. Nou.
10. Id. de la Ermita.
11. Id. del Forn.
12. Id. de les Roques.
13. Id. del Cargol.
14. Id. de la Rosa.
15. Plaça Major.
16. Carrer d' Anfòs XIII.
17. Ermita.
18. Carrer de Reus (Example).
19. Id. Magrinyà (Id. en construcció).
20. Baxador a la barca de pas sobre lo ríu Ebre.

lo neurosisme y eretisme, les dispepsies, les anèmies y clorosis y la litiassis o diatessis úrica, segons les manifestacions de diferentes entitats tècniques y de coneguts metges de la nostra terra.

Contribueix no poch a la restauració física, la situació del balneari en lo curs de la serra, en un terreny lo més agrest y rústech, rodejat de pinars, ab varietat de barranchs que convergexen ab la nomenada serra de Sant Hilari de Cardó, conegut desert ahont establiren los frares Carmelites Descalçats un convent de la ordre carmelitana, en los primers anys del segle XVII, pera retir y santificació de llurs regulars.

En la vall de Cardó fluexen diverses fonts, totes de rica ayga, encara que les nomenades de la Columna, a 450 metres del balneari y 554 del nivell de la mar; la de Sant Roch, a 580 metres, y la de Sant Joseph a una alçada semblant a les anteriors, són les que merexen proprietats singulars pera contribuir a la curació de les enfermetats abans assenyalades, essent una estació estiuenca mólt recomanable, tant per lo servey del balneari, dotat de tota mena de comoditats, com per la diferencia de temperatura, sempre de 8 o 10 graus més baxa que la regnant en la regió catalana, especialment des de Barce-

lona a la ratlla del territori de Valencia (386). L' anàlisis de dites aygues ha donat los següents resultats, ademés dels gasos en disolució:

Font de la Columna.— Substancies fixes: Bicarbonat potàssich, o'00099 grams; sòdich, o'00231; càlcich o'12953; estròncich, indicis; magnèsich 0,01758; ferrós, 0,00407; manganès, indicis. Sulfat càlcich, 0,09856; manganèsich, o'02765; Clorur sòdich, o'00388; càlcich, o'00312; magnèsich, o'00503. Silicilat sòdich, o'0433; magnèsich, o'00184. Arseniat càlcich o'00041 y altres ingredients de menys importancia.

Font de Sant Roch.—Bicarbonat potàssich, o'0018; sòdich, o'00487; càlcich, o'12571; estròncich, indicis; magnèsich, o'01411; ferrós, o'00378; man-

Benifallet.—Balneari de Cardó

ganès, indicis. Sulfat càlcich, o'06462; magnèsich o'02471. Clorur sòdich o'00462; càlcich, o'00097; magnèsich, o'00428. Silicilat sòdich o'00189; magnèsich, o'00703. Arseniat càlcich, o'00038.

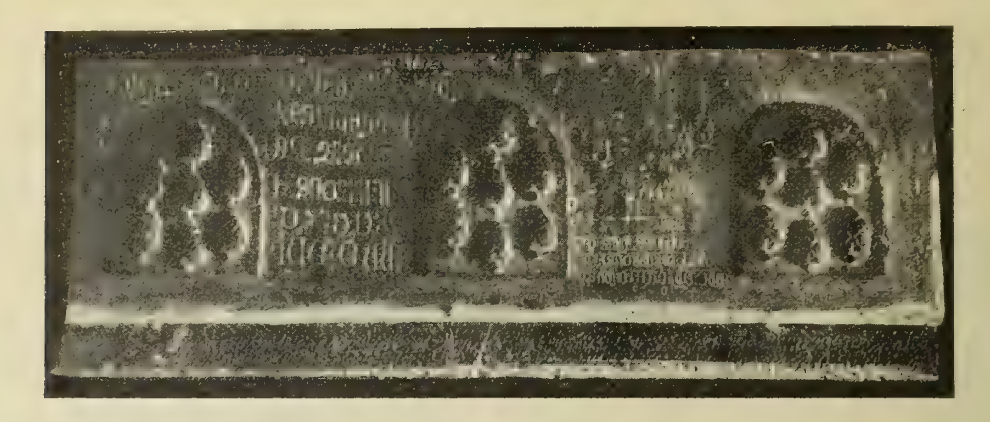
Font de Sant Joseph.— Bicarbonat potàssich, o'00116; sòdich, o'00342; càlcich, o'14884; estròncich, indicis; magnèsich, o'02361; terrós, o'00153; manganès, indicis. Sulfat càlcich o'03751; magnèsich, o'010724. Clorur sòdich,

(386) Lo balneari y proprietat de les aygues pertany a En Salvador Cabestany, de Barcelona, essent la temporada del meteix del 15 de Juny al 15 de Setembre, passant des de Tortosa ab carruatge per la carretera que des de Tivenys conduheix al establiment o des de Mora la Nova per lo ferrecarril dels directes, per mitg d' una hora d' automòvil. Respecte de les condicions terapèutiques de les aygues de Cardó, fóu publicada una *Memoria* per lo metge director del balneari, En Leonci Bellido y Díaz, en 1891, impresa a Barcelona en l' establiment tipogràfich de Salvador Manero.

o'01244; càlcich 0,00000; magnèsich, o'00511. Silicilat sòdich, 0,00265; magnèsich, o'00254. Arseniat càlcich, indicis y altres ingredients.

En resúm aquells manantials han sigut classificats en l' ordre de Bicarbonatats; genre de Bicarbonatats càlcichs y varietat d' arsenicals, contenint totes les aygues gran quantitat de nitrògen, ab més proporció que les de Panticosa y Urberuaga.

Terme de Benifallet.—Lo terme de Benifallet es de regular calitat, regable en la part propera al poble, junt al ríu Ebre, y montanyós en lo restant, quines afrontacions són: al N. ab lo de Miravet, al S. ab lo de Tivenys, al E. ab lo de Perelló y al O. ab Prat de Comte. Sa extensió s'aproxima a 5,368

Benifallet.—Làpida d' una sepultura oberta dins lo gruix d' una paret, en la esglesia parroquial

hectàrees de terreny, quina classificació es de 644 de secà, 23 de regadíu, 116 de vinya, 147 d' olivers, 227 de garrofers, 150 d' atmetllers, 476 de bosch, 407 de pastures, 1,565 de terres ermes y 1,643 d' inútils.

Produccions: 2,820 hectòlitres de blat, 1,430 d' ordi, 80 de civada, 80 de moresch, 20 de cigrons, 40 de faves y favons, 30 de fesols, 4 de guixes y altres llegums, 660 de ví, 441 d' oli, 75,000 kilos d' atmetlles, 227,000 de garrofes, 1,000 de patates y 2,000 de ferratges.

Notes històriques.—Benifallet deu son orígen als serrahins, axís que a arrel de la conquesta la localitat se trobava poblada d' alarbs, constant sa naturalesa en lo meteix repartiment de terres, ahont se fà esment de moros que tenían finques en aquell lloch y foren donades als restauradors. Sembla que aquell lloch va ésser repoblat per los Templers o pêls Montcades, y lo de Costumà fóu cedit a En Berenguer Pinyol.

Després de la restauració, la historia de Benifallet es de poch interès, sols se sab que prengué bona part en les lluytes del segle XIII entre Templers y Montcades per una banda y la familia d' Entença per la altra, de que ja havèm fet esment en altres ocasions.

La Cènia

Vila de 3,390 habitants, emplaçada en un planer a la esquerra de cert barranch per ahont lliscan les aygues del ríu Cènia, a més de 30 kilòmetres de Tortosa, en lo extrém de la nostra provincia y

prop d'un centenar de Tarragona.

Constituexen lo nucli de població uns 887 edificis, 212 d'un pis, 453 de dos y 222 de tres o més, ab una quarantena de masíes o cases de camp y més de cent alberchs de sopluig, alçats en son terme municipal, formant

La Cènia.—Vista general de la població

uns vinticinch o trenta carrers irregulars, ab varies places y diferentes placetes.

Per atendre a la ensenyança pública son ajuntament té montades dues escoles elementals, una per cada sexe, gaudint los mestres de casa y retribucions; procura la conservació de camins vehinals; disposa d' illuminació pública per mitg de la electricitat, y compta pera relacionar-se ab Tortosa ab la carretera provincial de Santa Bàrbara per la Galera a La Cènia, rebent lo corrèu diari per comunicació rodada per mitg de la ambulancia de Valencia a Barcelona. Correspòn també a La Cènia un destacament de la Guardia civil.

La esglesia parroquial es un bon edifici de capacitat suficient y de regular distribució de llums. Resulta dedicada a Sant Bartoméu, diada de la festa major del poble, y servida per un rector d' ascens y un coadjutor.

Dins del terme s' alça un ermitori dedicat a la Verge de Pallerols, situat en una montanya que dista 6 kilòmetres de la població.

Encara que la agricultura es la font principal de riquesa de La Cènia, hi ha desenrotllada alguna industria, puix existexen en son terme varies fàbriques de paper.

Lo terreny es de mitjana calitat, y la part planera vé regada per les aygues del ríu que dóna nom a la vila, afrontant lo terme per N. ab Mas de Barberans, al S. ab los de Trayguera, Canet y Rossell (Castelló de la Plana), per sol ixent ab lo de Ulldecona y per sol ponent ab la antiga tenencia de Benifasar. La extensió del meteix arriba a 20,961 hectàrees, classificades en 610 de secà, 115 de regadíu, 486 de vinya, 1,565 d' oliverar, 11,268 de bosch, 3,182 de pastoreig, 3,164 de terres ermes y 571 d' inútils.

Aquelles terres produhexen, per terme mitg, 3,330 hectòlitres de blat, 2,000 d' ordi, 500 de moresch, 500 de fesols, 3,388 de ví, 4,695 d' oli y 2,000 de patates.

S' ha suposat a La Cènia metròpoli dels antichs sicans de que fà esment Thucidides, suposició mólt aventurada, filla tant sols de la semblança ab los noms.

Al començar l' any 1463, La Cènia fóu assetjada per la gent de Joan II a les ordres de Frà Biure, essent lliberada per la host de Tortosa.

Freginals

Lloch emplaçat entre les ramificacions de la serra de Montsià, al S. de Tortosa, distant de dita ciutat uns 18 kilòmetres y 96 de Tarragona. Son nombre d' habitants es de 762.

Sa situació, demunt de terreny desigual y montanyós, dóna lloch a la irregularitat de sos carrers, que-ls composan 217 edificis, 48 d' un pis, 102 de dos y 67 de tres, 5 masíes y 41 alberchs de sopluig dins de son terme.

També costeja l' ajuntament dues escoles elementals de primera ense-

nyança, una per quiscún sexe, y reuneix diferents camins vehinals, regularment conservats, per sa relació ab los pobles vehins, alguns carreters, gaudint de la carretera reyal de Tarragona a Valencia, que passa a un kilòmetre del poble, com pot utilisar la estació de Santa Bàrbara, a 5 kilòmetres, per comunicar-se ab Tortosa. Reb lo corrèu per la ambulancia de Valencia a Barcelona, estació y peató de Santa Bàrbara.

La esglesia parroquial es tota de pedra picada, d' una sola y espayosa nau y forma claustral, començada en 1742 y acabada als pochs anys. La dedicació es a Sant Bartoméu, ab regular retaule del altar major y altres sis altars, tres per banda, servint-la un rector d' entrada.

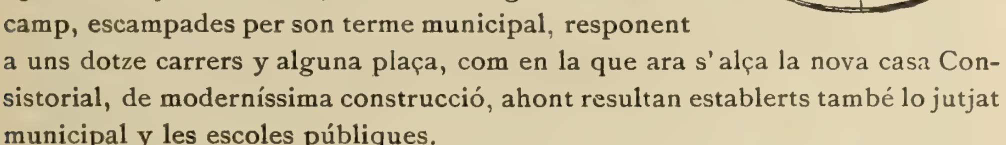
Lo terreny del terme es de secà, puix no hi ha fonts ni rieres, servint-se los habitants per los usos domèstichs de les aygues de pous y cisternes.

Les afrontacions de dit terme són: al N. ab lo de Godall, al S. ab Sant Carles de la Ràpita, al E. ab Amposta y al O. ab Ulldecona. Sa extensió queda reduhida a 1,470 hectàrees de terreny, classificades en 20 de secà, 234 de vinya, 610 d' olivers, 39 de garrofers, 60 de prat, 260 de bosch, 180 de pastures, 7 de terres ermes y 60 d' inútils.

Produccions: 47 hectòlitres de blat, 82 d' ordi, 85 de civada, 6 de sègol, 4 de moresch, 25 de cigrons, 137 de guixes y altres llegums, 1,467 de ví, 1,875 d' oli, 39,000 de garrofes, 1,371 de patates y 137 de ferratges.

Galera

Vila emplaçada entre los Ports de Tortosa y la serra de Godall, al SO. de la ciutat, capsalera de son partit judicial y bisbat, a 17 kilòmetres de la metexa y 97 de Tarragona. Té 1,468 habitants.

La població es planera ab edificis de bona fàbrica, comptant-ne fins al nombre de 393, 69 d' un pis, 236 de dos y 88 de tres, ademés d' algunes cases de camp, escampades per son terme municipal, responent a uns dotze carrers y alguna plaça, com en la que ara s' alça la nova casa Consistorial, de moderníssima construcció, ahont resultan establerts també lo jutjat municipal y les escoles públiques.

L' ajuntament costeja dues escoles elementals de primera ensenyança; pot relacionar-se ab Tortosa per la carretera provincial de Santa Bàrbara a La Cènia, que atravessa la població, y acostuma a conservar los camins vehinals, singularment lo que conduheix a Amposta per Masdenverge, rebent lo corrèu per la ambulancia de Valencia a Barcelona, estació y peató de Santa Bàrbara.

La esglesia parroquial es de bona fàbrica, d' una sola nau de regulars dimensions y la meytat del edifici forma part d' una antiga torra, alçada per la ordre dels hospitalers, de qui depenjà lo poble durant la Etat mitjana. Dita esglesia fóu dedicada a Sant Llorenç, diada de la festa major del poble, y la serveix un rector d' entrada.

Lo terme municipal, en part planer y en part montanyós, reuneix algunes hortes regades per les aygues de varies fonts que naxen al peu de les serres, afrontant al N. ab Santa Bàrbara, al S. ab Godall, al E. ab Amposta y al O. ab Ulldecona. La extensió de dit terme es de 5,646 hectàrees de terreny, repartides en 89 de secà, 1 de regadíu, 456 de vinya, 1,551 d' olivers, 101 de garrofers, 1,000 de bosch, 2,000 de terres ermes y 384 d' inútils.

Galera.—Vista parcial de la població

Produheix: 270 hectòlitres de blat, 60 d' ordi, 30 de cigrons, 40 de faves y favons, 20 de fesols, 30 de veces, 20 de guixes y altres llegums, 3,648 de ví, 4,953 d' oli, 101,000 de garrofes y 229 de patates.

Se creu que la vila es d' origen romànich, puix encara vé conservant-se una torra que presenta tot lo caràcter d' obra romana, havent-se fet troballes de monedes imperials dins de la vila y de son terme.

Ginestar

Vila situada al N. de Tortosa, al cap del partit judicial, junt a la riba esquerra del Ebre y al peu d' una de les estribacions de la serra nomenada Mola del Mont, quin punt més alt dins del terme es lo nomenat Puig Pedregós, trobant-se a la distancia de 36 kilòmetres de Tortosa, a quin bisbat també pertany, y a 54 de Tarragona. Compta ab 1,715 habitants.

Lo nucli principal del poblat resulta fonamentat en un planer hermós, quines terres feconda aquell ríu, composant-lo 431 edificis, 33 d' un pis, 48 de dos y 350 de tres o més, ab 5 masíes

constantment habitades y 64 barraques o cases de camp pêls quefers de la pagesía, responent a la totalitat de 29 o 30 carrers regulars, ab varies places, empedrades y espayoses.

Compta la vila, pera lo desenrotllo de la primera instrucció, ab dues escoles elementals, una pera cada sexe, ab retribucions y casa per los mestres, y

Ginestar.—Vista general de la població

no té més que camins vehinals pera lo tràfech y trasport dels fruyts, generalment en mal estat de conservació, excepte lo que va des de Mora la Nova al balneari de Cardó, per ahont passan los automòvils que conduhexen al meteix durant la temporada d' istíu. Se reb lo corrèu per la estació de Mora la Nova,

en la línia dels directes, cartería y peató de Mora d' Ebre. La vila està illuminada pêl gas acetilè.

La esglesia parroquial es de sòlida arquitectura, espayosa y de forma claustral, ab bona distribució de llums, dedicada a Sant Martí, diada de la festa major, y servida per un rector que portava abans lo títol de Prior, per depenjar son patronat de la ordre de Sant Joan, comptant també ab son coadjutor.

En la part planera, lo terreny es de bona calitat, apropòsit per tota mena

Ginestar.—Vista del ríu Ebre

d' hortalices y fruytes, y en la de secà resulta també frescal pera lo conrèu d' atmetllers, olivers y vinya.

Lo terme municipal afronta al N. ab lo ríu Ebre y terme de Tivissa, al S. ab lo de Rasquera, al E. ab lo terme de Tivissa y al O. ab lo de Miravet.

La extensió del meteix vé calculada en 1,865 hectàrees de terreny, distribuides en 200 de secà, 60 de regor, 200 de goret, 41 d' horta, 126 de vinya, 150 d' olivers, 1 de garrofers, 550 d' atmetllers, 6 de fruyteràm, 60 de prat, 10 d' arbreda, 13 de bosch, 200 de pastures, 30 de terres ermes y 289 d' inútils.

Produccions: 1,700 hectòlitres de blat, 1,400 d' ordi, 59 de civada, 30 de sègol, 800 de moresch, 10 de cigrons, 120 de faves y favons, 500 de fesols, 25 de guixes y altres llegums, 20 de veces, 5,500 de ví, 450 d' oli, 356,400 kilos d' atmetlles, 2,000 de garrofes, 18,000 de fruytes diverses, 50,000 de patates, 25,000 d' hortalices, 5,000 de seda y 118,800 de ferratges.

Notes històriques.—Ginestar va deure son orígen a la restauració cristiana, ab lo nom de Masía de la Ginesta, rebent dels Templers la carta de població en 1206, y passant a mans de la del Hospital al ésser suprimida la primera. Prengué també part en les lluytes de Templers y Entences, en lo segle XIII,

y ha sofert en varies ocasions grans danys ab les inundacions del ríu Ebre, sobretot en la del any 1787, y la derrera que fóu lo día 23 d'Octubre de 1907, en que aplegà tot lo poble y la ayga arribà en algunes cases a cinch metres d'alçaria, malmetent tota la horta y matant quasi tots los arbres fruyters.

Godall

Lloch ab 1,885 habitants, situat dins de les estribacions de la serra de son nom, al SO. de Tortosa, distant 16 kilòmetres de dita ciutat y 66 de la capsalera de la provincia.

Resulta emplaçada la població en certa fondalada, que voltejan varies montanyes, trobant-se assentat lo caseríu en carrers irregulars, donada la configuració general del paviment.

Godall compta ab 436 edificis, 88 d'un pis, 298 de dos y 50 de tres, ab 4 masíes habitades y més de 80 relatives a alberchs de sopluig de la pagesía, distribuits los primers en 16 o 17 carrers y dues places.

Sosté l'ajuntament dues escoles elementals pera la ensenyança pública, una pera cada sexe, y se preval de camins vehinals pera ses relacions mercantívoles, especialment per lo que uneix les dues carreteres de Santa Bàrbara a La Cènia y de Santa Bàrbara a Ulldecona, rebent lo corrèu per la ambulancia de Valencia a Barcelona, estació y peató de Santa Bàrbara.

Sa esglesia parroquial resulta de bona construcció, d'una nau de regulars dimensions, ab la frontalera a un de sos costats, y en son interior tots los retaules són daurats y de bon escarpell. Si bé dita esglesia vé dedicada al Santíssim Salvador, les festes del poble se celebran en los mesos de Maig y Agost.

Lo terreny del terme es de mitjana calitat, montanyós en bona part, ab roqueràm y boscall, tenint prop la serra de son nom que la constituexen varietat de turons alçats demunt del nucli principal.

Afronta dit terme pêl N. ab lo de la Galera, per E. ab lo de Freginals y per S. y O. ab lo d'Ulldecona. 3,084 hectàrees de terreny composan sa total extensió y resultan distribuides en 376 de secà, 50 de goret, 602 de vinya, 694 d'olivers, 164 de garrofers, 430 de pastures, 736 de terres sense conrèu y 32 d'inútils.

Se produhexen a Godall o en son terme 385 hectòlitres de blat, 1,000 d'ordi, 100 de civada, 5 de sègol, 10 de moresch, 55 de cigrons, 40 de faves y favons, 10 de fesols, 45 de veces, 30 de guixes y altres llegums, 4,000 de ví, 2,082 d'oli y 200,000 kilos de garrofes.

Antigament dit poble se nomenava Codair, havent sofert la petita variant que ha transformat lo títol ab lo de Godall. Algú ha soposat que son origen

es de la època wissigòtica, degut al de la raça dels barbres que s' hostatjà dins de Tortosa, tenint en compte la semblança del nom, semblança que podría pervindre també d' altres causes.

Mas de Barberans

Lloch fonamentat al peu d' una montanya propera als Ports de Tortosa, passada la plana de la Galera, en direcció a la montanya de Caro, que-s troba alçada a més de 1,400 metres demunt del nivell de la mar; a 12 kilòmetres de la ciutat tortosina, son cap de partit y bisbat, y a 95 de Tarragona. Reuneix lo poble 1,602 habitants.

Mas de Barberans compta ab 361 edificis, 45 d' un pis, 241 de dos y 75 de tres, ab 7 masíes quasi sempre habitades y 224 alberchs de sopluig o barraques de pagesía, escampats per son terme, formant los primers deu o onze carrers y algunes placetes; encara que tot es irregular y de mal paviment.

Dues escoles elementals, sostingudes per l' ajuntament, donan la ensenyança primaria a noys y noyes; per diferents camins vehinals, en general ben conservats, se relaciona ab Tortosa, Galera, Santa Bàrbara y Ulldecona, y reb lo corrèu per la estació, cartería y peató de Santa Bàrbara, portat per la ambulancia del ferrecarril de Valencia a Barcelona.

Si bé la esglesia parroquial es de bona fàbrica apareix pobrement ornamentada, venint dedicada a Sant March, festa principal del poble y servida per un rector de ínfima categoría.

Lo terme municipal es bastant montanyós y sols conté alguns petits hortets, regats per una cequia que recollint les aygues de les fonts naturals de la serra dels Ports de Tortosa, les conduheix després de 11 kilòmetres de canalisacio descoberta al interior del poblat per atendre als usos domèstichs, servint les sobrants pera la regor d' aquells hortets.

Les afrontacions del terme són: per N. ab lo de Roquetes, per S. ab lo de La Cènia, per sol ixent ab lo de la Galera y per ponent ab Santa Bàrbara. Sa extensió queda fixada en 7,751 hectàrees de terreny, que se classifican en 378 de secà, 189 de goret, 484 de vinya, 2,462 d' olivers, 252 de bosch, 1,301 de pastures, 2,603 de terres ermes y 82 d' inútils.

Se cullen en aquell terme 1,287 hectòlitres de blat, 2,000 d'ordi, 106 de cigrons, 169 de faves y favons, 21 de guixes y altres llegums, 3,353 de ví, 7,386 d' oli y 7,500 de patates.

La radical de *Mas*, ab que comença lo nom del poble, sembla indicar que son origen es del período de la dominació alarb.

Masdenverge

Lloch emplaçat en un plà rodejat de montanyes per la part oriental, al S. de Tortosa y a 12 kilòmetres de dita ciutat, axís com a 70 de Tarragona. Se composa de 768 habitants.

Lo caseríu vé format ab 199 edificis, 10 d' un pis, 150 de dos y 39 de tres, de la casa que nomenan lo Xalet, ab altres dos edificis inhabitats, y de 19 masíes y 52 alberchs pera quefers de la pagesía en son terme, essent set o vuyt los carrers en que resulta distribuida la població y dues places.

L' ajuntament sosté dues escoles elementals, procura la conservació dels camins vehinals, sobretot lo que lo relaciona ab Amposta, camí carreter y quasi carretera, y reb lo corrèu per la estació, cartería y peató de Santa Bàrbara.

La esglesia parroquial es reduhida y pobrament ornamentada, servint-la un vicari nutual y essent dedicada a la Verge del Roser, diada de la festa major.

Lo terme municipal resulta bastant secadíu, de manera que-l poble se preval de pous y cisternes pera lo servey de les cases, afrontant dit terme per N. ab lo de Tortosa, per S. ab lo d' Amposta, per E. ab lo de Freginals y al O. ab lo de Santa Bàrbara.

S' extén dit terme fins a reunir no més que 1,511 hectàrees de terreny, distribuides en 140 de secà, 51 de regor, 80 de vinya, 680 d' olivers, 176 de garrofers, 100 de bosch, 188 de terres ermes y 96 d' inútils.

Produccions: 1,150 hectòlitres de blat, 4,000 d' ordi, 130 de civada, 40 de sègol, 80 de moresch, 10 de cigrons, 60 de faves y favons, 50 de fesols, 50 de veces, 40 de guixes y altres llegums, 560 de ví, 2,040 d' oli, 176,000 kilos de garrofes, 1,160 de patates y 1,000 de ferratges.

Pauls

Lloch de 1,244 habitants, aposentat en lo declíu de les escabroses montanyes que constituexen los Ports de Tortosa, a 22 kilòmetres de dita ciutat y 86 de Tarragona, en direcció al NO. de la primera, cap de son bisbat y partit judicial.

Composan la agrupació principal del poble 293 edificis, 19 d' un pis, 20 de dos y 254 de tres, ademés del caseríu de les Parellades, a 5 kilòmetres, format per 15 cases; altres 15 en lo de la ermita de Sant Roch, a 4 kilòmetres; lo de Vall d' En Bages, a 6 kilòmetres, y 16 edificis, axís com 23 masíes y més de 50 barraques de sopluig, escampades per lo terme, distribuits los primers en deu o dotze carrers estrets y penjants, ab escales com un anfitea-

tre, com també varies placetes, ahont s' alçan la casa Consistorial, la presó y l' hospital, que res tenen de particular esment.

Per atendre a la instrucció pública l' ajuntament costeja dues escoles elementals, una corresponent a cada sexe, y pera les necessitats de son tràfech compta ab la carretera de Gandesa a Tortosa, que passa a 4 kilòmetres del poble, ademés d' alguns camins vehinals, de ferradura, regularment conservats; rebent lo corrèu per la ambulancia de Valencia a Barcelona, estació y conducció de Tortosa a Gandesa y Alcanyíç, y peató de Xerta.

Si bé la esglesia parroquial es de sòlida construcció y espayosa, no hi ha més altar que lo principal, trobant-se alçada en la part més alta de la població, al peu de les runes d' un antich castell de moros. Sa dedicació fóu feta al Natalici de la Verge, diada de la festa principal del poble, existint a 3 kilòmetres l' ermitori de Sant Roch, en mitg d' un espès bosch de pins y alzines, y una font de rica ayga que brolla prop del edifici, la qual serveix pera atendre a les necessitats dels vehins, conduhida convenientment fins a la localitat.

Lo terme municipal es montanyós, ab mólts boschs y pastures que permeten la cría de bestiar de llana, y com naxen altres fonts en diferents llochs, aprofitan los vehins aquelles aygues pera petits horts, que formant bancalades venen regant les terres.

La afrontació d' aquell terme resulta limitada al N. per lo de Prat de Comte, al S. per Alfara, al E. per Xerta y al O. per Horta. Sa extensió es de 3,395 hectàrees de terreny, classificades en 158 de secà, 70 de regadíu, 158 de goret, 145 de vinya, 87 d' olivers, 27 de garrofers, 56 d' atmetllers, 61 de bosch, 968 de pastures, 1,581 de terres ermes y 84 d' inútils.

Se cullen en lo terme de Pauls 474 hectòlitres de blat, 400 d' ordi, 540 de moresch, 100 de cigrons, 196 de faves y favons, 100 de fesols, 870 de ví, 261 d' oli, 22,400 kilos d' atmetlles, 27,000 de garrofes y 20,000 de patates.

Per la troballa de monedes wissigòtiques en dit terme, s' ha deduhit ab més o menys fonament que son origen es d' aquell període històrich. Durant lo segle XIII resulta de fèu particular, donat a En Joan de Brusca, fonamentador d' Abocacer de Valencia, y mantenint-se fora del cercle de les ordres relligioses que en premi de contribuir a la conquesta de Tortosa acapararen la propietat feudal de bona part del territori de la dreta del baix Ebre.

Perelló y Ampolla

Lloch situat a sol ixent de Tortosa, en una fondalada, que rodejan varies montanyes, a 20 kilòmetres d' aquella ciutat y 72 de la capsalera de la provincia. Compta ab 4,160 habitants.

Està compost son caseríu de 671 edificis, 380 d' un pis, 194 de dos y 97 de tres, ademés del agregat d' Ampolla que-n té 113, 67 d' un pis, 41 de dos y 5 de tres, reunint també 196 masíes o cases de camp, entre habitades y no

habitades, y 440 barraques o alberchs de sopluig y corrals en son dilatat terme.

Lo nucli principal del poblat vé constituint trenta tres o trenta quatre carrers, estrets y torts, si bé en general planers, havent-hi també varies places.

L' ajuntament gaudeix de bona casa Consistorial, presó y alberch modernament construit y pagat per una familia piadosa pera recollir als pobres tranzeunts, quina inauguració va tindre lloch lo día 25 de Juliol del any 1898, costejant de fondos del comú dues escoles elementals, una per quiscún sexe, y encara que la carretera general de Tarragona a Valencia passa per son terme, se preval de diferents camins vehinals, en general ben conservats, pera relacionar-se ab los pobles dels encontorns. A Perelló hi ha també un destacament de la Guardia civil.

Per l' agregat d' Ampolla, ahont hi ha estació, passa lo ferrecarril de Tarragona a Valencia, rebent per ambulancia lo corrèu diari, conduhit a Perelló per un peató del ajuntament.

La situació del poble ab son agregat, y ab lo d' Atmetlla, ara independent, ha fet de Perelló un petit centre comarcal, celebrant tots los anys una fira, lo día 15 d' Abril, bastant concorreguda de mercaderíes y de vehins dels pobles immediats.

La esglesia parroquial es de sòlida arquitectura, d' una sola nau, d' ordre corinti y forma claustral, ab bon altar major y sis als costats, tres per banda, possehint també la parroquia un bell Crist, imatge regalada per la familia que alçà l' establiment benèfich, portada a Perelló y benehida lo día abans de inaugurar-se aquell establiment. La dedicació de dita esglesia fóu feta a la Assumpta, diada de sa festa major, y per lo servey de la metexa hi ha instalat un rector ab son vicari.

Ampolla.—Resulta aquell llogaret un caseríu de banys, agregat al ajuntament de Perelló, distant uns 10 kilòmetres y ahont s' hi calculan unes 450 ànimes, quasi totes pertanyents a families pescadores, puix es la principal ocupació a que-s dedican, prevalent-se de la vía ferrada pera lo transport del peix a Barcelona, Tortosa y altres punts, y de la platja arenosa que allí s' extén, junt al poble, pera lo varament de les barques, y pera les barraques de banys de la mar, ahont van a banyar-se los vehins de Tortosa y d' altres localitats de ses vorades.

L' ajuntament de Perelló ha establert a Ampolla dues escoles incompletes elementals, y l' agregat té una bona esglesia de moderna construcció, dedicada a Sant Joan Baptista, festa major del lloch, y servida per un vicari nutual. En les afores del lloch hi ha una petita capella particular de que se serviren los vehins d' Ampolla pera complir sos devers relligiosos, abans de construir-se la esglesia parroquial.

Tant lo poble de Perelló, com lo llogaret d' Ampolla, se prevalen de cisternes y pous pera los usos domèstichs, puix no tenen fonts naturals properes.

Lo terme general de Perelló es bastant montanyós, comprensíu de les estribacions mitjornals de la serra de Balaguer, de les de Capsida y de la famosa punta del Cant del Gall, a més de 800 metres del nivell de la mar, encara que aquesta dista tan sols uns 10 kilòmetres de la montanya. Dit terme afronta al N. ab Vandellors, al E. ab Atmetlla, al S. ab la mar mediterrània, y al O. ab Tivenys y Tortosa. Sa extensió es de 22,724 hectàrees de terreny, corresponent les assenyalades posteriorment al terme de la Atmetlla, quina distribució pot fer-se en 1,204 de secà, 8 de regadíu, 100 de sembradura, 2 d' horta, 852 de vinya, 3,188 d' olivers, 1,564 de garrofers, 8,582 de boscall, 6,098 de terres sense conrèu y 1,135 d' inútils.

Ampolla.—Vista parcial de la població

Produccions: 5,340 hectòlitres de blat, 6,400 d' ordi, 3,200 de civada, 202 de moresch, 12 de faves y favons, 11 de fesols, 7,668 de ví, 9,564 d' oli, 1.564,000 kilos de garrofes y 450 de patates.

Notes històriques.—Ab bastant fonament vé soposant-se que Perelló es la antiga *Trajacàpita* de la època romana, una vegada passat lo *sub-saltu*, que ha sigut fixat en lo coll de Balaguer. La troballa de monedes del imperi y alguns fragments de *tègulas* y ceràmica en dit lloch, fan creure si en realitat l' emplaçament de la localitat romana corresponía al actual poble.

De la existencia de Perelló se-n té nota en los primers anys del segle XIV, quan la regina Blanca, muller de Jaume II, establí l' Hospitalet, *circa locum Fontis Perilionis,* havent-hi ja parroquia en 1327, puix part de ses rendes foren unides a dit Hospital, segons manament del papa Joan XXII, en butlla del any dotze de sòn pontificat. Lo propri rey En Jaume II donà la carta de població a sos vehins per aquell temps. Poch augment va tindre lo poble en los anys y segles següents, tota vegada que fóu atropellat en varies ocasions, especialment en l' any 1652 per les naus de corsaris, estacionades a Hospitalet, y per les tropes del marquès de Vélez en 1640, quan la sublevació de Catalunya.

La empenta de Perelló es deguda al segle XVIII, per virtut de les disposicions dels reys de la casa de Borbó, afavorint la agricultura, y per la situació creada ab la carretera general de Tarragona a Valencia, construida a principis del segle XIX, puix es un punt d' etapa dels viatgers entre Tarragona y Tortosa.

Rasquera

Lloch de 1,465 habitants, emplaçat a la esquerra del ríu Ebre, a uns 3 kilòmetres d'aquell ríu, a certa altura, y en la vertent d'una montanya formada ab los estreps del Nort de la serra de Cardó, a 25 kilòmetres de Tortosa, a quin bisbat pertany y a 53 de Tarragona.

Lo caseríu se composa de 263 edificis, 35 d'un pis, 116 de dos y 112 de tres, ademés de 4 masíes y 159 barraques de sopluig escampades per son terme, constituint uns dotze o tretze carrers y una plaça, los primers quasi tots estrets, penjants y mal empedrats.

L'ajuntament costeja dues escoles elementals, gaudint los mestres de casa y retribucions; no té més sortida que per camins vehinals, que procura conservar, y reb lo corrèu per la ambulancia de Barcelona a Fayó, estació de Mora la Nova, cartería y peató de Mora d'Ebre.

La esglesia parroquial es de regular fàbrica, espayosa y de forma claustral, ab sis columnes que sostenen la nau del centre. Encara que està dedicada a Sant Joan Baptista, la festa del patró del poble es Sant Domingo, venerat en un ermitori immediat al caseríu.

Lo patronat de la parroquia, servida per un rector d'entrada, corresponía a la ordre de Sant Joan, per quin motíu dit pàrroco prenía lo títol de prior.

Clixé de J. Valentín

Rasquera.—Vista general de la població

Si bé en les afores de la població naix una font, les aygues són salabroses, y en son terme escassejan tant que en les temporades de sequetat los vehins han d'anar a buscar-les al ríu Ebre pera sos usos domèstichs. No hi ha més riera que la coneguda ab lo nom de Ríu sech.

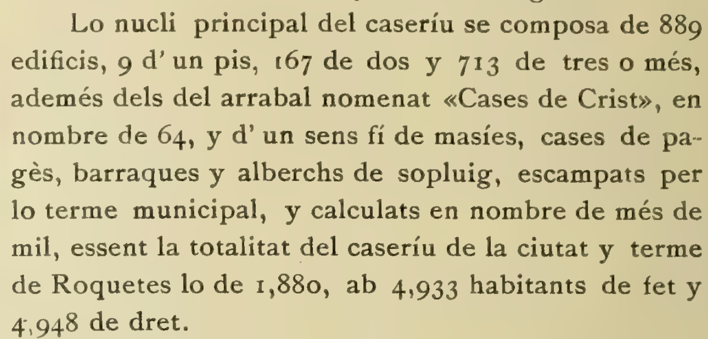
Lo terme municipal afronta al N. ab Miravet, al E. ab Tivissa, y al S. y O. ab Benifallet. Sa extensió es de 4,100 hectàrees de terreny, classificades en 261 de secà, altres tantes de sembradura, 125 de vinya, 128 d'olivers, 178 d'atmetllers, 848 de bosch, 701 de pastures, 1,326 de terres sense conrèu y 272 d'inútils.

Produccions: 179 hectòlitres de blat, 546 d'ordi, 309 de civada, 16 de cigrons, 8 de faves y favons, 12 de guixes y altres llegums, 750 de ví, 384 d'oli y 89,000 kilos d'atmetlles.

Dins de son terme existeix la montanya nomenada «Creu dels Sants», a 1,100 metres sobre lo nivell de la mar.

Roquetes

Ciutat coneguda també ab lo nom de Roquetes d' En Ortíç, situada a la drecera del ríu Ebre, en un terreny un poch desigual, a 2 kilòmetres de Tortosa y 85 de Tarragona.

Lo nucli principal del caseríu se composa de 889 edificis, 9 d' un pis, 167 de dos y 713 de tres o més, ademés dels del arrabal nomenat «Cases de Crist», en nombre de 64, y d' un sens fí de masíes, cases de pagès, barraques y alberchs de sopluig, escampats per lo terme municipal, y calculats en nombre de més de mil, essent la totalitat del caseríu de la ciutat y terme de Roquetes lo de 1,880, ab 4,933 habitants de fet y 4,948 de dret.

Los carrers són regulars, espayosos y de bon pis, ab una plaça coneguda ab lo nom de plaça de la Esglesia y varies placetes. Lo barri o arrabal de

Roquetes.—Vista parcial de la població

«Cases de Crist», se troba a uns dos kilòmetres del nucli major de població, demunt d' un plà, prop d' un petit turó, al costat del canal de la Reyal Companyía que des de Xerta se dirigeix a Amposta y a la Ràpita.

L' ajuntament gaudeix de bona casa Consistorial, presó y hospital, costejant dues escoles complertes elementals y una de pàrvols, y comunicant-se ab Tortosa per mitg d' un tranvía y de diferents camins carreters, en general ben conservats. Reb lo corrèu per la ambulancia de Tarragona a Valencia, estació y cartería de Tortosa y peató del ajuntament.

La esglesia parroquial es d' una sola nau, espayosa, ab creuer y retaules

regulars, servint-la un rector d' ascens y un coadjutor y trobant-se dedicada a Sant Antoni Abat. Existeix també prop del arrabal abans nomenat, una capella dedicada a Sant Matéu, y extramurs de Roquetes hi ha una residencia de PP. de la Companyía de Jesús, sots lo títol de Sant Joseph, destinada a exercicis espirituals pera capellans y seglars ab 80 cel-les de retir.

Lo terme municipal afronta en los quatre punts cardinals ab Mas de Barberans, Tortosa y Santa Bàrbara. La extensió es de 13,980 hectàrees de terreny, y sa classificació pot fer-se en 178 de secà, 142 de regadíu, 136 d' horta, 5,902 d' olivers, 925 de garrofers, 918 d'arbres fruyters, 3,238 de prats, 1,803 de montanya alta, 977 de baxa y 461 de terrenys inútils.

Roquetes.—Canal del Ebre

Produccions: 6,450 hectòlitres de blat, 1,066 d' ordi, 1,291 de moresch, 14 de cigrons, 142 de faves y favons, 233 de fesols, 14 de guixes y altres llegums, 17,706 d' oli, 1.387,000 kilos de garrofes, 250,000 de fruytes, 15,000 de patates y 2,000 de ferratges.

Notes històriques.—Roquetes era abans una partida rural de Tortosa, creant-la municipi independent y ciutat en lo segle XIX, després de la primera lluyta civil dels set anys, en que sofriren la invasió de les forces del capdill Cabrera, relacionat ab lo governador del fort de la Azuda o de Sant Joan de Tortosa, pera sa entrega, encara que descoberta a temps la conspiració, aquell fóu pres y fusellat després a Vinaròç.

Sembla que en lo segle XII, lo ríu Ebre se repartía allí en dos braços, dexant una illa entre mitg, que lo comte En Ramón Berenguer IV donà als de

Gènova que varen ajudar-lo a reconquestar dels serrahins la ciutat de Tortosa, y en lo territori de dita illa resulta emplaçada la ciutat de Roquetes. Lo sobirà als pochs anys va comprar lo dret als genovesos, segons ja diguerem, y aleshores començà a repoblar-se lo territori de catalans, formant se la partida rural de Roquetes, que ab la empenta donada per mitg del canal de la dreta del Ebre, sos habitants han convertit son terme en un verdader jardí, puix es un dels millors conreuats de tota la comarca de Tortosa. La part que corresponía al capítol de Sant Llorenç de Gènova, fóu adquirida en 1289 per lo bisbe de Tortosa, Arnàu Jardi, qui va agregar-la als bens de dita esglesia.

Sant Carles de la Ràpita

Altra ciutat emplaçada al S. de Tortosa, a la entrada del port natural dels Alfachs, a 22 kilòmetres de Tortosa y 77 de Tarragona, junt al desaygue del canal de navegació y regadíu del Delta de la dreta del ríu Ebre. Se composa de 3,843 habitants.

Composan lo caseríu 648 edificis, 93 d' un pis, 322 de dos, 233 de tres o

Sant Carles de la Ràpita.—Vista general de la població

més, sense comptar lo llogaret de Casablanca que reuneix tretze cases, entre habitades constantment y per temporada, y sense dotze masíes, 73 alberchs de pagesía y 8 barraques; constituint los primers una quarentena de carrers y varies places.

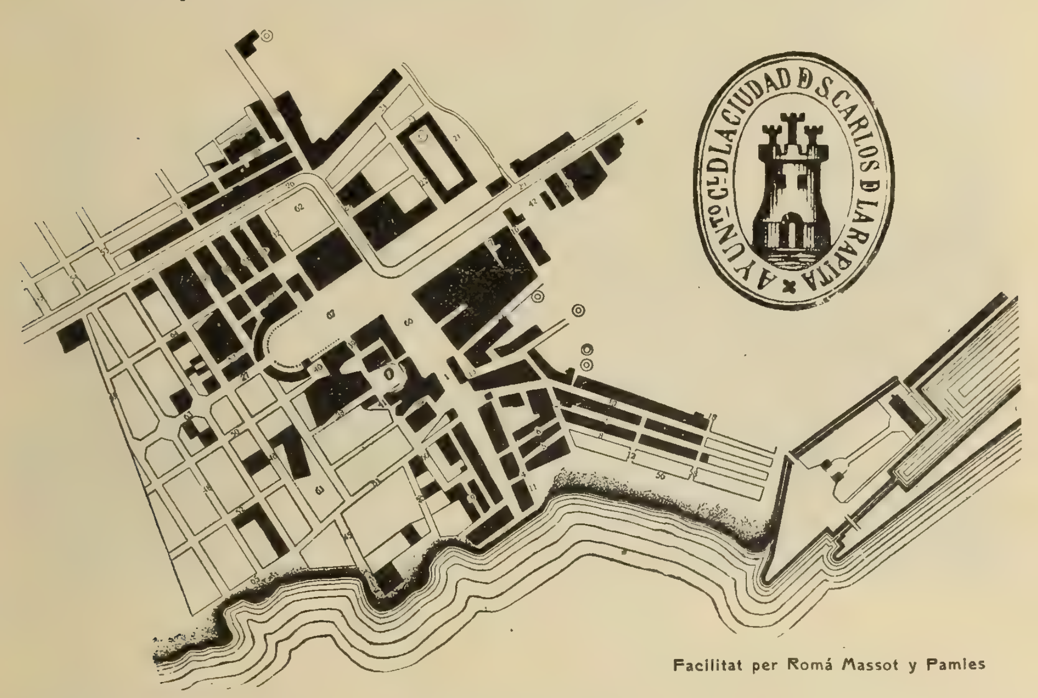
L' ajuntament sosté dues escoles elementals, una pera cada sexe, y atravessa la població la carretera de tercer ordre de Vinaròç a la Venta Nova, comptant al propri temps ab diferents camins vehinals y rebent lo corrèu per la ambulancia de Tarragona a Valencia, estació d' Amposta y peató de son ajuntament.

La esglesia parroquial es de senzilla construcció, de una sola y petita nau

ab pochs altars, essent dedicada a la Santíssima Trinitat y celebrant los vehins la festa major per la diada de Sant Jaume, patró d' Espanya.

La població se troba situada en la costa de la mar, demunt d' un plà alçat devant del port dels Alfachs, quin extensíssim terreny forma part de son terme municipal. Com dit port té en la costa de la població un petit moll o escollera pera la càrrega y descàrrega de mercaderíes, ab profunditat bastant pera naus de bon port, y com segueix després lo port natural ab una extensió immensa,

Plan y carrers de Sant Carles de la Ràpita (Revisat per l' Ajuntament)

Facilitat per Romá Massot y Pamles

0. Plaça Vella.
1. Carrer del Dr. Robert.
2. Id. de la Dàrsena.
3. Id. de Bonavista.
4. Id. de Sant Joan.
5. Id. de Sant Pere.
6. Id. de Sant Llorenç.
7. Id. de Santa Eulalia.
8. Id. de Sant Rafel.
9. Id. de Sant Roch.
10. Id. del Bisbe Aznar.
11. Passadís Nou.
12. Travessía del Arenal.
13. Carrer de Sant Miquel.
14. Id. de Jesús.
15. Id. de Pí y Margall.
16. Id. de Méndez Núñez.
17. Id. de Talavera.
18. Id. dels Dolors.
19. Id. del Olm.
20. Id. de Sant Joseph.
21. Id. de Sant Joaquím.
22. Id. del Forn.
23. Carrer de Sant Tomás.
24. Id. de Sant Sebastià.
25. Id. de Salmerón.
26. Id. de Sant Isidro.
27. Id. de Càdiç.
28. Id. de la Cinta.
29. Id. del Angel.
30. Id. de là Disputa.
31. Id. de la Llivertat.
32. Id. del Rosari.
33. Id. de la Aurora.
34. Id. de la Estrella.
35. Id. del Mitgdía.
36. Id. de Balmes.
37. Id. del Remey.
38. Id. del Castell.
39 Id. de la Caritat.
40. Id. del Convent.
41. Baxada de la Trinitat.
42. Carrer de la Parra.
43. Id. de Sant Agustí.
44. Id. de Roger de Lluria.
45. Id. de Roger de Flor.
46. Carrer de Mossèn Jascinto Verdaguer.
47. Id. de Ramón Brunet.
48. Id. de Sales Ferré.
49. Id. de Rafel de Casanova.
50. Id. de Joan Aldana.
51. Id. de Anselm Clavé.
52. Id. de Agustí Querol.
53. Id. Jaume lo Conqueridor.
54. Id. de Tamarit.
55. Id. de Joan Fivaller.
56. Id. de Mallorca.
57. Id. d' Orient.
58. Id. d' Amposta.
59. Id. de Víctor Balaguer.
60. Id. de Fortuny.
61. Castell (runes).
62. Hortes.
63. Carrer Corts Catalanes.
64. Id. de la Corona d' Aragó.
65. Id. de Vicents Garcia.
66. Plaça de Catalunya.
67. Carrer de Carles III.

format ab les terres de sediment del Ebre, tancant-lo per N. la punta de Sant Carles, y per S. la del Galatxo, d' axò resulta que dins d' aquell gran clos poden abrigar-se embarcacions de tota mena, y grans esquadres, creyent que totes les del món reunides podrían tindre cabuda en aquell immens cercle d' ayga del Mediterrà, sense sofrir les empentes impetuoses de les tempestes marítimes. Pera l' assenyalament de dit port durant la nit, hi ha montat en ell dos fars catadriòptichs, nomenats de la Ràpita y Punta de la Banya, lo primer instalat en la punta de la Sanieta, a vuyt cables al S., de sisè ordre, ab llum fixa y roja que s' extén a 6 milles, y lo segón a tres milles SE. de la boca del port dels Alfachs, a deu metres de la ribera, essent de tercer ordre, de llum fixa, que-s pot notar a tretze milles.

Sant Carles de la Ràpita.—Lo far

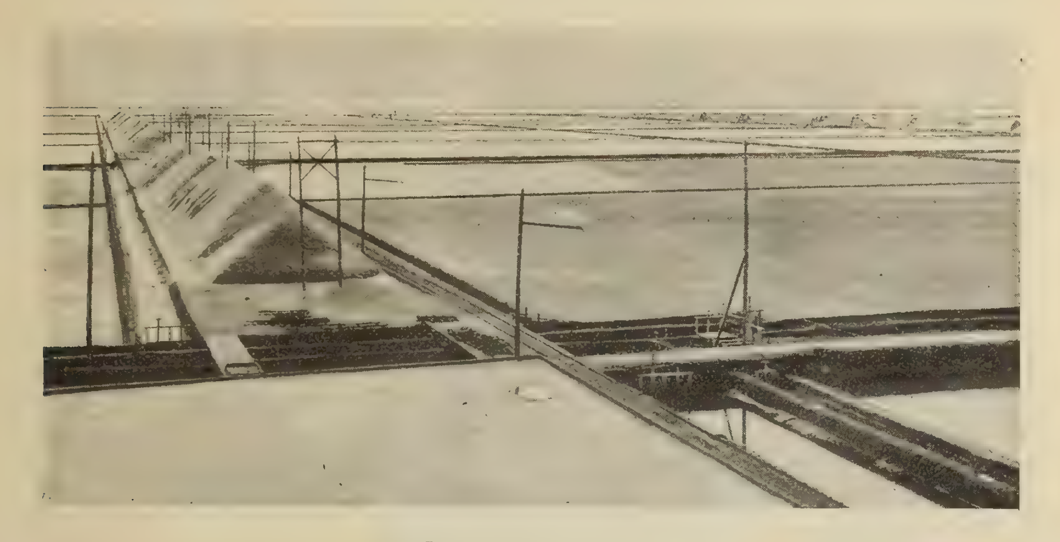
Donats los anteriors elements, es induptable que una part de la població deu dedicar-se a la pesca, y són en gran nombre les embarcacions de dita mena que venen matriculades en lo districte de Tortosa, essent també móltes les families de pescadors que tenen son hostatge en Sant Carles de la Ràpita.

Les propries causes han permès l' establiment en dita població de varies industries marítimes, devent fer esment de les famoses salines, abans del govern, y ara de particulars, que són explotades en aquell port ab tots los avenços de la maquinaria pera nodrir los mercats de bona part d' Espanya y principalment los de Catalunya, axís com les pesqueríes artificials establertes en la munior de llachs, que constituexen les aygues del Ebre, a mida que venen dexant los sediments en l' extrém de sos desaygues.

Semblants condicions reunides en lo port de Sant Carles contribuexen a donar vida a la població, y a que per lo servey de duanes hi haja sempre designat en dit port un funcionari del cos, destacament de carrabiners y autoritat marítima de inferior categoría.

Lo terme municipal de Sant Carles, en la part que diríam terrestre, es de regular calitat, montanyós y pedregós, mólt poblat d' arbres, ab alguna serra com la de Guardiola, que resulta encadenada ab lo nomenat Montsià, que es la més alta y escabrosa.

Les afrontacions de dit terme són al N. ab Ulldecona y Freginals, al S. ab la mar Mediterrània, al E. ab Amposta y al O. ab Alcanar. Sa extensió arriba

Sant Carles de la Ràpita.—Salines

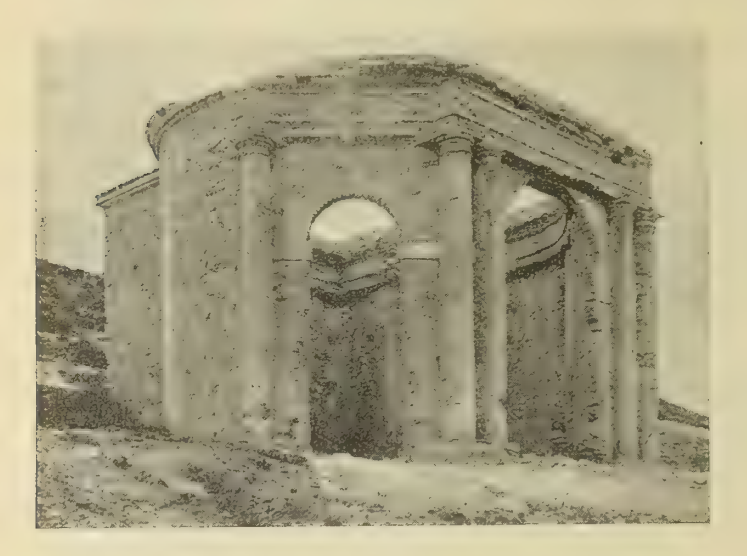
a 3,497 hectàrees de terreny, distribuides en 26 de secà, 213 de regadíu, 55 d' horta, 2 de vinya, 15 d' olivers, 583 de garrofers, 9 d' arbres fruyters, 811 de prats, 1,233 de terres sense conrèu y 550 d' inútils.

Produccions: 318 hectòlitres de blat, 35 d' ordi, 2,000 de moresch, 3,000 d' arròç, 30 de ví, 450 d' oli, 874,500 kilos de garrofes, 9,000 de fruytes y 100,000 de patates.

Notes històriques.—La *Ràpita* es una paraula que en llengua alaràbiga vol dir camp d' instrucció militar, y tenint, donchs, en compte son sentit, es induptable que durant lo domini dels serrahins a Tortosa, aquell fóu lo lloch ahont s' ensajavan los sectaris de Mahoma per anar a la guerra y per les excursions que feren als territoris del Afranch. Abans, en la època grega y romana, alguns autors han trelladat l'antich *Hemeroscopium* en aquell lloch; mes los arqueòlechs assenyalan semblant poblat a altres punts, entre ells a Denia.

Al vindre la restauració, lo comte sobirà en Ramón Berenguer IV va cedir aquell territori al monestir de Sant Cugat, que acabà per vendre sos drets als Templers, fortificant aquests un castell o un casal alarb que allí s' alçava dels temps en que havía sigut camp d' instrucció militar. Al ésser extingida la ordre templaria, dit terreny fóu novament incorporat a la corona, fins a arribar a Anfòs III de Catalunya, IV d' Aragó, que donà la fortalesa y part

de les terres a la ordre de Sant Joan de Gerusalèm, ordre que va edificar en dit lloch, durant lo segle xiv, un convent de relligioses de son institut. Molestada promptament la comunitat per naus de corsaris, quan lo papa Climent VIII ordenà la clausura de les monges, determinaren aquestes abandonar aquell edifici y trelladar-se a Tortosa (387). Restà aleshores dividit lo terreny en dues parts, una de la Corona, inclosa en los bens del Reyal Palàu del Pardo, y altra de les monges de Sant Joan de Tortosa, instalant-se allí algunes barraques de pescadors (388), fins que lo rey En Carles III resolgué alçar en dit lloch una gran població o ciutat, a la que-s va donar lo nom de Sant Carles de la Ràpita, a fí de fer de son port, lo més important del Mediterrà, montant diferents grandiosos edificis, quins fragments encara subsistexen, als voltants de la gran plaça que porta lo nom de dit sobirà, pera les dependencies oficials, entre ells, palàu del governador, quarters, esglesia y altres. La mort del monarca y la cayguda de sos ministres dexaren les obres a mitg fer y abandonat aquell gran progecte.

Sant Carles de la Ràpita.—Casal del temps de Carles III

De les vicisituts que ha sofert en diferentes guerres, consignarèm, que, havent pres part en 1462, en l' alçament de Catalunya contra Joan II, caygué en mans d' aquest monarca, després de la victoria obtinguda per Frà Biure mestre de Montesa, contra Menaut de Beamunt, en lo pont d' Alcàntara (Abril de 1463).

Durant la guerra de la Independencia, los francesos fortificaren l' esmentat port, en 1811, quan lo setge de Tarragona; emprò acomesa la fortificació per anglesos y espanyols, lo comandant Picort abandonà lo lloch, refugiant-se a Amposta.

Santa Bàrbara

Vila alçada en una extensa planuria al S. de Tortosa, a 11 kilòmetres de dita ciutat y 97 de Tarragona.

(387) Dr. O' Callaghan: *Anales de Tortosa,* volum I, pl. 155.
(388) Miralles y Meseguer: *Guía del Obispado de Tortosa,* pl. 217.

Constituexen la població, ademés del nucli principal de la metexa, compost de 433 edificis, 40 d' un pis, 277 de dos y 166 de tres, los caserius del Sabre y de la Estació, a 200 metres del primer, quiscún ab 11 cases; los de Foguet y Hostal dels frares a 800 metres, també ab altres 10 edificis, y-ls de Figueretes y Carrové, a un kilòmetre, axís meteix ab 10 cases, havent-hi en son terme 113 masíes constantment habitades, 137 alberchs de pagesía, accidentalment ocupats y 166 barraques y corrals, ab un total de 808 edificis, 3,384 habitants de fet y 3,408 de dret (389).

Los carrers, en nombre de vint o vintiun, estàn regularisats, planers y de bon pis.

Sosté l' ajuntament dues escoles elementals complertes; y parteix de Santa Bàrbara la carretera provincial de Santa Bàrbara a La Cènia, passant també per dita vila la general de Castelló, axís com lo ferrecarril de Tarragona a Valencia, ab estació de tercera classe, a un kilòmetre del poblat, per ahont reb lo corrèu, ab cartería y peató del ajuntament.

La esglesia parroquial, dedicada a Santa Bàrbara, festa major del poble, vé servida per un rector y dos vicaris.

Lo terreny de son terme es de mitjana calitat, bona part de secà, fecondant-lo alguns barranchs que lo atravessan. Afronta al N. ab Tortosa, al S. ab La Galera, al E. ab Masdenverge, y al O. ab Mas de Barberans, reunint una extensió de 2,904 hectàrees de terreny, classificades en 44 de secà, 3 d'horta, 54 de vinya, 2,133 d' olivers, 76 de garrofers, 4 de montanya alta, 160 de baxa, 265 de terres sense conrèu y 175 d' inútils.

Produheix aquell terme: 215 hectòlitres de blat, 113 d' ordi, 84 de civada, 12 sègol, 46 de moresch, 92 de cigrons, 24 de faves y favons, 141 de fesols, 3 de guixes y altres llegums, 432 de ví, 6,369 d' oli, 114,000 kilos de garrofes, 80 de patates y 12 de ferratges.

Santa Bàrbara, nascuda en la restauració cristiana, substituint, sens dupte, a algún casal alarb, careix d' historia particular, puix com població oberta ha seguit les vicisituts perque han passat los pobles de la nostra terra en lo decurs dels segles següents.

Tivenys

Vila montada a la marge esquerra del ríu Ebre, al peu y declíu d' una montanya, quasi devant de Xerta, al N. de Tortosa y a 12 kilòmetres de dita ciutat, axís com a 77 de Tarragona.

---

(389) Aquells alberchs de pagesía estàn més o menys agrupats, formant també caseríus, coneguts ab los noms de Texidoret, Tafàlla, lo Bosch, Memos y Sech.

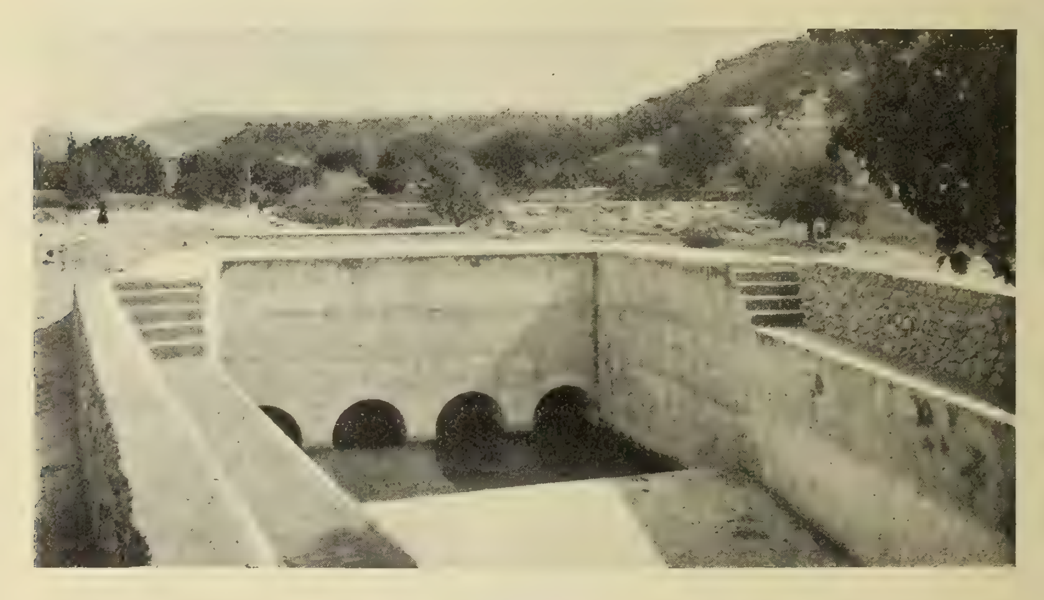
Lo caseríu està format ab 432 edificis, 9 d' un pis, 36 de dos y 377 de tres ademés del barri de la Romelía que-n reuneix 30, dels masos d' Andust que-s composan de 37, y de 9 masíes, 13 alberchs de pagesía accidentalment ocupats

y 32 casetes de sopluig, ademés de 54 barraques, coves y corrals, constituint 583 habitacions, ab 1,895 habitants de fet y 1,885 de dret.

Tivenys.—Vista general de la població

Los carrers, en nombre de 13 o 14, són estrets y penjants. L' ajuntament compta ab casa consistorial, presó y hospital local, costejant dues escoles elementals y conservant los camins vehinals, valent-se de la carretera de Tortosa a Tivenys y Cardó pera lo trasport de fruyts y rebent lo corrèu per la

Tivenys.—Los sifons del canal de la esquerra

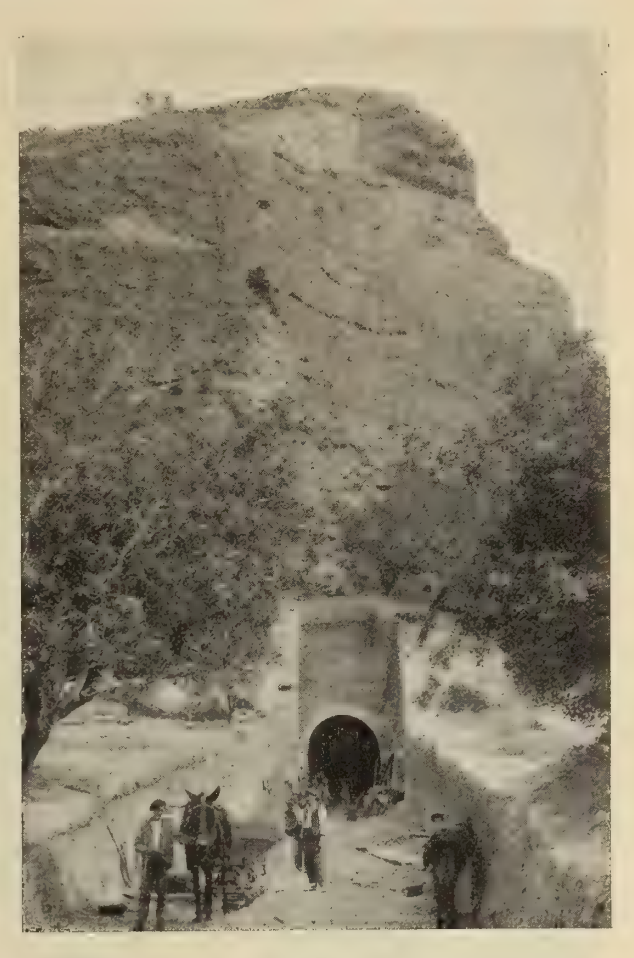
ambulancia de Tarragona a Valencia, estació de Tortosa y peató de Benifallet.

La esglesia parroquial es de bona estampa y construcció, ab tres naus, ab vuyt altars y lo major ab retaule gòtich, procedent del monestir de Cardó, essent dedicada al arcàngel Sant Miquel, diada de la festa major del poble, regint-la un pàrroco d' entrada y un coadjutor. Prop de la vila s' alça un petit ermitori de la Verge del Carme, en un turó, quina pujada està plantada de xiprers.

La vila de Tivenys vé destinada a fort aument ab la inauguració d' una part del canal de la esquerra del Ebre, que s' efectuà lo 17 d' Abril de 1911, puix la presa s' ha fet en l' extrém del Azut de Tivenys.

Lo canal va començar oficialment en Octubre de 1907, de fet en 1908. S' acabarà en Octubre de 1911 en lloch de Octubre de 1913.

La presa té 310 metres de llargada, 3'50 d' amplada en la coronació, 24 d' amplada al talús o relliscador, 35 de basament y 6 de fons.

Tivenys.—Lo primer túnel del canal en construcció (1910)

Lo canal de la esquerra rega 12,600 hectàrees (dotació 19 m. 3). Lo canal y les tres acequies principals tenen una extensió de 66'3 k. Té quatre foradades: la primera y la tercera de 1,025'50 y 173'45 m. respectivament; 339'11 la segona y 1,765'80 la quarta.

Aquell terme afronta al N. ab Benifallet, al S. ab Tortosa, al E. ab Perelló y al O. ab lo ríu Ebre. Sa extensió es de 4,821 hectàrees de terreny, que poden classificar-se actualment en 85 de secà, 121 de regadíu, 63 de sembradura, 8 d' horta, 30 de vinya, 341 d' olivers, 468 de garrofers, 62 d' atmetllers, 12 d' arbres fruyters, 23 d' arbreda, 1,156 de montanya alta, 1,260 de baxa, 472 de terres sense conrèu y 820 d' inútils.

Produccions: 1,706 hectòlitres de blat, 150 d' ordi, 512 de civada, 1,200 de moresch, 20 de cigrons, 110 de faves y favons, 225 de fesols, 60 de guixes y altres llegums, 300 de ví, 723 d' oli, 31,000 kilos d' atmetlles, 468,000 de garrofes, 34,000 de fruytes variades, 40,000 de patates y 90 de ferratges.

Ulldecona

Vila al S. de Tortosa, propera al confí provincial ab Castelló de la Plana de Burriana, a la entrada de certa vall que forman les montanyes de Godall y la serra de Montsià, a 29 km. de la capsalera de son bisbat y 80 de Tarragona.

Lo caseríu principal està compost de 1,436 edificis, 150 d' un pis, 213 de dos y 1,068 de tres. Compta, ademés, ab diferents llogarets en son terme, especialment lo del Pàs, a 4 kilòmetres, y 104 edificis, ademés de 42 alberchs de sopluig, los del nucli del Castell y de les Ventalles, a 6 kilòmetres, ab 59 y 106 edificis respectivament, lo dels Valentins, a 7 kilòmetres, composant-lo 133 cases, y lo de la Miliana, a 8 kilòmetres, ab 76 edificis, constituint un total de 2,038 habitacions, ab 6,593 habitants de fet y 6,615 de dret, segons lo cens oficial del any 1900.

Lo nucli principal de la població vé a constituir prop d' una quarentena de carrers, encara que irregulars, bastant espayosos, a mida de les noves construccions, de bon pis, no del tot planers, donat l' emplaçament de la vila, havent-hi també diferentes places, alguna ab bona capacitat.

L' aspecte general de la població es bastant agradable, tenint moderna casa consistorial, presó pública, hospital, bons passeigs y arbredes, y cuydant son municipi del sosteniment de dues escoles elementals complertes y una de pàrvols, ab edificis ben disposats y sanejats y ab lo material corresponent.

Ulldecona.—Antiga casa del Ajuntament

Ulldecona gaudeix de carreteres, puix passa per la vila la de Tarragona a Castelló, unint-se allí ab la de Vinaròç a la Venta Nova, comptant ab diferents camins vehinals de carro, y ab estació de la via ferrada de Tarragona a Valencia, per quina ambulancia reb lo corrèu.

La situació llunyana de Tortosa, entre dita ciutat y Vinaròç, contribueix a que dita vila vinga a ésser un centre comarcal dels pobles de la banda riberenca del Ebre y de la costa, corresponents a Tortosa, axís com los del N. de

la provincia de Castelló de la Plana, axís es que en los díes 19, 20 y 21 d' Octubre celebra una fira anyal de certa importancia per lo nombre de concorrents, tant venedors com compradors, no resultant ab menys concurs relatíu lo mercat que té lloch lo divendres de cada setmana, en la plaça Major, ahont també s' instalan los firayres.

Donada la consideració de la vila, hi ha a Ulldecona un destacament de la Guardia civil, manat per un oficial del cos.

La esglesia parroquial resulta l' edifici més antich de la població, de bona fàbrica, d' istil gòtich y d' una sola nau, ab magnífich retaule del altar

Ulldecona.—Lo castell

major. Dedicat al evangelista Sant Lluch, diada de la festa principal del poble, vé servida per un rector de terme ab tres vicaris y diferents beneficiats. També dins de la vila hi ha un convent de monges Agustines, ab esglesia, tenint espayosa capella pública l' hospital, pagat de cabals municipals.

Dins del terme s' alçan dues ermites, la de Sant Joan, y sobretot la de la Mare de Déu de la Pietat, ab hermosa imatge del segle XIII, y ab esglesia espayosa y moderna, que ha substituit a altra antiga, y ab edifici al costat per hostatgería, ahont quasi constantment hi acudexen devots, no tan sols d' Ulldecona, ans bé dels pobles de la comarca, recorrent la vila la dita imatge en los díes de grans calamitats públiques.

En los caserius del Pas, dels Valentins y de les Ventalles, venen també alçades capelles públiques dedicades la primera y la derrera a Sant Joan Baptista y la dels Valentins a Sant Antoni de Pàdua, en les que s' hi celebran misses en los diumenges y festes de precepte.

En lo radi d' Ulldecona s' hi troba, com cosa especial, lo *aubelló*, xuclador destinat al desaygue de les hortes, quan s' embassan en temps de grans

pluges, y resulta antiga aquella obra, puix consta que volgué visitar-la lo rey en Felip I de Catalunya y II de Castella, en son trànzit per Ulldecona.

Lo terme d' Ulldecona es bastant extens, y lo terreny de regular calitat, participant de part montanyenca y part plana, aquesta fecondisada per les aygues del ríu Cènia, que passa a dos kilòmetres de la vila, y alçant-se en la primera lo Montsià, d' elevació considerable.

Ulldecona.—Casa del Comanador

Dit terme afronta al N. ab Godall; al S. ab La Cènia; al E. ab Alcanar y al O. ab Freginals. Sa extensió es de 9,488 hectàrees de terreny, distribuides en 287 de secà, 85 de regadíu, 200 d' horta, 1,796 de vinya, 2,450 d' olivers, 730 de garroferal, 3,500 de montanya baxa, 250 de terres sense conrèu y 290 d' inútils.

Produccions: 2,600 hectòlitres de blat, 2,600 d' ordi, 350 de moresch, 160 de faves y favons, 80 de fesols, 15 de guixes y altres llegums, 18,000 de ví, 7,350 d' oli, 1.095,000 kilos de garrofes y 100,000 de patates.

Notes històriques.—També s' ha dit sense prou fonament si Ulldecona era l' *Hemeroscopium* de la antiguetat, essent de dita opinió En Miquel Cortès, segons se llegeix en son Diccionari. Aquella vila va nàxer durant la restauració cristiana. En Ramón de Montcada, ab concell y voluntat del Mestre d' Amposta, féu la concessió de la carta de població d' Ulldecona (11 Abril de 1222), pera que poguessen establir-se allí doscents pagesos, los quals se regirían segons les llivertats y bones costums de Tortosa. Fóu sempre de la Ordre de Sant Joan de Gerusalèm, que hi tenía un Comanador.

En dita vila va celebrar una assamblea sinodal lo bisbe y cardenal Oth de Montcada, y en temps de Ferràn I d' Antequera també fóu reunit un dels parlaments de Catalunya, havent-se fet alguna vegada la convocatoria de corts pera dita vila, si bé després era reproduhida per altres poblacions.

Ulldecona va sofrir diferents assetges y embestides durant la lluyta dels catalans ab Joan II. Per més que caygué en mans d' aquest Monarca en Abril

o Maig de 1463, després de la batalla del pont d' Alcàntara, en la que sortí guanyador la seva gent a les ordres de Frà Biure, tornà a separar-se de la seva obediencia mólt prompte, en lo propri any. Y axís seguí la vila fins lo any 1466, prenent-la dit Sobirà abans de rendir-se Tortosa. En la vila s' hostatjà lo día de la Epifania del any 1565 lo Rey d' Espanya, oferint, segons costúm, un càlzer a sa esglesia; en 1640 va celebrar-se un capítol general de la ordre del Císter, y en 1687 y 1688 sofrí la calamitat de la llagosta.

Ulldecona.—Ermita de la Pietat

Les mides protectores de la agricultura dictades per En Carles III, favoriren extraordinariament a dita vila, fins a ésser ara la més gran de la provincia després de Tarragona, Reus, Tortosa y Valls.

Bibliografía.—Dr. O' Callaghan: *Apuntes históricos sobre la villa de Ulldecona* (Tortosa 1891).

Xerta

Vila aposentada a la riba dreta del Ebre, en un plà, a 12 kilòmetres de Tortosa y 93 de Tarragona.

Venen formant lo casería 682 edificis, distribuits en 16 d' un pis, 43 de dos y 623 de tres, tenint també algunes agrupacions de cases de pagesía, nomenades Horta de Baix, a un kilòmetre y mitg, y Horta de Dalt a un kilòmetre, que reunexen 15 y 38 edificis més, respectivament, varies masíes y diferents alberchs de sopluig, fins a comptar 954 habitacions, ab 2,773 habitants de

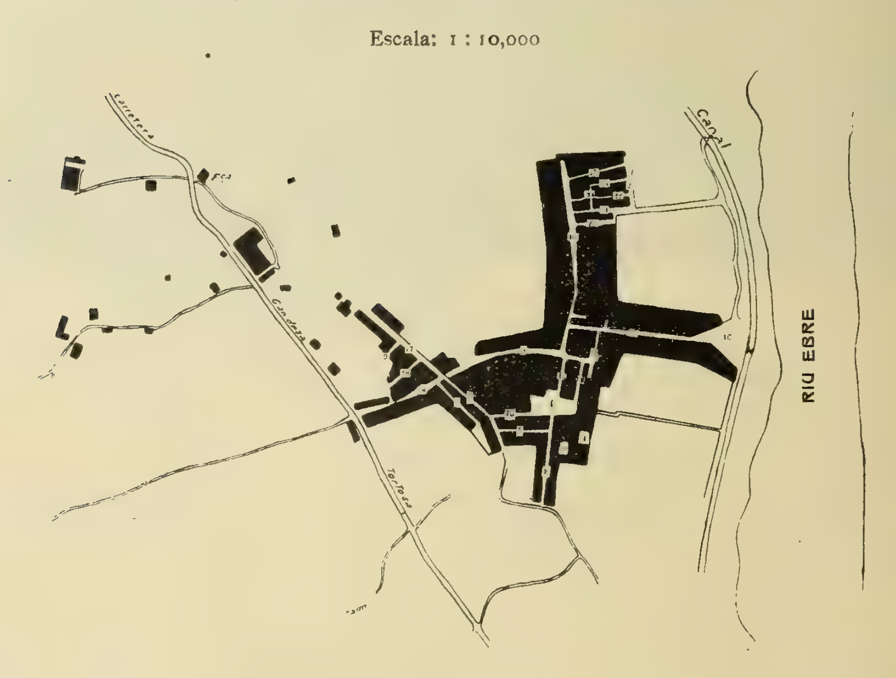
fet y 2,866 de dret, constituint uns vinticinch carrers, plans, espayosos y de bon pis, y dues places regulars.

La casa consistorial, la presó y l' hospital local responen a les necessitats de la vila, y son ajuntament té dotada la instrucció pública ab dues escoles elementals; procura la conservació dels camins vehinals y-s preval de la carretera de Gandesa a Tortosa, que atravessa la localitat, pera la extracció de fruyts, rebent lo corrèu per la ambulancia de Tarragona a Valencia, estació y conducció de Tortosa a Gandesa y Alcanyíç. Hi ha també destacament de la Guardia civil a càrrech d' un sargent y sis individuus.

La esglesia parroquial es de bona fàbrica, espayosa, ab regulars retaules, essent dedicada a la Assumpta, celebrant la festa principal del poble per Sant Martí y Sant Martinet, puix a uns 4 kilòmetres de la vila s' alça un ermitori ahont se trelladan sos vehins lo segón día d' aquella, y en que se venera una

Plan y carrers de Xerta (Revisat per l'Ajuntament)

1. Plaça de la Constitució.
2. Carrer de Reus.
3. Id. de Sant Andréu.
4. Id. de Buenos-Aires.
5. Id. de Sant Joan.
6. Id. de Sant Martí.
7. Id. de Sant Joseph.
8. Id. del Calvari.
9. Id. de Santa Quiteria.
10. Id. de V. López Puigcerver.
11. Carrer de Santa Anna.
12. Id. de la Abadía.
13. Id. de Santa Teresa.
14. Id. Major.
15. Id. del Angel.
16. Plaça de la Excelentíssima Diputació de Barcelona.
17. Carrer del Excm. Governador D. Carles García Alix (abans d' Aragó).
18. Carrer de Sant Antoni.
19. Id. de la Unió.
20. Id. de Sévilla.
21. Id. d'Ambugorro.
22. Id. de Sant Brú.
23. Id. de Sant Rafel.
24. Id. de la Pau.
25. Id. de Sant Domingo.
26. Id. del Ebre.

imatge de Sant Martí, bisbe, nomenant dita segona festa l'aplech de Sant Martinet.

Tocant a Xerta existeix lo famós Azut, puix allí lo llit del ríu Ebre forma un gran salt, y l'obgecte del Azut, obra del temps de la dominació alarb, es pera donar pas a les embarcacions que recorren dit ríu en sos viatges de navegació fluvial. També apareix allí la presa per les aygues del canal de la Reyal Companyía de navegació y regadíu de la dreta del Ebre, canal que continua seguint aquella riba en una llargada de més de 21 kilòmetres, atravessant diferents térmens municipals, fins a son desaygue en la illa de Buda, arrencant del meteix algún brancal o cequia, a propòsit de donar major extensió a dit regadíu.

Lo terreny del terme de Xerta es d'immillorable calitat, part planer y part montanyós, ab gran profusió d'hortes, que són regades ab les aygues del ríu, afrontant per N. ab Benifallet, per S. ab Pauls, per Est ab Aldover y per Oest ab Alfara.

La extensió de dit terme es de 2,991 hectàrees de terreny, classificades en 9 de secà, 146 de regor, 14 d'horta, 31 de vinya, 1,430 d'olivers, 307 de garrofers, 26 d'atmetllers, 19 d'arbres fruyters, 654 de montanya baxa, 255 de terrenys sense conrèu y 97 d'inútils.

Produccions: 626 hectòlitres de blat, 3,300 de moresch, 67 de faves y favons, 33 de fesols, 310 de ví,

Xerta.—Vista de la població

6,000 d' oli, 13,000 kilos d' atmetlles, 309,000 de garrofes, 26,000 de fruytes, 10,000 de patates y 500 de ferratges.

Clixé de Joseph Ricart

Xerta.—Malecó del canal de la dreta y embarcader o moll sobre l' Ebre

Clixé de Joseph Ricart

Xerta.—Lo ríu Ebre; al fons la serra de Cardó

Notes històriques. — Se suposa que l' origen de Xerta es de la època romana, tenint lo nom d' *Osikerda*, que apareix en certes monedes relatives al districte de Tortosa. Semblant opinió es mólt lleugera, no comptant ab altre fonament que ab la analogía de les paraules. A arrel de la reconquesta de Tortosa y son territori, ja resulta comprovada la existencia d' aquell lloch, ab lo nom de Xerta, en distints documents relatius al repartiment de bens entre los conqueridors, y la instalació de la *Almunia*, com una finca del comú, quins productes se destinavan a les atencions de caràcter general, corresponent sa administració al walí de

Tortosa, segons lo parer dels més acreditats arabistes. Xerta seguí la sort de Tortosa en la Etat mitjana, per manera que s'apartà de Joan II al començar la guerra de son temps. Es cert que en 1463, passà altra vegada a la seva obediencia després de la batalla del pont d'Alcàntara, però per apartar-se-n tot seguit fins a la presa de Tortosa del 1466. En lo segón viatge fet a Catalunya per Felip I, aquest sobirà, al baxar per lo ríu, després de les corts de Montçó (1585), s'aturà a Xerta lo día 18 de Desembre.

Clixé de Joseph Ricart

Xerta.—Mines y fàbriques de ciment romà

En lo segle xviii (1787) fóu inundada la localitat per la revinguda del ríu, morint ofegades 29 personas y enderrocant-se 110 cases; y en lo segle xix lo pretenent En Carles V va passar l'Ebre per Xerta, lo 29 de Juny de 1837, desenrotllant-se en sos camps una forta lluyta entre les forces carlistes, comanades per En Cabrera, y les tropes isabelines, que manava lo general Noguera.

Xerta es patria del bisbe de Barcelona En Joan Sentís, qui en l'any 1622 fóu nomenat virrey de Catalunya.

Ab la derrera vila descrita, queda acabada la relació de les localitats que constituexen lo partit judicial de Tortosa, en nombre de 23, com havèm dit a son temps, ab inclusió de la ciutat capsalera del meteix, y a la vegada cap del

bisbat de son nom, un dels més antichs y importants de la Metròpoli eclesiàstica tarragonina.

Móltes de les esmentades localitats estàn constituides per lo nucli principal de la població y per diversos agregats o caserius, puix aquell terreny es tal vegada lo més poblat d' Espanya, agregats que tenen alguns prou importancia pera constituir parroquies separades; axís es, que si bé lo partit consta de 23 Municipis, reuneix 32 parroquies.

En quant a les fonts de riquesa generals, hi ha que manifestar que la agricultura es la que domina en tot lo territori, repartint-se la calitat del terreny en 6,189 hectàrees de secà, 6,258 de regadíu, 2,182 de sembradura, 2,314 d' horta, 5,994 de vinya, 35,005 d' oliverar, 12,838 de garroferal, 1,022 d' atmetllers, 382 de fruyteràm, 8,924 de prats, 455 d' arbreda, 23,665 de bosch, 32,117 de pastures, 30,917 de terres inconreuables y 19,678 d' inútils, ab un total de 187,940 hectàrees.

Les produccions generals són: 37,487 hectòlitres de blat, 34,894 d' ordi, 4,559 de civada, 93 de sègol, 12,523 de moresch, 134,538 d' arròç, 528 de cigrons, 2,440 de faves y favons, 2,587 de fesols, 275 de veces, 50,232 de ví, 104,980 d' oli, 586,800 kilos d' atmetlles, 17.650,000 de garrofes, 534,500 de fruytes, 848,630 de patates y 132,743 de ferratges.

PARTIT JUDICIAL DE VALLS

CAPÍTOL XIII

Partit judicial de Valls

Descripció general del partit. — Sos accidents geogràfichs. — Afrontacions. — Produccions. — Usos y costums. — Divisió administrativa. — Valls. — Sa població. — Albiol. — Alcover. — Alió. — Bràfim. — Cabra. — Figuerola. — Garidells. — Masó. — Milà. — Nulles. — Plà de Cabra. — Pont d'Armentera. — Puigpelat. — Riba (La). — Rodonyà. — Vallmoll. — Vilabella. — Vilallonga. — Vilarrodona.

Axís com lo partit judicial de Reus s' extén a sol ponent del Camp de Tarragona, lo de Valls vé desenrotllant-se a solixent, si bé més immediat a la serra que tanca dit Camp per tramontana, al revés del primer que arrenca de la costa, y per tant, de la part de mitgdía del territori esmentat. Per semblant motíu, sens dupte, se troba dit partit encreuat de montanyes, que com les de les ramificacions de les serres de Montreal, Cabra y Saumella, se dirigexen al S., constituint les dues conques del ríu Francolí y del Gayà, quina extensió abarca lo partit, des de La Riba en la part occidental fins a Pont d' Armentera y Vilarrodona en la més oriental, y des de Cabra confinant ab la conca de Barbarà, que pertany ja al partit de Montblanch, per N., fins a Garidells, quin terme, per S., toca ab los pobles del partit judicial de Tarragona. D' axò apareix que l' esmentat partit resulta comprès entre les conques del ríu Francolí y la riba dreta, en son centre, del ríu Gayà (a la dreta del Francolí hi quedan Alcover, Milà, Masó y Vilallonga), puix en lo terç superior d' abdós rius se desenrotlla lo de Montblanch y en lo terç inferior lo de Tarragona. Són ses afrontacions, per N., ab lo partit de Montblanch, per E. ab lo de Vendrell, mitjansant lo ríu Gayà (a la altra part del Gayà hi ha Vilarrodona y Rodonyà), per S. ab lo de Tarragona y per O. ab lo de Reus.

La serra de Cabra, anant de N. a S., divideix lo partit en dues demarcacions corresponents als rius abans nomenats, y introduhint-se en lo de Tarragona, va a morir desprès de varietat de petites montanyes, en la costa desen-

rotllada entre Tarragona y Altafulla, prenent aquelles, dins del partit de Valls, los noms de serra de Fontscaldes, Masmolets, Miramar y d' altres, segons los térmens municipals que atravessa.

Les produccions, poch ençà poch enllà, són les metexes del partit judicial de Reus, axò es, en los llochs de més o menys regor y en les vorades dels rius esmentats, predomina lo conrèu del avellaner, les fruytes y verdures de tota mena, y les llegums més estimades, com los fesols del pinet y del ganxet, faves y favons, guixes, veces y altres; lo blat, ordi, civada, cànem, remolatxa y aufals, y en los terrenys de secà, la vinya en gran escala, l' oliver, y en la part baxa del partit, lo garrofer, puix en la alta, la falta del ambent marítim necessari a aquell arbre pera son desenrotllo, contribueix a que sa aclimatació sía poch coneguda.

La temperatura general regnant es poch més baxa en lo partit de Valls que no la que domina en lo de Reus, especialment la hivernal, tota vegada que per sa immediació al N. y per la circumstancia de no gaudir del ayre de la mar, y estar mólt dominat dels vents, resultan més freqüentes les gebrades y lo cim de ses montanyes aparexen de quant en quant coronades de néu, durant los mesos de Janer y Febrer. La diferencia de temperatura notada entre abdós partits, guarda deguda relació ab la que s' observa entre los de Falset y Montblanch, generalment més calent lo terreny primer y menys abrigat lo segón.

La posició del actual partit de Valls entre les comarques centrals dels rius abans nomenats, va contribuir sens dupte a sa major població durant la antiguetat. Són mólts los pobles del partit de Valls, fonamentats demunt de les runes dels *pagos* o establiments romans, segons pot provar-se en les troballes de monedes del Imperi y algún fragment d' edificació conservat en llurs térmens. Dins dels de Valls, Masó, Milà, Vilallonga, Vilarrodona, Puigpelat, Cabra, Figuerola y altres, han sigut descobertes monedes romanes en lo moviment de terres pera la fonamentació dels edificis y per la construcció de clotades destinades a la plantació d' arbres, indicant encare alguns autors la existencia d' obres corresponents al período prehistòrich, com tindrà ocasió de manifestar-se quan se procehesca a la descripció de quiscuna de les localitats afectes a dit partit.

La restauració y repoblació cristiana va ésser començada en lo segle XI, constant la existencia de fortificacions a derreríes del segle X. Apareix documentalment provat que en una de les excursions del capdill Almanzor, va apoderar-se de Puig-Salmella, prop de Cabra, destruint lo castell alt, alçat, sens dupte, pèls hòmens de *paratge* comanats per Ansulf, pròvablement iniciador de la famosa baronía de Cervelló. Los restauradors dels pobles de dit partit, procedents de les montanyes de Montagut, arribaren fins a Valls, donant lo nom de *rivo de Val-libus* al que passava y passa prop de son terme municipal, y alçant ses fortaleses ahont trobaren runes d' edificis anteriors y

Ciutat de VALLS (Tarragona)

Dibuxat per R. Abelló y revisat per l' Ajuntament

Escala 1 : 4750

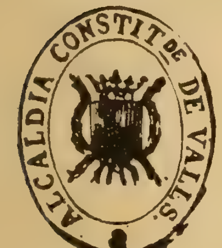
constituint los poblats que per mitg de la divisió judicial vigent, venen a formar lo partit de Valls.

En la divisió administrativa, Valls constitueix un centre electoral pera nomenar un diputat a corts, formant part de semblant districte tots los pobles del partit, excepte los de La Riba, Figuerola, Cabra, Plà de Cabra y Pont d' Armentera, que pertanyen al districte de Vendrell, y agregant, en cambi, los restants del partit judicial de Montblanch, excepte los que venen units al de Vendrell y a la circumscripció de Tarragona, conforme diguerem en la descripció general del partit de Montblanch.

Per la elecció de diputats provincials, lo partit de Valls s' uneix complertament ab lo de Montblanch, y abdós constituexen lo districte electoral de Valls-Montblanch pera la designació de quatre diputats provincials, a fí de que quiscún elector puga votar-ne tres, segons la forma electoral vigent.

Lo fonament del partit procedeix també de la antiga divisió administrativa, puix a Valls fóu designada en lo segle XVIII una autoritat superior, com tenencia de batllía major de Tarragona, convertint-la desprès en jutjat, quan fóu instalat lo nou repartiment judicial.

Valls

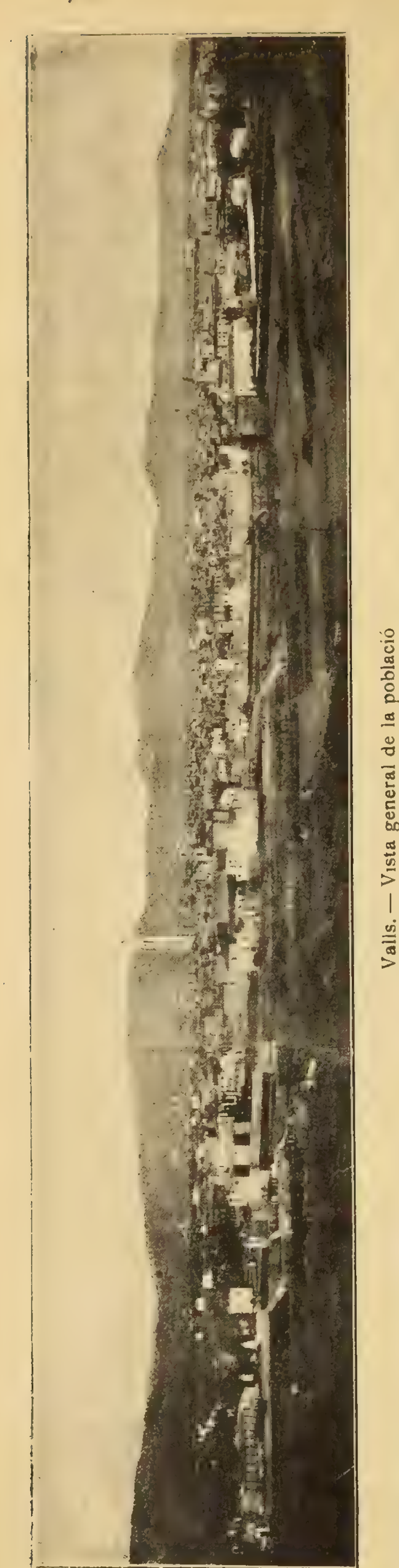
Ciutat ab 11,859 habitants, designada ab dit títol per disposició governamental dictada en 30 de Janer de 1883, composta del nucli principal de son poblat y de tres llogarets agregats, coneguts ab los noms de *Fontscaldes, Masmolets* y *Picamoxons,* trobant-se situada a 19 kilòmetres de Tarragona en direcció al N., a la esquerra del ríu Francolí, entre dit ríu y la riera de Fontscaldes, a uns 300 metres demunt del nivell de la mar.

La posició topogràfica de Valls respòn als 41° 17′ latitut N., y a 18° 50′ longitut E. del meridià de Madrid.

Composan la agrupació principal del poblat 3,168 edificis (390), 245 d' un pis, 1,573 de dos y 1,350 de tres o més, dels quals 1,387 són sempre habitats, 1,221 ho són accidentalment y 110 poden estimar-se com a dipòsits de la pagesía pera lo conrèu de les terres y alberch de sopluig en cassos de necessitat. Semblant edificació vé constituint més de sexanta carrers, arrabals y places.

En quant als arrabals, se-ls nomena de Sant Antoni, del Carme, de Sant Francisco, de la Farigola, del Castell, de Caputxins o passeig de Pi y Margall, y de la Misericordia, conexent-se les restants víes com senzills carrers. Constituexen també carrers les entrades de varies carreteres que afluexen a Valls,

(390) 2,495 edificis. Grupus inferiors inhabitables y edificis escampats 1,576. (Estadística oficial de cases y masies).

Valls. — Vista general de la població

com lo carrer-carretera de Tarragona, de Picamoxons, del Plà y de Vendrell, y un hermós passeig de la Estació del ferro-carril de Picamoxons a Valls y Roda, a trobar la línia directe de M. Ç. A. a la de Tarragona a Barcelona, en la estació de Sant Vicents dels Calders.

Com edificis públichs, se troban emplaçats en diferents carrers y places, la Casa de Caritat, abans convent de caputxins; lo Quarter; lo Teatre, inaugurat en 1851 y construída sa façana en 1882; l'antich Hospital destinat ara a jutjat de partit y a escoles públiques, obra reedificada en l'any 1800; lo Banch de Valls, alçat l'edifici en 1884; la Presó del partit, que-s una part de la obra destinada a quarter, abdós del segle XVIII, y la Casa Consistorial, edifici de construcció del segle XVI, si bé que en lo XVIII fóu obrada una part, la sala capitular en 1726 y la nova frontalera en 1895.

L'ajuntament de Valls se composa d'un batlle nomenat de R. O., quatre tinents y catorze regidors, corrent a son càrrech los serveys administratius municipals y comptant ab la corresponent Junta Municipal, y les del Cens de població, Cens electoral, Presons, 1.ª Ensenyança, Beneficencia, Sanitat, Camins vehinals, Reformes socials y altres de caràcter local, com la del Hospital, Casa de Caritat y la del cementiri.

Pera la ensenyança pública sosté l'ajuntament de Valls, una escola superior de noys y dues elementals; tres de noyes, una de pàrvols, dos elementals a Picamoxons, una pera quiscún sexe y una mixta incomplerta a Fontscaldes, ademés d'una escola elemental d'Industries, subvencionada per lo Ministeri de Instrucció pública, un colegi privat de 1.ª y 2.ª ensenyança sots la direcció dels germans Gabrielistes, y diferentes escoles particulars de primeres lletres establertes dins la població.

Ademés, com a cap de partit, té sa resi-

dencia a Valls lo jutge de primera instancia y d' instrucció, de la categoría d'ascens, ab un secretari o actuari, un comandant militar (generalment lo capità de la arma de cavallería destacada en dita ciutat), un registrador de la proprietat de segona classe, un tinent de la guardia civil ab la força corresponent, un cabo de sometent y un subcabo, dos quefes de corrèus y telègrafs, altre de la estació del ferro-carril y un sobrestant d' obres públiques.

Aquells serveys públichs y la importancia de la població, contribuexen a que sían bastant nodrides les professions d' advocats, notaris y metges, apote-

Valls. — Mas Miquel

caris, veterinaris y altres derivades o auxiliars de les primeres, y que la situació de que gaudeix la ciutat resulta mólt falaguera pera constituir un centre comarcal dels més importants de la provincia, y encara en certs articles, de tota la regió catalana.

La agricultura es la primera font de riquesa de la ciutat de Valls, y degut a sa importancia y al esperit societari dominant en la pagesía, ha pogut conservar-se l' antich gremi de la *Sexantena,* que ha donat origen a la Cambra Agrícola de dita ciutat, nascuda en 17 Desembre de 1905, constituida en 31 del meteix mes y any y reconeguda oficialment en 4 Janer de 1908, havent-se agregat a la Federació Agrícola Catalana-Balear, en 26 Febrer de 1908.

Aquell esperit d' associació ha donat també lloch a alguna nova societat local encaminada al desvetllament de la riquesa rústega, y per mitg del sistema corporatíu y d' una administració fortament honrada, ha lograt alçar un magnífich edifici pera son domicili social en la plaça de la Verge del Carme, ahont en la planta baxa aparexen bons magatzems pera dipòsits d' adop, primeres materies y productes agrícols, ab dos pisos, lo primer destinat a esbarjo dels socis y lo segón reservat a escoles y altres dependencies de la casa.

Respecte de la importancia dels fruyts d' aquell terme, especialment del

ví, atmetlles, avellanes, garrofes, blat, cànem y altres, se donaràn les corresponents xifres més endavant, al ocupar-nos de sos conrèus, segons los estats oficials, havent de fer present que en la esmentada ciutat se celebra tots los anys en la diada de la segona Pasqua, una fira mólt concorreguda (391) y que als mercats setmanals, que tenen lloch tots los dimecres, dissaptes y diumenges, hi acudeix un concurs nombrós de forasters, fent-se notories tranzaccions, especialment en blat y cànem, articles que respecte del primer té la ciutat de Valls acreditada de temps immemorial la plaça mercantívola.

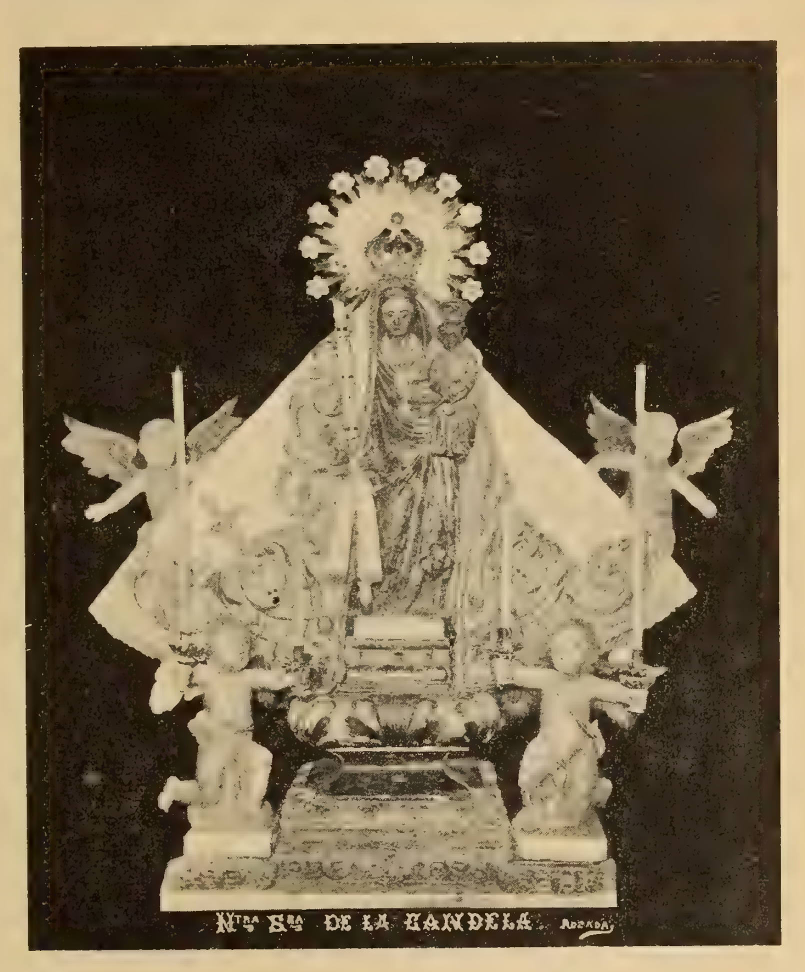
Valls. — Esglesia parroquial de Sant Joan Baptista

Contribueix a dit concurs la varietat de carreteres y camins vehinals que de tots sos endrets venen a parar a Valls, ademés de la vía de comunicació ferroviaria de que ja hem fet esment, puix atravessa Valls la carretera general de primer ordre de Tarragona a Montblanch, Lleyda y Madrid, obra dels primers anys del segle XIX, manada sa construcció per lo general Castanyos, duch de Bailèn, després de la guerra de la Independencia; la de Alcover a Santa Creu de Calafell, que també passa per dita població; la de Plà de Cabra, Cabra y Sarreal; la moderna de la Secuita per Masó, la de Tarragona

(391) La concessió va ésser feta per lo rey En Pere II (1110) a derrers del segle XII, refermada per l'arquebisbe En Ramón de Rocaberti, senyor de Valls.

a Valls per la dreta del Francolí, y diversos camins antichs com lo de Montblanch a Valls, que per mitg del antich y famós pont de Goy, atravessa lo Francolí; lo de Vilabella a Brafim y Valls, com lo de la carretera provincial de Tarragona a Pont d'Armentera y altres que podrían nomenar-se, tots concorrents a dita població, precisament per haver sempre sigut estimada com a centre comarcal de gran utilitat.

Es induptable que semblant moviment ha portat a Valls notori desvetllament industrial, que competeix perfectament ab lo de Reus, essent en gran nombre les fàbriques de texits de tota mena, farines, aygardents, anissats, quin producte de Valls té fama veritablement universal, cuyros, calçats, conserves, sopa y altres articles, axís com les botigues de tota mena y magatzems, ademés de les necessaries pera mantindre la industria local y domèstica, donada la importancia de la població, com també les que corresponen al tràfech mercantívol que semblants industries han de desenrotllar, encare que limitat, al moviment terrestre regional.

La Mare de Déu de la Candela, patrona de Valls

Mólt han pogut contribuir a les ventatges comarcals que reuneix la ciutat de Valls, les condicions naturals de son terreny, en general accidentat per tots quatre vents, ab la cordillera de Cabra, per N., que resguarda la localitat de la freda tramontana, y ab sa posició dins lo Camp de Tarragona, que li permet rebre les suaus corrents del Mediterrà mentres que son emplaçament en mitg

de dues conques riberenques y la extensió y derivació de ses montanyes ha assadollat lo terme y la localitat de varies fonts naturals, abundants y de riques aygues, comptant-se entre aquestes la font d'En Bosch, lo torrent del Pou, la font de la Marsala, la font de la Farigola, la Nova, Mas Miquel, la de la Salut y altres de dins y dels encontorns de la població, d'excelents qualitats de potabilitat.

També lo sentiment relligiós se troba encara fortament arrelat en les families de la ciutat de Valls, axís es que compta ab diferentes esglesies y capelles, que tenen encarregades los rectors de les tres parroquies en que resulta distribuida la població.

Les esglesies parroquials són: la de Sant Joan, festa major de la ciutat, quin rector té la categoría d'arxipreste; la de Sant Antoni Abat y la de la Verge del Carme. Les tres rectoríes són de terme. La primera esglesia fóu construida en 1570, comptant ab una sola y espayosíssima nau, coberta per mitg de grandiosa volta, tota de sillería, ab catorze altars o capelles. Allí es venerada la Verge de la Candela, imatge d'especialíssima devcció dels fills de Valls, quina festa celebra quiscún any, y ademés, cada decenari de la manera més solemnial y sumptuosa possible (392). Gaudeix aquella esglesia de comunitat de quinze beneficiats, y venen inscrites a la parroquia les comunitats relligioses o convents de Carmelites Calçades, Filles del Immaculat Cor de María y de les Germanetes del Pobres, ademés de les capelles de Sant Roch, la Verge del Roser, ahont hi ha un monument de rajoles pintades del segle XVII que recorda la batalla de Lepant; la de Sant Bernat de la Granja, y la ermita de Sant Llorenç. En la esglesia parroquial de Sant Joan, adossada a la metexa per ahont té entrada, hi ha la magnífica capella de la Mare de Déu dels Dolors, que consta d'una hermosa nau construida en lo segle XVIII.

La parroquia de Sant Antoni Abat, apareix instalada en la esglesia del antich convent dels Antonins, construida o renovada en lo segle XVIII, comptant la parroquia ab dos beneficiats y tenint inscrita altra esglesia dedicada a Sant Francisco de Paula, avuy día Hospital municipal; antich convent de Mínims; antich convent de Caputxins, edifici que ha sigut convertit en Casa de Caritat y dóna alberch a una residencia de relligioses d'ensenyança, les Carmelites de la Caritat. En dita esglesia es venerada la Verge del Lladó o Lladoner, a la que tenen també per patrona los vallenchs. Finalment, la esglesia parroquial del Carme resulta compresa en la ex-parroquia del ex-convent dels relligiosos Carmelites, qui edificaren sa casa en l'any 1320. Com altars sumptuosos poden esmentar-se lo de la Mare de Déu de Lourdes y la capella del SS. Sagrament en dita párroquia.

Los pobles agregats al municipi de Valls, tenen axí meteix sa esglesia parroquial.

(392) En lo decenari del corrent any 1911, ha sigut canónicament coronada aquella venerable imatge, celebrant-se ab dit motíu grans festes populars y relligioses.

Picamoxons es un lloch ab 670 habitants, situat a 5 kilòmetres de Valls, en direcció al NO., ahont l' acabament de la serra de Prenafeta, y lo començament de la d' Albiol, donan pas per mitg de una estreta vall, a fí de que les aygues del Francolí pugan tindre entrada al Camp de Tarragona. Aquelles aygues passan per devall del famós pont de la Rotxela, que enllaça los dos extrems montanyosos pera la comunicació de la vía ferrada de Tarragona a Lleyda, en la secció de Reus a Montblanch, essent al propri temps punt

Valls.—Ermita de Sant Llorenç

d' unió de la vía de Barcelona a Valls y Picamoxons, puix en dit punt se fa l' enllàç d' abdues línies.

La població, a un kilòmetre de la estació comuna d' abdós ferrecarrils, reuneix 150 edificis, 25 d' un pis, 110 de dos y 15 de tres, regint-la un batlle pedani, de nomenament del major de Valls, y constituint una parroquia d' ascens, dedicada a Sant Salvador, diada de la festa principal del poble, essent moderníssima sa esglesia, obra del arquitecte diocessà En Ramón Salas. Lo cloquer de la esglesia de Sant Joan, de Valls, es obra d' En Francisco Villar y Carmona. La parroquia té a sa comanda una capella alçada en lo caseríu de la Plana, en que-s venera la imatge de la Dolorosa.

Fontscaldes es un altre lloch emplaçat al N. de Valls, també a 6 kilòmetres de dita ciutat, prop del Coll de Lilla, composant-lo 56 edificis de dos y tres pisos y ab 223 habitants. Governa també altre batlle pedani aquella

demarcació, y compta per lo servey relligiós ab una parroquia d' entrada sots la advocació de Sant Simón, en quina festa celebran aquells habitants sa diada principal.

Masmolets es un petit llogaret ab 35 habitants y ab 14 cases, a 4 kilòmetres de Valls, abans d'arribar a Fontscaldes, ab capella pública dedicada a Sant Roch y ab ajuda de parroquia que depenja de la rectoría de Fontscaldes. Per Masmolets passà la carretera general de Tarragona a Lleyda, secció de Valls a Montblanch, en direcció al coll de Lilla, a fí d' entrar en la Conca de Barbará, pertanyent ja al partit de Montblanch.

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Valls.—Pont de la Rotxela y paysatgè de Picamoxons

Descrites totes les agrupacions que constituexen lo municipi de Valls, se imposa la descripció de son terme rural, ahont al peu de la serra que tanca lo Camp de Tarragona y separa la comarca de Valls de la de Montblanch, aparexen més de 209 cases d' esbarjo que constituexen un nucli de poblat conegut per lo Bosch de Valls, ab sos jardins y ab bones comoditats, sols ocupades durant la canícula per les families de major posició de Valls.

Aquell terme es bastant extens, tota vegada que reuneix 6,056 hectàrees de terreny, separant-lo per N. Montblanch y Figuerola; per E., Alió y Plà de Cabra; per S., Vallmoll y Puigpelat; per O., Riba, Alcover, Milà y Masó.

Classificades les terres, poden distribuir-se en 390 hectàrees de secà, 504 de regadíu, 20 de horta, 2,582 de vinya, 435 d'olivers, 198 de garrofers, 304 d'avellaners, 1,022 de terres sense conrèu y 331 d'inútils.

Collites: 2,800 hectòlitres de blat, 3,400 d'ordi, 1,400 de moresch, 650 de faves y favons, 600 de fesols, 51,336 de ví, 1,305 d' ordi, 212,800 kilos d'avellanes, 19,800 de garrofes, 10,000 de patates y 7,500 de ferratges.

Notes històriques.—Apart de que aparexen vehements indicis de que les primeres cases de Valls foren alçades demunt de les runes d' un establiment romà, resulta plenament justificat que lo nom de Valls donat a aquell territori, era ja conegut en lo primer terç del segle xi, més d' una centuria abans de la restauració de Tarragona per Sant Olaguer y lo príncep Robert d' Aguiló, puix al designar lo comte En Ramón Berenguer y sa muller Sanxa la rodalía del baró de Castellvell (1024), fixà entre ses afrontacions de la riba esquerra del Francolí, lo ríu de Valls *(sive in rivo de Vallibus)*, parlant també del *castellar de Valls* (393).

Los historiayres de Valls suposan, sense cap fonament, que donà nom al territori un home de paratge, nomenat Guillém de Valls, establert en dit lloch a derrers del segle x, y que son nét, del meteix nom y cognòm, va vendre al arquebisbe en 1130, la terra ahont fóu alçat lo castell senyorial de Valls (394).

Semblants noves bastant confoses, resultan contradictories ab les que s' anotan en les primeres butlles pontificies subsegüents a la restauració, en les que no-s fà esment de la vila y esglesia de Valls, fins arribar a la prelatura del metropolità en Ramón de Castelltersol, durant la qual lo papa Celestí III (1194) al confirmar los bens del arquebisbat, díu que la esglesia de Valls era administrada per la Precentoría.

La deducció de tot lo exposat deu limitar-se, donchs, a determinar la repoblació de Valls en los primers anys de la restauració cristiana, essent dita vila la de major importancia del territori del Camp, més que la de Reus, tota vegada que encara en lo segle xiv Valls comptava ab major nombre d' edificis que Reus, segons la estatística manada fer per les corts de Cervera, en 1359, en la que apareix que la vila de Valls tenía 400 fochs y la de Reus 356, y en altre estat dels fochs del arquebisbat fet en 1392, foren computats 401 a Valls y 356 a Reus.

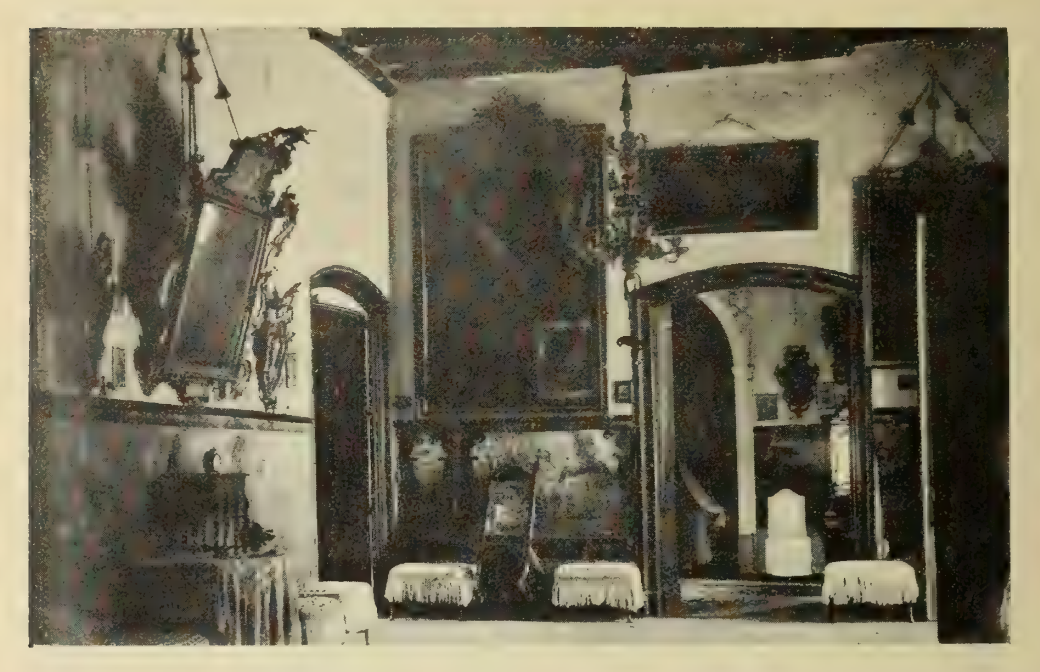
---

(393) *Tarragona Cristiana*, v, I. pl. 333, apènd. de doc. n. 6.

(394) Francisco Puigjaner: *Historia de la villa de Valls*, cap. II, pl. 11; *Manuscrit de Pau Baldrich*, que diu haver tret d' un procés del arxíu del arquebisbe de Tarragona, la següent nota: «E bò es se tinga en compte, que lo dit Guillém de Valls, que en l' any de la Encarnació del Senyor, 1130, vengué a Sant Olaguer les terres ahont fóu construit l' actual Castell dels Arquebisbes de Tarragona en Valls, prop la Vila, era pertanyent a una famila d' hòmens de paratge, la qual existía ja en l' any 986, en lo Mas gran d' En Valls», aparexent també que en dit castell, venía extesa en certa làpida, la inscripció que deya: «*Beatus Olegarius Archiepiscopus et Robertus Aguilonius, Princeps Tarraconæ, ejusdem Ecclesiæ feudatarius, castrum et villam, condiderunt de Vallibus in parática militia antiquissima familia de Vallibus, anno Domini MCXXX*».

Al arribar al segle xv, Valls va tindre forta baxa de vehinat, puix de certa informació feta en l' any 1413 per manament de les Corts de Barcelona, se deduheix que Valls sols reunía 228 fochs y Reus 269, anant en aument d'allí en avant aquesta derrera població y quedant més reduhida la primera (395).

La sobiranía sobre Valls, era corresponent als co-princeps, lo Rey y l' Arquebisbe, com poble comprès dins lo Camp, en força del conveni celebrat en 1173 entre lo rey Anfòs I de Catalunya y en Guillém de Torroja. Existía també en dita localitat una castlania de pertenencia reyal, comprada

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Valls.—Una de les sales del castell

a la vegada per l'arquebisbe Valterra al sobirà en Joan I, en 4 Desembre de 1391, a fí de satisfer les despeses de la armada contra la rebelió dels de Cerdenya.

En 10 de Juliol de 1183, l' arquebisbe Vilademuls va concedir la ferrería de Valls, Espinavesa y Picamoxons a Ramón Ferrer, y volent lo rey En Pere I fer cessió de la dominicatura de Valls, Picamoxons, Espinavesa y Pontegaudí al net de Guillém de Tarragona, fill del príncep Robert d' Aguiló, per haver renunciat a tots sos drets sobre lo Camp (1206), va oposar-s'hi l' arquebisbe En Ramon de Rocaberti, y aquella concessió fóu dexada sens efecte. La població restà governada per dos batlles, nomenats respectivament per lo Rey y l' Arquebisbe.

---

(395) *Tarragona Cristiana*, v. II, pl. 466, y v. III, inèdit.

En lo segle XIII, després de les disposicions del arquebisbe Nasparrech de la Barca y de Jaume I lo Conqueridor, sobre organisme del municipi, va nàxer a Valls, com en los restants pobles del Camp, lo Concell Municipal, que funcionava ja en los derrers anys de dit segle y en los primers del següent, segons l'Ordenament o Ordenaments adoptats pera lo règim de la localitat (396) tal volta los més antichs que-s conexen; essent al propri temps,

(396) Ordonaments y Constitucions de la vila de Valls copiades del llibre que-s troba en l'Arxíu Municipal de dita ciutat:

MCCCIV. E que nulla persona christiana iudea et Çarracena extranea et privata cuiuscumque conditionis status seu valoris existeret seu existat audet aut audeat ammodo ullo modo in tempore, apportare seu apportari facere ad locum predictum de vallibus vinum aut vindemiam aliqua tenag ad.—4 Abril MCCCV. Item quod nullo homo extraneo uel priuato audeat venari in termino de vallibus in honoribus seu vineis ubi sint clap seu caui, nec dictos claps vel cauos frangere claudere aut sobrollar nec facere aliquod artificium per quod juhibeantur cirogrillis ne ualeant sive possint se intus dictos claps et cauos recolligere nec de dictos claps et cauis cuniculus àbstraere aliquo modo.—Que negu no gos caçar.—Que negu no gos tenre furó.—Que negu no gos res pendre ni tenir ni comprar de cau.—MCCCVI. Que negu no faça faena en les festes dèual escrites.—Que negun crestia ho jueu no faça faena a festa coler sino ab les portes tancades.—Que negun ferrer no gos ferrar a festa.—Que negun barber no gos traure bàrba ni raure cabels a diomenges ni a festes que aien dejuni.—Que negun metge no gos donar porga tro sie examinat.—Que negu no gos metre bagots, ni verema podrida en les portadores. — Que negun venemador no sen gos aportar raims. — Que negun revenedor no gos comprar tro aia sonat mig día. — Que negu hom prenga lenya de verdiguers ne que sía iustada. — Que nul hom no gos taylar ni esquexar redortes.—Que negu qui aia part els forns no prenga lenya daltri. — Daportar lenya domes estranys. — MCCCXII. D'oli. — De pena de conil. — Descala a lexar de fora. — D'oli afer. —De mesurar oliues. — D'espigolar oliues. — De gitar murinada de molí de oli. — De fembra a logar. — De borra amesclar en drap. — Que negu de la vila ni terme no gos fer faena a les festes. — Robrica de fer erba — De metre bestiar al terme de Vals.— De bestiar que entre en cultiua ni en safra. — De porcs.—De bestia de laurada. — De besties groses de mercader. — De metre bestiar a hora del seny del ladre. — De talls de bestiar. — MCCCXIV. Que negun venemador no sen gos portar lenya ni raims.—Que negu no gos bagotar.— Que negu no gos pigr ni plegar fustam de la ribera axí com aquet de vals nil gos vendre.—Que negu ne gos metre fil de canem en fustani.—Que negun texidor no gos tenir pus altres pite de fustam que dat li es de la sisa.—Que nul hom no gos esser corredor ni anar en forma de corredor de son ofici. —Que nul hom no gos de usar de ofici de corredor de draps grosos.— Que nul hom corredor no gos comprar a sos ops daquelles coses que el se fa corredor.—Que negun corredor no gos fer neguna mercadería a festa de sentà maría ne a dicmenge. — Que negun corredor no gos mercadeyar blat a plaça sino a sos ops. — Que negun corredor no gos esser en companyia de dos auant. — Ordonament dels carnicers. — Que negun carnicer no gos vendre una carn per altre. — Que negun hom no gos parets ni marges enderocar.—Que nul hom ques loch no gos menar bestia a la logada.—Que negun logader no sen gos aportar lenya ni rebaçons. — Que tot mestre de obres ho altre obra de casas pose son senyal en la obra. —Que los dits mestres deien mostrar la obra que feta auran als veedos que posats hi seran per los iurats. — Que negun mestre no gos mesclar plom en obra que faça.—Que negun mestre no contrafara senyal daltre mestre ne el seu no gos mudar. — Quels carniçes no gosen esser de III ent en companyia. — Quels carniçes deguen tenre III taules bastades de carn.—MCCCXV. Ordonament despileres e de finestres.—Que negu no gos metre penyora ço que li es comanat.—De contrat que aia fet corredor iurat. — Ordonament de taules e de padriços. — Ordonament de terra e de fusta de sa en corrada. —Que negu no gos tenir de re de son ofiçi fora el pati que assignat hi es.—Que no gos tenir fusta ni lenya ni fems en carrera ni en plaça de dos dies enant. —MCCCXIX. Que tot carnicer e tender aia a tenir sos pesals bons e leyals. — Que tot hom e tota fembra aia a tenir ses mesures bones e leals. — Que negun carnicer no uena una carn per altre.—Ordonament de carn salada. — Que negun carnicer no tenga carn morreina a bona taula ne tinga I carn per altra.—Que negun carnicer no gos inflar neguna bestia ab boca o canó.—Que negun carnicer no gos gitar la sao de qualque bestia sia per la carnicería. — Que negu no gos emblar cols ni altra hortoliça. —Que negu no gos sobre fular blat daltre. — Que negu no gos leuar pala de la hon sía iustada. — Que negu no gos tenir de una cabra enant. — Que negu no faça leiura entorn lesglea. — Que negu no faça leiura de la porta de sent anthoni tro al hort de thomas mari. —Ordonament de carn que degolen jueus.—Que tot drap ho... ho qualque ho natura ten-

un dels factors més importants de la institució de la «Comuna del Camp», establerta en aquells díes y de la que va formar sempre part fins a sa extinció, l' aludit municipi.

Valls va presenciar lo día 25 de Janer del any 1366, com lo rey En Pere III *lo Cerimoniós*, féu entrega al comte de Trestamena o Trastamara, de les famoses companyíes blanques, encarregades de guerrejar contra en Pere I *lo Crudel*, de Castella, en la lluyta a que s' entregavan abdós sobirans, essent del meteix període històrich la construcció de son clos amurallat, que sería reduhit, puix per altres documents se sab que l' edifici ex-convent del Carme estava fora de dit clos. En la lluyta entre dit sobirà y l' arquebisbe en Pere de Clasquerí, patriarca d' Antioquía, sobre lo dret senyorial del Camp, durant l' any 1386, la població de Valls va fer costat al dignatari eclesiàstich, y en la que sostingueren los catalans contra en Joan II a mitjans del segle XV, no volgué rompre lo sagrament de feeltat que havía prestat al esmentat dignatari, aleshores en Pere de Urrea.

En la guerra *dels Segadors*, com població poch fortificada, fóu Valls lo quarter general del virrey francés M. La Motte, durant lo primer bloqueig de Tarragona (1641), y desitjant atacar la població lo virrey espanyol En Frederich Coloma, condestable de Nàpols y príncep de Bútero (1 Setembre 1641), restà derrotat en los voltants de la vila y ferit greument, morint 25 díes després a Tarragona.

Seguiren los vallenchs la sort de Tarragona durant la guerra de *Successió*, y al fer-se la evacuació del exèrcit aliat, Valls reconegué al rey Felip,

---

gua miga alna bona e justa. — Que tot forn sía tengut de tenir loch a cascuna persona. — Que tot hom qui port pex per uendre que aie a descarregar a la pescatería.—Que no gosen donar menys de x sardines o bequeruts per I diner.—Que negun hom no gos usar dofici de metge si examinat no es.—Ordonament de bereina de faenes. — Ordonament de lana e dayis. — Ordonament daygua a rajar en carrera. — Que negu no gos posar escorri del abeurador de unet tro a la resclosa den p. de monserrat. — Que no gos rantar tro el vayl del cap de uilanova ne el pati que fo den p. de segarra.—Ordonament dels fems. —Que negu no gos gitar pedres el camí que parteix de vals tro ha spinaversa.—Que neguna reuenedora no gos comprar neguna fruyta tro mig día aja sonat. — Ordonament de draps a lauar al rech den G. de vals. — Que tot hom q'us d' fer drap de lana tinga lo pes bo e leyal. — Ordonament de metre en rastoy hon aja garbes. — Ordonament de erba de fer en vinyes. — Ordonament de uentres a lauar el rech, den G de vals. — Que negu no gos anar de nit ab estruments ni ab armes uedades. — MCCCXX. Ordonament dels caps de cinquantenes. — Ordonament de cap de deenes. — Que tot hom sia tengut de seguir e de seruar lo manement que li fara son cap de deena.—Que tot hom que port lança port escut.—Ordonament de cinquantena e deena.—Que tot hom qui isca a sò atena a tro als senyals que posats hi son.—Que negu hom gos anar pus enant de la hon sia iustada la host sens manament del batle.—Que tot hom seguesca e obeesca los manaments e ordonaments que façen la ost sia iustada. — Ordonament de la ost. — Ordonament dels reguares.—Que negu hom no gos tenir bestiar dins lo terme de vals.—Que tot hom qui uena segon naia a donar III puyerons rasos per I. — Que negu hom no gos iugar a ioch de daus que uedat sía. — Que negu no gos iugar a paler dins los murs de vals. — Que negu no gos fer rayar neguna canal ni aygua de porxe en carrera. — Que no sía nul hom que gos tenir bestiar amiges ne en altra manera. — Que negu tener no gos trer neguna roba fora la porta per uendre a dicmenge ni afesta que deiuni aia.— Que negun saray paher no gos aculir negun catiu. — Que negun hom de la vila ni del terme de vals que soblich en altre loch que no gos renunciar a for ni a iurisdiccio del loch de vals. — Ordonament de bens siens e de sensal a uendre.

enviant a son virrey, lo duch de Pópoli (1713), al síndich En Joan Serra, a fí de prestar-li obediencia.

També té Valls un fet important, ocorregut en son terme durant la lluyta coneguda per «Guerra de la Independencia», en los primers anys del segle XIX. Lo día 25 de Febrer del any 1809, tingué lloch en lo pont de Goy, al SO. de Valls, la heròyca y famosa batalla de son nom, en que l' exèrcit espanyol comanat per lo general Reding era enterament derrotat per totes les forces

Valls.—La Granja

del general francès Saint-Cyr, ab pèrdua de bastanta gent per una y altra banda, quedant ferit lo capdill espanyol al defensar-se de la avalanxa d' enemichs que volían fer-lo presoner, morint abans de dos mesos en la ciutat de Tarragona, en quin cementiri reposan ses despulles.

Valls en lo restant de dit segle va sofrir més o menys les conseqüencies de les guerres civils, procurant sempre la curació d' aquelles ferides y aumentant sa riquesa, fins a lograr lo grau de progrés material y moral de que actualment s' envaneix.

Dues institucions mólt típiques y mólt conegudes a Catalunya són filles de Valls; la del cos de les *esquadres de Valls*, ara de Catalunya, y la del joch designat ab lo nom de *xiquets de Valls.*

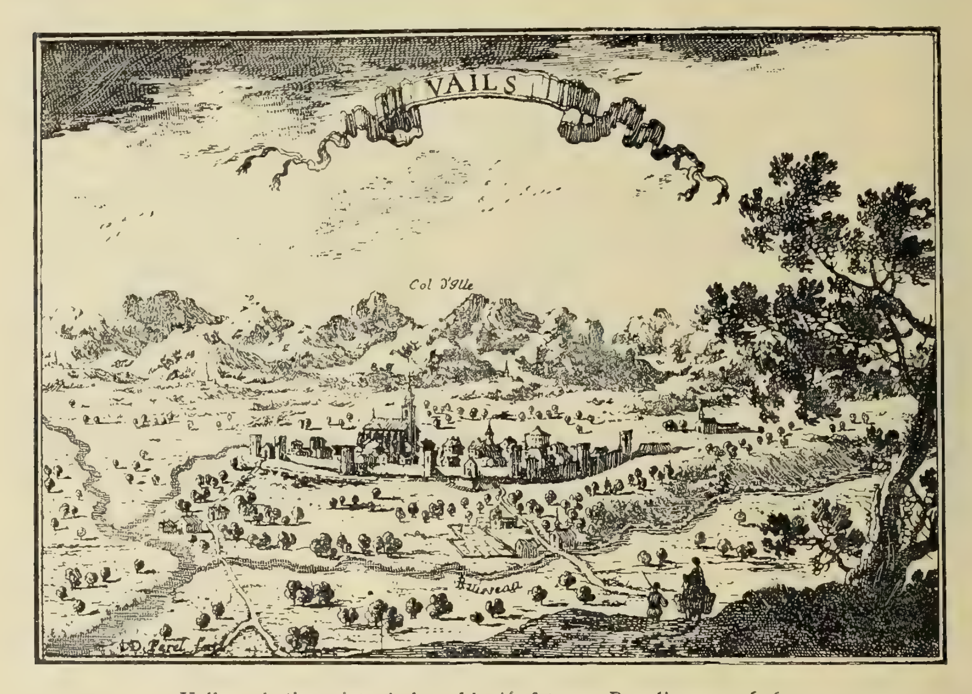
Esquadres de Valls. — Les esquadres del batlle de Valls o cos de les Esquadres de Catalunya (397), precursor del nacional de la Guardia Civil, encar-

---

397) Mày s' han nomenat minyons oficialment; aquesta designació prové de haver-los confos ab los *Miñones* de les provincies de Vasconia.

regat de la persecució dels malfeytors, fou creat en decret de 21 d'Abril de 1721, comanant sa direcció a Pere Antón de Veciana, batlle de Valls, pera recompensar sa llealtat al sobirà espanyol, contra los atreviments del capdill Pere Joan Barceló (a) *Carrascla* o *Carrasclet*, que en 1719 va fer invasió per segona vegada dels camps de Catalunya, singularment dels de les nostres comarques, cometent tota mena de arbitrarietats.

Carrascla era un carboner fill de Capsanes, en la nostra provincia, que durant la guerra de *Successió* va veure-s obligat a matar a un soldat del rey Felip que volía atropellar a sa germana, fugint immediatament de comès lo delicte, y constituint una partida de facciosos, que apoyada pêls germans

Valls.—Antiga vista de la població, feta per Beaulieu en 1646

Nebots, després de la rendició de Tarragona (1713), encara va donar que entendre als comandants d'armes, fins que buscà refugi a França. Sis anys després, ab motíu de les qüestions entre França y Espanya, y a la falta de guarnició de tropes, passavan novament la frontera diferents sediciosos, entre ells Bernich, de Masquefa, en la part alta de Catalunya, y *Carrascla* en nostre país, penetrant dins de Falset la nit del 26 de Maig, atacant la vila de Reus en lo mes de Juliol, ademés de Igualada, Terrassa, Piera y altres, en los subsegüents, fins que lo día 5 de Desembre del meteix any, ab 500 hòmens y 100 cavalls, sens dupte les forces de varies partides, progectà la embestida de Valls, deturant a pobres pagesos que a la matinada havían sortit al camp, manant-los anar devant de dites forces, ab fexos de llenya pera cremar los portals y obligar als defensors a no fer foch pera no danyar a sos propris vehins.

Era batlle de Valls En Pere Antón Veciana, natural de Sarreal, nomenat en 1715, y pera previndre tot malifet en la vila, des de la aparició d' En *Carrascla* havía reparat lo clos amurallat y format una companyía de 150 ciutadans, demanant armament al governador o corregidor de Tarragona, a fí d' oposar-se a tot danyós intent dels *carrasclets*, y ab aquells defensors, no sols Veciana va repelir los furiosos atachs del enemich, ans bé exint al camp, determinà perseguir-los ab èxit sorprendent, de manera que rebé grans mercès del Corregidor, del Capità General y del meteix sobirà, per sa llohable conducta. Dos anys aprés, en la data de 21 d' Abril de 1721, foren creats los cossos de fusellers de la montanya, encarregats de la persecució del rebuig de aquelles partides faccioses que eran ja de malfeytors, refugiades en los boschs, coves y punts deserts de Catalunya. Pera premiar los serveys d' En Veciana se-l nomenà quefe d' un de dits cossos, distribuint aleshores la força ademés de Valls, en les viles de Rodonyà, Riudolms, La Llacuna, Arbós, Vimbodí, en la nostra terra, y donant a dita distribució lo nom de esquadres. Axís es que en los primers temps fóu coneguda la institució fins després de Carles III, ab lo de Esquadres de fusellers del batlle de Valls (398), puix va ésser la única força que-s dexà subsistent després de acabada la rebelió y aniquilats sos derrers partidaris.

En R. D. de 25 Febrer de 1725 restà aprovat lo nou Reglament de les Esquadres de fusellers, introduhint lo nomenament de cabos y manant que fossen pagats per mitg d' un repartiment per tots los pobles de Catalunya; en 3 de Juliol de 1740 va disposar-se que los moços del allistament formarían part de les esquadres de fusellers; en 1746, lo rey en Ferràn III de Catalunya y VI de Castella, va nomenar tinent de les Esquadres a En Joseph Veciana, fill del anterior, sens dupte com a substitut de son pare, ja d' etat avençada. En l' any següent fóu aumentat aquell cos en deu hòmens més; en 1753, quedà designat En Pere Màrtir Veciana capità de infantería, quefe del cos; en 1762, En Joseph Veciana, segón quefe de les esquadres de Valls, resultà nomenat coronel d' un dels cossos d' infantería lleugera creats a Catalunya; en 7 de Setembre de 1763, va disposar-se per l' intendent que-l repartiment per atendre a les esquadres, no sería dels béns comunals, ans bé s' extrauría dels de les families o caps de casa directament; en lo meteix any quedà manant les esquadres En Felip Veciana, fill del anterior, mort a 18 d' Abril de dit any, y en 1773 se ordenà per En Carles III, que la quefatura de les esquadres restés vinculada en la familia Veciana, vinculació que ha durat fins a mitg segle passat, en que En Pere Pau Veciana la renuncià per ell y sos descendents (399).

---

(398) Lo senyor Ortega en sa obra *Les Esquadres* fa arrencar la institució del any 1690, emprò no hi ha cap nova exacta de semblant origen ni de tot lo que-s refereix als fets que relaciona. Entenèm que la invenció y la novela tenen presa mólta part en semblant narració.

(399) Les antecedents notes de les Esquadres de Catalunya són extretes en general del arxíu del Ajuntament de Tarragona, ahont apareix la documentació de que-s fà esment.

Durant la guerra de la Independencia, les esquadres de Valls quedaren poch menys que disoltes, puix les necessitats econòmiques y les de nodrir los cossos de miquelets que va formar Catalunya pera combatre al enemich, foren causa de que aquells s' agreguessen a les companyíes dels respectius corregiments.

La reorganisació de les esquadres restà ordenada abans del descobriment de la conspiració del general Lacy y portada a compliment després del fusellament d' aquell quefe, puix en 6 d' Abril de 1817 va dictar-se una instrucció pera reorganisar dit cos, aprovant-se també lo reglament pera lo Montepío de viudes y òrfens dels moços. Segons la esmentada instrucció, lo cos de les Esquadres de Catalunya en endevant depenjaría absolutament del Capità General, y constaría d' un comandant, un segón, catorze cabos y doscents cinquanta dos moços, sens los vereders, equiparats a aquells, distribuint-se la força en catorze esquadres, en disposició de comunicar-se y auxiliar-se mútuament y cobrir los catorze corregiments en que restava repartit administrativament tot lo Principat. Lo nomenament de comandant era privatíu del Capità General, que havía d' oferir-lo als descendents de la casa Veciana, com era privativa de la superior autoritat militar, a proposta del comandant, la designació dels cabos entre los moços que més sobressortían o entre oficials d' exèrcit que ho solicitessen, corresponent tant sols al comandant la admissió de moços. En Pere M. Veciana, fill o net d'En Felip, militar, va ésser nomenat comandant de les esquadres després de dita reglamentació, y encara que abans de la mort de Ferràn IV de Catalunya y VII de Castilla era ja brigadier d' exèrcit y tinent de rey de Tarragona, tenía a sa comanda lo cos de dites esquadres. Son fill Pere Pau va ésser qui renuncià al privilegi de sa familia.

Los antichs cossos dels fusellers, y per tant los de les primeres esquadres de Valls, no eran aquarterats; cada moço exercía son ofici, y sols complía los serveys quan ho manava lo quefe, axís es que son cost era reduhit, puix tant sols se-ls donava un curtíssim estipendi diari. Més tart, quan la reorganisació, y sobre tot passada ja la vinculació en la familia Veciana de la quefatura del cos, va determinar-se la constitució d' un organisme militar. Una vegada creades les Diputacions provincials, després de la formació de les provincies catalanes, en lo segle XIX, aquestes restaren encarregades del manteniment d' aquell cos. La veritat es que en los segles XVIII y XIX les esquadres prestaren grans serveys al país, lliurant-lo de tota mena de delinqüents, especialment de lladres y bandolers, sobre tot acabades les lluytes y civils discordies, quan los més pobres, atrevits y compromesos, no s' atrevían a presentar-se a les llegítimes autoritats y campavan per boschs y montanyes cometent tota mena de delictes.

En l' any 1868, després de la revolució de Setembre, les Diputacions catalanes determinaren disoldre lo cos de les Esquadres de Catalunya, tota

LO MAGNIFICH AIUNTAMENT DE LA VILA de Valls, à de de 17

Parteix de esta Vila que està (à Deu gracias) ab sanitat, y sens suspita de Peste, ni mal Contagiòs, y se guarda dels paratges quel pateixen, segons Reals Ordes, per

Edat

Estatura

Cabell

Barba

Senyas

De orde del Magnifich Ajuntament.

Valls.—Patent de sanitat del segle XVIII; reproduhida a la metexa mida original

vegada que lo Govern central comptava ja ab lo de sa analogía, la Guardia Civil. Mes al vindre la restauració en l'any 1874, alguna entitat provincial de Catalunya tornà a proposar son restabliment, que encara perdura en lo territori de la provincia de Barcelona.

Xiquets de Valls. — En quant a la altra institució típica d'aquella ciutat, los *Xiquets de Valls* (400), havèm de dir que-s tracta d'un antich *joch* dels que quiscún gremi adoptava en la Etat Mitjana pera los actes solemnials de intervenció de dit gremi, essent lo *joch* de que-s parla, complertament únich y genuí de la població de Valls.

Consisteix dit joch en pujar un home a les espatlles d'altre, formant un veritable castell, puix demunt del segón puja lo terç, lo quart, lo quint, lo sisè, fins al nombre de la alçaria del castell, agrupant-se dos, tres, quatre y cinch pilans de carn humana, pera constituir un conjunt enllaçat per mitg dels braços nervuts dels hòmens que forman quiscún pilà. Es un joch de força, resistencia y equilibri, que dóna bona prova de la constitució física, robustesa y lleugeresa al meteix temps, dels qui composan lo castell, tota vegada que han d'enfilar-se a son lloch per les espatlles dels qui tenen devall.

Encara que cert distingit autor vol fer arrencar l'origen dels castells de costums antigues, (remontant-lo fins a la època prehistòrica, y trobant la institució establerta en lo poble romà, segons un passatge de *Claudianus*, poeta de la baxa llatinitat qui escrigué en los derrers anys del segle IV de la Era cristiana), es lo cert que deuría nàxer a Valls en la Etat Mitjana, com nasqué dita població en aquell període històrich, adoptat per lo gremi de la pagesía quan la agremiació general d'oficis, a derrers del segle XIII y sobre tot en lo següent (401). Tindría, no obstant, migrat predicament semblant joch en los segles posteriors, fora del cercle de població de Valls, sens dupte per reduhir-se lo castell a una alçaria de quatre o cinch hòmens y dependre lo joch del gremi, fet tant sols per la joventut agremiada, com succehía en los restants que quiscún gremi adoptava. Entenèm nosaltres que la fama dels castells de Valls ha començat en lo segle XIX, una vegada conclosa la agremiació forçosa, després del establiment del nou organisme polítich, prenent los aficionats com un ofici la tasca de fer castells, majorment quan en lo primer terç del segle XIX varen dividir-se los castells en dues colles y la competencia entre elles aumentà l'atreviment y en certa manera reglamentà la calitat y importancia del castell (402).

---

(400) Tampoch són coneguts a Valls los xiquets ab aytal nom, donat per En Clavé a sa composició musical popular. A Valls y en lo Camp se-ls califica de *Castells de Valls*, y *castellers* als qui prenen part, com un ofici, en llurs exercicis.

(401) Veja-s la Memoria escrita per En Joseph Corolèu y premiada en lo Certàmen literari de Valls, celebrat en 1 de Febrer de 1883 ab motíu d'inaugurar-se lo ferrecarril de Calafell a Valls, impresa dita Memoria, junt ab los restants treballs premiats, en la imprempta de Valls *La Catalana* (1884).

402) Sos més antichs caps de colla coneguts se nomenavan Pep de Batet y Salvador de Batet, abdos germans.

A mitjans d'aquell segle, les dues colles prengueren los noms de *la Muxerra* y *la Roser*, en relació a dues festes que se celebravan a Vilafranca del Penadès, a les que era cridada una o altra colla, formant-se aleshores dos bàndols y agregant-se los aficionats a quiscuna d'elles, segons les amistats ab los iniciadors y segons també sos sentiments polítichs (403).

Quan la segona guerra Civil, quedà disolta *la Roser*, donant tant sols alguna fè de vida, *la Muxerra*; emprò després de la guerra, va reorganisar-se *la Roser*, nomenant-la *colla nova*, conexent-se la altra per *colla vella*, ab tendencies lliberals la primera y carlines la segona. Aleshores, o sía des del any

Valls.—Los *Xiquets de Valls*, enfront la casa de la vila, fent un castell de set pisos

1875 fins a derrers del segle, varen fer-se los grans castells del pilà de set y de vuyt, la torre de vuyt y los tres y quatre pilans de nou, tant a Valls com a Tarragona, com també a Vilafranca, punts com si diguessem oficials pera montar abdues colles los grans castells en les diades de les respectives festes majors, contractant los pagesos la colla vella y los menestrals la nova, y a Tarragona los pescadors, ab l'acabament dels castells a Tarragona, lo segón

(403) Los uns deyan als altres: «*La Muxerra* tot ho esguerra; *La Roser* tot ho fa bé»; o en altres ocasions cridavan: «*La Muxerra* va per terra; *La Roser* va pêl femer».

día de dita festa, montant lo pilà de sis pera pujar y baxar les escales de la Sèu. Entre mitg d'aquests, s'alçavan per les dues colles, lo castell de quatre pilans de vuyt ab l'espadat de sis al mitg, lo de vuyt alçat per baix y altres de menys importancia, com lo de tres de set per casats, fins l'*anxaneta*, y lo pilà que nomenan del porró, de grans dificultats (404).

La afició als castells sols resulta establerta entre-ls pobles compresos des de Valls y Tarragona fins a Vilafranca. En la part occidental del Camp, o sía en lo partit de Reus, ja se desconeix, tal volta perque la població de Reus ha sigut sempre poch entussiasta de les coses de Valls, essent mólt comú aquell xiste: «hòmens de Valls, senyors de Reus». En les localitats de la anterior demarcació, los *castellers* van diferents anys a les festes majors, y ademés dels castells de la plaça, ne fan a les primeres cases del poble, havent existit la costúm de que l'herèu de la casa pren part en lo castell alçat devant de la seva, com a segón, y la mestressa y familia recull l'*anxaneta* o noy del cap del castell que salta al balcò y se-l gratifica ab una quantitat.

En la actualitat encara una de les confraríes que fan castells, manté son privilegi especial de fer-los dintre la esglesia. Van sempre al cap de les processons y es la seva especialitat, representar misteris de la Passió.

Abans de donar per acabada la tasca històrica de Valls, hi ha que fer esment de sos agregats, y començant per Picamoxons, devèm significar que lo rey Anfòs, I de Catalunya, en 16 de Novembre de 1171, d'acort ab l'arquebisbe en Guillém de Torroja y lo capítol, va donar a Pere de Vilagrassa pera sa població, lo lloch de Rocabruna, nomenat després Picamoxons (405).

Lo propri Sobirà trobant-se a Anglesola en 8 de Setembre de 1188, féu cessiò de la dominicatura de Fontscaldes al monestir de Santes Creus. En 1150 lo comte Ramón Berenguer IV otorgà a benefici de T. Oller lo lloch de Olivet, prop del pont de Goy, concedint-li dues diades d'ayga a regar del Francolí, los dilluns y divendres. Sembla que aquell donatari deuría ésser lo poblador de Masmolets (406).

Los tres llochs agregats nasqueren, donchs, en lo segle XII, poch després de la restauració cristiana, de la part baxa de Catalunya, sense que en lo decurs dels segles tingan cap fet d'importancia digne d'ésser esmentat.

Biografía. — Pera completar les notes relatives a Valls, donarèm una lleugera ressenya dels personatges de més celebritat de dita població: Baldrich (Pau), escriptor y curiós antiquari y autor d'apunts inèdits relatius a fets

---

(404) Coneguda es a Catalunya la tocata especial dels castells per les gralles y timbals, composant-la la referent a iniciar-se lo castell, la relativa mentres aquest va pujant, l'arribada del *anxaneta*, paraula que sembla d'origen alarb, al cim del castell, la desfeta del castell, y l'acabament. També es típica la tocata dels castells quan van devant de la processó del patró del poble, com la especial de retirada, després de fets los castells principals en la plaça, abans de dinar.

(405) *Arxiepiscopològich* de Blanch (llibre inèdit): prelat. d'En Guillém de Torroja, cap. XVII.

(406) *Tarragona Cristiana*, v. I, p's. 493 y 500.

històrichs de Valls (primer terç del segle XIX); Bonifàs (Lluís), esculptor del segle XVIII, autor de varietat de treballs esculptòrichs en les esglesies de Valls, Barcelona, Lleyda y Tarragona, regoneguts alguns de mèrit preeminent, havent sigut nomenat acadèmich de Sant Ferràn; Comerma (Andréu Avelí) enginyer naval, autor que ha sigut del dich de la Campana al Ferrol, ahont encara resideix; Montserrat (Olaguer), bisbe d' Urgell en lo segle XVII, autor d' un llibre d' exercicis de Sant Felip Neri; Mora (Joseph), bisbe de Menorca y auxiliar del arquebisbe Sr. Llinàs en los derrers anys del segle XVII y primers del següent; Oller y Moragas (Narcís), escriptor mólt apreciat per son llenguatge castíç y autor de varies noveles que forman part de la vigent literatura catalana; Ortega y Espinós, autor de la *Historia de les Esquadres de Catalunya* en lo segle passat, catedràtich y director que fóu del Institut de Barcelona; Palàu y Térmens (Antoni), bisbe de Vich y de Barcelona en lo segle XIX; Rodon (Joseph), professor de matemàtiques en la escola de Madrid y autor de varies obres científiques publicades en lo primer terç del segle XIX; Segarra y de Baldrich (Joseph), historiador del segle XVIII y autor d' altres obres místiques, essent nomenat acadèmich de Bones Lletres de Barcelona; Jaume Sitjó, bisbe de Lleyda y de Tortosa, segle XIV; Tomàs y Salvany (Joan), poeta castíç premiat en diferents certàmens; Tell (Estanislàu), conegut per *l'Alàu*, valent capdill de miquelets en la primera guerra civil, terror dels enemichs; Torner (Magí), cèlebre guerriller durant los acontexements de la guerra de *Successió*, partidari de la casa d' Austria; Veciana, En Pere Antòn y sos descendents ja nomenats, fonamentador aquell y quefes los següents, del cos de les Esquadres, essent lo derrer En Pere M., qui arribà a brigadier y fóu tinent de rey de Tarragona en lo primer terç del segle XIX. Ademés són fills de Valls, Parellada (Pau), escriptor, coronel d' enginyers y dibuxant, conegut ab lo pseudònim de *Melitón González;* Galofre Oller (Francesch), pintor de primera fama; Nogués (Anselm), esculptor distingit, y Casas (Bonaventura) també insigne pintor.

Bibliografía. — Baldrich (Pau): *Apunts sobre jurisdicció, administració, drets y privilegis de Valls* (inèdit).—Puigjaner (Francisco): *Historia de la Villa de Valls, desde su fundación hasta nuestros días* (primera part), y d' autor anònim la segona part. (Valls, imprempta de Francisco Pellicer, 1881). — Vallespinosa: *Anotaciones de la Historia de Valls* (inèdit). — Joseph Aladern: *Xiquets de Valls.* — Joseph Ortega y Espinós: *Historia de las Escuadras de Cataluña.* — *Almanaque de Valls 1908.* — *Crónica de Valls*, n. del 25 de Febrer de 1909.

Albiol

Lloch ab 263 habitants, situat en la serra de son nom, a sol ponent del cap de partit y a la distancia de 18 kilòmetres y 33 de Tarragona.

Lo grupo principal del poblat se composa de 24 edificis, 1 d' un pis y 23 de dos, ademés de 34 masíes habitades y escampades per son terme munici-

pal, altres 29 cases de pagesía accidentalment ocupades y 33 barraques o alberchs de sopluig.

Com pot comprendre-s, los primers 24 edificis, entre los que s' hi compta la esglesia parroquial y la abadía o rectoría, quasi no constituexen més que un carrer y una petita plaça, essent les restants cases de camp, ahont viuen pagesos y pastors, puix la agricultura y la remadería són les úniques fonts de riquesa de dit municipi, constituint son ajuntament un batlle, lo síndich y quatre regidors, y desempenyant les funcions administratives ab mólta irregularitat, incloyent lo servey d' ensenyança pública, limitat a una escola incomplerta per abdós sexes.

La esglesia parroquial es petita, pobra y està servida per un rector de entrada, tenint en son terme un ermitori enrunat dedicat a la Mare de Déu de

Albiol.—Vista parcial de la població; demunt, les runes del castell

les Virtuts, ab un bell retaule antich pictòrich. La festa major se celebra per Sant Miquel, a qui vé la esglesia parroquial consagrada.

Lo terme municipal d' Albiol afronta, al N., ab lo d' Alcover y Capafons; al S., ab lo de la Selva; al E., ab los de Milà y Masó, y al O., ab lo de Vilaplana.

La extensió de dit terme se calcula en 1,771 hectàrees de terreny, distribuides en 181 de secà, 6 de regor, 20 de goret, 220 de vinya, 26 d' olivers, 286 d' avellaners, 1 d' arbres fruyters, 214 de bosch, 85 de pastoreig, 712 de conrèu y 20 de superficie inútil.

Les collites se reduhexen a 298 hectòlitres de blat, 585 d' ordi, 149 de

civada, 10 de moresch, 28 de fesols, 2,149 de ví, 99 d' oli, 143 kilos de avellanes, 312 de fruytes y 2,746 de patates.

Hi ha també a Albiol alguns remats de bestiar de llana y aparexen diferents minats de ferre y altres productes minerals.

Notes històriques. — En 20 de Juny de 1158, l' arquebisbe Bernat Tort y lo príncep Robert d' Aguiló o sos hereus concediren a Joan de Martorell lo lloch d' Albiol, ab pacte de reconstruir lo castell, alçat sens dupte pêls alarbs en lo cim de la serra, y ab obligació de conservar-lo en fèu de la esglesia de Tarragona. Lo donatari, una vegada feta la restauració, va entrar en la canònica claustral de la Sèu metropolitana, essent investit ab la dignitat d' Ardiaca major, creada expressament per aquell relligiós, qui en 6 d' Octubre de 1164 féu cessió de sos drets a la esglesia y a son prelat. Aquest en 1187 va rebre d' Anfòs I la donació del poble y terme, ab ses aygues, herbes y prats, reservada per son pare al concedir-se a Joan Martorell lo dret de població del lloch. Com l' arquebisbe, aleshores En Berenguer de Vilademuls, regalés los delmes y primicies al capítol de la Sèu, una vegada separades aquelles rendes donà los restants drets a Gueràu d' Avinyó, qui permutà son cognòm ab lo d' Albiol, a fí de que possehís lo castell y demés honors en fèu de la esglesia de Tarragona, segons una acta de confessió feta per dit Gueràu a 23 d' Agost de 1194 (407), y a sa mort (17 Nov. de 1195) dexà la jurisdicció del Cogollroig al capítol y canonges de Tarragona.

Albiol, donchs, va tindre senyor feudal, qui depenjava de la esglesia de Tarragona, y al erigir-se anys després dit senyoríu, retornant tota la jurisdicció a la esglesia, fóu governat lo poble per lo pabordre de la Sèu, administrador dels bens del capítol, com extensió de la que exercía sobre la Selva, de quin poble colindant era directament senyor, y axís arribà al segle XVIII, en que quedà anulat l' antich organisme de la Etat mitjana.

Alcover

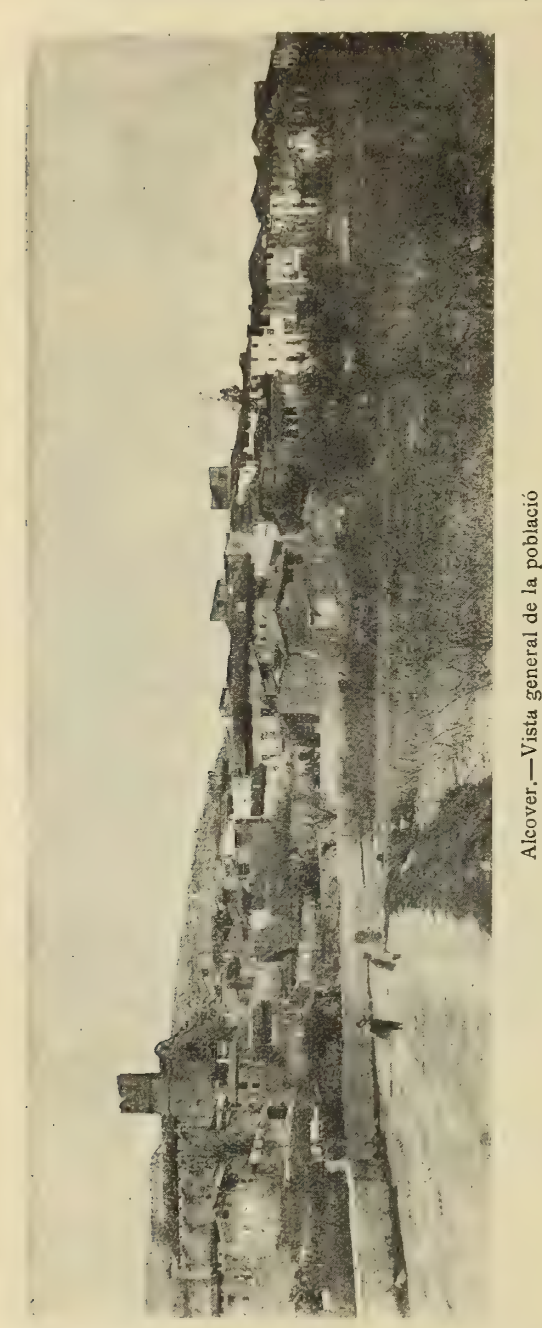
Vila ab 2,132 habitants, emplaçada al SO. de Valls, a 10 kilòmetres de dita ciutat, capsalera del partit y arxiprestat, y a 22 de Tarragona, trobant-se alçada en lo punt precís ahont acaba lo plà del Camp de Tarragona y comença la montanya sobre un terreny bastant penjant, a 255 metres sobre lo nivell de la mar.

La agrupació del poblat resulta constituida per 468 edificis; 30 d' un pis, 10 de dos y 438 de tres, habitats constantment en nombre de 363, accidentalment 80, y 25 pera son ús especial, que no servexen d' hostatge a cap familia,

(407) *Arxiepiscopològich* de Blanch (llibre inèdit) prel. de B. de Vilademuls.

ademés de 108 masíes o cases de camp y 9 barraques de sopluig, constituint la totalitat de 588 edificis.

Encara que la riquesa del terme y la situació del poblat donan ventatges al municipi per atendre als serveys administratius, no es la corporació municipal una de les que pugan donar exemple a la entitat ajuntament; mantenint dues escoles elementals y rebent lo corrèu per cartería, recollida en la estació ferreviaria del poble, corresponent a la línia de Tarragona a Lleyda, secció de Reus a Montblanch.

Alcover.—Vista general de la població

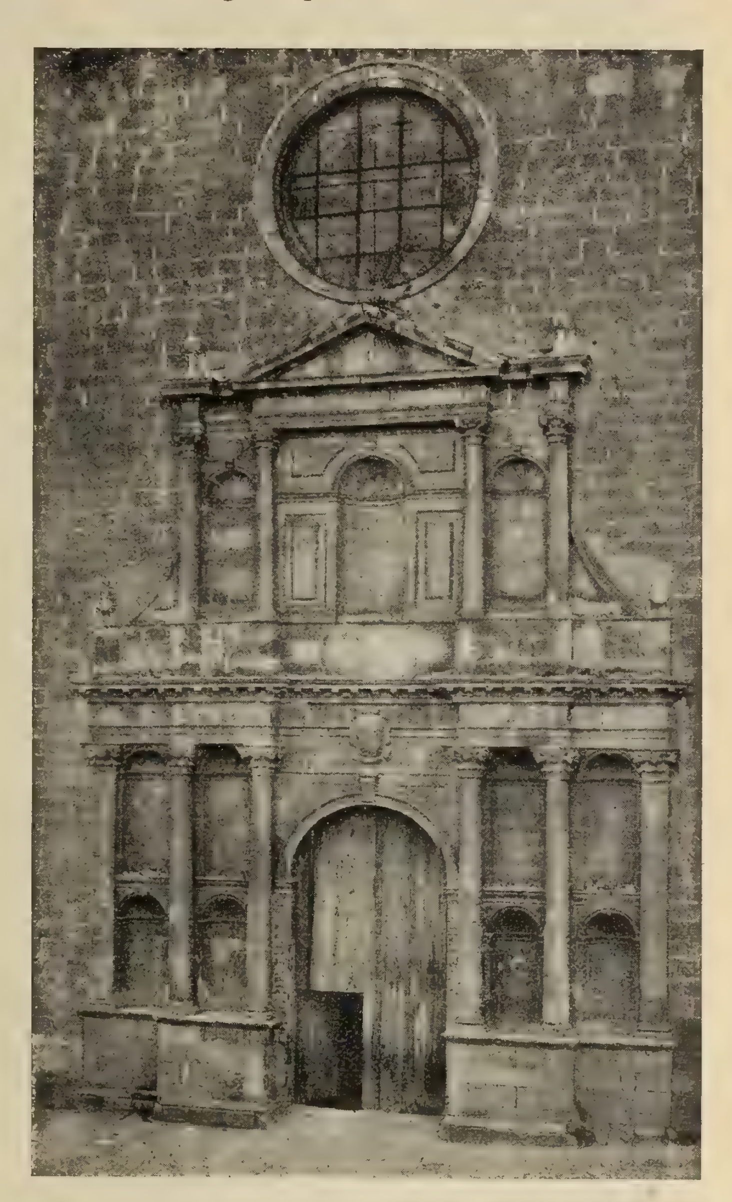
La esglesia parroquial, consagrada en 1166 per l' arquebisbe Uch de Cervelló, fóu alçada de nou en 1578. Hi ha en ella un rector d' ascens, ab son coadjutor. Vé dedicada a la Assumpta y a Santa Ursula, diada de la festa principal de la vila, comptant encara ab sis o set benifets antichs.

A més d' aquesta esglesia hi ha en Alcover la del Sant Crist y del Sepulcre, coneguda millor ab lo nom de *Mezquita*, tal volta per haver sigut profanada pêls alarbs en alguna de ses incursions y destinada a tal obgecte, a jutjar per sa construcció, que indica haver sigut edificada pera temple cristià. Sa construcció es del segle x, indicantho en son exterior, a més de ses fermes parets, son absis semicircular, en que les finestres, y especialment la central, presentan aquella particular construcció.

La porta única que dóna entrada a la esglesia està oberta en son costat dret. Sostenen un arch redó dues tosques columnès per part. Los capitells són també grollers, y les motllures que adornan l' arch escasses. Tot lo conjunt porta lo segell del art romànich primitíu. Lo rosetó circular obert en

l' enfront, està format per radis rectes, es desembarassat, y porta senyal d' ésser de construcció posterior a la esglesia. Demunt del frontis s' alça una petita espadanya.

Són dignes de notar en l' interior algunes particularitats de la distribució. En la part esquerra s' obra una petita capella en lo gruix del mur. Prop d' aquesta comença una pendent fins devall del presbiteri, ahont en aquella mena de catacumba se forma com una placeta, lloch que sería del baptisteri y tal vegada ab ampla tassa pera la immersió. Al enfront del presbiteri s' alça lo chor, mólt primitíu y de singular construcció, essent-ne mólt remarcables los caps sortints de les vigues, terminats per testes humanes y de besties rares y capritxoses, y de treball mólt tosch. Són notables dos retaules gòtichs, quasi abandonats y mitg corcats, existents en l'altar major y en la capelleta abans citada (408).

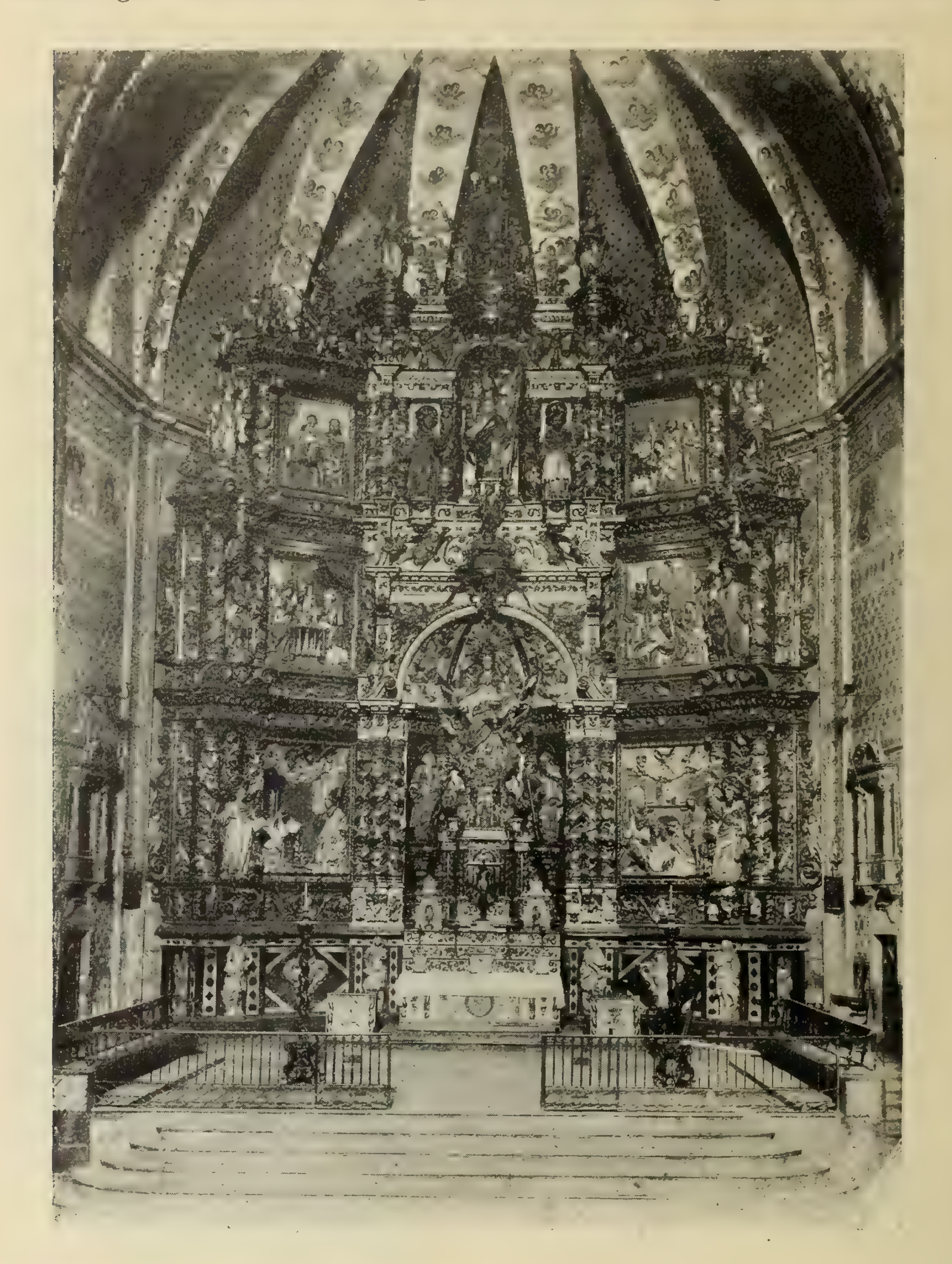

Alcover.—Porta principal de la esglesia parroquial

Mereix menció la creu del terme, en qual part superior s'hi veuen esculpturades varies imatges de sants, entre elles la de St. Jordi, a peu, matant lo drach; exemplar mólt raro a Catalunya, ahont se veu sempre aquest sant representat a cavall.

(408) C. August Torras: *Memories de la Associació Catalanista d' Excursions Científiques*, 1887.

En lo cementiri hi ha una antiga esglesia dedicada en 1144 a Sant Miquel, essent digne de notar-se la forma general de les tombes, que consistexen en

Alcover.—Altar major de la esglesia parroquial

pedres de forma piramidal aplanades, arrodonides en sa terminació, que no es mólt alta, y en qual punt hi tenen esculpida una creu de diferentes formes.

En la població existeix una casa d' elegant estil renaxement y que avuy es abadía o casa rectoral.

Ademés se troban alçades en la població, la esglesia de la Puríssima Sanch, l' ermitori de la Verge del Remey, de gran devoció en tota la comarca; a un kilòmetre y mitg la esglesia de la Immaculada Concepció y la capella de la mare de Déu de Gracia, en quins edificis relligiosos resultan adscrits los beneficis de que s' ha fet esment. També hi havía un petit convent de menorets, ara quasi enrunat y passat a mans layques.

Dins de la població y al entorn, puix la industria es allí bastant antiga,

Alcover.—Portal de Sant Miquel

existexen montades algunes fàbriques de texits y filats, sachs, borraces, espardenyes, mitjons, paper, cordes y altres obgectes de cànem, quasi produhida aquesta primera materia en les hortes nomenades de dalt y de baix, que regan les aygues del ríu de la Glorieta, provingudes de Montreal, havent-se constituit los proprietaris en comunitat de regants, pera millor distribució de la ayga ab *ferrades*, segons sa primera adquisició en lo segle xv.

En los carrers, encara que estrets y poch planers, s' hi troban diferentes botigues, alguna luxosa, ahont aparexen exposats pera la venda tota mena d' articles de primera necessitat, tant per la vida com per atendre a la agricultura y la industria local. Lo nombre de carrers es de 27, tenint lo Major prop de cinchcents metres de llargaria. Ademés té dues grans places, la Nova y la Vella, 3 placetes, 3 patis, 6 arrabals y-ls barris rurals de la Plana y Burguet,

aquell ab 10 cases, abans ab estació de ferrecarril, y aquest ab grupo de tres masíes ratllant ab lo terme de la Selva.

Alcover compta ab una fira anyal bastant concorreguda de bestiar de llana y càrrega, lo segón diumenge del mes d' Octubre. La illuminació pública es per mitg de la electricitat, y per lo servey del vehinat hi ha cinch fonts de bona ayga, que naix en un torrent conegut per Font Major, a 3 km. de la localitat.

Lo terme municipal d' Alcover reuneix uns 20 kilòmetres quadrats, la meytat plà y l' altre montanyós, ab un octàu de regor, afrontant, al N., ab lo de Montreal; al E., ab los de Valls y Milà; al S., ab lo d' Albiol, y al O., ab lo de Capafons. Dins de dit terme se troban alçades algunes masíes importants ab families que les ocupan constantment, com la de Baptistó, Montravà, Gassol, Tarrés, la Picarilla, la Parellada, Mas del Gat, etc., ademés d'un centenar, edificades en un punt nomenat la Serra, extensa partida regada per la ayga del Francolí, ahont van a estiuejar sos proprietaris de Tarragona, Reus, Barcelona y altres punts, puix aquell terme es sanitós, fresch y ben situat, ja que com havèm dit, té estació ferreviaria, carreteres de Reus a Montblanch y d' Alcover a Valls, y camins vehinals envers Tarragona, Milà, Raurell, Montreal, Albiol y altres.

La superficie de dit terme arriba a 4,370 hectàrees de terreny, distribuides en 327 de secà, 204 de regor, 10 de goret, 11 d' horta, 1,168 de vinya, 489 d' olivers, 299 de garroferal, 15 d' avellaners, 165 de montanya alta, 535 de baxa, 851 de terres ermes y 306 d' inútils.

Se cullen a Alcover per terme mitg, 1,450 hectòlitres de blat, 1,540 d'ordi, 750 de moresch, 460 de faves y favons, 150 de fesols, 125 de veces, 60 de guixes y altres llegums, 17,510 de ví, 1,200 d' oli, 572,286 kilos de garrofes, 15,000 d' avellanes, 30,000 de patates y 25,000 de ferratges.

Notes històriques. — Segons un cronista d' Alcover, la raça cèltica va dexar en ses montanyes monuments troglodítichs, com l' altar druídich del Mas del Olm y la roca del «Catroch», prop de la cova del Mitgdía, existent al cingle. També los romans alçaren en aquell lloch una *Vil-la* o *pago*, vegentse en lo Cogoll, a 2 kilòmetres d' Alcover, despulles y fragments de edificacions del imperi, sobretot un monumental sepulcre. Los alarbs establiren una alquería en aquell lloch, donant-li lo nom d' Al-kover, que significa *cap de la tribu*, y alçaren torres en determinats punts, com en lo Mas de Montravà, de ahont podían fer senyals a les d' Albiol y Montreal, y d' allí a les de Prades, Almussara y Ciurana, en lo cas d' invadir los cristians lo Camp de Tarragona, estimant al propri temps, que la esglesia vella conté alguns detalls que assenyalan son primitíu origen de *mezquita*.

Tot, com pot compendre-s, són suposicions més o menys indiciaries, quina justificació dexarèm al conexement y ilustració dels arqueòlechs, com se farà també cas omís de lo que esmenta dit cronista sobre los primers fets de la restauració cristiana, relatius a Alcover.

Si en dit lloch hi havía montada una alquería mora, segons sembla, aquesta va ésser dominada quan la conquesta de Ciurana (1154). Aleshores la host encarregada de pujar a assetjar lo castell per aquella part, dominà los territoris de la Selva, Alcover, Albiol, Capafons, Montreal y altres, fins arribar al catàu ahont se refugiava lo walí de la comarca, y aleshores caygué Alcover en mans dels cristians.

Anfòs I de Catalunya, donà la carta de població als nous habitants en 1165, comprenent lo territori dins del Camp, sots sa sobiranía y la del arquebisbe *pro indiviso*, y lo prelat Huch de Cervelló en 9 d' Abril del

Clixé de N. Socies

Alcover.—Coves del Molinet

meteix any assenyalà los confins de son terme, disposant que son orient afrontaría ab lo ríu Francolí; per mitgdía, ab lo torrent de les Voltes; per ponent, ab la serra d' Albiol y des de allí fins a la *roca foradada*, y per tramontana ab la alquería de Pere Voltor, camí de Sarreal y Serra Grant, prevenint a sos habitants que gaudirían del privilegi d' ésser judicats segons les costums del marquesat de Ciurana (409). En 1174, Baldoví, un dels pobladors del Burgar o Burguet, llegà la part de son domini del citat poble al capítol y canonges de Tarragona (410).

En l' any 1313, per detenció d' un home de Prades en lo terme de Samuntà, per lo batlle del arquebisbe en Alcover, portant-lo al castell d' aquesta vila, fóu promoguda forta lluyta entra los hòmens de la baronía del Comte

(409) *Arxiepiscopològich* de Blanch (llibre inèdit), cap. XVIII, prel. d' Huch de Cervelló.
(410) *Arxiepiscopològich* de Blanch (llibre inèdit), cap. XX, prel. de B. de Vilademuls.

y los del Camp, essent aquells excomunicats per l' arquebisbe En Guillém de Rocaberti, sens obtindre lo perdó fins a indemnisar los danys causats als vehins d' Alcover, Alforja y altres de fèu del arquebisbat. Com a conseqüencia de dits fets més tart logrà delimitar-se dita partida de Samuntà, determinant la part que correspondría al Comte y la pertanyent al Arquebisbe, unida al terme d' Alcover.

També lo municipi d' Alcover formà part mólt important de la «Comuna de la Selva», y sos membres exerciren los càrrechs més preheminents en aquella entitat. Quan la lluyta dels catalans ab Joan II, Alcover va seguir la sort de quasi tots los pobles de Catalunya, unint-se a la Diputació general; emprò, una vegada presa la ciutat de Tarragona, tornà a la obediencia reyal, com los restants poblats del Camp (1462). Los rumors, no obstant,

Clixé de N. Socies

Alcover.—Pont del Molinet

de que l' exèrcit regional venía a atacar la ciutat de Tarragona, desprès de la fugida de Barcelona del diputat militar Bernat Çaportella y son aculliment en dita ciutat, y la falta de forces en la terra per trobar-se en l'asseig de Tortosa, motivaren la calaverada de Vilafranca, Alcover y Barbarà, entre altres viles, de sustraure-s al jòu d' En Joan II, tancant los portals al arquebisbe Urrea, qui tractà novament de reduhir a sos habitants. Semblant fet motivà los rigors del Sobirà, qui en Agost de 1464 passà a Valls, donà Alcover en fèu al capità Roderich de Perea pera que la sotsmetés, com ho logrà lo día 21 de dit mes, essent penjats los jurats y diferents vehins en les finestres de la casa comunal y en lo lloch nomenat *Costa de les forques*, y manifestant algún autor si lo Rey arribà fins a mudar lo nom del poble, encara que tal càstich no resulta comprovat.

En l' any 1530 va acullir-se a Alcover l' arquebisbe en Pere de Cardo-

na, virrey de Catalunya, fugint de la peste la *glànola*, desenrotllada a les ciutats y pobles de la costa. Lo prelat morí en dita vila lo día 11 d' Abril de 1530, essent embalsamat son cadàver, depositat en la esglesia parroquial y trelladat a Tarragona lo 8 del següent Novembre, ab tota solemnitat, una vegada passada la calamitat pública.

La vila d' Alcover resulta la que més va distingir-se en lo començ del segle XVII, ab lo desenrotllo en lo Camp dels bàndols que flagellaren als pobles en aquells díes, coneguts generalment per *nyerros* y *cadells*, y en Alcover per *morells* y *voltors*. En la prohomenía de Tarragona del 8 d' Abril de 1601, se dóna noticia de que «la una part y la altra anavan cada día matant-se uns y altres; que ningú gosava anar per la vila, y que cada vegada més aumentava la rebelió». En la del 15 d' Abril del any següent se díu que de Tarragona sortía gent cap a Alcover, a fí d' afavorir als *morells*, manant los cònsols que ningú s'atrevís a posar-se en aquelles bandositats, y reunint-se lo sometent pera restablir l' ordre, comanat per l' assessor del Camp, autoritat que depenjava del Arquebisbe, tota vegada que lo día anterior en una lluyta pêls carrers havían sigut morts set vehins d' Alcover; en 1 de Desembre de 1605, va presentar-se devant del Concell de Tarragona, un comissari reyal pera firmar lo compromís de la unió o germandat, entre altres motius, per expulsar de la terra als bandolers d' Alcover y Valls, *morells* y *voltors*, havent l' any anterior prestat al batlle d' Alcover 30 o 40 arcabussos pera defensar-se de uns y altres, y en l' any 1611 encara se parla del capdill dels *morells*, Miquel Morell, qui recorría lo Camp ab una partida dels seus, dexant sossegat al poble o tal vegada dominant-lo per complert.

Començada la batalla del Pont de Goy (1809) en lo terme d' Alcover, va acabar en lo de Valls, son colindant, havent parlat d' aquell succés ocorregut en la guerra de la Independencia en les noticies de Valls, y devent fer present que dit pont s' alça en lo ríu Francolí, en la part que pertany al terme d' Alcover. Alcover compta ab lo Dr. Ramón Barberà, bisbe de Ciutat-Rodrigo.

Biografía.—Fóu fill distingit d' Alcover, Frà Joseph Batlle, de la ordre de menors. Fóu inquisidor sustitut de Barcelona per haver desterrat Carles II al que hi havía en 1696. En lo capítol provincial de 1694 fóu nomenat cronista de la provincia, presentant la *Crónica de la provincia* M. S. al capítol del any 1715. Vivía encara en 1726 (411).

Bibliografía.—Joseph Aladern (Cosme Vidal y Rosich): Alcover; *Monografía Històrica*; imprempta de «La Saura».-Alcover.

Alió

Lloch ab 690 habitants, situat a solixent de Valls, a la distancia de 5 kilòmetres y 21 de Tarragona.

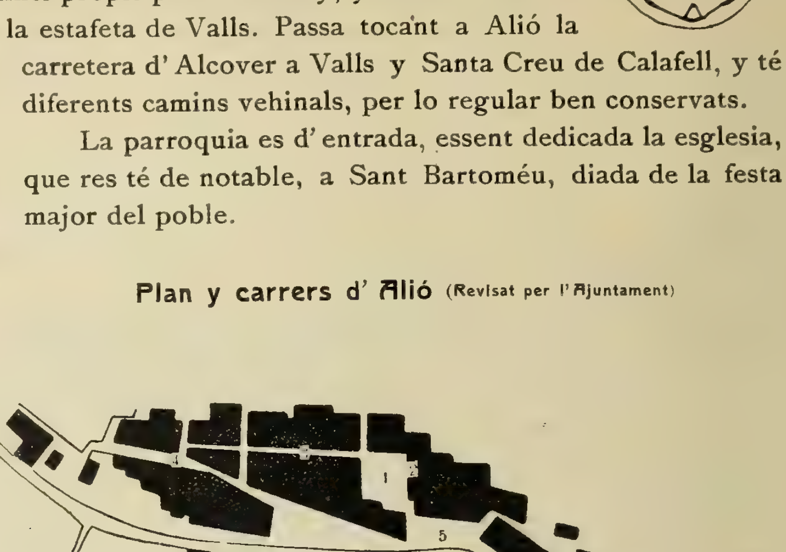
---

(411) Torres Amat.

La agrupació del poblat, emplaçada dalt la forcadura que produhexen les torrenteres, la Coma y la Fonollera de Cabra, se composa de 173 edificis; 30 d' un pis, 106 de dos y 37 de tres, y ademés 2 masíes y 62 alberchs de sopluig pera la pagesía en son terme. Los carrers són estrets y planers, en nombre d' uns dotze.

Son petit ajuntament compleix los serveys ab regularitat, gaudint de dues escoles elementals, una per quiscún sexe, tractant de fer edifici propri per dit servey, y rebent lo corrèu per peató des de la estafeta de Valls. Passa tocant a Alió la carretera d' Alcover a Valls y Santa Creu de Calafell, y té diferents camins vehinals, per lo regular ben conservats.

La parroquia es d' entrada, essent dedicada la esglesia, que res té de notable, a Sant Bartoméu, diada de la festa major del poble.

Plan y carrers d' Alió (Revisat per l' Ajuntament)

1. Plaça de St. Bartoméu.
2. Esglesia parroquial.
3. Carrer Major.
4. Id. de la Muralla.
5. Plaça Nova.
6. Camí de Puigpelat.
7. Id. de Brafim.
8. Id. de Vilarrodona.

Son terme municipal afronta, al N., ab lo de Plà de Cabra; al E., ab los de Vilarrodona y Brafim; al S., ab lo de Puigpelat, y al O., ab lo de Valls. La extensió superficial del meteix es de 685 hectàrees de terreny, generalment de secà, puix inclús per l' ús de la població se preval d' ayga de cisterna y d' un pou públich de més de vint palms de diàmetre, ab cinch corrioles, classificant-se les terres en 40 de secà, 3 de regadíu, 10 de goret o sembradura, 2 d' horta, 550 de vinya, 30 d' olivers, 8 de garrofers, 13 d' atmetllers, 2 d' avellaners, 4 d'arbres fruyters, 2 d' arbreda, 16 de terres ermes y 3 d' inútils.

Produheix dit terme 300 hectòlitres de blat, 450 d' ordi, 20 de civada, 10 de sègol, 8 de cigrons, 20 de faves y favons, 6 de fesols, 30 de veces, 110 de guixes y altres llegums, 9,350 de ví, 60 d' oli, 3,000 kilos d' atmetlles,

3,500 d' avellanes, 8,000 de garrofes, 6,500 de fruytes diverses, 1,000 de patates y 10 de ferratges.

Notes històriques. — Alió es un poble fonamentat demunt de una *vil-la* romana, suposant-se que lo pou comunal es obra d' aquell temps. Lo terreny fóu concedit per l' arquebisbe En Guillém de Torroja en 5 de Janer de 1174 a Ponç de Bruguera, pera l' alçament d' un poble que portés lo nom de la comarca, lo qual vol dir que abans ja-s conexía dit nom, y en 26 de Juny

Alió.—Vista general de la població

de 1211, mitjansant autorisació del rey En Pere I, l' arquebisbe En Ramón de Rocaberti, després de rebuda la donació d' aquella jurisdicció reyal, va comprar a Ponç d' Alió, fill de Ponç de Bruguera, qui mudà son nom per lo del poble, per lo preu de 2,000 sous, la meytat del lloch y dècimes d' Alió, adquirint la altra meytat d' Ermessendis d' Alió, esposa del primer, tant prompte fóu viuda, quedant tan sols lo dret del castell, del que gaudiren los comtes de Peralada.

Brafim

Vila ab 1,127 habitants, a 7 kilòmetres de Valls, emplaçada a SE. de dita població, sobre la carretera provincial de Tarragona a Pont d' Armentera, y a la distancia de 23 kilòmetres de la capsalera de la provincia.

La agrupació principal del poblat, en declíu pera baxar al fons de la vall que forma lo Camp de Tarragona, en aquell punt, se composa de 276 edificis, 10 d' un pis, 39 de dos y 227 de tres, y ademés 8 masíes constantment habitades, axís com també 120 alberchs de sopluig. Los carrers, un xich desiguals, son en nombre de 13.

L' ajuntament es cumplidor dels serveys municipals, tenint a sa comanda lo sosteniment de dues escoles elementals per noys y noyes, rebent la correspondencia ab conducció rodada des de Tarragona y conservant en bon estat los camins vehinals, com també la secció de carretera provincial que atravessa son terme.

Sa esglesia parroquial d' ascens, dedicada a Sant Jaume, festa major de la vila, està dotada d' un rector y un vicari, y ademés a 150 metres del poblat s' alça un bell ermitori modern ahont es venerada la Mare de Déu del Lloret, de gran devoció d' aquells habitants.

Les afrontacions del terme de Brafim són: al N., ab Vilarrodona; al E., ab Rodonyà y Puigtinyós; al S., ab Vilabella y al O., ab Nulles y Vallmoll.

La extensió de dit terme comprèn 695 hectàrees de terreny de bona calitat, si bé que de secà, distribuides en 40 de sembradura, 1 de regadíu, 416 de

Clixé de Josoph Segalá

Brafim.—Vista general de la població

vinya, 12 d' olivers, 85 de garroferal, 1 d' atmetllers, 1 d' arbres fruyters, 80 de terres ermes y 60 d' inútils.

Produccions: 225 hectòlitres de blat, 50 d' ordi, 11 de faves y favons, 3 de fesols, 1 de veces, 7 de guixes y altres llegums, 7,072 de ví, 24 d' oli, 600 kilos d' atmetlles, 85 de garrofes, 1,700 de fruytes y 1,040 de patates.

Notes històriques. — En Març del any 1175, lo rey Anfòs I de Catalunya, donava al monestir de Poblet un juhéu nomenat Abrafim, fill de Salomó, de Barbastre, ab totes ses heretats y bens presents y esdevenidors, heretats que de la donació se desprèn que arrelavan dins lo Camp de Tarragona, essent provable que lo caseríu alçat pera son conrèu, donés nom a la vila de Brafim, puix en documents antichs se coneix dit lloch per Abrafim. Després apareix la vila de fèu particular concedit per lo Rey, com a senyor únich del territo-

ri, lo qual significa que aquell terme s' entenía ja separat del Camp de Tarragona.

Cabra

Vila ab 952 habitants, alçada al peu mitjornal de la serra de son nom, limitativa del Camp de Tarragona, a 16 kilòmetres de Valls, capsalera del partit y del arxiprestat, y a 36 de Tarragona.

Los edificis, en nombre de 210, forman una sola agrupació, 180 habitats, tots de més d' un pis, y 28 desocupats, ademés de 22 masíes escampades pêl terme y 11 alberchs de sopluig. L' ajuntament manté a ses despeses dues escoles de primera ensenyança, rebent lo corrèu per peató y tenint ben conservats los camins, ademés de la carretera provincial de Plà de Cabra, Cabra y Sarreal, que passa per la localitat y entra en la Conca de Barbarà per lo coll de son nom.

ALCALDIA CONSTITUCIONAL DE LA VILLA DE CABRA

Plan de Cabra

La rectoría de Cabra es d'ascens, regida per un rector y un vicari, essent la esglesia espayosa, dedicada a Santa María, celebrant la festa major per la Exaltació de la Santa Creu (14 de Setembre).

Son terme municipal afronta, per N., ab lo de Barbarà; al E., ab Pont d' Armentera; al S., ab Plà de Cabra, y al O., ab Montblanch, reunint 2,406 hectàrees de terreny, distribuides en 300 de secà, 11 de regor, 2 d' horta, 620 de vinya, 50 d' olivers, 1 d' atmetllers, 11 d' avellaners, 1 d' arbres fruyters, 407 de bosch, 235 de pastures, 738 de terres ermes y 30 d' inútils.

Aquelles terres produhexen 700 hectòlitres de blat, 500 d' ordi, 900 de sègol, 800 de civada, 100 de moresch, 100 de faves y favons, 100 de fesols, 11,160 de ví, 100 d' oli, 600 kilos d' atmetlles, 7,700 d' avellanes, 750 de fruytes y 13,728 de patates.

Notes històriques. — Cabra es un dels pobles més antichs de la nostra

terra. Existía son castell en l'any 980, puix lo comte Borrell II va fer donació d'ell a Ervigi, fill de Ricart, a la seva muller Almatruda y a son fill Wifret, junt ab sos térmens y pertenencies, esmentant-se ja en les afrontacions los de Pont d'Armentera, Figuerola, Sant Pere del Gayà, ermitori prop de Santes Creus y Solivella (412).

Cabra.—Vista general de la població

Clixé de Jaume Pons

Lo castell y poblat foren enrunats en alguna excursió mahometana, y lo comte en Ramón Berenguer IV, en 1 de Juny de 1160, firmava una concordia ab l'abat Ramón y-ls monjos de Sant Martí d'Albengena, en quin document aquests cedían dues terces parts de la dominicatura que pretenían sobre lo castell de Cabra, en los confins de Tarragona ab Barcelona, castell recobrat per lo comte y abandonat per complert, de manera que-s califica d'hostatge de feres ahont tenían sos cataus (413). S'indica en lo document que lo castell pertanyía als monjos des de abans de la invasió dels alarbs.

La jurisdicció de Cabra fóu obgecte més tart (1244) de sorollós procés entre aquell municipi y lo monestir de Santes Creus, especialment per la partida nomenada «Conill», quines tasques y primicies dit monestir reclamava. Aquest va acudir al arquebisbe en Pere Albalat, y lo municipi se dirigí al rey En Jaume I. Se tractava d'un terme situat a la ratlla del Camp de Tarragona, a sa entrada a la Conca de Barbarà, quina jurisdicció pertanyía a la veguería reyal de Montblanch. Després de forts debats, fóu re-

(412) *Tarragona Cristiana*, v. I, doc. del Apènd. n. 2.
(413) *Col. de doc. del Arx. de la Corona d' Aragó*, v. IV, doc. CXVI, pl. 289.

partit lo terme, fitant la part corresponent a la jurisdicció comuna y la que era exclusivament reyal, y axís continuà en Cabra fins a extingir-se los senyorius particulars.

La lluyció de la jurisdicció del terme de Cabra la portaren a efecte los seus vehins en 1448, essent los seus privilegis, ab promesa de no tornar a ésser enfeudats, del 1450. (Veja-s los Registres 3,149, fs. 68, 69, 70 y 71.— R. 3,150, f. 11.– R. 3,151, f. 182.—R. 4,878, f. 111 del *Arxíu de la Corona d' Aragó.)*

Bibliografía.—Ne parlan Fr. Mariàn Riberà: *Geneología de la familia Cervellón,* pl. 130 y altres.— E. Morera: *Tarragona Cristiana*, v. II, pls. 67 y 68.

Figuerola o Figarola

Lloch que compta ab 764 habitants, situat a 8 kilòmetres de Valls, en direcció al N., prop de la ciutat de Tarragona.

Se composa lo caseríu de 178 edificis, 14 d' un pis, 100 de dos y 54 de tres, entre ells 12 no habitats, y ademés 25 masíes, 10 constantment ocupades per sos proprietaris o conreuadors, constituint la agrupació principal vuyt o nou carrers y una plaça.

Forma part d' aquell municipi lo llogaret de Miramar, alçat demunt de la montanya de son nom, entre los térmens de Valls y Figuerola, a una alçaria

Figuerola.—Vista general de la població

de més de 600 metres sobre lo nivell de la mar, formant dit llogaret uns 23 edificis, 14 constantment habitats y 9 corrals o barraques de sopluig, quasi tots a la distancia de més de 4 kilòmetres de Figuerola.

L' ajuntament, cumplidor dels interessos que té confiats, pren atenció per la ensenyança pública, reb lo corrèu per peató y procura la conservació dels camins vehinals, especialment del que posa al poble en comunicació ab la carretera de Plà de Cabra, Cabra y Sarreal.

Plan y carrers de Figuerola (Revisat per l' Ajuntament)

Escala: 1 : 5,750

1. Carrer d' En Solà.
2. Id. Major.
3. Id. del camí de Valls.
4. Camí de Montblanch.
5. Torrent.
6. Esglesia.
7. Camí de les Eres.
8. Carrer de la Esglesia.
9. Carrer de Dalt.
10. Plaça Major.
11. Carrer de la Parra.
12. Id. de la Font.
13. Id. del Castell.
14. Regarot.
15. Id. d'En Quintana.
16. Id. del Portal.

La esglesia parroquial està regida per un rector d' ascens, sense coadjutor, dedicada al apòstol Sant Jaume, diada de la festa principal del poble, y a Miramar hi ha ajuda de parroquia que depenja del rector de Prenafeta.

Lo terme municipal de Figuerola afronta, al N., ab lo de Plà de Cabra; al E., ab lo meteix terme; al S., ab lo de Valls, y al O., ab lo de Montblanch.

Sa extensió superficial es de 2,330 hectàrees de terreny, distribuides en 180 de secà, 15 de regor, 180 de sembradura, 1 d' horta que regan les aygues de la riera de Fontscaldes que atravessa lo terme, 562 de vinya, 38 d' olivers, 529 d' avellaners, 151 de bosch, 304 de pastoreig, 152 de terres inconreuables y 128 d' inútils.

Produccions: per terme mitg 500 hectòlitres de blat, 500 d' ordi, 20 de moresch, 20 de faves y favons, 20 de fesols, 9,554 de ví, 76 d' oli, 396,000 kilos d' avellanes y 2,000 de patates.

Garidells

Lloch ab 240 habitants, emplaçat al S. de Valls, a la distancia de 8 kilòmetres de dita ciutat y a la de 10 de Tarragona, puix afronta son terme ab los de Secuita y Perafort, que corresponen ja al partit judicial d' aquella derrera població.

ALCALDIA DE GARIDELLS *

Son caseríu se composa de 71 edificis; 26 d' un pis, 44 de dos y 1 de tres, entre ells 16 inhabitats, comptant ab 2 masíes, altres 2 casetes de camp y 5 alberchs de sopluig.

La petita corporació municipal quasi no pot cumplir los serveys administratius, mantenint una escola incomplerta per abdós sexes

Clixé de Joan J. Miquel

Garidells.—Vista general de la població

y conservant los camins vehinals. Garidells se relaciona ab Valls y Tarragona per mitg de la carretera general de Tarragona a Lleyda, que passa mólt propera a dit lloch. La esglesia parroquial es petita, regida per un rector d' entrada, essent dedicada a Sant Jaume, diada de la festa major del poble.

Afronta son terme municipal, al N., ab lo de Vallmoll; al E., ab lo de Secuita; al S., ab lo de Perafort, y al O., ab lo de Morell, Raurell y Vilallonga. Sa extensió no es més que de 262 hectàrees de terreny, distribuides en 7 de secà, 4 de regor, 4 d' horta, 174 de vinya, 4 d' olivers, 18 de garrofers, 2 d' avellaners, 1 d' arbres fruyters, 2 de bosch, 16 de pastoreig, 2 de terres ermes y 28 d' inútils.

Se cullen en dit terme 36 hectòlitres de blat, 33 d' ordi, 17 de moresch, 14 de faves y favons, 60 de fesols, 18 de guixes y altres llegums, 2,958 de ví, 10 d' oli, 800 kilos d' avellanes, 27,000 de garrofes, 900 de fruytes y 4,000 de patates.

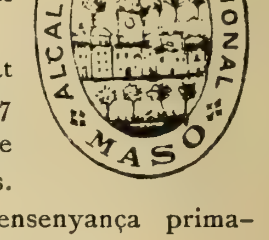
Los vehins de Garidells explotan també la industria del guix, en gran abundancia en lo terme, portant-lo als mestres de cases de Tarragona, Reus y Valls.

Notes històriques. — Lo poble de Garidells fóu fonamentat per Arnàu y Berenguer Claramunt, germans de Guillém de Claramunt, casat ab la pubilla de un dels descendents de Ponç de Montolíu, fonamentador de Puigdelfí en 1066. Aquells germans prengueren lo cognòm de Garidells y reberen la donació de son germà en 25 de Juliol de 1174, alçant un castell, que encara se conserva, y disposant que-ls pobladors tindrían tota mena de franquicies. Més tart los Claramunt tornaren a nomenar-se Montolíu, enllaçant-se abdues families, passant bona part dels drets sobre-l poble al monestir de Santes Creus.

Masó

Lloch que reuneix 343 habitants, emplaçat al S. de Valls, a 8 kilòmetres de dita ciutat y a 15 de Tarragona, prop la carretera de Tarragona, que enllàça ab la d' Alcover ab Santa Creu de Calafell, passant per la dreta del ríu Francolí.

Composan la agrupació del poblat 92 edificis, 7 d' un pis, 8 de dos y 77 de tres, ab 5 masíes, 53 casetes de camp y 11 alberchs de sopluig, formant los primers quatre carrers y dues places.

Son ajuntament contribueix al sosteniment de la ensenyança primaria ab una escola elemental per abdós sexes, reb lo corrèu per mitg de peató y procura reparar los camins vehinals que-s dirigexen als poblats dels encontorns.

La esglesia parroquial té la categoría d' entrada, essent dedicada a Santa Magdalena, festa major del poble, sense que reunesca cap cosa digna d'atenció. També celebra festa lo día de Sant Sebastià.

Les afrontacions del terme municipal són: al N., ab Milà y Valls; al E., ab Vallmoll; al S., ab Raurell, y al O., ab Alcover y Milà. La extensió de dit terme sols compta ab 371 hectàrees de terreny, classificades ab 11 de secà, 60 de regadíu, 8 de sembradura, 40 d' horta, 119 de vinya, 15 d' olivers, 10 de garrofers, 70 d' avellaners, 4 d' arbres fruyters, 19 de canyar, 5 de bosch y 10 d' erm.

Produccions: 600 hectòlitres de blat, 400 d' ordi, 400 de moresch, 200 de

faves y favons, 100 de fesols, 10 de veces, 20 de guixes y altres llegums, 1,000 de ví, 72 d'oli, 150,000 kilos d'avellanes, 5,000 de garrofes, 1,500 de fruytes, 80,000 de patates y 400 de ferratges. Compta ab un molí fariner nomenat «Molí de la Selva».

Clixé de Joan J. Miquel

Masó.—Pont sobre lo ríu Francolí

Atravessa lo terme de N. a S., lo ríu Francolí, regant les hortes de la Masó en sa riba dreta, havent sigut aquella font de riquesa la que ha fet aumentar la població, puix en lo segle XIV sols reunía 6 fochs o sis families.

Milà

Lloch ab 270 habitants, emplaçat també al S. de Valls, a 6 kilòmetres de dita localitat, que es cap de son partit y arxiprestat, y a 21 de Tarragona.

Forman son caseríu 65 edificis agrupats, 2 d'un pis, 42 de dos y 57 de tres o més, devent-se afegir varies masíes, casetes de pagesía y alberchs de sopluig, que en conjunt composan 84 edificacions. Hi ha sis o set carrers que constituexen lo poblat, ademés de les afores y-ls quarters N. y E. en que venen assenyalades les cases de camp.

L'ajuntament pot atendre a les necessitats locals, donat lo desvetllament de la agricultura y la bona administració, tenint dotada la ensenyança primaria, rebent lo corrèu per conducció rodada, puix toca al poble la metexa carrerera de la Masó, y sos camins vehinals estàn regularment conservats.

Un rector d'entrada regeix sa esglesia parroquial, senzilla y bastant ornamentada, quina dedicació es a Santa Ursula, patrona del poble.

Lo terme municipal, complertament planer y regat en part per lo Francolí y per la riera de Fontscaldes que en aquell terme deposita ses aygues a dit

ríu, es mólt productíu, afrontant a tramontana ab lo de Valls; a sol ixent ab lo de Vallmoll; a mitgdía ab lo de la Masó, y a sol ponent ab lo d' Alcover.

La extensió del terme esmentat es de 575 hectàrees de terreny, distribuides en 20 de secà, 30 de regor, 20 de sembradura, 10 d' horta, 229 de vinya, 78 d'olivers, 60 de garrofers, 100 d' avellaners, 6 de terres sense conrèu y 9 d' inútils.

Se cullen a Milà: 425 hectòlitres de blat, 248 d' ordi, 36 de sègol, 284 de moresch, 5 de cigrons, 212 de faves y favons, 354 de fesols, 71 de veces,

Milà.—Vista parcial de la població

7 de guixes y altres llegums, 4,121 de ví, 277 d' oli, 80,000 kilos d' avellanes, 90,000 de garrofes, 3,000 de fruytes y 1,000 de ferratges.

Masó y Milà foren dos poblats subgectes a fèus particulars, procedents, sens dupte, de la donació feta del territori a Ponç de Montolíu (1066), segons diguerem oportunament al tractar de Puigdelfí y Perafort, alçant los descendents d' aquell capdill castells en les respectives localitats. En lo segle XIV Milà comptava ab 8 fochs equivalents a altres tantes families.

Nulles

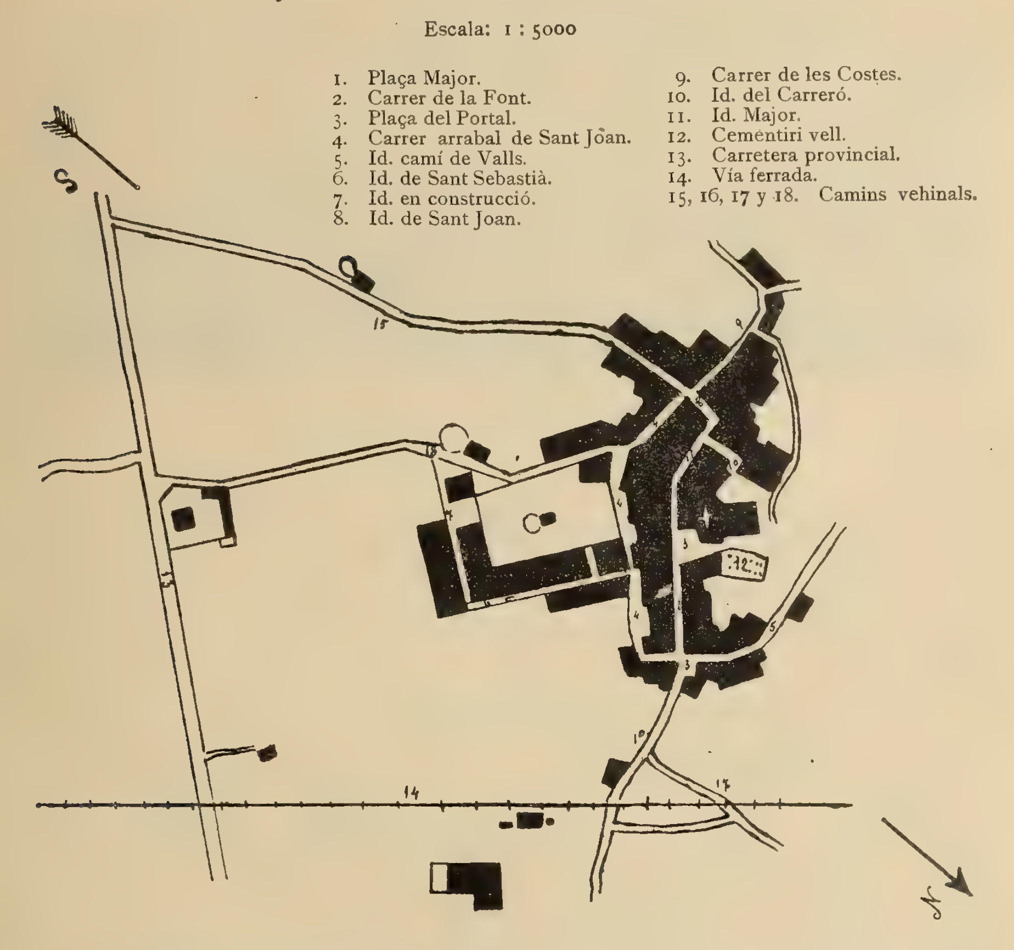
Lloch ab 703 habitants, al SE. de Valls, emplaçat al fons de la vall que en dit punt forma lo Camp de Tarragona, a 7 kilòmetres de son cap de partit y a 18 de Tarragona, podent dirigir-se a les dues ciutats per mitg de la carretera provincial de Tarragona a Pont d' Armentera, que toca al poble, y la d' Alcover a Santa Creu de Calafell en son enllàç ab la anterior, y comptant també ab estació en la vía ferrada de Roda a Valls y Picamoxons, que vé unida ab la directa de M. Ç. y A.

Constituexen lo municipi de Nullès, ademés de la agrupació principal, los llogarets de Bellavista y Casafort, aquell a dos kilòmetres y mitg y aquest a un kilòmetre.

98 edificis forman lo nucli principal del poblat; 2 d' un pis, 78 de dos y 18 de tres, y ademés de 15 a Bellavista y 11 a Casafort, 7 masíes y 45 alberchs de sopluig escampats per son terme, constant lo primer de set o vuyt carrers, una plaça principal y un arrabal.

Lo lloch es planer, com també resulta poch accidentat son terme, plantat d' hermoses vinyes de gran frondositat y de fruyt abundós, fent que la pobla-

Plan y carrers de Nulles (Revisat per l' Ajuntament)

ció visca, en general, desahogadament, y que son municipi puga atendre ab tota regularitat als serveys administratius, mantenint les despeses de dues escoles de primeres lletres, una per cada sexe, rebent lo corrèu per cartería, recollit en sa estació del ferrecarril y vegent-se ben conservats sos diferents camins vehinals.

La esglesia parroquial, senzilla, està servida per un rector d' entrada. Sa dedicació a Sant Joan Baptista, ha determinat la celebració de la festa major lo día 29 d' Agost, en que lo calendari commemora la degollació del Precursor. També celebra ab solemnitat la festa de Sant Sebastià en lo 30 de Janer de

quiscún any. Junt a la esglesia s' alçan encara les despulles d' un castell que va pertànyer als comtes de Peralada.

Les afrontacions de Nulles y son terme són: al N., ab los de Valls y Puigpelat y també part ab lo de Vallmoll; al E., ab lo de Vilabella; al S., ab los de Secuita y Renàu, y al O., ab los de Vallmoll y Raurell; essent la extensió del meteix de 906 hectàrees de terreny, classificades en 109 de secà,

Clixé de Wagner y Fusté

Nulles.—Vista general de la població

640 de vinya, 29 d' olivers, 53 de garrofers, 23 de mont alt, 30 de baix, 4 de terres sense conrèu y 18 d' inútils.

A Nulles se cullen 1,000 hectòlitres de blat, 25,000 d' ordi, 10,880 de ví, 60 d' oli, 79,500 kilos de garrofes, 2,000 d' avellanes y 10,000 de patates.

Plà de Cabra

Vila que reuneix 1,919 habitants, emplaçada al NE. de Valls, prop de la carretera de Valls a Pont d' Armentera, de ahont arrenca la provincial de Plà de Cabra, Cabra y Sarreal, a 9 kilòmetres de son cap de partit y a 28 de Tarragona.

Se composa la vila de 456 edificis; 10 d' un pis, 146 de dos y 300 de tres o més, alçant-se també en son terme varies masíes, casetes de pagesía y alberchs de sopluig, que en totalitat també arriban a més de 300. Forman la agrupació dels primers uns 25 carrers, havent-hi varies places y arrabals o carrers en les entrades y exides de les carreteres.

L' ajuntament de Plà de Cabra, té dotades dues escoles de primera ensenyança ab habitació y retribucions pera los mestres, reb lo corrèu per conducció rodada y procura la conservació dels camins vehinals, encara que com havèm dit, gaudeix de carretera per la sortida a Tarragona, Valls, Mont-

blanch y altres poblacions importants de la provincia. Compta també ab fonts públiques, illuminació y resideix a la vila un destacament de la Guardia civil, que abans havía sigut de Moços de la Esquadra.

Sa esglesia parroquial es de moderna construcció, substituint a la vella que encara se conserva. Aquella parroquia es d'ascens, dedicada a Santa María, celebrant la festa major la diada de la Assumpta. La esglesia vella es un bellíssim exemplar romànich, ben conservat, ab sa hermosa frontalera, volta, finestrals, absis y tot quant caracterisa los monuments antichs d'aquesta naturalesa. Sa dedicació a Sant Ramón de Penyafort y son encomanament al coadjutor de la parroquia, ha contribuit al sosteniment de semblant obra artística.

Lo terme de Plà de Cabra afronta: al N., ab Cabra y Pont d'Armentera; al E., ab Ayguamurcia; al S., ab Valls, y al O., ab Figuerola. La extensió de dit terme es de 2,941 hectàrees de terreny, que aparexen repartides en 950 de secà, 9 de regadíu, 1,247 de vinya, 152 d'olivers, 4 de garrofers, 30 d'atmetllers, 2 d'avellaners, 127 de prat, 49 de bosch, 152 de pastures, 128 sense conrèu y 91 d'inútils.

Les collites són: 2,832 hectòlitres de blat, 4,248 d'ordi y 141 de civada, 17 de cigrons, 341 de faves y favons, 88 de veces, 177 de guixes y altres llegums, 19,952 de ví, 304 d'oli, 18,000 kilos d'atmetlles, 1,500 d'avellanes, 4,000 de garrofes, 25 de patates y 400 de ferratges.

Notes històriques.—La vila de Plà de Cabra va ésser coneguda abans de rebre la carta de població ab lo nom de Villalba. Trobant-se a Tarragona lo rey Anfòs I lo día 25 de Janer del any 1173, féu la concessió del lloch de Santa María del Plà a Berenguer de Vilafranca, pera poblar-lo en fèu de la esglesia de Tarragona, d'acort ab son capítol eclesiàstich y sotscrivint la donació l'arquebisbe En Guillém Torroja. S'assenyalà a dit lloch les següents afrontacions: al N., ab lo *coll* de Cabra, seguint lo peu de la montanya fins al ríu Gayà; al S., ab lo camí que anava a Montblanch y passava per lo *coll* de Lilla; al E., ab aquell ríu axís com baxa a Vilardida, y al O., ab lo barranch de *Rapassós*, entre Figuerola y lo Plà (414).

Donada la constitució del poblat, va pretendre Plà de Cabra ésser un barri de la ciutat de Tarragona, axís que sos hòmens eran cridats per la ciutat, quan se reunía lo sometent y publicava lo *Princeps Namque;* la metexa los defensava en les lluytes ab los pobles dels encontorns per qüestions de límits y altres locals, y en los repartiments de la «Comuna del Camp», volía incloure-s dintre dels dos quints que, segons la sentencia del patriarca En Joan d'Aragó en lo començ del segle XIV, havían de distribuirse les *tasques* de Tarragona y son Camp.

Durant la guerra dels *Segadors*, la vila de Plà de Cabra féu resistencia

(414) *Arxiepiscopològich* de Blanch, cap. XIX, Prelat. de Guillém de Torroja (llibre inèdit).

a les forces reyals (1642) que comanava lo virrey, marquès de Hinojosa. Acorralats los vehins, y-ls francesos units dins de la esglesia vella, tractaren de rendir-se; mes una descàrrega feta des de dita esglesia després de la suspensió d' hostilitats, encoratjà als assetjadors qui entraren en aquell lloch, matant a sos defensors (415).

En lo segle passat, quan la guerra de la Independencia, també fóu punt obert y de pas, concorregut constantment de forces franceses y espanyoles, sofrint los efectes de les invasions y les conseqüencies de les lluytes contínues en son territori.

Fill del Plà va ésser lo conegut guerriller y general Gabriel Baldrich, un dels capdills catalans de la revolució de Setembre de 1868.

Bibliografía.—Jaume Valls: *Iglesia vieja de Plà de Cabra; su historia y descripción*, publicat en lo *Boletín Arqueológico de Tarragona*, any IV, nom. 14, pl. 288.

Pont d' Armentera

Vila ab 914 habitants, situada en la riba dreta del ríu Gayà, al NE. de Valls, a 14 kilòmetres de dita ciutat y a 33 de Tarragona.

Es induptable que dita vila se troba fonamentada demunt de certes despulles romanes, puix de son lloch arrencava la presa de les aygues portades a Tarragona, quin aqüeducte encara té lo meteix obgecte, des de Puigpelat, ahont va obrir-se un gran minat en lo segle XVIII, pera l' abastiment de dita població. Sembla que allí hi havía en lo període romà una torra, segons los fragments que subsistexen, sens dupte pera la guarda de les aygues y pera la conservació de la presa, havent-se trobat monedes del Imperi en algunes excavacions.

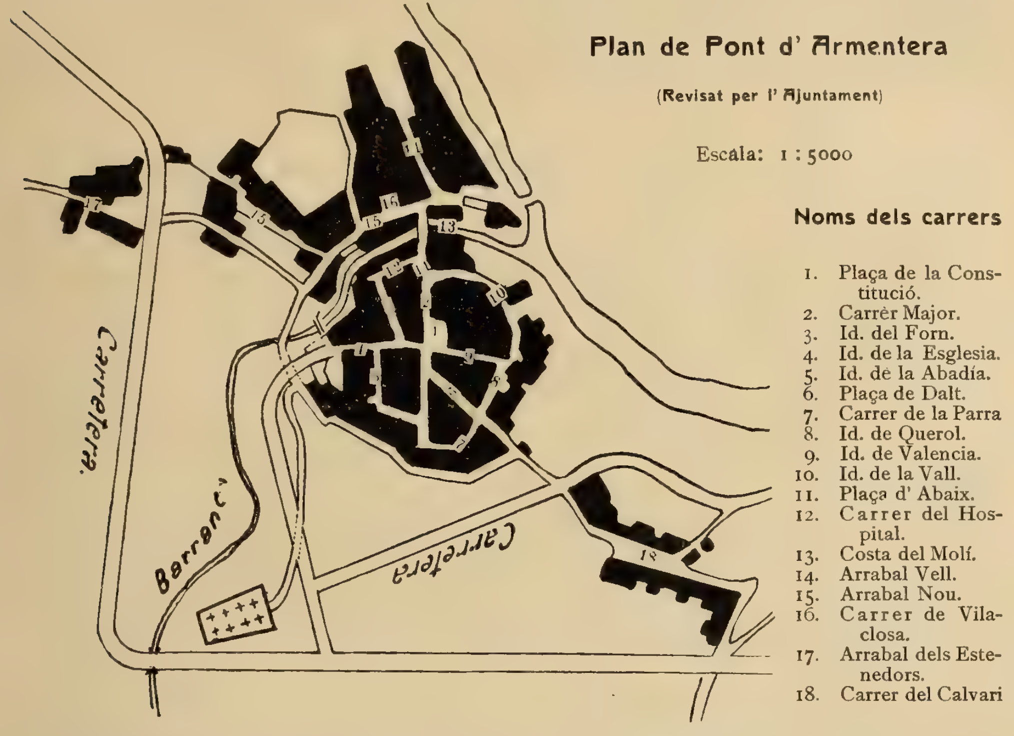
Lo caseríu actual de Pont d' Armentera se composa de 299 edificis, 14 d' un pis, 121 de dos y 164 de tres, ab 15 masíes y 19 alberchs de sopluig. Forma també part del municipi lo llogaret de Salmellà, a la distancia de 6 kilòmetres, y en direcció al N., tocant a la montanya, ab 4 edificis y 41 barraques y alberchs de pagesía, constituint los primers 11 o 12 carrers, varies places y alguns arrabals.

L' ajuntament procura atendre als serveys municipals, dotant a dues escoles d' instrucció primaria, una per quiscún sexe, y abdues de caràcter elemental; reb lo corrèu per conducció rodada des de Valls, y sos camins vehinals aparexen poch conservats, puix compta ab la carretera de Valls a Plà de Cabra y Pont d' Armentera y ab la de Tarragona a Pont d' Armentera, axís com a la en construcció de Altafulla al meteix lloch, per quines víes poden

(415) Jaume Valls, Pbre., monografía publicada en lo *Botlletí arqueològich de Tarragona*, any 1903.

comunicar-se sos habitants ab lo cap del partit y ab lo de la provincia, axís com a varies localitats vehines.

La parroquia de Pont d' Armentera es d' ascens, dedicada a Santa Magdalena, diada de la festa major, y sa esglesia res té de notable, conservant la devoció a una imatge del Crucificat, que segons tradició, lliurà al poble de

la invasió francesa en l' any 1809. Antigament la parroquia de Querol, depenjava de la de Pont d' Armentera, y en lo segle XIV va fer-se la separació de la matríu, donades les dificultats que existían pera la administració dels sagraments.

Salmellà es un llogaret mólt antich. Del meteix ne fa esment una sentencia dictada a Santa Perpètua en los primers anys del segle XI, referint-se a fets ocorreguts en l' anterior y manifestant que un home de *paratge* alçà allí un castell, que després prengueren los serrahins y degollaren o tallaren lo cap a son defenedor (416).

Lo terme general de Pont d' Armentera, afronta: al N., ab lo de Santa Perpètua; al E., ab lo de Queralt; al S., ab Plà de Cabra, y al O., ab Figuerola.

La extensió de dit terme comprèn 2,058 hectàrees de terreny, dividides en 181 de secà, 30 de regadíu, 50 de sembradura, 2 d' horta, 356 de vinya, 30 d' olivers, 8 d' avellaners, 184 de bosch, 516 de pastures, 675 de terres ermes y 30 d' inútils.

Se cullen 1,600 hectòlitres de blat, 1,400 d' ordi, 300 de civada, 150 de

(416) *Tarragona Cristiana*, v. I, pls. 266 y 331.

moresch, 20 de faves y favons, 40 de fesols, 4 de veces, 4 de guixes y altres llegums, 5,340 de ví, 60 d'oli, 2,100 kilos d'avellanes, 200,000 de patates y 200 de ferratges.

Hi ha vehements indicis de que a Pont d'Armentera començà lo renaxement fabril en la nostra terra durant los segles XIII y XIV, puix aprofitant lo desnivell que allí apareix en la mare del ríu Gayà, va lograr-se un salt d'ayga pera alimentació de molins, pera moure telers mecànichs, encaminats a la fabricació de draps.

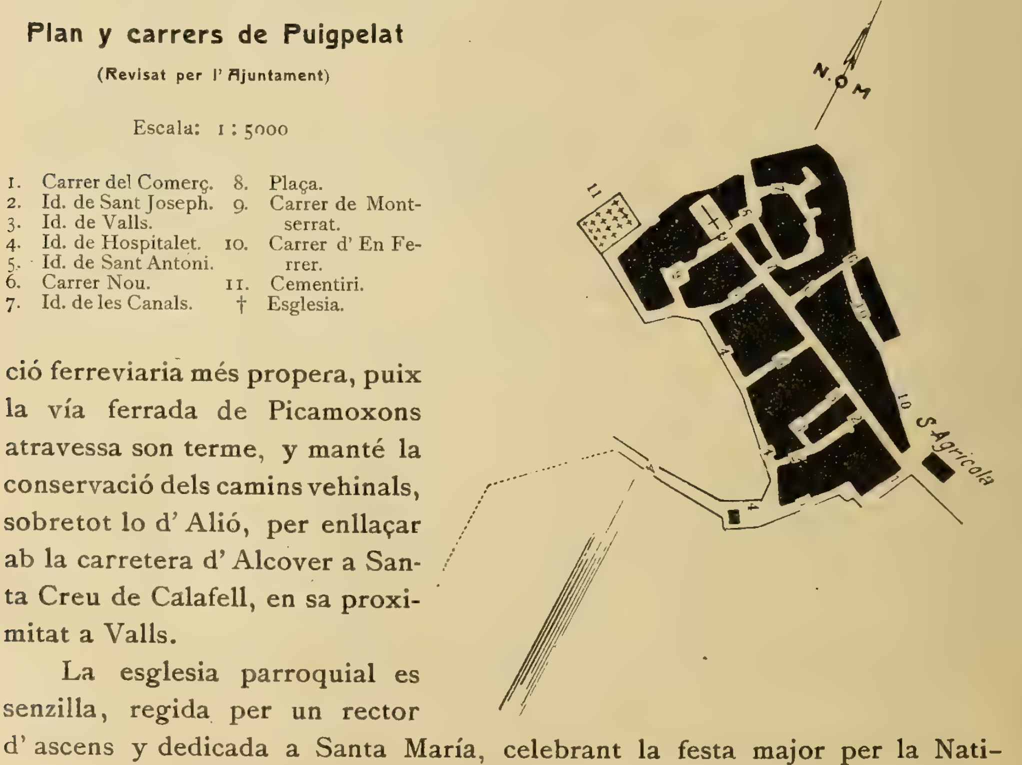
Puigpelat

Lloch que compta ab 685 habitants, emplaçat en terreny relativament al SO. de Valls, a 5 kilòmetres de dita ciutat y a 21 de Tarragona.

La agrupació del poblat ve composant-la uns 154 edificis; 7 d'un pis, 90 de dos y 57 de tres, ab 3 masíes y unes 52 casetes de pagesía y alberchs de sopluig, constituint uns 10 o 12 carrers, ab una plaça principal y varies placetes y arrabals.

L' ajuntament presta atenció als interessos municipals, tenint dotades dues escoles elementals, una per cada sexe, a fí de cumplir los devers d'ensenyança; reb lo corrèu per peató des de la estació ferreviaria més propera, puix la vía ferrada de Picamoxons atravessa son terme, y manté la conservació dels camins vehinals, sobretot lo d'Alió, per enllaçar ab la carretera d'Alcover a Santa Creu de Calafell, en sa proximitat a Valls.

La esglesia parroquial es senzilla, regida per un rector d'ascens y dedicada a Santa María, celebrant la festa major per la Nati-

Plan y carrers de Puigpelat

(Revisat per l'Ajuntament)

Escala: 1 : 5000

1. Carrer del Comerç.
2. Id. de Sant Joseph.
3. Id. de Valls.
4. Id. de Hospitalet.
5. Id. de Sant Antoni.
6. Carrer Nou.
7. Id. de les Canals.
8. Plaça.
9. Carrer de Montserrat.
10. Carrer d'En Ferrer.
11. Cementiri.

† Esglesia.

vitat de la Verge, comptant també ab altra capella sots la advocació de la Mare de Déu.

Afronta al N. lo terme municipal de Puigpelat, ab lo d' Alió; al E., ab lo de Rodonyà; al S., ab los de Brafim y Nulles, y al O., ab lo de Valls.

La extensió de dit terme es tant sols de 982 hectàrees de terreny, que aparexen distribuides en los estats oficials en 71 de secà, 4 de regor, 14 de sembradura, 1 d' horta, 656 de vinya, 45 d' olivers, 77 de garrofers, 2 d' atmetllers, 8 d' avellaners, 11 de bosch, 13 de pastures, 10 de terres ermes y 70 d' inútils.

Produccions: 90 hectòlitres de blat, 430 d' ordi, 10 de moresch, 60 de faves y favons, 20 de fesols, 6 de guixes y altres llegums, 11,152 de ví, 90 d' oli, 1,200 kilos d' atmetlles, 5,600 d' avellanes y 77,000 de garrofes.

Ja havèm indicat que quasi tot lo subsol del terme de Puigpelat, com part del de Brafim, està gravat ab la servitut de les aygues soterrànies, que són les potables per lo servey de la ciutat de Tarragona, trobant-se en dit subsol construida la mina d' ahont naxen dites aygues, manada fer per los arquebisbes Santiyan y Armanyà, en los derrers anys del segle XVIII.

La Riba

Lloch ab 877 habitants, emplaçat en la devallada de la alta y original montanya de son nom, al NO. de Valls, a 7 kilòmetres de distancia de dita ciutat y a 36 de Tarragona.

Aquell emplaçament apareix força pintoresch, puix quasi tot lo caseríu vé alçat en la penjant oriental de dita montanya, des del peu per ahont s' extén lo llit del ríu Francolí, fins al cim de la metexa, trobant-se reunits en sa confluencia l' esmentat ríu y lo nomenat Brugent, que dóna ses aygues al primer y sembla que surt d' un amagatall de derrera la montanya quan passa per una petita vall, quasi tan alta com aquella, y-s precipita junt a La Riba, fins a trobar al Francolí, a fí de fer-li entrega de ses aygues.

Semblant terreny resulta constituit per grans blochs, que s' acumularen en aquell lloch, sens dupte en los moviments del període quaternari, servint de fonament a la montanya y donant lloch a que anys enrera fos observat un desprendiment general y paulatí de terres, degut a les filtracions de les aygues, obligant a la Diputació provincial a ordenar un estudi en averiguació de les causes de tal desprendiment y formació d' un progecte de contenció.

Aquest caseríu apareix format per 116 edificis montats en la agrupació principal del poblat, 2 d' un pis, 26 de dos y 88 de tres o més, 70 en lo barri de la carretera, o sía de la vía de comunicació que de Reus va a Montblanch, y ab lo nomenat «Arrabal de Cap de Riba», ab 27 edificis, montat a la ribera

esquerra del ríu, ademés de 24 masíes y casetes de pagesía escampades per tot lo terme, constituint en conjunt 21 carrers, en forma de zig-zag, que van pujant des del peu al cim del poble, una plaça major y una placeta.

Son ajuntament ve satisfent les càrregues municipals ab certa regularitat, mantenint dues escoles públiques de primera ensenyança, abdues elementals, pera la instrucció de noys y noyes, rebent lo corrèu per cartería, portat per lo ferrecarril de Tarragona a Lleyda, ab regular estació a la dreta del

La Riba.—Vista general de la població

ríu y en lo terreny montanyós que per dita part serveix de dich a ses aygues, y ademés de les víes de comunicació ja esmentades, procura aquella entitat la conservació dels camins vehinals.

La situació del poble y la corrent d'aygues que del ríu Brugent y de les diverses fonts naturals que naxen en lo cim de la montanya, precipitant-se al fons de la metexa, han motivat, de temps immemorial, lo desenrotllo del element fabril, essent en bon nombre los establiments industrials de texits; paper blanch, estrassa, d'embalar y de fumar; farina; cartró; cerrallería o construcció de maquinaria y moles pera moldre minerals; varita; draps; electricitat y altres, moguts per la força motríu de la ayga. A dit obgecte, s'aprofitan aquells vehins d'una gran cequia que començant en la part superior de la població, alimenta la maquinaria, passant del un al altre fins arribar al peu de la localitat. Malgrat contribuir lo poble ab quota bastant regular per contribució in-

dustrial, dites fàbriques se veuen obligades a fer lo transport de primeres materies y productes elaborats, a bast, no havent cuydat l' Estat de dotar-lo de vies per trànzit rodat.

La esglesia parroquial de La Riba, si bé moderna, es d' aspecte ayrós ab son bell cloquer y sa arquitectònica frontalera. Regida per un rector d' ascens, y un vicari, fóu dedicada a Sant Nicolàu, diada de la festa major del poble.

La Riba afronta ab lo terme de Vilavert, per N.; ab lo de Valls, per E.; ab lo d' Alcover, per S., y ab lo de Montreal, per O.

Aquell terme reuneix una superficie de 813 hectàrees de terreny, en una gran part montanyós, havent sigut classificades en 26 de secà, 18 de regor, 153 de goret, 9 d' horta, 111 de vinya, 66 d' olivers, 1 d' avellaners, 27 de prat, 53 de bosch, 156 de pastures, 153 de terres inconreuables y 39 d' inútils.

Són produccions del terme de La Riba: 808 hectòlitres de blat, 600 d' ordi, 40 de moresch, 20 de faves y favons, 1,665 de ví, 132 d' oli, 700 kilos d' avellanes, 2,080 de patates y 50 de ferratges.

Aquella localitat ha nascut, sens dupte, ab força dels establiments de molins autorisats des dels primers anys de la restauració cristiana, essent un dels més antichs, lo que va fer lo comte de Barcelona, Ramón Berenguer IV, a 13 de Juliol del any 1159, en benefici d' En Guillém de Vilagrassa y de sa muller Poculula, *devall del coll de Cotz*, en dit terme (417).

Rodonyà

Lloch ab 930 habitants, situat a solixent de Valls, a la distancia de 18 kilòmetres de dita ciutat y 25 de Tarragona.

Son caseríu se composa de 206 edificis; 9 d' un pis, 48 de dos y 149 de tres o més, ab 22 masíes y casetes de pagesía, axís com ab 102 barraques y altres alberchs de sopluig.

Son municipi contribueix a la ensenyança pública ab la dotació de dues escoles elementals, una per cada sexe, conservant los demés serveys locals, com de conducció del corrèu per mitg de peató y los d' arreglo de camins vehinals, tenint en compte que toca a son poblat la carretera d' Alcover a Santa Creu de Calafell, per la que té comunicació rodada per passar a Valls y a Vendrell, y per mitg del enllàç ab la de Tarragona a Pont d' Armentera, gaudeix de igual millora pera dirigir-se a la capital de la provincia.

Rodonyà pertany al bisbat de Barcelona y compta ab esglesia parro-

(417) *Tarragona Cristiana*, v. I, pl. 451.

quial y rectoría d' ascens, dedicada a Sant Joan Baptista, diada de la festa major.

Lo terme municipal de Rodonyà, afronta: al N., ab lo de Vilarrodona; al E., ab lo de Masllorenç; al S., ab lo de Puigtinyós, y al O., ab los d' Alió y Puigpelat.

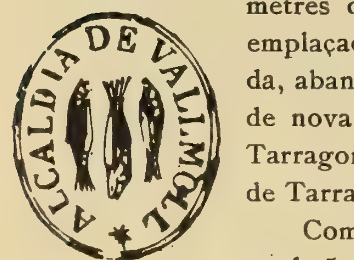
La superficie del terme reuneix 836 hectàrees de terreny, distribuides en 95 de secà, 44 de sembradura, 431 de vinya, 74 de garrofers, 2 d' atmetllers, 21 de bosch, 105 de pastures o carrascles, 43 de terres inconreuables y 23 d' inútils.

Se cullen a Rodonyà 206 hectòlitres de blat, 348 d' ordi, 2 de cigrons, 8 de faves y favons, 8 de veces, 11 de guixes y altres llegums, 6,465 de ví, 148 d' oli, 12,000 kilos de garrofes, 19,920 de patates y 6,240 de tubèrcols y ferratges.

Nota històrica. — En l' any 1311, l' arquebisbe En Guillém de Rocaberti va comprar per 67,000 sous la vila de Vilabella y lo senyoríu de Rodonyà, que estava en mans de Bernat de Centelles, adquirit per aquest de Na Guilleuma de Montcada, baronessa de Montcada y Castellvell, viuda del infant Pere d' Aragó. A primer de Maig de 1131, lo castlà de Rodonyà, En Ramón de Tamarit, féu prestació d' homenatge al Arquebisbe de Tarragona, en força de sos drets.

Vallmoll

Vila que compta ab 1,401 habitants, situada al S. de Valls, a uns 4 kilòmetres de dita població y a 15 de Tarragona, trobant-se emplaçada sobre la carretera general de Tarragona a Lleyda, abans d' arribar a Valls, y desembocant a la metexa la de nova construcció de la de Secuita, en la provincial de Tarragona a Pont d' Armentera, al Milà o a la Masó, en la de Tarragona a Valls per la riba dreta del ríu Francolí.

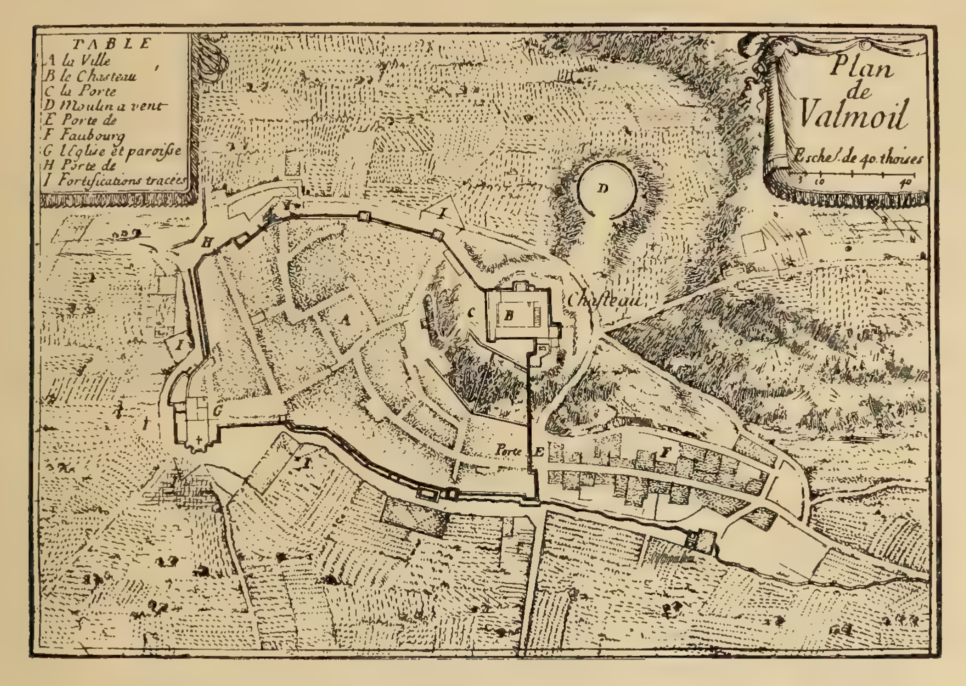

Composan tot lo caseríu de Vallmoll 378 edificis, dels quals 5 són d' un pis, 53 de dos y 320 de tres o més, ademés de 32 masíes y 49 barraques o alberchs de sopluig pera la pagesía, formant los primers una dotzena de carrers ben caracterisats, varies places, com també diferents arrabals.

L' ajuntament de Vallmoll procura atendre ab regularitat al servey de les escoles públiques, mantenint la dotació de dues elementals, una per cada sexe; reb lo corrèu per comunicació rodada per la carretera general de Tarragona a Valls y Lleyda, y aparexen regularment conservats los diferents camins vehinals.

La esglesia parroquial es de bona estampa, si bé que d' istil del renaxement, essent la parroquia d' ascens, dedicada a Santa María, celebrant la diada principal per la Assumpta, festa major del poble. També s' alça en dita

vila un ermitori en que se venera la imatge de la Mare de Déu del Roser, a la que professan los fidels de Vallmoll singular devoció.

Vallmoll.—Antich plan de la població y son castell, fet per Beaulieu en 1646

Lo terme de Vallmoll, en part planer y regat per la riba esquerra del Francolí, es bastant fèrtil, dominant en ell la vinya y l'avellaner, trobant-se

Vallmoll.—Vista general de la població

afrontant al N., ab lo de Valls; al E., ab lo de Nulles; al S., ab lo de la Granja, y al O., ab los de Milà y Masó.

La extensió de dit terme comprèn una superficie de 1,658 hectàrees de terreny, classificades en 60 de secà, 30 de regadíu, 854 de vinya, 243 d'olivers,

24 d'avellaners, 63 de prat, 63 de montanya alta, 109 de baxa y 212 de terrenys inútils.

Produccions: per terme mitg 300 hectòlitres de blat, 500 d'ordi, 100 de moresch, 4 de cigrons, 50 de faves y favons, 50 de fesols, 20 de veces, 15 de guixes y altres llegums, 15,738 de ví, 789 d'oli, 30,000 kilos d'avellanes, 20,000 de garrofes y 1,000 de patates.

Notes històriques. — Vallmoll fóu una vila alçada en lo segle XI per los antecessors de la casa de Cardona, donada en fèu per lo sobirà En Ramón Berenguer I a un de sos fills, gaudint lo senyoríu del mer y mixt imperi y de tota jurisdicció, passant després a la ordre de Sant Joan de Gerusalèm. Encara hi ha despulles de son castell y un carrer que pren lo nom del meteix, trobant-se nomenat lo castell de Vallmoll, sa població y terme en diferentes afrontacions del derrer terç del segle XII, relatives a Secuita, Garidells y altres pobles dels encontorns.

Vilabella

Vila ab 1,248 habitants, situada al SE. de Valls, a 10 kilòmetres de dita ciutat, capsalera de son partit judicial y son arxiprestat, y a 22 de Tarragona.

VILLA DE VILABELLA.

Lo caseríu resulta emplaçat en un terreny més prominent que la vall central del Camp de Tarragona, prop de dita vall y en la part mitjornal de la metexa, composant-lo 316 edificis, dels que 27 són tant sols d'un pis, 36 de dos y 253 de tres, si bé que únicament 256 són constantment habitats, incluint, ademés, 7 masíes y una trentena d'alberchs en lo terme pera refugi de la pagesía. Uns catorze o quinze carrers y alguna plaça forman lo conjunt de la població.

Compleix l'ajuntament los serveys municipals en forma irregular, mantenint dues escoles elementals de primera ensenyança, ab casa y retribució pêls professors; rebent lo corrèu per conducció rodada y procurant la conservació dels diferents camins vehinals, especialment del que enllaça la vila ab la carretera provincial de Tarragona a Pont d'Armentera. Lo ferrecarril dels Directes atravessa lo terme municipal ab estació en dit poble, y per aquest conducte pot comunicar-se Vilabella ab Valls y Tarragona per mitg de la estació general de Sant Vicents de Calders.

La població està dotada d'una espayosíssima esglesia parroquial, ben ornamentada, ab dedicació al apòstol Sant Pere, diada de la festa major, encara que celebra dit poble altres festes populars, puix sos vehins per punt general són verament relligiosos. La parroquia es d'ascens y gaudeix de coadjutor.

Lo terme municipal es quasi tot de terreny de secà, bastant planer y de

bona calitat de terres, existint una petita serra en direcció a Puigtinyós, ahont apareix una cova de gran extensió, que encara no ha sigut del tot explorada. Dit terme afronta: al N., ab los de Brafim y Puigtinyós; al E., ab lo de Salamó; al S., ab lo de Renàu, y al O., ab lo de Nulles.

La superficie del esmentat terme reuneix 2,137 hectàrees de terreny, classificades en 380 de secà, 10 de regor, 4 d'horta, 975 de vinya, 89 d'olivers, 44 de garrofers, 11 d'arbres fruyters, 104 de bosch, 313 de pastures, 185 de terres inconreuables y 22 d'inútils.

1. Carrer d'Abaix.
2. Id. de Sant Joan.
3. Id. de Fortuny.
4. Id. del Hospital.
5. Id. de la Font.
6. Arrabal de Sant Pere.
7. Carrer de Sant Pere.
8. Carrer del Joch vell.
9. Barri de Sant Roch.
10. Carrer del Rosari.
11. Id. de Sant Magí.
12. Id. de Sant Joseph.
13. Id. de Sant Isidro.
14. Id. del Patrocini.
15. Carrer de la Barceloneta.
16. Id. de Sant Antoni.
17. Muralla.
18. Camí de la Ermita.
19 y 20. Id. de Salamó.
21. Id. de Puigtinyós.
22. Id. de Brafim.

Se cullen a Vilabella 3,700 hectòlitres de blat, 1,000 d'ordi, 6 de moresch, 15 de faves y favons, 7 de fesols, 20 de guixes y altres llegums, 16,575 de ví, 178 d'oli, 48,004 kilos de garrofes, 2,460 de fruytes diverses, 1,186 de patates y 251 de ferratges.

Notes històriques. — Ignoràm l'origen de Vilabella, puix sols se té la nota documentada de que l'arquebisbe En Guillém de Rocaberti, en 10 de Janer de 1311, va adquirir per lo preu de 67,000 sous de Bernat de Centelles, la vila de Vilabella, o sía la dominicatura complerta de dita localitat y son terme, reservant-se lo venedor una pensió vitalicia anyal de 1,000 sous sobre les rendes de la vila, pensió que havía comprat dit venedor a Na Guilleuma

de Montcada, baronessa de Montcada y Castellvell, viuda del infant d'Aragó, En Pere, en 26 de Novembre de 1302.

La esglesia de Tarragona, a qui va pertànyer en endevant la dominicatura de Vilabella, la enfeudà en benefici de Gispert de Barbarà, que figura com a senyor feudal del poblat en 1361, ab motíu de cridar l'Arquebisbe a tots los cavallers feudataris pera resistir la invasió dels castellans durant la lluyta de Pere *lo Cerimoniós* d'Aragó y Pere *lo Crudel* de Castella.

Més tart, en l'any 1377, fóu saquejada la vila per la host de Tarragona, comanada per lo veguer reyal En Ramón de Vilanova, en busca de blat de que-s trobava necessitada la ciutat, motivant aquell fet un sorollós procés en

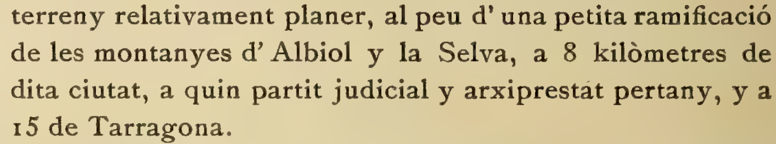
Vilabella.—Vista general de la població

que prengué part la «Comuna del Camp», com que dita vila ingressà en aquella societat després d'adquirida sa dominicatura per la Mitra.

Vilabella en l'any 1392 tenía assenyalats 45 fochs, havent aumentat en los segles posteriors lo nombre de families, mercès al desenrotllo de ses fonts de riquesa agrícola, especialment de la vinicultura, la primera y més important de son terme municipal.

Bibliografía.—Pau Texidor y Tarrida: *Excursió a Brafim, Vilabella y Puigtinyós* y *La Necròpolis de Padrós,* publicats en *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya,* v. VI, pl. 1 y v. XIV, pl. 219.

Vilallonga

Vila ab 1,252 habitants, alçada a la riba dreta del ríu Francolí, en terreny relativament planer, al peu d'una petita ramificació de les montanyes d'Albiol y la Selva, a 8 kilòmetres de dita ciutat, a quin partit judicial y arxiprestat pertany, y a 15 de Tarragona.

Constituexen los edificis en nombre de 312, dels quals 32 són d'un pis, 133 de dos y 147 de tres, com una vintena de carrers, havent-hi també una bona plaça y altres placetes, axís com en son terme municipal unes 8 masíes constantment habitades y 88 casetes de pagesía y alberchs de sopluig.

Encara que lo terme municipal es frondosíssim, assegurant lo benestar de sos vehins, l'ajuntament compleix les càrregues municipals ab prou dificultats, tenint designada la dotació de dues escoles públiques elementals de primera ensenyança, una pera quiscún sexe, rebent lo corrèu per comunica-

ció rodada y practicant escasses obres en los camins vehinals, puix la tasca del municipi se reduheix al exercici dels devers més ineludibles.

Vilallonga afronta: al N., ab los térmens de la Masó y Raurell; al E., ab lo de Garidells; al S., ab lo de Morell y al O., ab los de la Selva y Almoster.

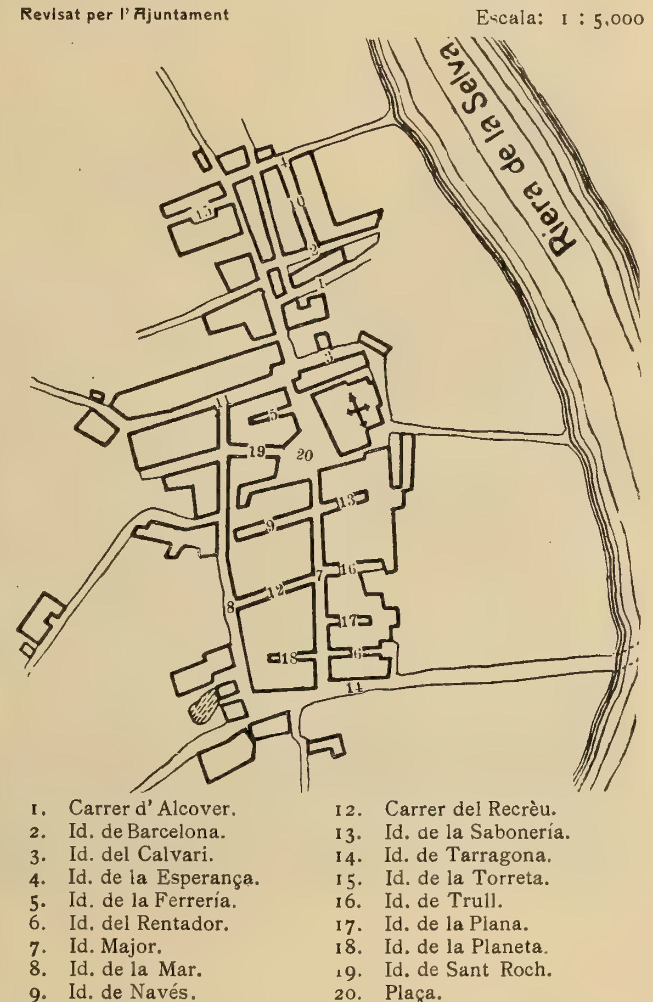
Aquell terme vé atravessat per diferentes víes de comunicació, entre elles la carretera provincial nomenada de Sant Ramón, o sía de Reus a Vilallonga, ab un brancal

Clixé de J. Reig Soler

Vilallonga.—Vista general de la població

Plan y carrers de Vilallonga

Revisat per l' Ajuntament — Escala: 1 : 5,000

1. Carrer d' Alcover.
2. Id. de Barcelona.
3. Id. del Calvari.
4. Id. de la Esperança.
5. Id. de la Ferrería.
6. Id. del Rentador.
7. Id. Major.
8. Id. de la Mar.
9. Id. de Navés.
10. Id. Nou.
11. Id. de Reus.
12. Carrer del Recrèu.
13. Id. de la Sabonería.
14. Id. de Tarragona.
15. Id. de la Torreta.
16. Id. de Trull.
17. Id. de la Plana.
18. Id. de la Planeta.
19. Id. de Sant Roch.
20. Plaça.
21. Id. de Morell.

que va a Morell, juntant-se a la entrada de la població ab la de Tarragona a Valls per la drecera del ríu Francolí y passant ademés prop de Vilallonga les víes ferrades dels Directes y del Nort, per anar ab les dues a Reus, Tarragona y Montblanch, puix té properes les estacions de Morell y de la Selva.

Per atendre al servey relligiós, ademés de la esglesia parroquial de bona capacitat y llums, obra del segle XVII, que regeix un rector d'ascens, essent dedicada a Sant Martí, diada de la festa major de la localitat, existeix altre temple sots la dedicació de la Verge del Roser, de singular devoció dels vehins, a la que vé adscrit lo coadjutor de la parroquia. En dit santuari hi ha la sepultura del famós cirurgià del segle XVIII, fill de Vilallonga, que fonamentà lo Licèu Mèdich de Càdiç y la Escola de Medecina de Barcelona, nomenat En Pere Virgili. També en les parets de la esglesia vé descrita la batalla de Lepant ab antigues rajoles de Valencia.

Clixé de J. Reig Soler
Vilallonga.—Façana de la esglesia parroquial

La extensió del terme municipal s'aproxima a 883 hectàrees de terreny, distribuides en 148 de secà, 34 de regor, 36 de sembradura, 442 de vinya, 38 d'olivers, 9 de garroferal, 12 d'avellaners, 6 de montanya baxa, 16 de terres sense conrèu y 142 d'inútils.

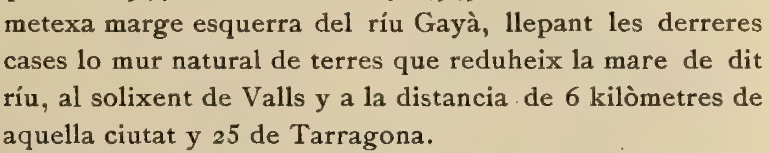
Produheix dit terme los següents fruyts, segons la estatística oficial: 425 hectòlitres de blat, 700 d'ordi, 250 de moresch, 200 de faves y favons, 230 de fesols, 10 de veces, 7,756 de ví, 121 d'oli, 8,400 kilos d'avellanes, 13,500 de garrofes y 10,000 de patates.

Notes històriques. — Vilallonga apareix com una partida en l'any 1174, que afrontava ab Sant Joan de Concili, prop de la casa redona del Codony, territori venut o donat al monestir de Santes Creus, per lo noble En Ramón de Montcada.

Més tart, en l'any 1345, resulta senyor del castell de Vilallonga y a la vegada del de Catllar y Puigdelfí, Umbert de Montolíu, qui en 10 de Juny de dit any va vendre a Pere de Recasens sa dominicatura, pagant-la aquest ab la venda que al propri temps otorgà als monjos de Poblet de diferents drets feudals de que gaudía en Buccenich y altres localitats dels encontorns, en lo territori de Lleyda.

Vilallonga en los derrers del segle xiv, tenía assenyalats 34 fochs, y apareix que dins de son terme possehía varies proprietats la ordre hospitalaria de Sant Joan, per virtut de donació reyal, y en fèu, per tant, del sobirà, fèu que lo rey en Joan I va vendre al Arquebisbe de Tarragona en 4 de Desembre de 1391.

Vilarrodona

Vila que compta ab 1,944 habitants de fet y 1,949 de dret, situada en la metexa marge esquerra del ríu Gayà, llepant les derreres cases lo mur natural de terres que reduheix la mare de dit ríu, al solixent de Valls y a la distancia de 6 kilòmetres de aquella ciutat y 25 de Tarragona.

La agrupació principal del poblat se composa de 432 edificis, 3 d' un pis, 47 de dos y 382 de tres o més, ademés d' un caseríu nomenat *Mas d' en Bosch*, a la distancia de 9 kilòmetres, que reuneix 14 cases, y del llogaret de *Vilardida*, a 4 kilòmetres, que-n té com a 12, sens comptar ab les 77 masíes y cases de pagesía, axís com 289 alberchs de sopluig, que aparexen escampats per son extens terme municipal.

La localitat vé emplaçada en lo declíu d' un turó que talla lo mur de contenció de terres del Gayà, vadejant-se dit ríu per mitg d' un pont de tres arcades de regular alçada, per ahont corren les aygues del esmentat ríu, donant lloch aquell emplaçament a que los carrers aparegan ab certa penjant més o menys pronunciada, segons les sinuositats de la falda de la montanya.

Hi ha que consignar que lo municipi atén en lo possible a tots los serveys municipals, gaudint de bona casa consistorial y mantenint a son càrrech dues bones escoles elementals de primera ensenyança, una per cada sexe, ab retribucions y casa per los mestres públichs. També reb lo corrèu per mitg de comunicació rodada y fà alguns esforços pera la conservació dels camins vehinals.

Passa per la dreta del ríu la carretera provincial de Tarragona a Pont d'Armentera ahont termina, encara que la secció de Vilarrodona fins al derrer poble esmentat, vé construint-la lo cos d' enginyers de camins, com part de la vía general d' Altafulla a enllaçar ab la de Cabra, Plà de Cabra y Valls, y ab

la inauguració de dita secció restarà Vilarrodona ab complerta comunicació ab la capsalera de la provincia y ab Valls, que ho es de son partit judicial.

A Vilarrodona existeix algún establiment fabril que-s preval de les aygues del Gayà per la força motríu de la maquinaria, trobant-se instalades en sos encontorns determinades fàbriques de texits, farines, electricitat y altres productes industrials.

La situació de Vilarrodona com a punt comarcal, contribueix també a que sía mólt concorreguda sa fira anyal que celebra lo primer diumenge de Novembre, fira de bestiar de càrrega, de verdadera importancia, puix a ella

Clixé de M. Valentín

Vilarrodona.—Vista general de la població

acuden tots los vehins del Camp, los de la Segarra y bastants del baix Penadès, essent en aquest article una de les més nomenades d' aquesta part del territori català.

La esglesia parroquial es una bona fàbrica moderna ab bell cloquer, espayosa y de bones llums. Pertany la parroquia a la diòcesis de Barcelona, única del partit de Valls que, junt ab Rodonyà, no forma part del arquebisbat de Tarragona, regint-la un rector d' ascens y venint dedicada a Sant Llorenç, festa major de la vila.

Lo terme municipal de Vilarrodona reuneix 3,024 hectàrees de terreny, classificades en 258 de secà, 100 de regadíu, 1,779 de vinya, 162 d' olivers, 13 de garrofers, 2 d' atmetllers, 1 d' avellaners, 221 de mont alt, 126 de baix, 241 de terres sense conrèu y 121 d' inútils.

La producció del terme es de 450 hectòlitres de blat, 1,750 d'ordi, 200 de civada, 450 de moresch, 350 de faves y favons, 26,685 de ví, 324 d'oli, 1,200 d'atmetlles, 700 d'avellanes, 13,000 de garrofes, 4,000 de patates y 800 de ferratges.

Notes històriques. — Lo territori ahont s'alça actualment la població de Vilarrodona, des de lo segle x apareix subgecte a la dominicatura del bisbe de Barcelona, axís que lo bisbe Vivas en l'any 977 ja disposava del meteix, fent establiments feudals en favor de diferents hòmens de paratge per intentar la repoblació de dit territori, comprensíu de la riba central esquerra del ríu Gayà.

Es induptable, donchs, que la carta de població de Vilarrodona, fóu otorgada per lo prelat barceloní, sens dupte durant lo segle xi, puix en l' anterior no apareix cap afrontació que faça referencia a dit poblat. Per semblant motíu s'ha vingut conservant com de pertinencia de la diòcesis de Barcelona aquella important vila, formant en dit punt la demarcació del territori eclesiàstich, com una llenca de terra que arriba fins a tocar la marge esquerra del ríu abans nomenat, entre la serra de Montmell, per N., y la de Montferrí, per S., dexant lo terme d'Ayguamurcia o de Santes Creus per l'arquebisbat, en la part superior, y los de Vespella, La Nou y altres de la metexa riba, en la inferior, encara que uns y altres se troban situats en dita riba. Los fonaments de semblant irregularitat s'exposaràn al ocupar-nos del antich terme de Santes Creus, disputat per abdós prelats y resolta la qüestió per la Curia romana. Fàcilment dita qüestió va motivar que may los vehins de Vilarrodona fossen devots del monestir de Santes Creus, ab tanta constancia, que no consta dret de cap mena en favor del monestir, en la relació dels que aquest possehía en los restants pobles de la ribera y en diferents de Catalunya, encara que afrontavan abdós térmens; procurant establir altra ordre monàstica en dita vila, la de frares menors o menorets (segle xvii), y alçant un petit convent, quines despulles subsistexen, sens dupte per no veure-s obligats a utilisar los serveys relligiosos dels monjos de Santes Creus.

Vilarrodona, per rahó del fèu pertanyent al bisbe y capítol de Barcelona, va ésser una de les localitats que més resistiren al rey En Joan II, quan la lluyta ab la Diputació de Barcelona, sometent-se poch temps abans del setge de dita ciutat y fent entrega de son castell a les armes reyals, comanades per En Roderich Rebolledo.

Després anà seguint les vicissituts de son organisme fins a sa extinció, devent sa prosperitat a les disposicions que dictaren Felip V y sos successors pera millorar la industria y la agricultura nacional.

Ab la descripció de Vilarrodona acaba la dels vint pobles que constituexen lo partit judicial de Valls, partit que comprèn unes 35,722 hectàrees de terreny, de les quals 3,773 són calificades de secà, 1,070 de regadíu, 521

de goret, 107 d'horta, 14,386 de vinya, 2,114 d'oliverar, 709 de garroferal, 39 d'atmetllerar, 1,311 d'avellanar, 28 d'arbres fruyters, 820 de prat y arbreda, 1,723 de bosch, 2,701 de pastures, 5,078 de terres sense conrèu y 1,733 d'inútils.

Lo resultat total de les collites pot fixar-se en 18,731 hectòlitres de blat, 21,432 d'ordi, 1,746 de civada, 810 de sègol, 3,617 de moresch, 36 de cigrons, 2,711 de faves y favons, 2,078 de fesols, 477 de veces, 238,935 de ví, 5,369 d'oli, 23,400 kilos d'atmetlles, 922,800 d'avellanes, 1.875,290 de garrofes, 19,722 de fruytes diverses, 273,713 de patates y 41,451 de ferratges y diferents tubèrcols.

PARTIT JUDICIAL DE VENDRELL

CAPÍTOL XIV

Partit judicial de Vendrell

Descripció general de dit partit y situació del meteix envers los demés de la provincia.—Divisió administrativa.—Origens històrichs.—La vila de Vendrell.—Sa descripció.—Albinyana.—Altafulla.—Arbós.—Ayguamurcia.—Banyeres.—Bellvell.—Bisbal del Penadès.—Bonastre.—Calafell.—Crexell.—Cunit.—Llorenç.—Masllorenç.—Montmell.—Nou (La).—Pobla de Montornès.—Puigtinyós.—Riera.—Roda de Barà.—Salamó.—Sant Jaume dels Domenys.—Sant Vicents dels Calders.—Santa Oliva.—Torradenbarra.—Vespella.—Monestir de Santes Creus.—Sos fonaments històrichs.—Caràcter del monestir.—Sos enterraments.

I

En la porció més oriental de la provincia de Tarragona, tocant a la de Barcelona, se desenrotlla lo partit judicial del Vendrell, lo derrer, en l' ordre alfabètich, dels compresos dins de dita provincia.

Sos límits naturals són constituits ab orient y occident per mitg dels rius Foix y Gayà, aquell limitatíu a la vegada de la circumscripció provincial tarragonina ab la de Barcelona, y lo derrer divisori del esmentat partit ab los de Valls y Tarragona, tenint la mar Mediterrània com a frontera en la part mitjornal y la gran serra de Montagut que tanca la comarca en la de tramontana.

Atenent-nos, donchs, a la situació dels esmentats límits naturals, les afrontacions del partit responen al contacte ab les demarcacions de la metexa classe; per N. ab lo partit de Montblanch, per solixent ab los de Vilafranca del Penadès y Vilanova y Geltrú, al S. ab lo de Tarragona y a sol ponent ab lo esmentat de Tarragona y ab lo de Valls.

De N. a S. partexen lo territori en dues conques les serres de Montagut, de Montmell y de Santa Cristina ab lo coll de Montferri, dirigint-se les aygues de les faldes de ponent que corresponen a dites serres, al nomenat ríu Gayà, y les d' orient, a la gran riera de Bisbal del Penadès o de Vendrell y al ríu Foix. Una altra serra que també tanca la provincia de N. a S., ab los noms d'Ayguaviva, Marmellà, Castellví de la Marca, Santa Margarida, Llacuneta, Castellet, Gornal y Clariana, segons los llochs que atravessa, dóna les aygues al meteix

ríu Foix; no obstant, los rius esmentats poden assahonar poca extensió de terra, si-s té en compte sa situació, lo desnivell del terreny ab la mare de abdós rius, y l' impediment de les montanyes, quina configuració y direcció no permet la existencia d' importants planuries que pugan ésser regades, puix la corrent de les aygues ab l' arrastre de terres ha enfondit lo llit dels rius a una profonditat a que no arriban les finques dels respectius màrgens.

De semblants accidents de la naturalesa apareix que predominan en tot lo partit les terres de secà, essent la vinya la producció més coneguda en los diferents térmens municipals, fent-se en los metexos bones collites de ví, si bé que de poca força alcohòlica, existint a la vegada en terrenys rocosos lo conrèu del garrofer, arbre d' important rendiment, l' oliver y l' avellaner en certs paratges frescals, axís com en la part de la costa algunes hortes regades per mitg d' ayga de cinia, ahont, ademés d' hortalices de tota mena, se cull en regular escala lo famós cànem d' aquell país, lo millor per sa blancura y consistencia, que té nom y fama en tota la regió catalana. Se conegueren ses bones qualitats en los antichs temps fins arribar al período romà, puix ne fà esment Plini lo jove, en sos estudis sobre la Naturalesa y la Geografía.

Contribueix, sens dupte, a la riquesa agrícola de la comarca, la benignitat de son clima, mólt semblant al que resta de la costa de la provincia de Tarragona, tota vegada que si bé l' esmentat partit judicial resulta comprès més al NE. de dita provincia, sa proximitat a la mar y les corrents atmosfèriques que de la metexa procedexen, van a neutralisar la temperatura baxa consegüent a les gelades y nevades de ses montanyes, mentres que al arribar al istíu refresca la capa atmosfèrica la marinada que durant la canícula se desprèn de la mar Mediterrània y mitiga l' ambent sech y calorós que predomina en la part mitjornal de Catalunya.

En general, la industria desenrotllada en lo partit es d' escassa importancia, exceptuant petites fàbriques en la vorada del ríu Gayà y bastants molins fariners, alimentats per les aygues de dit ríu, encara que en quasi tota la costa se troba prou extesa la industria pesquera, puix són en bon nombre les platges arenoses que afrontan ab les aygues marítimes, ahont pescadors del bou, del palangre, dels artets, dels sardinals y de la varietat de pesqueres usades des de temps immemorial, venen dedicant-se al treball de nodrir les places de Barcelona, Tarragona y altres ciutats de la regió catalana.

Tant la agricultura, com la industria, donan peu a cert moviment mercantívol, valent-se, per lo trasport dels fruyts y productes industrials, de la munior de víes de comunicació que atravessan quasi tots los pobles del partit. Gaudeix aquest de dues víes ferrades, una de Barcelona, per l' interior, que té estació a Arbós, Vendrell y Sant Vicents dels Calders, y altra costanera que des de Cubelles penetra a Calafell y va a la estació comuna de Sant Vicents, continuant des de allí per Torradenbarra y Altafulla fins a Tarragona, mentres que des de Sant Vicents per Roda, Pobla de Montornès y

Riera se dirigeix a Reus y Valls y continua fins a Madrid, constituint la línia nomenada dels Directes, o sía, la més curta de Madrid a Barcelona.

Com a víes generals terrestres atravessa tot lo partit la carretera de segón ordre de Tarragona a Barcelona, passant per Altafulla, Torradenbarra, Vendrell y Arbós; la de tercer ordre de Vendrell a Calafell, Cubelles, Vilanova y Geltrú, Santa Creu de Calafell a Alcover, y gran nombre de provincials, quasi per totes les localitats del partit, de que ja ferem esment en l' estudi general administratíu de la provincia, com també de noves progectades o en construcció consignades en lo plan general d' Obres públiques del Estat, que acabaràn per constituir una xarxa complerta de víes de comunicació per tots y quiscún dels poblats que forman lo districte judicial.

Los elements etnogràfichs del partit de Vendrell responen principalment als que donaren vida apropriada a la capital o a Tarragona durant lo període romà, puix han aparegut en diferents pobles fragments d' obra romana, monedes del Imperi y altres despulles d' aquell origen que justifican l' alçament de *Vil-las* o *pagos, necròpolis* y altres monuments que serviren, sens dupte, de fonament per alçar demunt de ses runes, en temps de la restauració cristiana, les localitats que en bona part constituexen dit partit; resultant encara més o menys conservat algún de dits monuments, com tindrèm ocasió d' exposar oportunament, testimoni permanent del caràcter que ostentà bona porció d' aquell territori en lo període abans nomenat.

Durant los anys de la Restauració, la comarca de Vendrell, com més propera a Barcelona, va adelantar sa repoblació cristiana a la del restant territori provincial. Lo ríu Gayà, com ja manifestarem, vingué a servir de confí durant los segles XI y XII als dos camps de divisió de Catalunya, lo cristià o restaurador des del Gayà fins a la capsalera del comtat de Barcelona, y lo mahometà des de dit ríu fins a la comarca de Tortosa. Abans del segle XI, los comtes de Barcelona no estimaren los confins del comtat més que fins al ríu Foix, y la línia de la Marca, que passava per Castellví y per la serra de Montagut, dirigint-se a Montbrió de la Marca, constituía des de dita línia, en direcció al N., lo territori de Catalunya Vella, y d' allí al S. lo de Catalunya Nova; més los comtes Berenguer, des del pare de Ramón Berenguer I, una vegada començat l' alçament de castells en la riba esquerra del Gayà, adelantaren lo territori y examplaren son Estat fins al ríu esmentat, extenent son imperi los successors en direcció mitjornal, al obgecte de exercir sa sobiranía en tots los àmbits de Catalunya.

Dita comarca de Vendrell venía repartida entre varies entitats relligioses y seglars, en los segles X y XI. En 988 apareix justificada la existencia de la esglesia de Santa Oliva, entre lo poble de Banyeres y lo de Domenys (Sant Jaume). En una carta del rey franch Lotari, remesa al monestir de Sant Cugat del Vallès, fóu assignat a dit monestir lo territori comprès entre lo castell de Font-roja y Montagut, Pinyana y Querol, fins a la mar, quedant

dins del meteix la esglesia y los pobles abans nomenats. Confrontada la donació per mitg de certa informació feta en 1032 per l' esmentat monestir, resulta que semblant establiment va ésser otorgat per en Lluís lo Piadós y ratificat per Lotari (418). En 4 de Desembre de 1173 lo monestir de Santes Creus va adquirir la dominicatura de Montornès, y en lo lloch nomenat *Bellach* alçà dit monestir la localitat de la Pobla de Montornès, nomenada abans Puigperdiguers, instalant en ella un abadiat, encarregat de la administració de les rendes del monestir en aquella comarca, ab inclusió de noms, térmens vehins, com los de Tamarit, Clarà, Riera, Montolíu, Crexell, La Nou, Torradenbarra y altres. Finalment, en lo territori més proper al ríu Gayà, foren donades concessions de fèus particulars a diferents personatges, a fí de tancar la llenca riberenca, quins detalls aniràn assenyalant-se, a mida que seguirà la descripció de les localitats respectives, aparexent fetes les primeres concessions a la gent que acapdillada per lo bisbe de Vich, Berenguer de Rosanes, reclutada en sa diòcesis, després de la donació del territori de Tarragona a la Sèu apostòlica per lo comte Berenguer Ramón II (1091), va establir-se en dita ribera a fí de començar la ocupació del esmentat territori.

Al formar-se més tart les vegueríes, passaren tots aquells llochs a unir-se ab la de Vilafranca del Penadès, quina afrontació per sol ponent arribava al esmentat ríu Gayà, limitatíu a la vegada de la del Camp de Tarragona.

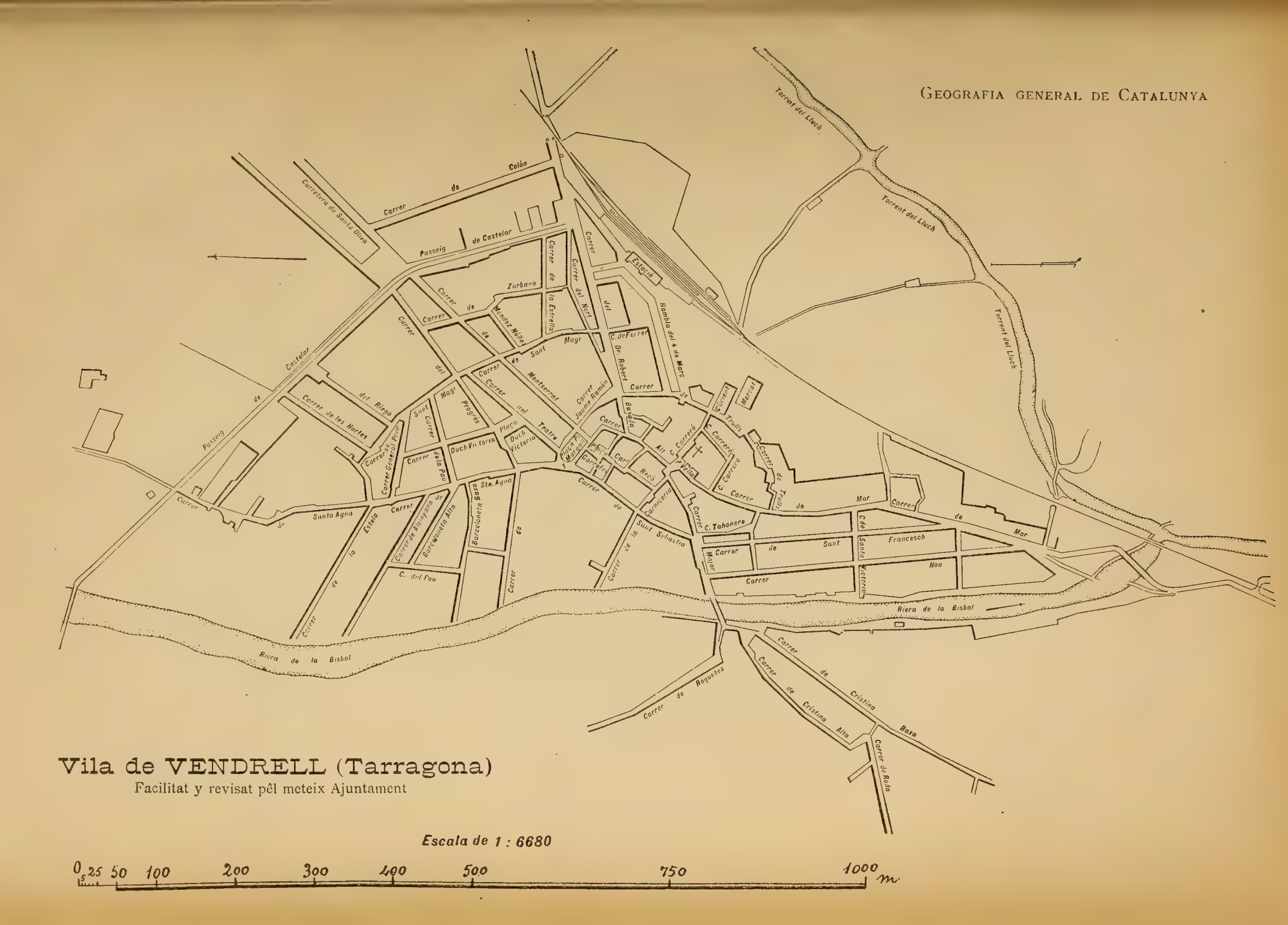
Dita veguería va convertir-se en un Corregiment, en los primers anys del segle XVIII, al promulgar-se lo decret de Nova Planta, expedit per lo primer Borbó (1716), y encara que lo punt de residencia dels batlles majors designats a quiscún Corregiment fóu lo fonament, en general, pera la instalació dels jutjats o partits judicials, a arrel de variar-se l' organisme polítich d' Espanya, després de les Constituyents de Càdiç (1812), es induptable que per lo que pertoca al partit de Vendrell va prescindir-se d' aquell fonament, puix may restà assenyalada dita vila pera establiment de cap batlle major o tinent del meteix, que depenjàs del de Vilafranca, com ho conseguiren Igualada, Sitges y Capellades.

Sembla, donchs, que motius purament locals contribuiren al establiment del jutjat referit, tenint en compte que l' antich corregiment de Vilafranca arribava fins al ríu Gayà, y la provincia de Tarragona va ésser extesa fins al de Foix, y per tant, lo partit judicial fonamentat dins del corregiment havía de compendre comarques de dues provincies diferentes, la de Barcelona y la de Tarragona; inconvenient solucionat ab la creació d' un nou partit en que vinguessen inclosos los pobles alçats en lo territori que s' extén entre abdós ríus, lo Gayà y lo de Foix.

Encara que no havèm lograt esbrinar la data de haver-se constituit aquell

---

(418) *Marca Hisp.*, Apèndix CCIX, p. 1,053.— *Notitia judicii pro Monast. Sancti Cucuphati, in pago Vallensi* (any 1032), Arxíu Monestir Sant Cugat.

Vila de VENDRELL (Tarragona)

Facilitat y revisat pêl meteix Ajuntament

Escala de 1 : 6680

0 25 50 100 200 300 400 500 750 1000 m.

partit, es induptable que ja funcionava en l' any 1839, puix consta que en 18 de Setembre de dit any, l' intendent de la provincia de Tarragona, en comunicació al jutge de primera instancia de Vendrell, manava que fos instalat en la metexa lo Registre de la Proprietat, resultant presa la primera inscripció en aquell registre lo día 8 d' Octubre següent.

Vendrell es, al propri temps, cap de districte electoral pera lo nomenament d' un diputat a Corts, formant la rodalía electoral tots los pobles del partit, excepte los d' Altafulla, Crexell, La Nou, Pobla de Montornès, Riera, Salamó, Torradenbarra y Vespella, que han sigut units a la circumscripció de Tarragona, restant, a la vegada, afegits a dit districte los de Valls y los de Montblanch, que foren indicats en los respectius partits.

Pera la elecció de quatre diputats provincials, lo partit judicial de Vendrell s' aparella ab lo de Tarragona, constituint abdós reunits lo districte electoral de Tarragona-Vendrell.

Hi ha que fer també esment d' altra divisió entre los pobles del nomenat partit, en lo que pertany al fur eclesiàstich, puix com apareix la afrontació de les diòcesis de Tarragona y Barcelona, entremitg del partit de Vendrell, lo bisbat de Barcelona, que reuneix major nombre de pobles de dit partit, ha constituit un arxiprestat ab los de Vendrell, capsalera del meteix, y ademés, Albà, Albinyana, Arbós, Banyeres, Bellvell, Bisbal del Penadès, Bonastre, Calafell, Celma, Cunit, Domenys (Sant Jaume), Gornal (Vilafranca), Llorenç, Marmellà, Masllorenç, Mas-arbonès, Montmell, Puigtinyós, Salamó y Santa Oliva, axís com Rodonyà y Vilarrodona, que són del partit de Valls; mentres que los restants d' Altafulla, Crexell, La Nou, Pobla de Montornès, Riera, Ardenya, Roda de Barà, Torradenbarra, Clarà y barri marítim de Torradenbarra, y Vespella, que corresponen al arquebisbat de Tarragona, restan agregats al arxiprestat de la Sèu tarragonina, y los d' Ayguamurcia y Les Pobles al arxiprestat de Valls.

Finalment, lo partit judicial de Vendrell se composa de 26 municipis, que venen constituits en 6 viles, 27 llochs, 3 llogarets y 25 caserius, o sía una totalitat de 61 nuclis de poblats, escampats per tot lo partit.

Vendrell

Vila, capsalera del partit, ab 4,782 habitants de fet y 4,826 de dret, al orient de la ciutat de Tarragona y a 28 kilòmetres de distancia de dita ciutat.

La població se composa del nucli principal, en terreny planer y ben situat, y del caseríu de la platja de Sant Salvador, barri marítim per hostatge dels pescadors ab ses habitacions, botigues y barques anclades en dita platja. Reuneix aquesta tan bones condicions, que d' uns quants anys a n' aquesta part s' hi han construit nombrosos y bonichs xalets pera alberch d' estiuejadors; sobre tot des de que l' Ajuntament va portar-hi ayga potable, abundant

Vendrell.—Vista general de la població

y bona; la metexa que disfruta la vila. Lo nucli principal de la vila també conté un barri nomenat de França, que resta separat de la agrupació de cases per la riera de la Bisbal, ab un pont conegut ab lo nom general del barri, pera que les avingudes de la riera no arriben a isolar-lo de la restant població.

Lo nombre d' edificis de la vila de Vendrell es de 1,255, dels que 75 no tenen més que un pis, 633 de dos y 547 de tres o més, y en son terme aparexen alçades 13 masíes y 318 alberchs de sopluig pera la pagesía, entre ells alguns corrals y pallices, constituint los primers una quarentena de carrers, en general rectes y espayosos, planers, ab aceres y empedrats y varies places y placetes.

Son ajuntament pot assenyalar-se com exemplar de bona administració Municipal, dotant de tot lo necessari a les escoles públiques, sobre tot lo colegi de noyes sots la direcció de les relligioses escolapies, establertes a Vendrell dès del any 1851, comptant en la actualitat ab espayós edifici, ab capella pública en

los examples de la població. També conserva en bon estàt los camins vehinals, com lo que conduheix a la platja y altres que relacionan la vila ab los pobles dels encontorns, rebent lo corrèu per la línia del ferrecarril de Barcelona a Tarragona y disposant d' altres vies de comunicació, com ja havèm dit, entre elles, la carretera general de Tarragona a Barcelona y la provincial de Vendrell a Sant Jaume dels Domenys.

La població està ben dotada d' aygues potables, preses de la font natural nomenada de *Tomoví,* ab canalisació interior; xarxa de clavegueres; illuminació pública per mitg de la electricitat, ademés d' una fàbrica de gas; gran

Vendrell.—Estació del camí de ferre de Barcelona a Tarragona

edifici pera mercat y altre de particular pera colegi de segona ensenyança, bona casa consistorial, altra pera jutjat y presó pública, ab funcionari d' entrada y un secretari; Registre de la proprietat de 4.ª classe; administració de corrèus; servey telegràfich oficial, si bé que limitat; destacament de la guardia civil ab un oficial de cavallería y quarter de carrabiners, comanats per un cabo.

A despeses de la vila va montar-se en 1880 un espayós edifici pera hospital, dotat d' un metge y de quatre germanes de la caritat pera son servey. Avuy lo nombre d' aquestes es major y se dedican també a la ensenyança.

Com punt de pas en lo trànzit de Tarragona a Barcelona, hi ha a Vendrell diferents hostals, ab bon servey y preus que no passan de cinch pessetes diaries, existint a la vila bons cafès y societats recreatives, com lo Tívoli y lo Cassino Circo, ab bonichs teatres les dues.

Encara que vé desenrotllada en la vila alguna industria, especialment la de la rajolería, mólt antiga, en les afores de la població, la riquesa principal de la metexa es deguda a la agricultura, puix les terres són generalment de bona qualitat, cullint-se en gran escala ví y garrofes, ab escassa producció d' altres fruyts, quins arbres necessitan ésser més o menys regats, tota vegada que no pot utilisar més aygues continues que les sobrantes de les fonts del *Tomoví*, abans esmentades.

La situació de Vendrell, en mitg d' una extensa comarca, lo baix Penadès, sembrada de diferentes localitats, ha fet de la vila un centre comarcal, celebrant importants mercats lo diumenge de cada setmana, al que concorren los vehins de Sant Vicents, Santa Oliva, Sant Jaume, Arbós y altres, exposant-se fruyts del Camp de Tarragona, singularment hortalices de Tamarit, Vilaseca, La Canonja y altres poblats que les produhexen en les riberes del Gayà y del Francolí. Axís meteix se fan bones tranzaccions de bestiar boví.

Anyalment celebra també una fira lo día 15 d' Octubre, ab assistencia de firayres de joguets y utensilis domèstichs.

Vendrell.—Façana de la esglesia parroquial

Ademés de la platja de Sant Salvador, que pertany al terme de Vendrell, lo municipi es possehidor de la de Camarruga, ab sos estanys d' aygues minerals en lo terme de Sant Vicents dels Calders, ahont s' alçan dos bons balnearis medecinals, dotats d' espayoses habitacions pera hostatge d' estiuejadors y d' un bon servey de restaurants. També s' hi edifican bonichs xalets y s' hi troban casetes pera-ls banys d' ayga salada, ahont van a banyar-se durant l' istíu los vehins dels pobles immediats, fins de Valls y de la propria vila de Vendrell, puix la platja es immillorable.

La esglesia parroquial, espayosa y de construcció sòlida y severa, conté un bell y hermós cloquer, progectat per Joan Antoni Rovira, de Tarragona, en l' any 1769, y encara que dit progecte fóu oportunament modificat, sobressurt del edifici municipal la actual construcció, notant-se prompte sa es-

beltesa y bones proporcions, ab un panell artístich de ferre, que fineix ab un àngel, per remat.

Dita esglesia resulta dedicada a Sant Salvador, diada d' una de les festes majors del poble, puix la principal se celebra los díes 24, 25 y 26 de Juliol en honor a Santa Anna, patrona popular del poble y de gran veneració dels vendrellenchs.

Vendrell.—Interior de la esglesia parroquial

Existeix, al propri temps, en lo terme de Vendrell y prop de son barri marítim, un ermitori o santuari ab dedicació a Sant Salvador, pera les atencions relligioses dels vehins de dit barri, sots la dependencia del rector de la parroquia principal, classificada d' ascens ab dos coadjutors, reunint al propri temps la categoría de capsalera del arxiprestat de Vendrell, que depenja del prelat de Barcelona.

Lo terme de Vendrell afronta, al Nort, ab lo de Santa Oliva; a sol ixent ab los de Bellvey y Calafell, a mitgdía ab la mar Mediterrània y a sol ponent ab los d' Albinyana y Sant Vicents dels Calders.

La extensió de dit terme reuneix 2,061 hectàrees de terreny, classificades en 152 de secà, 23 de regor, 104 de goret o sembradura, 13 d' horta, 772 de vinya, 119 d' olivers, 260 de garrofers, 26 de mont alt, 385 de baix, 49 de terres inconreuables y 154 d' inútils a tot conrèu.

Produccions: 240 hectòlitres de blat, 480 d' ordi, 20 de sègol, 20 de cigrons, 18 de fesols, 10 de veces, 8 de guixes y altres llegums, 7,050 de ví,

700 d' oli, 800 kilos d' atmetlles, 304,000 de garrofes, 400 de fruytes variades, 1,500 de patates y 200 de ferratges.

Notes històriques.—Segons un historiador de Vendrell, la vila deu son naxement a una factoría, que no se sab si fóu romana o cartaginesa. Fàcil es que-s reduhís a una *vil-la* o *pago* d' origen romà, donada la proximitat de la població al famós arch de Barà, existent en lo terme immediat de Roda.

La naturalesa històrica de Vendrell ha de trobar-se en la restauració cristiana, puix aquell territori, com ja diguerem, va ésser cedit al abat y monjos de Sant Cugat del Vallès, qui establiren en dita comarca una petita granja, que a mitjans del segle XIV comptava ab 66 fochs, segons la estatística feta en 1359, aparexent nomenada la vila en lo segle XV, en una de les convocatories del rey en Joan II, durant la guerra ab los catalans, pera reunir a Tarragona un dels parlaments destinats a demanar auxilis pera la sotsmissió dels rebelats.

D' allí avant, sens dupte per passar per Vendrell un dels camins reyals que conduhían a Barcelona, aquella vila servía de punt de parada als cònsols y prohòmens de Tarragona pera rebre al rey o al virrey, en sos viatges a Tarragona, venint de Barcelona, abans de penetrar en lo vegueríu del Camp.

Los vendrellenchs no foren gayre amichs de la Diputació catalana durant la guerra dels Segadors, ni mólt partidaris del pretenent l'arxiduch d'Austria en la de Successió, mostrant-se fidels a Felip III de Catalunya y IV de Castella, sots la direcció de la familia Morenes, nadiva de dita vila.

Durant la lluyta civil dels set anys, després del adveniment al soli d' Espanya de Na Isabel II, feren cara a les forces carlistes que acapdillava Manel Ibanyes, conegut per *Lo llarch de Copons* (1838); mes en la segona guerra civil, subsegüent a la revolució del any 1868, los partidaris d' En Carles VII entraren en la vila y la saquejaren (4 de Març de 1874), celebrant tots los anys los vendrellenchs una festa cívica en recort dels qui moriren en dit día.

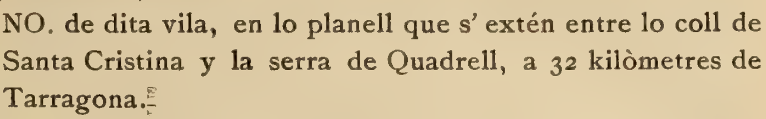
Lo rey en Carles II, sens dupte en premi dels serveys que prestaren a son pare los vehins del poble, va donar a un de sos fills un títol de nobilitat, ab privilegi d' usar en son escut d' armes, lo de Vendrell, o sía un arbre vert, en camp blau.

En la vila de Vendrell han vist la primera llum pochs personatges notables; com a localitat relativament moderna, puix son nom arrenca des de que fóu nomenada cap de partit, devent-se fer esment, entre altres distingits en les belles arts, a Pau Casals, celebrat violoncelista, y en les lletres a J. Ramón, notari estudiós y escudrinyador de les gestes de dita vila.

Bibliografía. — *Reseña històrica, etc., de la vila de Vendrell*, per En Lluis M. de Nin y Mañé (Tarragona; Imprempta de Francisco Sugrañes, 1888). — Jaume Ramón: *Monografía sobre l' Arch de Barà y diferents escrits relatius a la historia de Vendrell*, publicats en un setmanari nomenat *Lo Vendrellench.*

Albinyana

Lloch ab 1,157 habitants, situat a 6 kilòmetres de Vendrell, en direcció al NO. de dita vila, en lo planell que s' extén entre lo coll de Santa Cristina y la serra de Quadrell, a 32 kilòmetres de Tarragona.

La agrupació principal del poblat consta de 176 edificis, 14 d' un pis, 101 de dos y 61 de tres. Ademés compta ab lo barri de les Pesses, a dos kilòmetres d' Albinyana, ab 98 cases, 28 d' un pis, 40 de dos y 30 de tres y les masíes del Torrent, també a dos kilòmetres, ab 13 edificis, ademés de 21 cases de camp, constantment habitades, 14 accidentalment y 37 corrals y alberchs de sopluig, constituint la primera uns deu carrers y dues places.

L' ajuntament sosté les càrregues del municipi ab certa regularitat, mantenint dues escoles elementals, una pera quiscún sexe, y una incomplerta en lo barri de les Pesses; rebent lo corrèu per peató des de la administració de Vendrell y procurant la conservació de sos camins vehinals.

La esglesia parroquial res té de notable, servida per un rector d' ascens, pertanyent al bisbat de Barcelona, ab son coadjutor, a quin encàrrech correspòn també lo servey relligiós d' un ermitori dedicat a Sant Antoni, al qui los fidels del poble professan singular devoció. La parroquia té per patró a Sant Bartoméu, diada de la festa major.

Lo terme municipal d' Albinyana aplega les aygues d' algunes rieres y barranchs, nascuts en la serra de Montferri y en la de Quadrell, essent en general les terres de bona calitat y de fàcil conrèu.

Dit terme afronta al N. ab los de la Bisbal del Penadès; al E. ab los de Santa Oliva y Vendrell; al S. ab lo de Bonastre, y al O. ab lo de Masllorenç.

La extensió del meteix arriba a 1,766 hectàrees de terreny, quina classificació es la següent: 156 de secà, 6 de regadíu, 683 de vinya, 134 d' olivers, 40 de garrofers, 97 de bosch, 37 de pastures, 602 de terres sens conrèu y 11 d' inútils.

Se cullen a Albinyana 560 hectòlitres de blat, 390 d' ordi, 110 de civada, 20 de sègol, 40 de cigrons, 113 de faves y favons, 10 de fesols, 60 de veces, 10 de guixes y altres llegums, 12,294 de ví, 402 d' oli y 50,000 kilos de garrofes.

Albinyana deu també son origen als benedictins de Sant Cugat del Vallès, y es localitat existent abans del segle X, començant a nàxer en los díes en que les armes cristianes, desprès de presa Barcelona, feren los primers avenços en direcció a la riba del Gayà.

Altafulla

Vila ab 781 habitants, emplaçada en un petit turó, de cara al mitgdía, que s' alça a la riba esquerra del Gayà, prop de son desaygue en la platja immediata de Tamarit, al SO. del cap del partit, distant de Vendrell 16 kilòmetres, y 11 de la ciutat de Tarragona, puix es la localitat que afronta en lo partit judicial de la capital de la provincia.

Se composa la agrupació principal del poblat de 266 edificis, 11 de un pis, 22 de dos y 223 de tres o més, y compta, ademés, ab un barri marítim junt a la platja, en que s' alçan 21 cases, senzilles botigues per los pescadors quasi totes, excepte una de les metexes, ahont hi ha un establiment pera la construcció de bótes pera ví, inherent abans a un gran comerç d' aquell ram, que va instalar-se a Altafulla durant lo expansíu tractat de comerç ab França, en l' any 1884. En quant a masíes o cases de camp se-n comptan fins a 13 d' habitades, 35 pallices y 58 alberchs de sopluig.

L' ajuntament té instalades dues escoles públiques elementals, ab casa y retribucions pera-ls professors; reb lo corrèu per lo ferrecarril de Tarragona a Barcelona, que recull lo carter en la estació alçada al extrém mitjornal del poble, y sos quatre camins vehinals resultan bastant descuydats, puix les comunicacions principals les té per la carretera y ferrecarril abans esmentats.

Altafulla celebra una fira anyal lo quart diumenge d' Octubre, sense que reunesca cap importancia.

La esglesia parroquial es un grandiós edifici, situat en la part interior del turó ahont ve assentada la localitat, junt al antich castell de la vila, pertanyent al actual marquès de Tamarit. La dedicació de dita esglesia resta assignada a Sant Martí, bisbe, en quina diada celebra la vila la festa major, servint la parroquia un rector d' ascens que depenja del arquebisbe y del arxiprestat de Tarragona, y tenint també a son encàrrech cert ermitori sots la advocació de Sant Antoni, emplaçat en una montanya propera en direcció a O., a 42 metres demunt lo nivell de la mar, y de gran devoció dels fills d' Altafulla, celebrant tots los anys en la tercera festa de Pasqua de Resurrecció un pintoresch aplech ab assistencia de tot lo vehinat y la dels pobles de les encontrades.

Altafulla afronta al N. ab la Riera y la Nou; al E. ab Torradenbarra y Pobla de Montornès; al S. ab la mar Mediterrània, y al O. ab Tamarit.

Lo terme es part montanyós, part de secà, y la porció més immediata a la mar pot ésser regada per mitg de cinies y d' alguna cequia procedent del ríu Gayà.

La extensió total del meteix està fixada en 667 hectàrees de terreny, distribuides en 14 de secà, 50 de regor, 10 d' horta, 265 de vinya, 59 d' oliverar,

194 de garroferal, 3 d' atmetllers, 10 d' avellaners, 5 de prat, 56 de pastures, 6 de terres sense conrèu y 25 d' inútils.

Poden collir-se a Altafulla 100 hectòlitres de blat, 500 d' ordi, 50 de faves y favons, 100 de fesols, 30 de veces, 23 de guixes y altres llegums, 4,505 de ví, 300 d' oli, 1,500 kilos d' atmetlles, 1,200 d' avellanes, 194,000 de garrofes, 1,000 de patates y 3,000 de ferratges.

Notes històriques.—Encara que no es conegut l' origen d' Altafulla, se pot assenyalar sa existencia en lo segle XI, puix documentalment apareix

Clixé de A. Güixens

Altafulla.—Vista general de la població

nomenat son terme en la donació feta de Puigperdiguers, després la Pobla de Montornès, per lo comte En Ramón Berenguer I, en 1066.

Trobàm, després, que la vila y castell d' Altafulla formava part de la baronía d' Entença, y al retornar dita baronía al rey en Joan II, cedint-la a son fill, en Ramón Berenguer, en 6 de Maig de 1324, la esmentada vila va incorporar-se al comtat de Prades, que mitjansant la corresponent permuta passà a son germà l' infant En Pere.

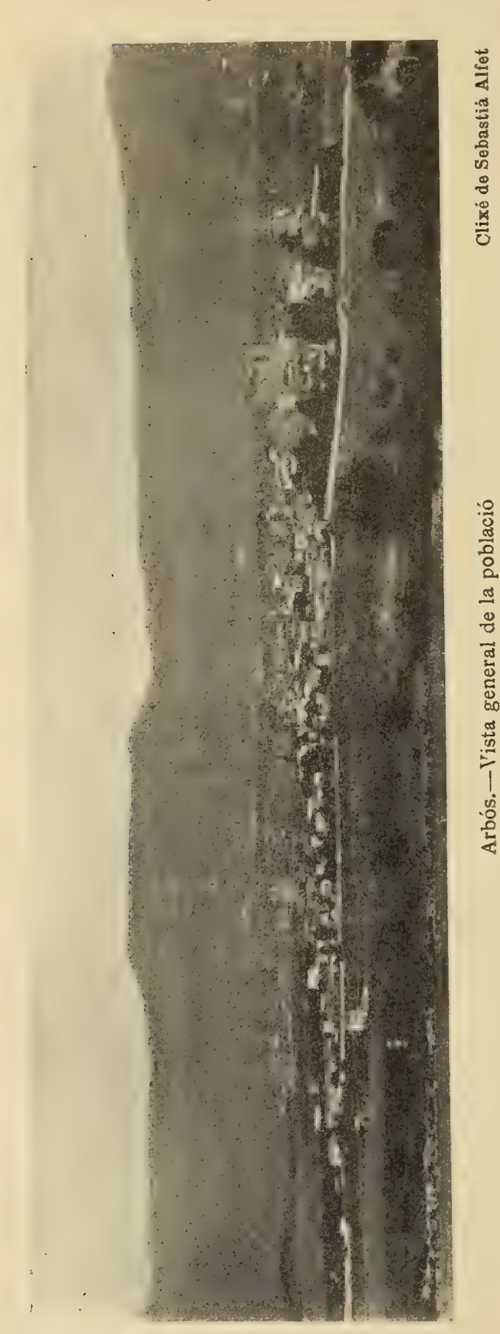
Més tart, en lo segle XV, ignorant també lo motíu, provablement per algún casament o en concepte de dot, dominà en la vila y castell d' Altafulla la familia dels Requesens, un de quins descendents prengué part activa en la batalla de Lepant en lo segle XVI, y a derrers del següent, una vegada concedit a la familia Montserrat, en temps de Carles II, lo títol de marquès de Tamarit a un membre de dita familia, o per compra o per altra circumstancia, aquella familia resulta ab lo senyoríu d' Altafulla, que encara ve possehint.

Fill d' Altafulla fóu lo *caid Ismail,* nomenat Joaquím Gatell y Folch, que en lo passat segle se dirigí al Marroch a explorar aquell territori, fingint-se mahometà, a fí de completar los viatges de Alí-Bey el Abbassi, quina biografía fóu publicada a arrel de sa mort (1879), ab gran copia de noticies interessants relatives a aquell imperi.

Bibliografia.—D. Joaquím Gatell y Folch (Lo caid Ismail), biografía llegida en la sessió inaugural de la *Associació d' Excursions Catalana,* lo 15 d' Octubre de 1879, per Joaquím Fiter y Inglès. (Barcelona, imprempta de *La Renaxensa*, 1879).

Arbós

Vila ab 1,918 habitants de fet y 1,896 de dret, segons lo cens oficial del any 1900, situada al NE. de Vendrell, a 7 kilòmetres de la esmentada vila, capsalera del partit, y a 35 de Tarragona.

Arbós.—Vista general de la població

Clixé de Sebastià Alfet

La localitat resulta emplaçada tocant a la carretera general de Tarragona a Barcelona, per l' interior, passant-hi també lo ferrecarril que enllaça abdues ciutats, axís meteix per l' interior, ab important estació en dita localitat, partint a la vegada d' aquella carretera nomenada la provincial d' Arbós, per Banyeres, Llorenç y Sant Jaume dels Domenys fins a Ayguamurcia, y la que la posa ab comunicació ab Vilanova y Geltrú.

La població, alçada en lloch demunt d' una petita altura y sanitós, se composa de 445 edificis, 50 d' un pis, 313 de dos y 82 de tres o més, entre ells, alguns de fabricació moderna, montats ab luxo y art, destinats a hostatge d' istíu de varies families, comptant, ademés, ab lo caseríu de Llacuneta, a dos kilòmetres y mitg d' Arbós, ab 10 edificis, y ab una quarentena de masíes, d' elles 19 constantment habitades y ab uns 17 alberchs de sopluig per la pagesía.

Fins a uns vintiquatre o vinticinch carrers y una plaça y varies placetes constituexen lo perímetre de dita població.

Son municipi es complidor de les càrregues municipals, procurant l'embe-

Plan d' Arbós (Fet per Sebastià Batet)
Escala: 1 : 5,000
N
S
O
E
Ferrocarril de M. C. y A.
Al Vendrell
A Vilafranca
Carretera de Banyeres
Camí de Lletger
Plaça de la Estació
Carretera de la Estació
Camí de Banyeres
Camí de Lletger
Villa Antonieta
La Giralda
Camí del Papiol
Carretera del Cementiri
Bellesguart del Penadès
Carretera de Barcelona
Carretera de Vilanova
Baixada de Castellet
Bellesguart
Carretera de la Estació
Plaça de la Badalota
Portal Nou
Estudi Vell
C. de Casanovas
C. Nort
C. St. Julià
Cancelería
Plaça de la Vila
C. Major
C. del Forn
C. Espinal
C. Jussà
C. de la Palma
C. dels Mecers
C. de la Plateria
C. del Abeurador
Rbla. de Gener
C. del Corral
C. de Baleta
C. del Hospital
Eres de Ball
Escorxador
Hospital
Plaça dels Sebs
Camí de Vallls
Camí de Llorenç
Fábrica del Gas
Palau Gener
C. de la Muralla
C. de la Fassina
la Roca
C. d'en Cortada
C. de la Cinia
Passeig de la Pansita
Camí de Sta. Llucia
Carretera de Tarragona
Jardins de la Figuera
C. de la Carretera
C. del Ayga
Centre
C. del Jardí
C. del Migdia
C. del Sol
Camí de la Costeta
Camí de Solsreig
C. de Pallissa
Argues

lliment de la localitat ab la construcció d' aceres y empedrats, mantenint les escoles públiques y dotant-les de bon material d' ensenyança, servint-se d' una cartería municipal pera la conducció del corrèu, rebut per la vía ferrada, y tenint ben conservades les víes de comunicació que conduhexen a dita vila. Los edificis públichs són també moderns, ben conservats y perfectament dotats de tot lo necessari.

La situació del poblat permet a la vila constituir un petit centre comarcal pera la provisió de queviures als llochs circumvehins, celebrant també tots los anys una renomenada fira lo día 13 de Desembre, freqüentada pèls negociants ab tota mena de faràm y una altra en lo día 10 d' Agost.

Arbós.—Esglesia parroquial

Resulta espayosa y ben ornamentada sa esglesia parroquial, ab rector d' ascens, dedicada a Sant Julià, celebrant lo poble sa festa major lo quart diumenge d' Agost, havent-hi també a la vila un hospital de nova construcció, una residencia de germanes Carmelites encarregades de la ensenyança de noyes pobres, vetlla y cuydado de malalts, ab sa capella pública. Dita parroquia forma part del bisbat de Barcelona y està compresa dins del arxiprestat de Vendrell.

Lo terme municipal d' Arbós té una extensió de 1,395 hectàrees de terreny, afrontant al N. ab los de Llorenç y Banyeres; al E. ab lo de Canyelles y Castellet de la provincia de Barcelona; al S. ab lo de Bellvey, y al Oest ab lo de Santa Oliva.

Aquell terme pot distribuir-se en 229 hectàrees de terreny de secà, 840 de

vinya, 27 d' olivers, 2 d' atmetllers, 17 de mont alt, 78 de pastures, 36 de terres sense conrèu y 100 d' inútils.

Poden collir-se a Arbós 2,500 hectòlitres de blat, 1,500 d'ordi, 150 de civada, 160 de sègol, 90 de cigrons, 200 de faves y favons, 100 de veces, 140 de guixes y altres llegums, 15,190 de ví, 81 d' oli, 1,500 kilos d' atmetlles y 20,000 de patates.

Notes històriques.—Ignoràm la data en que va constituir-se la vila d' Arbós; emperò, en lo segle X, apareix lo nom de dita vila en la acta de dedicació de la esglesia d' Olèrdula (any 911) y en lo segle XII (1136) se troba en lo tes-

Arbós.—Hospital Clixé de Ramón Gorgas

tament de Roger, clergue de la Catedral de Barcelona y proprietari d' Arbós, quin nom se repeteix en contractes de transmissió de feus senyorials, entre ells, en lo de la cessió feta per lo rey En Jaume II (1297) a Gueràu de Cervelló, d' Arbós, Molins de Rey y Vilafranca, mitjansant lo cambi per cert castell que dominava la comarca del Llobregat.

Més tart, en lo segle XV, Arbós fóu lo campament del comte de Prades, capità general pera la presa de Vilafranca, durant la guerra ab lo rey en Joan II (1463), prenent part més o menys important en la guerra dels Segadors en lo segle XVII.

Arbós es la primera localitat víctima de la malavolença de les forces franceses, a arrel de les batalles del Bruch en 9 de Juny de 1808, inauguradores de la guerra de la Independencia a Catalunya. La divisió de soldats francesos del general Chabran va passar a Tarragona lo día 7 d' aquell mes; emperò, cridat al día següent pera retornar a Barcelona, sortía a la matinada del 9, y restava atascada en lo torrent de les Bruxes, entre Arbós y Vilafranca, per la

decisió dels sometents reunits en la Gornal y Arbós. Al arribar a la nit Chabran va dominar aquesta vila, entrant a viva força y cometent sos soldats tota mena d' iniquitats en sos habitants y en sos bens, fins a cremar-la quasi per complert.

Bibliografía.—Pelegrí Casades y Gramatges: *Excursió a Arbós, Castellet y Cubelles*, publicat en *Memories de la Associació Catalanista d' Excursions cientifiques*, vol. VII (1883), pl. I.

Ayguamurcia

Lloch que compta ab 1,931 habitants de dret y 1,902 de fet, situat al NO. de Vendrell, a 12 kilòmetres de dita vila, capsalera del partit, y a 35 de Tarragona, composant lo municipi diferents caserius, de que farèm esment més endevant.

Lo nucli principal d' aquell poblat resulta emplaçat junt a la riba esquerra del Gayà, y encara que les derreres cases del poble tocan a la marge del ríu, per mitg d' una cequia que pren les aygues en lo terme o partida de Santes Creus, poden ésser regades algunes terres dels encontorns del lloch. Aquest se compòn de 49 edificis, 5 d' un pis, 23 de dos y 21 de tres, distant de Les Pobles, altre lloch agregat, fins a 7 kilòmetres, que reuneix 75 cases, 30 d' un pis, 20 de dos y 25 de tres. Ademés, forman part de dit municipi los caserius de Câl Canonge, a 4 kilòmetres de Les Pobles, que es lo poblat principal, ab 12 edificis; Les Destres, a 5 kilòmetres, ab 14 cases; Masbarrat, a 4 kilòmetres, ab 31 cases; La Planeta, a 6 kilòmetres, ab 19 edificis; lo llogaret de Celma, a 8 kilòmetres, ab 18 cases; y lo de Santes Creus, a 5 kilòmetres, ab 30 cases, reunint encara dins del terme general 154 masíes, constantment habitades, 16 que ho són accidentalment y 106 corrals y alberchs de sopluig, formant part de les primeres altres caserius, com Albà y les Ordes.

Si bé lo municipi pren lo nom d' Ayguamurcia, com havèm dit, sens dupte per sa major antigüetat, com a lloch, respecte de Les Pobles, d' igual categoría, en concepte de punt cèntrich entre dits llochs, llogarets, caserius y masíes, s' ha assenyalat a la agrupació de Santes Creus, com a capsalera de dita entitat municipal, ahont radica la casa del comú ab tots los serveys inherents a la administració del poble.

A Santes Creus s' alça lo famós monestir català de son nom, quina descripció mereix títol y estudi propris, que-s farà al acabar la dels pobles que composan lo partit de Vendrell, y en l' ex-palàu del abat del monestir resulta instalada la casa consistorial, lo jutjat municipal y les escoles públiques que corresponen a la esmentada entitat. Altra escola pública incomplerta se troba establerta en Ayguamurcia y una de la metexa categoría en Les Pobles, cuydant lo municipi de ses dotacions, axís com del servey del corrèu, que reb per peató des de Vilarrodona, com també de la conservació dels diferents camins vehinals pera comunicar-se ab les restants agrupacions de poblats que consti-

tuexen tot lo municipi. Actualment ve acabant-se la carretera del estat, des de Altafulla fins a Pont d' Armentera, en la secció de Vilarrodona a Santes Creus, carretera que ve enllaçada durant son curs ab la d' Alcover a Santa Creu de Calafell y ab la provincial de Tarragona a Pont d' Armentera. Aquella vía general permeterà fer ab més comoditat lo viatge al monestir des de Tarragona, Valls, Vendrell y altres llochs de la comarca.

Per dit terme municipal passa la divisoria del arquebisbat de Tarragona ab lo bisbat de Barcelona, axís es que los llogarets de Celma y Albà, més a sol ixent y apartats per tant del ríu Gayà, pertanyen a dit bisbat, y los de Santes Creus, Ayguamurcia y Les Pobles forman part de la arxidiòcesis tarragonina.

Lo lloch d' Ayguamurcia no té parroquia dins del poblat. Aquesta es la de

Clixé de Lluis Sabaté

Ayguamurcia.—Vista general de la població

Santes Creus, a dos kilòmetres d' aquell poble. La esglesia parroquial s' alça abans d' entrar en lo monestir, dedicada a Santa Llucia, sens dupte perque era rector de la metexa un dels monjos de Santes Creus. Suprimida la comunitat, lo rector de Santes Creus utilisà la esglesia principal del monestir pera parroquia, tenint tancada la de Santa Llucia.

De consegüent, en lloch de nomenar-se parroquia d' Ayguamurcia, se li dóna lo títol de parroquia d' entrada de Santes Creus, passant los vehins del lloch d' Ayguamurcia a complir ab sos devers relligiosos y a rebre los sagraments a la esglesia principal del monestir.

Aquell rector tenía abans un coadjutor en Les Pobles; més ara fà pochs anys la coadjutoría ha sigut convertida en altra parroquia d' entrada, segregant la demarcació parroquial de Santes Creus, ab esglesia propria, encara que no acabada, puix tant sols s' utilisa l' absis, tancat de la restant edificació per mitg d' una paret.

Les parroquies del bisbat de Barcelona dins del terme municipal, que són les d'Albà y Celma, tenen també la categoría d'entrada, essent dedicades respectivament a Santa María y Sant Cristòfol, diades de ses festes majors. Dits llochs foren poblats per En Guillém Muradel en lo segle x, alçant sos castells al meteix temps que lo de Vilarrodona.

Provablement lo territori de Santes Creus pertany a la diòcesis de Tarragona, en força de certa concordia que deurían establir abdós prelats de Tarragona y Barcelona, a excitació del papa Alexandre III en sos rescriptes apostòlichs de 12 d'Abril y 11 de Setembre de 1164, en los primers díes de la fundació del cenobi, tota vegada que dits prelats se disputavan sa jurisdicció.

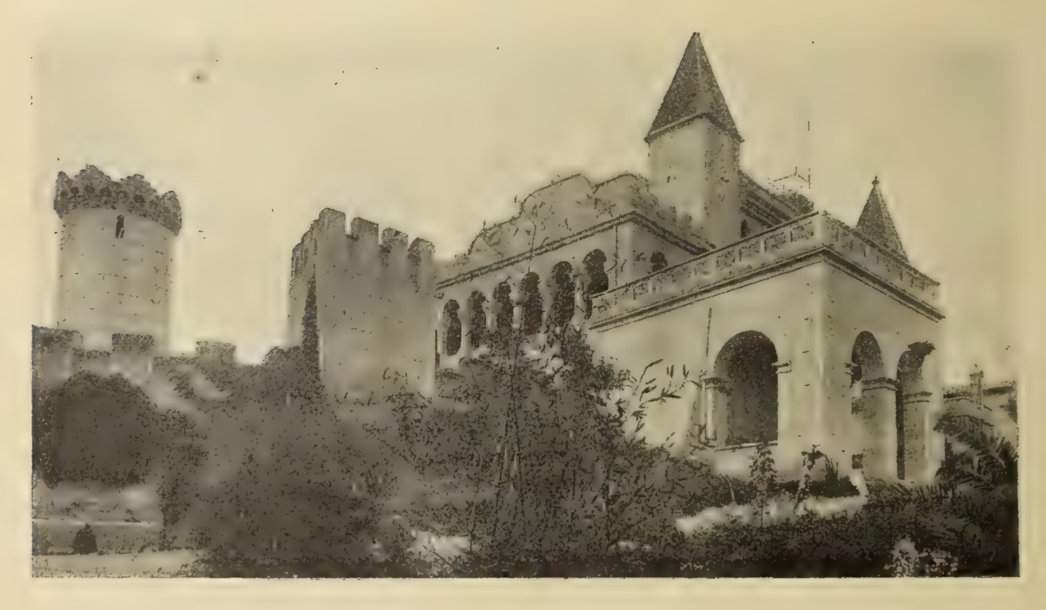
Lo terme municipal d'Ayguamurcia afronta: al N., ab lo de Pont d'Armentera; a solixent, ab lo de Montivell; a mitgdía ab lo de Vilarrodona, y a sol ponent, ab los de Plà de Cabra y Valls.

La extensió de dit terme reuneix 5,489 hectàrees de terreny, classificades en 457 de secà, 30 de regadíu, 457 de goret, 13 d'horta, 1,262 de vinya, 7 d'olivers, 1 d'atmetllers, 1,373 de bosch, 1,032 de pastures, 800 de terres sense conrèu y 57 d'inútils.

Produccions: 2,120 hectòlitres de blat, 2,830 d'ordi, 141 de civada, 383 de faves y favons, 454 de fesols, 212 de guixes y altres llegums, 18,930 de ví, 14 d'oli, 500 kilos d'atmetlles, 1,200 d'avellanes y 416 de patates.

Banyeres

Lloch ab 789 habitants de fet y 776 de dret, situat al N. de Vendrell, a 6 kilòmetres de dita vila y 34 de Tarragona.

Banyeres.—Lo castell de Sabartés

La agrupació principal del poblat reuneix 167 edificis, 40 d'un pis, 105 de dos y 22 de tres, comptant ademés ab lo caseríu de Seyfores, a 2 kilòmetres de Banyeres, ab 29 cases, y lo de Sant Miquel aprop de la metexa distancia, ab 13 edificis, y trobant-se escampades per son terme 19 masíes constantment habitades, 8 accidentalment, y uns 19 corrals y alberchs de sopluig.

Banyeres.—Vista general de la població

Clixé de A. Güixens

La localitat es bastant planera, ab carrers regulars, si bé estrets, una plaça major y alguna placeta.

Existexen encara a Banyeres les runes de son castell senyorial.

Entre les cases de camp hi ha que fer esment de la hermosa finca, ab son bell edifici per hostatge d'istíu y ses cambres pera departaments destinats a la agricultura que ha montat, en la nomenada *Sabartés*, l'actual marquès de Grinyi y baró de les Quatre Torres, ab son parch, jardins y tot quant pot desitjar-se pera estada en aquella delitosa proprietat.

L'ajuntament de Banyeres compleix los serveys municipals ab bona regularitat, mantenint dues escoles públiques elementals, una per quiscún sexe, rebent lo corrèu per peató des d'Arbós, y procurant la conservació dels camins vehinals, encara que pera comunicar-se ab Vendrell y ab Tarragona pot valdre-s de la carretera provincial d'Arbós a Sant Jaume dels Domenys, que passa tocant al poble.

Sa parroquia, quina esglesia es senzilla y moderna, sens cosa digna d'esmentar-se, té la categoría de les d'entrada, essent del bisbat de Barcelona y trobant-se dedicada a Santa Eulalia, diada de la festa major del poble.

Lo terme municipal de Banyeres afronta: al N., ab lo de Llorenç; al E., ab lo d'Arbós; al S., ab lo de Santa Oliva, y al O., ab los de Bisbal del Penadès y Masllorenç.

La extensió de dit terme comprèn fins a 1,478 hectàrees de terreny, que

venen distribuides en 400 de secà, 7 d' horta, 800 de vinya, 21 d' olivers, 200 de terrenys inconreuables y 50 d' inútils.

Clixé de A. Güixens

Banyeres.—La torra

Produheix aquell terme 1,400 hectòlitres de blat, 1,700 d' ordi, 1,100 de civada, 4 de cigrons, 25 de faves y favons, 10 de veces, 14,400 de ví, 63 d' oli y 1,100 de patates.

Bellvey

Lloch ab 848 habitants de fet y 833 de dret, situat al NO. de Vendrell, a 3 kilòmetres d' aquesta vila, capsalera del partit y a 31 de Tarragona.

Lo poble constitueix una sola agrupació composta de 245 edificis, 15 d' un pis, 180 de dos y 50 de tres, ab 4 masíes, 3 constantment habitades y uns 60 corrals y alberchs de sopluig, donant lloch a la formació de quinze o setze carrers, ademés d' un arrabal, les cases de la carretera y dues places.

Compleix també l' ajuntament de Bellvey ab los serveys que les disposicions legals imposan al municipi, tenint dotades dues escoles públiques elementals de minyons y minyones; rebent lo corrèu per mitg de peató y conservant en lo possible los camins vehinals, especialment lo construit ara fà pochs anys de Calafell a Bellvey, inclòs en lo plan dels destinats a la provincia de Tarragona, subvencionats per l' Es-

tat, comptant axís meteix ab la carretera general de Tarragona a Barcelona, que atravessa son terme y passa junt a les cases de la localitat.

La esglesia parroquial careix de tota importancia, trobant-se servida per un rector d'ascens, que depenja del bisbe de Barcelona, havent sigut dedicada a Santa María, diada de sa festa principal.

Afronta lo terme de Bellvey, ab lo d' Arbós per N.; al E., ab lo de Canyelles, poble que pertany a la provincia de Barcelona; al S., ab lo de Calafell, y al O., ab lo de Vendrell.

Sa extensió es de 945 hectàrees de terreny, distribuides en 100 de secà, 76 de sembradura, 399 de vinya, 58 d'olivers, 15 de garrofers, 1 d'atmetllers, 20 de bosch o mont alt, 140 de baix, 36 de terres sense conrèu y 100 d'inútils.

Produhexen ses finques 400 hectòlitres de blat, 500 d' ordi, 10 de civada, 3 de cigrons, 12 de faves y favons, 5 de veces, 4 de guixes y altres llegums, 9,189 de ví, 174 d'oli, 600 kilos d'atmetlles, 22,500 de garrotes y 102 de patates.

Bisbal del Penadès

Vila que reuneix fins a 1,630 habitants de fet y 1,645 de dret, al NO. de Vendrell, més enllà del coll de Santa Cristina, a 12 kilòmetres de dita vila de Vendrell y una quarentena de Tarragona.

La agrupació principal del poblat se composa de 463 edificis, 10 d'un pis, 288 de dos y 165 de tres o més, comptant també ab lo caseríu d' *Ortigós*, a 2 kilòmetres més al Nort de Bisbal, ab 39 cases y ab 12 masíes, sense que-s conega cap alberch de sopluig, formant aquella edificació primera una vintena de carrers, havent-hi també dos places y varies placetes, tot en terreny poch planer, com que la comarca vé atravessada per diferentes ramificacions del coll abans esmentat.

Son ajuntament té assenyalades dues escoles públiques elementals, pera la instrucció primera de noys y noyes, ab regular dotació pera sos professors, ademés de casa y retribucions; reb lo corrèu per mitg de peató y procura en quant pot la conservació dels camins vehinals, gaudint de comunicació rodada ab lo ramal de carretera provincial des de la vila a la general d' Alcover a Santa Creu de Calafell, que dirigint-se a Vendrell, segueix després la ruta fins a Calafell, punt d'acabament.

La parroquia pertany també al bisbat de Barcelona, ab esglesia espayosa y de bones llums, essent son rector de la categoría dels d'ascens, y celebrant sa diada principal per Santa María, sots quina advocació vé dedicada dita parroquia.

Les afrontacions del terme municipal de Bisbal del Penadès, poden

determinar-se: al N., ab Montmell; a solixent, ab Llorenç y Banyeres; al S., ab Albinyana, y a sol ponent, ab Vilarrodona.

La extensió de dit terme arriba a 5,055 hectàrees de terreny, que han sigut classificades en 444 de secà, altres tantes de goret, 1,800 de vinya, 300 d'olivers, 100 de garrofers, 450 de bosch o mont alt, 528 de pastures, 836 de terrenys sense conrèu y 152 d'inútils.

Se cullen en lo terme de la Bisbal del Penadès 850 hectòlitres de blat, 1,600 d'ordi, 400 de civada, 7 de cigrons, 35 de faves y favons, 20 de guixes y altres llegums, 32,400 de ví, 900 d'oli, 150,000 kilos de garrofes y 10,640 de patates.

Clixé de B. Chias

Bisbal del Penadès.—Vista general de la població

Notes històriques. — Los arqueòlechs més acreditats de la nostra regió, assenyalan entre Bisbal y Banyeres, la estació romana nomenada *Antistiana*, del nom de C. Antistius, general a qui l'emperador August encarregà la guerra contra los vaschs, quan malalt va retirar-se a Tarragona, estació que sols distava de la *Palfuriana*, entre Crexell y la ermita de Barà, tretze milles romanes, segons dirèm més endevant.

Tant la Bisbal com Banyeres, com també Sant Jaume dels Domenys y Santa Oliva, són llochs o castells que ja s'esmentan en lo segle x, iniciadors de la extensió del comtat de Barcelona en direcció a la riba esquerra del Gayà.

Bonastre

Lloch ab 779 habitants de fet y 828 de dret, situat al SO. de Vendrell, a 7 kilòmetres de dita vila y 20 de Tarragona.

Composan lo poblat 214 edificis, 72 d'un pis, 115 de dos y 27 de tres, alçant-se també en son terme 10 masíes, 6 constantment habitades, y reunint lo primer com uns deu carrers y una bona plaça.

Son ajuntament quasi no pot atendre als serveys públichs, mantenint dues senzilles escoles, rebent lo corrèu per

peató des de la propera vía ferrada y cuydant de la conservació dels camins vehinals, singularment del que des del poble conduheix a la estació immediata, novament construit.

La parroquia es d' entrada, corresponent al bisbat de Barcelona, essent sa esglesia senzilla, dedicada a Santa Magdalena, festa major del poble.

Clixé de Ignasi Seró

Bonastre.—Vista general de la població

Son terme municipal afronta: al N. y O., ab lo de Salamó, al E., ab lo de Vendrell, y al S., ab lo de Sant Vicents dels Calders; comptant d' extensió unes 2,429 hectàrees de terreny, distribuides en 171 de secà, 10 de regadíu, 710 de vinya, 165 d' olivers, 39 de garrofers, 531 de prat, 90 de bosch, 641 de montanya baxa, 187 de terrenys sense conrèu y 23 d' inútils a tot conrèu.

Produccions: 1,000 hectòlitres de blat, 1,150 d' ordi, 50 de faves y favons, 40 de fesols, 60 de veces, 50 de guixes y altres llegums, 10,650 de ví, 330 d' oli, 39.000 kilos de garrofes, 7,000 de patates y 500 de ferratges.

Calafell

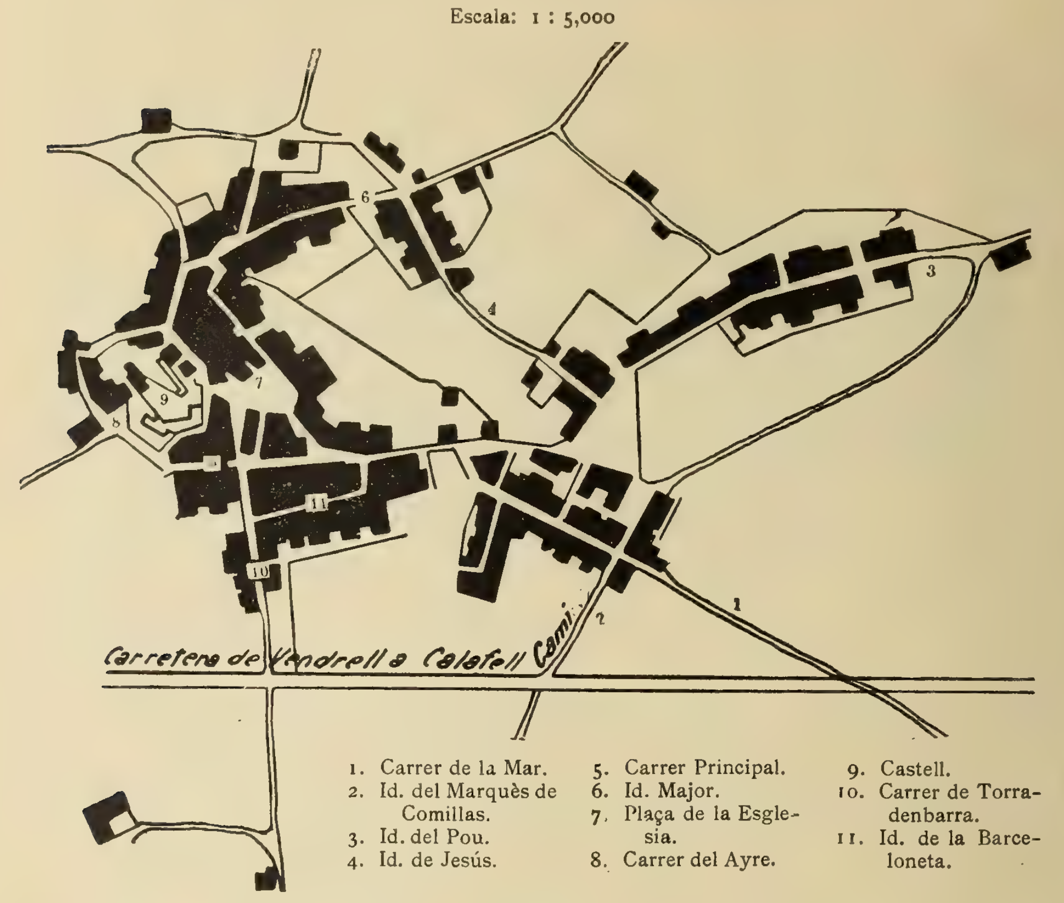
Lloch ab 1,257 habitants de fet y 1,253 de dret, situat a mitgdía de Vendrell, en direcció a solixent, distant uns 5 kilòmetres d' aquesta vila y 32 de la capsalera de la provincia.

La agrupació principal del poble se composa de 277 edificis, 18 d'un pis, 206 de dos y 55 de tres, extesos en la vessant mitjornal d' un petit turó, ahont resta emplaçat lo poble, comptant també ab dos caserius, nomenat un d' ells Montpeó, a 2 kilòmetres y mitg de Calafell, més proper a Vendrell, que reuneix 6 cases, y lo conegut ab la denominació de Barri de la Marina, junt a la platja, ahont tenen ses botigues los pescadors que vénen dedicant-se a les feynes de mar. Lo barri marítim se troba a un kilòmetre de Calafell y resta

format de 36 cases, entre elles la del pes, la dels carrabiners y la del ajudant de Marina. Existexen, axís meteix, dins del terme de Calafell, 11 masíes y 26 corrals o alberchs de sopluig.

Plan y carrers de Calafell (Revisat per l'Ajuntament)

Escala: 1 : 5,000

Procura lo municipi atendre ab regularitat a tots los serveys comunals, venint instalades dins de Calafell dues escoles públiques elementals, quins mestres gaudexen de casa y retribucions; reb també lo corrèu per la estació ferreviaria de la costa o la línia dels Directes, alçada al acabament de la localitat, y resultan bastant conservats sos camins vehinals, encara que passa per Calafell y son terme la carretera general d' Alcover a Santa Creu de Calafell en direcció al interior del Camp de Tarragona.

Sa esglesia parroquial es espayosa; montada en lo cim del turó ahont apareix assentada la localitat, dedicada a la Santa Creu. Lo poble celebra la festa major la diada de la Verge del Carme. Pertany dita esglesia al bisbat de Barcelona y resulta servida per un rector d' ascens ab son coadjutor. Hi ha una residencia de germanes de la caritat, per la instrucció relligiosa de noyes pobres.

Lo terme de Calafell afronta: al N., ab lo de Bellvey, comunicant-se ab aquesta derrera població per mitg d' un camí vehinal modern; al E., ab lo de Cunit; al S., ab la mar Mediterrània, y al O., ab los de Vendrell y Sant Vicents dels Calders.

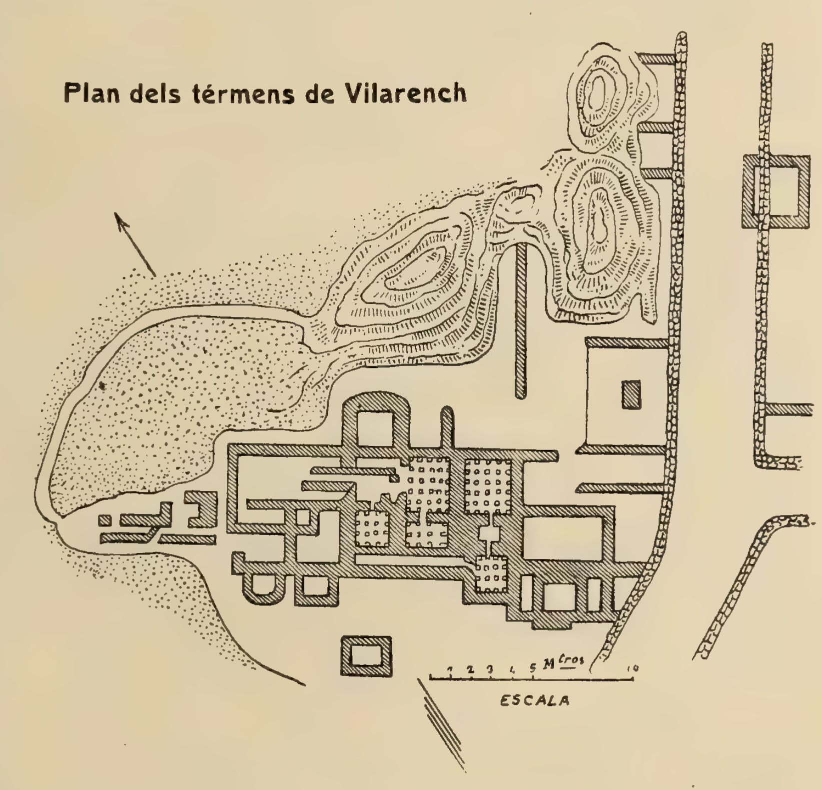
Dit terme té una extensió de 1,884 hectàrees de terreny, que poden sub-

Clixé de B. Ohias

Calafell.—Vista general de la població

dividir-se en 238 de secà, 566 de vinya, 44 d' olivers, 134 de garrofers, 629 de mont baix, 187 de superficie inconreuable y 23 d' inútil, devent-se comptar en les dues derreres categoríes la llarga platja, ab diferents estanys ahont són varades les barques de pesca, a la que-s dedica quasi tota la gent que s' hostatja en lo barri marítim, barri generalment poch higiènich y sanitós, propens al desenrotllo de tercianes y altres enfermetats infeccioses. Les produccions del terme s' estiman en 2,100 hectòlitres de blat, 708 d' ordi, 10,188 de ví, 132 d' oli, 201,000 kilos de garrofes y 82,000 de patates.

Notes històriques. — Calafell sembla fonamentat demunt de runes d' una *vil-la* o *pago* romà, puix en la partida nomenada Vilarench, foren descober-

tes varies edificacions soterrades, de les que va alçar-se un plan, essent calificades les obres com termes romanes.

En lo segle XI comença a parlar-se de Calafell, petit lloch alçat per los restauradors, en sos avenços en direcció al Camp de Tarragona, havent anat

Olixé de B. Chias

Calafell.—Barri de mar

en aument son poblat, en los segles XVIII y XIX, donada la empenta de la pesquería, puix es una de les platges de la costa catalana més favorescuda pera dedicar-se a dita industria.

Bibliografía.—Celestí Pujol y Camps: *La costa ilergètica y las thermas de Calafell*, publicat en lo *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. VI, pl. 163.

Crexell

Lloch ab 420 habitants de fet y 421 de dret, alçat també aprop de la costa, al SO. de Vendrell, a 10 kilòmetres de dita vila y a 18 de Tarragona.

Reuneix lo poble cosa de 154 edificis, 10 d' un pis, 49 de dos y 95 de tres o més, ab 37 masíes y 18 alberchs de sopluig, 11 de les primeres constantment habitades, formant la agrupació general de les cases set o vuyt carrers, ab una plaça en lo cim del turó ahont vé montat lo poble, devant de les parets exteriors de son antich castell, que domina tot lo caseríu. Al peu del turó s' extén la platja de Crexell, ab varies botigues per los pescadors que se dedican a la pesca ab l' art y ab algunes barques, y abans al contrabando, per quin motíu hi ha instalat en aquell lloch un departament de carrabiners.

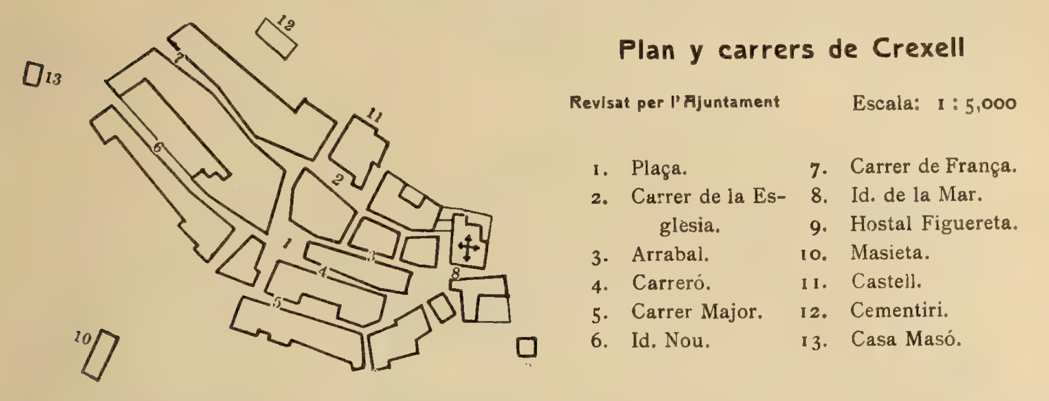
L' ajuntament no pot atendre als serveys municipals, com a localitat mólt reduhida y sense grans rendiments, mantenint una escola incomplerta per los dos sexes, rebent lo corrèu per peató des de Torradenbarra, puix encara que la vía ferrada de Tarragona a Barcelona atravessa tot son terme municipal entre lo poble y la platja, careix d' estació y se preval per les comunicacions d' una carretera provincial des de dita localitat a la gènera1 de Tarragona a Barcelona, poch temps hà construida.

La esglesia parroquial, relativament de bona arquitectura y espayosa,

resulta servida per un rector d'ascens, dedicada a Sant Jaume, diada de la festa major del poble, depenjant del arxiprestat de Tarragona y de son arquebisbat. En lo mas Mercader hi ha alçada una capella pública sots la advocació de Santa Teresa.

Afronta lo terme municipal de Crexell: per N., ab Roda de Barà; a orient y mitgdía, ab la mar Meditarrània, y al O., ab los de Riera y Torradenbarra.

Sa extensió es de 1,052 hectàrees de terreny, distribuides en 70 de secà,

6 de regadíu per mitg de cínies, 25 de goret, 4 d'horta, 381 de vinya, 26 d'olivers, 87 de garroferal, 9 de bosch, 146 de pastures, 73 de terres sense conrèu y 256 d' inútils.

Se cullen en dit terme 42 hectòlitres de blat, 980 d'ordi, 5 de cigrons, 6 de faves y favons, 4 de fesols, 8 de veces, 7 de guixes y altres llegums, 6,858 de ví, 78 d'oli, 130,500 kilos de garrofes y 216 de patates.

Notes històriques. — Entre Crexell y la ermita de Barà, estiman nostres arqueòlechs que-s trobava la estació *Palfuriana*, en la vía *Màxima*, de Roma a Tarragona, 17 milles d'aquesta ciutat, coneguda axís del nom de *Palfurius*, desterrat per l' emperador Domicià, segons Suetoni; comptant-se des de dita estació a la Antistiana 13 milles més, com diguerem abans.

Crexell es provablement lo territori que en son origen fóu nomenat *Ullastrell*, segons la donació feta per lo comte Ramón Berenguer I a Bernat Amat en l'any 1059, de que fa esment En Bofarull (Pròsper), en lo volúm II, planes 34 y 35, de *Los Condes Vindicados*, figurant per primera vegada ab lo nom de *Crexel*, en la donació de Torradenbarra, que correspòn al segle següent.

Bibliografía.—Antoni Massó: *Roda de Barà y Crexell,* publicat en *Memories de la Associació Catalanista d' Excursions Científiques,* vol. VII, 1883, pl. 44.

Cunit

Lloch que compta ab 388 habitants de fet y 328 de dret, emplaçat al SE. de Vendrell, a 6 kilòmetres de dita vila y 34 de Tarragona.

Se troba alçada la localitat aprop la platja, composant-la 59 edificis, 3 d'un pis, 44 de dos y 12 tres, ab 16 masíes, 15 constantment habitades, y 46 corrals, botigues de pescadors y alberchs de sopluig, constituint los primers deu o dotze carrers.

L'ajuntament pot atendre a ses necessitats, mitjantsant lo concurs de tots sos vehins, mantenint la corresponent escola o escoles, rebent lo corrèu de la estació de Calafell per peató, tota vegada que la vía ferrada dels Directes,

Plan y carrers de Cunit (Revisat per l'Ajuntament)

Escala: 1 : 5000

Casa Baldiris.
Riera de Cunit.
ALCALDIA CONSTITUCIONAL DE CUNIT.

1. Carrer del Carme.
2. Id. de la Carretera.
3. Id. Major.
4. Id. del Torrent.
5. Id. del Torrellat.
6. Carrer de la Mar.
7. Plaça Major.
8. Carretera de Barcelona a Sta. Creu de Calafell.

que atravessa son terme, careix de baxador en dit lloch, y conservant en lo possible los camins vehinals, prevalent-se de la carretera general de la costa pera donar sortida als fruyts de la terra y de la mar.

La situació del poblat contribueix a que sía un dels llochs pera estiuejar dels fills o descendents de la localitat, que residexen a Barcelona, havent alçat algunes hermoses cases pera son hostatge.

Hi ha destacament de carrabiners a Cunit, comanat per un sargent del cos.

Sa esglesia parroquial, que depenja del bisbat de Barcelona, vé servida per un rector d'entrada, havent sigut dedicada a Sant Cristòfol, diada de la festa major, trobant-se aquella ben ornamentada y dotada de tot lo necessari. Hi ha també en lo terme de Cunit un ermitori ahont se venerà la imatge de Sant Miquel.

Afronta lo terme de Cunit ab los de Castellet y la Gornal per N.; ab lo de Cubelles a solixent; al S., ab la mar mediterrània, y a sol ponent, ab los de Bellvey y Calafell.

La extensió de dit terme arriba a 1,275 hectàrees de terreny, que venen classificades en 200 de secà, 60 de goret, 300 de vinya, 6 d'olivers, 60 de garrofers; 1 d'arbres fruyters, 44 de prat, 6 de bosch en la montanya de Puigpelós y la Serra, a 90 y 120 metres demunt del nivell de la mar y a una alçada semblant del poble, puix aquest tan sols se li assenyalan uns 6 metres respecte de dit nivell, 268 de pastures, 73 de terres sense conrèu y 256 d'inútils, sens dupte tota la part arenosa de la platja.

Produccions: 700 hectòlitres de blat, 1,130 d'ordi, 22 de civada, 12 de cigrons, 44 de faves y favons, 4 de veces, 17 de guixes y altres llegums, 5,400 de ví, 18 d'oli, 90,000 kilos de garrofes, 400 de fruytes diverses, 4,000 de patates y 100 de ferratges.

Llorenç del Penadès

Lloch ab 883 habitants de fet y igual nombre de dret, emplaçat al N. de Banyeres, en terreny planer, a 8 kilòmetres de Vendrell y a 36 de Tarragona.

La agrupació principal del poblat venen formant-la 192 edificis, 6 d'un pis, 148 de dos y 38 de tres, comptant, ademés, ab lo caseríu nomenat *Cases del Proset*, a 3 kilòmetres de distancia, que reuneix 7 edificis més, ab 22 masíes, 4 constantment habitades, y ab 42 pallices y alberchs de sopluig, constituint les cases de la primera més d'una dotzena de carrers y dues places.

L'ajuntament procura atendre als serveys municipals, tenint dotades

Llorenç del Penadès.—Vista general de la població   Clixé de A. Güixens

dues escoles públiques elementals, rebent lo corrèu ab comunicació rodada, puix passan per la localitat y son terme les carreteres provincials de Vendrell a Sant Jaume dels Domenys y d'Arbós al esmentat poble de Sant Jaume, tenint a la vegada ben endressats los camins vehinals, singularment lo carreter de comunicació ab la Bisbal del Penadès.

La parroquia de Llorenç pertany al bisbat de Barcelona, es d' entrada, venint dedicada a Sant Llorenç, diada de la festa major, ab esglesia senzilla d' istil monacal, pintada de coloraynes.

Son terme municipal afronta: al N., a 2 kilòmetres de Sant Jaume dels Domenys; al E., ab Santa Margarida y ab lo ríu de Foix; al S., ab Banyeres, y al O., ab Santa Oliva y Albinyana.

Sa extensió sols resta reduhida a 500 hectàrees de terreny, distribuides en 72 de secà, 8 de regor, 48 de goret, 2 d' horta, 285 de vinya, 36 d' olivers, 12 de garroferal, 3 d'atmetllers, 9 d'arbres fruyters, 15 de boscàm, 6 de terres sense conrèu y 12 d' inútils.

Produhexen dites terres 300 hectòlitres de blat, 200 d' ordi, 20 de civada, 20 de sègol, 10 de cigrons, 40 de fesols, 10 de guixes y altres llegums, 5,130 de ví, 108 d' oli, 920 kilos d' atmetlles, 18,000 de garrofes, 20,300 de fruytes variades, 4,660 de patates y 1,200 de ferratges.

Masllorenç

Lloch que reuneix 911 habitants de fet y 925 de dret, emplaçat a la riba dreta de la riera de la Juncosa, al peu de la serralada de Montferri, a 10 kilòmetres de Vendrell, a quin partit judicial correspòn, y a 20 de Tarragona.

La agrupació del poblat se composa de 213 edificis, 16 d' un pis, 47 de dos y 150 de tres o més, constant també d' un caseríu nomenat *Masarbonès*, a 2 kilòmetres de Masllorenç en direcció al S., format ab 49 cases, ademés de 48 casetes de camp, corrals y alberchs de sopluig, que tant solzament són ocupades per la pagesía, a fí de conreuar les terres.

Son municipi procura atendre als serveys públichs en quant li es possible, tenint la dotació de dues escoles públiques elementals, ab casa y retribucions per los mestres, rebent lo corrèu per mitg de peató municipal, y conservant los camins vehinals valent-se de la carretera general d' Alcover a Santa Creu de Calafell pera comunicar-se ab los centres oficials del partit y de la provincia.

La parroquia de Masllorenç pertany al bisbat de Barcelona, té la categoría d' entrada y resulta dedicada a Sant Ramón. També existeix una ajuda de parroquia a Masarbonès, quina dedicació es al meteix benhaurat titolar de la esglesia matríu.

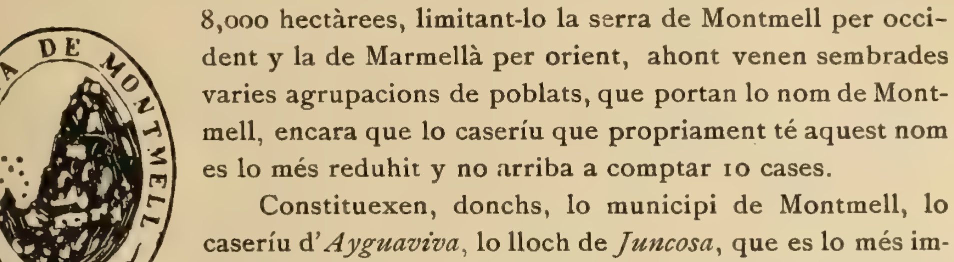
Afronta lo terme de Masllorenç ab lo de Bisbal del Penadès per N.; ab lo d' Albinyana per E.; ab los de Salamó y Bonastre per S., y ab los de Rodonyà y Puigtinyós per O.

Abarca dit terme una superficie total de 636 hectàrees de terreny, que poden classificar-se en 80 de secà, 20 de goret, 303 de vinya, 49 d' olivers, 2

de garrofers, 7 de prat, 25 de bosch, 36 de pastures, 102 de terres sense conrèu y 12 d' inservibles o inútils.

Los principals fruyts que-s cullen en dit terme són: 200 hectòlitres de blat, 240 d' ordi, 25 de civada, 20 de sègol, 22 de cigrons, 40 de faves y tavons, 10 de veces, 18 de guixes y altres llegums, 4,541 de ví, 98 d' oli, 2,000 kilos de garrofes, 25 de patates y 15 de ferratges.

Montmell

En un terreny extens en forma de triangle, quina superficie passa de 8,000 hectàrees, limitant-lo la serra de Montmell per occident y la de Marmellà per orient, ahont venen sembrades varies agrupacions de poblats, que portan lo nom de Montmell, encara que lo caseríu que propriament té aquest nom es lo més reduhit y no arriba a comptar 10 cases.

Constituexen, donchs, lo municipi de Montmell, lo caseríu d'*Ayguaviva*, lo lloch de *Juncosa*, que es lo més important, lo llogaret de *Marmellà* y lo lloch de Montmell, ademés de varies masíes escampades pêl terme, que a la vegada forman altres caserius més o menys agrupats.

Juncosa resulta, com havèm dit, la agrupació més important de Montmell, al peu oriental de la serra d' aquest nom, entre les rieres de la Juncosa y la Bisbal, composant-la 53 edificis, 5 d' un pis, 31 de dos y 17 de tres, a 13 kilòmetres de Vendrell y 40 de Tarragona.

S' ha suposat si a Juncosa hi correspòn la antiga *Succosa*, ciutat ilergeta mentada per Ptoloméu, com figurant entre los pobles mediterranis ilergetes. Aquesta situació permet a Fernàndez Guerra y a Pujol y Camps, mantenir la tesis de la existencia d' una costa ilergeta, entre les costes cosetana, que acabava en lo ríu *Majus* (l' actual Gayà), y la layetana que començava en lo *Rubricatus* o Llobregat. Axís destruexen la opinió dels qui creuen a *Succosa* cap a Alagón y Egea de los Caballeros.

En lo lloch de Juncosa tenen sa residencia l' ajuntament, lo jutjat municipal y lo sometent, cuydant la entitat municipal de dotar al poble d' una escola incomplerta de primera ensenyança; rebent lo corrèu per peató des de La Bisbal y conservant en quant es possible los camins vehinals, singularment los que posan en comunicació la localitat ab la Bisbal del Penadès y Sant Jaume dels Domenys.

També té la residencia a Juncosa lo rector de Montmell, alçant-se allí la esglesia parroquial, que pertany al bisbat de Barcelona y reuneix la categoría d' entrada, celebrant aquell sacerdot dues misses en los díes de festa, una a la esglesia de la Juncosa y altra a Montmell, abdues dedicades a Sant Miquel, quina festa major celebra Montmell lo segón diumenge després de la festa de dit arcàngel.

Ayguaviva. — Altre llogaret a 7 kilòmetres de Juncosa, en direcció al NE. d'aquesta derrera localitat. Se composa son caseríu de 15 edificis, 3 d'un pis, 8 de dos y 4 de tres, ab una petita esglesia dedicada a Sant Pere, que depenja del rector de Marmellà, celebrant-se missa en aquella diada, puix en los restants díes del any apareix tancada. L'ajuntament sosté a Ayguaviva altra escola incomplerta, y en son terme especial hi ha alçades dues ermites, dedicades a Sant March y Sant Miquel.

Marmellà. — Aquest lloch resulta quasi ratllant ab lo confí de nostra provincia ab la de Barcelona, a 3 kilòmetres d'Ayguaviva y 7 de Juncosa, cap del districte municipal.

Compta Marmellà ab 30 edificis, 7 d' un pis, 15 de dos y 8 de tres, tenint també esglesia parroquial propria que depenja del bisbat de Barcelona, ab rectoría d'entrada, dedicada a Sant Miquel, festa major del poble. Aprop de Marmellà y dins la jurisdicció de sa parroquia, hi ha un castell enrunat, que té també enrunada una esglesia romànica mólt interessant, ab algunes pintures murals, que semblan pertànyer al segle XII, y retocades segurament al XVII. Fóu alçat dit castell pera la instalació d' una comunitat de canonges agustinians, com los que s' establiren en aquells díes en alguns poblats de Catalunya, y en lo segle següent en les ciutats de Tarragona, Tortosa y Lleyda, d'ahont arrencan los actuals capítols eclesiàstichs. Lo castell se troba alçat al extrém d' una montanya, a 400 metres d' alçada sobre lo nivell de la mar. Fóu construit en bona part de tapia, podent-se apreciar bé aquesta construcció y la amplada de les tapieres ab que s' elaborà lo dit mur.

Montmell. — Lloch a 2 kilòmetres de Juncosa, al peu de la serra del nom del poble, reunint tan sols 3 edificis, 2 de dos pisos y 1 de tres als voltants de la esglesia, bastant espayosa y moderna, que ha substituit a la romànica antiga, quines despulles a la meytat de la montanya encara poden contemplar-se, com existexen també en lo cim de la alterosa serra les runes de son primitíu castell, a uns 800 metres sobre lo nivell de la mar, fabricat abans del any 974 en que ja se-n té nova documentada.

Terme municipal. — Dins del terme municipal de Montmell, venen alçades varies masíes, totes habitades, fins al nombre de 62 en lo radi de mitg kilòmetre de la Juncosa y 80 a distancies més llunyanes, en los térmens especials d'Ayguaviva, Marmellà y Montmell, propriament dit, explicant semblant escampall d'hisendes, la extensió d'aquell terme, que reuneix 8,085 hectàrees de terreny, que començant al nomenat Plà de Dalt de Manlléu y allargant-se fins vora la Bisbal del Penadès, arriba fins aprop de Torrelles de Foix, en la provincia de Barcelona y vora Sant Jaume dels Domenys. Axís es que les afrontacions poden assenyalar-se per N., ab lo terme de Queralt; al E., ab los de Torrelles de Foix y Viloví; al S., ab Sant Jaume dels Domenys y Bisbal del Penadès, y al O., ab Ayguamurcia y Vilarrodona.

Algunes de les proprietats esmentades reunexen gran importancia per sa

extensió y per sos conrèus, com lo Mas Campanera, proprietat del senyor bisbe de Vich, la Quadra, Câl Sendra, Câl Figueres, Câl Pontoní, Câl Sumoy, Câl Ferrer y altres, trobant-se quasi totes a una alçada de 600 metres del nivell de la mar, ab bones fonts naturals, temperatura fresca, y encara que ha sigut tallada bona part de sos boschs, venen aquests conservant-se a Ayguaviva y en algún que altre endret.

Les produccions generals del terme són paregudes a les dels immediats, y ademés se produheix ab abundancia gran quantitat de mel, que resulta de calitat immillorable.

Les terres venen oficialment classificades en 720 hectàrees de secà, 30 de regor, 120 de goret, 10 d' horta, 800 de vinya, 100 d' olivers, 576 de bosch, 1,962 de pastures, 3,144 sense cap conrèu y 23 d' inútils.

Se cullen en dit terme 1,820 hectòlitres de blat, 1,930 d' ordi, 410 de civada, 120 de sègol, 40 de cigrons, 200 de faves y favons, 120 de fesols, 30 de guixes y altres llegums, 12,000 de ví, 200 d' oli y 145 de patates.

La municipalitat de Montmell ab ses agrupacions, caserius, masíes y alberchs, conté 1,018 habitants de fet y lo meteix nombre de dret, y té alçats entre habitables y deshabitats 309 edificis, incluint entre ells 65 corrals y alberchs de sopluig.

La Nou

Lloch emplaçat al SO. del Vendrell, a 12 kilòmetres de dita vila y a 16 de Tarragona, reunint en sa totalitat 387 habitants de fet y 392 de dret.

Composan la localitat 97 edificis, 20 d' un pis, 40 de dos y 37 de tres, dels que 66 són constantment habitats, 11 accidentalment y 20 deshabitats, ademés dels arrabals d' *Hostalets*, a 200 metres de la agrupació municipal del poble, ab 17 edificis, dels quals 15 són ocupats per les respectives families d' ells possehidores. S' alçan també en son terme municipal 13 casetes de camp o alberchs de sopluig.

Poden comptar-se a La Nou, quin terme ve nomenat en documents del segle XI *(termino Nucis)* fins a cinch o sis carrers y una plaça. Allí té son castell o casa payral la baronía de les Quatre Torres.

Aquella petita municipalitat procura atendre als serveys del poble ab la regularitat corresponent, dotant una escola incomplerta de primeres lletres, rebent lo corrèu per peató fins a la Riera ab comunicació rodada y conservant los camins vehinals que escursan la distancia ab los pobles dels voltants.

La parroquia pertany al arquebisbat de Tarragona y es d' entrada, ab bona esglesia parroquial dedicada a Santa Magdalena, diada de la festa major, y ab una capella pública sots la advocació del Sant Nom de Jesús.

Son terme municipal afronta: al N., ab lo de Vespella, a solixent, ab lo de Roda de Barà; al S., ab lo de la Riera, y a sol ponent ab lo de Catllar. Per dit terme passa la vía ferrada de Sant Vicents dels Calders a Valls, brancal de la línia dels Directes de Madrid, Çaragoça y Alacant, y ab l'altre brancal de Sant Vicents a Reus, valent-se de les estacions properes per la comunicació ab Vendrell y Tarragona.

Dit terme reuneix 623 hectàrees de terreny, distribuides en 85 de secà, 1 de regor, 234 de vinya, 30 d'olivers, 150 de garrofers, 58 de mont baix, 46 de terres sense conrèu y 19 d'inútils.

Les produccions de dit terme se reduhexen a 250 hectòlitres de blat, 230 d'ordi, 12 de civada, 11 de cigrons, 22 de faves y favons, 10 de veces, 6 de guixes y altres llegums, 6,358 de ví, 60 d'oli, 600,000 kilos de garrofes y 1,000 de patates.

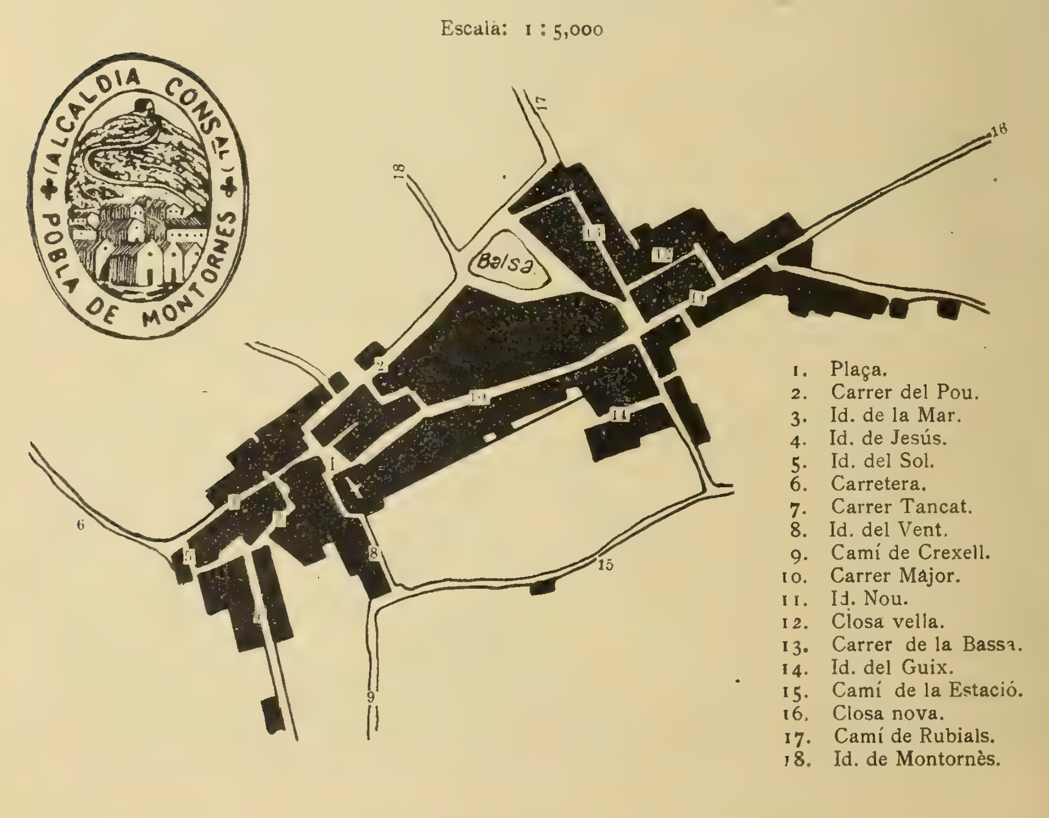
Pobla de Montornès

Lloch ab 949 habitants de fet y 959 de dret, situat al SO. de Vendrell, a 10 kilòmetres de dita vila y a 18 de Tarragona.

Composan son caseríu 302 edificis, 17 d'un pis, 128 de dos y 157 de tres

Plan y carrers de la Pobla de Montornès (Revisat per l'Ajuntament)

Escala: 1 : 5,000

o més, afegint-se a dit poble lo caseríu de Rubials, aprop de 2 kilòmetres de la agrupació principal del lloch, que reuneix 10 cases, 7 constantment habitades, ademés de 7 masíes escampades per son terme y de diferents corrals y alberchs de sopluig, formant un conjunt de 467 edificis ab vuyt o nou carrers, una plaça y dues placetes.

L' ajuntament s' esforça en lo compliment dels serveys municipals, tenint la dotació de dues escoles públiques elementals, una per quiscún sexe; rebent lo corrèu per peató des de la estació de la vía ferrada dels Directes establerta en la localitat, y cuydant de la conservació dels camins vehinals, singularment ab lo que-l posa en comunicació ab lo caseríu de Rubials, comptant

Clixé de Ignasi Soró

Pobla de Monfornès.—Vista parcial de la població

també ab una carretera provincial que uneix lo poble ab Torradenbarra y ab la carretera general de Tarragona a Barcelona. Aquell poble careix d'aygues, valent-se d'un pou comunal y de cisternes en les cases per los usos domèstichs.

Sa esglesia parroquial es de bones proporcions y la parroquia resulta d' ascens, que pertany al arquebisbat de Tarragona y depenja del arxipreste de dita ciutat, dedicada a la Assumpta, diada de la festa major, y trobant-se alçat aprop de la localitat un devot ermitori, dalt d'un turó, ahont es venerada la imatge de la Mare de Déu de Montornès.

Lo terme municipal afronta: al N., ab los de Roda de Barà y La Nou; al E., ab lo de Crexell; al S., ab la mar Mediterrània; y al O., ab la Riera.

Dit terme reuneix la extensió de 1,279 hectàrees de terreny, distribuides en 67 de secà, 477 de vinya, 73 d'olivers, 350 de garrofers, 105 de mont baix, 171 de terres sense conrèu y 36 d'inútils.

Poden collir-se en dit terme 77 hectòlitres de blat, 206 d'ordi, 7 de cigrons, 7 de veces, 7,155 de ví, 146 d'oli, 350,000 kilos de garrofes y 1,000 de patates.

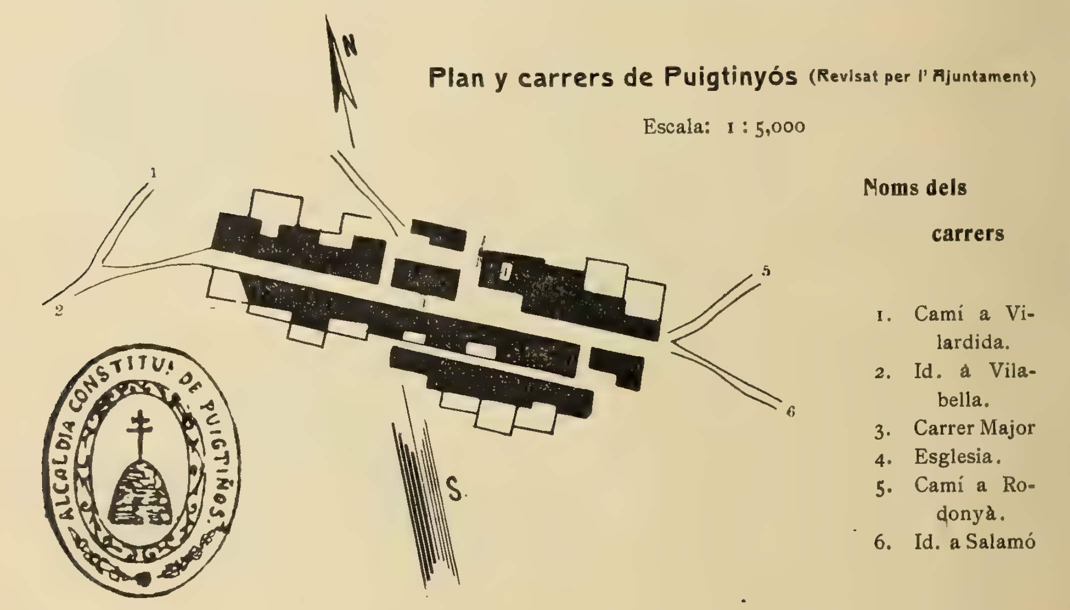
Notes històriques. — Pobla de Montornès en son origen va nomenar-se Puigperdiguers, concedit en fèu per lo comte En Ramón Berenguer I (1066)

y sa esposa Almodis, a Ramón Transunari y sa muller Rotlendi, pera alçar un castell ahont ara està montada la ermita de Montornès, a fí de lluytar contra los enemichs. Los donataris en 1099 vengueren sos drets a Berenguer de Rajadell, y aleshores ja lo turó se nomenà Montornès *(Puigperdiguers, modo de Montetornesio)*, y un fill o nét del anterior va cedir sos drets al monestir de Santes Creus (1173), dictant l' abat de la gran Selva, fonamentador de dit monestir, la carta de població y facultant al del convent derivat (1259) pera alçar un poble en lo lloch conegut per *Bell-llach,* ahont hi havía los corrals, fora del castell, carta de població concedida a 17 pagesos pera lo conrèu de les terres. Lo servey espiritual va comanar-se al rector de Torradenbarra, y en 1,275 los hòmens de la Pobla de Montornès obtingueren llicencia del arquebisbe En Bernat d' Olivella pera construir una esglesia sufragània, a fí de rebre los sagraments, mitjantsant 12 quarteres de blat que tots los anys deurían donar a aquell rector, fins a la creació de una coadjutoria, confirmada per l' antipapa Benet XII en l' any 1414.

Puigtinyós

Lloch ab 429 habitants de fet y 434 dret, emplaçat a la riba esquerra del Gayà, a sol ponent de Vendrell, d' ahont dista uns 7 o 8 kilòmetres y 24 de Tarragona.

Vé situat dit lloch en la vessant occidental de la serra y coll de Montferri, en un terme accidentat, composant-lo 81 edificis, 52 de dos pisos y 29 de

tres, ademés de 25 masíes escampades per son terme, 21 constantment habitades, y altres 25 corrals o alberchs de sopluig.

Son reduhit ajuntament procura atendre en lo possible als serveys municipals, dotant una escola incomplerta de primera ensenyança; rebent lo corrèu per peató y cuydant dels camins vehinals. Prompte atravessarà lo poble la carretera de tercer ordre de Altafulla a Pont d' Armentera.

La parroquia, dedicada a Sant Bartoméu, diada de la festa major, pertany al bisbat de Barcelona, essent d' entrada, no comptant la esglesia ab cosa digna d' especial menció. Té un ermitori sots la advocació de Sant Antoni.

Existexen en lo poble les runes d' un castell feudal, y en sos encontorns s' alça alguna torra de guayta, que es atribuída per lo poble al període musulmà.

Son terme municipal afronta: al N., ab lo de Rodonyà; al E., ab lo de Masllorenç; al S., ab lo de Salamó, y al O., ab los de Brafim y Vilabella, mitjantsant lo ríu Gayà.

La extensió de dit terme arriba a 1,751 hectàrees de terreny, classificades en 180 de secà, 2 de regor, 798 de vinya, 153 d' olivers, 3 de garrofers, 2 d' atmetllers, 3 d' avellaners, 1 d' arbres fruyters, 27 de bosch, 179 de pastures, 387 de terres sense conrèu y 16 d' inútils a tot conrèu.

Produheix dit terme 420 hectòlitres de blat, 760 d' ordi, 70 de civada, 21 de moresch, 3 de cigrons, 27 de faves y favons, 2 de veces, 4 de fesols, 11,970 de ví, 306 d' oli, 1,940 kilos d' atmetlles, 1,800 d' avellanes, 3,000 de garrofes, 832 de fruytes diverses y 2,090 de patates.

Riera

Lloch ab 1,163 habitants de fet y 1,181 de dret, emplaçat també a la riba esquerra del Gayà, aprop del desaygue de la riera de la Juncosa en dit ríu, al SO. de Vendrell, a 11 kilòmetres de dita vila y altres tants de Tarragona.

Forman lo poblat uns 235 edificis, 24 d' un pis, 78 dos y 133 de tres o més, tenint a la vegada agregat lo lloch d' Ardenya, junt a la marge del ríu, a un kilòmetre llarch de la Riera, reunint 43 edificis, 4 d' un pis, 20 de dos y 19 de tres, y lo caseríu de Virgili, a mitg kilòmetre, ab 9 cases, ademés de 7 masíes habitades dins lo terme y alguns alberchs destinats a soplujar-se la pagesía.

Se composa la agrupació principal del poblat de 9 o 10 carrers, havent-hi també una bona plaça y una o dues placetes, essent totes les víes bastant planeres y regularment cuydades.

Lo municipi manté dues escoles elementals, una pera noys y altra pera minyones; rebent lo corrèu per peató y per mitg de la estació propera del ferrecarril dels Directes, que atravessa son terme, y procurant la conservació dels camins vehinals, encara que gaudeix d' una vía provincial pera comunicar-se ab la general de Tarragona a Barcelona.

Per mitg d' un salt d' ayga del ríu en lo lloch nomenat *Les coves roges,* y ab les cequies obertes dins lo terme, la agricultura reuneix en la Riera excelents conrèus, havent-se també desenrotllat la industria fabril, en térmens que hi ha montades en dita localitat y a Ardenya algunes fàbriques de texits y filats y bastants molins fariners.

La parroquia es d' ascens, ab bona esglesia, dedicada a Santa Margarida, diada de la festa major, pertanyent al arquebisbat de Tarragona.

També hi ha esglesia parroquial o ajuda de la de Riera al lloch d' Ardenya, sots la advocació de Sant Jordi, festa major de dit lloch.

Afronta al N. lo terme de la Riera, ab lo de La Nou; al E., ab lo de Pobla de Montornès; al S., ab los d' Altafulla y Torradenbarra, y al O., ab lo de Catllar.

Dit terme reuneix una extensió de 812 hectàrees de terreny, classificades en 3 de secà, 55 de regadíu, 49 de sembradura, 1 d' horta, 323 de vinya, 46 d' olivers, 55 de garroferal, 1 d' avellaners, 7 d' arbres fruyters, 103 de bosch, 105 de pastures, 29 de terres sense conrèu y 35 d' inútils.

Les collites més importants són: 200 hectòlitres de blat, 650 d' ordi, 15 de moresch, 205 de fesols, 205 de faves y favons, 4,491 de ví, 92 d' oli, 600 kilos d' avellanes, 57,000 de garrofes, 13,000 de fruytes y 4,000 de patates.

Notes històriques. — La Riera va constituir-se per mitg de les donacions fetes per los descendents de Ponç de Montolíu, nomenant-se en son principi Quadra de Montolíu, y un petit caseríu més aprop de la corrent del Gayà, ab lo de Riera. Aquell ha desaparegut, unint-se sos habitants al segón, y dexant intacta altra quadra nomenada Virgili, quin caseríu encara subsisteix.

També per los díes de la restauració fóu alçat lo lloch d' Ardenya, que va formar parroquia y terme apart, fins a la derrera divisió municipal, en que resulta agregat al més pròxim de la Riera.

Roda de Barà

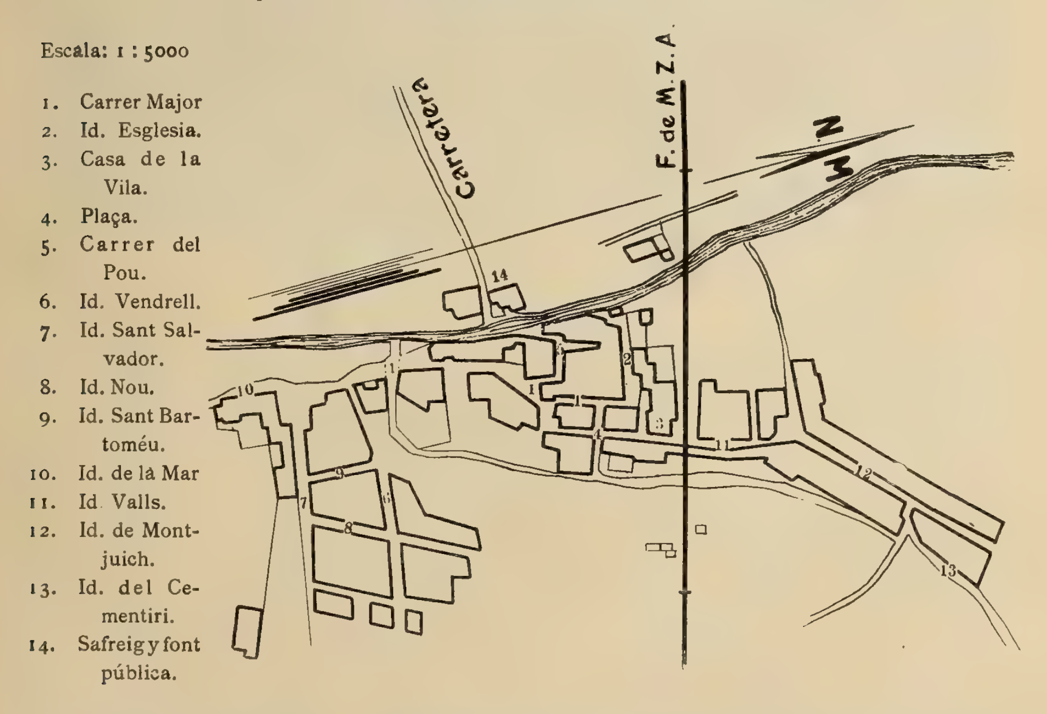
Lloch que compta ab 774 habitants de fet y 771 de dret, situat al SO. de Vendrell, a 6 kilòmetres de dita vila y a 21 de Tarragona, passant junt al poblat la línia ferrada de M. Ç. A., ab estació en dita vila, d' ahont arrenca lo brancal de la metexa fins a Valls y Picamoxons.

Lo poblat se troba emplaçat en lloch planer, composant-lo 197 edificis, 17 d' un pis, 96 de dos y 84 de tres, ab 10 masíes constantment habitades y alguna casa de camp, axís com ab 9 alberchs de sopluig, formant 12 o 14 carrers.

L' ajuntament de Roda resulta bastant cumplidor dels devers municipals, tenint a son càrrech la dotació de dues escoles públiques elementals; rebent

Plan y carrers de Roda de Barà (Revisat per l' Ajuntament)

lo corrêu per sa cartería, recullit en la estació, y procurant la conservació dels camins vehinals. Lo poble té dotació d' aygues, canalisades en les metexes cases per la corporació municipal y, en general, lo servey higiènich de

la localitat, axís com l' embelliment del poble són obgecte de consideració del municipi.

La esglesia parroquial, que correspòn al arquebisbat de Tarragona, es de bella construcció arquitectònica; essent dedicada a Sant Bartoméu, festa major del poble, pertanyent la rectoría a les nomenades d'ascens y tenint son obtentor a son càrrech la ermita de la Mare de Déu de Barà, alçada a la vora de la mar, en un turó que serveix de dich a ses aygues, y comptant també ab una capella pública dedicada a Santa Teresa, ab la corresponent casa y habitació per relligioses Teresianes, que mantenen una escola pública per les filles del poble.

Lo terme de Roda de Barà afronta: al N., ab Sant Vicents; al E., ab lo

Clixé de Ignasi Seró

Roda de Barà.—Vista general de la població

de Vendrell y Sant Vicents; al S., ab la mar Mediterrània, y al O., ab La Nou y Crexell.

Dit terme té la extensió de 1,696 hectàrees de terreny, distribuides en 82 de secà, 13 de regadíu, 153 de goret, 486 de vinya, 56 d'olivers, 205 de garrofers, 1 de bosch, 147 de pastures, 485 sense conrèu y 69 d'inútils.

Produccions: 585 hectòlitres de blat, 585 d'ordi, 60 de civada, 15 de moresch, 6 de cigrons, 100 de faves y favons, 242 de fesols, 8,748 de ví, 168 d'oli, 279,905 kilos de garrofes y 100 de patates.

Dins del terme de Roda de Barà s'alça l'arch de son nom, monument romà dedicat a Licini Sura, del que ferem esment y descriguerem en la plana 195. Lo que no pot explicar-se racionalment es si dit monument ha donat part del títol al poble y a la ermita montada en la costa, o si aquella comarca ja tenía lo nom de Barà, y d'ahont procedeix dit nom, puix sobre semblant tema han sigut admeses varies opinions, quasi totes poch satisfactories, creyent algún historiador que lo meteix nom de Torradenbarra, vila colindant ab dit terme, deuría en son origen nomenar-se Torradenbarà. També sobre

la procedencia de Barà s' han fet diverses congectures, suposant en dit lloch la existencia d' algún personatge wissigoth o franch, primer fonamentador de poblats, a arrel de la restauració y després de la presa de Barcelona.

Es interessantíssima la opinió que consigna Aurelià Fernàndez Guerra, ab ocasió de la inscripció cordobesa del any 90 de J. C. que tracta de la reparació de la Vía Augusta, «des del arch ahont comença la Bètica» *(ab arcu unde incipit Baetica)*, conclohent «Pues he aquí en el monumento de Barà el arco

Roda de Barà.—L' arch de Barà Clixé de A. Güixens

unde incipit Cossetania «el arco donde principiaba la Cossetania»; y he aquí también en el actual límite eclesiástico de la diócesis tarraconense conservada desde una antiquísima».

Res de dites opinions pot assegurar-se ab certa solidesa, entenent nosaltres que lo haver llegit en lo segle XI o XII, en lloch de *Sura*, escrit en aquell arch, lo de *Bara* o *Barà*, calificant-se axís l' esmentat monument per los primers pobladors, donà motíu a afegir lo meteix títol al poble y al ermitori, y consolidar-se dit títol en tota la comarca, que comprèn tan sols lo terme municipal que acabàm de descriure.

Bibliografía. — Aurelià Fernàndez Guerra: *El arco de Bará; los pueblos ilergetes y los cossetanos en la provincia tarraconense*, publicat en *Ilustración Española y Americana*, any 1870, nombres 20 a 22, pl. 306.—*L' Arch de Licini Sura, dit de Barà*, per Eduart Tàmaro, en l' *Album Pintoresch-Monumental de Catalunya*, publicat per la *Associació Catalanista d' Excursions científiques* (any 1879).—*Excursió a Roda de Barà y Crexell*, per Antoni Massó, en les *Memories de la Associació Catalanista d' Excursions científiques*, v. VII.

Salamó o Salomo

Lloch ab 814 habitants de fet y 861 de dret, que-s troba alçat entre les estrebacions orientals de la serra de Montferri y les del Quadrell, en la riera que dóna ses aygues al Gayà, de la procedencia d' abdues serres, ab son desaygue junt al poble de la Riera, a 8 kilòmetres de Vendrell y a 16 de Tarragona.

Son caseríu reuneix 205 edificis, 25 de dos estatges y 180 de tres, tots ells constantment habitats, excepte 15, ademés de 9 masíes, 34 casetes de pagesía y més de 100 alberchs de sopluig y corrals, formant los primers vuyt o nou carrers, ademés de la plaça Major y la de la esglesia. Aclotada la població y voltada de montanyes, sembla alçada al fons d' un gran perol.

L'ajuntament té assenyalada la dotació de dues escoles elementals, rebent lo corrèu per la cartería del poble, portat per la vía ferrada dels Directes, en son brancal de Sant Vicents a Picamoxons, ab estació en lo poble, a un kilòmetre de distancia, tenint a la volta regularment cuydats los camins vehinals.

Plan y carrers de Salamó

(Revisat per l' Ajuntament)

Escala: 1:5,000

1. Camí de la Estació.
2. Plaça Major.
3. Id. del Ajuntament.
4. Carrer de Vilafranca.
5. Font.
6. Camí a Puigtinyós.
7. Carrer de Sant Francisco.
8. Câl Ton.

La parroquia, que es d' ascens, dedicada a Santa María, pertany al bisbat de Barcelona, arxiprestat de Vendrell. Sa esglesia parroquial es espayosa y de bona construcció, venerant-se en un de sos altars una imatge

del Sant Crist, conegut en tota la comarca y bona part del Camp de Tarragona, ab lo nom de Sant Crist de Salamó, per la devoció general y per ésser obgecte d' un gran aplech lo día 3 de Maig, diada de la Invenció de la Santa Creu, dels vehins dels pobles dels encontorns, fins a Tarragona.

Afronta lo terme de Salamó: al N., ab Masllorenç y Puigtinyós; al E., ab Bonastre; al S., ab Vespella y al O., ab Vilabella y Renàu.

La extensió d' aquell terme es de 1,210 hectàrees de terreny, que han sigut classificades en 204 de secà, 4 de regadíu, 427 de vinya, 56 d' olivers, 22 de garrofers, 73 de mont baix, 404 de terres sense conrèu y 20 d' inútils.

Se cullen a Salamó 639 hectòlitres de blat, 817 d' ordi, 2 de faves y favons, 90 de fesols, 11 de veces, 11 de guixes y altres llegums, 6,405 de ví, 112 d' oli, 22,000 kilos de garrofes, 3,120 de patates y 1,664 de ferratges.

Sant Jaume dels Domenys

Municipi que-l composan quatre llochs: Sant Jaume, Papiolet, Torregassa y Lletger; dos caserius, Carronya baxa y Hostal nou, y un barri nomenat Cornudella, reunint lo conjunt 1,475 habitants de fet y 1,489 de dret.

SAYME DELS DOMENYS S

Lo districte municipal se troba al N. de Vendrell, a la distancia de 7 kilòmetres y 35 de Tarragona.

Sant Jaume resulta dels quatre llochs lo més emplaçat a tramontana de tot lo terme, reunint 4 cases d' un pis, 40 de dos y 2 de tres. Segueix a mitgdía l' altre lloch de Lletger, a 3 kilòmetres de Sant Jaume, en direcció a sol ixent, ab 59 edificis, 4 d' un pis, 50 de dos y 5 de tres; després a altres 3 kilòmetres a sol ponent lo de Torregassa, ab 24 edificis, 6 d' un pis, 33 de dos y 3 de tres, y derrerament lo de Papiolet, a 7 kilòmetres, ab altres 42 edificis, 41 de dos pisos y 1 de tres, ademés dels caserius ja nomenats y unes 56 masíes constantment habitades y 38 corrals o alberchs de sopluig, en sa totalitat 336 edificis.

L' ajuntament manté la dotació de varies escoles incomplertes, especialment la de Sant Jaume y la de Papiolet; rebent lo corrèu per peató des de la estació d' Arbós, distant uns 4 kilòmetres de Sant Jaume, encara que aquesta localitat apareix enllaçada per mitg de dues víes provincials, una de Vendrell que arriba a Sant Jaume y deu continuar fins a Ayguaviva, y altra d' Arbós a Sant Jaume, tenint a la vegada ben conservats los camins carreters vehinals pera la comunicació ab los restants llochs que constituexen lo districte municipal.

Pertany la esglesia parroquial de Sant Jaume dels Domenys al bisbat de Barcelona y arxiprestat del Vendrell, essent d' entrada, ab la comanda de cuydar de la esglesia de Lletger, dedicada a Santa Marina, celebrant tots los llochs la festa major la diada del patró d' Espanya, y lo derrer en lo segón

diumenge d'Octubre. Papiolet depenja de la parroquia de la Bisbal del Penadès, essent dedicada sa esglesia a Sant Marsal, y a Torregassa s'alça també un santuari sots la advocació de Sant Antòn, com dins del terme apareix una devota ermita ahont es venerada la imatge de la Mare de Déu dels Arquets.

Lo terme municipal es bastant extens y accidentat, atravessant-lo quatre torrenteres sense nom especial y en ell s'alçan montanyes com les conegudes ab lo nom de Gatell y Gomila, de 100 y 150 metres demunt del nivell de la mar.

Afronta dit terme ab Castellví de la Marca per N.; Arbós, Castellet y la Gornal per E.; Banyeres y Llorenç per S., y la Bisbal y Montmell per O.

La extensió del meteix es de 2,337 hectàrees de terreny, que poden classificar-se en 266 de secà, 5 d'horta, 1,011 de vinya, 74 de garrofers, 7 d'atmetllers, 55 de bosch, 815 de pastures, 73 de terres sense conrèu y 30 d'inútils.

Les produccions de dit terme venen assenyalades en 700 hectòlitres de blat, 600 d'ordi, 200 de sègol, 10 de cigrons, 60 de faves y favons, 10 de fesols, 60 de veces, 18,198 de ví, 177 d'oli, 8,000 kilos d'atmetlles, 22,500 de garrofes, 2,300 de fruytes variades, 20,500 de patates y 8,200 de ferratges.

Sant Vicents dels Calders

Lloch ab 321 habitants de fet y 314 de dret, emplaçat al mitgdía de Vendrell, a 3 kilòmetres de dita vila y 25 de Tarragona, demunt de cert tossal que domina tot lo plà de son terme y-ls de les localitats vehines.

Composan lo caseríu 84 edificis, 59 de dos pisos y 25 de tres, y ademés, a mitg kilòmetre del poblat s'alça la estació d'enllàç de les dues víes ferrades dels Directes y de Barcelona y Tarragona, o sía, la de la costa y la del interior, arrencant de Sant Vicents la continuació de la primera, per Reus, Mora

Sant Vicents dels Calders.—Vista general de la població

Sant Vicents dels Calders.—Banys de Comarruga Clixé de A. Güixens

la Nova y Çaragoça, y la de la segona en direcció a Torradenbarra y Tarragona, comptant en los voltants de dita estació fins a 54 edificis, 36 de dos pisos y 18 de tres, sense altres petits departaments pera les necessitats de la comunicació terreviaria, en dit punt establerta.

L'ajuntament reduhit que administra la localitat, composta de sis carrers y d' una plaça, vé afavorint les necessitats del comú ab la dotació d' una escola incomplerta, la provisió d' una cartería y la conservació dels camins, singularment del que conduheix a la estació y-l que enllaça lo poble ab la carretera general de Tarragona a Barcelona.

Sa petita esglesia alçada al cim del tossal, se troba regida per un coadjutor, com ajuda de la parroquia principal de Vendrell, essent dedicada a Sant Vicents, patró del poble.

Clixé de A. Güixens
Sant Vicents dels Calders.—Creu de pedra

Lo terme municipal de Sant Vicents dels Calders afronta: al N., ab Vendrell; al E., ab Calafell; al S., ab la mar Mediterrània, formant part de dit terme la platja de Camarruga, de la que pretén son domini comunal la vila de Vendrell, y al O., ab la Pobla de Montornès y Crexell.

Sa extensió es de 2,000 hectàrees de terreny, distribuides en 200 de secà, 100 de regadíu, 600 de vinya, 40 d' olivers, 300 de garrofers, 200 de bosch o mont alt, 400 de mont baix, 100 sense conrèu y 60 d' inútils.

Les produccions de Sant Vicents poden estimar-se en 350 de blat, 1,120 d' ordi, 100 de faves y favons, 100 de fesols, 8 de guixes y altres llegums, 10,800 de ví, 120 d' oli, 450,000 kilos de garrofes y 1,000 de patates.

Santa Oliva

Lloch ab 635 habitants de fet y 643 de dret, situat al N. de Vendrell, a 3 kilòmetres de dita vila, capsalera del partit, y a 30 de Tarragona.

Forman part del caseríu 180 edificis, 5 d' un pis, 145 de dos y 30 de tres; 18 masíes escampades pêl terme, 24 accidentalment ocupades, y una quarentena d' alberchs de sopluig, constituint los primers set o vuyt carrers.

Son ajuntament té establerta una escola incomplerta, rebent lo corrèu per peató des de Vendrell, y procura conservar los camins vehinals, comptant també ab una carretera provincial que passa junt al poble (la de Vendrell a Sant Jaume).

Sa esglesia parroquial, que pertany al bisbat de Barcelona, resta regida

Santa Oliva.—Vista general de la població

per un rector d' entrada, essent dedicada a Santa María, celebrant lo poble la festa major per la Assumpta.

Lo terme municipal, afronta: al N., ab lo de Banyeres; al E., ab lo de Bellvey y Arbós; al S., ab lo de Vendrell, y al O., ab lo d' Albinyana.

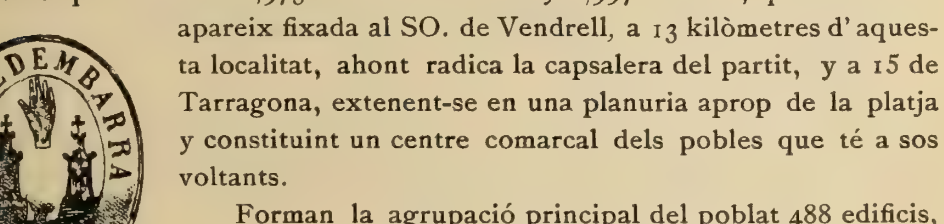
Sa extensió es de 1,012 hectàrees de terreny, que són classificades en 61 de secà, 30 de regadíu, 134 de sembradura, 11 d' horta, valent-se la part

regada de les aygues de la riera de La Bisbal, 638 de vinya, 55 d' olivers, 4 de garrofers, 55 de bosch, 815 de pastures, 73 sense conrèu y 30 d' inútils.

Produccions: 400 hectòlitres de blat, 250 d' ordi, 255 de faves y favons, 200 de fesols, 25 de guixes y altres llegums, 11,484 de ví, 165 d' oli, 6,000 kilos de garrofes y 1,000 de patates.

Notes històriques.—Ja diguerem que en la carta de donació per lo rey franch Lotari al monestir de Sant Cugat (988), aparexen entre altres pobles, la esglesia de Santa Oliva, la vila de Domenys o Sant Jaume dels Domenys y la de Banyeres. Hi ha encara runes en Santa Oliva de son antich castell, y les tres localitats properes formaren sens dupte un nucli defensíu en direcció a trobar la riba esquerra del Gayà, pera tancar en aquell ríu la línia de la Marca en los segles x y xi, fins que los comtes successors, sobre tot lo sobirà En Ramón Berenguer I, començaren a tantejar lo pas del ríu en direcció al Camp de Tarragona.

Torradenbarra

Vila que reuneix 1,973 habitants de fet y 1,997 de dret, quina situació apareix fixada al SO. de Vendrell, a 13 kilòmetres d' aquesta localitat, ahont radica la capsalera del partit, y a 15 de Tarragona, extenent-se en una planuria aprop de la platja y constituint un centre comarcal dels pobles que té a sos voltants.

Forman la agrupació principal del poblat 488 edificis, 51 d' un pis, 152 de dos y 285 de tres o més, dels quals n' hi ha 109 que tan sols resultan accidentalment habitats, comptant també ab un barri nomenat de la Marina, ab 81 edificis, y ab lo llogaret de Clarà, ab 21, ademés de 18 masíes constantment habitades, altres 3 que ho són durant cert temps del any y ab més d' una cinquantena d' habitacions escampades per son terme pera los quefers de la pagesía.

Los carrers y places de Torradenbarra són en general planers, ben denejats, ab aceres y empedrats, alçant-se en ells, singularment en los principals, bons edificis, elegants y luxosos, donada la naturalesa de la població ahont s' han hostatjat varies families de procedencia americana, que han sostingut fins ara fà pochs anys algún comerç de vins ab les repúbliques d' aquella part del món.

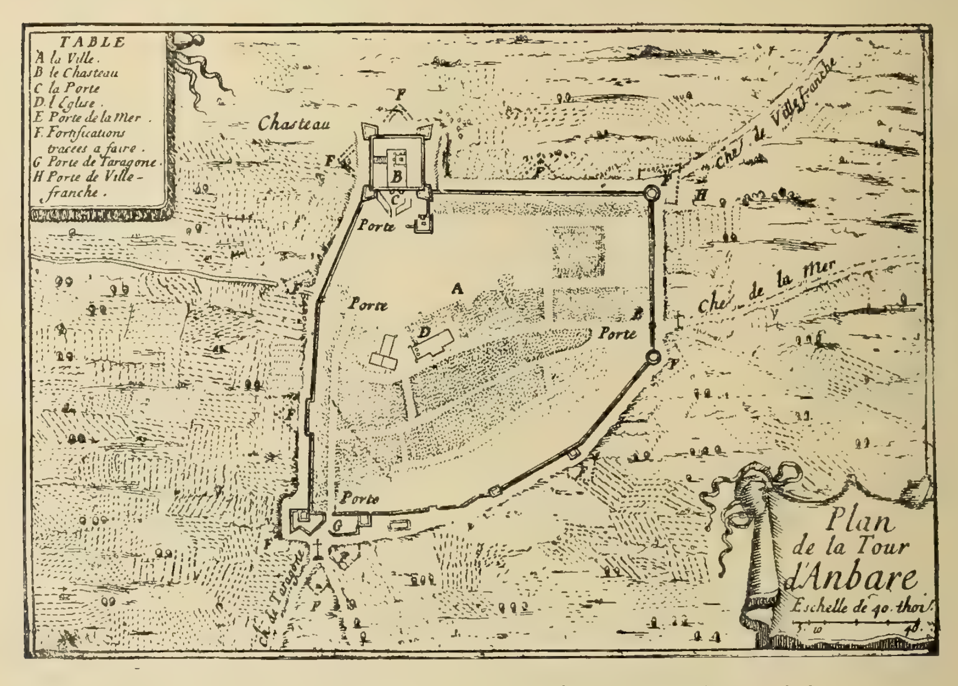
Poden comptar-se a Torradenbarra fins a 20 o 25 carrers, 3 places y varies placetes de menys importancia.

Torradenbarra celebra una fira anyal lo quart diumenge després de la Pasqua de Resurrecció.

L' ajuntament procura ab regularitat sufragar les despeses comunals, tenint dotada la vila d' illuminació pública, carnicería, escoles de primera ensenyan-

ça y quants serveys són inherents al municipi, comptant ab estació ferreviaria en la linia de Tarragona a Barcelona y ab la carretera general d'abdues provincies, que atravessa bona part de la població, y rebent lo corrèu per la cartería establerta en dita vila, portat des de la esmentada estació del ferrecarril. També passa per son terme, atravessant lo llogaret de Clarà, la carretera provincial de Pobla de Montornès a la general de Tarragona a Barcelona.

A Torradenbarra hi ha instalada una hermosa institució, de la que es patrona la Diputació provincial, nomenada *Patronat d'Antoni Roig*, bon patrici de Torradenbarra qui llegà quasi tota sa fortuna pera montar un grandiós establiment d'ensenyança pera la educació dels fills y filles de la localitat, des dels rudimentaris de les escoles de pàrvols, fins a la ensenyança complementaria superior, costejant-se ab dit llegat tot l'edifici, y creant-se ab son impost les rendes necessaries pera atendre a sa conservació, satisfer la

Torradenbarra.—Antich plan de la població, fet per Beaulieu en 1646

dotació dels mestres y sos auxiliars, en los dos sexes, y abonar a la vegada tot lo material, llibres y demés necessari per los alumnes a fí de que dita educació sía franca a les respectives families. Encara ab lo sobrant de les esmentades rendes va manar aquell benèfich torretjà, que quiscún any se repartís entre les filles de la localitat que contraguessen matrimoni, la quantitat de duescentes cinquanta pessetes, com a dot, en més o en menys, segons les sobres dels gastos de la institució d'ensenyança.

Dita vila té també montat un hospital, ben sanejat y perfectament servit de tot lo necessari, a càrrech de les Germanes de Sant Vicents de Paul; com

apareix construit a un kilòmetre y mitg de la població, en lloch sanitós, un excelent cementiri modern, ab bon nombre de sepultures y panteons del millor gust estètich.

Per les condicions que reuneix la localitat, correspòn a la metexa la residencia d'un notari públich, un oficial duaner, secció de la Guardia civil,

Torradenbarra.—Antiga vista de la població, feta per Beaulieu en 1646

altra de carrabiners, un subaltern de la marina de guerra y una administració de loteríes.

La esglesia parroquial de Torradenbarra es de bona construcció arquitectònica, espayosa y moderna, ab bells retaules, orga y hermosa capella del SS. Sagrament, ahont a la vegada està exposat lo famós quadro de Santa Rosalía, patrona de la vila, encara que la esglesia parroquial fóu dedicada al apòstol Sant Pere. Dita parroquia es d'ascens, depenjant del arquebisbat de Tarragona y del arxiprestat de la Sèu tarragonina, comptant ab dos coadjutors y tenint a sa comanda, ademés de dita parroquia, la capella pública del Roser, a la entrada de la vila per sol ixent, en lo carrer Ample, la de la Santa Creu del Hospital y la del Cementiri ab bella imatge del Sant Crist.

Lo nomenat barri de la Marina se troba alçat en les primeres arenes de la hermosa platja, una de les més llargues y planeres de la costa, axís com més atractívoles pera pendre banys. En dit barri venen montades les botigues y magatzems dels pescadors, en bon nombre, mólts dels qui tenen també ses cases en aquell barri. Pera varar les barques han substituit los patrons la forma antiga de la força animal, per maquinaria moguda per un motor a gas.

Fà pochs anys que resta alçada en dit lloch una bella esglesieta y abadía pera lo compliment dels devers relligiosos de dit vehinat, ab una escola incomplerta en un dels departaments pera ensenyança dels fills d'aquella gent. En dita esglesia exerceix son ministeri lo rector rural de Clarà, puix la feligresía de dit llogaret pot passar ab més facilitat a la parroquia de la vila.

Clarà. — Aquest llogaret es antiquíssim y resulta alçat en un petit tossal a mitg kilòmetre de Torradenbarra, composant-lo unes comptades families de proprietaris y pagesos que conreuan les terres més properes. Encara existeix bona part de son castell, arreserat en l'interior d'una casa, y-ls pochs edificis de que-s composa, venen construits junt a sa esglesia, també reduhida y senzilla, dedicada a Sant Joan, festa principal de la parroquia rural allí establerta, encarregada a la vegada, com havèm dit, del barri marítim de Torradenbarra.

Clixé de J. M. Morera

Torradenbarra.—Un àntich portal de la població

Lo terme municipal de la vila afronta: al Nort, ab los de la Riera y de la Pobla de Montornès; a sol ixent ab lo de Crexell; a mitgdía ab la mar Mediterrània, y a sol ponent ab Altafulla.

La extensió de dit terme es de 785 hectàrees de terreny, dividides en 104 de secà, 113 de regor, quasi totes per mitg de cínies rudimentaries en la part de mitgdía, 13 d'horta, 274 de vinya, 63 d'olivers, 145 de garrofers, 1 de bosch, 1 de pastures, 56 sense conrèu y 15 d'inútils.

Se cullen a Torradenbarra 80 hectòlitres de blat, 2,500 d'ordi, 200 de faves y favons, 20 de fesols, 50 de veces, 50 de guixes y altres llegums, 4,932 de ví, 189 d'oli, 197,925 kilos de garrofes, 3,000 de patates, 10,000 de moniatos, 1,500 de ferratges, comptant-se bona quantitat de cànem.

Notes històriques.—Abans de Torradenbarra fóu alçat lo castell y lloch de Clarà, concedint la Quadra de son nom a Guitarell, Polionisch y Olomar, los comtes En Ramón Berenguer I y sa muller Almodis en l'any 1056, manantlos la construcció del castell y assenyalant-los lo terme, quan encara no existían Torradenbarra y Crexell, puix no restan nomenats en les afrontacions.

Ramón de la Torra, que tenía cert dret de castlanía en part del terme de Montornès, cedit per Ponç de Rajadell, va alçar una torra entre-ls térmens de Altafulla y de Clarà, en lo lloch ahont aquest li assenyalà lo fèu, donant-li lo cessionari 90 morabatins bons y d'or pur. Aquella fàbrica que encara deu sub-

sistir, formant part del pati de una de les cases del centre de població, va donar lloch al origen de la vila de Torradenbarra en lo mes de Desembre de 1173. En la cessió foren assenyalades les afrontacions del fèu ab Crexell per orient; ab la mar per mitgdía; ab Altafulla y Montolíu per occident, y ab la serra per tramontana.

Lo cessionari y son germà Bernat, que aparexen constructors de torres, cediren després altre fèu que possehían a Montornès, nomenat *Bellac,* sens dupte lo terreny ahont vé emplaçada la Pobla d' aquest nom.

Clixé de J. M. Morera

Torradenbarra.—Lo castell

No obstant, quasi no-s pot duptar que la vila fóu alçada en los encontorns d' un territori ahont havía sigut montada una *vil-la* romana, puix en lo periòdich *El Tarraconense* del 17 de Maig de 1859, apareix publicada una carta de Hernàndez Sanahuja, en que manifesta haver aparegut en la vinya d' En Joan Oliver, varies troballes de senzilles sepultures, ab sos cadàvers y ab lacrimatoris y cineraris, que revelavan la existencia en dit lloch d' una *Necròpolis* romana, y que en lo día anterior a la redacció de dita carta, foren descobertes altres dues sepultures de caràcter més antich, obertes devall la capa de terra sobreposada y cobertes ab lloses de pedra ordinaria, també ab l' ossamenta d' una dona y d' un adult, sense cap més senyal, que justificavan encara més la presencia de la *Necròpolis* esmentada. Es opinió general que aquests sepulcres són dels antichs cristians.

En lo segle xv de la Era cristiana apareix la vila de Torradenbarra sotmesa a la noble familia de Icart, que-s nomena senyora de Torradenbarra, ignorant si la adquisició del fèu va ésser deguda a enllaços matrimonials de la de Ramón de la Torra, unint-se també aquesta ab la de Queralt y alçant lo castell, quines parets mestres aparexen en quasi tota sa integritat, més amunt de la esglesia parroquial, a sol ponent, devant de la gran plaça allí existent. Dita familia de Icart continuà en los segles següents ab lo domini de la vila, fins acabar-se lo xvii, en que resulta exempta de tota servitut feudal.

Vespella

Vila ab 261 habitants de fet y 270 de dret, emplaçada a sol ponent de

Vendrell, en l' extrém mitjornal de la serra y coll de Montferri, a 12 kilòmetres de Vendrell y a 13 de Tarragona.

La localitat que es antiga, quin terme, com lo de La Nou, apareix nomenat en les afrontacions dels qui varen establir-se en lo segle xi, resulta formada ab 23 edificis, 4 d'un pis, 8 de dos y 11 de tres, ademés d' una barriada coneguda ab lo nom de Masos de Vespella, a un kilòmetre y mitg del primer poblat, ab altres 25 edificis, 8 d' un pis, 5 de dos y 12 de tres, axís com 20 masíes escampades en son terme, 28 casetes de pagesía y 48 alberchs de sopluig.

Lo municipi sosté una escola incomplerta d' ensenyança; reb lo corrèu per peató y procura atendre a la conservació de sos camins vehinals, especialment dels que posan en comunicació a la vila ab les de Catllar y La Nou, abdós carreters, pera trelladar-se sos habitants a la capital y al cap del partit.

Sa petita esglesia parroquial, que depenja del arquebisbat de Tarragona, no té res digne d' esmentar-se, essent la parroquia d' entrada, dedicada a Sant Miquel, diada de la festa major del poble.

Vespella afronta: al N., ab lo terme de Salamó; al E., ab lo de Bonastre; al S., ab lo de La Nou, y al O., ab lo de Secuita.

La extensió d' aquell terme se reduheix a 1,632 hectàrees de terreny, classificades en 100 de secà, 1 de regor, 400 de goret, 1 d' horta, 470 de vinya, 100 d' olivers, 304 de garrofers, 1 d' atmetllers, 1 d' arbres fruyters, 76 de bosch, 13 de pastures, 149 de terres sense conrèu y 16 d' inútils.

Produheix dit terme 240 hectòlitres de blat, 480 d' ordi, 20 de sègol, 20 de cigrons, 18 de faves y favons, 10 de veces, 8 de guixes y altres llegums, 3,000 de ví, 200 d' oli, 800 kilos d' atmetlles, 304,000 de garrofes, 400 de fruytes, 1,500 de patates y 200 de ferratges.

Feta la relació dels municipis quins habitants vénen sotmesos a la jurisdicció ordinaria del jutge de primera instancia y d' instrucció de Vendrell, resulta que dits municipis, en nombre de 26, han sigut formats ab diferentes agrupacions de cases, a ràn d' una cinquantena, que vénen alçades en tota aquella comarca.

També entre les que depenjan del arquebisbat y les que pertanyen al bisbat de Barcelona, resultan instalades en aquella circumscripció judicial, 32 parroquies y 2 ajudantíes.

Lo nombre d' habitants de tot lo partit es de 28,597 de fet y 28,762 de dret, que s' hostatjan en 6,430 edificis, havent-hi, ademés, 674 accidentalment habitats y 330 que són senzills corrals y alberchs de sopluig, composant la totalitat de 8,094 edificis.

Amidada la superficie del terreny de tot lo partit, resulta que la totalitat del meteix ha sigut calculada en 49,852 hectàrees, de les que 4,921 són de

secadíu, 481 de regadíu, 2,681 de goret, 90 d' horta, 15,904 de vinya, 1,892 d' oliverar, 2,496 de garroferal, 20 d' atmetllerar, 4 d' avellaners, 20 de fruyteràm, 587 de prat, 3,176 de bosch, 7,937 de pastures, 8,083 de terres sense conrèu y 1,590 d' inútils.

La totalitat de les collites se reduhexen a 18,883 hectòlitres de blat, 24,560 d' ordi, 2,850 de civada, 4,640 de sègol, 121 de moresch, 280 de cigrons, 2,299 de faves y favons, 1,705 de fesols, 460 de veces, 749 de guixes, llentíes y altres llegums, 271,089 de ví, 4,990 d' oli, 15,766 kilos d' atmetlles, 2,400 d' avellanes, 3.587,330 de garrofes, 37,272 de fruytes variades, 177,569 de patates y 15,379 de ferratges.

II

LO MONESTIR DE SANTES CREUS

En lo districte municipal d' Ayguamurcia y en lo lloch nomenat de Santes Creus, vora de la riba esquerra del Gayà, s' alça encara lo monument artístich conegut ab lo títol de Reyal Monestir de Santes Creus, construit per la ordre relligiosa del Císter en lo segle XII, lo primer establert en la regió catalana, pochs anys després d' instituida aquella comunitat relligiosa en lo mitgdía de França per lo preuat confessor, predicador y apòstol de la Esglesia, Sant Bernat de Clairvaux.

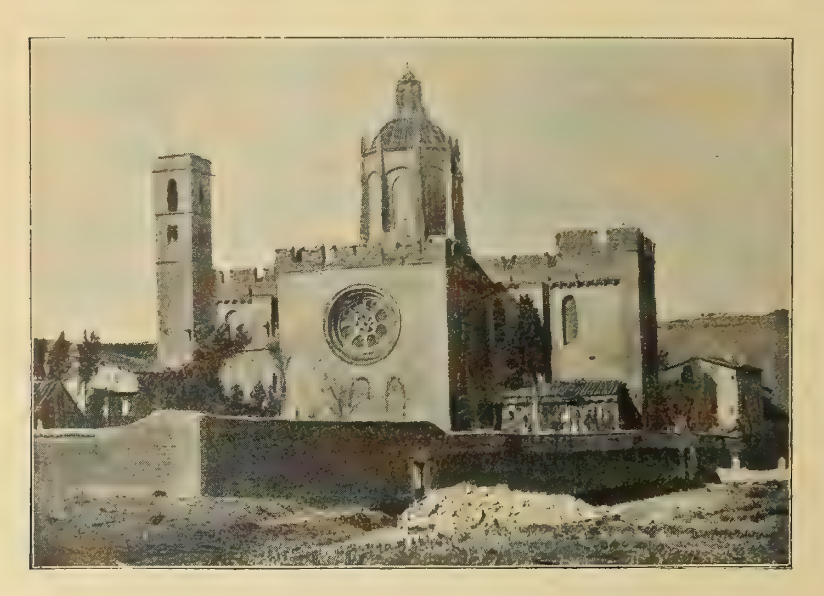
L' edifici en sos departaments principals es bastant semblant al de Poblet, encara que més reduhit. Té detalls artístichs millorats en son istil y de més gust que en los del meteix ordre que corresponen a Poblet.

S' ha dit que Santes Creus era Poblet en miniatura; emprò deu observarse que no es diminuta la proporció entre una y altra fàbrica pera suposar la primera com un model de la segona en proporcions reduhides, ni la estructura general del monument vé a revelar que la segona resulte una copia de la primera. Lo que pot assegurar-se es que tant en la una com en la altra, los aymants de les arts plàstiques, sobre tot de la arquitectura, tenen mólt que apendre en aquelles construccions tan típiques, ahont se troban exemplars de tota mena pera nodrir la ciencia y per assegurar la robustesa de les obres.

L' edifici de Santes Creus vé emplaçat en un tossalet, al peu del ríu, ahont la fondaria de son llit resguarda lo monument de tota avinguda de les aygues. En lo petit declíu format per lo mur de terres que circumscriuen aquelles aygues, se manifesta en sa grandesa lo frondosíssim arbrat o la devesa, plena d' àlbers y xops, que servexen de porta d' ingrés a la plaça exterior del monestir. Aquest, com los de la metexa regla, se composa de dos recintes, l' exterior d' accés a la societat y lo interior o de clausura, reservat tan solzament als monjos y a son servey domèstich. En lo primer tenía son palàu

l'abat, també mitrat com lo de Poblet, destinat ara a Casa Consistorial del municipi d' Ayguamurcia, vivint també en les cases de la gran plaça central, regularisada y tancada a la vegada per mitg d' un pòrtich d' amples proporcions, los monjos jubilats, lo bosser, lo vicari de la parroquia d' Ayguamurcia, quin curat corresponía a dita comunitat y quina esglesia alçada fora de dit recinte, dedicada a Santa Llucia, portava la comanda de atendre al compliment dels devers relligiosos dels habitants del esmentat terme.

Clausura exterior. — Son recinte revesteix totes les condicions d' obra moderna, dels segles XVII y XVIII, puix la frontalera central del pòrtich, ahont domina lo barroquisme fortament desenrotllat, determina ab certesa lo temps de sa construcció. Lo palàu del abat, fàbrica manada montar per l' abat Geroni de Cantijoch, apareix començada en l' any 1652, y de semblant istil resultan construides les cases destinades als jubilats, al metge y apotecari, al hostatge dels visitants, al monjo admistrador y a altres funcionaris del monestir de certa categoría y significació. Fora de dit recinte comptavan ab ses respectives habitacions los obrers del monestir, ço es, ferrers, fusters, moços de quadra, pagesos y altres servidors.

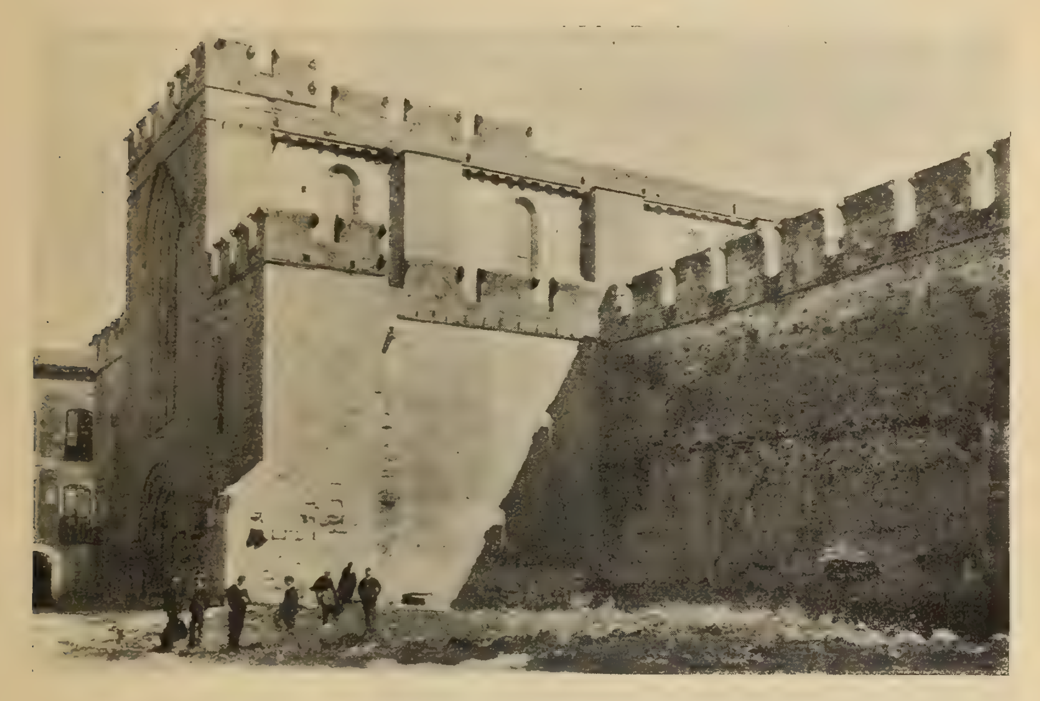
Monestir de Santes Creus.—Vista general

Tots los esmentats oficis corresponen ara a particulars, que-ls compraren al Estat en virtut de les lleys desamortisadores, restant tan sols de caràcter públich lo palàu del abat, quin servey ja havèm assenyalat, la esglesia de Santa Llucia, y la casa que toca a la frontalera del recinte interior, destinada a casa rectoral o abadía de Santes Creus, desprès de la supressió de la comunitat relligiosa.

En lo centre d' aquella plaça s' alça també una font monumental, dedicada a Sant Bernat, quina imatge de pedra serveix de remat, destinada a font pública pera lo vehinat de Santes Creus.

Frontalera y claustre interior. — La cara oriental de la plaça abans dita, que té la forma d' un paralelògram, resta composada ab lo gran frontispici de

la clausura interior del monestir, en quin recinte apareix la construcció monumental que tanta fama ha donat y dóna encara a aquella hermosa fàbrica. Emplaçat l' edifici demunt d' un terraplè d' uns 7 metres d' alçada del pis de la plaça ab altres tantes grasses, apareix centrada la porta de la esglesia, quasi al mitg de la plaça, y aquella porta que sembla imitació perfeccionada d' una obra romànica, com lo grandiós finestral gòtich, obert en la part superior, constituexen la ornamentació principal de dit frontispici, quina severitat y gust artístich dexan pasmat al admirador de nostres preuats monuments de la Etat

Monestir de Santes Creus.—Vista de la frontalera de la esglesia

mitjana. Altres dos senzills finestrals romànichs als costats del primer; lo pis del meteix ordre en lo cornisament, y una renglera de marlets per tot l' edifici, venen a servir d' acabament a dita superba construcció. La frontalera del monestir té 27 metres de llargaria per 22 de alçada y sens dupte fóu construida en l' any 1369 y següents, quan en 3 de Setembre de dit any lo rey En Pere III *lo Cerimoniós*, va facultar a frà Guillém de Guimerà, de la ordre de Sant Joan, son lloch-tinent, pera la construcció de les muralles de Poblet y Santes Creus y demés fortaleses inherents a dits monestirs, ab ocasió de la lluyta que lo sobirà aragonès sostenía ab lo rey de Castella Pere I *lo Crudel*, son mortal enemich.

Esglesia. — Penetrant dins lo temple de Santes Creus, apareix en son conjunt la hermosa fàbrica, distingida per la severitat y misticisme de que vé rodejada. Sa planta forma una creu llatina, ab tres naus de 9 metres de llum

y les dues laterals de 4'70, y ab 70'20 metres de llargaria per 36'60 en los braços del creuer. Son sever istil romànich des de la planta fins després dels archs laterals redons, vé modificat d'allí a la volta superior de la esglesia, en que ve cambiat dit gust arquitectònich, per iniciar-se ja la ogiva dominant en dita volta, estimant-se com obra del període tranzitori; tot perfectament proporcionat, ab dues fileres de sis pilans per part, per la separació de les naus, de forma rectangular, sense cap ornamentació, que s' alçan demunt dels corresponents sòcols, de la metexa forma, no trobant-se ni en uns y altres més que senzillíssims detalls esculptòrichs en capitells, impostes y cornises, y plegant-se los tenidors del cornisament de la volta de la nau central, abans d' arribar a la petjada de les columnes.

Clixé de Francesch Duarte

Monestir de Santes Creus.—Angul de la nau

Reb la llum aquell temple per mitg dels finestrals oberts en la frontalera, de que ja havèm fet esment, sobre tot per lo grandiós central y per mitg d' un bell rosetó que s' enlayra en la part superior del centre del absis, un poch amagat per lo remat del altar major, obra moderna de fusta tallada, construida a mitjans del segle XVII, durant los abadiats d' En Pere de Salla (1646), y del d' En Joseph Canals (1679), consagrat per lo bisbe de Nicòpolis, En Francesch Roure, en l' any derrerament nomenat.

En lo pany del mur del creuer, immediat al absis, foren obertes quatre capelles, dues per part, y aprofitant després los vuyts que dexà la arquería de les naus laterals, com los de la rodalía del chor, posats al mitg de la esglesia, s' alçaren en una y altra part altres retaules moderns.

També ornamentavan lo mur de la nau central diferents quadros ab les imatges o pintures del rey En Jaume II, la reyna Blanca d' Anjou, sa muller, l' infant Ferràn, fill illegítim de Jaume I, Ramón de Montcada, Galceràn de Pinós y Guillém de Calvó, al costat de la Epístola, y-ls de Pere II *lo Gran*, Margarida de Prades, muller del rey En Martí, l' infant Pere, Róger de Lluria, Ponç de Queralt y Onofre de Montolíu, al del Evangeli.

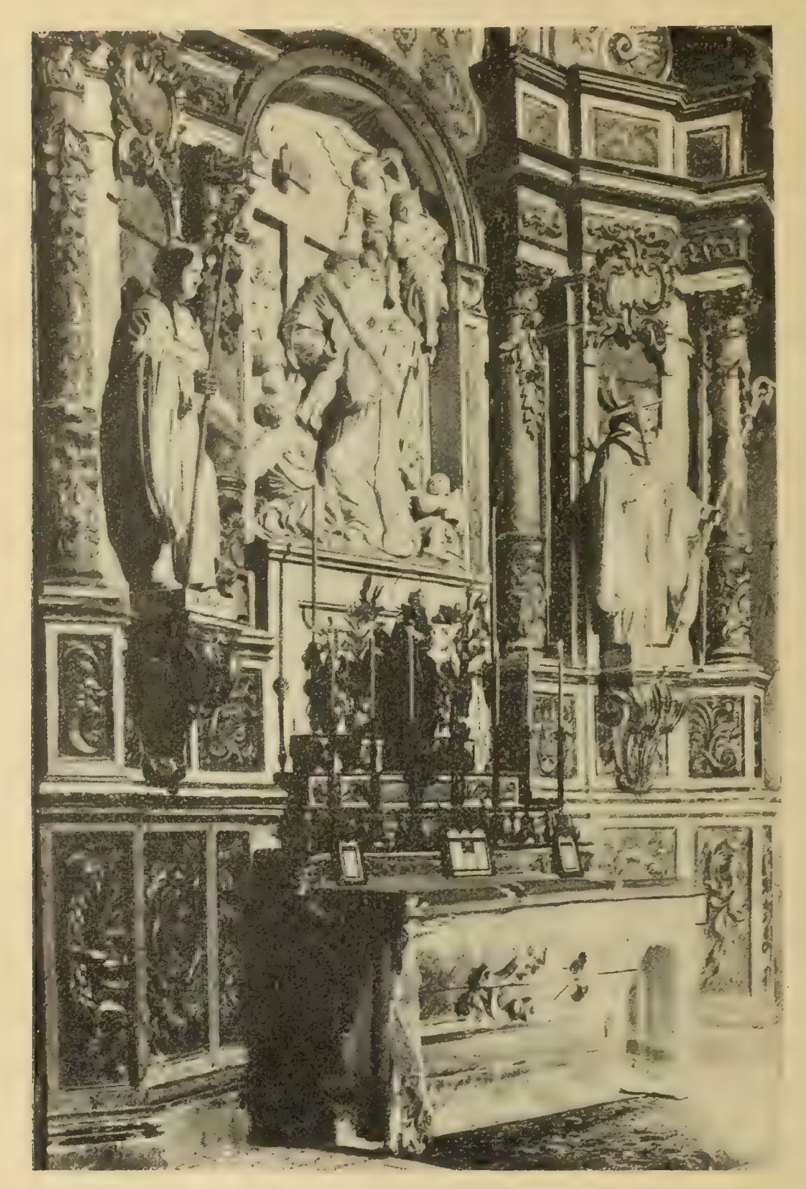

Monestir de Santes Creus.—Porta que dóna entrada directa als claustres

Al fons d' abdós braços del creuer s' obren en lo de la esquerra la porta del cementiri, y en lo de la dreta la de la sagristía, y prop d' aquesta apareix una espayosa escalinata de pedra de 2'50 metres d' ampla, que conduheix a la gran sala-dormitori de novicis o monjos jóvens.

Dormitori de novicis.—Aquest departament reuneix 45'80 metres de llarch per 11'10 d' ample, tancat ab 11 esbelts archs gòtichs de pedra, que arrencan de sa corresponent banqueta, perfectament treballada, a fí de sostindre tota la coberta. A un y altre costat foren montades les cel-les dels monjos, ab un passadís central ahont donavan ses portes, havent-se conservat fins l' any 1870 la

que va hostatjar al venerat Sant Bernat Calvó, destruida en dit any per abrigar en éll a la població penal de Tarragona, trelladada a Santes Creus, ab motíu del desenrotllo de la febre groga. Lo dormitori, ademés de la comunicació directa ab la esglesia, que ja ha vèm assenyalada, comptava ab la del claustre, per mitg d' altra escalinata oberta en un costat de dita sala.

Monestir de Santes Creus.—Altar de Sant Antoni

En son extrém inferior, per mitg d' una doble escala, podía entrar-se a la *Biblioteca*, departament quadrat ab hermós taginat, que encara se conserva, de dibuix arabesch ab lo cornisament del propri istil, y en l' anterior, tocant a la esglesia, demunt de les dues capelles del creuer, immediates a dit departament, se troban dues sales destinades a *Arxíu*, ahont s' hi puja per la escala de caragol de la torra de les campanes. A la meytat apareix la porta d' entrada, de sillería, ab nirvis en los angles y florons en les respectives claus de les voltes.

Claustre principal. — Pera la visita a aquest claustre, es convenient exir del recinte y anar a trobar la porta reyal, hermós exemplar del art romà-

nich, dins d'un march gòtich, segons es l'arch superior dominant. En dita porta, que s' obre al extrém mitjornal de la façana, aparexen escarpelats en la clau y en les curves de la arquería, los escuts del rey En Jaume II de Catalunya y de la regina Blanca d'Anjou. Les imatges en pedra d'abdós sobirans aparexían devall dels dosselets que servexen de plafó als archs concèntrichs de la porta, y en la ferretería de ses fulles se presentan detalls artístichs del major gust.

La planta del claustre, quina cara mitjornal té per son sosteniment lo mur de la frontalera, mideix la llargaria de 39'40 metres y la amplaria de 34'40, formant un rectangle y comptant ab 4'25 metres la amplitut de ses quatre naus, per 6'50 d'alçada des del paviment a les claus de les voltes.

Vuyt archs gòtichs en los costats oriental y occidental y set en los de N. y S., separan dites naus del pati central, essent d'elegant y variada

Clixé de Joseph de Romero y de G.

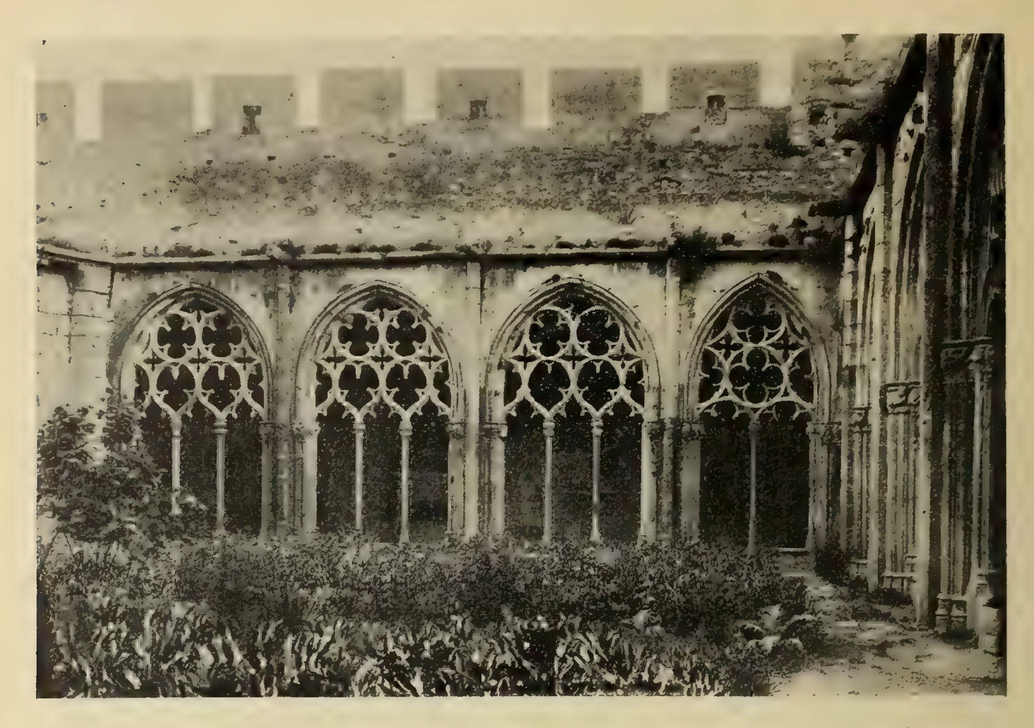
Monestir de Santes Creus.—Escut de la reyna D.ª Blanca, demunt la escala

forma los rexats de quiscún arch, que arrencan de les pilastres ornamentades ab bells capitells y impostes, ahont venen escarpellats pàmpols y rahims, branques y fulles d'alzines, y fruytes o arbusts y plantes, tot en fort relléu, que constituexen un delicadíssim treball esculptòrich, quasi desconegut en nostres temps. ¡Llàstima que la pedra caliça ab la acció atmosfèrica vé esmicolant-se, havent destruit bona part de dits calats ab tendencia a la destroça dels restants!

Dins del pati s'alça un bell templet, com en lo claustre de Poblet, de gust romànich, ab sos archs lleugerament gòtichs y una font-sortidor de

marbre, que per diferents forats dóna la ayga recollida en un gran plat de pedra senzilla, a fí de conduhir-la per mitg d' un aqüeducte interior als horts del monestir.

En les naus d'aquell claustre apareix la entrada a distints departaments de la comunitat. En la del nort s'obre la entrada al claustre primitíu y a la escala

Clixé de Lluis Sabaté

Monestir de Santes Creus.—Lo claustre

del dormitori dels monjos jóvens de que ja ferem esment; després se troba la hermosa del *Aula Capitular*, mólt semblant a la de Poblet, ab sos finestrals gòtichs en lo devanter interior; en la adossada al mur de la esglesia conté en sos extrems les portalades que posavan en comunicació dit claustre ab la esglesia, y en la de la frontalera y en la nomenada del *Priorat* no s' hi nota cap obertura, degut a sa situació, tocant al devanter del edifici y a les habitacions del Prior.

Aquelles quatre naus poden estimar-se cementiri de part de la noblesa catalana, puix en sos murs s' obren diferents ninxos pera l' emplaçament de les sepultures de varies families, com tindrà ocasió d' exposar-se més endevant.

Claustre vell.—En lo corredor del claustre abans descrit, ahont té sa entrada la Aula capitular, apareix una porta prop de la capella de Sant Bernat per entrar a un passadís que servía de *Locutori* dels monjos, passant des de allí al Claustre vell, de 38'40 metres de llargaria per 26 d' ample, ab cinch archs

per cara, única fàbrica que continua conservant-se, puix les habitacions per llechs, donats, cantors y criats, montades demunt de dit claustre, foren totes enderrocades quan la destrucció del edifici. Semblant departament, bastant original per la data de sa construcció (1163), reuneix la particularitat de que la arquería general afecta la forma gòtica o ogival, quasi sense pilastres, tota vegada que-ls archs arrencan de la planta baxa del edifici, demunt d' una muralleta que volteja lo perímetre del pati central.

En la nau del Oest hi ha la porta d' entrada al *Celler*, sala espayosa rectangular, de gust romànich-ogival, tota de sillería, ab dos pilastres en lo centre per lo sosteniment de la revoltonada que cubreix aquell departament. Encara se conservan dins del Celler dues grans bótes destinades a dipòsit del

Clixé de Miquel Borràs

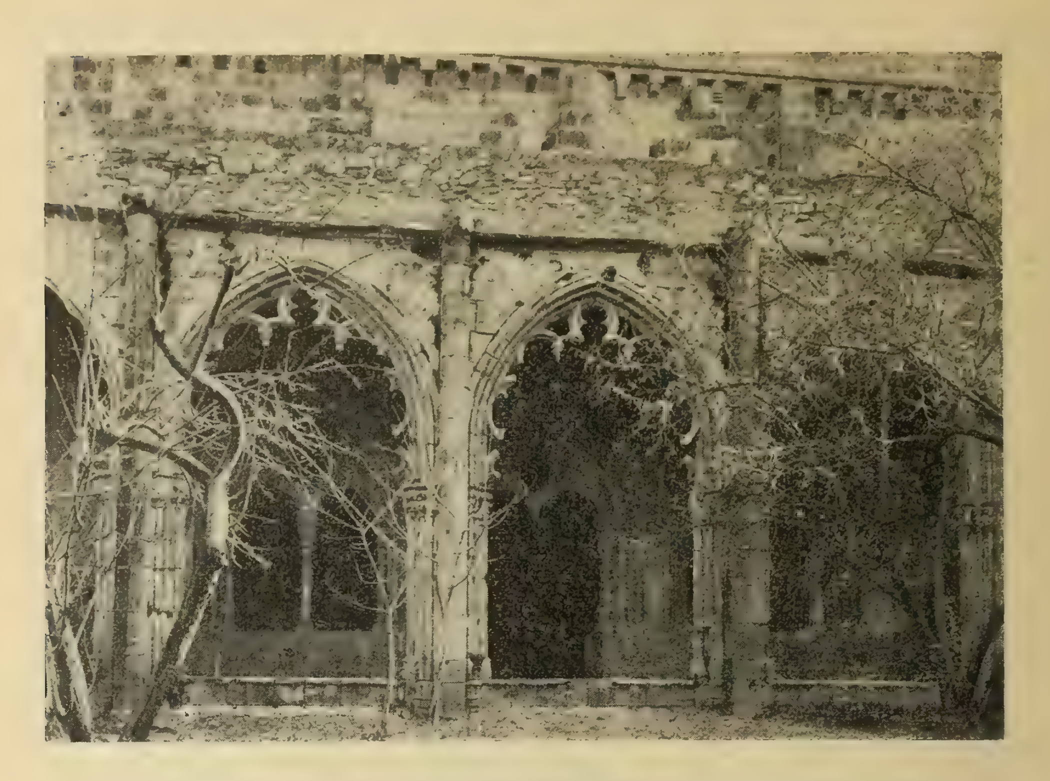
Monestir de Santes Creus.—Claustre principal. Nau del Nort

ví de les collites. Los *cups* ocupavan un lloch al costat del Celler, de suficient llargada, cobert ab voltes ogivals, pera que des de semblants dipòsits passés lo líquit a les corresponents bótes, y prop de dit celler apareix una torra de vigilancia, en quins baxos eran tancats los castigats per la jurisdicció que exercía l' abat del monestir en certs pobles de la comarca.

En la nau del mitgdía d' aquell claustre aparexen varies runes, dels departaments destinats a *rebost* y *cuynes*, y prop de les metexes se troba lo *Refetor* del convent, obra de fàbrica ordinaria, ab sa trona per lo monjo

encarregat de llegir durant les hores de menjar, sens més ornamentació que un alt basament de rajoles de Valencia ordinaries.

Palàu reyal. — La derrera porta del meteix corredor té comunicació immediata ab lo palàu, destinat a hostatge de nostres sobirans.

Monestir de Santes Creus.—Claustres; al fons la porta y finestrals de la Sala Capitular

Aquella fàbrica es, sens dupte, artística y arquitectònicament la més preuada del monestir, per son típich istil y per la delicadesa d'alguns detalls. Després del vestíbul ab coberta de fusta, en quins cabirons resultan pintats los escuts de la casa d' Aragó y del abat Porta, s' entra en lo pati rectangular, tot de sillería y de gust ogival, ab sa escala d' un sol ram, d' hermós dibuix y bona esculptura y elegant passamà que sostenen dos archs escarsans, que tenen son aguant entre-ls murs del pati y cert rich pilà de pòrfit.

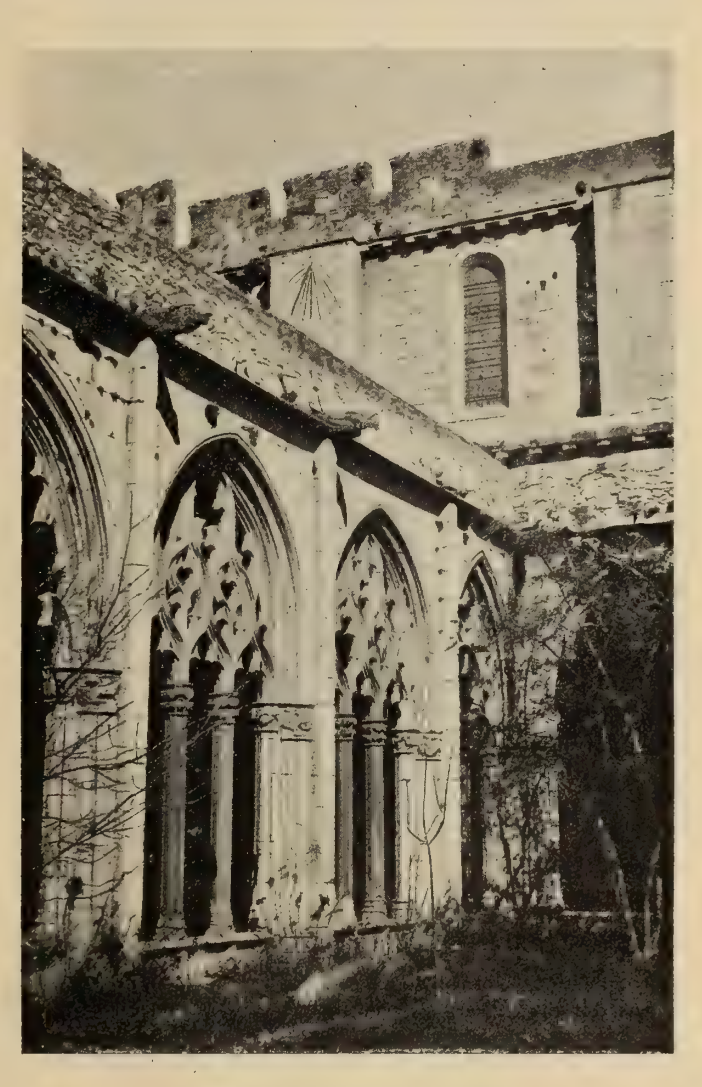
Una galería arràn del pis principal vé desenrotllant-se en les altres tres cares de dit pati, quin paviment asseguran varies voltes rebaxades, que descansan demunt de permòdols empotrats en lo mur. De la barana de la galería s' alçan onze columnes primoroses pera sosteniment dels archs que rodejan dita galería, ab sos capitellets, tot de marbre, essent coberta la fàbrica ab un terrat de fusta pintada y treballada en forma semblant a les vigues del vestíbul.

Demunt d' aquell pis fóu montat posteriorment un segón, y son pes posà ruinós tot l' edifici, que apuntalaren los monjos ab oportunitat, y en l' any

1892 la Comissió de Monuments manà denejar dita part d'obra ordinaria per evitar l'enderroch complert del monument artístich.

Aquell pes va trencar los permòdols de sosteniment de la galería y arribà a tòrcer alguna columna, obligant a montar parets de sosteniment de dits permòdols, pilans d'obra per l'aguant dels archs del pati y altres obres d'apuntalament, que-s tractan de modificar per mitg d'un progecte de restauració, encaminat a desmontar tot lo pati y refer los fragments inservibles.

En lo centre del pati hi ha obert un pou ab coll de sillería, y en lo interior del vestíbul aparexen altres departaments destinats a estables pera los cavalls y a presó d'Estat, mentres que en lo pis principal existexen algunes cambres y sales, axís com lo lloch per un oratori al costat d'una arcoba, ahont des del llit podía ohir-se missa.

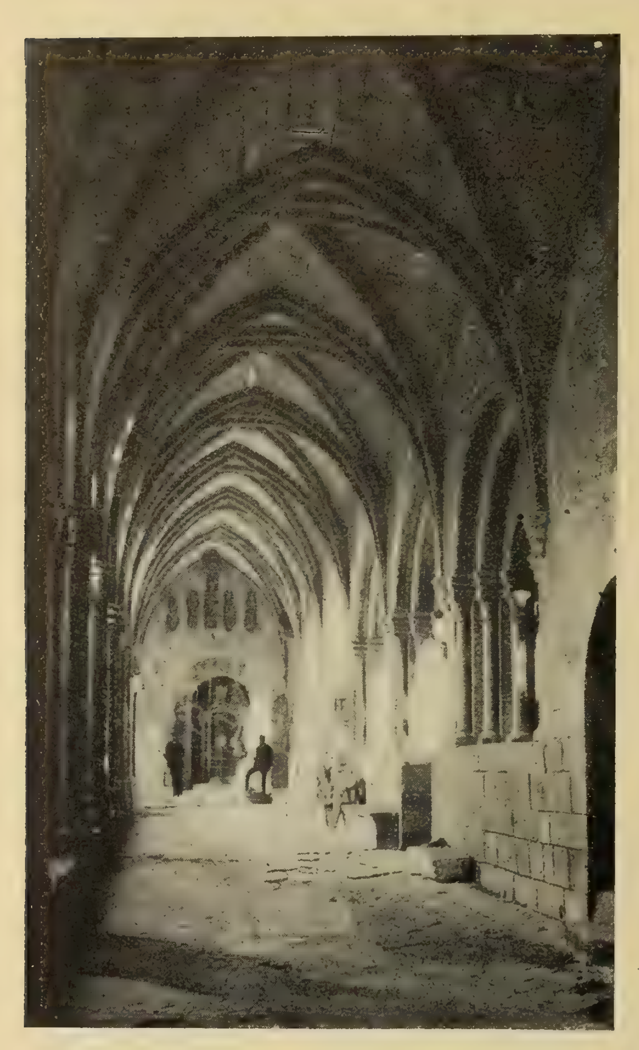

Monestir de Sàntes Creus.—Claustre

En la nau oriental s'obrían antigament dues portes que passavan a les primeres construccions del convent, quasi totes de vigues y voltes de guix, ab una capella de sillería dedicada a la Santíssima Trinitat, coneguda comunment ab lo títol de Sant Bernat, sense cap decoració, ab una senzilla motllura que anava recorrent la arrencada de la volta y ab una finestra que donava a la cambra de la regina Peyronella, quines reduhides habitacions tocavan als murs de la capella, enderrocades ab posterioritat per aprofitament de cabirons y ferretería.

La *enfermería* donava al corredor del nort de dit claustre, y com era també d' obra ordinaria, fóu destruit quan la desolació del monestir, després de la sortida dels monjos.

Nota de les construccions y son enderroch. — Apart de les senzilles construccions primitives, les que poden estimar-se de caràcter monumental resultan fabricades en los segles XII, XIII y XIV.

Monestir de Santes Creus.—Porta y finestrals de la Sala Capitular

Segons una nota estampada en lo còdex de Santes Creus *Summa Confessorum compilata a Fr. Joanne*, etc., per l' abat Fr. Bartoméu Darnosa, que forma part de la Biblioteca Provincial de Tarragona, aquelles obres començaren en 1174, puix en 25 de Setembre fóu inaugurada la fàbrica de la esglesia major, benehida en 21 de Juliol de 1211; en 29 de Juliol de 1191 va posar-se la primera pedra a la obra de la gran sala-dormitori, acabada en 23 de Març de 1225; en 1302 se va inaugurar lo refetor; en 13 de Setembre de 1313 lo claustre principal, acabat en 1341, y en 1 de Janer de 1376 lo mur de la rodalía.

La obra de la *esglesia*, satisfeta en gran part per lo rey Anfòs I, encara que benehida en 1211, va ésser continuada fins l' any 1411, puix tan sols fóu utilisada per lo culte diví la part corresponent des del creuer als derrers archs d' entrada, després va montar-se l' absis y la frontalera, ab almoynes del Rey En Pere II *lo Gran*, qui llegà 10,000 lliures al monestir, y per los reys successors fins a Anfòs IV. Per axò abdues obres dels extrems, presentan detalls del art ogival, barrejats ab los de caràcter romànich que dominaren en les primeres construccions.

La fàbrica del *dormitori* de monjos jóvens fóu deguda a la pietat de la

regina Peyronella, destinant a la metexa una quantitat important en 1173, y lo producte, en 1175, de la venda d' un hort y una vinya.

Les obres del *refetor* varen terminar en 1613, y encara que·s tractà de montar una construcció de sillería, la carencia de cabals determinà son acabament ab obra ordinaria sense cap detall artístich.

La primera paga de les obres del *claustre principal* y del *refetor*, fóu satisfeta per lo rey En Jaume II y sa muller Blanca d' Anjou, cedint a dit obgecte 50,000 sous, en 8 de Juny de 1326, los drets de que gaudían en los forns de Manresa.

Los gastos de construcció del mur de la rodalía, y per consegüent de

Monestir de Santes Creus.—Glorieta en los claustres

part del devanter de la esglesia major, provablement varen sufragar-se per lo rey En Pere III *lo Cerimoniós* y sos fills, tota vegada que aquell disposà l' amurallament del esmentat monestir.

L' enderroch de part del preuat edifici correspòn als barbres del segle XIX. Hernàndez Sanahuja en la *Historia del Real Monasterio de Santas Creus,* y en una monografía inèdita ab lo títol de *Santas Creus*, dóna varies notes respecte dels actes de vandalisme executats en dit edifici des del any 1835 fins al 1870. Segons abdós escrits, lo monestir fóu abandonat per los monjos en 1834 ab ocasió del còlera, dexant en éll los servents, y com en l' any següent va dictar-se la extinció de les comunitats relligioses y la incorporació de sos béns al Estat, abandonaren també aquells l' edifici y lo dexa-

ren obert (28 de Juny de 1835), començant los vehins a recollir los fruyts y menestres en ell dipositats, axís com lo mobiliari y obgectes de ferretería y fusta d' ús comú y domèstich, inclòs los papers y documents del Arxíu, que serviren a les botigues de pesca salada y carniceríes de Pont d' Armentera pera embolicar los articles de primera necessitat, servint a la vegada butlles y pergamins pera tapar los pots d' olives, sardines y escabeigs.

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Monestir de Santes Creus.—Finestrals, y en lo fons la glorieta del claustre

En Desembre de dit any 1835, una columna expedicionaria composta de la llegió francesa d' Alger y de varies companyíes de miquelets (*Patuleyes*), anà a pendre lo castell de Querol, ahont s' acolliren forces carlines, y al tornar de dita expedició (día 29) s' allotjaren en lo monestir, posant foch al chor y a la orga de la esglesia, trencant a colps de culata la làpida d'En Roger de Lluria, destruint lo panteó del rey En Jaume II y sa muller la regina Blanca, fins a traure sos cadàvers, que tiraren al pou del palàu reyal lo d'aquesta y cremaren en mitg de la plaça les despulles que seguiren del primer; profanant los ossos de Na Teresa de Medinaceli, trets de la caxa; intentant rompre, sense conseguir-ho, lo panteó de Pere II *lo Gran*, y cometent altres actes sacrílechs que la ploma se resisteix a publicar, com lo d' abeurar uñ Sant Crist en la font de dita plaça, per lo nomenat *Jesús de Valls* (6 d' Agost de 1836), y esmicolant les imatges de marbre de la capella de la Assumpta, alçada en lo

claustre, que havía montat a ses despeses Na Magdalena Salvà y Valls en l'any 1560.

Altra companyía de miquelets del Pont, manats per un tal *Baptista del Pont,* exiren del edifici posant foch al altar major, tirant abans de son ninxo a la Assumpta, venerada en dit altar, y apagant l'incendi lo moliner y sa familia del molí nomenat de Baix.

Altre capdill de miquelets conegut ab lo nom de *Pistol de Vilarrodona*, volgué arrencar una barra de ferre que sostenía la volta del templet del ja obert panteó de Jaume II, y lligant una soga a dita barra, tiraren tots los subordinats fins a enderrocar dit templet, que caygué demunt del sepulcre ab trencadissa de ses pilastres.

Restavan encara quasi senceres totes les edificacions, quan l'ex-relligiós de Santes Creus, P. Miquel Mestres, fóu encarregat del monestir pera la cura d'ànimes d'Ayguamurcia y les Pobles (1850); quatre anys després per disposició del Govern, a prechs de la Reyal Academia de Belles Arts, la Comissió de Monuments de la provincia de Tarragona, començà les obres de conservació del edifici, reparant-se mólts dels desperfectes ocasionats en aquella temporada desastrosa, tornant lo rector a ses sepultures la ossamenta escampada per la esglesia y altres departaments; recollint la momia de la regina Blanca y colocant-la en son panteó, a quin obgecte baxà al pou lo P. Ignasi Carbó, ex-monjo de Poblet y vicari general del arquebisbat, y dipositant en lo sepulcre de la familia Montcada y en la sepultura de Roger de Lluria, los demés ossos recollits en la esglesia.

Quan començava a reunir l'edifici condicions d'hostatge, lo tresllat del presiri a dit monestir en l'any 1870, per temor al desenrotllo de la febre groga que havía aparegut a Barcelona, donà lloch a nous desperfectes, com l'enderroch de la cel-la de Sant Bernat Calvó, que fins aleshores va ésser conservada intacta en la gran sala de monjos jóvens, ahont demunt de la porta aparexía un ròtul pintat ab la següent llegenda: *Pax: est: in: cella: foris: autem: vix: nissi: bella;* y com prompte va adquirir gran força la segona lluyta civil (1871-1876), temerosos los vehins de Vilarrodona d'alguna invasió de les hosts carlines, obtingueren permís del general Salamanca, governador militar de Tarragona (1874), pera fortificar la vila y utilisar materials de dit monestir, passant a Santes Creus y enderrocant teulades, cobertes, trespols, portes y tot lo que a mà trobaren per aprofitar cabirons, fustes, teules, rajoles y demés ingredients necessaris a la obra, destruint per complert la interessantíssima cambra de la regina Peyronella, y altres del Monestir, fins que al passar després d'alguns díes la columna del coronel D. Alexandre Picazo y observar la destroça feta en aquell edifici, manà escombrar la gent invasora, prohibint sa entrada y salvant axís les obres restants, que són les que han pogut ésser conservades ab grans esforços y reclamacions al poder Central per la Comissió de Monuments de la provincia.

Des de que acabà, donchs, semblant tempesta dels nous barbres, s'ha anat refent tot lo necessari per la conservació del monestir, tornant a remontar les cobertes y teulades, enrajolant los terrats del claustre, restaurant la gran vidriera del finestral gòtich del frontispici de la esglesia, y reconstruintse varies obres de solidesa de les dependencies del monument.

En 12 de Setembre de 1891, a presencia del autor de les presents ratlles, com delegat de la Comissió de Monuments, y de Theodor Creus, designat per la senyora duquesa de Medinaceli, fóu obert lo sepulcre de la familia Montcada per esguardar la ossamenta de sos avantpassats y posar-la en una caxa de fusta de cedre, recollint-se del interior de dit sepulcre y de dues urnes empotrades en les parets, setze closques del cap y força ossos, axís com un cadàver momificat sencer, despulles de vestits y altres obgectes funeraris, colocat tot dins de dita caxa, y en l'any 1908, la esmentada Comissió va informar favorablement una súplica al Govern del Institut Agrícola Català de Sant Isidro, pera convertir aquell edifici en una universitat agrícola regional, ab la condició de que los departaments monumentals fossen tant sols destinats a usos de sales d'examen, càtedres, exposicions y altres semblants, y no a dipòsits de materials d'adop, a màquines d' elaboració de vins o olis o de productes que poguessen deteriorar dita part monumental.

Notes històriques de Santes Creus. — Com ja diguerem, aquell monestir fóu lo primer de la ordre del Císter que prengué carta de naturalesa en la regió catalana. Guillém R. Dapifer, en 4 de Desembre de 1150, va concedir a Guillém, prior de la gran Selva, y al monjo Guillém de Montpeller, cert territori en la montanya de Cerdanyola pera erigir un cenobí, alçant aquells una esglesia y un edifici en Valldaura, primer títol que tingué la comunitat, trobant-se nomenat son prior, Guillém, en altre document de 5 de Juliol de 1153.

En 13 del meteix mes y any, lo comte en Ramón Berenguer IV firmà a favor del segón abat Huch y del de la gran Selva Alexandre, la donació del terreny d'Espluga d'Ancosa pera montar lo monestir, puix lo de Valldaura havía sigut abandonat. Ratificada dita donació (1156) per Gueràu Alemany de Cervelló, per trobar-se dins lo territori de sa baronía, en dit derrer any apareix ja lo tercer abat Gueràu a Tortosa, acompanyat del monjo Guillém de Montpeller, pera demanar almoynes als conqueridors de dita ciutat per la nova comunitat.

Tampoch sería al cas lo nou lloch pera l'establiment de la ordre, puix prompte apareix trelladada la comunitat a Santes Creus (1160), per lo nou abat Pere de Puigvert, quin territori fóu també donat per Gueràu Alemany de Cervelló en 26 de Janer del any derrerament esmentat, y aleshores aquella va variar lo nom de Valldaura ab lo de Santes Creus, ab que era conegut dit terreny.

Resoltes les dificultats que-s presentaren per la lliberació de diferents dominis senyorials, que pesavan en dit terreny, quan aquell abat anava a

començar les obres, restà tot entorpit per les reclamacions del arquebisbe de Tarragona y del bisbe de Barcelona respecte de la jurisdicció eclesiàstica en dit territori, fins al punt de que En Guillém de Castellvell, en la creencia de que no podría alçar-se lo monestir en Santes Creus, féu cessió en 26 d'Octubre de 1166 al abat Pere y a la comunitat, d'altre lloch nomenat *Chet,* des del coll d'Albarich fins al ríu Francolí pera fabricar la esglesia major, claustre y oficines. Per ventura vingueren les butlles d'Alexandre III, de que ferem esment al descriure lo municipi d'Ayguamurcia, a posar terme a aquella qüestió que de moment dexà paralisada la acció de la nova comunitat.

Les obres, donchs, del nou convent, no començaren fins després del any 1166, ab la construcció de la esglesia de la Santíssima Trinitat o de Sant Bernat, tal vegada ab la del claustre vell y ab les migrades cambres primitives, pagada la obra en gran part per lo rey Anfòs I y sa mare la regina Peyronella, puix consta que en 17 de Janer de dit any lo Sobirà va concedir al monestir lo dret de tallar vigues y fusta des de la serra de Ciurana fins al coll de Balaguer, per les necessitats de la esmentada fàbrica.

La part monumental ja havèm indicat quan fóu montada y ab quins benefactors va comptar. Immediatament plogueren sobre Santes Creus, com a Poblet, los donatius y almoynes de la noblesa catalana, havent arribat l'abat de Santes Creus a possehir drets de senyoríu en quasi totes les terres compreses en abdues màrgens del ríu Gayà, des de son naxement a son desaygue, y constituint d'aquells béns determinades administracions regides per los monjos instalats en cases propries. Mólts dels donadors demanaren ésser enterrats a Santes Creus, figurant llurs sepultures en la esglesia, claustres y cementiri y altres departaments, segons més avant manifestarèm.

La importancia adquirida per lo monestir resta justificada ab lo gran nombre de privilegis pontificis y reyals de que fóu investit per diferents Vicaris de la Esglesia y per lo poder dels sobirans de la nostra terra.

Climent IV va concedir la lliure elecció de son abat, sots la presidencia del de la gran Selva, que era la comunitat matríu, autorisant Pius II que pogués recaure dita presidencia en qualque abat dels monestirs més propers, rebent la benedicció del prelat que volgués (butlla d'Urbà III); que dita benedicció fos sense cap mena d'exempció (Gregori IX, 1234), y que a la vegada tingués facultat pera donar-la als monjos de la ordre (Martí V) y absoldre-ls de tota excomunió (Alexandre IV).

Los monjos tambè foren exemps de tota jurisdicció diocessana, subgectant-los a la del abat, podent celebrar missa en altar portàtil, eximir-se de la assistencia a actes sinodals y de tota comissió apostòlica (Gregori IX), montar capelles en les granges; dir missa abans de la matinada; ésser hereus y usufructuaris de bens seculars (Inocenci IV), excepte los feudals que deuría administrar la comunitat; heredar los dels monjos fugitius; exercir la jurisdicció temporal fins a dictar sentencies, excepte les de derramament

de sanch, y fer de testimoni en causa propria devant de tota mena de tribunals.

Lo concili de Lyó autorisà al monestir de Santes Creus per la admissió de seglars en ses sepultures, eximint-los de delmes personals y altres imposicions eclesiàstiques (Alexandre III), inclosos los delmes y primicies sobre los béns dels encontorns del monestir y de les demés finques y granges adquirides y per adquirir (Martí V), finques y granges que podían donar en contracte de enfiteusis.

Finalment, los relligiosos del Císter eran elevats a les sagrades ordres sens examen (Inocenci IV); tenían conservadors apostòlichs pera conservar tots los privilegis, y gaudían dels concedits a les ordres de framenors, comptant, al meteix temps, ab tot lo nombre d'indulgencies otorgades a altres comunitats.

En quant als privilegis reyals, lo més antich que era de salvaguarda del monestir, fóu autorisat per lo comte en Ramón Berenguer IV en 1160, confirmat y ampliat per Anfòs I (1164), Pere I (1210), Jaume I (1255), Jaume II (1298), Pere III (1339), Anfòs IV (1431), Ferràn II (1480) y Carles I (1519). Los plets contra lo monestir havían d'interposar-se devant la Audiencia y devían inhibir-se los demés jutges (1446); los monjos eran lliures de tot pago de peatges, portatges, passatges, drets reyals, bovatges, terratge, maridatge, bagatge y barcatge per lo ríu Llobregat; comptavan ab la facultat de pasturar lo bestiar en tot lo regne d'Aragó, tallar arbres pera la fàbrica y conservació del convent, ab la immunitat de tots los edificis, la fè jurada de qualsevol monjo o convers y la imposició de costes als actors de plets temeraris.

Pere I va concedir al monestir la fè pública al monjo que designés son abat (Abril de 1210), confirmant aquell privilegi Jaume II (1298), y los sobirans Anfòs III (1319), Pere III (1340 y 1341), Joan I (1387), Ferràn I (1414) y Anfòs IV (1416), exceptuaren al monestir de tot dret de franquesa del segell reyal, immunitat extesa pera sempre per los reys Joan II (1459), Ferràn II (1480) y Felip II (1605).

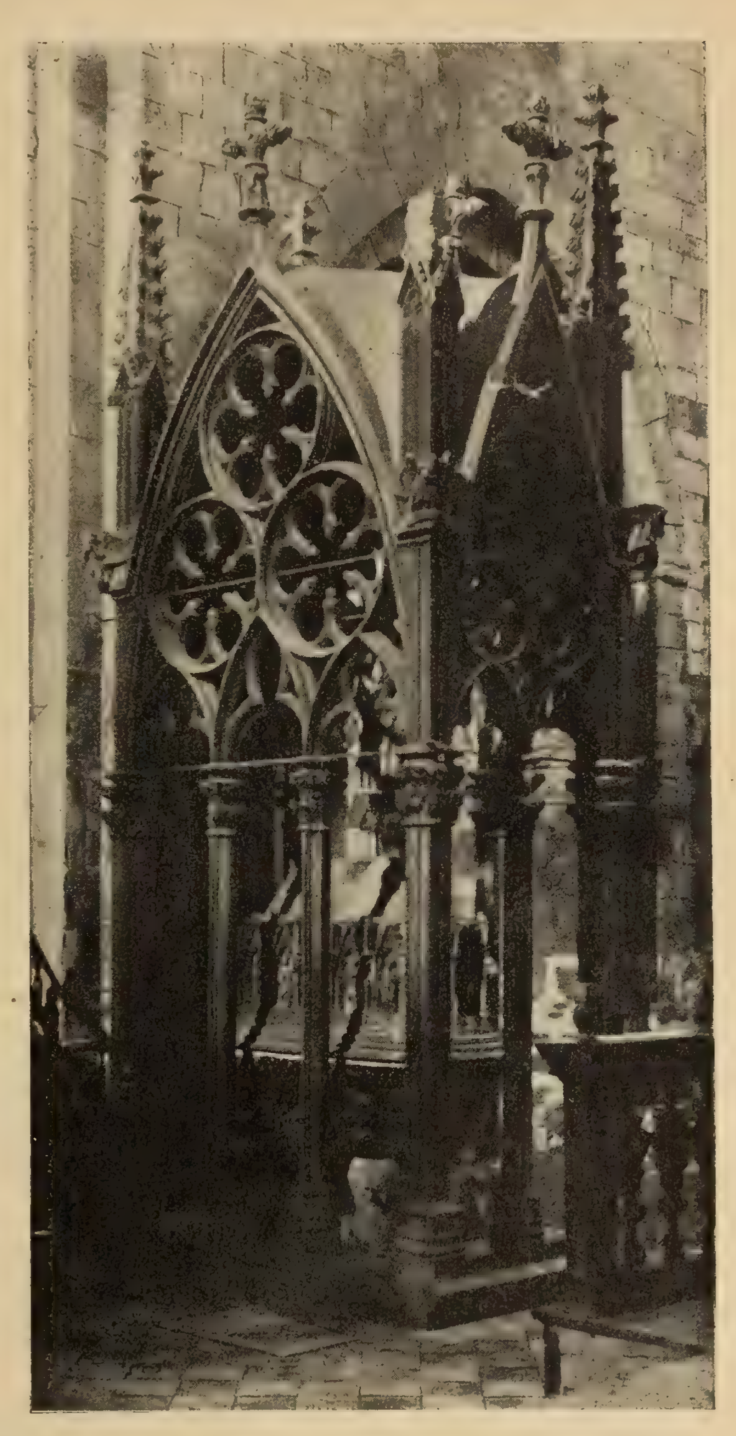
Ademés, la ordre de Montesa, instituida per lo pontífex Joan XXII, a petició de Jaume II, fóu sotsmesa al patronat del monestir de Santes Creus, quin abat tenía intervenció en lo nomenament del Gran Mestre, podía visitar la nova comunitat, depenjant del prior de Santes Creus sa jurisdicció espiritual.

Jaume II (1297) va concedir la capellanía major de la casa reyal al abat de Santes Creus, confirmat lo privilegi per Bonifaci VIII, y lo renomenat monestir resulta ésser matríu dels derivats del meteix, que prengueren lo títol de Valldigna, en lo regne de Valencia, instituit per Jaume II en 15 de Març de 1297; Altofonte, en Sicilia, quina creació fóu deguda a Frederich III en 28 de Juny de 1307, y lo Priorat de Leula, en la ciutat de Perpinyà, en l'any 1247.

Alguns més varen ésser los privilegis concedits a Santes Creus, que dexàm de detallar, uns per sa escassa importancia y altres per trobar-se compresos dins dels nomenats.

Sepultures.—En la esglesia major aparexen en primer terme, arrambats a les columnes centrals del creuer, los sepulcres destinats al enterrament dels preuats sobirans de Catalunya y Aragó, En Pere II *lo Gran*, en la part del Evangeli, y En Jaume II y sa muller Blanca d'Anjou, en lo de la Epístola.

Constitueix lo dipòsit pera guardar lo cadàver de Pere II una hermosíssima banyera de pòrfit roig, posada demunt d'un basament de pedra del país y sostinguda per quatre lleons de la metexa pedra, cobrint-la una alta y pesada llosa. Se díu que aquell vas fóu abans d'algún rey mahometà de Mallorca, y per altres autors s'indica que En Roger de Lluria va manar portar-lo de Sicilia, com trofèu d'alguna de ses victories. La llosa de la tapa es

Clixé de Joseph Torra

Monestir de Santes Creus.—Panteón del Rey En Pere lo Grán

de forma elíptica y gòtica, de talla esculptòrica y de mólt mèrit. Lo sepulcre se troba tancat dins d' un bell templet de prop de set metres y mitg d'alçada, de planta rectangular, compost de deu pilastres de marbre jaspejat, sostenidors dels archs plens de calats y agulles, tot del més pur istil ogival.

Allí resulta enterrat aquell sobirà d' Aragó, que a la vegada que s' oposava a les decisions del papat, destruint la gran creuada que cridà Martí IV, lliurava als sicilians del jou tirànich francès y venjava als ascendents de sa muller la regina Constança, cridant a la vegada a la Sèu tarragonina com sa mare espiritual, a la que devía obediencia y sotsmissió.

Pere *lo Gran* es un dels poquíssims sobirans d' Aragó quina ossamenta no fóu profanada per los salvatges del any 1835, segons havèm dit més endevant, encara que no dexaren d' intentar lo rompiment d' aquell bellíssim sepulcre, constant que existeix sencera la momia del Rey, ab l' hàbit de monjo del Císter, donades les averiguacions fetes per la Comissió de Monuments de la provincia de Tarragona y del inspector d' antiguetats, En Bonaventura Hernàndez, en 1854, quan se tractà de la restauració o conservació del ex-monestir de Santes Creus.

Monestir de Santes Creus.—Detall del sepulcre d' En Jaume II y sa muller Na Blanca, en la esglesia

Lo cost de la fàbrica del esmentat sepulcre fóu satisfet per son fill lo rey Anfòs II, que a dit obgecte va donar al monestir 12,500 sous sobre la castlania del castell de Conesa, y lo restant fins a 20,000 los carregà demunt de la dominicatura de que gaudía en los Plans de Vilavert, segons document autorisat en 29 d' Agost de 1285 (419).

Lo sepulcre del rey En Jaume II y sa muller Blanca d' Anjou, alçat en la columna pariona del creuer, a la part de la epístola, consta d' un paviment de pedra ab quatre sòcols, demunt

(419) L' epitafi del rey En Pere, pintat en la columna ab lletra gòtica y quasi borrat per la acció del temps, díu lo següent: «*Petrus quem petra tegit gentes et regna subegit — Fortes confregitque, crepit cuncta peregit. — Audax magnànimus sibe miles quisque fit unus. — Qui bello primus inherat jacet hic modo imus. — Constans proposito verax sermone fidelis. — Rebus promissis fuit hic et strenuus armis. — Fortis justicia vivens æqualis ad omnes.—Istis laudatur vi mentis laus superatur. —*

dels que vé colocada la urna funeraria, tapada ab la corresponent coberta, ahont venen esculpturades les imatges del matrimoni reyal. També tanca aquell enterrament un templet consemblant al descrit en la fàbrica anterior, tal volta més ornamentat, encara que de mólt paregut dibuix.

Ja ferem esment de la sort que tingueren les despulles d'aquells sobirans, y encara que la reyna Blanca fóu tornada a sa sepultura, una vegada recollida del pou del pati reyal, després del vandalisme del any 1835, de la ossamenta de son marit lo rey En Jaume II, resta migrada part, la que ab la descomposició de tirar-la violentment de son lloch, quedà subsistent dins de la urna (420).

Un y altre sobirà foren poch amichs del monestir de Poblet, singularment lo primer, que sols visità una sola vegada aquella comunitat, segons manifestan los cronistes pobletans, sense indicar lo motíu de semblant allunyament, y axò fóu la causa de que designassen lo propri enterrament en les naus de la esglesia de Santes Creus.

Al costat del sepulcre del rey En Pere II, apareix en lo paviment una llosa funeraria, devall de la que se suposa estavan soterrades les despulles del almirall d'Aragó En Roger de Lluria, mort a Valencia en 17 de Janer de 1305, y conduhit a Santes Creus pera l'enterrament al peu de son gran protector l'insigne sobirà (421).

Les lletres de la segona ratlla del epitafi, que expressan lo nom y categoría del difunt, resultan esborrades, mólt abans de que lo monestir y aquella

---

Christus adoratur dunc penitet und e beatur. — Rex Aragonensis comes et dux Barchinonensis. — Defecit membris undena nocte novembris.—Anno milleno centum bis et octuageno. — Quinto, siste pia sibi tutrix Virgo María».

(420) Los epitafis del rey Jaume II y sa muller Blanca, se troban cisellats en dues llambordes de marbre, també en la columna ahont està adosat lo sepulcre, y en abdós la lletra es gòtica. Díu lo primer:

«*Honoratur hac tumba qui simplicitate columba.—Est imitatus, Rex Jacobus hic tumulatus. — Rex Aragonensis, Comes et Dux Barchinonensis. — Majoricensis Rex, necnon Ciciliensis.—Moribus et vita consors sua Blancha munita. — Illustri nata Karulo, simul hic tumulata. — Nec fuit hic segnis in subdendis sibi regnis. — Subdita sunt jamque sibi Murcia, Sardiniaque. — Floruit hic quinque regnis per tempus utrimque. — Restituit gratis tria, jus servans Deitatis. — Hic humilis corde, peccati; mundus a sorde. — Misericors, mundus ànimo, sermone facundus. — Judicis justus, armis belloque robustus.—Laetus non maestus vultu, mitisque modestus.—Dici pacificus meruit, quia pacis amicus.—Regna tenet cœli, Domino testante fideli.—Cum se colligit habitum Cisterc. ensem prae elegit.—Qui cuncta regit; parcat quae nescíus egit.—Deficit membris secunda nocte novembris.—Anno milleno, centum ter bis quoque deno.—Septeno que.—Pia sibi sistat dextera Virgo María*».

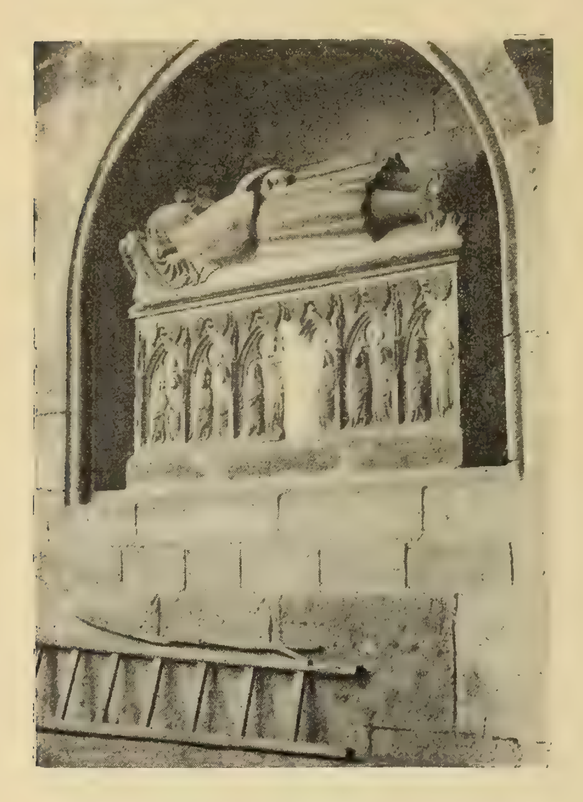
Díu lo segón:

«*In Christi nomine. Obiit Serenissima Domina Blancha, Regina Aragonum Barchinone, secundo idus octobris anno domini millessimo trecentessimo decimo. Et elegit sepeliri in monasterio Sanctarum Crucum ordinis Cisterciencis*», etc., (continúa assenyalant l'epitafi los llegats que per sufragis de la sua ànima va dexar en dit monestir ab les rendes corresponents, tot lo que dexàm de publicar donadà sa mólta extensió).

Es induptable que-ls tres epitafis són posteriors a la fàbrica de les sepultures, essent obra d'algún monjo retòrich del monestir, ja dels segles XV o XVI.

(421) Se llegeix en son epitafi: «*Assi: iau: lo: noble: en: R. — de: Lluria: Almirall: general: dels: regnes: Daragó.—ed: Cicilia: per: lo: Senyor: Rei:—Daragó: e: passà: desta vida: en: l'any: de: la: En —carnació: ede: nostre: Se —ñor: Jhu: Crist: mil: et: CCC—et: IIII: XVI. Kalendes:—de Febrer*»

sepultura fossen profanats, segons manifesta lo P. Villanueva en lo volúm xx del *Viaje literario*. Encara que semblant declaració es prou eloqüent pera duptar de la existencia del cadàver, certes manifestacions fetes per los primers restauradors del monestir després de sa devastació en l'any 1835, donaren lloch a que s'instruís expedient en l'any 1891, publicant-se una memoria per En Hernàndez Sanahuja, tractant de provar l'enterrament, rebutjada per altre escrit que va sotscriure cert vocal de la Comissió de Monuments, ab la rèplica corresponent de nous vocals de dita Comissió, lo qual va veure la llum en l'any 1892. Pesats en la balança de la justicia los arguments d'uns y altres, quasi pot assegurar-se que si bé pera cumplir los desitgs del almirall, exposats en son testament, los monjos de Santes Creus varen preparar sa sepultura, lo cadàver no fóu trelladat de Valencia a dit monestir per causes fins ara inexplicables, y per aquest motíu dits relligiosos, sabent que allí no existía dit cadàver, manaren esborrar lo nom y categoría del que se suposava allí soterrat.

Monestir de Sàntès Creus.—Sepulcre d'En Queralt, en les parets del clàustre

Enfront dels sepulcres d'abdós reys d'Aragó anteriorment descrits, y al peu del presbiteri de la esglesia, aparexían arrambats los sarcòfachs que contenían la ossamenta del infant illegítim En Ferràn Sànxez, fill de Jaume I; lo del infant Ferràn, marquès de Tortosa, germà del rey En Pere III *lo Cerimoniós*, mort per los escuders del comte de Trestamena en Castelló de Burriana, en l'any 1364, y encara que de moment son cadàver fóu portat al convent de framenors de Lleyda, per l'enderroch de dit edifici en temps de Felip IV, va manar-se son trellat al monestir de Santes Creus, y lo de la regina Margarida de Prades, muller del sobirà En Martí, que una vegada viuda va recollir-se en lo monestir de relligioses del Císter, nomenat de Bonrepòs, y després d'ésser extingida la comunitat (segle xv) les despulles de totes les monges foren trelladades a Santes Creus.

Los mentats sarcòfachs sofriren gran profanació en l'any 1835 y següents,

recollint-se després los ossos escampats per la esglesia y depositant-los (1850) en les tombes obertes existents en la metexa esglesia.

En l'extrém del braç dret del creuer, prop de la porta del Cementiri, apareix lo sepulcre que pera son enterrament fabricaren Arnàu y Guillém de Cervelló y sa muller Alieta de Cervelló y Castro, barons de la Llacuna, sepulcre que sostenen cinch petites pilastres, també profanat y restaurat ab lo dipòsit de varietat d'ossos recollits en dita esglesia.

En la capella de Sant Joan, propera al anterior sepulcre, se troba lo sarcòfach del abat Guillém Gener de Ferrara, mort en 1373, ab son epitafi, que res té digne de singular esment, y al peu, en la part del creuer, apareix lo de Joan Zanuya, com en lo meteix paviment fóu oberta la fossa per l'enterrament de Joan Salilles, primer prior y vicari general de la ordre de Montesa, prop d'altra urna funeraria arrambada al mur, sense cap inscripció, tal volta destinada a ossari.

Aprofitant lo vuyt del arch de la nau central immediata al sepulcre del rey En Jaume II, apareix lo panteó de la casa de Montcada y Medinaceli, d'istil grech-romà, construit en l'any 1756, y degut a la pietat del duch de Medinaceli Lluís Fernàndez de Córdova, per l'enterrament de sa muller Na Teresa de Montcada y Benavides. En la cambra sepulcral foren conduhides les demés despulles dels antecessors de la duquesa, que-s trobavan en altres tombes de dit monestir, entre les quals figuran les dels dos germans Ramón y Guillém de Montcada, morts en la conquesta de Mallorca. Tota la ossamenta fóu colocada en una caxa de cedre en l'any 1891, segons diguerem en altre lloch. Ultimament, derrera del chor s'obre una altra tomba, ahont foren depositades les cendres de les monges de Bonrepòs, de que abans havèm fet esment.

En lo claustre principal y en los ninxos oberts en los quatre murs de tanca d'aquell hermós departament, aparexen sentades quasi totes les tombes de personatges enterrats en llur monestir, consistint en una urna més o menys ornamentada y una tapa superior, també generalment escarpellada ab escuts o estàtues jacents de la noblesa que en ella té son enterrament.

En la nau o cara mitjornal, nomenada també del Priorat, se troban una després de la altra les sepultures següents: 1.ª La d'En Ramón Alemany de Cervelló, senyor de Queralt y Pont d'Armentera, mort en 1229. 2.ª La de sa muller Na Gueraua de Cervelló, senyora del castell de Ramonet, que dexà aquesta vida en 1253. 3.ª La d'En Guillém de Claramunt y sa muller Guilleuma, senyors de la Secuita. 4.ª La d'En Bernat de Salvà y sos fills (segle XIV). 5.ª La d'En Berenguer de Llorach, senyor de Solivella. 6.ª La d'En Bernat de Montbrió, mort en 1235.

En la nau oriental: 1.ª Entre la capella de Sant Benet y la porta del locutori, hi havía la tomba d'En Guillém de Salmella (segle XIV), destruida pêls invasors del edifici, puix ara no restan més que-ls permòdols sostenidors

de la urna. 2.ª Entre la porta pera pujar al dormitori dels monjos jóvens y la del locutori, existeix altra tomba que conté les despulles de Gibert de Castellet. 3.ª Arrambat al mur que separa les portes de la aula capitular y la capella de la Assumpta, s' hi troba lo sepulcre d' En Pere y d' En Gerart, senyors de Talavera. 4.ª En lo mur existent entre la anterior capella designada y la porta de la esglesia, resta exposada la tomba d'En Miquel y d'En Galceràn de Pinós, marquesos de Barbarà. 5.ª Derrerament se descobreix lo panteó primitíu de la casa de Montcada, ahont foren en primer terme enterrats los germans de dita familia qui moriren en la conquesta de Mallorca.

Dins de la aula capitular foren enterrats quasi tots los abats perpètuus. Los qui obtingueren lloses sepulcrals portaren los noms de Bernat Tolrà († 2534); Pere Mendoza († 1519); Jaume Valls († 1560); Pere Nogues († 1608); Jaume Carnicer († 1619) y Geroni Cantijoch († 1593). Ademés hi ha enterrat lo bisbe de Lleyda, Andréu de Vallregia, y en la porta d' entrada, axís com en les immediacions de la metexa, aparexen soterrats altres personatges, ab llurs epitafis.

En la nau del nort existexen, dins dels corresponents ninxos: 1.er Los sepulcres de la familia Cervelló. 2.on Lo d' En Jaume de Cervera y sa muller Na Blanca de Puigvert. 3.er Lo de la familia de Queralt, Ponç, Berenguer y Sanxa de Queralt. 4.rt Lo d' En Berenguer de Puigvert. 5.nt Lo de Na Guilleumina de Montcada, nomenada *la invicta amazona*, muller d' En Ramón de Cervelló, y 6.è Lo dels germans Ponç y Pere de Cervera. En lo paviment de dit mur hi ha també enterrat Ponç de Banyeres y l' apotecari Pere Jutge.

En la nau occidental resultan enterrats: 1.er Los nobles Ramón Berenguer y Onofre de Montolíu, senyors de Renau y Bonrepòs. 2.on La familia d' En Pere de Tarragona, ab l' escut de la ciutat d' aquest nom, y 3.er La d' En Jaume y Gaspar Salla.

En lo fossar dels monjos varen fer-se los enterraments a terra, sense que s' hi puga trobar cap llosa funeraria, y finalment en lo mur exterior del monestir, proper a la frontalera, hi apareix un enterrament, que la tradició díu si es del arquitecte Mata, un dels Directors de la obra monumental del monestir.

Aytal es la lleugera ressenya d' aquell gran monument artístich, guardador encara de les despulles del gran rey d' Aragó Pere II, y part de les de son fill Jaume II, obgecte d' especial predilecció dels fills de la terra.

Bibliografía. — Villanueva: *Viaje literario á las iglesias de España,* v. xx; Teodor Creus: *Guía del Monasterio de Santas Creus* (1884); *Adición á las noticias publicadas de Santas Creus (La Renaxensa,* 1891); Bonaventura Hernàndez Sanahujá: *Historia del Real Monasterio de Santas Creus* (Tarragona, Establiment tipogràfich de la Viuda y fills de Tort, 1886); Bonaventura Hernàndez y Sanahuja: *Santas Creus. (Memoria sobre las reparaciones del Monasterio por el mismo autor,* 1887) inèdita; *Biografía de Roger de Lauria*, dedicada al Ajuntament de Tarragona (Imprempta de Aris y fill, 1890); Dr. En Josep M.ª de Barberá: *Los restos de Roger de Lauria ¿donde están?* Exposició elevada a les Reyals Academies de la Historia y Belles Arts (Imprempta de la Viuda y herèus

d'En Joseph A. Nel-lo, 1892); Marquès de Montolíu y En Ramón Salas: *Observaciones al folleto «Los restos de Roger de Lauria ¿donde están?»* (Barcelona, Establiment tipogràfich de J. Arís y fill, 1894); Emili Morera: *Tarragona Cristiana*, volúm I. cap. xx; *Cartulari de Santes Creus*, titolat *Llibre Blanch* (Biblioteca Provincial de Tarragona, altre Cartulari de Vallbona y copia en la esmentada biblioteca, ab lo títol de *Compendium Rdi. P. Bernardi Mallol*, etc., etc., conegut també ab lo nom de *Cartulari de Pedret*, 1750; *Santes Creus*, album de text y fotografies, publicat per la *Associació Catalana d'Excursions Científiques*, avuy *Centre Excursionista de Catalunya*.

Ab les anteriors ratlles donàm per acabada la tasca de la descripció geogràfica de la provincia de Tarragona, aprofitant la present ocasió pera fer present nostre agrahiment a quantes persones ab sa ilustració y bon zel, han procurat aumentar lo capdal de noves corresponents a quiscún poble dels 185 de que-s composa la circumscripció administrativa del territori de Tarragona.

INDEX DE GRAVATS

INDEX DE MATERIES

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

P

Q

R

S

T

U

V

X

Z

INDEX PER CAPÍTOLS

CAPITOL I

CAPÍTOL II

CAPÍTOL III

CAPÍTOL IV

CAPÍTOL V

CAPÍTOL VI

CAPÍTOL VII

CAPÍTOL VII (2.ª part)

CAPÍTOL VIII

CAPÍTOL IX

CAPÍTOL X

CAPÍTOL XI

CAPÍTOL XII

CAPÍTOL XIII

CAPÍTOL XIV

Errades més notables y anotacions

Plana	Ratlla	Díu	Ha de dir
38	14	Caseras, Fatarella	Casseres, Corbera, Fatarella
38	15	total 17	total 18
55	13	partin	partint
60	14	(Amposta)	(Amposta o Tortosa)
65	25	y *colonies*	y *calonies*
67	35	exempció	execució
69	14	1825	1823
82	39	lo nebot	al nebot
92	21 y 22	*Masmolets* — St. Roch (Fontscaldes) *a* Milà — Santa Ursula *E*	*Masmolets* — St. Roch (Fontscaldes) *a* Massó — Santa Magdalena *E* Milà — Santa Ursula *E*
95	7	cors	curs
101	33	justificada	justificada ab
121	10	construcció	contenció
125	2	barricada	barrinada
126	5	Exart	Ixart
127.	19	en lo de Robolledò	en lo carrer de Robolledo
127	28	Castellarneu	Castellarnàu
138	4	Creu de Vallès	Creu de Valls
158	34	arqueòlech en una nota	arqueòlech, que en una nota
159	36	roca	raça
167	Gravat	Tercera cortina, etc.	Primera cortina, etc.
174	Id.	Quarta cortina, etc.	Quinta cortina, etc.
177	23	als mur	al mur
184	39	malaltísos	malaltisós
186	24	de la ciudad debaxo	de la ciudad; debax o
188		Falta la nota 27, que díu:	Saavedra: *Botlletí de la Acad. de la Historia*, any 1892.
210	32	trasportats	trasportades
212	16	TRIB*(unitla*, etc.	TRIB*(unitia*, etc.
220	3	puix s' ha pogut trobar	puix no s' ha pogut trobar
220	26	Enrich	Eurich
246	16 y 17	dels Ars	del Ars
247	5	donada al	donada la
249	6	y més reduhides	y set més reduhides
263	6	(000)	(127)
265	Gravat	Tarragona.—Sepulcre dels arquebisbes de la casa de Cardona	Tarragona.—Sepulcres de la casa Robolledo o d' Ossuna
266	Id.	Tarragona.—Sepulcres de la casa Robolledo o d' Ossuna	Tarragona.—Sepulcre dels arquebisbes de la casa de Cardona (*)
296	7	Ni hi de variades	N' hi ha de variades
296	7	patr	part
297	3	resolt	resolta
302	20	barraca	barana
361	7	se carexen	se careix
372	Gravat	Mora la Nova.—Viaducte dels Masos	Duesaygues.—Viaducte dels Masos
425	21	Celebra la festa major en la diada de la dedicació de la esglesia.	Celebra la festa major en la diada de la dedicació de la esglesia. Ara, com fundació particular, hi ha una residencia de germanes de Santa Teresa, que dóna ensenyança a les noyes.
440	11 y 12	havent-se progectat un brancal fins a Torroja.	havent-se progectat un brancal fins a Torroja. També s' ha fet derrerament un bon camí vehinal per l' Estat des de dita localitat a Porrera.
452	16	designarém	designarem
499	4	74 d' albereda	74 d' arbreda
499	14	o bé niçaga	o bé de niçaga
499	22	Puignancler	Puignancier
499	35	y la dels Templers los de	y la dels Templers lo de
506	18	un per noys y altre	una per noys y altra
553	12	L' accés per camí	L' accés se fà per camí
554	28	retribucions son professor	retribucions pera son professor
621	11	Fins fóu un dels monjos, etc.	Fins fóu mort un dels monjos, etc.
626	5	Santa Anna, Robuster, etc.	Santa Anna, Sant Pere, Robuster, etc.

(*) Sería millor invertir los gravats, dexant subsistents los epígrafs.

Plana	Ratlla	Díu	Ha de dir
627	1	en fonda y altres;	en fonda, la den March y altres;
639	33	hi sosté	y sosté
651	Gravat	Cambrils.—Parch de Samà	Cambrils.—Mas de Llambert
658	8	Lo poblat de Montbrió, etc.	Aquest fet se refereix a Montbrió de la Marca.
659	20 y 21	al S., ab la mar Mediterrània	al S., ab la mar Mediterrània y Cambrils,
682	4	demunt	més amunt
732	22	invernals	hivernals
760	19	quarentena	sexantena
800	2	alberchs de sopluix.	alberchs de sopluig. Entre aquelles, deu fer-se esment de la de Bonretorn, caseríu o llogaret d' Albiol.
800	18	al E., ab los de Milà y Masó;	al E., ab lo meteix d' Alcover;
813	30	de Setembre).	de Setembre. Forma part de Cabra l' agregat de Fontscaldetes, emplaçat al SE. de Cabra, ab una cinquantena d' habitants y una ajudantía de parroquia de Cabra, quina esglesia vé dedicada a la Assumpta.
815	22	prop de la ciutat de Tarragona	y a 29 kilòmetres de la ciutat de Tarragona
830	18	A primer de Maig de 1131	A primer de Maig de 1311
834	34	Sant Vicents dels Calders.	Sant Vicents dels Calders. Prop de dita estació s' alça un petit agregat nomenat Padrós, compost de set o vuyt cases, encara que la major part enrunades; vivint-hi tan sols, en lo present, una o dues families.
843	6	y Geltrú, Santa Creu, etc.	y Geltrú; la de Santa Creu, etc.
852	25	interior	superior
852	34	y la	y lo
858	23	Santes Creus, a 5 kilòmetres	Santes Creus, a 3 kilòmetres
859	1	carretera del estat	carretera del Estat
859	Gravat	Ayguamurcia.—Vista, etc.	Santes Creus.—Vista, etc.
867	11	Plan dels térmens de Vilarench	Plan de les termes de Vilarench
874	16	al segle XII	al segle XI
877	4	ab vuyt o nou carrers	ab divuyt o dinou carrers
881	7	passant junt al poblat	atravessant lo poblat
901	Gravat	Escut de la reyna D.ª Blanca demunt la escala	Escut de Catalunya demunt la escala

Plantilla pera la colocació de les làmines soltes

